2017 ΕΤΟΣ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Διεθνές Συνέδριο

Για τα 60 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΥΠ.Π.Ε.Θ.

Η Θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση

στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό

ΕΚΔΟΧΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

19, 20, 21 & 22 Οκτωβρίου 2017 Ηράκλειο

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΓΙΑ ΤΑ 60 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ
ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ
ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

ΕΚΔΟΧΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ
ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Επιμέλεια έκδοσης Σοφία Κανάκη

Σχεδιασμός Motive Creative Design Studio

Copyright ©2019
Για την έκδοση: Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη
Για τα κείμενα: οι συγγραφείς

Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη
Μυρτιά 70100 Ηράκλειο Κρήτης
info@kazantzaki.gr
www.kazantzaki.gr

Τα Πεπραγμένα διανέμονται σε μορφή ψηφιακού βιβλίου με άδεια Creative Commons
Αναφορά Δημιουργού – Μη Εμπορική Χρήση 4.0

ISBN: 978-960-99690-2-4

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΓΙΑ ΤΑ 60 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Υπό την αιγίδα του ΥΠ.Π.Ε.Θ.

Συνδιοργανωτές

Περιφέρεια Κρήτης

Δήμος Ηρακλείου

Εργαστήριο για τη μελέτη της Λογοτεχνίας
στην Εκπαίδευση του Παιδαγωγικού Τμήματος
της Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης

Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας & Δευτεροβάθμιας
Εκπαίδευσης Κρήτης

Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη

Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη

Εκδόσεις Καζαντζάκη

περιεχόμενα

9 **Οργανωτική Επιτροπή**

11 **Επιστημονική Επιτροπή**

13 **Εισαγωγικό σημείωμα του προγράμματος του συνεδρίου**

17 **Πρόγραμμα συνεδρίου**

31 **Σημείωμα της επιμελήτριας της έκδοσης**

33 **Προσυνεδριακές παρουσιάσεις**

Εναρκτήρια συνεδρία

39 Χαιρετισμοί

49 Ομιλία της προέδρου της Ο.Ε.

Ολομέλειες / Κεντρικές Ομιλίες

57 Πρώτη ολομέλεια

83 Δεύτερη ολομέλεια

Εισηγήσεις και Εργαστήρια κατά άξονα

105 Θεματικός άξονας 1

201 Θεματικός άξονας 2 Α1

243 Θεματικός άξονας 2 Α2

351 Θεματικός άξονας 2 Β

399 Θεματικός άξονας 3

459 Θεματικός άξονας 4

487 **Στρογγυλή τράπεζα** / Ανασκόπηση του Διεθνούς Συνεδρίου

491 **Καταληκτήρια Συνεδρία** / Αποτίμηση Συνεδρίου

495 **Παράλληλες εκδηλώσεις**

499 **Κατάλογος συνέδρων**

Οργανωτική Επιτροπή

Πρόεδρος

Κανάκη Σοφία
Φιλόλογος, μέλος της Συντονιστικής επιτροπής της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη

Γενική Γραμματέας

Τσάκα Βαρβάρα
Διευθύντρια του Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη

Ειδική Γραμματέας

Μηλαθιανάκη Μαριλένα
Γενική γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου του Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη

Μέλη

Βλαχάκης Γεώργιος
Αντιδήμαρχος Παιδείας, Δια βίου Μάθησης, Καινοτομίας

Δανιηλίδης Ιωσήφ
Δάσκαλος

Ζαχαράτου Αγγελική
Υπεύθυνη Σχολικών Δραστηριοτήτων, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Μαθιουδάκης Νίκος
Επιστημονικός Σύμβουλος Εκδόσεων Καζαντζάκη

Μαρτιμιανάκη Εύη
Υπεύθυνη τμήματος Πολιτισμού, Αθλητισμού, Νέας Γενιάς, Εθελοντισμού - ΚΕΣΑΝ

Περαντωνάκης Μανώλης
Γενικός Γραμματέας Δήμου Ηρακλείου

Περικλειδάκης Γεώργιος
Προϊστάμενος Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης

Σημανδηράκης Παναγιώτης
Αντιπεριφερειάρχης Παιδείας και Δια Βίου Μάθησης

Φλουρής Κωνσταντίνος
Σύμβουλος Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Καθοδήγησης, Περιφέρεια Κρήτης

Επιστημονική Επιτροπή

Παπαδογιαννάκης Νικόλαος
Ομότιμος Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης

Ζερβού Αλεξάνδρα
Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης

Νικολουδάκη - Σουρή Ελπινίκη
Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης

Σταυροπούλου Ερασμία
Καθηγήτρια Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Σειραγάκης Μανόλης
Επίκουρος Καθηγητής Μουσικολογίας -Θεατρολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Σπηλιοπούλου Ιωάννα
Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας

Στρουμπάκης Μιχαήλ
Επίκουρος Καθηγητής Πατριαρχικής Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Κρήτης

Ανδρουλιδάκης Εμμανουήλ
Δρ Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Σύμβουλος Καθηγητής Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Καλοκύρη Βασιλεία
Δρ Φιλολογίας, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Ηρακλείου

Καψάσκη Αγγελική
Δρ Παιδαγωγικής, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Ρεθύμνης

Κοντομήτρος Γεώργιος
Διδάκτορας Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Επίτιμος Σύμβουλος Φιλολόγων Ν. Θεσσαλίας, γ.γ. της Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών

Μαθιουδάκης Νίκος
Δρ Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Θράκης - Επιστημονικός Σύμβουλος Εκδόσεων Καζαντζάκη

Σόλαρης Ιωάννης
Δρ Ιστορίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Υπεύθυνος Σχολικών δραστηριοτήτων Δ.Δ.Ε. Μεσσηνίας

Τζιώκα Πηνελόπη
Δρ Φιλοσοφίας, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Σερρών.

Περικλειδάκης Γεώργιος
Προϊστάμενος Επιστημονικής & Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης.

Γιγουρτάκης Νίκος
Διευθυντής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Παπαευσταθίου Μαρία
Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Θεσπρωτίας

Ραμουτσάκη Ιωάννα
Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Χανίων

Δρακάκη Μαρία
Σχολική σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Καδιανάκη Μαρία
Σχολική Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Κασσωτάκη - Ψαρουδάκη Πόπη
Σχολική Σύμβουλος Προσχολικής Αγωγής Χανίων

Κουτσουράκη Στέλα
Σχολική Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Μαράκη Ελένη
Σχολική Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Μαρτίνου Σωτηρία
Σχολική Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Μπερκούτης Αντώνιος
Σχολικός Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ρεθύμνης

Ντούλια Αθηνά
Σχολική Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Χανίων

Σιμιτζή - Δέλλα Ελευθερία
Σχολική Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου - Λασιθίου

Σιφακάκης Χρόνης
Σχολικός Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Σπαθαράκη Ανδρονίκη
Σχολική Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου

Εισαγωγικό σημείωμα του προγράμματος του συνεδρίου

Η σκέψη πως θα πρέπει, κάποτε, όλη η συγγραφική παραγωγή του Νίκου Καζαντζάκη να αξιοποιηθεί στην εκπαίδευση ως υψηλό μορφωτικό αγαθό, που δεν πρέπει να στερούνται οι νέοι κάθε ηλικίας, έχει βασανίσει πολύ και επί πολλά χρόνια τη Διεθνή Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (Δ.Ε.Φ.Ν.Κ.), η οποία ασχολείται με την προώθηση του έργου και την κατανόηση του στοχασμού του συγγραφέα, ποιητή, φιλοσόφου, σ' ολόκληρο τον κόσμο.

Θεωρήθηκε αναγκαίο να δοθεί απάντηση σε βασικά ερωτήματα, όπως:
Υπάρχει ενδιαφέρον για το Νίκο Καζαντζάκη, κατά την τελευταία εικοσαετία στην Ελλάδα κυρίως; Αλλά και στην ξένη, εξακολουθεί να θεωρείται μια σημαίνουσα λογοτεχνική και πνευματική προσωπικότητα;
Μήπως επισημαίνεται παραμέληση του έργου του, που πρέπει να εξηγηθεί; Μελετάται και διδάσκεται επαρκώς; Υπάρχει εγγενής δυσκολία στην πρόσληψη και κατανόησή του ή είναι μύθος, που πρέπει να καταρριφθεί;
Έχει απήχηση στους σημερινούς νέους; Γνωρίζουν, ανάμεσα στους άλλους νεοέλληνες συγγραφείς, και το έργο του; Γνωρίζουν το πνεύμα του στη σύνθεσή του, τις ιδέες, που κρύβονται σ' αυτό και το διαμορφώνουν; Εξακολουθεί να αποτελεί «σημείον αντιλεγόμενον» στο χώρο της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας;
Αν τελικά αποδειχθεί πως δεν είναι μόνο μεγάλος συγγραφέας και πνευματικός δημιουργός ο Καζαντζάκης αλλά και φωτισμένος παιδαγωγός, δεν θα πρέπει να έχει τη θέση που του αρμόζει στην εκπαίδευση;
Αν κυρίαρχη ιδέα σ' ολόκληρο το έργο του είναι η αξία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, έτσι που, κι αν ακόμα το αρνηθείς όλο, μένει ο ίδιος ο άνθρωπος και, αν ο ατομικός του βίος ήταν άσπιλος και υποδειγματικός, όπως διατείνεται ο διαπρεπής φιλόλογος Μενέλαος Παρλαμάς, δεν θα πρέπει να ακολουθηθεί ως πρότυπο υψηλού ανθρώπινου ήθους;
Προβληματισμός από τον οποίο γεννήθηκε, δύο χρόνια πριν, η ιδέα της πραγματοποίησης του διεθνούς συνεδρίου, με θέμα: **Η Θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό. Εκδοχές πρόσληψης στη Διδασκαλία και στην Έρευνα.**

Και... αν και δεν χρειάζονται οι επετειακές αφορμές στην Κρήτη, για να θυμηθούμε τον Καζαντζάκη, αφορμή υπήρξε η συμπλήρωση των 60 χρόνων από το θάνατό του, τον Οκτώβριο του 2017, έτους που έχει ανακηρυχθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού «Έτος Καζαντζάκη».

Το Διεθνές Συνέδριο διοργανώνεται, με πρωτοβουλία της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη, σε συνεργασία με το Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, τις Εκδόσεις Καζαντζάκη, το «Εργαστήριο για τη μελέτη της Λογοτεχνίας στην Εκπαίδευση» του Παιδαγωγικού Τμήματος της Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης, την Περιφέρεια Κρήτης, το Δήμο Ηρακλείου, την Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης και έχει τεθεί **υπό την αιγίδα του ΥΠ.Π.Ε.Θ.**

Επιδιώκει (το συνέδριο) να ερευνήσει και να αποτυπώσει τη θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, δημόσια και ιδιωτική, όλων των βαθμίδων, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό· να αναδείξει τις διαφορετικές εκδοχές πρόσληψης του συγγραφέα στη διδασκαλία και στην έρευνα· να επιβεβαιώσει ή να καταρρίψει την επικρατούσα αντίληψη για τη δυσκολία, την ιδιαιτερότητα και την ακαταλληλότητα του έργου του για παιδιά· να εξάγει συμπεράσματα από τη σύγκριση - συσχετισμό της θέσης του στην εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό και να προωθήσει δημιουργικό διάλογο σχετικά με την υφιστάμενη και την επιθυμητή αξιοποίηση του έργου του στην εκπαίδευση, εφόσον αποδειχθεί η παιδαγωγική του αξία αλλά και η επικαιρότητα και διαχρονικότητά του.

Η ανταπόκριση στην πρόσκληση για συμμετοχή ξεπέρασε τις προσδοκίες μας. Ο αριθμός, η ποικιλία των εισηγήσεων* και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, που εμφανίζουν, θεωρούμε πως θα δώσουν τις απαντήσεις, που αναμένομε στα ερωτήματα, που προκύπτουν από τη θεματολογία του συνεδρίου, και θα συμβάλουν ουσιαστικά στην επιτυχία του.

Ελπίζομε να δοθούν εναύσματα, μέσα από κείμενα νέων μελετητών και εκπαιδευτικών, ούτως ώστε να κινητοποιηθεί, κατά το δυνατόν, το όποιο αναγνωστικό, μελετητικό ή ερευνητικό ενδιαφέρον για ένα έργο που, πιστεύομε, δεν πρέπει αφοριστικά να απορρίπτεται.
Απώτερη φιλοδοξία μας: η συστηματικότερη και σε βάθος μελέτη του πνευματικού έργου του Νίκου Καζαντζάκη και η νηφαλιότερη και πληρέστερη αποτίμησή του.

Και εν τέλει, ίσως, με τα πορίσματα του συνεδρίου και τις διαπιστώσεις για τη θέση του στην εκπαίδευση, να ανατραπεί και μια αδιαμφισβήτητη παραδοχή μας, ότι δηλαδή, μέσα στο εκπαιδευτικό κατεστημένο, δεν υπάρχουν, στον απαιτούμενο βαθμό, τολμηρές και γόνιμες ιδέες, που να μπορούν να στηρίξουν μια νέα προσέγγιση του προβλήματος της εκπαίδευσης. Οι «δάσκαλοι» μπορεί να μας εκπλήξουν!

Για την Οργανωτική Επιτροπή

Η πρόεδρος
Κανάκη Σοφία
Φιλόλογος

Μέλος της Συντονιστικής
Επιτροπής
της Δ.Ε.Φ.Ν.Κ.

* **ΣΥΜΜΕΤΟΧΕΣ**
εισηγητές 100 από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό
(20 συνεδρίες, 4 κεντρικοί ομιλητές, 1 στρογγυλή τράπεζα, 9 εργαστήρια)

ΠΡΟΣΥΝΕΔΡΙΑΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ 5 (Πέμπτη, 19.10.2017)

ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ
Προβολή ντοκιμαντέρ - συζήτηση
Αρχιερατικό μνημόσυνο στον τάφο του Νίκου Καζαντζάκη
Επίσκεψη - ξενάγηση στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη στη Μυρτιά
Μουσική εκδήλωση
Έκθεση φωτογραφίας
Δεξίωση για τους συνέδρους από το Δήμο Ηρακλείου

Πρόγραμμα Συνεδρίου

19.10
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΠΡΟΣΥΝΕΔΡΙΑΚΑ

18.00-18.40 *Αιθ. 1*	**Βενιζελέα Σύλβια** Το εβένινο άλογο, Καζαντζάκης και παραμύθι
18.00-18.20 *Αιθ. 2*	**Μοσχίδου Αλκινόη** Συνεντεύξεις από σπουδαίους Ηρακλειώτες
18.00-18.20 *Αιθ. 3*	**1ο Γυμνάσιο Ηρακλείου (Χουλάκη Μαρία, Πιταροκοίλη Μαρία, Σπανάκη Ευαγγελία, Χαριτάκη Μαρία)** Καζαντζάκης, ο ταξιδευτής
18.20-18.40 *Αιθ. 3*	**Δημοτικό Σχολείο 1ο 12/θ. Αρκαλοχωρίου** Τα βήματα του Καζαντζάκη μας οδηγούν στον τελευταίο Βυζαντινό αυτοκράτορα, Κωνσταντίνο Παλαιολόγο
18.40-19.00	**Διάλειμμα**
19.00-19.30 *Αιθ. 1*	**Σουρδάκου Θωμαΐς** "Μυθολογώντας στον χρόνο" Μια χοροθεατρική προσέγγιση του παιδικού μυθιστορήματος "Στα παλάτια της Κνωσού"

ΟΛΟΜΕΛΕΙΕΣ

20.10
ΠΡΩΤΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

19.45-20.30	**Αλαχιώτης Σταμάτης** *Ομότιμος καθηγητής Γενετικής Πανεπιστημίου Πατρών* Ο Βιοπαιδαγωγισμός στην πράξη - Μια νέα θεωρία μάθησης, βασισμένη στην παιδαγωγικο - εκπαιδευτική αξιοποίηση της εξελικτικής και αναπτυξιακής δυναμικής του εγκεφάλου
20.30-21.00	**Αγριμάκη Ζαμπία** *Ιστορικός, Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας* Το ανθρωπολογικό ιδεώδες στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη

21.10
ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

19.00-20.00 *Αιθ. 1*	**Σταυροπούλου Έρη** *Ομότιμη καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών* Διδάσκοντας Καζαντζάκη στο Πανεπιστήμιο. Συμπεράσματα και προτάσεις
20.00-21.00 *Αιθ. 1*	**Υφαντής Παναγιώτης** *Καθηγητής στο τμήμα Θεολογίας ΑΠΘ και στο Ινστιτούτο Οικουμενικών Σπουδών San Bernardino της Βενετίας* Ο διάλογος της σύγχρονης ακαδημαϊκής θεολογίας με το καζαντζακικό έργο

22.10
ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

13.00-14.00 *Αιθ. 1*	Συντονιστής: Σταυροπούλου Ερασμία **Ζερβού Αλεξάνδρα, Νικολουδάκη Ελπινίκη, Σοφός Εμμανουήλ, Σπηλιοπούλου Ιωάννα, Σταυροπούλου Ερασμία, Ταμίσογλου Χρύσα, Υφαντής Παναγιώτης** Καζαντζάκης και εκπαίδευση, εντός και εκτός Ελλάδας: το πραγματικόν και το ευκταίον: διαπιστώσεις - συμπεράσματα - προτάσεις

20.10
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

16.30-18.00	Προσέλευση **Εγγραφές**
18.00-19.15	**Έναρξη συνεδρίου** Προσφωνήσεις
19.15-19.30	**Ομιλία Κανάκη Σοφίας**, προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής
19.30-19.45	**Διάλειμμα**
19.45-20.30	**ΠΡΩΤΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ**

21.10
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ **1**

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Αιθ. 1 Πρόεδρος: Ανδρουλιδάκης Εμμανουήλ

9.00-9.20 **Κουμάκης Γεώργιος**
Η Οδύσεια του Νίκου Καζαντζάκη ως παιδευτική αξία

9.20-9.40 **Ζορμπάς Κωνσταντίνος**
Η μορφωτική και παιδαγωγική αξία στον "Αλέξη Ζορμπά"

9.40-10.00 **Σόλαρης Ιωάννης**
Η "κληρονομιά" στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη

10.00-10.20 **Χατζόγλου Έλενα**
Η παιδαγωγική αξία της διδασκαλίας της "Ασκητικής" του Νίκου Καζαντζάκη στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση

10.20-10.40 **Διάλειμμα**

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Αιθ. 1 Πρόεδρος: Αγριμάκη Ζαμπία

10.40-11.00 **Παπαδάκης Νικόλαος**
Ο δάσκαλος στο έργο του Καζαντζάκη (Αναφορά στον Γκρέκο, Ο Καπετάν Μιχάλης)

11.00-11.20 **Κοντομήτρος Γεώργιος**
Ο Νίκος Καζαντζάκης και η Εκπαίδευση

11.20-11.40 **Ραμουτσάκη Ιωάννα**
Η παιδαγωγική φιλοσοφία του Νίκου Καζαντζάκη και η αποτύπωσή της σε μια μαθητική θεατρική παράσταση

11.40-12.00 **Ντούλια Αθηνά**
Νίκος Καζαντζάκης: ένας επίκαιρος παιδαγωγός. Οι παιδαγωγικές του απόψεις και η διαχρονικότητά τους

12.00-12.20 **Διάλειμμα**

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ, ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΑ, ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Αιθ. 1 Πρόεδρος: Σπηλιοπούλου Ιωάννα

12.20-12.40 **Τσερεβελάκης Τ. Γεώργιος**
Ο καθρέφτης του Ομήρου: η αναβίωση του ομηρικού κειμένου στη μετάφραση της Ιλιάδας των Καζαντζάκη - Κακριδή

12.40-13.00 **Γεωργούση Άννα-Μαρία**
Λογοτέχνες και Παιδαγωγοί: ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Γρηγόριος Ξενόπουλος ως συγγραφείς αναγνωστικών

13.00-13.20 **Μητροφάνης Γιάννης**
Στα παλάτια της Κνωσού: η μεταμφίεση μιας αμφιθυμίας του Νίκου Καζαντζάκη

13.20-13.40 **Μαργαρίτη Διονυσία**
Ιχνηλατώντας καζαντζακικά παραθέματα σε λογοτεχνικά κείμενα για παιδιά και νέους. Η συνομιλία δημιουργών της παιδικής / νεανικής λογοτεχνίας με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη

13.40-14.00 **Αραβανή Ευαγγελία - Δημητρακάκη Ιωάννα**
Νίκος Καζαντζάκης: ανιχνεύοντας το παιδί στο μυθιστορηματικό του έργο

14.00-16.00 **Διάλειμμα**

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ - ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Αιθ. 1 Πρόεδρος: Μητροφάνης Γιάννης

17.20-17.40 **Ανδρουλιδάκης Εμμανουήλ**
Ο κωμικός λόγος στον Καζαντζάκη ως πεδίο διδακτικής αξιοποίησης

17.40-18.00 **Μαράκη Ελένη**
Διερεύνηση σεξιστικών στερεότυπων στο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη "Ο Καπετάν Μιχάλης"

18.00-18.20 **Αλιγιζάκης Αγησίλαος**
Ο χορο...διδάσκαλος Νίκος Καζαντζάκης

18.40-19.00 **Διάλειμμα**

19.00-21.00 *Αιθ. 1* **ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ**

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ **2**

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Α **ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**
1 ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Αιθ. 2 Πρόεδρος: Περικλειδάκης Γεώργιος

9.00-9.20 **Ηλία Ελένη**
"Σώπα δάσκαλε, φώναξε... ν' ἀκούσουμε τὸ πουλί!"
Η αναγνωστική ανταπόκριση νηπίων στη φράση κλειδί της αφηγηματογραφίας του Καζαντζάκη

9.20-9.40 **Χαβάκη Ελευθερία**
Νίκου Καζαντζάκη, "Στα παλάτια της Κνωσού": μια διδακτική πρόταση του μυθιστορήματος σε μαθητές Δημοτικού

9.40-10.00 **Σάββα Ανδρούλα**
"Οι τρεις φίλοι": από το αναγνωστικό στο ανάγνωσμα. Προοπτικές και προσεγγίσεις

10.20-10.40 **Διάλειμμα**

Αιθ. 2	**ΔΡΑΣΕΙΣ ΕΜΠΝΕΥΣΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ** Πρόεδρος: Παπαδόπουλος Σίμος
10.40-11.00	**Δρακάκη Μαρία, Κουτσουράκη Στέλλα, Σιφακάκης Πολυχρόνης, Σπαθαράκη Ανδρονίκη** Φέρνοντας τους μικρούς μαθητές σε επαφή με το μεγάλο Κρητικό συγγραφέα: η περίπτωση του δικτύου «Γνωρίζοντας το Νίκο Καζαντζάκη»
11.00-11.20	**Αργυράκη - Ασαργιωτάκη Θεοδοσία** Ο καρπός του ήλιου, κύκλος της δημιουργίας
11.20-11.40	**Μιχαηλίδου Θεοδώρα, Πελεκάνη Βασιλική, Καλτσά Ιωάννα** Βιωματική προσέγγιση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, στην προσχολική ηλικία. Ταξιδεύοντας... ως τα Παλάτια της Κνωσού
12.00-12.20	**Διάλειμμα**

Αιθ. 2	**ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ** Πρόεδρος: Σοφός Εμμανουήλ
12.20-12.40	**Ανδρεδάκη Όλγα, Τσατσάκη Κική, Καμαρίτη Ελένη** Νίκος Καζαντζάκης... μια κρητική ματιά...από τα παιδιά του Νηπιαγωγείου Ροδομηλιά
12.40-13.00	**Μαρτίνου Σωτηρία** Διαθεματική - βιωματική προσέγγιση του Νίκου Καζαντζάκη από μαθητές του Δημοτικού Σχολείου. Αποσπάσματα από τη δράση των μαθητών
14.00-16.00	**Διάλειμμα**

Αιθ. 4	**ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ**
9.00-10.20	**Παπαστεφανάκη Σταυρούλα-Λυδία** Βλέποντας τον Καζαντζάκη με τα μάτια του θεάτρου. Επεξεργασία του έργου του στο σχολικό περιβάλλον, με χρήση δραματικών τεχνικών και δημιουργικής γραφής
10.20-10.40	**Διάλειμμα**

Αιθ. 4	**ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ**
10.40-12.00	**Βενιζελέα Σύλβια, Καψαλά Ναυσικά** "Στα παλάτια της Κνωσού": αφήγηση και μυθοπλασία
12.00-12.20	**Διάλειμμα**
12.20-14.00	**Ψαρουδάκη Αγάπη** Προσέγγιση στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη για παιδιά, δια μέσου της Θεατρικής Αγωγής
14.00-16.00	**Διάλειμμα**

19.00-21.00 *Αιθ. 1*	**ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ**

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ **2**

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Α **ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**
2 ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Αιθ. 3	**Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΠΗΓΗ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ** Πρόεδρος: Οδυσσέως - Πολυδώρου Ζωή
9.00-9.20	**Μαυροειδής Γεώργιος** Παππού, πόψε σ' ονειρεύτηκα...
9.20-9.40	**Φραγκομανώλη Σταυρούλα** Καζαντζάκης, Φως, Δημιουργία, Ελευθερία. Ένα μαθητικό αφιέρωμα στη ζωή και στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη
9.40-10.00	**Τουτουδάκη Μαρίνα, Ιωαννίδου Ελένη** Καζαντζάκης: βιογραφία, εργογραφία και γαλλικός πολιτισμός. Διαθεματική, διεπιστημονική και βιωματική δράση
10.20-10.40	**Διάλειμμα**

Αιθ. 3	**Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ** Πρόεδρος: Παπατσίμπας Γεώργιος
10.40-11.00	**Χατζηαποστόλου Μαρία** *«Σώπα δάσκαλε, φώναξε... ν' ακούσουμε τὸ πουλί!»* Η κρητική ματιά στην Παιδεία
11.00-11.20	**Νιώτη Μαρία** Μία τερτσίνα του Νίκου Καζαντζάκη ως διδακτικό υλικό στο μάθημα της Λογοτεχνίας, στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: "Ελένη"
11.20-11.40	**Γνησίου Μαρία** Η παρουσία κειμένων του Καζαντζάκη στα βιβλία Λογοτεχνίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1980-2002): νέες δυνατότητες εμπλουτισμού και διδακτικής αξιοποίησης σήμερα
11.40-12.00	**Βασάκη Μαρία Ελένη, Παντελάκη Ελευθερία** Νίκος Καζαντζάκης - Μίκης Θεοδωράκης: η παράλληλη πρόσληψη του έργου των δύο προσωπικοτήτων από μαθητές Γυμνασίου
12.00-12.20	**Διάλειμμα**

Αιθ. 3	**ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΞΙΟΙΠΟΙΗΣΗ** Πρόεδρος: Ζορμπάς Κωνσταντίνος
12.20-12.40	**Κατσαραπίδης Σπύρος** Μικρό ανθολόγιο παιδικής βίας στα μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη
12.40-13.00	**Μπουκουβάλα - Κλώντζα Ευθαλία** Ο Καζαντζάκης και οι μεγάλες ψυχές: παράδειγμα διδακτικής αξιοποίησης των ταξιδιωτικών κειμένων του Νίκου Καζαντζάκη στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικής τάξης, με τη μέθοδο project
13.00-13.20	**Δογκογιάννη Μαρία, Κουλουριώτη Ευαγγελία, Κοκολάκη Μαρία** Ο Ζορμπάς πέρα από τα σύνορα: διαθεματική αξιοποίηση ενός λογοτεχνικού κειμένου στο Γυμνάσιο
13.20-13.40	**Καλαμάτας Ι. Αθανάσιος** Διδάσκοντας το μάθημα των Θρησκευτικών με κείμενα του Καζαντζάκη
13.40-14.00	**Μαυρομματίδου Σταυρούλα, Μαυρομματίδης Ανέστης** Οδοιπορικό στην Κρήτη με οδηγό τον Καζαντζάκη: μια διαθεματική διδακτική προσέγγιση, με αφορμή το λογοτεχνικό κείμενο "Μια Κυριακή στην Κνωσό"
14.00-16.00	**Διάλειμμα**

Αιθ. 2	**ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ** Πρόεδρος: Κοντομήτρος Γεώργιος
13.00-13.20	**Καψάσκη Αγγελική** "Στα Παλάτια της Κνωσού": προτάσεις για διδακτική αξιοποίηση στο Γυμνάσιο
13.20-13.40	**Παπαδάκη Αντωνία** "Μια Κυριακή στην Κνωσό": μια διδακτική πρόταση για το μάθημα της Λογοτεχνίας στη Β' τάξη Γυμνασίου
13.40-14.00	**Γαλώνη Αικατερίνη** Σενάριο διδασκαλίας: "Μια Κυριακή στην Κνωσό"
14.00-16.00	**Διάλειμμα**

Αιθ. 2	**ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ** Πρόεδρος: Κοντομήτρος Γεώργιος
16.40-17.00	**Ζωγραφιστού Αικατερίνη, Σταματάκη Ερωφίλη, Καραταράκης Ζαχαρίας** Η παιδαγωγική αξία της ποίησης του Νίκου Καζαντζάκη. Η διδασκαλία της τερτσίνας "ΓΚΡΕΚΟ" σε μαθητές Λυκείου. Μελέτη περίπτωσης
17.00-17.20	**Καλοκύρη Βασιλεία (Λιάνα)** Οι μαθητές της Β΄ τάξης Γυμνασίου συναντούν το Νίκο Καζαντζάκη στην Κνωσό. Διαμόρφωση και υλοποίηση διδακτικού σεναρίου με πρωταγωνιστές τους μαθητές. Διδακτική πρόταση για τα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.

Αιθ. 2	**ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ**
17.20-18.40	**Δημητρακάκη Ιωάννα, Ντζάνη Ελένη, Χρονοπούλου Ιωάννα - Μαρία** Βιωματικό εργαστήριο, βασισμένο στο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη "Ο Χριστός ξανασταυρώνεται"

18.40-19.00	**Διάλειμμα**
19.00-21.00 *Αιθ. 1*	**ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ**

Αιθ. 4	**ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ**
16.00-17.20	**Παπαδόπουλος Σίμος, Ραμουτσάκη Ιωάννα** Αναμέτρηση με τα πρόσωπα και τις αξίες τους στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, εντός και εκτός σχολείου
18.40-19.00	**Διάλειμμα**
19.00-21.00 *Αιθ. 1*	**ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ**

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ **2**

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Β **ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Αιθ. 3	**ΠΡΟΣΛΗΨΗ - ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ** Πρόεδρος: Σειραγάκης Μανόλης
17.00-17.20	**Σπηλιοπούλου Ιωάννα** Νίκος Καζαντζάκης και οπτικός πολιτισμός: μια διεπιστημονική προσέγγιση του ταξιδιωτικού του έργου, μέσα από το παράδειγμα τού "Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς"
17.20-17.40	**Χαλκιαδάκης Εμμανουήλ** Λογοτεχνία και Ιστορία: ο Νίκος Καζαντζάκης και η διδασκαλία της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση
17.40-18.00	**Νικολουδάκη - Σουρή Ελπινίκη** Η πρόσληψη του Νίκου Καζαντζάκη στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Το παράδειγμα των πτυχιακών εργασιών στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης
18.00-18.20	**Ζερβού Αλεξάνδρα** Η καζαντζακική Οδύσεια ανάμεσα στην Αρχαιοελληνική Λογοτεχνία και την Ευρωπαϊκή: πρόταση για μια διδασκαλία στα Παιδαγωγικά Τμήματα
18.40-19.00	**Διάλειμμα**
19.00-21.00 *Αιθ. 1*	**ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ**

22.10

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΑΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ **2**

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Β **ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Αιθ. 3	**ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ** Πρόεδρος: Νικολουδάκη Ελπινίκη
9.00-9.20	**Πορτελάνος Σταμάτης** Οντολογικές, πολιτισμικές, διαπολιτισμικές και διαθρησκειακές προσεγγίσεις στο έργο του Καζαντζάκη
9.20-9.40	**Βογιατζάκη Εύη** Ο Νίκος Καζαντζάκης στην εξ αποστάσεως ανώτατη εκπαίδευση (στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου): ζητήματα νεωτερικότητας στο μυθιστόρημα "Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά"
9.40-10.00	**Ρουμπής Νίκος** Η "ανάγνωση" του Νίκου Καζαντζάκη στη διαπολιτισμική, αλλόγλωσση τάξη
10.00-10.20	**Ζεάκη Μαρία - Στέλλα** Φράσεις από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη στα Συλλογικά Ψηφιακά Μέσα. Μία προσέγγιση υπό την οπτική της Ανθρωπολογίας των social media
10.20-10.40	**Διάλειμμα**
13.00-14.00 *Αιθ. 1*	**ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ**
14.00-14.30 *Αιθ. 1*	**ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ**

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ **3**

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΩΝ ΘΕΩΡΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Αιθ. 1	**Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ** Πρόεδρος: Χαλκιαδάκης Εμμανουήλ
9.00-9.20	**Λιανός Διονύσης** Διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στο εξωτερικό, μέσα από την εικονογράφηση δύο έργων του Καζαντζάκη
9.20-9.40	**Παπατσίμπας Γεώργιος** Η φιλοσοφία της ζωής στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη και η ερμηνεία του λογοτεχνικού έργου, στη διδακτική πράξη του Λυκείου, στο εξωτερικό
9.40-10.00	**Σοφός Εμμανουήλ** Προσεγγίζοντας το έργο του Νίκου Καζαντζάκη με μαθητές-τριες της Ομογενειακής Εκπαίδευσης στη Γερμανία
10.00-10.20	**Ταμίσογλου Χρύσα** Αναζητώντας τον Καζαντζάκη στα ανατολικά της Ευρώπης
10.20-10.40	**Διάλειμμα**
Αιθ. 1	**Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΕ ΞΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ** Πρόεδρος: Ζερβού Αλεξάνδρα
10.40-11.00	**Κουτεντάκη Μαρία** Το κάντο "Αγία Τερέζα" του Νίκου Καζαντζάκη
11.00-11.20	**Παπαδάκη Ευθαλία** Η δημιουργική ανταπόκριση μιας τάξης Δημιουργικής Γραφής στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, στην ομώνυμη έδρα του Πολιτειακού Πανεπιστημίου του Σαν Φρανσίσκο (SFSU)
11.20-11.40	**Γιγουρτσής Γιάννης** Διδάσκοντας τον Καζαντζάκη στην Τουρκία. Προκλήσεις, δυσκολίες, δυνατότητες για τη γνωριμία του σύγχρονου αναγνώστη με τον κρητικό συγγραφέα και στοχαστή
11.40-12.00	**Χναράκη Μαρία** "Δεν ήταν νησί...": εμπειρίες διδασκαλίας Καζαντζάκη στις Η.Π.Α.
12.00-12.20	**Διάλειμμα**

Αιθ. 1	**Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΩΝ** Πρόεδρος: Παπατσίμπας Γεώργιος
12.20-12.40	**Οδυσσέως - Πολυδώρου Ζωή** Ο Νίκος Καζαντζάκης στο Εκπαιδευτικό Σύστημα της Κύπρου
12.40-13.00	**Πετιμεζά Χρυσούλα** Ο Καζαντζάκης σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης στο Κεμπέκ
13.00-14.00 *Αιθ. 1*	**ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ**
14.00-14.30 *Αιθ. 1*	**ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ**

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ **4**

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΗ ΜΗ ΤΥΠΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΤΥΠΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Αιθ. 3	Πρόεδρος: Τσάκα Βαρβάρα
10.40-11.00	**Meskhi Tamara** Ο Νίκος Καζαντζάκης ως διπλωμάτης
11.00-11.20	**Αστυρακάκη Ευαγγελία** Ο Καζαντζάκης και η Εκπαίδευση Ενηλίκων
11.20-11.40	**Μηλαθιανάκη Μαριλένα** Εκπαίδευση στο Μουσείο Καζαντζάκη. Ανακαλύπτοντας τον Καζαντζάκη μέσα από τα εκθέματα
11.40-12.00	**Κατσουγκράκη Γιάννα** Με τη ματιά του Καζαντζάκη: αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία της Λακωνίας από το έργο του στοχαστή Κρητικού στα μάτια των παιδιών
12.00-12.20	**Διάλειμμα**

Αιθ. 3	Πρόεδρος: Χρηστίδης Κωνσταντίνος
12.20-12.40	**Μπικάκη - Σαλούστρου Πελαγία** Ο λόγος του Καζαντζάκη, φάρος και μπούσουλας στη ζωή μας
12.40-13.00	**Καραμπάσης Κώστας, Τσίγκου Άννα** Ασκήσεις Ελευθερίας

Αιθ. 2	**ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ**
9.00-10.20	**Χρηστίδης Κωνσταντίνος - Τρούλη Σοφία** Ο Καζαντζάκης συνομιλεί με τη σύγχρονη Τέχνη
10.20-10.40	**Διάλειμμα**
10.40-12.00	**Διαμαντής Αντώνης** Το τελετουργικό στοιχείο στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη
12.00-12.20	**Διάλειμμα**

Αιθ. 4	**ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ**
9.00-10.20	**Δρακάκη Μαρία** Τετράδιο Γραφής Νίκου Καζαντζάκη: πρόταση εργαστηρίου φιλαναγνωσίας
10.20-10.40	**Διάλειμμα**
10.40-12.00	**Μιχαηλίδου Θεοδώρα, Πελεκάνη Βασιλική, Φιλιππίδου Αναστασία** "Στα Παλάτια της Κνωσού: η Αριάδνη αφηγείται..." Παρουσίαση μουσειοσκευής. Σχεδιασμός και χρήση
12.00-12.20	**Διάλειμμα**
13.00-14.00 *Αιθ. 1*	**ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ**
14.00-14.30 *Αιθ. 1*	**ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ**

Σημείωμα της επιμελήτριας της έκδοσης

Η online έκδοση των πρακτικών του Διεθνούς συνεδρίου για τα 60 χρόνια από τον θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη, με θέμα: «Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Εκδοχές πρόσληψης στη διδασκαλία και στην έρευνα», που πραγματοποιήθηκε στο Ηράκλειο από 19 μέχρι και 22 Οκτωβρίου 2017, είχε αναγγελθεί ήδη, με την πρώτη ανακοίνωση του συνεδρίου, ως πιθανότητα, λόγω της δυσκολίας κάλυψης της οικονομικής δαπάνης.

Στην καταληκτήρια συνεδρία, όμως, αποφασίστηκε να γίνει η έκδοση, με κάθε τρόπο. Ήταν απαίτηση των συνέδρων αλλά και αναγκαιότητα, προκειμένου να πραγματωθεί ο βασικός σκοπός του συνεδρίου, η βελτίωση δηλαδή της θέσης του Νίκου Καζαντζάκη στην εκπαίδευση, με απόφαση της πολιτείας. Το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.), αρμόδιο γι' αυτό, μετά από την αποτίμηση του συνεδρίου, που του εστάλη, μέσω του ΥΠ.Π.Ε.Θ., για ενημέρωση, αντέδρασε θετικά και αναμένει τα πρακτικά, για να αποφασίσει σχετικά.

Είμαστε λοιπόν ευτυχείς, ως Οργανωτική Επιτροπή (Ο.Ε.), που καταφέραμε να τηρήσομε την υπόσχεση, που δώσαμε από την αρχή. Οφείλομε, βέβαια, πολλές ευχαριστίες στην τότε Τοπική Επιτροπή Ν. Ηρακλείου του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (Δ.Ε.Φ.Ν.Κ.), που διέθεσε το αποθεματικό του ταμείου της γι' αυτόν το σκοπό, και στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, που είχε την εκδοτική φροντίδα. Την επιμέλεια της έκδοσης ανέλαβε η πρόεδρος της Ο.Ε. Σοφία Κανάκη.

Αποφασίστηκε να ακολουθηθεί, ως προς τη δομή και τη διάταξη των κειμένων, το πρόγραμμα του συνεδρίου. Προηγούνται, επομένως, οι προσυνεδριακές παρουσιάσεις, οι χαιρετισμοί και η ομιλία της προέδρου της Ο.Ε., έπονται οι ολομέλειες (κεντρικές ομιλίες), οι εισηγήσεις και τα εργαστήρια, σύμφωνα με τον θεματικό άξονα, στον οποίο ανήκουν και τις αντίστοιχες συνεδρίες, και ακολουθεί αναφορά στις παράλληλες εκδηλώσεις.

Δεν εστάλησαν όλες οι εισηγήσεις από τους συνέδρους για τα πρακτικά· εστάλησαν όμως οι περισσότερες και αντιπροσωπευτικότερες για κάθε θεματικό άξονα. Δεν δημιουργείται, επομένως, κανένα πρόβλημα, αφού όλοι οι θεματικοί άξονες καλύπτονται επαρκώς, απαντώνται όλα τα ερωτήματα και φωτίζονται όλα τα ζητήματα, που προέκυψαν από τη θεματολογία του συνεδρίου.

Η επιμέλεια της έκδοσης είχε αποφασισθεί να γίνει με ενιαία κριτήρια για όλες τις ομιλίες, τα οποία είχαν τεθεί υπόψη των εισηγητών, με συγκεκριμένες οδηγίες για τις παραπομπές και τη βιβλιογραφία, σύμφωνα με το σύστημα του Harvard. Τελικά αυτό δεν κατέστη δυνατόν στον επιδιωκόμενο βαθμό, γιατί πολλοί δεν ακολούθησαν τις οδηγίες, κυρίως ως προς τις σημειώσεις και τη βιβλιογραφία, και λόγω της ποικιλίας και πολυμορφίας των εισηγήσεων, αναγκαστικά, έγινε αποδεκτή η επιλογή των περισσοτέρων.

Διατηρήθηκαν, επίσης, γλωσσικά στοιχεία, που μπορεί να μη συμφωνούν αυστηρά με τους κανόνες της Γραμματικής και του Συντακτικού της Δημοτικής γλώσσας, σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα τηρήθηκε το πολυτονικό και η καθαρεύουσα, εκφράζουν όμως το προσωπικό ύφος και την επιθυμία των ίδιων των συγγραφέων. Η ευθύνη δε για το περιεχόμενο των κειμένων ανήκει σ' αυτούς, αποκλειστικά.
Από τα εικονογραφικά στοιχεία, που συνόδευαν μερικές, έγινε επιλογή τέτοια που να μην τις αδικεί, αλλά να ανταποκρίνεται και στην οικονομία της παρούσας έκδοσης.

Σοφία Κανάκη
φιλόλογος, πρόεδρος της Ο.Ε.
επιμελήτρια της έκδοσης

Προσυνεδριακές παρουσιάσεις

Αλκινόη Μοσχίδου

Συνεντεύξεις από σπουδαίους Ηρακλειώτες

Το σκεπτικό μου για την εργασία, που κάναμε πέρυσι, στις τάξεις της Α' Λυκείου, στο καλλιτεχνικό σχολείο Ηρακλείου, όπου δίδασκα γλώσσα και λογοτεχνία, ήταν η γνωριμία με σπουδαίους Ηρακλειώτες. Η γνωριμία αυτή θα γινόταν μέσω μιας συνέντευξης, που υποθετικά θα «έπαιρναν» τα παιδιά, και τις απαντήσεις θα τις έδιναν μόνα τους, μελετώντας τις ζωές τους. Οι συνεντεύξεις υποτίθεται πως θα δημοσιεύονταν σ' ένα λογοτεχνικό περιοδικό.

Ο πρώτος που μου ήρθε στο νου ήταν ο Νίκος Καζαντζάκης. Τ' όνομά του πασίγνωστο στο Ηράκλειο και σε όλο τον κόσμο. Όμως οι σημερινοί 16χρονοι και 17χρονοι γνωρίζουν ποιος είναι; Οι περισσότεροι έφηβοι αναγνωρίζουν το όνομα από την επωνυμία του αεροδρομίου, του κηποθέατρου και, ως τον προορισμό μιας εκδρομής, τον τάφο του Καζαντζάκη στο Μαρτινέγκο. Από αυτό το σκεπτικό ξεκίνησα και προχώρησα τη σκέψη μου, θέτοντας το πλαίσιο μιας εργασίας σχολικής αλλά και ταυτόχρονα πολύ δελεαστικής.

Μία συνέντευξη συγκινεί τους εφήβους μαθητές, αλλά και τους βάζει στη διαδικασία να γνωρίσουν καλά τον «συνεντευξιαζόμενο», ώστε να θέσουν τις σωστές ερωτήσεις και το παράδοξο... να δώσουν οι ίδιοι τις σωστές απαντήσεις, γιατί ο Καζαντζάκης δε βρίσκεται εν ζωή. Το γεγονός αυτό τους έκανε εξαιρετικά υπεύθυνους, γιατί δεν ήθελαν, σε καμία περίπτωση, να προσβάλουν τη μνήμη του.

Η εργασία πραγματοποιήθηκε από δύο ομάδες, μία από κάθε τμήμα της Α' Λυκείου. Η κάθε ομάδα ανέλαβε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ζωής του να μελετήσει. Η πρώτη ομάδα ασχολήθηκε με τις «σχολικές» συγγραφικές προσπάθειες του Καζαντζάκη, με την προσωπική του ζωή, με το έργο του «Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται». Η δεύτερη ομάδα ασχολήθηκε με τα παιδικά-εφηβικά του χρόνια, με τη φιλία του με τον Άγγελο Σικελιανό και το έργο του «Ο τελευταίος πειρασμός».

Α' ομάδα

Μία ερώτηση που αφορά στην παιδική λογοτεχνία είναι:
«Από τις πληροφορίες, που αντλήσαμε, μάθαμε πως εκτός από μυθιστορήματα, θεατρικά έργα, ποιήματα ασχοληθήκατε και με την παιδική λογοτεχνία. Πως χειριστήκατε το υλικό των δύο παιδικών μυθιστορημάτων σας;»

Απάντηση: Πριν γράψω οτιδήποτε κάνω την ανάλογη μελέτη για το θέμα με το οποίο θα ασχοληθώ. Οι ποικίλες ιδεολογικές, αισθητικές αναζητήσεις μου είναι φανερές και στα δυο μυθιστορήματά μου: ο Μέγας Αλέξανδρος και στα Παλάτια της Κνωσού. Με αυτόν τον τρόπο προσπαθώ να χειρίζομαι αφηγηματικά, ερμηνευτικά και με τα ιστορικά δεδομένα, όσο καλύτερα μπορώ, το μύθο.

«Όπως γνωρίζουμε όλοι, η δημοτική γλώσσα αποτέλεσε σύμβολο και ιδέα για ένα ολόκληρο έθνος. Εσείς μεταφράσατε την Οδύσσεια. Πείτε κάποια πράγματα για κείνη την εμπειρία σας».

Απάντηση: Για τη συγκεκριμένη εποχή θα έλεγα πως επικρατούσε ένα γλωσσικό χάος. Προσπάθησα να προσδιορίσω το χαρακτήρα της δημοτικής ως κοινής των Ελλήνων γλώσσας. Με αυτόν τον τρόπο επέλεξα να παραμείνω ασυμβίβαστος υπερασπιστής του μονοτονικού συστήματος. Αρκετά χρόνια αργότερα, για να κυκλοφορήσει το ποίημα, υποχρεώθηκα να θυσιάσω τα πιστεύω μου.

«Η συνεργασία με την πρώτη σας γυναίκα Γαλάτεια είχε ως αποτέλεσμα να συγγράψετε σχολικά βιβλία. Θέλετε να μας μιλήσετε γι αυτό;»

Απάντηση: Με τη Γαλάτεια είχα μια πολύ καλή σχέση... βραβευτήκαμε για εκείνη τη δουλειά. Συγγράψαμε το 1913-14 αναγνωστικά για τις πέντε τάξεις του δημοτικού και, όπως είπα και πριν, αν και δε μ' αρέσει να

επαναλαμβάνομαι, βραβευτήκαμε από το Υπουργείο Παιδείας. Επίσης δύο από αυτά βραβεύτηκαν από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθηναγόρα, που τα τοποθέτησε σε ξεχωριστή θέση, στο Φανάρι, στην πατριαρχική βιβλιοθήκη. Αυτό με έκανε πολύ περήφανο.

«Μια και το έφερε η κουβέντα με την πρώτη σας γυναίκα, τη Γαλάτεια, έχουμε ακούσει πως παντρευτήκατε σε μια εκκλησία, μέσα σε νεκροταφείο. Αληθεύει;»

Απάντηση: Με τη Γαλάτεια παντρευτήκαμε το 1911 στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, στο νεκροταφείο, με μοναδικό καλεσμένο το δικηγόρο και συμμαθητή μου Γιώργο Φανουράκη, που έγινε και κουμπάρος. Μετά το γάμο με τη Γαλάτεια, μετακομίσαμε στην Αθήνα.

«Όταν γράψατε το μυθιστόρημα σας «Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται» τι εμπιστευθήκατε περισσότερο το μυαλό ή την καρδιά σας ως σύμβουλο στο γράψιμο;»

Απάντηση: Όταν γράφω δεν επιτρέπω στο μυαλό μου να παίζει πρωταρχικό ρόλο. Ξέρω πως δεν είναι ανώτατο αγαθό και σε ζητήματα δημιουργίας δεν πρέπει να του έχουμε εμπιστοσύνη. Σκύβω πιο βαθιά στην καρδιά πολύ βαθιά, από κει αντλώ όλη μου τη δύναμη. Ο νους ύστερα βάζει τάξη όσο μπορεί.

Β' Ομάδα

«Είμαστε έφηβοι 16 χρονών, που μεγαλώνουν στο Ηράκλειο και σεις εδώ μεγαλώσατε: τι θυμάστε περισσότερο από την εφηβική σας ηλικία;»

Απάντηση: «Να μην αρνιέστε τη νιότη σας ως τα βαθιά γεράματα· να μάχεστε σε όλη σας τη ζωή να μετουσιώσετε σε καρποφόρο δέντρο την εφηβική άνθιση· αυτός είναι ο δρόμος του αληθινού ανθρώπου. Είναι φυσικό τούτο τον ανήφορο, που έχει χρέος να πάρει η ψυχή, να τον ξεκρίνει κάθε άνθρωπος χαραγμένο βαθύτερα απάνω στα χώματα, όπου γεννήθηκε. Τα χώματα αυτά που τον έπλασαν βρίσκονται σε μυστική επαφή και συνεννόηση με την ψυχή του.»

«Αν μας κάνατε εσείς ερωτήσεις θα περιμέναμε να μας ρωτήσετε για ένα φίλο μας, το αντιστρέφουμε και σας ρωτάμε εμείς για το φίλο σας, τον ποιητή Άγγελο Σικελιανό»

Απάντηση: «Με τον Άγγελο Σικελιανό γνωριστήκαμε, όταν εγώ ήμουν 31 και αυτός 30. Τρεις μέρες μετά τη γνωριμία μας, φύγαμε για το Άγιο Όρος για μια πνευματική άσκηση, που κράτησε 40 μέρες. Αργότερα, περιηγηθήκαμε μαζί σε πολλά μέρη της Ελλάδας, αναζητώντας τη συνείδηση της γης και της φυλής μας. Αθήνα, Ελευσίνα, Δελφοί, Κόρινθος, Μυκήνες, Άργος, Τεγέα, Σπάρτη, Μυστράς ήταν κάποια από τα μέρη, τα οποία επισκεφτήκαμε. Κάποια στιγμή, σ' ένα ταξίδι μας, φώναξε ο φίλος μου: δε θα χωριστούμε ποτέ!· θα ζευτούμε σα δυο βόδια να οργώσουμε τη γης! Και είχε δίκιο, διότι, αν και οι δρόμοι μας χωρίστηκαν αργότερα, η μεταξύ μας εκτίμηση και αγάπη δεν χάθηκαν πότε. Είχαμε, θυμάμαι, ένα σημειωματάριο-λεύκωμα, το οποίο κρατούσαμε από κοινού για πάνω από δέκα χρόνια. Ανάμεσα στις σελίδες του ήταν στολισμένο με αποξηραμένα λουλουδάκια, τα οποία λατρεύαμε και μαζεύαμε, όπως τις λέξεις. Έχοντας σβήσει τις ημερομηνίες του ημερολογίου και χρησιμοποιώντας το μόνο ως σημειωματάριο, αντιγράφαμε και ανθολογούσαμε αποσπάσματα από έργα, που μας άρεσαν.»

«Ο τελευταίος πειρασμός είναι ένα βιβλίο, που προκάλεσε αντιδράσεις από την αρχή της έκδοσής του. Θέλετε να μοιραστείτε μαζί μας κάποιες αναμνήσεις σας...»

Απάντηση: «Ο εκδότης του βιβλίου μού είχε διηγηθεί τι είχε γίνει, όταν πήγε να το τυπώσει: πήγε σε ένα συγκεκριμένο τυπογραφείο, έδωσε τις σελίδες μου, αλλά κάποιος, που επίσης τύπωνε εκεί το δικό του βιβλίο, το είδε και κατάλαβε περί τίνος πρόκειται. Τότε φώναξε τον τυπογράφο και του είπε: "είναι αυτό το βιβλίο για το οποίο χαλάει ο κόσμος"; Ο τυπογράφος έδιωξε τον εκδότη μου και δεν ήξερε τι να κάνει. Πήγε σ' ένα τυπογραφείο, απέναντι από το Χημείο, στου Λουκά, και εκεί τύπωσε το πρώτο βιβλίο. Σε μισή μέρα πουλήθηκαν κάπου 1750 αντίτυπα!»

Για το τέλος ένα ποίημα γραμμένο για το Νίκο Καζαντζάκη από μία από τις μαθήτριες του Καλλιτεχνικού Σχολείου Ηρακλείου, που έκαναν την εργασία, τη Βαγγελιώ Βάρδα

Εσύ, που κατάφερες και έγραψες
τα πιο σπουδαία κι αξιοσημείωτα...
Εσένα που σε κατηγόρησαν ως ιερόσυλο...
Εσύ, που το μόνο που έκανες ήταν να
παρουσιάσεις έναν ρεαλιστικό κόσμο...
Εσύ, που του έδειξες μεγάλη αγάπη...
Εσύ, που εξαίρεσες τους αγώνες τους, για να
μην ξεσηκώσεις αντιδράσεις κι όμως
εκείνοι σε συκοφάντησαν ως ενάντιο
της θρησκείας και της πατρίδας...
Εσύ, που έφτασες πριν τον αφορισμό...
Εσένα, που στο θάνατό σου είχαν σκοπό να εμποδίσουν
την νεκρώσιμη ακολουθία σου...
Εκείνοι, που ζητούσαν να απαγορευτούν
τα εξαιρετικά βιβλία σου...
Εκείνοι, που σε έκριναν χωρίς να έχεις κάνει
κάποιο λάθος...
Εσύ, που αναγνωρίζεσαι ως ένας από τους
σημαντικότερους σύγχρονους Έλληνες λογοτέχνες...
Κι όμως υπάρχουν άνθρωποι που σε
θεωρούν ένα αεροδρόμιο

Η ομάδα εργασίας
οι μαθήτριες: Δανάη Ανδρουλάκη, Βαγγελιώ Βάρδα, Στέλλα Τσαγκαράκη, Τζένη Τσικανδυλάκη.

1ο Γυμνάσιο Ηρακλείου Κρήτης

(Μαρία Χουλάκη, Μαρία Πιταροκοίλη, Ευαγγελία Σπανάκη, Μαρία Χαριτάκη)

Καζαντζάκης, ο ταξιδευτής

Με αφετηρία τα ταξιδιωτικά κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη, με το γενικό τίτλο «Ταξιδεύοντας» και ειδικότερα το ταξίδι του στην Αγγλία, προσεγγίζουμε διαθεματικά το έργο του Καζαντζάκη, μέσα από το λόγο, την εικόνα και τη μουσική.
Με την καθοδήγηση των καθηγητριών Πιταροκοίλη Μαρίας, Σπανάκη Ευαγγελίας, Χαριτάκη Μαρίας, Χουλάκη Μαρίας, οι μαθητές/τριες του 1ου Γυμνασίου Ηρακλείου ξεχωρίζουν τα αποσπάσματα, που διεγείρουν τη φαντασία τους, μετατρέποντάς τα σε περιβάλλοντα ικανά να μετουσιωθούν σε εικόνες.
Ολοκληρώνοντας τη διαθεματική περιήγηση, εμπλουτίζουμε την παρουσίαση αυτών των εικόνων με την απαγγελία των επιλεγμένων αποσπασμάτων από το λογοτεχνικό έργο «Ταξιδεύοντας στην Αγγλία», με μουσική επένδυση, εμπνευσμένη από την Αγγλία, και τη δημιουργία ενός DVD.
Ο εκπαιδευτικός στόχος της δράσης επικεντρώνεται στη σύνδεση της λογοτεχνίας, με άλλες μορφές τέχνης, όπως είναι η φωτογραφία και η μουσική.

Το αφιέρωμα στο «έτος Καζαντζάκη» επιθυμούμε να σηματοδοτεί για τους μαθητές μας μια βαθιά γνώση του έργου του και μια πλατιά αντίληψη του πνεύματός του.

Μέσα από τη διαθεματική επεξεργασία του επιλεγμένου λογοτεχνικού υλικού, οι μαθητές αντιλαμβάνονται βιωματικά τη συμπληρωματικότητα των τεχνών και τη συμβολή τους στο εσωτερικό ταξίδι, για το οποίο μας παροτρύνει ο Καζαντζάκης, μέσα από το έργο του.

Μέσα από την εύστοχη επιλογή των αποσπασμάτων του λογοτεχνικού έργου, οι διαπολιτισμικές εκδοχές αναδύονται και δημιουργούν ένα διαφορετικό πλαίσιο κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών. Αυτές τις διαφορετικές αξίες προτείνουμε να προσεγγίσουν οι μαθητές μας, με κριτική ματιά, προκειμένου να διευρύνουν την αντίληψη τους για τη διαφορετικότητα και να την αποδεχτούν ως μια ποιότητα ζωής.

https://www.youtube.com/watch?v=LFS-FgycgZA&t=2s

Εναρκτήρια συνεδρία

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Βασίλης Λαμπρινός

Δήμαρχος Ηρακλείου

Η αναπόληση του Νίκου Καζαντζάκη και της πολυσήμαντης πορείας του από την γενέτειρά του, το Ηράκλειο, ως την πραγμάτωση της πνευματικής του αποστολής, η οποία του χάρισε παγκόσμια αίγλη, συνδέεται ασφαλώς με την υπερηφάνεια και την τιμή, που νιώθουμε για τη σημαντικότερη μορφή, που είδε το φως σε αυτή την πόλη, έπειτα από τη γέννηση και την παρουσία του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου.

Η αφιέρωση του Νίκου Καζαντζάκη στα Γράμματα ουδέποτε υπήρξε μονοσήμαντη. Από το ξεκίνημά του επεδίωξε να κατακτήσει όλα σχεδόν τα είδη του Λόγου: φιλοσοφία (μέσω, κυρίως, της μαθητείας του στον Νίτσε και τον Μπερξόν), ποίηση, μετάφραση (με κορυφαίες επιδόσεις στην απόδοση των Ομηρικών κειμένων και του Ντάντε), θέατρο, ταξιδιωτική λογοτεχνία και βέβαια πεζογραφία (με έργα, που του προσέδωσαν παγκόσμια φήμη, κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του).

Αυτή η πνευματική Οδύσσεια, με τους πολλούς σταθμούς, τα πολλά διαφορετικά πεδία, τον βοήθησε να δώσει ζωή στα οράματά του. Με την ακατάβλητη εργατικότητά του προσέφερε στα Νεοελληνικά Γράμματα έργα κορυφαία, που, μέσω των μεταφράσεών τους, έφτασαν ως τις πιο απομακρυσμένες χώρες του κόσμου, αποδίδοντας δίκαια στον συγγραφέα τους τον τίτλο του οικουμενικού δημιουργού.

Στα βιβλία του Καζαντζάκη έχουν κατατεθεί οι ιδέες του, το αντισυμβατικό πνεύμα με το οποίο αντιμετώπιζε τη ζωή, η διαρκής επιδίωξη της Ελευθερίας του ανθρώπου από τα πάσης φύσεως δεσμά (ας μη λησμονούμε ότι ανδρώθηκε, όταν η Κρήτη αγωνιζόταν να λυτρωθεί από τον Τουρκικό ζυγό) καθώς και η επίγνωση του ανηφορικού «δρόμου» του βίου, για κάθε άνθρωπο, σε κάθε εποχή.

Με τα πολυάριθμα έργα του, ο Νίκος Καζαντζάκης πλούτισε απαράμιλλα και διαχρονικά τον Πολιτισμό και την Παιδεία της χώρας μας. Τα κρίσιμα χρόνια, που δημιουργήθηκε αυτό το έργο, σφράγισαν τις αναζητήσεις του συγγραφέα και του έδειξαν το Χρέος τού αιώνια αγωνιζομένου ανθρώπου.

Η εποχή μας, μολονότι διαφορετική στην κοινωνική και τεχνολογική της συγκρότηση, είναι εξ ίσου κρίσιμη και γι' αυτό ο Καζαντζάκης μπορεί να προσφέρει ουσιαστικές απαντήσεις στα μεγάλα ζητήματα της ζωής και στους σημερινούς νέους, που τώρα διαμορφώνουν τη σκέψη και τον ψυχισμό τους. Η αρετή της *Ευθύνης* και της *Αφοσίωσης* στην αποστολή του καθενός, σε όποιο τομέα και αν βρίσκεται, αποτελούν τις διαρκείς παρακαταθήκες του.

Καλή επιτυχία στις εργασίες του Συνεδρίου.

Γιώργος Στασινάκης

Πρόεδρος της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (ΔΕΦΝΚ), Πρεσβευτής Ελληνισμού

Αξιότιμοι κύριοι, Περιφερειάρχη Κρήτης, Δήμαρχε Ηρακλείου και
Πρόεδρε του Διοικητικού Συμβουλίου του Μουσείου Καζαντζάκη
Αγαπητοί σύνεδροι, κυρίες και κύριοι

Απευθύνω αυτό το χαιρετισμό εκ μέρους της Συντονιστικής Επιτροπής και του Ελληνικού Τμήματος της ΔΕΦΝΚ του οποίου προεδρεύει η κυρία Γιούλη Ιεραπετριτάκη, ιστορικός και αρχαιολόγος, του υπεύθυνου Κρήτης Σήφη Μιχελογιάννη και των αντιπροσώπων κατά νομούς: Ηρακλείου, Σοφίας Κανάκη, Λασιθίου, Γιάννη Ευαγγελινάκη και Ρεθύμνου, Αχιλλέα Ζιμετάκη.

Το 2015 η κυρία Ιωάννα Σπηλιοπούλου, επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, πρότεινε στη ΔΕΦΝΚ να υποβάλει αίτηση στο Υπουργείο Πολιτισμού, για να ανακηρύξει το 2017 «Έτος Καζαντζάκη», με τη συμπλήρωση 60 χρόνων από το θάνατο του ποιητή, πράγμα το οποίο έπραξε. Το Υπουργείο δέχτηκε την αίτηση, την οποία υποστήριξαν και άλλοι φορείς. Πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι η πρώτη φορά που η Ελληνική Πολιτεία τιμά το μεγάλο Κρητικό.
Έτσι πολλές εκδηλώσεις έγιναν σε όλη την Ελλάδα, οι περισσότερες με επιτυχία.

Όσον αφορά στη ΔΕΦΝΚ, τα μέλη της και οι συμπαθούντες, που διαμένουν σε 129 χώρες, στις πέντε ηπείρους, οργάνωσαν ήδη, με δικά τους έξοδα, σε συνεργασία με τοπικούς φορείς και με μεγάλη συμμετοχή, δεκάδες πρωτότυπες εκδηλώσεις υψηλού επιπέδου, διεθνείς εκθέσεις βιβλίου σε πόλεις, χωριά, πανεπιστήμια, σχολεία, πολιτιστικά κέντρα, Δήμους, Περιφέρειες και ορθοδόξους ναούς.
Οι ομιλητές παρουσίασαν το σύνολο του έργου του μεγάλου Κρητικού, με σοβαρότητα, ανιδιοτέλεια και κυρίως με απόλυτο σεβασμό στο πνεύμα του και τα γραπτά του. Αντίθετα διαπιστώνουμε με λύπη ότι υπήρξαν άνθρωποι, που ενδιαφέρθηκαν μόνο για την προσωπική τους προβολή.

Στο πλαίσιο του «Έτους Καζαντζάκη» τοποθετείται και αυτό το Διεθνές Συνέδριο, το οποίο ασχολείται για πρώτη φορά με ένα τόσο σημαντικό θέμα.

Εκφράζω τα θερμά μου συγχαρητήρια και τις ευχαριστίες μου στην κυρία Σοφία Κανάκη η οποία συντόνισε με επιτυχία το Συνέδριο, στην επιστημονική και οργανωτική επιτροπή, στο Υπουργείο Παιδείας, στην Περιφέρεια Κρήτης, στο Δήμο Ηρακλείου και φυσικά στους εκλεκτούς ομιλητές, πραγματικά ειδικούς μελετητές του Νίκου Καζαντζάκη, από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Η ΔΕΦΝΚ, «καζαντζακικός» φορέας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, δραστηριοποιείται παγκοσμίως με διάφορους τρόπους. Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας αναγνώρισε στη Μυρτιά το «ρηξικέλευθο» έργο της, όπως δήλωσε.
Ιδιαίτερη σημασία κατέχουν οι εκδηλώσεις μας σε σχολεία και πανεπιστήμια, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό (αμιγή και μη, Ευρωπαϊκά, Εθνικά, ιδιωτικά, δημόσια κ.λπ.). Δεν χρειάζεται να τα αναφέρω όλα.
Σας αναφέρω μόνο τρεις τελευταίες εκδηλώσεις στις οποίες συμμετείχα: 4 και 5 Απριλίου, πρώτη εκδήλωση στη Σχολή Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Μαριούπολης, στην Ουκρανία, με τη βοήθεια της γενικής Προξένου κυρίας Ελένης Γεωργοπούλου και της συντονίστριας εκπαίδευσης Χρύσας Ταμίσογλου, η οποία μας κάνει την τιμή να είναι μαζί μας σήμερα. Στις 26 Απριλίου, στο Γιοχάνεσμπουργκ, στο Σχολείο SAHETI, που ίδρυσε ο φίλος Γιώργος Μπίζος, δικηγόρος του Νέλσον Μαντέλα και επίτιμο μέλος της Εταιρείας μας, και στις 9 Οκτωβρίου στο Μουσικό Σχολείο Καλαμάτας, του οποίου Διευθυντής είναι ο κύριος Ιωάννης Σόλαρης. Τέλος θα μιλήσω σε Κολλέγια της Μελβούρνης στις 15 Νοεμβρίου.
Οργανώσαμε μαθητικούς διαγωνισμούς, με τη βοήθεια πάντα των εκπαιδευτικών, σε Ελλάδα, Κύπρο, Αίγυ-

πτο, Σερβία, Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Αυστραλία, ακόμα και στο μακρινό Τουρκμενιστάν, το 2003. Παντού, μου προκάλεσε εντύπωση το μεγάλο ενδιαφέρον των νέων να γνωρίσουν τη ζωή, το έργο και την πνευματικότητα ενός σπουδαίου ανθρώπου και στοχαστή.

Το 2018 συμπληρώνονται 30 χρόνια από την ίδρυση της Εταιρείας μας στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, μετά από αίτημα της Ελένης Καζαντζάκη. Στην ιδρυτική Γενική Συνέλευση παρούσα η Ελένη και ο μεγάλος θεατράνθρωπος Γιώργος Ανεμογιάννης.
Έχουμε ήδη έτοιμα στην Ελλάδα δύο Συνέδρια:
- Κολυμπάρι 9 και 10 Φεβρουαρίου 2018 στην Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης, με θέμα «Πνευματικότητα και θρησκευτικότητα του Καζαντζάκη και οι δεσμοί του με την Κρήτη».
- Αθήνα, αμφιθέατρο του Μουσείου Ακρόπολης, 15 και 16 Φεβρουαρίου, με θέμα «Ο Καζαντζάκης και η Πολιτική». Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δέχτηκε να θέσει υπό την αιγίδα του αυτό το Συνέδριο και να απευθύνει χαιρετισμό.

Οι εκδηλώσεις σε σχολεία συνεχίζονται και για το επόμενο έτος. Αρχίζουμε από την Κρήτη, τη Μακεδονία, τη Θράκη και τη Θεσσαλία.

Είμαι βέβαιος ότι οι εργασίες σας θα μας είναι πολύ χρήσιμες.

Τελειώνω με τρεις ανακοινώσεις:
1. Τον ερχόμενο Δεκέμβριο εκδίδεται το νέο τεύχος της ετήσιας επιθεώρησής μας, «Η Κρητική Ματιά». Περιέχει ένα σημαντικό άρθρο για τον Καζαντζάκη του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, με φωτογραφίες από την επίσκεψή του στην Αντίμπ, στο σπίτι όπου διέμεναν ο Νίκος και η Ελένη Καζαντζάκη.
2. Χαιρετώ από αυτό το βήμα τον εκλεκτό φίλο Στυλιανό Ματζαμπετάκη και του εκφράζω τη μεγάλη μου εκτίμηση καθώς και όλης της ΔΕΦΝΚ. Ο κ. Ματζαμπετάκης, ενεργώντας πάντα ανιδιοτελώς, από τις δημόσιες θέσεις, που κατείχε, προώθησε ουσιαστικά το έργο του Καζαντζάκη και υποστήριξε διαρκώς τις δραστηριότητές μας. Γι' αυτό το λόγο η Παγκόσμια Γενική μας Συνέλευση, που θα λάβει χώρα στο Πεκίνο, στις 2 Δεκεμβρίου, θα τον ανακηρύξει επίτιμο μέλος της.
3. Η Εταιρεία μας αφιερώνει το Συνέδριο σε δύο γυναίκες, επιφανή επίτιμα μέλη της: την Τιτίκα Σακλαμπάνη και την Κλεοπάτρα Πρίφτη. Δεν τις ξεχνάμε ποτέ. Τις έχουμε ήδη τιμήσει στην Αθήνα και στα Πεζά. Το ερχόμενο έτος θα τις τιμήσουμε εκ νέου, μαζί με τον Γιώργο Ανεμογιάννη, με τον πιο επίσημο τρόπο, εδώ στο Ηράκλειο.

Εν κατακλείδι, επιτρέψτε μου να σας διαβάσω δύο σύντομα κείμενα του Καζαντζάκη, που έχουν σχέση με την παιδεία.

- Σε επιστολή του στη Γαλάτεια, την πρώτη συζυγό του, γράφει:

Αν σε κανένα μέρος του κόσμου με άφηναν, το πρώτο έργο που θα 'ρχιζα θα 'τανε να ιδρύσω ένα σχολειό. Να ετοιμάσω τους αγωνιστές, να τους διδάξω, σύμφωνα με τη φλόγα που με καίει, την ιστορία της Ελλάδας, της Ρώμης, τη σύγχρονη. Να τους μάθω γιατί πρέπει να γίνουν καλοί εργάτες, καλοί δασκάλοι, καλοί επιστήμονες, καλοί και γόνιμοι πατέρες. Να τους μάθω πώς πρέπει να διαβάζουν ένα ποίημα, πώς πρέπει να θωρούν τ' άστρα, τα ζώα, τους ανθρώπους, τις ιδέες.
- Στην *Αναφορά στον Γκρέκο* αναφέρει:

Δοξάζω το Θεό που ζει ακόμα μέσα μου πολύχρωμο, πολύβουο, δροσερό το παιδικό ετούτο όραμα. Αυτό κρατάει το μυαλό μου ανέγγιχτο από τη φθορά και δεν το αφήνει να μαραθεί και να στερέψει. Είναι η άγια στάλα, το αθάνατο νερό, που δε με αφήνει να πεθάνω. Όταν γράφοντας, θέλω να μιλήσω για τη θάλασσα, για τη γυναίκα, για το Θεό, σκύβω απάνω στο στήθος μου και αφουγκράζομαι τι λέει το παιδί μέσα μου, αυτό μου υπαγορεύει, κι αν τύχει κάπως να ζυγώσω με λόγια και να στορίσω τις μεγάλες ετούτες δυνάμεις - τη θάλασσα, τη γυναίκα, το Θεό - στο παιδί που ζει ακόμα μέσα μου το χρωστώ. Ξαναγίνομαι παιδί, για να μπορώ να βλέπω με μάτια παρθένα, για πρώτη πάντα φορά, τον κόσμο.

Εύχομαι ολόψυχα καλή επιτυχία στις εργασίες σας.

Μιχάλης Ταρουδάκης

Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης, Πρόεδρος Δ.Σ. Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη

Ο Νίκος Καζαντζάκης είχε πολλές ιδιότητες, που τις απαριθμούν οι μελετητές του σε κάθε αναφορά στο μεγάλο Κρητικό. Η ιδιότητα του παιδαγωγού είναι από αυτές που αναφέρονται λιγότερο, μια και ο ίδιος ποτέ δεν επεδίωξε να χρισθεί και με αυτή την ιδιότητα, παρά την ουσιαστική του συνεισφορά στην παιδική λογοτεχνία.
Η ιδιότητα του παιδαγωγού όμως περνά, έμμεσα, από το ίδιο του το έργο, αφού τα κείμενά του, μεστά, βέβαια, ιδεών αλλά και εξαίρετου, αν και για πολλούς ιδιόμορφου, λογοτεχνικού ύφους και δομής, μπορούν να αποτελέσουν κείμενα αναφοράς για τις νεότερες γενιές, που αναζητούν λαμπρά παραδείγματα δημιουργών, που μπορούν να τους ανοίξουν νέους δρόμους σκέψης και έκφρασης.

Το Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, πιστό στην αποστολή του, που είναι η διάδοση της σκέψης του μεγάλου συγγραφέα σε όλες τις γενιές, υλοποιεί τώρα και πολλά χρόνια στοχευμένα εκπαιδευτικά προγράμματα, που οργανώνονται από έμπειρους μουσειοπαιδαγωγούς, που έχουν ως αποκλειστικό στόχο τη γνωριμία των νέων με τη σκέψη και τη γραφή ενός μεγάλου στοχαστή, που ξεκίνησε από το Ηράκλειο, για να κατακτήσει όλο τον κόσμο. Τα προγράμματα αυτά έχουν μεγάλη απήχηση. Έτσι ο παιδαγωγικός χαρακτήρας του Νίκου Καζαντζάκη μεταφέρεται ενισχυμένος και στη σύγχρονη εποχή.

Είναι όμως αντίστοιχα τα πράγματα και από μέρους του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος; Έχει βρει ο Καζαντζάκης τη θέση, που του αρμόζει στα εγχειρίδια σπουδών, που μεταφέρουν τη συνεισφορά των Ελλήνων λογοτεχνών στη σύγχρονη εκπαίδευση; Αποτελεί ο Καζαντζάκης σημείο αναφοράς για ανώτερες και ανώτατες σπουδές στα Ελληνικά Πανεπιστήμια; Σε όλα αυτά τα ερωτήματα καλείται να απαντήσει το Συνέδριο, με θέμα: «Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό», στο οποίο το Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη συμμετέχει, με ιδιαίτερο ενθουσιασμό.

Θερμές ευχαριστίες σε όλους τους φορείς, που στήριξαν το Συνέδριο και στα άτομα, που με πολύ μεράκι το πήραν στους ώμους τους.

Εύχομαι, από καρδιάς, κάθε επιτυχία στο Συνέδριο και ελπίζω τα πρακτικά του να αποτελέσουν ένα ακόμα πολύτιμο βοήθημα στην αναζήτηση των επιδράσεων, που ασκεί ο Νίκος Καζαντζάκης στο σκεπτόμενο κόσμο.

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης

Δρ Ιστορίας, διδάσκων στην Π.Α.Ε.Α.Κ. και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

Εκ μέρους του Εργαστηρίου για τη Μελέτη της Λογοτεχνίας στην Εκπαίδευση του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης και της διευθύντριάς του καθ. κυρίας Αλεξάνδρας Ζερβού, του ομότιμου καθηγητή κ. Νικόλαου Παπαδογιαννάκη και της καθ. κυρίας Ελπινίκης Νικολουδάκη, χαιρετίζω την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου, με αφορμή τα 60 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη, με θέμα «Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό». Το Εργαστήριό μας είναι ένας από τους συνδιοργανωτές του συνεδρίου και εκφράζουμε τη χαρά μας για την έναρξη των εργασιών του και τη στήριξή μας σε αυτό και σε άλλες ανάλογες επιστημονικές εκδηλώσεις, που υπηρετούν τη μελέτη της Λογοτεχνίας, ιδίως στο χώρο της Εκπαίδευσης.

Ευελπιστούμε ότι το συνέδριο αυτό θα δώσει νέους καρπούς στην έρευνα για το έργο του μεγάλου Κρητικού δημιουργού, κάτω από τη νέα προοπτική της θέσης του λογοτεχνικού έργου του, σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό.

Αφού ευχαριστήσουμε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, τους συνδιοργανωτές και τους συνέδρους για τη συνεργασία τους, ευχόμαστε ολόψυχα επιτυχία στις εργασίες του συνεδρίου και ευελπιστούμε σύντομα να δούμε δημοσιευμένα τα πρακτικά του.

Γεώργιος Τερζάκης

Διευθυντής Περιφερειακής Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης

Αγαπητοί σύνεδροι
Χάρη στο διαρκή προβληματισμό της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων του Νίκου Καζαντζάκη για την απήχηση του έργου του στους νέους, γεννήθηκε, δύο χρόνια πριν, η ιδέα για την πραγματοποίηση του Συνεδρίου, με θέμα: «Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό. Εκδοχές πρόσληψης στη Διδασκαλία και στην Έρευνα».
Θα ήταν επομένως ευτύχημα να τοποθετηθούν οι ίδιοι οι νέοι, επιστήμονες, εκπαιδευτικοί με την ενεργό συμμετοχή τους στο συνέδριο, καθώς για τους παλαιότερους, εκπαιδευτικούς ή ερευνητές, το ενδιαφέρον παραμένει αμείωτο, κρίνοντας από τον αριθμό των συμμετεχόντων (100 συνολικά από την Ελλάδα και το εξωτερικό) αλλά και το θεματικό εύρος των ανακοινώσεων του τετραήμερου αυτού συνεδρίου.
Με αφορμή τη συμπλήρωση 60 χρόνων από το θάνατο του διανοούμενου, συγγραφέα, ποιητή, φιλόσοφου και με την ευτυχή σύμπραξη της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη, του Μουσείου και των Εκδόσεων Καζαντζάκη, με την Περιφέρεια Κρήτης, το Δήμο Ηρακλείου, το Εργαστήριο για τη μελέτη της Λογοτεχνίας στην Εκπαίδευση του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης, την Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης και υπό την αιγίδα του ΥΠ.Π.Ε.Θ, στις τρείς ημέρες των εργασιών του συνεδρίου (καθώς η πρώτη περιλαμβάνει προσυνεδριακές εκδηλώσεις) θα συζητηθούν και θα παρουσιαστούν διδακτικές προσεγγίσεις του έργου του σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, από την προσχολική έως την τριτοβάθμια, διασκεδάζοντας τις υποτιθέμενες δυσκολίες πρόσληψης, που δημιουργούν οι φιλοσοφικές και ιδεολογικές καταβολές του.

Πλάι όμως στις θεωρητικές ανακοινώσεις, δημιουργικά εργαστήρια και δράσεις, βασισμένες στο έργο του Καζαντζάκη, θα αναδείξουν την αναμφισβήτητη παιδαγωγική του διάσταση, καθιστώντας το πολύπλευρη πηγή έμπνευσης για τους εμπλεκόμενους στην εκπαίδευση.

Διδακτικός και παραινετικός ο λόγος του μεγάλου κρητικού στοχαστή. Με το λόγο του θα απευθυνθώ, στους νέους. «Να πεθαίνεις κάθε μέρα. Να γεννιέσαι κάθε μέρα. Να αρνιέσαι ό,τι έχεις κάθε μέρα. Η ανώτατη αρετή δεν είναι να' σαι ελεύθερος παρά να μάχεσαι για την ελευθερία» - να μία ρήση από την «Ασκητική» του. Αξία δεν έχει τόσο να είσαι ελεύθερος όσο να μάχεσαι για τη λευτεριά· να πέφτεις, μα πάλι να σηκώνεσαι, για να συνεχίσεις τον αγώνα. Καθημερινά. Σε κάθε επίπεδο ατομικό, κοινωνικό, τοπικό, εθνικό, παγκόσμιο, θα τολμούσα να πω. «Ν' αγαπάς την ευθύνη. Να λες: Εγώ, εγώ μονάχος μου έχω χρέος να σώσω τη γης. Αν δε σωθεί, εγώ φταίω». Κι όταν έρθει πια η στιγμή να μαζέψεις τα σύνεργά σου: όραση, ακοή, γέψη, όσφρηση, αφή, μυαλό, γιατί για σένα βράδιασε κι ο ήλιος βασίλεψε, τότε «να πεθαίνεις και να λες: Θάνατος δεν υπάρχει!»

Θεωρώ όμως πως δεν πρέπει να σας κουράσω άλλο και να δώσω το λόγο στους υπόλοιπους... Θα ήταν ευχής έργο, σωπαίνοντας εγώ, ν' ακουστεί το πουλί, όπως επιτακτικά ζητά ο μαθητής από το δάσκαλό του στην «Αναφορά στον Γκρέκο». Μα μια που αυτό, τουλάχιστον εδώ που είμαστε εμείς, δεν είναι μπορετό, ας ακουστούν το ίδιο «γλυκολάλητες» οι ενδιαφέρουσες παρουσιάσεις των συνέδρων.

Νίκη Σταύρου

Διευθύντρια Εκδόσεων Καζαντζάκη

Αγαπητές φίλες και αγαπητοί φίλοι
Αγαπητοί Σύνεδροι και αγαπητοί εκπρόσωποι φορέων

Ένα ταξίδι στη μακρινή Ιρλανδία, μετά από πρόσκληση του Ιρλανδο-Ελληνικού Συνδέσμου, προκειμένου να είμαι η επίτιμη ομιλήτρια του ετήσιου Συνεδρίου τους για τον Νίκο Καζαντζάκη, με κράτησε μακριά από την Κρήτη και το Συνέδριο «Η Θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό».

Ο Νίκος Καζαντζάκης αγαπούσε τους νέους και συχνά έλεγε πως γράφει για τις μελλούμενες γενιές, πράγμα που το διαπιστώνουμε αβίαστα μέσα σε όλο του το έργο, καθώς σε αυτό ενυπάρχουν παιδαγωγικά χαρακτηριστικά και εν γένει «εκπαιδευτικά» στοιχεία. Ο Καζαντζάκης περνάει τόσα μηνύματα και μαθήματα, τόση δύναμη και εμψύχωση στους νέους, για τους νέους.

Πέρα από τα δύο γνωστά εφηβικά μυθιστορήματα, «Στα Παλάτια της Κνωσού» και «Μέγας Αλέξανδρος», όπου ο Καζαντζάκης γράφει απευθείας για νεαρούς αναγνώστες, μία άγνωστη πτυχή της συγγραφικής του δράσης είναι η συγγραφή Αναγνωστικών για το Δημοτικό, σε συνεργασία με τη Γαλάτεια. Επίσης, μια άλλη άγνωστη πτυχή της λογοτεχνικής του δημιουργίας, που αναδύθηκε πρόσφατα, είναι η διασκευή δύο διάσημων παραμυθιών από τις «Χίλιες και μία νύχτες», των «Φτερωτό Άλογο» και «Αλαντίν». Το «Φτερωτό Άλογο» πρόκειται να κυκλοφορήσει για πρώτη φορά από τις Εκδόσεις Καζαντζάκη, μέσα στο έτος, καθώς τώρα είμαστε στην τελική φάση της εικονογράφησης του βιβλίου από τη βραβευμένη ζωγράφο Κατερίνα Χαδουλού. Προφανώς, αυτά τα δύο έργα διασκευάστηκαν από τον Νίκο Καζαντζάκη την περίοδο, που μετέφραζε και διασκεύαζε έργα της ξενόγλωσσης κλασικής λογοτεχνίας για παιδιά.

Τα τελευταία χρόνια, στις Εκδόσεις Καζαντζάκη έχουμε καταλήξει σε μια διαπίστωση, που μας χαροποιεί ιδιαίτερα, σχετικά με τη θέση, που έχει ο Νίκος Καζαντζάκης στην καρδιά των μαθητών και των εκπαιδευτικών. Οι μαθητές διψούν για τον Νίκο Καζαντζάκη και οι εκπαιδευτικοί επιθυμούν σφόδρα να τον εντάξουν στη σχολική ύλη και να διδάξουν τα έργα του, εφόσον δεν τα θεωρούν ούτε απρόσιτα ούτε δύσκολα αλλά απολύτως κατάλληλα και αξιοποιήσιμα για την πνευματική και συναισθηματική ανάπτυξη των μαθητών. Απόδειξη αυτού είναι το ότι, εκτός από τις δικές μας πρωτοβουλίες, έχουμε δεχθεί και συνεχίζουμε να δεχόμαστε πάμπολλες προσκλήσεις για συνεργασία από σχολεία, ερευνητές και φοιτητές, που ζητούν υλικό για θεατρικές παραστάσεις και αναγνώσεις ή ακόμη και επιστημονική βοήθεια, μέσα από το πλούσιο αρχείο των Εκδόσεων. Φυσικά, είμαστε πάντοτε στη διάθεση οποιουδήποτε, γιατί πιστεύουμε ακράδαντα στην παιδαγωγική διάσταση του μεγάλου Έλληνα λογοτέχνη και στοχαστή και έτσι συμβάλλουμε ενεργά στη διάδοση των ιδεών του.

Στα χρόνια που βρίσκομαι στο «τιμόνι» των Εκδόσεων Καζαντζάκη, μου έχει δοθεί η ευκαιρία να επισκεφθώ σχολεία, να συνεργαστώ με εκπαιδευτικά ιδρύματα και να συμμετέχω σε δράσεις τους, με μοναδικό σκοπό την ανάδειξη του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, μέσα από τα δικά τους μάτια. Πιο συγκεκριμένα, οι Εκδόσεις Καζαντζάκη και το επιστημονικό προσωπικό τους έχουν σχεδιάσει και εφαρμόσει σεμιναριακά εργαστήρια διδασκαλίας προς μαθητές όλων των ηλικιών για την καλύτερη κατανόηση της ζωής και του έργου του μεγάλου μας συγγραφέα.

Για παράδειγμα, φέτος τον Μάρτιο συμμετείχαμε στο Μαθητικό Διασχολικό Συνέδριο αφιερωμένο στον Νίκο Καζαντζάκη, που διοργανώθηκε από τα Εκπαιδευτήρια Δούκας, σε συνεργασία με τις Εκδόσεις Καζαντζάκη, στο οποίο συμμετείχαν δημόσια και ιδιωτικά Γυμνάσια και Λύκεια όλης της χώρας. Τον ίδιο μήνα ταξιδέψαμε στο Ηράκλειο της Κρήτης και συμμετείχαμε στην «Ημέρα Γραμμάτων και Τεχνών» στο Παγκρήτιο Εκπαιδευτήριο, η οποία ήταν αφιερωμένη στον Νίκο Καζαντζάκη, τον παγκόσμιο Κρητικό. Επίσης, τον Μάιο βρεθήκαμε στο Λονδίνο και συνομιλήσαμε με τους μικρούς μαθητές του Ελληνικού Δημοτικού Σχολείου, που είχαν διαβάσει και είχαν διδαχθεί αποσπάσματα και έργα του Κρητικού συγγραφέα. Αυτές είναι μονάχα μερικές από τις δράσεις των Εκδόσεων Καζαντζάκη το 2017, αναφορικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης.

Εκείνο όμως που κάνει εντύπωση και είναι πιο ουσιαστικό, είναι η έμπνευση, που λαμβάνουν οι μαθητές και οι νέοι από τα λόγια του Νίκου Καζαντζάκη. Με συγκίνηση άκουσα τα δραματοποιημένα κείμενα, που συνέθεσαν και ανέβασαν στη σκηνή οι μαθητές του 3ου Γενικού Λυκείου Αργυρούπουλης, εμπνεόμενοι από μία φράση του Νίκου Καζαντζάκη, προβάλλοντας, μέσα από αυτά, τους εφηβικούς τους προβληματισμούς.

Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε την πρωτοβουλία της πολυαγαπημένης μου νονάς Ελένης Καζαντζάκη και του αείμνηστου πατέρα μου Πάτροκλου Σταύρου, οι οποίοι βρέθηκαν τον Οκτώβριο του 1983 στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Αγίου Φραγκίσκου, όπου μαζί με τον Πρόεδρο του Πανεπιστημίου και τον Καθηγητή Θανάση Μασκαλέρη εγκαινίασαν την Έδρα Καζαντζάκη, η οποία είναι η μοναδική σε ισχύ ακαδημαϊκή έδρα παγκοσμίως για τον Κρητικό λογοτέχνη.

Αυτό που εγώ αποκομίζω από το έργο του οικουμενικού μας συγγραφέα είναι η απόλυτη πίστη του στη δύναμη της ψυχής του ανθρώπου, ο οποίος, αν επιστρατεύσει όλες του τις δυνάμεις και αφιερωθεί ολοκληρωτικά στον Αγώνα, μπορεί να σώσει όχι μόνο τον εαυτό του, όχι μόνο τον συνάνθρωπο αλλά ολόκληρο τον κόσμο.

Η Ελένη Καζαντζάκη λέει για τον Νίκο Καζαντζάκη: «Ένας νέος ανάμεσα στις χιλιάδες τους νέους, που, με καρδιά μικρού παιδιού, μάχουνταν να δώσει απόκριση στα μεγάλα ρωτήματα, να βρει το πρόσωπο του Θεού του. Και όταν νόμισε πως τον βρήκε, ένα Θεό μαχητή, που κιντύνευε κάθε στιγμή να χαθεί, έσυρε κραυγή, να ξεσηκώσει όσους πιστούς, να τρέξουν σε βοήθειά του. Αυτή τη μικρή παιδική καρδιά, αυτήν την καυτή κραυγή αναγνώρισαν οι νέοι στα γραφτά του και γι' αυτό τον αγάπησαν».

Εν κατακλείδι, θα ήθελα να τονίσω: ένα τέτοιο σημαντικό συνέδριο με 105 συνέδρους από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό (19 συνεδρίες, 4 κεντρικοί ομιλητές, 1 στρογγυλή τράπεζα, 9 εργαστήρια) δε θα μπορούσε να υλοποιηθεί δίχως την αρμονική σύμπραξη τόσων φορέων. Θα ήθελα όμως να ευχαριστήσω από καρδιάς για την ανιδιοτελή τους συμβολή: τη Σοφία Κανάκη, Πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής, τη Βαρβάρα Τσάκα, Γενική Γραμματέα και τη Μαριλένα Μηλαθιανάκη, Ειδική Γραμματέα καθώς και όλα τα μέλη της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής, που συνέβαλαν ουσιαστικά για την πραγμάτωση και την επιτυχία του Συνεδρίου.

Σας εύχομαι ολόψυχα κάθε επιτυχία στη διεξαγωγή και ολοκλήρωση του συνεδρίου.

Σας ευχαριστώ πολύ.

Εναρκτήρια συνεδρία

ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ Ο.Ε.

Σοφία Κανάκη

Νίκος Καζαντζάκης: ο άνθρωπος και το έργο του. Ένα πρόβλημα

Αν βασική επιδίωξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι να φωτίσει τον νου, ν' ακονίσει τη σκέψη και να δημιουργήσει άτομα ελεύθερα και ακέραια, που θα σταθούν στο ύψος του Ανθρώπου, τότε ο Νίκος Καζαντζάκης, ως πνευματικός δημιουργός και κατ' επέκταση παιδαγωγός, αφού «η παιδαγωγική τάση είναι μέσα στο νόημα της πνευματικής δημιουργίας», όπως λέει ο Πλάτων, μπορεί να αποτελέσει πρότυπο για τους νέους; Ως ύπαρξη και ως δράση, μπορεί να γίνει άξιος καθοδηγητής; Αν αποδειχθεί πως είναι μια σημαντική πνευματική προσωπικότητα και άρα φορέας αιώνιων αξιών, μήπως πρέπει να εμβαθύνομε στο έργο του, ν' αφήσομε να μας κατακτήσουν οι αξίες του, ώστε να ανοιχθεί για μας ένας δρόμος προς τη χώρα των Αξιών;
Βασικά ερωτήματα - αίτια από τα οποία γεννήθηκε, δύο χρόνια πριν, η ιδέα της πραγματοποίησης του Διεθνούς συνεδρίου, που ξεκινά σήμερα, και στα οποία φιλοδοξούμε να δώσει απάντηση, όπως και σε άλλα συναφή ερωτήματα, που προέκυψαν από τα παραπάνω και που βασάνισαν επί πολύ όσους είχαν την πρωτοβουλία της διοργάνωσης.
Τα κυριότερα: Η πολύπλοκη σκέψη, το πολυσήμαντο έργο του Νίκου Καζαντζάκη τι μπορεί να μας προσφέρει για μορφωτικούς σκοπούς και τι από ό,τι προσφέρει είναι αξιοποιήσιμο στην εκπαίδευση;
Ποιά θέση έχει στο εκπαιδευτικό μας σύστημα και σ' αυτό άλλων χωρών; Προσεγγίζονται σε βάθος τα κείμενα του συγγραφέα, ώστε να δημιουργούνται κίνητρα για παραπέρα μελέτη; Μήπως το υλικό, αισθητικό, φιλοσοφικό, στοχαστικό, ακόμα και γλωσσικό, που προτείνει, ενώ μπορεί να είναι πολύτιμο, μένει ανεκμετάλλευτο; Μήπως είναι δυσνόητο, δυσπρόσιτο και προσλαμβάνεται με δυσκολία;
Έχει απήχηση στους σημερινούς νέους ο Νίκος Καζαντζάκης;
Εξακολουθεί να αποτελεί «σημείον αντιλεγόμενον» (Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, 2007), στον χώρο της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας;
Έχει αναζωπυρωθεί το ενδιαφέρον γι' αυτόν, κατά την τελευταία εικοσαετία, στην Ελλάδα, κυρίως;
Κάποιοι ίσως θα διαφωνήσουν. Έπαψε ποτέ να υπάρχει ενδιαφέρον για τον Κρήτα συγγραφέα; Θα αναρωτηθούν. Εκατό και πλέον χρόνια από τα πρώτα του έργα και εξήντα από τον θάνατό του, ο Νίκος Καζαντζάκης διαβάζεται και μελετάται. Βιβλία, άρθρα, μελέτες, κριτικές και άλλα δημοσιεύματα, αναρίθμητα, προσπαθούν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο ενός ανθρώπου, που υπήρξε ποιητής, στοχαστής, πεζογράφος, θεατρικός συγγραφέας, μεταφραστής και δημοσιογράφος.
Πόσο όμως τα δημοσιεύματα αυτά αποτελούν ουσιαστικές και όχι εμπειρικές, ρηχές και πρόχειρες προσεγγίσεις; Πόσο έχει ασχοληθεί η ελληνική πνευματική κοινότητα, η Πανεπιστημιακή έρευνα και η επίσημη κριτική σοβαρά με το έργο του;
Την απάντηση δίνουν οι ίδιοι οι δάσκαλοι και μάλιστα πανεπιστημιακοί.

Στο επιστημονικό διήμερο για τα σαράντα χρόνια από τον θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη, που έγινε στα Χανιά (Νοέμβριος 1997), ο πρόεδρος, τότε, του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Τάσος Νικολαΐδης, ευθαρσώς και ειλικρινώς, ομολόγησε την έκπληξη, που δοκίμασε, όταν του μίλησαν για ένα συνέδριο και μάλιστα διεθνές για τον Νίκο Καζαντζάκη: «Και πού τον θυμηθήκαμε τώρα τον Καζαντζάκη; Αλήθεια, γιατί δεν τον θυμηθήκαμε νωρίτερα;»
Εύλογα τα ερωτήματα ενός πανεπιστημιακού δασκάλου, όταν συνειδητοποιεί πως, 16-17 χρόνια στο Πανεπιστήμιο, δεν θυμάται να έχει διδαχθεί ποτέ Καζαντζάκης. Επισημαίνει, λοιπόν, μια παραμέληση του έργου του, που πρέπει να εξηγηθεί.
Ο Δημήτρης Δημηρούλης, καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, δεν αποκλείει την επανάκαμψη της «Καζαντζακικής αίρεσης» (Δημηρούλης 2007a), όπως ονομάζει την «περίπτωση Καζαντζάκη», κάτι που προϋποθέτει, φυσικά, περιθωριοποίηση, στην οποία, κατά τον ίδιο, συνέβαλε, εκτός από τη λογοτεχνική ιδιαιτερότητα, και η ιδιωματική δημοτική του συγγραφέα.

Αλλά κι ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γιώργης Γιατρομανωλάκης πιστεύει πως ο Νίκος Καζαντζάκης, ως συγγραφέας και διανοητής, δεν αντιμετωπίζεται με τη σοβαρότητα, που απολαμβάνει ο Καβάφης ή ο Ελύτης (Γιατρομανωλάκης 2008a). Το ίδιο επισημαίνει και η γνωστή συγγραφέας Ρέα Γαλανάκη. Το 2007 έλεγε: «Είναι ένας συγγραφέας, που, στους κύκλους των διανοουμένων και των πανεπιστημιακών, είναι σχεδόν ανύπαρκτος, παρά το γεγονός πως έχουν ασχοληθεί μαζί του οι σπουδαιότεροι ξένοι νεοελληνιστές» (Γαλανάκη Ρέα, 2007: 30-34).
Ο Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς στην «Ιστορία της Λογοτεχνίας» αναφέρεται ελάχιστα στον Καζαντζάκη, με τη φράση μάλιστα ότι «ανήκει στο χώρο της Παιδείας». Σε μια γενικότερη πνευματικότητα δηλαδή, όχι στην καθαρά λογοτεχνική παραγωγή (Δημαράς Κ.Θ 1975).
Τη γλωσσοπλαστική επίδοση του Καζαντζάκη, την οποία ο Φ.Κ. Βώρος (Βώρος 1993a) θεωρεί συνειδητή προσπάθεια να δείξει τη δύναμη του δημοτικού λόγου, τη μορφωτική αξία της δημοτικής μας γλώσσας, ο Κορδάτος την επικρίνει δριμύτατα και τον κατηγορεί πως φαντάστηκε τον εαυτό του δημιουργό νέας γλώσσας, εφάμιλλο του Δάντη (Κορδάτος Γιάννης, 1962).

Οι φωνές που τον αμφισβητούν ή τον υποβαθμίζουν δεν είναι λίγες.
Τη σαφή διάθεση υποτίμησης, ακόμη και την άρνηση του έργου του, τονίζει και ο γνωστός Χανιώτης ποιητής Γιώργης Μανουσάκης.
Στα 1985 έγραφε: «τα παλαιότερα κριτικά κείμενα για την *«Οδύσεια»* προσπαθούν με τη μεζούρα της μοδίστρας να μετρήσουν ένα βουνό και οι νεότεροι κριτικοί βρίσκονται τόσο έξω από το πνεύμα του συγγραφέα, που με κατεδαφιστική μανία προσπαθούν να γκρεμίσουν ό,τι εκείνος δημιούργησε».
Πράγματι, για τους σύγχρονούς του λογοτέχνες, η Οδύσεια, που εκείνος θεωρεί ως ύψιστη κατάθεσή του, δεν ήταν παρά μια άσκοπη επίδειξη εντυπωσιασμού.

Είναι προφανές ότι δεν είχε υποδοχή ανάλογη με την απήχησή του στο ευρύτερο κοινό από τους κριτικούς, τους πανεπιστημιακούς και τους ιστορικούς της λογοτεχνίας ο Καζαντζάκης.
Το ευρύ κοινό τον αποδέχεται σε μεγάλη κλίμακα, οι μελετητές του, όμως, είναι περιορισμένοι (Δημηρούλης, 2007b).
Υπό την επίδραση μάλιστα της επίσημης «ιστοριογραφίας» της γενιάς του '30, που ή τον αγνοεί ή τον επικρίνει με προχειρότητα, διαμορφώθηκε η αντίληψη γι' αυτόν του περιφερειακού συγγραφέα και του περιθωριακού φαινομένου, μέσα στο σώμα της λογοτεχνικής παραγωγής της Ελλάδας.
Πόσο εξακολουθεί αυτή η αντίληψη να ισχύει, αν και φαίνεται, σήμερα, να υποχωρεί;

Αλλά κι από τους προβληματισμούς της νεολαίας, είχε εξαλειφθεί, λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του, ο Νίκος Καζαντζάκης, αυτός που, με τις επαναστατικές του θέσεις, δέσποζε στους φοιτητικούς χρόνους των παλαιοτέρων· και από τα ενδιαφέροντα των ενηλίκων είχε εκλείψει. Γιατί; Φθίνει σιγά-σιγά η γοητεία του;
Δεν προσφέρει ερείσματα στις νεότερες γενιές για την οικοδόμηση της νεωτερικής ελληνικότητας, στην τέχνη και στη ζωή; Είναι κάτι σαν την ιλαρά, που την περνάς μια φορά σε μικρή ηλικία και, μεγαλώνοντας, βρίσκεις ότι σε απωθεί το ύφος, η αισθητική και ο προφητικός του «τόνος»; (Δημηρούλης, 2007c).
Έχει ένα στοιχείο παιδικότητας, που παύει να προσελκύει τους ενήλικες; (Μανουσάκης, 2004a).
Όλα στο έργο του μοιάζουν υπερβολικά, μεγεθυμένα και δεν πείθουν; (Δημηρούλης, 2007d).
Θεωρείται «ελληναράς», «παραδοσιακός» ή «λαογραφίζων» από μια νέα φουρνιά φιλολόγων και απορρίπτεται συλλήβδην, για λόγους ιδεολογικούς, όχι μόνο γλωσσικούς; (Γεωργουσόπουλος Κ., 2007).
Ή μήπως ο άνθρωπος, ωριμάζοντας, βολεύεται στην καθημερινότητά του, παύει να προβληματίζεται και να γοητεύεται από ένα έργο, που εκφράζει μια στάση ζωής, που δεν του "αρμόζει" πια, αφού απαιτεί μια διαρκή πνευματική εγρήγορση, έναν αγώνα, έναν ανήφορο; (Μανουσάκης, 2004b).
Ό,τι κι αν ισχύει, γεγονός είναι πως η αξιολόγηση της προσωπικότητας και της προσφοράς του Καζαντζάκη στα νεοελληνικά γράμματα υπήρξε ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα θέματα της νεότερης λογοτεχνικής κριτικής.

Πάντως, όσο κι αν αμφισβητήθηκε στην Ελλάδα η αξία του έργου του, όσο κι αν υποτιμήθηκε για τη σημασιακή πρόκληση, που δημιουργεί, και την αισθητική απόλαυση, που προσφέρει, δεν μπορούμε να αγνοήσο-

με τη διαπίστωση πως, από τους νεοέλληνες πεζογράφους και μάλιστα τους μυθιστοριογράφους, μόνος ο Νίκος Καζαντζάκης, ο ιδιότυπος για τους Έλληνες λόγιος, έσπασε το φράγμα και κέρδισε την παγκόσμια αναγνώριση. Και δεν μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός αυτό.
Ο Στ. Αλεξίου υποστηρίζει πως «το έργο του διέφερε ριζικά και υπερείχε από τους μέτριους πεζογράφους της γενιάς του ΄30 και από πολλούς άλλους Έλληνες και ξένους σύγχρονούς του. Υπερείχε σε σύλληψη της ζωής, ένταση και προσωπικό ύφος. Γι' αυτό κι επιβλήθηκε διεθνώς» (Αλεξίου, 2008).

Η διαφορά στην υποδοχή του συγγραφέα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό από τη μια μεριά και η εντυπωσιακή νίκη στη μάχη του με τον χρόνο από την άλλη συνθέτουν το κοινώς λεγόμενο «φαινόμενο Καζαντζάκης», που θα μπορούσε, ως πρόβλημα, να αποτελέσει αντικείμενο φιλολογικών συνεδρίων και η ερμηνεία του να απασχολήσει τη σκέψη πολλών θεωρητικών της λογοτεχνίας.
Απαιτεί δηλαδή και αξίζει διερεύνηση και λύση.

Είναι φυσικό λοιπόν σήμερα να αναρωτιόμαστε αν εξακολουθεί να είναι αυτή η πραγματικότητα υπαρκτή, όσο κι αν θέλομε να την αγνοούμε, και να αναζητούμε τα αίτια της· να ζητούμε να ερευνηθεί κατά πόσο άλλαξε στα επόμενα χρόνια, αν άλλαξε, αυτή η αντιμετώπιση (διανοουμένων, πανεπιστημιακών, κριτικών, ιστορικών της λογοτεχνίας), κατά πόσο επηρέασε κι εξακολουθεί να επηρεάζει τη θέση του στην εκπαίδευση, στην Ελλάδα, και αν θα πρέπει να αλλάξει αυτή η θέση, γιατί το οφείλομε, ως απόδοση δικαιοσύνης, στον συγγραφέα, και, σ' αυτήν την περίπτωση, πώς μπορεί να βελτιωθεί. Κι ακόμη... αν εξακολουθούν οι συζητήσεις για το έργο του στην ξένη ή έχουν μετριαστεί, παρά το ότι έξω θεωρούνταν ανέκαθεν σημαίνουσα λογοτεχνική και πνευματική προσωπικότητα.

Το συνέδριο ευελπιστούμε να φέρει στην επιφάνεια όλα τα προβλήματα, που αφορούν στην αξία, στην πρόσληψη και κατανόηση του έργου αλλά και της προσωπικότητας του Νίκου Καζαντζάκη και, χωρίς συναισθηματισμούς, άκριτους επαίνους ή ψόγους, να τα αντιμετωπίσει με σοβαρότητα. Δεν θέλομε να εγκωμιάσομε, αλλά να κεντρίσομε και να παροτρύνομε για ουσιαστική σε βάθος έρευνα, που θα πλησιάσει την πραγματικότητα, όσο σκληρή κι αν είναι. Για έναν αναζητητή της αλήθειας σαν τον Καζαντζάκη αυτό είναι το ζητούμενο.

Αν αποδειχθεί πως είναι το έργο του κλασικό, διαχρονικό, πως και η σημερινή γενιά αναγνωρίζει σ' αυτό λίγο ή πολύ τον εαυτό της, πως βοηθεί στη διαμόρφωση ολοκληρωμένης εικόνας για τη ζωή και τις πραγματικές αξίες της, τότε θα πρέπει κάποτε να πάρει και στην αντίληψη των πολλών τις σωστές του διαστάσεις.
Αν συμφωνήσομε, τελικά, πως ο Νίκος Καζαντζάκης είναι όντως μεγάλος συγγραφέας, μας αρέσει δε μας αρέσει, ή πως μαζί με το Σικελιανό είναι οι πιο αξιόλογες πνευματικές φυσιογνωμίες, που έχει σήμερα ο τόπος μας, όπως ο Σεφέρης παραδέχεται (Γιατρομανωλάκης, 2008b), ή πως όχι μόνο δεν είναι ξεπερασμένος, αλλά η ρεαλιστική, αφηγηματική γραφή του, ο «ιδιόρρυθμος ρεαλισμός», και η αντιπαραθετική σύσταση, το σήμα κατατεθέν του Καζαντζάκη, τον καθιστούν σύγχρονο (Σταμάτης Ν. Φιλιππίδης, 2017), τότε θα πρέπει να πάψει το λογοτεχνικό παράδοξο, που επισημαίνει ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης: να είναι ένας μεγάλος συγγραφέας γνωστός - άγνωστος, που περιφρονείται και λατρεύεται για λάθος λόγους (Γιατρομανωλάκης, 2008c). Αμφισβητήσεις, εγκλήσεις, σκεπτικισμός, άκριτος λόγος από τη μια, υπερβολή, πομπώδεις λόγοι, σε επετειακές ή μη εκδηλώσεις από την άλλη. Έχει αφιερωμένα στο όνομά του: αεροδρόμιο, δρόμο, έστω και μικρό στη γειτονιά του πατρικού σπιτιού του, βραβείο, θεσπισμένο από τον Δήμο Ηρακλείου, Διεθνή Εταιρεία Φίλων, που προωθεί το έργο του, σε ολόκληρο τον κόσμο, Μουσείο για τον ίδιο και το έργο του. Αντιμετωπίζεται όμως ως «ειδική περίπτωση» (Δημηρούλης, 2007e) και παραμένει αμφιλεγόμενος για την επίσημη νεοελληνική Γραμματεία. Δεν έχει επαρκή μονογραφία για τη ζωή και το έργο του, κριτική βιογραφία, έναν τόμο με σχετικές μελέτες, λεξικό για τη γλώσσα του, corpus των επιστολών του.
Πέτυχε να αποκτήσει πιστούς και οπαδούς, κάτι που λίγοι συγγραφείς κατόρθωσαν. Δημιούργησε όμως απογόνους; Επηρέασε αξιόλογους συγγραφείς; Επέδρασαν ουσιαστικά ο λόγος, το ύφος, η γραφή του, συνολικά, στις νεότερες τάσεις της λογοτεχνίας και στην τέχνη γενικότερα;

Εν τέλει, η υπερβολή είτε λόγω λατρείας είτε λόγω εμπάθειας θόλωσε τη ματιά της κριτικής τόσο που παρέβλεψε ουσιώδη χαρακτηριστικά του και οδηγήθηκε σε διαστρεβλώσεις και τέτοιες παραμορφώσεις της προσωπικότητας (Περαντωνάκης, 2007) και των βασικών θέσεων τού έργου του, ώστε, τελικά, η εικόνα, που έχομε για τον Καζαντζάκη, σήμερα, να είναι αντιφατική. Δεν μπορούμε, εύκολα, να σχηματίσομε ένα ολοκληρωμένο πορτρέτο του λογοτέχνη και του ανθρώπου.
Γιατί, ακόμη κι αν αρνηθούμε τον συγγραφέα και τον παιδαγωγό, μένει ο άνθρωπος. Δεν μπορούμε να αγνοήσομε τον άνθρωπο, που συγκλονίζει με το πάθος του για το δίκαιο, την ελευθερία, την αξιοπρέπεια στη ζωή και τον θάνατο, αξίες θεμελιακές του «Πιστεύω» του (Καζαντζάκης Ν., 1925).
Κι αυτές ακριβώς ακολούθησε, σύμφωνα με μαρτυρίες, με συνέπεια και στην καθημερινότητά του.

Ένας λόγος, που να θυμίζει πάθος ταπεινό, που να προσβάλλει την πνευματική περηφάνια του ανθρώπου, που να σας κάνει να ντραπείτε για την ανθρώπινη μικρότητα, δεν βγήκε ποτέ από το στόμα του ούτε και γι' αυτούς που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εχθροί του· που ήταν εχθροί του. Τόση αξιοπρέπεια δεν είναι στον τόπο μας συνήθης (Φτέρης, 1957).

Άνθρωπος περήφανος, ταπεινός και αληθινός, ακέραιος, κατά την Ελένη Σαμίου (Σαμίου - Καζαντζάκη Ε., 1988)· ασυμβίβαστος, αδιάλλακτος, ψυχή απροσκύνητη, χαρακτηρισμός, που έδωσε ο ίδιος τον εαυτό του (1905), δεν μπορούσε ν' ανήκει πουθενά· σε καμιά πίστη, σε καμιά ιδεολογία.
Γι' αυτό μπορούσε να βλέπει καθαρά. Απεχθάνεται τη μεροληψία, το σκλάβωμα του πνεύματος στη μοναδική άποψη. Είναι ο ίδιος στοχαστής ελεύθερος και **μπορεί να φωτίζει το νου και ν' ακονίζει τη σκέψη** (Βώρος, Φ. Κ. 1993b).

Ο ατομικός του βίος, λιτός, ασκητικός, στην υπηρεσία του πνεύματος και όχι της ύλης, άσπιλος και υποδειγματικός, όπως ήταν, κατά τον διαπρεπή φιλόλογο Μενέλαο Παρλαμά, πρέπει να γίνει ευρύτερα γνωστός, για να πάψει να θρέφεται ο μύθος, γεμάτος αντινομίες για τη ζωή του, όπως έλεγε ο ίδιος (Καζαντζάκης Ν., 1956)· για να πάρει και η μορφή του, και στην αντίληψη των πολλών, τις αληθινές ηθικές της διαστάσεις· διαστάσεις ανθρώπου υψηλού ανθρώπινου ήθους, που θα μπορούσε να γίνει πρότυπο ζωής.
Είναι καιρός, λοιπόν, να αποκτήσει το αληθινό του συγγραφικό και ανθρώπινο πρόσωπο. Να του αποδώσομε το μέγεθος που έχει με σύγχρονους όρους.

Η ανταπόκριση στην πρόσκληση για συμμετοχή στο συνέδριο ξεπέρασε τις προσδοκίες μας. Ο αριθμός, η ποικιλία των εισηγήσεων και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, που εμφανίζουν, θεωρούμε πως θα δώσουν τις απαντήσεις, που αναμένομε, στα ερωτήματα, που προκύπτουν από τη θεματολογία του συνεδρίου, και θα συμβάλουν ουσιαστικά στην επιτυχία του.
Ελπίζομε, μέσα από κείμενα νέων μελετητών και εκπαιδευτικών, που θα παρουσιαστούν στο συνέδριο, να δοθούν εναύσματα, ούτως ώστε να κινητοποιηθεί, κατά το δυνατόν, το όποιο αναγνωστικό, μελετητικό ή ερευνητικό ενδιαφέρον για ένα έργο, που, πιστεύομε, δεν πρέπει αφοριστικά να απορρίπτεται.

Το συνέδριο δεν φιλοδοξεί μόνο να ερευνήσει και να αποτυπώσει τη θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, δημόσια και ιδιωτική, όλων των βαθμίδων, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό· ούτε να αναδείξει απλώς τις διαφορετικές εκδοχές πρόσληψης του συγγραφέα στη διδασκαλία και στην έρευνα· θέλει να επιβεβαιώσει ή να καταρρίψει την επικρατούσα αντίληψη για τη δυσκολία, την ιδιαιτερότητα και την ακαταλληλότητα του έργου του για παιδιά, μέσα από την εκπαιδευτική πράξη. Οι μόνοι αρμόδιοι, οι δάσκαλοι όλων των βαθμίδων, να εκθέσουν την εμπειρία τους, τις απόπειρες προσέγγισης του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, αν υπάρχουν, τα αποτελέσματα και συμπεράσματα, που αποκόμισαν από την επαφή των μαθητών και φοιτητών με τον συγγραφέα, για να καταρριφθεί ως μύθος ή να παγιωθεί ως πραγματικότητα η ακαταλληλότητά του. Οι μύθοι δεν πρέπει να διαιωνίζονται και να διαστρεβλώνουν την πραγματικότητα, επισκιάζοντας την αλήθεια.
Θέλει επίσης να εξάγει συμπεράσματα από τη σύγκριση - συσχετισμό της θέσης του στην εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό, και να προωθήσει δημιουργικό διάλογο, σχετικά με την υφιστάμενη και

την επιθυμητή αξιοποίηση του έργου του στην Εκπαίδευση, εφόσον αποδειχθεί η παιδαγωγική του αξία αλλά και η επικαιρότητα και διαχρονικότητά του.

Ακόμη, θα ήταν γόνιμο να διαφανεί και η τοποθέτηση της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας απέναντι στο έργο του· να ανοιχτεί πεδίο νέων συζητήσεων και για τη θέση του στην ιστορική πορεία της λογοτεχνίας της εποχής του, καθώς φαίνεται να υποχωρούν ή και να αναιρούνται οι προκαταλήψεις για τις ιδέες και τη γενικότερη νοοτροπία του και να επανατοποθετείται σχετικά η φιλολογική και η λογοτεχνική κριτική.

Απώτερη φιλοδοξία μας η συστηματικότερη και σε βάθος μελέτη του πνευματικού έργου του Νίκου Καζαντζάκη και η νηφαλιότερη και πιο ολοκληρωμένη αποτίμησή του.
Και ίσως τότε και το έργο του - λόγος, ιδέες, τέχνη, μέγεθος ηθικό - ελευθερωμένο από τη σκιά των προκαταλήψεων, να φανεί καθαρότερα και να κριθεί με δικαιοσύνη. Τα μεγάλα έργα έχουν τον χρόνο με το μέρος τους, που σημαίνει ότι μπορούν να περιμένουν.
Ένα έργο, την εποχή της δημιουργίας του, μπορεί να μη συγκινήσει, να μην κατανοηθεί. Στο μέλλον, όμως, το ίδιο έργο συναντά το κοινό του, το οποίο είναι ικανό να επικοινωνήσει μαζί του, να το αγαπήσει, να το ανεβάσει στο βάθρο, που του ανήκει. Μοιάζει να χάνει μερικές γενιές, που το αγνόησαν ή το απέρριψαν, και συναντά τις επόμενες.

Ίσως, εν τέλει, με τα πορίσματα του συνεδρίου, τις διαπιστώσεις για τη θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην εκπαίδευση να ανατραπεί και μια άλλη αδιαμφισβήτητη παραδοχή μας, ότι δηλαδή, μέσα στο εκπαιδευτικό κατεστημένο, δεν υπάρχουν, στον απαιτούμενο βαθμό, τολμηρές και γόνιμες ιδέες, που να μπορούν να στηρίξουν μια νέα προσέγγιση του προβλήματος της εκπαίδευσης (Κανάκη Σοφία 2017a).
Οι δάσκαλοι μπορεί να μας εκπλήξουν, καθώς έχουν τη δύναμη να ανατρέπουν κάθε τι ξεπερασμένο και να ανοίγουν τον δρόμο για το μελλούμενο (Κανάκη Σοφία, 2017b).

Βιβλιογραφία

Αλεξίου, Στ., 2008, *«Τρεις Αλεξίου εναντίον Καζαντζάκη»*, Αντί, τ. 911-912, σελ. 24-26

Βώρος, Φ.Κ. 1993, *«Ο Καζαντζάκης στη Μέση εκπαίδευση»*, Τετράδια Ευθύνης, τχ. 3

Γαλανάκη, Ρέα, 2007, *«ο Dominus εδώ είναι ο χρόνος»*, Αντί, τ. 911-912, σελ.30-34

Γεωργουσόπουλος, Κώστας, 2007, *«Προσλαμβάνουμε τον Καζαντζάκη με δυσκολία»*, Το Δέντρο, τ. 155-156, σελ. 29

Γιατρομανωλάκης, Γ, 2008, *«Το Λογοτεχνικό παράδοξο του Νίκου Καζαντζάκη»*, Το Βήμα, 25 Νοεμβρίου 2008, Γνώμες: *«ένας άγνωστος διανοητής»* και *«η Κρήτη και οι εμμονές»*

Δημαράς, Κ. Θ. 1975, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα: Ίκαρος

Δημηρούλης, Δημ., 2007, Όλα μοιάζουν μεγεθυσμένα, *«το Δέντρο» τ. 155-156, σελ. 44- 48*

Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο *«Νίκος Καζαντζάκης 2007: Πενήντα χρόνια μετά»* (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο & Ρέθυμνο, 18-21 Μαΐου 2007). Στόχος του Συνεδρίου ήταν να διαγραφεί η τοποθέτηση της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας απέναντι στο έργο του Καζαντζάκη, ενός συγγραφέα, που αποτελούσε *«σημείον αντιλεγόμενον»*

Καζαντζάκης, Ν. 1925, *«Ομολογία πίστεως»*, Νέα εφημερίς, Φεβρουάριος (απολογητικό υπόμνημα, που υποβάλλει ο συγγραφέας στην Ανακριτική Αρχή Ηρακλείου).

Καζαντζάκης, Νίκος, 1956, επιστολή στο Λευτέρη Αλεξίου, Αντίπολις, 23/12

Κανάκη, Σ., 2017, Εισαγωγικό σημείωμα στο πρόγραμμα του διεθνούς συνεδρίου: Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, Οκτώβριος 2017, σελ. 31

Κορδάτος, Γιάννης, 1962, *«Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας»* εκδ. Βιβλιοεκδοτική, τ. Β

Κανάκη, Σ., 2017, Εισαγωγικό σημείωμα στο πρόγραμμα του διεθνούς συνεδρίου: Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, Οκτώβριος 2017, σελ. 31

Μανουσάκης, Γιώργης, 1985, επιστολή σε φίλο του, μελετητή του Νίκου Καζαντζάκη

Μανουσάκης, Γιώργης, 2004, ημερολόγιο

Νικολαΐδης, Τάσος, 1997, χαιρετισμός στον τόμο πεπραγμένα επιστημονικού διημέρου, Νίκος Καζαντζάκης, σαράντα χρόνια από τον θάνατό του (Χανιά 1-2 Νοεμβρίου 1997), Χανιά: Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων.

Περαντωνάκης, Γ. 2007, Ο Καζαντζάκης και η κριτική, Βιβλιοθήκη, τ. 463, σελ. 22-23

Σαμίου-Καζαντζάκη, Ελένη, 1988, Ο άνθρωπος Καζαντζάκης, Διαβάζω, αρ. 190

Φιλιππίδης, Σταμάτης, Ν. 2017. *«Εξι και ένα Μελετήματα για τον Νίκο Καζαντζάκη»*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη

Φτέρης, Γ. 1957, *«Καζαντζάκης, ο άνθρωπος»*, εφ. «Βήμα», 3-11-1957, αναδημοσίευση στο περιοδικό Νέα Εστία, τχ. 729

Ολομέλειες

ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΟΜΙΛΙΕΣ

ΠΡΩΤΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ

Σ. Ν. Αλαχιώτης, Ε. Καρατζιά - Σταυλιώτη, Β. Νικήτα

"Βιοπαιδαγωγισμός". Μια Νέα Θεωρία Μάθησης, βασισμένη στην αξιοποίηση της Εξελικτικής και Αναπτυξιακής δυναμικής του εγκεφάλου. Αναφορά στον "Παιδαγωγό" Καζαντζάκη

1. Προλεγόμενα

Γίνεται εισαγωγική αναφορά στον «παιδαγωγό» Καζαντζάκη. Ακολουθεί η παρουσίαση της νέας θεωρίας μάθησης του «Βιοπαιδαγωγισμού», η οποία θεμελιώνεται σε τρεις κύριους άξονες: (i) Την εξελικτική δυναμική του εγκεφάλου, (ii) την αναπτυξιακή-οντογενετική μορφοποίηση του και (iii) τη συνακόλουθη σχετική παιδαγωγικο-εκπαιδευτική επένδυσή του. Στη συνέχεια παρουσιάζονται ο σχεδιασμός του εμπειρικού ελέγχου του «Βιοπαιδαγωγισμού», τα αποτελέσματα της βιοπαιδαγωγικής διδασκαλίας της νέας θεωρίας: στο Νηπιαγωγείο, στις Α΄ τάξεις του Δημοτικού και του Γυμνασίου. Ακολουθούν τα συμπεράσματα και οι προοπτικές της θεωρίας. Ως επίμετρο, παρουσιάζεται, από καρδιάς, ένα προσκύνημα στο μεγάλο Καζαντζάκη.

2. Αναφορά στον Καζαντζάκη

Ο Καζαντζάκης χαρακτηρίζεται από τον Κ. Δημαρά και ως παιδαγωγός. Το σχόλιο του Καζαντζάκη: «Και θαρρώ, κανένας δε διαμαρτυρήθηκε, μήτε παιδαγωγός, μήτε λογοτέχνης. Ο Δημαράς μου φαίνεται τίμιος».
Η παιδαγωγική διάσταση του Καζαντζάκη σχετίζεται με δυο μεγάλες παιδαγωγικές δραστηριότητές του: i) Με τη συμβολή του στην ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, του οποίου υπήρξε Γραμματέας, και ii) με τη συμμετοχή του στη συγγραφή πέντε αναγνωστικών του Δημοτικού, της περιόδου 1914-1918, μετά από σχετική προκήρυξη. Τα βιβλία τα υπέγραψε η Γαλάτεια Αλεξίου, πιθανόν επειδή εκείνος ήταν Γραμματέας του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Τονίζεται ότι τα αναγνωστικά εκείνα βραβεύτηκαν, μαζί με ένα αξιόλογο χρηματικό ποσό για την εποχή εκείνη, κάπου εξήντα χιλιάδες δραχμές.
Τα εκπαιδευτικά βιβλία του Καζαντζάκη είναι:

1. Οι τρεις φίλοι, για την Β΄ τάξη.
2. Τα δυο βασιλόπουλα, για την Γ΄ τάξη.
3. Ο νέος γεωργός, για την Δ΄ τάξη.
4. Ο στρατιώτης, για την Ε΄ τάξη.
5. Η μεγάλη Ελλάς, για την ΣΤ΄ τάξη.

Προσκεκλημένη Κεντρική Ομιλία του Σ.Ν. Αλαχιώτη στο Διεθνές Συνέδριο: *«Η Θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό - Εκδοχές πρόσληψης στη Διδασκαλία και στην Έρευνα - Ηράκλειο 20-22/10/2017»*

- Αλαχιώτης Σταμάτης *(alah@upatras.gr): Ομότιμος Καθηγητής Γενετικής του Πανεπιστημίου Πατρών. Πρόεδρος στο Τμήμα Βιολογίας, (1989-1994), πρώην Πρύτανης (1994-2000) και πρώην Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (2000-2004).*
- Καρατζιά -Σταυλιώτη Ελένη *(elkara@upatras.gr): Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Πατρών.*
- Νικήτα Βενετία *(nikita_venetia@yahoo.gr): Εκπαιδευτικός Βιολόγος, Διδάκτωρ του Αριστοτελείου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης.*

Το σχολικό βιβλίο, «Οι τρεις φίλοι», μεταφερμένο στη δημοτική γλώσσα, αξιοποιήθηκε για τις παιδαγωγικές ανάγκες της μεταρρύθμισης του 1917, καθώς ανταποκρινόταν στις αρχές του Εκπαιδευτικού Ομίλου και συνέβαλε στην πραγμάτωση των βασικών αρχών του Σχολείου Εργασίας, μιας σύγχρονης τότε παιδαγωγικής τάσης, που καλλιεργούσε τη βιωματική μάθηση και τη σύνδεση του σχολείου με την επαγγελματική και την ολοκληρωμένη κοινωνική ανάπτυξη του μαθητή. Εκμοντερνισμένη διάσταση του σχολείου εκείνου μπορεί να θεωρηθεί και η μεθοδολογία της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης, που μορφοποιήσαμε στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο το 2000-2004, στη βάση της οποίας είναι γραμμένα όλα τα σημερινά σχολικά εγχειρίδια της Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2006).
Η παιδαγωγική αξία του Καζαντζάκη αξιοποιείται και σήμερα στη διδακτέα ύλη των σχολικών εγχειριδίων και των τριών τάξεων του Γυμνασίου, στην οποία έχουν ενσωματωθεί επιλεγμένα εκτενή αποσπάσματα από τα βιβλία του. Αξίζει, λοιπόν, να αναφερθούμε σε δυο σχετικά αποσπάσματα από την "Αναφορά στον Γκρέκο" (Ειδική Έκδοση: Έθνος της Κυριακής- Εκδόσεις Καζαντζάκη [Ν.Σταύρου]):

i). «Μια μέρα, ήταν άνοιξη, χαρά θεού, τα παράθυρα ήταν ανοιχτά κι έμπαινε η μυρωδιά από την ανθισμένη μανταρινιά στο αντικρινό σπίτι· το μυαλό μας είχε γίνει κι αυτό ανθισμένη μανταρινιά και δεν μπορούσαμε πια ν' ακούμε για οξείες και περισπωμένες. Κι ίσια ίσια ένα πουλί είχε καθίσει στο πλατάνι της αυλής του σχολείου και κελαηδούσε. Τότε πια ένας μαθητής, χλωμός κοκκινομάλλης, που' χε έρθει εφέτο από το χωριό, Νικολιό τον έλεγαν, δε βάσταξε, σήκωσε το δάκτυλο. -Σώπα, δάσκαλε, φώναξε· σώπα δάσκαλε ν' ακούσουμε το πουλί» (σελ. 67).

ii). «Μας είχε έρθει σπουδασμένος από την Αθήνα κι είχε φέρει, λέει, μαζί του τη Νέα Παιδαγωγική. Θαρρούσαμε πως θα' ταν καμιά νέα γυναίκα και την έλεγαν Παιδαγωγική. Μα, όταν τον αντικρίσαμε για πρώτη φορά ήταν ολομόναχος· η Παιδαγωγική έλειπε, θα' ταν στο σπίτι... Μια μέρα έδεσα κόμπο την καρδιά μου, σήκωσα το δάκτυλο. Πού είναι, κυρ δάσκαλε, η Νέα Παιδαγωγική; Τινάχτηκε από την έδρα... Έλα εδώ αυθάδη, να, να, άρχισε να βαράει και να μουγκρίζει. Να, η Νέα Παιδαγωγική, κι άλλη φορά σκασμός!» (σελ. 67- 68).

Με τα δυο αυτά λογοτεχνικά αποσπάσματα είναι εμφανές το πόσο παραστατικά περιγράφει κι αναδεικνύει ο Καζαντζάκης την πρώτη και βασική Παιδαγωγική Αρχή: Την αναγκαία πρόκληση ενδιαφέροντος για μάθηση. Πώς αλλιώς να την διδάξεις;

Μαύρα χρόνια, όμως, τότε για την Παιδαγωγική, από τα οποία, ωστόσο, ξεπήδησε νικητής ο λαμπερός συγγραφέας Καζαντζάκης, που φωτίζει όποιον τον πλησιάσει. Γιατί πάντα υπάρχει τρόπος να ξεφύγει κανείς από το πεπερασμένο παιδαγωγικο-εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής του. Κάτι τέτοιο προσπαθήσαμε να επιχειρήσουμε κι εμείς με την ανάπτυξη της Νέας Θεωρίας Μάθησης, του «Βιοπαιδαγωγισμού», αξιοποιώντας σύγχρονες διεπιστημονικές γνώσεις.

3. Συνοπτική Αναφορά στη Νέα Θεωρία του «Βιοπαιδαγωγισμού»

3.1. Εισαγωγική Νότα

Η Εκπαίδευση και η Βιολογία έχουν κάνει τα τελευταία χρόνια μεγάλα βήματα συνάντησής τους στη διεπιστημονική γέφυρα της μάθησης. Υπό το πρίσμα αυτό, χρήσιμες παραδοσιακές μαθησιακές πρακτικές βρίσκονται υπό νέα θέαση, σε μια προσπάθεια καλύτερης κατανόησης της γνωσιακής διεργασίας (Wagner, 2010). Νέες διεπιστημονικές προσεγγίσεις αναπτύσσονται συνεχώς στα όρια των επιστημών της αγωγής και των επιστημών, που ασχολούνται με τη φύση της ευφυΐας και της νόησης - της νοημοσύνης και της συναισθηματικότητας (Αλαχιώτης και Καρατζιά-Σταυλιώτη, 2009), καθώς οι γνώσεις μας είναι, αναμφίβολα, πρόσκαιρες και θνητές. Όπως και οι θεωρίες μας, από τις οποίες πολλές διαψεύδονται και αντικαθίστανται, υπακούοντας σε μια εξελικτική επιστημολογία, σε μια δαρβινική, δηλαδή, επιλογική διαδικασία (Popper, 2005). Οι αποκαθηλώσεις επιστημονικών αληθειών είναι συχνές, ειδικά στις επιστήμες της αγωγής.
Στην παρούσα επικοινωνία μας, δίδουμε ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο αποτελεσματικότερης καλλιέργειας εγγενών βασικών ικανοτήτων, οι οποίες, καλλιεργούμενες σε δεξιότητες, συμβάλλουν, σε μεγάλο βαθμό,

στη γνωσιακή συγκρότηση των παιδιών. Στο πλαίσιο αυτό, αξιοποιούνται γνώσεις από το βασικότερο επίπεδο στο οποίο μπορεί να αναχθεί η μάθηση, το επίπεδο της βιολογικής μας οντότητας. Η εν λόγω προσέγγιση προβάλλεται σε ένα νέο παιδαγωγικο-εκπαιδευτικό θεωρητικό πλαίσιο, που στόχεψε εξ αρχής στην αποκάλυψη ορισμένων μακροσταθερών της μάθησης και πιθανόν στην απόσταξη μιας σταγόνας παιδαγωγικής αλήθειας, καθαρής παιδαγωγικής γνώσης, την οποία θα μπορούσαμε να κεντήσομε στον καμβά της εκπαιδευτικής πράξης. Το αποτέλεσμα θα ήταν να έχουμε μια νέα Κεντρική Παιδαγωγική Υπόθεση. Σε αυτό το επίπεδο προσπάθειας τοποθετείται η συγκρότηση της Νέας Θεωρίας του «Βιοπαιδαγωγισμού».

Η παρουσιαζόμενη νέα προσέγγιση αποτελεσματικότερης κατάκτησης των βασικών γνωσιακών δεξιοτήτων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο ως προς τη θεωρητική της βάση, (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2008, 2013· Nikita, Karatzia-Stavlioti, and Alahiotis 2015) όσο και ως προς την εφαρμοσμένη διάστασή της στο Νηπιαγωγείο, στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο. Στη θεωρητικό-εμπειρική αυτή προσπάθεια, η αποτελεσματικότητα της Διδασκαλίας-Μάθησης-Αξιολόγησης (Δ-Μ-Α) εκτείνεται και στην καλύτερη κατανόηση των γνωσιακών αντικειμένων, όπως και στη διαμόρφωση καταλληλότερων εργαλείων σκέψης-μάθησης· στοιχεία, που επίσης θεωρούνται ικανά να βελτιώσουν τη διεργασία κατάκτησης της γνώσης (Nunes, 1998)· προβαλλόμενα δε στο θεωρητικό υπόβαθρο του «Βιοπαιδαγωγισμού», αποκτούν νέα διάσταση, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των διαθεματικών ΑΠΣ (Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών).

Η έννοια που δίνουμε στον όρο «δεξιότητα» είναι ευρύτερη του όρου «ταλέντο-επιδεξιότητα». Είναι πιο σύνθετη και βαθύτερη έννοια, αναφερόμενη στην κληρονομική/εγγενή ικανότητα των ατόμων, η οποία μπορεί να καλλιεργηθεί αποτελεσματικότερα στο πλαίσιο του «Βιοπαιδαγωγισμού» και να εκφρασθεί ως δεξιότητα ποικιλοτρόπως: ως γνώσεις, ως συναισθήματα, ως συμπεριφορές (European Commission-EC, 2008). Τις βασικές δεξιότητες, στις οποίες αναφερόμαστε, τις τιτλοδοτήσαμε «βιοπαιδαγωγικές δεξιότητες», επειδή αποτελούν τον πυρήνα του «Βιοπαιδαγωγισμού» και συνακόλουθα τη βάση διαμόρφωσης της «βιοπαιδαγωγικής Δ-Μ-Α». Στις δεξιότητες αυτές, στις οποίες θα αναφερθούμε ειδικότερα, βασίστηκε και το πλαίσιο της αξιολογικής αποτίμησης της επίδοσης των μαθητών/ριών τόσο στις Πειραματικές (Π) τάξεις όσο και στις τάξεις Ελέγχου (Ε).

3.2. Ανάπτυξη της Νέας Θεωρίας του «Βιοπαιδαγωγισμού»

Είναι γνωστό ότι κατά την εξέλιξη του Homo sapiens, του είδους μας, δεν υπήρξε μόνο αύξηση του όγκου του εγκεφάλου του αλλά και της πολυπλοκότητας του τρόπου σκέψης, βιολογικά συμβάντα, που οδήγησαν, με το χρόνο, ιεραρχικά και αλληλεπιδραστικά, σε γνωσιακές και πολιτισμικές αλλαγές (Dehaene, 2007). Με τη νέα θεωρία (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2008, 2013· Nikita, Karatzia-Stavlioti, and Alahiotis, 2015), η οποία θεμελιώνεται σε τρεις άξονες, επιχειρείται η αξιοποίηση σχετικών γνώσεων από τη βιολογική εξέλιξη-φυλογένεση (1ος άξονας) και την ανάπτυξη-οντογένεση (2ος άξονας) του εγκεφάλου του γένους μας και του είδους μας, προκειμένου να καλλιεργηθούν ιεραρχικά και αλληλεπιδραστικά τέσσερις βιολογικά ελεγχόμενες βασικές εγγενείς ικανότητές μας και να μορφοποιοηθούν παιδαγωγικο-εκπαιδευτικά (3ος άξονας) σε δεξιότητες.

Σύμφωνα με τον πρώτο άξονα, ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η ιεραρχημένη εξελικτική προέλευση των χαρακτηριστικών της νόησης, ως βάση για την ιεραρχημένη και αποτελεσματικότερη καλλιέργεια των εν λόγω βασικών ικανοτήτων (Gärderfors, 2006). Οι ικανότητες, τις οποίες αποστάξαμε και στις οποίες επικεντρώθηκε η Νέα Θεωρία, είναι, με τη σειρά εξελικτικής προέλευσής τους, οι εξής: η Τεχνολογική (T - Technological), η Κοινωνική (S-Socialization), η Γλωσσική (L-Language) και τελευταία η Αριθμητική-Θεωρητική (N/T-Numeracy/Theorizing) (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2008· Αλαχιώτης και Καρατζιά-Σταυλιώτη, 2009).

Ο δεύτερος άξονας, η αναπτυξιακή-οντογενετική εμφάνιση των τεσσάρων αυτών βασικών ικανοτήτων, είναι επίσης ιεραρχημένος και συμπίπτει με εκείνον της εξελικτικής ακολουθίας. Π.χ. τα βασικά νευρωνικά δίκτυα μορφοποιούνται ιεραρχημένα, με εκείνα της προσοχής - που είναι σημαντική για τη διαμόρφωση

της T (μέσω λ.χ. του σχεδιασμού της δημιουργίας, χρήσης και μεταφοράς εργαλείων), όπως βέβαια και της S - να εμφανίζονται πρώτα· μετά εμφανίζονται τα νευρωνικά δίκτυα για τη L και τελευταία για τη N/T (Posner and Rothbart, 2007). Κατά την οντογενετική ιεραρχημένη ανάπτυξη των ικανοτήτων, η αλληλεπίδραση κάθε μεταγενέστερα εμφανιζόμενης ικανότητας οδηγεί σε αναδυόμενες γνωσιακές ιδιότητες, όπως βέβαια συνέβη και κατά την εξελικτική πορεία.

Στη βάση της βιολογικής αυτής διάστασης της εξέλιξης και της ανάπτυξης του εγκεφάλου-της νόησης, θα πρέπει να διαμορφωθεί και ο τρίτος άξονας: η παιδαγωγικο - εκπαιδευτική επένδυση, η Δ-Μ-Α. Η διαμόρφωση αυτή βασίζεται στην έμφαση σε χρόνο και θέματα, που πρέπει να δοθεί, σύμφωνα με την ιεραρχημένη ακολουθία εξελικτικής προέλευσης και συμπίπτουσας αναπτυξιακής εμφάνισης της κάθε μιας από τις εν λόγω ικανότητες, προκειμένου να μορφοποιηθούν αποτελεσματικότερα σε δεξιότητες. Υπό το ίδιο πρίσμα μορφοποιούνται τα βιοπαιδαγωγικά εργαλεία - οι μέθοδοι και οι πρακτικές εφαρμογής της θεωρίας.

Για την πληρέστερη κατανόηση αλλά και εφαρμογή της θεωρίας, αξιοποιείται και ο «βιογενετικός νόμος» του Haeckel (βλ. Αλαχιώτης 2007· Futuyma, 2005), που αναπτύχθηκε το 19ο αιώνα και αναφέρεται στο ότι η οντογενετική ανάπτυξη είναι μια μικρή και γρήγορη ανακεφαλαίωση της εξέλιξης (φυλογένεσης)· θεώρηση, που ισχύει σε πολλές περιπτώσεις οντογένεσης, όπως λ.χ. στην εμφάνιση των εγγενών γνωσιακών ικανοτήτων (Langer, 2005), ενώ εκτείνεται και στο πολιτισμικό επίπεδο (Greespam and Shanker, 2004).

Επανερχόμενοι στην ιεραρχημένη και αλληλεπιδραστική διεργασία εξέλιξης και ανάπτυξης των τεσσάρων βασικών βιοπαιδαγωγικών ικανοτήτων, η τελευταία λ.χ. N/T μπορεί να συναρτηθεί με την εμφάνιση στο είδος μας ικανής αφηρημένης σκέψης, η οποία, εξελικτικά, μπορεί να τοποθετηθεί στα 40.000-50.000 χρόνια πριν (Posner and Rothbart, 2007), και οδήγησε στην εμφάνιση αναδυόμενων γνωσιακών ιδιοτήτων· εξελικτικό στάδιο, που τιτλοδοτήσαμε «Ευαίσθητη Διαδραστική Περίοδο-ΕΔΠ», κατά την οποία διαμορφώθηκε η δυνατότητα του ανθρώπου να αποτυπώνει πολυσύνθετα, ολιστικά και συμβολικά τη σκέψη του, με τις ζωγραφιές λ.χ. των σπηλαίων (οι μέχρι τώρα παλαιότερες χρονολογούνται 37.000-40.000 χρόνια πριν). Η ΕΔΠ μπορεί να αντιστοιχηθεί αναπτυξιακά-οντογενετικά με τα 9-10 χρόνια μας, όπου γίνεται περισσότερο εμφανής η αφηρημένη σκέψη των παιδιών.

Η θεώρηση αυτή σημαίνει ότι μέχρι την Γ΄ τάξη του Δημοτικού έχει «ανακεφαλαιωθεί» αναπτυξιακά, σε μεγάλο βαθμό, η εξελικτική πορεία του Homo sapiens. Επομένως, έως τότε, η μάθηση θα πρέπει να προσεγγισθεί παιδαγωγικο-εκπαιδευτικά, με τρόπο που να βρίσκεται σε αρμονία με τη σειρά εξελικτικής προέλευσης και αναπτυξιακής εμφάνισης των ικανοτήτων/δεξιοτήτων, μέσα από την έμφαση, που πρέπει να δίδεται σε χρόνο και θέματα, κατά την καλλιέργειά τους· να είναι δηλαδή της μορφής T>S>L>N/T.

Από την Γ΄ τάξη, χωρίς αυτό να αποτελεί όρο μαθηματικής ακρίβειας, επειδή η ωρίμανση των παιδιών ποικίλλει, λόγω διαφορετικών γενετικών και περιβαλλοντικών παραμέτρων, η εν λόγω διδακτική έμφαση, λαμβάνοντας υπόψη και τη Ζώνη Επικείμενης Ανάπτυξης του Vygotsky (1978), θα πρέπει να αναστρέφεται σταδιακά, μετατρεπόμενη στη μορφή T<S<L<N/T και τελικά στη μορφή N/T>L>S>T, προκειμένου να είναι πάλι σε αρμονία με την εξελικτο-αναπτυξιακή δυναμική του εγκεφάλου. Η διδακτική αυτή αναστροφή τιτλοδοτήθηκε «Βήμα Αναστροφής -ΒΑ» (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2008· Αλαχιώτης και Καρατζιά-Σταυλιώτη, 2009)· διεργασία, που συμβάλλει και στην ολιστική λειτουργία του εγκεφάλου διά των αλληλεπιδράσεων των νευρωνικών δικτύων των δεξιοτήτων (Dehaene, 2007; Posner and Rothbart, 2007) και της αποτελεσματικότερης καλλιέργειας των αναδυόμενων γνωσιακών ιδιοτήτων, στις οποίες αναφερθήκαμε.

4. Σχεδιασμός του Πειράματος και Σχετική Μεθοδολογία

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη την εξελικτικο-αναπτυξιακή βιολογική φύση/δυναμική των τεσσάρων βασικών βιοπαιδαγωγικών δεξιοτήτων T, S, L, N/T, την ΕΔΠ και το ΒΑ, που διαμορφώνουν τη μαθησιακή ιεράρχηση και τον ανάλογο βαθμό διδακτικής έμφασης (σε χρόνο και θέματα), η καλλιέργεια/διδασκαλία

πρέπει να είναι της μορφής: T>S>L>N/T έως την Γ΄ Δημοτικού (πριν το ΒΑ), και T<S<L<N/T - N/T>L>S>T μετά το ΒΑ.

Ο σχεδιασμός της παρουσιαζόμενης έρευνας έχει συμπεριλάβει τάξεις Ελέγχου (Ε), στις οποίες εφαρμόστηκε το ισχύον διαθεματικό Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) και τάξεις Πειραματικές (Π), στις οποίες εφαρμόστηκε ο «Βιοπαιδαγωγισμός», στο πλαίσιο του ισχύοντος ΑΠΣ. Οι τάξεις Π και Ε αφορούν:

i). Το Νηπιαγωγείο (1Ε - 1Π)· τοποθετείται πριν το ΒΑ (T>S>L>N/T).
ii). Την Α΄ Δημοτικού (2Ε - 2Π)· τοποθετείται πριν το ΒΑ (T>S>L>N/T).
iii). Την Α΄ Γυμνασίου (1Ε - 2Π)· τοποθετείται μετά το ΒΑ (T<S<L<N/T).

Σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα επιλέχτηκαν σχολεία από διαφορετικές σχολικές μονάδες και περιοχές της πόλης, στις οποίες διεξήχθησαν τα πειράματα, με τις τάξεις Π και Ε να έχουν μαθητές/τριες με παρόμοια κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και εκπαιδευτικούς με συγκρίσιμη εμπειρία, ηλικία και χρόνια υπηρεσίας. Η διάρκεια του πειράματος κάλυπτε ολόκληρο το σχολικό έτος, για να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα της δυναμικής της επίδρασης της βιοπαιδαγωγικής παρέμβασης στην επίδοση των μαθητών/ριών. Για την αξιολόγηση-επίδοση των μαθητών/ριών χρησιμοποιήθηκαν όμοιες ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις για τις τάξεις Π και Ε, στις οποίες εφαρμόζονταν όμως διαφορετικές διδακτικές μεθοδολογίες. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης όμοια αξιολογικά κριτήρια, εξειδικευμένα για καθεμία από τις τέσσερις βιοπαιδαγωγικές δεξιότητες, τα οποία μορφοποιήθηκαν σε πιλοτικό πείραμα. Τα κριτήρια αυτά είναι: Ετοιμότητα - Μεθοδικότητα - Συνεργατικότητα - Κριτική σκέψη - Δημιουργικότητα - Αποτελεσματικότητα (**Πίνακας 1**).

Πίνακας 1. Ειδικά αξιολογικά κριτήρια, 7/βαθμιας κλίμακας: i) Ετοιμότητα, ii) Μεθοδικότητα, iii) Συνεργατικότητα, iv) Κριτική σκέψη, v) Δημιουργικότητα, vi) Αποτελεσματικότητα. Το έντυπο αυτό συμπληρωνόταν σε κάθε μέτρηση (οι εκπαιδευτικοί του Γυμνασίου χρησιμοποίησαν τα ίδια κριτήρια αλλά σε διαφορετικές κλίμακες).

Τ (ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΔΕΞΙΟΤΗΤΑ)	1	2	3	4	5	6	7
i. Ο/Η μαθητής/τρια είναι έτοιμος/η και πρόθυμος να κάνει χρήση όλων των αναγκαίων τεχνολογικών μέσων για την ολοκλήρωση μιας δραστηριότητας. Είναι πρόθυμος/η και κινητοποιημένος/η να δράσει							
ii. Ο/Η μαθητής/τρια εργάζεται μεθοδικά και συστηματικά για μια τεχνολογική εργασία.							
iii Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να εργαστεί με συμμαθητές του/της προκειμένου να εξασκήσει/υλοποιήσει την τεχνολογική τους δεξιότητα							
iv. Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να χρησιμοποιήσει κριτική σκέψη προκειμένου να λάβει αποφάσεις και να κάνει επιλογές πιο αποδοτικές στην ανάληψη, οργάνωση και υλοποίηση της δεδομένης τεχνολογικής δραστηριότητας.							
v. Ο/Η μαθητής/τρια κατά τη διάρκεια δραστηριοτήτων τεχνολογικού περιεχομένου είναι ικανός/ή να επινοήσει καινούριους τρόπους δημιουργίας αποτελεσμάτων με φαντασία.							
vi. Ο/Η μαθητής/τρια είναι αποτελεσματικός/ή στην ολοκλήρωση της τεχνολογικής δραστηριότητας.							
S (ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΕΞΙΟΤΗΤΑ)	1	2	3	4	5	6	7
i. Ο/Η μαθητής/τρια είναι έτοιμος/η και πρόθυμος να εργαστεί με τρόπο που να καλλιεργεί τις κοινωνικές τους δεξιότητες όπως όταν δεν δείχνουν ντροπή ή αντιπαλότητα στη διαδικασία κοινωνικοποίησής τους και της συνεργασίας τους σε ομάδες.							
ii. Ο/Η μαθητής/τρια εργάζεται μεθοδολογικά και συστηματικά σε σημεία που απαιτείται συνεργασία για μια δραστηριότητα.							
iii. Ο/Η μαθητής/τρια μπορεί δυνητικά να συμμετέχει σε όλα τα στάδια μάθησης συνεργαζόμενος/η με τους συμμαθητές τους – Η τάξη γίνεται μια Κοινότητα Μάθησης.							
iv. Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να λάβει κριτικές αποφάσεις για τη μάθησή τους με συνεργατικό τρόπο.							
v. Ο/Η μαθητής/τρια συνεργάζεται για τη δημιουργία μαθησιακών επιτευγμάτων αξιοποιώντας τη φαντασία του/της.							
vi. Ο/Η μαθητής/τρια δημιουργούν επιτεύγματα/αποτελέσματα με συνεργατικό τρόπο και όπως θα έπρεπε.							

L (ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΔΕΞΙΟΤΗΤΑ)	1	2	3	4	5	6	7
i. Ο/Η μαθητής/τρια είναι έτοιμος/η και πρόθυμος/η να εργαστεί σε γλωσσικές δραστηριότητες, γραπτές ή/και προφορικές.							
ii. Ο/Η μαθητής/τρια εργάζεται μεθοδολογικά σε γραπτές και προφορικές δραστηριότητες.							
iii. Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να εργαστεί ατομικά και συνεργατικά με άλλους σε προφορικές γλωσσικές δραστηριότητες και σε γραπτές ατομικές/ομαδικές γλωσσικές δραστηριότητες.							
iv. Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να αναδείξει κριτική σκέψη σε προφορικές και γραπτές γλωσσικές δραστηριότητες.							
v. Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να αναδείξει τη φαντασία/δημιουργικότητα σε προφορικές και γραπτές γλωσσικές δραστηριότητες και να δημιουργήσει καινοτόμες ατομικές/ ομαδικές εργασίες.							
vi. Τα αποτελέσματα των προφορικών και γραπτών γλωσσικών δραστηριοτήτων είναι τα αναμενόμενα και ικανοποιούν τους διδακτικούς στόχους της διδακτέας θεματικής ενότητας.							
N/T (ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ/ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΕΞΙΟΤΗΤΑ)	1	2	3	4	5	6	7
i. Ο/Η μαθητής/τρια είναι έτοιμος/η και πρόθυμος/η να εργαστεί σε αριθμητικές δραστηριότητες, γραπτές ή/και προφορικές.							
ii. Ο/Η μαθητής/τρια εργάζεται μεθοδολογικά σε γραπτές και προφορικές δραστηριότητες.							
iii. Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να εργαστεί ατομικά και συνεργατικά με άλλους σε προφορικές αριθμητικές δραστηριότητες και σε ανάλογες γραπτές ατομικές/ομαδικές δραστηριότητες.							
iv. Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να αναδείξει κριτική σκέψη σε προφορικές και γραπτές αριθμητικές δραστηριότητες.							
v. Ο/Η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να αναδείξει φαντασία/δημιουργικότητα σε προφορικές και γραπτές αριθμητικές ή/και θεωρητικές δραστηριότητες και να δημιουργήσει καινοτόμες ατομικές/ ομαδικές εργασίες.							
vi. Τα αποτελέσματα των προφορικών και γραπτών αριθμητικά και θεωρητικών δραστηριοτήτων είναι τα αναμενόμενα και ικανοποιούν τους διδακτικούς στόχους της σχετικής θεματικής ενότητας.							

Οι αξιολογικές μετρήσεις της επίδοσης των μαθητών/ριών έγιναν κατά τη 2η, 7η, 13η, 20η και 30η εβδομάδα του σχολικού έτους (1η, 2η, 3η, 4η, και 5η μέτρηση αντίστοιχα)· η 5η και 6η μέτρηση για την Α΄ Γυμνασίου αφορούσε ειδικά σχεδιασμένα τεστ. Οι εκπαιδευτικοί είχαν εφοδιασθεί με έντυπα αξιολόγησης και τους ζητήθηκε να χρησιμοποιήσουν στην ποσοτική προσέγγιση εφταβάθμια (1-7) κλίμακα, τύπου Likert (Oppenheim, 2005), για το Νηπιαγωγείο και το Δημοτικό, και εικοσαβάθμια (1-20) αλλά και τετραβάθμια (1-4), για το Γυμνάσιο, ώστε να είναι πιο αντικειμενική η βαθμολογία τους, ανεπηρέαστη από τις συνήθεις νόρμες, που χρησιμοποιούν. Οι εκπαιδευτικοί ενημερώθηκαν επίσης για τη διαλεύκανση της έννοιας «δεξιότητα», ώστε να τη θεωρούν και να την αξιοποιούν ως οριζόντια και διαθεματική γνώση, που μπορεί να αντιδρά με ποικίλες εξειδικευμένες επιδεξιότητες· όπως επίσης και ως σταθερή πολυδυναμική γνωσιακή διεργασία, η οποία μπορεί να αναπαραχθεί σε πολλά μέρη και επικοινωνιακά πλαίσια.

Υπογραμμίζουμε ότι όλοι οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί όλων των τάξεων Νηπιαγωγείου, Δημοτικού και Γυμνασίου, πέραν της ποσοτικής βαθμολογίας, παρέδιδαν και ποιοτικά σχόλια για κάθε μαθητή/ρια, για κάθε μέτρηση, για κάθε τάξη, βασισμένα στα ίδια κριτήρια, που χρησιμοποίησαν και για την ποσοτική αποτίμηση της επίδοσης. Η θετική συσχέτιση των ποσοτικών και ποιοτικών αποτελεσμάτων αντανακλά την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων, κάνοντάς τα ικανότερα ισχυρών συμπερασμάτων.

Η στατιστική ανάλυση, πέραν της ανάδειξης στατιστικά σημαντικών διαφορών των επιδόσεων στο επίπεδο μέσων όρων (Μ.Ο.), της επεξεργασίας συντελεστών συσχέτισης ποσοτικών-ποιοτικών αποτελεσμάτων, αξιοποιήθηκε επίσης και στο επίπεδο της Ανάλυσης Διασποράς/Διακύμανσης (ANOVA) για λεπτομερέστερη προσέγγιση, προκειμένου να εντοπισθεί ο ισχυρότερος παράγοντας, ο οποίος διαφοροποιεί την επίδοση των μαθητών/ριών μεταξύ των τάξεων Π και Ε. Προς την κατεύθυνση αυτή δημιουργήθηκε ένα γενικό γραμμικό μοντέλο, για να υποστηριχτεί περαιτέρω αν το ισχυρότερο διαφοροποιητικό στοιχείο της επίδοσης μεταξύ των τάξεων Π και Ε είναι η βιοπαιδαγωγική διδασκαλία, η τάξη.

Οι διαφορές στη διδακτική προσέγγιση, μεταξύ των τάξεων Π και Ε του Νηπιαγωγείου, αφορούν στο γεγονός ότι η Δ-Μ-Α στην τάξη Ε βασίσθηκε στην παραδοσιακή ιεράρχηση καλλιέργειας των δραστηριοτήτων του Νηπιαγωγείου, ενώ στην τάξη Π στη βιοπαιδαγωγική. Δηλαδή, στην τάξη Ε, η διδακτική προσέγγιση άρχισε, από την αρχή του σχολικού έτους με συζήτηση, στην οποία συμμετείχε όλη η τάξη (S) για τη γλώσσα (L) και την αριθμητική (N/T), στη βάση δραστηριοτήτων, που σχετίζονται με το υπό διαπραγμάτευση θέμα, και τελευταία διαπραγματεύονταν την αισθητική και την τεχνολογία (T) σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο. Υπό το πρίσμα αυτό, η ιεράρχηση της καλλιέργειας των δεξιοτήτων στην τάξη Ε είναι της μορφής S, L, N/T, T και διαφέρει ουσιαστικά από τη βιοπαιδαγωγική T>S >L> N/T διδακτική ιεράρχηση/προσέγγιση, που εφαρμόστηκε στην τάξη Π. Δηλαδή, ακολουθήθηκε ημερήσια-ετήσια έναρξη και έμφαση στην T και στη συνέχεια λιγότερη έμφαση στη S, στη L και ελάχιστη στη N/T (στο πρώτο δίμηνο κυρίως).

Το πλαίσιο αξιολόγησης, ωστόσο, των εκπαιδευτικών και των δύο τάξεων ήταν το ίδιο, καθώς ο εκπαιδευτικός της τάξης Ε επιμορφώθηκε επίσης να απομονώνει την κάθε δεξιότητα και να την αξιολογεί με τα ίδια κριτήρια, που εφάρμοσε και ο εκπαιδευτικός της τάξης Π, ώστε να υπάρχουν συγκρίσιμα δεδομένα.

Ανάλογες προσεγγίσεις εφαρμόστηκαν και για την Α΄ τάξη του Δημοτικού τόσο στο ποσοτικό όσο και στο ποιοτικό επίπεδο. Η ιδιαιτερότητα στο πειραματικό αυτό στάδιο αφορά στην υπόθεση: Κατά πόσον η Α΄ τάξη του Δημοτικού, που την προηγούμενη σχολική χρονιά ήταν η τάξη Π του Νηπιαγωγείου - είχε εφαρμοστεί δηλαδή η βιοπαιδαγωγική θεωρία σ' αυτήν - θα είχε καλύτερες επιδόσεις σε σχέση με την άλλη Π της Α΄ Δημοτικού, η οποία υποβαλλόταν για πρώτη φορά στη βιοπαιδαγωγική διδασκαλία. Και οι δύο Π τάξεις, βέβαια, συγκρίνονταν με τις δύο τάξεις Ε.

Στο Δημοτικό, σε αντίθεση με το Νηπιαγωγείο, η Δ -Μ-Α γίνεται ανά μάθημα και γι' αυτό οι εκπαιδευτικοί λάμβαναν υπόψη τους τόσο τη χρονική όσο και τη θεματική ιεραρχική και αλληλεπιδραστική καλλιέργεια των βασικών δεξιοτήτων, ώστε να ικανοποιείται το θεωρητικό πλαίσιο T>S >L> N/T σε ημερήσια και ετήσια βάση. Λόγω της διαφορετικής ιδιομορφίας του Νηπιαγωγείου από το Δημοτικό, η ερευνήτρια Καρα-

τζιά-Σταυλιώτη παρενέβαινε υποστηρικτικά προς τους εκπαιδευτικούς, ενώ αξιολογούσε συχνά και τις επιδόσεις των μαθητών/τριών, προκειμένου να αυξηθεί η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

Στην Α΄ Γυμνασίου η βιοπαιδαγωγική Δ - Μ -Α έγινε μόνο στο μάθημα της Βιολογίας. Αλλά ακόμα και σε ένα μάθημα, με πολλές επιρροές από τα άλλα μαθήματα στη βιοπαιδαγωγική προσαρμογή των μαθητών/ριών, πιθανή διαφοροποίηση των τάξεων Π και Ε αντανακλά ακόμα περισσότερο τη θετική δυναμική του «Βιοπαιδαγωγισμού» στην επίδοση των μαθητών/ριών. Λόγω των επιρροών της μη βιοπαιδαγωγικής διδασκαλίας των άλλων μαθημάτων στο Γυμνάσιο, υπήρξε ενεργότερη εμπλοκή της ερευνήτριας (Νικήτα), η οποία και δίδασκε κατά διαστήματα σε όλες τις τάξεις και αξιολογούσε-βαθμολογούσε, ανεξάρτητα από τον εκπαιδευτικό της τάξης, σε όλες τις μετρήσεις, προκειμένου να διασταυρωθούν τα δεδομένα για μεγαλύτερη αξιοπιστία.

5. Τα αποτελέσματα από την εμπειρική εφαρμογή της Νέας Θεωρίας

5.1. Στο Νηπιαγωγείο
5.1.1. Ποσοτική Προσέγγιση

Η προκαταρκτική στατιστική ανάλυση (δεν παρατίθεται) των χαρακτηριστικών των μαθητών/ριών των συγκρινόμενων τάξεων Π και Ε δεν έδειξε στατιστικά σημαντικές διαφορές ως προς το φύλο, το επάγγελμα της μητέρας και του πατέρα, στοιχεία που, αν διέφεραν, θα μπορούσαν να συμβάλουν στη διαφοροποίηση της επίδοσης. Μετά τη στατιστική επεξεργασία των παραδοθέντων μετρήσεων (σύγκριση Μ.Ο. ανά δεξιότητα, ανά μέτρηση, ανά τάξη) για όλες τις αξιολογήσεις των εκπαιδευτικών και των δύο τάξεων, τα προκύψαντα στοιχεία αποτυπώνονται συνολικά στην **Εικόνα 1**.

Από το διάγραμμα αυτό φαίνονται καθαρά οι ποσοτικές διαφορές υπέρ της τάξης Π, που αρχίζουν κατά τη 2η μέτρηση (από την 6η εβδομάδα) και αφορούν στους Μ.Ο. όλων των δεξιοτήτων (ανά μέτρηση, ανά τάξη)˙ με τους μαθητές/ριες της τάξης Π να έχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές, υψηλότερες επιδόσεις, σε σχέση με εκείνους(-ες) της τάξης Ε· ανάλογες κινητικές ισχύουν και για κάθε δεξιότητα χωριστά (δεν παρουσιάζονται). Τονίζεται ότι η αύξηση της επίδοσης των μαθητών/ριών της τάξης Π, κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, μπορεί να είναι υψηλότερη της Ε, αλλά και στην τελευταία παρατηρείται επίσης αύξηση με το χρόνο· παρατήρηση, που δείχνει ότι και η διαθεματική Δ - Μ -Α είναι σημαντική (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2006)· συνδυαζόμενη, όμως, με τη βιοπαιδαγωγική Δ - Μ - Α το αποτέλεσμα είναι πολύ σημαντικότερο.

Εικόνα 1. Διάγραμμα, που δείχνει τους Μ.Ο. των τεσσάρων δεξιοτήτων σε κάθε μια από τις πέντε αξιολογικές μετρήσεις στην Πειραματική τάξη (Π) και στην τάξη Ελέγχου (Ε) του Νηπιαγωγείου.

Σημείωση: Πειραματική Τάξη, Π, η άνω καμπύλη· τάξη Ελέγχου, Ε, η κάτω καμπύλη
Στις καμπύλες φαίνονται τα τυπικά σφάλματα.

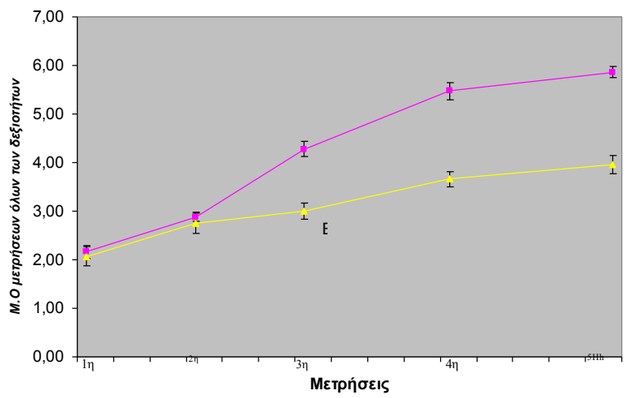

Περαιτέρω στατιστική ανάλυση επιχειρήθηκε, για να διαπιστωθεί λεπτομερέστερα αν οι ποσοτικές διαφορές στην επίδοση των τάξεων Π και Ε οφείλονται σε κάποιο από τα προσωπικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των μαθητών/ριών (αν και οι Μ.Ο. ανά τάξη δεν διέφεραν στην αρχή του σχολικού έτους, όπως αναφέρεται στο υποκεφάλαιο 3.3) ή αν έχει επίδραση η εφαρμοσθείσα μεθοδολογία. Για το σκοπό αυτό εφαρμόσθηκε η ανάλυση ANOVA και έδειξε ότι ούτε το επάγγελμα της μητέρας ούτε το φύλο παίζουν διαφοροποιητικό ρόλο στην πρώτη μέτρηση (ΜΟΔ1). Αντίθετα, αν θεωρήσουμε την 5η μέτρηση (ΜΟΔ5) ως την τελική επίδοση του σχολικού έτους, στην περίπτωση αυτή ελέγχθηκε αν: (i) το επάγγελμα της μητέρας, (ii) η πρώτη μέτρηση (ΜΟΔ1) και (iii) η τάξη (Π ή Ε) έχουν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της 5ης μέτρησης (ΜΟΔ5).

Για το σκοπό αυτό ελέγχθηκε κάθε ένας από τους τρεις αυτούς παράγοντες, όταν οι υπόλοιποι παραμένουν σταθεροί. Αν συνδυαστούν δε, μπορεί να μορφοποιηθεί ένα μοντέλο πρόβλεψης, με το οποίο είναι δυνατό να ερμηνευτούν καλύτερα οι διαφορές της 5ης (ΜΟΔ5) μέτρησης μεταξύ των τάξεων Π και Ε. Το μοντέλο αυτό (**Πίνακας 2**) έδειξε ότι κάθε μία από τις ανεξάρτητες μεταβλητές (οι τρεις προαναφερθέντες παράγοντες) έχουν στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα, μετά τον έλεγχο των υπολοίπων. Οι τρεις αυτοί παράγοντες ελέγχουν το 87% της διασποράς της 5ης (ΜΟΔ5) μέτρησης, μια τιμή πολύ υψηλή (Oppenheim, 2005· Wilms, 1992·).

Πίνακας 2. Γενικό γραμμικό μοντέλο πρόβλεψης των Μ.Ο. των τεσσάρων δεξιοτήτων στην 5η αξιολογική μέτρηση (ΜΟΔ5), η οποία θεωρείται ότι αντανακλά το τελικό γνωσιακό/μαθησιακό αποτέλεσμα του σχολικού έτους.

ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	*B*	*Beta*	*t*	95% Διάστημα Επιστοσύνης για *B*
(Σταθερά)	*0.065*		0,153	[-0,802. 0932]
ΤΑΞΗ (Π-Ε)	1,782**	0,790	12,302	[1,487. 2,076)
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΜΗΤΕΡΑΣ	*0,388***	0,230	2,869	0,113, 0,664
ΜΟΔ1 (Μ.Ο. όλων των δεξιοτήτων στη μέτρηση 1)	*0,360***	0,218	2,742	0,093, 0,627)

R^2=0,87 (Προσαρμοσμένο R^2=0,86)

***p<.01 (Στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα σε επίπεδο 0,01)*

Ωστόσο, μεταξύ αυτών η επίδραση του επαγγέλματος της μητέρας είναι πολύ μικρή (Β=0,388), όπως και της 1ης μέτρησης (ΜΟΔ1, Β=0,360), ενώ ο παράγοντας τάξη (Π ή Ε) συμβάλλει θεαματικά στη διαμόρφωση της 5ης (ΜΟΔ5) μέτρησης, έχοντας το μεγαλύτερο συντελεστή (ΜΟΔ5, Β =1,782). Ακόμα, όμως, και αν αφαιρεθεί ο παράγοντας της 1ης (ΜΟΔ1) μέτρησης, αυξάνεται μεν ο ρόλος της μητέρας, αλλά εξακολουθεί να έχει μικρό συντελεστή, σε σχέση με εκείνο της τάξης· δηλαδή της εφαρμογής ή όχι του «Βιοπαιδαγωγισμού»· παρατήρηση, που αναδεικνύει τη βιοπαιδαγωγική διδασκαλία ως το σημαντικότερο παράγοντα διαμόρφωσης της επίδοσης των μαθητών/ριών στις τάξεις Π και Ε, όσον αφορά στις τέσσερις βασικές βιοπαιδαγωγικές δεξιότητες.

5.1.2. Ποιοτική Προσέγγιση

Από την ανάλυση των παραδοθέντων εντύπων της ποιοτικής αξιολόγησης των εκπαιδευτικών, εξήχθησαν τα θετικά και αρνητικά σχόλια των εκπαιδευτικών για τους μαθητές/ριες και ποσοτικοποιήθηκαν, για να διερευνηθεί η συσχετιζόμενη αξιοπιστία των ευρημάτων μας (Krippendorf, 2004). Οι συντελεστές συσχέτισης μεταξύ ποσοτικών επιδόσεων και ποιοτικών καταγραφών για όλες τις δεξιότητες στην 1η (ΜΟΔ1) μέτρηση του πειράματος, που έπρεπε να γίνει ο έλεγχος, είναι υψηλοί· θεωρείται δε, ότι η αξιοπιστία αυτή κινείται και στις υπόλοιπες μετρήσεις. Η βασική ιδέα της αποκαλυφθείσας συσχετιζόμενης αξιοπιστίας αφορά στη θεώρηση ότι η πιστότητα των αποτελεσμάτων βασίζεται στην ύπαρξη υψηλών συσχετίσεων

των ευρημάτων, μεταξύ του ποσοτικού και του ποιοτικού επιπέδου, και δείχνει το βαθμό κατά τον οποίο μια ποιοτική μέτρηση μπορεί να αντιστοιχηθεί/αντικατασταθεί από μία αντίστοιχη ποσοτική - και αντίθετα.

Εικόνα 2. Ποσοστιαία αύξηση των θετικών σχολίων των εκπαιδευτικών, από την 1η στην 5η μέτρηση, για τις τάξεις Π και Ε. Τα σχόλια ομαδοποιήθηκαν, με βάση τη συνάφειά τους με τα κριτήρια του Πίνακα 1.

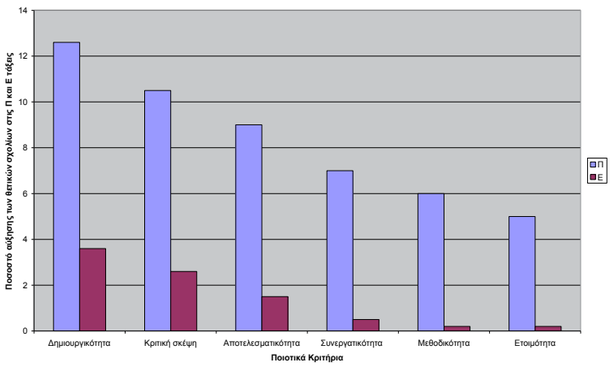

Έχοντας ισχυρή την εν λόγω αξιοπιστία των μετρήσεων μας και σημαντική την αντιστοίχηση ποιοτικών - ποσοτικών στοιχείων, εξειδικεύσαμε την ποιοτική δυναμική της επίδοσης των τάξεων Π και Ε, αποτυπώνοντάς την στην Εικόνα 2. Από την εικόνα αυτή είναι εμφανείς οι διαφορές ανάμεσα στην 1η (ΜΟΔ1) και 5η (ΜΟΔ5) μέτρηση, όσον αφορά στις συχνότητες των ποιοτικών χαρακτηριστικών/κριτηρίων (αναφέρονται στον **Πίνακα 1**)˙ η αύξηση των θετικών σχολίων για κάθε χαρακτηριστικό/κριτήριο είναι πολύ υψηλότερη στην τάξη Π. Αξιοσημείωτες είναι οι θετικές διαφορές, που παρατηρούνται σε ορισμένα ιδιαίτερα και σημαντικά γνωσιακά χαρακτηριστικά, όπως η κριτική σκέψη και η δημιουργικότητα, με τις αλλαγές αυτές να είναι πολύ εμφανείς πάλι στην τάξη Π και να ισχυροποιούν τη θεώρηση της επίδοσης των μαθητών/ριών και ως συνάρτηση τέτοιων χαρακτηριστικών κάθε δεξιότητας.

5.2. Στο Δημοτικό

Με ανάλογη προς το Νηπιαγωγείο διδακτική προσέγγιση ιεραρχημένης και αλληλεπιδραστικής έμφασης στην καλλιέργεια των δεξιοτήτων (T>S>L>N/T), αναλύθηκαν και τα αποτελέσματα από το πείραμα στην Α΄ τάξη Δημοτικού. Εκείνο που μπορεί να τονιστεί είναι η εμφανής, στατιστικά, σημαντική διαφοροποίηση, και πάλι, της επίδοσης των μαθητών/ριών μεταξύ των τάξεων Π και Ε, με τους(ις) μαθητές/ριες των δύο τάξεων Π να παρουσιάζουν υψηλότερες επιδόσεις όσον αφορά στους Μ.Ο. των δεξιοτήτων, ανά μέτρηση, σε σχέση με τις τάξεις Ε (**Εικόνα 3**). Ανάλογα ισχύουν και για κάθε δεξιότητα χωριστά (δεν παρατίθενται τα ευρήματα).

Ιδιαίτερης σημασίας, όμως, είναι και το εύρημα ότι η τάξη Π, η οποία προέρχεται από την Π του Νηπιαγωγείου, παρουσιάζει υψηλότερες επιδόσεις τόσο από την άλλη Π όσο βέβαια και από τις δύο Ε. Δηλαδή, η συστηματική εφαρμογή του «Βιοπαιδαγωγισμού» από το Νηπιαγωγείο είναι πολύ πιο αποτελεσματική.

Εικόνα 3. Διάγραμμα, που δείχνει τους Μ.Ο. των τεσσάρων δεξιοτήτων σε κάθε μια από τις πέντε αξιολογικές μετρήσεις στις Πειραματικές τάξεις (Π) και στις τάξεις Ελέγχου (Ε) της Α΄ τάξης Δημοτικού.

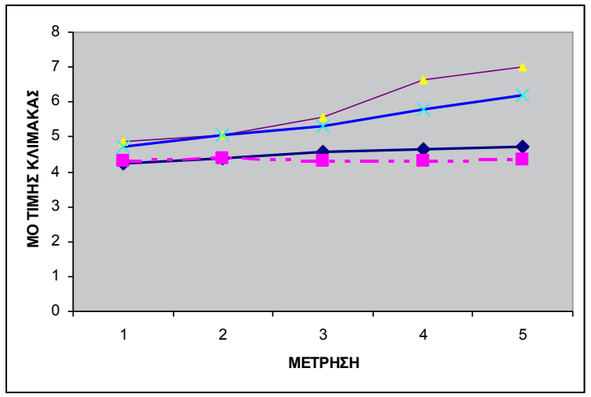

Σημείωση: Οι δυο άνω καμπύλες αφορούν στις 2 Π τάξεις και οι κάτω στις δυο Ε τάξεις.

Σημειώνεται ότι οι διπλές τάξεις Π και οι διπλές τάξεις Ε συμβάλλουν στην αυξημένη αξιοπιστία των αποτελεσμάτων, καθώς συμπεριφέρονται ανά ζεύγη, όπως αναμενόταν· δηλαδή, σύμφωνα με τη θεωρία του «Βιοπαιδαγωγισμού». Περαιτέρω στατιστική ανάλυση (με δοκιμές μιας σειράς ANOVA) των Μ.Ο. των επιμέρους ποιοτικών χαρακτηριστικών/κριτηρίων και των 5 μετρήσεων έδειξε ότι στη διαφοροποίηση της 5ης (ΜΟΔ5) μέτρησης, ενδεικτικής της συνολικής επίδοσης των μαθητών/τριών, συμμετέχουν, με τρόπο στατιστικώς σημαντικό, η κριτική σκέψη και η δημιουργικότητα (**Πίνακας 3**). Τα εν λόγω αξιολογικά χαρακτηριστικά καταδείχθηκαν επίσης σημαντικά διαφοροποιητικά στοιχεία της βιοπαιδαγωγικής διδασκαλίας/μάθησης και στο Νηπιαγωγείο.

Πίνακας 3. Ανάλυση διασποράς (ANOVA) των Μ.Ο. των μετρήσεων των αξιολογικών χαρακτηριστικών/κριτηρίων (βλ. Πίνακας 1) της 5ης μέτρησης (ως μεταβλητής) στις Π και Ε τάξεις (Σταθερές: η Τάξη, η Δημιουργικότητα και η Κριτική σκέψη).

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
ΤΑΞΕΙΣ Ε ΚΑΙ Π	Between Groups	16,245	35	,464	8,268	,000
	Within Groups	2,133	38	,056		
	Total	18,378	73			
Μ.Ο. ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑΣ	Between Groups	27,133	35	,775	20,187	,000
	Within Groups	1,459	38	,038		
	Total	28,592	73			
Μ.Ο. ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ	Between Groups	22,523	35	,644	9,803	,000
	Within Groups	2,495	38	,066		
	Total	25,018	73			

5.3. Στο Γυμνάσιο

Η πειραματική προσέγγιση για τη διαφοροποιητική δυναμική του «Βιοπαιδαγωγισμού» στη Δ -Μ -Α στο Γυμνάσιο διαφέρει από εκείνη του Νηπιαγωγείου και της Α΄ τάξης του Δημοτικού, καθώς αφορά σε ηλικίες μαθητών/τριών, που βρίσκονται μετά το ΒΑ (Βήμα Αναστροφής) και επομένως η ιεραρχημένη και αλληλοδραστική έμφαση καλλιέργειας των τεσσάρων δεξιοτήτων πρέπει να ακολουθήσει την αντίστοιχη εξελικτικο-αναπτυξιακή νοητική δυναμική· να αρχίζει με τη μορφή T<S<L<N/T, μετατρεπόμενη σταδιακά σε N/T>L>S>T. Στο πλαίσιο αυτό αλλά και στη βάση του ΑΠΣ Βιολογίας της Α΄ Γυμνασίου, μορφοποιήθηκαν

ανάλογες δραστηριότητες και οδηγίες προς τους εκπαιδευτικούς.

Το αποτέλεσμα της ποσοτικής αξιολόγησης των επιδόσεων των μαθητών/ριών αποτυπώνεται στις παρακάτω Εικόνες 4-7 και δείχνουν και πάλι ότι οι Μ.Ο. όλων των δεξιοτήτων, ανά τάξη, ανά μέτρηση, είναι εμφανώς υπέρ των τάξεων Π (η 5η και 6η αφορούν σε ειδικά τεστ και αποτυπώνουν ανάλογη συμπεριφορά) είτε η αξιολόγηση βασίζεται στον εκπαιδευτικό είτε στον ερευνητή ή σε 20/βάθμια κλίμακα (**Εικόνα 4**) ή σε 4/βάθμια (**Εικόνα 5**) ή αφορά σε κάθε δεξιότητα χωριστά (**Εικόνα 6**) ή σε όλες τις δεξιότητες στις ομάδες Π και Ε (**Εικόνα 7**)˙ σε διαφορές που διαμορφώνονται γενικά από την 2η μέτρηση και πάλι.

Εικόνα 4. ΜΟ (20/βάθμια κλίμακα) των τεσσάρων δεξιοτήτων ανά Π τάξη (οι 2 πάνω γραμμές) και στην Ε (η κάτω μπλε γραμμή) τάξη.

Εικοσοβάθμια κλίμακα

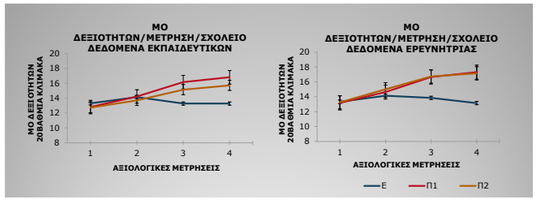

Εικόνα 5. ΜΟ (4/βάθμια κλίμακα) των τεσσάρων δεξιοτήτων ανά Π τάξη (οι 2 πάνω γραμμές) και Ε (η κάτω μπλε γραμμή) τάξη. α) Δεδομένα εκπαιδευτικών, β) ερευνήτριας.

Τετραβάθμια κλίμακα
α)

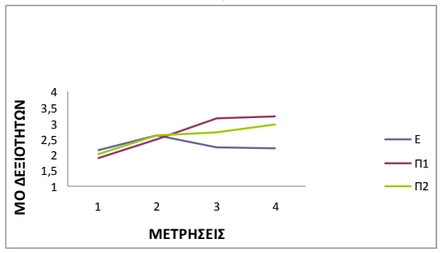

β)

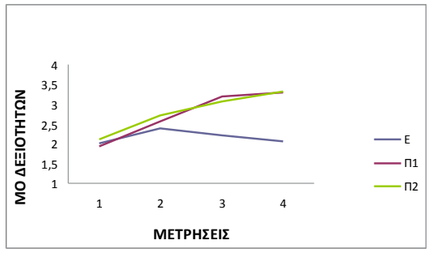

Εικόνα 6. Διαγράμματα με το ΜΟ κάθε δεξιότητας χωριστά στην Π ομάδα (2 σχολεία-πάνω γραμμή) και της Ε τάξης (κάτω γραμμή).

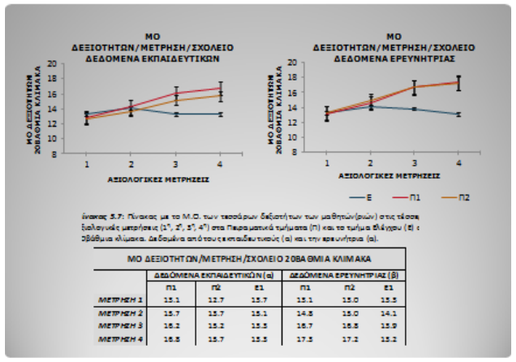

Πίνακας 5.7: Πίνακας με το Μ.Ο. των τεσσάρων δεξιοτήτων των μαθητών/ριών στις τέσσερις βαθμολογικές μετρήσεις (1η, 2η, 3η, 4η) στα Πειραματικά τμήματα (Π) και το τμήμα Ελέγχου (Ε) σε 20βάθμια κλίμακα. Δεδομένα από τους εκπαιδευτικούς (α) και την ερευνήτρια (β).

ΜΟ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ/ΜΕΤΡΗΣΗ/ΣΧΟΛΕΙΟ 20ΒΑΘΜΙΑ ΚΛΙΜΑΚΑ						
	ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ (α)			ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΑΣ (β)		
	Π1	Π2	Ε1	Π1	Π2	Ε1
ΜΕΤΡΗΣΗ 1	12.1	12.7	15.7	15.1	15.0	15.5
ΜΕΤΡΗΣΗ 2	15.7	15.7	15.1	14.5	15.0	14.1
ΜΕΤΡΗΣΗ 3	16.2	15.2	15.5	16.7	16.5	15.9
ΜΕΤΡΗΣΗ 4	16.5	15.7	15.5	17.5	17.2	15.2

Εικόνα 7. ΜΟ επίδοσης σε όλες τις δεξιότητες στην Π ομάδα (κόκκινη γραμμή) και στην Ε (μπλε γραμμή). α): Δεδομένα εκπαιδευτικών, β) ερευνήτριας.

α)

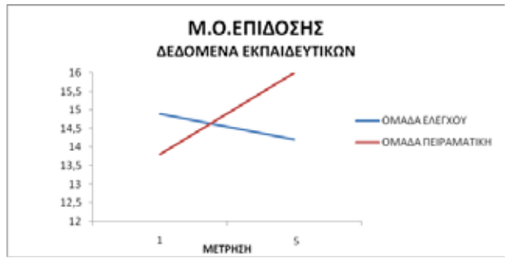

β)

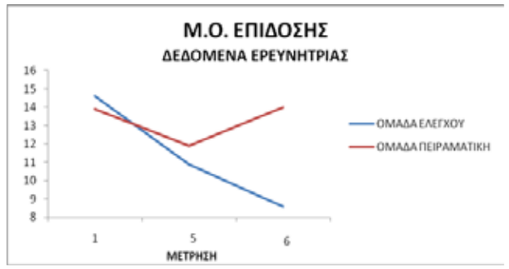

Η γενική και ομοιόμορφη αυτή δυναμική των ποσοτικών δεδομένων, όπως αποτυπώνεται στις Εικόνες 4-7, αυξάνει τη συσχετιζόμενη αξιοπιστία των ευρημάτων, στην οποία συμβάλλουν και οι υψηλοί συντελεστές συσχέτισης των αξιολογικών αποτιμήσεων, μεταξύ εκπαιδευτικών και ερευνήτριας (**Πίνακας 4**), όπως συμβαίνει λ.χ. στην 3η μέτρηση. Οι συσχετίσεις αυτές είναι στατιστικώς σημαντικές είτε υπολογιστούν στη βάση της 20/βαθμιας κλίμακας αξιολόγησης είτε της 4/βάθμιας.

Πίνακας 4. Συντελεστές συσχέτισης (r) των βαθμολογιών καθηγητών και ερευνητή στην 20/βάθμια και 4/βάθμια κλίμακ.α.

Δεξιότητες	20/βάθμια κλίμακα	4/βαθμια κλίμακα
T	0.93	0,79
S	0,81	0,81
L	0,93	0,92
N/T	0,91	0,80

Το πλαίσιο αυτό ικανοποιείται και από την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων˙ ανάλυση, που έδειξε από τις αξιολογήσεις της 3ης μέτρησης ότι:

i). Ο αριθμός των επιμέρους 6 χαρακτηριστικών αξιολόγησης (βλ. **Πίνακα 1**) κάθε δεξιότητας των μαθητών/ριών της Α΄ τάξης του Γυμνασίου, που οι Μ.Ο. είναι στατιστικώς σημαντικά υψηλότεροι και υπέρ των Π τάξεων, συμπίπτει αν η αξιολόγηση γίνεται τόσο από τον εκπαιδευτικό όσο και από τον ερευνητή (**Πίνακας 5**) είτε στην 20/βάθμια κλίμακα είτε στην 4/βάθμια. Π.χ. για την Τ, ο αριθμός των εν λόγω συμπιπτόντων κριτηρίων/χαρακτηριστικών υπέρ των τάξεων Π είναι 4 από τα 6 και για τις υπόλοιπες (S, L, N/T) και τα 6 χαρακτηριστικά είναι στατιστικώς σημαντικά υπέρ των Π τάξεων.

Πίνακας 5. Προσέγγιση ελέγχου συσχετιζόμενης αξιοπιστίας των δεδομένων των εκπαιδευτικών και της ερευνήτριας, παρουσιάζοντας τον αριθμό των επί μέρους αξιολογικών χαρακτηριστικών αποτίμησης της επίδοσης των μαθητών/ριών σε κάθε μια δεξιότητα, για τα οποία έχει βρεθεί στατιστικά σημαντική διαφορά υπέρ των Π τάξεων του Γυμνασίου τόσο από τον εκπαιδευτικό όσο και από τον ερευνητή. Τα στοιχεία αφορούν στην 3η μέτρηση.

	T	S	L	N/T
Δεδομένα καθηγητή *(αριθμός χαρακτηριστικών με στατιστικά σημαντικές διαφορές)*	4	5	5	6
Δεδομένα ερευνητή *(αριθμός χαρακτηριστικών με στατιστικά σημαντικές διαφορές)*	4	6	6	6

ii). Στατιστικά σημαντικές διαφορές υπέρ των τάξεων Π βρέθηκαν μεταξύ των Μ.Ο. κάθε μιας από τις 4 δεξιότητες, όπως και μεταξύ των Μ.Ο. όλων των δεξιοτήτων (**Πίνακες 6** και **7**), για αξιολογήσεις, που έγιναν τόσο από τους εκπαιδευτικούς όσο και από την ερευνήτρια. Τα στοιχεία αυτά είναι όμοια είτε αποτιμηθούν με βάση την 20/βάθμια κλίμακα είτε την 4/βάθμια.

Πίνακας 6. Προσέγγιση ελέγχου συσχετιζόμενης αξιοπιστίας των δεδομένων των εκπαιδευτικών και της ερευνήτριας, παρουσιάζοντας με + τις ταυτόσημες υπέρ της τάξης Π του Γυμνασίου, στατιστικά, σημαντικές διαφορές των Μ.Ο. κάθε δεξιότητας στην 3η μέτρηση.

	T	S	L	N/T
Δεδομένα καθηγητή	+	+	+	+
Δεδομένα ερευνητή	+	+	+	+

Πίνακας 7. Προσέγγιση ελέγχου συσχετιζόμενης αξιοπιστίας των δεδομένων των εκπαιδευτικών και της ερευνήτριας, παρουσιάζοντας με + τις ταυτόσημες υπέρ της Π τάξης του Γυμνασίου, στατιστικά, σημαντικές διαφορές των Μ.Ο. όλων των δεξιοτήτων στην 3η μέτρηση (συνολική επίδοση).

	T+ S + L + N/T
Δεδομένα καθηγητή	+
Δεδομένα ερευνητή	+

Τα αποτελέσματα δείχνουν, στο σύνολό τους, ότι ο διαφοροποιητικός παράγοντας στις επιδόσεις των μαθητών/ριών στις τάξεις Π και Ε του Γυμνασίου είναι ουσιαστικά η βιοπαιδαγωγική παρέμβαση, καθώς όλες οι διαφορές των επιδόσεων, τόσο στο ποσοτικό όσο και στο ποιοτικό επίπεδο, στη βάση των τεσσάρων βιοπαιδαγωγικών δεξιοτήτων, είναι υπέρ των Π τάξεων· παρατήρηση, που δείχνει επίσης ότι και το ΒΑ, που έχει προβλεφθεί στη νέα θεωρία (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2008), λειτουργεί, όπως αναμενόταν, εάν εφαρμοσθεί κατάλληλα.

6. Συμπεράσματα και Συζήτηση

Η παιδαγωγικο-εκπαιδευτική αξιοποίηση της εξελικτικής και αναπτυξιακής φύσης και δυναμικής του εγκεφάλου του είδους μας, δια της ιεραρχημένης και αλληλεπιδραστικής βιοπαιδαγωγικής καλλιέργειας των τεσσάρων βασικών δεξιοτήτων στις τάξεις Π του σχολείου, ενισχύει σημαντικά την πρόοδο της μάθησης και την αποτελεσματικότητα της τάξης. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύουν και καταδεικνύουν τα εξής ευρήματα:

i) Η παρόμοια επίδραση της βιοπαιδαγωγικής διδασκαλίας στο Νηπιαγωγείο (Ν), στο Δημοτικό (Δ) και στο Γυμνάσιο (Γ) με την πειραματική αξιολόγηση της νέας θεωρίας του «Βιοπαιδαγωγισμού» (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2013 Nikita, Karatzia-Stavlioti and Alahiotis, 2015) να καλύπτει και τις δυο διαστάσεις της: αυτήν πριν το Βήμα Αναστροφής (Ν,Δ) και εκείνη μετά το Βήμα Αναστροφής (Γ), κατά το οποίο αξιοποιείται και ο βιογενετικός νόμος (Αλαχιώτης, 2007· Fuyuyma, 2005· Greespam and Shanker, 2004).

ii) Η χαρακτηριστική ομοιότητα της δυναμικής των πειραματικών ποσοτικών και ποιοτικών ευρημάτων, τα οποία συσχετίζονται μέσω υψηλών συντελεστών συσχέτισης˙ όπως στο Νηπιαγωγείο και στο Δημοτικό, που αναδείχθηκε η σημαντική βελτίωση της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης στις τάξεις Π. Στο Γυμνάσιο, η επεξεργασία των ευρημάτων μας ακολουθεί επίσης την ίδια δυναμική.

iii) Η στατιστική ανάλυση (ANOVA) και η δημιουργία γενικού γραμμικού μοντέλου, στη βάση των ευρημάτων του Νηπιαγωγείου, μοντέλου, που καταδεικνύει τη βιοπαιδαγωγική διδασκαλία ως το σημαντικότερο παράγοντα διαφοροποίησης της επίδοσης των μαθητών/τριών υπέρ της Π τάξης, συγκρινόμενης με της Ε (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2013). Ανάλογες προσεγγίσεις της αξιοπιστίας των ευρημάτων μας ουσιαστικοποιούν το «Βιοπαιδαγωγισμό» ως αποτελεσματική μέθοδο Δ - Μ - Α και στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο (Nikita, Karatzia-Stavlioti and Alahiotis, 2015).

iv) Η παρουσιαζόμενη ερευνητική προσπάθεια φωτίζει ποικίλα παιδαγωγικο-εκπαιδευτικά ζητήματα, σχετιζόμενα με την αποτελεσματικότερη εισαγωγή/εφαρμογή καινοτόμων παρεμβάσεων στην τάξη, με τη συμμετοχή και την προσπάθεια του εκπαιδευτικού (Wagner, 2010), εξειδικευόμενη, εν προκειμένω, στην περίπτωση του «Βιοπαιδαγωγισμού» εντός των διαθεματικών ΑΠΣ και αναδεικνύει:

α) Την αποτελεσματικότητα του συνδυασμού ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων σε συνθήκες τάξης.

β) Τη διαμόρφωση τεχνικών Δ - Μ - Α.

γ) Τη μορφοποίηση εργαλείων για την έρευνα στο επίπεδο της τάξης, όπως είναι π.χ. τα κριτήρια αποτίμησης της επίδοσης των μαθητών/ριών.

δ) Την πρόβλεψη για την αποτελεσματικότερη αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση, περί της δυναμικής των οποίων πολλά έχουν υποστηριχτεί, αλλά ελάχιστα έχουν καταδειχτεί σε εμπειρικό και ερευνητικό επίπεδο˙ αντίθετα, υποστηρίζεται ότι, παρόλο που οι τεχνολογίες αυτές έχουν εισαχτεί στο σχολείο τις τελευταίες δυο δεκαετίες, δεν συνέβαλαν σημαντικά ούτε στο μετασχηματισμό της Δ-Μ-Α ούτε στην αποδοτικότητα/αποτελεσματικότητα του σχολείου, όπως αναμενόταν (Mayer, 2010). Η αποτυχία της αισιόδοξης προοπτικής της εκπαιδευτικής τεχνολογίας και η μη παιδαγωγική ουσιαστικοποίησή της πιθανόν να οφείλεται, εκτός άλλων, και στην απουσία κατάλληλου θεωρητικού πλαισίου εφαρμογής της. Ένα τέτοιο πλαίσιο αφορά στην απουσία της βιοπαιδαγωγικής καλλιέργειας της Τεχνολογικής (Τ) δεξιότητας, σε συνδυασμό, βέβαια, και με τις υπόλοιπες (Alahiotis and Karatzia-Stavlioti, 2008· Nikita, Karatzia-Stavlioti and Alahiotis 2015).

ν). Η παρατήρηση ότι οι διαφορές στις επιδόσεις των τεσσάρων δεξιοτήτων μεταξύ των τάξεων Π και Ε, που αρχίζουν να εμφανίζονται κοντά στην 6η εβδομάδα από την έναρξη της βιοπαιδαγωγικής διδασκαλίας, παραπέμπουν στην αναγκαιότητα ύπαρξης ορισμένου χρόνου, περίπου 6 εβδομάδων, εφαρμογής της βιοπαιδαγωγικής καινοτομίας, για να καταγραφεί μαθησιακό αποτέλεσμα. Τονίζεται ότι ανάλογη συγκρίσιμη χρονική περίοδος 5 εβδομάδων βρέθηκε απαραίτητη, για να προκληθούν συστηματικές αλλαγές στα νευρωνικά δίκτυα του εγκεφάλου των παιδιών, κατόπιν της προσπάθειάς τους μάθησης λεξιλογίου, όπως αποκαλύφθηκε, μέσω της τεχνικής Event Related Potential-ERP (McCandliss, Posner, and Givon 1997).

vi). Η παρατήρηση ότι είναι υψηλότερη η επίδοση της τάξης Π της Α΄ Δημοτικού, εκείνης δηλαδή που είχε υποβληθεί σε βιοπαιδαγωγική διδασκαλία στο Νηπιαγωγείο, σε σύγκριση με εκείνη της δεύτερης Π της Α΄ Δημοτικού, που αφορά σε παιδιά, τα οποία διδάσκονταν βιοπαιδαγωγικά για πρώτη φορά, αφενός καταδεικνύει τη σημαντικότητα της νηπιακής εκπαίδευσης (OECD-CERI, 2007· OECD-PISA, 2004) και αφετέρου την εξάρτηση της βιοπαιδαγωγικής ενίσχυσης της μαθησιακής επίδοσης των μαθητών/ριών τόσο από την έγκαιρη ένταξή τους στο παιδαγωγικο-εκπαιδευτικό αυτό πλαίσιο όσο και από την προσθετική επίδραση προηγούμενης βιοπαιδαγωγικής εμπειρίας.

Σχετική παιδαγωγικο - εκπαιδευτική παράμετρος, που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης αφορά στο αν κατακτάται υψηλότερη επίδοση στην τάξη, στην περίπτωση, που η βιοπαιδαγωγική διδασκαλία γίνεται γενικά σε όλα τα μαθήματα του Γυμνασίου ή και του Λυκείου και όχι μόνο σε ένα μάθημα, όπως στη Βιολογία, εν προκειμένω. Υποθέτουμε ότι, αν ίσχυε η πρώτη περίπτωση (όπως στο Δημοτικό, που οδήγησε στη θεαματικότερη βελτίωση της τάξης Π, η οποία προερχόταν από τη βιοπαιδαγωγική Π του Νηπιαγωγείου), τότε η διαφοροποίηση μεταξύ των τάξεων Π και Ε του Γυμνασίου θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη· υπόθεση, που ουσιαστικοποιεί περισσότερο την ευρεθείσα βιοπαιδαγωγική επίδραση στο μάθημα της Βιολογίας.

Η παρατηρηθείσα βιοπαιδαγωγική ενίσχυση των μαθησιακών επιδόσεων σε τέσσερις βασικές δεξιότητες, οι οποίες αντανακλούν το μεγαλύτερο μέρος της γνωσιακής συγκρότησης των μαθητών/ριών, έγινε με φυσικό και ήπιο τρόπο, βασισμένη στην ενίσχυση της βιολογικής εξελικτικο-αναπτυξιακής γνωσιακής διεργασίας του εγκεφάλου. Δηλαδή, στην κατάλληλα ιεραρχημένη και αλληλοδραστική καλλιέργεια των βασικών βιοπαιδαγωγικών δεξιοτήτων, σύμφωνα με την εξελικτική και οντογενετική δυναμική του εγκεφάλου.

Στις μικρές ηλικίες πρέπει να υπάρχουν διάφορες ευαίσθητες - κρίσιμες περίοδοι μάθησης, που φαίνεται να είναι άγνωστες (Posner and Rothbart, 2007), και η πιθανή γενική ενίσχυσή τους μπορεί να προσεγγιστεί αποτελεσματικότερα, μέσω της φυσικής βιοπαιδαγωγικής διδασκαλίας/μάθησης. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι, επειδή είναι δυνατός ο επαναπρογραμματισμός του εγκεφάλου (Blakemore and Frith, 2006˙ OECD-CERI, 2007), ο «Βιοπαιδαγωγισμός» θα μπορούσε να τον επάγει σε κάποιο βαθμό, ενισχύοντάς τον δια της μαθησιακής εφαρμογής του βιογενετικού νόμου, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη βελτίωση μισοχαμένων ευαίσθητων περιόδων μάθησης, οι οποίες έχουν ατονήσει, λόγω πλημμελών παιδαγωγικο-εκπαιδευτικών ερεθισμάτων ή ακόμα και ήπιων μαθησιακών δυσκολιών - προκαταρκτικά πειράματα από ανεξάρτητο ερευνητή κινούνται ήδη θετικά προς αυτή την κατεύθυνση.

Η βιοπαιδαγωγική Δ-Μ-Α είναι απλή, εύκολη και εφαρμόσιμη σε κάθε σχολείο στη χώρα μας και ανά τον κόσμο, ακόμα και με τα ισχύοντα ΑΠΣ, γιατί εκείνο που έχει πρωτίστως σημασία είναι η ιεραρχημένη και αλληλεπιδραστική έμφαση σε χρόνο και θέματα καλλιέργειάς των βασικών δεξιοτήτων· προσπάθεια, η οποία μπορεί εύκολα να αποδώσει, με τη διαμόρφωση σχετικών δραστηριοτήτων, στη βάση κατάλληλης προσαρμογής των κεφαλαίων των ΑΠΣ. Για τους εκπαιδευτικούς, αυτή η προσπάθεια είναι μια πρόκληση και τους βοηθά να επανεξετάσουν τον τρόπο δουλειάς τους στην τάξη. Η εθελοντική, επί του παρόντος, συμμετοχή τους υπόσχεται περαιτέρω εξειδίκευση και βελτίωση των βιοπαιδαγωγικών εργαλείων, καθώς ο «Βιοπαιδαγωγισμός», ως ένα γενικό εκπαιδευτικό εργαλείο/πλαίσιο, μπορεί να βελτιώνεται, προσαρμοζόμενος και αξιοποιούμενος ευέλικτα και δημιουργικά από τον εκπαιδευτικό, ειδικότερα εντός ενός διαθεματικού πλαισίου.

Σε κάθε περίπτωση, ο «Βιοπαιδαγωγισμός», με τα μέχρι τώρα εμπειρικά ευρήματα στην τάξη, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ήδη, ως ένα βασικό και γενικά εφαρμόσιμο θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο συμβάλλει σημαντικά στη μαθησιακή βελτίωση, στην ενδυνάμωση του ρόλου του εκπαιδευτικού και του σχολείου και στη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος· ένα παιδαγωγικο-εκπαιδευτικό πλαίσιο, που με την εφαρμογή του μπορεί να συμβάλει στη μείωση του ελλείμματος παιδείας, το οποίο διατηρείται τεχνηέντως, διαχρονικά και πλανητικά - για να συνεχίσουν να υπάρχουν λαοί απαίδευτοι, παιδεμένοι και όχι πεπαιδευμένοι - ώστε να 'ναι χειραγωγήσιμοι. Για όλα αυτά χρειάζεται βούληση και έμπνευση από την Πολιτεία αλλά κυρίως από τον εκπαιδευτικό, ο οποίος πρέπει να γνωρίζει ότι:

«ο καλός δάσκαλος λέει, ο μέτριος εξηγεί, ο ανώτερος αποδεικνύει και ο μεγάλος δάσκαλος εμπνέει».

7. Καζαντζάκης, ένας μεγάλος δάσκαλος

Ένας δάσκαλος που εμπνέει. Γιατί σου παρακινεί το ενδιαφέρον για μάθηση με την κάθε περίτεχνη, βαθιά και ουσιώδη ιστορία του, με τη σωστά στολισμένη κάθε λέξη του και φράση του, με την κάθε φωτεινή απελευθερωτική σκέψη του. Σε προκαλεί να συνεχίσεις να ενδιαφέρεσαι, σε παγιδεύει να μαθαίνεις. Και δεν σε μαθαίνει μόνο την τυπική Γραμματική, ακόμα και το δύσπεπτο για μερικούς Συντακτικό, όπως συνέβη στο συγγραφέα (Σ.Ν.Α) αυτού του κειμένου: Ένας καθηγητής έφταιξε, γιατί ο Σ.Ν.Α. είχε το θράσος να τον ρωτήσει τι σήμαινε η φράση «τα μνήμης ή λήθης σημαντικά συντάσσονται μετά γενικής» κι εκείνος του απάντησε: "Άαα, εσύ δεν ξέρεις τι σημαίνει μνήμης ή λήθης σημαντικά και θέλεις να μάθεις και γράμματα!". Και η αυθόρμητη απάντηση του μικρού μαθητή: « Άμα ανοίξω ποτέ το Συντακτικό σου να μου τρυπήσεις τη μύτη». Δεν το άνοιξε ποτέ!

Ο Καζαντζάκης, λοιπόν, σε μαθαίνει γράμματα, σου μαθαίνει βαθιά τη ζωή, σε απελευθερώνει. Γιατί αυτός ήταν ο σκοπός του, αυτή και η φιλοσοφημένη τέχνη του. Έχει γράψει: «Όλο μου το έργο σκοπό θα έχει πώς ο άνθρωπος θα γίνει αιώνιος». Κι είχε ιεραρχήσει το χρέος του ως εξής: «Το πρώτο χρέος είναι του νου, το δεύτερο της καρδιάς, το τρίτο να λευτερωθείς κι από τα δυο», να γίνεις δηλαδή συναισθηματικά ισορροπημένος.
Πώς; Η απάντηση είναι η ποιοτική παιδεία, στην οποία συμβάλλει αποτελεσματικότερα και ο «Βιοπαιδαγωγισμός». Όποιο πρόβλημα κι αν αναλύσουμε, θα το αναγάγουμε αναγκαστικά στο βαθύτερο επίπεδό

του, την αξιακή παιδεία· αυτήν που με το δικό του τρόπο αναδεικνύει αριστοτεχνικά στο πολυσχιδές έργο του ο Καζαντζάκης. Και παρόλα αυτά κατηγορήθηκε βάναυσα από μερικούς μικρούς του πνεύματος, που 'χουν το συνήθειο να ξαμώνονται με τους μεγάλους, οι οποίοι, πολλές φορές, πληρώνουν πανάκριβα τη μισαλλοδοξία των μικρών.

Έτσι, τον κατηγόρησαν και για αθεΐα! Κι ο Υφηγητής και καταξιωμένος παγκόσμια λογοτέχνης και διανοητής δεν βρήκε στασίδι ούτε στην Ακαδημία Αθηνών ούτε στη Σουηδική Ακαδημία των βραβείων Νομπέλ! Είχε βρει, όμως, αφοπλιστικές απαντήσεις. Είχε γράψει στον Πάπα, όταν του απαγόρευσε τον "Τελευταίο Πειρασμό": «Μου δώσατε μια κατάρα Άγιοι Πατέρες, σας δίνω κι εγώ μιαν ευχή: Σας εύχομαι να 'ναι η συνείδησή σας τόσο καθαρή, όσο είναι η δική μου, και να 'στε τόσο ηθικοί και θρήσκοι όσο είμαι εγώ». Και στο "Χριστός ξανασταυρώνεται", σε μια προσευχή, λέει: «Παρθένα, μάνα. Δώσε, Κυρά μου, καλά χριστιανικά τέλη και στους γερόντους και στις γερόντισσες».

Ναι, ο Καζαντζάκης δεν ήταν ούτε άθεος ούτε εκπαιδευτικός. Παιδαγωγός με την ευρεία έννοια ήταν· παιδαγωγός μεγάλος, που έδειξε πως η εκπαίδευση από μόνη της, όσο πλούσια κι αν είναι, ενίοτε, καταντά ρακένδυτη, δίχως το μανδύα της αξιακής ουμανιστικής παιδείας, της καλλιέργειας, της αρετής, που διδάσκει ο Καζαντζάκης, μέσα από το ανυπέρβλητο, παγκοσμίως, λογοτεχνικό και φιλοσοφικό έργο του, το οποίο είναι πιο αποτελεσματικό κι από πολλές παιδαγωγικές θεωρίες.

Γι' αυτό αξίζουν θερμά συγχαρητήρια στους εμπνευστές της θεματικής του Συνεδρίου μας, μέσα από το οποίο προσδίδεται μια νέα διάσταση στην ανάδειξη του πολύπλευρου έργου του μεγάλου Έλληνα συγγραφέα, του πρωτοπόρου, ασυστράτευτου και λεύτερου Έλληνα διανοούμενου, του μεγάλου δασκάλου της ρωμιοσύνης.
Άγια τα χώματα της Κρήτης που γέννησαν τόσο μεγάλο τέκνο, τόσο θαυμαστό από όλη την οικουμένη.

Βιβλιογραφία

Αλαχιώτης, Σ. Ν., και Ε. Καρατζιά - Σταυλιώτη (2009). *Διαθεματική και βιοπαιδαγωγική θεώρηση της μάθησης και της αξιολόγησης.* Αθήνα: εκδόσεις Λιβάνη.

Αλαχιώτης, Σ. Ν. (2007). *Εισαγωγή στην Εξέλιξη.* Αθήνα: εκδόσεις Λιβάνη.

Alahiotis, S. N., and E. Karatzia-Stavlioti (2006). "Effective Curriculum Design and Cross-Curricularity: Analysis of the New Curriculum Design by the Hellenic Pedagogical Institute." *Pedagogy, Culture & Society* 14, 119-148.

Alahiotis, S. N., and E. Karatzia-Stavlioti (2008). "Biopedagogism.: A New Theory of Learning." *The International Journal of Learning,* 15, 323-330.

Alahiotis, S. N., and E. Karatzia-Stavlioti (2013). "A Basic Competence Assessment through a Multimodal Biopedagogic Classroom Design" *The International Journal of Learning-The International Journal of Assessment and Evaluation Yol. 19: 3- 24.*

Blakemore, S. J., and U. Frith (2006). *The Learning Brain, lessons for education.* UK: Blackwell Publishing.

Deheane, S. (2007). "A Few Steps Towards a Science of Mental Life". *Mind, Brain and Education,* 1, 28-47.

European Commission-EC. (2008). *Fostering Cross- curricular Key Competences for Creativity and Innovation.* Vienna: EC.

Futuyama, D. J. (2005). *Evolution.* USA: Sinauer Associates INC Publishers.

Gärdenfors, P. (2006) *How Homo became sapiens: on the evolution of thinking.* UK: Oxford University Press.

Greespam, S. E., and S. G. Shanker (2004). *The first idea: How symbols, language and intelligence evolved from our primate ancestors to modern humans.* Cambridge Mass: Da Capo Press.

Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis: An Introduction to its Methodology.* London: Sage.

Langer, J. (2005). "The primate phylogeny of cognitive ontogeny". Valsiner, J. (Ed.). *Heinz Werner and developmental science.* USA. Springer.

Mayer, R. (2010) "Learning with technology". In *The Nature of Learning- Using Research to inspire Practice*" Paris: OECD: edited by Dumont Hann, Instance Davis and Fransisco Benavides, p. 180-199.

McCandliss B, Posner M., and T. Givon. (1997) "Brain plasticity in learning visual words". *Cognitive Psychology* 33, 88-100, Nikita V., E. Karatzia-Stavlioti and S.N. Alahiotis (2015). Empirical Instructional Testing of The New Pedagogical Theory of "Biopedagogism. *The International Journal of Assessment and Evaluation Yol. 22⁴: 45- 60.*

Nunes T. (1998). *Developing children's minds through literacy and numeracy.* University of London: Institute of Education.

OECD-CERI. (2007) *Understanding the brain: the birth of a learning science.* Paris: OECD.

OECD-PISA. (2004) *Problem Solving for Tomorrow's word. First Measures of Cross- Curricular Competences from.* Paris: OECD-PISA 2003.

Oppenheim, A. (2005). *Questionnaire Design and Interviewing and Attitude Measurement.* London-New York: Continuum.

Popper, K. (2005). *The Logic of Scientific Discovery* (2nd Edition). Amazon Digital Service LLC. Kindle Edition (Rutledge Classics).

Posner, M., and M. Rothbart. (2007) *Educating the Human Brain.* Washington DC: American Psychological Association.

Vygotsky, L. (1978). *Mind in Society. The development of the higher physiological process.* Cambridge MA (πρωτοδημοσιεύτηκε το 1930, New York: Oxford University Press).

Wagner, J. (2010). A Transfer-in-Pieces Consideration of the Perception of Structure in the Transfer of Learning. *The Journal of the Learning Sciences,* 19, 443-479.

Willms, D (1992). *Monitoring school performance: a guide for educators.* London: Falmer Press.

Ζαμπία Αγριμάκη

Το ανθρωπολογικό ιδεώδες στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη

Σε μια δυστοπική αυταρχική πολιτεία, όπως εκείνη που ζει ο Γουΐνστον Σμιθ, στο *1984* του Τζορτζ Όργουελ, τα βιβλία του Καζαντζάκη θα ήταν απαγορευμένα. Στο «Παγκόσμιο Κράτος», που περιγράφει ο Άλντους Χάξλεϊ στον *Θαυμαστό νέο κόσμο,* θα ήταν ίσως ελεύθερα, αλλά δεν θα ήθελε κανείς να τα διαβάσει. Στον δικό μας κόσμο ο Καζαντζάκης απαγορεύτηκε κάποτε (αναφέρομαι στον *Τελευταίο πειρασμό,* που αναγράφηκε στον Κώδικα των Απαγορευμένων Βιβλίων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας), αλλά το γεγονός αυτό δεν είχε εν τέλει ουσιαστική επίδραση. Επιπλέον, φαίνεται να μην ελλοχεύει ούτε η πιθανότητα, που τόσο φοβόταν ο Άλντους Χάξλεϊ, αφού χιλιάδες αναγνώστες ανά τον κόσμο συνεχίζουν να τον διαβάζουν και θέλουν να τον διαβάσουν. Και όχι μόνον αυτό, αλλά επίσης διδάσκεται στα ελληνικά σχολεία ανά την υφήλιο. Είναι, συνεπώς, ένας συγγραφέας ενταγμένος στην εκπαιδευτική εκδοχή του ελληνικού λογοτεχνικού Κανόνα, τις τελευταίες δεκαετίες.

Αναρωτιέμαι γιατί. Ή μάλλον αναρωτιέμαι πώς αφέθηκε να γίνει κάτι τέτοιο, δεδομένου ότι, αν υπάρχει ένας συγγραφέας, που δυναμιτίζει τις βαθύτερες δομές της μικροαστικής νοοτροπίας -μιας νοοτροπίας, που εκτρέφει κάθε λογής παθογένεια στα καθ' ημάς- αυτός είναι ο Καζαντζάκης. Υποπτεύομαι, όμως, ότι αυτή η τρόπον τινά επίσημη αποδοχή του ισοδυναμούσε με τη σταδιακή παρανάγνωσή του, με την ένταξή του σε ένα πλαίσιο, που τον καθιστούσε ακίνδυνο, κάπως σαν ένα μουσειακό απολίθωμα, που έπαιξε τον ρόλο του στην εποχή του, αλλά σήμερα πια αποτελεί μέρος της λογοτεχνικής μας ιστορίας. Υπάρχει, εξάλλου, ένα τουλάχιστον προηγούμενο. Αναφέρομαι στον Μπάιρον, που απογυμνώθηκε από το αιρετικό και ανατρεπτικό πνεύμα του, από όλα όσα στο παρελθόν τον είχαν καταστήσει πολιτικό σύμβολο, συνώνυμο της εξεγερμένης νεολαίας της ρομαντικής Ευρώπης, και εγκλωβίστηκε σε μια γραφική εικόνα: του φιλέλληνα, που ήρθε να πεθάνει υπέρ της ελληνικής ελευθερίας, του ποιητή, που έγραψε ποιήματα για την Ελλάδα και για τη Θηρεσία Μακρή, τη νεαρή Ελληνίδα, που ερωτεύτηκε.

Πιστεύω πως κάτι ανάλογο συνέβη και με τον Καζαντζάκη. Για πολλές δεκαετίες ήταν πρώτιστα ο συγγραφέας του Ζορμπά (σ' αυτό βεβαίως συνέβαλε και η κινηματογραφική μεταφορά του μυθιστορήματος), δηλαδή ο ευαγγελιστής ενός αστόχαστου και γραφικού ηρωισμού, που μάλιστα επιχωριάζει στη μεσογειακή λεκάνη. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, μεσούσης της οικονομικής κρίσης, ο ξένος τύπος ανέλυσε ενδελεχώς το «σύνδρομο του Ζορμπά» ως ίδιο χαρακτηριστικό της ελληνικής νοοτροπίας (Aspden, 2011). Προϊόντος του χρόνου, στο μοτίβο της γραφικότητας ήρθαν να προστεθούν «φιλολογικές» επιφυλάξεις και επικρίσεις: παλιομοδίτης ακόμη και στην εποχή του, αφού έμεινε εντελώς ανέγγιχτος από την κοσμογονία του μοντερνισμού, ρητορικός, κρυπτοχριστιανός ή άθεος (κατά περίπτωση), με μια ανυπόφορη δημοτική και με επίσης ανυπόφορα όσο και ασαφή κηρύγματα περί ελευθερίας, αδέξιος εκλαϊκευτής του Νίτσε και του Μπερξόν κι όλα αυτά περιτυλιγμένα σε μια ανεπιτυχώς εκλεκτικιστική κοσμοθεωρία. Ιστορικής σημασίας, ασφαλώς, αφού είναι και ο πιο πολυμεταφρασμένος Έλληνας - ωστόσο ξεπερασμένος, όπως ορίζει η «νομοτέλεια» της λογοτεχνικής εξέλιξης...

Βεβαίως, όλα αυτά σχετίζονται περισσότερο με την «τακτοποίηση» της λογοτεχνικής ιστορίας μάλλον, παρά με τις αναγνωστικές προτιμήσεις. Κι όσο κι αν ο θεσμοποιημένος Κανόνας (Αρμάος, 2007: 13-23) υπαγορεύει, ως ένα βαθμό, τις προτιμήσεις αυτές, πάντα υπάρχουν αποκλίσεις. Η ταινία-ντοκιμαντέρ του Μένιου Καραγιάννη *33.333,* η *Οδύσσεια* του *Νίκου Καζαντζάκη* και η θεατρική παράσταση *Ασκητική,* σε σκηνοθεσία του Πάνου Αγγελόπουλου, που φέτος ανεβαίνει για έκτη συνεχή χρονιά, συνιστούν τέτοιες αποκλίσεις, καθώς έστρεψαν το ενδιαφέρον σε δύο έργα, οπωσδήποτε λιγότερο δημοφιλή από τα μυθιστορήματα˙ μάλιστα, σε δύο έργα, που συνοψίζουν και συμπυκνώνουν, φιλοσοφικά και ποιητικά, τις αντιλήψεις και την κοσμοθεωρία του Καζαντζάκη. Αυτή η κοσμοθεωρία μεταγγίζεται και στα μυθιστορήματά του και γνωρίζουμε ότι, σαν άλλος «παραμυθάς», προσπάθησε να αφηγηθεί τις ιδέες του, αξιοποιώντας τα πλεονεκτήματα της μυθοπλασίας.

Ακολουθώντας την αφηγηματική παράδοση του 19ου αιώνα, που φέρει τη σφραγίδα του ρομαντισμού, και υπό την επίδραση της ηρωολατρικής θεωρίας του Βρετανού συγγραφέα Τόμας Καρλάιλ, ο Καζαντζάκης πλέκει τις ιστορίες του γύρω από έναν κεντρικό χαρακτήρα. Οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες, που πρωταγωνιστούν στα έργα του, είναι -στην πλειονότητά τους- αποτυχημένοι. Ή μάλλον είναι καταδικασμένοι να αποτύχουν. Δεν αναφέρομαι τόσο στον Ορέστη, τον νεαρό φοιτητή, που βλέπουμε να βυθίζεται στην παρακμή, στο πρώιμο και για χρόνια λησμονημένο μυθιστόρημα *Σπασμένες ψυχές,* αλλά στους χαρακτήρες, που εμφανίζονται στα υστερότερα και άκρως δημοφιλή μυθιστορήματα καθώς και στα θεατρικά του έργα. Ας τους πάρουμε έναν-έναν: Ο Ζορμπάς είναι ένας συμπαθητικός κατεργάρης και αμετανόητος τυχοδιώκτης, που δεν αποτελεί δα πρότυπο αστικού ήθους. Το αφεντικό, εν μέρει προβολή του ίδιου του Καζαντζάκη, αφενός δεν είναι διάσημος συγγραφέας, αφετέρου αποδεικνύεται αρκετά «αδύναμος», για να ακολουθήσει τη διονυσιακή ιδιοσυγκρασία του συνεργάτη του. Ο Μανολιός καταλήγει αφορισμένος και δολοφονημένος από τους συντοπίτες του, μέσα στην εκκλησία, με τις ευλογίες του παπα-Γρηγόρη. Ο καπετάν Μιχάλης πέφτει νεκρός από τούρκικη σφαίρα, πολεμώντας για την ελευθερία της Κρήτης. Ο παπα-Γιάνναρος σκοτώνεται από τους αντάρτες, χωρίς να έχει καταφέρει να γεφυρώσει το μίσος των αντίπαλων παρατάξεων στον καιρό του εμφυλίου.

Ας περάσουμε στη θεατρική παραγωγή του Καζαντζάκη. Μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι έξι από τα δεκαοκτώ συνολικά έργα του στρέφονται γύρω από τις τελευταίες στιγμές ενός προσώπου ή ενός τόπου: ο Καποδίστριας, ο Νικηφόρος Φωκάς, ο Ιουλιανός, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος παρουσιάζονται επί σκηνής λίγο πριν από την πτώση τους και, πεθαίνοντας, γνωρίζουν πολύ καλά ότι η αποστολή, που είχαν αναλάβει, απέτυχε, ότι το όραμά τους ματαιώθηκε. Οι δύο βιβλικές πόλεις, τα Σόδομα και τα Γόμορρα στην ομώνυμη τραγωδία, γίνονται στάχτη από το ουράνιο πυρ, ενώ το μικρό χωριουδάκι της Κίνας, στην τραγωδία *Βούδας,* βυθίζεται κάτω από τα λασπωμένα νερά του ποταμού Γιανγκ-τσε. Σκηνές σχεδόν αποκαλυψιακής καταστροφής, λοιπόν, σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο.

Άφησα τελευταίο τον Οδυσσέα, επειδή η σχέση του Καζαντζάκη μ' αυτόν τον ήρωα είχε τις διακυμάνσεις της (Stanford, 1954). Στα τέλη του 1915 γράφεται η τραγωδία Οδυσσέας, πιστή στις τελευταίες ραψωδίες του ομηρικού έπους και με προφανή την επίδραση του έργου *Το τόξο του Οδυσσέα* του Γερμανού δραματουργού Γκέρχαρτ Χάουπτμαν. Εδώ, ο Οδυσσέας ευστοχεί, κυριολεκτικά και μεταφορικά, αφού η υπόθεση εστιάζει στη σκηνή της μνηστηροφονίας. Λίγο καιρό αργότερα, όμως, ο Καζαντζάκης τον ρίχνει σε μια άλλη περιπέτεια, η οποία θα περιγραφεί σε 33.333 στίχους. Και τι κάνει ο πρωταγωνιστής της καζαντζακικής *Οδύσειας;* Εγκαταλείπει ξανά το βασίλειό του και την οικογένειά του, καταπατά φιλικούς δεσμούς και ηθικούς κανόνες, οργανώνει συνωμοσίες και επαναστάσεις, περιπλανιέται στον κόσμο και πεθαίνει. Δεν τον λες και πρότυπο προς μίμηση ή μήπως όχι;

Η παρατήρηση, που μόλις διατύπωσα, δείχνει να μην επαληθεύεται στον *Φτωχούλη του Θεού* και τον *Τελευταίο πειρασμό,* αφού οι πρωταγωνιστές τους, ο Φραγκίσκος και ο Χριστός, δεν αντιμετωπίζουν το φάσμα της αποτυχίας. Ας σημειωθεί ότι σ' αυτά τα μυθιστορήματα η ελευθερία της μυθοπλασίας περιορίζεται εκ των πραγμάτων, αφού ο συγγραφέας δεν αλλάζει το τέλος της ιστορίας των πρωταγωνιστικών χαρακτήρων. Από την άλλη, τουλάχιστον ως προς τον *Φτωχούλη του Θεού,* δεν είμαι βέβαιη ότι το έργο, που είχε αναλάβει ο Φραγκίσκος, επέτυχε τον αρχικό του στόχο. Η κριτική του για τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και η προσπάθεια αναμόρφωσής της και επιστροφής της στην πρότερη χριστιανική της αγνότητα είχε μάλλον βραχυπρόθεσμο αποτέλεσμα. Ο ίδιος ανακηρύχθηκε άγιος, βέβαια, αλλά δεν νομίζω πως αυτό ήταν μέρος της αποστολής του.

Πέρα από τον βίο και την πολιτεία των λογοτεχνικών χαρακτήρων, υπάρχει ένα ακόμη αξιοπρόσεκτο στοιχείο στα έργα του Καζαντζάκη. Η αρχέτυπη αφηγηματική δομή, που ανευρίσκεται σε όλους τους μύθους και διατηρείται ακέραια μέχρι σήμερα μονάχα στο παραμύθι, συνοψίζεται στο τριμερές σχήμα «αναχώρηση - μύηση - επιστροφή». Ο ήρωας φεύγει από τον τόπο του, περνά από διάφορες δοκιμασίες, από τις οποίες αποκομίζει γνώση όχι μόνο για τον κόσμο αλλά και για τον ίδιο του τον εαυτό, και, τελικά, έχοντας κατακτήσει την ωριμότητα, επιστρέφει στον τόπο του, για να χαρίσει στους άλλους τους καρπούς της

σοφίας του, οδηγώντας τους στη λύτρωση (Campbell, 1973). Το σχήμα αυτό, που απαντά αυτούσιο στην παραδοσιακή λογοτεχνία, συμβολικά επανερμηνευμένο στη νεότερη και αναγνωρίσιμα αντεστραμμένο στη μοντερνιστική, μπορούμε να το εντοπίσουμε ακόμη και στη βιβλική αφήγηση· μάλιστα, στην καθαρότερη ίσως εκδοχή του. Εν τούτοις, στην περίπτωση του Καζαντζάκη διαπιστώνω ότι δεν εμφανίζεται πάντα στην πλήρη μορφή του· δηλαδή, ο ήρωας αναχωρεί (πραγματικά ή συμβολικά) από τον τόπο του, περνά τη διαδικασία της «μύησης» (που εδώ έχει περισσότερο την έννοια της αυτοσυνείδησης και του προσδιορισμού της εσωτερικής ταυτότητας του υποκειμένου), ωστόσο δεν επιστρέφει, σαν να μην τον ενδιαφέρει να μοιράσει τα αγαθά της σοφίας του, σαν να μην έχει πρώτιστη σημασία η λύτρωση των άλλων. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι, ασφαλώς, ο Ζορμπάς και ο Οδυσσέας.

Η απουσία του μοτίβου της επιστροφής συνδέεται εν μέρει με το γεγονός ότι και τα μυθιστορήματα και τα θεατρικά έργα του Καζαντζάκη τελειώνουν, κατά κανόνα, με τον θάνατο του πρωταγωνιστή. Στα παραδείγματα, που ανέφερα προηγουμένως, θα προσθέσω τον Ζορμπά και τον Φραγκίσκο, για τον θάνατο των οποίων πληροφορούμαστε από τον πρωτοπρόσωπο αφηγητή˙ εν προκειμένω, ο θάνατος δεν είναι μονάχα το όριο της ιστορίας αλλά και της ίδιας της αφήγησης.

Με τον θάνατο του Χριστού περατώνεται η αφήγηση και στον *Τελευταίο πειρασμό*. Βέβαια, η καταληκτική φράση του μυθιστορήματος («Όλα αρχίζουν») υπαινίσσεται, τρόπον τινα, την Ανάσταση. Ωστόσο, η Ανάσταση ως γεγονός δεν είναι μέρος της πλοκής, αλλά προσεπιφέρεται από την εγκυκλοπαίδεια του αναγνώστη, από τα δεδομένα, που θα αντλήσει ο ίδιος από το πεδίο της πίστης του. Ας παραμείνουμε λίγο σ' αυτό. Στο περίφημο δοκίμιό του για τις ιστορίες με νεράιδες (δεν χρησιμοποιώ τον συνήθη όρο «παραμύθια», επειδή έχει φτάσει να σημαίνει την ψευδολογία), ο Βρετανός φιλόλογος και λογοτέχνης Τζ. Ρ.Ρ. Τόλκιν (1964: 22-24) σχολιάζει το «ευτυχές τέλος» τέτοιων ιστοριών, το οποίο ονομάζει «ευκατάστροφή» (κατ' αντιδιαστολή προς τον όρο «καταστροφή», που χρησιμοποιείται για το τέλος των αρχαίων τραγωδιών). Κατά την προσέγγισή του, αυτή η ξαφνική χαρμόσυνη στροφή της πλοκής στη συγκεκριμένη κατηγορία αφηγήσεων δεν αποτελεί απόδραση από την πραγματικότητα, γιατί δεν αρνείται ούτε αναιρεί την ύπαρξη της καταστροφής, των δυσμενών περιστάσεων, της θλίψης και της αποτυχίας˙ αυτό που αρνείται είναι η τελική νίκη τους, ο συμπαντικός θρίαμβός τους. Συνεχίζοντας, ο Τόλκιν διατυπώνει την άποψη ότι τα Ευαγγέλια συνιστούν την κατεξοχήν αφήγηση με ευτυχές τέλος: «Η γέννηση του Χριστού», γράφει, «είναι η ευκαταστροφή της ιστορίας του ανθρώπου. Η Ανάσταση είναι η ευκαταστροφή της ιστορίας της Ενσάρκωσης. Η ευαγγελική αφήγηση ξεκινά από τη χαρά και τελειώνει στη χαρά» (Tolkien, 1964: 23). Υπ' αυτήν την έννοια, κανένα μυθιστόρημα του Καζαντζάκη δεν τελειώνει στη χαρά˙ σαν να ήθελε να υπαινιχθεί ή να μας προειδοποιήσει ότι μπορεί η θλίψη και η αποτυχία να μη νικηθούν στο τέλος. Μια συνολική ματιά στην ανθρώπινη ιστορία μοιάζει να επιβεβαιώνει αυτήν την πιθανότητα.

Το παράδοξο είναι ότι η ανάγνωση του Καζαντζάκη δεν μας αφήνει με την αίσθηση της ματαιότητας, της ασφυξίας, της αποτυχίας αλλά με κάτι άλλο: ένα είδος ανάτασης και πείσματος, αστόχαστου ηρωισμού εν τέλει. Μια πρώτη, πρόχειρη εξήγηση είναι η χρήση της επικής ρητορικής και η αξιοποίηση αρχέτυπων μοτίβων. Εξάλλου στους μύθους, στα δημοτικά τραγούδια, στα ακριτικά έπη οι ήρωες πεθαίνουν πάντα. Αυτό το μοτίβο μάς είναι ήδη οικείο και έχει σταθερή συγκινησιακή ποιότητα και ισχύ, επομένως δεν μας προξενεί ενόχληση, αντιθέτως πιθανόν να ενισχύει τις βεβαιότητές μας˙ ή, θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς, η επανάληψή του ενδεχομένως μας συνηθίζει στην ιδέα ότι η κατάληξη κάθε ηρωικής συμπεριφοράς, κάθε εξέγερσης είναι η αποτυχία και ο θάνατος.

Μια τέτοια εξήγηση δείχνει πειστική, αν όμως θελήσουμε να εμβαθύνουμε, διαπιστώνουμε την ανεπάρκειά της. Δεκάδες έργα της πατριωτικής κυρίως λογοτεχνίας αξιοποιούν την επική ρητορική, αλλά δεν επιτυγχάνουν παρόμοια αναγνωστική ανταπόκριση. Από την άλλη, η επανάληψη του μοτίβου της ηρωικής αποτυχίας δεν φαίνεται, στο παρελθόν τουλάχιστον, να είχε κατευναστική επίδραση. Θα αναφέρω ξανά, ως παράδειγμα, την ποίηση του Μπάιρον. Επομένως, πέρα από τη ρητορική επιφάνεια και τη στερεότυπη συγκίνηση, υπάρχει ένας ουσιαστικότερος λόγος, που μας προσελκύουν αυτοί οι αποτυχημένοι ήρωες.
Κάπου εδώ θα έπρεπε να κάνω τη σύνδεση με την έννοια της ελευθερίας, μια έννοια κεντρική στον φιλοσοφικό στοχασμό του Καζαντζάκη, και να καταλήξω στη διαπίστωση ότι ο πυρήνας του ανθρωπολογικού ιδεώδους, που ενσαρκώνεται στη λογοτεχνία του, είναι ο διαρκής αγώνας για την κατάκτησή της, «χωρίς φόβο και ελπίδα». Αυτή η σύνδεση μας παραπέμπει ευθέως στον βυρωνισμό, την «καταραμένη» εκδοχή του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, στην οποία οφείλεται, εν πολλοίς, η φιλοσοφική υπόσταση του νιτσεϊκού υπεραν θρώπου. Είναι εξάλλου γνωστό ότι ο Νίτσε είχε μελετήσει την ποίηση του Μπάιρον και είχε προσέξει την ουσία της μεταφυσικής εξέγερσης των λογοτεχνικών του χαρακτήρων, των λεγόμενων «βυρωνικών ηρώων» (Russell, 1965: 749-750).

Ποιοι είναι όμως αυτοί οι «βυρωνικοί» ήρωες; Φιλολογικά μιλώντας, είναι οι άμεσοι απόγονοι του Προμηθέα και του μιλτώνειου Λούσιφερ, των «αμαρτωλών» ευγενών του γοτθικού δράματος, του ωραίου παράνομου Καρλ Μουρ του Σίλλερ (Thorslev, 1962˙ Praz, 1978: 56-60), που αποκτούν την οριστική τους φυσιογνωμία, μέσα στην ποίηση και στα δραματικά έργα του Μπάιρον και στη συνέχεια διαγράφουν μια εντυπωσιακή πορεία στην ευρωπαϊκή και την αμερικανική λογοτεχνία, από τον Σέλεϊ, τον Ουγκό και τον Κόουλριτζ, μέχρι τον Μέλβιλ, τον Πούσκιν, τον Ντοστογιέφσκι και τον Καμύ. Καταστροφικοί, σκοτεινοί και υπέροχοι, ζουν μόνοι τους και πεθαίνουν μόνοι τους. Υπάρχουν μέσα από το πάθος· κι ας καταστρέφονται εξαιτίας του. Το δικό τους άπιαστο ιδανικό είναι η ελευθερία· αντίπαλός τους οτιδήποτε την περιορίζει: πολιτικοί, κοινωνικοί και εκκλησιαστικοί θεσμοί, αντιλήψεις και στερεότυπα, νοοτροπίες και συμπεριφορές. Ολόκληρος ο κόσμος εν τέλει, αφού ζουν οριστικά και αμετάκλητα ξένοι, μέσα σε ένα περιβάλλον αντίξοο, που κάθε στιγμή απειλεί να τους αφανίσει. Η μοίρα τους, εκ των πραγμάτων, είναι η αποτυχία, αλλά αυτό δεν περιστέλλει ούτε ματαιώνει την εξέγερσή τους: παραμένουν αφοσιωμένοι σ' έναν αγώνα ακόμη κι όταν ξέρουν ότι είναι καταδικασμένος˙ πολλές φορές, *επειδή* ξέρουν ότι είναι καταδικασμένος. Η αφοσίωσή τους είναι ο άξονας της προσωπικής τους ηθικής, η έσχατη και μοναδική δέσμευσή τους, εν τέλει ο αποχρών λόγος της εξορίας τους από τον κόσμο (Abrams, 1974: 854-863).

Οι καζαντζακικοί χαρακτήρες εντάσσονται, λοιπόν, στη μεγάλη ευρωπαϊκή παράδοση των επαναστατημένων αντικοινωνικών ηρώων και στόχος της εξέγερσής τους είναι επίσης η ελευθερία (Χατζοπούλου, 1998˙ Χατζοπούλου, 2001). Ο καπετάν Μιχάλης, προφανώς, αγωνίζεται για την εθνική ελευθερία˙ ο Ζορμπάς για την προσωπική, ίσως και με μιαν εγωιστική προοπτική˙ ο Μανολιός για την αποδέσμευσή του από τα πάθη, που κρατούν υπόδουλο το πνεύμα του˙ αλλά ο Φραγκίσκος; ο παπα-Γιάνναρος; ο Λη-Τεχ; ο Χριστός του *Τελευταίου πειρασμού;*

Αναζητώντας απαντήσεις, θα φτάναμε στην τετριμμένη διαπίστωση ότι η ελευθερία είναι μια αφηρημένη έννοια, που εξειδικεύεται κατά περίπτωση. Έχω όμως τη γνώμη ότι ο Καζαντζάκης δεν προσεγγίζει την ελευθερία τόσο αφηρημένα, όσο υποθέτουμε. Ίσα-ίσα, τα δοκίμια, οι επιστολές και το λογοτεχνικό του έργο αποκαλύπτουν πως είχε υπόψη του τη βασική διάκριση, που γίνεται στο πλαίσιο της Ηθικής Φιλοσοφίας, ανάμεσα στην «ελευθερία να» και στην «ελευθερία από» (Carter, 2016). Δεν αρκεί να είναι κανείς ελεύθερος να πράττει˙ θα πρέπει επίσης να είναι ελεύθερος από περιορισμούς και δεσμεύσεις. Ένας δούλος είναι ελεύθερος να σκέφτεται˙ κανείς όμως δεν θα τον θεωρούσε ελεύθερο. Η διάκριση αυτή μας επιτρέπει να ξεχωρίζουμε την πραγματική από τη φαινομενική ελευθερία τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ατομικό επίπεδο. Συχνά, υπερτιμούμε την ελευθερία να πράττουμε, θεωρώντας αυτονόητο πως συνεπάγεται ή προϋποθέτει την ελευθερία από τους περιορισμούς, που μας έχουν επιβάλει διάφοροι μηχανισμοί -κοινωνικοί, πολιτικοί, ιδεολογικοί, ψυχολογικοί. Έτσι, απομακρυνόμαστε από την πραγματική ελευθερία, ικανοποιημένοι από μια φτωχή και παραμορφωμένη αντανάκλασή της, μια ψευδαίσθηση, εν τέλει, ή ένα *είδωλον ειδώλου,* για να θυμηθούμε την πλατωνική ορολογία.

Για τον Καζαντζάκη, η ελευθερία δεν είναι μια κατάσταση αλλά μια δυναμική διαδικασία, που ορίζεται ως η διαδοχική και διαρκής καταστροφή των ειδώλων και των ψευδαισθήσεων, ώσπου να φτάσουμε στον ανόθευτο πυρήνα. Με άλλα λόγια, δεν είναι η «ελευθερία να», αλλά η «ελευθερία από». Επηρεασμένος από την εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου, ο συγγραφέας βλέπει μέσα στην ίδια τη φύση μια διαρκή ανοδική πορεία απελευθέρωσης των όντων από ένα προηγούμενο στάδιο και μετουσίωσής τους στο επόμενο. Το αγαπημένο παράδειγμα είναι η κάμπια, που μεταμορφώνεται σε πεταλούδα. Η πορεία αυτή περιγράφεται

στο μεταφυσικό σύστημα της *Ασκητικής*, όπου ο θεός παρουσιάζεται ως μια αόρατη πνευματική δύναμη, ανάλογη της ζωτικής δύναμης του Μπερξόν, που διαπερνά το σύμπαν. Εξελίσσεται διαρκώς και αγωνίζεται να φτάσει την απόλυτη ελευθερία και την πνευματική καθαρότητα. Αυτό, όμως, δεν μπορεί να το επιτύχει μόνος του κι έτσι κραυγάζει, ζητώντας τη βοήθεια του ανθρώπου. Σε κάθε εποχή, μερικοί άνθρωποι αντιλαμβάνονται οραματικά τις επικλήσεις και τον αγώνα του και προσπαθούν να τον ενσαρκώσουν σε υλικές μορφές (τέχνη, επιστήμη, πολιτική πράξη κλπ.). Όμως κάθε τέτοια ενσάρκωση εγκλωβίζει τον θεό, τον παγιδεύει, εμποδίζοντας την περαιτέρω εξέλιξή του. Αποστολή του ανθρώπου είναι να γίνει σωτήρας του θεού, να τον ελευθερώσει από τα δεσμά των προσωρινών του ενσαρκώσεων, συνεχίζοντας τον αγώνα για διαρκώς καθαρότερες πνευματικές μορφές. Αυτή η πορεία είναι αιώνια: ο θεός πάντα θα κινδυνεύει εγκλωβισμένος και πάντα ο άνθρωπος θα τον σώζει. Δεν υπάρχει έσχατη σωτηρία ούτε μελλοντική ανταμοιβή (Κουμάκης, 1996).

Σε ανθρώπινο επίπεδο, η ίδια διαδικασία συνδέεται με τη διαδοχική κατάκτηση διαφορετικών μορφών ελευθερίας -εθνικής, κοινωνικής, ατομικής. Κάθε βαθμίδα ελευθερίας οδηγεί στην επιθυμία για την κατάκτηση της επόμενης. Στην ουσία, λοιπόν, ολόκληρη η ανθρώπινη ζωή είναι μια συνεχής πορεία αποδέσμευσης, που ξεκινά από τα μικρά καθημερινά πάθη, τις σωματικές αδυναμίες, τις ιδέες, τις προκατασκευασμένες αντιλήψεις, τους φόβους και τις ελπίδες. Γι' αυτό οι καζαντζακικοί χαρακτήρες δεν αρκούνται στην ελευθερία να πράττουν˙ ακόμη κι όταν τη διαθέτουν, γνωρίζουν πως λειτουργούν μέσα στα δεσμά, που τους επιβάλλουν οι ίδιες τους οι προκαταλήψεις, οι πεποιθήσεις, οι επιθυμίες και τα πάθη τους. Η πορεία τους προς την πραγματική ελευθερία αρχίζει, όταν παύουν πια να ελπίζουν πως η ελευθερία τους να πράττουν θα έχει αποτέλεσμα˙ και η τελική δοκιμασία για την κατάκτηση της πραγματικής ελευθερίας είναι να αποδείξουν ότι έχουν λυτρωθεί από τον φόβο του θανάτου, χωρίς την προσδοκία μιας μεταθανάτιας ανταμοιβής.

«Ίσως δεν πάμε πουθενά», γράφει ο Καζαντζάκης στη Γαλάτεια τον Νοέμβριο του 1922 από το Βερολίνο˙ «ίσως το ποδοκόπι της ζωής κανείς δεν το πλερώνει. Τόσο το καλύτερο! Έτσι νικούμε τον τελευταίο, το μεγαλύτερο πειρασμό, την Ελπίδα. Πολεμούμε, γιατί έτσι θέμε, χωρίς αμοιβή, δεν είμαστε μισθοφόροι. Τραγουδούμε αν και ξέρομε πως δεν υπάρχει αυτί να μας ακούσει, δουλεύομε και δεν υπάρχει αφέντης σα βραδιάσει να μας πλερώσει το μεροκάματο. Είμαστε απελπισμένοι, γαλήνιοι και λεύτεροι. Αυτός είναι ο αληθινός ηρωισμός, ο ανώτατος, μου φαίνεται, άθλος του ανθρώπου» (Καζαντζάκης, 1958: 117).

Ωστόσο, το έσχατο (και ανέφικτο) στάδιο δεν είναι να υπερνικηθεί ο φόβος του θανάτου, αλλά να λυτρωθεί ο άνθρωπος ακόμη και από την επιθυμία της ελευθερίας. Ακούγεται αντιφατικό: η αποδέσμευση από την ίδια την ελευθερία δεν ισοδυναμεί τελικά με την απώλειά της; Η παραδοξολογική αυτή διατύπωση αναδεικνύει τη σταθερή πεποίθηση του Καζαντζάκη ότι οι ανθρώπινες πράξεις και επιλογές δεν θα πρέπει να δικαιώνονται με βάση τον σκοπό τους, ότι δεν είναι ο σκοπός, που καθορίζει την ηθική τους ποιότητα, πολύ περισσότερο στην ωφελιμιστική του προοπτική. Η προσέγγισή του εξεικονίζεται παραδειγματικά στο ακόλουθο απόσπασμα από τη νεκρολογία, που έγραψε για τον φίλο του Γιάννη Σταυριδάκη, τον Μάιο του 1927: «Όλες οι θρησκείες πολεμήσανε να ταπεινώσουν τον ανθρώπινον αγώνα, δίνοντας πραχτική αξία στην άσκηση της αρετής. Εγώ θάθελα και τη χαρά, που μου δίνει η ενατένιση της ματαιότητας να την ξεριζώσω˙ γιατί κι αυτή 'ναι μια αμοιβή. Θαρρώ πως δε θα υπήρχε ανώτερη θρησκεία και πιο σύμφωνη με τις πιο βαθειές γεναιότητες του ανθρώπου, από την καλλιέργεια του άσκοπου ηρωισμού. Το άσκοπο ναναι το πιο δυνατό διεγερτικό της περηφάνειας και της ενέργειάς μας» (*Ανέκδοτες Επιστολές*, 1995: 107).

Υπ' αυτήν την έννοια, ούτε η αναζήτηση της ελευθερίας δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως «σκοπός», γιατί κάτι τέτοιο θα εγκλώβιζε εκ νέου τον άνθρωπο σε φόβους, ελπίδες και προσδοκίες ανταμοιβής. Ο άσκοπος ηρωισμός δεν σημαίνει απλώς ότι αποδεχόμαστε την πιθανότητα να μην επιτύχουμε αυτό που επιδιώκουμε, αλλά ότι γνωρίζουμε πως αυτό για το οποίο αγωνιζόμαστε δεν υπάρχει. «Και το ένα τούτο δεν υπάρχει»: η τελευταία φράση της *Ασκητικής*, «το μέγα εξαίσιο αποτρόπαιο μυστικό», είναι τελικά η ουσία της καζαντζακικής ελευθερίας.
Αν η *Οδύσεια* είναι η κατεξοχήν λογοτεχνική πραγμάτευση του μεταφυσικού στοχασμού του Καζαντζάκη

σε ποιητικό λόγο, θεωρώ πως ο *Τελευταίος πειρασμός* αποτελεί το πεζογραφικό της ανάλογο. Το μυθιστόρημα, ως γνωστόν, θεωρήθηκε αιρετικό και βλάσφημο, επηρεασμένο από γνωστικές δοξασίες και αποκρυφιστικά δόγματα. Κι εκείνο που σκανδάλισε περισσότερο ήταν η σαρκική σχέση του Χριστού με τη Μαγδαληνή. Δυστυχώς, η προσέγγισή του με θεολογικούς όρους και σε αναφορά με τη χριστιανική πίστη συσκότισε την ουσιώδη υποκείμενη θέση του, τόσο για τους πολέμιους όσο και για τους θαυμαστές του, αφού και οι δύο κατηγορίες αναγνωστών το διάβασαν με τον ίδιο τρόπο. Ο Χριστός είναι για τον Καζαντζάκη ο ιδανικός ήρωας, για να εξεικονίσει την έννοια της ελευθερίας. Ως Υιός του Θεού διαθέτει βέβαια την ιδιότητα της παντογνωσίας˙ συνεπώς γνωρίζει πως το μαρτύριο και η σταύρωση δεν είναι οριστικές καταστάσεις, αλλά οδηγούν στην Ανάσταση. Όμως αυτή η ιδιότητα καθιστά τη σταυρική θυσία πιο εύκολη και ηθικώς ανώδυνη. Η επιλογή του Καζαντζάκη να δώσει έμφαση στην ανθρώπινη φύση του Χριστού δεν υπαγορεύεται από θεολογικές προϋποθέσεις ούτε καν από τις ανάγκες της πλοκής, αλλά υπηρετεί το ανθρωπολογικό ιδεώδες του. Αν ο Χριστός κατήλθε επί γης ως άνθρωπος, τότε βίωσε την ανθρώπινη πραγματικότητα σε όλη της την έκταση -με τους φόβους, τις ελπίδες, και τις αγωνίες της˙ κι αν είναι να αποτελέσει πρότυπο για τον αγωνιζόμενο άνθρωπο, τότε θα πρέπει να αντιμετωπίζει τους ίδιους κινδύνους και πειρασμούς, που αφορούν πρώτιστα στη νάρκωση της ψυχής μέσα στη βολική καθημερινότητα. Γι' αυτό ο Καζαντζάκης δίνει στο πειρασμικό όραμα τα χαρακτηριστικά του μικροαστικού βίου: γάμος, παιδιά, δουλειά, οικογένεια, εφησυχασμός, προσανατολισμός σε υλικούς στόχους. Η ελευθερία, εν τοιαύτη περιπτώσει, δεν παρουσιάζεται ως ένα δεδομένο, σύμφυτο με τη θεϊκή φύση του Χριστού αλλά ως η απόληξη ενός αγώνα, που αναλαμβάνεται από την ανθρώπινη φύση του. Γι' αυτό το μυθιστόρημα δεν τελειώνει με την Ανάσταση, επειδή ο Χριστός θα έπρεπε να επιλέξει τη σταύρωση, ακόμη κι αν δεν υπήρχε Ανάσταση. Μια τέτοια επιλογή θα ήταν η έσχατη αποτύπωση της ελευθερίας.

Ωραία όλα αυτά, θα σκεφτεί κανείς. Αλλά πώς μπορούν να εφαρμοστούν μέσα στην αδήριτη πραγματικότητα της καθημερινής ζωής; Εύκολες θεωρίες για έναν άνθρωπο, που έζησε ασκητικά, δεν είχε την ευθύνη μιας οικογένειας και απολάμβανε την πολυτέλεια της συγγραφής... Δεν είναι ακριβώς έτσι. Θα μπορούσα να επικαλεστώ βιογραφικά δεδομένα, εστιάζοντας στο μόνιμο πρόβλημα του βιοπορισμού του. Επέλεξα, όμως, ένα απόσπασμα από επιστολή του στον Παντελή Πρεβελάκη, γραμμένη στο Λονδίνο το 1939: «Όταν πεθάνω, κάποιος βιογράφος μου θα γράψει -ο ηλίθιος- πως ήμουνα φύση ασκητική, με λίγες επιθυμίες, ένας άνθρωπος, που ζούσε άνετα στην εγκατάλειψη και στη φτώχεια. Και κανένας δε θα ξέρει πως αν κατάντησα «ασκητής» είναι γιατί δε μου στάθηκε βολετό να ζήσω την αληθινή μου φύση και γιατί προτίμησα πάλι τη γύμνια από τη φτηνή μπουρζουαζίστικη εξευτελιστική λιβρέα» (*Τετρακόσια Γράμματα,* 1984: 484). Πολύ περισσότερο από το προφανές συμπέρασμα περί ηθικής επιλογής, το απόσπασμα αναδεικνύει, σχεδόν προφητικά, το πρόσωπο του ατομικού και κοινωνικού δεσμωτηρίου: «φτηνή μπουρζουαζίστικη εξευτελιστική λιβρέα». Ένα πλέγμα αστικών αξιών, στόχων, συμβάσεων, στερεοτύπων, που ορίζουν «πώς πρέπει να» - να ζεις, να νιώθεις, να σκέφτεσαι - για να κατακτήσεις τον τίτλο του «επιτυχημένου»˙ ένα σύστημα τόσο παγιωμένο και καταστροφικά λαίμαργο, ώστε έχει καταστήσει ακόμη και την αντισυμβατικότητα κοινωνική αξία.

Αναρωτιέμαι, συχνά, μήπως ακόμη και αυτό που γίνεται απόψε εδώ είναι μια μορφή εγκλωβισμού. Μήπως, εξηγώντας και αναλύοντας το έργο και τις ιδέες ανατρεπτικών συγγραφέων, τελικά τους δεσμεύουμε σε αφηρημένα σχήματα, αποδυναμώνοντας τον λόγο τους. Μήπως, συζητώντας για το ιδεώδες του ελεύθερου ανθρώπου στη λογοτεχνία, το καθιστούμε εν τέλει απρόσιτο - έναν παράδεισο οριστικά χαμένο, μέσα σε λέξεις, που δεν είναι καν δικές μας. Δεν έχω την απάντηση. Ίσως και να μην υπάρχει.
Γράφοντας αυτήν την ομιλία, ερχόταν συχνά στο μυαλό μου ο Μερσό, από τον *Ξένο* του Αλμπέρ Καμύ. Κι αυτό το μυθιστόρημα τελειώνει με τον θάνατο του πρωταγωνιστή. «Για να ολοκληρωθούν όλα, για να αισθάνομαι λιγότερο μόνος, η μοναδική μου ευχή είναι να υπάρχει μεγάλο πλήθος θεατών τη μέρα της εκτέλεσής μου και να με αποχαιρετήσουν με κραυγές μίσους», είναι τα τελευταία του λόγια. Σκέφτομαι, όμως, ότι ανάμεσα σ' αυτό το πλήθος μπορεί να υπήρχε κάποιος που θα τον αποχαιρετούσε διαφορετικά, και, επιστρέφοντας ύστερα στο σπίτι του, να 'λεγε:
«δεν θέλω, μάνα, πια κρασί να πιω μήτε ψωμί ν' αγγίξω˙ απόψε βίγλισα τον αγαπό σα στοχασμό να σβήνει».

Βιβλιογραφία

Ανέκδοτες Επιστολές (1995). *Ο Νίκος Καζαντζάκης γράφει... στον Γιάννη Σταυριδάκη,* επιμέλεια-εισαγωγή-σχόλια Γ. Ανεμογιάννης, Βαρβάροι Ηρακλείου: εκδ. Μουσείου Ν. Καζαντζάκη

Αρμάος, Δημήτρης (2007). «Με Κανόνα και Διαβήτη», Εισαγωγή στο Χάρολντ Μπλουμ, *Ο Δυτικός Κανόνας*. Τα Βιβλία και τα Σχολεία των Εποχών, μτφ. Κατερίνα Ταβαρτζόγλου, Αθήνα: Gutenberg

Για το θέατρο του Νίκου Καζαντζάκη (2000). Πρακτικά ημερίδας για τον εορτασμό των δέκα χρόνων από την ίδρυση της Διεθνούς Εταιρίας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (Αθήνα, 10 Οκτ. 1998), επιμ. Κυριακή Πετράκου, Αθήνα

Καζαντζάκη, Ελένη Ν. (1977). *Ο ασυμβίβαστος*. Βιογραφία βασισμένη σε ανέκδοτα γράμματα και κείμενά του. Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη

Καζαντζάκης, Νίκος (1958). *Επιστολές στη Γαλάτεια,* Αθήνα: Δίφρος

Κουμάκης, Γιώργος (1996). *Νίκος Καζαντζάκης. Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του,* Αθήνα (3η έκδοση)

Πρεβελάκης, Παντελής (1958). *Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσσειας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας»

Τετρακόσια Γράμματα (1984): *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη,* Αθήνα: εκδ. Ελένης Ν. Καζαντζάκη (2η έκδοση)

Υφαντής, Παναγιώτης Αρ. (2007). *Ήρωας συνάμα κι άγιος. Το ανθρωπολογικό ιδεώδες του Νίκου Καζαντζάκη και ο Φραγκίσκος της Ασίζης,* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Χατζοπούλου, Λίτσα (1998), «Ρομαντικά κατάλοιπα στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη», στον τόμο *Πεπραγμένα Επιστημονικού Διημέρου.* Νίκος Καζαντζάκης. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του (Χανιά, 1-2 Νοεμβρίου 1997), Χανιά: έκδοση της Δημοτικής Πολιτιστικής Επιχείρησης Χανίων

Χατζοπούλου, Λίτσα (2001). «Η ρομαντική εξέγερση και η θεϊκή παντοδυναμία: Ο Νίκος Καζαντζάκης και τα θεολογικά δράματα του Byron», στον τόμο *Κρήτη και Ευρώπη: Συγκρίσεις, Συγκλίσεις και Αποκλίσεις στη Λογοτεχνία.* Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου (30/6-2/7/2000), Ηράκλειο: έκδ. Κέντρου Κρητικής Λογοτεχνίας

Abrams, M. H. (1974). «The Satanic and Byron Hero», στο M. H. Abrams - G. H. Ford - D. Daiches, *The Norton Anthology of English Litertaure,* τ. 2, New York: Norton (3η έκδοση)

Campbell, Joseph (1973). *The Hero with a Thousand Faces,* New Jersey: Princeton Univerity Press (2η έκδοση)

Poole Hadgopoulos, Saralyn (1965). *Odysseus' Choice: A Comparison and Contrast of Works by Albert Camus and Nikos Kazantzakis,* ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Emory University

Praz, Mario (1970). *The Romantic Agony,* μτφ. Angus Davidson, Oxford: Oxford Univerity Press

Russell, Bertrand (1965). *A History of Western Philosophy,* New York: Simon and Shuster

Stanford, W. B. (1954). *The Ulysses Theme. A Study of the adaptability of a traditional hero,* Oxford: Blackwell

Thorslev, Peter L., Jr. (1962). *The Byronic Hero.* Types and Prototypes, Minneapolis: University of Minnesota Press

Tolkien, J. R. R. (1964). «On Fairy-Stories», στο *Tree and Leaf,* London: Allen and Unwin

URLs - Διευθύνσεις διαδικτύου

Aspden, Peter (2011). «The Zorba syndrome», *Financial Times,* 19/8/2011.
Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου:
https://www.ft.com/content/1b4649a2-c989-11e0-9eb8-00144feabdc0
[προσπέλαση 25/2/2018]

Carter, Ian (2016). «Positive and Negative Liberty», στο Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy.*
Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου:
https://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/liberty-positive-negative
[προσπέλαση 25/2/2018]

Νίκος Καζαντζάκης. Η ζωή και το έργο. Ιστοσελίδα του Μουσείου Καζαντζάκη.
Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου:
https://www.kazantzaki.gr/gr/life-and-work#
[προσπέλαση 25/2/2018]

Ολομέλειες

ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΟΜΙΛΙΕΣ

ΔΕΥΤΕΡΗ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ

Έρη Σταυροπούλου

Διδάσκοντας Καζαντζάκη στο Πανεπιστήμιο. Συμπεράσματα και προτάσεις

Κυρίες και κύριοι, ευχαριστώ θερμά την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου, για την τιμητική θέση, που έδωσε στην ομιλία μου. Επιτρέψτε μου επίσης να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την πρόεδρο της επιτροπής κ. Σοφία Κανάκη για τη συνεχή φροντίδα της και την άμεση απάντηση στα κάθε λογής ερωτήματά μου. Πολλές ευχαριστίες και σε σας για την παρουσία σας εδώ απόψε.

Προτίθεμαι να μιλήσω αρχικά για την εμπειρία μου από τη διδασκαλία του έργου του Καζαντζάκη στο Πανεπιστήμιο και ύστερα να προτείνω τρόπους και ιδέες για την περαιτέρω αξιοποίηση έργων του Καζαντζάκη στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Πρέπει να πω προκαταβολικά ότι μεγάλο μέρος της ομιλίας μου θα είναι βιωματικό, θα στηριχθεί δηλαδή στις προσωπικές εμπειρίες της μακρόχρονης παρουσίας μου στις πανεπιστημιακές αίθουσες. Ελπίζω να συνεισφέρω κατά τις δυνάμεις και τις γνώσεις μου στις πολλές σημαντικές και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, πάνω στο θέμα «Ο Καζαντζάκης και η εκπαίδευση», που διατυπώνονται σε αυτό το συνέδριο.

Θα ήθελα να καταθέσω συμπεράσματα, που προέρχονται από την εμπειρία των αμφιθεάτρων, όπως άλλωστε χρησιμοποίησαν την τάξη ως πεδίο μελέτης και άλλοι ομιλητές. Θα προσπαθήσω παράλληλα να δώσω τις δικές μου απαντήσεις στα πολύ γόνιμα για συζήτηση και προβληματισμό ερωτήματα, που θέτει το Εισαγωγικό Σημείωμα του Προγράμματος του Συνεδρίου, όπως: «α) εξακολουθεί να θεωρείται ο Καζαντζάκης σημαίνουσα λογοτεχνική και πνευματική προσωπικότητα; β) μελετάται και διδάσκεται επαρκώς; γ) υπάρχει εγγενής δυσκολία στην πρόσληψη και κατανόησή του; δ) έχει απήχηση στους σημερινούς νέους; ε) αν αποδειχθεί ότι ο Καζαντζάκης υπήρξε με το έργο του και φωτισμένος παιδαγωγός δεν θα πρέπει να έχει τη θέση που του αρμόζει στην εκπαίδευση;»

Πρώτα από όλα όμως να σας δώσω ένα μικρό χρονικό της σχέσης μου με το έργο του Καζαντζάκη. Άρχισα να διαβάζω τα βιβλία του μαθήτρια ακόμη στο γυμνάσιο ή στο λύκειο. Δεν θυμάμαι την ακριβή χρονιά, αλλά θυμάμαι πολύ καλά ότι είχα διαβάσει τα μυθιστορήματα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* και *Ο τελευταίος πειρασμός,* που μου φάνηκαν τολμηρά, ιδιαίτερα το δεύτερο, ως προς τις απόψεις, που εκφέρονταν, για τη θρησκεία. Λίγο αργότερα, εγκατέλειψα, γενικά, την ελληνική λογοτεχνία και πέρασα σε ξένους συγγραφείς. Ο Καζαντζάκης μου φαινόταν «ηθογραφικός» και ξεπερασμένος με την εντοπιότητά του. Τότε πίστευα ότι άνοιγα τα φτερά μου προς το σήμερα εκείνης της εποχής και το μέλλον της λογοτεχνίας και της κοινωνίας. Φυσικά, αργότερα, άλλαξα τελείως γνώμη, κατανοώντας ότι η προσέγγιση στην ξένη λογοτεχνία δεν μπορούσε να είναι σωστή και ακριβοδίκαιη, αν δεν υπήρχε η γνώση, η κατανόηση και η αποτίμηση της εθνικής.

Αν τα αναφέρω αυτά, είναι γιατί αποτελούσαν, ουσιαστικά, τη συνήθη πορεία των παιδιών της δικής μου γενιάς, που γεννήθηκαν στο τέλος της ή αμέσως μετά τη δεκαετία του 40 και βίωσαν τα φοιτητικά τους χρόνια μέσα στη χούντα. Νέοι και νέες, που διάβαζαν πολύ, γιατί, όταν απαγορεύονταν οι δημόσιες συζητήσεις, όταν στα αμφιθέατρα ο λόγος ήταν αναγκαστικά λογοκριμένος και στις καλύτερες περιπτώσεις υπαινικτικός, η λογοτεχνία ήταν ο δρόμος, που θα τους έδινε «απαντήσεις» στα μεγάλα ερωτήματα. Οι ίδιοι άνθρωποι και οι λίγο νεότεροι, που γνώρισαν πολλών ειδών καταπιέσεις, αγωνίστηκαν για την αλλαγή νοοτροπιών στην καθημερινή ζωή και προσπάθησαν να στρώσουν, αργότερα, στα δικά τους παιδιά έναν άλλο δρόμο, πιο εύκολο, με πολύ περισσότερα υλικά αγαθά από όσα εκείνοι είχαν. Σε αυτό το δρόμο της καταναλωτικής ευμάρειας η ασκητική λιτότητα του Καζαντζάκη και οι αξίες, που υποστήριζε, δεν μπορούσαν να έχουν κύριο ρόλο.

Όταν αργότερα ξαναδιάβασα τα ίδια μυθιστορήματα του Καζαντζάκη, η γνώμη που διαμόρφωσα ήταν

πολύ διαφορετική· μου φάνηκε πλέον ως συγγραφέας και άνθρωπος βαθιά βασανισμένος από το ζήτημα της θρησκείας. Λόγω επαγγελματικής ενασχόλησης αλλά όχι μόνο, αγόρασα και σταδιακά διάβασα όλο σχεδόν το έργο του μεγάλου Κρητικού συγγραφέα και έτσι άρχισα να αντιλαμβάνομαι την πολυμέρεια και το βάθος των ιδεών του. Στην πνευματική μου σχέση με τον Καζαντζάκη αναμφισβήτητα συνέβαλε η οικογενειακή μας φιλία με τον Peter Bien, τον πιο συστηματικό και σημαντικότερο αυτή την εποχή μελετητή και μεταφραστή του Καζαντζάκη. Είχα την ευκαιρία, λοιπόν, σε αρκετές περιπτώσεις, να πληροφορηθώ από τον ίδιο για τον τρόπο και τους στόχους των εργασιών του. Μελετητής του Καζαντζάκη με μια αρκετά μεγάλη σειρά άρθρων είναι και ο σύζυγός μου Χρίστος Αλεξίου, με τον οποίο είχα, φυσικά, αλλεπάλληλες συζητήσεις για το συγγραφέα αυτό. Κατά καιρούς έγραφα μικρές εργασίες για τα μυθιστορήματα του, ενώ το 1986 συγκέντρωσα όλες τις ως τότε μεταφράσεις του έργου του στο βιβλίο μου *Βιβλιογραφία μεταφράσεων νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Σταυροπούλου, 1986). Τότε αποδείχθηκε ότι αρκετά έργα του ήταν σχεδόν άγνωστα στην Ελλάδα, ενώ αριθμούσαν πολλές μεταφράσεις στο εξωτερικό. Για παράδειγμα, το μυθιστόρημα *Συμπόσιον*, που πρωτοκυκλοφόρησε στην Ελλάδα το 1971, είχε τρεις εκδόσεις, ως το 1978, στις Ηνωμένες Πολιτείες, στην Ισπανία και στην Αργεντινή, με αρκετές επανεκδόσεις.

Σε δύο άλλες νεότερες μελέτες μου, εξέτασα το θέμα «Η τελετουργία του θανάτου στην πεζογραφία του Καζαντζάκη» (Σταυροπούλου, 2006) και την υποδοχή του καζαντζακικού έργου από νεότερους Έλληνες συγγραφείς (Σταυροπούλου, 2011). Επίσης, μαζί με τους συναδέλφους Γιώργη Γιατρομανωλάκη και Θανάση Αγάθο αναλάβαμε το 2007, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης πενήντα χρόνων από τον θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη και στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τον εορτασμό των 170 χρόνων από την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Αθήνας, να οργανώσουμε Επιστημονικό συνέδριο με θέμα: «Νίκος Καζαντζάκης 1957-2007. Παραμορφώσεις, Παραλείψεις, Μυθοποιήσεις», τα Πρακτικά του οποίου έχουν εκδοθεί. Πρόσφατα, έγραψα την Εισαγωγή για μια νέα έκδοση του μυθιστορήματος *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, που είναι υπό εκτύπωση στις Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Ωστόσο, στα πολλά χρόνια της διδασκαλίας μου στο Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ δεν δίδαξα συστηματικά Καζαντζάκη, παρά μόνο τις τελευταίες ακαδημαϊκές χρονιές. Το έργο του, οπωσδήποτε, αρμόζει στα όσα οφείλει να παρέχει η πανεπιστημιακή διδασκαλία: την εμβάθυνση στα θέματα, που εξετάζονται, τη χρήση του παραδείγματος μελέτης για τη διαμόρφωση ενός γενικότερου κανόνα, την κατανόηση και κατάκτηση της επιστημονικής σκέψης, την όξυνση των κριτικών ικανοτήτων και εντέλει τη διαμόρφωση θεωρητικής και ελεύθερης σκέψης στους φοιτητές. Όμως, ένα έργο τόσο μεγάλο σε έκταση και ποικιλία λογοτεχνικών ειδών, εξαιρετικά πλούσιο σε θέματα και ιδέες, προσφέρεται μεν με πολλούς τρόπους για μελέτη, αλλά είναι πολύ δύσκολο να χωρέσει σε ένα πανεπιστημιακό μάθημα.

Την αφορμή για να στραφώ συστηματικά στη δημιουργία του μου την έδωσε το παράπονο μιας φοιτήτριάς μου από την Κρήτη, που επισήμανε ότι δεν διδάσκονται τα έργα του Καζαντζάκη στη Σχολή. Άρχισα λοιπόν την επόμενη ακαδημαϊκή χρονιά ένα σχετικό μάθημα, που το δίδαξα σε φοιτητές του Τμήματος Φιλολογίας τόσο της Κλασσικής Κατεύθυνσης (Ζ΄ εξάμηνο) όσο και σε εκείνους της Βυζαντινής και Νεοελληνικής (Η΄ εξάμηνο). Οι φοιτητές μου, στη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, διαφέρουν φυσικά από τους φοιτητές της χουντικής επταετίας ή των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης, που περιέγραψα πριν. Δεν διαβάζουν βιβλία όσο εμείς, αλλά ενημερώνονται από το διαδίκτυο, οι πνευματικές τους ανάγκες, τα υπαρξιακά τους ενδιαφέροντα, οι αναζητήσεις τους απέχουν (τουλάχιστον στην επιφάνεια) από εκείνες των παλαιότερων, αλλά, στο βάθος, τους απασχολούν τα ίδια μεγάλα ερωτήματα, με τα οποία οι νέοι όλων των εποχών έρχονται αντιμέτωποι. Όπως είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω, το ενδιαφέρον τους για τον Καζαντζάκη είναι έντονο, γεγονός, που δείχνει τη διαχρονική αξία του έργου του.

Το μάθημά μου εντάχθηκε στο γνωστικό αντικείμενο «Νεοελληνική Λογοτεχνία 20ου αι. ΙΙ», που περιλάμβανε την πεζογραφία του 20ου αιώνα, πριν τη γενιά του Τριάντα. Η ένταξη ήταν κάπως «αυθαίρετη», επειδή ο Καζαντζάκης, ως συγγραφέας, εμφανίζεται μεν αυτήν την περίοδο, αλλά το έργο του φτάνει ως τη μεταπολεμική εποχή. Αυτό είναι ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο, διότι μας δείχνει ακόμη πιο καθαρά ότι ο μεγάλος Κρητικός συγγραφέας ακολούθησε όχι μόνο μακρόχρονη αλλά και αυτόνομη πορεία στο χώρο

των νεοελληνικών γραμμάτων. Επέλεξα να διδάξω αρχικά *το Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* κείμενο πασίγνωστο, εξαιρετικά ενδιαφέρον και πολύ πλούσιο σε ιδέες, τεχνικές και θέματα, το οποίο μπορούσε να δώσει αφορμή για τη - σε αδρές γραμμές έστω- μελέτη του συνολικού έργου του Καζαντζάκη. Επιπλέον υπήρχε και η ταινία «Αλέξης Ζορμπάς», η οποία προβλήθηκε και συζητήθηκε σε κάθε σειρά μαθημάτων, ενώ για το μυθιστόρημα υπήρχαν ήδη εξαιρετικές μελέτες, που αποκάλυπταν τις διακειμενικές του σχέσεις, σχολίαζαν τα πρόσωπα, τα βιωματικά και ιστορικά στοιχεία κ.α. Στη συνέχεια σε άλλους φοιτητές δίδαξα και το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται.* Ως διδακτικό βιβλίο, που μοιραζόταν δωρεάν, χρησιμοποιήθηκε το *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη* από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Τα δύο μυθιστορήματα διδάχτηκαν και εξετάστηκαν ολόκληρα. Μελετήθηκαν αναλυτικά οι ιδέες, το θέμα, τα πρόσωπα, τα ιστορικά και πραγματολογικά στοιχεία, οι αφηγηματικές τεχνικές, το ζήτημα της θρησκείας, τα μοτίβα, τα σύμβολα, οι εικόνες κ.α. Στο *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* συζητήθηκε επίσης η υποδοχή του, ειδικότερα από το ξένο κοινό, τις δεκαετίες του 1950 και 1960 καθώς και η διαμόρφωση τού σεναρίου στην ταινία του Κακογιάννη συγκριτικά με το μυθιστόρημα. Κατά τη διδασκαλία του *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται,* σχολιάσαμε τα άλλα έργα του Καζαντζάκη, στα οποία υπάρχει το χριστολογικό θέμα. Πριν από τα κείμενα, παρουσίασα τη ζωή και το έργο του Καζαντζάκη και παρότρυνα τους φοιτητές να χρησιμοποιούν συστηματικά τις πληροφορίες του Μουσείου Καζαντζάκη, που μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό βοήθημα για τη διδασκαλία σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Επιπλέον σχολίασα, με την παρουσίαση αρκετών επιλεγμένων αποσπασμάτων, την *Ασκητική* και την *Οδύσσεια*, για να προβάλω το ιδεολογικό πιστεύω του συγγραφέα, όπως διατυπώθηκε στην *Ασκητική*, και να συζητήσω το μείζον έργο, στο οποίο προσπάθησε να αποτυπώσει καλλιτεχνικά και να εφαρμόσει τις ιδέες της *Ασκητικής*. Συνοπτικά παρουσιάστηκαν και τα λοιπά έργα του. Αρκετό υλικό (άρθρα, μελέτες, πίνακες, διαγράμματα, περιλήψεις) δόθηκε ηλεκτρονικά στους φοιτητές από την ηλεκτρονική τάξη του ΕΚΠΑ.

Ως προς την υποδοχή του μαθήματος, έχω να πω ότι οι φοιτητές δέχτηκαν με πολλή χαρά και ενδιαφέρον τη διδασκαλία αυτού του συγγραφέα. Ορισμένοι είχαν ήδη βιβλία του στην προσωπική τους βιβλιοθήκη και είχαν διαβάσει προηγουμένως κάποιο από τα μυθιστορήματά του. Το μάθημα προκάλεσε την προσοχή τους και έγιναν αρκετές συζητήσεις στο αμφιθέατρο, ενώ η ύλη δεν τους δυσκόλεψε, όπως αποδεικνύεται από το ότι το επίπεδο των γραπτών τους στις εξετάσεις ήταν ανώτερο του μέσου όρου των βαθμών μου σε άλλα αντικείμενα. Το γεγονός ότι το όνομα τουλάχιστον του Καζαντζάκη και ο προσωπικός του μύθος ήταν γνωστά σε όλους τους φοιτητές, έκανε το μάθημα αυτό πιο θελκτικό από άλλα αντικείμενα. Πολύ σημαντικό βρίσκω το ότι αρκετοί φοιτητές, όπως μου είπαν, αγόρασαν και άλλα βιβλία του ίδιου συγγραφέα ή τα διάβασαν στη βιβλιοθήκη.

Όταν πληροφορήθηκα για το σχεδιασμό αυτού του συνεδρίου, αποφάσισα να ζητήσω από τους φοιτητές να συμπληρώσουν ένα σχετικό Ερωτηματολόγιο. Τα Ερωτηματολόγια, που έλαβα, ήταν ανώνυμα και φρόντισα να συγκεντρωθούν, μέσω άλλων φοιτητών, αφού είχαν ολοκληρωθεί οι εξετάσεις του μαθήματος και βαθμολογηθεί τα γραπτά, ώστε να μην υπάρχει περίπτωση να επηρεαστεί η κρίση τους. Ερωτηματολόγια ζήτησα επίσης και από το μάθημα του συναδέλφου κ. Θ. Αγάθου, ο οποίος την επόμενη χρονιά δίδαξε Καζαντζάκη (αποσπάσματα από τις *Σπασμένες ψυχές* και το *Ζορμπά*), παράλληλα με άλλους συγγραφείς.

Ο αριθμός των απαντήσεων, που συγκεντρώθηκαν, ήταν μικρός για να είναι αντιπροσωπευτικός, ωστόσο δείχνει ότι οι φοιτητές ενδιαφέρθηκαν ουσιαστικά για το μάθημα, διάβασαν ή σχεδίασαν να διαβάσουν και άλλα βιβλία του και απασχολήθηκαν, στοιχείο πολύ σημαντικό, με τις ιδέες και τις φιλοσοφικές του απόψεις. Ο Καζαντζάκης φαίνεται ότι τους άγγιξε με τον αγώνα του να δώσει απάντηση στα μεγάλα πανανθρώπινα ερωτήματα, σχετικά με τη ζωή και το θάνατο, καθώς και με τον προβληματισμό του για την πορεία, που πρέπει να χαράξει κάθε άνθρωπος στη ζωή του. Όλοι επίσης τόνισαν ότι το έργο του έχει σημαντική παιδαγωγική αξία. Στη θετική υποδοχή του μαθήματος δεν μπορώ να μην συνυπολογίσω και το ότι διδάχτηκε στη διάρκεια της μεγάλης οικονομικής (και όχι μόνο) κρίσης στη χώρα μας, που υποχρέωσε τους ανθρώπους σε μιαν επανεξέταση των αξιών και του τρόπου της ζωής τους.

Τα ίδια μυθιστορήματα διδάχτηκαν σε μεταπτυχιακό επίπεδο Master στη Σχολή Επιστημών Αγωγής, στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, στο μάθημα «Ποιητική και Ρητορική του λογοτεχνικού κειμένου». Εδώ, οι ωριμότερες απαντήσεις, σε ανάλογο Ερωτηματολόγιό μου, δόθηκαν από μεγαλύτερης ηλικίας φοιτητές, εργαζόμενους στη δημοτική εκπαίδευση, που εξέφρασαν το ίδιο ενδιαφέρον για τον Καζαντζάκη ορισμένοι, μαζί με τη λύπη, που δεν έχουν ακόμη διαβάσει την *Οδύσσεια.*
Παραθέτω μερικά ενδεικτικά αποσπάσματα των Ερωτηματολογίων:
Α΄ Ερωτηματολόγιο (μεταπτυχιακός φοιτητής/τρια του Π.Τ.Δ.Ε)
7. Ποια κατά τη γνώμη σας είναι η παιδαγωγική αξία του έργου του Καζαντζάκη;
Το έργο του Καζαντζάκη εμφορείται από μηνύματα ανθρωπισμού και ανθρωπιστικές αξίες, όπως αυτής της αγάπης για την ατομική ελευθερία και την υπεράσπιση του δικαίου, το οποίο αποτελεί, κατά τον ίδιο, ηθικό χρέος κάθε Ανθρώπου. Επομένως, η φύση του έργου του προσφέρεται για την αξιοποίησή του στην εκπαίδευση. Ιδιαίτερα την εποχή, που διανύουμε, της ανθρωπιστικής κρίσης, με την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αύξηση περιστατικών βίας.
8. Ένα γενικό σχόλιο για το έργο του Καζαντζάκη:
Η έντονη πνευματικότητα του Καζαντζάκη, που εμπνέεται από υψηλά πνευματικά πρότυπα και η εναγώνια προσπάθειά του για την εύρεση της αλήθειας και του νοήματος της ζωής. Με τα φιλοσοφικά ερωτήματα, που απασχολούσαν όχι μόνο τον ίδιο τον συγγραφέα αλλά και απασχολούν διαχρονικά ολόκληρη την ανθρωπότητα, καθίσταται το έργο του πολύτιμο.
Β΄ Ερωτηματολόγιο (Φοιτητής/τρια Κλασικής Φιλολογίας)
1. Πώς κρίνετε την επιλογή του Καζαντζάκη ως αντικειμένου του μαθήματος;
Η επιλογή του Καζαντζάκη ως αντικειμένου του μαθήματος μου φαίνεται εξαιρετικά εύστοχη, δεδομένου ότι, αν και ο Καζαντζάκης είναι από τους πιο γνωστούς συγγραφείς στην Ελλάδα, η πλειονότητα του κόσμου έχει μόνο μερική αντίληψη για το έργο του και μάλιστα με βάση όχι τόσο το έργο του αλλά, κυρίως, την ομώνυμη ταινία. Δεν είναι, όμως, δυνατόν μελλοντικοί φιλόλογοι να μην έχουν μια συνολική εικόνα του έργου και να μη γνωρίζουν τη βαθύτερη φιλοσοφία και το όραμα του Καζαντζάκη, ποιες ήταν οι επιρροές του και πώς διαμόρφωσε την πένα και την ιδεολογία του. Ασφαλώς είναι και ευθύνη ατομική κάθε φιλολόγου να εντρυφά στο έργο των συγγραφέων και να αποφεύγει τη γενική αντίληψη, το μάθημα όμως ήταν μία επιπλέον και πρώτης τάξεως ευκαιρία για τη σωστή αντιμετώπιση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη.
2. Η επιλογή του συγκεκριμένου μυθιστορήματος (*Βίος και πολιτεία* του *Αλέξη Ζορμπά*) ή των δύο μυθιστορημάτων (*Βίος και πολιτεία* του *Αλέξη Ζορμπά* και *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*) ήταν θετική ή αρνητική;
Στο εξάμηνο που παρακολούθησα εγώ, το μάθημα περιελάμβανε κυρίως το Βίος και πολιτεία του *Αλέξη Ζορμπά,* ενώ έγινε και περιληπτική επισκόπηση όλων των έργων του Καζαντζάκη, με περισσότερη έμφαση στην *Ασκητική* και την *Οδύσσεια*. Κατά τη γνώμη μου, η επιλογή ήταν θετική, κυρίως πάνω στην αιτιολόγηση, που έδωσα στην προηγούμενη ερώτηση. Το μυθιστόρημα είναι εμβληματικό και συχνά συγχέεται με την εστίαση και την αντίστοιχη «φιλοσοφία», που δίνει η ταινία. Επομένως, η επιλογή του δεδομένου έργου προς εκτενέστερη προσέγγιση έδωσε την ευκαιρία να αναδειχθούν οι λεπτότερες πτυχές της φιλοσοφίας, που πρεσβεύει το έργο.
3. Πώς κρίνετε την παρουσίαση και το σχολιασμό άλλων έργων του Καζαντζάκη (*Ασκητική, Οδύσσεια, μυθιστορήματα*);
Έμεινα πάρα πολύ ικανοποιημένη από την έκταση αλλά και την ευκρίνεια με την οποία έγινε η παρουσίαση και ο σχολιασμός των υπολοίπων έργων. Κατατοπιστήκαμε καίρια και μεστά τόσο σχετικά με την *Ασκητική* και την *Οδύσσεια* όσο και σχετικά με τα υπόλοιπα έργα. Το μέγεθος της *Ασκητικής* βοήθησε στο να την ξαναδιαβάσουμε άμεσα και γρήγορα για το σκοπό του μαθήματος, ενώ η Περίληψη, που μας δόθηκε για την *Οδύσσεια*, ήταν η απαραίτητη βάση, ώστε να μπορέσει να γίνει ουσιαστική συζήτηση στο μάθημα. Όσο για τα υπόλοιπα έργα, ο σχολιασμός τους ήταν, αναγκαστικά, ακόμη πιο περιληπτικός, ωστόσο σαφής και ουσιαστικός, εστιασμένος στα καίρια σημεία των έργων.
5. Μπορέσατε να τοποθετήσετε τον συγγραφέα στο πλαίσιο της νεοελληνικής λογοτεχνίας;
Με απόλυτη ευκρίνεια. Τόσο μέσω της διδασκαλίας όσο και μέσα από τη βιβλιογραφία του μαθήματος,

το έργο του Καζαντζάκη τοποθετήθηκε όχι μόνο στο ελληνικό αλλά και στο παγκόσμιο πλαίσιο τόσο της λογοτεχνίας όσο και της ιστορικής πραγματικότητας.

9. Ποια από τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη θα προτιμούσατε να επιλέγονται για το μάθημα αυτό;

(Αν θέλετε δικαιολογείστε την άποψή σας)

Κατά τη γνώμη μου, τα επιλεγέντα έργα (*Βίος και Πολιτεία* ως βασικό, *Ασκητική* και *Οδύσσεια* περιληπτικά) είναι πολύ εύστοχες επιλογές. Το *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* για τους λόγους, που ανέφερα, η Ασκητική διότι είναι έργο, που αποτυπώνει και παρουσιάζει τη φιλοσοφία και το όραμα του Καζαντζάκη, ενώ *η Οδύσσεια* διότι είναι έργο που, σε μεγάλο βαθμό, είναι μία «αφηγηματική εφαρμογή» της φιλοσοφίας του συγγραφέα (και διότι είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν θα διαβαστεί σε άλλη περίπτωση). Σε κάθε περίπτωση, νομίζω, το σημαντικό είναι να γίνει σωστή εστίαση, ώστε να κατανοηθεί η ουσία του έργου του Καζαντζάκη. Με τις δεδομένες επιλογές, αυτό επετεύχθη.

10. Ποια (ή ποιο) κατά τη γνώμη σας βιβλία του Καζαντζάκη θα ήταν κατάλληλα να συμπεριληφθούν σε αναλυτικά προγράμματα σπουδών στη Μέση Εκπαίδευση;

Το έργο *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* για όλους τους ανωτέρω λόγους και γιατί είναι ήδη γνωστό σε αρκετά παιδιά της δευτεροβάθμιας. Το έργο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται,* δεδομένου ότι εμπεριέχει διαχρονικά και σύγχρονα ζητήματα και μπορεί να εγείρει την ευαισθητοποίηση για μείζονα επίκαιρα θέματα (π.χ. προσφυγικό), ευαισθητοποίηση, η οποία δίνει τη δυνατότητα να επεκταθεί η συζήτηση, μέσα από τη Λογοτεχνία, σε ηθικό, πολιτικό, ανθρωπιστικό ή άλλο επίπεδο.

Θα συμπεριελάμβανα και την Ασκητική, καθώς είναι έργο μυητικό και πυροδοτεί το κίνητρο, τη δύναμη και την ορμή. Θα την ενέτασσα, όμως, μάλλον στο αναλυτικό πρόγραμμα μεγαλύτερων τάξεων.

11. Ποια κατά τη γνώμη σας είναι η παιδαγωγική αξία του έργου του Καζαντζάκη;

Κατά τη γνώμη μου, η παιδαγωγική αξία του έργου του Καζαντζάκη εντοπίζεται στο γεγονός ότι, μέσα από μία συγκεκριμένη φιλοσοφία και όραμα, εστιάζει στον άνθρωπο, στη σχέση του με τη ζωή και τον κόσμο και στο ρόλο και το χρέος του ως ανθρώπου. Κι ακόμη περισσότερο στο γεγονός ότι εμπνέει τη δύναμη, το κίνητρο και τη δημιουργικότητα, κλείνοντας τα μάτια στην απραγία και την αδιαφορία.

Ένα γενικό σχόλιο για το έργο του Καζαντζάκη:

Από άποψη περιεχομένου, έργο με ενδιαφέρον ανθρωπιστικό, ενδιαφέρον, δηλαδή, για το ρόλο του ανθρώπου στον κόσμο όσο βρίσκεται εν ζωή και για τον τρόπο με τον οποίο τελικά αντιμετωπίζει και διαχειρίζεται τη ζωή του. Όλα αυτά θεωρημένα μέσα από μία ιδεολογία με φιλοσοφικές και θρησκευτικές επιρροές. Από άποψη γραφής, είναι γραφή, που διέπεται από τις επιρροές της Κρήτης γλωσσικά και σε περιεχόμενο, είναι άμεση, πηγαία. Προσωπικά θεωρώ πως σε κάποια σημεία δεν τηρείται σωστή ισορροπία στη δομή (π.χ. έκταση και ποσότητα περιγραφών κι επεισοδίων) και, επομένως, το κείμενο κουράζει χωρίς, όμως, αυτό να απωθεί τον αναγνώστη.

Γ΄ Ερωτηματολόγιο (Φοιτητής/τρια Κατεύθυνσης Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας)

9. Ποια από τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη θα προτιμούσατε να επιλέγονται για το μάθημα αυτό;

(Αν θέλετε δικαιολογείστε την άποψή σας)

Ίσως καλό θα ήταν να προστίθετο στα διδακτέα έργα *ο Τελευταίος πειρασμός* και *η Αναφορά στον Γκρέκο*

10. Ποια (ή ποιο) κατά τη γνώμη σας βιβλία του Καζαντζάκη θα ήταν κατάλληλα να συμπεριληφθούν σε αναλυτικά προγράμματα σπουδών στη Μέση Εκπαίδευση;

Ο Ζορμπάς για το Γυμνάσιο, *Ο Τελευταίος Πειρασμός* και *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται* στο Λύκειο

11. Ποια κατά τη γνώμη σας είναι η παιδαγωγική αξία του έργου του Καζαντζάκη;

Η παιδαγωγική αξία έγκειται κυρίως στα ιδεολογικά/φιλοσοφικά συμφραζόμενα του έργου του. Συγκεκριμένα στο ήθος των χαρακτήρων του, με τα καλά και τα κακά τους και στις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις/συγκρούσεις.

Ένα γενικό σχόλιο για το έργο του Καζαντζάκη

Ρηξικέλευθο και τολμηρό έργο για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής. Ο συγγραφέας μετέφερε και ζωντάνεψε, στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας, σημαντικές φιλοσοφικές ιδέες (μπερξονισμός, νιτσεϊσμός) και τις προσωπικές του πολιτικές (μετακομμουνισμός) και θρησκευτικές αντιλήψεις. Δεν υπήρξε, βέβαια, πρωτοπόρος στο επίπεδο της τεχνικής, αφού ακολούθησε τις τεχνικές του παραδοσιακού μυθιστορήματος. Ωστόσο, η συνολική συμβολή του στο ελληνικό μυθιστόρημα, με την έννοια του εκτεταμένου, πολυπρόσωπου και πολυεπίπεδου αφηγηματικού έργου, δεν μπορεί να θεωρηθεί αμελητέα, ιδιαίτερα σε μια εποχή, που δεν είχε καλλιεργηθεί επαρκώς στη χώρα μας.

Προσθέτω τρεις επιπλέον απόψεις φοιτητών για την παιδαγωγική αξία του έργου του Καζαντζάκη:

Α) Σε παιδαγωγικό πλαίσιο, το καζαντζακικό έργο έχει να προσφέρει πολλά σε επίπεδο αφηγηματικό και γλωσσικό. Πρόκειται για μια προσωπική γραφή, η εξέταση της οποίας γίνεται σε πολλά επίπεδα μιας και διαποτίζεται από το προσωπικό φιλοσοφικό σύστημα, για το οποίο τόσο μόχθησε ο συγγραφέας. Δίνεται, λοιπόν, η διδασκαλία κάθε έργου του Καζαντζάκη από τόσο διαφορετικές ερμηνευτικές σκοπιές, οι οποίες συναθροίζονται σε ένα επαγωγικό, κάθε φορά, αποτέλεσμα. Ωστόσο, κάθε ανάγνωση του έργου του θα έχει πάντοτε κάτι καινούριο να προσθέσει.

Β) Με τις λογοτεχνικές και φιλοσοφικές του διαστάσεις καλλιεργεί το πνεύμα.

Γ) Η παιδαγωγική αξία του έργου του Καζαντζάκη είναι αδιαμφισβήτητη. Μέσα από τα έργα του προβάλλονται πτυχές της ελληνικής ιστορίας αλλά και φιλοσοφικές ιδέες. Επιπλέον, μέσα στο έργο *Αναφορά στον Γκρέκο,* γίνονται εμφανείς αναφορές στο παιδαγωγικό σύστημα της εποχής, που ο ίδιος ο συγγραφέας ήταν μαθητής.

Αντιστρέφοντας τώρα τη σχέση διδάσκοντα και φοιτητή ως πομπού και δέκτη, θέλω να υπογραμμίσω ότι ανάμεσα σε αυτά που εγώ εισέπραξα από τους φοιτητές μου, ήταν το ενδιαφέρον τους και η ευκολία στην πρόσληψη και κατανόηση του έργου του Καζαντζάκη. Ωστόσο, ενώ δεν θεωρώ ότι αποτελεί πλέον σημείο αντιλεγόμενο στο χώρο της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας (για να απαντήσω σε ένα ακόμη ερώτημα από όσα προεισαγωγικά θέτει το συνέδριο), η σχετική αντίδραση ορισμένων φοιτητών στο ζήτημα της θρησκείας, κυρίως, στα όσα λέει ο ομώνυμος ήρωας στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* ή στην πληροφορία ότι ο Καζαντζάκης «ήθελε να ιδρύσει θρησκεία», δείχνει ότι το θέμα της θρησκείας παραμένει ευαίσθητο. Στη διάρκεια του μαθήματός μου χρειάστηκε να δοθούν περαιτέρω εξηγήσεις, ενώ θετικό ρόλο έπαιξαν τα σχόλια ενός μορφωμένου ιερέα/ φοιτητή.

Ένα άλλο ζήτημα σχετίζεται με τη διδασκαλία των έργων του Καζαντζάκη σε ευρύτερο, πολυπολιτισμικό κοινό (φοιτητές του προγράμματος Erasmus, ξένοι υποψήφιοι διδάκτορες κ.ά). Είναι σημαντικό για την πρόσληψή του το ότι το όνομά του είναι γνωστό και στο εξωτερικό και ότι το έργο του υπάρχει σε πολλές μεταφράσεις, αλλά ορισμένες απόψεις του, σχετικές με τη θρησκεία, την πατρίδα, τους ελληνοτουρκικούς πολέμους ή κάποιες παρατηρήσεις στα ταξιδιωτικά του είναι δυνατόν να προκαλέσουν απροσδόκητες θετικές και αρνητικές αντιδράσεις, ενίοτε και από αδυναμία κατανόησης των λεγομένων.

Ως παράδειγμα, σημειώνω τη θετική αντίδραση ενός Αιγύπτιου μεταπτυχιακού φοιτητή, όταν τους διάβασα το ακόλουθο απόσπασμα από ένα γράμμα του Καζαντζάκη από τη Ζυρίχη, το 1917 προς το Γιάννη Αγγελάκη: «Η Φραγκιά δεν έχει τίποτα να μας δώσει, όλη μου η ψυχή [...] είναι γυρισμένη κατά την Ανατολή! [...] Να τι μου 'δωκε η ξενιτειά, - το σίχαμα σε καθετί που δεν είναι Ανατολή και ράτσα μου. Βρήκα πάλι τον εαυτό μου, τον απόγονο των Αράβων, στο αφρικανικό νησί της Κρήτης.» (Καζαντζάκης, 2013b: 44). Οι παραπάνω φράσεις, σε συνδυασμό με τα όσα έγραφε στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* για το κρητικό ακρογιάλι στο Λιβυκό πέλαγος (Καζαντζάκης, 2013a: 43-44), έκαναν τον φοιτητή να αισθανθεί για το συγγραφέα πολύ περισσότερα από μια απλή πνευματική συγγένεια.

Για την πανεπιστημιακή διδασκαλία, βέβαια, σημαντικό ζήτημα είναι το έργο ενός συγγραφέα να περάσει στο μεταπτυχιακό επίπεδο, για να οδηγήσει στη συγγραφή εργασιών και διπλωματικών διατριβών από νέους επιστήμονες. Μπορώ με ευχαρίστηση να πω ότι, τα τελευταία χρόνια, στον Τομέα Νεοελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ έχουμε αρκετές διατριβές (ορισμένες υπό εκπόνηση) και αρκετές μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες και μάλιστα όχι μόνο από Έλληνες φοιτητές.

Πρώτη διατριβή ήταν του Θανάση Αγάθου, *Οι γυναικείοι χαρακτήρες στα μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη,* που ολοκληρώθηκε το 2005. Τώρα εκπονούνται οι ακόλουθες: 1. Βούλα Βασιλειάδη, Ακούγοντας τη

φωνή του συγγραφέα. *Ο προσωπικός λόγος του Νίκου Καζαντζάκη και η σχέση του με το λογοτεχνικό του έργο. Συγκριτική μελέτη εκδοχών προσωπικού λόγου και του έργου του συγγραφέα* και 2. Irena Gavranović Lukšić, *Τα χριστιανικά κείμενα και ο «χριστολογικός κύκλος» του Νίκου Καζαντζάκη*.

Εκπονήθηκαν επίσης οι ακόλουθες μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες: 1. Μάρα Ψάλτη, Η «Ασκητική» του Νίκου Καζαντζάκη και η πρόσληψή της στη δεκαετία του 20: *από τις σελίδες της Αναγέννησης στην «Αισιοδοξία» του Κ. Γ. Καρυωτάκη, (2015). και 2. Άννα Αλεξοπούλου, Όψεις του Σωσία στην πεζογραφία και τη δραματουργία του Αγγ. Τερζάκη και του Ν. Καζαντζάκη: η αναπαράσταση του ανοίκειου και η σπασμωδική δομή του λόγου* (2016). Έχουν εκπονηθεί επίσης, αρκετές σεμιναριακές εργασίες.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, το έργο του Καζαντζάκη προσφέρεται για πανεπιστημιακή διδασκαλία για όλους τους προηγούμενους λόγους και επιπλέον για το γεγονός ότι έχει απήχηση στους νέους. Ωστόσο, όπως είναι προφανές, ξεπερνά κατά πολύ τα όρια ενός πανεπιστημιακού μαθήματος. Είναι αδύνατο να προσπελαστεί συνολικά όλο αυτό το πλήθος και η ποικιλία των βιβλίων του, τα οποία αποτελούν στάδια της μακριάς εξελικτικής πορείας του συγγραφέα.

Είναι ακριβώς ο μεγάλος αριθμός έργων, ιδεών, θεμάτων, απόψεων, που μου επιτρέπει τώρα να προτείνω μερικά παραδείγματα για τη χρήση του έργου του Καζαντζάκη σε πολλά πανεπιστημιακά Τμήματα για μια ποικιλία μαθημάτων. Να εξηγήσω όμως προκαταβολικά ότι δεν θεωρώ τον Καζαντζάκη ως το μεγαλύτερο Έλληνα συγγραφέα, τα έργα του οποίου πρέπει να κατακλύσουν την εκπαίδευση, για τον απλούστατο λόγο ότι ποτέ δεν θα τοποθετούσα ένα μόνο συγγραφέα στην κορυφή της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αφήνοντας όλους τους άλλους στο σκοτάδι της «ασημαντότητας». Αυτό θα σήμαινε ουσιαστικά μια διαστρέβλωση της εικόνας των ελληνικών γραμμάτων. Να φέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η παγκόσμια αποδοχή των βιβλίων του Καζαντζάκη από το διεθνές κοινό δημιούργησε στους ξένους εκδότες την εντύπωση ότι μόνο ανάλογης θεματικής ελληνικά μυθιστορήματα θα ήταν αρεστά στους ξένους αναγνώστες και μόνο αυτά θα έπρεπε να μεταφραστούν. Ένα από τα θύματα αυτής της παρεξήγησης υπήρξε ο Καραγάτσης, όταν προσπάθησε, αλλά δεν κατόρθωσε, να προωθήσει στη Γαλλία για έκδοση τα πιο «κοσμοπολίτικά» του βιβλία, κατά δικό του χαρακτηρισμό, τη *Μεγάλη Χίμαιρα* και τον *Κίτρινο φάκελο* και απέτυχε. (Σταυροπούλου, 2010).

Πιστεύω ότι ένας δημιουργός πρέπει να διδάσκεται στο πλαίσιο της εποχής του, από την οποία άλλωστε εμπνέεται, σε σχέση με τους συγχρόνους και φυσικά τους προγενέστερούς του. Κάθε, άλλωστε, έργο αποτελεί το σημείο τομής της κάθετης γραμμής, που χαρακτηρίζει τη διαχρονία, την εξέλιξη δηλαδή του είδους, στο οποίο ανήκει, και της οριζόντιας, που σηματοδοτεί όλες τις συνθήκες, που σχηματίζουν τη συγχρονία, κατά τη συγκεκριμένη στιγμή της παραγωγής του. Γι' αυτό άλλωστε το λόγο και δίδαξα τον Καζαντζάκη στο τέταρτο και τελευταίο έτος των σπουδών των φοιτητών, όταν πλέον είχαν αποκτήσει πολλές γνώσεις για τη λογοτεχνία.

Είναι όμως γεγονός ότι ο Καζαντζάκης ανήκει στους σχετικά λίγους Έλληνες συγγραφείς με τόσο μεγάλης έκτασης και τόσο μεγάλης ποικιλίας έργο, που μπορεί να χρησιμεύσει τόσο ως διδακτικό όσο και ως παιδαγωγικό παράδειγμα σε μαθήματα ελληνικής και ξένων λογοτεχνιών, θεάτρου, φιλοσοφίας, γλωσσολογίας, ηθικής, θρησκειολογίας και ιστορίας, χωρίς με αυτά να εξαντλώ τον κατάλογο.
Δεν υποστηρίζω ότι πρέπει για τους συγγραφείς και τα έργα, τα οποία διδάσκουμε, να κάνουμε μόνο θετικά σχόλια. Ειδικότερα στο πανεπιστήμιο, όπου θέλουμε ακριβώς να ασκήσουμε την κριτική σκέψη των φοιτητών, είναι καλό, και στην περίπτωση του Καζαντζάκη, να παρουσιάσουμε και τις αρνητικές γνώμες, σχετικά με την καλλιτεχνική αξία των πρώτων του έργων ή την αντιφατικότητα ορισμένων ιδεών του.

Περνώντας τώρα στις προτάσεις μου, παραδειγματικά αρχίζω με το θεατρικό του έργο. Αν και στην Ελλάδα έχουν παιχτεί ελάχιστα θεατρικά του, αποτελούν όμως ενδιαφέρον δείγμα θεάτρου των ιδεών, σχετίζονται θεματικά και ιδεολογικά με το πεζογραφικό του έργο και πλουτίζουν τη θεατρική παραγωγή των νεοελληνικών έργων, κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Αντίστοιχα, για ένα πρόγραμμα μεταφρασεολο-

γίας, οι μεταφράσεις του έργων κολοσσιαίων, όπως η *Ιλιάδα*, η *Οδύσσεια*, η *Θεία Κωμωδία*, έχουν σημασία στη διαμόρφωση των μεταφραστικών κανόνων στη χώρα μας, ενώ ερευνητικά μάς ενδιαφέρουν και ως βαθμίδες στη σειρά των μεταφράσεων αυτών των κειμένων. Είναι πολύ σημαντικές εξάλλου και για ένα άλλο λόγο, που χαρακτηρίζει τη δημιουργία του Καζαντζάκη, τη γλώσσα, που χρησιμοποιεί. Τόσο στη μετάφραση, ενδογλωσσική ή όχι, όσο και στην προσωπική του δημιουργία αποθησαυρίζει ένα τεράστιο αριθμό ελληνικών λέξεων.

Τα ταξιδιωτικά του βιβλία, πολύ προσωπικά για τον τρόπο, που βλέπει τις χώρες, που επισκέπτεται και για το τι βλέπει στις χώρες αυτές, επιτρέπουν στο διδάσκοντα να σχολιάσει όχι μόνο τον τόπο και την ιστορία του αλλά και τις ιστορικές συνθήκες, που γέννησαν τα έργα του Καζαντζάκη. Αποτελούν σταθμούς στην όχι πλούσια ταξιδιωτική μας λογοτεχνία, αλλά ενδιαφέρουν επίσης και ένα μάθημα ιστορίας.

Η δική του *Οδύσσεια* προσφέρεται ποικιλοτρόπως για ένα μάθημα μετρικής, για ένα σύγχρονο σχολιασμό της αρχαίας *Οδύσσειας* αλλά και της αρχαίας ιστορίας και μυθολογίας, που επαναδιαπραγματεύεται ο Καζαντζάκης στο ποίημα του, για το μεγάλο αριθμό διακειμενικών αναφορών, την τεράστια εικονοπλαστική δύναμη, καθώς επίσης και τους διαλόγους, που αναπτύσσονται σε αυτό ως είδος ρητορικών αγώνων, ανάμεσα σε αντιθετικές απόψεις. Αντίστοιχα τα μυθιστορήματά του δίνουν υλικό για μαθήματα ιστορίας, λαογραφίας, γλωσσολογίας, πέρα από τα όσα πολλά μπορούν να δώσουν στο μάθημα της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στη νεοελληνική λογοτεχνία, ως την εποχή του Καζαντζάκη, τα μυθιστορήματα μαθητείας (γνωστά και ως bildungsroman), που αναφέρονται στην ψυχολογική και ηθική ανάπτυξη του πρωταγωνιστικού προσώπου, ήταν σχετικά λίγα, αντίθετα από την παρουσία τους στα ευρωπαϊκά γράμματα και την άποψη ορισμένων μελετητών ότι ως είδος αποτελούν την ωριμότερη μορφή του μυθιστορήματος(Μπαχτίν, 2014). Αντίθετα, ο Καζαντζάκης καλλιέργησε με αφοσίωση αυτό το είδος, που ταίριαζε στην ιδεολογική του θέση, ότι η ζωή ενός ανθρώπου είναι ένας συνεχής αγώνας προς την τελείωση. Τα περισσότερα μυθιστορήματά του μπορούν να χαρακτηριστούν ως συγγενή προς το μυθιστόρημα μαθητείας, στοιχείο, που τους δίνει αμέσως και μια καθαρά παιδαγωγική διάσταση.

Σε πανεπιστημιακό και κυρίως μεταπτυχιακό επίπεδο, είναι ενδιαφέρον να διδαχθεί το έργο του Καζαντζάκη συγκριτικά με το έργο του Παντελή Πρεβελάκη, γιατί η μεγάλη οφειλή του μαθητή προς το δάσκαλο μπορεί να φωτίσει καθαρότερα τη δημιουργική πορεία και των δύο.

Επιπλέον, τα μυθιστορήματά του συγκριτικά με τις ταινίες, που έχουν γυριστεί από αυτά, δίνουν υλικό για πολύ ενδιαφέρουσες διακαλλιτεχνικές προσεγγίσεις, ενώ τα ντοκιμαντέρ και οι ταινίες για το πρόσωπό του μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη μελέτη της μυθοποίησης προσωπικοτήτων.

Άφησα τελευταίες τις ιδέες, που προβάλλει στο έργο του, την αναμέτρησή του με τους μεγάλους φιλόσοφους, παλαιότερους αλλά και της εποχής του˙ ιδέες, που εξελίσσονται, είναι αντίθετες ή συγκρούονται μεταξύ τους, προκαλώντας απορίες και ερωτήματα στον αναγνώστη. Αυτές οι ιδέες εικονογραφούν την εξέλιξή του, μέσα στην εποχή του, την ταραγμένη και βίαιη περίοδο του α΄ μισού του 20ου αι. και αξίζει να σχολιαστούν μέσα στη μελέτη αυτής της εποχής. Για τους νέους ανθρώπους, στην εφηβική και μετεφηβική ηλικία, η φιλοσοφία, και μάλιστα μέσα από λογοτεχνικά κείμενα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ακριβώς γιατί σε αυτή την ηλικία τούς απασχολούν τα μεγάλα προβλήματα της ζωής και τα ερωτήματά τους μένουν συχνά αναπάντητα είτε γιατί δεν μπορούν να τα εκφράσουν είτε γιατί δεν μπορούν να βρουν άτομα να τους απαντήσουν.

Ο Καζαντζάκης θέτει τα ερωτήματα και δίνει τις απαντήσεις. Χρειάζεται όμως να αντιμετωπιστεί διδακτικά με προσοχή το γεγονός ότι ο Καζαντζάκης, γράφοντας την *Ασκητική,* μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, μέσα στη φρικτή φτώχεια των λαϊκών στρωμάτων στην Ευρώπη, με την άνοδο του κομμουνισμού, με έντονη την επιρροή του Νίτσε, διαμόρφωσε και διατύπωσε ένα πολύ σκληρό και απάνθρωπο, ουσιαστικά,

(αυτό που εκείνος ονομάζει περάνθρωπο) πιστεύω. Χρειάζεται η σχετική συζήτηση για τις ιδέες του, που περιλαμβάνει και τις απόψεις για την αναγκαιότητα του πολέμου, για την αξία και τη δύναμη των μεγάλων προσωπικοτήτων, να τις παρουσιάσει μέσα στην εποχή, που τις γέννησε, και στην οποία ο Καζαντζάκης θέλησε να διατυπώσει μια πρόταση διεξόδου. Σε αυτές τις ιδέες ουσιαστικά έμεινε πιστός ως το τέλος. Αλλά η εμπειρία του β΄ παγκόσμιου πολέμου και οι καταστροφές στην ιδιαίτερη πατρίδα του λειτούργησαν στον ίδιο διδακτικά και έδωσαν στη σκέψη του μια πιο ανθρωπιστική διάσταση. Περάνθρωπος είναι ουσιαστικά και ο Ζορμπάς και ο καπετάν Μιχάλης, που βάζουν το στόχο και τις επιθυμίες τους πάνω από τους άλλους ανθρώπους, μόνο που «εξαγνίζονται» ο πρώτος με τη χαρά της ζωής, που προβάλλει, και ο δεύτερος για τον πατριωτικό του αγώνα.

Διδακτικά, σύμφωνα με όσα είπα προηγουμένως, είναι, κατά την άποψή μου, και τα «αρνητικά» του στοιχεία, όπως ο άκρατος και σκληρός νιτσεϊσμός, που χαρακτηρίζει αρκετά βιβλία του, με τη δημιουργία υπεράνθρωπων και αμφιλεγόμενων ηρώων και με τη διατύπωση απορριπτικών σχολίων για άλλα μυθιστορηματικά πρόσωπα. Ήταν ουσιαστικά ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, όπως σημείωσα ήδη, που οδήγησε τον Καζαντζάκη στην αναθεώρηση πολλών προηγούμενων απόψεών του.

Μεγάλης παιδαγωγικής αξίας θεωρώ ότι είναι οι σελίδες του από την *Αναφορά στον Γκρέκο* αλλά και από άλλα κείμενά του, στα οποία μιλά για την επιθυμία του για μόρφωση, για την αδιάκοπη άσκησή του στο γράψιμο, την αφοσίωσή του στο στόχο του και για τα μεγάλα πρότυπα, που έθετε στην καλλιτεχνική του πορεία: τον Όμηρο, το Δάντη, το Θερβάντες.

Οι προηγούμενες προτάσεις μου δεν έχουν φυσικά στόχο την αλλαγή διδακτικών αντικειμένων, αλλά θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν στην ανανέωση των παραδειγμάτων πολλών μαθημάτων. Κυρίως με τις προτάσεις μου απέβλεπα στην κριτική παρουσίαση και προβολή του εύρους αυτού του έργου για διδακτικούς σκοπούς. Πράγματι, η αναφορά του στους δικούς του δασκάλους, η συχνή παρουσία δασκάλων ως ηρώων στα βιβλία του, η διδακτική διάσταση των έργων του, πρωτότυπων και μεταφρασμένων και η πληθώρα ιδεών και θεμάτων, μαζί με το σχολιασμό πολιτικών, κοινωνικών και καλλιτεχνικών ζητημάτων, στα κείμενά του, λειτουργούν ως «ανθολόγιο», ικανό να δώσει υλικό σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Κυρίες και κύριοι, για να ολοκληρώσω την άποψή μου για την παιδαγωγική αξία του έργου του Καζαντζάκη, που αποτελεί έναν από τους κύριους στόχους αυτού του συνεδρίου, επιτρέψτε μου να τελειώσω την ομιλία μου, σχολιάζοντας δύο φράσεις του Καζαντζάκη από την *Αναφορά στον Γκρέκο*.

Η πρώτη είναι η πασίγνωστη: «Σώπα, δάσκαλε, ν' ακούσουμε το πουλί!» (Καζαντζάκης, χ. χ.: 69) Με τη φράση αυτή λοιπόν σατιρίζει ο Καζαντζάκης το εκπαιδευτικό σύστημα; Είναι γεγονός ότι στο ίδιο κεφάλαιο δεν μιλά θετικά για τους πρώτους δασκάλους του. Ωστόσο, για μένα η πρόταση έχει μια ισχυρή αναλογία με το μυθιστόρημά του *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Ο Καζαντζάκης τοποθετεί ανάμεσα στους δασκάλους του τον Ζορμπά, έναν αμόρφωτο, λαϊκό άνθρωπο, ενώ στον Πρόλογο του ίδιου μυθιστορήματος γράφει: «Όταν συλλογίζουμαι με τι θροφή με τάιζαν τα βιβλία κι οι δασκάλοι, για να χορτάσουν μια λιμασμένη ψυχή και τι λονταρίσιο μυαλό για θροφή με τάισε ο Ζορμπάς σε λίγους μήνες, δύσκολα μπορώ να βαστάξω την οργή και τη θλίψη μου» (Καζαντζάκης, [28]2013a: 8). Ο συλλογισμός αυτός μοιάζει οξύμωρος από ένα τόσο μορφωμένο άνθρωπο, που διάβαζε σε όλη του τη ζωή. Φυσικά ξέρουμε ότι ο Καζαντζάκης αγαπούσε τις κάθε λογής αντιθέσεις στο έργο του καθώς και τους νέους συνδυασμούς των απόψεών του. Έπειτα εδώ δεν αυτοβιογραφείται, γράφει λογοτεχνία. Νομίζω όμως ότι η έννοια αυτής της φράσης, σε συνδυασμό με το μυθιστόρημα Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, είναι ότι η μόρφωση, μέσω των βιβλίων, πρέπει να συνδυάζεται με την παιδεία, που δίνει η φύση, η απλή αλλά ουσιαστική ζωή κοντά στη γη. Απόδειξη άλλωστε είναι ότι και ο ίδιος, χωρίς να εγκαταλείψει τη λογιοσύνη του, έφτασε στο απόγειο της συγγραφικής του δύναμης, όταν στράφηκε να ιστορήσει τις «απλές», φαινομενικά, ζωές των συμπατριωτών του στα μυθιστορήματά του της τελευταίας περιόδου, που του χάρισαν την παγκόσμια δόξα.
Η δεύτερη φράση του, που αποθησαύρισα είναι η ακόλουθη: «"Δεν μπορούμε ν' αλλάξουμε την πραγματικότητα", λέει ένας αγαπημένος μου Βυζαντινός μυστικός· ας αλλάξουμε τότε το μάτι που βλέπει την

πραγματικότητα» (Καζαντζάκης, χ. χ.: 54). Ο Καζαντζάκης εξηγεί αυτά τα λόγια: δεν πρέπει να εξετάζουμε τον κόσμο μόνο με το μυαλό, τη λογική αλλά και με την καρδιά, το συναίσθημα, τον ενθουσιασμό (Καζαντζάκης, χ. χ.: 52-55).
Νομίζω, λοιπόν, ότι το μείζον μάθημα του Καζαντζάκη ως παιδαγωγού είναι αυτό: μόρφωση, διαρκής αγώνας για δημιουργικό έργο αλλά και αίσθηση της ολότητας του κόσμου και αντιμετώπισή του όχι μόνο με το υποδεκάμετρο του νου αλλά και με την ευαισθησία, τη συμπόνια και την ανεκτικότητα της καρδιάς. Αυτό άλλωστε το μάθημα πάλεψε και ο ίδιος ο μεγάλος Κρητικός συγγραφέας να το κατανοήσει και να το ενστερνιστεί˙ αυτό το μάθημα θεωρώ ότι τον οδήγησε στη μεγάλη επιτυχία τα τελευταία χρόνια της ζωής του και γι' αυτό το εξέφρασε με λόγο απλό και κατανοητό στο τελευταίο του βιβλίο, την *Αναφορά στον Γκρέκο*.

Βιβλιογραφία

Καζαντζάκης, Νίκος (χ. χ.). *Αναφορά στον Γκρέκο.* 6η έκδοση. Αθήνα: εκδ. Ελένης Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος ([28]2013a). *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη

Καζαντζάκης, Νίκος (2013b). *Επιστολές του Νίκου Καζαντζάκη προς την οικογένεια Αγγελάκη.* Θανάσης Αγάθος, Επιμέλεια-Εισαγωγή-Σχόλια. Ηράκλειο-Μυρτιά: εκδ. Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη.

Μπαχτίν, Μιχαήλ (2014). Το μυθιστόρημα μαθητείας και η σημασία του στην ιστορία του ρεαλισμού. Προς μια ιστορική τυπολογία του μυθιστορήματος (σσ 7-75). *Δοκίμια ποιητικής.* Μετάφραση από τα ρωσικά Γιώργος Πινακούλας. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Σταυροπούλου, Ερασμία - Λουΐζα (1986). *Βιβλιογραφία μεταφράσεων νεοελληνικής λογοτεχνίας.* Αθήνα: εκδ. Εταιρεία Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Σταυροπούλου, Έρη (2006). Η τελετουργία του θανάτου στην πεζογραφία του Καζαντζάκη (σς 229-251). Κ. Ε. Ψυχογιός (επιμ.): *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Νίκος Καζαντζάκης: Το έργο και η πρόσληψη του».* Ηράκλειο: εκδ. Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας.

Σταυροπούλου, Έρη (2010). Το μεταφραστικό πρόβλημα του Καραγάτση (σσ 133-143). *Μ. Καραγάτσης: Ιδεολογία και ποιητική.* Πρακτικά Συνεδρίου. Αθήνα: εκδ. Μουσείο Μπενάκη.

Σταυροπούλου, Έρη (2011). Ο Γιάννης Μπεράτης «διαβάζει» Νίκο Καζαντζάκη (σσ 290-300). Στο Έρη Σταυροπούλου, Θανάσης Αγάθος (επιμ.): *Νίκος Καζαντζάκης. Παραμορφώσεις, Παραλείψεις, Μυθοποιήσεις.* Αθήνα: εκδ. Γκοβόστη.

Παναγιώτης Αρ. Υφαντής

Ο διάλογος της σύγχρονης ακαδημαϊκής θεολογίας με το καζαντζακικό έργο

1. Εισαγωγικά ή το βεβαρημένο παρελθόν

Το περί Θεού ερώτημα υπήρξε μια από τις σταθερές του καζαντζακικού έργου, όπως ομολογεί και ο ίδιος σε ιδιωτικές επιστολικές εκμυστηρεύσεις, σε προλογικά σημειώματα βιβλίων του και σε δημόσιες δηλώσεις και συνεντεύξεις του. Ωστόσο, αν η σχέση ανάμεσα στον Καζαντζάκη και τον Θεό - όπως κι αν ο ίδιος νοηματοδοτούσε ή ονόμαζε το υπερβατικό - είναι μονίμως παρούσα στο διανοητικό και λογοτεχνικό οικοδόμημα του κρητικού δημιουργού, δεν ισχύει το ίδιο και για τη σχέση των ιεραρχών και των θεολόγων με το πρόσωπο και το έργο του. Είναι γνωστό ότι, ενόσω ζούσε ο κρητικός συγγραφέας, η ελλαδική ιεραρχία μετέτρεψε την άγνοια και την αδιαφορία της για το έργο του σε σκληρή πολεμική, με αφορμή, κυρίως, τα λεγόμενα χριστολογικά του μυθιστορήματα και μιμούμενη τον ελεγκτικό μηχανισμό του Βατικανού, ο οποίος είχε σπεύσει να εντάξει τα έργα του κρητικού στοχαστή στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων, απείλησε τον συγγραφέα με αφορισμό. Μάλιστα, η Ιεραρχία ζήτησε την επιστημονική αρωγή των ακαδημαϊκών δασκάλων της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, οι οποίοι, με επίσημη γνωμοδότησή τους, διαπίστωσαν τα θεολογικά ατοπήματα του Καζαντζάκη και έμμεσα συναίνεσαν στον διωγμό του. Παρά το γεγονός ότι η απειλή του αφορισμού δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ -θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε αργότερα - ο Καζαντζάκης είχε ήδη στιγματιστεί στη συνείδηση των πιστών από τη ντόπια θρησκευτική ηγεσία - αυτό το βαθύ στίγμα έμελλε να σκιάσει, ως γνωστόν, και τη μεταχείριση της σορού του κρητικού στοχαστή τόσο στην Αθήνα όσο και στη γενέτειρά του. Από την άλλη πλευρά, η γνωμοδότηση των θεολόγων καθηγητών, αν και παρέμενε κρυμμένη στη σιωπή των αρχείων, μέχρι πριν από λίγο καιρό (Κυριατζή, 2016), προτυπώνει ή και εξηγεί την εσωστρέφεια και την καχυποψία των κατοπινών θεολογικών γενεών απέναντι σε εκείνους τους καρπούς της διανόησης και της τέχνης, που δεν είναι ρητά ή στρατευμένα χριστιανικοί ή που δεν φέρουν τη σφραγίδα ενός παραδοσιακού - λαϊκού ή λειτουργικού - ορθόδοξου πολιτισμού (Ματσούκας, 2003· Υφαντής, 2010).

Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να χαρτογραφήσει και να αποτιμήσει κριτικά τις πρόσφατες και σύγχρονες απόπειρες επανεκτίμησης και ανάλυσης του καζαντζακικού έργου, εκ μέρους της ορθόδοξης θεολογικής σκέψης. Στη συντριπτική τους πλειονότητα, οι απόπειρες αυτές αναδύθηκαν και συνεχίζουν να στεγάζονται στο γόνιμο αλλά και ανήσυχο έδαφος του Τμήματος Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

2. Η υπεράσπιση του προσώπου και η θεολογική απενοχοποίηση της μελέτης του έργου του

Το τέλος του περασμένου αιώνα έμελλε να σφραγιστεί από μια αναβίωση του αντικαζαντζακικού θρησκευτικού μένους, με αφορμή την προβολή στην Ελλάδα της κινηματογραφικής μεταφοράς του έργου «Ο Τελευταίος Πειρασμός», σε σκηνοθεσία του Μάρτιν Σκορτσέζε. Συναγωνιζόμενοι τους φανατικούς προτεστάντες της άλλης άκρης του Ατλαντικού, ένα πλήθος αυτόκλητοι υπερασπιστές της Ορθοδοξίας ή της θεότητας του ίδιου του Χριστού κατέκλυσαν τις κινηματογραφικές αίθουσες και προέβησαν σε πρωτοφανείς διαμαρτυρίες, διανθισμένες με βανδαλισμούς, προπηλακισμούς και απειλές κατά πάντων.

Την ίδια χρονιά -βρισκόμαστε στα 1988- ο καθηγητής Νίκος Ματσούκας ([2]1989) δημοσιεύει το μελέτημά του με τίτλο *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη*. Το συγκεκριμένο μελέτημα, υπαγορευμένο από πιεστικές επικαιρικές ανάγκες, μοιάζει να γράφτηκε σχεδόν εν θερμώ, όπως υποδηλώνει η χαλαρή του διάρθρωση και η επιλεκτική χρήση και ερμηνεία του καζαντζακικού έργου και της σχετικής βιβλιογραφίας. Παρόλα αυτά, η αξία αυτού του έργου ήταν πολύ μεγάλη όση και η απήχησή του. Με τον ίδιο περίπου τρόπο, που ο χριστιανός φιλόσοφος Ιουστίνος του 2ου αιώνα, θέλοντας να εξοικειώσει τους χριστιανούς με την εθνική σκέψη και τον προχριστιανικό πολιτισμό, διατύπωσε τη θεωρία περί σπερματικού λόγου,

σύμφωνα με την οποία όλοι οι άνθρωποι έχουν πρόσβαση στην αλήθεια του Χριστού, δυνάμει της κατ' εικόνα δημιουργίας τους, έτσι και ο καθηγητής Ματσούκας, με αφορμή τον Καζαντζάκη, όχι μόνο έλεγξε ως αντιχριστιανικές τις φανατικές αντιδράσεις μιας μερίδας των πιστών κατά του καζαντζακικού έργου, αλλά, κυρίως, προσπάθησε να χτίσει γέφυρες ανάμεσα στην πίστη και στη θεολογική σκέψη με τον λόγιο πολιτισμό, ο οποίος είχε σχεδόν δαιμονοποιηθεί στο πρόσωπο και το έργο του κρητικού δημιουργού. Ο Ματσούκας δεν αντιμετώπισε τον Νίκο Καζαντζάκη ως ένα στοχαστή, που ανεπίγνωστα ή έστω ευκαιριακά εκφράζει την πολιτισμική του κληρονομιά ή πνευματική ιθαγένεια αλλά ως ένα γνήσιο εκφραστή της «ελληνορθόδοξης παράδοσης», η οποία, σύμφωνα πάντα με τον ακαδημαϊκό δάσκαλο, διατρέχει και αγκαλιάζει σε ένα οργανικό σύνολο την αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τον νεοελληνικό πολιτισμό. Η ρευστή ιστορική υπόσταση και, κυρίως, το αμφιλεγόμενο περιεχόμενο του όρου «ελληνορθόδοξος», που χρησιμοποιεί ο μελετητής, συνάδει με την επίμονη προσπάθειά του να αμφισβητήσει ή να ελαχιστοποιήσει την καθοριστική επιρροή της δυτικής σκέψης στον Καζαντζάκη, παραβλέποντας τις ομολογημένες ή ευδιάκριτες εξαρτήσεις του κρητικού στοχαστή από φιλοσοφικά ρεύματα και εκπροσώπους της παγκόσμιας και, κυρίως, ευρωπαϊκής διανόησης, όπως τον Δαρβίνο, τον Μπερξόν και τον Νίτσε ή και τον Λένιν, για να σταθούμε στους επιφανέστερους.

Ο μελετητής εντοπίζει τις βαθιές μεταφυσικές φλέβες, που αιματώνουν το καζαντζακικό έργο, για να αποδείξει την οργανική σχέση του Καζαντζάκη με το θεοκεντρικό κοσμοείδωλο του ανατολικού Μεσαίωνα και με τις κορυφώσεις της πατερικής σκέψης. Στην κατεύθυνση αυτή, αναλύει θεμελιώδεις πτυχές ή σύμβολα, που επανέρχονται σταθερά στη σκέψη και στο έργο του Καζαντζάκη, προσπαθώντας να τα αποκρυπτογραφήσει, μέσα από μια ευρύχωρη ορθόδοξη ματιά, η οποία, αγνοώντας τις αυθαίρετες ετικέτες ή τον θόρυβο των συνθημάτων, καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο «ασκητικός βίος είναι το πενταπόσταγμα του καζαντζακικού έργου» (Ματσούκας, [2]1989: 33) και πως ο εσωτερικός αγώνας των καζαντζακικών ηρώων παραπέμπει στη διαλεκτική σχέση, που αναπτύσσουν οι άγιοι με τον Θεό, προσβλέποντας στην τελική αποκατάσταση ολόκληρης της κτίσης, όταν λουστεί στο φως της θείας αγάπης και του θείου ελέους (Ματσούκας, [2]1989: 40-42). Επιπλέον, ο μελετητής επισημαίνει την ερμηνευτική μαεστρία, με την οποία ο Καζαντζάκης μεταχειρίζεται την Αγία Γραφή, θυσιάζοντας την πιστότητα στο βιβλικό γράμμα, προκειμένου να αναστήσει ή να διασώσει τον σωτήριο μύθο τους ακέραιο και αξιοποιήσιμο στους συγκαιρινούς και μελλοντικούς αναγνώστες του.

3. Εμπέδωση και διακλαδώσεις του διαλόγου

Τα κατοπινά χρόνια, είτε με αφορμή το έργο του Ματσούκα είτε ανεξάρτητα από αυτό, το καζαντζακικό έργο πύκνωσε την παρουσία του στις ερευνητικές αναζητήσεις και τη διδακτική πράξη της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου. Το 1998 εκπονήθηκε μια μεταπτυχιακή εργασία, με σκοπό τη διερεύνηση του προσώπου του Χριστού στο έργο του κρητικού δημιουργού και τον βαθμό εγγύτητας ή απομάκρυνσης αυτής της εικόνας από εκείνη που παραδίδουν οι βιβλικές διηγήσεις (Ασλανίδης, 1998). Παρά τον μάλλον σχολαστικό ακαδημαϊσμό της, η εργασία επισημαίνει, εύστοχα, ορισμένες από τις πρόδηλες παρεμβάσεις του Καζαντζάκη στο βιβλικό κείμενο, οι οποίες φανερώνουν μια κατά βάσιν ενδοκοσμική κατανόηση του Χριστού ως ανθρώπου, που οδεύει προς το Πάθος, υποτασσόμενος στην άτεγκτη αυθεντία του ουράνιου πατέρα και στέκεται με φόβο απέναντι στον θάνατο, τον οποίο εντέλει αποδέχεται ως «μοναδική αλήθεια» (Ασλανίδης, 1998: 95-96). Επιπλέον, ο συντάκτης της μελέτης επισημαίνει εύστοχα την απουσία της ανάστασης στα χριστολογικά έργα του Καζαντζάκη και την απόδοσή της σε μεταγενέστερες παραχαράξεις των μαθητών του Χριστού, μια παρατήρηση, που έμελλε να συμμεριστούν, ενισχυμένη με συμπαγέστερα επιχειρήματα, και άλλοι μελετητές του καζαντζακικού έργου τόσο από τον χώρο της θεολογίας (Βουλγαράκη - Πισίνα, 2005· Υφαντής, 2007) όσο και από τον χώρο της θεωρίας και κριτικής της λογοτεχνίας (Bien, 2007β). Το 2002, πάντα στο Τμήμα Θεολογίας, υποστηρίχθηκε μια άλλη μεταπτυχιακή εργασία, κινούμενη στον χώρο της βιβλικής έρευνας, με θέμα τον χειρισμό της Αγίας Γραφής στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη (Λασκαρίδου, 2002). Και από τη δική της σκοπιά, η συγγραφέας παρατηρεί ότι, πέρα από τις πολλές και συχνά δημιουργικές παρεμβάσεις του Καζαντζάκη στις βιβλικές διηγήσεις, ο Χριστός του δεν αποτελεί

παρά έναν από εκείνους τους ξεχωριστούς ανθρώπους, που με τον αγώνα τους έγιναν σωτήρες του Θεού στην εποχή τους - εξ ου και οι προκλητικά διαφορετικές προσωπικότητες, στις οποίες ο κρητικός συγγραφέας αναγνώρισε τη συγκεκριμένη ιδιότητα (Λασκαρίδου, 2002: 46-47, 90-91). Το ίδιο κριτήριο, δηλαδή ο αγώνας για την ανάβαση του ανθρώπου, δεσπόζει και στην καζαντζακική ηθική, που παίρνει σαφείς αποστάσεις από τις ευαγγελικές εντολές, παρά τις πρόδηλες εκλεκτικές συγγένειες. Όπως διαβάζουμε στην εργασία: «καλό είναι ό,τι ορμάει προς τ' απάνω και βοηθάει το Θεό ν' ανηφορίσει. Κακό είναι ό,τι βαραίνει προς τα κάτω κι εμποδίζει το Θεό ν' ανηφορίσει» (Λασκαρίδου, 2002: 49-50).

Με αφορμή την ιδιαίτερη και ισόβια σχέση ή και ευλάβεια του Νίκου Καζαντζάκη προς τον Φραγκίσκο της Ασίζης, που κορυφώθηκε στο πολυδιαβασμένο μυθιστορηματικό συναξάρι του, με τίτλο Ο φτωχούλης του Θεού, η μελέτη ενός καθηγητή Θεολογίας επιχείρησε μια διερεύνηση του διττού ανθρωπολογικού ιδεώδους του Νίκου Καζαντζάκη, το οποίο, σύμφωνα με τον ίδιο, συνδυάζει ή ταλαντεύεται βασανιστικά ανάμεσα στον ηρωισμό και την αγιότητα (Υφαντής, 2007). Μέσα από τις ποικίλες θρησκευτικές, κοινωνικές, ιδεολογικές, πολιτικές και εσχατολογικές μεταμφιέσεις αυτού του ιδεώδους, παρουσιάζεται η αντιφατικότητα ή και η ασυμβατότητα των πνευματικών υλικών, που συνθέτουν το διανοητικό οικοδόμημα του Καζαντζάκη και αναδεικνύουν τον αρχιτέκτονά τους σε έναν εκούσιο πνευματικό νομάδα. Στη διάρκεια αυτής της περιπλάνησης, ο κρητικός στοχαστής δεν έπαψε να εμπνέεται από τη βιβλική παράδοση και από εμβληματικές προσωπικότητες, που σφράγισαν τη χριστιανική πνευματικότητα, με κεντρική αυτήν του Φραγκίσκου της Ασίζης, προκειμένου να επενδύσει με ένα μεταφυσικό κύρος αιτήματα και οράματα, που ενίοτε κινούνταν παράλληλα με το Ευαγγέλιο ή και το αντιστρατεύονταν. Σε άλλες εργασίες του ίδιου μελετητή, εντοπίζονται οι μεταμορφώσεις και οι παλινδρομήσεις της χριστιανικότητας του Καζαντζάκη (Υφαντής, 2008α· 2008β), ο οποίος εντέλει φαίνεται να καταλήγει σε έναν οικουμενικό αδογμάτιστο και ενδοκοσμικό μεταχριστιανισμό, που κηρύσσει βασικά αιτήματα της χριστιανικής πίστης, όπως είναι η ελευθερία του προσώπου, η αγάπη, η συγχώρηση, η δικαιοσύνη και η καταλλαγή, αλλά αποσιωπά ή αρνείται άλλες εξίσου κομβικές αλλά πιο απαιτητικές πτυχές της, όπως είναι τα θαύματα, η ιστορικότητα της σταυρικής νίκης επί του θανάτου και η προσδοκώμενη ανάσταση της ανθρωπότητας (Υφαντής, 2017). Την άποψη περί καζαντζακικής μεταχριστιανικότητας, στην οποία είχε αναφερθεί ο Peter Bien (2007α· 2007β), υποστηρίζει σε σχετικό μελέτημά του ένας άλλος ακαδημαϊκός θεολόγος, διαπιστώνοντας ότι ο Καζαντζάκης προβάλλει «ένα Χριστό προσιτό στους ανθρώπους του εικοστού αιώνα» (Αρβανίτης, 2013: 3-4).

Από τη δική του πλευρά, ο καθηγητής της Δογματικής του Αριστοτελείου Χρυσόστομος Σταμούλης, εμβαθύνοντας στις εμπνεύσεις του δασκάλου του Νίκου Ματσούκα, εστίασε το ενδιαφέρον του στη σχέση μεταξύ θεολογίας και τέχνης, κατανοώντας την μέσα από το πρίσμα της αισθητικής θεολογίας (Σταμούλης, 2004) και κυρίως της θεολογίας της σάρκωσης (Σταμούλης, 2009). Σύμφωνα με την τελευταία, κάθε πνευματικό γεγονός δεν μπορεί παρά να προσλαμβάνει την πολιτισμική σάρκα του κόσμου, προκειμένου να τη μεταμορφώσει και να την αγιάσει, με τον ίδιο τρόπο, που ο Λόγος προσέλαβε την ανθρώπινη σάρκα και εισήλθε στην ιστορία, για να τη σπείρει με την προοπτική των εσχάτων. Όσον αφορά στον κρητικό λογοτέχνη, ο μελετητής προσπάθησε να ανιχνεύσει, να αναδείξει και να τεκμηριώσει την ορθόδοξη ψίχα του καζαντζακικού έργου, η οποία συμπυκνώνεται σε δύο θεμελιώδεις έγνοιες ή εμμονές του κρητικού στοχαστή: Η πρώτη, που παρουσιάζεται ανάγλυφη στον συκοφαντημένο Τελευταίο Πειρασμό, είναι η δραματική, απεγνωσμένη και σπαραχτική λαχτάρα για ενότητα μεταξύ των φαινομενικά ή πραγματικά αντιθέτων, που σφραγίζουν την πραγματικότητα και ανάγονται, αν δεν ριζώνουν, στο θεανδρικό πρόσωπο του Ιησού Χριστού (Σταμούλης, 2016). Η δεύτερη μόνιμη έγνοια ή αγωνία του κρητικού συγγραφέα είναι η κυριολεκτικά εκστατική αναφορά του ανθρώπου στον Θεό, ο οποίος συμβολίζει την αγωνιστική ουσία, το υπαρξιακό νόημα και την πνευματική αποστολή του ίδιου του ανθρώπου πάνω στη γη (Σταμούλης, 2009). Πράγματι, ορισμένες από τις θεμελιώδεις ανθρωπολογικές σταθερές της καζαντζακικής σκέψης, όπως είναι η ανηφορική πορεία, η αδιάκοπη διανοητική και πνευματική περιπλάνηση, η διαρκής ψηλάφηση ή το τάνυσμα των ορίων και ο ισόβιος εσωτερικός αγώνας, απηχούν την προκλητικά ριζοσπαστική βεβαιότητα ενός Γρηγορίου Ναζιανζηνού πως η πίστη στον Θεό ισοδυναμεί με την ακούραστη αναζήτησή Του και την

άποψη ενός σύγχρονου φιλοσόφου, του Martin Buber πως η πίστη παλεύει με τον Θεό και τον νικά με την αδυναμία της. Όσο για την εκστατική και ερωτική αναφορά στον Θεό, η οποία δονεί τις μεταφυσικές χορδές του Καζαντζάκη, αλλά φάνηκε ακατανόητη στην προγενέστερη θεολογική σκέψη, ο Καθηγητής Σταμούλης (2006) παρατηρεί πως ο *Τελευταίος Πειρασμός* προκάλεσε τέτοιες αντιδράσεις, όχι διότι παρουσιάζει τον εσταυρωμένο να πειράζεται από λογισμούς, αλλά διότι το περιεχόμενο αυτών των λογισμών έχει έναν ερωτικό ή σεξουαλικό χαρακτήρα και βέβαια πρωταγωνίστρια μία γυναίκα. Εικάζοντας πως, αν ο τελευταίος πειρασμός του καζαντζακικού Χριστού ήταν η πλεονεξία, η Εκκλησία μάλλον θα δεχόταν αδιαμαρτύρητα τη λογοτεχνική αυθαιρεσία, ο καθηγητής επισημαίνει τα ηθικιστικά, μονόφθαλμα ή και ιδιοτελή κριτήρια, που περιορίζουν την αμαρτία στη γενετήσια συμπεριφορά του ανθρώπου, αγνοώντας άλλες, που η Βίβλος ρητά καταδικάζει, αλλά αργότερα, για ευνόητους λόγους, αντιμετωπίζονται ως ασήμαντα πταίσματα, αν δεν χαίρουν πλήρους ασυλίας.

Στο πλαίσιο της θεολογικής προσέγγισης του έργου και της θρησκευτικής ταυτότητας του κρητικού συγγραφέα, απόφοιτη του Τμήματος Θεολογίας του Αριστοτελείου υπέβαλε και υποστήριξε μεταπτυχιακή εργασία και διδακτορική διατριβή, με θέμα τον Καζαντζάκη για την απόκτηση των αντίστοιχων ακαδημαϊκών τίτλων (Χατζηαποστόλου, 2010· 2016). Στην πρώτη διερευνάται και πάλι η καζαντζακική Χριστολογία και στη δεύτερη επιχειρείται μια συγκριτική αποτίμηση του Καζαντζάκη και του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Συνεχίζοντας με φιλοτιμία και ευρύτητα πνεύματος την αναζήτηση και ανάδειξη των θεολογικών καταβολών και αιτημάτων της πνευματικής φυσιογνωμίας και σκέψης του Καζαντζάκη, η μελέτη εντάσσει και κατανοεί τον κρητικό στοχαστή, μέσα σε ένα αμιγώς ορθόδοξο πλαίσιο.

Μια εσωτερική ακτινογραφία της ψυχικής δομής και των ανομολόγητων ή έμμεσα υποδηλούμενων προθέσεων του κρητικού συγγραφέα, όπως αυτές ανιχνεύονται στα έργα του, επιχείρησε μια πτυχιούχος Φιλολογίας, που εκπόνησε τη διδακτορική της διατριβή στο Τμήμα Θεολογίας του ΑΠΘ (Ghetu, 2016). Η μελέτη εφαρμόζει την ψυχοκριτική θεωρία του Charles Mauron και των εκπροσώπων της μεταφροϋδικής σχολής (Melanie Klein, Charles Baudoine, Claudia Frank), για να εντοπίσει τις αναπαραστάσεις του ασυνειδήτου του Νίκου Καζαντζάκη, που διεισδύουν στα λογοτεχνικά κείμενά του και φωταγωγούν τις εσωτερικές συγκρούσεις, τις μεταφυσικές ανησυχίες και τη σχέση του συγγραφικού εγώ με τα «αντικείμενα», δηλαδή τα γονεϊκά πρότυπα και τα πρόσωπα του στενού περιβάλλοντός του. Μολονότι παραμένει ζητούμενο κατά πόσον η εφαρμογή της θεωρίας του Mauron μπορεί να σταθμίσει ή να αποτυπώσει την ένταση των πνευματικών εμπειριών, η συμβολή αυτής της πρωτότυπης εργασίας έγκειται στο εξής: συμπληρώνει ή μετριάζει τις παραδοχές άλλων προσεγγίσεων, διαπιστώνοντας τήν πολυπλοκότητα και τις μεταλλάξεις του συγγραφικού εγώ και της άλλοτε ασθμαίνουσας και αγωνιώδους και άλλοτε νηφάλιας και θεραπευτικής, πλην ποτέ μονοσήμαντης, σχέσης του συγγραφέα με τον Θεό, τον συνάνθρωπο και την κτίση. Επιπλέον, η μελέτη αποδεικνύει τον καταλυτικό ρόλο των ριζικά αντίθετων ή αλληλοαναιρούμενων γονεϊκών προτύπων του Καζαντζάκη, τα οποία, με τον τρόπο τους, εξηγούν τη διαμόρφωση του ιδιότυπου δυισμού, που σφραγίζει, με την αδυσώπητα ασπρόμαυρη λογική του, το καζαντζακικό σύμπαν, σε επίπεδο κοσμολογικό, ανθρωπολογικό αλλά και θεολογικό. Αυτός ο δυισμός εκφράζεται στα κομβικά δίπολα, που χαρακτηρίζουν την ορατή και αόρατη πραγματικότητα: τον κόσμο του φωτός και τον κόσμο του σκότους, τον άνθρωπο, που ανηφορίζει την ανεμόσκαλα του πνεύματος, και τον άνθρωπο, που καθηλώνεται από το ηδονικό βάρος της σάρκας, τον σκληρό και αυταρχικό Γιαχβέ της Παλαιάς και τον τρυφερό και εύθραυστο Ιησού της Νέας Διαθήκης. Αποτελεί μάλλον ερμηνευτική εκκρεμότητα το αν ο Καζαντζάκης κατάφερε μέσα του να συμφιλιώσει τα γονεϊκά πρότυπα - τον ήρωα Καπετάν Μιχάλη και την αγία μητέρα και, συνεκδοχικά, αν κατόρθωσε να υπερβεί τις οντολογικές, ηθικές, αξιακές ή και κοινωνικές διελκυστίνδες του σύμπαντός του. Πάντως, παραμένει βέβαιο πως ο ίδιος έβλεπε, στον αγώνα για την συμφιλίωση μεταξύ των αντίπαλων μεγεθών και στη λαχτάρα για ενότητα, το έσχατο νόημα της εφήμερης παρουσίας του ανθρώπου στον κόσμο.

4. Η συμβολή της εκκλησιαστικής ιστορίας

Από τον χώρο της ιστορικής έρευνας, αξίζει να μνημονεύσουμε δύο σημαντικά μελετήματα, που δημοσιεύθηκαν από θεολόγους καθηγητές και αφορούν στο πολυσυζητημένο θέμα της στάσης της ιεραρχίας απέναντι στον Καζαντζάκη, πριν και μετά τον θάνατό του. Ο Καθηγητής της Εκκλησιαστικής Ιστορίας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου Ανδρέας Νανάκης, σε σχετικό άρθρο του (Νανάκης, 2007), αναδιηγείται, στηριζόμενος στις πηγές αλλά και σε μαρτυρίες ανθρώπων, που έζησαν από κοντά τα γεγονότα, το χρονικό του θρυλούμενου αναθεματισμού του Καζαντζάκη και την εκκλησιαστική κηδεία του και την ταφή του στο Μαρτινέγκο του Ηρακλείου, παρά τις αντιστάσεις της ελλαδικής ιεραρχίας. Μάλιστα, χωρίς κανένα ίχνος απολογητικής διάθεσης, ελέγχει κριτικά τον μύθο περί αναθεματισμού του Καζαντζάκη, εντοπίζοντας τις ρίζες του σε δύο γεγονότα. Πρώτον, στην «απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος να ζητήσει από την πολιτεία την απαγόρευση της κυκλοφορίας των βιβλίων του Καζαντζάκη» και δεύτερον στην «άρνηση τού μόλις εκλεγέντος Αρχιεπισκόπου Αθηνών Θεόκλητου να εναποτεθεί η σορός του Καζαντζάκη σε ναό των Αθηνών». Αυτά τα γεγονότα «δημιούργησαν το μύθο ότι ο Καζαντζάκης αφορίστηκε από την Εκκλησία και δεν του έγινε νεκρώσιμη ακολουθία» (Νανάκης, 2007). Η αλήθεια είναι πως, παρά τις αντιδράσεις των χριστιανικών οργανώσεων και μερίδας της ελλαδικής ιεραρχίας, ο Καζαντζάκης κηδεύθηκε στο Ηράκλειο, παρόντος του τότε αρχιεπισκόπου Ευγενίου και τη σορό του συνόδευσε στον τόπο της ταφής ο στρατιωτικός ιερέας Σταύρος Καρπαθιωτάκης. Ο αρχιεπίσκοπος Ευγένιος δέχθηκε δριμεία κριτική από ελλαδικούς συναδέλφους του, επειδή προσευχήθηκε για τη σωτηρία ενός «δεινού υβριστού της αμωμήτου ημών πίστεως», και ο πατήρ Σταύρος τιμωρήθηκε με 20 μέρες φυλάκιση από την υπηρεσία του, επειδή πήγε στο Μαρτινέγκο, χωρίς άδεια. Όμως, η στάση τους έδειξε πως ο θρησκευτικός φανατισμός δεν κατόρθωσε να επικρατήσει της νηφαλιότητας και της χριστιανικής αγάπης.

Στο ίδιο ιστορικό μελέτημα επισημαίνεται η καθοριστικά θετική στάση προς τον Καζαντζάκη του τότε Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα, ο οποίος, κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στην Κρήτη, τέσσερα χρόνια μετά τον θάνατο του συγγραφέα, όταν ήταν ακόμη νωπά τα γεγονότα, σε σχετική ερώτηση δημοσιογράφου για τη στάση του Πατριαρχείου απέναντι στο «καζαντζακικό ζήτημα», απάντησε αφοπλιστικά πως «Τα βιβλία του Καζαντζάκη κοσμούν την πατριαρχική βιβλιοθήκη» (Νανάκης, 2007).

Μια ακόμη πιο συστηματική και ευρύτερη ιστορική πραγμάτευση του λεγόμενου «καζαντζακικού ζητήματος» αποτελεί η μονογραφία, που δημοσίευσε το 2016 η λέκτορας του Τμήματος Αντωνία Κυριατζή, με τίτλο *Η Εκκλησία στην Ελλάδα και το καζαντζακικό ζήτημα. Ιστορική αναψηλάφηση με βάση τις πηγές* (2016). Μέσα από την αψευδή γλώσσα πηγαίου και εν πολλοίς αδημοσίευτου υλικού, ο αναγνώστης αποκτά μια πληρέστερη εικόνα των γεγονότων, γνωρίζοντας τους ισχυρούς πολιτικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, που δέσποζαν ανομολόγητοι στις προθέσεις και τις ενέργειες της θεσμικής Εκκλησίας. Αναφερόμαστε, κυρίως, στην αταλάντευτη και αποφασιστική σύμπλευση της ελλαδικής ιεραρχίας αλλά και του καθηγητικού κατεστημένου με τις συντηρητικές πνευματικές και κυρίως ιδεολογικοπολιτικές δυνάμεις του εθνικού κέντρου. Αυτή η ιδεολογική μονομέρεια της εκκλησιαστικής ηγεσίας επιμαρτυρεί πως η δίωξη του Καζαντζάκη δεν θεμελιώθηκε σε θεολογικά ή βιβλικά κριτήρια, αλλά υπαγορεύθηκε από εντελώς διαφορετικές σκοπιμότητες, κρυμμένες πίσω από μια πατρική μέριμνα για την προστασία του ποιμνίου, που - τάχα - κινδύνευε με αλλοίωση της πίστης και ηθική παράλυση.

5. Κριτικές επισημάνσεις. Η σχοινοβασία μεταξύ κατακτήσεων και ερμηνευτικών παγίδων

Η παραπάνω - αναγκαστικά επιγραμματική - παρουσίαση των πρόσφατων και σύγχρονων θεολογικών προσεγγίσεων και επανεκτιμήσεων του καζαντζακικού έργου δείχνει αφενός την ευρεία κλίμακα των ερμηνευτικών προσεγγίσεων και προσλήψεών του και αφετέρου τη σημαντική παρουσία του δημιουργού στη σύγχρονη θεολογική έρευνα. Αξίζει, παρόλα αυτά, να αναφέρουμε πως η θεολογική επαναπροσέγγιση του καζαντζακικού έργου δεν είναι απαλλαγμένη από κινδύνους ή πειρασμούς. Ένας από αυτούς είναι η προσπάθεια υπέρβασης των ενοχικών συνδρόμων για την προγενέστερη - σκληρόκαρδη και άδικη - στάση της θεολογίας απέναντι στον Νίκο Καζαντζάκη. Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια υπέρβασης της ενοχής για τα

ατοπήματα του παρελθόντος κινδυνεύει ενίοτε να εκτραπεί σε μια τάση ορθοδοξοποίησης του καζαντζακικού έργου ή και «αγιοποίησης» του ίδιου του δημιουργού. Έτσι, στον αντίποδα του αντικαζαντζακισμού, ο οποίος αναπτύχθηκε τον προηγούμενο αιώνα και επιβιώνει μέχρι σήμερα, στηριγμένος σε άδικες κρίσεις και υπερβολές, που αγγίζουν τα όρια της γραφικότητας, υπάρχει ο κίνδυνος να αναπτυχθεί ένας αντι-αντικαζαντζακισμός, ο οποίος, λειτουργώντας αντισταθμιστικά, χρησιμοποιεί ανάλογες υπερβολές ή και ερμηνευτικές αυθαιρεσίες, αλλάζοντας το πρόσημο από αρνητικό σε θετικό.

Στην ίδια προοπτική αναδύεται και ο κίνδυνος της σκόπιμης ή ασύνειδης ταύτισης, ανάμεσα στους θετικούς ήρωες της καζαντζακικής λογοτεχνίας και στον δημιουργό τους, με αποτέλεσμα οι αντιλήψεις, οι αρετές και τα υπαρξιακά κατορθώματα των θετικών ηρώων να εγγράφονται στην ίδια την πνευματική υπόσταση του Καζαντζάκη, ωσάν να τα υποστήριξε ή να τα έζησε ο ίδιος - εννοείται ότι δεν ισχύει το ίδιο με τις ηθικά λιποβαρείς ή αρνητικές μυθιστορηματικές περσόνες των καζαντζακικών έργων.

Ωστόσο, ο σημαντικότερος κίνδυνος αυτών των ερμηνευτικών υπερβολών ή αυθαιρεσιών, κατά τη γνώμη μου, έγκειται στο να αντιμετωπιστεί ο μεν κρητικός στοχαστής ως πνευματικός δάσκαλος ή ως επαγγελματίας της πίστης, τα δε έργα του ως θεολογικές πραγματείες, με φιλοσοφικό ή λογοτεχνικό ένδυμα. Η συγκεκριμένη αντιμετώπιση του Καζαντζάκη, μολονότι πηγάζει από την πιεστική ανάγκη να δικαιωθεί θεολογικά ο κρητικός συγγραφέας, φορτώνει στους ώμους του, και μάλιστα ερήμην του, μια ιδιότητα, την οποία ο ίδιος δεν διεκδίκησε ποτέ -χώρια που περιορίζει τον ορίζοντα των αναζητήσεών του, τον οποίο ο ίδιος θέλησε πάντα να διατηρήσει ανοιχτό και ασύνορο. Εξάλλου, και οι αλλοτινοί διώκτες του Καζαντζάκη, με ριζικά διαφορετική στοχοθεσία, βέβαια, τον είχαν αυθαίρετα αντιμετωπίσει ως θεολόγο και πνευματικό διδάσκαλο, ώστε να τον κατηγορήσουν επί αιρέσει, με το επιχείρημα ότι αποδέχεται ορισμένες παραδοχές της χριστιανικής πίστης και αρνείται ή παραποιεί άλλες. Και όλα αυτά σε πείσμα του ιστορικού δεδομένου πως κάθε αιρεσιάρχης ήταν ένα συνειδητό και οργανικό μέλος μιας εκκλησιαστικής κοινότητας και απευθυνόταν με τη διδασκαλία και τα κείμενά του στα υπόλοιπα μέλη, προσπαθώντας να "διορθώσει" τις πεποιθήσεις τους ή και να επιβάλει τις δικές του. Πράγμα που βέβαια δεν ισχύει για τον κρητικό στοχαστή, ο οποίος αφενός δεν θέλησε ποτέ να ανήκει συνειδητά σε κάποια θρησκευτική ή χριστιανική κοινότητα και αφετέρου κατηγορούσε ανοιχτά, και όχι πάντα άδικα, τον εκκλησιαστικό οργανισμό πως διαστρέβλωσε το μήνυμα του Ευαγγελίου και μετέτρεψε το αναγεννητικό κίνημα του Χριστού σε έναν εξουσιαστικό θεσμό. Πιθανολογώ ότι, αν ο Καζαντζάκης ζούσε σήμερα, μάλλον θα αντιδρούσε χαμογελώντας - ίσως με το ίδιο πικρό χαμόγελο, που αντιμετώπισε την καταδίκη των έργων του από την εκκλησιαστική ηγεσία - στην προοπτική να αναδειχθεί σε γνήσιο τέκνο και εκφραστή της χριστιανικής και δη ορθόδοξης παράδοσης. Εξάλλου, όπως έχει επισημανθεί, αν και ο Καζαντζάκης δανείζεται ποικίλα σύμβολα ή ερωτοτροπεί με αντιλήψεις διαφόρων θρησκευτικών συστημάτων ή αξιοποιεί τους δοκιμασμένους και ισχυρούς μύθους των θρησκευτικών παραδόσεων, ο ίδιος παραμένει θιασώτης και πρεσβευτής μιας μεταφυσικής οιονεί πολυθεϊστικής αλλά ριζικά άθρησκης, δηλαδή ανυπότακτης σε δόγματα και απαλλαγμένης από τον πειρασμό της κοσμικής εξουσίας (Αρβανίτης, 2013).

Παρά τις σκόρπιες μεθοδολογικές αδυναμίες ορισμένων χειρισμών της, η πρόσφατη και σύγχρονη παρουσία του Καζαντζάκη στη θεολογική έρευνα αφενός αποδεικνύει το εύρος των ερμηνευτικών αναγνώσεων του καζαντζακικού έργου και τη διάρκειά του στον χρόνο. Εξάλλου, οι άφθονες, σχεδόν εμμονικές, αναφορές του Καζαντζάκη στον «Αόρατο» (Καζαντζάκης, [5]1971) και στις ποικίλες μεταμφιέσεις του αναδεικνύουν τον κρητικό συγγραφέα σε έναν από τους πιο μεταφυσικούς νεοέλληνες λογοτέχνες και στοχαστές και, συνεκδοχικά, τη θεολογία σε έναν από τους προνομιακούς συνομιλητές της σκέψης του. Αυτή η θρησκευτικότητα του Καζαντζάκη, συνδυασμένη με την αμφίθυμη στάση του απέναντι στους θεσμικούς διαχειριστές της πίστης, προσφέρεται ως γόνιμο πεδίο θεολογικού προβληματισμού, που καρπίζει όχι μόνο στην ακαδημαϊκή έρευνα αλλά και στην διδακτική διαδικασία. Πράγμα που επιβεβαιώνεται, κυρίως, στην προθυμία με την οποία οι νεαροί φοιτητές της θεολογίας εντάσσουν τη μελέτη της καζαντζακικής σκέψης στο Πρόγραμμα των σπουδών τους, για να αναστοχαστούν και να αναμετρηθούν με τις δικές του υπαρξιακές στάσεις και προτάσεις, γύρω από καίρια και διαχρονικά ζητήματα, όπως είναι η ελευθερία, η

ατομική αυτοπραγμάτωση και η κοινωνική ευθύνη, το νόημα της πίστης και η αξία της αμφιβολίας, ο αγώνας, που δεν απαιτεί ή δεν προσδοκά ούτε μεταθανάτια αντιμισθία ούτε εγκόσμια εξαργύρωση.
Η μελέτη του «καζαντζακικού ζητήματος» και των εκκλησιολογικών παρενεργειών του βοηθά τους φοιτητές να κατανοήσουν πως η αποστολή της θεολογίας δεν είναι η άκριτη στήριξη των ιεραρχικών επιλογών αλλά η ρωμαλέα αναζήτηση της αλήθειας, ακόμη και όταν αυτή αποκαλύπτει τις βαθιές ρυτίδες του ιστορικού προσώπου της Εκκλησίας. Επιπλέον, μέσα από μαθήματα, που συνδέουν τη θεολογική σκέψη με τη λογοτεχνία ή και τον κινηματογράφο, όπου δεσπόζει η παρουσία του καζαντζακικού έργου, μαθητεύουν σε μια θεολογία ανοιχτή, που γνωρίζει και προσλαμβάνει το εκάστοτε πολιτισμικό παρόν και αφουγκράζεται τις αγωνίες και τα αιτήματά του, ψηλαφίζοντας πιθανές και πειστικές αποκρίσεις. Μαθαίνουν να εντοπίζουν και να εκτιμούν τόσο την πολιτισμική διάσταση της πίστης όσο και την πνευματική διάσταση της δυσπιστίας ή και της μαχητικής απιστίας. Μιας απιστίας, η οποία δεν αποτελεί παρά το προσωπείο μιας γνήσιας μεταφυσικής δίψας, που σε πολλά συμβατικά θρησκευτικά περιβάλλοντα έχει προ πολλού και αμαχητί δώσει τη θέση της στην ακίνητη βεβαιότητα της αυτοδικαίωσης ή και του πνευματικού ναρκισσισμού. Μαθαίνουν να διακρίνουν τον Θεό, που η λογοτεχνία άλλοτε ντύνει με πολλά προσωπεία και άλλοτε Τον γδύνει από την ουράνια υπερβατικότητα, για να τον φέρει στη χειροπιαστή πραγματικότητα κάθε αναγνώστη. Και τέλος, μαθαίνουν πως η κριτική προσέγγιση ενός πνευματικού και καλλιτεχνικού έργου στηρίζεται στη νηφαλιότητα, αποφεύγει τις υπερβολές και, το κυριότερο, δεν δίνει ποτέ θεωρητική υπόσταση στις πέτρες, που άλλοτε χρησιμεύουν για τη μετατροπή του δημιουργού σε είδωλο και άλλοτε για την, δια λιθοβολισμού, εξόντωσή του.

Βιβλιογραφία

Αρβανίτης Χριστόφορος (2013). Η έννοια της αρνησιθρησκίας στο Νίκο Καζαντζάκη, *Κρητολογικά Γράμματα* 23, σσ. 231-256.
Προσβάσιμο και μέσω διαδικτύου (στο οποίο παραπέμπουμε):
https://www.academia.edu/12948454/
[προσπέλαση 20/05/2017]

Ασλανίδης Αδαμάντιος (1998). *Η χριστολογική αντίληψη του Νίκου Καζαντζάκη.* Διπλωματική εργασία, Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Βουλγαράκη-Πισίνα, Εύη (2005). Η "Χριστολογία" του Νίκου Καζαντζάκη, *Νέα Εστία,* τ. 1776, σσ. 402-416.

Ghetu, Caroline Raluca (2016). *Πίστη και γνώση, άσκηση και δράση. Μια θεολογική και ψυχοκριτική προσέγγιση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη.* Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Καζαντζάκης, Νίκος ([5]1971). *Ασκητική. Salvatores Dei.* Αθήνα: εκδ. Ελένης Ν. Καζαντζάκη.

Κυριατζή, Αντωνία (2016). *Η Εκκλησία στην Ελλάδα και το καζαντζακικό ζήτημα. Ιστορική αναψηλάφηση με βάση τις πηγές.* Θεσσαλονίκη: εκδ. Ostracon.

Λασκαρίδου, Σοφία (2002). *Η χρήση της Αγίας Γραφής στα έργα του Νίκου Καζαντζάκη,* Διπλωματική εργασία, Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ματσούκας, Νίκος (1988, [2]1989). *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη.* Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας.

Ματσούκας, Νίκος (2003). Νεοελληνικής διανόησης και θεολογίας παραλειπόμενα. *Αναλόγιον,* 6, σσ. 17-25.

Μπην, Πήτερ (2007α). *Οκτώ κεφάλαια για τον Νίκο Καζαντζάκη.* Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης -Εκδόσεις Καστανιώτη.

Bien, Peter (2007β). *Καζαντζάκης: Η πολιτική του πνεύματος,* τ. 2, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Νανάκης, Ανδρέας (2007), «Η Εκκλησία και ο Νίκος Καζαντζάκης. Ο μύθος για τον αφορισμό και την κηδεία του».
Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου: προσιτό στην ιστοσελίδα
http://imakb.gr/Nikos_Kazantzakis_ar8ro.htm#_ftn12
[προσπέλαση 15/05/2017]

Σταμούλης, Χρυσόστομος Α. (2004). *Κάλλος το άγιον. Προλεγόμενα στη φιλόκαλη αισθητική της Ορθοδοξίας.* Αθήνα: εκδ. Ακρίτας.

Σταμούλης, Χρυσόστομος Α. (2009). *Έρως και θάνατος. Δοκιμή για έναν πολιτισμό της σάρκωσης.* Αθήνα: εκδ. Ακρίτας.

Σταμούλης, Χρυσόστομος Α. (2016). *Νίκος Καζαντζάκης. Τελευταίος Πειρασμός.*
Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου:
http://users.auth.gr/stamchr/treis_meletes.pdf
[προσπέλαση 15/05/2017]

Υφαντής, Παναγιώτης Αρ. (2007). *Το ανθρωπολογικό ιδεώδες του Νίκου Καζαντζάκη και ο Φραγκίσκος της Ασίζης.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Υφαντής, Παναγιώτης Αρ. (2008α). Σταθερές και μεταβλητές. Ανιχνεύοντας τη χριστιανική ταυτότητα του Νίκου Καζαντζάκη στον τόμο του ίδιου, *Η αγιότητα του μαρτυρίου και η μαρτυρία της αγιότητας. Θεολογικά μελετήματα,* Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, σσ. 249-254.

Υφαντής, Παναγιώτης Αρ. (2008β). Οι αγιολογικές ρωγμές της "Κρητικής Ματιάς" του Νίκου Καζαντζάκη. «Δεδομένα, μεταμορφώσεις, παλινδρομήσεις». *Φιλόλογος* τχ. 131, σσ. 41-53.

Υφαντής, Παναγιώτης Αρ. (2010). Πόλις και Αντίπολις. Συνέχειες και ασυνέχειες στη σχέση μεταξύ Εκκλησίας και πολιτισμού (σσ. 86-109). Στο *Εκκλησία και Πολιτισμός. Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη, 20- 22 Οκτωβρίου 2010),* Θεσσαλονίκη: εκδ. Κυριακίδη.

Υφαντής Παναγιώτης Αρ. (2017). «Ταύτα κακείνα». *Σχόλια στην οικουμενική μεταχριστιανικότητα του Νίκου Καζαντζάκη.* Εισήγηση στην Ημερίδα με θέμα «Ο οικουμενικός Νίκος Καζαντζάκης» που διοργάνωσε η Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη και το Κέντρο Πολιτισμού Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας με αφορμή τη συμπλήρωση 60 χρόνων από τον θάνατο του δημιουργού στη Θεσσαλονίκη [υπό έκδοσιν].
Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου:
https://www.academia.edu/35347249/
[προσπέλαση 20/08/2017]

Χατζηαποστόλου Μαρία (2010). *Το πρόσωπο του Χριστού στον Νίκο Καζαντζάκη.* Διπλωματική εργασία, Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Χατζηαποστόλου Μαρία (2016). *Θεός, κόσμος, άνθρωπος. Σπουδή στα κείμενα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και του Νίκου Καζαντζάκη.* Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Εισηγήσεις και εργαστήρια

ΚΑΤΑ ΑΞΟΝΑ

Θεματικός άξονας

1

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 1

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Γεώργιος Χ. Κουμάκης

Η *Οδύσεια* του Νίκου Καζαντζάκη ως αξία και η θέση της στην εκπαίδευση

Το πρόβλημα, που τίθεται στην παρούσα εισήγηση, έγκειται στη διερεύνηση της αξίας της *Οδύσειας* του Νίκου Καζαντζάκη και έπειτα στο αν αυτή - όπως και το υπόλοιπο ποιητικό του έργο, που διακρίνεται για την υψηλή τέχνη του[1] - αξίζει να συμπεριληφθεί στα διδακτικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό βέβαια εξαρτάται από την ποιότητα και τον τρόπο ζωής, που προβάλλει ως πρότυπο στις νέες γενιές καθώς και από τη λογοτεχνική και εκφραστική της δύναμη. Θα αναζητηθεί συνεπώς η δομή της, το εννοιολογικό της περιεχόμενο καθώς και ποια μηνύματα ήθελε ο Καζαντζάκης να εκπέμψει μέσω αυτής και γενικότερα της ποίησής του. Τα ερωτήματα αυτά δεν θα ήταν ίσως αναγκαίο να τεθούν, αν δεν υπήρχε αμφισβήτηση και ενίοτε έντονη απαξίωσή της. Δεν φιλοδοξεί βέβαια η μελέτη αυτή να σώσει τα φαινόμενα (σῴζειν τὰ φαινόμενα) κατά την έκφραση του Αριστοτέλη, όταν οικοδομούσε το κοσμολογικό του σύστημα (Π. *οὐρ.,* Β 3, 270 b 4 - 10). Την ιδέα, που περιέχεται στη φράση αυτή, παρέλαβε και αξιοποίησε αργότερα ο P. Duhem, όταν στο δοκίμιό του διατύπωσε την έννοια της φυσικής θεωρίας. Τέτοιες τολμηρές φιλοδοξίες δεν είναι στις προθέσεις του ομιλούντος, για τον απλό λόγο ότι θα ήταν ευχαριστημένος, αν θα μπορούσε, με την προσπάθεια αυτή, να προσθέσει έστω ένα μικρό λιθαράκι στην έρευνα για το τεράστιο σε όγκο και παλμό έργο του Καζαντζάκη, η συγγραφική επιτυχία του οποίου άλλωστε σε παγκόσμια κλίμακα δεν αμφισβητείται, αφού έργα του έχουν μεταφραστεί σε περισσότερες από εβδομήντα γλώσσες.

Εκείνο το οποίο επιχειρείται με την παρούσα είναι να σχολιασθούν και αναλυθούν ορισμένα δυσκολονόητα αλλά άκρως ενδιαφέροντα χωρία, τα οποία χρήζουν διαλεύκανσης και διασάφησης. Αυτό που σε τελευταία ανάλυση μένει προς διερεύνηση είναι η αναζήτηση του αληθινού νοήματος, αφού είμαστε ακόμα πολύ μακριά από το να συλλάβομε το περιεχόμενό της. Φαίνεται πως είναι αληθές ότι σε υψηλά και δυσπρόσιτα έργα τέχνης, όπως είναι η υπό εξέταση *Οδύσσεια,* είναι θεμιτό και εύλογο ο καθένας να επιχειρεί τη δική του προσέγγιση στο εκάστοτε υπό διαπραγμάτευση θέμα. Έτσι, πολλοί δρόμοι οδηγούν στον επιδιωκόμενο σκοπό. Δεν είναι επομένως πολύ εύκολο να δοθεί μονοσήμαντη και αντικειμενική αποτίμηση της *Οδύσσειας,* του μεγαλύτερου έπους της λευκής φυλής,[2] λαμβανομένων υπόψη των διαμετρικά αντίθετων γνωμών, που έχουν μέχρι σήμερα διατυπωθεί γι' αυτήν. Παρά τη μοναδικότητά της σε όγκο, παλμό και ανθεκτικότητα στον χρόνο, ώστε κάλλιστα να μπορεί να παραβληθεί με τα κλασικά έργα του Σαίξπηρ ή του Γκαίτε, εντούτοις είναι σε ευρείες μάζες αμφιλεγόμενη, δυσπρόσιτη και δυσκολοδιάβαστη. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας κυρίως τεσσάρων παραγόντων: 1) της τεράστιας έκτασής της, ώστε να χάνεται ο ειρμός και η ακολουθία της σκέψης, 2) του ασυνήθως μεγάλου πλούτου του λεξιλογίου και του πλήθους των εκφραστικών μέσων, 3) των καινοφανών και δύσληπτων ιδεών, οι οποίες φαντάζουν αλλόκοτες, εναντίες ή ενίοτε ακόμα και αντιφατικές στην κοινή λογική και 4) της μορφής της ποίησης, που είναι έπος, δηλαδή ένα παλιό και ξεχασμένο είδος (Καραντώνης, 1959, 166). **Τούτο γίνεται** λόγω αφενός μεν της περίτεχνης πλοκής του λόγου, ως απόρροιας της μεγάλης εκφραστικής και λογοπλαστικής του δύναμης, αφετέρου δε της βαθύτητας του στοχασμού, ως αποτέλεσματος της ευφυίας και της αξιοθαύμαστης φιλομάθειάς του. Με την επίδραση και των δύο αυτών στοιχείων, το έργο αποκτά ένα ειδικό βάρος, ώστε να καθίσταται δυσνόητο και ξένο για τους πολλούς. Για τον λόγο ακριβώς αυτόν δεν αποστηθίζεται εύκολα ούτε τραγουδιέται, όπως τραγουδιόταν και είχε μελοποιηθεί στην αρχαία Ελλάδα η *Οδύσεια* του Ομήρου ή στα νεότερα χρόνια ο *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου ή *η Ερωφίλη* του Γεωργίου Χορτάτζη.

Όλα αυτά δημιουργούν εκ πρώτης όψεως την απατηλή εντύπωση ενός δυσθεόρατου κενού, που δικαιολογημένα προξενεί πνευματικό ίλιγγο, εξαιτίας δήθεν μιας φρενιτιώδους νοητικής αταξίας, ανωμαλίας,

[1] Φιλιππίδης, Σ.Ν. (2017), *Έξι και ένα μελετήματα για τον Νίκο Καζαντζάκη,* Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 183.
[2] Πρεβελάκης, Π. (1977), Ο Καζαντζάκης, Βίος και έργα, Θεώρηση του Ν. Καζαντζάκη, *Τετράδια ευθύνης,* τ. 3· Αυγέρης, Μ. (1939), Η νέα *Οδύσεια,* Νέα Εστία, τ. 26ος, 1247 - 1256 και 1344 κ. έξ.

ακαμψίας και ενός ακραίου μηδενισμού, αφού τα πάντα γκρεμίζονται, χωρίς οίκτο ή δισταγμό, για να τεθεί στη συνέχεια νέα τάξη πραγμάτων. Όταν, όμως, με ενδελεχείς, διεξοδικές, προσεκτικές και επίπονες αναγνώσεις επιχειρείται να τεθούν τάξη και αρμονία στην, κατά τα φαινόμενα μόνο, αταξία ή δυσαρμονία - στο βαθμό, βέβαια, που αυτό είναι κατορθωτό - τότε τα πράγματα μεταβάλλονται προς το καλύτερο, δηλαδή αντιστρέφονται, ώστε το δυσπρόσιτο και ακατανόητο αυτό ποίημα να γίνεται γοητευτικό, αφού μαγεύει τις λεπτές χορδές της ψυχής, έστω ολίγων αναγνωστών, λόγω του εξαίσιου λυρισμού του τραγουδιού, το οποίο εκφράζει αγωνίες, ανησυχίες, καταστροφές αλλά ταυτόχρονα ανοικοδομήσεις, δημιουργία καθώς και βαθύτατες χαρές και λύπες, σ' ένα πρωτόγνωρο, εξωτικό, παραμυθένιο και δυσερμήνευτο περιβάλλον, που, όμως, μοιάζει με πραγματικό.

Εδώ, λοιπόν, τίθεται το ερώτημα για το ποιος είναι ο κάλλιστος τρόπος, προκειμένου να προσεγγίσει κανείς το νόημα του γιγαντιαίου, τιτανικού και ωκεάνιου αυτού έργου, όπως συνηθίζεται να αποκαλείται.[3] Ο δρόμος, που πρέπει να ανοιχθεί για την πρόσληψη με λιγότερα εμπόδια του δυσκολότατου αυτού έργου του Καζαντζάκη, έχει ήδη επισημανθεί με επιτυχία, κατά τη γνώμη μου. Έχει συγκεκριμένα προταθεί η ιδέα ότι η «Οδύσεια» πρέπει να θρυμματισθεί, δηλαδή να κομματιασθεί σε επιμέρους ενότητες ή και φράσεις ακόμα. Η επινόηση αυτή είναι του Ανδρέα Καραντώνη,[4] ο οποίος είπε:

«Έτσι, συντρίβοντας την «Οδύσσεια» ανθολογιακά και αποσπασματικά, θα επικοινωνήσομε καλύτερα με τον ποιητή Καζαντζάκη και θα ζήσουμε σ' έναν κόσμο ποιητικής μαγείας και ελευθερίας απροσδόκητων επαφών και συγκινήσεων».

Εδώ θα πρέπει ίσως να προστεθεί, συμπληρωματικά, η άποψη εκείνη κατά την οποία ένας Κρητικός κατανοεί ευκολότερα την «Οδύσεια» από έναν άλλον, επειδή, όπως ο ίδιος ο ποιητής ομολογεί, ο Οδυσσέας, ως πρωταγωνιστής του έργου, δεν είναι ούτε Έλληνας ούτε μη Έλληνας (βάρβαρος) αλλά Κρητικός, ο χαρακτήρας του οποίου είναι μια σύνθεση των ιδιοτήτων του Έλληνα και του Ασιάτη.[5] Αυτό συμβαίνει, επειδή ο συνθέτης της «Οδύσειας» ήταν Κρητικός και συνεπώς εφοδιασμένος με τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, λεξιλόγιο και βιώματα των ανθρώπων της ιδιαίτερης πατρίδας του. Η δυσκολία, ωστόσο, κατανόησης του έργου ως όλου ακόμα και από έναν Κρητικό παραμένει, έστω και αν αυτή είναι μικρότερης έκτασης. Η αμφίδρομη κίνηση από το όλο προς το μέρος και τανάπαλιν φαίνεται ότι - τουλάχιστον στα δυσκολονόητα έργα - πρέπει να αρχίζει από τα μέρη προς το όλο, διότι, μόνο όταν γνωρίζει κανείς τα μέρη, μπορεί να κατανοήσει ευχερέστερα το όλο. Είναι όμως αναγκαίο στη συνέχεια να ακολουθήσει και η αντίστροφη κίνηση, διότι το μέρος διαφωτίζεται και διαλευκαίνεται καλύτερα από το όλο. Ακόμα όμως και αν συμβαίνουν όλα αυτά, να είναι δηλαδή ο αναγνώστης Κρητικός και να μελετάται η *Οδύσεια* κατά μέρη και όχι συνολικά, πάλι οι δυσκολίες κατανόησης θα είναι ανυπέρβλητες, αν δεν γνωρίζει το φιλοσοφικό υπόβαθρο του ποιητή και πώς η ιδέα μετουσιώνεται σε βίωμα. Εδώ πρέπει να επισημανθεί η ιδιαιτερότητα της ποίησης του Καζαντζάκη έναντι των άλλων ποιητών, όπως του Β. Κορνάρου και του Γ. Χορτάτζη. Ο Καζαντζάκης ξεκινά από τη σύλληψη της ιδέας, η οποία μετατρέπεται σε βίωμα, ενώ στους άλλους ποιητές συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, οδηγούνται δηλαδή από το βίωμα στην ιδέα, πράγμα που καθιστά το ποίημα απλό και κατανοητό.

Στην *«Οδύσεια»* εκτυλίσσονται με όλη τη δύναμη της ψυχής οι πικρές και ευχάριστες αναμνήσεις, οι πόθοι και οι ελπίδες καθώς και η πολύπλοκη, πολυσχιδής αλλά και δυσβάστακτη περιπέτεια του ανθρώπου για δημιουργία και καταστροφή, χτίσιμο και γκρέμισμα. Σ' όλα αυτά αναζητείται διαρκώς ο σκοπός και το νόημα της ζωής, που από τη φύση της καταλήγει στον θάνατο. Εκείνο που προκύπτει από τη συναναστροφή του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπό του, από την πάλη του με τα στοιχεία της φύσης και κυρίως με τον εαυτό του είναι τελικά η απορία και η αναζήτηση του ορθού ή του αρμόζοντος στον καθένα τρόπου ζωής,

[3] Καραντώνης, Α. (1959), Στοχασμοί για την ποίηση της *«Οδύσσειας», Νέα Εστία,* 159· Κανελλόπουλος, Π. (1977), *Καζαντζάκης, Νέα Εστία*, ΤΕΥΧ. 1211, 7.
[4] Καραντώνης, Α. (1959), *Στοχασμοί για την ποίηση της «Οδύσσειας», Νέα Εστία,* 167.
[5] Παρλαμάς, Μ. (1959), Η συμφωνία ανθρώπου και υπερανθρώπου, Δέκα ανέκδοτες επιστολές του Καζαντζάκη, *Νέα Εστία,* 203 - 204.

δηλαδή του πώς πρέπει να ζούμε, πράγμα που ήταν ο πυρήνας και το κέντρο βάρους των διαλογισμών του Σωκράτη στον τομέα της κοινωνικής και πολιτικής του φιλοσοφίας. Το πῶς *βιωτέον* (*Γοργ.,* 492 d 5) αποτελούσε την αφετηρία των στοχασμών στις καθημερινές του αναζητήσεις και ενασχολήσεις.

Ο Καζαντζάκης προσπάθησε σ' όλη του τη ζωή να αποκτήσει βαθιά, εμπεριστατωμένη και αληθινή γνώση της πραγματικότητας. Πίστευε ωστόσο ότι *φαινόμενο και ουσία* είναι δυσδιάκριτες οντότητες και ότι τελικά το ένα δεν χωρίζεται παντελώς από το άλλο, αφού είναι δύο διαφορετικές όψεις του ὄντος. Έτσι θα πει ότι «η μόνη ουσία είναι τα φαινόμενα».[6] Η ταυτότητα και η σύμπτωση αυτή του εἶναι και του φαίνεσθαι είναι ίσως πλατωνικής προέλευσης, αφού ο φιλόσοφος στον *Παρμενίδη* του θεωρεί τις δύο αυτές έννοιες, κάτω από ειδικές συνθήκες, μάλλον αδιαχώριστες. Έτσι το ένα *(ἕν)* και είναι και φαίνεται και ούτε είναι ούτε φαίνεται (τελώς., 66 b). Η θέση δηλαδή ή η άρνηση του ενός συνεπάγεται αυτομάτως και την αντίστοιχη θέση του άλλου. Υπάρχει βέβαια και η περίπτωση να φαίνεται κάτι χωρίς να είναι ή να είναι χωρίς να φαίνεται.

Η αληθινή όμως σύλληψη της πραγματικότητας δεν επιτυγχάνεται μόνο με το νου αλλά και τη φαντασία, κορυφαία έκφραση της οποίας είναι το όνειρο. Εδώ πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί, ώστε να μη θεωρήσομε αντιφατικά τα λόγια του Καζαντζάκη, ότι δηλαδή «ο νους του ανθρώπου φαινόμενα μόνο μπορεί να συλλάβει, ποτέ την ουσία», όπως αναφέρει στην *Ασκητική* [7] του. Με τις φράσεις αυτές ο Κρητικός στοχαστής και λογοτέχνης δεν θέλει να πει ότι εντελώς άλλο πράγμα είναι τα φαινόμενα και άλλο η ουσία, αλλά ότι ουσία και φαινόμενα είναι εκφάνσεις του ίδιου πράγματος, δηλαδή του όντος, κατά την έκφραση του Αριστοτέλη, το οποίο πάντα ζητούμε και για το οποίο πάντα απορούμε: τί τὸ ὂν τὸ ἀεὶ ζητούμενον καὶ ἀεὶ απορούμενον; (*Μ.τ.φ.,* Z 1, 1028 b 2 - 4). Όταν λοιπόν ο Καζαντζάκης λέγει ότι ο νους μπορεί να συλλάβει μόνο φαινόμενα αλλά ποτέ την ουσία, εννοεί ότι μπορεί να κατανοήσει ένα μέρος μόνο της ουσίας και συγκεκριμένα εκείνο που αποκαλύπτεται και φαίνεται σε μας, δηλαδή την αλήθεια, πράγμα που σημαίνει ότι δεν πέφτει στη λησμονιά,[8] ενώ το όλο παραμένει ασύλληπτο. Γι' αυτό αποκαλεί τη ζωή παιχνίδι, που δίνουν οι πέντε αισθήσεις του σώματός μας.[9] Η ιδέα αυτή ανάγεται στον Πλάτωνα, ο οποίος αποκαλεί τον άνθρωπο παιχνίδι του θεού και το βέλτιστο πλάσμα του (*Νόμ.,* Z 803 c 4 - 6).

Ας δούμε τώρα, στη συνέχεια, τη σημασία και τη λειτουργία του ονείρου στη γνωστική διαδικασία. Τα ταξίδια και τα όνειρα καθώς και οι κορυφαίες εκφάνσεις του πνεύματος και οι νομιζόμενοι θεοί, όπως ο Όμηρος, ο Νίτσε, ο Μπερξόν, ο Χριστός και ο Βούδας, υπήρξαν γι' αυτόν μεγάλοι ευεργέτες. [10] Το όνειρο λέγει πλαγίως, δηλαδή αλληγορικά, εκείνο που δεν μπορεί ο νους να πει ευθέως (*Ο Φτωχούλης του θεού,* 299). Αυτό, δηλαδή, που δεν μπορεί να φέρει στο φως η μέρα, το φέρνει ως δώρο η νύχτα (*Οδύσεια,* Η 359 - 60). Το όνειρο κατά τον Καζαντζάκη λειτουργεί επίσης και ως θεραπευτική και σωτήρια δύναμη:

«γιατρεύει τ' όνειρο τις πιο βαθιές λαβωματιές του ξύπνου, ας τον αφήσει να νειρεύεται μη σωχαθεί η ζωή του»(*Οδύσ.,* 954 - 5).

Όνειρο είναι ολόκληρος ο κόσμος και χρησιμεύει ως φάρος και οδηγητικό νήμα του ανθρώπου:
«Όνειρο ο κόσμος γαλανό και πράο και τόνειρο στον ουρανό αμολύθη και το κρατώ σα χαρταετό και πάω».[11]

Ο Καζαντζάκης ομολογούσε ότι προσπαθούσε να θυμάται τα όνειρα, «γιατί αυτά στάθηκαν μεγάλη βοήθεια στην ξύπνια ζωή του».[12]

Εδώ, όμως, μπορεί και πρέπει να τεθεί το ερώτημα γιατί το όνειρο έχει μεγαλύτερη δύναμη να αποκαλύψει την αλήθεια από τον νου. Η απάντηση στο θέμα αυτό μπορεί να αντληθεί από τη φράση του:

[6] Σοφουλάκης, Α. (1998), *Αυτόγραφα όνειρα του Καζαντζάκη,* Ηράκλειο Κρήτης, 66.
[7] Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική,* 12 - 13.
[8] Heidegger, M. (1997), *Vom Wesen der Wahrheit, Gesamtausgabe,* Band 34, V. Klosterman.
[9] Καζαντζάκης,, Ν. (2007), *Ασκητική,* 28.
[10] Καζαντζάκης, Ν. (1982), *Αναφορά στον Γκρέκο,* 535.
[11] Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Τετσίνες,* 169.
[12] Καζαντζάκης, Ν. (1959), Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη, *Νέα Εστία,* τεύχ. 779, 31.

«Γιομάτος φρόνεση και φόβο ο νους ζεμένος στην ανάγκη» (*Οδυσ.,* Υ 302 - 8).

Ο νους μπορεί να έχει φρόνηση και να κατέχεται από φόβο είναι όμως ζεμένος με την ανάγκη, η οποία περιορίζει στον άνθρωπο σημαντικά την ελευθερία λόγου και πράξης. Οι παντός είδους ανάγκες ελαττώνουν την πρακτική δύναμη του νου και του θέτουν όρια, ενώ ο άνθρωπος, όταν ονειρεύεται, είναι παντελώς ελεύθερος. Κατά το όνειρο, στην κατάσταση του ύπνου και της φαντασίας, που είναι προέκταση της συνείδησης, το άτομο, ως καθαρό πνεύμα, έχει απόλυτη ελευθερία κινήσεων και δράσεων. Έτσι θα πει:
«Βαθιά νειρεύεται να πεθυμάει, ξαναγεννιέται ο γέρος, ο μέγας, ο ξύπνιος ξορκιστής, φυσάει κι η μάβρη φλούδα πέφτει, το σκοτεινό κορμί και πια η ψυχή, γιομάτη ορθές φτέρουγες, πόθο τον πόθο ελεύθερη τρυγάει, πόθο τον πόθο πάει! (*Οδυσ. Τ,* 944 - 6).

Αλλά και κατά τον Πλάτωνα, ο νους δεν έχει μόνο τη δύναμη της πειθούς, αλλά υπόκειται και στον νόμο της ανάγκης (*Τιμ.,* 48 a). Πάντως ο πυρήνας των σκέψεων του Καζαντζάκη είναι ο ανθρωπισμός, πράγμα που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο και το κεντρικό νόημα του έργου του. Έτσι θα πει: «τον Άνθρωπο συλλογούμαι, ας είναι Τούρκος, Έλληνας, Οβραίος, ό,τι θέλει.[13] Η *Οδύσειά* του περιέχει περίπου 50 όνειρα.[14]

Με τις ξένες μεταφράσεις, όπως την αγγλική, γαλλική γερμανική, λόγω της απλούστευσης της γλώσσας και, κατά συνέπεια, της αμεσότητας της εκφραστικής δύναμης, η μετάδοση του νοήματος καθίσταται, σε μεγάλο βαθμό, ευκολότερη στο αλλόγλωσσο αναγνωστικό κοινό. Έτσι, με τη μεταγλώττιση του έργου, επιτεύχθηκε να ανοιχτούν διάπλατα οι πύλες του μεγαλοπρεπούς και σεπτού αυτού οικοδομήματος, ώστε ο αναγνώστης να απολαύσει, σε κάποιο μέτρο, τους καρπούς του τεράστιου μόχθου του συγγραφέα. Η μετάφραση, όμως, οποιουδήποτε έργου έχει το σοβαρό μειονέκτημα ότι δεν είναι η μητρική γλώσσα του ποιητή, με την οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα τα βιώματά του, γενικότερα των Ελλήνων και ιδίως των Κρητικών, λόγω καταγωγής και ιδιαίτερης αγάπης του προς αυτήν. Η γλώσσα κάθε λαού είναι αλληλένδετη με την ιστορία, τις σκέψεις, τους αγώνες, τους πόθους και τα βιώματά του. Πρέπει ωστόσο να λεχθεί, περιοριστικά, ότι τέλεια και πλήρης κατανόηση του έργου του μπορεί να συντελεστεί, μόνο όταν ο αναγνώστης είναι κάτοχος του φιλοσοφικού υπόβαθρου.

Στην *Οδύσεια* αναπτύσσονται με αριστοτεχνική πλοκή καλά μελετημένες και βαθυστόχαστες ιδέες, όπως η ζωή και ο θάνατος, οι οποίες, με τη ζωντάνια και την προοπτική, που δίνουν, φωτίζουν τα σκοτεινά και δύσβατα μονοπάτια της εφήμερης ζωής μας. Η μεγαλύτερη απορία και συνάμα αγωνία στον άνθρωπο είναι το περισπούδαστο, αινιγματικό και φοβερό φάσμα του θανάτου καθώς και η ενδεχόμενη μεταθανάτια ζωή μας, η οποία θα παραμένει εσαεί ομιχλώδης και ανεξερεύνητη στον ανθρώπινο νου. Σύμφωνα, βέβαια, με τα δόγματα των θρησκειών, η ζωή εξακολουθεί να υφίσταται αιώνια είτε στην κόλαση είτε στον παράδεισο, ανάλογα με τις πράξεις και τα έργα του καθενός, που συμβάλλουν ή όχι στην ηθική του υπόσταση και τελείωση. Η ελευθερία του ανθρώπου, η αθανασία της ψυχής και η ύπαρξη του θεού είναι τα τρία μεγάλα θέματα της μεταφυσικής, κατά τον Kant.[15] Η ζωή μετά θάνατο - όπως περιγράφεται από τον ποιητή - φαίνεται ότι είναι, κατά κάποιο τρόπο, ένα αντίγραφο της παρούσας κατάστασης, η οποία επεκτείνεται στην απειρότητα του χρόνου. Τούτο δε διότι ο άνθρωπος στην καθημερινότητά του βιώνει χαρές και λύπες, στιγμές αισιοδοξίας, απόλαυσης και ψυχικής ανάτασης, αλλά φέρει συχνά μαζί του και τον σταυρό του μαρτυρίου, που αντανακλά τον προσωπικό Γολγοθά του. Για το σπουδαιότατο αυτό θέμα ορισμένες φράσεις του ποιητή φαίνονται γριφώδεις, αλλοπρόσαλλες και δυσνόητες. Μια προσπάθεια ερμηνείας αποκαλύπτει το βάθος και την ευρύτητα των διαλογισμών του.

[13] Καζαντζάκης, Ν. (1993), *Επιστολές προς Γαλάτεια,* Δίφρος, Γ' έκδοση, 81 - 83.
[14] Σοφουλάκης, Α. (1998), *Αυτόγραφα όνειρα του Καζαντζάκη,* Ηράκλειο Κρήτης, 143· Σταματίου, Γ. (1988), Το ονειρικό στοιχείο στη ζωή και το έργο του Καζαντζάκη, *Διαβάζω, τευχ. 190*· Heidegger, M., (2006), *Brief über den Humanismus, Επιστολή για τον ανθρωπισμό,* μετ. Γ. Ξηροπαΐδης, Αθήνα, εκδόσεις Ροές· Καζαντζάκης, Ν. (1959), Ανέκδοτες σελίδες, Η Κρήτη, *Νέα Εστία,* τεύχ. 779, 31.
[15] Kant, I. (1911), *Kritik der reinen Vernunft, Kant's Werke,* Berlin, Akademie - Ausgabe, B 31, 396, 826· Kant, I. (1911), *Kritik der Urteilskraft,* Kant's Werke, Akademie - Ausgabe, 474.

Ας αναφερθούν εδώ λίγα δυσνόητα χωρία, τα οποία επιδέχονται ποικίλες ερμηνείες, για να αποκτήσομε αμυδρή έστω εικόνα του προαναφερθέντος προβλήματος. Το θέμα, που προβάλλει, είναι πώς θα κατανοήσει για παράδειγμα κάποιος τον παρακάτω χαρακτηρισμό της ζωής και του θανάτου: «Αλάτι ο θάνατος και τη ζωή πολύ τη νοστιμίζει» (*Οδύσ.* Σ, 910 - 12). Η φράση αυτή ίσως σημαίνει ότι η νοστιμιά, δηλαδή η αξία και η αγάπη, που έχομε για τη ζωή, δεν πηγάζει από πουθενά αλλού παρά από το αντίθετό της. Γι' αυτό ζωή και θάνατος δεν μπορούν να συνυπάρξουν ταυτόχρονα, όπως άλλωστε συμβαίνει με όλα τα ενάντια, κατά τον Πλάτωνα (*Φαίδ.,* 102 d). Η ιδέα, δηλαδή, που έχομε, για το βέβαιο της παντοτινής στέρησης τής, κατά τα άλλα, πολύτιμης ζωής μας είναι αναμφίβολα εκείνο που της δίνει νοστιμιά και την κάνει εύγευστη, δηλαδή υποφερτή και ενίοτε χαρούμενη. Νοστιμιά της ζωής είναι ο σκοπός, το θετικό νόημα και το περιεχόμενό της, δηλαδή η αιτία, που δημιουργεί την έλξη προς αυτήν.

Αυτό σημαίνει ότι, παρά τις πίκρες, τις στενοχώριες και τις λύπες, που συχνά δοκιμάζει κάθε μεμονωμένο άτομο, έρχονται έστω λιγοστές στιγμές, κατά τις οποίες η ζωή καθίσταται ανεκτή ή λιγότερο δύσκολη, πράγμα που προξενεί αναλαμπές χαράς και αισιοδοξίας. Ο βίος γίνεται νόστιμος, όταν γεννάται το αίσθημα της δημιουργίας, της χαράς, της επικοινωνίας και της αγάπης προς τον συνάνθρωπό μας, ως αντίδοτο για την εγκατάλειψη και τις αντιξοότητες, τις οποίες μας διαποτίζει το σκληρό και ανελέητο πρόσωπο της ψεύτικης ζωής μας, που μοιάζει να είναι χλωμότερη και αμυδρότερη από το όνειρο της σκιάς, κατά τον λυρικό ποιητή Πίνδαρο, αφού ο άνθρωπος ορίζεται ως *ὄνειρο σκιᾶς* (Π. 8, 95). Επίσης, κατά τον Όμηρο (*Ιλιάδα,* Ζ, 146 - 149), ο άνθρωπος μοιάζει με τα φύλλα του δέντρου, που άλλα σκορπίζει ο άνεμος και άλλα φυτρώνουν. Κατά τον λυρικό ποιητή Μίμνερμο, ο άνθρωπος είναι όμοιος με τα φύλλα, που γεννά η ανθισμένη άνοιξη, αφού λίγο καιρό χαιρόμαστε τα λούλουδα της νιότης (D 2, 2W). Η επιθυμία ορισμένων προς πρόωρο τερματισμό της ζωής, η τάση δηλαδή προς αυτοκτονία, είναι παθολογικά αρρωστημένη κατάσταση και ως εκ τούτου απευκταία, αφού υποδηλώνει έλλειψη θάρρους και καρτερίας του συγκεκριμένου ατόμου να κρατηθεί στη ζωή και να αντιμετωπίσει με επιτυχία τα δεινά και τις συμφορές, που τον βρήκαν. Η ψυχή δεν άντεξε, αλλά λύγισε κάτω από το βάρος ανεπιθύμητων ή θλιβερών καταστάσεων, που συνήθως είναι πέρα από τη θέλησή του.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη φράση αυτή του Καζαντζάκη, η νοστιμιά, δηλαδή η αξία, η έλξη, το ενδιαφέρον και η αγάπη, που έχομε για τη ζωή, πηγάζει από το αντίθετό της, δηλαδή τον θάνατο. Αυτό συνεπάγεται περαιτέρω ότι ο άνθρωπος, επειδή είναι θνητός και όχι αθάνατος, νιώθει τη χαρά της ύπαρξής του, με αποτέλεσμα η ζωή να αποκτά νόημα και να γίνεται ελκυστική. Το φάσμα του θανάτου, το αναπόφευκτο αυτό πικρό ποτήρι, είναι, κατά την αντίληψή του, η κύρια και πρωταρχική αιτία, που αγαπάμε τη ζωή, διότι κατεχόμαστε από το σύνδρομο της στέρησής της. Οι έστω ελάχιστες γλυκιές και ευχάριστες στιγμές, που βιώνομε, αποτελούν θετική φόρτιση. Οι κακουχίες και τα δεινά, που υφιστάμεθα καθημερινά, επιδρούν μεν αρνητικά στην ψυχική και σωματική διαβίωση του ανθρώπου, δεν έχουν όμως, κατά κανόνα, τη δύναμη να προκαλέσουν τέτοια απογοήτευση και κατάθλιψη, ώστε να τείνουν προς βίαιη και ανορθόδοξη αφαίρεση της ζωής μας. Τούτο δε διότι όλα τα κακά είναι μικρότερα από το φόβητρο του θανάτου, αφού, κατά την κοινή αντίληψη, είναι το μέγιστο κακό, αν και για πολλούς φιλοσόφους, όπως π.χ. για τον Πλάτωνα, δεν είναι οπωσδήποτε κακό, αφού μπορεί να είναι και καλό (*Φαίδ.,* 63 b - c), επειδή δεν γνωρίζουμε τί μας περιμένει μετά την αποβίωσή μας. Ο θάνατος είναι η νοστιμιά και η αξία της ζωής, επειδή όλα τα δυσάρεστα και τα κακά είναι μικρότερης σπουδαιότητας από αυτόν. Η χαρά μας λοιπόν πηγάζει από το γεγονός ότι ζούμε και δεν έχει επέλθει ακόμα ο αναπότρεπτος κρύος θάνατος. Αλλά και ο ίδιος ο Καζαντζάκης δεν φοβόταν τον θάνατο, παρόλο που αγαπούσε τη ζωή. Έτσι θα πει:

«Ο Ζορμπάς μ' έμαθε ν' αγαπώ τη ζωή και να μη φοβούμαι το θάνατο».[16]

Το ότι δεν πρέπει να φοβάται κανείς τον θάνατο παρουσιάζεται από τον Καζαντζάκη ως χαρακτηριστικό γνώρισμα γενικά των Κρητικών. Έτσι λέγει:

[16] Καζαντζάκης, Ν. (1982), *Αναφορά στον Γκρέκο,* 410, 535· Καζαντζάκης, Ν. (1982), *Αδελφοφάδες,* 67.

«Οι Κρητικοί αλήθεια αγαπούν παράφορα τη ζωή και συνάμα ποτέ δεν φοβούνται τον θάνατο..., ακατάπαυστα διαπίστωνα τούτη τη μεγάλη δισυπόστατη παλληκαριά: παράφορη αγάπη για τη ζωή και άφοβο αντίκρισμα του θανάτου».[17]

Η ζωή παρομοιάζεται από τον ίδιο μ' ένα ποτήρι κρύο ή δροσερό νερό, από το οποίο μάλλον ποτέ κανείς δεν ξεδίψασε.[18] Με «αθάνατο δροσερό νερό» παραλληλίζει επίσης και τη σγουρή γυμνή γυναίκα, από την οποία κανείς ποτέ δεν ξεδίψασε:

«Ω χιλιοπρόσωπο ανοιχτό αγαθό, σγουρή γυμνή γυναίκα! Είσαι το αθάνατο δροσερό νερό, κι όποιος σε πιει, ποτέ του και χίλια χρόνια απά στη γη να ζει, δε θ' αποξεδιψάσει» (*Οδύσ.* Ψ 456 - 8).

Η ιδέα αυτή φαίνεται ότι βρίσκεται σε άκρα αντίθεση προς άλλους λογοτέχνες, όπως π.χ. τον Κ. Παράσχο, ο οποίος δήλωνε ότι ήταν πάντοτε ξεδιψασμένος, όπως διαβάζομε στα ποιήματά του

«πόθος ούτ' ένας μέσα μου, ουδέ πόνος, κι είμαι από κάθε τι ξεδιψασμένος».

Ζωή και θάνατος, όπως μας λέγει, είναι ένα πράγμα, δηλαδή ενιαία, αδιάσπαστη και άρρηκτη πραγματικότητα. Λέγει: «όμοια ζωή και θάνατο λογιάζει» (*Οδυσέας, Θέατρο,* Α 403). Από τα ανωτέρω συμπεραίνεται ότι ο υπαρκτός κίνδυνος αιφνίδιας απώλειας της ζωής καθώς και η βεβαιότητα, που έχομε για τον θάνατο, είναι οι παράγοντες εκείνοι που μας αφυπνίζουν και μας κρατούν σε διαρκή εγρήγορση και αγωνία, αφού κατεχόμαστε από το σύνδρομο της μέγιστης στέρησης, δηλαδή του παντελούς και βέβαιου αφανισμού μας από το πρόσωπο της γης, με την κρυφή ελπίδα μιας μελλοντικής ανάστασης νεκρών. Με την επίγνωση του επικείμενου θανάτου, κυρίως σε στιγμές, που βρίσκεται η ζωή μας σε κίνδυνο, συνειδητοποιεί ο καθένας μας περισσότερο το εφήμερο, την παροδικότητα, και την ανασφάλεια της ζωής. Το αμετάκλητο και αναπότρεπτο αυτό γεγονός, συνδυαζόμενο με τη μεταθανάτια ζωή, που ευαγγελίζεται κάθε θρησκεία, ωθεί τους πλείστους - με τη βοήθεια της παιδείας - σε καλές και φρόνιμες πράξεις, οι οποίες οδηγούν στην επιστήμη, στην τέχνη και γενικότερα σε έργα πολιτισμού, δηλαδή στα ύψιστα και πολυτιμότατα δημιουργήματα του πνεύματος, επειδή μόνο αυτά αφήνουν ανεξίτηλα τα ίχνη της καλής πλευράς του ανθρώπου. Στον πρόλογο του έργου του: *Ταξιδεύοντας Ισπανία,* ομολογεί ότι τα ταξίδια και η δημιουργία τού έδωσαν μεγάλες χαρές.

Έτσι θα πει:

«Το ταξίδι και η εξομολόγηση (κι η δημιουργία είναι η ανώτερη και πιστότερη μορφή της εξομολόγησης) στάθηκαν οι δύο μεγαλύτερες χαρές της ζωής μου».
Εδώ, θα μπορούσε ίσως, εν κατακλείδι, να λεχθεί ότι όσο πιο έντονα διατηρεί κανείς στη συνείδησή του την ιδέα της θνητότητας, δηλαδή τη βεβαιότητα ότι μια μέρα θα πεθάνει τόσο περισσότερο θα βελτιώνεται ηθικά, θα γίνεται ολοένα καλύτερος και θα ενισχύεται το πνεύμα αγάπης και αλληλεγγύης από το οποίο διακατέχεται και έτσι θα αισθάνεται πιο ελεύθερος. Η ιδέα αυτή υπάρχει και στα έργα του Νεοέλληνα φιλοσόφου Κορνήλιου Καστοριάδη, ο οποίος είπε ότι, αν ο άνθρωπος είχε αποδεχτεί τη θνητότητά του, θα ήταν αυτόνομος, με ό,τι η φράση αυτή μπορεί να συνεπάγεται. Είναι αυτονόητο και κοινότοπο ότι δεν υπάρχει θάνατος χωρίς ζωή, διότι μόνο ό,τι ζει πεθαίνει, αλλά ούτε και ζωή χωρίς θάνατο, με εξαίρεση τον αθάνατο θεό, διότι αυτή προέρχεται μόνο από θνητά όντα. Έτσι, συντελείται ο αιώνιος κύκλος της ζωής και του θανάτου. Έτσι, ο Πλάτων θα πει ότι οι ζωντανοί γίνονται από τους πεθαμένους (*Φαίδ.,* 70 d - 72 d). Ας δούμε στη συνέχεια ένα άλλο εδάφιο, το οποίο χρειάζεται επίσης διασάφηση. Στον πρόλογο του *Προμηθέα Δεσμώτη*[19] λέγει:
«Ψυχή, καλά τον βάσταξες τον πόνο· αχ, τώρα στη χαρά μη μου λυγίσεις».

[17] Καζαντζάκης, Ν. (1959), Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη, *Νέα Εστία,* τεύχ. 779, 39· Βρεττάκος, Ν. (1960), *Ν. Καζαντζάκης, Η αγωνία και το έργο του,* Αθήνα, Βιβλιοαθηναϊκή, ο φόβος του θανάτου, 556 - 561.
[18] Καζαντζάκης, Ν. (1959), Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη, *Νέα Εστία,* τεύχ. 779, 42.
[19] Καζαντζάκης, Ν. (1964), *Θέατρο Α',* 143

Σημαίνει άραγε αυτό ότι ο άνθρωπος είναι πιο δυνατός και ανθεκτικός στον ψυχικό πόνο, στη στενοχώρια και στη λύπη παρά στη χαρά και στην ευθυμία ή ότι ευκολότερα συμπάσχει στη λύπη παρά στη χαρά του άλλου; Ερμηνεύεται, δηλαδή, η φράση αυτή ότι ευκολότερα δίνει κανείς συλλυπητήρια για τη συμφορά και την οδύνη κάποιου συγγενή ή φίλου, παρά συγχαρητήρια για την επιτυχία του; Θα μπορούσε ίσως να υποστηριχτεί ότι ο άνθρωπος δεν υποφέρει μόνο από την οδύνη αλλά και από τη χαρά, που του προξενεί ο άλλος, διότι πάντοτε ελλοχεύει ο κίνδυνος να την χάσει, αφού όλα τα πράγματα έχουν ένα τέλος. Στην περίπτωση αυτή λέμε ότι κάποιος κλαίει από χαρά. Το να χάσει τη λύπη είναι βέβαια πολύ επιθυμητό, ενώ οι στιγμές του χωρισμού είναι οδυνηρές και αβάσταχτες. Το τέλος όλων των πραγμάτων είναι ένα δοκίμιο του Καντ, τις ιδέες του οποίου στο σημείο αυτό ενστερνίσθηκε και ο Καζαντζάκης.[20] Επιπλέον, λόγω της μεγάλης έντασης της χαράς, για την οποία υπάρχει η επιθυμία να επεκταθεί επ' άπειρον, ο άνθρωπος δυσκολεύεται να την τιθασεύσει, να την δαμάσει και να την χαλιναγωγήσει και επομένως ενδέχεται να βρεθεί εκτός των ορίων των δυνατοτήτων του, σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις, με αποτέλεσμα να έλθει εκτός εαυτού και να προβεί σε παράλογες πράξεις. Λυγίζει κανείς στη χαρά, όταν υπερβαίνει το μέτρο και τον ορθό λόγο. Στην περίπτωση αυτή γίνεται υβριστής και αλαζών, διότι ευτυχεί παρά την αξία του, πράγμα που συμβαίνει στους ανόητους, διότι δεν σκέπτονται ορθά. Τότε συνήθως χάνει κανείς και αυτά που έχει, διότι, κατά τη ρήση του ρήτορα Δημοσθένη, το να διατηρήσει κανείς τα αγαθά είναι δυσκολότερο παρά να τα αποκτήσει (*Ολυνθ.,* Ι, 23, 4 - 24, 1). Η υπέρβαση του μέτρου είναι ευκολότερη στην κατάσταση της χαράς παρά της λύπης, διότι η μεν χαρά προσδίδει στον άνθρωπο έπαρση, η δε λύπη περιχαράσσει τα όρια τής ανθρώπινης ύπαρξης και έτσι τον φρονηματίζει.
Εδώ, ο Αριστοτέλης ομιλεί για τον πόνο και τη χαρά. Επειδή όμως ο πόνος προξενεί λύπη, ο λόγος γίνεται για τη χαρά και τη λύπη, δηλαδή για την ηθική και την πολιτική αρετή. Αυτά όμως είναι πάθη της ψυχής, για τα οποία υπάρχει τόσο το μέσον, δηλαδή η αρετή, όσο και η υπερβολή και η έλλειψη, δηλαδή η κακία. Τα πάθη, όμως, αυτά σχετίζονται άμεσα με τις πράξεις των ανθρώπων. Στη χαρά, δηλαδή, και στη λύπη συμπεριλαμβάνονται όλα τα πάθη του ανθρώπου, όπως ο φόβος, το θάρρος, η επιθυμία, η οργή και ο οίκτος (*Ηθ. Νικ.,* Β 6, 1106 b 9-27). Αλλά, και κατά τον Πλάτωνα, η ηδονή και η λύπη συνδέονται επίσης με την ηθική και πολιτική αρετή, η οποία είναι προϊόν ορθής γνώσης. Λέγει συγκεκριμένα ότι, όταν οι άνθρωποι εξετάζουν και στοχάζονται τους νόμους, σχεδόν πάντοτε αναφέρονται στη χαρά και στη λύπη τόσο στην πολιτική όσο και στην ιδιωτική ζωή. Η χαρά και η λύπη είναι οι δύο φυσικές πηγές, από τις οποίες ο καθένας αντλεί τη δύναμη, προκειμένου να διαμορφώσει τον χαρακτήρα του. Το άτομο και κάθε ζωντανός οργανισμός, ο οποίος γνωρίζει από πού, πώς, πόσο και πότε θα πάρει το κατάλληλο στοιχείο, ευδαιμονεί, σε αντίθεση με εκείνον οποίος, επειδή είναι ανεπιστήμων, δεδομένου ότι δεν ξέρει τίποτα, θα αισθανθεί τα αντίθετα, δηλαδή δυστυχία (*Νόμ.,* Α 636d-e. *Περί δικαίου,* 375a-b).

Ο Σταγιρίτης πιστεύει ότι κάθε άνθρωπος κανονίζει τις πράξεις του, λίγο πολύ, σύμφωνα με την ηδονή (δηλαδή τη χαρά) και τη λύπη. Γι αυτό θεωρεί αναγκαίο η ηθική και πολιτική πραγματεία να έχουν ως αφετηρία, κανόνα και γνώμονα τα δύο αντίθετα αυτά πάθη. Αν τα πάθη αυτά χρησιμοποιούνται καλά, αποκτάται η αρετή, ενώ σε αντίθετη περίπτωση η κακία. Ως κριτήριο καλής ή κακής χρήσης των παθών αυτών υπόκειται πάντα το μέτρο. Γι΄ αυτό θεωρεί τη χρήση των δύο αυτών παθών όχι μικρό πράγμα. Δυσκολότερη ωστόσο θεωρεί την ορθή χρησιμοποίηση της χαράς παρά της λύπης. Μαρτυρεί δε ότι η ιδέα αυτή είναι του Ηράκλειτου. Γι αυτό υποστηρίζει ότι μεγαλύτερη αξία έχει το να νικήσει κανείς την άμετρη χαρά παρά την άμετρη λύπη: ἔτι δὲ χαλεπώτερον ἡδονῇ μάχεσθαι ἢ θυμῷ, καθάπερ φησὶν Ἡράκλειτος. Για τον Αριστοτέλη δεν έχει δηλαδή ιδιαίτερη σημασία αν π.χ. οργίζεται κανείς απλώς ή χαίρεται, αλλά πώς (Ηθ. Νικ., Β3, 1105a6-9) βιώνει τα πάθη αυτά. Έτσι, αν οργίζεται κανείς σφόδρα ή χαλαρά, ενεργεί με κακό τρόπο, ενώ, αν οργίζεται μέτρια, κατακτά την αρετή. Πρόκειται δηλαδή για τη χρήση του μέτρου αντί της υπερβολής και της έλλειψης. Το σχετικό απόσπασμα του Ηράκλειτου (Diels και Kranz, B 85[I 357]) λέγει ότι είναι δύσκολο πράγμα να μάχεται κανείς με το θυμό, δηλαδή τη λύπη, διότι ό,τι θέλει θα το πάρει με αντάλλαγμα την ψυχή (θυμῷ μάχεσθαι χαλεπόν. Ὅ γὰρ ἂν θέλῃ, ψυχῆς ὠνεῖται). Συνεπώς, η μαρτυρία αυτή του Αριστοτέλη είναι πληρέστερη και, ως εκ τούτου, θα έπρεπε να συμπεριληφθεί στα αποσπάσματα του Ηράκλειτου.

[20] Καζαντζάκης, Ν. (1961), *Ο βραχόκηπος*, μετ. Π. Πρεβελάκης, Αθήνα, εκδόσεις Καζαντζάκη, 165. (Le jardin des ro-chers).

Ο Αριστοτέλης, σε άλλο χωρίο, όμως, του ίδιου έργου, δηλαδή στο 9° και 10° κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχείων,* λέγει τα ακριβώς αντίθετα. Εκεί, εξετάζοντας την ανδρεία και τη σωφροσύνη, λέγει ότι η μεν ανδρεία αναφέρεται στους φόβους και στα θάρρη και ως εκ τούτου προξενεί λύπη, η δε σωφροσύνη στα ηδέα, δηλαδή στα ευχάριστα, και ότι είναι δυσκολότερο να υπομένει κάποιος τα λυπηρά παρά να απέχει από τα ευχάριστα (Γ 9, 1117a 33-35: *χαλεπώτερον γὰρ τὰ λυπηρὰ ὑπομένειν ἢ τῶν ἡδέων ἀπέχεσθαι*). Η ιδέα αυτή ανάγεται στη γενικότερη αρχή, η οποία, κατά τον Πλάτωνα, έγκειται στο ότι η δύναμη του κακού είναι ισχυρότερη από εκείνη του καλού. Αυτό αποτέλεσε την αιτία, που ώθησε τους ανθρώπους να συνθέσουν νόμους, ώστε ούτε να αδικούν ούτε να αδικούνται. Τούτο δε διότι το κακό, που υφίσταται κανείς, όταν αδικείται, είναι πολύ μεγαλύτερο από το καλό, που υποτίθεται ότι αποκομίζει, όταν αδικεί άλλον (*Πολιτ.*, Β 358 e- 359 b). Με το ίδιο πνεύμα ο Αριστοτέλης είχε πει ότι η αδυναμία εμπεριέχεται στη δύναμη (*Ηθ. Ευδ.,* Θ 13, 1246 b 32): *καὶ ὅλως ἔνεστιν ἐν τῇ δυνάμει ἡ ἀδυναμία*).

Πώς μπορεί να νοηθεί τώρα αυτή η ασυμφωνία και ασυνέπεια στη σκέψη του Αριστοτέλη; Πρόκειται για καθαρή αντίφαση ή υπάρχει τρόπος, κατά κάποιον τρόπο, να μη θεωρηθεί ως τέτοια; Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι ο φόβος, που αισθάνεται κανείς, έχει διαβαθμίσεις, αφού μπορεί να είναι είτε μικρός είτε μεγάλος (*Ηθ. Νικ.,* Γ 7, 1115 b 10-13: *μᾶλλον καὶ ἧττον*) και επομένως και η λύπη ενδέχεται να έχει διαφορετικό μέγεθος. Το ίδιο προφανώς θα συμβαίνει και με τη χαρά, αφού υπάρχουν μικρές και μεγάλες χαρές. Έχομε συνεπώς εδώ δύο αντίθετες περιπτώσεις. Αν η χαρά είναι μεγάλη και η λύπη μικρή, τότε είναι δυσκολότερο να απέχει κανείς από τη χαρά και να υπομένει τη λύπη. Στην αντίθετη δε περίπτωση τα αποτελέσματα είναι αντίστροφα, είναι δηλαδή δυσκολότερο να υπομένει κανείς τη λύπη παρά να απέχει από τη χαρά. Ισχύει λοιπόν και εδώ η αρχή της σχετικότητας των πραγμάτων, αφού η χαρά και η λύπη είναι έννοιες σχετικές, δηλαδή πρός τι, κατά την έκφραση του Πλάτωνα και Αριστοτέλη. Με το πνεύμα αυτό πρέπει να νοηθεί και η φράση του Καζαντζάκη και γι' αυτό μπόρεσε να πει ότι η ψυχή του ανθρώπου λυγίζει ευκολότερα στη χαρά παρά στον πόνο. Ενδέχεται δηλαδή να εννοούσε μεγάλη χαρά και μικρό πόνο.

Τα συναισθήματα της χαράς και της λύπης δημιουργούνται, κατά κύριο λόγο και ως επί το πλείστον, στις σχέσεις μας με τον άλλο άνθρωπο. Ακόμα και η απόκτηση ή απώλεια χρημάτων ή κάποιου πολύτιμου αγαθού, σε τελευταία ανάλυση, είναι σε σχέση με τον άλλο, διότι το χρήμα ως νόμισμα είναι μέσο συναλλαγής ατόμων και λαών, τα δε πάσης φύσεως αγαθά αντικατοπτρίζουν ποσότητα νομίσματος, επειδή έχουν κάποια αξία. Γενικά, ο άνθρωπος ως κοινωνικό και πολιτικό ον είναι - κατά την έκφραση του Αριστοτέλη - πλασμένος από τη φύση του να συζεί με άλλους (*Πολ.,* Α 2, 1253 a 3· *Ηθ. Νικ.* Ι 9,1169 b 18-19). Η αναγνώριση και παραδοχή συνεπώς της ετερότητας, δηλαδή υπό μία έννοια του διαφορετικού, του αλλότριου, του μη αναγώγιμου σε άλλο και του άλλου, που είναι άλλος άλλου, είναι συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης υπόστασης.[21] Το ταυτόν και το έτερον, ο ίδιος και ο άλλος, καθορίζουν αποφασιστικά και αναπότρεπτα την ουσία της ύπαρξής μας. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του άλλου σ' ένα ποίημά του, που προκαλεί τη φαιδρότητα, ενώ έδωσε ταυτόχρονα την αφορμή στους πιστούς Χριστιανούς να τον κατηγορήσουν. Το ποίημα αυτό ήταν ένα από τα πολλά σημεία, για τα οποία ο ίδιος απαξιωνόταν και θεωρούνταν βλάσφημος από την Εκκλησία της Ελλάδος. Το ποίημα[22] έχει ως εξής:

«Με τη θειά μου τη Θοδώρα
επηγαίναμε στη χώρα
κι έλεγε μου κι έλεγά της
κι άγγιζε μου κι άγγιζά της.
Είδε ο Θιός και πέφτει η θειά μου
ωχ τανάσκελα μπροστά μου.

[21] Αναστασιάδης, Π. (2009), *Το υποκείμενο και η ετερότητα.* Μια μετακριτική προσέγγιση της κριτικής θεωρίας, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1995· Αναστασιάδης, Π. (2011), *Η ετερότητα και η επίκληση του ξένου,* Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρα· Αναστασιάδης, Π. (2016), *Δοκίμια για την ετερότητα,* Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη.
[22] Καζαντζάκης, Ν. (1961), *Ο καπετάν Μιχάλης,* 480.

– Άχου θειά μου τέτοια κάλλη
Άχου θειά μου νάσουν άλλη.
– Κάμε γιε μου τη δουλειά σου
κι ύστερά' μαι πάλι θειά σου.»

Εδώ αντιμάχονται δύο κόσμοι˙ από τη μια μεριά ο χριστιανικός και ο ηθικός με την αιδώ και την συστολή, που βασίζεται στην ευγένεια, και από την άλλη η πεζή φυσική ακατέργαστη κατάσταση, χωρίς ηθικούς φραγμούς και κανόνες, που είναι αφημένη στις ορμές και τα ανθρώπινα πάθη, που δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητα, αφού είναι συστατικά στοιχεία και απαραίτητες λειτουργίες του οργανισμού μας. Ήταν δε τολμηρό για την εποχή του, που τα λόγια αυτά εκστομίζονται και μάλιστα από το ωραίο φύλο. Το ερώτημα λοιπόν, που προβάλλει και ζητεί απάντηση, είναι αν ο άνθρωπος είναι από τη φύση του περισσότερο φθονερός και χαιρέκακος παρά στοργικός και φιλάνθρωπος. Εκδηλώνει δηλαδή συχνότερα και εντονότερα το σκληρό, κατηφές και αποτρόπαιο πρόσωπό του ή το ευχάριστο και το γελαστό. Κατά την αρχαία ελληνική διανόηση, ο άνθρωπος από τη φύση του είναι καλός. Έτσι ο τραγικός ποιητής Σοφοκλής στην *Αντιγόνη* του (στ. 523)[23] θα πει: *οὔτοι συνέχθειν ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν,* δηλαδή δεν γεννήθηκα, για να μισώ, αλλά για ν' αγαπώ. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι γεννημένος από τη φύση του να έχει αισθήματα αγάπης και συμπόνιας προς τον πλησίον του (πράγμα που είναι και ο απώτερος σκοπός της ζωής) και όχι μίσους. Κατά τον Αριστοτέλη, επίσης, εκείνοι που δεν ακολουθούν, αλλά παρεκκλίνουν από τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου έχουν διεφθαρμένες (*Πολ.,* Α 5, 1254 a 36 - b 2) ή παρεστραμμένες (*Πολ.,* Θ 7, 1342 b 22 - 26) ψυχές, πράγμα που είναι παρά φύση, ενώ το αντίθετο είναι κατά φύση. Αλλά και κατά τον Καντ ο άνθρωπος δεν γεννιέται κακός,[24] αν και το θέμα αυτό, κατά βάθος, θεωρείται από τον ίδιο ανεξερεύνητο.[25]
Ο μεγάλος, όμως, και αδυσώπητος αγώνας του ανθρώπου είναι να διατηρηθεί καλός, πράγμα που - όπως είδαμε - είναι πολύ δύσκολο. Από την αδυναμία να διατηρήσει αυτό που γενναιόδωρα του δόθηκε από τη φύση, αρχίζει η πτώση του ανθρώπου, πράγμα που είναι σύμφωνο και με το ιερό Ευαγγέλιο, αποτυπώνεται δε συγκεκριμένα στο γεγονός της πτώσης των πρωτοπλάστων. Έτσι, ο άνθρωπος αναλαμβάνει ένα διαρκή, αδυσώπητο και σκληρό αγώνα εναντίον του κακού, από την έκβαση του οποίου αναδεικνύονται, κάθε φορά, οι καλοί και οι κακοί, οι νικητές και ηττημένοι. Για να μιλήσουμε ακριβέστερα, το αποτέλεσμα του αγώνα ποτέ δεν είναι καθαρό και αμιγές αλλά πάντοτε αμφίρροπο και αμφιλεγόμενο, διότι το κακό δεν είναι δυνατόν ποτέ να εκριζωθεί από την ψυχή των ανθρώπων, επειδή, σε τέτοια περίπτωση, θα εξαλειφόταν ταυτόχρονα και το καλό, αφού είναι αντίθετες έννοιες. Όσο υπάρχει η νύχτα, θα υπάρχει και η ημέρα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο φθόνος και η απληστία, που εκ φύσεως εμφωλεύουν στις ψυχές όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων, ευθύνονται ως επί το πλείστον για τη δημιουργία της κακίας και της μοχθηρίας, πράγμα που επιφέρει και την πτώση μας. Η ύπαρξη, όμως, της κακίας είναι απαραίτητη για την ύπαρξη της αρετής, αφού είναι ενάντιες έννοιες. Με το πνεύμα αυτό, ο Καζαντζάκης θεωρεί αναγκαία την παρουσία του Εωσφόρου, δηλαδή του διαβόλου ή του Σατανά. Ο καθένας οφείλει να συγχωρήσει τον άλλο, για να τελεσφορήσει μια αγαστή συνεργασία μεταξύ τους. Δεν πρόκειται συνεπώς για απλή συγχώρηση αλλά για αλληλοσυγχώρηση, αφού είναι δύο αντίθετοι πόλοι και ο ένας έχει ανάγκη τη βοήθεια του άλλου. Ο Σατανάς είναι ο μεγαλύτερος συνεργάτης και ο μόσχος ο σιτευτός του κυρίου. Ο ίδιος γράφει:

«Ρώτησα μια νύχτα το θεό: – Πότε θα συγχωρέσεις τον Εωσφόρο, Κύριε; – Όταν κι αυτός με συχωρέσει, μου αποκρίθηκε. Κατάλαβες, νιούτσικε σύντροφε; Αν σε ρωτήσουν καμία μέρα ποιος είναι ο μεγαλύτερος συνεργάτης του Θεού, να πεις: ο Εωσφόρος. Αν σε ρωτήσουν ποιος είναι ο περισσότερο θλιμμένος από τα πλάσματα του Θεού, να πεις: ο Εωσφόρος. Κι ακόμα ετούτο: Αν σε ρωτήσουν ποιος είναι ο Άσωτος

[23] Heidegger, M. (1959), The 'Ode on Man in Sophocles' Antigone, *An Introduction to Metaphysics,* Transl. by R. Mon-heim, Yale University Pres· Καβουλάκος, Κ. (2004), Η μετάφραση και η ερμηνεία του πρώτου στάσιμου της Αντιγόνης από τον Μ. Χάιντεγκερ, *Αριάδνη* 10, 49 - 68.
[24] Kant, I. (2016 (2007), *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνον,* μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Πόλις, 66, 72. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft,* Königsberg, 1793.
[25] Kant, I. (2016 (2007), *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνον,* μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Πόλις, 85. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft,* Königsberg, 1793.

Γυιος, που τούχει σφάξει το μόσχο το σιτευτό ο πατέρας και τον περιμένει με ανοιχτές αγκάλες, να πεις: ο Εωσφόρος».[26]

Έργο της παιδείας και της ορθής καθοδήγησης είναι η καταπολέμηση του κακού και η καλλιέργεια του καλού. Αυτό είναι βέβαια επισφαλές και αβέβαιο, αφού η ιστορία της ανθρωπότητας διδάσκει ότι τόσο μεμονωμένα άτομα όσο και ολόκληροι λαοί, παρόλο που έχουν υψηλού επιπέδου μόρφωση, είναι επιρρεπείς προς το κακό. Έτσι, επιτιθέμενοι απρόκλητα και αναίτια, έχουν αρχίσει και περατώσει αιματηρούς και καταστρεπτικούς πολέμους, με σκοπό να κατακτήσουν και υποδουλώσουν άλλους λαούς προς ίδιον όφελος, επιδεικνύοντας αιμοβόρα ένστικτα και έναν απαράμιλλο κυνισμό. Ο Αριστοτέλης, ερμηνεύοντας το φαινόμενο αυτό, λέγει ότι ο άνθρωπος, παρά την υψηλή παιδεία, που λαμβάνει, είναι ἀδικώτατος από όλους τους ζωντανούς οργανισμούς. Τούτο αποδίδεται στο γεγονός ότι έχει νου και ως εκ τούτου δημιουργεί μέγιστο λογισμό. Επί πλέον επιδιώκει τις ηδονές και την ευδαιμονία, πράγματα, τα οποία δεν είναι χωρίς αδικία (*Προβλήματα,* 7, 950 b 32 - 35).

Από τα ανωτέρω γίνεται, ίσως, αντιληπτό ότι ο άνθρωπος διακατέχεται από δύο αντίθετα συναισθήματα και έμφυτες τάσεις, του καλού και του κακού, που αντιμάχεται η μία την άλλη. Ο άνθρωπος συχνά εμποδίζεται από τον φθόνο να πράξει το καλό, κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας,[27] ενώ ευκολότερα προβαίνει στη διάπραξη του κακού. Κατά τον Πλάτωνα, ο *δημιουργός* του κόσμου, που είναι ο Θεός, είναι απαλλαγμένος από το φοβερό αίσθημα του φθόνου (*Τίμ.,* 29 e). Το καλό και το κακό, όμως, είναι τόσο δυσδιάκριτα και αδιαχώριστα, ώστε αποτελούν ενιαία και αδιάσπαστη ενότητα, η οποία, κατ' ουσία, δεν υπάρχει.[28] Έτσι, ο Καζαντζάκης θα πει: «Το καλό και το κακό είναι ένα και το ένα αυτό δεν υπάρχει. Τι σημαίνει όμως η φράση ότι *το ένα δεν υπάρχει;* Αυτό μπορεί να υποδηλώνει ότι το καλό και το κακό δεν υφίστανται αντικειμενικά, αλλά είναι, κατά κύριο λόγο, προσωπική εκτίμηση του καθενός, και ότι δεν είναι δυνατόν να τεθούν και να γίνουν αποδεκτοί αντικειμενικοί κανόνες, οι οποίοι να αναγνωρίζονται και να έχουν κύρος διαχρονικά για όλους τους λαούς της γης, όπως συμβαίνει με τη χριστιανική ηθική, η οποία για τους Χριστιανούς ισχύει παντού και πάντοτε.[29] Η φράση ότι εγώ κι εσύ, δηλαδή εγώ και ο άλλος, είμαστε ένα και το ένα αυτό δεν υπάρχει υποδηλώνει τη διαλεκτική σχέση του ενός και του άλλου, δηλαδή της ταυτότητας και της ετερότητας. Το ένα είναι ταυτό και έτερο τόσο προς τον εαυτό του όσο και προς άλλο, όπως έδειξε ο Πλάτων στο διάλογο *Παρμενίδη* (143 e).[30]

Πρέπει, εδώ, να υπομνησθεί ότι το ένα, κατά τον Πλάτωνα, είναι η ιδέα του αγαθού, η οποία κατέχει την ύψιστη θέση, αφού γεννά και περιέχει όλες τις άλλες ιδέες. Είναι δηλαδή ο κόσμος ολόκληρος και τελικά ο θεός (*Πολιτ.,* ΣΤ, 509 b· *Τίμ.,* 30 d· Αριστ. *Μ.τ.φ.,* Α 6 - 7, 988 a 11, b 5· Ν 4, 1091 b 14). Τούτο στη σκέψη του Καζαντζάκη σημαίνει ότι ο θεός - ως έννοια μοναδική και αναντικατάστατη με συγκεκριμένο περιεχόμενο και μορφή - δεν είναι γενικά αποδεκτός, διότι διαφορετικά όλοι οι λαοί του κόσμου θα είχαν την ίδια θρησκεία και θα πίστευαν στον ίδιο Θεό. Κάθε λαός πιστεύει στη δική του πατροπαράδοτη θρησκεία και στον αντίστοιχο μοναδικό θεό. Έτσι υπάρχουν: ο Χριστιανισμός, ο Βουδισμός, το Ισλάμ, κ.α. Αν οι θρησκείες, ο θεός και όλα τα όντα είναι γεννήματα του νου, σύμφωνα με τον ορθό λόγο, όπως πίστευε ο Πλάτων (*Νόμ.,* Ι 890 d 7), τότε και η θρησκεία (η οποία είναι απαραίτητο στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης, επειδή εξ ανάγκης τη συνοδεύει) έχει υποκειμενικό χαρακτήρα, αφού ο κάθε λαός πιστεύει στον θεό της αρεσκείας του, σ' αυτόν δηλαδή που ανταποκρίνεται περισσότερο στους πόθους και στις προσδοκίες του, επειδή έτσι τον βρήκε από τους γονείς του. Κατά τον Καζαντζάκη, όχι μόνο ο θεός αλλά ακόμα και τα παθήματα και τα συναισθήματα του ανθρώπου, όπως οι αρρώστιες και οι χαρές, είναι φαντάσματα, δηλαδή γεννήματα του νου: «όλα στη γης, αρρώστιες και χαρές, φαντάσματα του νου μας» (*Οδύσ.,* Ν, 681). Μήπως όμως ο

[26] Καζαντζάκης, Ν. (1959), Επιστολή στον Γκρέκο, *Νέα Εστία,* τευχ. 779, 199.
[27] Nikolaou Th., (1980), *Der Neid bei Johannes Chrysostomus,* Bonn, Bouvier Verlag.
[28] Καζαντζάκης, Ν. (1982), *Αναφορά στον Γκρέκο,* 382· Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική,* 92, 94 - 95.
[29] Πελεγρίνης, Θ. (2016), *Ηθική φιλοσοφία,* εκδ. Πεδίο· Πανταζάκος, Π. (2016), *Περί καθήκοντος, Θεωρία σύγχρονης συστηματικής ηθικής φιλοσοφίας*· Πανταζάκος, Π. (2015), *Ηθική και μεταηθική,* Αθήνα, Καρδαμίτσα· Πανταζάκος, Π. (2012), *Ηθική και δημοκρατία. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*· Κόντος, Π. (2005), *Η καντιανή ηθική της υπόσχεσης,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
[30] Koumakis, G. (1971), *Platons Parmenides, Zum Problem seiner Interpretation,* Bonn, Bouvier Verlag, 149 κ. εξ.

Καζαντζάκης δεν εννοεί τίποτε από τα παραπάνω, αλλά απλώς θέλει να δείξει ότι μπορεί ο οποιοσδήποτε να αποτύχει και να αστοχήσει, όχι μόνο στα δύσκολα και στα λυπηρά αλλά πολύ περισσότερο και στα ευχάριστα; Αν συμβαίνει αυτό, τότε - επεκτείνοντας κανείς τον συλλογισμό του - θα μπορούσε να συμπεράνει ότι ο κίνδυνος ενεδρεύει παντού, στα μικρά και στα μεγάλα, στα εύκολα και στα δύσκολα, στα ευχάριστα και στα δυσάρεστα ή στα λυπηρά. Αυτή είναι βέβαια μια θεωρία, την οποία με πάθος υποστήριξε ο Καζαντζάκης. Έτσι, προτρέπει να αγαπούμε τον κίνδυνο και στην Ασκητική[31] του θα πει:

«Αγάπα τον κίνδυνο, Τι είναι το πιο δύσκολο; Αυτό θέλω! Ποιον δρόμο να πάρεις; Τον πιο κακοτράχαλο ανήφορο. Αυτόν παίρνω κι εγώ· ακολούθα μου».[32]

Θέλει άραγε να δηλώσει, με τα λόγια αυτά, ότι ο σκοπός και το νόημα της ζωής είναι να γίνει κανείς καλός και ενάρετος, με διαρκή προσπάθεια και έντιμο αγώνα, κατά τον οποίο ο κίνδυνος είναι πάντοτε παρών; Με δεδομένο ότι ο θάνατος, που ανά πάσα στιγμή καραδοκεί, είναι αναπόφευκτος και αναπότρεπτος, τότε μπορεί να υποστηριχτεί, μάλλον ανεπιφύλακτα, ότι ο άνθρωπος, σε κάθε του προσπάθεια, ριψοκινδυνεύει, αφού η επιτυχία και η ευόδωση του σκοπού δεν συνιστούν βεβαιότητα, ενώ η αποτυχία και η αστοχία είναι πιο ενδεχόμενες και πιθανές. Η συνεχής προσπάθεια βελτίωσης του ανθρώπου ήταν επίσης το βασικό μέλημα τόσο του Πλάτωνα, ο οποίος πίστευε ότι ο άνθρωπος σε κάθε ενέργειά του οφείλει να προτιμά το βέλτιστο (*Φαίδ.,* 99 b 1: τῇ τοῦ βελτίστου αἱρέσει), όσο και του Αριστοτέλη, ο οποίος έθετε το καλύτερο (βέλτιον) ως γνώμονα και αρχή των πράξεων του ανθρώπου (*Πολ.,* Α 6, 1255 a 20 - 22). Επίσης ο Καντ πίστευε ότι καθήκον του ανθρώπου πρέπει να είναι η συνεχής του βελτίωση.[33]

Στο ερώτημα γιατί λυγίζει η ψυχή ευκολότερα στη χαρά παρά στη λύπη, πράγμα που σημαίνει ότι αντέχει περισσότερο στη λύπη παρά στη χαρά, θα μπορούσε να προστεθεί μια ακόμα ερμηνεία. Η λύπη και ο στεναγμός είναι εκείνα τα οποία αποδιώχνει και απεύχεται κάθε άνθρωπος για τον εαυτό του. Αντίθετα, επιζητεί τη χαρά και θέλει να τον συνοδεύει πάντοτε και μάλιστα όλο και πιο έντονα. Κατά συνέπεια, όταν εκλείψει η αιτία της λύπης και του πόνου, ο άνθρωπος ελευθερώνεται, απαλλάσσεται από το κακό, που τον βρήκε, και νιώθει καλύτερα και πιο ανάλαφρα. Δεν θέλει να ξαναβιώσει τις ίδιες στιγμές πόνου και θλίψης, τις οποίες απωθεί μακριά στη μνήμη του και εύχεται να περιπέσουν γρήγορα στην περιοχή της λήθης και της λησμονιάς.

Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει με τη χαρά και την ευθυμία. Ο καθένας επιθυμεί, δηλαδή, διακαώς να μην τελειώσουν ποτέ οι γλυκιές στιγμές και η χαρά, την οποία με λύπη αποχωρίζεται, αφού θέλει να τον συνοδεύουν μέχρι τέλους της εφήμερης και πρόσκαιρης ζωής του. Άρα, ο άνθρωπος με το αίσθημα της χαράς περιπίπτει διπλά σε μια δυσάρεστη και λυπηρή κατάσταση, διότι αφενός μεν, ενθυμούμενος τις παλιές χαρούμενες στιγμές, που έζησε, νιώθει θλίψη για το γεγονός ότι τις έχασε, αφετέρου δε, με το να ελπίζει ότι θα έλθουν νέες χαρές, αγωνιά και βρίσκεται συναισθηματικά σε κατάσταση ένδειας και έλλειψης, πράγμα που του δημιουργεί αμφίρροπα συναισθήματα χαράς και λύπης. Παρόλο, τώρα, που η λύπη και η χαρά επεκτείνονται επ' άπειρον, διότι μας συνοδεύουν μέχρι τέλους της ζωής μας, εντούτοις το άτομο νιώθει την απειρότητα μόνο της χαράς, η οποία είναι πάντοτε καλοδεχούμενη, και όχι της λύπης, την οποία απωθεί και δεν την αναμένει, αφού τη θεωρεί αναπάντεχη και απρόσμενη. Συνεπώς, στη χαρά, λόγω της μακράς διάρκειας προσμονής της, η καρδιά λυγίζει ευκολότερα και συχνότερα παρά στον πόνο και στη λύπη. Η λύπη και η χαρά, βέβαια, όπως υποστήριξε με έμφαση ο Πλάτων, έχουν κοινή ρίζα εις τρόπον ώστε, όταν λάβει κανείς το ένα, κατ' ανάγκη, θα λάβει και το άλλο (*Φαιδ.,* 63 e). Έτσι μόνο μπορούν να ερμηνευθούν τα λόγια του Καζαντζάκη ότι δεν νοείται ούτε ευτυχία χωρίς δυστυχία ούτε φως χωρίς σκοτάδι. Λέγει στην *Ασκητική* του[34] ότι «ευτυχία θα πει να ζεις όλες τις δυστυχίες» και «φως θα πει να κοιτάς μ' αθόλωτο

[31] Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική,* σ. 31.
[32] Κουμάκης, Γ., *Νίκος Καζαντζάκης, Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του,* Θεσσαλ., Εκδ. Ρώμη, 2016, σ. 145 - 146.
[33] Kant, I. (2016 (2007)), *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνον,* μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Πόλις, 82. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft,* Königsberg, 1793.
[34] Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική,* σ. 44.

μάτι όλα τα σκοτάδια» ή «στην καρδιά της κόλασης βρίσκεται ο παράδεισος».[35] Για μια ορθή ερμηνεία και κατανόηση των λόγων αυτών του Καζαντζάκη πρέπει να προστρέξει κανείς στα *Ηθικά Ευδήμια* του Αριστοτέλη (Θ 1, 1146 a 26-b 36). Στο χωρίο αυτό, ο Σταγιρίτης αναπτύσσει την ιδέα ότι οι δυνάμεις, που έχομε, μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο για τον σκοπό, που προορίζονται, όσο και για διαφορετικό ή ακόμα και αντίθετο. Η δύναμη του κακού είναι μεγαλύτερη από εκείνη του καλού. Γι' αυτό η αρετή εμπεριέχεται στην κακία, η δικαιοσύνη στην αδικία και γενικά η αδυναμία στη δύναμη. Σύμφωνα με τους *Σοφιστικούς ελέγχους,* επίσης, στον αποφατικό λόγο εμπεριέχεται ο καταφατικός, δηλαδή στην άρνηση περιέχεται η θέση (1.31, 181b 28-30: εν τη αποφάσει η φάσις.) Η γλυκιά ζωή χαρακτηρίζεται αβάσταχτη, ενώ η ευτυχία μάς κάνει να κλαίμε. Έτσι θα πει:

«Γλυκιά πολύ κι αβάσταχτη η ζωή στη γης ετούτη, Ελένη» (*Οδύσ.,* Ζ 519). «Η γης όλη μου φαίνεται... κι ευτυχισμένη κλαίει» (Οδύσ., Ω, 972 - 4).

Όσοι δεν διεισδύουν και δεν κατανοούν το βαθύτερο νόημα των λόγων του Καζαντζάκη μένουν με την πικρία και την απογοήτευση, τον αποκαλούν αντιφατικό, αλλόκοτο και ασυνεπή, με αποτέλεσμα να τον απορρίπτουν, με το σκεπτικό ότι η σκέψη του είναι συγκεχυμένη και ανερμάτιστη. Από τις ανωτέρω αναλύσεις ελπίζω να κατέστη φανερό ότι ο Καζαντζάκης εισάγει ιδέες και επεξεργάζεται στοχασμούς, για τη βαθύτερη κατανόηση και σύλληψη του νοήματος των οποίων απαιτούνται μεγάλη διεισδυτική ικανότητα, εξονυχιστικός έλεγχος, ει δυνατόν γνώση του συνολικού του έργου και προπάντων βαθιά και εμπεριστατωμένη γνώση των κλασικών έργων, όχι μόνο της αρχαίας ελληνικής αλλά και της παγκόσμιας φιλοσοφίας και λογοτεχνίας, πάνω στα οποία εδράζεται ή έχει ως αφετηρία ο στοχασμός του. Ως προς τη δυσκολία κατανόησης σπάνιων λέξεων και περίτεχνων ιδιωματικών φράσεων, που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, μπορεί να λεχθεί, με αρκετή πιθανότητα, ότι τούτο οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι αυτές προέρχονται από όλες σχεδόν τις ελληνικές διαλέκτους, από άπειρα λαϊκά κείμενα, από τραγούδια, παραμύθια, παραδόσεις και άλλα.[36]

Πολλές λέξεις έχουν δημιουργηθεί από τον ίδιο, αφού ήταν λογοπλάστης.[37] Ο πλούτος των λέξεων, που χρησιμοποιήθηκαν, θεωρείται κατόρθωμα, το δε ύφος του (δηλαδή ο τρόπος της πλοκής του λόγου και τα εκφραστικά μέσα) χαρακτηρίζεται «υψηλό»[38] και επομένως θαυμαστό και υπέροχο. Το πλούσιο λεξιλόγιο, που είναι απάνθισμα και αποθησαύρισμα ενός τεράστιου εγχειρήματος του συγγραφέα, είναι ενδεικτικό της βαθύνοιας του έργου, αφού, με τον τρόπο αυτό, εμβαθύνεται και διευρύνεται ο ορίζοντας του στοχασμού. Τα όρια της γλώσσας είναι τα όρια της σκέψης, αφού η γνώση, που είναι το περιεχόμενο του νοήματος, πρέπει να μπορεί να εκφραστεί, κατά τρόπο αρμόζοντα, επαρκή και κατανοητό. Δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη μορφή και στο περιεχόμενο, δηλαδή στο νόημα και στην έκφραση, κατά τον Μ. Schlick, βασικό μέλος της Σχολής της Βιέννης. Έτσι, αυτό που ονομάζομε γνώση δεν είναι τίποτε άλλο παρά η έκφραση της δομής και της τάξης του κόσμου.[39] Πρόκειται για μια αντίληψη, που υποστηρίζεται ευρύτερα από ολόκληρο τον κύκλο της Βιέννης, που είχε ως αντικείμενο έρευνας τη φιλοσοφία της γλώσσας.[40] Ο ίδιος ο Καζαντζάκης ομολογεί ότι αφιερώθηκε με πάθος στην ελληνική γλώσσα και παράδοση. Λέγει συγκεκριμένα:

«Όλη μου τη ζωή τη θυσίασα για την πνευματική Ελλάδα· δουλεύω με πάθος την ελληνική γλώσσα».[41]
Η έκταση του έπους της *Οδύσειας* μαρτυρεί, επίσης, τη σπάνια οξύνοια, διεισδυτικότητα, δυναμικότητα, ευρύτητα σκέψης και αγάπη προς τη ζωή. Δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται έργο μεγάλης «πνοής», πράγ-

[35] Καζαντζάκης, Ν. (2008), *Ο τελευταίος πειρασμός.* 243.
[36] Λαούρδας, Κ. (1977), *Η Οδύσσεια* του Καζαντζάκη, κριτικό δοκίμιο στο Ντ. Χριστιανόπουλος (επ.), *Β. Λαούρδας, Φιλολογικά δοκίμια,* Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 8.
[37] Ανδριώτης Ν. (1977), Η γλώσσα του Καζαντζάκη, *Νέα Εστία,* 95, Δήμος Ηρακλείου.
[38] Τσοπανάκης, Α. (1977), Η γλώσσα και το λεξιλόγιο του Νίκου Καζαντζάκη, *Νέα Εστία,* σ. 5-73.
[39] Schlick, M. (2010), *Μορφή και περιεχόμενο, Εισαγωγή στη φιλοσοφική σκέψη,* μετ. Ι. Γόρδου, Θεσσαλονίκη, 179 - 181.
[40] Ρουσόπουλος, Γ. (2010), *Ο κύκλος της Βιέννης. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη,* Αθήνα, Εκδόσεις Οκτώ.
[41] Δήμος ηρακλείου, (1961), Αναμνηστικό λεύκωμα Ν. Καζαντζάκη, Δίφρος, 31.

μα που προϋποθέτει αρκετή δεξιοτεχνία, ιώβεια αντοχή και καρτερικότητα. Με δεδομένες τις δυσκολίες κατανόησης, κυρίως της Οδύσειάς του αλλά και γενικότερα του συνολικού ποιητικού του έργου, ενδεχομένως να είχε κάποιος, εκ πρώτης όψεως, σοβαρές επιφυλάξεις και ενδοιασμούς να προτείνει τα κείμενα αυτά να περιληφθούν στα διδακτικά εγχειρίδια της Εκπαίδευσης. Όμως, μετά από ενδελεχή και εμπεριστατωμένη σε βάθος ανάλυση των κειμένων, μπορεί να πλησιάσει ή να έρθει στην επιφάνεια ο πολύτιμος θησαυρός, που κρύβεται πίσω από τις γραμμές. Η προσέγγιση του νοήματος της Οδύσειας και γενικότερα ολόκληρου του έργου του αποτελεί πολύτιμο θησαυρό, ο οποίος πρέπει και μπορεί να μεταγγισθεί στις νέες γενιές, κατά τη διδασκαλία και τη μάθηση, που συντελείται σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης, πολύ δε περισσότερο στα Πανεπιστήμια, διότι η ωφέλεια ενός τέτοιου εγχειρήματος θα είναι σημαντική.
Η διαπίστωση αυτή, το ότι δηλαδή η αξία της *Οδύσειας* και γενικότερα του συνολικού έργου του είναι μεγάλη, έχει επισημανθεί και τονιστεί από τα πλέον επίσημα χείλη της ελληνικής πολιτείας και του πνεύματος. Συγκεκριμένα, ο καθηγητής, Ακαδημαϊκός και πρώην Πρωθυπουργός της χώρας Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1977, 7) είχε πει ότι η Οδύσεια είναι ένα μεγάλο «σημείο του αιώνα μας» και ένας «πνευματικός ωκεανός, ο οποίος δεν έχει ακόμα χαρτογραφηθεί». Είναι, ίσως, ένας τηλαυγής φάρος και αγώνισμα προς το οποίο οφείλουν να τείνουν οι εκπαιδευτικές διαδικασίες για την αναβάθμιση του πολιτισμού. Το έπος αυτό είναι κυψέλη πολύτιμων ιδεών, οι οποίες μπορούν να αναζωογονήσουν το ανθρώπινο πνεύμα και να του δώσουν την απαραίτητη δύναμη, ώστε να κατευθυνθεί στο δρόμο της επιστήμης και της αρετής. Από αυτά προκύπτει ότι προέχει η ανάγκη να ενισχυθεί η παρουσία των έργων του μεγάλου Κρητικού συγγραφέα στην εκπαίδευση, διότι η ωφέλεια θα είναι ανυπολόγιστης αξίας, εφόσον τελικά κατορθωθεί να αποκρυπτογραφηθούν τα νοήματά του.

Επειδή στην κοινωνική διαβίωση και συνύπαρξη του ανθρώπου σημαντικό και πρωτεύοντα ρόλο στη σκέψη και στην πράξη του παίζει η ηθική του υπόσταση και επειδή ο θεός, όπως πιστεύεται από τους λαούς κάθε θρησκείας, αποτελεί την πεμπτουσία και τη λυδία λίθο της ηθικής συμπεριφοράς του ανθρώπου, φαίνεται αρκετά δικαιολογημένη η άποψη εκείνων οι οποίοι πιστεύουν ότι ο Καζαντζάκης δεν «ξεκίνησε να γίνει μυθιστοριογράφος, όπως δοξάσθηκε, αλλά ιδρυτής θρησκείας.[42] Έτσι ο Οδυσσέας - όπως ορθά έχει επισημανθεί - από νοσταλγός της πατρικής γης μετατρέπεται σε μεταφυσικό νοσταλγό, που, αφού εγκαταλείπει την πατρίδα του, ζητάει το Θεό, χωρίς να τον βρίσκει.[43] Ο κεντρικός πυρήνας της κοινωνικής και πολιτικής του φιλοσοφίας αποδίδεται, ίσως, κατά τον καλύτερο τρόπο, στο ποιητικό του έργο *Τερτσίνες* και πιο συγκεκριμένα στο κεφάλαιο *«Δον Κιχώτης»,* όπου λέγει:

Σαν ποιο ‘ναι το πιο δύσκολο στην πλάση;
αυτό που ζητάει η καρδιά μου και δεν τρέμει.
Να φέρουμε απ’ του σπλάχνου μας τα δάση
το δίκιο, τη χαρά, την καλοσύνη,
τ’ άγρια πουλιά που ‘χουν εκεί φωλιάσει.
Ποτέ τους δε θα ‘ρθουν, μα το καμίνι
της μέσα γης ποτέ του να μη σβήσει.
Έτσι θα πάρει ευγένεια η γης και η ζήση,
κι αθάνατος θ’ ανθίσει ο ανθός της νιότης.

Στο παραπάνω απόσπασμα μπορεί να διαγνώσει κανείς την ουσία της φιλοσοφίας του, η οποία έγκειται στο ερώτημα ποιος είναι ο σκοπός και το νόημα της ζωής, ώστε ανάλογα να προσαρμοστεί και η συμπεριφορά κάθε ανθρώπου. Ο επιφανής Κρητικός ποιητής οραματίζεται έναν κόσμο, στον οποίο θα βασιλεύει η δικαιοσύνη, η χαρά, η καλοσύνη και προπαντός η αγάπη. Οι τρεις αυτές αρετές της ανθρώπινης υπόστασης είναι αλληλένδετες και αλληλεξαρτώμενες, αφού η μία συνιστά απαραίτητο στοιχείο της άλλης, η δε αγάπη είναι η λυδία λίθος και το επιστέγασμα όλων αυτών. Πρωταρχική θέση στο ανθρώπινο πρόσωπο της

[42] Παπανούτσος, ΕΥ. (1958), Ο Καζαντζάκης, *Κνωσός,* τευχ. 22, 52.
[43] Κανελλόπουλος, Π. (1977), Καζαντζάκης, *Νέα Εστία,* τευχ. 1211, 7.

ζωής κατέχει η δικαιοσύνη, - όπως άλλωστε και κατά τον Πλάτωνα στην *Πολιτεία* του και τον Αριστοτέλη στα *Ἠθικά Νικομάχεια* (Ε 3, 1129 b 30 κ. εξ.), όπου η δικαιοσύνη χαρακτηρίζεται τέλεια αρετή, η οποία περιέχει όλες τις άλλες αρετές. Αυτή όμως προϋποθέτει καλοσύνη και κυρίως αγάπη και ως αποτέλεσμα είναι η χαρά και η ευτυχία του ανθρώπου. Η αγάπη ωστόσο είναι η κρηπίδα, η ζωοδόχος πηγή και η ακατανίκητη δύναμη όλων αυτών των αρετών. Η ποίηση είναι ο πιο κατάλληλος τρόπος, με τον οποίο εκφράζονται οι σημαντικότατες αυτές αξίες, όπως είναι η ελευθερία, η οποία αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο όλων των δραστηριοτήτων του ανθρώπου, για την οποία λέγει:

Κρασί δεν είναι, αδέλφια, η λευτεριά μήτε γλυκιά γυναίκα
μήτε και βιος μεσ’ στα κελάρια σας μήτε και γιος στην κούνια.
Έρμο τραγούδι ‘ναι ακατάδεχτο και σβήνει στον αγέρα! (Οδύσ., Α 55-57)

Το σημαντικότερο, ίσως, που μπορεί να αντλήσει ή να συναγάγει κανείς από το έργο του Καζαντζάκη, δεν είναι ιδέες στη στατική τους μορφή αλλά η δυναμική και αβέβαιη υπόσταση τους. Θέτει τις ύψιστες αξίες ως βάθρο και ελπίδα του παγκόσμιου πολιτισμού, χωρίς να καθορίζει επακριβώς το περιεχόμενό τους και χωρίς να ελπίζει ότι αυτές, κάποτε, θα έλθουν τέλειες στη γη και στην εφήμερη ζωή μας. Απλώς τις θεωρεί ως κάτι το αιώνια ζητούμενο και απορούμενο. Αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο, το οποίο καθιστά το έργο του Καζαντζάκη κλασικό και διαχρονικό. Εδώ, μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι επέδρασε η απορία τόσο του Σωκράτη, ο οποίος ένα μόνο πράγμα ήξερε, ότι δεν ήξερε τίποτα, όσο και εκείνη του Αριστοτέλη, ο οποίος έθεσε στη *Μεταφυσική* (Ζ 1, 1028 b 3) του το ερώτημα: Τι είναι το ον το οποίο πάντα ζητούμε και για το οποίο πάντα απορούμε: *καὶ τὸ πάλαι τε καὶ νῦν καὶ ἀεὶ ζητούμενον καὶ ἀεὶ ἀπορούμενον, τί τὸ ὄν.*

Ο Καζαντζάκης αποκαλεί το δίκιο, τη χαρά, την καλοσύνη άγρια πουλιά, που φωλιάζουν στου «σπλάχνου μας τα δάση». Διατυπώνει δε την πρόβλεψη ή μάλλον τη βεβαιότητα ότι αυτά ποτέ δεν θα έλθουν κοντά μας, εκφράζει όμως την ευχή το καμίνι, που βράζει μέσα στη γη, να μη σβήσει ποτέ του. Οι τρεις αυτές αρετές ή τα συναισθήματα αποκαλούνται από τον ποιητή άγρια πουλιά, που φωλιάζουν στα σπλάχνα του ανθρώπου, διότι μόνο ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει τις αρετές αυτές στην τέλειά τους μορφή, εξαιτίας του λογικού του. Όταν λέγει ότι τα πουλιά δεν θα έλθουν ποτέ, εννοεί, ίσως, ότι αυτές (οι αρετές) ποτέ δεν πρόκειται να γίνουν παντοτινό κτήμα του ανθρώπου. Μόνο αναλαμπές βραχείας διάρκειας απολαμβάνει ο άνθρωπος, αφού δεν είναι πάντα δίκαιος ούτε χαρούμενος ούτε καλός. Εκφράζει, ωστόσο, την ελπίδα να μη σβήσει ποτέ η φλόγα και η επιθυμία του ανθρώπου για τα υπέροχα και ευγενικά αυτά συναισθήματα. Η αγάπη, που αποτελεί την ουσία του ανθρωπισμού, είναι στο χέρι μας να γεννηθεί μέσα μας, ώστε να λάμψει και να φωτιστεί ο δρόμος της αρετής.

* Ευχαριστώ θερμά τον αγαπητό φίλο, καθηγητή φιλολογίας, πρώην Λυκειάρχη, κο Εμ. Λουκάκη, ο οποίος έθεσε υπόψη μου χρήσιμη βιβλιογραφία, και τη Δρ Φ. και καθηγήτρια φιλόλογο κ. Α. Οικονόμου για την εποικοδομητική και γόνιμη συζήτηση, που είχαμε για το θέμα αυτό. Οι παρατηρήσεις της υπήρξαν πολύ διαφωτιστικές για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Βιβλιογραφία

Αναστασιάδης, Π. (2009), *Το υποκείμενο και η ετερότητα.* Μια μετακριτική προσέγγιση της κριτικής θεωρίας, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1995.
_____, (2011), *Η ετερότητα και η επίκληση του ξένου,* Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρα.
_____, (2016), *Δοκίμια για την ετερότητα,* Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη.

Ανδριώτης Ν. (1977), Η γλώσσα του Καζαντζάκη, *Νέα Εστία,* 90 - 99, Δήμος Ηρακλείου.

Αυγέρης, Μ. (1939), Η νέα *Οδύσεια*, *Νέα Εστία*, τ. 26ος, 1247 - 1256 και 1344 κ. έξ.

Βρεττάκος, Ν. (1960), Ο φόβος του θανάτου, στο *Ν. Καζαντζάκης, Η αγωνία και το έργο του,* Αθήνα, Βιβλιοαθηναϊκή

Δήμος Ηρακλείου, (1961), Αναμνηστικό λεύκωμα Ν. Καζαντζάκη, Δίφρος.

Diels,H. - Kranz, W., *Οι Προσωκρατικοί, Οι μαρτυρίες* και τα αποσπάσματα, Β. Κύρκος (επιμ.), Αθήνα, Εκδ. Παπαδήμα, 2005.

Duhem, P. (2007), *Σώζειν τα φαινόμενα. Δοκίμιο για την έννοια της φυσικής θεωρίας από τον Πλάτωνα έως τον Γαλιλαίο,* μετ. Δ. Διαλέτης, Αθήνα.

Heidegger, M. (1997), *Vom Wesen der Wahrheit, Gesamtausgabe,* Band 34, V. Klosterman.
_____, (2006), *Brief über den Humanismus, Επιστολή για τον ανθρωπισμό,* μετ. Γ. Ξηροπαΐδης, Αθήνα, Εκδόσεις Ροές.
_____, (1959), The' Ode on Man in Sophocles' Antigone, *An Introduction to Metaphysics,* Transl. By R. Mon-Heim, Yale University pres.

Καβουλάκος, Κ. (2004), Η μετάφραση και η ερμηνεία του πρώτου στάσιμου της *Αντιγόνης* από τον Μ. Χάιντεγκερ, *Αριάδνη* 10, 49 - 68.

Καζαντζάκης, Ν. (1961), Ο βραχόκηπος, μετ. Π. Πρεβελάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Καζαντζάκη. (Le jardin des rochers).
_____, (1959), Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη, *Νέα Εστία,* τεύχ. 779, 39 - 42.
_____, (1981), *Ο Καπετάν Μιχάλης.*
_____, (1982 Α), *Αναφορά στον Γκρέκο.*
_____, (1964), *Θέατρο Α'.*
_____, (1982 Β), *Αδερφοφάδες.*
_____, (1938), *Οδύσεια.*
_____, (1981), *Αλέξης Ζορμπάς.*
_____, (2007), *Τερτσίνες.*
_____, (2008), *Ο φτωχούλης του Θεού,* Αθήνα, εκδ. Ε. Καζαντζάκη.
_____, (1959), Δύο όνειρα του Καζαντζάκη, *Νέα Εστία,* τευχ. 973, 31.
_____, (1993), *Επιστολές προς Γαλάτεια,* Γ΄΄Εκδοση, Δίφρος.
_____, (2016), *Ταξιδεύοντας: Ισπανία, Αθήνα.*
_____, (1959), Επιστολή στον Γκρέκο, *Νέα Εστία,* τευχ. 779, 188 - 200.
_____, (2008), *Ο τελευταίος πειρασμός.*

Kant, I. [(2016 (2007)], *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνον,* μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Πόλις. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft,* Königsberg, 1793.

_____, *Kritik der reinen Vernunft, Kant's Werke,* Berlin, Akademie - Ausgabe, 1911 a.

_____, *Kritik der Urteilskraft, Kant's Werke,* Akademie - Ausgabe, 1911 b.

Κανελλόπουλος, Π. (1977), Καζαντζάκης, *Νέα Εστία,* τευχ. 1211, 7 - 11.

Καραντώνης, Α. (1959), Στοχασμοί για την Ποίηση της *«Οδύσσειας», Νέα Εστία,* 156 - 62.

Κόντος, Π. (2005), *Η καντιανή ηθική της υπόσχεσης,* Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Koumakis, G. (1971), *Platons Parmenides, Zum Problem seiner Interpretation,* Bonn, Bouvier Verlag.

Κουμακης, Π., Νίκος καζαντζάκης, *Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του,* Θεσσαλ., Εκδ. Ρώμη, 2016

Λαούρδας, Κ. (1977), *Η Οδύσσεια* του Καζαντζάκη, Κριτικό Δοκίμιο στο Ντ. Χριστιανόπουλος (επ.), Β. Λαούρδας, Φιλολογικά *δοκίμια,* Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος.

Mimnermi, (1826), *Colophonii carminum quae supersunt,* edidit Nicolaus Bachius, lipsiae.

Nikolaou Th., (1980), *Der Neid bei Johannes Chrysostomus,* Bonn, Bouvier Verlag.

Πανταζάκος, Π. (2015), *Ηθική και μεταηθική,* Αθήνα, Καρδαμίτσα.
_____, (2012), *Ηθική και δημοκρατία. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας.*
_____, (2016), *Περί καθήκοντος, Θεωρία σύγχρονης συστηματικής ηθικής φιλοσοφίας.*

Παπανούτσος, ευ. (1958), Ο Καζαντζάκης, *Κνωσός,* τευχ. 22, 51 - 52.

Παρλαμάς, Μ. (1959), Η συμφωνία ανθρώπου και υπερανθρώπου, Δέκα ανέκδοτες επιστολές του Καζαντζάκη, *Νέα εστία,* 203 - 210.

Πελεγρίνης, Θ. (2016), *Ηθική φιλοσοφία*, Εκδ. Πεδίο.

Πρεβελάκης, Π. (1977), Ο Καζαντζάκης, Βίος και έργα, Θεώρηση του Ν. Καζαντζάκη, *Τετράδια Ευθύνης,* τ. 3.

Ρουσόπουλος, Γ. (2010), *Ο κύκλος της Βιέννης. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη,* Αθήνα, Εκδόσεις Οκτώ.

Schlick, M. (2010), *Μορφή και περιεχόμενο, Εισαγωγή στη φιλοσοφική σκέψη,* μετ. Ι. Γόρδου, Θεσσαλονίκη.
_____, (2006), *Gesamtausgabe,* Vienna, New York, Springer Verlag.

Σοφουλάκης, Α. (1998), *Αυτόγραφα όνειρα του Καζαντζάκη,* Ηράκλειο Κρήτης.

Σταματίου, Γ. (1988), Το ονειρικό στοιχείο στη ζωή και το έργο του Καζαντζάκη, *Διαβάζω,* τευχ. 190.

Τσοπανάκης, Α. (1977), Η γλώσσα και το λεξιλόγιο του Νίκου καζαντζάκη, *Νέα Εστία.*

Φιλιππίδης, Σ.Ν. (2017), *Έξι και ένα μελετήματα για τον Νίκο Καζαντζάκη,* Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Κωνσταντίνος Β. Ζορμπάς

Η μορφωτική και παιδαγωγική αξία στον *Αλέξη Ζορμπά*

Αντί προλόγου

Η παρούσα εισήγηση βασίζεται, κατά κύριο μέρος, στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»* και πραγματεύεται τον θεματικό άξονα *«Νίκος Καζαντζάκης: Λογοτέχνης και Παιδαγωγός»*. Τα κύρια σημεία της παρούσης εισηγήσεως αφορούν στη διπλή διάσταση του Καζαντζάκη ως Λογοτέχνη και Παιδαγωγού και στην αξιοποίηση των καζαντζακικών κειμένων στην Εκπαίδευση, μέσω της διεπιστημονικής προσέγγισης (Επιστήμες της Θεολογίας και της Κοινωνιολογίας). Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας ασχολείται με το θέμα της προσωπικής αναζήτησης στα αναπάντητα υπαρξιακά ερωτήματα, που ταλανίζουν την ανθρώπινη ύπαρξη και οδηγούν τους ήρωες στο συγκεκριμένο έργο, σε μία προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της αληθινής ζωής. Η αρχή και το τέλος της ζωής, η γέννηση και ο θάνατος, το μυστήριο της ύπαρξης, το αληθινό νόημα της ζωής αλλά και η στάση ζωής του κάθε ελεύθερα σκεπτόμενου ανθρώπου συναντώνται στο κορυφαίο αυτό έργο. Πιστεύουμε ότι, μέσα από την προσπάθεια αυτή, θα αναδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Νίκος Καζαντζάκης συνεχίζει να αποτελεί πηγή έμπνευσης για κάθε άνθρωπο γενικότερα αλλά και για κάθε εκπαιδευτικό και μαθητή ειδικότερα. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του ίδιου: *«Όταν συλλογίζουμαι με τι θροφή τόσα χρόνια με τάιζαν τα βιβλία κι οι δασκάλοι, για να χορτάσουν μια λιμασμένη ψυχή, και τι λιονταρίσιο μυαλό για θροφή με τάισε ο Ζορμπάς σε λίγους μήνες, δύσκολα μπορώ να βαστάξω την πίκρα μου και την αγανάκτηση...»* (Καζαντζάκης, 2014a: 442). Κι αλλού: *«Ἂν ἄκουγα τὴ φωνή του -ὄχι τὴ φωνή, τὴν κραυγή του - ἡ ζωή μου θά 'χε πάρει ἀξία˙ θὰ ζοῦσα μ' αἷμα καὶ σάρκα καὶ κόκαλα ὅ,τι τώρα χασισοπότικα στοχάζουμαι κι ἐνεργῶ μὲ χαρτὶ καὶ καλαμάρι. Μὰ δὲν τόλμησα»* (Καζαντζάκης, 1973a: 10).

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Θα μου επιτρέψετε να αρχίσω από μία προσωπική-βιωματική εμπειρία. Το επώνυμό μου πάντα προκαλούσε και συνεχίζει να προκαλεί ερωτήματα. Και γι' αυτό χρειάσθηκε να ασχοληθώ εντατικά και επίμονα με την ιστορία του, ώστε να μην ντροπιάζω τον εαυτό μου, όταν με ρωτούσαν εάν είμαι συγγενής με τον Αλέξη (sic) Ζορμπά.

Πριν από πολλά χρόνια, όταν άρχισα να αναπολώ το παιχνίδι στις μεγάλες αλάνες της φτωχογειτονιάς μου στη Λάρισα, αναθυμούμαι, μεταξύ πολλών άλλων, και το παζάρι της Λάρισας. Παζάρι· μια έννοια, που για όλους εμάς, τους κατοίκους της Επαρχίας της Λάρισας, έχει ιδιαίτερη σημασία και περιεχόμενο.

Με πόση λαχτάρα και ανυπομονησία το περιμέναμε, όταν ήμασταν παιδιά. Ήταν σαν να μπαίναμε ξαφνικά σ' έναν κόσμο βγαλμένο από παραμύθια, κάτι σαν την Αλίκη στη Χώρα των θαυμάτων. Ένας κόσμος γεμάτος χρώματα, μυρωδιές, ήχους και παιχνίδια, κάποια από τα οποία σίγουρα προορίζονταν μόνο για μας. Εκεί ανακάλυψα, για πρώτη φορά, τη λέξη «Ζορμπάς», σ' έναν πάγκο με ανακατεμένα παλαιά και καινούργια βιβλία. Δεν κατάλαβα ή τουλάχιστον αναρωτήθηκα τι σχέση μπορεί να έχει το δικό μου επώνυμο με το βιβλίο, που κρατούσα, τότε, στα παιδικά μου χέρια *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»*. Ξέρουμε όλοι ότι ο γερο-Αλέξης Ζορμπάς μάς αποκαλύπτει έναν ανεξάντλητο θησαυρό από εμπειρίες, που μαγεύουν τον διανοούμενο Κρητικό λογοτέχνη. Ο Ζορμπάς είναι μία ύπαρξη αχόρταγη, ινατσιάρης,[1] χωρίς προκαταλήψεις, και δέχεται ατάραχα τη φτώχια και το θάνατο. Ωστόσο, οι δύο φίλοι έχουν κάτι κοινό: την ανησυχία, στον Ζορμπά παράφορη, στον αφηγητή υποταγμένη, μπροστά στο μυστήριο της ζωής!

Πέρασαν πολλά χρόνια από τότε που το βιβλίο μου έγινε κόκκινο από τις μολυβιές, που τραβούσα, όταν τυχαία έμαθα από τον πατέρα μου ότι το πραγματικό μας επώνυμο ήταν «Λόκας». Τον πατέρα μου τον γνώριζαν όλοι στη Λάρισα ως τον «γιο του Ζορμπά». Συνθέτοντας πολύ αργότερα ποικίλα ακούσματα από τους δικούς μου ανθρώπους, έμαθα ότι ο παππούς μου, από το Ζάρκο Τρικάλων, έζησε με τον δικό του διαφορετικό τρόπο, κηρύσσοντας τον έρωτα της ζωής αυτού του *«φαγά, πιοτή, δουλευταρά, γυναικὰ κι*

[1] Θα μπορούσαμε να πούμε ο πεισματάρης. *Γνωστή και η λαϊκή φράση «το ινάτι βγάζει μάτι...».*

ἀλήτη» (Καζαντζάκης, 1973b: 13) Ζορμπά, πεισματάρικα κι εκείνος, στη συνοικία «Ταμπάκικα» της Λάρισας. Εκεί κατάφερε το ακατόρθωτο: να πείσει ότι οι πράξεις έχουν μεγάλη σημασία, όποιες κι αν είναι αυτές! Και δεν ήταν λίγες...

Ο Ζορμπάς, όποιος κι άν είναι αυτός, είναι μια αρχετυπική ελληνική μορφή, που εκφράζει το να ζεις σαν Έλληνας! Ή μάλλον την καλή πλευρά τού να ζεις σαν Έλληνας. Γιατί ο Ζορμπάς είναι δύσπιστος, είναι υλιστής, είναι επικουρικός, είναι γλεντζές, είναι σκληρός, είναι τρυφερός, είναι τα πάντα, αλλά, πάνω απ' όλα, σκέφτεται θετικά και, κυρίως, νιώθει τη ζωή θετικά. Και κομμάτι της ζωής είναι η χαρά αλλά και ο πόνος. η ομορφιά και η ασχήμια.

Λίγα λόγια για το βιβλίο

Την τελική μορφή του *Βίου και της Πολιτείας* του Αλέξη Ζορμπά την έδωσε ο Καζαντζάκης τον Αύγουστο του 1943, στην Αίγινα. Ημέρες κατοχής! Για να μην πεθάνει από την πείνα, μαζεύει χόρτα από τα βουνά, κοντά στο σπίτι του, και παίρνει λίγο φαγητό από το συσσίτιο των Φυλακών της Αίγινας. *«Οι μέρες μίκραιναν», γράφει η Ελένη, «τα τρόφιμά μας λιγόστευαν. Για να μη χάνουμε τις δυνάμεις μας, μέναμε στο κρεβάτι. Τις πιο μαύρες μέρες της πείνας ο Νίκος έγραφε το πιο κεφάτο έργο του, τον "Αλέξη Ζορμπά"»* (Καζαντζάκη, 1977: 473).

Ο μυθιστορηματικός «Αλέξης Ζορμπάς», όμως, υπήρξε πραγματικό πρόσωπο, που πρωτοσυναντήθηκε με τον Νίκο Καζαντζάκη στο Άγιο Όρος το 1914, συνεργάστηκε μαζί του, για να αποβεί τελικά μύθος και σύμβολο στην παγκόσμια λογοτεχνία. Λεγόταν Γιώργης και δεν ήλθε ποτέ στην Κρήτη, σε αντίθεση με τον κινηματογραφικό Ζορμπά.

Το τι είναι ο κάθε άνθρωπος το καταλαβαίνουμε από τα συναισθήματά μας, όταν χάνουμε από τη ζωή συνοδοιπόρους μας, αγαπημένα πρόσωπα. Έτσι, γράφει ο Νίκος Καζαντζάκης για τη μέρα, που δέχτηκε το πένθιμο γράμμα, που του ανακοίνωνε το θάνατο του Ζορμπά. Λόγια όχι με θλίψη αλλά με θυμό: «"Άδικο! Άδικο! Φώναξα, τέτοιες ψυχές δεν πρέπει να πεθαίνουν. Πότε πια θα μπορέσει το χώμα, το νερό, η φωτιά, η τύχη, να πλάσουν ένα Ζορμπά;". [...] Τίποτα δικό του δεν είχε πεθάνει μέσα μου˙ θαρρείς κι ό,τι άγγιξε ο Ζορμπάς είχε γίνει αθάνατο. Τι να κάμω, συλλογίζουμουν όλη τη νύχτα, τι να κάμω, για να ξορκίσω το θάνατο, το θάνατό του; Άνοιξε η καταπαχτή του σπλάχνου μου, πετιούνται απάνω οι θύμησες, σπρώχνουν η μια την άλλη, βιάζουνταν και ζώνουν αγριεμένες την καρδιά μου˙ ανοιγοκλείουν το στόμα, φωνάζουν να περμαζώξω από τη γης, από τη θάλασσα, από τον αέρα το Ζορμπά και να τον αναστήσω. Αυτό δεν είναι το χρέος της καρδιάς; Γι' αυτό δεν την έπλασε ο Θεός; Ν' ανασταίνει τους αγαπημένους; Ανάστησέ τον!» (Καζαντζάκης, 2014b: 453-454).

Το έργο *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* είναι, αναντίρρητα, το διασημότερο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, το βιβλίο, που τον τοποθέτησε πανηγυρικά στον παγκόσμιο λογοτεχνικό χάρτη, ύστερα από τέσσερις δεκαετίες ενασχόλησής του με όλα τα είδη του γραπτού λόγου.

Είναι το βιβλίο του οποίου η θριαμβευτική επιτυχία έκανε τον δημιουργό του να αναθεωρήσει τις απόψεις του, κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του. Χάρη στον «Ζορμπά» ο Καζαντζάκης κέρδισε μια διεθνή αναγνώριση, που δεν αξιώθηκε ποτέ άλλος Νεοέλληνας Λογοτέχνης. Πρόκειται για ένα βιβλίο σταθμό, στην ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, τόσο από εμπορική όσο και από καλλιτεχνική άποψη.[2]

Σύμφωνα με τον ίδιο τον συγγραφέα, το βιβλίο ανήκει στο είδος «εθνικά μυθιστορήματα» (Καζαντζάκης, 2014: XIII-XLVII), που κατορθώνουν να περάσουν τα εθνικά σύνορα και να αγγίξουν τους ανθρώπους όλων των εθνικοτήτων. Ο δημιουργός του «Ζορμπά» προσθέτει ότι ο μυθιστοριογράφος οφείλει να εμβαθύνει στον άνθρωπο της Χώρας του, ώσπου να φτάσει στον άνθρωπο χωρίς ετικέτα, στον άνθρωπο όλων των Χωρών, τον οικουμενικό άνθρωπο!

[2] Μεταφράστηκε σε όλες τις γλώσσες του κόσμου και μπήκε στη λίστα των best sellers στις περισσότερες Χώρες. Δεν υπάρχει νεοελληνικό βιβλίο, που να συγκέντρωσε τόσες πολλές και ενθουσιώδεις κριτικές και να αποτέλεσε αντικείμενο τόσο εκτεταμένης μελέτης στους διεθνείς ακαδημαϊκούς κύκλους.

Ο ρόλος του «Ζορμπά»

Οι αντρικοί χαρακτήρες του μυθιστορήματος αποκαλύπτονται, μέσα από το διπολικό συνεχές του ίδιου ανθρώπου: του Καζαντζάκη. Στον έναν πόλο βρίσκεται ο Καζαντζάκης ως συγγραφέας και αφηγητής, όπως θα ήθελε να είναι. Στον άλλο πόλο βρίσκεται ο άλλος Καζαντζάκης ως Ζορμπάς, όπως αντρώνεται μέσα του: σηκώνει το κεφάλι, προσπαθεί να φτάσει τον Άλλο εαυτό του, να τον ξεπεράσει και να τον λυτρώσει. Ο Ζορμπάς είναι ένας άνθρωπος, που αγαπά την πράξη˙ είναι «αδιάβαστος» αλλά πλούσιος σε γνώσεις, που πηγάζουν από τις εμπειρίες της ζωής. Ο συγγραφέας είναι ένας άνθρωπος, που αγαπά τη θεωρία˙ είναι διαβασμένος και πλούσιος σε γνώσεις, που πηγάζουν από τα βιβλία, αλλά παρόλα αυτά μαθητεύει δίπλα στον «αγράμματο» φίλο του.

Το βιβλίο του «Ζορμπά» είναι ένας ύμνος στην ανδρική φιλία.[3] Αυτός ο σπάνιος ύμνος επισφραγίζεται με την υπέροχη σκηνή του χορού, στην ακροθαλασσιά, που συμβολίζει την πιο ουσιαστική προσέγγιση των δύο ανδρών, τη λύτρωση από την υπαρξιακή αγωνία, την απελευθέρωση από *«τα καλά και συμφέροντα»,* την αποδέσμευση από τη συμβατικότητα. Ο «γέρος αρχάγγελος εργάτης» μαθαίνει στο αφεντικό του να χορεύει και ο διανοούμενος, βλέποντας τόν «όλο πρόκληση, πείσμα κι ανταρσία» χορό του Ζορμπά, αισθάνεται για πρώτη φορά *«τη δαιμονικιάν ανταρσία του ανθρώπου, να νικήσει το βάρος και την ύλη, την προγονική κατάρα»* (Καζαντζάκης, 2008a: 295).[4]

Πρόθεσή μου δεν είναι να σας κουράσω με περισσότερες πληροφορίες. Επιθυμώ, στο σημείο αυτό, να διαβάσω μόνο ένα απόσπασμα από το βιβλίο κι εδώ να παραμείνω για λίγο. Πιστεύω ότι σ' αυτό το απόσπασμα κρύβεται όλη η ουσία του βιβλίου, η **μετουσίωση** ολόκληρης της ζωής:

«Ὁ Ζορμπᾶς κοίταξε τ' ἀστέρια, μὲ τὸ στόμα ἀνοιχτό, σὰ νὰ τά 'βλεπε γιὰ πρώτη φορά. – Τί νὰ γίνεται ἐκεῖ ἀπάνω! μουρμούρισε. Καὶ σὲ λίγο πῆρε τὴν ἀπόφαση, μίλησε: – Ξέρεις νὰ μοῦ πεῖς, ἀφεντικό, εἶπε κι ἡ φωνή του ἀσκώθηκε ἐπίσημη, συγκινημένη μέσα στὴ ζεστὴ νύχτα, ξέρεις νὰ μοῦ πεῖς τί πάει νὰ ποῦν ὅλα αὐτά; Ποιὸς τά 'καμε; Γιατί τά 'καμε; Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα, ἐτοῦτο (ἡ φωνὴ τοῦ Ζορμπᾶ ἦταν γεμάτη θυμὸ καὶ τρόμο): Γιατί νὰ πεθαίνουμε; – Δὲν ξέρω, Ζορμπᾶ! ἀποκρίθηκα, καὶ ντράπηκα σὰ νὰ μὲ ρωτοῦσαν τὸ πιὸ ἁπλὸ πράμα, τὸ πιὸ ἀπαραίτητο καὶ δὲν μποροῦσα νὰ τὸ ξηγήσω. – Δὲν ξέρεις! ἔκαμε ὁ Ζορμπᾶς καὶ τὰ μάτια του γούρλωσαν. Ὅμοια γούρλωσαν καὶ μιὰν ἄλλη νύχτα, ὅταν μὲ ρώτησε ἂν χορεύω καὶ τοῦ ἀποκρίθηκα πὼς δὲν ξέρω χορό. Σώπασε λίγο˙ ἄξαφνα ξέσπασε: – Τότε τί 'ναι αὐτὰ τὰ παλιόχαρτα ποὺ διαβάζεις; Γιατί τὰ διαβάζεις; Ἅμα δὲ λένε αὐτό, τί λένε; – Λένε τὴ στενοχώρια τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν μπορεῖ ν' ἀπαντήσει σὲ αὐτὰ ποὺ ρωτᾶς, Ζορμπᾶ, ἀποκρίθηκα. – Νὰ τὴ βράσω τὴ στενοχώρια τους! ἔκαμε ὁ Ζορμπᾶς χτυπώντας μὲ ἀγανάχτηση τὸ πόδι του στὶς πέτρες. […] Ἔνιωθα βαθιὰ πὼς τὸ ἀνώτατο ποὺ μπορεῖ νὰ φτάσει ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἡ Γνώση, μήτε ἡ Ἀρετή, μήτε ἡ Καλοσύνη, μήτε ἡ Νίκη˙ μὰ κάτι ἄλλο πιὸ ἀψηλό, πιὸ ἡρωικὸ κι ἀπελπισμένο: Τὸ Δέος, ὁ ἱερὸς τρόμος. Τί 'ναι πέρα ἀπὸ τὸν ἱερὸ τρόμο; ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν μπορεῖ νὰ προχωρέσει. – Δὲν ἀπαντᾶς; ἔκαμε ὁ Ζορμπᾶς μὲ ἀγωνία. Δοκίμασα νὰ δώσω στὸ σύντροφό μου νὰ καταλάβει τί εἶναι ὁ ἱερὸς τρόμος: – Εἴμαστε σκουληκάκια μικρὰ μικρά, Ζορμπᾶ, ἀποκρίθηκα, ἀπάνω σ' ἕνα φυλλαράκι γιγάντιου δέντρου. Τὸ φυλλαράκι αὐτὸ εἶναι ἡ Γῆ μας˙ τ' ἄλλα φύλλα εἶναι τ' ἀστέρια ποὺ βλέπεις νὰ κουνιοῦνται μέσα στὴ νύχτα. Σουρνόμαστε ἀπάνω στὸ φυλλαράκι μας, καὶ τὸ ψαχουλεύουμε μὲ λαχτάρα˙ τ' ὀσμιζόμαστε, μυρίζει, βρωμάει˙ τὸ γευόμαστε, τρώγεται˙ τὸ χτυποῦμε, ἀντηχάει καὶ φωνάζει σὰν πράμα ζωντανό. Μερικοὶ ἄνθρωποι, οἱ πιὸ ἀτρόμητοι, φτάνουν ὥς τὴν ἄκρα τοῦ φύλλου˙ ἀπὸ τὴν ἄκρα αὐτὴ σκύβουμε, μὲ τὰ μάτια ἀνοιχτά, τὰ αὐτιὰ ἀνοιχτά, κάτω στὸ χάος. Ἀνατριχιάζουμε. Μαντεύουμε κάτω μας τὸ φοβερὸ γκρεμό, ἀκοῦμε ἀνάρια ἀνάρια τὸ θρὸ ποὺ κάνουν τ' ἄλλα φύλλα τοῦ γιγάντιου δέντρου, νιώθουμε τὸ χυμὸ ν' ἀνεβαίνει ἀπὸ τὶς ρίζες τοῦ δέντρου καὶ νὰ φουσκώνει τὴν καρδιά μας. Κι ἔτσι σκυμμένοι στὴν ἄβυσσο, νογοῦμε σύγκορμα, σύψυχα, νὰ μᾶς κυριεύει τρόμος. Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη ἀρχίζει... Σταμάτησα. Ἤθελα νὰ πῶ: "Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἀρχίζει ἡ Ποίηση", μὰ ὁ Ζορμπᾶς δὲ θὰ καταλάβαινε

[3] (Στασινάκης, 2016), (Αναπλιώτης, 2003).

[4] *«"Ἔδωκε ἕνα σάλτο, τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια του ἔγιναν φτεροῦγες. Ὄρθιος χιμοῦσε ἀπάνω ἀπὸ τὴ γῆς, κι ἔτσι ποὺ τὸν ἔβλεπα στὸ βάθος τ' οὐρανοῦ καὶ τῆς θάλασσας, μοῦ φάνταζε σὰν ἕνας γέρος ἀρχάγγελος ἀντάρτης. Γιατὶ ὁ χορὸς αὐτὸς τοῦ Ζορμπᾶ ἦταν ὅλο πρόκληση, πεῖσμα κι ἀνταρσία. Θαρρεῖς καὶ φώναζε! "Τί μπορεῖς νὰ μοῦ κάμεις, Παντοδύναμε; Τίποτα δὲν μπορεῖς νὰ μοῦ κάμεις˙ νὰ μὲ σκοτώσεις μονάχα. Σκότωσέ με, καρφὶ δὲ μοῦ καίγεται˙ ἔβγαλα τὸ ἄχτι μου, εἶπα ὅ,τι ἤθελα νὰ πῶ˙ πρόφτασα καὶ χόρεψα, καὶ πιὰ δὲ σ' ἔχω ἀνάγκη!". Ἔβλεπα τὸ Ζορμπᾶ νὰ χορεύει κι ἔνιωθα γιὰ πρώτη φορὰ τὴ δαιμονικιὰν ἀνταρσία τοῦ ἀνθρώπου, νὰ νικήσει τὸ βάρος καὶ τὴν ὕλη, τὴν προγονικὴ κατάρα. Καμάρωνα τὴν ἀντοχή του, τὴ σβελτέτσα, τὴν περηφάνια˙ κάτω στὴν ἀμμουδιὰ τὰ ὁρμητικὰ κι ἀντάμα περίτεχνα πατήματα τοῦ Ζορμπᾶ χάραζαν τὴν ἐωσφορικὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου».*

καὶ σώπασα. – Τί ἀρχίζει; ρώτησε ὁ Ζορμπᾶς μὲ λαχτάρα. Γιατί σταμάτησες; – ...ἀρχίζει ὁ μεγάλος κίντυνος, Ζορμπᾶ, εἶπα. Ἄλλοι ζαλίζουνται καὶ παραμιλοῦν, ἄλλοι φοβοῦνται καὶ μοχτοῦν νὰ βροῦν μιὰν ἀπάντηση, ποὺ νὰ τοὺς στυλώνει τὴν καρδιὰ καὶ λένε: "Θεός" ˙ ἄλλοι κοιτάζουν ἀπὸ τὴν ἄκρα τοῦ φύλλου τὸ γκρεμὸ ἥσυχα, παλικαρίσια καὶ λένε: "Μοῦ ἀρέσει". Ὁ Ζορμπᾶς συλλογίστηκε κάμποση ὥρα ˙ βασανίζουνταν νὰ καταλάβει.
– Ἐγώ, εἶπε τέλος, κοιτάζω κάθε στιγμὴ τὸ θάνατο ˙ τὸν κοιτάζω καὶ δὲ φοβοῦμαι ˙ ὅμως καὶ ποτέ, ποτὲ δὲ λέω: Μοῦ ἀρέσει. Ὄχι, δὲ μοῦ ἀρέσει καθόλου! Δὲν εἶμαι λεύτερος; Δὲν ὑπογράφω! Σώπασε, μὰ γρήγορα φώναξε πάλι: – Ὄχι, δὲ θ' ἁπλώσω ἐγὼ στὸ Χάρο τὸ λαιμό μου σὰν ἀρνὶ καὶ νὰ τοῦ πῶ: "Σφάξε με, ἀγά μου, ν' ἁγιάσω!". Δὲ μιλοῦσα ˙ στράφηκε, μὲ κοίταξε ὁ Ζορμπᾶς θυμωμένος. – Δὲν εἶμαι λεύτερος; ξαναφώναξε. Δὲ μιλοῦσα. Νὰ λὲς "Ναί!" στὴν ἀνάγκη, νὰ μετουσιώνεις τὸ ἀναπόφευκτο σὲ δικιά σου λεύτερη βούληση, αὐτός, ἴσως, εἶναι ὁ μόνος ἀνθρώπινος δρόμος τῆς λύτρωσης. Τό 'ξερα, καὶ γι' αὐτὸ δὲ μιλοῦσα». (Καζαντζάκης, 2008b: 275-277).[5]

Δύσκολο να κάνεις ανάλυση αυτού του συγκλονιστικού υπαρξιακού κειμένου. Δεν μπορούμε να μείνουμε απλώς στο **αφηγηματικό μέρος** του έργου. Αυτό πολλές φορές οδηγεί σε αδιέξοδο. Πρέπει να πάμε πιο βαθιά και να δούμε όλες τις παραμέτρους του. Μόνο μερικές αναφορές θα κάνουμε, από την πλευρά μας, ως προς την έννοια του Θεού και της ανθρώπινης ύπαρξης, γενικότερα (ζωή και θάνατος), ως αποτέλεσμα της ελεύθερης σκέψης του συγγραφέα. Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε, από την αρχή, ότι καμία ανάλυση δεν μπορεί να γίνει, χωρίς να έχουμε μία γενική -τουλάχιστον- εικόνα του συνολικού έργου.

Η έννοια του Θεού

Ο Καζαντζάκης δεν έκλεισε ποτέ το Κεφάλαιο του Θεού στη ζωή του. Τον αναζητά με το νου του, με τη δύναμη της λογικής, γι' αυτό και στοχάζεται, σκέπτεται και συλλογίζεται περί Θεού, όπως οι περισσότεροι διανοούμενοι, που σκέπτονται, συλλογίζονται και, οπωσδήποτε, στο τέλος αμφισβητούν. Έτσι, στη «θεολογική» του πορεία, όπως γράφει στον φίλο του Παπαστεφάνου, ακολούθησε τρία στάδια. Στο πρώτο διαπίστωσε ότι ο Θεός θα τον σώσει. Στο δεύτερο ότι εκείνος θα σώσει τον Θεό και στο τρίτο στάδιο ότι, τελικά, και οι δύο θα σωθούν μόνο, εάν συνεργαστούν μεταξύ τους.

Ο συγγραφέας ξεπέρασε, θα λέγαμε, κάθε είδους μανιχαϊστική προσέγγιση των άλυτων αντιθέσεων, για να φτάσει στο τέλειο της σύνθεσης *«ατρέπτως, αχωρίστως, ασυγχήτως, αδιαιρέτως»!*[6] Παρά το γεγονός, όμως, ότι επιστρατεύει, κυρίως, τη λογική στην αναζήτηση του Θεού, η πίστη είναι για τον Καζαντζάκη ο συνεκτικός κρίκος ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό. Γνωρίζει να δημιουργεί συνθήκες ενότητας, με διαφορετικά πρόσωπα, τα οποία μπορούν να κοινωνήσουν μέσα από την ίδια ουσία.

Η καζαντζακική πίστη σημαίνει μόνο «αγώνα» και μάλιστα ανηφορικό. Έτσι, όπως τονίζει: «ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ μας εἶναι ὁ ΑΓΩΝΑΣ. Μέσα στὸν ἀγώνα τοῦτον ξετυλίγουνται καὶ δουλεύουν αἰώνια, ὁ πόνος, ἡ χαρὰ κι ἡ ἐλπίδα» (Καζαντζάκης, 1971a: 56). Κι αλλού σημειώνει: *«το βαθύ ανθρώπινο χρέος μας είναι όχι να ξεδιαλύνουμε και να φωτίσουμε το ρυθμό της πορείας του Θεού, παρά να προσαρμόσουμε όσο μπορούμε μαζί του το ρυθμό της μικρής λιγόχρονης ζωής μας»* (Καζαντζάκης, 1971b: 62).[7] Αυτή την πίστη, ως αγώνα ανηφορικό, ανακαλύπτει ο μεγάλος συγγραφέας, κατά τρόπο ιδανικό, στο πρόσωπο του Χριστού, ο οποίος ανηφορίζει στη ζωή και δίνει, καθημερινά, τον αγώνα του, όπως ο κάθε άνθρωπος.[8]

Γι' αυτό και καταλήγει, σημειώνοντας πως «ἀπὸ τὰ παιδικά μου χρόνια τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ εἶχε ἀπάνω μου ἀπερίγραφτη γοητεία» (Καζαντζάκης, 1961: 123). Γιατί «για ένα ήμουν, σε όλη μου τη ζωή, βέβαιος: πως

[5] Επίσης, βλ. *«Όλοι οι ήρωες του Καζαντζάκη, και φυσικά και ο ίδιος, φοβούνται δε φοβούνται το θάνατο, "δὲν ὑπογράφουν"˙ δεν μπορούν να δεχτούν ότι ένα τέτοιο καλλιτέχνημα, το ανθρώπινο πρόσωπο, χάνεται σαν πυροτέχνημα˙ είναι τρομερό και άδικο»* (Ματσούκας, 1989a: 59).

[6] Όρος της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου ή Συνόδου της Χαλκηδόνας, που διενεργήθηκε στο ομώνυμο προάστιο της Κωνσταντινούπολης (451 μ.Χ.).

[7] Επίσης, βλ. (Επιτροπάκης, 1961: 34), Από το πρώτο φιλολογικό μνημόσυνό του στο Ηράκλειο στις 10 του Γενάρη 1960, Δήμος Ηρακλείου Κρήτης: *«Ο Καζαντζάκης στο έργο του δεν αρνείται τον Θεό. Απλώς δεν θέλει να εξαρτά μοιρολατρικά τα πάντα από μια ανώτερη δύναμι, περιμένοντας τη λύσι, ακόμη και για τα μικροπροβλήματα της καθημερινής ζωής από ένα υπέρτατο Όν. Δεν περιμένει θαύματα ανάβοντας κεράκια και σταυροκοπούμενος Φαρισαϊκά. Ο θεοσεβούμενος άνθρωπος δεν σταυρώνει τα χέρια. Αγωνίζεται».*

[8] *«Κάθε ἄνθρωπος εἶναι θεάνθρωπος, σάρκα καὶ πνέμα ˙ νά γιατί τὸ μυστήριο τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι μονάχα μυστήριο μιᾶς ὁρισμένης θρησκείας ˙ εἶναι πανανθρώπινο ˙ σὲ κάθε ἄνθρωπο ξεσπάει ἡ πάλη Θεοῦ κι ἀνθρώπου καὶ συνάμα ἡ λαχτάρα τῆς φίλιωσης. Τὶς περισσότερες φορὲς ἡ πάλη αὐτὴ εἶναι ἀσύνειδη, βαστάει λίγο, δὲν ἀντέχει μιὰ ἀδύνατη ψυχὴ ν' ἀντιστέκεται καιρὸ πολὺ στὴ σάρκα ˙ βαραίνει, γίνεται κι αὐτὴ σάρκα κι ὁ ἀγώνας παίρνει τέλος. Μὰ στοὺς ὑπεύθυνους ἀνθρώπους, ποὺ ἔχουν μερόνυχτα καρφωμένα τὰ μάτια τους στὸ ἀνώτατο Χρέος, ἡ πάλη ἀνάμεσα στὴ σάρκα καὶ στὸ πνέμα ξεσπάει χωρὶς ἔλεος καὶ μπορεῖ νὰ βαστάξει ὥς τὸ θάνατο»* (Καζαντζάκης, 1970: 9-10).

ένας δρόμος, ένας μονάχα, οδηγάει στο Θεό, ο ανήφορος. Ποτέ ο κατήφορος, ποτέ ο δρόμος ο στρωτός˙ ο ανήφορος μονάχα. Πολλές φορές δίστασα, δεν μπόρεσα καθαρά να ξεχωρίσω τι περιεχόμενο έχει η πολυμεταχειρισμένη, η πολυμολεμένη από τους ανθρώπους λέξη Θεός˙ ποτέ δε δίστασα για το δρόμο, που οδηγάει ως το Θεό -θέλω να πω ως την ανώτατη κορυφή της λαχτάρας του ανθρώπου» (Καζαντζάκης, 2014c: 477-478). Ο άνθρωπος είναι γεμάτος αντιθέσεις, αλλά, όταν προσπαθεί να φτάσει, με δέος και ιερό φόβο και όχι με τον ανθρώπινο νου και τη λογική, το πρόσωπο του Χριστού, πάντα γίνεται κοινωνός Του!

Ο Καζαντζάκης, έχοντας συνείδηση του εγχειρήματός του, να εισαγάγει δηλαδή μία άλλη αντίληψη περί Θεού -ένα Θεό, που γελάει-μετά την επιστροφή του με τον Άγγελο Σικελιανό από το Άγιο Όρος, προσπάθησε να διερευνήσει όχι μόνο τη δυνατότητα αλλά και την αναγκαιότητα της ύπαρξης ενός Θεού. Γι' αυτό και ο Θεός αυτός θα πρέπει να αντικατοπτρίζει τον αγώνα και να ενσαρκώνει την αρετή, ενώ η αγάπη προς τον πλησίον να αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της όλης προσπάθειας. Διότι μόνο με τον αγώνα και την αγάπη, όπως τονίζει ο ίδιος, μπορεί να ξεπεράσει κανείς τη φύση του, ώστε να συντελεστεί η αυθυπέρβαση.[9] Ο ίδιος ο συγγραφέας, με σέβας και δέος, έκαμε έναν ισόβιο αγώνα, για να φτάσει στο τελευταίο σκαλί της κλίμακας προς την κορυφή του **«ανήφορου»,** με πτώσεις και ανατάσεις, όπως συμβαίνει σε κάθε άνθρωπο, ο οποίος γνωρίζει πως, μόνο *«οἱ φρόνιμοι, οἱ χορτάτοι δεν μποροῦν νά καταλάβουν τίς ἀόρατες ἀναστάσιμες δυνάμεις τοῦ Σταυρωμοῦ», αλλά ομολογεί πως «ἡ σταύρωση εἶναι ὁ μόνος δρόμος τῆς ἀνάστασης· ἄλλον δεν ἔχει»* (Καζαντζάκης, 1961a: 15).

Αντιτάσσεται, δηλαδή, και παλεύει, με όλες εκείνες τις παραμορφωμένες εικόνες του Θεού από την ανθρώπινη ασθένεια, στην οποία, βέβαια, υπόκειται και ο ίδιος. Ο μακαριστός Νίκος Ματσούκας θα γράψει: *«Για το Θεό, όσο ξέρω, δεν υπάρχει άλλος Νεοέλληνας συγγραφέας, που να κάνει τόσο πολύ λόγο όσο ο Καζαντζάκης. Και σε κάθε του γράμμα λέει και ξαναλέει το Θεό, που τον επικαλείται ακόμη και δοξολογικά».*[10]

Η έννοια της ανθρώπινης ύπαρξης (ελευθερία, ζωή και θάνατος)

«Αὐτὸ θὰ πεῖ νά 'σαι ἄνθρωπος, σοῦ λέω: Ἐλευτερία!» (Καζαντζάκης, 2008d: 29).[11] Άνθρωπος χωρίς ελευθερία, άλλωστε, δεν υφίσταται καν στην ορθόδοξη πατερική σκέψη.[12] Κι ελεύθερος σημαίνει ότι μπορεί να **ζει μαζί** με τον θάνατο! Μνήμη θανάτου... Έχει ιδιαίτερη σημασία να σημειώσουμε ότι το παραπάνω κείμενο γράφεται μετά το θάνατο της Μαντάμ Ορτάνς, της μαντάμας, της σκρόφας, της πατσαβούρας και της σφαγής της χήρας, η οποία παραμένει ακίνητη *«στη θείαν ακινησία του συμβόλου»*. Ο θάνατος είναι κομμάτι της ζωής του ελεύθερου ανθρώπου, αλλά οι ήρωες δεν τον υπογράφουν ποτέ.[13]

[9] «"Θεὸς εἶναι ἡ ἀκατάλυτη δύναμη ποὺ μεταμορφώνει τὴν ὕλη σὲ πνέμα ˙ κάθε ἄνθρωπος ἔχει μέσα του ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ θεϊκὸν αὐτὸ στρόβιλο καὶ γι' αὐτὸ κατορθώνει νὰ μετουσιώνει τὸ ψωμὶ καὶ τὸ νερό καὶ τὸ κρέας καὶ νὰ τὸ κάνει στοχασμό καὶ πράξη"» (Καζαντζάκης, 2008c: 125).

[10] *«Για το θάνατο ο Καζαντζάκης μιλάει και σκέφτεται διαρκώς σαν ασκητής και ερημίτης. Όλοι λένε την κοινότοπη αλήθεια πως η ζωή είναι μικρή και οφείλει κανείς να προλάβει να ζήσει. Μα ο Καζαντζάκης και πολλοί ήρωες επισημαίνουν ένα χρέος˙ οφείλει κανείς να εκμεταλλευτεί το λιγοστό χρόνο, για να δημιουργήσει, να γίνει "σημαντικός". Έτσι νικάει τη φθορά και το θάνατο. Ευεργέτης, φίλος, εχθρός˙ ο θάνατος τα έχει όλα, είναι κι αυτός αντιφατικός. Έτσι τον είδε και η ελληνορθόδοξη παράδοση: είναι ευεργέτης, γιατί κάνει το κακό να μην είναι αθάνατο, καί συνάμα είναι ο φοβερός εχθρός του ανθρώπου, αυτός που εκμηδενίζει τα πρόσωπα. Όλος ο καημός είναι να νικηθεί ο θάνατος»* (Ματσούκας, 1989b: 58).

[11] Επίσης, βλ. «"Ὕστερα ἄρχισε νὰ μιλάει γιὰ τὸ χορό. - "Οποιος δὲν μπορεῖ νὰ χορεύει, εἶπε, δὲν μπορεῖ νὰ προσεύχεται. Οἱ ἄγγελοι στόμα ἔχουν, μιλιὰ δὲν ἔχουν ˙ μιλοῦν στὸ Θεὸ χορεύοντας. - Τί ὄνομα δίνετε στὸ Θεὸ, γέροντα; ρώτησε ὁ ἀβάς. - Δὲν ἔχει ὄνομα, ἀποκρίθηκε ὁ δερβίσης ˙ δὲ χωράει ὁ Θεὸς σὲ ὀνόματα. Τὸ ὄνομα εἶναι φυλακή, ὁ Θεὸς εἶναι λεύτερος». (Καζαντζάκης, 1961b: 183). Επίσης, βλ. *«Ελευθερία από το φόβο και την ελπίδα, να το μεγάλο κατόρθωμα του ανθρώπου, όπως το βλέπει ο Καζαντζάκης σ' όλο του το έργο και σ' όλη του τη ζωή. Τούτο σημαίνει απαλλαγή από τις λογιώ λογιώ εξαρτήσεις που κάνουν τον άνθρωπο σκλάβο. [...] Πάντως χρειάζεται αγώνας και άσκηση για μια τέτοια ελευθερία. Έτσι και σε τούτο το σημείο ο Καζαντζάκης ακολουθεί την ελληνική παράδοση, και μάλιστα την ορθόδοξη εκκλησιαστική [...]. Η σωστή και τέλεια σχέση του ανθρώπου με το Θεό είναι η φλόγα και η αγάπη, φυσικά σε μια κίνηση ελευθερίας. Τα δυο άλλα στάδια θρησκευτικής ζωής, ο φόβος του δούλου και η ελπίδα του μισθωτού να πάρει αμοιβή, δεν αποτελούν την κατά φύση πραγματικότητα»* (Ματσούκας, 1989c: 43-44).

[12] «[…] ἄνελε γάρ ἡμῶν τό αὐτεξούσιον, καί οὔτε εἰκών Θεοῦ ἐσόμεθα, οὔτε ψυχή λογική καί νοερά, καί τῷ ὄντι φθαρήσεται ἡ φύσις, οὐκ οὖσα ὅπερ ἔδει αὐτήν εἶναι» (Μαξίμου Ομολογητού, 1889: 308A).

[13] *«- Ὄχι, δὲν εἶσαι λεύτερος, εἶπε ˙ τὸ σκοινὶ, ὅπου εἶσαι δεμένος, εἶναι λίγο πιὸ μακρὺ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ˙ αὐτὸ εἶναι ὅλο. Τοῦ λόγου σου, ἀφεντικό, ἔχεις μακρὺ σπάγγο, πᾶς κι ἔρχεσαι, θαρρεῖς πὼς εἶσαι λεύτερος ˙ μὰ τὸ σπάγγο δὲν τὸν κόβεις. Κι ἅμα δὲν κόψεις τὸ σπάγγο... - Θὰ τὸν κόψω μιὰ μέρα! εἶπα μὲ πεῖσμα, γιατὶ τὰ λόγια τοῦ Ζορμπᾶ ἄγγιξαν μέσα μου μιὰν ἀνοιχτὴ πληγὴ καὶ πόνεσα. - Δύσκολο, ἀφεντικό, δύσκολο πολύ. Ἐδῶ χρειάζεται τρέλα ˙ τρέλα, τὸ ἀκοῦς; Ὅλα γιὰ ὅλα! Μὰ ἐσὺ ἔχεις μυαλό, κι αὐτὸ θὰ σὲ φάει. Ὁ νοῦς εἶναι μπακάλης, κρατάει κατάστιχα, γράφει τόσα ἔδωκα, τόσα πῆρα, αὐτά 'ναι τὰ κέρδη, αὐτὲς οἱ ζημιές. Εἶναι μαθὲς καλὸς νοικοκυράκος, δὲν τὰ βάζει ὅλα κάτω, κρατάει πάντα του πισινή. Δὲ σπάει τὸ σπάγγο, ὄχι! τὸν κρατᾶ ὁ μπαγάσας γερὰ στὰ χέρια του ˙ σὰν τοῦ φύγει, χάθηκε, χάθηκε ὁ κακομοίρης! Μὰ ἅμα δὲ σπάσεις τὸ σπάγγο, δὲ μοῦ λές, τί οὐσία ἔχει ἡ ζωή; Χαμομήλι, χαμομηλάκι ˙ δὲν εἶναι ρούμι νὰ ἀναποδογυρίζει τὸν κόσμο!»* (Καζαντζάκης, 2008d: 305). Επίσης, βλ. Νίκου Καζαντζάκη, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ*, εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα 2008, Πρβλ. σσ. 275-277.

Κι εδώ γνωρίζουμε όλοι την εκμετάλλευση από τους πουριτανούς παρείσακτους, που θέλουν να τοποθετείται ο Καζαντζάκης μόνος, ακόμη και μέσα στον θάνατο, και όχι *«εν κοινότητι»*! (Νανάκης, χ. χ.). Κι αυτό μόνο ανίερο μπορεί να χαρακτηρισθεί. Όμως αυτή ήταν η αξιακή έκπτωση της εποχής του, των αναχρονιστικών τύπων, που έκαναν ό,τι έκαναν, ώστε να ανοίξουν οι ασκοί του Αιόλου και να επιτρέψουν στο ευτελές να πάρει αξία: Άνθρωποι των Γραμμάτων, η Εκκλησία, το επίσημο Ελληνικό Κράτος στάθηκαν απέναντί του. Κι αυτό, δυστυχώς, συνεχίζεται μέχρι σήμερα, με φανατισμούς και με κάθε είδους ιδεολογήματα. Αλλά με τον θάνατό του ξεκινούν και στην Ελλάδα οι αργούσες δυνάμεις της δικής του αθανασίας!

Ο Καζαντζάκης ζούσε τις δύο αλήθειες τη ζωή και τον θάνατο˙ αλλά μέσα από τη σοφία του σταυρωμένου και του αναστημένου ανθρώπου.[14] Το λέει χαρακτηριστικά ο πιστός μαθητής του, ο Παντελής Πρεβελάκης: *«Αν σκύψεις το αυτί σου στο στήθος του θα ακούσεις το βρασμό του ανθρώπου, που θέλει να γίνει θεός»*. Σκύβω κι εγώ στο στήθος του κι ακούω να λέει -κλείνω με τα λόγια του ίδιου του Νίκου Καζαντζάκη -: «Καὶ μέσα στὴν ἐκκλησιὰ ὁ Χριστός, ξαπλωμένος στὸν Ἐπιτάφιο, ἀπάνω στ' ἀγριολούλουδα, περίμενε, Μεγάλο Σάββατο σήμερα, τοὺς ἀνθρώπους νὰ τὸν ἀναστήσουν» (Καζαντζάκης, 1963: 259).[15] Κι αλλού: «Καὶ τότε τοῦ διηγήθηκα γιὰ φύλλο δέντρου: Χριστὸς σταυρωμένος καὶ Χριστὸς ἀναστημένος». (Καζαντζάκης, 2006: 299)... « - "Όσο ὑπάρχουν στὸν κόσμο λουλούδια καὶ παιδιὰ καὶ πουλιά, μὴ φοβᾶσαι, φράτε Λεόνε, μοῦ 'πε μιὰ φορά˙ ὅλα θὰ πᾶνε καλά» (Καζαντζάκης, 2014: 181). Είναι το βλέμμα του Χριστού, το ίδιο πάντα, αποτυπωμένο από την αστείρευτη πηγή έμπνευσης του Ελ Γκρέκο, είναι το βλέμμα του σύγχρονου ανθρώπου, που βιώνει μιας ασύλληπτης έντασης τραγωδία, όταν καταφέρνει και γίνεται/είναι η κραυγή της εσταυρωμένης ανθρωπότητας.

Δεν συζητούμε για το μέλλον, διότι ο μόνος πειστικός χρόνος εγγράφεται στα μεγαλεία του παρελθόντος. Έλλειψη της εσχατολογικής διάστασης στη ζωή μας σημαίνει ότι, εάν δεν χωρέσει στη λύση του ελληνικού ανθρωπολογικού προβλήματος η σημασία, που έχει η ανθρώπινη πράξη και συνεπώς το νόημα των πραγμάτων, που αυτή φέρει, δύσκολα θα υπάρξει πρόοδος, δύσκολα θα προχωρήσουμε, δύσκολα θα φτάσουμε *«όπου δεν μπορούμε»*.[16]

Εν κατακλείδι

Αυτό, λοιπόν, το «εθνικό μυθιστόρημα» *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* ξεπέρασε τα εθνικά σύνορα και «άγγιξε» τους ανθρώπους όλων των Χωρών. Παρά τις γοητευτικές αντιφάσεις του ίδιου του μυθιστορήματος σε θεματολογικό και μορφολογικό επίπεδο, παρά τις θυελλώδεις συζητήσεις για το εάν ο -ούτως ή άλλως σαγηνευτικός- χαρακτήρας του Ζορμπά είναι αντιπροσωπευτικός του Νεοέλληνα ή όχι, παρά τη διχογνωμία για το εάν ενισχύει το εθνικό ή το διεθνιστικό στοιχείο, το βιβλίο του Καζαντζάκη, με την ποικιλία των αναγνώσεών του, από την κριτική και από το κοινό, στη σχεδόν εβδομηντάχρονη διεθνή πορεία του, με το εύρος των «μεταμορφώσεών» του, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, με το άνοιγμά του στους πλέον απρόβλεπτους διακειμενικούς συσχετισμούς, με τον τονισμό διαφορετικών κάθε φορά στοιχείων, ανάλογα με τη δυναμική και τις ιδιομορφίες τής κάθε περιόδου, με τον γόνιμο διάλογό του με τις άλλες Τέχνες, παραμένει το πλέον διάσημο ελληνικό μυθιστόρημα, το κατ' εξοχήν εθνικό μας βιβλίο, που απέκτησε οικουμενική διάσταση και κατόρθωσε να εκφράσει μια διεθνώς αναγνωρίσιμη -και, εν τέλει, διαχρονική

[14] «Σίγουρα η καρδιά του ανθρώπου είναι ένας κλειστός λάκκος αίμα κι άμα ανοίξει, τρέχουν να πιούν και να ζωντανέψουν όλοι οι διψασμένοι απαρηγόρητοι ίσκιοι, που ολοένα και πυκνώνουνται γύρω μας και σκοτεινιάζουν τον αγέρα. Τρέχουν να πιούν το αίμα της καρδιάς μας, γιατί ξέρουν πως άλλη ανάσταση δεν υπάρχει» (Καζαντζάκης, 2014d: 12-13).

[15] Επίσης, βλ. *«Το ερώτημα του Ζορμπά το κάνει η ορθόδοξη νεκρώσιμη ακολουθία, αφού πρώτα αφήσει τη θρηνητική κραυγή: "Θρηνῶ καὶ ὀδύρομαι, ὅταν εννοήσω τὸν θάνατον…" Η ίδια θα πει πως "κόσμος κι ὄνειρο εἶναι ἕνα", πως πράγματι είναι "αδικία" να χάνεται η εικόνα του Θεού - που τελικά σώζεται στη μοναδική άφθαρτη πηγή της ζωής. Ο Καζαντζάκης, και με τα ερωτήματα του Ζορμπά, δείχνει την πόρτα της Εκκλησίας, αλλά σωπαίνοντας... Θυμίζει τους απολογητές του Χριστιανισμού, που αποδείκνυαν την ορθότητα και την αναγκαιότητα της ανάστασης, με το εξής σκεπτικό: δεν είναι δυνατόν ένα τέτοιο καλλιτέχνημα, η εικόνα του Θεού, να σβήνει και να χάνεται με το θάνατο σαν πυροτέχνημα. Ωστόσο, σε τούτο τον αγώνα και τον αποφατισμό του, ο Καζαντζάκης δεν μπορεί να δώσει καταφατική απάντηση, κι ίσως δεν πρέπει, δεν ταιριάζει στο κλίμα του δικού του αποφατισμού και προβληματισμού. Κι όταν δεν είναι αποφατικός, είναι πολύ προσεχτικός, μιλώντας με κάποιο σεβασμό για τα θέματα της πίστης»* (Ματσούκας, 1989d: 59-60).

[16] Το θέμα του θανάτου του Νίκου Καζαντζάκη αποτελεί μία γενικότερη αντίληψη και άρνηση της ενοριακής κοινότητας. Επειδή ο εκκλησιαστικός βίος δεν παράγει νόημα για την κοινωνία, μοιραία αγκυλωνόμαστε στο παρελθόν. Η τεράστια δύναμη του εκκλησιαστικού χώρου και ο μεγάλος επηρεασμός, που ασκεί, έγκειται στο γεγονός ότι η κοινωνία δεν προχωράει και επομένως το παρελθόν καθίσταται το πιο πειστικό επιχείρημα και ο τόπος του νοήματος. Δεν συζητούμε για το μέλλον, δεν συζητούμε διότι, όπως λέμε, συχνά-πυκνά, «έχει ο Θεός»!

- εκδοχή της ελληνικής ταυτότητας.[17]

Γιατί αυτό το βιβλίο είναι ένας ουσιαστικός διάλογος μεταξύ του «δικηγόρου Νου» και της «μεγάλης ψυχής του λαού». Υπερθεματίζοντας με την άποψη του συγγραφέα-δημιουργού, το μυθιστόρημα αποτελεί πραγματικά ένα διάλογο του ενδότερου με τον εξωτερικό κόσμο ενός ανθρώπου˙ μία συνομιλία ανάμεσα στην καρδιά και στο μυαλό, τη φαντασία και το πραγματικό, το ασυνείδητο, το ανύπαρκτο και το υπαρκτό˙ μία συζήτηση ανάμεσα στο Εγώ και στο Άλλο Εγώ: του Εαυτού και του Άλλου Εαυτού, που τόσο πολύ έχουμε σήμερα ανάγκη. Είναι ένας διάλογος ανάμεσα σε δύο σύνορα, που συνεχώς το ένα επιτρέπει το άλλο να συνυπάρχει, που επιτρέπει τη μετακίνηση των πραγμάτων, τη μετατόπισή τους ή την κατάργησή τους, την ενότητα και τη συνάντηση με τον Θεό.

Από τη μία πλευρά, έχουμε τον συγγραφέα, ως εκπρόσωπο της θεωρίας, της γνώσης του πνεύματος, της διανόησης, που χαρακτηρίζεται από ασκητική εγκράτεια, διακατέχεται από σοβαροφάνεια και εκφράζεται με υψηλό ύφος, κι από την άλλη πλευρά, έχουμε τον Ζορμπά, ως οπαδό της πράξης, της πείρας, του σώματος, της ύλης, που ξεχειλίζει από ανθρώπινη φιληδονία, αντιδρά με αυθορμητισμό και αποτυπώνεται με ταπεινό ύφος.[18]

Η άποψη μου είναι ότι τον Καζαντζάκη τον εκμεταλλευτήκαμε τόσο πολύ εμπορικά και τουριστικά, τον αποδομήσαμε -στύψαμε σαν το λεμόνι- και το μόνο που καταφέραμε ήταν μία φαντασμένη κινηματογραφική ζωή στην ομώνυμη δημοφιλέστατη διεθνώς ταινία "Zorba the Greek" (1964) (Αγάθου, 2007), σε σενάριο-σκηνοθεσία του αξέχαστου Μιχάλη Κακογιάννη και σε μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, με πρωταγωνιστές τους Άντονι Κουίν, Άλαν Μπέιτς και την Ειρήνη Παππά. Άξιος ο κόπος τους, λάθος αποτέλεσμα, διότι η Κρήτη του Καζαντζάκη δεν είναι αυτή που παρουσιάζεται στην κινηματογραφική ταινία.

Από τότε, ο Ζορμπάς έγινε σήμα κατατεθέν του τουρισμού μας. Ακόμα και σήμερα πολλοί ξένοι, που έρχονται στην Ελλάδα, περιμένουν να συναντήσουν -όπως στην ταινία - άντρακλες σαν τον Ζορμπά, ατρόμητους, λάτρεις της φύσης και του έρωτα (αυτό το τελευταίο ιδιαίτερα οι σκανδιναβές και οι γερμανίδες!), αποφασιστικούς, μερακλήδες στο φαγητό, το ποτό, τον χορό και το τραγούδι. Το ίδιο γίνεται και στις ημέρες μας (Ψύχη, 2017).

Αυτό μόνο ανήθικο μπορεί να χαρακτηρισθεί. Κι αυτό γιατί, μέσα στην πηγαία λεβεντιά και στον ανυπέρβλητο θησαυρό της γνώσης του Αλέξη Ζορμπά, τα παραπάνω είναι απλώς ένα υλικό περίβλημα. Υπάρχουν στο έργο αρετές, που αναβλύζουν ατόφιες από τη μεστωμένη εμπειρία της αληθινής ζωής. Μέσα στις αράδες των σκέψεών του, κρύβεται ένα αξιοζήλευτο ελεύθερο πνεύμα, ένας άνθρωπος-λυτρωτής με μεγάλη καρδιά, τόσο φωτεινή και διαπεραστική όσο ο ελληνικός ήλιος, που συμπυκνώνει την παράδοση, τα αρώματα και τη μουσική, με το σαντούρι της Κρήτης. Χρειαζόμαστε και σήμερα τον χαμένο μύθο -παρά την προσπάθεια, που γίνεται, στο πλαίσιο της επιστημονικής έρευνας, την απομυθοποίηση δηλαδή του έργου και του συγγραφέα- από μία *«ιερή παραφροσύνη, από μιάν πίστη»*, ώστε να δημιουργήσουμε έναν

[17] *«Τα βιβλία του Καζαντζάκη έχουν να κάνουν και να συγκριθούν με το αρχαίο δράμα. Οι ήρωες του έχουν αναρχικό ήθος. Ο Καζαντζάκης δεν έγραψε απλώς το Ζορμπά, είναι ο ίδιος ο Ζορμπάς»*. Βλ. Ηλεκτρονική πηγή: Nikos Kazantzakis in TV studio http://www.youtube.com/watch?v=wyPAjZJvACs. Ελεύθερη απόδοση από τη γαλλική γλώσσα. Ίσως δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι εάν οι 'δανειστές' των Μνημονίων δεν διαβάσουν το βιβλίο αυτό, δεν θα μπορέσουν ποτέ να ξεπεράσουν το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος, αποκλειστικά και μόνο με οικονομικά κριτήρια. Το ίδιο και εμείς, όλοι οι Νεοέλληνες!

[18] Το συμπέρασμα της πολυετούς ενασχόλησής μου με τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη, θα πει ο Καθηγητής Σ. Φιλιππίδης, είναι ότι ο συγγραφέας οργανώνει την αφήγησή του πάνω σε σχήμα του τύπου «άσπρο/μαύρο» (διπολική αντίθεση), όχι μόνο στο επίπεδο του ιδεολογικού βάθους (καλό/κακό, υψηλό/χυδαίο, σάρκα/πνεύμα, πλούτος/φτώχεια, ελευθερία/σκλαβιά, κ.λπ.) αλλά και στο επίπεδο των χαρακτήρων (δύο παραδείγματα: ο καπετάν Μιχάλης με άσπρη φοράδα/ ο Νουρή μπέης με άσπρο άλογο ή η παρακμασμένη μαντάμ Ορτάνς και η ποθητή χήρα Σουρμελίνα) και στο επίπεδο της αφήγησης (δύο παραδείγματα: ο Πολυξίγκης πρώτα συνεφέρνει τη λιπόθυμη Εμινέ Χανούμ με άρωμα κι έπειτα, όταν πάει σπίτι του, την αδερφή του, που λιποθυμά, με ξίδι ή οι αλληλοδιάδοχοι γάμοι του Ζορμπά με δύο Ρωσίδες, τη νταρντάνα Σοφίνκα και τη μικροκαμωμένη Νούσια) ακόμα και στο επίπεδο της φράσης («το Νικολιό... έμοιαζε με όρθιο τράγο ... και συνάμα με νιούτσικο αρχάγγελο»). Αυτό το συγκρουσιακό, αντιπαραθετικό σχήμα είναι μια παντοδύναμη αναπαράσταση της ανθρώπινης ιστορίας (ακόμα η κοινωνική αδικία επικρατεί στον κόσμο μας) και του ανθρώπινου ψυχισμού (ο καθένας μας είναι ένας εσμός από συγκρουόμενες ενορμήσεις, από τις οποίες κάποια επικρατεί προσωρινά, δηλαδή ο καθένας μας είναι τελικά γεμάτος αντιφάσεις). Πιστεύω πως αυτό είναι πολύ καλό μοντέλο, για να διδαχθεί κανείς, μικρός ή μεγάλος και να σκεφτεί κανείς για τον κόσμο και την ιστορία αλλά και τον εαυτό του, για την αυτοσυνειδησία του. Βλ. *Χανιώτικα Νέα,* 16.9.2017. Πρβλ. Σ. Ν. Φιλιππίδη, *Έξι και ένα μελετήματα για το Νίκο Καζαντζάκη,* Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2017.

καινούργιο πολιτισμό.[19]

Το διαδίκτυο, επιπροσθέτως, είναι ένας σύγχρονος κίνδυνος κακοποίησης της σκέψης του Νίκου Καζαντζάκη. Αν και αποτελεί ένα νέο ψηφιακό κοινωνικό χώρο φιλαναγνωσίας, φιλοξενώντας πολύμορφες κοινότητες αναγνωστών, οι οποίες λειτουργούν ως μορφή επικοινωνίας αναγνωστικών εμπειριών (διαδικτυακές λέσχες ανάγνωσης, forum και blogs) (Αποστολίδου, 2012: 12-13), θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ρόλος του, πολλές φορές, είναι τελείως αντιπαιδαγωγικός.

Στην ιστοσελίδα για τον Νίκο Καζαντζάκη[20] διακρίνεται μία έντονη τάση, τόσο από τους διαχειριστές όσο και από τους φίλους-σχολιαστές της σελίδας, να τονιστεί η θρησκευτική πίστη του συγγραφέα και η εικόνα του άθεου Καζαντζάκη, η οποία διαμορφώθηκε εξαιτίας του ανύπαρκτου «αφορισμού» του από την Εκκλησία της Ελλάδος. Επίσης, προβάλλεται ένας έντονος εθνοκεντρισμός, ο οποίος συνοδεύεται, συχνά, από αναφορές, σχετικά με την οικονομική και κοινωνική παρακμή της Ελλάδας, κατά την τρέχουσα υφεσιακή περίοδο.

Τα κείμενα του Καζαντζάκη πυροδοτούν σχόλια, που εκφράζουν άλλοτε μια αισιόδοξη αγωνιστική διάθεση και άλλοτε μια πικρή διαπίστωση, σχετικά με την απώλεια των μη υλικών αξιών, που αναδεικνύονται στο έργο του. Πιστεύουμε ότι η αναπαραγωγή θραυσμάτων και αποσπασμάτων από τα κείμενα του Καζαντζάκη, στη συγκεκριμένη δημοφιλή σελίδα του Facebook, είναι ενδεικτική των τρόπων, με τους οποίους προβάλλεται και προωθείται το έργο του συγγραφέα στον διαδικτυακό χώρο, εν γένει. Η αποσπασματικότητα και αποφθεγματικότητα των αναρτήσεων καθώς και η αποκοπή κειμενικών τμημάτων από το πραγματικό τους συγκείμενο και η ένταξή τους σε ένα νέο πολυτροπικό περιβάλλον έχουν ως αποτέλεσμα μια μονόπλευρη, αποσπασματική και επιδερμική νοηματοδότηση και επαφή με αυτά, η οποία δεν είναι σίγουρο ότι θα οδηγήσει τους χρήστες σε μια πιο ουσιαστική και βαθιά γνωριμία με το συνολικό του έργο. Ίσως, ένα από τα συμπεράσματα θα έπρεπε να είναι και η άμεση διακοπή της ιστοσελίδας!

Σε μια εποχή, όπου η καθημερινότητά μας διακατέχεται από την αγωνία, ο Αλέξης Ζορμπάς -είτε ως λογοτεχνικός ήρωας είτε ως κινηματογραφικός χαρακτήρας- μάς διδάσκει να θαυμάζουμε τους δυνατούς και να τους ξεπερνούμε. Αυτό που ενδεχομένως λείπει από τη ζωή μας το έχουμε παραγνωρίσει και αντικαταστήσει με πρόσθετα, ποικιλότροπα άγχη˙ τον τρόπο να αγαπάμε τη ζωή, κοιτάζοντάς την στα μάτια, να αγαπάμε τον άλλον (Χατζηαποστόλου, 2013).[21]

Ο «Ζορμπάς», όπως ο ίδιος ο Μίκης Θεοδωράκης σημειώνει, θα κατορθώσει να αναδείξει τις φιλοσοφικές διαστάσεις του έργου του Νίκου Καζαντζάκη και το μεγαλείο της σκέψης του, αλλά και να γνωρίσει την επιτυχία του δικού μας, του λαϊκού «Ζορμπά», που, από έναν άλλο δρόμο, εκφράζει το βαθύτερο κύτταρο του Καζαντζάκη και του κάθε Κρητικού, που ζει για τη μέθη και τον ρυθμό, την υπέρβαση και τον χορό˙ και που δοξάζει την Κρήτη, καθημερινά, στις πλατείες του κόσμου, όπου απλοί άνθρωποι όλων των φυλών χορεύουν αγκαλιασμένοι τον «χορό του Ζορμπά».[22]

---

[19] *«Ἀκόμα μιὰν ἄλλη παρατήρηση θά 'θελα νὰ κάμω: Κι οἱ πιὸ φανατικοὶ μαρξιστὲς δέχουνται πὼς ἡ οἰκονομικὴ ἀπολύτρωση τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι σκοπός, εἶναι μέσο. Τί θὰ πεῖ αὐτό; Πὼς ὑπάρχει κάποια ἄλλη ἀνάγκη στὸν ἄνθρωπο δυνατότερη, βαθύτερη ˙ γι' αὐτὴ μάχεται, ξέροντάς το εἴτε μή ˙ γι' αὐτὴ θέλει νὰ φάει καλύτερα καὶ νά 'χει περισσότερη ἄνεση καιροῦ μετὰ τὸ μεροκάματο. Ὅταν σᾶς ρωτήσουν: "Ποιὰ εἶναι τούτη ἡ ἀνάγκη;" ἀπαντᾶτε: "Νὰ ζήσει σὰν ἄνθρωπος ˙ νά 'χει καιρὸ νὰ μορφώνεται, νὰ κάνει καλύτερά του παιδιά, νὰ χαρεῖ τὴ ζωή…". Μὰ ὅλες τοῦτες οἱ ἀπάντησες εἶναι μονόπλευρες, ἀόριστες. Εἶναι βέβαια σωστές, φρόνιμες, πραχτικές, ὅμως ἀνίκανες νὰ συνεπάρουν τὶς μάζες ˙ οἱ μάζες γιὰ νὰ κινηθοῦν καὶ νὰ κιντυνέψουν καὶ νὰ δημιουργήσουν μεγάλες ἐποχές, ἔχουν ἀνάγκη κάθε τόσο ἀπὸ μιὰν ἱερὴ παραφροσύνη, ἀπὸ μιὰν πίστη. Γι' αὐτὸ καὶ τὶς κοινωνιολογικές σας θεωρίες τὶς νομίζω ὄχι μονάχα νοητικὰ ἀνεπαρκεῖς παρὰ καὶ στὴν πράξη ἀνίκανες νὰ δημιουργήσουν αὐτὸ ποὺ θέλετε: ἕνα καινούριο πολιτισμό. - Τί τοὺς λείπει; - Ὁ μύθος. Ὁ Ροῦσος μάζεψε τὰ φρύδια. - Ἂν μείνετε στὴ Ρουσία, εἶπε προσπαθώντας νὰ γελάσει, καὶ θελήσετε νὰ διαδώσετε τὶς ἰδέες αὐτές, θὰ διατάξω νὰ σᾶς κρεμάσουν. - Εἶναι ἡ μόνη ἀποστωμοτικὴ ἀπάντηση, ἀποκρίθηκα γελώντας κι ἐγώ, ποὺ μπορεῖτε νὰ μοῦ δώσετε»* (Καζαντζάκης, 1969: 225-226).

[20] Έναν τέτοιο διαδικτυακό τόπο αποτελεί η σελίδα με τίτλο «Νίκος Καζαντζάκης» η οποία, όπως είναι προφανές, είναι αφιερωμένη στο έργο του σπουδαίου νεοέλληνα κλασικού -γιατί όχι; συγγραφέα. Η σελίδα άνοιξε στις 14 Αυγούστου 2011 και αριθμεί περί τις 61.000 μέλη. Ως εικόνα προφίλ χρησιμοποιείται το γνωστό πορτρέτο του Καζαντζάκη από τον εικαστικό Παντελή Ζωγράφο, ενώ στη θέση της φωτογραφίας εξωφύλλου υπάρχει η γνωστή επιγραφή «Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβάμαι τίποτα, είμαι λέφτερος», που είναι χαραγμένη στον τάφο του Καζαντζάκη, συνοδευόμενη από ένα ακόμη πορτρέτο του συγγραφέα. Βλ. περισσότερα Γιάννης Βαγγελοκώστας, *Ο Νίκος Καζαντζάκης στα χρόνια του Facebook: Ψηφιακές κατασκευές μιας συγγραφικής ταυτότητας* (αδημοσίευτη ομιλία).

[21] Επίσης, βλ. (Χατζηαποστόλου, 2017: 177-178).

[22] *«Χύθηκε στὸ χορό, χτυποῦσε τὰ παλαμάκια, πηδοῦσε, στρουφογύριζε στὸν ἀγέρα, ἔπεφτε κάτω μὲ λυγισμένα γόνατα κι ἀντιπηδοῦσε ἀνάερα καθιστός, σὰ λάστιχο. Ἄξαφνα τινάζουνταν πάλι ἀψηλὰ στὸν ἀγέρα, σὰ νὰ τό 'χε βάλει πεῖσμα νὰ νικήσει τοὺς μεγάλους νόμους, νὰ κάμει φτερὰ καὶ νὰ φύγει. Ἔνιωθες μέσα στὸ σαρακοφαγωμένο αὐτὸ ταγαριασμένο κορμὶ τὴν ψυχὴ νὰ μάχεται νὰ συνεπάρει τὴ σάρκα καὶ νὰ χυθεῖ μαζί της, ἀστροβολίδα, μέσα στὸ σκοτάδι. Τίναζε ἡ ψυχὴ τὸ κορμί, μὰ αὐτὸ ἔπεφτε, δὲ βαστοῦσε πολλὴ ὥρα στὸν ἀγέρα, τὸ ξανατίναζε, ἀνήλεη, λίγο τώρα πιὸ ἀψηλά, μὰ πάλι τὸ ἔρμο ξανάπεφτε ἀγκομαχώντας. Ὁ Ζορμπᾶς μάζευε τὰ φρύδια, τὸ πρόσωπό του εἶχε πάρει ἀνησυχαστικιὰ σοβαρότητα ˙ δὲ σκλήριζε πιά ˙ μὲ σφιγμένα τὰ δόντια ὁ Ζορμπᾶς μάχουνταν νὰ φτάσει τὸ ἀδύνατο»* (Καζαντζάκης, 2008e: 82).

Βιβλιογραφία

Αγάθου, Θ. (2007). *Από το Βίο και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά στο Zorba the Greek.* Αθήνα: Αιγόκερως.

Αναπλιώτης, Ι. (2003). *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης*. Αθήνα: εκδ. Δρόμων.

Αποστολίδου, Β. (2012). *Η λογοτεχνία στα νέα περιβάλλοντα των ΤΠΕ: Κυβερνολογοτεχνία και Ε- books, ψηφιακές κοινότητες αναγνωστών, δημιουργική γραφή και αφήγηση στον ψηφιακό κόσμο.* Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Επιτροπάκης, Ν. (1961). *Το θρησκευτικό στοιχείο στην Τέχνη του Καζαντζάκη, Αναμνηστικό Λεύκωμα Νίκου Καζαντζάκη.* Αθήνα: εκδ. Δίφρος.

Καζαντζάκης, Ν. (1961). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Ελένη Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1971). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Ελένη Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (2014). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1971). *Ασκητική.* Αθήνα: εκδ. Ελένη Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1973). *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: εκδ. Ελένη Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (2008). *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (2014). *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1970). *Ο τελευταίος πειρασμός.* Αθήνα: εκδ. Ελένη Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (2014). *Ο Φτωχούλης του Θεού.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1963). *Οι Αδερφοφάδες. - Θέλει, λέει, νά 'ναι λεύτερος. Σκοτώστε τον!* Αθήνα: εκδ. Ελένη Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (2006). *Ταξιδεύοντας. Ιαπωνία- Κίνα.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1969) *Ταξιδεύοντας. Ρουσία.* Αθήνα: εκδ. Ελένη Καζαντζάκη.

Καζαντζάκη, Ε. (1977). *Νίκος Καζαντζάκης, ο Ασυμβίβαστος*. Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Μάξιμος ο Ομολογητής (1889). *Σχόλια εἰς τό Περί θείων ὀνομάτων.* Migne, 4: 308A.

Ματσούκας, Ν. (1989). *Η ελληνική παράδοση στον Νίκο Καζαντζάκη.* Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας.

Στασινάκης, Γ. (2016). *Καζαντζάκης- Ζορμπάς: Μία αληθινή φιλία.* Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.

Χατζηαποστόλου, Μ. (2017). *Όταν ο Νίκος Καζαντζάκης συνάντησε τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη.* Αθήνα: εκδ. Αρμός.

Χατζηαποστόλου, Μ. (2013). *Το πρόσωπο του Χριστού στο Νίκο Καζαντζάκη.* Αθήνα: εκδ. Αρμός.

Νανάκης, Α. (χ. χ.). *Η εκκλησία και ο Νίκος Καζαντζάκης*. Ο μύθος για τον αφορισμό και την κηδεία του. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://imakb.gr/Nikos_Kazantzakis_ar8ro.htm [προσπέλαση 10/09/2017]

Ψύχη, Τ. (2017). «Βαλτινός και Φασουλής κακοποίησαν τον Ζορμπά: Θλιβερή παράσταση με άψυχο πρωταγωνιστή».

Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.zarpanews.gr/%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC-%CE%B2%CE%B1%CE%BB%CF%84%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%86%CE%B1%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%AE%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%AF%CE%B7/ [προσπέλαση 16/07/2017]

Ιωάννης Σόλαρης

Η "κληρονομιά" στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Μυθιστορία και απήχηση στο *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*

Ο Νίκος Καζαντζάκης συγγράφει το μυθιστόρημα *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»,* που έμελλε να αποκτήσει διεθνή απήχηση και διαχρονική αναγνώριση. Ο συγγραφέας συμπλέκει, με αριστοτεχνικό τρόπο, τη μυθιστορία με την πραγματικότητα, τη λογοτεχνία με τη ζωή. Η φιλία σημάδεψε την τέχνη και ο αντίκτυπός της σημαδεύει τη ζωή μας. Ο Καζαντζάκης μνημονεύει τον φίλο του Ζορμπά και εμείς, με τη σειρά μας, μελετάμε ακόμη το έργο του!

Υπάρχει διαφορά μεταξύ του πραγματικού και μυθιστορηματικού Ζορμπά. Ο Νίκος Καζαντζάκης, ως γνήσιος καλλιτέχνης, προσλαμβάνει την πρώτη ύλη από το βίωμα και την μεταπλάθει-"μετουσιώνει" σε μυθιστορηματική δημιουργία, σε μυθοπλασία. Συνάμα απαντάται η κοινή αναφορά μεταξύ ζωής και τεχνουργήματος, η εκτίμηση του μεγάλου συγγραφέα για την προσωπικότητα του Ζορμπά, η βάση της αληθινής φιλίας: *"κι ο Ζορμπάς μ' έμαθε ν' αγαπώ τη ζωή και να μη φοβούμαι το θάνατο"* (Εισαγωγή στο *Βίος* και *Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* και *Αναφορά στον Γκρέκο*).

1. Η συγγραφή

Στη συγγραφή, στις εξωκειμενικές, ενδοκειμενικές και διακειμενικές διαπλοκές, "εξορύσσουμε" τον λογοτεχνικό θησαυρό:

α) Ο Νίκος Καζαντζάκης, συγγράφοντας το έργο του, στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, μέσα στην απανθρωπιά της εποχής του, δεν καταγράφει τις μαύρες ημέρες, αλλά απεναντίας υμνεί την ορμή για ζωή, τη λαχτάρα της λεύτερης ψυχής. *"Σε αυτές τις δύσκολες μέρες έγραψε τον Ζορμπά ο Καζαντζάκης. Και μάλιστα κατηγορήθηκε, γιατί σε μια τέτοια εποχή έγραψε ένα τόσο αναζωογονητικό κείμενο. Από το σκοτάδι όμως της εποχής βγήκε το φως, που είναι ο Ζορμπάς. Στο Ζορμπά διαλύεται ο κόσμος του και εκείνος ανοίγει τα χέρια του και χορεύει. Η αισιοδοξία του είναι εσωτερική, πατάει στα χαλάσματα και γιορτάζει τη ζωή. Γιατί τα χαλάσματα είναι δικά του. Αυτό είναι το πιο επίκαιρο και σπουδαίο μήνυμα του Καζαντζάκη. Ο Έλληνας, ακόμη και να μην έχει χρήματα, θα είναι έξω καρδιά και θα ξορκίζει το κακό. Το τίναγμα των χεριών του Ζορμπά είναι παναθρώπινη ανάγκη για επιβίωση"*.[1]

β) Ο Αλέξης Ζορμπάς ήταν Γιώργης Ζορμπάς. Σχετικά με τον πραγματικό Ζορμπά, ο ίδιος ο Καζαντζάκης, σε συνέντευξή του (Αντίμπ Γαλλίας, 1954), αναφέρει: *"Ο Ζορμπάς ΥΠΗΡΞΕ. Όλα σε κείνο το βιβλίο είναι αληθινά. Λεγόταν Γιώργης Ζορμπάς. Όχι Αλέξης. Έχω και πολλά γράμματά του. Μπορεί να τα δημοσιέψω κάποτε. Ήτανε Μακεδόνας."* (περιοδικό "Καινούρια Εποχή", 1958)

γ) Το λιγνιτωρυχείο, το πεδίο της επαγγελματικής συνεργασίας μεταξύ των δύο, ευρίσκεται στη Μεσσηνιακή Μάνη (περιοχή Πραστοβά) και όχι στην Κρήτη, η οποία, άλλωστε, δεν διαθέτει ούτε διέθετε ποτέ λιγνιτωρυχεία. Ο συγγραφέας - παρά το υπόβαθρο της πραγματικής ζωής - στρέφεται προς την πατρίδα του, τοποθετεί τη δράση του έργου στην Κρήτη και νοσταλγεί το κρητικό ακρογιάλι ως σημείο φιλοσοφικών αναζητήσεων και υπαρξιακών νοηματοδοτήσεων του βίου. Η περίφημη «κρητική ματιά» διατυπώθηκε αμέσως μετά την ολοκλήρωση του Ζορμπά (19-5-1943). Ο ίδιος ο συγγραφέας θέλει να επισημάνει πόσο επέδρασε ο γενέθλιος τόπος του στην πνευματική του φυσιογνωμία.[2]

δ) Η πραγματική γνωριμία Νίκου Καζαντζάκη και Γιώργη Ζορμπά συνέβη στο Άγιον Όρος και όχι στον Πειραιά, όπως δηλώνεται στην αρχή του μυθιστορήματος. Αυτή η σκηνή της κατάβασης στον Πειραιά παραπέμπει στην αρχή του Πλατωνικού διαλόγου *"Πολιτεία"*. Όχι μόνο αυτό αλλά συσχετίζεται ο *«Βίος και Πολιτεία»* με το τέλος της *Πολιτείας* (κάθοδος του Ηρός στον Άδη) του Πλάτωνα, καθώς ο ήρωας, που καλείται να επιλέξει τον νέο του βίο, είναι στον Πλάτωνα ο ομηρικός Οδυσσέας, ενώ στον Ζορμπά ο αφηγητής. Για την ψυχή του Ζορμπά, που *«προχωρούσε πιο γρήγορα από τον κόσμο»*, *«η τρεχούμενη ηθική κι η πατρίδα κι η θρησκεία»* ισοδυναμούν με *«παλιά πολιτέματα»*.[3] Η ρημαγμένη πολιτεία - η «μικρή μινωική πολιτεία» της Κνωσού (αρχή 15ου κεφαλαίου) - υποδηλώνει τη ματαιότητα των ανθρωπίνων προσπαθειών απέναντι στην παντοδυναμία του χρόνου και του θανάτου. Είδωλο (πλατωνικό σπήλαιο) είναι η ιδανική πολιτεία καθώς και κάθε «αιωνιότητα», δηλαδή ο έρωτας, η ελπίδα, η πατρίδα, ο θεός και ο «Βούδας». Άρα ο Νίκος Καζαντζάκης απορρίπτει το κυνήγι του αιωνίου και αποδέχεται, συμφωνεί με τον πλατωνικό Οδυσσέα, που επιλέγει με χαρά τη ζωή του απλού ανθρώπου αντί του φιλόδοξου ταξιδιού της πρώτης ζωής.[4] Επομένως, παρατά τη βουδική θέση του Τίποτε και κάνει επανάσταση. Ο Ζορμπάς τον δίδαξε να αγαπά τη ζωή και να συμμετέχει σε αυτήν. Πιστεύει πως βρήκε λύση: το τίποτε δεν γεννά ζωή αλλά η πράξη, η συμμετοχή. Άξια μορφή ζωής είναι αυτή που δείχνει αυθόρμητη και ελεύθερη.[5]

ε) Το μυθιστόρημα, κατ΄ ουσίαν, δεν ασχολείται μόνο με το πρόσωπο του Ζορμπά - παρά τον τίτλο του - αλλά με τη συνάντηση, συζήτηση, συνύπαρξη του συγγραφέα (χωρίς όνομα) με τον ήρωα (Ζορμπάς). Ο Συγγραφέας και ο Ζορμπάς λειτουργούν στην πλοκή του έργου ως alter ego˙ ως ο άλλος εαυτός ο Ένας του Άλλου. Η σημασία του μυθιστορήματος βρίσκεται στα πρόσωπα και στους στοχασμούς των δύο αυτών ηρώων, που λειτουργούν ως αντικατοπτρισμός του ίδιου ανθρώπου.[6] Συγγραφέας - Ζορμπάς: θεατής της ζωής - πρωταγωνιστής της ζωής/ θεωρία - πράξη/ γνώση - πείρα/ πνεύμα - σώμα/ διανόηση - ύλη/ ασκητική εγκράτεια - ανθρώπινη φιληδονία/ σοβαροφάνεια - αυθορμητισμός/ λόγιος - λαϊκός/ υψηλό ύφος - ταπεινό ύφος. Από τη μία πλευρά, έχουμε τον Συγγραφέα ως εκπρόσωπο της θεωρίας, της γνώσης, του πνεύματος, της διανόησης, που χαρακτηρίζεται από ασκητική εγκράτεια, διακατέχεται από σοβαροφάνεια και εκφράζεται με υψηλό ύφος· από την άλλη πλευρά, έχουμε τον Ζορμπά ως οπαδό της πράξης, της πείρας, του σώματος, της ύλης, που ξεχειλίζει από ανθρώπινη φιληδονία, αντιδρά με αυθορμητισμό και αποτυπώνεται με ταπεινό ύφος. Ο ίδιος ο Καζαντζάκης φροντίζει να περιγράψει την άποψή του σχετικά με το έργο του: *«ο Ζορμπάς ήταν κυρίως διάλογος ενός καλαμαρά και ενός μεγάλου ανθρώπου του λαού˙ διάλογος μεταξύ του δικηγόρου Νου και της μεγάλης ψυχής του λαού»*.

στ) Ο Καζαντζάκης αρχικά ονόμασε το έργο του *«Το συναξάρι του Ζορμπά»,* αλλά τελικά προσέδωσε το όνομα *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»*. Και τα δύο ονόματα παραπέμπουν κατευθείαν στο γραμματειακό είδος *«Βίοι των Αγίων»*.[7] Ο Καζαντζάκης τονίζει: *"Αν ήταν στη ζωή μου να διάλεγα έναν ψυχικό οδηγό, έναν Γκουρού, όπως λένε οι Ιντοί, ένα Γέροντα, όπως λένε οι καλόγεροι στο Άγιον Όρος, σίγουρα θα διάλεγα το Ζορμπά"* (Εισαγωγή στο *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* και *Αναφορά στον Γκρέκο*). Παρά ταύτα, η φράση «βίος και πολιτεία», στην καθομιλουμένη νέα ελληνική, χρησιμοποιείται κοινώς, για να περιγράψει ένα άτομο του οποίου η ζωή είναι γεμάτη από περιπέτειες, αμφιβόλου ηθικής. Σε συνδυασμό των ανωτέρω, φαίνεται να μοιάζει το μυθιστόρημα με ειρωνεία ή αλλιώς παρωδία.[8]
Κοινά σημεία μυθιστορήματος και αγιογραφικής παράδοσης: η παρόμοια ανάμειξη πραγματικών γεγονότων και μυθοπλασίας, χάριν διδακτισμού και μίμησης, η μη σαφής διάκριση συγγραφέα και αφηγητή, οι κοινοί τόποι, όπως η πάλη εναντίον του κακού και των πειρασμών,[9] η κατάληψη από δαίμονες (προτροπή σε χορό από συναισθηματική υπερχείλιση και μη αποδοχή της ηλικίας και της μείωσης των σεξουαλικών

[1] Εκ συνεντεύξεως της Νίκης Σταύρου
[2] Πασχάλης, 2015: 20-21, 212, 59.

[3] Πασχάλης, 2015: 82-85.
[4] Πασχάλης, 2015: 91-93.
[5] Σπανδωνίδης, 1998: 108, 122.
[6] Μαθιουδάκης, 2013.
[7] Beaton, 1999.
[8] Polychrona, 2009.
[9] Η επιλογή του μυθοπλαστικού ονόματος «Αλέξης» αντί του πραγματικού «Γιώργος» για το πρόσωπο του Ζορμπά (*«ο έρωτας με γυναίκες είναι ο παράδεισος στη γη»*), φαίνεται πως συνδυαζόμενο με την αρετή της παρθενίας του Αγίου Αλεξίου συνιστά ειρωνεία (Φαρίνου - Μαλαματάρη, 1998: 170)

επιδόσεων, επεισόδιο με Ζαχαρία), η πραγματοποίηση θαυμάτων (η θεολογική σοφία του αμόρφωτου Ζορμπά), η απλότητα (με παραβολικές αφηγήσεις και συμβολικές πράξεις). Ένας αριθμός αφηγηματικών τεχνικών έχουν υιοθετηθεί από τα συναξάρια και, σε κάποιο βαθμό, έχουν παρωδηθεί (με εμπλουτισμό από διαλόγους, γέλιο, χιούμορ, ειρωνεία, αυτοσαρκασμό και, κυρίως, ανολοκλήρωτο τέλος, διατηρώντας ζωντανή επαφή με τη σύγχρονη πραγματικότητα).[10] Τελικά, φαίνεται πως το μυθιστόρημα ξεπέρασε τις πνευματικές ανησυχίες του δημιουργού του. είναι μια ζωντανή μαρτυρία διαλεκτικής των ιδεών, των φωνών και των μορφών της νεότερης ελληνικής ιστορίας της λογοτεχνίας.[11]

ζ) Το μυθιστόρημα επικεντρώνεται στην καταβύθιση στα έγκατα της ψυχής (συμβολισμός του ορυχείου) και προσανατολίζεται στην επιστροφή (νόστος) στην αυθεντική ύπαρξη και ζωή του ανθρώπου. Επομένως, αποτυπώνεται η επίδραση του πνεύματος του Ομήρου (Οδύσσεια). Ο συγγραφέας συνειδητοποιεί ότι είχε στερηθεί, τόσα χρόνια, τα γήινα και ανθρώπινα χαρακτηριστικά του -που ενσαρκώνει και αντιπροσωπεύει ο άλλος χαρακτήρας του έργου, ο Ζορμπάς- τον έρωτα, το σώμα, το πάθος, την αγάπη. Και οι δυο αμφιταλαντεύονται και είναι, κατά κάποιο τρόπο, διχασμένοι. Συνάμα, ο Ζορμπάς είναι μηδενιστής, γιατί ναι μεν αρνείται τις παραδοσιακές αξίες της θρησκείας, των κοινωνικών συμβάσεων και της ηθικής, όμως, από την άλλη φαίνεται να καταφάσκει και να έχει μια θετική θέληση απέναντι στη ζωή, αφού δείχνει να απολαμβάνει όλες τις γήινες απολαύσεις (χορό, μουσική, έρωτα, φαγητό).[12] Ο καζαντζακικός λόγος κυριαρχείται από τη μια πλευρά από μηδενισμό-νιτσεϊσμό (συγγραφέα και ήρωα)[13] και από την άλλη από βιταλισμό-μπερξονισμό (ορμή για ζωή του ήρωα). Ώστε στον Ζορμπά συγκεφαλαιώνονται όλες οι επιδράσεις στη ζωή και την ψυχή του Καζαντζάκη.

η) Η κατάβαση στο ορυχείο και η ανάβαση στο βουνό θα σήμαινε τον δρόμο-Γολγοθά του πνευματικού αγώνα προς το υπεράνθρωπο απόλυτο (κατά την *Ασκητική*), αλλά, τελικά, η ανάβαση σήμαινε την προετοιμασία για τον επίγειο παράδεισο, *«κι η ψυχή είναι κι αυτή σάρκα»*. Συνάμα, το ορυχείο και το βουνό δεν ταυτίζονται ιδεολογικά-αυτόνομα με τους πρωταγωνιστές (Ζορμπάς-ορυχείο-ύλη, αφηγητής-βουνό-πνεύμα), αλλά και οι δύο είναι «συνέταιροι», με διαφορετικούς όρους.[14] Η εξόρυξη λιγνίτη και η μεταφορά ξυλείας προβάλλονται στον *Ζορμπά* (αρχή μυθιστορήματος) ως ιδεολογική επιχείρηση (ευκαιρία μετάβασης από λόγο σε πράξη). Το ορυχείο και το βουνό συνδυάζουν τους δύο τοπογραφικούς πόλους, την ανάβαση και την κατάβαση, παραπέμποντας στον πρόλογο της *Ασκητικής* (του ιδεολογικού μανιφέστου), αλλά ο Νίκος Καζαντζάκης κατορθώνει την υπέρβαση δια της τέχνης και της μυθοπλασίας, αφού ο Ζορμπάς καταργεί τη διάκριση στην *Ασκητική* (ανάβαση= ζωή, αθανασία, ενώ κατάβαση= θάνατος). Τελικά δεν θα νικήσει ο δρόμος του Βούδα, που θεωρεί ότι όλα είναι όνειρο, φαινομενικά αλλά ο δρόμος της ύλης, της σάρκας, που δεν συνιστά κατάβαση στην αποσύνθεση αλλά θρίαμβο της ζωής.

θ) Από τη συχνότητα αναφοράς των ίδιων λέξεων και ιδεών, που διανθίζουν το μυθιστόρημα, διαπιστώνουμε την πρωτοκαθεδρία της "ελευθερίας" και της "ευτυχίας", με τις ποικίλες εννοιολογικές αποχρώσεις τους, πράγμα που σημαίνει το ενδιαφέρον και τον ιδεολογικό προσανατολισμό του συγγραφέα: συχνότητα αναφοράς: 36 φορές αναγράφεται η λέξη ελεύθερος και 9 η λέξη ελευθερία - 48 φορές χρησιμοποιείται η λέξη ευτυχισμένος, 6 φορές δυστυχισμένος και 31 η λέξη ευτυχία (περίπου στο 1/4 των σελίδων του βιβλίου).

ι) Ο Ζορμπάς δίδαξε τον συγγραφέα, αλλά δεν τον έκανε ίδιο με αυτόν. Ο αφηγητής νιώθει να συγκλίνει (όταν ομιλεί περί αρχέγονης, μυστηριώδους πηγής του κόσμου ή όταν τον αποκαλούσε Γέροντα ή όταν

[10] Bakhtin,1998: 72.
[11] Polychrona, 2009.
[12] Nishitani, 1990: 140.
[13] *"Στη ζωή μου, οι πιο μεγάλοι μου ευεργέτες στάθηκαν τα ταξίδια και τα ονείρατα˙ από τους ανθρώπους, ζωντανούς και πεθαμένους, πολύ λίγοι βοήθησαν τον αγώνα μου. Όμως, αν ήθελα να ξεχωρίσω ποιοι άνθρωποι αφήκαν βαθύτερα τ' αχνάρια τους στην ψυχή μου, ίσως να ξεχώριζα τρεις τέσσερις: τον Όμηρο, τον Μπέρξονα, το Νίτσε και το Ζορμπά..." (Εισαγωγή στο Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά και Αναφορά στον Γκρέκο (με πρόσθετο τον Βούδα))*
[14] Πασχάλης, 2015: 17-18.

προσπάθησε να απομακρυνθεί από τη συνομοταξία των χαρτοπόντικων ή όταν φώναζε: *"Ομπρός Ζορμπά, άλλαξε τη ζωή μου, βίρα!"*), αλλά και να αποκλίνει (*"ήταν αργά, η εκπύρωσις και η ανακαίνισις δεν έγιναν ή είχα τόσο ξεπέσει, που, αν ήταν να διαλέξω: να ερωτευτώ μία γυναίκα ή να διαβάσω ένα καλό βιβλίο για τον έρωτα, θα διάλεγα το βιβλίο"*) από τον Ζορμπά. Το βιβλίο κλείνει κυκλικά, σε σχέση με τον πρόλογο, ο συγγραφέας δούλευε μέρα νύχτα να στερεώσει ακέριο το πρόσωπο του Γέροντά του. Αντιθέτως, η ταινία με το τέλος της, με τη σκηνή του χορού, προκρίνει τη σύγκλιση των δύο προσώπων και τη νίκη της άποψης του Ζορμπά για τη στάση ζωής.[15] Από την άλλη, ο Ζορμπάς περισσότερο αρέσκεται να μιλά, παρά να δρα! Με αυτό τον τρόπο, υπονομεύεται η επιστροφή στην αυθεντική ύπαρξη ως προτεραιότητα της πράξης έναντι του λόγου. Συνάμα, η ομολογημένη αποτυχία του συγγραφέα (καλαμαρά/χαρτοπόντικα) να γίνει άνθρωπος της δράσης (προφορικότητα-χορός και τραγούδι) μετουσιώνεται σε επιτυχία συγγραφής του μυθιστορήματος![16] Ο συγγραφέας νίκησε! Η τέχνη (συγγραφέας) νίκησε τη ζωή (Ζορμπάς), αθανατίζοντάς τη (μένοντας στην ιστορία, τη συλλογική συνείδηση ο "τύπος" του Ζορμπά, η ενσάρκωση του πνεύματος της ελευθερίας).

Όλες αυτές οι κρυφές ή φανερές συνδέσεις, οι αντιθέσεις και τα παράδοξα εξηγούνται βάσει της ανάδειξης του Ζορμπά (μυθιστορήματος και ήρωα) σε σύμβολο με οικουμενική αξία, σε πανανθρώπινο χαρακτήρα, στο πέραν του χώρου και του χρόνου, με αποτέλεσμα να συναντά (και να διαλέγεται) τα κλασικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας.

Άλλωστε, ο ίδιος ο Καζαντζάκης εξομολογείται: «Η ζωή μου η προσωπική, για μένα μονάχα έχει κάποια, πολύ σχετική, αξία, για κανέναν άλλον. η μόνη αξία, που της αναγνωρίζω, είναι ετούτη: ο αγώνας της ν' ανέβει από σκαλοπάτι σε σκαλοπάτι και να φτάσει όσο πιο αψηλά μπορούσαν να την πάνε η δύναμη της και το πείσμα -στην κορυφή, που αυθαίρετα ονομάτισα Κρητική Ματιά»... (Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*)

2. Ο αντίκτυπος

Οι μνήμες, οι "αναγνώσεις", ο αντίκτυπος, γενικά, αυτής της φιλίας "ζωντανεύει" τις μορφές-ιδέες-αξίες, σε πολλαπλά επίπεδα:
α) Ο Νίκος Καζαντζάκης δημιουργεί τον δικό του καλλιτεχνικό μύθο για τον "Ζορμπά". Ο "Αρχαίος Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου" ανέλαβε την πρώτη έκδοση (1946, 1954) και εν συνεχεία ο "Δίφρος" του Μεσσηνίου εκδότη και ποιητή Γιάννη Γουδέλη (1955, 1957, 1959), μέχρις ότου κυκλοφορήσει το βιβλίο, αποκλειστικά, από τις Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη (1964 κ.εξ.).[17] Ο Καζαντζάκης πρωτοεμφανίσθηκε στην Αμερική και στην Αγγλία, το 1952, με την έκδοση του *«Ζορμπά»*. Η υποδοχή του έργου ήταν ενθουσιώδης και από το αναγνωστικό κοινό και από τους κριτικούς. Αν και η μετάφραση είχε γίνει από τα γαλλικά και είναι κάπως ραφιναρισμένη και σε χαμηλότερο τόνο εν σχέσει με το πρωτότυπο, ο *«Ζορμπάς»* εξακόντισε τον Καζαντζάκη μεσουρανίς, στο στερέωμα της σύγχρονης σοβαρής λογοτεχνίας. Ο Καζαντζάκης «έβαλε στο χάρτη», όπως λένε οι αγγλόφωνοι, τη νέα ελληνική λογοτεχνία, την Ελλάδα και ξεχωριστά την Κρήτη.[18] Το 1954, το μυθιστόρημα Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά λαμβάνει το βραβείο του καλύτερου ξένου μυθιστορήματος, που εκδόθηκε στη Γαλλία. (Ο ίδιος ο Καζαντζάκης γράφει σε επιστολή του: *"Ο φίλος μας ο «Ζορμπάς» πήρε λοιπόν το βραβείο του καλύτερου ξένου βιβλίου, που τυπώθηκε στη Γαλλία. Φαντάζουμαι τί γέλια θα κάνει στην Παράδεισο, όπου θα βρίσκεται!.. Από την ηλιόλουστη μοναξιά μου εδώ παρακολουθώ με κατάπληξη τα πάθη των ανθρώπων κι εξακολουθώ το έργο μου- να ονειροπολώ μιαν καλύτερη ανθρωπότητα και να μάχουμαι να τη διατυπώσω˙ διατυπώνοντάς τη την ευκολύνω, θαρρώ, να 'ρθει."*, Antibes, 21.6.1954.) Το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ) έχει ήδη καταγράψει περισσότερες από 580 εκδόσεις ξένων μεταφράσεων έργων του κρητικού συγγραφέα Νίκου Καζαντζάκη, σε πάνω από 40 γλώσσες, διεθνώς. Ο αριθμός των

[15] Γαραντούδης, 2008.
[16] Αγάθος, 2007.
[17] Σγουρέας, 1994.
[18] Μασκαλέρης, 1997.

μεταφράσεων διαρκώς αυξάνεται. Ο σχετικός κατάλογος ανανεώνεται και ενημερώνεται από το Τμήμα Διεθνών Σχέσεων των Εκδόσεων Καζαντζάκη.[19]

β) Η κινηματογραφική ταινία μετέγραψε τη συγγραφή σε παραστατική τέχνη διεθνούς απήχησης. Το 1963 ο Μιχάλης Κακογιάννης αποφασίζει την κινηματογράφηση του μυθιστορήματος. Την Άνοιξη του 1964 άρχισαν τα γυρίσματα στον Σταυρό Ακρωτηρίου, στην Κρήτη. Συμμετέχουν εξαιρετικοί ηθοποιοί: Antony Quinn, Alan Bates, Lila Kedrova, Ειρήνη Παπά, Γιώργος Φούντας, Σωτήρης Μουστάκας, Τάκης Εμμανουήλ και Ελένη Ανουσάκη, σε μουσική του Μίκη Θεοδωράκη και διευθυντή φωτογραφίας τον Walter Lassaly. Η πρεμιέρα της ταινίας πραγματοποιείται στη Νέα Υόρκη, στις 14 Δεκεμβρίου 1964. Ο τύπος είναι επαινετικός. Στην Ελλάδα παίχτηκε, για πρώτη φορά, στις 15 Μαρτίου 1965. Ο Walter Lassaly παίρνει το όσκαρ φωτογραφίας γι' αυτό το φιλμ και η Lila Kedrova το όσκαρ δεύτερου γυναικείου ρόλου. Έκτοτε, δεν σταματάει η προβολή του στη μεγάλη και μικρή οθόνη καθώς και στο θέατρο, με μεγάλη επιτυχία.[20] Η μουσική, στο τέλος της ταινίας, το συρτάκι, κέρδισε τη διεθνή αναγνώριση και η μελωδία του ταυτίζεται, μέχρι σήμερα, με την Ελλάδα. (Αν και ο χορός στο μυθιστόρημα είναι το ζεϊμπέκικο!).

γ) Οι συγγενείς - οικογένεια- εμμένουν στις δικές τους εκδοχές για τον συγγραφέα και τον Ζορμπά. Το 1957 τα παιδιά του Ζορμπά, ο Μανόλης Ζορμπάς και ο Ανδρέας Ζορμπάς, αντιδρούν στην εικόνα, που έπλασε ο Καζαντζάκης για τον πατέρα τους, θεωρώντας το περιεχόμενο του βιβλίου ως "ύβρη". Όμως, αργότερα, σταμάτησε η διαμάχη, καθώς η εγγονή του Ζορμπά, η Anna Gajger, δήλωσε πως ο συγγραφέας *"περιέγραψε έναν εκπληκτικό τύπο ανθρώπου"*.[21] Ο Καζαντζάκης χαρακτηριστικά αναφέρει για τον Ζορμπά: *"ο εξαίσιος αυτός φαγάς, πιοτής, δουλευταράς, γυναικάς κι αλήτης. Η πιό πλατιά ψυχή, το πιό σίγουρο σώμα, η πιό λεύτερη κραυγή που γνώρισα στη ζωή μου"* (βλ. Εισαγωγή στο Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά). Η κόρη του Ζορμπά, η Ανδρονίκη, φαίνεται πως ήταν πικραμένη, επειδή ο πατέρας της την εγκατέλειψε στην Καλαμάτα. Απεναντίας, ο Καζαντζάκης της έφερε γαμπρό από τον Πόντο, τον Κώστα Κεχάεφ και του έδωσε χρήματα, για να ανοίξει το μετέπειτα γνωστό φωτογραφείο, 'Φώτο-Κεχάεφ', κοντά στην Υπαπαντή.[22] Η Εβίτα Κεχαγιά- Βαρελά (δισέγγονη του Ζορμπά) θεωρεί πως ο Ζορμπάς ήταν το alter ego του Καζαντζάκη.[23] Από την άλλη πλευρά, της συγγένειας Καζαντζάκη, έχουμε τη μαρτυρία της Ελένης Καζαντζάκη, συζύγου (γνωριμία μεταξύ τους το 1924) και συνοδοιπόρου (σύντροφός του κατά τη συγγραφή του μυθιστορήματος 1941-1943)[24]: «..Ο Νίκος μού μιλούσε συχνά για τα κοπάδια, τις κατσίκες και τα πρόβατα, που χτυπούσαν με την οπλή τους την άμμο κι ανάβλυζε γλυκό δροσερό νερό να πιουν να ξεδιψάσουν. Οι γέροντες στη Μάνη θυμούνται ακόμα τον Ζορμπά και τον Καζαντζάκη και μου έδειξαν το ερειπωμένο, τώρα, καλύβι τους. Μου έδειξαν και τη σπηλιά, όπου ο Νίκος έβρισκε καταφύγιο, για να διαβάσει και να γράψει... Όπως μου την είχε περιγράψει ο Νίκος τη μικρή του την ακρογιαλιά της Πραστοβάς, έτσι τη βρήκα».[25]

δ) Οι Μανιάτες συντηρούν τη δική τους τοπική μυθολογία. Ο Καζαντζάκης δήλωνε, σε επιστολή του: *"συνεργάστηκα με λαμπρούς Μανιάτες. Όλη αυτή την περιπέτεια την περιγράφω στο Ζορμπά"* (Antibes, 12.5.1954). Λέγεται ότι και *"οι Μανιάτες αγάπησαν τον Καζαντζάκη"* και τον θεωρούσαν καλό άνθρωπο, παρ' ότι ήταν κλειστός χαρακτήρας.[26] Μάλιστα αναφέρονται περιπτώσεις, που ο Καζαντζάκης εκτίμησε και επαίνεσε δημοσίως την τιμιότητα εργατών του ορυχείου.[27] Μα *"πού να φανταστούν κοντά σε ποιό μύθο είχανε την τύχη να κατοικούν. Το κινηματογραφικό έργο μόλις που είχε αρχίσει να κυκλοφορεί στην Ελλάδα και πάντως όχι ακόμα στην επαρχία, το δε βιβλίο του Καζαντζάκη, Αλέξης Ζορμπάς, πού να μυρίσουν τα δάχτυλά τους οι Μανιάτες πως είχε άμεση σχέση με το μαυριδερό, ασχημομούρη Ζορμπά, που είχαν γνωρίσει,*

[19] Βλ. εξώφυλλα βιβλίων στο: Στασινάκης, 2017: 49-51.
[20] Στασινάκης, 2017: 55-66.
[21] Στασινάκης, 2017: 46-48.
[22] Γυφτάκης, 2007.
[23] Στασινάκης, 2017: 70.
[24] Παρότι στα γεγονότα του 1917 παρούσα ήταν η πρώτη σύζυγος (από το 1911) του Καζαντζάκη, η Γαλάτεια.
[25] Καζαντζάκη, 1983.
[26] Αναπλιώτης, 1960.
[27] Αναπλιώτης, 1960 και Σγουρέας, 1994.

ως εργοδότη, οι γονείς τους εκείνη την παρωχημένη εποχή."[28] Μετέπειτα, με τη μετάφραση του βιβλίου σε πολλές γλώσσες και την κινηματογραφική ταινία, κατέφθαναν στην Καρδαμύλη αρκετοί ξένοι, που έδειχναν λατρεία για τα μέρη, όπου είχαν ζήσει ο Καζαντζάκης και ο Ζορμπάς, ζητώντας από τους ντόπιους να τους ξεναγήσουν.[29] Παράλληλα, η παρουσία Καζαντζάκη-Ζορμπά στη Μάνη *"έχει μπει στη μανιάτικη μυθολογία"* και λειτουργεί ως σημείο αναφοράς: ο τάδε που ο πατέρας του δούλεψε ή ήταν μάστορας στον Ζορμπά ή στο κάρβουνο του Καζαντζάκη...[30] Χαρακτηριστικά λέγεται πως: *"Μια μέρα, πήρε ένα μολύβι και έγραψε στην πόρτα του καφενείου του χωριού, με ανορθογραφίες και ορνιθοσκαλίσματα, την εξής φράση: «Σκεφτήτε το θάνατο και τη ματεότητα για να γλιτόστε από τους δγιαβόλους». Είχε καλό χαρακτήρα, ήταν καλόκαρδος, χωρατατζής, ευπροσήγορος και κοινωνικός. Έχουμε μαρτυρίες από τη Μάνη ότι, όσον καιρό έμεινε εκεί, έκανε πολλές φιλίες, ακόμα και κουμπαριές, αντίθετα με τον Καζαντζάκη, που ζούσε απομονωμένος από τον περίγυρό του."*

ε) Οι Μεσσήνιοι συγγραφείς αποτυπώνουν τις μαρτυρίες, στοχεύοντας στην ιδιοπροσωπία, τη μοναδικότητα. Το μυθιστόρημα εμπεριέχει τον *"μεστό και γεμάτο βαθιά νοήματα δωρικό λόγο του Καζαντζάκη", μαζί με το "διονυσιακό μεθύσι των απλών ανθρώπινων ιδεών και το λαγαρό λόγο του κεντρικού ήρωά του"*.[31] Ο Καζαντζάκης, ιδιαιτέρως, θαύμαζε το ηρωικό στοιχείο, που υπήρχε στους Μανιάτες και τους Κρητικούς.[32] Γίνεται λόγος για τον "ζορμπέικο τρόπο" στα κατοπινά χρόνια.[33] (Το επίθετο Ζορμπάς απέκτησε ο πατέρας του Γιώργη (Αλέξη), ο Φώτης, για το "ζορμαλίκι" του, το αντριλίκι, τον δυναμισμό).[34] Μα εντυπωσιακότερες είναι οι μαρτυρίες για εκείνο το "ονειρικό καλοκαίρι" του 1917, που ο Καζαντζάκης φιλοξένησε τον Άγγελο Σικελιανό στη Μάνη.[35]

Η τέχνη υπερβαίνει τη ζωή και ταυτόχρονα την εξυψώνει. Ο Νίκος Καζαντζάκης κληρονόμησε ένα ορυχείο και ακολούθησε τον πνευματικό οδηγό Ζορμπά, που του σημάδεψαν τη ζωή, ενώ στον αναγνώστη έλαχε ο κλήρος του έργου του, το χρέος να διαχειρισθεί το ορυχείο της ψυχής του. Αυτή είναι και η μορφωτική και παιδαγωγική αξία του μυθιστορήματος: η μετάδοση της ορμής για ζωή και ο συνεχής αγώνας, για να ανηφορίσουμε στο ύψος, που καταξιώνεται ο άνθρωπος.
Το μεγαλείο του λογοτεχνικού έργου οφείλεται στην αλληλοπεριχώρηση τέχνης και ζωής στον Νίκο Καζαντζάκη.

Ο σύγχρονος αναγνώστης- όλοι εμείς- μένει να αποδείξει αν είναι καζαντζακικός ή καζαντζακιστής, δηλαδή αν ενστερνίζεται απόψεις του συγγραφέα στον βίο του ή αν μόνο θαυμάζει, για να θαυμάζει.
Μα καλύτερα ας ακούσουμε τον δικό μας οδηγό (Γκουρού ή Γέροντα) Νίκο Καζαντζάκη:
« – Θαρρώ, Ζορμπά, μα μπορεί να κάνω και λάθος, πως τριών λογιών είναι οι άνθρωποι: Αυτοί που βάζουν σκοπό να ζήσουν, καθώς λένε, τη ζωή τους· να φαν, να πιούν, να φιλήσουν, να πλουτίσουν, να δοξαστούν... Έπειτα είναι αυτοί που σκοπό βάζουν όχι τη ζωή τους, παρά τη ζωή όλων των ανθρώπων· νιώθουν πως όλοι οι άνθρωποι είναι ένα και μάχουνται να φωτίσουν, ν' αγαπήσουν, να ευεργετήσουν όσο μπορούν τους ανθρώπους. Και τέλος είναι αυτοί που βάζουν σκοπό τους να ζήσουν τη ζωή του σύμπαντου· όλοι, άνθρωποι, ζα, φυτά, άστρα είμαστε ένα, η ίδια ουσία, που μάχεται τον ίδιο φοβερόν αγώνα· ποιόν αγώνα; Να μετουσιώσει την ύλη και να την κάμει πνέμα.» (*Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*) Τελικά, τι είδους άνθρωποι ήσαν ο Καζαντζάκης και ο Ζορμπάς;

[28] Γυφτάκης, 2007.
[29] Σγουρέας, 1994.
[30] Φωτέας, 1997.
[31] Σγουρέας, 1994.
[32] Αναπλιώτης, 1960.
[33] Κεχαγιά-Βαρελά, 2017.
[34] Στασινάκης 2017: 17.
[35] Γουδέλης, 1981.

Επίμετρο

Μαρτυρία περί Καζαντζάκη.
Του ιερέα Παναγιώτη Τσιλιγωνέα (1906 - 1984)
Τη μαρτυρία διασώζει ο εγγονός Κυριάκος Κισκηρέας.

Ο μακαριστός ιερέας π. Παναγιώτης Τσιλιγωνέας, επί πενήντα έτη εφημέριος στο Νεοχώριο Λεύκτρου Μεσσηνίας, ως έφηβος, εργαζόταν σε ένα καφενείο στη Στούπα. Σε αυτό το καφενείο ερχόταν, καθημερινά, ο Καζαντζάκης κι έπινε τον καφέ του. Μάλιστα, ο νεαρός τότε Παναγιώτης ήταν ο προσωπικός σερβιτόρος του συγγραφέα, ο οποίος ήταν πολύ συγκαταβατικός και ευγενής με το παιδί. Η παρουσία του συγγραφέα είχε εντυπωσιάσει τον μετέπειτα ιερέα και δια βίου τον θυμόταν με αγαθή ανάμνηση. Μάλιστα στη βιβλιοθήκη του είχε πολλά βιβλία του Καζαντζάκη. Όταν κάποτε φιλοξενήθηκε στο σπίτι του ιερέα ο μητροπολίτης Γυθείου και Οιτύλου Σωτήριος, πρόσεξε τα βιβλία του Καζαντζάκη στη βιβλιοθήκη και, εμμέσως, έκανε παρατήρηση στον ιερέα για την ύπαρξη των βιβλίων. Ήταν μια αντικαζαντζακική εποχή για την εκκλησία. Ο ετοιμόλογος ιερέας απάντησε πως αφενός πρέπει να μελετούμε τα κείμενα των εχθρών της εκκλησίας, για να μπορούμε να τα αντικρούσουμε, αφ ετέρου πως ο ίδιος είχε αγαθή ανάμνηση από τον συγγραφέα, ως προσωπικός του σερβιτόρος. «Τότε το πράγμα αλλάζει» σχολίασε ο μητροπολίτης,» αφού είχες προσωπική σχέση μαζί του, φυσικά, μπορείς να έχεις τα βιβλία του, αλλά να προσέχεις μην επηρεαστείς».

Βιβλιογραφία

Αγάθος, Θανάσης (2007). *Από το Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά στο Zorba the Greek,* Αθήνα: Αιγόκερως.

Αναπλιώτης, Γιάννης (1960). *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης.* Αθήνα: Δίφρος.

Bakhtin, Mikhail (1998). Epic and novel: toward a methodology for the study of the novel. Duff, D. *Modern Genre Theory.* London: Longman.

Beaton, Roderick (1999). *An Introduction to Modern Greek Literature,* Oxford: Clarendon Press.

Γαραντούδης, Ευριπίδης (2008). Zorba the Greek του Μιχάλη Κακογιάννη και Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά του Νίκου Καζαντζάκη: μία σύγκριση υπό το φως της πρόσληψης του καζαντζακικού έργου. *Σύγκριση/Comparaison,* 19: 50-84.

Γουδέλης, Γιάννης (1981). Καζαντζάκης και Σικελιανός με τον Ζορμπά στη Μάνη. *Καινούρια Εποχή.*

Γυφτάκης, Σωτήρης (2007). *Στη γειτονιά των ανθρώπων του Ζορμπά.* Αθήνα: Εκδόσεις Λεξίτυπο.

Καζαντζάκη, Ελένη (1983). *Νίκος Καζαντζάκης - ο ασυμβίβαστος.* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Κεχαγιά-Βαρελά, Εβίτα (2017). Ο προπάππος μου Ζορμπάς (σ. 69-72). Στο: Στασινάκης, Γιώργος. *Καζαντζάκης-Ζορμπάς. Μία αληθινή φιλία.* Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Μαθιουδάκης, Νίκος (2013). Αναζητώντας τον Αλέξη Ζορμπά (εισαγωγή). Στο: Καζαντζάκης, Νίκος, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Μασκαλέρης, Θανάσης (1997). Ο Καζαντζάκης πέρα από σύνορα, *Καθημερινή* (2-11-1997).

Πασχάλης, Μιχαήλ (2015). *Νίκος Καζαντζάκης: Από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ,* Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Nishitani, Keiji (1990). *The self- overcoming of nihilism,* State University of New York Press.

Polychrona, Maria (2009). Narrating the Life of a Subverted Saint: Kazantzakis' initial title for 'Zorba' and the parody of a genre (σ. 395-402). Στο: E. Close, G. Couvalis, G. Frazis, M. Palaktsoglou, and M. Tsianikas. *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2007,* Adelaide: Flinders University Department of Languages - Modern Greek.

Σγουρέας, Πάνος (1994). Η γνωριμία με τον Καζαντζάκη και το Ζορμπά του. *Έκφραση 9.*

Σπανδωνίδης, Πέτρος (1998). *Δύο μορφές της λογοτεχνίας,* Θεσσαλονίκη: Εταιρία Λογοτεχνών Θεσσαλονίκης.

Στασινάκης, Γιώργος (2017). *Καζαντζάκης-Ζορμπάς. Μία αληθινή φιλία.* Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Φαρίνου - Μαλαματάρη, Γεωργία (1998). Ο Καζαντζάκης και η βιογραφία (σ. 163 -178). Στο: Μουτζούρης, Κ. Νίκος Καζαντζάκης. Σαράντα Χρόνια από το θάνατό του - Πεπραγμένα Επιστημονικού Διημέρου - Χανιά 1 -2 Νοεμβρίου 1997, Χανιά: Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων.

Φωτέας, Παναγιώτης (1997). Ο Καζαντζάκης στη Μάνη, πριν από 80 χρόνια. *Νέα Εστία,* 1688.

Έλενα Χατζόγλου

Ἡ παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς διδασκαλίας τῆς *Ἀσκητικῆς* τοῦ Νίκου Καζαντζάκη στὴ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση

Σκοπὸς τῆς εἰσήγησης αὐτῆς εἶναι νὰ παρουσιαστεῖ μία πρόταση γιὰ τὸ πῶς μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν στὴ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο «Ἀσκητικὴ» τοῦ Νίκου Καζαντζάκη (1883-1957) καὶ νὰ προβληθοῦν σὲ συνάφεια μὲ τὴν παιδαγωγική τους ἀξία. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἀφορᾶ στὴ λυκειακὴ ἐκπαίδευση καὶ ἡ ἔνταξη τῶν προτεινόμενων κειμένων μπορεῖ νὰ γίνει εἴτε στὸ μάθημα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας σὲ ἑνότητα, ποὺ ἀφορᾶ στὸν δοκιμιακὸ λόγο, εἴτε σὲ αὐτὸ τῆς φιλοσοφίας.

Εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἔρευνα (*Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας,* 2010), ὅτι δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ, μέχρι σήμερα, ἐπίσημα, στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, τὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ μεγάλου νεοέλληνα λογοτέχνη, παρὰ μόνον, ἴσως, σὲ ἐπίπεδο προαιρετικῆς ἐπιλογῆς ἢ πιλοτικῆς ἐφαρμογῆς. Ἐξ ἄλλου, στὸ παρελθὸν, θεωρήθηκε ἀπρόσφορο νὰ ἀξιοποιηθεῖ παιδαγωγικὰ μέσα στὴν τάξη, ὅπως, ἐπίσης, δείχνει ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (Βῶρος, 1977: 99-108). Ὡστόσο, παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἰδωθοῦν ὑπὸ ἕνα πρίσμα παιδαγωγικοῦ καὶ ἀνθρωπολογικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Τὸ συγκεκριμένο ἔργο ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς φιλοσοφικὴ πραγματεία, μὲ στοιχεῖα ποιητικά, ὅπου περιέχεται ὅλη ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Καζαντζάκη.[1] Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, στὴν «Ἀσκητικὴ», ὁ Καζαντζάκης προσπάθησε νὰ ἐκφράσει τὸ προσωπικὸ φιλοσοφικό του ἰδεῶδες μὲ ἕνα λυρικὸ τρόπο γραφῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς εἰδολογικῆς κατάταξης –καὶ μάλιστα μὲ ὅρους τῆς ἐκπαιδευτικῆς σχολικῆς πρακτικῆς– ἀνήκει στὴ στοχαστικὴ πεζογραφία.

Πολλοὶ ἐπιστήμονες, εἰδικοὶ στὴ μελέτη τοῦ καζαντζακικοῦ ἔργου, ἔχουν ἐπιχειρήσει νὰ ἀναλύσουν τὸ συγκεκριμένο κείμενο ἀπὸ ποικίλες ὀπτικὲς θέασης. Ἔτσι, ἔχει ἀναλυθεῖ ἀπὸ φιλοσοφικῆς σκοπιᾶς, θεολογικῆς, πολιτικῆς ἀκόμη καὶ γλωσσικῆς. Ἡ πολυπρισματικότητα,[2] τὴν ὁποία παρέχει, ἀποτελεῖ σίγουρα μία ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀρετές του. Ἐδῶ, ὅμως, θὰ ἐπιχειρηθεῖ μία ἀνάλυση συγκεκριμένων ἀποσπασμάτων του, μὲ παιδαγωγική στοχοθεσία. Συγκεκριμένα, ἐκεῖνο ποὺ κυρίως μπορεῖ νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο, προκειμένου νὰ ἐνταχθεῖ στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, εἶναι τὸ ἀγωνιστικὸ ἰδεῶδες, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος σὲ ὅλη του σχεδὸν τὴν ἔκταση.

Ἡ ἀγωνιστικότητα ἀποτελεῖ μία ψυχοδυναμικὴ διαδικασία, ἕνα ἐγγενὲς ἀνθρωπολογικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ εἰδικοὺς τῆς ψυχικῆς ὑγείας, ἀλλὰ ἔχει ὑμνηθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν παγκόσμια λογοτεχνία, διαχρονικὰ, ὡς ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ ἥρωα, τοῦ μαχόμενου ἀνθρώπου, στὸν ἀέναο ἀγώνα τῆς ζωῆς. Θεωρεῖται ὡς τὸ ἔναυσμα γιὰ κάθε μορφῆς δημιουργικότητα, πρωτοτυπία καὶ γιὰ ποικίλες κατακτήσεις, σὲ προσωπικὸ ἢ συλλογικὸ ἐπίπεδο.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀγωνιστικότητα διαθέτει καὶ βαρύνουσα παιδαγωγικὴ σημασία, ἀφοῦ, στὸ πλαίσιο τῆς ψυχοπαιδαγωγικῆς δυναμικῆς, ἀποτελεῖ ἐφαλτήριο γιὰ ἐπιτυχίες, μεγαλόπνοα σχέδια, ἄρση τῆς ἀπογοήτευσης, τῆς στασιμότητας καὶ τῶν κάθε μορφῆς κρίσεων. Στὴν ἐφηβεία, εἰδικά, καὶ ἐφόσον ἡ ἡλικία ἑνὸς νέου συμβαδίζει μὲ μία ὁμαλὴ ἐννοιολογικὴ ἀνάπτυξη, εἶναι δυνατὸν νὰ τεθεῖ καὶ νὰ κατανοηθεῖ τὸ θέμα τῆς ἀγωνιστικότητας ὡς ἕνα ἰδεῶδες μὲ θεμελιώδη προτεραιότητα.[3] Καὶ τοῦτο διότι ἐπιτρέπει νὰ τίθενται καὶ νὰ ἐπιτυγχάνονται

---

[1] Ἡ δυσκολία τῆς εἰδολογικῆς κατάταξης τοῦ ἔργου ἐπισημάνθηκε ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς θεωρητικοὺς ἀναλυτές του· βλ. ἐνδεικτικῶς Βρασίδα Καραλῆ, «Μερικὲς ἑρμηνεῖες τῆς ''Ἀσκητικῆς''», περ. *Διαβάζω,* ἀφιέρωμα Νίκος Καζαντζάκης, ἀρ. 190, 27 Ἀπριλίου 1988, σσ. 89-90: «Τὸ στοιχειῶδες πρόβλημα ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ ἀναγνώστης τῆς ''Ἀσκητικῆς'' εἶναι νὰ τὴν τοποθετήσει σὲ ἕνα λογοτεχνικὸ εἶδος, ποὺ μέσα ἀπὸ τὶς συμβάσεις καὶ τοὺς ὅρους του θὰ ἀναπαραστήσει ἀσφαλέστερα τὶς ἀναφορές της... Τί εἶναι ἄραγε ἡ ''Ἀσκητική'': πεζολογικὸ τραγούδι μὲ φιλοσοφικὲς ἔννοιες, ὅπως τὰ ἔμμετρα φιλοσοφικὰ ἔργα τῶν προσωκρατικῶν, φιλοσοφία σὲ ποιητικὴ ἐλεύθερη φόρμα, ὅπως πολλὰ ἔργα τῆς ἀνατολικῆς φιλοσοφίας; Εἶναι ἄραγε φιλοσοφία ἢ ποίηση; Καὶ τέλος, εἶναι ἔργο μυστικῆς θεολογίας ἢ ἔργο καθαρὰ φιλοσοφικό; Ἢ μήπως ἀποτελεῖ...κείμενο ψυχογραφικό; Ἢ ἀποτελεῖ μιὰ πολιτικὴ κατάθεση...;».

[2] «Ὁ ἐκλεκτικισμὸς καὶ ἡ πνευματικὴ ἔλξη του ἀπὸ ἀντίθετους τρόπους σκέψης καθιστοῦν ἐπισφαλὴ κάθε προσπάθεια αὐστηρῆς συστηματοποίησης τῶν φιλοσοφικῶν του ἀπόψεων» (Παναγιώτη Ροϊλοῦ, «Τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ ἡρωικὸς πεσιμισμὸς στὸ ἔργο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη», στὸ Εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη. Ἐπιλογὴ κριτικῶν κειμένων (ἐπιμέλεια Roderick Beaton), Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2015, σ. 207).

ἄλλα ἐπὶ μέρους ἰδανικά, στόχοι καὶ ὁράματα. Ἡ ἀγωνιστικότητα συνδέεται μὲ τὴ δύναμη τῆς βούλησης, εἶναι ἡ ἴδια μιὰ ἐνδόμυχη κατάσταση, ποὺ ἀγκαλιάζει συνολικὰ τὸν ἄνθρωπο, πρῶτα τὸν νοῦ, δεύτερον τὴν καρδιὰ καὶ τρίτον τὸν ὁδηγεῖ στὴν ἐλευθερία ἀπὸ φόβους, ἀναστολές, αὐτοπεριορισμούς, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸ τριπλὸ χρέος, μὲ τὸ ὁποῖο ξεκινᾶ τὴ συγκεκριμένη πραγματεία του ὁ Καζαντζάκης. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀγωνιστικότητα ἀφορᾶ πάντα τόσο στὴ θεωρία, ὅσο καὶ στὴν πράξη καὶ, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, συνάδει μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἴδιου τοῦ Καζαντζάκη ὅτι «Ἡ στερνή, ἡ πιὸ ἱερὴ μορφὴ τῆς θεωρίας εἶναι ἡ πράξη…Ἡ πράξη εἶναι ἡ πλατύτερη θύρα τῆς λύτρωσης» (Τὸ Ὅραμα. Α΄. Σχέση Θεοῦ κι ἀνθρώπου).

Σύμφωνα μάλιστα μὲ τὶς ὁδηγίες γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν φιλολογικῶν μαθημάτων στὸ Λύκειο, «Βασικὸς σκοπὸς τῆς λογοτεχνίας εἶναι ‘‘ἡ κριτικὴ ἀγωγὴ στὸ σύγχρονο πολιτισμό’’. Μὲ τὴ φράση αὐτὴ ἐπιδιώκεται νὰ τονιστεῖ πὼς ἀφετηρία μας (ἐννοεῖται σὲ κάθε λογοτεχνικὴ ἀνάλυση) εἶναι τὸ παρόν, τὰ προβλήματα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ σύγχρονου, περίπλοκου καὶ δυσνόητου κόσμου… Ὁ παραπάνω σκοπὸς ἀναλύεται μεταξὺ ἄλλων καὶ στή:…συνειδητοποίηση τῆς σχέσης τῆς λογοτεχνίας μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐμπειρία καί, ἑπομένως, τῆς σημασίας της γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου, στὸν ὁποῖο ζοῦμε, καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας» (Πρόγραμμα Σπουδῶν, 2011: 3). Συνεπῶς, στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς πρόσληψης ἀλλὰ καὶ διαχείρισης ἑνὸς δυσνόητου κόσμου καθὼς καὶ τῶν ὁρίων τοῦ ἴδιου μας τοῦ ἑαυτοῦ, μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ ἡ συγκεκριμένη πρόταση γιὰ ἀξιοποίηση τῆς «Ἀσκητικῆς».

Στὴν ἐποχή μας, μάλιστα, πού οἱ ἄνθρωποι περιέρχονται σὲ ποικίλα ἀδιέξοδα, λόγῳ μιᾶς πολυσήμαντης κρίσης, εἶναι σύνηθες οἱ νέοι νὰ ἀποθαρρύνονται,[4] νὰ ἀδρανοποιοῦνται καὶ νὰ ὁδηγοῦνται ἀκόμη καὶ στὸν μηδενισμό ἢ τὴν αὐτοκαταστροφή. Ἡ περίπτωση ὅμως τοῦ συγκεκριμένου καζαντζακικοῦ ἔργου, στὴν πραγματικότητα, εἰσηγεῖται τὴν ἄρση τοῦ μηδενισμοῦ ἢ τὴν πρόσληψη ἑνὸς «αἰσιόδοξου μηδενισμοῦ», σύμφωνα μὲ τὴν ἑρμηνεία, ποὺ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης σὲ μία ὄψη τοῦ μηδενισμοῦ[5] τοῦ Φρίντριχ Νίτσε (1844-1900),[6] στὴ διατριβή του μὲ τίτλο: «Ὁ Φρειδερίκος Νίτσε ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας». Ἐξ ἄλλου, ὁ Καζαντζάκης δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἀναζητᾶ τὸν σκοπὸ τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ ὂν πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν φαινομένων. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, ὁ ἄνθρωπος, γιὰ τὸν Καζαντζάκη, μπορεῖ νὰ ἀγωνιστεῖ, ὥστε νὰ ἐξυψωθεῖ, δηλαδὴ νὰ ξεπεράσει τὰ ὅριά του, νὰ βγεῖ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ ἑαυτοῦ του, τοῦ μικρόκοσμού του, νὰ γίνει ἀνώτερος καὶ νὰ γνωρίσει τὸν Θεό. Ὁ σκληρὸς ἀγώνας τοῦ ἀνθρώπου περιλαμβάνει, κατὰ τὴν ‘‘Ἀσκητικὴ’’, πέντε στάδια: α) τὴν Προετοιμασία, β) τὴν Πορεία, γ) τὸ Ὅραμα, δ) τὴν Πράξη καὶ ε) τὴ Σιγή.

Α΄. Τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑνότητα «Ἡ Πορεία».[7] Εἶναι τὸ ἀκόλουθο:
«Ποιά στράτα ἀπὸ τὶς δύο αἰώνιες νὰ διαλέξω; Ξαφνικὰ νογῶ, ἀπὸ τὴν ἀπόφασή μου τούτη κρέμεται ὅλη μου ἡ ζωή· κρέμεται ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ Σύμπαντου.

Ἀπὸ τὶς δυὸ στράτες διαλέγω τὸν ἀνήφορο. Γιατί; Χωρὶς νοητὰ ἐπιχειρήματα, χωρὶς καμιὰ βεβαιότητα· κατέχω

[3] «Ὁ Piaget λοιπὸν ἔχει βάλει στὸ νοῦ τοῦ ἐφήβου ἕνα τέτοιο γνωστικὸ σύστημα, μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ πλέον ὁ ἔφηβος νὰ συλλογίζεται σὲ ἀφηρημένο ἐπίπεδο, νὰ διατυπώνει ὑποθέσεις μὲ συμβολικὸ ἐντελῶς περιεχόμενο καὶ νὰ προχωρεῖ σὲ ἐπαλήθευση τῶν ὑποθέσεων αὐτῶν μὲ λογικὰ μόνο ἐπιχειρήματα, χωρὶς καμία ἀναφορὰ στὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἀποθέωση τῆς συμβολικῆς λειτουργίας… Ἡ σκέψη ἔχει πλέον ὑπερβεῖ τὴν πραγματικότητα» (Ἰωάννου Ν. Παρασκευοπούλου, *Ἐξελικτικὴ Ψυχολογία. Ἡ ψυχικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ σύλληψη ὡς τὴν ἐνηλικίωση,* τόμος 4: Ἐφηβικὴ ἡλικία, Ἀθήνα 2016, σ. 107).
[4] «Στὸ παρατεταμένο μορατόριουμ οἱ κίνδυνοι ποὺ ἐλλοχεύουν εἶναι καταφανεῖς. Τὸ ἄτομο, ποὺ συνεχῶς ἀναβάλλει τὴ λήψη ἀποφάσεων καὶ τὴ δέσμευση νὰ ἀγωνιστεῖ, γιὰ νὰ ὑλοποιηθοῦν οἱ ἐπιλογές του, εἶναι ἐκτεθειμένο καὶ κινδυνεύει, στὸ πέρασμά του πρὸς τὴν ὡριμότητα, ἀπὸ τὴ Σκύλλα καὶ τὴ Χάρυβδη, νὰ ἀποξενωθεῖ δηλαδὴ τελείως ἀπὸ τὸν καθιερωμένο τρόπο ζωῆς τῶν ἐνηλίκων ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ» (Ἰω. Παρασκευοπούλου, ὅπ.π., σ. 173).
[5] «ὁ μηδενισμὸς τοῦ Καζαντζάκη δὲν εἶναι ὁριστικός, εἶναι περισσότερο αἰσθηματικὸς παρὰ ἠθικός, ἔκφραση τῆς ἀγωνίας του ἀπέναντι στὸ μὴ ἀπόλυτο τῶν ἰδεῶν» (Δημήτρη Ραυτόπουλου, «Τὰ πρόσωπα τῆς ‘‘Ἀσκητικῆς’’. (Ἰδεολογικὲς ρίζες τοῦ καζαντζακικοῦ μυθιστορήματος)», στὸ *Εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη,* ὅπ.π., σ. 319).
[6] «Ὥστε ὁ Μηδενισμὸς τίθησι πρὸ ἡμῶν δύο ἐξ ἄκρου ἀντιθέτους λύσεις καὶ ἄγει εἰς δύο ὁλικῶς ἀντίθετα: α) Εἰς τὴν καταστροφὴν καὶ αὐτοεξαφάνισιν τῆς ζωῆς. β) Εἰς τὴν καταστροφὴν μόνον τοῦ νῦν ἰσχύοντος Πίνακος τῶν ἀξιῶν, ἡρωικὴν δὲ καὶ χαρμόσυνον ἀποδοχὴν τῆς ζωῆς. Καὶ φθάνομεν οὕτω εἰς τὴν θεμελιώδη διάκρισιν, ἣν ποιεῖται ὁ Νίτσε ἐπὶ τῆς γενικῆς καταστάσεως τῆς συγχρόνου δυσφορίας. 1) Εἰς τὸν αἰσιόδοξον Μηδενισμό. 2) Εἰς τὸν αἰσιόδοξον ἢ διονυσιακὸν Μηδενισμόν» (Νίκου Καζαντζάκη, *Ὁ Φρειδερίκος Νίτσε ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας,* Ἐναίσιμος ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβή, Εἰσαγωγὴ - Ἐπιμέλεια Πάτροκλος Σταύρου, Ἐκδόσεις Καζαντζάκη, Ἀθήνα[2] 1998, σ. 47).
[7] Οἱ παραπομπὲς λαμβάνονται ἀπὸ τὴν ἑξῆς ἔκδοση: Νίκου Καζαντζάκη, *Ἀσκητική. Salvatores Dei,* Πρόλογος: Νίκη Σταύρου, Ἐπιμέλεια: Νίκος Μαθιουδάκης, Ἐκδόσεις Καζαντζάκη, Ἀθήνα 2014.

πόσο ἀνήμπορος στὴν κρίσιμη τούτη στιγμὴ εἶναι ὁ νοῦς κι ὅλες οἱ μικρὲς βεβαιότητες τοῦ ἀνθρώπου.

Διαλέγω τὸν ἀνήφορο, γιατὶ κατὰ κεῖ μὲ σπρώχνει ἡ καρδιά μου. ‘‘Ἀπάνω! Ἀπάνω! Ἀπάνω!’’ φωνάζει ἡ καρδιά μου καὶ τὴν ἀκολουθῶ μ’ ἐμπιστοσύνη.

Νιώθω, αὐτὸ ζητάει ἀπὸ μένα ἡ τρομερὴ ἀρχέγονη Κραυγή. Πηδῶ στὸ πλευρό της! Ταυτίζω τὴ μοίρα μου μαζί της.

Κάποιος μέσα μου ἀγωνίζεται ν’ ἀνασηκώσει ἕνα βάρος, ν’ ἀναμερίσει τὴ σάρκα καὶ τὸ νοῦ, νικώντας τὴ συνήθεια, τὴν τεμπελιὰ καὶ τὴν ἀνάγκη» (Ἡ Πορεία: 48).

Οἱ διδακτικοὶ στόχοι τῆς ἑνότητας αὐτῆς μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στοὺς ἀκόλουθους:
- Ἡ ἀνηφορικὴ πορεία γιὰ τὸν ἄνθρωπο σημαίνει ὑπέρβαση τῆς στασιμότητας, ἔξοδο ἀπὸ τὴ συνήθεια, τὴν τεμπελιὰ καὶ τὴν ἀνάγκη. Σ’ αὐτὴν τὴν ἐξελικτικὴ πορεία[8] ἔγκειται ὅλο τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ εἰδοποιὸς διαφορά του ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔμβια ὄντα.

- Ἡ ἀνοδικὴ ἐξελικτικὴ πορεία ὑποκινεῖται ἀπὸ τὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἀρχέγονη Κραυγὴ ἑρμηνεύεται ὡς ἡ ζωτικὴ δύναμη μέσα μας, σύμφωνα μάλιστα μὲ ἑρμηνευτικοὺς ὅρους, εἰλημμένους ἀπὸ τὸν Μπεργκσόν,[9] ὡς ἡ συνείδησή μας ἢ ὡς ἡ δύναμη τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ ἐντός μας.

- Ἐννοιολογικά, πάντως, τὸ ἀπόσπασμα αἰτιολογεῖ ἐπαρκῶς ὡς ἐνδόμυχη καὶ ἀδήριτη τὴν ἀναγκαιότητα γιὰ ἐξέλιξη, ἀγώνα, πρόοδο γιὰ κάθε ἄνθρωπο, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐπιπέδου, στὸ ὁποῖο βρίσκεται, ἀνὰ πᾶσα στιγμή.

Β΄. Ἕνα δεύτερο ἀπόσπασμα, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀξιοποιηθεῖ, εἶναι τὸ ἑξῆς:
«Ποιό εἶναι τὸ χρέος μας; Ν’ ἀνασηκώσουμε τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸ κείμενο, μιὰ στιγμή, ὅσο ἀντέχουν τὰ σπλάχνα μας, καὶ ν’ ἀναπνέψουμε τὸ ὑπερπόντιο τραγούδι.
Νὰ σμίξουμε τὶς περιπέτειες, νὰ δώσουμε νόημα στὸ ταξίδι, νὰ παλεύουμε ἀκατάλυτα μὲ τοὺς ἀνθρώπους, μὲ τοὺς θεοὺς καὶ μὲ τὰ ζῶα, κι ἀργά, ὑπομονετικά, νὰ μολώνουμε μέσα στὰ φρένα μας, μελούδι ἀπὸ τὸ μελούδι μας, τὴν Ἰθάκη.
Σὰν ἕνα νησί, ἀργά, μὲ φοβερὸν ἀγώνα, ὑψώνεται μέσα ἀπὸ τὸν ὠκεανὸ τοῦ ἀνύπαρχτου τὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου.
Μέσα στὸ μερόνυχτα στερεούμενο τοῦτο ἁλώνι οἱ γενεὲς δουλεύουν, ἀγαποῦν, ἐλπίζουν, ἀφανίζουνται. Νέες γενεὲς πατοῦν τὰ κουφάρια τῶν πατέρων, συνεχίζουν τὸ ἔργο ἀπάνω στὴν ἄβυσσο καὶ μάχουνται νὰ μερώσουν τὸ τρομερὸ μυστήριο»
(Ἡ Πορεία. Γ΄. Ἡ Ἀνθρωπότητα: 63-64).

Ἐδῶ, ὡς διδακτικοὶ στόχοι μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν:
- Κατ’ ἀρχὴν ὁ παραλληλισμὸς τοῦ ταξιδιοῦ μας στὴ ζωὴ μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ὀδυσσέα, μέχρι νὰ φτάσει στὴν Ἰθάκη.[10] Ὁ συσχετισμὸς εἶναι οἰκεῖος γιὰ τοὺς νέους, ποὺ ἔχουν διαμορφώσει, κατὰ τὴ μαθητική τους ζωή, τὸ συμβολιστικὸ πρότυπο τῆς ὁμηρικῆς Ἰθάκης ὡς ὑπέρτατο στόχο γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

[8] «καλούμαστε νὰ ὑπερβοῦμε τοὺς περιορισμούς μας, νὰ φτάσουμε στὸ ἀπόγειο τῆς ἀνθρώπινης αὐθεντικότητας καὶ νὰ συμβάλουμε στὴν ἐπίτευξη τῶν εὐρύτερων στόχων τοῦ Θεοῦ» (Darren J.N.Middleton, «Ὁ Νίκος Καζαντζάκης καὶ ἡ ἐξελικτικὴ θεολογία. Πῶς νὰ σκέπτεται κανεὶς θεολογικὰ σὲ ἕναν σχεσιακὸ κόσμο», στὸ *Εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη,* ὅπ.π., σ. 636).
[9] Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιρροὲς τοῦ Μπεργκσὸν στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη βλ. Peter Bien, Καζαντζάκης: Ἡ πολιτικὴ τοῦ πνεύματος, τόμ. Α΄, Ἡράκλειο 2001, σσ. 46-68, 84-98· βλ. καὶ A. K. Poulakidas, «Kazantzakis and Bergson: Metaphysic Aestheticians», *Journal of Modern Literature 2/2,* pp. 267-283, 375-380. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἐπισήμανση: «Ἡ ἀντίληψη τοῦ Bergson κατὰ τὴν ὁποία ἡ ζωικὴ ὁρμὴ παντρεύεται τὴν ὕλη, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ὑπάρξει στὸ χῶρο τῶν φαινομένων, γίνεται ἕνα ἀπὸ τὰ λυρικὰ θέματα στὸν κόσμο τοῦ Καζαντζάκη. Ἀλλὰ στὸν ἄνθρωπο παίρνει τὸ δραματικὸ χαρακτήρα ἀνάμεσα στὴ σάρκα καὶ στὸ πνεῦμα, τὰ δυὸ στοιχεῖα τῆς ἀντίθεσης, ποὺ τυράννησε τὸ συγγραφέα μας» (Ἐλευθερία Οἰκονομίδου, *Ὁ Νίκος Καζαντζάκης καὶ τὸ ἀντικείμενο ἀναζήτησής του,* ἐκδόσεις Δήμου Ἡρακλείου, Ἡράκλειο 1985, σ. 79).
[10] Πρβλ. «Ὁ ταξιδευτής, ποὺ ξέρει πὼς ἡ Ἰθάκη δὲν ὑπάρχει, ὑπάρχει μονάχα θάλασσα κι ἕνα καραβάκι μικρὸ σὰν τὸ κορμὶ τοῦ ἀνθρώπου κι ὁ καπετάνιος ὁ Νοῦς…» (Κώστα Π. Μιχαηλίδη, «Οἱ μεταφυσικὲς ἀναζητήσεις τοῦ Νίκου Καζαντζάκη», περ. *Διαβάζω,* ὅπ.π., σ. 86).

- «Μὲ φοβερὸν ἀγώνα», ὅμως, πρέπει νὰ γίνει τὸ ἔργο, νὰ χαραχθεῖ ἡ πορεία τῆς ζωῆς, γιατὶ ὁ συγγραφέας, ὑπαινικτικὰ, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ πορεία δὲν θὰ εἶναι εὔκολη.
- Οἱ νέοι ταξιδιῶτες, τέλος, πορεύονται ὡς συνεχιστὲς τῶν πατέρων, ὡς οἱ κληρονόμοι μιᾶς παρακαταθήκης, ποὺ δίνεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ σὲ ἕναν ἀλληλοδιάδοχο ἀγώνα ἐπιβίωσης ἀλλὰ καὶ δημιουργίας.[11]

Γ΄. Τέλος, ἕνα τρίτο προτεινόμενο ἀπόσπασμα, εἰλημμένο ἀπὸ τὴν ἑνότητα «Τὸ Ὅραμα» εἶναι τὸ παρακάτω:
«Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ μας εἶναι ὁ ΑΓΩΝΑΣ. Μέσα στὸν ἀγώνα τοῦτον ξετυλίγονται καὶ δουλεύουν αἰώνια ὁ πόνος, ἡ χαρὰ καὶ ἡ ἐλπίδα.
Τὸ ἀνηφόρισμα, ὁ πόλεμος, μὲ τὸ ἀντίδρομο ρέμα, γεννάει τὸν πόνο. Μὰ ὁ πόνος δὲν εἶναι ὁ ἀπόλυτος μονάρχης. Ἡ κάθε νίκη, ἡ κάθε προσωρινὴ ἰσορρόπηση στὸ ἀνηφόρισμα γιομώνει χαρὰ τὸ κάθε ζωντανό, ποὺ ἀναπνέει, θρέφεται, ἐρωτεύεται καὶ γεννάει.
Μὰ, μέσα ἀπὸ τὴ χαρὰ καὶ ἀπὸ τὸν πόνο, ἀναπηδάει αἰώνια ἡ ἐλπίδα νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὸν πόνο, νὰ πλατύνουμε τὴ χαρά.
Κι ἀρχίζει πάλι τὸ ἀνηφόρισμα -ὁ πόνος- καὶ ξαναγεννιέται ἡ χαρὰ καὶ ξαναπηδάει ἡ νέα ἐλπίδα. Ποτὲ δὲν κλείνει ὁ κύκλος. Δὲν εἶναι κύκλος· εἶναι ἕνας στρόβιλος, ποὺ αἰώνια ἀνεβαίνει, πλαταίνοντας, τυλίγοντας, ξετυλίγοντας τὸν τρισυπόστατον ἀγώνα.
Ποιός εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἀγώνα τούτου; Ἔτσι ρωτάει ὁ κακομοίρης, συμφεροντολόγος πάντα, νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ξεχνώντας πὼς ἡ Μεγάλη Πνοὴ δὲ δουλεύει μέσα σὲ ἀνθρώπινο καιρό, τόπο κι αἰτιότητα.
Ἡ Μεγάλη Πνοὴ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα τοῦτα ρωτήματα. Ἔχει πλούσιες, πολυπλάνητες ὁρμές, ποὺ γιὰ τὸ λιγόπνοο νοῦ μας φαντάζουν ἀντίφασες· μὰ μέσα στὴν οὐσία τῆς θεότητας ἀδερφώνουνται καὶ πολεμοῦν ὅλες μαζί, πιστὲς παραστάτισσες.
Ἡ ἀρχέγονη Πνοὴ διακλαδίζεται, ξεχύνεται, μάχεται, ἀποτυχαίνει, πετυχαίνει, ἀσκεῖται. Εἶναι τὸ Ρόδο τῶν Ἀνέμων!» (Τὸ Ὅραμα: 76-77).

Ὡς διδακτικοὶ στόχοι, γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα, μποροῦν νὰ προταθοῦν οἱ παρακάτω:

- Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ γίνει καὶ ἐδῶ ἀναφορά, ἔστω ἀκροθιγῶς, στὴ βαθιὰ θεολογικὴ ἀναζήτηση[12] τοῦ συγγραφέα, ἔξω, ὅμως, ἀπὸ στενὰ θρησκευτικὰ σχήματα, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ φράση: «Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ μας εἶναι ὁ ΑΓΩΝΑΣ».

- Ἐπίσης, ἡ Μεγάλη Πνοὴ νοηματοδοτεῖται ὡς ἡ κάθε μορφῆς ἔμπνευση, ποὺ οἰκοδομεῖ ἐπὶ καλῷ τὸν κόσμο καὶ δίνει τὸ ἔναυσμα γιὰ μεγαλεπήβολα ἔργα, γιὰ κάθε λογῆς ἐνοράσεις, οἱ ὁποῖες, κατὰ περίπτωση, ὠθοῦν πρὸς τὴν πρόοδο καὶ τὴ δημιουργικότητα.

- Ὁ ρεαλισμός, παρὰ τὰ ποικίλα ἰδεαλιστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου, ποὺ ἔγκειται στὴν παραδοχὴ ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸν πόνο, τὴ χαρὰ καὶ τὴν ἐλπίδα, εἶναι ἐπίσης χρήσιμος παιδαγωγικά. Καὶ τοῦτο διότι σημαίνει πὼς, γιὰ τὴν ἐφηβικὴ ψυχὴ, ὁ ἀγώνας δὲν θὰ πρέπει νὰ ὡραιοποιεῖται, ἀλλὰ νὰ τίθεται στὶς πραγματικές του διαστάσεις, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν εὐκολία καὶ τὴ δυσκολία, μὲ τὴ χαρὰ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ λύπη.

Ὅλα τὰ παραπάνω, στὸν βαθμὸ ποὺ μποροῦν νὰ ἐμπνεύσουν καὶ νὰ προετοιμάσουν ἕνα νέο ἄνθρωπο γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ζωῆς του, εἶναι κατάλληλα θέματα καὶ γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία.
Συμπληρωματικά, ἐπίσης, ἡ ἀνάλυση ἀποσπασμάτων τοῦ ἔργου θὰ μποροῦσε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας τῆς Β΄ Λυκείου καὶ νὰ ἀποτελέσει θέμα γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς λεγόμενης «Ἐρευνητικῆς ἐργασίας» –ἢ ἀλλιῶς project– στὴν τάξη αὐτή. Στὸ πλαίσιο τῆς «Ἐρευνητικῆς ἐργασίας», ὡς γνωστόν, ὁ ρόλος τοῦ καθηγητῆ εἶναι σαφῶς καθοδηγητικός, ἀλλὰ παρέχεται μεγαλύτερο περιθώριο αὐτενέργειας στοὺς μαθητές,

[11] «Πρέπει νὰ ἀναλωθοῦμε, ὑπηρετώντας κάτι ἀνώτερο ἀπὸ μᾶς καὶ νὰ μετουσιώσουμε ἔτσι τὴ σάρκα μας σὲ πνεῦμα. Τὸ μεγαλύτερο ἁμάρτημα εἶναι ἡ ἱκανοποίηση, μιὰ ἀκινησία ποὺ σταματάει τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης καὶ πνίγει τὸ θεὸ» (Πῆτερ Μπήαν, *Νίκος Καζαντζάκης,* μετάφραση Κατερίνα Ἀγγελάκη - Ρούκ, Κέδρος, Ἀθήνα 1983, σ. 28).
[12] Σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ σύγχρονη θεολογικὴ ἑρμηνεία του, τὸ καζαντζακικὸ ἔργο ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς λεγόμενης ἐξελικτικῆς/σχεσιακῆς θεολογίας, ἡ ὁποία «ἀντιλαμβάνεται τὸν Θεὸ ὡς τὴν περιρρέουσα ἐκείνη πραγματικότητα, ἡ ἀγαπητικὴ σχέση τῆς ὁποίας μὲ τὸν κόσμο λειτουργεῖ ὡς μία γενικὴ ρυθμιστικὴ παρόρμηση πρὸς ὁλοένα καὶ πιὸ νεωτεριστικὲς διαδικασίες» (D.J.N.Middleton, ὅπ.π., σ. 641). Βλ. καὶ D.J.N. Middleton - P. Bien, (ἐπιμ.), *God's Struggler: Religion in the Writings of Nikos Kazantzakis,* Macon, 1996.

ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ ἀποσπασμάτων, τὶς ἑρμηνευτικές τους παρατηρήσεις καθὼς καὶ τὶς βιβλιογραφικές τους ἀναφορές.
Σὲ σχέση τώρα ἀμιγῶς μὲ τὸ μάθημα τῆς «Φιλοσοφίας» τοῦ Λυκείου, θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ συσχετισθοῦν τὰ παραπάνω προτεινόμενα ἀποσπάσματα καὶ φυσικὰ πολλὰ ἄλλα (ποὺ μποροῦν νὰ προταθοῦν ὡς παράλληλα) μὲ τὴ φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ «βολονταρισμοῦ»,[13] γιὰ τὴν ὁποία δὲν γίνεται ἀναφορὰ, μέσα στὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο.[14] Ὁ ὅρος στὰ ἑλληνικὰ ἀποδίδεται ὡς «βουλησιαρχία» καὶ δηλώνει τὴν κατάσταση κατὰ τὴν ὁποία κυριαρχεῖ ἡ βούληση[15] ἑνὸς ἀτόμου ἢ μιᾶς ὁμάδας. Μπορεῖ νὰ δηλώνει, ἐπίσης, τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ βάζει στόχους καὶ νὰ τοὺς πραγματοποιεῖ. Ὑπὸ τὸ ἐννοιολογικὸ εὖρος αὐτῆς τῆς θεωρίας, ἑρμηνεύονται ἀρκετὰ χωρία τῆς «Ἀσκητικῆς», πάντα σὲ ἕνα θετικὸ σημασιολογικὸ περιβάλλον συμφραζομένων, ἀφοῦ ἡ θεωρία αὐτὴ ἀφορᾶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἐμφορεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ θέσει στόχους καὶ μὲ τὴ δύναμη τῆς βούλησής του νὰ προβεῖ στὴν ἐκπλήρωσή τους.

Συμπεραίνοντας, θὰ λέγαμε ὅτι, σὲ μία περίοδο, ποὺ ὁ νέος ἄνθρωπος θέτει τὰ θεμέλια τῆς προσωπικῆς του αὐτοσυνειδησίας, ἡ διδασκαλία τῆς ''Ἀσκητικῆς'', ὑπὸ τὸ πρίσμα, ποὺ τίθεται ἐδῶ, ἀποτελεῖ μάθημα ζωῆς καὶ ἀφόρμηση γιὰ προσωπικοὺς ἀγῶνες. Ἐνισχύει παιδαγωγικὰ τὸ ἄτομο καὶ τὸ θωρακίζει ἀπέναντι στὴν ἡττοπάθεια, τὶς ἄλογες καὶ χωρὶς περιεχόμενο παρορμήσεις καθὼς καὶ τὸν καταστροφικὸ μηδενισμό.

[13] βολονταρισμὸς [voluntarism = βουλησιαρχία], *Φιλοσοφικὸ Λεξικὸ τοῦ Cambridge,* Robert Audi (ed.), Στέλιος Βιρβιδάκης, Γιῶργος Ξηροπαΐδης (ἐπιμελητὲς ἑλληνικῆς ἔκδοσης), Κέδρος, Ἀθήνα 2011, σ. 207.
[14] *Ἀρχὲς Φιλοσοφίας,* Β΄ Γενικοῦ Λυκείου Θεωρητικῆς Κατεύθυνσης, ἐπιμέλεια: Στέλιος Βιρβιδάκης, Βασίλης Καρασμάνης, Χαρινέλα Τουρνᾶ.
[15] Σὲ σχέση μὲ τὴν ἔννοια τῆς βούλησης, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι αὐτὴ κατ' ἐπανάληψιν ἀπασχόλησε τὸν Καζαντζάκη, δεδομένου ὅτι καὶ στὴ διατριβή του γιὰ τὸν Νίτσε ὑπογραμμίζει τὴ σημασία της: «Παραδέχεται ὁ Νίτσε...ὅτι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου εἶναι ἡ Βούλησις... Ἡ Βούλησις αὕτη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ μία περιώδυνος ἐπιθυμία, ὠθοῦσα τὸν ἄνθρωπον εἰς αἰωνίαν πάλην...», (Ν. Καζαντζάκη, *Ὁ Φρειδερίκος Νίτσε ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας,* ὅπ.π., σ. 32).

Βιβλιογραφία

Ἀρχὲς Φιλοσοφίας, Β΄ Γενικοῦ Λυκείου Θεωρητικῆς Κατεύθυνσης, ἐπιμέλεια: Στέλιος Βιρβιδάκης, Βασίλης Καρασμάνης, Χαρινέλα Τουρνᾶ.

Βῶρος Φ. Κ. (1977). *Ὁ Καζαντζάκης στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, στὸ Θεώρηση τοῦ Νίκου Καζαντζάκη. Εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του, Τετράδια Εὐθύνης* 3: 99-108.

Καζαντζάκης Νίκος ([2]1998). Ὁ Φρειδερίκος Νίτσε ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας, Ἐναίσιμος ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβή, Εἰσαγωγὴ - Ἐπιμέλεια Πάτροκλος Σταύρου, Ἐκδόσεις Καζαντζάκη, Ἀθήνα.

Καζαντζάκης Νίκος (2014). *Ἀσκητική. Salvatores Dei,* Πρόλογος: Νίκη Σταύρου, Ἐπιμέλεια: Νίκος Μαθιουδάκης, Ἐκδόσεις Καζαντζάκη, Ἀθήνα.

Καραλῆς Βρασίδας (1988). Μερικὲς ἑρμηνεῖες τῆς «Ἀσκητικῆς», περ. *Διαβάζω,* ἀφιέρωμα Νίκος Καζαντζάκης, ἀρ. 190: 89-98.

Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. *Μία ἔρευνα τῆς Πανελλήνιας Ἕνωσης Φιλολόγων,* Ἀθήνα 2010. [http://www.p-e-f.gr/docs/meletes-arthra/OE2010.pdf].

Μιχαηλίδης Κώστας Π. (1988). Οἱ μεταφυσικὲς ἀναζητήσεις τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, περ. *Διαβάζω,* ἀφιέρωμα Νίκος Καζαντζάκης, ἀρ. 190: 83-88.

Middleton Darren J.N. - Bien P., (ed.) (1996). God's Struggler: Religion in the Writings of Nikos Kazantzakis, Macon (Mercer University Press).

Darren J.N.Middleton (2015). Ὁ Νίκος Καζαντζάκης καὶ ἡ ἐξελικτικὴ θεολογία. Πῶς νὰ σκέπτεται κανεὶς θεολογικὰ σὲ ἕναν σχεσιακὸ κόσμο. Στὸ Roderick Beaton (ἐπιμ.), *Εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, Ἐπιλογὴ κριτικῶν κειμένων,* Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο.

Μπήαν Πῆτερ (1983). Νίκος Καζαντζάκης, μετάφραση Κατερίνα Ἀγγελάκη - Ρούκ, Κέδρος, Ἀθήνα.

Bien Peter (2001). Καζαντζάκης: ἡ πολιτικὴ τοῦ πνεύματος, τόμ. Α΄, μετάφρ. Ἀσπασία Λαμπρινίδου, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης.

Οἰκονομίδου Ἐλευθερία (1985). Ὁ Νίκος Καζαντζάκης καὶ τὸ ἀντικείμενο ἀναζήτησής του, ἐκδόσεις Δήμου Ἡρακλείου, Ἡράκλειο.

Παρασκευόπουλος Ἰωάννης Ν. (2016). Ἐξελικτικὴ Ψυχολογία. Ἡ ψυχικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ σύλληψη ὥς τὴν ἐνηλικίωση, τόμος 4: Ἐφηβικὴ ἡλικία, Ἀθήνα.

Poulakidas A. K. (1971/ 72). Kazantzakis and Bergson: Metaphysic Aestheticians, *Journal of Modern Literature* 2/2: 267-283.

Πρόγραμμα Σπουδῶν γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Λογοτεχνίας στὴν Α΄ Λυκείου (2011). Ὁμάδα ἐργασίας: Βενετία Ἀποστολίδου, Νικολίνα Κουντουρᾶ, Κατερίνα Προκοπίου, Ἑλένη Χοντολίδου, Θεσσαλονίκη.

Ραυτόπουλος Δημήτρης (2015). Τὰ πρόσωπα τῆς ''Ἀσκητικῆς''. (Ἰδεολογικὲς ρίζες τοῦ καζαντζακικοῦ μυθιστορήματος. Στὸ Roderick Beaton (ἐπιμ.), *Εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, Ἐπιλογὴ κριτικῶν κειμένων,* Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο.

Ροΐλὸς Παναγιώτης (2015), Τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ ἡρωικὸς πεσιμισμὸς στὸ ἔργο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη. Στὸ Roderick Beaton (ἐπιμ.), Εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, Ἐπιλογὴ κριτικῶν κειμένων, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο.

Φιλοσοφικὸ Λεξικὸ τοῦ Cambridge (2011). Robert Audi (ed.), Στέλιος Βιρβιδάκης, Γιῶργος Ξηροπαΐδης (ἐπιμελητὲς ἑλληνικῆς ἔκδοσης), Κέδρος, Ἀθήνα.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 1

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Νικόλαος Αντωνίου Παπαδάκης

Ο δάσκαλος στο έργο του Καζαντζάκη και η θέση του συνολικά στην εκπαίδευση *(Συμπόσιον, Ο Καπετάν Μιχάλης, Στα παλάτια της Κνωσού, Αναφορά στον Γκρέκο)*

Προεπισκόπηση της έρευνας

Ο Καζαντζάκης, σε πολλά έργα του, παρουσιάζει τη μορφή κάποιου δάσκαλου. Ενδεικτικά, στον Καπετάν Μιχάλη δάσκαλος είναι ο *Τίτυρος*, ο αδερφός του ηρωικού καπετάνιου, ενώ στο έργο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* υπάρχει ο Νικολής, ο αδερφός του αρνητικού πρωταγωνιστή προεστού Πατριαρχέα. Και οι δύο αυτές μορφές είναι συμπαθητικές: διδάσκουν τα παιδιά γράμματα, τους περνάνε τα εθνικά ιδεώδη με λόγους δημόσιους, στο σχολείο και στην εκκλησία, σε εθνικές επετείους, όπως π.χ. στην αντίστοιχη για την Άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453 ο *Τίτυρος*, με αναπαραστάσεις μαχών των περσικών πολέμων, στο σχολείο, ο Νικολής.

Επίσης, ο όρος «δάσκαλος» έχει υπονοηθεί για τις μεγάλες μορφές, που επηρέασαν τον Καζαντζάκη, όπως φαίνεται στον εκάστοτε πρόλογο, όπου εκθέτει τις πνευματικές του καταβολές, π.χ. Νίτσε, Όμηρος, Δάντης, Μπερξόν κλπ.

Ο ρόλος του δασκάλου είναι εμφανής και σε μορφές, χωρίς ανάλογη ιδιότητα, όπως π.χ. ο Κρητικός λυράρης στην *Οδύσσεια* του Καζαντζάκη, ο οποίος έχει τη θέση του έμπιστου και του συμβουλάτορα του βασιλιά. Όμως, και ο ίδιος ο Οδυσσέας ασκεί, έμμεσα, το ρόλο αυτό, δίδοντας συμβουλές, παραδείγματα ή αναφέροντας παραβολές και παραμύθια στους συντρόφους και τον εκάστοτε συνομιλητή του.

Γενικά, ο δάσκαλος εμφανίζεται ως ένας από τους πυλώνες, στους οποίους στηρίζεται η κοινωνία. Υπάρχουν βέβαια και αρνητικές αναφορές, όπως η καρικατούρα του φαγά και κακού ανθρώπου-δασκάλου στην *Αναφορά στον Γκρέκο,* που στιγματίζει, για λόγους προσωπικής εκδίκησης και αντιπάθειας, τη ζωή ενός μαθητή του, ταυτίζοντάς τον με τον Ιούδα.

Όλ' αυτά τα στοιχεία με οδηγούν στο να μελετήσω την ιδέα, που έχει ο Καζαντζάκης για το δάσκαλο και τη διδαχή στο έργο του, συνολικά. για το δάσκαλο ως ένα θεσμοθετημένο πυλώνα της κοινωνίας αλλά και το ρόλο του γενικά, ως πνευματικού διδάχου. Θεωρώ πως το ίδιο το έργο του είναι μία ανώτερη διδαχή και πως ο Καζαντζάκης θεάται το κοινό του ως μαθητές, διεκδικώντας για τον εαυτό του το ρόλο του δασκάλου του νου και της ψυχής τους. Δάσκαλος είναι ο ίδιος.

Ένας δεύτερος στόχος μου, αλλά όχι δευτερεύων, είναι η προσπάθεια ανάδειξης έργων του Καζαντζάκη, *που δεν έχουν εκτιμηθεί ως τώρα από τους μελετητές του, όπως π.χ. τα: Ξημερώνει, Συμπόσιον, Σπασμένες ψυχές, Στα παλάτια της Κνωσού.*

1. Ο δάσκαλος στο πρώιμο έργο του Καζαντζάκη *(Συμπόσιον)* - ο δάσκαλος ως κοινωνικός και εθνικός αγωνιστής

Τη θετική χροιά για το «δάσκαλο», ως τον κρατικοδίαιτο εκπαιδευτικό, την περιλαμβάνουν τα ώριμα κυρίως έργα του Καζαντζάκη. Στο πρώιμο έργο του (1906-1925)[1] δεν μπορούμε να πούμε ότι έχαιρε κάποιας εκτίμησης. Ήδη στο δράμα Ξημερώνει (1906), πρωτόλειο έργο του, που κατατέθηκε στον *Παντελίδειο* Λογοτεχνικό Διαγωνισμό και επαινέθηκε (Καζαντζάκης, 2014: xxiv-xxv)[2] -αργότερα μάλιστα έγινε και παρά-

[1] Θέτω αυτό το όριο, το 1925, επειδή τότε ξεκίνησε και ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά με τη δική του *Οδύσεια*. Τα υπόλοιπα έργα της περιόδου αυτής ο ίδιος τα θεωρεί περίπου ως πάρεργα, αλλά έχουν την ίδια δυναμική με το μεγάλο του έπος, τις ίδιες ιδέες.
[2] *Ξημερώνει, δράμα εις πράξεις τρεις,* «Εισαγωγή».

στασή του τέσσερις φορές (ό. π.: vii), αλλά και εκδόθηκε σε συνέχειες, στο περιοδικό Πινακοθήκη του Καλογερόπουλου (ό. π: vii, xxv) -η κρίση του Κρητικού συγγραφέα για τους δασκάλους είναι κατηγορηματικά αρνητική, με έναν ήρωά του να λέει: «Δύο ειδών ζώα μισώ: τους κορέους και τους δασκάλους» (ό. π: 27). Αυτή η συγκεκριμένη φράση αποδοκιμάστηκε έντονα από την επιτροπή του Διαγωνισμού, το Νικόλαο Πολίτη κ.α (ό. π: 163-181), παρά την εξαιρετική υποδοχή, που επιφύλαξε, κατά τα άλλα, στο έργο του Καζαντζάκη, παρότι ήταν γραμμένο στη δημοτική και τέτοιοι διαγωνισμοί καλοδέχονταν περισσότερο καθαρευουσιάνικα έργα. Οι λόγοι είναι ηθικής τάξης, φυσικά, αλλά δεν προκαλούν κατάπληξη στην συντηρητική κοινωνία της εποχής: ο Καζαντζάκης καταφέρθηκε σε ένα πυλώνα της κοινωνίας, όπως θεωρούσαν τότε τους δασκάλους. Γιατί το πράττει;

Πέρα από τη σχεδόν αυτονόητη επίθεση της νέας γενιάς στην παλαιά, όπως γίνεται σε κάθε εποχή, όταν ο Καζαντζάκης είναι έφηβος, την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, η Ελλάδα είναι ακόμα σε άσχημη κατάσταση από την πανωλεθρία του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Λογικό είναι να θεωρείται ένοχη και η κάστα των δασκάλων, που προετοίμασε ιδεολογικά, με άσχημο τρόπο, την ελληνική κοινωνία, μέσα από το στόμφο και τη ρητορεία του μεγαλοϊδεατισμού.

Ο ίδιος, στα 1908, από το Παρίσι, όπου κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στα νομικά, σατιρίζει, στο πρώτο του εκτενές μυθιστόρημα, το *Σπασμένες Ψυχές* (Καζαντζάκης, 2007), την κατάσταση και αντιπαραθέτει στην εικόνα των Ελλήνων του εξωτερικού, με την πεπαλαιωμένη τους αντίληψη για την πατρίδα και τη γλώσσα, ένα νεαρό, μια περσόνα του, ένα προσωπείο του ίδιου του Καζαντζάκη, τον «Ορέστη», με ιδέες προοδευτικές, που οι υπόλοιποι τον απορρίπτουν και τον χλευάζουν. Είναι χαρακτηριστική η σκηνή, όπου, στο μνημόσυνο του Κοραή, στον διάπυρο λόγο, που βγάζει ο Ορέστης στο νεκροταφείο, στον τάφο του Κοραή, οι άλλοι Έλληνες βγάζουν όλη την κακία και την ειρωνεία τους απέναντι στον προοδευτικό νέο (*Ψυχές* ό. π: 53-77).
Βασικός αντίπαλός του είναι ένας δάσκαλος, πράγμα που δεν είναι τυχαίο. Είναι ο παλιός δάσκαλος, ο συντηρητικός και εχθρός κάθε προόδου, ο «κολλημένος» σε ξεπερασμένα, για την εποχή του, στερεότυπα για την κοινωνική συμπεριφορά καθώς και τον εκπαιδευτικό ρόλο του δασκάλου. Κρατάει σχολαστικά σημειώσεις και ενοχλείται, όταν δεν τον αφήνουν να το κάνει (Καζαντζάκης, 2007: 57).[3]

Εξάλλου, ο Κρητικός νέος συγγραφέας και η γενιά του, π.χ. ο Σικελιανός, με πνευματικό ηγέτη τον Κωστή Παλαμά, τον Αλέξανδρο Δελμούζο και το Δημήτρη Γληνό, πρωτοπόρους παιδαγωγούς της εποχής, προσπάθησαν να φέρουν τη δημοτική στο προσκήνιο, να δώσουν στο λαό τη γλώσσα του πίσω, τη «φτωχή Του τη μιλιά» (Σικελιανός, 1992: 21). Γνωρίζουμε ότι ο Καζαντζάκης, την επόμενη μόλις χρονιά, το 1909, προσπάθησε να βοηθήσει ενεργά στην τάση της γενιάς του να συγκροτήσει εκπαιδευτικούς ομίλους, με τη χρήση της δημοτικής γλώσσας. Ήταν πρωτοστάτης στη δημιουργία του δημοτικιστικού εκπαιδευτικού Συλλόγου «Ο Σολωμός», στην ιδιαίτερη πατρίδα του, το Ηράκλειο. Υπήρξε μάλιστα πρόεδρος του συλλόγου. Όπως λέει ο Peter Bien για τη χρονιά αυτή (2001: xx): «1909[...] Ως πρόεδρος του Συλλόγου Δημοτικιστών Ηρακλείου «Ο Σολωμός», μιας ομάδας, που υποστήριζε την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση και την εγκατάλειψη της καθαρεύουσας, ο Καζαντζάκης γράφει ένα εκτενές μανιφέστο για τη γλωσσική μεταρρύθμιση, που δημοσιεύεται σε αθηναϊκό περιοδικό».

Οι δάσκαλοι των σχολείων, επομένως, ως φορείς και εκφραστές των αντίθετων απόψεων με την καθαρεύουσα και την παρωχημένη ελληνοκεντρικότητά τους, φάνταζαν ως εκκεντρικοί και ξεπερασμένοι τύποι ανθρώπων. Αυτό το είδος δασκάλου περιγράφει γλαφυρά ο Καζαντζάκης και στο τελευταίο έργο του, την *Αναφορά στον Γκρέκο,* όπως θα εξετάσω στη συνέχεια, ως καρικατούρα. Είναι μια ένδειξη συνέπειας στο πολυκύμαντο και όχι τόσο σταθερό ιδεολογικά έργο του, μια άποψη, που δεν αλλάζει, μια πεποίθηση.

Πιθανόν, βέβαια, ο Καζαντζάκης, επηρεασμένος και από τις ιδέες του νιτσεϊσμού και πρότυπα λογοτεχνικά, όπως ο Γκαμπριέλε Ντ' Αννούντσιο και ο ηγέτης του φουτουρισμού Μαρινέττι, να ήθελε να καταδικά-

[3] «Σσστ! Φώναξεν ο δάσκαλος έξω φρενών, γιατί δεν τον αφήνανε ήσυχο να παίρνει σημείωσες».

σει τη ρομαντική, την αδύναμη, την ηδυπαθή μορφή του δασκάλου, όπως π.χ. εμφανίζεται στα ελληνικά γράμματα, με το έργο του άλλου μεγάλου Κρητικού συγγραφέα, του Ιωάννη Κονδυλάκη, ιδιαίτερα στο έργο του *Όταν ήμουν δάσκαλος* (1916). Ίσως, πάλι, να είχε γλωσσικά και παιδαγωγικά ευρύτερα κριτήρια στην απόρριψη των συγκαιρινών του εκπαιδευτικών.
Όπως και να έχει το πράγμα, στο φιλοσοφικό του δοκίμιο *Συμπόσιον* (1960), που έγραψε παράλληλα με την *Ασκητική* το 1922, η μορφή του δασκάλου, όπως αυτή περνά μέσα από το προσωπείο του ενός από τους τέσσερις φίλους-συμποσιαστές, του Κοσμά, δηλαδή του Ίωνα Δραγούμη (Καζαντζάκης, 1971: 92), είναι ιδιαίτερα αγωνιστική και εθνικιστική. Ο δάσκαλος πρέπει να είναι, σύμφωνα με τον Άρπαγο-Καζαντζάκη, νέος, πρότυπο ανθρώπου της δράσης και δη Έλληνα πατριώτη. Το παράδειγμά του θέτει έμμεσα, καθώς το αντλεί από ενέργειες Βούλγαρων εθνικιστών, στο πλαίσιο του μακεδονικού αγώνα, το 1908 κ. ε, σε ένα χωρίο, που θυμίζει, ίσως, τη νεκρολογία του Καζαντζάκη στον Ίδα- Ίωνα Δραγούμη, πνευματικό φάρο για τον ίδιο, στην πρώιμη συγγραφική περίοδο του, αυτή του εθνικισμού των ετών 1906-1922 (Καζαντζάκης, 1971: 24-5): «Ένας Έλληνας είκοσι πέντε χρονών, δάσκαλος στην Καστοριά, δεν τόλμησε πέρυσι, στις 25 του Μάρτη, να πάει τα παιδιά στην εκκλησιά. Ένας δάσκαλος Βούλγαρος πήρε την ίδια μέρα μια μπόμπα, μπήκε στο Προξενείο μας, μέσα στο πλήθος τους Ρωμιούς, που φοβισμένα είχαν αρχίσει να σιγοτραγουδούν: "Σε γνωρίζω από την κόψη...", σήκωσε το χέρι και τίναξε απάνου στο τραπέζι την μπόμπα. Τον ξέσκισαν κομμάτια, όμως παράπονο δε βγήκε από το στόμα του, μα έφεγγε όλος απ' την κορφή ως τα νύχια. Να, τέτοιους δασκάλους θέλει το Γένος».

Αυτή είναι η ιδέα του Καζαντζάκη στο πρώιμο έργο για το δάσκαλο-κοινωνικό και εθνικό αγωνιστή- η οποία διαπερνά ολόκληρο το έργο του, όπως θα δείξουμε και στη συνέχεια της μελέτης αυτής. Όμως, στο έργο του ανακλάται, όπως μέσα από ένα κάτοπτρο αντικατοπτρίζεται αλλιώς, η δική του μορφή ως παιδαγωγού υψηλής στάθμης.
Ο ίδιος, άλλωστε, με την πρώτη σύζυγό του, τη Γαλάτεια Αλεξίου, έχει συγγράψει μια σειρά σχολικών αναγνωστικών για τα παιδιά των ελληνόγλωσσων σχολείων και είχε κερδίσει στο σχετικό διαγωνισμό (Καζαντζάκη, 1983: 65).[4]
Ήταν έργο διαφωτιστικό, προοδευτικό για την παιδαγωγική κατάρτιση των νέων τότε. Ο Καζαντζάκης έδωσε, λοιπόν, νέα κατεύθυνση στην παιδαγωγική, μέσω των βιβλίων του. Η δική του, άλλωστε, παραγωγή έχει μέσα της και παιδικά βιβλία, όπως το «Στα παλάτια της Κνωσού» (Καζαντζάκης, 2014)[5] και «Μέγας Αλέξανδρος» (Καζαντζάκης, 2007), ενώ οι Εκδόσεις Καζαντζάκη πρόκειται να εκδώσουν και ένα τρίτο, «Το φτερωτό άλογο»,[6] σύντομα. Το παιδί και η παιδαγωγική ήταν στα άμεσα ενδιαφέροντα του και το παρακολουθούμε τόσο στη ζωή του όσο και στην εργογραφία του.

Μάλιστα, την περίοδο που ο Καζαντζάκης βρίσκεται στο Βερολίνο της Γερμανίας, το 1922, όπου και πληροφορείται τα νέα της *Μικρασιατικής Καταστροφής* (Καζαντζάκης 1993: 84), έχει έρθει σε επαφή με πολλούς παιδαγωγούς και σύγχρονες θεωρίες της Παιδαγωγικής (ό. π: 94).[7] Στο Βερολίνο παρακολούθησε, λοιπόν, το «Συνέδριο των Αναμορφωτών της Παιδείας» και θεώρησε, μέσα από την καινούργια του, την κομμουνιστική πια από τον ίδιο θεώρηση του κόσμου, ότι το σχολείο αποτελούσε το βασικό κομμάτι στη νέα εποχή της ανθρωπότητας, που έπρεπε να ανασυγκροτηθεί, προκειμένου να αλλάξει η κοινωνία (Bien, 2001: 81-2).

Ας δούμε τώρα αν μέσα από αυτήν την επιμόρφωσή του αλλάζουν οι απόψεις του στο ώριμο έργο του. Θα ξεκινήσουμε από την *Αναφορά στον Γκρέκο,* όπου υπάρχει, αν όχι μια άμεση μαρτυρία του Καζαντζάκη,

[4] «Φαντάσου πως στην Πόλη πέρυσι είχε προκηρυχτεί από τα Πατριαρχεία διαγωνισμός για τις 4 τάξεις του Δημοτικού. Ε, λοιπόν! Έστειλα 2 (δεν πρόφτασα άλλο) και τα δύο βραβεύτηκαν με ενθουσιαστικές εκφράσεις ευγνωμοσύνης και θαυμασμού! Προχτές λαβαίνω, λοιπόν, τηλεγράφημα από το Πατριαρχείο και με παρακαλούν να γράψω (επί παραγγελία) και τ' άλλα δύο βιβλία, γιατί κανένα από τα υποβληθέντα δεν αξίζει. Εντός δέκα ημερών ελπίζω εδώ να τα 'χω τελειώσει και αποστείλει [..] Εδώ στα Μέθανα είμαι ολομόναχος» (επιστολή της 27/6/1912).
[5] Η πρώτη έκδοση όμως είναι του 2007.
[6] Βλ. Νίκος Βατόπουλος, άρθρο στην εφημερίδα «Η Καθημερινή» στο φύλλο της 19/4/2017.
[7] «Η ζωή μου εδώ πήρε ορισμένο πια δρόμο. Ετοιμασίες για το περιοδικό και σύγχρονα παρακολουθώ εδώ διάφορα συνέδρια, παιδαγωγικά και κοινωνιολογικά».

τουλάχιστον μια αποτύπωση της δικής του εικόνας για σχολικά χρόνια και το σχολείο, όπου ο ίδιος μορφώθηκε και διαμορφώθηκε.

2. Ο δάσκαλος στα όψιμα έργα του Καζαντζάκη *(Ο Καπετάν Μιχάλης)* ο έφηβος δάσκαλος και ο γέρος μαθητής, ως ένα παράδοξο bildungsroman

Ο επίσημος δάσκαλος, αυτός του εκπαιδευτικού συστήματος, με το βαρύ, το σοβαροφανή ρόλο του στην κοινωνία, στα έργα της ωριμότητας του Καζαντζάκη, όπως ο *Καπετάν Μιχάλης,* αντιμετωπίζεται αμφίθυμα. Ο δάσκαλος στον *Καπετάν Μιχάλη,* θεσμικά, είναι ο «Τίτυρος», μία προσωπικότητα αρκετά παράξενη, μία καρικατούρα ανθρώπου. Το όνομα φαίνεται ότι προέρχεται από έναν αληθινό δάσκαλο του Καζαντζάκη, τον Παπαδάκη/Τίτυρο, όπως τον γράφει στο έργο του *Αναφορά στον Γκρέκο*, που έλαβε το όνομα, αναφωνώντας με ενθουσιασμό, μέσα στην αχαλίνωτη ελληνοπρέπειά του, «τι τυρός είν' αυτός πάτερ!», όταν τον επισκέπτεται στην πόλη ο χωρικός πατέρας του και του φέρνει ένα τεράστιο τυρί, για να φάει (Καζαντζάκης, 2015: 62-3).
Ο Τίτυρος, προγονόπληκτος και αυτός, στον *Καπετάν Μιχάλη,* δεν εμφανίζεται θετικά, είναι ο αποδιοπομπαίος τράγος στην οικογένειά του. Μπορεί, όταν χρειάζεται, να εμφανιστεί στην κοινωνία με το θεσμικό του ρόλο, να είναι πράγματι επιτυχημένος, όπως πράττει π.χ. στην επέτειο της Άλωσης της Πόλης, όπου εκφωνεί έναν πύρινο λόγο, γεμάτο πάθος, που συγκινεί τα πλήθη (Καζαντζάκης, 2002: 243-4), όμως, στα υπόλοιπα, αποτελεί ένα άνευρο, λόγιο άτομο, εγκεφαλικό, έναν «καλαμαρά» (ό. π: 408).[8]

Αυτός είναι ο περιφρονητικός όρος, που χρησιμοποιεί ο παππούς, για να κατακρίνει τον εγγονό του, τον Κοσμά, που δεν έρχεται να πολεμήσει στην Κρήτη. Χαρακτηριστικότερο, όμως, είναι το απόσπασμα, που αναφέραμε για τον Τίτυρο, που αγορεύει στην επέτειο της Άλωσης της Πόλης (ό. π: 243-4).[9]
Προς στιγμήν, λοιπόν, ο Τίτυρος γίνεται ένας θετικός ήρωας, που ανεβαίνει συμβολικά στο επίπεδο του Γενάρχη, με την ανάρρηση του στο στασίδι, δίπλα στο θρόνο του Μητροπολίτη και το θερμό εναγκαλισμό τους. Είναι ένας από τους δύο πυλώνες της ελληνικής κοινωνίας, δάσκαλοι και εκκλησία, θα έλεγα. Συγκινεί το πλήθος και το βαρύ αδερφό του, αλλά, τελικά, όταν τελειώνει η ομιλία και αναλογίζεται την πραγματικότητα, που τον περιμένει σπίτι του, γίνεται ξανά ο θρασύδειλος άνθρωπος, το ανθρωπάκι.
Ο Τίτυρος, έτσι, αποτελεί το αντίθετο του θετικού ήρωα, αυτού της δράσης, δηλαδή του αδερφού του, του

[8] «Οι καλαμαράδες! Έκαμε ο παππούς κι έφτυσε χάμω, σα να τον έπιασε αναγούλα. Τα γυαλάκια, τα πανταλονάκια, τα καπέλα, οι ψαλιδόκωλοι, φτου! Και ξανάφτυσε φουρκισμένος».
[9] Άξαφνα κόπασαν οι ψαλμουδιές κι ο Μητροπολίτης στράφηκε, έγνεψε στον Τίτυρο˙ ο καπετάν Μιχάλης τινάχτηκε˙ σφούγγιξε το κούτελό του, που μονομιάς είχε ιδρώσει, κι άνοιξε τα μικρά του στρογγυλά μάτια, κοίταζε. Είδε τον αδερφό του ν' ανεβαίνει στο αψηλό στασίδι, δίπλα στο θρόνο του Μητροπολίτη και να βγάζει από τη μέσα τσέπη του σακακιού του ένα μάτσο χαρτιά. Κουλουριάστηκε η καρδιά του καπετάν Μιχάλη και περίμενε. Ο δάσκαλος άρχισε να μιλάει˙ στην αρχή τσαφάριζε, έβηχε, έτρεμε και δεν ακούγουνταν η φωνή του˙ μα σιγά σιγά ζεσταίνουνταν, μέστωνε ο λαιμός, ασκώθηκαν οι πύργοι της Πόλης μέσα στον αέρα, αντιλάλησαν όλο παρακάλιο και θυμό οι καμπάνες της Αγια-Σοφιάς, ξέσπασε μέσα στην εκκλησιά το στερνό μοιρόγραφτο γιουρούσι... Ξεχείλισαν τα χαντάκια της Πόλης αίμα, μουσκάρι μπορούσε να κολυμπήσει˙ κι ο αυτοκράτορας ο Κωνσταντίνος διάνεψε, απάνω από το δίσκο τα κόλλυβα˙ όλοι τον είδαν, γεμάτος αίματα, μέσα στους καπνούς τα λιβάνια, και χάθηκε από την Ωραία Πύλη.[9]

Ο καπετάν Μιχάλης σφούγγιξε τα μάτια του, ξαφνικά είχαν θαμπώσει. Κοίταξε τον αδερφό του˙ πού τη βρήκε τόση φλόγα ο Τίτυρος; Πώς χωρούσαν τα γυαλάκια αυτά και τα παντελόνια κι η καμπουρίτσα τόση ψυχή; Κι όταν στράφηκε ο Τίτυρος στο κόνισμα της Παναγιάς στο τέμπλο και άνοιξε τα χέρια και της φώναξε: «Μην κλαις, άγια Δέσποινα, μην κλαις, πάλι με χρόνια με καιρούς, πάλι δική μας θα'ναι!» ο Μητροπολίτης άνοιξε τις αγκάλες κι έπεσε μέσα ο Τίτυρος κι έκλαιγαν κι οι δυο τους, σμάριασε γύρα τους ο λαός κι άρχισε κι αυτός το θρήνο./ Ο Τίτυρος ακούμπησε στο στασίδι, σκούπισε τα γυαλάκια του και στράφηκε να δει, ανάμεσα στις γυναίκες, που στέκουνταν πίσω από τους άντρες, αν ήρθε κι η γυναίκα του η Βαγγελιώ να τον ακούσει˙ μα δεν την είδε και σωριάστηκε στο στασίδι.

Σκόλασε η λειτουργιά, κι ο καπετάν Μιχάλης ζύγωσε τον αδερφό του.
- Δε μας ντρόπιασες, του' πε.
Ο Τίτυρος δεν είχε σβήσει ακόμα, οι Τούρκοι πατούσαν μέσα του και διαγούμιζαν την Πόλη. Στράφηκε, κοίταξε τον αδερφό του, δεν είχε ακούσει.
- Τι 'πες, Μιχάλη; Ρώτησε.
- Τίποτα! Αποκρίθηκε αυτός.

Έκαμαν μερικά βήματα˙ ο δάσκαλος ήταν κουρασμένος, γύριζε αργά, ανόρεχτα σπίτι του˙ ο καπετάν Μιχάλης λόξευε τα μάτια, κοίταζε- πως είχε λιώσει από τη μέρα που παντρεύτηκε, πως πλήθυνε η καμπούρα του, και τα πόδια του είχαν αρχίσει να στραβίζουν.
- Πώς τα περνάς σπίτι σου; είπε χαμηλώνοντας τη φωνή.

Ο Τίτυρος δεν αποκρίθηκε ευτύς˙ μα άκουσε τι τον ρώτησε ο αδερφός του και μονομιάς χάθηκε η Πόλη, γκρεμίστηκε μέσα στο μυαλό του˙ η άγια φλόγα μέσα του έσβησε».

Καπετάν Μιχάλη. Είναι δοσμένος στα γράμματα, είναι ένας διανοούμενος αλλά ανόητα, διότι έχει αποκτήσει ένα είδος γεροντοπαλικαρισμού και μια συμπεριφορά ύπουλη, γυναικεία, όπως όταν σκοτώνει έμμεσα, με δηλητήριο, και όχι άμεσα, με το όπλο, το Διαμαντή, τον κομψευάμενο ξενύχτη και χαραμοφάη αδερφό της νεόνυμφης γυναίκας του (ό. π: 298-301).
Ο Διαμαντής εκπροσωπεί έναν τύπο «αντριγιάς», που φέρνει πολύ κοντά στην κατά πολύ μεταγενέστερη φιλολογία και παραφιλολογία, τη σχετική με τους ρεμπέτες. Είναι ένας «βαρύς» τύπος, ένας δοσμένος στις κάθε είδους ηδονές νέος: γυναίκες, ναρκωτικά. Μαγνητίζει με την προσωπικότητά του την αδερφή του, τη σαγηνεύει, υπό μία έννοια, και του τρέφει ιδιαίτερη αδυναμία, στα όρια της αιμομειξίας.

Τελικά, βέβαια, ο Τίτυρος, μετά τον ύπουλο τρόπο, που δολοφονεί τον κουμπάρο του, αν και παράδοξα, καταλήγει ένας άνθρωπος της σάρκας, ακολουθώντας το παράδειγμα-υπόδειγμα όλων των αντρών της οικογένειας του γερο-Σήφακα. Σε αυτό συμβάλλει η σύναψη σαρκικών σχέσεων με μία χήρα κουμπάρα του, σε κάποιο χωριό της ηρακλειώτικης ενδοχώρας (ό. π: 352). Ο Τίτυρος έπειτα αποκτά άλλο αέρα, αυτόν του ανθρώπου της δράσης και σώζεται ο ίδιος από μία εγγραμματοσύνη, που απλά απορροφά όλη την ενέργειά του. Γίνεται ένας ήρωας πιο σάρκινος (ό. π: 350), όχι ένα φάντασμα, ένας λιπόσαρκος, ασκητικός λόγιος και, έτσι, κερδίζει τη χαμένη υπόληψή του και ακόμα μεγαλύτερη αγάπη από τον πατέρα του, που τον προσφωνεί πια με το μικρό του όνομα˙ τον λέει Γιαννακό (ό. π: 410).
Το ίδιο άναντρος και ανόητος, όπως αρχικά ο Τίτυρος, εμφανίζεται ο άλλος φανατικά γραμματιζούμενος του έργου του, ο καλύτερος του φίλος, ο Ιδομενέας, που έχει καταντήσει να χάσει κάθε επαφή με το γύρω του περιβάλλον και να γράφει επιστολές όλο πάθος, «απανταχούσες» (ό. π: 198), στη βασίλισσα της Αγγλίας, Βικτωρία, στην Αμερική, σε όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις, για να ελευθερώσει την Κρήτη! (ο. π: 197-199). Είναι χαρακτηριστική η σκηνή του έργου, που οι δύο φίλοι, με κάποια κοκεταρία και μια θηλυπρέπεια, παρουσιάζονται, μέσα από τα λόγια του Καπετάν Πολυξίγκη: πριν από το γάμο του Τίτυρου με τη Βαγγελιώ, την ανιψιά του, συναντούνται και αρχίζουν μια καθαρά θεωρητική συζήτηση, υψηλού επιπέδου (ό.π: 197). Μάλιστα, ο ίδιος ο Ιδομενέας δεν λυτρώνεται, όπως ο Τίτυρος, αλλά πεθαίνει, με την πένα στο χέρι, όταν οι Τούρκοι εισβάλλουν στο σπίτι του (ό. π: 320-322). Η γελοιότητα της σκηνής είναι έντονη. Ο καλαμαράς δεν μπορεί να γλιτώσει με το παράδοξο «όπλο» του από το αληθινό όπλο, το γιαταγάνι του Τούρκου. Έτσι, ο θεωρητικά πιο μυαλωμένος χάνεται εντελώς άμυαλα.

Ένας άλλος δάσκαλος, που εμφανίζεται θετικά, είναι ο κουτσός δάσκαλος, όμως αυτός είναι και λυράρης, με λίγα λόγια εκφραστής του λαϊκού πολιτισμού και ένα άλλο είδος ανθρώπου της δράσης, ένας εμψυχωτής, εκφραστής του αντρίστικου κλίματος, που διέπει το έργο (ό. π: 485). Εμφανίζεται μεθυσμένος, με τη λύρα περασμένη στο λαιμό του. Αυτή η εικόνα είναι παράδοξη, με τα σημερινά κριτήρια, για το δάσκαλο και το ρόλο του, ως σοβαρού ανθρώπου.
Το άλλο παράδοξο, σχετικά με την εμφάνιση των δασκάλων στον *Καπετάν Μιχάλη,* είναι πως τη σκυτάλη στο ρόλο του δασκάλου αποκτά ο ανιψιός του, το Θρασάκι, παρότι το ίδιο έχει δείξει θρασύτατη συμπεριφορά απέναντι στο δάσκαλο και θείο του, τον Τίτυρο. Βέβαια, δεν είναι κάτι που το επιδιώκει, αλλά συμμορφώνεται στην επιθυμία του γέρου παππού του να μάθει γράμματα. Έτσι, έχουμε το παράδοξο δίδυμο παιδιού-δασκάλου και γέρου-μαθητή.
Αυτή η σκηνή είναι και η αφορμή, για να δώσει ο Καζαντζάκης μερικές από τις πιο δυνατές σκέψεις του, σχετικά με την αξία των γραμμάτων, γενικά του αλφαβήτου και των λέξεων, πιο συγκριμένα. Είναι μια άποψή του, που απηχείται και στην *Αναφορά στον Γκρέκο* (Καζαντζάκης, 2015: 65-66).

Βλέπουμε, με λίγα λόγια, ότι ως νέος, με τη συνεπικουρία των δασκάλων, αρωγών στον πνευματικό του αγώνα, κατορθώνει και κερδίζει τη μάχη, όπως την περιγράφει, έμμεσα, με το «πολεμούσαν», με την ουσία των πραγμάτων και την κατάκτηση του νοήματος των δημιουργικών ναμάτων των αρχαίων κειμένων. Το ίδιο επιδιώκει, αλλά χωρίς την τελική νίκη, και ο παππούς του *Καπετάν Μιχάλη,* να περάσει το νόημα της δικής του ζωής, το σύνθημα του δικού του δια βίου αγώνα, το «Ελευθερία ή Θάνατος». Πάνω σε αυτό το επίτευγμα τον βρίσκει από μια απροσεξία ο θάνατος, ο θάνατος ως ελεύθερο άτομο, που κάνει ό,τι επιθυμεί αλλά χωρίς την εθνική ελευθερία, που επιδιώκει. Είναι ουσιαστικά και μια αποτυχία της μαθητείας, διότι ο

μαθητής, χωρίς να συγκεντρώνει τα απαραίτητα χαρακτηριστικά της ιδιότητάς του, τη νεότητα, αποτυγχάνει να ελέγξει το σώμα του και πέφτει από τη σκαλωσιά. Ο τρόπος, που πεθαίνει, ίσως να είναι ειρωνικός, ως προς τη σχέση μεταξύ του επιδιωκόμενου αποτελέσματος και των ικανοτήτων του φορέα τους. Ένας γέρος, όσο νέος και αν είναι στην ψυχή, είναι γέρος και θα προδοθεί από την ηλικία του. Η πνευματική του ευελιξία δεν συνάδει με τη σωματική. Όμως, είναι και επιτυχημένη η μαθητεία του, αφού έμαθε να γράφει. Η λαχτάρα του η βαθύτερη μονάχα απέτυχε, όπως εκείνη του Ικάρου, που πέφτει στο πέλαγος, λόγω της ανικανότητάς του να τιθασεύσει τις ορμές της ηλικίας του και αυτός. Ο παππούς είναι ένα είδος Ικάρου και αυτός, που πεθαίνει πάνω στην απόλυτη χαρά του, ένας τραγικός νικητής.

«Αφ' υψηλά όμως έπεσε και απέθανεν ελεύθερος»,

όπως θα συνυπέγραφε και ο Κάλβος (Κάλβος, 1988: 119), με τους στίχους της ωδής του «Εις Σάμον», όπου μίλησε ανάλογα για τον Ίκαρο, ως εκφραστή ανάλογου πνεύματος απερίσκεπτης αλλά και μεγαλειώδους, ταυτόχρονα, ελευθερίας.

3. Ο δάσκαλος σε έργα του Καζαντζάκη για παιδιά (Στα παλάτια της Κνωσού) - ο δάσκαλος ως δημιουργός[10]

Συνειρμικά, φτάνουμε να δούμε μια αναφορά για την αξία και τη σημασία της γραφής, που δίνει ο Καζαντζάκης στους μικρούς (και τους μεγάλους) αναγνώστες του, μέσα από το μύθο του Ικάρου και του Δαιδάλου, στο πλαίσιο του μυθιστορήματός του *Στα παλάτια της Κνωσού,* όπου και αυτοί οι δύο ήρωες, που μόλις αναφέραμε, πρωταγωνιστούν. Για να το δώσει αυτό δημιουργεί μία σκηνή, σχεδόν θεατρική, όπου ο Ίκαρος βλέπει το Μινωίτη-Κρητικό δάσκαλο σε ώρα δράσης-μαθήματος (Καζαντζάκης, 2014: 179-180).

Σε αυτό το τμήμα του έργου, κατανοούμε ότι ο Καζαντζάκης συμπυκνώνει όλη την παιδαγωγική του θεωρία. Τονίζει τη διάκριση ανάμεσα σε ένα ήπιο-φιλικό στο μαθητή-παιδαγωγικό σύστημα, όπως αυτό της μινωικής Κρήτης, σε σχέση με το πιο αυστηρό αθηναϊκό του Ικάρου, αλλά μέσα από τη συγκίνηση, που νιώθει για την εικόνα του συμπλέγματος του κρητικού δασκάλου και του μαθητή του, φαίνεται να προκρίνει και ο ίδιος το σχεδόν μοντεσοριανό μοντέλο ήπιας/ανθρωπιστικής διδασκαλίας.
Επίσης, η εικόνα του ίδιου ως απείθαρχου μαθητή, που θυμίζει έντονα το Νικολιό, που βλέπει έξω τα πουλιά, στο κεφάλαιο «Δημοτικό σκολειό» από την *Αναφορά στον Γκρέκο* (Καζαντζάκης, 2015: 67), και η προσπάθεια του πατέρα του, πάλι με ήπιο τρόπο, σχεδόν παραβολικό, όπως του Ιησού, να τον διδάξει, δίνουν ένα προβάδισμα ξανά στην παιδαγωγική, που, με καλό τρόπο και αγάπη στο μαθητή, τού διδάσκει πράγματα, που υπηρετεί το αληθινό νόημα της μαθητείας, που διαμορφώνει υγιά άτομα, όπως βγαίνει από το ελεεινό κούτσουρο ο πρίγκιπας των κρίνων, μέσα από την κατάλληλη, την επιδέξια χρήση της ύλης του-της ψυχής του. Η θυμόσοφη λαϊκή ρήση, η τόση κοινότυπη, μεταμορφώθηκε στον Καζαντζάκη σε μια μικρή φιλοσοφική πραγματεία για την αξία του σχολείου και έμμεσα για το είδος του σχολείου και της παιδαγωγικής, που και ο ίδιος προτιμούσε, όπως και οι περσόνες-προσωπεία του, οι δημιουργοί, όπως και αυτός, ο Ίκαρος και ο Δαίδαλος.

Ας μην ξεχνάμε αυτό που έχουμε ήδη πει, ότι ο Καζαντζάκης στη Βιέννη και στο Βερολίνο έμαθε πολλά πράγματα από σύγχρονους παιδαγωγούς και αυτό έχει αποτυπωθεί στην αλληλογραφία του με τη Γαλάτεια.

Αλλά σημαντική είναι και η σκηνή, όπου τα παιδιά, ο Ίκαρος και ο Μηνάς, βλέπουν την κρητική γραφή, την ιερογλυφική κρητική πιθανόν του δίσκου της Φαιστού, και ο εγγράμματος Ίκαρος δείχνει στον ακάτεχο Μηνά το πλεονέκτημα αυτού που ξέρει ανάγνωση και έτσι γίνεται οδηγός και αρμηνευτής (Καζαντζάκης, 2014: 189).
Η παιδεία, για τον Καζαντζάκη, αποσκοπεί στην απελευθέρωση του ατόμου από την αμάθεια και την αδυ-

[10] Με την ομηρική έννοια του τεχνίτη-χειρώνακτα και ταυτόχρονα πνευματικού ανθρώπου.

ναμία κατανόησης του κόσμου γύρω του. Αυτό συμβαίνει στο παιδικό αυτό μυθιστόρημα. Ο Καζαντζάκης απευθύνεται σε παιδιά και τους λέει το μυστικό του, έναν τρόπο να ανυψωθούν τα ίδια, ως ένας στοργικός πατέρας ή παππούς, που τα βοηθάει στη ζωή.

Επίσης, στα μυθιστορήματα για ενήλικες, όπως είδαμε στον *Καπετάν Μιχάλη* και στην *Αναφορά στο Γκρέκο,* που θα εξετάσουμε, υπάρχει η αίσθηση της υψηλής αποστολής της παιδείας, που διαπερνά το πρωτόλειο φιλοσοφικό δοκίμιο του, *Συμπόσιον,* μέσα και από τη σύνδεσή της με την ηρωική μορφή, για τον πρώιμο Καζαντζάκη, του Ίωνα Δραγούμη: η παιδεία ελευθερώνει και ηθικά και εθνικά όμως το άτομο. Υπάρχει, λοιπόν, ακόμα και εδώ η σύνδεση με τον πρώιμο Καζαντζάκη και τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις. Ισχύει κάτι τέτοιο και στο μεταθανάτια εκδιδόμενο έργο του; Αυτό θα το εξετάσουμε ευθύς αμέσως.

4. Ο δάσκαλος σε έργα της «καταθύρας»[11] της ζωής του Καζαντζάκη *(Αναφορά στον Γκρέκο).*
Η δασκάλα -πρότυπο και ο δάσκαλος - καρικατούρα

Σύμφωνα με όσα έχει ο ίδιος Καζαντζάκης γράψει στο *Συμπόσιον,* που εκθέσαμε μόλις πριν, καθώς και στο κεφάλαιο της *Αναφοράς στον Γκρέκο* (1958): «Δημοτικό σκολειό» (Καζαντζάκης, 2015: 61-73), συγκριτικά, η εικόνα των δασκάλων, που εμφανίζει, είναι αρνητική, φτάνει τα όρια της καρικατούρας, τις περισσότερες φορές.

Βέβαια, αυτή η εικόνα έρχεται σε αντιπαράσταση με την εικόνα της δασκάλας του, όπως την εμφάνισε σε άλλο κεφάλαιο του έργου του. Αν δούμε, λοιπόν, την πρώτη-πρώτη εικόνα, που μας δίνει ο συγγραφέας για την εκπαίδευση και τους φορείς της, μέσα από την εικόνα της πρώτης δασκάλας του, που την παρομοιάζει με άγγελο, είναι θετικότατη (ό. π: 55-56).

Οι λόγοι αυτής της αντίθεσης είναι, κατά την άποψή μου, συγκεκριμένοι, σχετικοί με τις κοινωνικοπολιτικές προσλαμβάνουσες του συγγραφέα. Με άλλα λόγια, αφορούν στον Καζαντζάκη ως δημοτικιστή και ως δέκτη νεότερων και νεωτεριστικών παιδαγωγικών αντιλήψεων τα χρόνια, που διέτριψε στο εξωτερικό και ειδικά στην Αυστρία, όπως φαίνεται από τις επιστολές του στην πρώτη του σύζυγο, τη Γαλάτεια Αλεξίου, όπως δείξαμε και προηγουμένως.[12]

Ο Καζαντζάκης είναι οπαδός των παιδαγωγικών θεωριών και αντιλήψεων της ευρωπαϊκής πρωτοπορίας, ειδικά της Μαρίας Μοντεσόρι. Σ' αυτά όμως θα αναφερθεί άλλος ομιλητής εκτενέστερα.
Ας δούμε, ωστόσο, χαρακτηριστικά αποσπάσματα αυτών των γκροτέσκο μορφών, όπως του δασκάλου, που δέρνει τους μαθητές του, με την έγκριση των γονιών τους (ό.π: 62), ή του Διευθυντή, στον οποίο αναφέρεται, με μεγάλο κέφι, που δείχνει, ωστόσο, την ελλιπή παιδαγωγική κατάρτιση του ατόμου εκείνου. Είναι ενδεικτικό παράδειγμα και αξίζει να το μεταφέρουμε αυτούσιο (ό. π: 68):
«Μας είχε έρθει σπουδασμένος στην Αθήνα κι είχε φέρει, λέει, μαζί του τη Νέα Παιδαγωγική. Θαρρούσαμε πως θα 'ταν καμιά νέα γυναίκα και την έλεγαν Παιδαγωγική˙ μα όταν τον αντικρίσαμε για πρώτη φορά ήταν ολομόναχος˙ η Παιδαγωγική έλειπε, θα 'ταν σπίτι. Κρατούσε ένα μικρό στριφτό βούρδουλα, μας έβαλε στη γραμμή κι άρχισε να βγάζει λόγο. Έπρεπε, λέει, ό,τι μαθαίναμε να το βλέπαμε και να το αγγίζαμε ή να το ζωγραφίζαμε σ 'ένα χαρτί γεμάτο κουκκίδες. Και τα μάτια μας τέσσερα˙ αταξίες δε θέλει, μήτε γέλια, μήτε φωνές στο διάλειμμα˙ και σταυρό τα χέρια. Και στο δρόμο, όταν δούμε παπά, να του φιλούμε το χέρι. "Τα μάτια σας τέσσερα, κακομοίρηδες, γιατί αλλιώς, κοιτάχτε εδώ! Είπε κα μας έδειξε το βούρδουλα. Δε λέω λόγια, θα δείτε έργα" Κι αλήθεια είδαμε˙ όταν κάναμε καμιάν αταξία ή όταν δεν ήταν στα κέφια του, μας ξεκούμπωνε, μας κατέβαζε τα πανταλονάκια και μας έδερνε κατάσαρκα με το βούρδουλα˙ κι όταν βαριόταν να ξεκουμπώσει, μας έδινε βουρδουλιές στ' αυτιά, ωσότου έβγαινε αίμα».

[11] Όρος του Καζαντζάκη, πρβλ. Πρεβελάκης (1984: πγ΄) όπου δίνεται στον όρο ο χαρακτηρισμός για τον *Γ΄ Φάουστ*: «Ονομάζοντας τον *Τρίτο Φάουστ* «καταθύρα» υπογραμμίζει ο ίδιος τη σπουδαιότητα που απέδιδε στο έργο που θα ήταν η τελευταία του λέξη, η τρομερή και δυσβάσταχτη...». Τελικά «καταθύρα» του Καζαντζάκη έμελλε να είναι *η Αναφορά στον Γκρέκο*, όπου και είπε πολλές σημαντικές λέξεις.
[12] Βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.

Χαρακτηριστική η φράση, μέσα από τον ρεαλισμό ή τον συμβολισμό της, όπως το εκλάβει κάποιος, «η Παιδαγωγική έλειπε», αλλά και το ήθος του δασκάλου αυτού, που έδερνε τους μαθητές του «ανάλογα με τα κέφια του». Δείγμα μιας ξεπερασμένης πια, ευτυχώς, εποχής. Υπάρχει φυσικά και το παράδειγμα της προσωπικής επίθεσης σε ένα μαθητή του, που για λόγους εκδικητικότητας, τον θέτει ως θύμα bullying, όπως θα λέγαμε σήμερα, των συμμαθητών του, ενώ είναι ο ηθικός αυτουργός (ό. π: 69-70).
Θεωρώ, επίσης, ότι ο Καζαντζάκης βάλλει, στο κεφάλαιο αυτό του έργου του, εναντίον των συντηρητικών δασκάλων τόσο σε θέματα ηθικής όσο και σε θέματα γλώσσας, δηλαδή εναντίον των καθαρευουσιάνων, «παλαιάς κοπής» δασκάλων, ενώ είναι πιο κοντά και δεν απορρίπτει τους δημοτικιστές και αγωγούς νεότερων, πιο ελαστικών μορφών διδασκαλίας. Χαρακτηριστικά γράφει ο Καζαντζάκης (ό. π: 68).

Επομένως, κατανοούμε ότι ο ωφελιμιστής, πουριτανός δάσκαλος, με τις περίεργες αντιλήψεις για τον έρωτα και το γάμο, έχει ενταχθεί στο έργο του Καζαντζάκη ως μια μορφή ιδιαίτερα αρνητική, στα όρια του γελοίου, με την κακία και τις παραξενιές του. Αυτή ήταν η άλλη όψη, που είχε περάσει στην κοινωνία για τους δασκάλους.

Ίσως, βέβαια, ο Καζαντζάκης, μέσω της αντίθεσης της εικόνας της καλής δασκάλας και του κακού δασκάλου, να ήθελε να δώσει την αντίληψη του για τα δύο φύλα στην εκπαίδευση. Ίσως να ενέκρινε, όπως νομίζω, με όσα ανέφερα, την ανάμειξη των γυναικών στο έργο της διδασκαλίας, να ήταν για τον ίδιο μια θετική εξέλιξη, για το λόγο αυτό και να παρουσιάζει τόσο λαμπρά τη δασκάλα του στο έργο του, πράγμα που δεν πέτυχαν τόσο ακόμα και λαμπρές φεμινίστριες και κομμουνίστριες, όπως π.χ.. η Έλλη Αλεξίου στο *Γ΄ Χριστιανικό Παρθεναγωγείο* της (2005), που μοιάζει, σε σχέση με τα κείμενα του Καζαντζάκη, ένα καλό αλλά άχρωμο, συχνά, μυθιστόρημα.

Η περιπέτεια του συγγραφέα με την Ιρλανδέζα ιδιωτική καθηγήτρια των αγγλικών του, που έχει περάσει στο έργο αυτό άμεσα αλλά και έμμεσα στο *Όφις και Κρίνο* (1906), έχει να κάνει περισσότερο με τη μύησή του στον έρωτα και δεν θα αναλυθεί στο πλαίσιο, που εξετάζουμε εδώ.

Συμπεράσματα - επιμύθιο

Νομίζω ότι στο σημείο αυτό, κλείνοντας τη μελέτη μας για το ρόλο του δασκάλου στο έργο του Ηρακλειώτη λογοτέχνη και παγκόσμιου στοχαστή Καζαντζάκη, μπορούμε να πούμε ότι συμφωνεί μέχρι κεραίας με τον εθνικό μας ποιητή Διονύσιο Σολωμό ως προς τον «αφορισμό» του: «Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα;», παρότι ο Καζαντζάκης δεν συμφωνούσε καθόλου με αυτά τα ελληνικά του Σολωμού.
Αξίζει να μεταφέρουμε, ως συμπύκνωση και της δικής του θεωρίας για την παιδεία, τα λόγια ενός άλλου μεγάλου, επίσης διεθνούς Έλληνα, που και αυτός συνδέεται με το Ηράκλειο, του γεννημένου το 1911 στο Μεγάλο Κάστρο Οδυσσέα Ελύτη, σχετικά με το ρόλο των γραμμάτων στη ζωή του ατόμου αλλά και της παιδείας γενικότερα και ευρύτερα. Ίσως να έχει επηρεαστεί από τον Καζαντζάκη (Ελύτης 2011: 343):

«Τα γράμματα είναι από τις πιο ευγενικές ασκήσεις κι από τους πιο υψηλούς πόθους του ανθρώπου. Η παιδεία είναι ο κυβερνήτης του βίου. Κι επειδή οι αρχές αυτές είναι αληθινές, πρέπει να μην ξεχνούμε πως υπάρχει μια καλή παιδεία, εκείνη που ελευθερώνει και βοηθά τον άνθρωπο να ολοκληρωθεί, σύμφωνα με τον εαυτό του, και μια κακή παιδεία, εκείνη που διαστρέφει και αποστεγνώνει και είναι μια βιομηχανία, που παράγει τους ψευτομορφωμένους και τους νεόπλουτους της μάθησης, που έχουν την ίδια κίβδηλη ευγένεια με τους νεόπλουτους του χρήματος».
Και παρακάτω, όπου μοιάζει να απηχεί τις απόψεις του Καζαντζάκη για την ελληνική γλώσσα (ό. π):
«Αν η γλώσσα αποτελούσε απλώς ένα μέσο επικοινωνίας, πρόβλημα δεν θα υπήρχε. Συμβαίνει όμως ν' αποτελεί και εργαλείο μαγείας και φορέα ηθικών αξιών. Προσκτάται η γλώσσα στο μάκρος των αιώνων ένα ορισμένο ήθος. Και το ήθος αυτό γεννά υποχρεώσεις»
Κατανοούμε ότι ο Ελύτης συμμερίζεται, επηρεασμένος από τον Καζαντζάκη, ίσως διότι έζησε και στην πόλη του αρκετά, τις απόψεις του Ηρακλειώτη λογοτέχνη για την παιδεία αλλά και το σημαίνοντα ρόλο

της γλώσσας σε αυτήν. Διαχωρίζει, μάλιστα, την παιδεία σε καλή και σε κακή και διατυπώνει τις ενστάσεις καθώς και τις προτάσεις.

Η παιδεία, για τον Καζαντζάκη, προσφέρει στο άτομο προσωπική και εθνική ελευθερία, όταν οι φορείς της είναι άξιοι. Έτσι, ουσιαστικά, εξυπηρετεί το μεγαλύτερο στόχο του (Καζαντζάκης 1985: 26):
«Ξέρω τώρα· δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβούμαι τίποτα, λυτρώθηκα κι από το νου και από την καρδιά, ανέβηκα πιο πάνω, είμαι λεύτερος. Αυτό θέλω. Δε θέλω τίποτα άλλο. Ζητούσα ελευτερία».

Ελπίζω, λοιπόν, και εύχομαι και εμείς, με τη σειρά μας, να είμαστε αρωγοί μιας καλής παιδείας, ως παιδαγωγοί αλλά και ως ερευνητές, προσφέροντας ανάλογη ελευθερία στους άλλους!

Βιβλιογραφία

Αλεξίου, Έλλη (2005), *Γ΄ Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον,* Αθήνα: Καστανιώτης.

Bien, Peter (2001), *Καζαντζάκης, η πολιτική του πνεύματος,* τ. Α΄, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Ελύτης, Οδυσσέας (2011), *Συν τοις άλλοις,* επ. Ηλίας Καφάογλου, Αθήνα: Ύψιλον.

Καζαντζάκη, Ελένη ([2]1983), *Νίκος Καζαντζάκης: ο ασυμβίβαστος,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος ([3]1993), Επιστολές στη Γαλάτεια, Αθήνα: Δίφρος.
_____ (2015), *Αναφορά στον Γκρέκο,* τ. Α΄, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη/ Έθνος.
_____ (1985), *Ασκητική,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
_____ (2014), *Ξημερώνει, δράμα εις πράξεις τρεις,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
_____ (2002), *Ο Καπετάν Μιχάλης,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
_____ ([2]2014), *Στα παλάτια της Κνωσού,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
_____ (2007), *Σπασμένες Ψυχές,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
_____ (1971), *Συμπόσιον,* Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη.

Κάλβος, Ανδρέας (1988), *Ωδαί,* εκδ. Filippo-Maria Pontani, Αθήνα: Ίκαρος.

Πρεβελάκης, Παντελής ([2]1984), *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη

Σικελιανός, Άγγελος (1992), *Λυρικός Βίος,* τ. Ε΄, Αθήνα: Ίκαρος.

Γιώργος Κοντομήτρος

Ο Νίκος Καζαντζάκης και η εκπαίδευση

Η παρούσα εισήγηση αναφέρεται στη στάση του Καζαντζάκη απέναντι στην εκπαίδευση και στην ένταξή του στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των πρώτων δεκαετιών του περασμένου αιώνα.
Χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο αφορά στις προϋποθέσεις και στις συνιστώσες της Νέας Αγωγής του 20ου αιώνα, με αναφορές, κυρίως, στις αντιλήψεις του Νίτσε για τα εκπαιδευτικά ζητήματα˙ το δεύτερο στη σχέση του Καζαντζάκη με αυτές τις προϋποθέσεις και συνιστώσες και την εμπλοκή του στην ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που δείχνει και την επικαιρότητά του.

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου, που επονομάστηκε και ο αιώνας του παιδιού, το παλιό σχολείο, το συνδιδακτικό, το επονομαζόμενο και ερβαρτιανό, τέθηκε στο επίκεντρο αμείλικτης κριτικής, σε χώρες της Ευρώπης και ιδιαίτερα στη Γερμανία, όπου εμφανίστηκαν και οι πρώτες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, που επηρέασαν και τις εξελίξεις στη χώρα μας.
Οι επικριτές του παλιού σχολείου τού καταλόγιζαν συνοπτικά ότι ήταν δασκαλοκεντρικό, ότι παραγνωρίζονται σ' αυτό η ζωτικότητα, οι ανάγκες, τα ενδιαφέροντα, οι δημιουργικές ικανότητες και η ατομικότητα των μαθητών, ότι πρόκειται για σχολείο «υλιστικό», δηλαδή της «διδακτέας ύλης» και της παθητικής απομνημόνευσης. Στο σχολείο αυτό η λογοκοπία είναι κυρίαρχη και επί πλέον τα περιεχόμενα της διδασκαλίας, σε μεγάλο βαθμό, είναι ξένα προς την πραγματικότητα, στην οποία ζει ο μαθητής (Χριστιάς, 1998).

Η κριτική αυτή έθεσε τις προϋποθέσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, στις οποίες εντάσσεται και η κριτική της κουλτούρας. Τα λόγια του Goethe: «κατά τα άλλα μου είναι μισητό οτιδήποτε απλώς με διδάσκει, χωρίς να αυξάνει τη δραστηριότητά μου ή να την ζωογονεί άμεσα» τα είδε ο Νίτσε ως ένα σύνθημα όμοιο με αυτό του Κάτωνα, όταν έδινε τις προτροπές του για την καταστροφή της Καρχηδόνας «ceterum censeo Carthaginem esse delendam» (Νίτσε, 1993: 14).
Στο επίκεντρο της νιτσεϊκής κριτικής είναι ο «μορφωμένος Φιλισταίος». Ο όρος Φιλισταίος, εδώ, είναι ειλημμένος από την ορολογία των φοιτητών και σήμαινε τον άμουσο άνθρωπο. Ο μορφωμένος Φιλισταίος του Νίτσε είναι, μεταξύ άλλων, ο προπετής πολύξερος, ο νιόβγαλτος σοφός, που φλυαρεί για το κράτος, για την εκκλησία, για την τέχνη, για κάθε λογής αισθήματα από δεύτερο χέρι, το αχόρταγο στομάχι, που, ωστόσο, δεν ξέρει τι πάει να πει αληθινή πείνα και δίψα (Nietzsche, DavidStraußderBekenner 1873 · Νίτσε, 1993: 103).
Σ' αυτόν αντιπαρέθεσε τον «ελεύθερο μορφωμένο άνθρωπο», ο οποίος έπρεπε να είναι το ζητούμενο της αγωγής της γερμανικής νεολαίας. Πρότυπα «ελεύθερων μορφωμένων ανθρώπων» ήταν για τον Nietzsche ο φιλόσοφος Schopenhauer και ο καλλιτέχνης Richard Wagner, «που έστρεψαν τα νώτα στον κίβδηλο [....] πολιτισμό της εποχής κι έχτισαν το έργο τους, σύμφωνα με τα δικά τους μέτρα και τους δικούς τους νόμους» (Νίτσε, 1993:10). Συναφώς αντιπαρατάχθηκε στους στόχους τού τότε ισχύοντος εκπαιδευτικού συστήματος, που, κατά τη γνώμη του, οδηγούσε τους νέους να αποκτούν μία γνώση γύρω από τη μόρφωση και καμία για τη ζωή, ενώ αγνοούσε, ολότελα, τις άμεσες εμπειρίες τους. Η γνώση για τη μόρφωση, σύμφωνα με τον Nietzsche, διοχετευόταν στον νέο από το εκπαιδευτικό σύστημα ως ιστορική γνώση, αλλά «αυτό σημαίνει ότι το κεφάλι του γεμίζει μ' έναν τεράστιο σωρό από έννοιες, βγαλμένες από την εντελώς έμμεση γνώση για περασμένες εποχές και λαούς, όχι από την άμεση θέαση της ζωής» (Νίτσε, 1993:104), με αποτέλεσμα να καταπνίγεται η λαχτάρα του για γνήσια βιώματα και την οργάνωσή τους σε ένα ζωντανό σύστημα. Τη μέθοδο του εκπαιδευτικού συστήματος την χαρακτήριζε ακόμη φρενοβλαβή, αφού «φέρνει τους νεαρούς εικαστικούς καλλιτέχνες μας στις αίθουσες εκθέσεων και στις πινακοθήκες, αντί να τους οδηγεί στο εργαστήρι ενός τεχνίτη και προπαντός στο μοναδικό εργαστήρι της μοναδικής τεχνήτρας: της Φύσης» (Νίτσε, 1993: 104). Εδώ, ίσως, θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο Καζαντζάκης με τον Σικελιανό στο Άγιον Όρος δεν αρκέστηκαν στις επισκέψεις στις μονές αλλά και στο ζωγραφικό εργαστήρι των Ιωσαφαίων.

Όπως παρατηρήθηκε, η θέση αυτή του Γερμανού φιλοσόφου αναιρεί τη δυνατότητα της διάπλασης της

ατομικότητας από τον παιδαγωγό και του προσδιορίζει τον ρόλο του βοηθού της ολοκλήρωσής της. Μπορεί λοιπόν να λεχθεί ότι, εδώ, αρμόζει η παρομοίωση του παιδαγωγού με τον κηπουρό, ενώ για τον παιδαγωγούμενο ισχύει η επιταγή του πινδαρικού στίχου «Γένοιο οίός εσσι», όχι δηλαδή να σου εγγράψει ο παιδαγωγός μέσα σου ό,τι αυτός θέλει. Οι αντιλήψεις αυτές βρίσκονται, βέβαια, στη βάση της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής. Για το σχολείο, οι νιτσεϊκές αντιλήψεις σήμαιναν και εγκατάλειψη των μέσων γνώσης του, δηλαδή μεταφορά του κέντρου βάρους από τη διδασκαλία των κλασικών γλωσσών σ' αυτή της μητρικής. Πεποίθηση του Νίτσε ήταν «ότι η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, ως γλώσσας ζωντανής, είναι το αφετηριακό σημείο της παιδείας, ότι η μητρική γλώσσα είναι ένα πεδίο, όπου ο νέος άνθρωπος θα μάθει πάνω απ' όλα να πράττει σωστά, ένα πεδίο πράξης και όχι παθητικής πρόσληψης μορφωτικού υλικού» (Νίτσε, 1993: 34-35). Η θέση αυτή είναι θεμελιακή, όχι μόνο για τους γενικούς προσανατολισμούς της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής αλλά και για την εμφάνιση των ελληνικών μεταρρυθμιστικών τάσεων, καθώς από αυτό το κλίμα εκπήγασαν οι θέσεις του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Οι θέσεις του βρήκαν άμεση απήχηση στο έργο μεταρρυθμιστών παιδαγωγών, όπως π.χ. στην περίπτωση του Lietz, ο οποίος προσανατόλισε το πρόγραμμα του Εξοχικού Παιδαγωγείου της Haubinda, σύμφωνα και με τους στοχασμούς του Nietzsche. Αναφέρομαι στον Lietz, επειδή το πρόγραμμά του υιοθέτησε εν πολλοίς ο Δελμούζος στο σχολείο του Βόλου, στην εργασία του οποίου θα στηριζόταν το πρότυπο δημοτικό σχολείο, που σχεδίαζε να ιδρύσει στην Αθήνα ο εκπαιδευτικός όμιλος (Κοντομήτρος, 2006: 349 κ. ε.). Εξ ίσου σημαντικές ήταν οι συνέπειες για την καλλιτεχνική αγωγή των νέων, όπως και στην Κίνηση της Νεολαίας (Jugendbewegung).

Άλλη προϋπόθεση της Νέας Αγωγής ήταν η κίνηση της νεολαίας (Jugendbewegung). Επιμένω σε αυτή την προϋπόθεση, επειδή σχετίζεται με τις άμεσες εμπειρίες του Καζαντζάκη.
Η παιδαγωγική διάσταση της Κίνησης της Νεολαίας: αυτενέργεια, αντικαταναλωτικό πνεύμα, φροντίδα για την υγεία του σώματος, άμεση γνωριμία με τα πράγματα και τους ανθρώπους, έμφαση δηλαδή στα βιώματα και αποστροφή της θεωρητικής διδασκαλίας, στροφή προς τη φύση και τη λαϊκή κουλτούρα, δημιουργικότητα, καλλιτεχνική δραστηριότητα, αυτοαγωγή, υπευθυνότητα και ανάπτυξη του ομαδικού πνεύματος, αυτοδιοίκηση, συνεκπαίδευση.

Σε όλες τις συνιστώσες της Νέας Αγωγής, του Νέου Σχολείου, του Σχολείου εργασίας υπάρχουν τα εξής χαρακτηριστικά:
Οι μαθητές αναγνωρίζονται σε πρώτη γραμμή ως δημιουργικά παιδιά
Οι εκπαιδευτικοί εμφανίζονται ως δημιουργικές προσωπικότητες: Ο δάσκαλος πρέπει να επιδιώκει να είναι άνθρωπος και καλλιτέχνης.
Η μάθηση νοείται ως μία πολυποίκιλη, ζωντανή και αυτενεργός διαδικασία, της οποίας ο σκοπός είναι η διερευνητική αντιπαράθεση με το περιβάλλον και με το ίδιο το είναι του παιδιού: όλες οι δυνάμεις του παιδιού ελευθερώνονται, καλλιεργούνται και αναπτύσσονται.
Η εργασία είναι στο σχολείο αυτό μία σύνθετη διαδικασία, που κινητοποιεί όλες τις δυνάμεις και ικανότητες των μαθητών και των δασκάλων: η εργασία είναι ενέργεια, διαμόρφωση του εξωτερικού κόσμου, που πηγάζει από τη ζωντανή και ελεύθερη σύλληψη του περιβάλλοντος και φέρει μέσα της, ελεύθερη από επιβαλλόμενους περιορισμούς, την αναγκαιότητα μιας νέας δράσης. Οι δάσκαλοι και οι μαθητές δημιουργούν, στις διαδικασίες αυτές της μάθησης, της έρευνας και της εργασίας, μία ολόκληρη ολότητα ζωής: ο δάσκαλος στέκεται απέναντι στο παιδί αγνά, ως άνθρωπος απέναντι σε άνθρωπο (Gläser, 1920).

Ο Καζαντζάκης εμπλέκεται ενεργά και στις προϋποθέσεις και στις συνιστώσες, ώστε να επέλθει και στη χώρα μας η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.
Σε φιλοσοφικό επίπεδο, στις προϋποθέσεις: μαθητής του Μπερξόν στο Παρίσι, όπου εντός εισαγωγικών «ανακάλυψε και τον Νίτσε, στους οποίους αναφέρεται επανειλημμένα στην «Αναφορά στον Γκρέκο».
Σε σχέση με τον Νίτσε σημειώνονται οι αναφορές του Καζαντζάκη στα πρόσωπα, που ο Γερμανός φιλόσοφος θεωρούσε παραδείγματα ελεύθερων μορφωμένων ανθρώπων, δηλαδή τον Σοπενχάουερ και τον Βάγκνερ.
Βέβαια, οι δύο φιλόσοφοι, που επηρέασαν τον Καζαντζάκη, ανήκουν σε ένα γενικότερο πλαίσιο, που, σε παιδαγωγικό επίπεδο, θα καλλιεργήσει την άποψη ότι η αγωγή διαπλέκεται με την ολότητα του ανθρώπινου βίου.

Εδώ, μπορεί να λεχθεί πως βρίσκουν την απήχησή τους παιδαγωγικές στάσεις, που εκφράζονται στην Αναφορά στον Γκρέκο: Στον δάσκαλο, που διάβαζε τον Ροβινσώνα και εξηγούσε κάθε λέξη, ενώ τα παιδιά ξεφύλλιζαν το βιβλίο και κοίταζαν εκστατικά τα τροπικά δάση, τα δέντρα με τα παχιά φύλλα, τον Ροβινσώνα με το φαρδύ χορταρένιο καπέλο και τη θάλασσα γύρα, που απλώνουνταν έρημη. Ή στον άλλο που έπαιρνε τα αυτιά των παιδιών με το ποια φωνήεντα είναι μακρά, ποια βραχέα και τι τόνο να βάλουμε, οξεία ή περισπωμένη, ενώ αυτά άκουγαν τις φωνές στον δρόμο, τους μανάβηδες, τους κουλουρτζήδες, τα γαϊδουράκια, τις γειτόνισσες και περίμεναν τη λύτρωση από το χτύπημα του κουδουνιού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της προσήλωσης στο μεμονωμένο και της απώλειας της αίσθησης του γενικού, ανεξάρτητα από το αν έδερνε ή δεν έδερνε ο δάσκαλος. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί είχαν χάσει το παιχνίδι έτσι κι αλλιώς.

Απόρροια της σχέσης του Καζαντζάκη με τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις της Νέας Αγωγής μπορεί να θεωρηθεί η συμμετοχή του ως προέδρου του Συλλόγου Δημοτικιστών Ηρακλείου «Ο Σολωμός» και η εμπλοκή στις επιδιώξεις του εκπαιδευτικού δημοτικισμού.
Έτσι, εμφανίζεται, τον Μάη του 1910, ως ιδρυτικό μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου και μέλος της επταμελούς διοικούσας επιτροπής του. Η ίδρυση ενός πρότυπου δημοτικού σχολείου, που σχεδιαζόταν τότε, θα ήταν η βάση, πάνω στην οποία θα στηριζόταν η γενική μεταρρύθμιση του ελληνικού σχολείου. Όμως, οι περιστάσεις δεν το επέτρεψαν.
Παρέσχε ακόμη τη συνδρομή του στη Γαλάτεια Καζαντζάκη, όταν εκείνη συνέγραφε, κατά το 1915-1916, σχολικά εγχειρίδια κ.λπ.
Να αναφερθεί η συνεργασία από το 1920 στο μηνιαίο περιοδικό «Παιδολογία», που ίδρυσε ο συμπατριώτης του Κωστής Χαριτάκης, ο πρώτος και μοναδικός καθηγητής Παιδολογίας και Σχολικής Υγιεινής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης αργότερα, με τακτικούς συνεργάτες, μεταξύ άλλων, τους Γληνό, Δελμούζο, Απόστολο Δοξιάδη, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Λαμπαδάριο, Δημήτριο Λάμψα και Παπαμαύρο. Να αναφέρουμε και τις συνεργασίες του (περιπετειώδεις ως ένα βαθμό) στο περιοδικό Αναγέννηση του Γληνού, τη συγγραφή εκ μέρους του σχολικών εγχειριδίων καθώς και δικών του μυθιστορημάτων για παιδιά και την ενασχόλησή του με διασκευές παιδικών μυθιστορημάτων ξένων συγγραφέων.

Η σχέση του Καζαντζάκη με την εκπαίδευση δεν περιορίστηκε μόνο στις φιλοσοφικές προϋποθέσεις της Νέας Αγωγής και στην υλοποίησή της στη χώρα μας. Ο ίδιος είχε άμεση σχέση, τουλάχιστον με μία ακόμη προϋπόθεση, με την Κίνηση της Νεολαίας, αφού παρακολούθησε το συνέδριο των αναμορφωτών της παιδείας, το 1922, στη Γερμανία, η θεματολογία του οποίου ήταν η μόρφωση του ανθρώπου και η διαμόρφωση της ζωής, η ανέχεια των νέων και η καλλιτεχνική σωματική άσκηση. Έγραφε σχετικά στη Γαλάτεια Καζαντζάκη: «Σειρά διαλέξεις από τις εννιά το πρωί έως στις 7 1/2 το βράδυ. Διακοπή μόνο μια ώρα το μεσημέρι. Τις παρακολουθώ με μεγάλο ενδιαφέρον [...] Αχ! δε θα δοθεί λοιπόν σε μας ποτέ η δύναμη ν' ανατρέψουμε τις αθλιότητες της Ελλάδας! Μελετώ πολύ την εκπαιδευτική, εδώ, αναγέννηση και γνώρισα προσωπικά τους αρχηγούς [...]» (Αλεξίου, 1977: 60).

Επιτρέψτε εδώ μία παρέκβαση: στην *Αναφορά στον Γκρέκο* επανέρχεται στο γεγονός, όμως επανατοποθετείται. Αυτό παραπέμπει, βέβαια, σε αναζητήσεις, κατά πόσο, κάθε φορά, στην *Αναφορά στον Γκρέκο* έχουμε αυτοβιογραφία ή και μία μυθοπλαστική αναθεώρηση. Στις 31 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, γράφει πάλι στη Γαλάτεια: «Άραγε θά 'ρθει καιρός που θα μπορέσομε να ζήσομε και να πράξομε κάτι αρτιώτερο; Αρχίζω ν' αποχτώ βεβαιότητα. Φοβερή αγωνία, σαν ωδίνες ταράζουν τον κόσμο. Απ' την Ελλάδα δεν μπορείτε να το νιώσετε. Σού 'γραψα για το Συνέδριο των "Αναμορφωτών της Παιδείας" Έπρεπε να δεις τους αρχηγούς!... Είναι τρεις, ξεχωρίζει ένας, ο Oestereich, μορφή ασκητική, στεγνή, ως 45 ετών, αψηλός, άγριος, φτωχότατος [...] όταν αρχίζει ξεχνά πως μιλά για σκολειά κι αρχίζει με ορμή και μίσος, να γκρεμίζει την έννοια της σύγχρονης άθλιας κοινωνικής ζωής [...]. Χιλιάδες νέοι, ξανθά κεφάλια, αφελέστατα μα εργατικά τον ακούνε, κι άλλοι κλαίνε, άλλοι οργανώνουνται και εκπορεύεται από τις ενέργειές τους η φοβερή, Jugendbewegung, που κυριαρχεί σ' όλη τη Γερμανία [...] Νέος αέρας, αγωνία να λυτρωθεί όχι ο Γερμανός μόνο και μόνο ο εργάτης, μα ο Άνθρωπος. [...]» (Αλεξίου, 1977: 60). Τέτοια κίνηση νεολαίας δεν εμφανίστηκε στη χώρα μας, όμως ο Καζαντζάκης αντιλήφθηκε τη σημασία της.

Άποψη του γράφοντος είναι πως ο Καζαντζάκης πρέπει να θεωρείται ως παιδαγωγός, όχι μόνο με την ευρεία αλλά και τη στενή έννοια. Οι εκπαιδευτικοί, που διδάσκουν κείμενά του, ανθολογούμενα σε σχολικά εγχειρίδια, επαναπροσδιορίζουν, συνεχώς, την παιδαγωγική τους στάση.

Βιβλιογραφία

Βιβλία - Μελέτες

Κοντομήτρος, Γεώργιος (2006). Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, Βόλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας

Νίτσε, Φρίντερικ (1993). Ιστορία και Ζωή, (Εισαγωγή- Μετάφραση- Σημειώσεις Ν. Μ. Σκουτερόπουλος), Αθήνα, Γνώση

Χριστιάς, Ιωάννης (1998). Από την Πατριδογνωσία στη Μελέτη Περιβάλλοντος, Αθήνα, τυπωθήτω

Gläser, Johannes (1920). VomKindeaus, Hamburg

Nietzsche, Friedrich (1873). DavidStrauß derBekennerundderSchriftsteller, Fritzsch, Leipzig

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά

Αλεξίου, Έλλη (1977). Ο Καζαντζάκης και η Γερμανία, *Νέα Εστία,* 1211: 60

1 - ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Ιωάννα Α. Ραμουτσάκη

Η παιδαγωγική φιλοσοφία του Νίκου Καζαντζάκη και η αποτύπωσή της σε μια μαθητική θεατρική παράσταση

1. Εισαγωγή στην προβληματική

Το έργο του Νίκου Καζαντζάκη αναδεικνύεται διαχρονικό, καθώς φαίνεται να συγκινεί μικρούς και μεγάλους, κάθε εποχής. Ίσως, κανείς άλλος Νεοέλληνας συγγραφέας δεν έχει την απήχηση, που έχει ο Καζαντζάκης στη νέα γενιά, παρά την ισχνή παρουσία των κειμένων του στα σχολικά βιβλία της Α/θμιας και της Δ/θμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα, εδώ και μια 15ετία. Γι' αυτό και θα πρέπει να ενισχυθεί με φιλαναγνωσία, ώστε οι μαθητές να αποκομίσουν μια αντιπροσωπευτική εικόνα γι' αυτόν και για το έργο του.

Με αφετηρία τον προβληματισμό αυτό, στο πλαίσιο ενός πολιτισμικού προγράμματος σχολικών δραστηριοτήτων αλλά και με αφορμή ένα μαθητικό Συνέδριο για το Νίκο Καζαντζάκη, πριν από λίγα χρόνια, η ομιλήτρια οδήγησε τους μαθητές της να γνωρίσουν και άλλα έργα του και, στη συνέχεια:

- να συγγράψουν επιστολές στο Νίκο Καζαντζάκη, ως σημερινοί αναγνώστες

- να σχεδιάσουν σκίτσα

- να εκπονήσουν γραπτές εργασίες με διάφορα θέματα

- τιμητικό λεύκωμα και

- να δημιουργήσουν μια θεατρική παράσταση, βασισμένη στο έργο του.

1.1. Η θεατρική παράσταση

Για τη συγκεκριμένη θεατρική παράσταση αξιοποιήθηκαν, όπως προαναφέραμε, διάφορα αποσπάσματα από τα έργα του μεγάλου κρητικού συγγραφέα: *Τερτσίνες, Καπετάν Μιχάλης, Αναφορά στον Γκρέκο και βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* υπό τον κοινό θεματικό άξονα *"Η αγωγή του ανθρώπου, μέσα από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη", ένα θέμα, που, ομολογουμένως,* έχει λίγο απασχολήσει τους μελετητές.

Κάθε ομάδα ανέλαβε να μελετήσει ένα από τα παραπάνω έργα και να δουλέψει με ένα φύλλο εργασίας, ανιχνεύοντας στο έργο αυτό α) τις απόψεις του συγγραφέα περί αγωγής του ανθρώπου και β) τις παιδαγωγικές αρχές και αξίες, που απορρέουν από αυτές τις ιδέες άμεσα ή έμμεσα, με τη δηλωτική και συνυποδηλωτική χρήση της γλώσσας.

Η θεατρική παράσταση, που, τελικά, προέκυψε από το δέσιμο των επιμέρους μερών, βραβεύθηκε το 2008, στο πλαίσιο των Πανελλήνιων Μαθητικών Καλλιτεχνικών Αγώνων του ΥΠΕΠΘ, με το ειδικό βραβείο της πιο πρωτότυπης μαθητικής θεατρικής παράστασης.
Η παρουσίαση της συγκεκριμένης σύνθεσης, με σκοπό την ανάδειξη των διαχρονικών απόψεων του Νίκου Καζαντζάκη περί αγωγής και ευρύτερης καλλιέργειας του ανθρώπου, μέσα από τη ματιά των σημερινών μαθητών, συνιστά την πρωτοτυπία της εργασίας, υπό το πρίσμα της δυναμικής και δημιουργικής πρόσληψης των λογοτεχνικών κειμένων στο σχολείο.
Ο Καζαντζάκης αναδεικνύεται βαθύς γνώστης της ανθρώπινης οντότητας, η οποία, αναζητώντας το αγαθό, μπορεί να δεχτεί ευεργετικά μηνύματα είτε από το οικογενειακό είτε από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον και να μεγαλουργήσει.

1.1.1. Οι παιδαγωγικές απόψεις του Νίκου Καζαντζάκη, μέσα από τη συγκεκριμένη θεατρική παράσταση

Οι απόψεις του για την αγωγή και τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ανθρώπου, απηχώντας απόψεις της σύγχρονης επιστήμης, περιλαμβάνουν την ολόπλευρη και πολυεπίπεδη αγωγή, που βασίζεται, κυ-

ρίως, στις ανθρωπιστικές αξίες, στις βιωματικές εμπειρίες, στον ανθρωποκεντρικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, στην ελεύθερη σκέψη και έκφραση. Άλλοτε προβάλλονται με αφορμή κάποιο βίωμα είτε του ίδιου είτε των βασικών ηρώων του κι άλλοτε λανθάνουν πίσω από την κεντρική ιστορία, τα λόγια, τις πράξεις και τις αντιδράσεις των χαρακτήρων των έργων του. Το κρητικό τοπίο, συχνά, πλαισιώνει τους διαλόγους ή την περισυλλογή των ηρώων του, συμβάλλοντας κι αυτό, με τον τρόπο του, στο θέμα της αγωγής.

Από τις *Τερτσίνες* (Καζαντζάκης, 1960) επιλέξαμε την πρώτη σκηνή της θεατρικής μας παράστασης και συγκεκριμένα τη συνάντηση του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με το γεροδιάκο, το δάσκαλό του, που συμβουλεύει το νεαρό Δομήνικο στο λιμάνι του Χάνδακα, λίγο πριν εκείνος φύγει για την Ευρώπη, τα εξής:

"Κυριάκο, με φλόγα εσύ προφητικιάν αλείφτεις!
Στης καλοπέρασης μην μπεις το λάκκο,
σε ρηγικές αυλές τσανακογλείφτης.
Άτριφτες στράτες άνοιγε και πέρνα!"

Σίγουρα, μέσα από τα λόγια αυτά, μέσα από το σχήμα θέσης και άρσης (τι να κάνει και τι να μην κάνει ο μαθητής), προβάλλεται ο διαχρονικός συμβουλευτικός και καθοδηγητικός ρόλος του δασκάλου. Παράλληλα, όμως, προβάλλεται και ο δάσκαλος Σωκρατικού και Νιτσεϊκού τύπου (Νίτσε, 1988): ο μαθητής αντιμετωπίζεται ως νέα δυναμική ζωής και τα λόγια αυτά συνάδουν με τις σύγχρονες αντιλήψεις της παιδαγωγικής (Freire, 1977, Mezirow, 1997, 2007). Η βασική παιδαγωγική αρχή, που θέλει να τονίσει ο Καζαντζάκης, είναι ότι **ο δάσκαλος δίνει πρότυπα ζωής, παρέχει το ηθικό πλαίσιο, αλλά δεν το επιβάλλει. Αφήνει το μαθητή να επιλέξει.** Μέσα από αυτό το νέο βαθύ σεβασμό προς το μαθητή, ο Καζαντζάκης αναγνωρίζει στην προσωπικότητα, που γεννιέται, το δικαίωμα να επιλέγει ελεύθερα. Υπό το πρίσμα αυτό, τα λόγια του σχετίζονται με τη Σωκρατική παιδαγωγική (Παπανούτσου, 1971): ο Σωκράτης, μέσα από ερωτήσεις, συνάγει το ιδεώδες της ζωής, σέβεται το συνομιλητή και τον οδηγεί στο να βγάλει πράγματα, μέσα από την ψυχή του. Η 2η παιδαγωγική αρχή, που διέπει αυτή τη σκηνή, είναι η παιδαγωγική μέθεξη του Πλάτωνα (Πλάτων, 2004, 2006), η συνάντηση των δύο ψυχών, δασκάλου και μαθητή. Ο δάσκαλος βοηθάει το μαθητή να είναι ο εαυτός του. Αυτό, εξάλλου, υποστηρίζει και ο Νίτσε, όταν λέει: είσαι μαζί μου, αν είσαι ο εαυτός σου.

Από το έργο Αναφορά στον Γκρέκο (Καζαντζάκης, 1962), **η δεύτερη και η τρίτη σκηνή:** η επικοινωνία του νεαρού Καζαντζάκη με τη μητέρα και τον πατέρα του. Οι σκηνές αυτές παρουσιάζουν ένα οικογενειακό περιβάλλον, που βοηθάει το νέο, όπως ακριβώς διατυπώνεται στον τίτλο ενός σύγχρονου βιβλίου (Σιδέρης, 2009) *"Τα παιδιά δε χρειάζονται ψυχολόγο, γονείς θέλουν"*. Το οικογενειακό περιβάλλον λειτουργεί συμπληρωματικά. Η ευαισθησία του θηλυκού, που εκφράζει η μητέρα, συμπληρώνεται από τη δωρικότητα και τον ορθολογισμό του πατέρα. Έτσι, οι δύο, πατέρας και μητέρα, λειτουργούν για τον Καζαντζάκη ως συμπληρωματικές συνιστώσες ζωής: από τη μια το μυαλό και τα όρια του πατέρα, που εκφράζει το πρότυπο του ορθολογισμού, και από την άλλη η ευαισθησία, η συναισθηματική ωριμότητα της μητέρας, που εκφράζει το πρότυπο της ευαισθησίας.

Έτσι, από τη λεκτική και μη λεκτική επικοινωνία με τους γονείς, αναδεικνύονται από τον Καζαντζάκη τέσσερις βασικές παιδαγωγικές αρχές:

1) η σημασία της οικογένειας ως φορέα αγωγής και Παιδείας

2) η συμπληρωματικότητα των προτύπων λογικής και συναισθήματος

3) η συνάντηση και με τις δύο αυτές πλευρές της ζωής και

4) η σημασία των ποιοτικών αναγνωσμάτων για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και η δημιουργική πρόσληψη των κειμένων, καθώς στη σκηνή με τη μητέρα, όπου ο Καζαντζάκης, ως παιδί, διαβάζει τους βίους των Αγίων και "ξομπλιάζει", όπως λέει, "με τη φαντασία του" κι άλλες λεπτομέρειες στα Συναξάρια, αναδεικνύεται μια σύγχρονη παιδαγωγική αρχή: **η δημιουργική πρόσληψη των κειμένων:** ο Καζαντζάκης, με την επισήμανση αυτή, δίνει μερίδιο στη φαντασία του παιδιού, τη δικαιώνει και μαζί δικαιώνει την αποκλίνουσα, δημιουργική, όπως λέμε σήμερα, σκέψη και έκφραση, για την οποία γίνεται πολύς λόγος, δίνοντάς μας και ένα πρώιμο ίχνος της μετέπειτα συγγραφικής του πορείας, ως απόρροιας όλων αυτών των αναγνωσμάτων και βιωμάτων.

Ο μαθητής γίνεται δάσκαλος για τη μάνα. **Το παιδί αισθάνεται χρήσιμο, σημαντικό και κερδίζει το θαυμασμό της μάνας.** Και εδώ έχομε μια παιδαγωγική ανατροπή από τον παραδοσιακό, συμβατικό και αναμενόμενο ρόλο: το παιδί γίνεται πομπός και η μάνα δέκτης.

Οι μαθητές τόνισαν την επικοινωνία μητέρας- παιδιού καθώς και το σημείο, όπου ο Καζαντζάκης φαντάζεται τη μητέρα του σαν νεράϊδα, η οποία ψάχνει το κεφαλομαντήλό της, για να φύγει, σκηνή, την οποία απέδωσαν με εξαιρετικό τρόπο.

Στην τρίτη σκηνή (Καζαντζάκης, 1962), ο πατέρας, φορέας συντηρητικού πνεύματος, συνοδεύει το γιό του, νεαρό πια μαθητή, την πρώτη μέρα, στο σχολείο. Η σκηνή γίνεται αφορμή να καυτηριάσει και να καταδικάσει ο συγγραφέας τις παλιές παιδαγωγικές αντιλήψεις, που θεωρούσαν ότι πραγματικά «το ξύλο βγήκε απ' τον παράδεισο», καθώς ήταν ικανό, κατά τον Καπετάν Μιχάλη (πατέρα του Καζαντζάκη), να κάνει κάποιον άνθρωπο. Στο έργο, ο πατέρας εκφράζει το στερεότυπο μιας αγωγής, που πίστευε ότι η τιμωρία και το ξύλο είναι μέσα παιδαγωγικής και σωφρονισμού. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα, μας δένει με τις παλιές παιδαγωγικές αντιλήψεις του 19ου αι., που ήθελαν το παιδί να έχει ένα σχεδόν μεταφυσικό κακό, το οποίο ο δάσκαλος οφείλει να ξεριζώσει., αντίληψη μη αποδεκτή σήμερα.

Στην τέταρτη σκηνή, από τον Καπετάν Μιχάλη, ο παππούς, ο καπετάν Σήφακας, πρέπει να εκπληρώσει το ανεκπλήρωτο όνειρο μιας ζωής˙ να μάθει γράμματα, έστω και στα γεράματα, ανυψώνοντας το Σωκρατικό ρητό "γηράσκω αεί διδασκόμενος" σε αδιαμφισβήτητη αξία και στάση ζωής. Για τον καπετάν Σήφακα το να μάθει γράμματα στα γεράματα φαινόταν σαν ένα στοίχημα με τον ίδιο του τον εαυτό, με το χρόνο μα και με τον τόπο του, την Κρήτη. Δεν ήθελε μόνο να μη θεωρείται αγράμματος, μα και να "υπογράψει, αποχαιρετώντας" όπως ο ίδιος είπε, με το μαγικό συνδυασμό γραμμάτων *"ΕΛΕΥΤΕΡΙΑ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ"*, που ζωντάνευε το έμβλημα των αγωνιστών του '21 και μετουσίωνε την ελπίδα για τη λευτεριά της Κρήτης σε νέα αγωνιστική δύναμη.

Στη συγκεκριμένη σκηνή, έχομε και πάλι μια νέα παιδαγωγική ανατροπή: ο Καζαντζάκης δε βάζει μόνο το μικρό παιδί, το Θρασάκι, να μαθαίνει από τον παππού, αλλά και τον καπετάν Σήφακα να εμφανίζεται ως ο πιο δεκτικός μαθητής του εγγονού του. Ο Καζαντζάκης αναδεικνύει τη μεγάλη σημασία της αλληλοτροφοδότησης μέσα στην οικογένεια, όπου τα άτομα της τρίτης ηλικίας, ιδιαιτέρως προσφιλή στα παιδιά, ο παππούς και η γιαγιά, δεν περιθωριοποιούνται, αλλά αποτελούν ζωντανό, ενεργητικό κομμάτι της οικογένειας, που προσφέρει ουσιαστική επικοινωνία σ' αυτό που σήμερα θέλομε να αποκαλούμε "συνεργασία γενεών". Ταυτόχρονα, **διαφαίνεται και μια αντιστροφή ρόλων: το παιδί διδάσκει στον παππού την τεχνική, τα γράμματα, το καινοτόμο, ενώ το παιδί διδάσκεται από τον παππού το διαχρονικό.** Ο παππούς διδάσκει αξίες στο παιδί και υπερασπίζεται αυτό που θέλει. Είναι ο αιώνιος έφηβος, που γι' αυτόν τίποτα δεν είναι ξεπερασμένο, αφού μπορεί να το μάθει. Έτσι, τα γράμματα λειτουργούν για κείνον (σαν ένα σημερινό υπολογιστή: είναι) ως το νέο εργαλείο, που μπορεί να δώσει εικόνα σε όσα πιστεύει και, με τον τρόπο αυτό, δίνει πολλαπλά μαθήματα στο παιδί: πίστη στις αξίες, αγωνιστικότητα, που δεν έχει τελειωμό, για τις αξίες αυτές. **Κι έτσι προκύπτει η συγκίνηση, η συν-μέθεξη. Ο παιδαγωγός γίνεται και παιδαγωγούμενος.**

Στην επόμενη σκηνή του διαλόγου Ζορμπά και Καζαντζάκη, από το έργο Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά (Καζαντζάκης, 1962), εκφράζεται και πάλι αυτή η συμπληρωματικότητα. Ο Ζορμπάς εκφράζει το πνεύμα της ίδιας της ζωής, την οποία βιώνει, όπως εκείνη ξεχειλίζει. Ο Ζορμπάς τη ζει και δεν αναστοχάζεται. αυτή είναι η σοφία του. Ενώ ο Καζαντζάκης είναι ο διανοούμενος, που στοχάζεται πάνω στη ζωή. Από τη μια ο Καζαντζάκης εκφράζει τη μηχανική γνώση, τη γνώση των γραμμάτων και από την άλλη ο Ζορμπάς εκφράζει τη βιοσοφία, τη γνώση της ίδιας της ζωής, που εκδηλώνεται αυθόρμητα και πηγαία, τη σοφία του ενστίκτου˙ κι αυτή η βιοσοφία συναντιέται με το γραμματισμό, τη μηχανική γνώση του Καζαντζάκη.

Κι από μια άποψη, ο Καζαντζάκης εκφράζει μια ρομαντική, ρουσσωϊκή (Ρουσσώ, χ. χρ.) αντίληψη, ότι η

κοινωνία θέλει ηθική, η φύση δεν έχει ανάγκη από ηθική, γιατί είναι αγνή από μόνη της. Έτσι, κι ο Ζορμπάς μπορεί κάποια πράγματα, που κάνει, να φαίνονται παράλογα, όμως, μέσω αυτών, βγάζει μια βαθύτατη ηθική, πηγαία, γιατί ο ίδιος είναι αγνός, είναι αληθινός, ζει πραγματικά. Ο Καζαντζάκης μαζί με το Ζορμπά εκφράζουν το ελληνικό πνεύμα, που συναιρεί το λογικό με το παράλογο, το οποίο δεν αντίκειται στην έννοια του λογικού, γιατί είναι συνυφασμένο με την αλήθεια της ζωής. Η λογική είναι μόνο ένα κομμάτι της ζωής. Τα δύσκολα ερωτήματα του Ζορμπά και η αδυναμία του συγγραφέα να απαντήσει σ' αυτά συμβάλλουν καθοριστικά στην προσπάθεια του Καζαντζάκη να απομονωθεί για λίγο και να αφεθεί στη σιωπηρή, μαγική μα φανερή για κείνον πλέον διεργασία της ενδοσκόπησης, της περισυλλογής. Μα και το ίδιο το Κρητικό τοπίο, η μαγική στιγμή του ξημερώματος, η ομορφιά και η γαλήνη της φύσης επιδρούν ευεργετικά στην ψυχή των δυο ηρώων, μετουσιώνοντας τη θλίψη τους σε χαρά, την αδυναμία σε δύναμη αυτογνωσίας και σταδιακής ωριμότητας.

Και εδώ, ο λιγότερο μορφωμένος Ζορμπάς προβληματίζει το μορφωμένο και διανοούμενο Καζαντζάκη να σκεφτεί βαθύτερα, να ξεκινήσει μια άλλη διεργασία αυτογνωσίας και αυτοκριτικής.

Οι τελευταίες σκηνές προέρχονται και πάλι από τη μυθιστορηματική αυτοβιογραφία του Νίκου Καζαντζάκη Αναφορά στον Γκρέκο (Καζαντζάκης, 1962) και την επίσκεψή του στην Κνωσό: Η συνάντησή του με τη γριούλα, που προσφέρει σε έναν άγνωστο άνθρωπο, αυθόρμητα, δυο σύκα, φαίνεται πως σημάδεψε τη νεανική ψυχή του Καζαντζάκη, που διψούσε για πρότυπα. Η απάντησή της στο ερώτημα του συγγραφέα "Με γνωρίζεις κυρά μου;": "Όχι παιδί μου! Είναι ανάγκη να σε γνωρίζω, για να σε φιλέψω; Άνθρωπος είσαι. Άνθρωπος κι εγώ, δε φτάνει;" **εκφράζει τον ανθρωποκεντρισμό, που πρέπει να είναι το περιεχόμενο της ίδιας της παιδαγωγικής και συνοψίζεται στη δοτικότητα του ανθρώπου.** Αυτό πρέπει να είναι και το περιεχόμενο της Αγωγής και της Παιδείας˙ η αναζήτηση του ανθρώπου, που μας θυμίζει το φανάρι του Διογένη. Το γέλιο της γυναίκας δηλώνει και τη δική της ικανοποίηση, την καλοσύνη, την ψυχική πληρότητα κι ευτυχία από την από καρδιάς προσφορά της. Η διαπίστωση του Καζαντζάκη πως "ποτέ δε γεύτηκε πιο νόστιμα σύκα, πως καθώς τα' τρωγε τον δρόσιζαν τα λόγια της γριάς" σηματοδοτούν την ικανοποίηση όχι μόνο του δέκτη της προσφοράς αλλά και της διδασκαλίας, που έλαβε από μια ηλικιωμένη, γνήσια λαϊκή, ενδεχομένως αγράμματη μα βαθιά καλλιεργημένη γυναίκα της Κρήτης, γαλουχημένη με τις αξίες και τις αρχές της ανθρωπιάς και της αλληλεγγύης.

Τέλος, η επίσκεψή του στην Κνωσό, ως επίσκεψη ενός νέου ανθρώπου σε ένα αρχαιολογικό χώρο, του προσφέρει μοναδικές εμπειρίες, δίνοντάς του άλλα μαθήματα, ώστε να συνειδητοποιήσει τη συμβολή της Κρήτης στην παγκόσμια Ιστορία και στον παγκόσμιο πολιτισμό. Δεν ήταν ο όγκος αλλά η ποιότητα και ο εξανθρωπισμός της ίδιας της τέχνης, που έκανε τη διαφορά.

Κι ακόμα, η επίσκεψη αυτή του προσφέρει την ευκαιρία να έρθει κοντά στη φύση και τους ανθρώπους της, να τους καταλάβει και να τους εξυμνήσει, μέσα από την αποκρυπτογράφηση του παμπάλαιου κρητικού μυστικού: την αναζήτηση της απλότητας και της αυθεντικότητας της καθημερινής ζωής και του εξανθρωπισμού της σε κάθε ιερή στιγμή της.

2. Οι επιστολές των σημερινών μαθητών στο Νίκο Καζαντζάκη

Τέλος, αν διαβάσομε προσεκτικά τις επιστολές των μαθητών προς αυτόν (3ο Γενικό Λύκειο Ηρακλείου, 2007), θα διαπιστώσουμε ότι ο Καζαντζάκης αγγίζει την ψυχή τους. Και μόνο οι προσφωνήσεις τους προς αυτόν εκφράζουν το θαυμασμό, το σεβασμό τους προς εκείνον, την αγάπη, την ψυχική και πνευματική εγγύτητα, που τα παιδιά αισθάνονται. Ας δούμε μερικά παραδείγματα: *"Αγαπητέ δάσκαλε", "Αγαπημένε μου συγγραφέα", "Αξιότιμε φίλε Νίκο Καζαντζάκη", "Τιμημένε συμπατριώτη", "Πνευματικέ μου Πατέρα, Νίκο", "Αγαπητέ δάσκαλε της νιότης", "Αγαπητέ δάσκαλε της ψυχής μας", "Αγαπητέ Νίκο", "Πνευματικέ μου Πατέρα", "Τιμημένε γόνε της Κρήτης και δάσκαλε της ζωής", "Αξιότιμε Δάσκαλε" κ.λ.π.* Αξίζει να διαβάσουμε και μία από τις επιστολές αυτές, ενδεικτικά:

Ηράκλειο, 1-10-2007

Αξιότιμε Δάσκαλε

Είμαι ένας από τους νέους, για τους οποίους έλεγες συχνά ότι γράφεις, και νιώθω, στ' αλήθεια, δέος και μόνο με τη σκέψη ότι απευθύνομαι στο μεγάλο Κρητικό δημιουργό, που σημάδεψε και σημαδεύει με το έργο του γενιές και γενιές.

Σου γράφω, για να σου πω ότι αυτό που πίστευες το πέτυχες. Ο διαχρονικός λόγος σου, το ελεύθερο πνεύμα σου, οι αξίες και τα ιδανικά σου μπορούν ακόμη και θα μπορούν για πάντα να φωτίζουν το δρόμο όλων των μελλοντικών γενεών, να διαμορφώνουν χαρακτήρες και στάσεις ζωής.

Είμαι Κρητικός και μπορώ να σε διαβεβαιώσω ότι κάθε ώρα, κάθε μέρα, κάθε χρόνο η μάνα σου η Κρήτη σ' αγαπά και σε τιμά πιο πολύ, γιατί με το έργο σου και με τον τρόπο, που έζησες, μεταλαμπάδευσες σε όλο τον κόσμο λίγη από τη φλόγα και από "την κουζουλάδα" της. Αυτήν "την κουζουλάδα", που σε βοήθησε να φτάσεις στην κορυφή, στην αθανασία.

Θα μπορούσα να πω χίλια "παίνια' για τα έργα σου, μα τα' χουν πει άλλοι πολλοί και σπουδαίοι, πριν από εμένα. Δε θα το κάνω. Θα σου πω, όμως, χίλια ευχαριστώ, που είσαι πάντα εκεί, ένα φως, που καίει και μας δείχνει το δρόμο προς την ανθρωπιά, την πνευματική και ψυχική μας ανύψωση και την ελευθερία.

Με την υπόσχεση ότι πάντα θα έχω το νου μου σ' αυτό το φως και θα πορεύομαι, κλείνω αυτό το γράμμα. Είμαι περήφανος, που μας γέννησε ο ίδιος τόπος και που κουβαλώ την ευθύνη να είμαι Κρητικός.

Με απέραντο σεβασμό,
Γιώργος Μαρκογιαννάκης
(Μαθητής Α΄ τάξης Λυκείου)

2.1. Συμπεράσματα - Αποτελέσματα

Με βάση τα παραπάνω είναι σημαντικό να παρατηρήσομε τα εξής (Ραμουτσάκη, 2017):

αν δώσουμε στα παιδιά τα κατάλληλα πνευματικά ερεθίσματα, αν τα οδηγήσουμε σε πραγματική φιλαναγνωσία και γνωριμία με το έργο των συγγραφέων μας, είναι βέβαιο ότι θα μεγαλουργήσουν. **Το έργο του Νίκου Καζαντζάκη εμπνέει και αντέχει στο χρόνο, γιατί:**

1) αναδεικνύει: α) το ζήτημα της υπαρξιακής ταυτότητας του ανθρώπου (το πόσο αιωρείται η ύπαρξη ανάμεσα "στο μηδέν και στο άπειρο"), όπως επισημαίνει, και

β) το ζήτημα της πολιτισμικής του ταυτότητας (με τις στρωματώσεις του Ελληνισμού στον El Greco), ζητήματα και τα δυο επίκαιρα και καίρια, τα οποία απασχολούν το στοχασμό των σημερινών εφήβων.

Σήμερα, οι νέοι αντιμετωπίζουν, κατεξοχήν, το πρόβλημα της υπαρξιακής τους ταυτότητας, αν έχει νόημα η ίδια τους η ύπαρξη. Τους απασχολεί, επίσης, έντονα και η πολιτισμική τους ταυτότητα, μέσα στη σημερινή κοινωνία, με τις πολύ-πολιτισμικές αναφορές. Κι ο Καζαντζάκης φαίνεται να συμμερίζεται αυτούς τους προβληματισμούς, να διατυπώνει πριν απ' αυτούς τα υπαρξιακά και φιλοσοφικά ερωτήματα, να προλαβαίνει τη σκέψη τους και άλλοτε να ταυτίζεται μ' αυτήν, να τους δίνει απαντήσεις, ελπίδα και νόημα για το μέλλον, μέσα από το διαρκή αγώνα για το αγαθό, να απαντά στα εσωτερικά τους διλήμματα, να μοιράζεται τις ανησυχίες του μαζί τους.

2) προκαλεί το ενδιαφέρον, γιατί τους φανερώνει κόσμους εμπράγματους, σωματικούς, ιστορικούς, βιωματικούς, όπου συνειδητά ή ασυνείδητα αναμετριέται αυτό που πέρασε και έφυγε κι αυτό που πέρασε και μένει (Ραμουτσάκη, 2017). Το έργο του δεν είναι μια φανταστική μυθοπλασία. Ο πατέρας, η μητέρα, ο παππούς, το σχολειό, ο δάσκαλος, οι Τούρκοι υπάρχουν, είναι εκεί. Ο κόσμος του είναι εκεί, υπαρκτός. Ο Καζαντζάκης συνθέτει, πλαισιώνει ένα στέρεο βιωματικό, ιστορικό υπόβαθρο και εκεί δουλεύει η φαντασία του, σε συγκεκριμένο χώρο, χρόνο, πρόσωπα. Κι αυτό τον κάνει πιο οικείο, πιο αυθεντικό για τον αναγνώστη. Πάνω σ' αυτό το υπόβαθρο φαντάζεται τις λεπτομέρειες. Η μυθιστορία του είναι η βίωση του κόσμου, γι' αυτό και η φαντασία του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αναπαραστατική.

3) Το σημερινό έφηβο τον γοητεύει αυτό που έφυγε κι αυτό που αναγνωρίζεται ως συνέχεια αυτού που φεύγει. Ο μαθητής βιώνει το οικείο και το μη οικείο κι ο δάσκαλος οφείλει να γεφυρώσει την απόσταση ανάμεσα στο γνωστό και στο άγνωστο.

4) το σημερινό έφηβο τον γοητεύει, ακόμα, η ανεπανάληπτη ομορφιά της γλώσσας του. Μορφή και περιεχόμενο, άρρηκτα συνδεδεμένα, συνδυάζονται εξαιρετικά, σε ένα απαράμιλλο αποτέλεσμα

5) Αυτή η αυθεντικότητα του περιεχομένου και της μορφής των έργων του, καθώς όλα είναι βιωματικά, είναι που συγκινεί και προκαλεί το ενδιαφέρον. Είναι η Κρήτη, η οικογένεια, το σχολείο, οι φίλοι, τα ταξί-

δια του. Δεν επινοεί, δεν πλάθει εκ του μηδενός, για να έχει αγοραστικό κοινό. Το έργο του εκφράζει την εσωτερική του ανάγκη να εξωτερικεύσει ό,τι βίωσε στον υπέρτατο συγκινησιακό βαθμό, είναι η καταγραφή μιας λογοτεχνικής εξωτερίκευσης του κόσμου. Έτσι, το γοητευτικό και το ευρηματικό, συνάμα, για το μαθητή κάθε εποχής, είναι ότι, διαβάζοντας τον Καζαντζάκη, με τη φαντασία του πια ο ίδιος μπορεί να δει έναν ολόκληρο κόσμο να ζωντανεύει μπροστά του, έναν κόσμο, όπου συντίθενται συνεχώς η συνέχεια με την ασυνέχεια, το γίγνεσθαι με το είναι.

Η πολύπτυχη θεατρική παράσταση, οι επιστολές των μαθητών και κάθε άλλη δημιουργία των μαθητών στα σχολεία προς τιμήν του, προϊόν συνεργασίας τους με τους/τις εκπαιδευτικούς μας, ας θεωρηθεί ένα μικρό "ευχαριστώ" για τη μεγάλη προσφορά του Νίκου Καζαντζάκη στον τόπο μας και στον κόσμο όλο!

Βιβλιογραφία

3ο Γενικό Λύκειο Ηρακλείου Κρήτης, (2007). *Αφιέρωμα στον Νίκο Καζαντζάκη - Επιστολές μαθητών του 3ου Γενικού Λυκείου Ηρακλείου Κρήτης* (επιμ. Ι. Α. Ραμουτσάκη), Ηράκλειο: έκδ. 3ου Γενικού Λυκείου Ηρακλείου.

Freire, Paulo (1977). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο

Καζαντζάκης, Νίκος (1960). Τερτσίνες: Ο Γκρέκο., Αθήνα: εκδ. τυπογρ. Κωνσταντινίδη & Μιχαλά.

Καζαντζάκης, Νίκος (1962). Αναφορά στον Γκρέκο, Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1962). *Καπετάν Μιχάλης*, Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1962). *Ο Βίος και η Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Mezirow, Jack (1997). *Transformative Learning. Theory to Practice.* Στο: P.Cranton(ed.). Transformative Learning in action. Insights from Practice, σσ.5-12, San Francisco: Josey-Bass.

Mezirow, Jack και Συνεργάτες (2007). *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*. Μτφρ. Γιώργος Κουλαουζίδης, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.

Νίτσε, Φρίντριχ (1988), *Μαθήματα για την Παιδεία*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: εκδ. Ροές.

Παπανούτσος, Ευάγγελος (1971). *Πολιτεία και Παιδεία* (σσ. 170-179) Στο: *Ο φόβος της ελευθερίας. Δοκιμές ανθρωπισμού* (επιμ. Δ.Μαρωνίτης), Αθήνα: Παπαζήση.

Πλάτων, (χ. χρ.). *Φαίδρος*, Σειρά: Βιβλιοθήκη αρχαίων Συγγραφέων, Αθήνα: εκδ. Ζαχαρόπουλος.

Πλάτων, (2004). *Συμπόσιο*, Σειρά: Αρχαίοι Συγγραφείς, επιμέλεια-μετάφραση Ηλ. Σπυρόπουλος, Αθήνα: εκδ. Ζήτρος.

Πλάτων, (2006). *Πολιτεία*, Σειρά: Αρχαίοι Συγγραφείς, επιμέλεια-μετάφραση Θ.Μαυρόπουλος, Αθήνα: εκδ. Ζήτρος.

Ραμουτσάκη, Ιωάννα (2017). *Το έργο του Νίκου Καζαντζάκη ως πηγή έμπνευσης και δημιουργίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.* Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου(υπό έκδοση): Εταιρεία Κρητικών Σπουδών-Ίδρυμα Καψωμένου, Χανιά.

Rousseau, Jann Jacques (χ. χρ.). *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μετάφραση Ξ.Καρακάλος, Αθήνα: εκδ. Πέλλα.

Σιδέρης, Νίκος (2009). *Τα παιδιά δεν θέλουν ψυχολόγο. Γονείς θέλουν*, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.

Αθηνά Ντούλια

Νίκος Καζαντζάκης: ένας επίκαιρος παιδαγωγός. Οι παιδαγωγικές του απόψεις και η διαχρονικότητά τους

Εισαγωγή

Νίκος Καζαντζάκης: ένα όνομα, μια ιστορία! Ένας σπουδαίος λογοτέχνης κι ένας επίκαιρος, όσο ποτέ, παιδαγωγός. Στο πρόσωπό του εγγράφεται η δύναμη της πένας, η ενάργεια της γραφής, η απόδειξη του ήθους και του μεγαλείου ψυχής, που διέθετε ο Καζαντζάκης. Ως συγγραφέας, ενσαρκώνει έναν αξιομνημόνευτο αξιακό κώδικα ηθικής, θέλησης, κρητικής λεβεντιάς κι ανθρωπιάς. Πολυσχιδής προσωπικότητα, μετείχε στην πνευματική ζωή του τόπου, όχι μόνο ως λογοτέχνης αλλά κι ως ανήσυχο πνεύμα, με ποικίλες αναζητήσεις και ευρύ στοχασμό. Άνθρωπος με τόλμη και δύναμη λόγου, ενθάρρυνε με το έργο του την πνευματική και ηθική ανύψωση του ατόμου και την απελευθέρωσή του από τα πάθη, τις αδυναμίες, τα εσωτερικά του σκοτάδια. Από την άποψη αυτή, δεν καταξιώθηκε μόνο ως λογοτέχνης αλλά και ως παιδαγωγός, που γαλούχησε, μέσα από πολιτισμικά και μορφωτικά παραδείγματα και τις στοχαστικές του ρήσεις. Ο Κ. Θ. Δημαράς, αναφερόμενος στο Νίκο Καζαντζάκη, έχει κάνει της εξής παρατήρηση: *"Ο Νίκος Καζαντζάκης ανήκει στην ευρύτερη ιστορία της παιδείας, παρά στη στενή λογοτεχνική ιστορία της νέας Ελλάδας"* (Δημαράς, 1975: 441).

Οι Παιδαγωγικές απόψεις του Νίκου Καζαντζάκη, όπως αποτυπώνονται στα έργα του

Οι παιδαγωγικές του απόψεις, κράμα της βιωμένης και φιλοσοφικής του κοσμοθεωρίας, ενδύουν το σύνολο του έργου του φυσικά και αβίαστα.

Ο ίδιος έζησε σε μια εποχή, κατά την οποία το όραμα της μόρφωσης, της πνευματικής και λογοτεχνικής αναγέννησης βρίσκει τη διατύπωσή του στην καθιέρωση της δημοτικής (Νικολουδάκη, 2008). Σε κείμενο, που εκδίδεται στο περιοδικό *Νουμάς, συνυπογράφει με άλλους την αξία της δημοτικής: "η γλώσσα μας είναι το όργανο, που ο Δάσκαλος μεταχειρίζεται, για να διαπλάσει το νου και την καρδιά των παιδιών μας. Μέσω αυτής μπορεί το παιδί να αισθανθεί την ιδέα της θρησκείας, του Καθήκοντος, της πατρίδας, της τιμής."* Συνδέει με άλλα λόγια τη μάθηση με την καθιέρωση της μητρικής γλώσσας (Στεφανάκης, 1997: 332-335).

Μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου και συγγραφέας πέντε Αναγνωστικών, συνέγραψε βιβλία για παιδιά, όχι μόνο για να μάθουν εκείνα ανάγνωση, αλλά και για να αποκτήσουν γνώσεις και αξίες. Μετέφρασε γνωστούς κλασικούς συγγραφείς κι έγραψε και δύο παιδικά ιστορικά μυθιστορήματα, με ιδιαίτερη λογοτεχνική και παιδαγωγική αξία. Γενικά, το έργο του ξεχωρίζει για τη στοχαστική διάθεση, την ευρύτητα του πνεύματος, την αναζήτηση της ηθικής. Στην παρούσα μελέτη, θα προσπαθήσουμε να σταχυολογήσουμε και να αναδείξουμε τις απόψεις αυτές του συγγραφέα, με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου, που αιτιολογούν και το χαρακτηρισμό του ως παιδαγωγού με διαχρονική ισχύ. Για το σκοπό αυτό, αξιοποιούνται τα μυθιστορήματα *Στα Παλάτια της Κνωσού, Μέγας Αλέξανδρος, Αναφορά στον Γκρέκο, Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* μέσα από τα οποία αντλούνται οι παιδαγωγικές απόψεις του Νίκου Καζαντζάκη.

Στα Παλάτια της Κνωσού και *Μέγας Αλέξανδρος* είναι δύο ιστορικά παιδικά μυθιστορήματα, που διακρίνονται τόσο για τις εξαίρετες περιγραφές, τις εντυπωσιακές σκηνές, τη διεισδυτική ματιά στην ψυχολογία των ηρώων όσο και για τις περιεκτικές και εύστοχες ρήσεις παιδαγωγικού στοχασμού. Στα μυθιστορήματα αυτά συναντιούνται η Λογοτεχνία και η Ιστορία, ο Ελληνισμός και ο Πολιτισμός (Σπανάκη, 2011). Μέσα από διηγηματικά περιστατικά εκφράζονται από το συγγραφέα, που εμφανίζεται άλλοτε ως ετεροδιηγητικός κι άλλοτε ως παντογνώστης αφηγητής (Genette, 2007: 290-297), απόψεις, που αφορούν σε Αξίες ζωής, (όπως η μορφωτική αξία του πολιτισμού) καθώς και απόψεις για την Ιστορία και το Μύθο, την Αλήθεια και το Παραμύθι. Με τα δύο αυτά έργα, ο συγγραφέας αποσκοπεί στην ορθή πληροφόρηση, τη γνώση αλλά

και τη μόρφωση με την ευρεία έννοια. Για το λόγο αυτό αξιοποιεί έγκριτες αρχαίες πηγές, ιστορικές, αρχαιολογικές, επιστημονικές μελέτες, μυθολογίες κ.α., συνδυάζοντας το τερπνόν μετά του ωφελίμου.

Η επιλογή των πρωταγωνιστών και ο τρόπος, που αυτοί παρουσιάζονται, μέσα από τη βιογραφική μέθοδο και στα δύο μυθιστορήματα, δεν είναι τυχαία, καθώς ο συγγραφέας επιθυμεί οι ήρωες να λειτουργούν ως πρότυπα (Hannabus, 1993: 40-53). Για το λόγο αυτό και η αξία των ιστορικών αυτών μυθιστορημάτων δεν έγκειται μόνο στη λογοτεχνική τους αισθητική και πρόσληψη, όσο και στην ιστορική τους αξία, την πολιτισμική μόρφωση, που μεταδίδουν με το περιεχόμενο τους και μέσα από την αξιοποίηση των διακείμενων. Ο Καζαντζάκης συνέγραψε δύο παιδικά μυθιστορήματα με ακριβείς πληροφορίες για την αρχαιότητα, που αναδεικνύουν τις κοινωνικές και φιλοσοφικές καταβολές τους και τη διαχρονική τους αξία. Τα μηνύματα, που περνούν, είναι σημαντικά, αν κρίνουμε από το γεγονός- ειδικά για το *Μέγα Αλέξανδρο*- ότι γράφεται σε μια δύσκολη ιστορική για την πατρίδα συγκυρία (παραμονές πολέμου). Προφανώς, ο παραλληλισμός, που έμμεσα επιχειρεί ο Καζαντζάκης, είναι εμφανής, όπως και το ιδεώδες του ηγέτη-πολεμιστή, ο οποίος μάχεται σθεναρά για το καλό της χώρας του, συνδυάζοντας δύναμη και σωφροσύνη, πρότυπο, που θέλει να περάσει στο παιδικό αναγνωστικό κοινό, ένα κοινό, που διαμορφώνει συνείδηση και ταυτότητα. *Ο Μέγας Αλέξανδρος,* με τους νικηφόρους πολέμους, κατορθώνει να επικρατήσει ο Ελληνισμός και έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους, κατακτώντας όχι μόνο με την έμπειρη στρατηγική του αλλά και τη φρόνηση και το πνεύμα του. Φαίνεται επομένως ότι ο Καζαντζάκης αξιοποιεί συμβολικά το μυθιστόρημα καθώς και την ιστορία, για να συζητήσει ηθικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, που θα αφυπνίσουν το παιδί-αναγνώστη και θα κινητοποιήσουν την κριτική του σκέψη. Σε αυτό συνηγορούν η περιπετειώδης και γοργή πλοκή, η χρήση παραστατικών και ζωντανών περιγραφών καθώς και η αξιοποίηση παιδιών-ηρώων, επιλογή σκόπιμη του Καζαντζάκη (Σπανάκη, 2011). Οι ήρωες αποπνέουν ζωντάνια, θάρρος, ειλικρίνεια, σύνεση, αγάπη για τη ζωή, ελεύθερο πνεύμα, αξιοπρέπεια, ωριμότητα και δε διστάζουν να αναλάβουν πρωτοβουλίες. Γι' αυτό και η στάση τους, στην πραγματικότητα, αναδεικνύει αξίες, όπως ειλικρίνεια, εμπιστοσύνη, ελευθερία, δημοκρατία, εχεμύθεια, αλτρουισμό, θυσία, αρετή, αληθινή φιλία, που αποτελούν ιδεώδη και ιδανικά του ελληνικού πνεύματος. Όταν ο συγγραφέας, δια στόματος Ικάρου, απευθύνει στους φίλους του ότι *"ό,τι καλό έχουμε πρέπει να το μοιραζόμαστε με τους ανθρώπους, που αγαπούμε", συνεχίζοντας με το ρητορικό ερώτημα: "Υπάρχει μεγαλύτερο καλό από την ελευθερία;* (Καζαντζάκης, 2007:59)", στην πραγματικότητα νουθετεί και διαπαιδαγωγεί το παιδικό αναγνωστικό κοινό, με τρόπο φυσικό, μέσα από έναν παιδικό ήρωα. Ακόμη κι όταν ο Ίκαρος αναφέρει ότι *"όταν ο άνθρωπος ξέρει τον κίνδυνο και τον κοιτάζει κατάματα, παίρνει θάρρος, ρίχνεται πάνω του και τον νικά* (Καζαντζάκης, 2007:91), στην ουσία ενθαρρύνει τα παιδιά στη διαχείριση του φόβου και τα προτρέπει να τολμούν. Σε αυτήν την κατεύθυνση επιλέγεται και το επεισόδιο με την περιγραφή του θανάτου του Μινώταυρου, που υποδηλώνει πόσο σημαντικό είναι να τιθασεύει ο άνθρωπος το θηρίο μέσα του και να χαλιναγωγεί τα πάθη του (Καζαντζάκης, 2013: 188).

Στα δύο αυτά μυθιστορήματα εγκιβωτίζονται σημαντικές εκφάνσεις του πολιτισμού, όπως η διάδοση της ελληνικής γλώσσας, τα ήθη και τα έθιμα, οι τελετουργίες, που επιδρούν παιδαγωγικά στην ταυτότητα των ανθρώπων.

Το γεγονός ότι ο Καζαντζάκης προτάσσει το ηθικό ανάστημα και την ακεραιότητα του ανθρώπου φαίνεται από πολλά χωρία. *Στα παλάτια της Κνωσού (2007)* θα γράψει: *"η αξία του ανθρώπου, παιδί μου, φαίνεται στη δύσκολη στιγμή"* (Καζαντζάκης, 2007: 124), μια νουθεσία, που εκφράζεται από το στόμα του πατέρα του μικρού Χάρη. Λίγο παρακάτω, όταν ο Δαίδαλος απαντά στην ερώτηση της Κρινός, γιατί δεν χαρίζει τα φτερά στους ανθρώπους, θα πει: *"τι να τα κάμουν τα φτερά οι άνθρωποι; Ας γίνουν πρώτα καλοί, να αγαπιούνται. Αν εξακολουθούν να είναι κακοί, όπως τώρα, κι έχουν και φτερά, τότε θα γίνουν ακόμη χειρότεροι. Γιατί τότε θα μπορούν να κάνουν ευκολότερα κακό ο ένας στον άλλον...* (Καζαντζάκης, 2007: 438)". Μια ρήση με βαθιά στοχαστική και παιδαγωγική σημασία, που υπογραμμίζει ότι γνώση δίχως ηθική είναι επικίνδυνη γνώση.

Δεν είναι άξιο απορίας ότι στα κείμενα του τονίζει την παιδαγωγούσα σχέση, που αναπτύσσεται μεταξύ γονέα -παιδιού ή δασκάλου -μαθητή, δίνοντας έμφαση στο ρόλο του δασκάλου, του γονέα ή του ιερέα, ως προσώπων, που συμβάλλουν στην ηθική διάπλαση και διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Ας μην ξεχνάμε ότι ο συγγραφέας ζει σε μια εποχή, που αυτά τα πρόσωπα αντιπροσωπεύουν ισχυρούς αξιακούς πυλώνες και θεσμούς της κοινωνίας. Τόσο στα μυθιστορήματα όσο και στα υπόλοιπα κείμενα η σχέση γονέων-παιδιών ή δασκάλου -μαθητών προβάλλεται ιδαίτερα σημαντική. Δεν είναι λίγες οι φορές, που ο Δαίδαλος, στο μυθιστόρημα *Στα Παλάτια της Κνωσού,* παρουσιάζεται με διττή ιδιότητα, ως γονέας κι ως δάσκαλος, να νουθετεί και να παιδαγωγεί, να αναφέρεται στην αξία της μόρφωσης, μέσα από παραδείγματα ή τη χρήση ιστοριών και αλληγορικών μύθων, που επιδρούν άμεσα στις ψυχές των παιδιών, άποψη, που ενστερνίζεται και ο Νίτσε (Σπανάκη, 2011: 344). Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα: *"...Έσκυψε ο Δαίδαλος, πήρε τα εργαλεία του, το σκεπάρνι, το πριόνι, την πλάνια· κι ύστερα τελευταία τη σμίλα κι άρχισε να καθαρίζει και να σκαλίζει το ξύλο. Σε λίγη ώρα το κούτσουρο είχε γίνει αγνώριστο· δεν ήταν ακατέργαστος όγκος· ένα ωραίο αγαλματάκι είχε γίνει, ένας έφηβος με σφιγμένη μέση, με σγουρό κεφάλι και στο χέρι κρατούσε ένα κρίνο." – Βλέπεις, του λέει ο πατέρας. Τέτοια είναι η ψυχή του ανθρώπου. Αν μείνει ακατέργαστη, είναι κούτσουρο, αν δουλευτεί, έτσι γίνεται". Από εκείνη την ημέρα ο Ικαρος πήγαινε τακτικά στο σχολείο και έγινε ο καλύτερος μαθητής. "Έχε την ευκή μου, του έλεγε ο πατέρας. Τώρα το κούτσουρο, αρχίζει και γίνεται άνθρωπος...* (Καζαντζάκης, 20017: 180).

Η αξία της παιδείας, της μόρφωσης και της αγωγής ενδημεί στα κείμενα του Καζαντζάκη. Γενικά, η αναφορά στο σχολικό περιβάλλον, στο ρόλο του δασκάλου και στην αξία της μάθησης είναι διάσχυτη σε αρκετά έργα του Καζαντζάκη είτε μέσα από αυτοβιογραφικές εμπειρίες είτε μέσα από τη μυθοπλαστική δράση των ηρώων του. Συχνά αναφέρει απόψεις, που αφορούν στην παιδαγωγική και διδακτική μεθοδολογία, στις αρχές διαπαιδαγώγησης και μάθησης στο σχολείο, στο ρόλο των δασκάλων και της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Σημαντικό είναι ότι, ακόμη κι όταν καυτηριάζει στην *Αναφορά στον Γκρέκο* το δάσκαλο του, αναφερόμενος στις προσωπικές του εμπειρίες, στην πραγματικότητα επιθυμεί να δηλώσει πώς πρέπει να είναι ο ρόλος και η στάση του δασκάλου και πόσο ανεξίτηλα χαράζεται η στάση του δασκάλου στη μνήμη και στην ψυχή του μαθητή. Ο Δάσκαλος είναι πρόσωπο ιερό και αξιοσέβαστο, που σμιλεύει ανθρώπινες ψυχές, καθοδηγεί, παροτρύνει, συμβουλεύει και εξοπλίζει κάθε φορά το μαθητή με τις σωστές στρατηγικές, ανάλογα με την περίσταση: "*Την αλεπού πρέπει να την πολεμάς σαν αλεπού",* (Καζαντζάκης, 2007: 35). Η σχέση δασκάλου -μαθητή βασίζεται στον αμοιβαίο σεβασμό και την εμπιστοσύνη. Κι όταν η σχέση αυτή είναι αγαστή, η εικόνα του δασκάλου μένει ανεξίτηλα χαραγμένη στην ψυχή του παιδιού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανάμνηση της πρώτης δασκάλας του Καζαντζάκη, της κυρά- Αρετής, μιας φιγούρας, που από ευμεγέθης και άσχημη μεταμορφώθηκε σε άγγελο στα μάτια του μικρού Νίκου (Καζαντζάκης, 2015: 55).

Και μπορεί να μην είχε κάνει παιδαγωγικές σπουδές ο Καζαντζάκης, όμως, μέσα από τα κείμενα του, πρόβαλλε καθαρά πώς πρέπει να είναι η παιδαγωγική σχέση δασκάλου-μαθητή, πού πρέπει να δίνει έμφαση ο δάσκαλος, για να κεντρίσει το ενδιαφέρον των μαθητών, αντιλήψεις, που και σήμερα αποτελούν βασικές αρχές της σύγχρονης Παιδαγωγικής. Έτσι, η διαρκής αναζήτηση, η εφευρετικότητα, η επινόηση, η διερευνητική μάθηση, το πείραμα τονίζονται, μέσα από τη σχέση Δαίδαλου-Ικάρου, όταν ο τελευταίος μαθητεύει δίπλα στο μεγάλο τεχνίτη. Ιδιαίτερα, η σκηνή του πειράματος με το περιστέρι υπογραμμίζει την αξία της παρατήρησης και την παιδαγωγική σημασία της, τη συγκεκριμένη στιγμή. Η ορθή καθοδήγηση, η επίδειξη, το παράδειγμα του δασκάλου, η φιλέρευνη διάθεση, η χρήση της λογικής και της κρίσης, η πειραματική διαδικασία και οι δοκιμές, η ενεργοποίηση όλων των αισθήσεων είναι αρχές, που, ακόμη και σήμερα, αποτελούν επιταγές της σύγχρονης διδακτικής και σημαντικό τμήμα της μαθησιακής διαδικασίας. Ο Δαίδαλος, όπως αποτυπώνεται στο μυθιστόρημα Στα Παλάτια της Κνωσού, στην πραγματικότητα διδάσκει τα βήματα της άμεσης διδασκαλίας. Από παιδαγωγική άποψη, αξιοσημείωτες είναι επίσης οι θέσεις του συγγραφέα για το παιχνίδι (Καζαντζάκης, 2015: 196), τη σημασία της καλλιέργειας της Μουσικής, την αξία του αθλητισμού και του αθλητικού ιδεώδους κι αυτό φαίνεται, μέσα από τους αθλητικούς αγώνες, που παρουσιάζονται στο μυθιστόρημα *Στα Παλάτια της Κνωσού,* όπου, πέρα από την αξία του αθλητισμού και της άθλησης, αναδεικνύονται και οι έννοιες της ευγενούς άμιλλας, της ισότητας των δύο φύλων, της συμμετοχής σε αγώνες.

Αλλά και το μυθιστόρημα *Μέγας Αλέξανδρος* δίνει έμφαση στην ανατροφή και αγωγή των νέων παιδιών,

μέσα από την παρουσίαση της αγωγής, που έλαβε ο Αλέξανδρος: αρχικά οι γονείς, με τη νουθεσία, κατόπιν οι παιδαγωγοί, με τη στάση τους και τη σωστή πειθαρχία (με την έννοια της άσκησης και εγκράτειας κι όχι το αναίτιο, άσκοπο και άγριο ξυλοκόπημα, που υπέστη ο ίδιος ο συγγραφέας, ως βιωμένη εμπειρία, όταν ήταν μικρός). Στην Αναφορά στον Γκρέκο, ο συγγραφέας αποκαλύπτει ότι ακολούθησε το δρόμο της γνώσης με την παρότρυνση του αγράμματου πατέρα του να μάθει γράμματα *"για να γίνει άνθρωπος και να βοηθήσει την Κρήτη να σωθεί"* (Καζαντζάκης, 2015: 111). Για τον Καζαντζάκη, αγώνες δε δίνονται μόνο με τα όπλα αλλά και με την πένα.

Η παιδεία και η μόρφωση, επομένως, εμφανίζονται ως απελευθερωτική δύναμη, ως δύναμη λυτρωτική, που σπάει τα δεσμά της ψυχής, όπως διατυπώνει και η Κρινό στα *Παλάτια της Κνωσού*. Η μόρφωση ωθεί στην πρόοδο, στην κατάκτηση της ελευθερίας, στον πολιτισμό. Η είσοδος στον κόσμο της γνώσης ανοίγει πόρτες μαγικές σε έναν κόσμο καταπληκτικό, διευρύνει ορίζοντες, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει. Η προτρεπτική ρήση *"Φτάσε όπου δεν μπορείς, παιδί μου,"* που του έλεγε ο παππούς του, όπως αναφέρει στην *Αναφορά στον Γκρέκο* (Καζαντζάκης, 2015: 52), καθώς και η φράση: *"αν δεν μπορείς να αλλάξεις την πραγματικότητα, άλλαξε το μάτι, που βλέπει την πραγματικότητα"* (Καζαντζάκης, 2015: 53) έμειναν, ανεξίτηλα, χαραγμένες στη μνήμη και την καρδιά του και τις ακολούθησε και στην προσωπική του ζωή, όπως εξολογείται στην αυτοβιογραφία του.
Πόσο βαθυστόχαστες φράσεις και τι πλούτος νοημάτων!

Στο έργο *Βίος και Πολιτεία* του Αλέξη Ζορμπά θα πει: *"Ζήσε τη στιγμή, η ζωή είναι μια αστραπή, έλα να προλάβεις"* (Καζαντζάκης, 2013: 147), ρήση, που, ακόμη και σήμερα, περιέχει την πεμπτουσία της ίδιας της ζωής, την ίδια τη βιοθεωρία του συγγραφέα.

Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι τα έργα του Καζαντζάκη βρίθουν από παιδαγωγικές ρήσεις και αποφεύγματα σοφίας: *"Κάνε υπομονή παιδί μου, μη βιάζεσαι. Η βιάση είναι η παγίδα του Πονηρού"* (Καζαντζάκης, 2015: 344).

Και μόνο τα θέματα, με τα οποία ασχολείται ο Καζαντζάκης, να αναλύσει κάποιος μελετητής θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι υπήρξε πρωτοπόρος για την εποχή του. Έτσι, η πολυπλοκότητα των ανθρώπινων διαπροσωπικών σχέσεων *("Το σκληρό αφεντικό το σέβονται, το μαλακό το καβαλικεύουν και τεμπελιάζουν (Καζαντζάκης, 2013: 82)),* η άβυσσος της ψυχής, όπως αποτυπώνεται στον Αλέξη Ζορμπά *(Ο άνθρωπος είναι χτήνος. Του 'καμες κακό, σε σέβεται και σε τρέμει., Του καμες καλό; Σου βγάζει τα μάτια (Καζαντζάκης, 2013: 83- 84)),* η χειραφέτηση της γυναίκας, η αξία της φιλίας αποτελούν θέματα με παιδαγωγική διάσταση, ενώ και έννοιες, όπως ο πόλεμος ως δράση ευθύνης, η ελευθερία, η έννοια του Χρέους, μια βαθύτατα στερεωμένη έννοια στον Καζαντζάκη, η αξία της τιμής, ο σεβασμός αποτελούν παιδαγωγικές αρετές, που πρέπει να έχει καθένας, που θέλει να λέγεται καλλιεργημένος Άνθρωπος.

Επίλογος

Θα μπορούσε κάποιος να γεμίσει άπειρες σελίδες με ανάλογες ρήσεις, όμως ένας τέτοιος στοχασμός κι ένα τέτοιο πνεύμα, όπως του Καζαντζάκη, δεν χωρούν στις λίγες σελίδες μιας εισήγησης. Ο Νίκος Καζαντζάκης αποδεικνύεται πέρα από σπουδαίος λογοτέχνης κι ένας μεγάλος παιδαγωγός, με διαχρονική ισχύ. Οι παιδαγωγικές του απόψεις αποδεικνύονται, ακόμη και σήμερα, τόσο επίκαιρες όσο ποτέ. Για το λόγο αυτό και συγκαταλέγεται στο πάνθεον των μεγάλων προσωπικοτήτων, που επηρέασαν, αλλά και εξακολουθούν να επηρεάζουν, με το έργο τους, την ανθρώπινη σκέψη και δράση. Η συμβολή του είναι μεγάλη σε αυτό που εργάστηκε με πάθος και ασίγαστη φλόγα: την ηθική εξύψωση του ανθρώπου και της πατρίδας στο ανώτερο βάθρο. *"Ένας μονάχα δρομός υπάρχει"*, θα γράψει στην *Αναφορά στον Γκρέκο: "τον λέν **Ανήφορο**"* (Καζαντζάκης, 2015: 259). Ας ακολουθήσουμε την προτροπή του κι ας ζωγραφίσουμε τον Παράδεισό μας με τα χρώματα της αγάπης, της πίστης, της Ελπίδας, της ηθικής, όπως, με τόσο πάθος και θέρμη, μας παρότρυνε κι ο Νίκος Καζανζάκης να κάνουμε.

Βιβλιογραφία

Genette G.(2007). *Σχήματα ΙΙΙ, Ο Λόγος της Αφήγησης: Δοκίμιο Μεθοδολογίας και Άλλα Κείμενα.* Αθήνα: Πατάκης.

Δημαράς, Κ. Θ. (1975). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ίκαρος.

Hannabuss, S. (1993). Historical Biography for children και Biography in fiction, στο Hanabuss, S and Marcella, R., (επιμ.), *Biography and Children. A study of Biography for Children and Childhood in Biography.* Library Association Publishing, p. 40-53.

Καζαντζάκης Νίκος (2007). *Μέγας Αλέξανδρος*, Αθήνα: Εκδ. Καζαντζάκη [Πάτροκλος Σταύρου].

Καζαντζάκης Νίκος (2007). *Στα Παλάτια της Κνωσού,* Αθήνα: Εκδ.. Καζαντζάκη [Πάτροκλος Σταύρου].

Καζαντζάκης Νίκος (2013). *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (επιστ. Επιμ. Νίκος Μαθιουδάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη [Πάτροκλος Σταύρου].

Καζαντζάκης Νίκος (2015). *Αναφορά στον Γκρέκο,* τόμ. Α΄(επιστ. Επιμ. Νίκος Μαθιουδάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη [Πάτροκλος Σταύρου].

Καζαντζάκης Νίκος (2015). *Αναφορά στον Γκρέκο*, τόμ. Β΄(επιστ. Επιμ. Νίκος Μαθιουδάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη [Πάτροκλος Σταύρου].

Νικολουδάκη-Σουρή, Ελπινίκη (2008). Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η συνεργασία Γαλάτειας και Νίκου Καζαντζάκη στη συγγραφή Αναγνωστικών για το Δημοτικό σχολείο. Στο Χριστίνα Αρυροπούλου (επιμ.), *Νίκος* Καζαντζάκης *και Εκπαίδευση. 50 χρόνια από το θάνατο του. Αφιέρωμα.* Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Σπανάκη, Μαρία (2011). *Ο Καζαντζάκης και η Παιδική Λογοτεχνία. Μύθος και Ιστορία στα Μυθιστορήματα: Ο Μέγας Αλέξανδρος, Στα Παλάτια της Κνωσού.* Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κύπρου, εκδ. Gutenberg.

Στεφανάκης, Γιώργος, Μ. (1997). *Αναφορά στον Καζαντζάκη,* Αθήνα: Καστανιώτης.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 1

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΑ
ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Άννα - Μαρία Γεωργούση

Λογοτέχνες και παιδαγωγοί: ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Γρηγόριος Ξενόπουλος ως συγγραφείς αναγνωστικών

1. Οι λογοτέχνες και η εποχή τους. Οι πρώτες ταραγμένες δεκαετίες του 20ου αι.

Η έννοια της παιδικής ηλικίας, ως διακριτής φάσης της ανθρώπινης ζωής, είναι μια επινόηση των νεότερων χρόνων. Επιβάλλεται στην κοινωνική συνείδηση περίπου τον 17ο αιώνα, οπότε το παιδί ξεφεύγει οριστικά από τον κόσμο των μεγάλων, στον οποίο ανήκε, και αναγνωρίζεται η ιδιαιτερότητά του (Αριές, 1990: 173). Μια νέα εποχή μέριμνας για την αγωγή και την παιδεία του ξεκινά, που στην Ελλάδα[1] κορυφώνεται στις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ου αι., οι οποίες διαπνέονται από πνεύμα ανακαινιστικό. Οι βενιζελικές κυβερνήσεις επιχειρούν μια πλατιά μεταρρυθμιστική προσπάθεια στον χώρο της εκπαίδευσης, οι διανοούμενοι γίνονται δίαυλοι προοδευτικών παιδαγωγικών αντιλήψεων, ενώ, παράλληλα, ξεκινά μια σειρά αντιπαραθέσεων, γύρω από τη γλώσσα. Η εφημερίδα Ο *Νουμάς*, που ιδρύεται το 1903, με στόχο τη σταδιακή καλλιέργεια της δημοτικιστικής λογοτεχνίας, θα γίνει το βήμα των ιδεολογικών ζυμώσεων,[2] ενώ το γενικευμένο παιδαγωγικό πνεύμα επικυρώνει και η εμφάνιση του Εκπαιδευτικού Ομίλου[3] το 1910, που αναλαμβάνει να προωθήσει, στην πράξη, το εκπαιδευτικό όραμα των δημοτικιστών.

2. Γρηγόριος Ξενόπουλος και Νίκος Καζαντζάκης: συγκλίσεις και αποκλίσεις

Μια τέτοια ατμόσφαιρα πλαισιώνει δυο λογοτεχνικές φυσιογνωμίες, όπως είναι ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Γρηγόριος Ξενόπουλος. Ο πρώτος πιο νέος (τον χωρίζουν 16 χρόνια από τον Ξενόπουλο), πιο μαχητικός, πιο απόλυτος. Ήδη έχει δώσει δείγματα της ορμητικής και ανυποχώρητης φύσης του. Από το 1909 έχει επανασυστήσει τον δημοτικιστικό σύλλογο "Σολωμός" στο Ηράκλειο, ενώ, τον επόμενο χρόνο, γίνεται γραμματέας του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Η ανυπόγραφη "Απολογία", που δημοσιεύεται στον *Νουμά,* το 1909 -και του πιστώνεται- είναι αποκαλυπτική του στοχασμού του. Μόνο η δημοτική μπορεί να καταχτήσει τον νου των παιδιών, να τα φέρει κοντά στον κόσμο των αισθημάτων.[4]

Ο Ξενόπουλος, από την άλλη, έχοντας ήδη παγιώσει τη συγγραφική του ταυτότητα και αρχισυντάκτης του πιο σημαντικού παιδικού περιοδικού της εποχής (*της Διάπλασης των Παίδων*), ακολουθεί μια πιο μετρημένη, πιο σίγουρη οδό. Είναι πρωτοπόρος, ξέρει να οσμίζεται το καινούριο και τις ανάγκες της εποχής, αλλά δεν επιθυμεί και μια μετωπική σύγκρουση με την καθεστηκυία τάξη, με το κοινό, που διαβάζει τα πεζογραφήματά του, βλέπει τα θεατρικά του[5] και (με την ιδιότητα του ενήλικου "συναναγνώστη"[6]) "εγκρίνει" τα παιδικά του κείμενα. Γι' αυτό και δεν τα "έχει καλά" με τον κύκλο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, που αναμένει από αυτόν μια πιο σαφή και ξεκάθαρη τοποθέτηση απέναντι στο Γλωσσικό.[7] Η κριτική, που του κάνει ο Νουμάς, είναι συχνά σκληρή (ίσως και άδικη[8]), ενώ η Γαλάτεια Καζαντζάκη, με άρθρο της στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου,* σχολιάζει, με δριμύ τρόπο, *τη Διάπλαση των Παίδων,* κατηγορώντας την ότι λειτουργεί ως όργανο προπαγάνδας ξένων ηθών και εθίμων.[9]

Παρά το τεταμένο κλίμα και την οργίλη επίθεση της Γαλάτειας στον Ξενόπουλο, δεν έχουμε ενδείξεις, που να πιστοποιούν ότι η σχέση ανάμεσα στους λογοτέχνες, που μας ενδιαφέρουν, υπήρξε ιδιαίτερα οξυμένη. Η ευθυκρισία και το ιδιαίτερο φιλολογικό ένστικτο του Ξενόπουλου δεν του επέτρεψαν να αγνοήσει την πληθωρική συγγραφική παρουσία του Καζαντζάκη· άλλωστε, οι δυο τους αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της ακόρεστης πνευματικής λαιμαργίας της γενιάς τους (Δημαράς, 1964:441). Τα κατοπινά χρόνια θα αναφερθεί σε αυτόν με διάφορα άρθρα του και θα φιλοξενήσει κείμενά του στη *Νέα Εστία.*[10] Οι δυο τους μαζί με τον Σικελιανό και τον Παλαμά θα συστήσουν την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, ενώ το 1930 ο Ξενόπουλος -υπό την ιδιότητα του διευθυντή της *Νέας Εστίας*- θα αναλάβει ρόλο υπερασπιστή Καζαντζάκη και Γληνού, που απειλούνται με νομική δίωξη για την έκδοση της *Ασκητικής* (που δήθεν γελοιοποιούσε την Εκκλησία). Η δήλωσή του είναι χαρακτηριστική: «Ο κ. Καζαντζάκης, ποιητής και φιλόσοφος, δεν είναι από κείνους που μπορούν να σέρνονται στα δικαστήρια και να δικάζονται για τις ιδέες τους... Ίσως οι δημοσιογράφοι να είναι υπεύθυνοι για τη γελοιοποίηση της Εκκλησίας, όχι όμως ένας ποιητής-φιλόσοφος, όπως ο Καζαντζάκης, που η *Ασκητική* του δεν έχει κανέναν αντίκτυπο στον κοσμάκη. Αυτοί που διαβάζουν και καταλαβαίνουν μια τέτοια μελέτη είναι άνθρωποι που διαβάζουν, σε πολλές γλώσσες, άλλες μελέτες-και πολύ χειρότερες».[11]

Για τον Ξενόπουλο, που συνήθισε να γράφει "απλά, καθαρά και ξάστερα", το πυκνό -και ενίοτε δυσνόητο- φιλοσοφικό ύφος του Καζαντζάκη λειτουργεί ως τροχοπέδη για τον απλό αναγνώστη. Το ίδιο συμβαίνει

---

[1] Στην Ελλάδα η αναζήτηση αυτής της νέας ταυτότητας του παιδιού είναι μια διαδικασία μακρά και χρονοβόρα, που αρχίζει να εντατικοποιείται μεν από τον 19ο αι. αλλά δεν οδηγεί άμεσα σε ένα ενιαίο πρότυπο της παιδικής ηλικίας. Έτσι, σε κείμενα, που έχουν αποκλειστικό αποδέκτη τους το παιδί, όπως είναι τα αναγνωστικά, η απεικόνιση της παιδικότητας δεν είναι πάντα διαυγής· θα δούμε να συνυπάρχουν η ηθική απειρία, ο κίνδυνος της παρεκτροπής και ο φόβος της τιμωρίας με την ανοχή και την ανεκτικότητα (Μακρυνιώτη, 1986: 293).

[2] *Ο Νουμάς* το 1905 (2-1-1905, τχ 129, σ. 6), προκηρύσσει διαγωνισμό αναγνωσματαρίου «ανθρωπινού και ρωμαϊκού... με λέξεις που να τις ακούει το παιδί κάθε ώρα και στιγμή στο σπίτι του». Κριτές είναι ο Ψυχάρης, ο Πάλλης και ο Παλαμάς. Ακολουθεί το 1907 διαγωνισμός για αναγνωστικά (βλ. *Ο Νουμάς,* 28-1-1907, τχ 232, σελ. 1), που δε βρήκε όμως έμπρακτη ανταπόκριση.

[3] Πρώτος γραμματέας του Ομίλου αναλαμβάνει ο Νίκος Καζαντζάκης, οι θέσεις του οποίου για τη δημοτική γλώσσα έχουν εκφραστεί δημόσια ήδη από το 1907, με το άρθρο του «Το γλωσσικό μας ζήτημα» (*Ακρόπολις,* 31-5-1907). *Τα Δελτία του Εκπαιδευτικού Ομίλου* πάντως είναι αποκαλυπτικά ως προς τις πνευματικές και παιδαγωγικές αναζητήσεις της εποχής, αφού στις σελίδες τους φιλοξενούνται οι προβληματισμοί και το όραμα σημαντικών πνευματικών ανθρώπων, όπως η Π. Δέλτα, ο Κ. Παλαμάς κ.α.

[4] Η Απολογία αυτή αποτελεί τη διακήρυξη του δημοτικιστικού Συλλόγου "ο Σολωμός" (ο οποίος συστήνεται πλέον στο Ηράκλειο, μετά από τα έκτροπα στα Χανιά, που οδήγησαν στη διάλυσή του). Αν και ανυπόγραφη, φέρει δείγματα, που προσομοιάζουν στην ιδεολογία και τη φυσιογνωμία του Καζαντζάκη (όπως είναι π.χ. η εμμονή στην ιδέα της τιμής). Άλλωστε, όταν ο Παλαμάς ύμνησε την Απολογία, ο ίδιος ο Καζαντζάκης τον ευχαρίστησε (βλ. Αλεξίου-Στεφανάκης, 1977: 122). Στο κείμενο εξετάζονται τα καταστρεπτικά αποτελέσματα της καθαρεύουσας σε επίπεδο εκπαιδευτικό, κοινωνικό και εθνικό και προκρίνεται η υιοθέτηση της δημοτικής. Η φυσική γλώσσα είναι η μόνη κατάλληλη να μορφώσει τον νου και την καρδιά των παιδιών και να κατασκευάσει χαρακτήρες ικανούς να διαχειριστούν την αναγέννηση της Φυλής μας. Βλ. σχετικά *Ο Νουμάς,* τχ 347, 7 του Θεριστή 1909, σελ. 9-12.

[5] Για παράδειγμα, το θεατρικό του *Οι φοιτητές,* που έχει ως ιστορικό πλαίσιο την Γλωσσική Αντιπαράθεση, γράφεται το 1919, επί κυβέρνησης Βενιζέλου και εφόσον έχει προηγηθεί η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση.

[6] Στην περίπτωση της παιδικής λογοτεχνίας θα πρέπει να δεχτούμε ότι ο μικρός αναγνώστης ουσιαστικά δε "διαβάζει" ποτέ μόνος του αλλά σύμφωνα με ή και με τις επιθυμίες, την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία (ακόμα και απαγόρευση) του ενηλίκου είτε αυτός είναι γονιός είτε δάσκαλος. Υπονοείται πάντα ένας ενήλικος "συναναγνώστης", φορέας κι αυτός του καιρού του, ο οποίος λειτουργεί περίπου σαν λογοκριτής. Ο συγγραφέας, λοιπόν, για παιδιά είναι ίσως ο μόνος που πρέπει να απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο κοινό και ταυτόχρονα να ελκύει και ένα άλλο, αφού η κοινωνία περιμένει απ' αυτόν να εκτιμάται τόσο από τα παιδιά όσο και από τους μεγάλους. Βλ. σχετικά Shavit, 1986: 37, 41, Ζερβού, 1999[3]: 76, Κανατσούλη, 2007: 8.

[7] Όπως, πολύ χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης (1963: 318-9), ο Ξενόπουλος γράφει σε μια γλώσσα «που είναι και δεν είναι δημοτική». Η μετριοπάθεια του Ξενόπουλου διακρίνεται και στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται το Γλωσσικό Ζήτημα, μέσα από τις σελίδες της Διάπλασης. Επανειλημμένα, το περιοδικό, μέσα από τη στήλη της Αλληλογραφίας, υποστηρίζει τη μέση οδό, ενώ δηλώνει ότι φοβάται μια ανοιχτή παραδοχή υπέρ της δημοτικής, που θα του στερήσει αναγνώστες (*Η Διάπλασις των Παίδων* τ. 21, αρ. 12, 22-2-1914, σ. 99). Από την άλλη, βέβαια, ο Ξενόπουλος στηρίζει ανοιχτά με Επιστολή του ενέργειες, όπως η κατάρτιση της Βιβλιοθήκης του Εκπαιδευτικού Ομίλου (ο.π., σ. 94). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη στάση του περιοδικού και του Ξενόπουλου απέναντι στο Γλωσσικό βλ. Πάτσιου, 1995: 177-197.

[8] Ο Ταγκόπουλος, ο διευθυντής του *Νουμά* παραδέχεται, άλλωστε, ότι: «Για τον Ξενόπουλο κι όταν ακόμα στην οξύτερη περίοδο του γλωσσικού αγώνα βρισκόμαστε στα δύο αντίμαχα στρατόπεδα, εκείνος συμβιβαστικός κι εγώ σημαιοφόρος του ψυχαρισμού, κι έτσι, από λόγους σκοπιμότητας αναγκαζόμουνα να τον χτυπώ αλύπητα κι αιματηρά -για τον Ξενόπουλο λοιπόν ποτέ δε δίσταζα να ομολογώ, προφορικά όμως, όχι γραπτά, γιατί scripta manent- πως εξόν από την άλλη αξιόλογη λογοτεχνική του εργασία, έχει προσφέρει στο σύγχρονο νεοελληνικό θέατρο κάτι περισσότερο σε ποιότητα, ίσως και σε ποσότητα, από ό,τι προσεφέραμε όλοι εμείς οι άλλοι...» (Ξενόπουλος, 1958: 31-2). Ενδεικτικό της αρνητικής στάσης του *Νουμά* απέναντι στον Ξενόπουλο είναι το άρθρο του Η. Βουτιερίδη «"Η Διάπλαση" και τα Ρωμιόπουλα» (*Ο Νουμάς,* 9-12-1907 και 16 -12-1907, τχ 273 και 274, σελ. 6 και 7-8 αντίστοιχα), που κατηγορεί το περιοδικό ότι με τους διαγωνισμούς, που διοργανώνει, εθίζει τα παιδιά σε λογικές "κομματισμού".

[9] Το άρθρο δημοσιεύεται στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου,* τ. 3 (1913), σ. 216-231 και είναι ενδεικτικό της εθνοκεντρικής ιδεολογίας και του μεγαλοϊδεατισμού της συγγραφέως, η οποία, βέβαια, αργότερα θα προσχωρήσει στο δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού (βλ. και Γεωργίου, 2014: 8). Ο Ξενόπουλος θα απαντήσει στην κριτική της Γαλάτειας με το άρθρο του "Μυθιστορήματα δια παιδιά" (*Εφημερίς,* 26-4-1914). Μια γεύση από τις φιλολογικές αντιπαλότητες της εποχής μας δίνει και μια επιστολή του Αργύρη Εφταλιώτη στην Πηνελόπη Δέλτα, όπου της γράφει χαρακτηριστικά (σε απάντηση δικού της γράμματος, στο οποίο η Δέλτα επίσης αναφέρεται στον Ξενόπουλο): «Ο Ξενόπουλος δεν έκαμε τίποτα, για να υπηρετήση την Ιδέα. Απεναντίας την έβλαψε πολύ με τις μισές πολιτικές του... είναι "του κόσμου" άνθρωπος, και κοιτάζει το συμφέρο του. Για το έθνος του δεν πεθαίνει αυτός», Λευκοπαρίδης (επιμ.), 1956: 189.

[10] Ενδεικτικά αναφέρω την κριτική της *Οδύσειας* στα Αθηναϊκά Νέα στις 29-1-1939. Η "καλή πρόθεση", βέβαια, του Ξενόπουλου τον ωθεί να δημοσιεύσει στη Νέα Εστία (τ. 4, τχ 15-39, 1-8-1928, σ. 675-6) ένα απόσπασμα-απομίμηση της καζαντζακικής *Οδύσειας,* το οποίο δήθεν έχει στείλει ο Καζαντζάκης προς το περιοδικό, αναγνωρίζοντας την αξιοπρόσεκτη συμβολή του στη ν.ε. φιλολογία. Ο ίδιος ο συγγραφέας θα ενημερωθεί για το γεγονός και θα το διαψεύσει από το εξωτερικό, όπου βρίσκεται (*Νέα Εστία* τ. 5, τχ 54, 15-3-1929, σ. 230, βλ. σχετικά και Πρεβελάκη, 1984: 101).

[11] *Ν. Εστία,* τχ 81, 1-5-1930, σ. 490.

και με την *Οδύσεια*, την οποία εξαίρει στην κριτική του, κυρίως για τον λεξιλογικό της πλούτο, αν και αναγνωρίζει τη λογοτεχνική αξία του ποιητή Καζαντζάκη. Από την άλλη, ο Καζαντζάκης δε διστάζει να του στέλνει κείμενα προς δημοσίευση -όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του με τον Πρεβελάκη- άλλοτε εκτιμώντας το κριτικό του αισθητήριο και άλλοτε καυτηριάζοντας την αδιαφορία του.[12] Όσο προσχωρεί, πάντως, στον κομμουνισμό, είναι αλήθεια ότι ανοίγει ένα χάσμα με την αστική διανόηση, που εκπροσωπεί ο Ξενόπουλος·[13] ένα χάσμα, ωστόσο, που δε θα δυσχεράνει τη μεταξύ τους επαφή ούτε θα μειώσει το σεβασμό του ενός για τον άλλο.

3. Συγγραφείς παιδιών - συγγραφείς ενηλίκων

Όταν ο Ξενόπουλος ξεκινάει να γράψει αναγνωστικό το 1924, έχει ένα προβάδισμα έναντι του Καζαντζάκη. Η ενασχόλησή του με το παιδί-αναγνώστη είναι μακρά, χρονολογείται τουλάχιστον από το 1890, οπότε και γράφει την *Αδελφούλα μου,* το πρώτο παιδικό μυθιστόρημα στη δημοτική. Επιπλέον, έχει μελετήσει συστηματικά παιδαγωγικές θεωρίες και αναγνωστικά, ελληνικά και ξένα, επεξεργάζεται σε καθημερινή βάση την ύλη ενός περιοδικού, που απευθύνεται σε παιδιά, ενώ η ιδιότητα του πατέρα και οι προσωπικές συναντήσεις με τους μικρούς του αναγνώστες εμποτίζουν με τη δύναμη του βιώματος αυτό το γνωσιολογικό υπόβαθρο.

Ο Νίκος Καζαντζάκης, από την άλλη, το 1914 δε διαθέτει ακόμα ανάλογη τριβή με το αντικείμενο αυτό, δηλ. την παιδική λογοτεχνία.[14] Κομίζει, όμως, ένα γνήσιο ενδιαφέρον για το παιδί και την εκπαίδευσή του -άλλωστε έχει ζήσει από κοντά τον εκπαιδευτικό αναβρασμό, που χαρακτηρίζει τα χρόνια της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)[15] - και φυσικά το ηθικό και διανοητικό βάρος της προσωπικότητάς του.

Αμφότεροι οδηγούνται στη συγγραφή αναγνωστικού για τους ίδιους μάλλον λόγους. Οπωσδήποτε, το οικονομικό όφελος είναι ισχυρό, εφόσον μάλιστα πρόκειται για επαγγελματίες λογοτέχνες, που ζουν από το έργο τους. Οι απολαβές από τα σχολικά βιβλία είναι καλές, καθώς οι επανεκδόσεις[16] εξασφαλίζουν ένα σταθερό εισόδημα. Από την άλλη, το παιδαγωγικό κίνητρο είναι εξίσου σημαντικό.[17] Και οι δυο βρίσκουν πρόσφορο έδαφος, για να διοχετεύσουν την ιδεολογία τους -γλωσσική και ευρύτερα κοσμική- σε ένα κοινό αδιαμόρφωτο και απροκατάληπτο, αφού τα παιδιά, σε αντίθεση με τους ενήλικες, δε διαθέτουν ένα

[12] Όπως γράφει στον Πρεβελάκη το 1933: «Το τραγούδι αυτό (για τον Dante) το 'στειλα του Ξενόπ[ουλου] παρακαλώντας να το δημοσιέψει, αν του αρέσει, στη *Ν[έα] Εστία*. Δεν μου απάντησε, πάει να πει δεν του άρεσε, και δεν ήξερα αν είχε δίκιο ή άδικο» (Πρεβελάκης, 1984: 355). Σε ακόλουθη επιστολή του, όμως, φαίνεται ότι η αδιαφορία του Ξενόπουλου τον έχει εξοργίσει: «Υγεία σωματική, πείσμα, όρτσα ψυχικό, τίποτα άλλο δε θέμε· κι αυτά δεν τα περιμένουμε βέβαια απ' τους ανθρώπους. Εγώ δεν τους μισώ, τους λυπούμαι και τους σιχαίνουμαι σωματικά. Είναι περσότερο τιποτένιοι και δυστυχείς παρά κακοί. Είναι θύματα άθλια δυνάμεων σκοτεινών, ανεξάρτητών τους. Με αυτή τη "φιλάνθρωπη" ιδέα μου, την παθαίνω συχνά και θα την παθαίνω πάντα. Γι' αυτό έγραψα και του Ξεν[όπουλου] - κι ούτε η άρνησή του ούτε η αποδοχή του θα μου προξενούσε έκπληξη. Έτσι που φέρθηκε, τον λυπούμαι διπλά -και μια μέρα πάλε θα του... ξαναγράψω!» (ο.π., 361).

[13] Σε επιστολή του 1929 προς τον Πρεβελάκη διαβάζουμε: «Θα Σας στείλω πάλι τον Επίλογο, με κάποιες διόρθωσες, αν τύχει και τον μεταφράσετε για την *Νέα Εστία*. Εκεί θα 'θελα, γιατί δεν ταιριάζει καθόλου με τον τόνο του περιοδικού. Ο Νέγρος (προφανώς αναφέρεται στο έργο του Toda-Raba, που πραγματεύεται τον αντίκτυπο της Οκτωβριανής Επανάστασης) στου Ξενόπουλου το σπίτι μου αρέσει» (Πρεβελάκης, 1984: 137-8).

[14] Το ενδιαφέρον του για την παιδική λογοτεχνία ενισχύεται κατά την παραμονή του στο εξωτερικό τα επόμενα χρόνια και μέσα από την επαφή του με το ξένο παιδικό βιβλίο, το οποίο αναλαμβάνει να διασκευάσει και να μεταφράσει. (Σπανάκη, 2011: 43-4). Για παράδειγμα, θα μεταφράσει Ιούλιο Βερν (*τον Γύρο του κόσμου εις 80 μέρες το 1931, τον Μιχαήλ Στρογκώφ* το 1942), Κάρολο Ντίκενς (*τον Όλιβερ Τουίστ* το 1933), Τζόναθαν Σουίφτ (*Τα ταξίδια του Γκιούλιβερ* το 1931) Χάριετ Μπίτσερ Στόου (*την Καλύβα του μπαρμπα- Θωμά* το 1942) κ.α. Επίσης, κατά τον Φάνη Κακριδή (1998: 122-123), κειμενικές ενδείξεις τοποθετούν τη σύλληψη των δυο παιδικών του μυθιστορημάτων (*Ο Μέγας Αλέξανδρος, Στα παλάτια της Κνωσού*) μεταξύ 1914-1922.

[15] Σχετικά με την οργάνωση της παιδείας στην Κρητική Πολιτεία βλ. Παπαδογιαννάκης, 2002.

[16] Η επιτυχία του αναγνωστικού *Ο καλός δρόμος* του Ξενόπουλου (έκανε 10 αλλεπάλληλες εκδόσεις από το 1924 ως το 1934) έδωσε μεγάλη χαρά στον συγγραφέα, ο οποίος έγραψε σε ένα γράμμα του προς την Κατίνα Παπά: «Ως σήμερα το Αναγνωστικό μου πούλησε 50.000 αντίτυπα κι από τη Δευτέρα αρχίζουμε Β΄ έκδοση άλλες 20.000, που μου λένε ότι κι αυτές θα πουληθούν. Δεν τόξερα πως είχα τόσους φίλους ανάμεσα στους Δασκάλους και στις Δασκάλες.» (Τρόβας, 1984: 84-5). Επίσης, η μαρτυρία της Έλλης Αλεξίου (2016: 88-9) αποδεικνύει ότι τα λεφτά από τα αναγνωστικά, που συνέγραψαν μαζί Γαλάτεια και Νίκος Καζαντζάκης, έκαναν πλούσιο το ζευγάρι και αποδέσμευσαν τον Καζαντζάκη από τις "μεταφράσεις και τα ξεστρατίσματα".

[17] Η ενασχόληση με την παιδική λογοτεχνία (μέσα στην οποία εντάσσονται και αναγνωστικά, όπως αυτά που μελετάμε, τα οποία είναι μικρά μυθιστορήματα) συχνά προσφέρει περισσότερη ικανοποίηση στον συγγραφέα. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Roald Dahl, όταν γράφει για ενήλικες, προσπαθεί να τους διασκεδάσει, ενώ ένα καλό παιδικό βιβλίο είναι κάτι πολύ περισσότερο από διασκέδαση, αφού διδάσκει στα παιδιά τη χρήση των λέξεων, τη χαρά του να παίζεις με τη γλώσσα, τα ωθεί να αγαπήσουν τα βιβλία και να γίνουν αναγνώστες. Έτσι, η γνώση και η χρήση του βιβλίου συνιστά εφόδιο ζωής, West, 1990: p. 65-6.

έτοιμο ρεπερτόριο γνώσεων και εμπειριών και γι' αυτό έρχονται αντιμέτωπα με το κείμενο, μέσα από μια πιο καθαρή ματιά.[18]

Εντούτοις, αν και είναι γοητευτική, η αποστροφή προς το παιδί-αναγνώστη συνεπάγεται κάποιες δεσμεύσεις από την πλευρά του συγγραφέα, ο οποίος καλείται να "χαλιναγωγήσει" τη γραφή του και να συμβαδίσει με τις αντιλήψεις της εποχής του, γύρω από την παιδικότητα. Με άλλα λόγια, καλείται να συμμορφωθεί με την "παιδαγωγική λογοκρισία", υποκύπτοντας, παράλληλα, σε μια "αδιόρατη και ανομολόγητη αυτολογοκρισία".[19]

Κατ' αυτό τον τρόπο, λογοτέχνες, όπως ο Ξενόπουλος και ο Καζαντζάκης, που γράφουν εξίσου για παιδιά και ενήλικες, εμφανίζουν μια διπλή ταυτότητα. Η παιδική λογοτεχνία ως αφηγηματικό είδος απαιτεί απλούστερες υφολογικές δομές, μονοσήμαντες αξίες, ξεκάθαρη διάκριση καλού και κακού, χαρούμενο τέλος.[20] Επιβάλλει μια διακριτική -σχεδόν υποδόρεια- παρουσίαση των αρνητικών καταστάσεων της ζωής και λεπτούς χειρισμούς της ιδεολογίας του συγγραφέα, προκειμένου να μη θεωρηθεί το έργο του προπαγανδιστικό.

Έτσι, ο Καζαντζάκης του *Όφις και κρίνο* (1906) -όπου μέσα από μια παραληρηματική αφήγηση με εμφανείς αισθητιστικές[21] επιρροές μάς παρουσιάζεται ένα ερωτικό πάθος νοσηρό και καταστρεπτικό- ή του δραματικού *Πρωτομάστορα* (1909) -μιας παραλλαγής του "Γιοφυριού της Άρτας"- προφανώς και διαφέρει από τον συγγραφέα του σχολικού αναγνωστικού *Οι τρεις φίλοι* (1914).[22] Το ίδιο ισχύει και για τον Ξενόπουλο. Η αυτοχειρία της νεαρής ηρωίδας του *Κόκκινου Βράχου,* που υποφέρει από έναν ανεκπλήρωτο έρωτα (1915) ή ο προκλητικός νατουραλισμός της *Τιμής του αδελφού* (1920) -ενός έργου, που ακόμα και σήμερα μας σοκάρει- είναι στοιχεία, που δε θα μπορούσαν να έχουν θέση σε ένα εγχειρίδιο για μαθητές· πόσο μάλλον όταν αυτό φέρει τον πολύ χαρακτηριστικό τίτλο "ο Καλός δρόμος" (1924).[23]
Δεν είναι, όμως, ο συγγραφέας, που μεταμορφώνεται, αλλά το πλαίσιο, που αλλάζει, οπότε και αυτός καλείται πλέον να διατυπώσει μια απόλυτα σοβαρή, ώριμη άποψη και να την κάνει τελείως απλή, φωτεινή και διάφανη (Χαντ, 2001).

4. Το αναγνωστικό *Οι τρεις φίλοι* (1914)

Το αναγνωστικό *Οι τρεις φίλοι* είναι αποτέλεσμα της ανταπόκρισης του ζεύγους Καζαντζάκη στην προκήρυξη συγγραφής αναγνωστικών του 1913. Στον τίτλο, βέβαια, το όνομα του Νίκου Καζαντζάκη απουσιάζει. Εντούτοις, πλήθος μαρτυρίες -που έχει αναδείξει η έρευνα της Ελπινίκης Νικολουδάκη-Σουρή-[24] μας επιτρέπουν, με σχετική ασφάλεια, να το προσθέσουμε, αποδίδοντας την επιθυμία του Καζαντζάκη για ανωνυμία αφενός σε λόγους προσωπικούς -μιας και η έκθεση του ονόματός του συχνά συνεπαγόταν ανεπιθύμητες προστριβές- και αφετέρου σε ένα ηθικού τύπου δίλημμα. Το 1910 είχε αναλάβει γραμματέας του Εκπαιδευτικού Ομίλου και αυτό απαιτούσε από αυτόν μια ιδεολογική συνέπεια. Διαβλέποντας το ενδεχόμενο γλωσσικών

[18] «Τα βιβλία για παιδιά είναι διαφορετικά από τα βιβλία για τους ενήλικες. είναι γραμμένα για διαφορετικό κοινό, ένα κοινό που διαθέτει διαφορετικές δεξιότητες, διαφορετικές ανάγκες και διαφορετικούς τρόπους ανάγνωσης. Επιπροσθέτως, τα παιδιά βιώνουν τα κείμενα με τρόπους συχνά άγνωστους, για τους οποίους όμως πολλοί από εμάς υποψιαζόμαστε έντονα ότι είναι πολύ πλούσιοι και πολύπλοκοι» (Hunt 2009: 17).
Βλ. σχετικά Ζερβού, 19994: 25-36.

[19] Βλ. σχετικά Ζερβού, 19994: 25-36.

[20] Σχετικά με τις ιδιοτυπίες της γραφής για παιδιά και για ενήλικες βλ. ενδεικτικά Shavit, 1986: 43-59, Shavit, 1999: 63-78 και Chambers, 1990.

[21] Σχετικά με την οργάνωση της παιδείας στην Κρητική Πολιτεία βλ. Παπαδογιαννάκης, 2002.

[22] Αναφέρομαι εδώ σε έργα του για ενήλικες, που προηγούνται του αναγνωστικού αυτού. Ενδεχομένως η διάσταση λογοτεχνίας για ενήλικες και λογοτεχνίας για παιδιά θα ήταν πιο ξεκάθαρη, αν χρησιμοποιούσαμε τα δύο παιδικά μυθιστορήματα του Καζαντζάκη και έργα του, όπως *ο Χριστός ξανασταυρώνεται* (και τα τρία έχουν το μοτίβο του μοναχικού αγωνιστή).

[23] Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται από τον Ε.Ν. Μόσχο (*Κριτικά Φύλλα* 1976-7: 511) «είναι περίεργο και μαζί αξιοθαύμαστο πώς κατόρθωνε ο Ξενόπουλος -με συγγραφική δράση τέτοια και με ήρωες και ηρωίδες άλλης εντελώς ψυχοσύνθεσης και νοοτροπίας, που τον έκαναν να κινείται μέσα σ' έναν εντελώς άλλο περίγυρο και σε μιαν εντελώς διαφορετική ατμόσφαιρα- να συλλαμβάνει τον παλμό και τις ανησυχίες των μικρών παιδιών».

[24] Βλ. Νικολουδάκη-Σουρή, 2008: 27-30. Ενδεικτικά ας αναφέρουμε τη μαρτυρία της Έλλης Αλεξίου (2016: 88-9): «Προκηρύσσεται διαγωνισμός συγγραφής βιβλίων στη δημοτική γλώσσα κ' η Γαλάτεια, βοηθούμενη από το Νίκο, κι ο ίδιος ο Νίκος πέφτουν με τα μούτρα στο γράψιμο των Αναγνωστικών».

υποχωρήσεων -κάτι που τελικά έγινε- προτίμησε να μείνει στην αφάνεια (Νικολουδάκη-Σουρή, 2008: 37).
Το αναγνωστικό εγκρίνεται και, όπως είχε προβλέψει ο συγγραφέας του, ξεκινούν αντιδράσεις από τη Φιλοσοφική Σχολή, που αναστέλλουν τη γλωσσική μεταρρύθμιση και αναγκάζουν τους συντάκτες των βιβλίων να προβούν σε διορθώσεις. Έτσι, *Οι τρεις φίλοι* μπλέκουν σε ένα περίεργο "γλωσσικό ταξίδι", που αντικατοπτρίζει, με τον πιο εύγλωττο τρόπο, το αμφίρροπο κλίμα της εποχής. Το 1914 "μεταγλωττίζονται" στην καθαρεύουσα, αφού, όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Μεσολωράς, η νεωτερική τους γλώσσα δεν ανταποκρίνεται στις καθιερωμένες ανάγκες (Τριανταφυλλίδης 1963: 467), με την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917 ξαναβρίσκουν την αρχική τους μορφή και το 1920 -μετά την καταδίκη της Επιτροπείας[25] - επιστρέφουν στην καθαρεύουσα.
Παρά τις γλωσσικές περιπέτειες, το αναγνωστικό διατηρεί αλώβητη την αρχική του φρεσκάδα. Το περιεχόμενό του δεν είναι πρωτότυπο αλλά ελκυστικό, αφού ακολουθεί την οικεία παράδοση των "Ροβινσωνιάδων",[26] που διαχρονικά γοητεύει μεγάλους και παιδιά· ακόμα και τον ίδιο το Ρουσσώ, που το προτείνει στον Αιμίλιο ως την πιο πετυχημένη πραγματεία φυσικής αγωγής. Η ιστορία ξετυλίγεται μπροστά μας, μέσα από τη ματιά ενός ώριμου αφηγητή, ο οποίος αναπολεί την περιπέτεια της ζωής του, όταν -11χρονο αγόρι- συνοδεύει τον θείο του σε ένα υπερπόντιο ταξίδι και απρόοπτα ναυαγεί, μαζί με τα δυο παιδιά του καπετάνιου, τον συνομήλικό του Νίκο και τη μικρότερη Ανθούλα, σε ένα νησί. Εκεί, οι τρεις ήρωες θα αναγκαστούν να επιβιώσουν, μέσα από την οργάνωση μιας υποτυπώδους κοινότητας, επιστρατεύοντας την εφευρετικότητα και τα βιώματά τους και βάζοντας, κατά μέρος, τις προσωπικές έριδες.

Ο πυρήνας του βιβλίου είναι ανθρωποκεντρικός· είναι ένας ύμνος στην ανθρώπινη θέληση, μέσα από μια πλοκή συναρπαστική, με κάποια παραμυθικά στοιχεία και ένα ιδιαίτερο χιούμορ,[27] που πηγάζει από την ώριμη αφηγηματική προοπτική. Εφόσον, όμως, προορίζεται για σχολική χρήση, αναγκαστικά ο αφηγηματικός χρόνος διακόπτεται, μονίμως, από την παρεμβολή πάμπολλων και ποικίλων πληροφοριών, συνυφασμένων με όλες τις γνωστικές περιοχές του σχολικού προγράμματος της εποχής (Γεωργίου, 2014).[28] Το εγχειρίδιο είναι γραμμένο με το ερβαρτιανό σύστημα σύνταξης Αναγνωστικών, που υιοθετεί την ενιαία αφηγηματική δομή. Έτσι, διατηρείται αμείωτο το ενδιαφέρον του μικρού μαθητή και, όπως διαπιστώνει και η -κατά τα άλλα αυστηρή- Πηνελόπη Δέλτα στην κριτική της, το αναγνωστικό ξεχωρίζει σε γενικές γραμμές από τα σύγχρονά του τόσο για το ύφος όσο και για το ήθος, που προβάλλει.[29]

Η ταυτόχρονη παρουσία του συγγραφικού ζεύγους διατρέχει ολόκληρο το αναγνωστικό. *Οι τρεις φίλοι* έχουν το εθνικό ιδεώδες της Γαλάτειας, που ευθύνεται και για την ελληνοπρεπή αμφίεση του κειμένου. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, την ιστορική συγκυρία, που γέννησε το κείμενο.[30] Είμαστε λίγο μετά τους Βαλκανικούς, το κλίμα της ευφορίας και της εθνικής ανάτασης είναι ισχυρό.

Τον συγγραφέα Καζαντζάκη τον συναντάμε, καταρχάς, στη ρέουσα γλώσσα, την τόσο στρωτή και καθόλου φλύαρη. Άλλωστε, και στις μεταγενέστερες διασκευές του για παιδιά -μήπως τελικά κι αυτό το αναγνωστικό δεν είναι ένα είδος διασκευής;- αυτό κυρίως επιδιώκει, να αποφύγει την πλήξη του αναγνώστη.[31] Από την άλλη, σε επίπεδο θεματικής, η ανθρωπιστική του ιδεολογία μας αποκαλύπτεται στις στιγμές της

[25] Η ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920 διακόπτει βίαια την εκπαιδευτική τους μεταρρύθμιση. Έτσι, συστήνεται ειδική επιτροπή, για να εξετάσει τη γλωσσική διδασκαλία στα δημοτικά σχολεία, η οποία χαρακτηρίζει τη γλώσσα του αναγνωστικού «χυδαία και παρεφθαρμένη», ενώ υποστηρίζει ότι το περιεχόμενο -μια κακή απομίμηση του αυθεντικού *Ροβινσώνα*- «κινεί τον οίκτον και τον γέλωτα». Βλ. σχετικά Δήμος, 2002.
[26] Σχετικά με τις "Ροβινσωνιάδες" βλ. Μπαρτζής 1993 και Καρπόζηλου 1993. Τον Ροβινσώνα Κρούσο προτείνει ως ανάγνωσμα για τη Β΄ Δημοτικού και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος στο Υπόμνημά του (Γληνός, 1983: 107). Επίσης, ο Καζαντζάκης γράφει στην *Αναφορά στον Γκρέκο* (1961: 95): «Μα εγώ την άλλη μέρα έτρεχα στο μικρό βιβλιοπωλείο του κυρ Λουκά κι αγόραζα φυλλάδες για μακρινές χώρες και μεγάλους εξερευνητές· είχε πέσει, μαθές, ο σπόρος του Ροβινσώνα μέσα μου κι άρχισε να καρπίζει».
[27] Σχετικά με τη λειτουργία του χιούμορ στο αναγνωστικό βλ. Νικολουδάκη-Σουρή, 2007.
[28] Άλλωστε, καθώς τα αναγνωστικά αποτελούν τα κατεξοχήν βιβλία του Δημοτικού περιέχουν μια ολόκληρη κοσμοαντίληψη, ενσωματώνοντας μέρος από τη θεματολογία άλλων μαθημάτων, κανόνες συμπεριφοράς, κοινωνικά αποδεκτές αξίες, μια συγκεκριμένη στάση απέναντι στην ιστορία κι έναν ορισμένο εθνικισμό (Φραγκουδάκη, 1978: 12-3).
[29] Να σημειωθεί ότι η Π. Δέλτα κρίνει την εκδοχή του αναγνωστικού στη δημοτική. Βλ. Π. Δέλτα, «Τα καινούρια αναγνωστικά μας», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου,* τ. 8 (1920), σελ. 21-28.
[30] Σχετικά με τον εθνικιστικό χαρακτήρα του αναγνωστικού βλ. υποσημείωση 9.
[31] Η ιδεολογία του Καζαντζάκη για την παιδική λογοτεχνία μας αποκαλύπτεται μέσα από την αλληλογραφία του προς τον Πρεβελάκη, όπου δίνει πληροφορίες για την επεξεργασία των κειμένων (για παιδιά), που μεταφράζει. Όπως χαρακτηρισιτκά σημειώνει: «Δεν τα μεταφράζω, τα προσαρμόζω με πολλήν ελευτερία και σε μερικά προσθέτω ολόκληρα κεφάλαια, απ' όλα δε σχεδόν αφαιρώ πλήθος φλυαρίες» (Πρεβελάκης, 1984: 217).

απομόνωσης του ήρωα, εκεί όπου τα διλήμματα και οι φόβοι γιγαντώνονται, για να δώσουν τελικά τη θέση τους στη δύναμη του νου και της καρδιάς: *«Πέρα μακριά ακουόταν η θάλασσα, που έσκουζε στα βράχια. Ένιωσα τον εαυτό μου δυνατό! Ο φόβος μου σκορπίστηκε και ξέχασα τη μοναξιά μου και το κακό μου τ' όνειρο... Συχνά ο πατέρας μου μού έλεγε πως τίποτα δεν είναι ανώτερο από τη θέληση του ανθρώπου... Ο άνθρωπος σήμερα είναι ο βασιλιάς της γης. Δε φοβάται κανένα. Ούτε τις βροντές και τις αστραπές, ούτε το κρύο, ούτε τ' άγρια θηρία».*[32] Κι αντίστοιχα στον Πρόλογο του *καπετάν- Μιχάλη* διαβάζουμε: *«Τρομάζεις όταν, ύστερα από πικρές δοκιμασίες, καταλάβεις πως μέσα μας υπάρχει μια δύναμη που μπορεί να ξεπεράσει τη δύναμη του ανθρώπου· τρομάζεις, γιατί από τη στιγμή που θα καταλάβεις πως υπάρχει η δύναμη αυτή, δεν μπορείς πια να βρεις δικαιολογίες για τις ασήμαντες ή άναντρες πράξεις σου, για τη ζωή σου τη χαμένη, ρίχνοντας το φταίξιμο στους άλλους· ξέρεις πια πως εσύ, όχι η τύχη, όχι η μοίρα, μήτε οι ανθρώποι γύρα σου, εσύ μονάχα έχεις, ό,τι κι αν κάμεις, ό,τι κι αν γίνεις, ακέραιη την ευθύνη»* (Καζαντζάκης, 1974: 9-10). Η πραγμάτευση του θέματος εδώ είναι πιο πλατιά, αγγίζει ευαίσθητες πτυχές, όπως την υπέρβαση των ορίων μας και τη σχέση μας με το πεπρωμένο και τον κόσμο, που μας περιβάλλει. Όμως, το βασικό μοτίβο παραμένει το ίδιο· ένας νιτσεϊκού τύπου ύμνος στον άνθρωπο.

Όμως, ο αφηγητής στους *Τρεις φίλους* είναι ένα μικρό παιδί, που "μιλάει" σε παιδιά. Όσο κι αν θέλει να ξεπεράσει τον εαυτό του, οι αντιδράσεις του παραμένουν αυθεντικά παιδικές (για παράδειγμα, η υποψία ότι στο νησί κυκλοφορούν ανθρωποφάγοι τον βυθίζει σε έναν σχεδόν θανατηφόρο λήθαργο). Γι' αυτό, άλλωστε, προστίθεται και στην πλοκή ένας "αόρατος" προστάτης (ένας γέρος ναυαγός), γι' αυτό -και για λόγους συμμόρφωσης με την κυρίαρχη ιδεολογία- είναι τόσο έντονο το θρησκευτικό αίσθημα και η αναμονή βοήθειας από τον Θεό. Μόνο έτσι μπορούν να προσπελαστούν οι δυσκολίες, που ανακύπτουν από την επιλογή παιδιών-πρωταγωνιστών, που αναλαμβάνουν ρόλους ηρωικούς.

5. Το αναγνωστικό *Ο Καλός δρόμος* (1924)

Μια δεκαετία χωρίζει το αναγνωστικό του ζεύγους Καζαντζάκη από αυτό που γράφει ο Ξενόπουλος (σε συνεργασία με τον εκπαιδευτικό Κονιδάρη[33]), το 1924. Η ιστορική πραγματικότητα δεν είναι πια η ίδια. Τα πάθη -τόσο σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής όσο και σε επίπεδο γλωσσικής αντιπαράθεσης- έχουν προσωρινά κατασιγάσει. Οι ηγέτες της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1917 έχουν επανέλθει στο προσκήνιο και μαζί τους -με τον νόμο 3180 του 1924- και η δημοτική γλώσσα, σε όλες πλέον τις τάξεις του δημοτικού σχολείου.

Ο Ξενόπουλος επιχειρεί για πρώτη φορά να ασχοληθεί με τη συγγραφή ενός σχολικού βιβλίου (σε αντίθεση με τον έτερο συγγραφέα, τον Κονιδάρη, που έχει μακρά εμπειρία πάνω στο αντικείμενο[34]), αλλά γνωρίζει πολύ καλά το κοινό, στο οποίο απευθύνεται. Γνωρίζει, επίσης, τη βασική δυσκολία του εγχειρήματος: πρέπει να συνταιριάξει το πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού συμβουλίου και τους παιδαγωγικούς περιορισμούς με τη λογοτεχνικότητα,[35] κάτι που αποτελεί πάγια επιδίωξή του, εφόσον πιστεύει ότι πρέπει να διαπαιδαγωγούμε τα παιδιά με διασκεδαστικές αφηγήσεις. Το όνειρό του, άλλωστε, ήταν να δει *την Αδελφούλα* μου να εισάγεται ως αναγνωστικό στα σχολεία, αφού «είναι ένα έργο γραμμένο «από έμπνευση και

[32] Πρβ με το Α΄ στάσιμο της *Αντιγόνης του Σοφοκλή*.
[33] Λεπτομέρειες της συνεργασίας τους έχουμε με αφορμή την απάντηση της *Διάπλασης των Παίδων* (τ. 31, αρ. 41, 6-9-1924, σ. 327) στο γράμμα ενός συνδρομητή (εικάζουμε ότι είναι ο Ξενόπουλος που απαντά): «πραγματικώς, Ξάνθιππε, ο "Καλός δρόμος" των κκ. Ξενόπουλου-Κονιδάρη είναι εντελώς πρωτότυπο ελληνικό διήγημα, κι' όχι συρραφή ή διασκευή ξένων, όπως τα βιβλία εκείνα που αναφέρεις. Μ' ερωτάς πως έγινε και πως γίνεται συνήθως η συνεργασία στα λογοτεχνικά έργα. Φυσικά, του ενός θα είναι η πρώτη, η αρχική ιδέα.. Αλλά οι δυο μαζί συζητούν και καταστρώνουν το σχέδιο. Έπειτα πάλι ο ένας το γράφει όλο. Και πάλι οι δυο μαζί το διαβάζουν και συζητούν τις λεπτομέρειες, προσθέτουν, αφαιρούν, διορθώνουν κτλ».
[34] Ενδεικτικά αναφέρω ότι ο Κονιδάρης έχει συγγράψει (σε συνεργασία με άλλους) *Ιερά Ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων αρρένων τε και θηλέων (1909[8]), Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος προς χρήσιν των μαθητών της τρίτης τάξεως των δημοτικών αμφοτέρων των φύλων (1908[3]), Οδύσσεια, Αναγνωστικό Γ΄ δημοτικού (1920[4]).* Δες και http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html?qhttp://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html?q. Επίσης, μετά την επιτυχία του Καλού δρόμου, θα ξανασυνεργαστεί με τον Ξενόπουλο του 1927 στο αναγνωστικό της Ε΄ Δημοτικού *Ο πύργος του Βοσπόρου και άλλες ιστορίες*.
[35] Ο Ξενόπουλος προκρίνει το μοντέλο του λογοτέχνη που υπερκεράζει τον παιδαγωγό. Ενδεικτική είναι και η κρίση του για τον Α. Κουρτίδη: «Με τα παιδικά του διηγήματα, τ' αμίμητα ως τώρα, έχει γίνει ο θεμελιωτής της παιδικής μας λογοτεχνίας. Όταν έγραφε για παιδιά ο σοφός αυτός παιδαγωγός ήταν προπάντων ποιητής. Ακόμα και στ' αναγνωστικά του, γραμμένα με το περιοριστικό πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, μένει λογοτέχνης» (Ξενόπουλος, 1971: 332).

ψυχική ανάγκη, χωρίς καμιά ιδέα "Σχολείου"» (Ξενόπουλος, 1984: 8). Έχει, ακόμα, στο μυαλό του κάποια πρότυπα αναγνωστικά, τα *Ψηλά Βουνά* του Παπαντωνίου και το *Cuore* του *de Amicis,* τα οποία ξεχωρίζει, ακριβώς, επειδή -γραμμένα από λογοτέχνες- έχουν χάρη και τρυφερότητα, διδάσκουν το παιδί, χωρίς να το κουράζουν.[36]

Με αυτά τα εφόδια και αυτές τις προγραμματικές αρχές, λοιπόν, γράφει τον *Καλό δρόμο,* το οποίο μάλιστα ο ίδιος χαρακτηρίζει ως "ρομαντζάκι για παιδιά". Η πλοκή είναι συνηθισμένη. Ο φτωχός και καλός Γιωργάκης πέφτει θύμα της ζήλιας του πλούσιου συμμαθητή του Κωστάκη, τον οποίο τελικά καταφέρνει να παρασύρει στον δικό του "καλό δρόμο", μέσα από την απόφαση να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή του, για να τον σώσει από μια πυρκαγιά. Η μετάνοια του "κακού" είναι άμεση και η ιστορία οδηγείται σε ένα περίεργο τέλος: ο πατέρας του πλούσιου Κωστάκη υιοθετεί τον Γιωργάκη, με σκοπό να του προσφέρει ανώτερη μόρφωση. Η ιστορία είναι πρωτότυπη και όχι διασκευασμένη, κάτι που εμφατικά τονίζει και η *Διάπλαση των Παίδων,* που αναλαμβάνει να διαφημίσει το αναγνωστικό· ένας σαφής υπαινιγμός για εγχειρίδια σαν αυτό του Καζαντζάκη, που αντλούν έμπνευση από ξένα έργα. Και εδώ η αφήγηση διαπλέκεται με γνώσεις πρακτικές, εγκιβωτίζει και κάποια λαϊκά παραμύθια, ενώ μας δίνει μια πολύ τρυφερή και φυσική εκδοχή του θεσμού της οικογένειας.[37]
Αυτό που στερεί από το αναγνωστικό ένα μεγάλο μέρος της γοητείας του είναι το ηθικολογικό του περιεχόμενο, που μας αποκαλύπτεται, άλλωστε, ήδη από τον τίτλο. Είναι μάλιστα "ευχής έργο" που αυτό το εξαιρετικό πρότυπο παιδιού, που συνδυάζει εξυπνάδα και καλοσύνη, δε φαίνεται να λησμονά την παιδική του φύση. Μια υπερβολική εξιδανίκευση θα στερούσε και από το κείμενο την αληθοφάνειά του και από τον αναγνώστη τη συμπάθεια για έναν αφηγηματικό χαρακτήρα, με τον οποίο θα αδυνατούσε να ταυτιστεί.
Το αναγνωστικό είχε τη μεγαλύτερη κυκλοφορία στην εποχή του, αφού είναι γραμμένο σε άρτιο νεοελληνικό λόγο, με ευαισθησία και ανθρωπιά, με παλμό και έξαρση, μέσα στο ζυγισμένο και σοφά δομημένο ύφος του και με όλες εκείνες τις αρετές, που χαρακτηρίζουν τον καθαυτό λογοτέχνη Ξενόπουλο (Μπενέκος, 2003: 153). Έτσι, η διήγηση παραμένει ζωηρή και παραστατική και το ενδιαφέρον του αναγνώστη διατηρείται αδιάπτωτο, ως το τέλος. Η ψυχογράφηση των χαρακτήρων είναι διεισδυτική, ενώ οι περιγραφές ακολουθούν την ποιητικότητα των μυθιστορημάτων του. Για παράδειγμα, η αγωνία και η προσπάθεια του πρωταγωνιστή να αναβάλει μια δυσάρεστη αναμέτρηση με τον μυλωνά πατέρα του μας δίνεται μέσα από την περιγραφή του ανεμόμυλου: «*Ο Γιωργάκης έφτασε στον ανεμόμυλο, την ώρα που ο ήλιος, κατακόκκινος, κρυβόταν πίσω από το πιο μακρινό βουνό. Στην ησυχία του δειλινού, εκεί απάνω, δεν ακουγόταν παρά ο κρότος, που έκαναν τα φτερά του μύλου... έκαναν ακόμη δυο τρία γυρίσματα και μ' ένα τρίξιμο δυνατό στάθηκαν ακίνητα. Έπειτα έγινε τόσο βαθιά σιωπή, που ο Γιωργάκης τρόμαξε. Του φάνηκε σα να είχε σταθεί ο κόσμος...*».

Από την άλλη, όσον αφορά στη θεματική, το δυαδικό σχήμα, πάνω στο οποίο δομείται η ιστορία (καλός vs κακός, φτωχός vs πλούσιος) είναι ένα από τα αγαπημένα μοτίβα του συγγραφέα. Αρκεί να θυμηθούμε την κοινωνική του τριλογία *Πλούσιοι και Φτωχοί, Τυχεροί και Άτυχοι, Τίμιοι και Άτιμοι,* που θα δημοσιεύσει δυο χρόνια μετά το αναγνωστικό, ή τον παλιότερο *Κακό δρόμο,* όπου η κακή και άσχημη Χριστίνα αποτελεί το δραματικό αντίβαρο της καλής και όμορφης γειτονοπούλας της.

Οι διπολικές αντιθέσεις αναδεικνύουν, με τον πιο εύγλωττο τρόπο, την ιδεολογία του συγγραφέα, η οποία βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την επικρατούσα ηθική. Μπορεί, βέβαια, σε αρκετά από τα έργα του, που απευθύνονται σε ενήλικες, να θέτει υπό αμφισβήτηση στερεότυπα της εποχής του (αναφέρω ενδεικτικά την *Τιμή του αδελφού,* τον *Κατήφορο,* την *Ιστορία ενός ανδρογύνου,* την *Τρίμορφη γυναίκα*), όμως,

[36] Το Cuore του De Amicis υπήρξε για χρόνια βασικό ανάγνωσμα στα σχολεία της Ιταλίας και αποτελεί μια πολύ ξεχωριστή και ενδιαφέρουσα περίπτωση αναγνωστικού, που θα μας συγκινούσε ακόμα και σήμερα. Έχει τη μορφή μαθητικού ημερολογίου με αναφορές σε καθημερινές σκηνές αλλά και σε κοινωνικά και ηθικά ζητήματα (βλ. *Η Διάπλασις των Παίδων,* τ. 15, αρ. 16, 15-3-1908, σ. 123-4). Αλλά και τα *Ψηλά Βουνά* χαρακτηρίζονται από τον Ξενόπουλο ένα "μικρό αριστούργημα" (ο.π., τ. 26, αρ. 7, 12-1-1919, σ. 52).
[37] Η Α. Φραγκουδάκη (1978: 144-180) υποστηρίζει ότι τα αναγνωστικά του Μεσοπολέμου εμφανίζουν έναν ιδιαίτερο προοδευτισμό στον τρόπο με τον οποίο πραγματεύονται το τρίπτυχο Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια, καθώς υπακούουν σε μια αντιαυταρχική Παιδαγωγική.

μια τέτοια υπονόμευση είναι απαγορευτικός τόπος για την παιδική λογοτεχνία των αρχών του 20ου αιώνα, η οποία καλείται να συμβαδίσει και να αναπαράγει τις στάσεις και τις αντιλήψεις μιας κραταιάς αστικής τάξης. Με αυτό το αναγνωστικό, λοιπόν, ο Ξενόπουλος μεταδίδει στους μικρούς αναγνώστες όχι μόνο τον εαυτό του αλλά και τον κόσμο, που μοιράζονται με τους άλλους,[38] με αποτέλεσμα ένα κείμενο καλογραμμένο, στο μεγαλύτερο μέρος του, αλλά με περίσσιο διδακτισμό.

6. Τα αναγνωστικά στη σύγχρονη εποχή. Επανανάγνωση και Πρόσληψη
Ξεφυλλίζοντας τα αναγνωστικά αυτά με ένα βλέμμα επιείκειας -σχεδόν 100 χρόνια μας χωρίζουν πια- αξίζει να δούμε αν υπάρχει κάτι, που επιβιώνει, μέχρι σήμερα.
Σύμφωνα με τη θεωρία της *Πρόσληψης και της Αναγνωστικής Ανταπόκρισης,* οι αναγνώστες οικειώνονται τα λογοτεχνικά κείμενα και κατασκευάζουν το νόημά τους, μέσα από τα προσωπικά τους βιώματα, το αναγνωστικό τους ρεπερτόριο, τις εμπειρίες και τις γνώσεις τους (Benton, 2009). Έτσι, ένα κείμενο, που γράφτηκε στις αρχές του 20ου αιώνα, δεν είναι δυνατόν να αναγνωστεί με τον ίδιο τρόπο, που διαβαζόταν τότε, επειδή πολλές παράμετροι έχουν μεταβληθεί.
Τι μπορούν να πουν, λοιπόν, οι *Τρεις Φίλοι* κι ο *Καλός δρόμος* στα παιδιά του 21ου αιώνα, μεγάλο μέρος των παραστάσεων των οποίων προέρχεται από τον κόσμο της τεχνολογίας και του διαδικτύου και που θεωρούν ότι όλα είναι σύγχρονα και ταυτόχρονα πεπερασμένα;

Παρά τις αρετές του, το αναγνωστικό του Ξενόπουλου ξεχάστηκε σαν εποχικό best seller, κάτι που ο Α. Μπενέκος (2003: 153-4) αποδίδει στο γεγονός ότι ο συγγραφέας, εξαρχής, στηρίχτηκε σε εξωαισθητικές παραμέτρους, σε ένα μύθο κοινωνικού μανιχαϊσμού, με ηθικές διαστάσεις: ο φτωχός είναι πάντα καλός· ο πλούσιος a priori κακός. Και είναι αλήθεια πως το σύγχρονο παιδί δεν δέχεται πια τέτοιες απλουστευτικές διαπιστώσεις. Έτσι, αν θέλουμε να το συγκινήσουμε, θα πρέπει να εστιάσουμε περισσότερο στις αρετές του λογοτέχνη· στη ρέουσα γλώσσα, στην επιδέξια αποτύπωση της παιδικής ψυχοσύνθεσης, στο σχεδόν κινηματογραφικό στυλ της αφήγησης. Επίσης, αξίζει μια ιδιαίτερη μνεία στην εικονογράφηση του Αντώνη Βώττη,[39] γνωστού γελοιογράφου και επιθεωρησιογράφου της εποχής εκείνης, η οποία εμφανίζεται απροσδόκητα μοντέρνα και γοητευτική, υπερτονίζοντας τα συναισθήματα των ηρώων, με ένα λιτό τρόπο.

Από την άλλη, Οι *τρεις φίλοι* διατήρησαν τη δημοτικότητά τους, αφού το 1999 επανεκδόθηκαν στη νεανική σειρά των εκδόσεων Καστανιώτη. Την αιτία γι' αυτό θα πρέπει να την αναζητήσουμε στη διαχρονική γοητεία του *Ροβινσώνα Κρούσου.* Ένα *κλασικό* κείμενο έχει να πει σε κάθε γενιά κάτι καινούριο, σαν να ήταν γραμμένο ειδικά γι' αυτήν (Gadamer 2004), ανταποκρίνεται, με κάποιον τρόπο, στα βιώματα και στις εμπειρίες της. Κι αυτή η μαγευτική ιστορία του ναυαγού, που περνάει πλήθος περιπέτειες, μέχρι τελικά να επιστρέψει στον πολιτισμό, που αποχωρίστηκε βίαια, είναι ένα κλασικό έργο. Η επιτυχής μάλιστα σύζευξη ρεαλιστικού και φανταστικού, ελληνικού και εξωτικού από το ζεύγος Καζαντζάκη καθιστούν το αναγνωστικό ένα ελκυστικό εξωσχολικό ανάγνωσμα.
Νομίζω, όμως, ότι η πραγματική αξία αυτών των αναγνωστικών κρύβεται μάλλον αλλού. Ο μικρός αναγνώστης, που θα θελήσει να τα διαβάσει, θα ανακαλύψει στις σελίδες τους τον απόηχο μιας άλλης εποχής, που διαγράφεται μέσα από τις δικές της αξίες και εκπαιδευτικές στάσεις, τα πρότυπα αγωγής, τους κανόνες ηθικής συμπεριφοράς. Έτσι, αυτή η αντιδιαστολή με τα παιδιά ενός αλλοτινού καιρού μπορεί να βοηθήσει, τελικά, τα σημερινά παιδιά να συλλάβουν την ποιότητα και το εύρος της δικής τους παιδικότητας, μιας παιδικότητας, που -σε έναν κόσμο φευγαλέο και βιαστικό, όπως είναι ο δικός μας- δεν έχουν ακόμα προλάβει ούτε να χαρτογραφήσουν ούτε να οικειοποιηθούν.

[38] Ακόμα και μέσα από φανταστικές ιστορίες, χωρίς την ενοχλητική πίεση για διαχωρισμό του πραγματικού από το αληθοφανές, τα παιδιά έρχονται σε επαφή με τις αξίες της κοινωνίας. Κάποια στιγμή θα μάθουν βέβαια ότι ένα μέρος του κόσμου αυτού είναι μόνο μυθοπλαστικό, όμως θα μείνουν τα πρότυπα αξιών, που είδαν να επαναλαμβάνονται (Χαντ, 2001: 254-5).
[39] Το αναγνωστικό *Ο καλός δρόμος* πρωτοεκδίδεται με εικονογράφηση του Φρίξου Αριστέως. Σε κατοπινές εκδόσεις εμφανίζεται ο Αντώνης Βώττης (και νομίζω θα είχε ενδιαφέρον να δούμε ποια εικονογραφική προσέγγιση διευκολύνει την πρόσληψη του κειμένου από τα σημερινά παιδιά). Αντίθετα, *Οι τρεις φίλοι* δεν έχουν επιμελημένη εικονογράφηση αλλά σκόρπιες εικόνες (συνήθως των Meyer και Brataut) τοποθετούνται αδέξια σε σημεία της αφήγησης, κάτι που επισημαίνει ως αρνητικό και η Π. Δέλτα στην κριτική της (βλ. παραπομπή 29).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσες

Αλεξίου, Έλλη (2016). *Νίκος Καζαντζάκης*. Για να γίνει μεγάλος. Αθήνα: εκδ. Το Βήμα

Αλεξίου, Έλλη και Στεφανάκης, Γεώργιος (1977). Για τον *Νίκο Καζαντζάκη*. Αθήνα: Κέδρος

Αριές, Φιλίπ (1990). *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Αθήνα: Γλάρος

Βεντούρα, Λίνα (1992). Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων. Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937). *Μνήμων,* 14: 91-114

Γεωργίου, Χρήστος (2014). Το σχολικό ανάγνωσμα στην προοπτική των εθνικών στοχεύσεων στις αρχές του 20ου αιώνα. Η παρέμβαση της Γαλάτειας Καζαντζάκη. Στο: *Πρακτικά 7ου επιστημονικού συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με διεθνή συμμετοχή "Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία; Ιστορικές-συγκριτικές προσεγγίσεις",* Συνεδριακό & Πολιτιστικό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών 28-29 Ιουνίου 2014. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://eriande-elemedu.e-millescreations.com/art/uploads/sxolika_egxeiridia28.pdf, {προσπέλαση 22/08/2017}

Γληνός, Δημήτρης (1983). *Άπαντα Β΄* (1910-1914). Αθήνα: Θεμέλιο

Δημαράς, Αλέξης (2013). *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα". Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833- 2000.* Αθήνα: Μεταίχμιο

Δημαράς, Κωνσταντίνος Θ. (1964). *Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Ίκαρος

Δήμος, Ηλίας (2002). "Οι τρεις φίλοι", Αναγνωστικό Β΄ Δημοτικού-Η πορεία από την εισαγωγή του στα σχολεία μέχρι την "καταδίκη" του από την Επιτροπεία. Στο: *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα, Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, (7- 9 Νοεμβρίου)*. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.pee.gr/wpcontent/uploads/praktika_synedrion_files/e_athena/sin_ath.htm {προσπέλαση 22/08/2017}

Ζερβού, Αλεξάνδρα (1994). *Λογοκρισία και Αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων,* Αθήνα: Οδυσσέας

Ζερβού, Αλεξάνδρα (1993). *Στη χώρα των θαυμάτων· το παιδικό βιβλίο ως σημείο συνάντησης παιδιών- ενηλίκων.* Αθήνα: Πατάκης

Ζερβού, Αλεξάνδρα (2005). Εσωτερική εστίαση και (επαν)αφηγήσεις κλασικών για παιδιά και ενήλικες: διαδραστικά φαινόμενα και ιδεολογικές φορτίσεις. *Σύγκριση,* 16: 83-118

Ζερβού, Αλεξάνδρα (2011). Η διασκευή ad usum delphini: Στοιχεία ιστορίας και θεωρίας. Στο: *Αφηγήσεις που δεν τελειώνουν ποτέ... - Κειμενικές και εικονογραφικές διασκευές για παιδιά.* Αθήνα: Παπαδόπουλος, σελ. 17-34

Καζαντζάκης, Νίκος (1974). *Ο καπετάν Μιχάλης*. Αθήνα: εκδ. Ελένης Καζαντζάκη

Καζαντζάκης, Νίκος (1961). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Ελένης Καζαντζάκη

Κανατσούλη, Μένη (2007). *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press

Καρπόζηλου, Μάρθα (1993). Ο νέος Ροβινσών του Joachim Heinrich Campe. *Η Λέξη,* 18: 792-801

Καστρινάκη, Αγγέλα (1998). Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο αισθητισμός. Στο: *Νίκος Καζαντζάκης, σαράντα χρόνια από το θάνατό του. Πεπραγμένα επιστημονικού διημέρου (Χανιά, 1- 2 Νοεμβρίου 1997).* Χανιά: έκδοση της Δημοτικής Πολιτιστικής Επιχείρησης Χανίων, σελ. 127-153

Λευκοπαρίδης, Ξενοφών (επιμ.) (1956). *Αλληλογραφία της Π. Δέλτα,* 1906-40. Αθήνα: Εστία

Μπαρτζής, Γιάννης (1993). Ροβινσόνας Κρούσος και "Robinsonnade". *Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας,* 8: 41-56

Μπενέκος, Αντώνης (2003). Γρηγόριος Ξενόπουλος: ο λογοτέχνης παιδαγωγός. *Στο: Γ. Ξενόπουλος, πενήντα χρόνια από το θάνατο ενός αθανάτου (1951- 2001),* Πρακτικά συνεδρίου 28 και 29/11/2001, Αθήνα: ΕΛΙΑ, σελ. 143-157

Νικολουδάκη-Σουρή, Ελπινίκη (2007). Όψεις του χιούμορ στο αναγνωστικό της Γαλάτειας και του Νίκου Καζαντζάκη Οι τρεις φίλοι. *Διαβάζω,* 480: σελ. 217-220

Νικολουδάκη-Σουρή, Ελπινίκη (2008). Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η συνεργασία Γαλάτειας και Νίκου Καζαντζάκη. Στο: *Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση,* Αργυροπούλου Χ. (επιμ.). Αθήνα: Ελληνοεκδοτική, σελ. 26-55

Ξενόπουλος, Γρηγόριος (1958). *Άπαντα*, τ. 1. Αθήνα: Μπίρης

Ξενόπουλος, Γρηγόριος (1971). *Άπαντα*, τ. 11. Αθήνα: Μπίρης

Ξενόπουλος, Γρηγόριος (1984). *Η αδελφούλα μου.* Αθήνα: Αφοί Βλάσση

Παπαδογιαννάκης, Νικόλαος (2002). *«...και ουχί κολλυβογράμματα...», Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας*. Αθήνα: Gutenberg

Πάτσιου, Βασιλική (1995). *Η Διάπλασις των Παίδων, 1879- 1922.* Αθήνα: Καστανιώτης

Πρεβελάκης, Παντελής (επιμ.) (1984). *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη.* Αθήνα: εκδ. Ελένης Καζαντζάκη

Σπανάκη, Μαριάννα (2011). *Ο Καζαντζάκης και η παιδική λογοτεχνία. Μύθος και Ιστορία στα μυθιστορήματα "ο Μέγας Αλέξανδρος", "Στα παλάτια της Κνωσού".* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κύπρου

Τριανταφυλλίδης, Μανόλης (1963). *Άπαντα,* τ. 4. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)

Τρόβας, Διονύσιος (1984). *Γρ. Δ. Ξενόπουλος, η ζωή και το έργο του.* Αθήνα: Βασιλείου

Φραγκουδάκη, Άννα (1978). *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου· ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία.* Αθήνα: Θεμέλιο
Χαντ, Πίτερ (2001). Κριτική, θεωρία και παιδική λογοτεχνία. Αθήνα: Πατάκης

Χαντ, Πίτερ (2009). *Κατανοώντας τη λογοτεχνία για παιδιά.* Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσσες

Chambers, Aidan (1990). The reader in the book. Ad: *Children's literature, the development of criticism,* edit by P. Hunt. London and New York: Routledge, p. 91-114

Gadamer, Hans-Georg. (2004). *Truth and Method* (translation revised by Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall), London and New York: Continuum
Shavit, Zohar (1986). *Poetics of Children's Literature.* Athens/ London : The University of Georgia Press

Shavit, Zohar (1999). Children's, adult, human...?. Ad: *Transcending boundaries - writing for a dual audience of children and adults,* edit. by S. Beckett. New York and London: Garland Publishing Inc, p. 63-78
West, Mark (1990). Interview with Roald Dahl. *Children's Literature in Education,* 21: p. 61-66

1 - ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ, ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΑ, ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Διονυσία Μαργαρίτη

Ιχνηλατώντας καζαντζακικά παραθέματα σε λογοτεχνικά κείμενα για παιδιά και νέους. Η συνομιλία δημιουργών της παιδικής/ νεανικής λογοτεχνίας με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη

1. Εισαγωγή

Οι συγγραφείς της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας επηρεάζονται όχι μόνο από το έργο των αρχαίων συγγραφέων αλλά και από τις κορυφαίες προσωπικότητες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, το έργο των οποίων αποτελεί πλέον αναπαλλοτρίωτο κεφάλαιο της γραμματείας μας και του πνευματικού μας πολιτισμού (Καλλέργης, 2008: 80-81). Συχνά, μάλιστα, παραπέμπουν σε σημαντικούς νεοέλληνες λογοτέχνες και εκμεταλλεύονται φράσεις ή χωρία των κειμένων τους, προκειμένου να τα εντάξουν στο έργο τους. Τα διακειμενικά αυτά στοιχεία άλλοτε συμβάλλουν στην εξέλιξη της πλοκής, ενώ άλλοτε επιλέγονται χωρίς καμία φανερή σχέση με αυτή (Still και Worton, 1996: 21-68).

Στη συγκεκριμένη εργασία, θα αναφερθούμε, αρχικά, σε έργα της παιδικής/ νεανικής λογοτεχνίας,[1] στα οποία γίνεται αναφορά του ονόματος του Νίκου Καζαντζάκη ή τίτλων έργων του, εφόσον ακόμη και απλές λεκτικές αναφορές ή η αναφορά ενός ονόματος συνιστούν μια διακειμενική πράξη, *«στο βαθμό που ανακαλεί και δραστηριοποιεί όχι απλά ένα κύριο όνομα αλλά και μια κυρίαρχη σημασία, που αναπτύχθηκε γύρω του»* (Σιαφλέκης, [2]2005: 14). Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε φράσεις ή χωρία από κείμενα του Καζαντζάκη, που εντοπίζονται σε έργα για παιδιά και νέους ως διακείμενα. Στόχος μας είναι, σε κάθε περίπτωση, να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτά λειτουργούν, όπως επίσης και τη σημασία ή τις ανασημασιοδοτήσεις, που αποκτούν στο νέο τους περιβάλλον.
Τα κείμενα με τις καζαντζακικές αναφορές παρουσιάζονται και αναλύονται με χρονολογική σειρά, με βάση το έτος έκδοσής τους, ενώ η ανάλυση των διακειμένων βασίζεται στη σύγχρονη θεωρία της διακειμενικότητας (Graham, 2011 • Stephens, 1992).

2. Θεωρία για τη διακειμενικότητα

Η διακειμενικότητα (intertextualité) είναι ένα φαινόμενο, το οποίο αναφέρεται στις πολλαπλές σχέσεις, που συνδέουν κάποιο κείμενο με ένα προηγούμενο ή σύγχρονο κειμενικό σώμα. Τον όρο αυτό χρησιμοποίησε πρώτη η Julie Kristeva το 1966 *(Le mot, le dialogue et le roman),* ενώ ο Gérard Genette, στο έργο του *Palimpsestes,* (1982) προτείνει τον όρο υπερκειμενικότητα ("transtextuality"), έναν όρο, που εμπερικλείει οτιδήποτε συσχετίζει ένα κείμενο (υπερκείμενο) με άλλα κείμενα (υποκείμενα). Στις υποδιαιρέσεις του όρου αυτού συγκαταλέγει και τον όρο «διακειμενικότητα», όπως τον ανέπτυξε η Kristeva και τον διακρίνει: α. στην παραπομπή ή στο παράθεμα (με ή χωρίς ακριβή αναφορά), β. στη λογοκλοπή (δάνειο μη δηλωμένο) και γ. στον υπαινιγμό. Το παράθεμα, ο πιο ευδιάκριτος λογοτεχνικός τύπος διακειμενικότητας, είναι η κατά λέξη αναπαραγωγή ενός χωρίου, με συγκεκριμένη μορφή, όπως εισαγωγικά ή πλάγια τυπογραφικά στοιχεία (Graham, 2011: 98-100).

Οι ενσωματώσεις κατηγοριοποιούνται σε τρεις τύπους σημασιολογικών σχέσεων: α. μετωνυμικής ισοτοπίας, κατά την οποία το παράθεμα συμβάλλει στην εξέλιξη της πλοκής, β. μεταφορικής ισοτοπίας, κατά την οποία το δανεισμένο απόσπασμα επιλέγεται με τη σημασιολογική του αναλογία με τα συμφραζόμενα, γ. μη ισοτοπικού μοντάζ, οπότε το διακειμενικό μόσχευμα ενσωματώνεται, χωρίς να έχει καμιά σημασιολογική σχέση με το πλαίσιο (Jenny, 1996: 92-3).

---

[1] Διερευνήσαμε κυρίως μυθιστορήματα για παιδιά και νέους, με θέματα κοινωνικού περιεχομένου και με υπαρξιακούς προβληματισμούς. Δεν ασχοληθήκαμε με κείμενα, τα οποία απευθύνονται σε παιδιά μικρής ηλικίας ούτε επίσης με αφηγηματικές βιογραφίες, όπως για παράδειγμα το βιβλίο της Μαρίας Καλογεράκη, *Σ' ευχαριστώ Νίκο Καζαντζάκη* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000), για το οποίο βλ. Καλογήρου (2008:68-75), ή της Ειρήνης Καμαράτου-Γιαλλούση, Καζαντζάκης (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2008).

Η διακειμενικότητα αποτελεί μια δημιουργική πράξη, από την πλευρά του συγγραφέα. Η επιλογή και η χρήση του διακειμενικού υλικού τού προσφέρει τη δυνατότητα να τοποθετηθεί *«στην καρδιά της διαλεκτικής, που ορίζει την καλλιτεχνική δημιουργία»* (Σιαφλέκης, [2]2005: 15-16). Εξίσου ουσιαστική είναι και η θέση του αναγνώστη, καθώς η διακειμενικότητα λειτουργεί σε δυο επίπεδα: στην παραγωγή και στην πρόσληψη του έργου. Ο αναγνώστης θα σημασιοδοτήσει και θα αποκωδικοποιήσει τα μηνύματα, με βάση τις ικανότητές του, τις γνώσεις του και την αναγνωστική του εμπειρία (Graham, 2011: 121).

Στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας, στον οποίο *«τα κείμενα, ιδιαίτερα ζωντανά μέσα στο χρόνο, δημιουργούν άλλα δευτερογενή και βρίσκονται κάποτε σε διαλεκτική σχέση και σύγκρουση με άλλα», η διακειμενικότητα «φαίνεται εντυπωσιακά αισθητή και διερευνήσιμη»* (Ζερβού, [6]2012: 166-8). Η μελέτη των διακειμενικών στοιχείων σε παιδικά/ νεανικά κείμενα δεν αποτελεί, απλώς, μελέτη της πηγής, αλλά εξετάζει το πώς παράγεται το νόημα, με τη χρήση αυτών, και πώς αυτά ενθαρρύνουν την κριτική ανάγνωση (Stephens, 1992: 117).

3. Συνοπτική παρουσίαση των καζαντζακικών αναφορών σε κείμενα για παιδιά και νέους

3.1. Πρώτη μορφή διακειμενικότητας: Αναφορά του ονόματος του Καζαντζάκη

Στο μυθιστόρημα του Αντώνη Δελώνη, Στα δίχτυα της λευκής αράχνης (1995), για παιδιά και εφήβους, γίνεται απλή αναφορά στο όνομα του Καζαντζάκη από έναν κεντρικό χαρακτήρα, καθώς περπατά με τους φίλους του στην παραλία, ένα βράδυ, μετά το τέλος των καλοκαιρινών τους διακοπών (σ. 23). Η μνεία στον κρητικό λογοτέχνη είναι σύντομη και δεν σχολιάζεται, ωστόσο σχετίζεται με τα υπαρξιακά ερωτήματα των νεαρών χαρακτήρων. Ο Καζαντζάκης της μεταφυσικής αγωνίας βρίσκει θέση στον προβληματισμό των εφήβων, εφόσον και ο ίδιος, ήδη από τα νεανικά του ακόμη χρόνια, είχε ανησυχίες και αγωνίες για προβλήματα θεμελιακά και μεταφυσικά (Πολίτης, [13]2003: 271).

Στο εφηβικό μυθιστόρημα της Λίτσας Ψαραύτη, *Επικίνδυνα παιχνίδια* (1999), η νεαρή Μαρία, ερωτευμένη με το Μάρκο, λίγες ώρες μετά την πρώτη της εμπειρία από τη χρήση ναρκωτικών ουσιών, ονειροπολεί μέσα στην τάξη και αδιαφορεί για τα λόγια της καθηγήτριάς της, εκφράζοντας την περιφρόνησή της για τον Καζαντζάκη:
«Και να χεις και την καθηγήτρια να σε ζαλίζει με τις αμπελοφιλοσοφίες της... Αλήθεια, γίνεται να είσαι ελεύθερος, όταν δεν πιστεύεις σε τίποτα, δεν περιμένεις τίποτα; Μεγάλες κουβέντες του Καζαντζάκη...» (σ.50). Τα απατηλά όνειρα της Μαρίας και η παθητικότητά της αντιδιαστέλλονται με τον κόσμο τής πραγματικότητας και της αγωνιστικότητας, που εκπροσωπεί ο Καζαντζάκης αλλά και με την αγωνιστικότητα, που θα αποκτήσει η ίδια, μετά το τέλος της περιπέτειάς της.

Σε ένα άλλο βιβλίο του Αντώνη Δελώνη για παιδιά και εφήβους, στο *Η ζωή ενός τρελού... τρελού συγγραφέα* (2000), γίνεται πάλι μνεία στο όνομα του Καζαντζάκη. Ο κεντρικός χαρακτήρας - συγχρόνως αφηγητής και συγγραφέας- όταν συναντά μία νεαρή γυναίκα, την Καλλιόπη, τη ρωτά για τις αναγνωστικές της προτιμήσεις. Στην απάντησή της την πρώτη θέση καταλαμβάνει ο Καζαντζάκης και ακολουθούν οι ποιητές Σεφέρης και Ελύτης (Δελώνης, 2000: 147).

Μνεία στον Καζαντζάκη γίνεται και σε ένα ακόμη έργο του Δελώνη, στο νεανικό μυθιστόρημα *Ιωάννα* (2002). Ο Φάνης, μαθητής Λυκείου και βασικός χαρακτήρας της ιστορίας, συχνά προβάλλει αντιρρήσεις για αποδεκτά θέματα, απορρίπτοντας κάθε απλή και μονοσήμαντη άποψη, έτσι που οι συμμαθητές του τον αποκαλούν «αιρετικό» (σ. 11). Όταν ο καθηγητής του, ο Στεργίου, του μιλά για τη μοναχική προσπάθεια του ανθρώπου, που θέλει να ολοκληρωθεί, εκείνος του αναφέρει πως του θυμίζει τον Καζαντζάκη: *«Μου θυμίζετε τον Καζαντζάκη, που μιλούσε για τον αγώνα του ανθρώπου, είπε ο Φάνης»* (Δελώνης, 2002: 73). Ο Φάνης παρουσιάζεται όχι μόνο ως αμφισβητίας αλλά και ως βιβλιόφιλος, με λογοτεχνικές γνώσεις (για τον Σεφέρη, τον Ελύτη, το Σολωμό και τον Παπαδιαμάντη). Υπό αυτό το πρίσμα ο νεαρός χαρακτήρας φαίνεται να γνωρίζει πως για τον Καζαντζάκη η ανθρώπινη ύπαρξη αποκτά νόημα και περιεχόμενο μόνο με τον αγώνα (Κουμάνης, [2]1985: 67), αλλά και να κατανοεί τη σημασία, που αποδίδει ο Καζαντζάκης στον αγώνα

του ανθρώπου, για τον οποίο μιλά επιγραμματικά στην Αναφορά στον Γκρέκο: *«Η ζωή μου η προσωπική[..] η μόνη αξία που της αναγνωρίζω, είναι ετούτη: ο αγώνας της να ανέβει από σκαλοπάτι σε σκαλοπάτι και να φτάσει όσο πιο υψηλά μπορούσαν να την πάνε η δύναμη της και το πείσμα»* (Καζαντζάκης, 1982: 15-16).

Αν και ο Καζαντζάκης δεν είναι συστηματικός φιλόσοφος, ωστόσο είναι *«ένας homo interior, που προσπαθεί να ικανοποιήσει την πρωταρχική και ασφυκτική ανάγκη του για μια ζωή ελεύθερη»,* ενώ και όλο του το έργο βρίθει από φιλοσοφικές ιδέες (Μαρκάτη, 2004: 6). Αυτές οι φιλοσοφικές ιδέες και οι προβληματισμοί του μπορούν να απασχολήσουν τους αναγνώστες, που βιώνουν την εφηβική ηλικία, μια *«ηλικία απόλυτα συμβατή με το ανικανοποίητο ελεύθερο πνεύμα του συγγραφέα»* (Χαριτίδου, 2008: 67).

3.2. Αναφορά σε τίτλους μυθιστορημάτων του Καζαντζάκη

Στο μυθιστόρημα: *Λάθος, κύριε Νόιγκερ* (1989) της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου συναντάμε τρεις φορές το όνομα του Καζαντζάκη και του έργου του *Αναφορά στον Γκρέκο,* ένα σημαντικό έργο του Καζαντζάκη, αφού *«ανθολογεί και συνοψίζει το έργο του»* (Μπην, 2007: 33). Στο πρώτο απόσπασμα, ο νεαρός χαρακτήρας, ο Φίλιππος, εξηγεί ότι θα αποκαλεί τα κείμενα, που θα γράφει ο ίδιος στα ελληνικά, για να τα μεταφράζει στα γερμανικά, «Αναφορές». Η επιλογή αυτής της ονομασίας έχει γίνει από το δάσκαλό του Αλέξη Νόιγκερ, ο οποίος είχε διαβάσει το βιβλίο του Καζαντζάκη, το οποίο μάλιστα βαστούσε στα χέρια του, την ώρα της συζήτησής τους (σ. 14). Το έργο αυτό αναφέρει και ο Αλέξης, όταν κάνει λόγο για μια παλιά φωτογραφία, που βρήκε τυχαία, μέσα στις σελίδες του (σ. 67), ενώ, επίσης, το έχει διαβάσει και η φίλη του, η Δάφνη, όπως αναφέρει η ίδια, όταν αναζητάει κάποιο βιβλίο για ανάγνωση (σ. 106). Από τις συγκεκριμένες αναφορές στο έργο του Καζαντζάκη φαίνεται πως οι ενήλικοι χαρακτήρες του έργου έχουν ήδη ενδώσει στην απόλαυση της ανάγνωσης του συγκεκριμένου καζαντζακικού μυθιστορήματος. Η απεικόνιση ενός μυθιστορηματικού ήρωα, ως αναγνώστη, είναι αρκετά συχνή στην ελληνική παιδική λογοτεχνία και στοχεύει, εκτός από την αύξηση της φιλαναγνωσίας, *«να "παραπέμψει" το νεαρό αναγνώστη στα κείμενα, τα οποία επιλέγουν να διαβάσουν οι ήρωες»* (Παπαντωνάκης, 2009: 251). Η ίδια η συγγραφέας, κάνοντας λόγο για τη σχέση της με τον Καζαντζάκη, αναφέρει: *«Και ήρθαν τα χρόνια της εφηβείας, τα χρόνια τα νεανικά. Και μαζί τους μπήκε χάρτινος σίφουνας στη ζωή μου ο Καζαντζάκης»* (Πέτροβιτς -Ανδρουτσοπούλου, 2008: 242).

Σε ένα μυθιστόρημα της Μαρί Μανούσου, που φέρει τον τίτλο: *Το πάθος της ύπαρξης,* (1991) η αφηγήτρια -ηρωίδα του έργου- αναφέρεται, με συντομία, στην ανάγνωση ενός βιβλίου του Καζαντζάκη και στον προβληματισμό, που της προκάλεσε, χωρίς αναλυτικές διευκρινίσεις (σ. 184). Πρόκειται για το έργο *Ο τελευταίος πειρασμός,* ένα έργο, στο οποίο η ένταση μεταξύ σώματος και ψυχής, στοιχείο, που διαπερνά σχεδόν όλα τα έργα του Καζαντζάκη, φτάνει στο αποκορύφωμά της (Πουργούρης, 2010: 385).

Ο κύριος χαρακτήρας, η εικοσάχρονη Χριστίνα Κανέλη, στο μυθιστόρημα *Ο χορός της ζωής* (1998) της Ζωρζ Σαρή, ταξιδεύοντας για τη Γαλλία, κουβαλά μέσα στην τσάντα της μόνο ένα βιβλίο, το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (Σαρή, 1998: 12). Η εικοσάχρονη κοπέλα, η οποία θέλει να γίνει ηθοποιός και η οποία αναχωρεί από τον Πειραιά στις 18-1-1947, έχει επιλέξει, ανάμεσα σε τόσα βιβλία, τον Ζορμπά, *«που ενσαρκώνει αυθεντικά την ελληνική λαϊκή κουλτούρα»* (Καψωμένος, 2010: 406).

3.3 Τρίτη μορφή διακειμενικότητας: παραθέματα

Στο έργο της Αγγελικής Βαρελλά, *Με το χαμόγελο στα χείλη. Χρονικό του πολέμου 1940- 44* (1976/2006), παρατίθενται αποσπάσματα από δυο έργα του Καζαντζάκη. Στο πρώτο απόσπασμα, παρμένο από το έργο Αγγλία, γίνεται λόγος για το τίμιο παιχνίδι και για την παραδοχή της ήττας από τους ηττημένους παίκτες και σχετίζεται με την αντίσταση και την ήττα των Ελλήνων, κατά την εισβολή των Γερμανών, τον Απρίλιο του 1941, που περιγράφεται στο κεφάλαιο, που ακολουθεί στο βιβλίο της Βαρελλά (Καζαντζάκης, 1986: 140 • Βαρελλά, 2006: 191). Το δεύτερο απόσπασμα (Βαρελλά, 2006: 222), που προέρχεται από τον «Πρόλογο» του *Καπετάν Μιχάλη, αναφέρεται στη θαυμαστή επιβίωση του ελληνικού γένους (Καζαντζάκης, 1981: 10) και* προηγείται από το κεφάλαιο, που ακολουθεί στο έργο της Βαρελλά, στο οποίο παρουσιάζεται η επιστροφή του εξουθενωμένου αλλά ζωντανού πατέρα από τον πόλεμο. Και στις δυο περιπτώσεις, η ενσωμάτωση των

αποσπασμάτων τελείται στο επίπεδο του περιεχομένου. Υπάρχει δηλαδή μια «σημασιολογική ισοτοπία» μεταξύ παραθέματος και συμφραζομένων (Jenny, 1996: 92).

Στο *Καλοκαίρι στη Μονεμβασιά* (Αθήνα, 1980) της Αγγελικής Βαρελλά, εντοπίζονται συχνά αναφορές στον Καζαντζάκη και παρατίθενται φράσεις από το ταξιδιωτικό του, *Μοριάς*. Στα ταξιδιωτικά έργα, στοιχεία από ταξιδιωτικές αφηγήσεις προγενέστερων ταξιδιών ακόμα και αλλοεθνών αποτελούν εγγενές συστατικό, όχι μόνο για την κάλυψη γνωστικών κενών ή ως τεκμηριωτικό υλικό αλλά ως βιωματικό στοιχείο, που συμβάλλει στην συνταύτιση του νεότερου με τους παλαιότερους συγγραφείς (Πολυκανδριώτη, 2006). Στο έργο της Βαρελλά, ο υποκειμενικός τρόπος, με τον οποίο η αφηγήτρια προσλαμβάνει το χώρο, σχετίζεται με τα αναγνώσματά της και με τη γενικότερη πολιτισμική της αποσκευή, έτσι ώστε να καθορίζουν το βλέμμα και τη σκέψη της. Σε σημεία του έργου διαφαίνεται πως ο τρόπος θέασης της αφηγήτριας ταυτίζεται με τον αντίστοιχο του Καζαντζάκη: *«Ο άγριος βράχος, ο σκοτεινός πορφυρίτης, όπως τον λέει ο Καζαντζάκης, μας ακολουθεί σε κάθε στροφή, σε κάθε μας βήμα»* (Βαρελλά, 1980: 107), *«Προτιμώ τον Καζαντζάκη, που έγραψε πως ο βράχος της Μονεμβασιάς είναι σαν ένα γιγάντιο αμόνι πάνω στα νερά»* (Βαρελλά, 1980: 148).

Παράθεμα από το *Ταξιδεύοντας, ο Μοριάς* του Καζαντζάκη απαντάται και στο διήγημα «Παιχνίδια με τις λέξεις» της Βαρελλά (Βαρελλά, 1980: 69-73). Το απόσπασμα του Καζαντζάκη θυμάται και παραθέτει αυτολεξεί η μητέρα, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού προς το εξοχικό τους, ενώ όλα τα μέλη της οικογένειας παίζουν με τις λέξεις. Το καζαντζακικό απόσπασμα προβάλλει ως ανεπανόρθωτη την απώλεια μιας λέξης: *«Η καρδιά μας σφίχτηκε. Νιώσαμε πως είχε πεθάνει μια λέξη και δεν μπορεί κανείς πια να την τοποθετήσει σ' ένα στίχο και να την κάμει αθάνατη. Τρομάξαμε. Ποτέ θάνατος δε μας φάνηκε τόσο ανεπανόρθωτος. Κι αφήκαμε το λουλούδι επάνω στο φράχτη, απλωτά, σαν πτώμα...»* (Καζαντζάκης, 1966b: 261 • Βαρελλά, 1980:73). Για τα μέλη της οικογένειας, στο κείμενο της Βαρελλά, το παιχνίδι με τις λέξεις γίνεται μια ξεχωριστή αναζήτηση, ένα διαφορετικό ταξίδι, με τελικό προορισμό την άφιξη στο χώρο ενός εξαίρετου λογοτέχνη, στα έργα του οποίου διαφαίνεται η ιδιαίτερη φροντίδα για τη χρήση κάθε συγκεκριμένης λέξης. Με τη χρήση του, η συγγραφέας αναδεικνύει την «ανεπανάληπτη γλώσσα» του Καζαντζάκη και την *«εξαίρετη περιγραφική του δύναμη»* (Μερακλής, 1977: 66). Στα κείμενά του, όπως κατανοούν οι χαρακτήρες του διηγήματος αλλά και οι νεαροί αναγνώστες, κάθε λέξη αποτελεί *«βασικό φορέα της εννοιολογικής αποσκευής του έργου του»* (Γραμματάς, 1983: 145) και αποδεικνύει πως ο Καζαντζάκης είναι «βαθυστόχαστος γνώστης της υφής της λέξης και της σημασίας της» (Νικολουδάκη-Σουρή, 2008: 27).

Στο *Αρχίζει το Ματς* (1984/ 2000) η Αγγελική Βαρελλά αξιοποιεί αποσπάσματα του Καζαντζάκη από το έργο *Ταξιδεύοντας, Αγγλία (*Καζαντζάκης, 1986: 137-140). Εδώ, τα παραθέματα είναι εκτενή (Βαρελλά, 2000: 78-80), έτσι που επιβάλλονται ευκολότερα και αποτυπώνονται διαρκέστερα στη μνήμη του αναγνώστη. Η Μάγια, κύριος χαρακτήρας του έργου και μητέρα δυο αγοριών, αναγκάζεται να πάει στο γήπεδο, όταν ο σύζυγός της φεύγει στο εξωτερικό, ενώ μαζί της κουβαλά το βιβλίο του Καζαντζάκη *Ταξιδεύοντας, Αγγλία*. Μέσα στην οχλαγωγία του γηπέδου, διαβάζει αποσπάσματα του βιβλίου, τα οποία αναφέρονται στο ελληνικό πνεύμα, το οποίο διακρίνει ο συγγραφέας στη σχολή του Ήτον, και τα οποία γίνονται το όχημα για τον προβληματισμό της.[2]

Στο διήγημα της Αγγελικής Βαρελλά «Συνέβη στην ...Ισπανία. Γυρεύοντας την Ελλάδα στην Ισπανία» (1994), τα τρία πρόσωπα μιας οικογένειας (μητέρα, δεκαοχτάχρονη κόρη και δεκατετράχρονος γιος) ταξιδεύουν στην Ισπανία με διαφορετικούς στόχους, γι' αυτό και ο τρόπος, που ο καθένας τους θα προσεγγίσει τη χώρα, είναι διαφορετικός. Ο πολυταξιδεμένος Καζαντζάκης αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Σίγουρα ταξιδεύοντας βρίσκεις πάντα ό,τι μέσα σου έχεις. Χωρίς να το θες από τις αναρίθμητες εντύπωσες, που πλημμυρίζουν τα μάτια σου, κάνεις επιλογή και διαλέγεις ό,τι περισσότερο ανταποκρίνεται στις ανάγκες ή στις περιέργειες της ψυχής σου. Γι αυτό κάθε άρτιος ταξιδευτής δημιουργάει πάντα τη χώρα, όπου ταξιδεύει»* (Καζαντζάκης, [6]1969: 95). Στη συγκεκριμένη ιστορία της Βαρελλά, οι κύριοι χαρακτήρες, αν και αναζητούν κάτι διαφορετικό, ωστόσο, επιθυμούν να αφουγκρασθούν και οι τρεις «την ανάσα» του τόπου αυτού (Βαρελλά, 1994: 10). Από τη στιγμή, λοιπόν, που η συγγραφέας πλάθει χαρακτήρες, που θέλουν να προσεγγίσουν την ισπανική ψυχή και τη γη, που γεννάει αυτή την ψυχή, είναι αναμενόμενο, και σε αυτό το κείμενό της, να στραφεί στον Καζαντζάκη, ο οποίος είχε επισκεφτεί τη χώρα, εφοδιασμένος *«με όλους εκείνους τους κόσμους, που χαρίζει η πραγματική και μεθοδικά αποκτημένη γνώση, με ιδέες δικές του, με σκέψεις κατασταλαγμένες, με καθορισμένη προδιάθεση για καθετί, που θα συναντήσει στο δρόμο του»* (Χάρης, 1937: 947). Παρόμοια κατασταλαγμένη φαίνεται και η νεαρή Ελπίδα, στο διήγημα της Βαρελλά *«Ώριμη για περιπέτειες»* (σ. 9), αλλά και περήφανη για τον Γκρέκο και για τον Καζαντζάκη, που είχε γράψει *«ένα θαυμάσιο βιβλίο για την Ισπανία»* (σ. 10). Η Ελπίδα διαβάζει στο μικρότερο αδερφό της, λίγο πριν από το ταξίδι τους στην Ισπανία, ένα απόσπασμα από τον πρόλογο του βιβλίου *Ισπανία,* που αρέσει ιδιαίτερα στην ίδια, όχι όμως και στο Σωτήρη, ο οποίος αδυνατεί να αντιληφθεί το βαθύτερο νόημά του. Ορισμένες από τις φράσεις αυτού του καζαντζακικού παραθέματος επαναλαμβάνονται και σε άλλα σημεία του κειμένου (σ. 16). Το βιβλίο του Καζαντζάκη τους συνοδεύει σε όλο τους το ταξίδι και οι δυο γυναίκες βλέπουν πόλεις και αξιοθέατα, μέσα από το δικό του βλέμμα: *«Στην Κόρντοβα έφτασαν μ' ανοιχτό το βιβλίο ''Ισπανία'' του Καζαντζάκη. Πλησίασαν την πολιτεία με τη δική του ματιά»* (σ. 18).

Ο Καζαντζάκης αποφεύγει τη ρομαντική θέαση της Ισπανίας, προχωράει πέρα από την επιφανειακή, τουριστική ματιά στη βαθύτερη κατανόηση του τοπίου (Fraser, 2013: 37-54) και οι δυο γυναίκες προσπαθούν να τον μιμηθούν. Κάποια στιγμή, μάλιστα, οι δυο γυναίκες διαφωνούν με αυτό που διαβάζουν, δικαιολογούν, ωστόσο, το χαρακτηρισμό του Καζαντζάκη (Καζαντζάκης, 1966: 98), βασιζόμενες στο ίδιο το κείμενό του, από το οποίο επαναλαμβάνονται φράσεις, με μικρές αλλαγές (Βαρελλά, 1994: 18). Μετά τη νίκη των δυο Ελλήνων αθλητών, του Πύρρου Δήμα και της Βούλας Πατουλίδου, ο αδερφός της Ελπίδας, ο οποίος είχε παρακολουθήσει ως θεατής την προσπάθειά τους, χαίρεται και ταυτόχρονα νιώθει πλέον ώριμος. Τόσο ώριμος που πλέον μπορεί να κατανοήσει τις φράσεις από το έργο του Καζαντζάκη: *«Τότε φυσικά κατάλαβε κι εκείνο που του διάβαζε η Ελπίδα, καθώς έφευγαν από την πατρίδα τους, το κείμενο του Καζαντζάκη: "Να σφαλνάς τα βλέφαρα και να νιώθεις τα πλούτη να κατασταλάζουν μέσα σου ήσυχα". Στο γυρισμό ο Σωτήρης σφαλούσε τα βλέφαρα κι έβλεπε και ξανάβλεπε, ζούσε και ξαναζούσε αυτές τις υπέροχες στιγμές της νίκης»* (σ. 28). Για το Σωτήρη, το ταξίδι στην Ισπανία καθίσταται καθοριστικός παράγοντας, που συμβάλλει στην ωρίμανσή του. Ας σημειωθεί πως και για τον ίδιο τον Καζαντζάκη η Ισπανία αποτελεί σημαντικό γεγονός στη ζωή του. Εκεί, συναντιέται με τον Ελ Γκρέκο, κατανοεί τη μοίρα του Ισπανικού λαού αλλά και τον ίδιο τον εαυτό του, προετοιμάζοντάς τον για τις μεγάλες ιδέες και σκέψεις, που θα μετουσιώσει στα μελλοντικά του έργα, με τα οποία εντάσσεται στη χορεία των μεγάλων λογοτεχνών και στοχαστών του καιρού μας (Ζέτσεφ, 1971: 106).

Σε ένα ακόμη έργο της Αγγελικής Βαρελλά, στο μυθιστόρημα για παιδιά *Γαβγίζοντας την αγάπη* (2007), με κύριο θέμα τη ζωοφιλία, η Ειρήνη Μελτέμη, συζητώντας με τη δημοσιογράφο Νόνια για την έκδοση ενός πρωτότυπου περιοδικού, προτείνει να γίνεται αναφορά σε κάθε σελίδα του ορισμένων φράσεων του Καζαντζάκη: *«Να αγαπάς την ευθύνη. Να λες: Εγώ μονάχος μου έχω χρέος να σώσω τη Γη. Αν δε σωθεί, εγώ θα φταίω»* (Βαρελλά, 2007: 118). Το παράθεμα αυτό, που προέρχεται από την *Ασκητική* (Καζαντζάκης, 1985: 32), δεν αναλύεται περαιτέρω, προσφέρει, όμως, το έναυσμα στο μικρό αναγνώστη να προβληματιστεί ή να αναζητήσει τη σημασία, που αποκτά η έννοια της υπευθυνότητας και της αγωνιστικότητας, πρώτα στο συγκεκριμένο παιδικό βιβλίο και στη συνέχεια στο έργο του Καζαντζάκη. Σύμφωνα με τον Καζαντζάκη, ο συνειδητοποιημένος άνθρωπος ενεργεί με υπευθυνότητα στην ανηφορική πορεία της ζωής του, *«ανεβαίνοντας από κορυφή σε κορυφή, ξέροντας πως το ύψος δεν έχει τελειωμό»* (Πουργούρης, 2010: 391). Οι δυο ηρωίδες του έργου της Βαρελλά διαθέτουν αγωνιστική διάθεση, δυναμικότητα και υπευθυνότητα. Η επιλογή, λοιπόν, αυτής της ρήσης από την Ασκητική, από ένα έργο, που αποτελεί τον πυρήνα και το κλειδί όλης της ζωής του Καζαντζάκη- πνευματικής, ψυχικής, σωματικής- αλλά και το εφαλτήριο για όλη του την τέχνη, καθώς όλα τα υπόλοιπα και αντιπροσωπευτικά του έργα συγγράφονται μετά από αυτήν και καθορίζονται από αυτή (Μαρκάτη, 2004: 18), δεν αναδεικνύει μόνο τη φιλαναγνωσία των δυο ηρωίδων στο έργο της Βαρελλά, αλλά συγχρόνως τονίζει την αξία, που αποδίδουν οι δυο γυναίκες στην έννοια της ευθύνης.

[2] Βλ. περισσότερα, Μαργαρίτη, Διονυσία (2016). *Αγγελική Βαρελλά: Το συγγραφικό έργο και η συμβολή της στην προώθηση της παιδικής/νεανικής λογοτεχνίας. Διακειμενικότητα, Χιούμορ, Αφηγηματικές τεχνικές στο λογοτεχνικό της έργο* (διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Επιστημών της Αγωγής. Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών.

4. Συμπεράσματα

Ο Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957), συγγραφέας παγκόσμιου κύρους, με την πολυσύνθετη προσωπικότητά του, με την πνευματική πολυμέρειά του, με την ποικιλία, με το βάθος και με τον επίκαιρο χαρακτήρα του έργου του (Μπην, 2007: 18) τροφοδοτεί διαρκώς το ενδιαφέρον τόσο του αναγνωστικού κοινού όσο και των ερευνητών, προκαλεί γόνιμους προβληματισμούς σε αναγνώστες και συγγραφείς και ταυτόχρονα εμπνέει νέους δημιουργούς. Όπως άλλωστε συμβαίνει με όλους τους «μεγάλους» καλλιτέχνες, οι οποίοι ταυτόχρονα είναι και «αέναοι νεωτεριστές», έτσι και το έργο του μεγάλου κρητικού δημιουργού, ταξιδεύοντας μέσα στο χρόνο, προκαλεί έντονα ερωτήματα, ενεργοποιεί την επικοινωνία και συνομιλεί εποικοδομητικά (Καλογήρου, 2005: 117 • Καλογήρου, 2008: 74) με τους συγγραφείς, που απευθύνονται σε παιδιά και νέους.

Στην παρούσα εργασία εξετάσαμε ορισμένα έργα της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας, στα οποία χρησιμοποιούνται ως διακειμενικά στοιχεία το όνομα του Καζαντζάκη, τίτλοι έργων του και παραθέματα από βιβλία του.

Σε ορισμένα έργα (Δελώνης, Ψαραύτη,) η λογοτεχνία του Καζαντζάκη γίνεται για τους χαρακτήρες όχημα προβληματισμού και σχετίζεται με τις αναγνωστικές προτιμήσεις τους. Δεν προτείνονται τίτλοι έργων αλλά το σύνολο του έργου του Καζαντζάκη, εφόσον απευθύνεται σε νέους, έμμεσα, παροτρύνοντάς τους να αναζητήσουν μόνοι τους και να επιλέξουν τα έργα, που τους ενδιαφέρουν περισσότερο. Η παρουσία των διακειμενικών στοιχείων, στην περίπτωση αυτή, βοηθά τους νεαρούς αναγνώστες να ανακαλύψουν τις πολλαπλές δυνατότητες, που τους προσφέρει το λογοτεχνικό κείμενο και *«να το χρησιμοποιήσουν ως αφετηρία από την οποία θα εξακτινώσουν τις δικές τους, ευέλικτες αναγνωστικές περιπλανήσεις»* (Καλογήρου, 2005: 130).

Η αναφορά σε τίτλους μυθιστορημάτων του Καζαντζάκη, που διαβάζουν οι κεντρικοί ήρωες, σε νεανικά έργα (Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, Μανούσου, Σαρή), δικαιολογείται, εφόσον οι χαρακτήρες των έργων αυτών είναι βιβλιόφιλοι, με ποικίλα ενδιαφέροντα και βαθύτερες ψυχικές ενορμήσεις. Τονίζεται, συνεπώς, η φιλαναγνωσία των μυθιστορηματικών χαρακτήρων, διαφαίνεται η πρόθεση των συγγραφέων να αναφερθούν σε δικές του αναγνώσεις και, επιπλέον, ο στόχος τους να εξοικειώσουν τους νεαρούς αναγνώστες με το έργο του Καζαντζάκη.

Η παράθεση, ο πιο ευδιάκριτος τύπος διακειμενικότητας, χρησιμοποιείται σε έργα της Αγγελικής Βαρελλά. Τα καζαντζακικά παραθέματα ενσωματώνονται στα έργα της ομαλά και διαπλέκονται με τα λόγια των αφηγητών ή των προσώπων ως αναπόσπαστα τμήματα της συνταγματικής δομής των κειμένων. Παρατίθενται, αυτούσια, φράσεις ή αποσπάσματα, με την ανάκληση εικόνων ή λόγων, μέσα από τη μνήμη των χαρακτήρων. Και στην περίπτωση αυτή, γίνεται εμφανές πως οι λογοτέχνες, που απευθύνονται σε παιδιά, διαθέτουν γνώση του χρησιμοποιούμενου υλικού, δηλαδή των έργων του Καζαντζάκη, έτσι που δε διστάζουν να συναντηθούν σε σχεδιασμένες προσεχτικά και προσαρμοσμένες στις εκάστοτε συνθήκες συναντήσεις.

Μέσα από μια σύντομη παρουσίαση, προσπαθήσαμε να δείξουμε πως το έργο του Νίκου Καζαντζάκη έχει αξιοποιηθεί από τους συγγραφείς της παιδικής/ νεανικής λογοτεχνίας, με ποικίλους τρόπους. Οι λογοτέχνες, που απευθύνονται σε παιδιά και νέους, επιθυμούν να εξοικειώσουν το νεαρό αναγνώστη με τα έργα του, ενώ, έμμεσα, εκφράζουν την πίστη τους πως οι ιδέες του, οι πλατιές περιπέτειες του νου του μπορούν να μπολιάσουν φιλοσοφικά το μυαλό του νεαρού αναγνώστη και να τροφοδοτήσουν την κριτική του σκέψη. Στα βήματά τους μπορούν να κινηθούν και νεότεροι δημιουργοί, προβαίνοντας στη δική τους πρωτότυπη συνομιλία με τον κρητικό λογοτέχνη και αξιοποιώντας, περαιτέρω, στοιχεία από το έργο του.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Βαρελλά, Αγγελική (1976). *Με το χαμόγελο στα χείλη. Χρονικό του πολέμου 1940- 44.* Αθήνα: Χρυσή Πέννα. (Το έργο επανεκδόθηκε το 2006 από τις εκδόσεις Πατάκη).

Βαρελλά, Αγγελική (1979). *Καλοκαίρι στη Μονεμβασιά.* Αθήνα: Φώτης Πατσούρης.

Βαρελλά, Αγγελική (1980). *Τα βούκινα της φύσης.* Αθήνα: Φώτης Πατσούρης.

Βαρελά, Αγγελική (1984). *Αρχίζει το Ματς.* Θεσσαλονίκη: Αγροτικές Συνεταιριστικές Εκδόσεις. (Το έργο επανεκδόθηκε το 2000 από τις εκδόσεις Πατάκη).
Βαρελλά, Αγγελική (1994). Συνέβη στην ...Ισπανία. Γυρεύοντας την Ελλάδα στην Ισπανία (σσ. 9-29). Στο: 12 βραβευμένες συγγραφείς, *Στο Γαλαξία της Ενωμένης Ευρώπης. Ιστορίες για τ' αστέρια της Ευρώπης των δώδεκα. Αθήνα: Άγκυρα.*

Βαρελά, Αγγελική (2007). *Γαβγίζοντας την αγάπη.* Αθήνα: Ψυχογιός.

Δελώνης, Αντώνης (1995). *Στα δίχτυα της λευκής αράχνης.* Αθήνα: Μίνωας.

Δελώνης, Αντώνης (2000). *Η ζωή ενός τρελού... τρελού συγγραφέα.* Αθήνα: Νικόδημος.

Δελώνης, Αντώνης (2002). *Ιωάννα.* Αθήνα: Άγκυρα.

Καζαντζάκης, Νίκος (1966). *Ταξιδεύοντας: Ισπανία.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1969a). *Ιαπωνία- Κίνα.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1969b). *Ταξιδεύοντας Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος. Ο Μοριάς.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1982). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1985). *Ασκητική.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1986). *Ταξιδεύοντας: Αγγλία.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Μανούσου, Μαρί (1991). *Το πάθος της ύπαρξης.* Αθήνα: Σμυρνιωτάκης.

Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, Λότη (1989). *Λάθος, κύριε Νόιγκερ.* Αθήνα: Πατάκης.

Σαρή, Ζωρζ (1998). *Ο χορός της ζωής.* Αθήνα: Πατάκης.

Ψαραύτη, Λίτσα (1999). *Επικίνδυνα παιχνίδια.* Αθήνα: Πατάκης.

Δευτερογενείς Πηγές

Αλεξίου, Έλλη (1983). Νίκος Καζαντζάκης- θέμα μη εξαντλήσιμο (σσ. 11-19). Στο: Αλεξίου, Έλλη & Στεφανάκης, Γιώργος, *Νίκος Καζαντζάκης. Γεννήθηκε για τη δόξα.* Αθήνα: Καστανιώτης.

Graham, Allen (2011). *Intertextuality (The New Critical Idiom).* London: Routledge.

Γραμματάς, Θεόδωρος (1983). *Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη.* Αθήνα- Γιάννινα: Δωδώνη.

Ζερβού, Αλεξάνδρα (©2012). *Στη χώρα των θαυμάτων. Το παιδικό βιβλίο ως σημείο συνάντησης παιδιών - ενηλίκων.* Αθήνα: Πατάκης.

Ζέτσεφ, Μαρίν (1971). Οι πνευματικές περιπλανήσεις του Νίκου Καζαντζάκη στη σύγχρονη εποχή μας. *Νέα Εστία,* 1067: 99-109.

Καλλέργης, Ηρακλής (2008). *"Για το φως της ψυχής του παιδιού". Μελετήματα για την Παιδική και Νεανική Λογοτεχνία.* Αθήνα: Γρηγόρης.

Καλογήρου, Τζίνα (2005). Ανάμεσα στ' αστέρια. Μεγάλοι συγγραφείς, μικροί αναγνώστες (σσ. 111-130). Στο: Μπαλάσκας, Κ.& Αγγελάκος, Κ. (επιμ.), *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.* Αθήνα: Μεταίχμιο.

Καλογήρου, Τζίνα (2008). Πώς έγινε "Μεγάλος". Όταν ο Καζαντζάκης συνάντησε τους μικρούς αναγνώστες (Σ'ευχαριστώ Νίκο Καζαντζάκη) (σσ. 68-75). Στο: Αργυροπούλου, Χριστίνα (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση, 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη. Αφιέρωμα.* Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Καψωμένος, Ερατοσθένης, Γ. (2010). Σημασιακοί κώδικες και αξιακά πρότυπα της Κρήτης στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη (σσ. 403-434). Στο: Φιλιππίδης, Σ.Ν. (επιμ.), *Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Νίκος Καζαντζάκης 2007: Πενήντα χρόνια μετά (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο- Ρέθυμνο, 18- 21 Μαΐου 2007).* Ηράκλειο: εκδ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Κουμάνης, Γιώργος, Χ. ([2]1985). *Νίκος Καζαντζάκης: θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του.* Αθήνα: Εστία.

Leitch, Vincent, B. (1983). *Deconstructive criticism.* N. York: Columbia University Press.

Μαρκάτη, Αγάθη (2004). *Φιλοσοφική και ερμηνευτική προσέγγιση στην Ασκητική του Καζαντζάκη* (διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών- Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας. Τομέας Φιλοσοφίας.

Μερακλής, Μιχάλης (1977). Ξαναδιαβάζοντας το Ζορμπά. *Τετράδια Ευθύνης,* 3: 61-7.

Μπην, Πήτερ (2007). *Οκτώ κεφάλαια για τον Νίκο Καζαντζάκη.* Αθήνα: Καστανιώτης.

Νικολουδάκη-Σουρή, Ελπινίκη (2008). Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και η συνεργασία Γαλάτειας και Νίκου Καζαντζάκη στη συγγραφή Αναγνωστικών για το Δημοτικό Σχολείο (σσ. 26-55). Στο: Αργυροπούλου, Χριστίνα (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης και εκπαίδευση, 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη.* Αφιέρωμα. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Παπαντωνάκης, Γεώργιος (2009). *Θεωρίες λογοτεχνίας και ερμηνευτικές προσεγγίσεις κειμένων για παιδιά και για νέους.* Αθήνα: Πατάκης.

Πέτροβιτς - Ανδρουτσοπούλου, Λότη (2008). Η γιαγιά μου, η Πηνελόπη Δέλτα (σσ. 239-243). Στο: Κατσίκη-Γκίβαλου, Ά., Καλογήρου, Τζ., Χαλκιαδάκη, Ά. (επιμ.), *Φιλαναγνωσία και σχολείο.* Αθήνα: Πατάκης.

Πολίτης, Λ. ([13]2013). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας.* Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Πολυκανδριώτη, Ουρανία (2006). Ταξίδι και λογοτεχνία. *Διαβάζω,* 465: 135-137.

Πουργούρης, Μαρίνος (2010). Τοτέμ και Ταμπού: Ο Καζαντζάκης αναγνώστης του Freud (σσ. 377-402). Στο: Φιλιππίδης, Σ.Ν. (επιμ.), *Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Νίκος Καζαντζάκης 2007: Πενήντα χρόνια μετά (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο- Ρέθυμνο, 18- 21 Μαΐου 2007).* Ηράκλειο: εκδ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
Σιαφλέκης, Ζ.Ι. ([2]2005). *Η Εύθραυστη Αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του Λογοτεχνικού Μύθου.* Αθήνα: Gutenberg.

Στέφος Αναστάσιος (2008). Νίκος Καζαντζάκης: συνοπτική παρουσίαση της ζωής και του έργου του (σσ. 12-25). Στο: Αργυροπούλου, Χριστίνα (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση, 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη.* Αφιέρωμα. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Stephen, John (1992). *Language and Ideology in Children's Fiction.* London: Longman.

Still, Judith & Worton, Michael (1996). Εισαγωγή στη διακειμενικότητα. *Η Άλως,* 3-4: 21-68.

Jenny, Laurent (1996). Η στρατηγική της μορφής (μτφ. Καρπούζου, Π.). *Η άλως,* 3-4: 69-103.

Fraser, Benjamin (2013). Nikos Kazantzakis's Bergsonian Spain: Connecting Philosophy, Spanish Literature and Cultural Landscapes. *Hispanófila,* 68: 37-54.

Χάρης, Πέτρος (1937). Καζαντζάκη Νίκου: ''Ισπανία''. *Νέα Εστία,* 252: 946-948.

Χαριτίδου, Γεωργία (2008). Το ανθολογημένο έργο του Νίκου Καζαντζάκη στα σχολικά της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (σσ. 56-67). Στο: Αργυροπούλου, Χριστίνα (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης και εκπαίδευση, 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη. Αφιέρωμα.* Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Ευαγγελία Αραβανή
Ιωάννα Δημητρακάκη

Νίκος Καζαντζάκης: ανιχνεύοντας το παιδί στο μυθιστορηματικό του έργο

1. Εισαγωγή

Ο Νίκος Καζαντζάκης αποτελεί μια από τις κορυφαίες φυσιογνωμίες των ελληνικών γραμμάτων. Η πλούσια λογοτεχνική του παραγωγή κατόρθωσε να αναταράξει την πνευματική ζωή της Ελλάδας, ενώ άφησε το στίγμα της και στην παγκόσμια λογοτεχνική δημιουργία. Πρόκειται για ένα συγγραφέα με ιδιαίτερη πνευματικότητα και ένα απαράμιλλο πάθος να μεταδώσει τη φιλοσοφία του στους ανθρώπους, αλλά κυρίως να την κάνει ο ίδιος τρόπο ζωής. Η μελέτη του έργου του έχει αποτελέσει πεδίο ερευνητικού πολλαπλού ενδιαφέροντος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εργασία διερευνά το μυθιστορηματικό έργο του κρητικού συγγραφέα από την οπτική γωνία της αποτύπωσης της παιδικής ηλικίας, στοχεύοντας στην ανάδειξη της ιδιαίτερης σχέσης του με αυτή, πράγμα που, βιβλιογραφικά, δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, ως τώρα.

2. Παιδί και παιδική ηλικία

Μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία και τοποθετώντας την ιστορία της παιδικής ηλικίας σε μια χρονική γραμμή, η πρώτη παρατήρηση, που μπορεί να σημειωθεί, είναι το αρχικό πέρασμα από την αδιαφορία της αρχαιότητας στην αντίληψη περί της αμαρτωλής φύσης της από τη μεσαιωνική καθολική εκκλησία (Καρατζαφέρη, 2014). Η κατανόηση της ιδιαίτερης φύσης της παιδικής ηλικίας πραγματοποιείται σταδιακά, μετά το 17ο αιώνα και οδηγεί στη φροντίδα, την ηθική και ψυχολογική διαμόρφωση και την προσέγγισή της ως μιας ξεχωριστής κοινωνικής ομάδας (Αριές, 1990* Δασκαλάκης, 2013).
Μια από τις πρώτες έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν για την ιστορική καταγραφή της παιδικής ηλικίας, κατά την όψιμη φάση του Μεσαίωνα (14ος -18ος αιώνας), είναι αυτή του Φ. Αριές. Βασιζόμενος στα έργα τέχνης, την ενδυμασία και τα παιχνίδια της εποχής, ο Αριές (1990) υποστήριξε ότι, στην αρχική παραδοσιακή κοινωνία, τα παιδιά αποτελούσαν μια μικρογραφία των μεγάλων και, ουσιαστικά, «απουσίαζαν» από αυτή. Το έργο του, παρά την κριτική, που δέχτηκε (Cohen, 2007), κατόρθωσε να λειτουργήσει ως κίνητρο για τους μελετητές, που, τα επόμενα χρόνια, στράφηκαν στη διερεύνηση της κοινωνικής υπόστασης της παιδικής ηλικίας (Μακρυνιώτη, 1997). Έτσι, τον 20ο αιώνα, η δυτική κοινωνία αντιλαμβάνεται την παιδική ηλικία ως μια φάση της ζωής, κατά την οποία επικρατεί κοινωνική εξάρτηση, έλλειψη σεξουαλικών ορμών και «υποχρέωση» της χαράς, ενώ υπάρχει ανάγκη από προστασία και εκπαίδευση (Wyness, 2006).

Οδεύοντας προς τον 21ο αιώνα, οι διάφορες γεωπολιτικές και οικονομικές μεταβολές έφεραν στο προσκήνιο ομάδες παιδιών, που ταρακούνησαν την εικόνα της ασφαλούς και αθώας παιδικής ηλικίας (James & Prout, 1997). Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα το διαχωρισμό των εννοιών «παιδική ηλικία» και «παιδί» και τη σταδιακή προσέγγιση της πρώτης ως μιας κοινωνικής δομής, που περιέχει τη δεύτερη, ως ξεχωριστή οντότητα (James & James, 2004). «Έτσι, η παιδική ηλικία νοείται ως ένα σύνολο κοινών εμπειριών, το οποίο αποτελείται ταυτόχρονα από επιμέρους μέρη, τα παιδιά, που επηρεάζονται από την ιδιαίτερη ποικιλομορφία και πολιτισμική διαφοροποίηση της καθημερινότητάς τους» (James & James, 2004: 14-15).
Κι ενώ, θεωρητικά, η παιδική ηλικία βρίσκεται στο απόγειό της, υπάρχουν θεωρητικοί, που παραμένουν επιφυλακτικοί. Σύμφωνα με τον Postman (1997), στη σύγχρονη εποχή, παρατηρείται κατάργηση των ορίων μεταξύ παιδιών και ενηλίκων, γεγονός, που οδηγεί στην εξαφάνιση της παιδικής ηλικίας. Η απλούστευση της πρόσβασης στις πληροφορίες εκθέτει τα παιδιά σε εμπειρίες, που, υπό άλλες συνθήκες, θα απευθύνονταν σε ενήλικες και που είναι δύσκολο να τις διαχειριστούν, λόγω της συναισθηματικής ανετοιμότητάς τους (Buckingham, 2000), με αποτέλεσμα την «επιτάχυνση» της ανέμελης παιδικότητας.

2.1. Η παρουσία των παιδιών στα λογοτεχνικά κείμενα

Έχει αποδειχθεί, βιβλιογραφικά, ότι «οι συγγραφείς προσπάθησαν να προσεγγίσουν την παιδική ηλικία, εξαιτίας της νοσταλγίας τους γι' αυτήν, του οικείου αισθήματος, που αυτή αποπνέει, και του αποκλεισμού

από την ακριβή κατανόησή της» (Gavin, 2012: 2). Η αναπαράσταση της παιδικής ηλικίας στα λογοτεχνικά έργα, σύμφωνα με την Gavin (2012), γίνεται αντιληπτή ως μια καθαρά καλλιτεχνική απεικόνιση, η οποία μπορεί να παίρνει έναυσμα από προσωπικά βιώματα του συγγραφέα ή του περιβάλλοντός του, την ιστορία και τις κοινωνικές αντιλήψεις ή να αποτελεί καθαρά ένα αποτύπωμα της φαντασίας.

Στην ευρωπαϊκή πνευματική δημιουργία, η παρουσία του παιδιού στη λογοτεχνία παρατηρείται από την αρχή του Μεσαίωνα, με τη μορφή του κακοποιημένου ή παραμελημένου προσώπου. Στην αρχή του 17ου αιώνα, η πεποίθηση για την έμφυτη διαβολική φύση των παιδιών οδηγεί στην παραγωγή κειμένων, που παρουσιάζουν την παιδική ηλικία ως κρίσιμη περίοδο για την κατάκτηση της ηθικής και της πίστης (Kline, 2012). Το 18ο αιώνα, αντίθετα, η προώθηση της λογικής ως της βασικότερης αρετής συμβάλλει στην πιο θετική αντιμετώπιση της παιδικής ηλικίας (Georgieva, 2009). Παρά τη μικρή σημασία της για την πλοκή, η λογοτεχνική αναπαράσταση της παιδικής ηλικίας -κυρίως σε μυθιστορήματα - είναι όλο πιο συχνή και με συμβολικό χαρακτήρα. Το παιδί χρησιμοποιείται, για να εκφράσει νοσταλγικά συναισθήματα απώλειας και λειτουργεί ως τρόπος αντιμετώπισης του άγχους, που προκαλεί η μετάβαση από το παρελθόν στο αβέβαιο μέλλον (O' Malley, 2012).

Από τα μέσα του 19ου αιώνα, το ενδιαφέρον για την παιδική ηλικία εντείνεται, οι μορφές του παιδιού στη λογοτεχνία είναι περισσότερο διαδεδομένες και εμφανίζεται η αυτοβιογραφία της παιδικής ηλικίας ως υποκατηγορία της αυτοβιογραφίας. Οι λογοτέχνες δίνουν φωνή στα παιδιά, μπερδεύουν φανταστικά με πραγματικά γεγονότα και δημιουργούν όλο και περισσότερα «αληθινά» παιδικά αφηγηματικά πρόσωπα (Bardy, 2003).
Από τον 20ο αιώνα κι έπειτα, η απεικόνιση του παιδιού στη λογοτεχνία έχει περισσότερες εκφάνσεις, όπως αυτή του ήρωα, του παιδιού, που γράφει τις προσωπικές του εμπειρίες, καθώς και του «κρυμμένου, μέσα στο συγγραφέα, παιδιού» (Sampson, 2000: 62* Georgieva, 2009: 6). Φαίνεται, λοιπόν, πως η μυθοπλαστική παιδική ηλικία εξελίσσεται παράλληλα με τις αντιλήψεις γι' αυτή, στην εκάστοτε κοινωνία κι εποχή.

3. Η παιδική ηλικία στη μυθιστοριογραφία του Νίκου Καζαντζάκη

3.1. Η έρευνα: Σκοποί, στόχοι και μεθοδολογία

Από το σύνολο του έργου του κρητικού συγγραφέα, το ερευνητικό πεδίο της παρούσας εργασίας περιορίστηκε στη μυθιστοριογραφία του, η οποία ανθίζει στην ώριμη φάση της λογοτεχνικής του πορείας, και είναι αυτή που τον έκανε ευρέως γνωστό στο αναγνωστικό κοινό. «Τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη είναι κείμενα ιδεών κι ακολουθούν το υπόλοιπο έργο του στην προσπάθεια μεταφοράς των κοινωνικών και υπαρξιακών του ανησυχιών» (Καψωμένος, 2003: 280-281). Σύμφωνα με τον Καψωμένο (2012), η τεχνική της μυθιστοριογραφίας του Καζαντζάκη μπορεί να διακριθεί σε δύο ομάδες: στα μυθιστορήματα, όπου η ιδεολογία του δεν προκύπτει αβίαστα από τη δράση του μύθου *(Τόντα Ράμπα, Ο Βραχόκηπος, Οι Αδερφοφάδες, Ο τελευταίος πειρασμός, Ο φτωχούλης του Θεού και Αναφορά στον Γκρέκο)* και σε αυτά όπου ο μύθος παρουσιάζεται περισσότερο ρεαλιστικά, με χιούμορ και με ιδιωματικό λόγο και κατορθώνει να υποστηρίξει και να προβάλει, καλυμμένα, το θεωρητικό του προβληματισμό *(Καπετάν- Μιχάλης, Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* και *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται)*.

Σκοπός της μελέτης είναι να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι κοινωνικές στάσεις και αντιλήψεις για την παιδική ηλικία αποτυπώνονται ή επηρεάζουν τη λογοτεχνική παραγωγή και αντίστροφα. Ειδικότερα, ως *στόχοι* της έρευνας τέθηκαν:
- Η ανάδειξη της παιδικής ηλικίας στο μυθιστορηματικό έργο του Καζαντζάκη και η καταγραφή του τρόπου αναπαράστασής της.
- Ο συσχετισμός της εμφάνισης των παιδιών στο έργο του συγγραφέα με την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του και την τότε αντιμετώπιση των παιδιών σε αυτή.

Η *μέθοδος*, που ακολουθήθηκε για το σκοπό αυτό, είναι η ανάλυση περιεχομένου, με κριτήριο καταγραφής το θέμα, η οποία γενικά στοχεύει στην περιγραφή του περιεχομένου της επικοινωνίας (λεκτικής ή

προφορικής) και στην τελική ταξινόμηση και ερμηνεία των κατηγοριών, που προκύπτουν από την έρευνα (Βάμβουκας, 2002).

3.2. Διαπιστώσεις-Σχολιασμός

Τα αποτελέσματα της έρευνας έρχονται να προσθέσουν στην εικόνα του έργου του φιλόσοφου και ιδεολόγου συγγραφέα την ύπαρξη της παιδικής ηλικίας καθώς και τη σπουδαιότητα και την τρυφερότητα με την οποία την προσέγγισε. Μελετώντας τα κείμενά του, παρατηρήθηκε ότι το παιδί παρουσιάζεται, με περισσότερες ή λιγότερες αναφορές, και στα δέκα μυθιστορήματά του.

Τα παιδιά, που αναφέρονται στα κείμενα, είναι τόσο αγόρια όσο και κορίτσια. Η οικογενειακή τους κατάσταση σημειώνεται σπάνια (αν είναι π.χ. ορφανά ή αν έχουν αδέρφια), όπως και η ηλικία και τα ονόματά τους. Από τις περιπτώσεις, στις οποίες αναφέρονται τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, φαίνεται ότι το εύρος της παιδικής ηλικίας, που αναπαρίσταται στα μυθιστορήματα, είναι τρία με δώδεκα έτη (*«...θυμόταν τα παιχνίδια τους, όταν ήταν ακόμα μικρά παιδιά, αυτός τριών χρονών, αυτή τεσσάρων...»* (Καζαντζάκης, 2014α: 69), *«...μια κοπελίτσα κάπου εφτά χρόνω περνά. Τα μαλλιά της αλειμμένα με δαφνόλαδο...»* (Καζαντζάκης, 2014δ: 67)). Ο αναγνώστης μαθαίνει τα ονόματα των παιδιών του οικογενειακού περιβάλλοντος των κεντρικών ηρώων (*«...απάνω σ' ένα πορτραίτο τα τετράξανθα μαλλιά μιας κόρης γλυκοχαμογελούσας- θα 'τανε ίσως η αδερφούλα του Ορέστη, η Λιλίκα...»* (Καζαντζάκης, 2014ε: 83)) ή των παιδιών, που συναναστράφηκαν, σε κάποια φάση της ζωής τους (*«ο Χαρίτος...ο παραγιός, αργιοσούσουμο χωριατόπουλο, μαυροτσούκαλο, με φοβισμένα γοργοκίνητα μάτια...»* (Καζαντζάκης, 2013γ: 29)). Τα περισσότερα παιδιά, που αναφέρονται, είναι ξυπόλητα και, ανάλογα με την πλοκή του μυθιστορήματος, παρουσιάζονται στρουμπουλά, γυμνά, λεπτοκαμωμένα ή σκελετωμένα. Ειδικά στην περίπτωση των κοριτσιών, ο συγγραφέας περιγράφει συχνά τα μαλλιά και τις πλεξούδες τους.

Ως προς τον τρόπο εμφάνισης των παιδιών στην πλοκή των μυθιστορημάτων, αυτά βρίσκονται τόσο στο αφηγηματικό παρόν όσο και στις αναδρομές και τις εξιστορήσεις του παρελθόντος των ενήλικων χαρακτήρων.[1] Στο αφηγηματικό παρόν, τα παιδιά δεν διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη του μύθου, εκτός από το Γιουσουφάκι (*«...το αφράτο τουρκόπουλο, που κάθεται ζερβά του [αγά]....»* (Καζαντζάκης, 1981: 9)), στο «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», και τον, μεταμφιεσμένο σε αραπόπουλο, άγγελο, στο «Ο Τελευταίος Πειρασμός» (*«...θα γίνω ένα αραπόπουλο... και θα λες πως είμαι το σκλαβόπουλό σου...»* (Καζαντζάκης, 2014α: 224·β΄ τόμ.)). Σε μια προσπάθεια ομαδοποίησης της αναπαράστασης των παιδιών, οδηγούμαστε στις εξής κατηγορίες: (1) στα παιδιά, που παρουσιάζονται να παίζουν (*«...ξανθά παιδάκια περνούσανε από μπροστά του και πηδούσαν και γελούσανε και παίζαν απάνω στα χόρτα του κήπου...»* (Καζαντζάκης, 2014ε: 139)), να πηγαίνουν στο σχολείο, να κάνουν αταξίες και πειράγματα, (2) στα παιδιά, που δουλεύουν ως αχθοφόροι, υπηρέτες (*«[τα δουλάκια]...ξυπόλυτα, ξαναμμένα, έπλεναν τα κατώφλια, σκούπιζαν τις χοχλαδωτές αυλές, πότιζαν τους κατηφέδες...»* (Καζαντζάκης, 2013γ: 112)), μικροπωλητές ή χρησιμοποιούνται, για να μεταφέρουν μηνύματα, (3) στα περιποιημένα παιδιά, που συμμετέχουν στις κοινωνικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις (*«...τ' αγόρια με διπλωμένο άσπρο μαντιλάκι στο χέρι, τα κοριτσόπουλα με την κορδελίτσα φιόγκο στα μαλλιά...»* (Καζαντζάκης, 2013γ: 123)) και (4) στα παιδιά, που δέχονται τις συνέπειες του πολέμου και της πείνας και παρουσιάζονται άρρωστα, με πρησμένες κοιλιές ή και νεκρά (*«...ένα μικρό παιδάκι μαραμένο από την πείνα, με πρησμένη χλωροπράσινη κοιλιά, ήταν μπρούμυτα ξαπλωμένο στη μέση του δρόμου... κι έτρωε χώμα»* (Καζαντζάκης, 2013β: 62), *«...τα παιδιά χλωμά, αδύνατα, κάθουνταν απόξω από τις σπηλιές, χωρίς δύναμη να παίξουν...»* (Καζαντζάκης, 1981: 257)). Σημειώνουμε ως ειδική κατηγορία το σεξουαλικά κακοποιημένο παιδί, που αναφέρεται στο «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» (*«...ο Δομέτιος στράφηκε, κοίταξε το καλογεράκι, κάτι του 'πε·το καλογεράκι τίναξε το κεφάλι ψηλά, σα ν' αρνιόταν. Μα ευτύς έσκυψε με υποταγή. Πήρε το γέρο από τη μέση...»* (Καζαντζάκης, 2013α: 232)).

Στις αναμνήσεις των ενήλικων χαρακτήρων, η παιδική ηλικία βρίσκεται στις αναφορές της οικογενειακής τους κατάστασης -κυρίως όσον αφορά στα παιδιά, που απέκτησαν ή έχασαν, λόγω θανάτου- και στις εξιστορήσεις των εμπειριών της ενήλικης ζωής τους, ως τρίτα πρόσωπα, που μπορεί να συνάντησαν. Στις αναδρομές στα παιδικά χρόνια των ίδιων των ηρώων, υπάρχουν αναφορές στην οικογένειά τους, στις σχέσεις μεταξύ των μελών της (*«...μου το 'λεγες συχνά, όταν ήμουν μικρός, και μου φαίνουνταν παραμύθι˙ και φοβόμουν τον άγιο αυτόν δράκο... όταν έκανα αταξίες, με φοβέριζες, θυμάσαι;...»* (Καζαντζάκης, 2014β: 57)), στη σχολική ζωή, στα παιχνίδια, και, κυριότερα, στις συνήθειες και στις συμπεριφορές, που διαμόρφωσαν τον ενήλικο χαρακτήρα τους (*«... – Αλέξη, μου 'πε, θα σου μπιστευτώ ένα λόγο˙ είσαι μικρός και δεν θα τον καταλάβεις˙ θα τον καταλάβεις σα μεγαλώσεις... να μην πληγώσεις ποτέ την καρδιά του ανθρώπου!»* (Καζαντζάκης, 2013α: 317)). Η τελευταία αυτή εμφάνιση της παιδικής ηλικίας συνάδει με την αντίληψη του Καζαντζάκη για τη σπουδαιότητα της φάσης αυτής. Όπως αναφέρει στην «Αναφορά στον Γκρέκο» (Καζαντζάκης, 2015: 51), η παιδική ηλικία είναι ο "τόπος" στον οποίο οφείλει κανείς να εστιάζει, αν θέλει να κατανοήσει την ψυχή και την ουσία του ανθρώπου.

Ενδεικτικό της αντίληψης για την παιδική ηλικία, τόσο του συγγραφέα όσο και της εποχής του, είναι ο τρόπος, που τη χρησιμοποιεί στα εκφραστικά του στοιχεία. Αν και το να παρομοιάζει κανείς το κλάμα ή το γέλιο με αυτό του παιδιού δεν φαντάζει περίεργο ή/και σπάνιο, ο Καζαντζάκης το κάνει συστηματικά, σχεδόν στο σύνολο των μυθιστορημάτων του, για να σχολιάσει την ένταση των συναισθημάτων και των συμπεριφορών των ενήλικων ηρώων του (*«...να κλαίει σαν μωρό παιδί...»*, *«...ήτανε σαν το παιδί που 'καμε αταξίες...»* (Καζαντζάκης, 2013α: 51*214)). Με τον τρόπο αυτό κατορθώνει να κάνει την αφήγησή του περισσότερο ζωντανή, ενώ, ταυτόχρονα, αφήνει να εννοηθεί πως το παιδί είναι ένα πλάσμα ευαίσθητο κι αθώο, με περιέργεια και ανάγκη για φροντίδα και προστασία. Η πεποίθηση ότι τα παιδιά είναι η συνέχεια των ενήλικων στον κόσμο είναι μια ακόμη ένδειξη για τη σημασία, που είχαν για το συγγραφέα (*«...να αξιωθεί να πιάσει αγγόνι- έτσι μονάχα ο παπά-Γρηγόρης ένιωθε πως θα νικούσε το Χάρο...»* (Καζαντζάκης, 1981: 124)). Το γεγονός, μάλιστα, ότι είχε μεταφράσει βιβλία παιδικής λογοτεχνίας κι είχε γράψει κι ίδιος παιδικά μυθιστορήματα δείχνει ότι η παιδική ηλικία δεν του ήταν αδιάφορη. Και ο ίδιος, άλλωστε, αναφέρει πως: *«...όταν, γράφοντας, θέλω να μιλήσω για τη θάλασσα, για τη γυναίκα, για το θεό... ξαναγίνουμαι παιδί για να μπορώ να βλέπω με μάτια παρθένα, για πρώτη πάντα φορά, τον κόσμο...»* (Καζαντζάκης, 2015: 57).

4. Συμπεράσματα-Προτάσεις

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις, γίνεται αντιληπτό ότι η παρουσία του παιδιού στα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη μπορεί να βρίσκεται σε θέση δευτεραγωνιστή, αλλά δεν αποσιωπάται. Είναι φανερό για τον αναγνώστη ότι ο συγγραφέας προτιμά να μοιράζεται κομμάτια του εαυτού και της φιλοσοφίας του, μέσα από τους ενήλικες ήρωές του. Όμως, ακόμη και στην πρώιμη μυθιστοριογραφία του, όπου η επιθυμία του να μεταφέρει τις πνευματικές του ανησυχίες είναι έντονη, το παιδί δε λείπει. Κι αυτό γιατί δεν έλειπε κι από την πραγματική ζωή. Παρουσιάζεται όπως είναι, χωρίς εξιδανικεύσεις, και συχνά η παρουσία του συμβάλλει στην ανάδειξη της έντασης της απόγνωσης των ηρώων ή του αντίκτυπου των κοινωνικών καταστάσεων.

Συγκρίνοντας τις αναπαραστάσεις του παιδιού με την κοινωνική πραγματικότητα των εποχών, που βίωσε ή που περιέγραψε ο Καζαντζάκης, παρατηρείται ότι υπάρχει μια σύμπνοια μεταξύ «λογοτεχνικών» και «πραγματικών» παιδιών. Τα περισσότερα παιδιά, στα μυθιστορήματα, εργάζονται, αρρωσταίνουν, πηγαίνουν στο σχολείο και δεν παύουν να είναι άτακτα και ζωντανά, όπως προστάζει η ηλικία τους. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της σχολικής ζωής του Δημοτικού, στην οποία ο συγγραφέας αναφέρεται εκτενέστερα, στην «Αναφορά στον Γκρέκο», προβάλλεται και το ζήτημα της γλωσσικής διαμάχης. Ο Καζαντζάκης, υπέρμαχος του δημοτικισμού, αναπαριστά περίτεχνα τις δυσκολίες και την ανία, που προκαλούσε η διδασκαλία μιας ακατανόητης για τα παιδιά γλώσσας. Ταυτόχρονα, θίγει και τις πρακτικές ξυλοδαρμού, που υιοθετούσαν οι εκπαιδευτικοί της περιόδου, τονίζοντας -πέρα από τον πόνο- το φόβο με τον οποίο πήγαιναν οι μαθητές στο σχολείο.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, αξίζει να σημειωθεί η επιβεβαίωση της αμφίδρομης σχέσης και επιρροής μεταξύ κοινωνίας και λογοτεχνίας, πράγμα που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τους αρχικούς στόχους της έρευνας. Η αναπαράσταση της παιδικής ηλικίας από τον κρητικό συγγραφέα, χωρίς να είναι εξωραϊσμένη, αντανακλά τις πεποιθήσεις της εποχής του και χρησιμοποιείται ως μέσο για την κριτική

[1] Τα ποσοστά εμφάνισης κάθε κατηγορίας βρίσκονται αναλυτικά στο Παράρτημα Ι, Πίνακες Α και Β.

αυτής. Τα αποτελέσματα αυτά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ερέθισμα για τη μελέτη του συνόλου του πεζογραφικού έργου του κρητικού συγγραφέα στο μέλλον καθώς και άλλων συγγραφέων, με στόχο τη σύγκριση του τρόπου πρόσληψης και αποτύπωσης της παιδικής ηλικίας στα έργα τους.
Ως εκ τούτου, η παρούσα έρευνα είχε στόχο να συμβάλει στη γενικότερη μελέτη του έργου του Νίκου Καζαντζάκη από την πλευρά της παρουσίασης και αναπαράστασης της παιδικής ηλικίας σε αυτό. Ταυτόχρονα, όμως, μπορεί να αποτελέσει κινητήριο μοχλό για τον εκσυγχρονισμό της διδασκαλίας του μαθήματος της Λογοτεχνίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να δοθεί έναυσμα για εναλλακτικές προσεγγίσεις των κειμένων του συγγραφέα, όπως ανάθεση project για τη μελέτη των επιμέρους διαστάσεων της παρουσίας της παιδικής ηλικίας σε αυτά ή τη δημιουργία λογοτεχνικών κύκλων, με σημείο αναφοράς τα έργα του συγγραφέα (Αραβανή, 2011). Με αυτό τον τρόπο αποφεύγεται η αποσπασματική επαφή των μαθητών με το έργο του και τους δίνεται η δυνατότητα της εμβάθυνσης και της βίωσης, μέσα από δραστηριότητες ερευνητικού χαρακτήρα και δημιουργικότητας. Η εμπλοκή τους, άλλωστε, στο παιχνίδι της λογοτεχνικής ανάγνωσης και η μετατροπή τους σε ενεργητικό παράγοντα προσέγγισης του λογοτεχνικού κειμένου αποτελούν τους βασικούς άξονες της σύγχρονης διδακτικής του μαθήματος (Αραβανή, 2008).

Παράρτημα Ι

Α. *Πίνακας συχνοτήτων (vi) των αναφορών για τις κατηγορίες των παιδιών στα μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη.*

Μυθιστόρημα/ Κατηγορία	**Σπασμένες Ψυχές**	**Τόντα Ράμπα**	**Ο Βραχόκηπος**	**Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά**	**Ο Χριστός ξανασταυρώνεται**
Παιδιά σημαντικά για την εξέλιξη του μύθου	0	0	0	0	1
Παιδιά στο παρασκήνιο (παιχνίδι, αταξίες, κ.λπ.)	4	3	1	2	3
Παιδιά- μέλη οικογένειας	0	1	0	0	0
Μαθητές	0	2	0	0	0
Παιδιά σε κοινωνικές/θρησκευτικές εκδηλώσεις	0	1	2	0	0
Εργαζόμενα παιδιά	0	1	1	1	0
Παιδιά- υπηρέτες	0	0	0	0	0
Παιδιά- μεταφορείς μηνυμάτων	1	0	2	4	1
Παιδιά του πολέμου	0	0	0	0	3
Άρρωστα ή νεκρά παιδιά	0	2	0	0	1
Κακοποιημένα παιδιά	0	0	0	1	0
Παιδί- ανάμνηση προσωπικών εμπειριών	0	0	1	7	6
Παιδί- ανάμνηση (μαθητής)	0	0	0	1	1
Παιδί- ανάμνηση (μέλος οικογένειας)	1	0	0	4	1
Σύνολο	6	10	7	20	17

Α1. *Πίνακας συχνοτήτων (vi) των αναφορών για τις κατηγορίες των παιδιών στα μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη (συνέχεια).*

Μυθιστόρημα/ Κατηγορία	**Οι Αδερφοφάδες**	**Ο Καπετάν Μιχάλης**	**Ο τελευταίος πειρασμός**	**Ο φτωχούλης του Θεού**	**Αναφορά στον Γκρέκο**
Παιδιά σημαντικά για την εξέλιξη του μύθου	0	0	1	0	0
Παιδιά στο παρασκήνιο (παιχνίδι, αταξίες, κ.λπ.)	1	3	0	0	3
Παιδιά- μέλη οικογένειας	0	1	1	0	0
Μαθητές	0	0	0	0	0
Παιδιά σε κοινωνικές/θρησκευτικές εκδηλώσεις	0	0	0	0	0
Εργαζόμενα παιδιά	0	0	0	0	1
Παιδιά- υπηρέτες	0	2	0	0	0
Παιδιά- μεταφορείς μηνυμάτων	0	0	0	0	0
Παιδιά του πολέμου	2	0	0	0	0
Άρρωστα ή νεκρά παιδιά	0	0	0	0	1
Κακοποιημένα παιδιά	0	0	0	0	0
Παιδί- ανάμνηση προσωπικών εμπειριών	1	2	4	2	4
Παιδί- ανάμνηση (μαθητής)	0	0	0	0	1
Παιδί- ανάμνηση (μέλος οικογένειας)	0	0	0	0	0
Σύνολο	4	8	6	2	10

Β. *Πίνακας σχετικών συχνοτήτων (fi) των αναφορών των κατηγοριών συνολικά στα μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη*

Κατηγορία	$\Sigma(\nu_i)$	f_i	f_i %
Παιδιά σημαντικά για την εξέλιξη του μύθου	2	0,022	2,2%
Παιδιά στο παρασκήνιο (παιχνίδι, αταξίες, κ.λπ.)	20	0,222	22,2%
Παιδιά- μέλη οικογένειας	3	0,033	3,3%
Μαθητές	2	0,022	2,2%
Παιδιά σε κοινωνικές/θρησκευτικές εκδηλώσεις	3	0,03	3%
Εργαζόμενα παιδιά	4	0,044	4,4%
Παιδιά- υπηρέτες	2	0,022	2,2%
Παιδιά- μεταφορείς μηνυμάτων	8	0,089	8,9%
Παιδιά του πολέμου	5	0,056	5,6%
Άρρωστα ή νεκρά παιδιά	4	0,044	4,4%
Κακοποιημένα παιδιά	1	0,011	1,1%
Παιδί- ανάμνηση προσωπικών εμπειριών	27	0,300	30,0%
Παιδί- ανάμνηση (μαθητής)	3	0,033	3,3%
Παιδί- ανάμνηση (μέλος οικογένειας)	6	0,067	6,7%

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Καζαντζάκης, Ν. (1981). *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* (4η έκδ). Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (2013α). *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Ν. (2013β). *Οι Αδερφοφάδες˙ θέλει, λέει, να 'ναι λεύτερος. Σκοτώστε τον!*. Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Ν. (2013γ). *Ο καπετάν Μιχάλης (Ελευθερία ή Θάνατος)*. Α΄ και Β΄ τόμος. Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Ν. (2014α). *Ο τελευταίος πειρασμός* (Α' και Β' τόμος). Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Ν. (2014β). *Ο Φτωχούλης του Θεού*. Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Ν. (2014γ). *Ο Βραχόκηπος*. Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Ν. (2014δ). *Τόντα- Ράμπα*. Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Ν. (2014ε). *Σπασμένες Ψυχές*. Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Ν. (2015). *Αναφορά στον Γκρέκο* (Α' και Β' τόμος). Αθήνα: Έθνος Α.Ε.

Δευτερογενείς πηγές

Αραβανή, Ε. (2008). Διδάσκοντας μέσα από τη Λογοτεχνία: Ένα ταξίδι συνάντησης ανάμεσα στο μαθητή και το λογοτεχνικό κείμενο. *Σύγχρονη Εκπαίδευση,* 154, 98-106.

Αραβανή, Ε. (2011). Λογοτεχνικοί κύκλοι: Από τη διδασκαλία στην απόλαυση του λογοτεχνικού κειμένου. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση,* 52, 53-67.

Αριές, Φ. (1990). *Αιώνες παιδικής ηλικίας* (μτφρ. Γ. Αναστασοπούλου). Αθήνα: Γλάρος.

Βάμβουκας, Μ.Ι. (2002). *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία.* Αθήνα: Γρηγόρης.

Bardy, M. (2003). Η ευρωπαϊκή φαντασία και η κοινωνική παρουσία της παιδικής ηλικίας. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.), *Κόσμοι της παιδικής ηλικίας* (σσ. 167-186). Αθήνα: ΕΜΕΑ.

Buckingham, D. (2000). *After the death of childhood.Growing up in the age of electronic media.* UnitedKingdom: polity. [eBookversion] Ανακτήθηκε στις 28 Δεκεμβρίου 2016 από https://books.google.gr/books?id=oOU9oe95pycC.

Cohen, A. (2007). Introduction: Childhood between Past and Present. ΣτοA.Cohen& J.B. Rutter (Eds.), Constructions of childhood in ancient Greece and Italy (pp. 1-24). American school of classical studies at Athens.[eBookversion] Ανακτήθηκε στις 17 Νοεμβρίου 2016 από https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=bJG0g_M854AC.

Δασκαλάκης, Δ. (2013). *Όψεις της παιδικής ηλικίας*. Αθήνα: Διάδραση.

Gavin, E. A. (2012). The Child in British Literature: An Introduction. Στο A. E. Gavin (Ed.),*The Child in British Literature* (pp. 1-18). United Kingdom: Palgrave Macmillan.

Georgieva, M. (2009). *Childhood in English Literature.* Ανακτήθηκε στις 17 Νοεμβρίου 2016 από https://hal-unice.archives-ouvertes.fr/hal-00476205.

James, A. & Prout, A. (1997). Introduction.Στο A. James & A. Prout (Eds.),*Constructing and Re- constructing Childhood:* contemporary issues in the sociological study of childhood (pp. 1-6). London: RoutledgeFalmer. [eBookversion] Ανακτήθηκε στις 17 Νοεμβρίου 2016 από https://books.google.gr/books?id=wQ6V2WUlaTsC.

James, A. & James, A.L. (2004).*Constructing Childhood.Theory of policy and social practice.* UnitedKingdom: PalgraveMacmillan.

Καρατζαφέρη, Θ. (2014). Ιστορικές προσεγγίσεις και ερμηνευτικές θεωρίες για την ιστορία της παιδικής ηλικίας. Στο Χ. Μπαμπούνης (Επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου Παιδική Ηλικία: Κοινωνιολογικές, Πολιτισμικές, Ιστορικές και Παιδαγωγικές Διαστάσεις,* 11-14 Απριλίου 2013 (σσ. 521-526). Αθήνα: ΚΕ.ΕΠ.ΕΚ..

Καψωμένος, Ε. (2003). *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*. Αθήνα: Πατάκης.

Καψωμένος, Ε. (2012). Αφηγηματικές και Ιδεολογικές δομές στο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται». Στο R. Beaton (Επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων* (σσ. 389-408). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μακρυνιώτη, Δ. (1997). Εισαγωγή. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.), *Παιδική ηλικία* (σσ. 11-43). Αθήνα: Νήσος.

O' Malley, A. (2012). Crusoe's Children: Robinson Crusoe and the Culture of Childhood in the Eighteenth Century. Στο A. E. Gavin (Ed.), *The Child in British Literature* (pp. 87-100). United Kingdom: Palgrave Macmillan.

Postman, N. (1997). Η εξαφάνιση της παιδικής ηλικίας (μτφρ. Μ. Σπυριδάκης). Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.), *Παιδική ηλικία* (σσ. 131-147). Αθήνα: Νήσος.

Sampson, F. (2000). Childhood and the twentieth century children's literature.Στο J. Mills & R. Mills (Eds.), *Childhood studies. A reader in perspectives of childhood* (pp. 61-76). London: Routledge.

Wyness, M. (2006). *Childhood and Society. An introduction to the Sociology of Childhood.* NewYork: PalgraveMacmillan.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 1

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ
ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ - ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Αγησίλαος Κ. Αλιγιζάκης

Ο χορο...διδάσκαλος Νίκος Καζαντζάκης

Εισαγωγή

Ο πολυπράγμων και πολυδιάστατος Νίκος Καζαντζάκης, μέσα από την τέχνη του λόγου, πραγματεύεται και δυο μη λεκτικές τέχνες, το χορό και τη μουσική. Δεν είναι γνωστό αν ο ίδιος γνώριζε χορό, σίγουρα, όμως, είχε βιώματα και εικόνες τόσο από την παιδική ηλικία όσο και από την ενήλικη ζωή, από τα πανηγύρια και άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις, στον τόπο καταγωγής του. Αυτό γίνεται φανερό, μέσα από τις ακριβείς περιγραφές των χοροδρώμενων στα χοροστάσια, που μυθοπλαστικά στήνει στα έργα του.

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι η μελέτη, η ανάλυση και η ερμηνεία του χορού, όπως παρουσιάζεται στο λογοτεχνικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία ερευνά τις αναφορές στο χορό στα έργα: *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, Ο Καπετάν Μιχάλης* και *Οδύσεια.* Η μεθοδολογία της μελέτης στηρίζεται σε βιβλιογραφικές πηγές, άρθρα καθώς και σε διεπιστημονικές προσεγγίσεις, μέσω της λαογραφίας, της κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας.

Η παρούσα εργασία, στην πρώτη ενότητα, εστιάζει στις λειτουργικές διαστάσεις του χορού, στη δεύτερη ενότητα, ερευνά τη θέση του χορού στη δομή των προαναφερόμενων έργων, ενώ στην Τρίτη, εξετάζει τις φιλοσοφικές επιρροές του συγγραφέα από Ευρωπαίους φιλοσόφους, στην περιγραφή της χορευτικής τελετουργίας καθώς και τη δική του χορευτική φιλοσοφία.

Α) Οι λειτουργικές διαστάσεις του χορού

Ο χορός ως τελετουργία παρουσιάζει, στα προαναφερόμενα λογοτεχνικά κείμενα, τέσσερις διαστάσεις: θρησκευτική-μαγική, πολεμική, ερωτική και ψυχαγωγική (Αλιγιζάκης, 2008). Αυτές οι διαστάσεις παρουσιάζονται ως αντιθετικά δίπολα, μέσα από σημειωτικές (ιδέες) και αφηγηματικές (αφηγηματικές ακολουθίες) αντιθέσεις (Φιλιππίδης, 2017a). Τέτοιες σημειωτικές αντιθέσεις είναι τα δίπολα: ζωή-θάνατος, άγιος-δαίμονας, πόλεμος-ειρήνη, έρωτας-μίσος, γήινος-αιθέριος, ψυχή-σώμα, τα οποία συνθέτουν τον ιδιαίτερο καζαντζακικό λογοτεχνικό δυϊσμό. Στο *«Καπετάν Μιχάλης»* η ερωτική λειτουργική διάσταση παρουσιάζεται μέσα από το δίπολο ζωή (η οποία ταυτίζεται με τον έρωτα) και θάνατος (σημειωτική αντίθεση). Αυτή αποτυπώνεται στο διάλογο Κολυβά - καπετάν Πολυξίγκη: «[...] Μα η παντέρμη λύρα [...] θέλω λύρα με τα γερακοκούδουνα [...] τις μέρες ετούτες ο κόσμος δε με χωράει» (αφηγηματική αντίθεση) δηλώνει στο νεκροταφείο ο ερωτευμένος καπετάν Πολυξίγκης (Καζαντζάκης, [12] 2004:241).

Η θρησκευτική λειτουργική διάσταση παρουσιάζεται με το δίπολο ζωή-θάνατος, στο *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»,* όταν ο Ζορμπάς περιγράφει το χορό, μπροστά από το λείψανο του παιδιού του: «Οι συγγενείς κι οι φίλοι, που με θωρούσαν να χορεύω μπροστά από το λείψανο [...] » (Καζαντζάκης, 122004:84). Επίσης, ο ίδιος ο τίτλος του μυθιστορήματος παραπέμπει σε βίο αγίου, ενώ το περιεχόμενο, ειδικά στις περιγραφές του χορού από το Ζορμπά, παραπέμπει σε δαίμονα. Η πολεμική διάσταση φαίνεται στην περιγραφή του διαλόγου του Ζορμπά με το Ρούσο: «Άρχισε πρώτος ο Ρούσος [...] τουφέκια [...] πόλεμος [...] στοπ! [...] δώστου να χορεύει» (Καζαντζάκης, [12] 2004:85).

Στην *Οδύσεια,* υποχωρούν τα αντιθετικά δίπολα, καθώς οι χορευτικές αναφορές υπάρχουν σε συγκεκριμένους στίχους, με έντονα συμβολικό χαρακτήρα, που συνεπικουρούνται από σύνθετες λέξεις, κυρίως κοσμητικά επίθετα, όπως «αλαφροφτέρουγος χορός σερτός, νιόλουβα καλάμια ποταμιάς, οι ισκιοχορευτάδες, κ.α. Η θρησκευτική-μαγική διάσταση του χορού είναι συχνά παρούσα, όπως φαίνεται στους στίχους, όπου ο ποιητής υπαινίσσεται το μινωικό θρησκευτικό στοιχείο: «[...] χορεύα αργά στο φεγγαρόβολο και σκούζα οι Μελιγάλες, σαλεύοντας ψηλά τα μπράτσα τους τα φιδοφιλημένα. Τινάχτηκε ο λαός και στέλιωσαν χορό γυναίκες κι άντρες και φώναζαν μακριά προς τα βουνά σηκώνοντας τα χέρια: Αφέντρα μας, ω Καπετάνισσα, Τσοπάνα, Κυνηγάρα, κατέβα στην αυλή μας κι άρπαξε μπροστάρα στο χορό μας [...]» (Καζαντζάκης, 1967: 967-972).

Β) Η επιρροή του χορού στη δομή των έργων

Εδώ, πρέπει να τονιστεί ότι σημαντικό στοιχείο της καζαντζακικής γραφής τόσο για τη δομή του έργου όσο και για την περιγραφή των χορευτικών εικόνων είναι η πληθώρα λαϊκότροπων στοιχείων, που εισάγονται στα μυθιστορήματα, μέσω της αφήγησης, η οποία επιτελείται με τη χρήση προφορικού λόγου, που αποτελεί μέρος του προφορικού πολιτισμού, μέρος του οποίου είναι και ο χορός (Φιλιππίδης, 2017b).

Αναμφίβολα, στο κατεξοχήν «χορευτικό» μυθιστόρημα *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* η κινηματογραφική μεταφορά και η μουσική επένδυση του Μίκη Θεοδωράκη ταύτισαν το χαρακτήρα του Ζορμπά με το χορό, ενώ, σε πολλά σημεία του μυθιστορήματος, ο χορός εκφράζει αισθήματα πόνου, χαράς, έρωτα, πολέμου ακόμα και ψυχαγωγίας. Όσον αφορά στην πλοκή, δεν υπάρχουν επιρροές από το χορευτικό στοιχείο.

Στο *Καπετάν Μιχάλης,* ο χορός δεν επηρεάζει το μύθο, την πλοκή και τους χαρακτήρες του μυθιστορήματος. Ο συγγραφέας τον χρησιμοποιεί στο πλαίσιο της ανάδειξης συγκεκριμένων σχέσεων των πρωταγωνιστών, της περιγραφής των ηθών και εθίμων της αγροτοποιμενικής κρητικής κοινωνίας.

Στην *Οδύσεια,* ο συγγραφέας αναφέρεται σε μια πρωτόγονη μήτρα χορού, δηλαδή τη μινωική Κρήτη, όπως επισημαίνει ο Πασχάλης (2015).

Γ) Οι φιλοσοφικές διαστάσεις του «καζαντζακικού χορού»

Ο καζαντζακικός δυϊσμός, με τα αντιθετικά δίπολα στις περιγραφές του χορού (και όχι μόνο), έχει δεχτεί τις επιδράσεις του Ντοστογιέφσκι, ενώ είναι γνωστό ότι η φιλοσοφική σκέψη του δυϊσμού έλκει την καταγωγή της από τον Πλάτωνα και τους Πυθαγόριους.

Ο Φρήντριχ Νίτσε δημιουργεί έναν προσωκρατικό άνθρωπο, στον οποίο συνυπάρχει το διονυσιακό μένος του άλογου της ψυχής και η απολλώνεια αρμονία του λόγου. Στο μυθιστόρημα *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* είναι φανερό ότι ο Καζαντζάκης πλάθει ένα «διονυσιακό Ζορμπά», ο οποίος συνυπάρχει, αλληλεπιδρά και συλλειτουργεί με ένα «απολλώνειο αφεντικό». Με άλλα λόγια, τοποθετεί τα δυο αρχέγονα στοιχεία σε δυο ανθρώπινες μορφές, ενώ αυτά μπορεί να συνυπάρχουν σε ένα χαρακτήρα. Ο Γερμανός φιλόσοφος είναι παρών και με τη θεωρία του για τον «Υπεράνθρωπο» στο χαρακτήρα του Ζορμπά, όπως αυτός παρουσιάζεται, μέσω του χορού (Βαλλιάνος, 2008).

Στο *Καπετάν Μιχάλης,* η νιτσεϊκή θεώρηση του χορού φανερώνεται μέσα από τα αντιθετικά δίπολα καθώς και με τη μεγέθυνση της προσωπικότητας τού μη-χορευτή πρωταγωνιστή του, η οποία επιτυγχάνεται μέσω άλλου χορευτή και μουσικών.

Με βάση αυτές τις φιλοσοφικές θεωρήσεις, ο Καζαντζάκης δημιουργεί τη δική του φιλοσοφία του χορού (και της ζωής), η οποία μπορεί να συνοψισθεί στην αλληλοσυμπληρούμενη διπολική έννοια της αγιοσύνης και της δαιμονοποίησης. Αυτό αποτυπώνεται, με περισσότερη σαφήνεια, στο *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά».* Εδώ, αν και λογοτεχνικά η σχέση νοησιαρχικού αφεντικού- πρωτεϊκού Ζορμπά δεν ολοκληρώνεται, ο καθένας εμμένει στις θέσεις του και δεν αλλάζει, ο τελικός χορός δημιουργεί μια αντίφαση, καθώς, χορευτικά, το αφεντικό ταυτίζεται με το Ζορμπά και αποδέχεται τη γλώσσα του σώματος.

Σύνοψη

Εν κατακλείδι, θα λέγαμε ότι ο Καζαντζάκης, στα τρία λογοτεχνικά έργα, παρουσιάζει τις τέσσερις λειτουργικές διαστάσεις της χορευτικής τελετουργίας: την ερωτική, τη μαγική-θρησκευτική, την πολεμική και την ψυχαγωγική. Στο *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»,* ο χορός αποτελεί στοιχείο του χαρακτήρα του Ζορμπά. Εδώ, ο χορός αποκαλύπτει το μοντερνιστή Καζαντζάκη και το ρομαντικό ρεαλιστή.

Στο *Καπετάν Μιχάλης,* ο χορός λειτουργεί ως ηθογραφικό στοιχείο, χωρίς να επηρεάζει τη δομή του μυθιστορήματος, ενώ στην *Οδύσεια* συνεισφέρει στον ποιητικό βηματισμό. Οι λειτουργικές και φιλοσοφικές διαστάσεις του χορού επιτρέπουν την ανίχνευση νιτσεϊκών καταβολών στα μυθιστορήματα.

Βιβλία - Μελέτες

Αλιγιζάκης Α. (2008), *Η κρητική μουσικοχορευτική παράδοση στον 20ο αιώνα,* Ηράκλειο, εκδ. Σείστρον.
Βαλλιάνος Π. ([22]008), *Φιλοσοφία στην Ευρώπη, τόμος Γ, Νεότερα και σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα* (19ος και 20ος αιώνας), Πάτρα, εκδ. ΕΑΠ.
Καζαντζάκης Ν. ([12]2004), *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Ν. ([12]2004), *Ο Καπετάν Μιχάλης (Ελευθερία ή Θάνατος),* επιμ. Ν. Μαθιουδάκης, Αθήνα. εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Ν. (1967), *Οδύσεια,* Αθήναι.
Πασχάλης Μ. (2015), *Νίκος Καζαντζάκης: Από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ,* Ηράκλειο, εκδ. ΕΚΙΜ.
Φιλιππίδης Σ. Ν. (2017), *Έξι και ένα μελετήματα για τον Νίκο Καζαντζάκη,* Ηράκλειο, εκδ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Θεματικός άξονας

2Α1

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Α1

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ελένη Ηλία

"Σώπα, δάσκαλε, φώναξε, σώπα, δάσκαλε, ν' ακούσουμε το πουλί!" Η αναγνωστική ανταπόκριση νηπίων στη φράση-κλειδί της αφηγηματογραφίας του Καζαντζάκη

1. Εισαγωγή

Η έκφραση της υπαρξιακής αγωνίας του Καζαντζάκη, που συνιστά την πεμπτουσία της μυθιστοριογραφίας του, συνδέεται αναπόσπαστα και ποικιλότροπα, από αφηγηματικής πλευράς, με το φυσικό στοιχείο. Ο συγγραφέας δημιουργεί όλα τα αφηγηματικά πρόσωπα των μυθιστορημάτων του, «αντιγράφοντας ένα και μοναδικό πρότυπο, την ίδια του την προσωπικότητα» (Ζωγράφου, 1977: 280, 287). Οι ήρωες του Καζαντζάκη, στο σύνολό τους, καταφεύγουν στο φυσικό κόσμο, για να απαντούν στις φιλοσοφικές τους αναζητήσεις. Το φυσικό περιβάλλον δεν τους προσφέρει μόνο ποικίλες απολαύσεις αλλά και ουσιαστικά διδάγματα και ευκαιρίες αυτογνωσίας, ειδικότερα δε τη δυνατότητα επικοινωνίας με το Θεό (Ηλία, 1997).

Στο σημείο αυτό ακολουθεί το σύντομο σε έκταση απόσπασμα από το αυτοβιογραφικό έργο του συγγραφέα «Αναφορά στον Γκρέκο», που επιλέξαμε για τη διδασκαλία μας σε νήπια: *Μια μέρα, ήταν άνοιξη, χαρά Θεού, τα παράθυρα ήταν ανοιχτά κι έμπαινε η μυρωδιά από μιαν ανθισμένη μανταρινιά στο αντικρινό σπίτι. Το μυαλό μας είχε γίνει κι αυτό ανθισμένη μανταρινιά και δεν μπορούσαμε πια ν' ακούμε για οξείες και περισπωμένες. Κι ίσια ίσια ένα πουλί είχε καθίσει στο πλατάνι της αυλής του σκολειού και κελαηδούσε. Τότε πια ένας μαθητής, χλωμός, κοκκινομάλλης, που 'χε έρθει εφέτο από το χωριό, Νικολιό τον έλεγαν, δε βάσταξε, σήκωσε το δάχτυλο: - Σώπα, δάσκαλε, φώναξε. Σώπα, δάσκαλε, ν' ακούσουμε το πουλί!* (Καζαντζάκης, 2007).

Στην τελευταία φράση του αποσπάσματος, ο μικρός μαθητής ζητά να διακοπεί η διδασκαλία, προκειμένου να απολαύσουν τα παιδιά καλύτερα το κελάηδισμα ενός πουλιού, καθώς το θεωρούν πιο ευχάριστο και σημαντικό από το σχολικό μάθημα. Εδώ, λοιπόν, ο Καζαντζάκης κατορθώνει θαυμάσια να αποδώσει την ουσία της θέσης του για το μοναδικό και αναντικατάστατο ρόλο της φύσης στην ανθρώπινη ύπαρξη, ως πεδίου αγωγής και αυτογνωσίας. Αξιοποιώντας την περιεκτικότητα και την ευστοχία αυτού του αφηγηματικού σημείου της πεζογραφίας του Καζαντζάκη αλλά και την πλήρη καταληπτότητά του από τα νήπια, σχεδιάζουμε και υλοποιούμε το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Έτσι, και οι αναγνώστες νηπιακής ηλικίας θα έχουν τη δυνατότητα να μυηθούν στις βαθύτερες αξίες του φιλοσοφικού στοχασμού του Καζαντζάκη, όπως αυτές συνοψίζονται σε λίγες μόνο λέξεις.

2. Αρχές και πρακτικές της διδακτικής μας προσέγγισης

2.1. Η φύση της λογοτεχνίας και ο τρόπος διδασκαλίας της

Η ανάγνωση κάθε λογοτεχνικού κειμένου είναι μία ιδιαίτερα «δημιουργική» διαδικασία (Iser, 1990: 44-45). Γινόμαστε συνδημιουργοί του συγγραφέα, καθώς ανταποκρινόμαστε στο ρόλο, που εκείνος μας έχει καθορίσει, «σύμφωνα με το επίπεδο της αναγνωστικής μας ωριμότητας» (Culler, 1988: 102, 109, 115) αλλά και τη «διάθεση της στιγμής» (Τζιόβας, 1987: 236, 239). Κατά την ανάγνωση, ως αποτέλεσμα της εντατικής αντιληπτικής δραστηριότητας, που επιτελούμε, αποκομίζουμε την αίσθηση ότι εμπλεκόμαστε άμεσα στα αφηγηματικά δρώμενα. «Ταυτιζόμαστε» με τους ήρωες (Booth, 1987: 278-281, 378) και βιώνουμε, προσωπικά, καταστάσεις και συναισθήματα, που αποδίδονται στο κείμενο. Καθώς η επαφή μας με το λογοτεχνικό έργο έχει το χαρακτήρα του βιώματος συντελεί στην αυτογνωσία μας.

Η ίδια η φύση της λογοτεχνίας υπαγορεύει τόσο το στόχο όσο και τον τρόπο διδασκαλίας της. Ειδικότερα, στο Νηπιαγωγείο, όπου πραγματοποιείται ή πρώτη επαφή των μαθητών με το λογοτεχνικό φαινόμενο και ουσιαστικά καθορίζεται η μετέπειτα σχέση τους με αυτό και διαμορφώνονται τα αισθητικά κριτήρια τους, επιδιώκουμε να δημιουργήσουμε τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις εκείνες που θα επιτρέψουν στα παιδιά να βιώσουν την αισθητική απόλαυση, τη συγκινησιακή φόρτιση, την οποία η λογοτεχνία προσφέρει. Παράλληλα, τους δίνουμε τη δυνατότητα να εκφράσουν την ανταπόκρισή τους στα λογοτεχνικά κείμενα καθώς και να τα αξιοποιήσουν ως κινητήρια δύναμη της φαντασίας τους, πηγή έμπνευσης για πρωτότυπες δημιουργίες (Ηλία, 2004).

2.2. Τα εκπαιδευτικά λογοτεχνικά προγράμματα και η εξέλιξή τους

Επιλέγουμε η επαφή με τη λογοτεχνία να πραγματοποιείται στο πλαίσιο εκπαιδευτικών λογοτεχνικών προγραμμάτων, όπου ο ρόλος του συνόλου των μαθητών είναι κατεξοχήν δημιουργικός. Ο σχεδιασμός κάθε εκπαιδευτικού προγράμματος λαμβάνει υπόψη τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης ομάδας, που θα το υλοποιήσει. Καθώς το κυρίαρχο στοιχείο της παιδικής φύσης είναι η ανάγκη και η διάθεση για παιχνίδι (Χουιζίνγκα, 1989), προτείνεται η λογοτεχνική διδασκαλία, μέσα από εκπαιδευτικά προγράμματα, με παιγνιώδη φύση (Ποσλανιέκ, 1992), ώστε η παιγνιώδης ατμόσφαιρα να συνεπάρει το σύνολο των νηπίων. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, οι μαθητές διατυπώνουν ελεύθερα την ταύτισή τους με συγκεκριμένα αφηγηματικά πρόσωπα, ξαναζούν την αφηγηματική σκηνή, που τους έχει συναρπάσει, και διαμορφώνουν την εξέλιξη της δράσης, σύμφωνα με τις προσωπικές τους εμπειρίες και επιθυμίες.

Οι μαθητές παράγουν τα αφηγηματικά κείμενά τους αναφορικά με το λογοτεχνικό πρότυπο, είτε ομαδικά είτε ατομικά (Huck κ.α., 1979), με βάση τη διδακτική αρχή της «φθίνουσας καθοδήγησης» (Ματσαγγούρας, 2001: 180-182, 199-203). Αποκρίνονται σε ερωτήσεις του δασκάλου (Pascucci και Rossi, 2002), οι οποίες διαρκώς μειώνονται, στο βαθμό που οι δικές τους απαντήσεις γίνονται πληρέστερες, κινούμενες είτε στον άξονα της «δημιουργικής μίμησης» είτε σε αυτόν της «τροποποίησης» είτε σε αυτόν της «ανατροπής» του λογοτεχνικού προτύπου (Ματσαγγούρας, 2001: 215, 220-222). Η αναγνωστική ανταπόκριση των μαθητών, στο παραπάνω πλαίσιο πάντοτε, καταγράφεται, με παραδοσιακούς ή σύγχρονους τρόπους (γραφή σε χαρτί, γραφή σε υπολογιστή, μαγνητοφώνηση, βιντεοσκόπηση κ.λπ.), για ποικιλότροπη αξιοποίηση. Η αξιοποίηση αυτή (θεατρική απόδοση, δημοσίευση κ.λπ.) συνιστά μία ακόμη προϋπόθεση, που θα τους προσφέρει επιπλέον «κίνητρο», για να εκφράζουν ελεύθερα τις αναγνωστικές εντυπώσεις τους, κατά τη συμμετοχή τους στα σχετικά προγράμματα (Ηλία και Ματσαγγούρας, 2006: 312-313).

3. Στόχοι του προγράμματος

- Να συνειδητοποιήσουν τα νήπια το βασικό στοιχείο της πεζογραφίας του Καζαντζάκη, που συνίσταται στον καθοριστικό ρόλο της φύσης στις υπαρξιακές αναζητήσεις των ηρώων του.
- Να αντιληφθούν τα νήπια τη φύση ως πλαίσιο αγωγής και αυτογνωσίας τους.
- Να εξοικειωθούν τα νήπια με το λογοτεχνικό φαινόμενο, μέσα από την επαφή τους με τα υψηλής αισθητικής ποιότητας και αφηγηματικής αξίας διαχρονικά και οικουμενικά αναγνωρισμένα πεζογραφήματα του Καζαντζάκη.
- Να διασφαλιστεί η καθολική, ενεργητική συμμετοχή των μαθητών στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που επικεντρώνεται στο επιλεγμένο κείμενο του Καζαντζάκη και η δυνατότητα έκφρασης-ανταλλαγής των προσωπικών εμπειριών, επιθυμιών και προσδοκιών τους, αναφορικά με αυτό.
- Να αναπτυχθεί η δημιουργική σκέψη, η γλωσσική ανάπτυξη και ειδικότερα η αφηγηματική ικανότητα των νηπίων.
- Να κατανοήσουν τα νήπια τη σύνδεση ανάμεσα στον προφορικό και το γραπτό λόγο, την ιδιότητα του γραπτού λόγου να αναπαριστά τον προφορικό, μέσα από την καταγραφή και αξιοποίηση των αφηγηματικών κειμένων τους, με ερέθισμα το κείμενο του Καζαντζάκη.

4. Ταυτότητα του προγράμματος

Το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά στο προαιρετικό ωράριο του νηπιαγωγείου, που διαρκεί από τη μία έως τις τέσσερις μ.μ. και σε αυτό συμμετείχαν δεκατρία νήπια και τρία προνήπια.

5. Μεθόδευση

Πριν από την ανάγνωση του σχετικού αποσπάσματος, απομονώνουμε τη φράση «Σώπα, δάσκαλε!» και ζητάμε από τους μαθητές να μαντέψουν ποιος τη λέει, σε ποιον και για ποιο λόγο. Με το συγκεκριμένο χειρισμό, επιδιώκουμε να προσφέρουμε ένα ερέθισμα, που θα εξάψει την περιέργειά τους, θα τους προβληματίσει και έτσι, όταν ακολουθήσει η ανάγνωση του αποσπάσματος του Καζαντζάκη, όπου θα λυθεί η απορία τους, να το παρακολουθήσουν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προσοχή. Επιπλέον, κατά τον τρόπο αυτό, η ανάγνωση του αποσπάσματος, που ακολουθεί, επιφυλάσσει την έκπληξη, εφόσον οι υποθέσεις και οι προσδοκίες των παιδιών ματαιώνονται (Riffaterre, 1988). Ως αποτέλεσμα της έκπληξης, κορυφώνεται το αναγνωστικό ενδιαφέρον για το κείμενο.

Στη συνέχεια, καλούμε τα νήπια να αναδιηγηθούν το απόσπασμα, αντικαθιστώντας τον εννιάχρονο Νικολό με τον εαυτό τους. Κάθε νήπιο της τάξης παρουσιάζει δηλαδή τον εαυτό του στη θέση του παιδιού, που αναφέρεται στο πουλί, απευθυνόμενο στο δάσκαλο.

6. Αποτελέσματα

6.1. Τα μαντέματα

Τα περισσότερα παιδιά θεώρησαν ότι τη φράση τη λέει κάποιο οικείο τους λογοτεχνικό πρόσωπο (π.χ. Ο Μικρός Πρίγκιπας, από το ομώνυμο βιβλίο του Εξυπερύ).

Τα παιδιά μαντεύουν ότι η φράση λέγεται σε ένα δάσκαλο:

α) επειδή ήταν άρρωστος, έβηχε πάρα πολύ και στεναχωριούνταν να τον ακούν.

β) επειδή φώναζε, προσπαθώντας κάτι να εξηγήσει.

γ) επειδή φώναζε στα παιδιά, που δεν έπαιρναν την τσάντα τους να φύγουν, αλλά ήθελαν να μείνουν κι άλλο στο σχολείο.

δ) επειδή δεν ήθελαν να συνεχίσουν το μάθημα του καράτε, αφού δεν τα πήγαιναν καλά σε αυτό κ. ο. κ.

6.2. Οι αφηγήσεις

Κάθε νήπιο αφηγείται την ίδια σκηνή, με παραλλαγές από το λογοτεχνικό πρότυπο και πρωταγωνιστή το ίδιο. Στη συνέχεια, παραθέτουμε, ενδεικτικά, μερικές από τις αφηγήσεις, που καταγράψαμε:

α) Ο δάσκαλος μάς φωνάζει συνέχεια «πλύνετε τα χέρια σας και πλύνετε τα μαλλιά σας». Μια μέρα που μας μάθαινε πρόσθεση, ήταν Καλοκαίρι και του είπα: «Κύριε, θέλετε ν' ακούσουμε το πουλί;» Αυτός απάντησε: «Όχι. Τα βαριέμαι τα πουλιά. Δεν μου αρέσουν καθόλου. Μου αρέσουν μόνον, όταν τα σκοτώνουμε και τα τρώμε». Τότε όλα τα παιδιά φώναξαν: «Σε παρακαλούμε, δάσκαλε, σε παρακαλούμε». Ο δάσκαλος είπε: «Όχι, όχι, παιδιά, θα κάνουμε μόνο πρόσθεση». Τότε του είπα εγώ: «Μα κύριε αυτή είναι μια μελωδία». Κι όλα τα παιδιά μαζεύτηκαν στο παράθυρο, ν' ακούσουν αυτή τη μελωδία. Το πουλί κελαηδούσε, για να πάνε κοντά του και τ' άλλα πουλιά να τραγουδήσουν όλα μαζί. Μαζεύτηκαν τα πουλιά κι ο δάσκαλός τους κι άρχισαν όλα μαζί να τραγουδάνε. Κι ο δικός μας δάσκαλος έκανε μια γκριμάτσα και είπε: «Εντάξει, τότε, αφού με παρακαλάτε όλοι, να κάνουμε κι ένα διάλειμμα». Ύστερα είπε: «Τελικά μου αρέσουν τα πουλιά». Και κάθε μέρα, την ίδια ώρα έρχονται και τα είκοσι πουλιά με το δάσκαλό τους και μας τραγουδάνε τη μελωδία τους.

β) Ο δάσκαλος μάς έλεγε ιστορίες για τους παλιούς ανθρώπους. Εγώ δεν ήθελα να ακούω, γιατί οι παλιοί άνθρωποι έκαναν άσχημα πράγματα με όπλα. Όταν μας λέει ο δάσκαλος αυτές τις ιστορίες, εγώ προτιμάω να ζωγραφίζω και να γράφω. Σήκωσα το χέρι και του είπα: «Μπορείτε να σταματήσετε τις ιστορίες για τους παλιούς ανθρώπους;» Κι εκείνος δεν συνέχισε άλλο. Κι όταν ο δάσκαλος σταμάτησε, ακούσαμε το πουλί, που κελαηδούσε. Κι ο δάσκαλος είπε, τότε: «μου αρέσει πάρα πολύ αυτό το πουλί, που κελαηδάει». Κι εμείς είπαμε όλοι μαζί: «Και σε μας αρέσει να το ακούμε». Κι ύστερα ρωτήσαμε το δάσκαλο: «Να ζωγραφίσουμε αυτό το πουλί;» Και είπε «ναι». Ο δάσκαλος τότε μας έγραψε την πρόταση «Μας αρέσει πολύ που κελαηδάει το πουλάκι».

γ) Ο δάσκαλος μάς έλεγε για τα ρολόγια, μας μάθαινε την ώρα. Αυτό ήταν εύκολο μάθημα. Το είχαμε μάθει όλα τα παιδιά. Ήταν Άνοιξη κι άκουγα τον Απρίλιο να τραγουδάει. Η φωνή του έμοιαζε σαν του πουλιού. Ο Απρίλης τραγουδούσε, γιατί ήθελε να χαλάσει το μάθημά μας. Δεν του άρεσε το σχολείο. Του άρεσε μόνο να τραγουδάει όλη μέρα. Ήθελε τα παιδιά να μην κάνουν μάθημα. Αυτό έλεγε με το τραγούδι του. Ο δάσκαλος το κατάλαβε και σταμάτησε το μάθημα. Εμείς τα παιδιά όμως θέλαμε να κάνουμε μάθημα. Εγώ το είπα στο δάσκαλο. Αλλά αυτός δεν με άκουσε. Άκουσε τον Απρίλη και δεν μας έκανε πια άλλο μάθημα.

δ) Ο δάσκαλός μας είναι καλός. Τον αγαπάμε, γιατί μας μαθαίνει γράμματα. Κι αυτός μας αγαπάει. Μας φτιάχνει αεροπλάνα, παιχνίδια και τριαντάφυλλα από χαρτί. Μας δίνει χαρτιά, για να ζωγραφίζουμε ό,τι θέλουμε και τις ζωγραφιές μας τις βάζει στον τοίχο. Μια μέρα ο δάσκαλος μάς λέει: «Ακούστε πώς κελαηδάει το πουλί!» Ύστερα, γράφει τη λέξη «πουλί» και τη βάζει στον τοίχο, για να τη δούμε και να τη γράψουμε κι εμείς. Το πουλί κελαηδούσε, για να πει στο δάσκαλο να μας μάθει να γράφουμε τη λέξη «πουλί». Ύστερα συνέχισε να κελαηδάει, γιατί του άρεσε, που γράψαμε αυτή τη λέξη.

ε) Ο δάσκαλός μας φωνάζει, γιατί, αντί να πάρουμε τα βιβλία, για να διαβάσουμε, παίρνουμε τους μαρκαδόρους να ζωγραφίσουμε. Τότε εγώ του λέω: «Σώπα δάσκαλε, να ακούσουμε το πουλί!» Ο δάσκαλος σταματάει να φωνάζει. Εμείς τελειώνουμε τις ζωγραφιές μας κι ύστερα παίρνουμε τα βιβλία μας. Είχαμε την ιδέα να ζωγραφίσουμε, γιατί, όταν ζωγραφίζουμε, γίνεται ησυχία. Και τότε τα πουλιά κελαηδάνε.

στ) Μια φορά σήκωσα το χέρι μου και ο δάσκαλος μού είπε να σταματήσω, για να μη μου ρίξει μπάτσο. Εγώ τότε του είπα να είναι λίγο πιο ήρεμος, γιατί του είχαν δώσει μια τελευταία ευκαιρία, για να ηρεμήσει, επειδή συνέχεια φώναζε. Μας φώναζε, επειδή δεν κοιμόταν καλά. Έβλεπε πολλή ώρα τηλεόραση και ξάπλωνε πολύ αργά. Έβλεπε αστυνομικές ταινίες. Όταν μετά κοιμόταν, έβλεπε όνειρα με κλέφτες, που το είχαν σκάσει. Τώρα κάθε μέρα στο σχολείο μας ακούμε ένα πουλί να κελαηδάει. Αυτό το πουλί το έχει ο δάσκαλός μας. Ο δάσκαλος έχει γίνει καλός κι ευγενικός, βοηθάει τον κόσμο κι είναι ήρεμος, επειδή η ζωή του τώρα, που ζει με το πουλί, έχει αλλάξει. Κοιμάται μόλις σκοτεινιάζει και δεν καθυστερεί μπροστά στην τηλεόραση.

7. Η Αξιολόγηση του προγράμματος από τα νήπια

Από τα νήπια, που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, ζητήθηκε να το αξιολογήσουν, να αναφερθούν στις εντυπώσεις τους είτε για την εξέλιξη και ολοκλήρωση του προγράμματος, γενικότερα, είτε για την προσωπική συμμετοχή τους σε αυτό. Για τα νήπια το πλέον σημαντικό είναι ότι ακουγόταν στην τάξη τους κελάηδισμα πουλιού, οπότε άρχισαν να το παρακολουθούν και το απολάμβαναν ιδιαίτερα. Έδειχναν εξαιρετικά εντυπωσιασμένα από τη σύμπτωση να ακούγεται πάντα το κελάηδισμα στη διάρκεια της πραγματοποίησης του προγράμματος. Για αρκετά από τα νήπια αυτό το κελάηδισμα συνιστούσε άμεση και προσωπική επικοινωνία τους με το πουλί. Θεωρούσαν ότι, κελαηδώντας, το πουλί εκδήλωνε τη χαρά του και συχνά, μάλιστα, έμπαιναν στη διαδικασία να εντοπίσουν την αιτία αυτής της χαράς. Υπέθεταν ότι οφείλεται στο γεγονός ότι γεννάει ή στο ότι βρίσκεται κοντά τους ή στο ότι αυτά μαθαίνουν στο σχολείο όμορφα πράγματα κ. ό. κ.

Οι δεκατέσσερις από τους δεκαέξι μαθητές ταυτίζονται πλήρως με το μαθητή του έργου του Καζαντζάκη, που απευθυνόμενος στο δάσκαλο τού ζήτησε να σταματήσει το μάθημα, για να ακούσουν το πουλί. Συγκεκριμένα, δηλώνουν ότι συμφωνούν απόλυτα πως είναι πιο σημαντικό να ακούν το πουλί παρά το δάσκαλο. Ένας μαθητής, αναφέρει, ωστόσο, ότι δεν θα έλεγε ποτέ «σώπα» στο δάσκαλό του, για να ακούσει το κελάηδισμα πουλιού, αλλά μόνο για να ακούσει κάποιο τραγούδι. Εξηγεί ότι δεν συμπαθεί ιδιαίτερα τα

πουλιά, επειδή, όποτε τα κοιτάζει, που πετάνε ψηλά, τον ενοχλεί στα μάτια ο ήλιος. Ένας ακόμη μαθητής δηλώνει ότι ποτέ δεν θα έλεγε στο δάσκαλό του «σώπα», για να ακούσει κάτι στη φύση, αφού αυτά που μαθαίνει ένα παιδί από το δάσκαλο είναι πιο χρήσιμα.

8. Συμπεράσματα

Αφού είχαν προηγηθεί τα μαντέματα των νηπίων και μεσολάβησαν οι διακοπές του Πάσχα, μόλις επιστρέψαμε, τα παιδιά ρωτούσαν ανυπόμονα πότε θα διαβάσουμε το κείμενο, για να διαπιστώσουν εάν είχαν μαντέψει σωστά. Πραγματικά, όταν διαβάστηκε το απόσπασμα, τα νήπια το παρακολούθησαν με πολλή προσοχή. Ακούγοντας πως ο λόγος, που ο μαθητής ζητούσε από το δάσκαλο να σταματήσει, ήταν, για να απολαύσει το κελάηδισμα του πουλιού, η έκπληξή τους ήταν φανερή.

Αυτό που δεν είχαμε προβλέψει και πραγματικά προκάλεσε τον ενθουσιασμό όλων ήταν ότι, την ώρα των παιδικών αφηγήσεων, στο πλαίσιο της διεξαγωγής του προγράμματος, ακουγόταν συνεχώς κελάηδισμα πουλιού από το προαύλιο του δικού μας σχολείου. Ενδεχομένως, το κελάηδισμα να ακουγόταν σε όλες τις διδακτικές ώρες, ωστόσο εμείς να μην είχαμε ευαισθητοποιηθεί σχετικά, ώστε να το προσέξουμε. Αυτή η ευαισθητοποίηση ήταν αποτέλεσμα της ανάγνωσης του αποσπάσματος του Καζαντζάκη και της διεξαγωγής του σχετικού εκπαιδευτικού προγράμματος.

Η σύμπτωση να ακούμε ζωντανά κελάηδισμα πουλιού, κατά την αφήγηση των μαθητών, αναφορικά με το απόσπασμα του Καζαντζάκη, προσέδωσε στο πρόγραμμά μας μια διάσταση σχεδόν «μαγική», που συνέβαλε σημαντικά στην επιτυχία του. Μάλιστα, εκμεταλλευόμενοι αυτό το γεγονός, που επαναλαμβανόταν καθημερινά στη διάρκεια του προγράμματος, ως εκκίνηση της διαδικασίας της αφήγησης από κάθε μαθητή χρησιμοποιούσαμε τη φράση «Ακούμε τώρα το πουλί και την ιστορία σας». Χάρη στο κελάηδισμα του πουλιού, η ατομική αφήγηση κάθε νηπίου εκτυλισσόταν σε ένα πολύ ήρεμο, σχεδόν κατανυκτικό περιβάλλον.

Όπως προκύπτει από την παράθεση των αποτελεσμάτων, στο σύνολο τους, οι στόχοι επιτεύχθηκαν πλήρως. Συγκεκριμένα, όλες οι αφηγήσεις διακρίνονται για τη μοναδικότητα και την πρωτοτυπία τους. Η πλοκή τους είναι ενδιαφέρουσα και ο χαρακτήρας του δασκάλου αποτυπώνεται ευκρινέστατα. Κυρίως, όμως, προκύπτει η θετική στάση των συγκεκριμένων μαθητών του νηπιαγωγείου για το φυσικό κόσμο, η διάθεσή τους για επικοινωνία μαζί του, η πεποίθησή τους για τη σπουδαιότητα τής μεταξύ τους επαφής.

Βιβλιογραφία

Booth, Wayne, C. (1987). *The Rhetoric of Fiction.* Middlesex: Penguin Books.

Culler, Jonathan. (1988). Literary Competence στο J. P. Tompkins (Επιμ.), *Reader- response criticism. From Formalism to Post- Structuralism,* Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press: 101-117.

Ζωγράφου, Λιλή. (1977). *Νίκος Καζαντζάκης. Ένας τραγικός,* Αθήνα: Παπαζήσης.

Ηλία, Ελένη, Α. και Ματσαγγούρας Ηλίας, Γ. (2006). Από το παιχνίδι στο λόγο: Παραγωγή παιδικών κειμένων μέσα από παιγνιώδεις δραστηριότητες. Στο Π. Παπούλια-Τζελέπη, Α. Φτερνιάτη, Κ. Θηβαίος (Επιμ.) στο *Έρευνα και Πρακτική του Γραμματισμού στην Ελληνική Κοινωνία.* Πρακτικά Συνεδρίου: Ελληνικά Γράμματα: 307-317.

Ηλία, Ελένη, Α. (2004). Η ανάγνωση-διδασκαλία της Λογοτεχνίας ως παιχνίδι φαντασίας και έκφραση της προσωπικότητας, *Διαδρομές,* τ. 15: 167-178.

Ηλία, Ελένη, Α. (1997). Οι ήρωες του Καζαντζάκη και ο φυσικός κόσμος, *Πνευματικά Χανιά,* τ. 28-29: 10-18.

Huck, C., Hepler, S. και Hickman, J. (1979). *Children's Literature in the Elementary School:* Holt Rinehart And Winston: 679-713.

Iser, Wolfang. (1990). *The Implied Reader. Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett.* Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Καζαντζάκης, Νίκος (2007). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Ματσαγγούρας, Ηλίας. Γ. (2001). *Η Σχολική Τάξη, τ. Β'. Κειμενοκεντρική Προσέγγιση του γραπτού λόγου.* Αθήνα.
Pascucci, M. καιRossi, F. (2002). ΄Οχι μόνο γραφέας, *Γέφυρες,* τ. 6:16-23.

Ποσλανιέκ, Κριστιάν. (1992). *Να δώσουμε στα παιδιά την όρεξη για διάβασμα,* μτφρ. Στ. Αθήνη. Αθήνα: Καστανιώτης.

Riffaterre, Michael. (1988). Describing poetic structures. Two approaches to Baudelaire's "Les Chats" στοTompkins, J.P. (Επιμ.), *Reader- response criticism. From Formalism to Post- Structuralism,* Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press:26-40.

Τζιόβας, Δημήτρης. (1987). *Μετά την αισθητική. Θεωρητικές δοκιμές κι ερμηνευτικές αναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.* Αθήνα: Γνώση.

Χουιζίνγκα, Γιόχαν. (1989). *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι,* μτφρ. Σ. Ροζάκης - Γ. Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Γνώση.

Ελευθερία Χαβάκη

Νίκου Καζαντζάκη, *Στα παλάτια της Κνωσού*: μια διδακτική πρόταση του μυθιστορήματος σε μαθητές Δημοτικού

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσει δύο σημεία από τη διδακτική προσέγγιση του μυθιστορήματος για παιδιά του Νίκου Καζαντζάκη «Στα παλάτια της Κνωσού», σε σημερινούς μαθητές της Γ΄ Δημοτικού καθώς και την αναγνωστική ανταπόκριση των μαθητών απέναντι στο έργο. Η συγκεκριμένη πρόταση διδασκαλίας σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε σε μαθητές της Γ΄ τάξης του Δημοτικού Σχολείου, κατά το διδακτικό έτος 2016 - 2017.

Ο σχεδιασμός της διδακτικής πρότασης εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο, που αφορά στη διδασκαλία της Λογοτεχνίας στο Δημοτικό Σχολείο, σύμφωνα με τη μέθοδο της συνανάγνωσης. Ένα βιβλίο για παιδιά δεν αναφέρεται ποτέ μόνο στα παιδιά, αλλά λαμβάνει πάντα υπόψη τον ενήλικο συναναγνώστη, γονέα ή δάσκαλο, ο οποίος θα επιλέξει, θα διαβάσει ή θα αγοράσει ένα βιβλίο για το παιδί ή το μαθητή του (Ζερβού, 2006a). Ως εκ τούτου, η μέθοδος της συνανάγνωσης αξιοποιεί *το (εξω)σχολικό βιβλίο συνεχώς και συστηματικά σε όλες τις φάσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας, όλες τις ώρες του προγράμματος, μέσα και έξω από τη σχολική τάξη, μέσα και έξω από τις ώρες, που είναι αφιερωμένες ειδικά στη Λογοτεχνία* (Ζερβού, 2010).

Εμείς, λοιπόν, διαβάζουμε ολόκληρο το μυθιστόρημα *«Στα Παλάτια της Κνωσού»* μέσα στην τάξη και συνδέουμε το περιεχόμενό του με όλα τα διδακτικά αντικείμενα του ωρολογίου προγράμματος της Γ΄ Δημοτικού και όχι μόνο με τη Γλώσσα, που παραδοσιακά συνδέεται με τη Λογοτεχνία. Πιο συγκεκριμένα, διαβάζουμε το μυθιστόρημα ακόμα και την ώρα της Ιστορίας, της Μελέτης Περιβάλλοντος ή των Μαθηματικών.

Τα κριτήρια, που καθόρισαν την επιλογή του συγκεκριμένου έργου, για την πραγματοποίηση μιας σχολικής συνανάγνωσης, ήταν πρωτίστως παιδαγωγικά. Ως δασκάλα της τάξης, δύσκολα μπορούσα να αποποιηθώ τον παιδαγωγικό μου ρόλο. Σκοπός μου ήταν να συμπληρώσω, μέσω του λογοτεχνικού λόγου, το μάθημα της Ιστορίας και το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, με περισσότερες πληροφορίες και λεπτομέρειες για τη ζωή των Μινωιτών. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε, ωστόσο, και η προσωπικότητα, η σπουδαιότητα, η καταγωγή του συγγραφέα αλλά και οι πολλαπλές αναγνώσεις του έργου.
Το μυθιστόρημα *«Στα Παλάτια της Κνωσού»* μπορεί να αναγνωστεί ταυτόχρονα ως ιστορικό μυθιστόρημα μαθητείας, ως διδακτικό εγχειρίδιο, ως φιλοσοφικό δοκίμιο ή ακόμα και ως λαϊκό παραμύθι.

1. Μυθική μέθοδος

Το πρώτο σημείο της διδακτικής προσέγγισης του μυθιστορήματος είναι ένας συνδυασμός του έργου του Καζαντζάκη, της παιδικής δημιουργικότητας και της μυθικής «μεθόδου».

Ο Καζαντζάκης χτίζει το μυθιστόρημα για παιδιά «Στα Παλάτια της Κνωσού» πάνω στο γνωστό μύθο του Θησέα και του Μινώταυρου. Στο ίδιο έργο εγκιβωτίζεται ακόμα ένας γνωστός μύθος, αυτός του Δαίδαλου και του Ίκαρου. Είναι γνωστό πως η Ποίηση και η Λογοτεχνία, ειδικά η παιδική, έχουν αναπτύξει μια ιδιαίτερη σχέση με το μυθολογικό υλικό. Οι μύθοι της αρχαιότητας αποτέλεσαν πηγή λογοτεχνικής αναδημιουργίας για την κλασική και σύγχρονη Λογοτεχνία, παιδική και μη. Κι αντίστροφα, η γνώση των μύθων καθορίζει τη σχέση του αναγνώστη με τα μεταγενέστερα κείμενα (Ζερβού, 2006b).

Η ιστορικότητα, το συλλογικό πνεύμα, ο διδακτισμός, η αντίσταση στη λογοκρισία και η απορροφητικότητα στα σημεία των καιρών τους είναι οι βασικές ιδιότητες των μύθων, που τους κάνουν δημοφιλείς στους μεταγενέστερους συγγραφείς (Ζερβού, 2006b). Τις ιδιότητες αυτές των μύθων τις αναγνωρίζουμε και στο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη.

Ωστόσο, στο σημείο αυτό θα μας απασχολήσει η «απορροφητικότητα», που επιδείκνυαν ήδη από την αρχαιότητα και συνεχίζουν να επιδεικνύουν οι μύθοι απέναντι στο ιστορικό υλικό. Πολύ συχνά, σπουδαία ιστορικά γεγονότα, όπως οι μεταναστεύσεις και το κούρσεμα των πόλεων, μετουσιώνονταν μέσα στους μύθους (Ζερβού, 2009). Έγινε, λοιπόν, σύνηθες φαινόμενο στην Ποίηση και τη Λογοτεχνία, ειδικά την παιδική, η χρήση της «μυθολογικής μεθόδου», της συνένωσης δηλαδή του μύθου με τα κομμάτια της σύγχρονης ιστορίας. Χρησιμοποιώντας το μύθο, ο συγγραφέας ή ο ποιητής μπορεί να μιλήσει για τη σύγχρονη ιστορία. Ένας μελετητής παρομοίωσε τους μύθους με ομοιώματα (κούκλες) στις προθήκες των καταστημάτων, πάνω στις οποίες μπορεί να εκτεθεί οποιοδήποτε εμπόρευμα ή αλλιώς *«ο μύθος προσφέρει το σκελετό και η Ιστορία τη σάρκα»* (Ζερβού, 2009).

Ο ποιητής Eliot, στη βιβλιοκριτική του για την *Οδύσσεια* του James Joyce, εξαίρει τη χρήση της μυθολογικής μεθόδου (Eliot, 1923). Ο Έλιοτ θεωρεί τη μυθολογική μέθοδο ως ένα σημαντικό βήμα για το μοντερνισμό, καθώς η χρήση του μύθου και η επέκτασή του στο σύγχρονο παρόν επιτρέπει στο συγγραφέα να επικοινωνήσει με τους αποδέκτες του, βάζοντας σε τάξη την αταξία της μοντέρνας εποχής (Travers, 2005).

Στα *Παλάτια της Κνωσού* ο Καζαντζάκης χρησιμοποιεί το υλικό του αρχαίου μύθου, για να μιλήσει για διαφορετικά κομμάτια της σύγχρονής του ευρωπαϊκής και παγκόσμιας ιστορίας. Ταυτόχρονα, ως κείμενο κλασικό έχει την ικανότητα να αντανακλά σε μια σημερινή ανάγνωση μια διαφορετική, πιο σύγχρονη, ιστορικότητα.

Το μυθιστόρημα ξεκινά, για παράδειγμα, με τον ξεσηκωμό των σκλάβων του παλατιού, οι οποίοι αρνούνται να παραδώσουν στους φρουρούς τους καρπούς, που έσπειραν και συνέλεξαν. Σε ολόκληρο το κείμενο, παρουσιάζεται ο θεσμός της δουλείας, στην προϊστορική εποχή, όμως, σίγουρα, δε θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε τη σχέση του με την εποχή του συγγραφέα, ο οποίος γράφει το κείμενο σχετικά κοντά με την αλλαγή στο σύστημα ιδιοκτησίας γης, στο σοβιετικό καθεστώς (Σπανάκη, 2011: 140). Διαβάζοντας, σήμερα, το μυθιστόρημα, μέσα στην τάξη, θα ήταν αδύνατον να μην αναφερθούμε στους αγώνες των μαύρων στην Αμερική ή να μη σημειώσουμε πως η δουλεία είναι ένα φαινόμενο, που ακόμα δεν έχει εξαλειφθεί από τον πλανήτη.

Στο μυθιστόρημα ο συγγραφέας εισάγει ακόμα, σταδιακά, τη νεωτερική ρεαλιστική σκέψη, για τη διακυβέρνηση της πόλης, μέσω της νεότητας (Νικολουδάκη, 2015), επηρεασμένος από τα ιδεολογήματα του Νίτσε και του Spengler. Ο Spengler υποστήριξε πως οι πολιτισμοί μοιάζουν με τους ζωντανούς οργανισμούς, έχουν νιάτα, γερατιά και θάνατο (Κακριδής, 2005: 278). Ο Καζαντζάκης εφαρμόζει το ιδεολόγημα αυτό στην αφήγησή του, για το μινωικό πολιτισμό. Ένα βασίλειο, που γνώρισε μέρες ευημερίας, τώρα κυβερνάται πια από ένα γέρο και αδύναμο βασιλιά και πρόκειται να γνωρίσει την καταστροφή από ένα βασίλειο, που δεν έχει αποκτήσει ακόμα τη δύναμη και την αίγλη της Κνωσού, κυβερνάται, ωστόσο, από ένα νέο και ισχυρό βασιλιά (Νικολουδάκη, 2015). Ποιά από τις φάσεις της ελληνικής ή της παγκόσμιας ιστορίας δε θα μπορούσε να συσχετιστεί με το παραπάνω ιδεολόγημα, που εισάγει ο Καζαντζάκης στο κείμενό του; Για να δώσουμε απαντήσεις, δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε τα τμήματα της ελληνικής ιστορίας, που διδάσκονται οι μαθητές, στο δημοτικό σχολείο.

Ας περάσουμε, όμως, στο κομμάτι της πράξης. Η ανάγνωση του μυθιστορήματος *Στα Παλάτια της Κνωσού,* μέσα στην τάξη, έδωσε στους μαθητές μου την ευκαιρία να μπουν στη θέση του συγγραφέα - δημιουργού και, όπως οι μεγάλοι της ελληνικής ποίησης, να χρησιμοποιήσουν κι εκείνοι, ασυνείδητα φυσικά, τη *μυθική μέθοδο.* Βέβαια, τα παιδιά δε μίλησαν για τη σύγχρονη ιστορία. Είναι άλλωστε τόσο μικρά ακόμα για να τη γνωρίζουν και να την κατανοούν. Μίλησαν, όμως, για τη δική τους προσωπική «ιστορία», αυτή που βιώνουν καθημερινά, μέσα στη σχολική τους τάξη.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της διδασκαλίας του μυθιστορήματος, ανατέθηκε στα παιδιά να επινοήσουν και να γράψουν μια ιστορία με τίτλο: «Μια μέρα στα Παλάτια της Κνωσού». Συγκεκριμένα τους ζητήθηκε να

φανταστούν και να γράψουν πως, με κάποιο τρόπο, ταξιδεύουν ως την μινωική εποχή και τα παλάτια της Κνωσού και περνούν μια μέρα εκεί.[1] Το πλαίσιο της παρούσας εργασίας μας επιτρέπει να παρουσιάσουμε το παράδειγμα ενός μαθητή.

Ο μαθητής μας, σε ένα εκτενές κείμενο, τεσσάρων περίπου σελίδων, παρουσιάζει τον εαυτό του να συναντά *στα Παλάτια της Κνωσού* τον Ίκαρο και το Χάρη και παρέα να κατευθύνονται προς το μινωικό σχολείο, για να παρακολουθήσουν τα μαθήματα της ημέρας. Η συνάντηση με τους συγκεκριμένους ήρωες δεν είναι τυχαία. Ο μαθητής μας είναι ένα αγόρι, όπως κι εκείνοι, και νιώθει την ανάγκη της επικοινωνίας με τους συνομηλίκους του. Επίσης, επιλέγει να επισκεφτεί μαζί τους το σχολείο. Το σχολείο αποτελούσε ανέκαθεν και συνεχίζει να αποτελεί σημείο αναφοράς της παιδικής ηλικίας. Η διαχρονικότητα και η απορροφητικότητα του μύθου του επιτρέπουν, άλλωστε, να εντάξει στην ιστορία του κομμάτια της δικής του σύγχρονης πραγματικότητας.

Στο σχολείο, ο «συγγραφέας» μας συναντά το Γιωργάκη, ένα μαθητή, που παρουσιάζει δυσκολίες στην ανάγνωση. Ο ήρωάς μας αποφασίζει να βοηθήσει το συμμαθητή του, ώσπου εκείνος να γίνει ο καλύτερος μαθητής. Κάπως έτσι, ο μύθος, σαν κούκλα σε βιτρίνα - όπως έχει παρομοιαστεί ο μύθος - φοράει πάνω του το εμπόρευμα, που δεν είναι άλλο από την καθημερινή «ιστορία», που βιώνει ο μαθητής μας, μέσα στη σχολική του τάξη. Ο Γιωργάκης είναι πρόσωπο υπαρκτό. Είναι συμμαθητής του «συγγραφέα» μας και όντως παρουσιάζει δυσκολίες στην ανάγνωση. Ο μύθος, που έχει ακόμα την ιδιότητα να φιλοξενεί τις ενδόμυχες σκέψεις του εκάστοτε δημιουργού, που τον χρησιμοποιεί (Ζερβού, 2009), δίνει την ευκαιρία στο μικρό «συγγραφέα» να συν - αισθανθεί τις δυσκολίες, που περνά ο συμμαθητής του, και να μας μιλήσει, χωρίς ο ίδιος να το συνειδητοποιεί, για τις επιθυμίες του. Εκφράζει το ενδιαφέρον του για 'κείνον και την επιθυμία του να τον βοηθήσει να ξεπεράσει τα προβλήματά του.

Η αθόρυβη, μόνο με το βλέμμα, επαφή των πρωταγωνιστών της ιστορίας - το χαμόγελο του «συγγραφέα» και η έκφραση του προσώπου του «Γιωργάκη» - δικαίωσαν εκείνη τη στιγμή την εμμονή μου στη διδασκαλία της λογοτεχνίας, μέσα στην τάξη. Είναι πραγματικά θαυμαστό πώς ένα λογοτεχνικό κείμενο έδωσε στο συγκεκριμένο παιδί την ευκαιρία να εξωτερικεύσει τις σκέψεις, που, μέχρι τότε, δεν είχε εκφράσει ούτε στους δασκάλους του ούτε και στο συμμαθητή του.

2. Αλλαγή στην εστίαση της αφήγησης και προσωπικές αναγνώσεις

Με το δεύτερο παράδειγμα θα δούμε πως η θεωρία της λογοτεχνίας τροφοδοτεί την πράξη και οδηγεί τους μαθητές να καταθέσουν ελεύθερα τη γνώμη τους για το λογοτεχνικό έργο.

Για να μιλήσει, κάποτε, για το παιδικό έργο του Καζαντζάκη, ο Φ.Ι. Κακριδής (Κακριδής, 1997) ανακαλεί στη μνήμη του την παιδική ανάμνηση της ανάγνωσης τού έργου του μεγάλου συγγραφέα. Για την πλειονότητα των συγγραφέων, ισχύει το παιχνίδι *του αποχωρισμού και της συνάντησης* με τις παιδικές τους αναγνώσεις. Οι περισσότεροι συγγραφείς ήταν σε παιδική ηλικία μανιώδεις βιβλιοφάγοι. Τις παιδικές αυτές αναγνώσεις τις ανακαλούν (τις περισσότερες φορές από μνήμης), τις αναπαράγουν ή τις μεταπλάθουν στο δικό τους έργο, με φανερό ή «λανθάνοντα» τρόπο (Ζερβού, 1997).

Συνήθως, οι αναγνώσεις αυτές έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο στην πνευματική εξέλιξη του μικρού αναγνώστη και του ενήλικου συγγραφέα, ταυτόχρονα (Ζερβού, 1997), και η ετεροχρονισμένη επίδρασή τους στη μελλοντική λογοτεχνική παραγωγή αποδεικνύεται ιδιαίτερα δημιουργική (Ζερβού, 1997). Κάποιες φορές, οι συγγραφείς αναφέρονται στις παιδικές τους αναγνώσεις, για να εκφράσουν το θαυμασμό τους στα κείμενα των παιδικών τους χρόνων. Άλλες πάλι φορές, από τη θέση του ενήλικου αλλά και του συγγραφέα,

[1] Δάσκαλο και εμπνευστή για την υλοποίηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας μέσα στην τάξη θεωρούμε το Ροντάρι. Στη *Γραμματική της Φαντασίας* (2003), υποστηρίζει ότι αφού γνωρίζουμε τους ήρωες, τη συμπεριφορά τους και τις σχέσεις, που έχουν μεταξύ τους, μπορούμε, εισάγοντας ένα καινούριο στοιχείο, να επινοήσουμε τη συνέχεια της ιστορίας, καλλιεργώντας και ενισχύοντας, με τον τρόπο αυτό, την παιδική φαντασία και δημιουργικότητα.

προβαίνουν σε μια κριτική αντιπαράθεση με τα κείμενα αυτά.
Είναι σύνηθες, λοιπόν, πια το φαινόμενο της επαναφήγησης των κλασικών λογοτεχνικών έργων από μια διαφορετική σκοπιά, ιδεολογική, πολιτική, πολιτιστική και παιδαγωγική (Ζερβού, 2005). Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι ήρωες των παιδικών χρόνων αναθεωρούνται και παρουσιάζονται στα δευτερογενή κείμενα εμφανώς αλλαγμένοι. Η αλλαγή στην εστίαση της αφήγησης είναι μια τεχνική, που μπορεί να οδηγήσει τους μεταγενέστερους αναγνώστες - συγγραφείς προς αυτή την κατεύθυνση. Η υπέρβαση του παντογνώστη αφηγητή (μηδενική εστίαση της αφήγησης) από την πλευρά του συγγραφέα και η δημιουργία ενός ήρωα αφηγητή (εσωτερική εστίαση στην αφήγηση) επιτρέπει στον κεντρικό ήρωα και το συγγραφέα, που κρύβεται πίσω από αυτόν, να εκφράσει τη διαφωνία του ή την όποια διαφοροποίησή του με το υλικό της παράδοσης (Ζερβού, 2005).

Τα δευτερογενή κείμενα, που προκύπτουν από τις παιδικές αναγνώσεις των συγγραφέων, είτε αυτά ακολουθούν την τεχνική της αλλαγής εστίασης είτε όχι είναι κάποιες φορές παρωδιακά, ως προς τα πρωτογενή κείμενα. Οι γνωστοί ήρωες εμφανίζονται σ' αυτά τα δευτερογενή και παρωδιακά κείμενα τοποθετημένοι στο σύγχρονο παρόν, εκφέροντας κάποιες φορές τον υβριδικό λόγο του Μπαχτίν. Αναπαράγουν, δηλαδή, και τη φωνή ενός «άλλου», μια φωνή συνυφασμένη με τις σύγχρονες ιστορικές, κοινωνικές και ιδεολογικές αρχές. Η φωνή αυτή εκφράζει τη φωνή του συγγραφέα (Μπαχτίν, 1980), ο οποίος τη χρησιμοποιεί, για να εκφράσει τις δικές του προθέσεις.

Κατά την προσέγγιση του μυθιστορήματος «Στα Παλάτια της Κνωσού», μέσα στην τάξη, μια εργασία αλλαγής εστίασης της αφήγησης, που ανατέθηκε στους μαθητές, μας αποκαλύπτει στοιχεία για τις προσωπικές τους αναγνώσεις, σχετικά με το κείμενο και φέρνει στο προσκήνιο μια παρωδιακή εκδοχή του βασιλιά Μίνωα.

Ο βασιλιάς Μίνωας είναι ένας ήρωας του μυθιστορήματος, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μέσα στην ελληνική παράδοση και τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, ο Μίνωας θεωρείται πρότυπο νομοθέτη, θεμελιωτής της δικαιοσύνης και της πολιτικής σκέψης (Νικολουδάκη, 2015). Έτσι, τα παιδιά, που διδάσκονται την ιστορία του μινωικού πολιτισμού, στο Δημοτικό σχολείο, σχηματίζουν για το Μίνωα την εικόνα του ισχυρού, έξυπνου, ικανού, δίκαιου και καλού βασιλιά.
Η εικόνα αυτή ανατρέπεται εντελώς από την αφήγηση του Καζαντζάκη. Ο Μίνωας του Καζαντζάκη είναι ο ήρωας, που παρωδείται και, μέσω αυτού, εκφράζεται η διαφωνία του συγγραφέα απέναντι στην παραδοσιακή εικόνα του βασιλιά Μίνωα. Ο Μίνωας του Καζαντζάκη, ιδωμένος από τη θεώρηση της αριστεράς, διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά ενός αυταρχικού και δυνάστη βασιλιά.[2] Ακόμα, ο πανίσχυρος βασιλιάς τη Κρήτης εμφανίζεται γέρος και αδύναμος σωματικά, ραδιούργος και εκδικητικός, χάνοντας έτσι την αίγλη του απέναντι στη συνείδηση της ελληνικής παράδοσης.
Τα περισσότερα παιδιά, αρχικά, «σοκάρονται» με αυτή την εικόνα του Μίνωα. Τελικά, όμως, μέσα από τα γραπτά τους, φαίνεται να ταυτίζονται με την εκδοχή του Καζαντζάκη. Στην περίπτωση αυτή, η λογοτεχνική αφήγηση εμφανίζεται πιο ισχυρή από το σχολικό εγχειρίδιο.

Κατά την υλοποίηση της εργασίας της αλλαγής εστίασης, ανατέθηκε στα παιδιά να επαναφηγηθούν το περιστατικό της επιστροφής του Μίνωα από τη σπηλιά της Μεγάλης Θεάς. Μια μαθήτρια επιλέγει ως αφηγητή της ιστορίας της το Μίνωα. Στην εργασία της αποφασίζει να παρωδήσει λίγο περισσότερο το συγκεκριμένο ήρωα. Γράφει, λοιπόν: «Εκείνο το δειλινό μπήκα στην άμαξα και άρχισα να σκέφτομαι: «*Τι βλακείες πάλι πρέπει να τους πω; Φαντασμένοι μου υπήκοοι εε... πάμε ξανά από την αρχή. Γλυκούληδες υπήκοοι, μα τι λέω; Σιγά μη τους πω και ευχούληδες ή λιχούδηδες οοο... Ας συγκεντρωθώ επιτέλους! Αγαπημένε μου λαέ, χάρηκα, που σας ξαναβλέπω. Αύριο το ξημέρωμα θα σας πω όλα τα σοφά, που μου είπε η Μεγάλη Θεά, τώρα καληνύχτα σας*».
Ο δικός της Μίνωας παρουσιάζεται γέρος και κουρασμένους, όπως και στο αρχικό κείμενο. Ωστόσο, εκ-

[2] Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η τριλογία του Μενέλαου Λουντέμη, *Δαίδαλος, Ίκαρος, Θησέας*

φέρει ένα λόγο παιχνιδιάρικο και κοριτσίστικο, που δεν ταιριάζει σε βασιλιά. Είναι εμφανές πως πρόκειται για το *διφωνικό* λόγο του Μπαχτίν. Πίσω από το προσωπείο του Μίνωα, κρύβεται η μικρή μας συγγραφέας. Τα λόγια αυτά γελοιοποιούν και ταπεινώνουν τον πανίσχυρο βασιλιά, που τελικά φαίνεται πως δεν είναι σε θέση να αρθρώσει πολιτικό λόγο. Στην προσπάθειά του να ετοιμάσει την ομιλία του προς τους υπηκόους του, χάνει τα λόγια του και τελικά αποφασίζει να τη μεταθέσει για την επόμενη ημέρα. Το κείμενό της έχει, σαφώς, μια διάθεση χιουμοριστική, μέσω της οποίας, μάλλον ασυνείδητα, επιχειρεί να παρωδήσει και να γελοιοποιήσει τον ήρωα, εκφράζοντας, ταυτόχρονα, τη συμφωνία της με το αρχικό έργο.

3. Συμπεράσματα

Τελειώνοντας, θα ήθελα να πω ότι οι διδακτικές δραστηριότητες, που μόλις παρουσιάστηκαν, είναι δύο μόνο δείγματα από το σύνολο των δραστηριοτήτων, που υλοποιήθηκαν, μέσα στην τάξη, κατά την ανάγνωση του μυθιστορήματος. Είναι, επίσης, σημαντικό να τονίσουμε πως οι δραστηριότητες αυτές είναι μόνο ενδεικτικές και προσαρμοσμένες, στο ηλικιακό επίπεδο και τις ανάγκες του συγκεκριμένου τμήματος, για το οποίο σχεδιάστηκαν. Οι δυνατότητες, που προσφέρει το έργο του Καζαντζάκη αλλά και κάθε λογοτεχνικό κείμενο, είναι άπειρες. Έτσι, η διδασκαλία του μέσα στην τάξη μπορεί να διαφοροποιηθεί, ανάλογα με το ποιος διδάσκει, ποια είναι η ηλικία των μαθητών και η εκπαιδευτική βαθμίδα, που διδάσκει.

Η ανάγνωση ολόκληρου του κειμένου, μέσα στη σχολική τάξη, σε συνδυασμό με τις δραστηριότητες, που σχεδιάσαμε και αναθέσαμε στους μαθητές μας, ευνόησε την ελεύθερη κατανόηση και πρόσληψη του έργου από κάθε μαθητή χωριστά. Κάθε μαθητής ήταν ελεύθερος να σχηματίσει τη δική του άποψη απέναντι στο κείμενο και να την εκφράσει ελεύθερα, μέσα στην τάξη, γραπτά ή προφορικά.

Αρωγό σε όλη αυτή την προσπάθεια θεωρούμε τη θεωρία της λογοτεχνίας, η οποία είναι παρούσα, με λανθάνουσα μορφή, μέσα στη σχολική τάξη, χωρίς να επιβαρύνει τις αναγνώσεις των μαθητών μας. Η θεωρία της λογοτεχνίας μάς παρέχει τα εργαλεία, για να σχεδιάσουμε τις κατάλληλες δραστηριότητες για τους μαθητές μας, αλλά και τα μέσα, για να ερμηνεύσουμε τον τρόπο, με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν τα κείμενα.

Η απόφασή μας να διαβάζουμε το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη *«Στα Παλάτια της Κνωσού»*, μέσα στην τάξη, συνοδεύτηκε από δύο ερωτήματα και ανησυχίες ταυτόχρονα. Η πρώτη είχε να κάνει με την πρόσληψη του κειμένου από τα παιδιά. Όπως είναι γνωστό, ο Καζαντζάκης διασκευάζει μια σειρά από γνωστούς αρχαίους κρητικούς και αθηναϊκούς μύθους, βάζοντας έντονη την υπογραφή του και δηλώνοντας τη διαφοροποίησή του ως προς το αρχικό υλικό. Οι περισσότεροι από αυτούς τους μύθους, στην αρχική τους εκδοχή, είναι ήδη γνωστοί στους μαθητές μου, από τα νηπιακά τους κιόλας χρόνια, αλλά και το μάθημα της ιστορίας. Επομένως, τα παιδιά έχουν ήδη διαμορφώσει έναν ορίζοντα εμπειρίας απέναντι στο ιστορικό υλικό, που συμπεριλαμβάνεται στο λογοτεχνικό έργο. Πώς *θα αλληλεπιδράσουν ο ορίζοντας εμπειρίας των μαθητών με τον ορίζοντα προσδοκίας* (Jauss, 1995), που προβάλλει στον αναγνώστη το λογοτεχνικό έργο;

Η δεύτερη ανησυχία, που προέκυψε, αφορούσε στην εποχή του έργου. Ένα έργο κλασικό, γραμμένο για παιδιά μιας άλλης εποχής, σε μια άλλη εποχή, θα είναι ενδιαφέρον σε ένα παιδί της σύγχρονης εποχής;

Το ενδιαφέρον, που έδειξαν οι μαθητές μου για το κείμενο του Καζαντζάκη, ήταν σχεδόν συγκινητικό και επαλήθευσε το χαρακτηρισμό του έργου ως κλασικού. Ένα κλασικό κείμενο είναι ενδιαφέρον σε κάθε εποχή, γιατί έχει να πει σε κάθε γενιά κάτι διαφορετικό, σαν να ήταν γραμμένο ειδικά γι' αυτήν (Gadamer, 2004).

Οι μισοί περίπου από τους μαθητές μου αναζήτησαν το βιβλίο στις βιβλιοθήκες των σπιτιών τους ή τα βιβλιοπωλεία, για να πραγματοποιήσουν τις δικές τους ιδιωτικές αναγνώσεις στο σπίτι. Τρεις από αυτούς, οι ζωηρότεροι μάλιστα της τάξης - ανάμεσά τους κι ένας μαθητής με μαθησιακές δυσκολίες στην ανάγνωση και τη γραφή- κουβαλούσαν καθημερινά το βιβλίο στη σχολική τους τσάντα, για να παρακολουθούν το κείμενο, κατά τη διάρκεια των αναγνώσεών μας. Επίσης, για αρκετό καιρό, το πρώτο πράγμα, που άκουγα

από τους μαθητές μου, μπαίνοντας στην τάξη, πριν από την καλημέρα τους, ήταν *«να διαβάσουμε λίγο Παλάτια»;* Μα, κι όταν εγώ τους πρότεινα να συνεχίσουμε την ανάγνωση κάποιου κεφαλαίου, δέχονταν πάντα με ενθουσιασμό, ενώ εμπλέκονταν, με ιδιαίτερη χαρά, σε οποιαδήποτε δραστηριότητα σχετιζόταν με το μυθιστόρημα.

Ωστόσο, ως μεγαλύτερη επιτυχία όλης αυτής της προσπάθειας μπορούμε θεωρήσουμε τη συμπεριφορά ενός συγκεκριμένου μαθητή απέναντι στο μυθιστόρημα. Ο μαθητής αυτός είναι ένα παιδί με σημαντικές μαθησιακές δυσκολίες στην ανάγνωση, τη γραφή και την εκφορά του προφορικού λόγου. Οποιαδήποτε αναγνωστική δραστηριότητα αποτελεί γι' αυτόν μια ιδιαίτερα κοπιαστική και επίπονη διαδικασία. Ένιωσα, λοιπόν, έντονη συγκίνηση, όταν τον είδα να παίρνει μαζί του, στο διάλειμμα, *τα Παλάτια της Κνωσού* και να τα διαβάζει απορροφημένος. Αγνοώντας τις δυσκολίες του και ξεπερνώντας το φόβο της αναγνωστικής διαδικασίας, βρέθηκε να δαμάζει, με μεγάλο ενδιαφέρον, ένα ογκώδες βιβλίο.

Όλος αυτός ο ενθουσιασμός των παιδιών απέδειξε πως ο Καζαντζάκης, ακόμα και σήμερα, έχει κάτι να πει στους μικρούς σύγχρονους αναγνώστες του. Ο συνδυασμός του μύθου, της αφήγησης, που ακολουθεί τη δομή του περιπετειώδους μυθιστορήματος και του Bildungstroman (Σπανάκη, 2011), και των σύγχρονων διαστάσεων, που μπορεί να πάρει το κείμενο, φαίνεται πως μπορεί να προσελκύουν ακόμα και σήμερα το ενδιαφέρον των σύγχρονων αναγνωστών.

Βιβλιογραφία

Ζερβού, Αλεξάνδρα (1985). «Ξεκινώντας από την παρωδία - Θεωρία Λογοτεχνίας και αρχαία ελληνικά από μετάφραση». *Γλώσσα,* 9: 32-37

Ζερβού, Αλεξάνδρα (1992). *Λογοκρισία και Αντιστάσεις στα Κείμενα των Παιδικών μας χρόνων.* Οδυσσέας

Ζερβού, Αλεξάνδρα (1997). *Στη χώρα των θαυμάτων - Το παιδικό βιβλίο ως σημείο συνάντησης παιδιών και ενηλίκων.* Πατάκης

Ζερβού, Αλεξάνδρα (2005). «Εσωτερική εστίαση και (επαν)αφηγήσεις κλασικών για παιδιά και ενήλικες: διαδραστικά φαινόμενα και ιδεολογικές φορτίσεις». *Σύγκριση,* 16: 83-118

Ζερβού, Αλεξάνδρα (2006a). «Η λογοτεχνία στο σχολείο ή απορίες μιας ενήλικης, που διαβάζει λογοτεχνία» (σσ. 15-34). Στο: Βενετία Α., Χοντολίδου Ε., *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση.* Αθήνα: τυπωθήτω

Ζερβού, Αλεξάνδρα (2006b). «Ελληνική αρχαιότητα, μύθος και κλασικό παιδικό βιβλίο». *Κείμενα.* τ.4, http://keimena.ece.uth.gr/main/t4/arthra/tefxos4/downloads/zervou.pdf

Ζερβού, Αλεξάνδρα (2007). «Ευγένιος ο παρωδός, της εποχής μας κληρωτός, ή οι περιπέτειες των λέξεων και των κειμένων». *Κείμενα.* τ.6. (http://keimena.ece.uth.gr/main/t6/arthra/tefxos6/downloads/zervou.pdf)

Ζερβού, Αλεξάνδρα (2009). «Ο αρχαίος μύθος και η «στρατευμένη» ποίηση του καιρού μας - Με αναφορές στο έργο του Γιάννη Ρίτσου». Στο: *Εισαγωγή στην Ποίηση του Ρίτσου,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Ζερβού, Αλεξάνδρα (2011). «Η διασκευή ad usum delphini: Στοιχεία ιστορίας και θεωρίας» (σσ. 17-35). Στο: Δαμιανού Δ., Οικονομίδου Σ. (επιμ.),

Αφηγήσεις που δεν τελειώνουν ποτέ... - *Κειμενικές και εικονογραφικές διασκευές για παιδιά.* Παπαδόπουλος

Κακριδής, Φάνης (1997). *«Ο Μέγας Αλέξανδρος του Νίκου Καζαντζάκη».* Στο: Μουτζούρης, Κώστας (επιμ). Πεπραγμένα Επιστημονικού Διημέρου: *Νίκος Καζαντζάκης, σαράντα χρόνια από το θάνατό του.* Χανιά: Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων

Κακριδής, Φάνης (2005). «Η αρχαιότητα στα παιδικά μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη». Στο: Κακλαμάνης ΣΤ. - Πασχάλης Μ. (επιμ.), *Η Πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα.* Αθήνα: Στιγμή

Μπαχτίν, Μιχαήλ (1980). *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής.* Σπανός Γιώργος (μεφρ). Πλέθρον

Νικολουδάκη-Σουρή, Ελπινίκη (2008). «Το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών ως χώρος συνάντησης της Ιστορίας και της Λογοτεχνίας του Τόπου». *Στο: Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση,* Ρέθυμνο

Νικολουδάκη- Σουρή, Ελπινίκη (2010). «Νίκου Καζαντζάκη Στα Παλάτια της Κνωσού: ένα μυθιστόρημα του Μεσοπολέμου στην Παιδική Λογοτεχνία του σήμερα». *Δια- κείμενα,* τ. 21

Νικολουδάκη - Σουρή, Ελπινίκη (2015). «Νίκου Καζαντζάκη Στα Παλάτια της Κνωσού: Ζητήματα ταυτότητας και ετερότητας στην προοπτική της σύνθεσης των ιστορικών χαρακτήρων». Κείμενα, τ. 21

Ροντάρι, Τζιάνι (2003). *Γραμματική της Φαντασίας.* Κασαπίδης Γιώργος (μεφρ). Μεταίχμιο

Σπανάκη, Μαριάννα (2011). *Ο Καζαντζάκης και η Παιδική Λογοτεχνία - Μύθος και Ιστορία στα μυθιστορήματα Μέγας Αλέξανδρος - Στα Παλάτια της Κνωσού.* Gutenber

Eliot, T. S. (1923). *Ulysses, Order and Myth* (pp 483). The Dial LXXV

Gadamer, Hans Georg (2004). *Truth and Method,* (στα γερμανικά Wahrheit und Method, 1960). translation revised by Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall. London: New York: Continuum, c1975

Jauss, Hans Robert (1995). *Η θεωρία της πρόσληψης.* Μπεχλιβάνος Μίλτος (μεφρ). Αθήνα: Εστία

Travers, Martin (2005). *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία: από το ρομαντισμό ως το μεταμοντέρνο.* Παπαηλιάδη, Μαρία και Καγιαλής, Τάκης (επιμ), Ιωάννα Ναούμ (μεφρ). Αθήνα: Βιβλιόραμα

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Α1

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ελένη Καμαρίτη
Κυριακή Παν. Τσατσάκη
Όλγα Ανδρεδάκη

Νίκος Καζαντζάκης... μια κρητική ματιά... από τα παιδιά του Νηπιαγωγείου

Ροδομηλιά

Ελένη Καμαρίτη

Νίκος Καζαντζάκης, ένας συγγραφέας, που συγκινεί τους μεγάλους, τα μικρά παιδιά; Ήταν μια πρόκληση για μας να προσπαθήσουμε να εμφυσήσουμε την αγάπη μας και τις γνώσεις μας για το Νίκο Καζαντζάκη, στα παιδιά. Έτσι, μαζέψαμε τα σύνεργά μας, **όραση, ακοή, γέψη, όσφρηση, αφή, μυαλό** και προσπαθήσαμε όλοι μαζί, παιδιά και εκπαιδευτικοί, να εκπληρώσουμε την πιο δύσκολη προσταγή: **«Φτάσε όπου δεν μπορείς».**[1]

Αναπτύξαμε ένα πρόγραμμα, με θέμα τη ζωή και το έργο του συγγραφέα. Το πρόγραμμα αυτό ήταν συμβατό με τις βασικές αρχές, που διέπουν το Α.Π.[2,3]

Οι δράσεις, που αναπτύχθηκαν, συνδέθηκαν με τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των παιδιών, τα οποία προσέγγισαν τη γνώση, μέσα από ατομικές και ομαδικές αναζητήσεις, μέσα από το παιχνίδι, τη συζήτηση, από εικαστικές δραστηριότητες, θεατρικά δρώμενα και επισκέψεις.[4]

Τη σχολική χρονιά 2011- 12, στο 2° τμήμα του νηπιαγωγείου μας, υπήρχε ένας μαθητής, με το όνομα Νίκος Καζαντζάκης. Η αγάπη μας για τον πολυγραφότατο κρητικό συγγραφέα, σε συνδυασμό με το όνομα του παιδιού, ήταν η αφορμή να ρωτήσουμε τα παιδιά αν ήξεραν κάποιον άνθρωπο (εκτός από το συμμαθητή μας), που να ονομαζόταν Νίκος Καζαντζάκης. Προς έκπληξή μας, τα παιδιά γνώριζαν ελάχιστα πράγματα για το συγγραφέα, όμως, από την αρχή, έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον. Ρωτούσαν πού γεννήθηκε και αν ήταν συγγενής με το συμμαθητή μας.

Ενδεικτικά θα σας παρουσιάσω κάποιες δραστηριότητες, που υλοποιήθηκαν, κατά την περίοδο εκείνη.
Όλα ξεκίνησαν με ένα γράμμα, που λάβαμε από το Νίκο Καζαντζάκη, με το οποίο μας γνωστοποιούσε την ύπαρξη του μουσείου, το οποίο επισκεφτήκαμε.

• Διαβάσαμε αποσπάσματα κατανοητά και προσιτά για τα παιδιά, συζητήσαμε τι τους άρεσε περισσότερο από αυτά.
• Δημιουργήσαμε το αλφαβητάρι με τις αγαπημένες λέξεις του Καζαντζάκη.
• Μέσα σε κείμενα του συγγραφέα, τα παιδιά εντόπισαν και κύκλωσαν λέξεις, που τους είχαν ζητηθεί, αντέγραψαν ονόματα και φράσεις και παρουσίασαν δικά τους βιώματα, με αφορμή κάποια αποσπάσματα, που είχαν διαβαστεί.
• Από τον Ασυμβίβαστο της Ελένης Καζαντζάκη, διαβάσαμε για το όνειρο του Καζαντζάκη, όπου τα κλαδιά των δέντρων γέμισαν γράμματα και τα πουλιά ταξίδευαν τα γράμματα, που έγιναν λέξεις.
• Παίξαμε γλωσσικά παιχνίδια και τα παιδιά δημιούργησαν τις δικές τους λέξεις.
• Παίξαμε παιχνίδια μνήμης με τα εξώφυλλα από τα βιβλία του συγγραφέα.
• Γνωρίσαμε την οικογένεια του Καζαντζάκη και δημιουργήσαμε το γενεαλογικό δέντρο του συγγραφέα

[1] Καζαντζάκης, Ν., 2011, *Αναφορά στον Γκρέκο,* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.
[2] Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο. Προγράμματα Σχεδιασμού και Ανάπτυξης Δραστηριοτήτων (2002), ΥΠΕΠΘ.
[3] Οδηγός Νηπιαγωγού Εκπαιδευτικοί Σχεδιασμοί, Δημιουργικά Περιβάλλοντα μάθησης. (2002), ΥΠΕΠΘ.
[4] Κιτσαράς, Γ., 2001, *Προσχολική Παιδαγωγική,* Αθήνα: εκδ. Ιδιωτική.

• Παρατηρήσαμε επίσης φωτογραφίες με τους φίλους του. Συζητήσαμε πού συνάντησε τον καθένα π.χ. το Ζορμπά, στο Άγιον Όρος και το Σβάιτσερ στη Γαλλία (Αλσατία). Έτσι, μας δόθηκε η ευκαιρία να παρατηρήσουμε, στον παγκόσμιο χάρτη, τα μέρη, όπου ταξίδεψε ο Νίκος Καζαντζάκης.
• Βγήκαμε έξω στον κήπο και βιώσαμε τη φύση με όλες μας τις αισθήσεις. Πιάσαμε ένα σβώλο χώμα, όπως και ο συγγραφέας, που τον συντρόφευε σε κάθε του ταξίδι.
• Μέσα από την αγάπη του συγγραφέα για τη λαογραφία, μιλήσαμε για τον τρύγο, τη σπορά, το όργωμα και το λιομάζωμα, διαβάζοντας αντίστοιχα αποσπάσματα.
• Προσεγγίσαμε, εικαστικά, την ελιά, την αμυγδαλιά, τα ταξίδια, που έκανε ο Καζαντζάκης, τη γαζία, τη γοργόνα και ζωγραφίσαμε τις εντυπώσεις μας από τα περισσότερα αποσπάσματα, που διαβάστηκαν.
• Δραματοποιήσαμε πολλά από τα αποσπάσματα, που άρεσαν στα παιδιά.
• Τραγουδήσαμε τα τραγούδια: «ήθελε να' ναι ελεύθερος» και το «δεν ήταν νησί».
• Γίναμε ένα με το Ζορμπά και χορέψαμε μαζί συρτάκι.

Έπειτα απ' όλα αυτά καταγράψαμε σε μια ομαδική εργασία τα «αγαπημένα» του Νίκου Καζαντζάκη. Σκεφτήκαμε όλα αυτά που παίξαμε, που μάθαμε, που δραματοποιήσαμε, που ακούσαμε και τραγουδήσαμε κι έτσι, απλά, ακούγοντας τις ιδέες των παιδιών, δημιουργήθηκε ένα σενάριο, παρουσιάστηκε μια θεατρική παράσταση, χορέψαμε μια μελωδία, τραγουδήσαμε ένα τραγούδι και τέλος γράψαμε ένα βιβλίο, με τίτλο «Νίκος Καζαντζάκης: μια κρητική ματιά».
Ούτε για μια στιγμή τα παιδιά δεν ένιωσαν το Νίκο Καζαντζάκη απόμακρο και δυσνόητο. αντίθετα τον ένιωσαν πολύ κοντά τους και πολλές φορές ταυτίστηκαν με τα βιώματά του και τις απόψεις του.

Αξιολόγηση
Κάνοντας μια μικρή αξιολόγηση του προγράμματος αυτού, θεωρούμε πως οι προσδοκώμενες επιδιώξεις (στόχοι) επιτεύχθηκαν, σε ικανοποιητικό βαθμό, τόσο ως προς τις γνώσεις όσο και τις δεξιότητες, που θέλαμε να καλλιεργήσουν τα παιδιά, σε ατομικό αλλά και σε ομαδικό επίπεδο.
Ενδεικτικά, θα σας αναφέρω πως, και μετά το πέρας του προγράμματος, πολλά παιδιά, στις ελεύθερες δραστηριότητες, ζωγράφισαν το Νίκο Καζαντζάκη, τα βιβλία του αλλά και εικόνες από την καθημερινότητά του. Εκείνη την περίοδο, κυκλοφορούσε μια εφημερίδα με τα βιβλία του και ένα παιδί υπενθύμιζε στη μητέρα του κάθε Κυριακή να αγοράζουν τη συγκεκριμένη εφημερίδα. Επίσης η μαμά ενός παιδιού, σε μια καλοκαιρινή τους εξόρμηση με το σκάφος, φοβόταν να κοιτάξει τη θάλασσα και το παιδί τής είπε: «Μαμά, το είπε και Καζαντζάκης, **κοίτα το φόβο κατάματα κι εκείνος θα φοβηθεί και θα φύγει».**

Επίλογος
Τα λόγια του Νίκου Καζαντζάκη έγιναν πηγή έμπνευσης και δημιουργίας. Ήταν ένα ταξίδι στο χρόνο, που μάγεψε, γοήτεψε και δίδαξε όχι μόνο τα παιδιά αλλά και εμάς τους εκπαιδευτικούς. Παρά τις αρχικές μας ανησυχίες και φόβους αν τα παιδιά τελικά μπορέσουν να ανταποκριθούν σε αυτό το πρόγραμμα, τα παιδιά μάς έμαθαν αυτό που ο ίδιος ο Καζαντζάκης είχε πει: **«Αν δεν ξεχειλίσει η καρδιά του ανθρώπου από αγάπη ή από θυμό τίποτα δεν μπορεί να γίνει στον κόσμο».**[6]
Το μόνο που ξεχείλισε από την καρδιά μας ήταν η αγάπη για το Νίκο Καζαντζάκη κι αυτό το εισέπραξαν τα παιδιά, τον αγάπησαν και ταυτίστηκαν μαζί του. Με αγάπη, μεράκι και προσπάθεια μπορούμε να αλλάξουμε πολλά στην εκπαίδευση!

[5] Γκλιάου, Ν. (χ.η.). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το νηπιαγωγείο. Ανακτήθηκε από www.pi-schools.gr/preschool_education/eisigiseis/diath_plaisio.doc
[6] Καζαντζάκης, Ν., 2015, *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται,* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Βιβλιογραφία

Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο. Προγράμματα Σχεδιασμού και Ανάπτυξης Δραστηριοτήτων (2002), ΥΠΕΠΘ.

Καζαντζάκης, Ν., 2011, *Αναφορά στον Γκρέκο,* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν., 2015, *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται,* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Κιτσαράς, Γ., 2001, *Προσχολική Παιδαγωγική,* Αθήνα: εκδ. Ιδιωτική.

Οδηγός Νηπιαγωγού Εκπαιδευτικοί Σχεδιασμοί, Δημιουργικά Περιβάλλοντα μάθησης. (2002), ΥΠΕΠΘ.

Διαδικτυακοί τόποι

Γκλιάου, Ν. (χ.η.). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το νηπιαγωγείο. Ανακτήθηκε από: www.pi-schools.gr/preschool_education/eisigiseis/diath_plaisio.doc

Κυριακή Παν. Τσατσάκη

«Δεν υπάρχουν ιδέες, υπάρχουν μονάχα άνθρωποι, που κουβαλούν τις ιδέες και αυτές παίρνουν το μπόι του ανθρώπου, που τις κουβαλάει».[7] Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι ιδέες πήραν το μπόι των παιδιών, που τις βίωσαν, τις κουβάλησαν και τις μετέδωσαν σε εμάς, στους γονείς και στους φίλους τους.

Η εμπειρία αυτή, από την αρχή ως το τέλος της, είχε εκπλήξεις, πρωτότυπες δράσεις και αποτελέσματα. Το πρόγραμμα, που διεξήχθη με θέμα το Νίκο Καζαντζάκη, το σχολικό έτος 2011- 2012, εκτός από πρωτοποριακό για πολλούς εκπαιδευτικούς, ήταν και απαγορευτικό, λόγω των βαθύτατων νοημάτων του συγγραφέα και της «πολύπλοκης» γλώσσας του.
Η καινοτομία έγκειται στο γεγονός ότι δεν σταθήκαμε μονάχα στην εργοβιογραφία του μεγάλου λογοτέχνη, αλλά δουλέψαμε με αποσπάσματα από πολλά βιβλία του, ρουφώντας αχόρταγα ό,τι μπορούσαμε από την πολύπλευρη προσωπικότητα και τις αναρίθμητες εικόνες του.

Η σύλληψη της ιδέας να δουλευτούν, βιωματικά, συγκεκριμένα αποσπάσματα, αναλόγως της ηλικίας, των ενδιαφερόντων και του ευρύτερου κοινωνικοπολιτιστικού περιβάλλοντος των παιδιών, ξεκλείδωσε τη φαντασία τους και ενεργοποίησε τις 1000 και μία γλώσσες τους.[8] Εκμεταλλευτήκαμε τη διαχρονικότητα του Νίκου Καζαντζάκη και την παντρέψαμε με τη σχολική επικαιρότητα. Η διαπίστωση ήταν και για εμάς μεγάλη έκπληξη: δεν υπήρχε θέμα καθ' όλη τη σχολική χρονιά, που να μη συνδεόταν με κάποιο κείμενο του Νίκου Καζαντζάκη.

Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, θεωρήσαμε αναγκαίο, να εκδώσουμε ένα βιβλίο[9], στο οποίο καταγράψαμε όλες τις δραστηριότητες, που υλοποιήσαμε καθώς και τις μαρτυρίες των παιδιών από αυτό το μαγικό ταξίδι. Τονίζεται ότι δεν υπάρχει άλλο αντίστοιχο εγχειρίδιο για το Νίκο Καζαντζάκη, που να αφορά σε τόσο μικρά παιδιά και όπου ο Καζαντζάκης να αποτελεί πηγή έμπνευσης νέων και πρωτότυπων μεθόδων διδασκαλίας (π.χ. σώπα δάσκαλε, νέα παιδαγωγική, κεράσια).

Έπειτα από αυτή τη σύντομη αναφορά στην προσχολική ηλικία, διερευνάται η σχέση των υπόλοιπων βαθμίδων της ελληνικής εκπαίδευσης με το «μανιώδη γραφιά».[10]
Η έρευνα που πραγματοποίησα[11] σε αναγνωστικά και ανθολόγια (ό,τι βρήκα σε έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο), από τις αρχές του 20ου αιώνα έως σήμερα σε όλες τις σχολικές βαθμίδες, είχε αποκαρδιωτικά αποτελέσματα.
Θα σταθώ στα σχολικά εγχειρίδια της τελευταίας δεκαετίας, τα οποία διδάσκονται ακόμα στα σχολεία μας

[7] Καζαντζάκης Νίκος, (2009). Αδερφοφάδες. Εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα.
[8] Κουτσουβάνου Ευγενία (επιμ.), (2012) ReggioEmilia Οι χιλιες γλώσσες των παιδιών προσχολικής ηλικίας, μτφρ. Βεργιοπούλου Αθηνά, Πατάκη.
[9] Ανδρεδάκη Όλγα, Τσατσάκη Κική, Καμαρίτη Ελένη, (2013), Νίκος Καζαντζάκης...μια κρητική ματιά..., Ηράκλειο, εκδ. Ροδομηλιά.
[10] Μαθιουδάκης Νίκος, Παρατηρητής Θράκης (εφημ.), Νίκος Καζαντζάκης ...ο παγκόσμιος, (25/11/16) σε συνέντευξη του στη Κατσαρή - Βαφειάδη Τζένη.
[11] Ακρίβος Η. Κώστας - Μπεχλικούδη Γ. Δήμητρα, (1999) Νεοελληνική Λογοτεχνία Γ΄ Ενιαίου Λυκείου, Αθήνα, ΟΕΒΔ. Γρηγοριάδης Ν. - Παπακώστας Γ., (2014) Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Λυκείου Αθήνα, ΟΕΒΔ.Βαγενάς Νάσος - Φράγκογλου Γιώργος, (1998) Νεότερη Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία Β΄ Ενιαίου Λυκείου, Αθήνα, ΟΕΒΔ.

και είναι εγκεκριμένα από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
Στα τρία τεύχη ανθολογίας στο δημοτικό, υπάρχει μία και μόνο αναφορά, στο τελευταίο τεύχος, με απόσπασμα από το κεφάλαιο ο γιος, από το έργο: «Αναφορά στον Γκρέκο».[12] Δηλαδή σε έξι τόσο σημαντικά χρόνια για τη γλωσσική παιδεία των μαθητών μας, μία και μόνο φορά ίσως ακούσουν ή διδαχτούν Νίκο Καζαντζάκη.
Στα κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Γυμνασίου -3 τεύχη- υπάρχει μία αναφορά σε κάθε τεύχος.[13]
Στα κείμενα Νεοελληνικής λογοτεχνίας του Λυκείου -3 τεύχη- υπάρχει πάλι μονάχα μία αναφορά στο β΄ τεύχος, ένα απόσπασμα από το έργο: «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά».[14]
Συνοψίζοντας, στα σχολικά εγχειρίδια όλων των βαθμίδων, ο Νίκος Καζαντζάκης αναφέρεται 5 φορές, ούτε καν σταγόνα στον ωκεανό... Δεδομένου ότι στα κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας δεν υπάρχει συγκεκριμένη διδακτέα ύλη, αλλά είναι στην ευχέρεια του εκπαιδευτικού η επιλογή των κειμένων, ένας μαθητής μπορεί να τελειώσει το σχολείο και να μην έχει διδαχτεί απολύτως τίποτα για το Νίκο Καζαντζάκη!
Το οξύμωρο είναι ότι την ίδια στιγμή, στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, τα τελευταία χρόνια, διδάσκεται Νίκος Καζαντζάκης. Συγκεκριμένα, στο πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκης, Κρήτης, στο Ρέθυμνο. (Στο Τμήμα Φιλολογίας, διδάσκεται από το 1992. Το 2005 ιδρύθηκε έδρα «Νίκος Καζαντζάκης» στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης).[15] Μπορεί ο Έλληνας μαθητής να μην έχει την τύχη να ακούσει για το Νίκο Καζαντζάκη, αλλά ενδέχεται να τον γνωρίσει ως φοιτητής στα 18 του! Ευτυχώς, έχουμε και κάποιες ελληνικές διατριβές σχετικές με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη.[16]
Ωστόσο, στο εξωτερικό, με τα λόγια του κρητικού συγγραφέα, έχουν κτιστεί πολιτιστικές γέφυρες, που ενώνουν τα πέρατα του κόσμου. Διδάσκεται ή μελετάται στα πανεπιστήμια της Κύπρου, της Νέας Υόρκης, της Ουκρανίας, της Μαδρίτης, της Εσθονίας, της Αργεντινής, της Φιλαδέλφειας, της Φλωρεντίας, της Πράγας, του Καΐρου του Σάο Πάολο, του Βουκουρεστίου, του Λονδίνου και του Βερολίνου.[17] Επίσης, διοργανώνονται πολλές πολιτισμικές δράσεις προς τιμήν του. Μάλιστα, ένα δημοτικό σχολείο στην Μπραΐλα της Ρουμανίας μετονομάστηκε από σχολείο Νο 5, σε σχολείο Νίκος Καζαντζάκης.[18]

Στην εποχή της τεχνολογίας, που διανύουμε, εύλογο θα ήταν το ερώτημα: γιατί να μπει ο Νίκος Καζαντζάκης στα σχολικά εγχειρίδια, τη στιγμή, που αμφισβητείται ακόμα και η αναγκαιότητά τους στις σχολικές αίθουσες; Η νέα τάση ορίζει την αντικατάσταση τόσο των σχολικών εγχειριδίων όσο και των εκπαιδευτικών από ρομπότ και γιγαντοοθόνες αλληλεπίδρασης. Έχει αποδειχθεί ότι ανάμεσα στον εκπαιδευτικό, στο μαθητή και στο βιβλίο αναπτύσσονται αλληλεπιδράσεις μεγάλης σημασίας, οι οποίες είναι το έναυσμα της μάθησης (Peacock & Gleghorn, 2004).[19] Επίσης, τα σχολικά εγχειρίδια αποτελούν τη βάση της σκαλωσιάς για τις μαθησιακές και διδακτικές εμπειρίες αλλά και για δραστηριότητες συνεργασίας μεταξύ των μαθητών.

Όσον αφορά στο Νίκο Καζαντζάκη, είναι καιρός να πάρει τη θέση του στα σχολικά εγχειρίδια. Όχι μόνο επειδή του αρμόζει, αλλά επειδή κρίνεται απαραίτητος σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Τα κείμενά του απευθύνονται σε όλες τις ηλικίες, καθώς έχουν την ιδιότητα να κεντρίζουν το ενδιαφέρον, να εξάπτουν τη φαντασία, να δημιουργούν εικόνες και ευχάριστα συναισθήματα.

[12] Γκίβαλου -Κατσίκη Άντα, Καλογήρου Τζίνα, Παπαδάτος Γιάννης, Πρωτονοταρίου Στέλλα, (2013) Ανθολόγιο Ε΄- ΣΤ΄ Δημοτικού, Με λογισμό και μ' όνειρο. Αθήνα, ΟΕΒΔ.
[13] Πυλαρινός Θεοδόσης, Χατζηδημητρίου Σοφία, Βαρελάς Λάμπρος, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Γυμνασίου, (2008), Νίκος Καζαντζάκης: Νέα παιδαγωγική, Αθήνα, ΟΕΔΒ. Γαραντούδης Ευρυπίδης, Χατζηδημητρίου Σοφία, Μέντη Θεοδώρα, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Γυμνασίου, (2008), Νίκος Καζαντζάκης: Μια Κυριακή στη Κνωσό, Αθήνα, ΟΕΒΔ. Καγιαλής Παναγιώτης, Ντούνια Χριστίνα, Μέντη Θεοδώρα, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου, (2008), Νίκος Καζαντζάκης: Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, Αθήνα, ΟΕΒΔ.
[14] Γρηγοριάδης Ν., Παπακώστας Γ. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Λυκείου,* (2008), Νίκος Καζαντζάκης: *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* Αθήνα, ΟΕΒΔ
[15] http://archive.patris.gr/articles/66486#.Wd9x31u0Ndg *Πατρίς,* (εφημ.), 9/8/2005 Πασχάλης Μιχαήλ
[16] http://amis-kazantzaki.gr/%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%B1/
[17] http://amis-kazantzaki.gr/%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%B1/
[18] https://anthologio.wordpress.com/2013/12/13/%CE%AF-%CE%AC-%CE%AF-alp/#comments, Έθνος, 13/11/2013 Γκίκα Ελένη
[19] Σοφού Ευστρατία, Κατσαντώνη Σπυριδούλα, Ταβουλάρη Ζαχαρούλα (2011). *Η διδακτική της χρήσης των Σχολικών βιβλίων στην Επιθεώρηση εκπαιδευτικών θεμάτων,* Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, τευχ. 17:109.

Αδιαμφισβήτητα, ο Νίκος Καζαντζάκης είναι ο συγγραφέας της νεολαίας και ο άγρυπνος φρουρός αυτής, επειδή, τόσο με τη δράση του όσο και με το έργο του, χρόνια τώρα, μάχεται και συνηγορεί υπέρ αυτής. Ας πάψει λοιπόν να είναι ο μεγάλος απών από την εκπαίδευση και ας γίνει ο συνοδοιπόρος και ο κεντριστής των μαθητών.[20]

Βιβλιογραφία

Ακρίβος Η. Κώστας - Μπεχλικούδη Γ. Δήμητρα, (1999) *Νεοελληνική Λογοτεχνία Γ΄ Ενιαίου Λυκείου,* Αθήνα, ΟΕΒΔ.

Ανδρεδάκη Όλγα, Τσατσάκη Κική, Καμαρίτη Ελένη, (2013), Νίκος Καζαντζάκης...μια κρητική ματιά..., Ηράκλειο, εκδ. Ροδομηλιά.

Γαραντούδης Ευρυπίδης, Χατζηδημητρίου Σοφία, Μέντη Θεοδώρα, (2014) *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Γυμνασίου,* Αθήνα ΟΕΒΔ.

Βαγενάς Νάσος - Φράγκογλου Γιώργος, (1998) *Νεότερη Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία Β΄ Ενιαίου Λυκείου,* Αθήνα, ΟΕΒΔ.

Γκίβαλου-Κατσίκη Άντα, Παπαδάτος Γιάννης, Πάτσιου Βίκυ, Πολίτης Δημήτρης, Πυλαρινός Θεοδόσης, (2013). *Ανθολόγιο Γ΄- Δ΄ Δημοτικού, Στο σκολειό του κόσμου,* Αθήνα, ΟΕΒΔ.

Γκίβαλου-Κατσίκη Άντα, Καλογήρου Τζίνα, Παπαδάτος Γιάννης, Πρωτονοταρίου Στέλλα, Πυλαρινός Θεοδόσης, (2013) Ανθολόγιο Ε΄- ΣΤ΄ Δημοτικού, *Με λογισμό και μ' όνειρο,* Αθήνα, ΟΕΒΔ

Γρηγοριάδης Ν., Παπακώστας Γ. (2008) *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Λυκείου,* Αθήνα, ΟΕΒΔ.

Γρηγοριάδης Ν. - Παπακώστας Γ., (2014) *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Λυκείου Αθήνα,* ΟΕΒΔ.

Γρηγοριάδης Ν., Παπακώστας Γ., (2014) *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Λυκείου,* Αθήνα, ΟΕΒΔ.

Καγιαλής Παναγιώτης, Ντούνια Χριστίνα, Μέντη Θεοδώρα, (2014) *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου,* Αθήνα, ΟΕΒΔ.

Πυλαρινός Θεοδόσης, Χατζηδημητρίου Σοφία, Βαρελάς Λάμπρος, (2014), *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Γυμνασίου,* Αθήνα, ΟΕΒΔ.

Τσιλιμένη Τασούλα, Καπλάνογλου Μάνια, Γραίκος Νικόλαος, Καίσαρης Λεωνίδας, (2013) *Ανθολόγιο Α΄- Β΄ Δημοτικού,* Τα δελφίνια, Αθήνα, ΟΕΒΔ.

Επιστημονικά περιοδικά

Σοφού Ευστρατία, Κατσαντώνη Σπυριδούλα, Ταβουλάρη Ζαχαρούλα, 2011, *Η διδακτική της χρήσης των σχολικών βιβλίων, Επιθεώρηση εκπαιδευτικών θεμάτων,* τευχ. 17: 104-119.

Χριστοδούλου-Γκλιάου Νικολέτα, 2002, *Η ποίηση στο Νηπιαγωγείο, Επιθεώρηση εκπαιδευτικών θεμάτων,* τευχ. 7:140-145.

Διαδικτυακοί τόποι

http://www.dipe.chal.sch.gr

http://www.pi.ac.cy/pi/files/epimorfosi/synedria/alfavitaria/Mpartzis_anagnwstika_2015.pdf

http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_010.html?prev=true

http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_007.html

http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_001.html

http://archive.patris.gr/articles/66486#.Wd9x31u0Ndg

https://anthologio.wordpress.com/2013/12/13/%CE%AF-%CE%AC-%CE%AF-alp/#comments

http://www.dimokratiki.gr/06-04-2017/synantisi-k-m-kokkinou-sto-panepistimio-marioupolis-gia-etos-nikou-kazantzaki-2017/

http://amis-kazantzaki.gr/%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%B1/

Όλγα Ανδρεδάκη

«Μαλακό το μυαλό του παιδιού, τρυφερή η σάρκα του, ο ήλιος, το φεγγάρι, η βροχή, ο αγέρας, η σιωπή, όλα πέφτουν απάνω του, ζύμη αφράτη είναι και το ζυμώνουν. Το παιδί ρουφάει τον κόσμο με απληστία, τον δέχεται στο σπλάχνο του, τον αφομοιώνει και τον κάνει παιδί».[21]
Έχουμε απέναντί μας παιδιά, που δεν έχουν κατακτήσει ακόμη τη γραφή και την ανάγνωση! Έχουν όμως υπέρ ανεπτυγμένες όλες τους τις αισθήσεις, για να ρουφούν ό,τι συμβαίνει γύρω τους, τόσο στο σπίτι τους όσο και στο σχολείο.
Στην παρούσα σύντομη εισήγηση, θα μας απασχολήσει η χρήση της λογοτεχνίας στην προσχολική ηλικία και, ιδιαίτερα, η χρήση κειμένων-αποσπασμάτων του τιμώμενου συγγραφέα μας Νίκου Καζαντζάκη!
Είναι πλέον γνωστό ότι ο εκπαιδευτικός, οποιασδήποτε βαθμίδας, μπορεί να επικοινωνήσει στους μαθητές του ό,τι αυτός αγαπά είτε πρόκειται για συγγραφέα είτε για κείμενο. Άρα, για να παρουσιάσουμε στην τάξη

[20] Ο.π., 17:113
[21] Καζαντζάκης, Ν., (2011), *Αναφορά στον Γκρέκο,* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

μας το Νίκο Καζαντζάκη, θα πρέπει πρωτίστως να μας έχει συγκινήσει, να έχουμε νιώσει την ομορφιά των κειμένων του, των σκέψεών του, των βιωμάτων του. Να έχουμε νιώσει την ανάταση, την υπεροχή και την ελπίδα!
Ο Νίκος Καζαντζάκης, μέσα από το συγγραφικό του έργο, μας περιγράφει εικόνες από την Κρήτη, δηλαδή από τον τόπο μας, από την κρητική φύση, γεγονός που λειτουργεί αμφίδρομα στην παιδική ψυχή μιας και η περιγραφή του κειμένου συμπίπτει με αυτό που βιώνει το παιδί καθημερινά, όσον αφορά στην κρητική φύση, στο κρητικό τοπίο, εφόσον ζει δίπλα σε αυτό.

Σε αυτό το σημείο, θα αναφερθώ στον καθηγητή του Παν/μίου Ιωαννίνων Ερατοσθένη Καψωμένο, σχετικά με τους κώδικες στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Ένας λοιπόν κώδικας συνοψίζεται στην ισοδυναμία φύση=πολιτισμός, που αποτελεί θεμέλιο του νεοελληνικού πολιτισμικού προτύπου. Γεγονός, που επιβεβαιώνει την εμμονή μας, σχετικά με τη φιλοσοφία του σχολείου μας, ως προς τη φύση και την ανάγκη μας να τη γνωρίσουμε στα μικρά παιδιά, από πολύ νωρίς. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδί ενεργοποιεί τη φαντασία του, τη χαρά της ανακάλυψης και της δημιουργίας και όλα αυτά με μέσον το παιχνίδι.[22]
Θα αναφερθώ στη σχολική χρονιά, που πέρασε, σε τμήμα παιδιών προπρονηπίου, δηλαδή γύρω στα 4.

Με αφορμή τα φρούτα της άνοιξης, έπειτα από ψηφοφορία, υπερίσχυσε το κεράσι. Μια μέρα, ήρθε στην τάξη μας η γιαγιά Ζαχαρένια (κούκλα), η οποία άρχισε να θυμάται τα παιδικά της χρόνια, που είχε γνωρίσει ένα αγόρι, που το έλεγαν Νίκο Καζαντζάκη. Η νηπιαγωγός Ειρήνη Ψαλτάκη, που είχε το ρόλο της γιαγιάς, αναδιηγήθηκε το απόσπασμα από την Αναφορά στον Γκρέκο...[23] Την επόμενη μέρα, διαβάσαμε το απόσπασμα από το βιβλίο του Νίκου Καζαντζάκη, αναφερθήκαμε στο συγγραφέα, τον είδαμε σε μια ασπρόμαυρη φωτογραφία και τα παιδιά τον ζωγράφισαν, με μαύρο χρώμα, όπως φαίνεται στις ζωγραφιές. Επίσης, κάναμε το πείραμα με το νερό, όπως ακριβώς το περιγράφει, βούτηξαν τα παιδιά τα κεράσια τους στο νερό, είδαν τη διαφορά και έπειτα έκλεισαν τα μάτια τους και τα έφαγαν!
Για μεγάλο διάστημα, στο ελεύθερο παιχνίδι, ανακαλούσαν και αναπαριστούσαν το πείραμα. Ρώταγαν πού είναι το σπίτι του. Αναφερθήκαμε στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, στη Μυρτιά, όπου μπορούν να δουν τα προσωπικά του αντικείμενα αλλά και τα βιβλία του. Στο αεροδρόμιο, όπου βρέθηκε ένας μαθητής μας, με τη μητέρα του, τη ρώτησε αν το όνομά του είναι του συγγραφέα μας, που του αρέσουν τα κεράσια! Θα ήθελα να προσθέσω ότι η γιορτή-θεατρικό παιχνίδι, που πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο είχε ως θέμα τα κεράσια...
Η περυσινή ενασχόλησή μας στο Νηπιαγωγείο με το Νίκο Καζαντζάκη θα μπορούσε να αποτελέσει ύλη για ένα δεύτερο βιβλίο. Το θέμα ήταν:

«Ριψοκίνδυνα ταξίδια και Νίκος Καζαντζάκης: για να πλατύνουν τα σύνορα του κόσμου». Η βοήθεια της επιστημονικής συμβούλου κ. Νίκης Δεληκανάκη ήταν καθοριστική. βοήθησε να συνδέσομε τη λέξη ριψοκίνδυνο με το συγγραφέα μας Νίκο Καζαντζάκη και να εντάξομε το θεατρικό του έργο «Χριστόφορος Κολόμβος» στην εξέλιξη του θέματός μας.[24]

Αναφέρομαι επιγραμματικά σε δραστηριότητες, που προέκυψαν σε σχέση με το συγγραφέα μας. Γνωρίσαμε το Νίκο Καζαντζάκη και πραγματοποιήσαμε εκπαιδευτική εκδρομή στο Μουσείο στη Μυρτιά. Οι νηπιαγωγοί Ελένη Καμαρίτη και Κυριακή Τσατσάκη διάβασαν αποσπάσματα από το θεατρικό έργο «Χριστόφορος Κολόμβος ή Το Χρυσό Μήλο», που πραγματεύεται την ανακάλυψη της Νέας Γης από το Χριστόφορο Κολόμβο. Κάναμε συγκρίσεις Νίκου Καζαντζάκη και Χριστόφορου Κολόμβου, ομοιότητες και διαφορές. Παραλληλίσαμε τον κόσμο με μήλο και φτιάξαμε τα σύνορα πάνω στο μήλο με «μοσχοκάρφια». Επιλέξαμε μεταξύ άλλων τις λέξεις ριψοκίνδυνος, ερευνητής, ταξιδευτής, θαλασσοπόρος και φτιάξαμε το αλφαβη-

[22] Καψωμένος, Ε., (2007), *Σημασιακοί κώδικες και αξιακά πρότυπα της Κρήτης στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, (σελ.406), Στο: Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα,* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
[23] Καζαντζάκης, Ν., (2011), *Αναφορά στον Γκρέκο,* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.
[24] Καζαντζάκης, Ν., (1998), *Χριστόφορος Κολόμβος, Στο: Θέατρο (τρίτος τόμος) τραγωδίες με διάφορα θέματα,* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

τάρι με λέξεις, που βρήκαμε από την ανάγνωση των αποσπασμάτων του συγγραφέα μας.
Το 2011-12 ο Νίκος Καζαντζάκης μάς ενέπνευσε να δημιουργήσουμε ένα σενάριο θεατρικής παράστασης, που είχε σχέση με τη ζωή του και τα πιστεύω του. Το 2016-17 ο Νίκος Καζαντζάκης μάς ενέπνευσε, μέσα από ένα θεατρικό του έργο αλλά και από την ίδια του τη ζωή! Είμαστε απόλυτα πεπεισμένοι ότι το έργο του Νίκου Καζαντζάκη μπορεί να «χρησιμοποιείται», σε κάθε περίσταση, σε κάθε διδασκαλία, με κάθε αφορμή, από τον εκπαιδευτικό, διότι περιέχει τα συστατικά εκείνα που μας χρειάζονται, για να κατανοήσουμε τις λέξεις: άνθρωπος, λευτεριά, αγάπη, αξιοπρέπεια, φιλία, εμπιστοσύνη, συγκίνηση, ελπίδα, δικαιοσύνη και τόλμη.
Κλείνοντας, θα αναφερθώ στον άλλο αγαπημένο μου ποιητή, το Νικηφόρο Βρεττάκο, που μας άφησε ένα πολύτιμο τόμο με τίτλο:
«Νίκος Καζαντζάκης: Η Αγωνία και το Έργο του»: «Ταξιδεύοντας στον έξω κόσμο δεν συλλέγουμε περισσότερα ίσως απ' όσα συλλέγουμε, ταξιδεύοντας μέσα στον άνθρωπο. Ο Καζαντζάκης είναι ένας κόσμος εκφρασμένος, γραμμένος, ζωγραφισμένος...».[25]

Βιβλιογραφία

Βρεττάκος, Ν., (1980), Νίκος Καζαντζάκης Η αγωνία και το έργο του, Αθήνα: εκδ. Βιβλιοαθηναϊκή

Καζαντζάκης, Ν., (1998), Χριστόφορος Κολόμβος, Στο: Θέατρο (τρίτος τόμος) τραγωδίες με διάφορα θέματα, Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν., (2011), Αναφορά στον Γκρέκο, Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καψωμένος, Ε., (2007), Σημασιακοί κώδικες και αξιακά πρότυπα της Κρήτης στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη,(σελ.406), Στο: Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

[25] Βρεττάκος, Ν., (1980), *Νίκος Καζαντζάκης Η αγωνία και το έργο του,* Αθήνα: εκδ. Βιβλιοαθηναϊκή

2Α1 - ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Σωτηρία Μαρτίνου

Διαθεματική-βιωματική προσέγγιση του Νίκου Καζαντζάκη από μαθητές του Δημοτικού Σχολείου. Αποσπάσματα από τη δράση των μαθητών

1. Εισαγωγή

Η εργασία μας, έχει ως στόχο να αναδείξει τη σπουδαιότητα αξιοποίησης της διαθεματικής-βιωματικής προσέγγισης ενοτήτων από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, στο πλαίσιο της διδακτικής μεθοδολογίας των ξεχωριστών μαθημάτων και των ωρών της ευέλικτης ζώνης, για μαθητές του Δημοτικού Σχολείου. Η διαθεματική-βιωματική προσέγγιση, σύμφωνα με το Θεοφιλίδη, είναι μια μορφή διδασκαλίας, κατά την οποία το περιεχόμενο της διδασκαλίας ενιαιοποιείται και, από την άλλη, η διδασκαλία είναι εργαστηριακής και ευρηματικής μορφής. Το 10% του ελεύθερου χρόνου των μαθημάτων μπορεί να διατεθεί για δραστηριότητες διαθεματικής μορφής, ενώ το κατεξοχήν μάθημα διαθεματικής δραστηριοποίησης είναι οι ώρες της ευέλικτης ζώνης. Κείμενα από το έργο του μεγάλου Κρητικού συγγραφέα, αποσπάσματα από την **«Αναφορά στον Γκρέκο» και τον «Καπετάν Μιχάλη»,** που εντάσσονται σε σχολικά εγχειρίδια, μετά από κατάλληλες προσαρμογές, αποδίδονται βιωματικά, από παιδιά σχολικής ηλικίας, που φοιτούν σε Σχολεία της 4ης Περιφέρειας, Π.Ε. Νομού Ηρακλείου. Μέσα από τη συντονισμένη δράση και τη συνεργασία εκπαιδευτικών και την πραγματοποίηση ποικίλων δραστηριοτήτων, εντός και εκτός της σχολικής μονάδας, στο πλαίσιο διαθεματικής προσέγγισης, οι μαθητές ενημερώνονται και, στη συνέχεια, αποδίδουν βιωματικά, με τρόπο ξεχωριστό, γλωσσικά, κινητικά, καλλιτεχνικά, αποσπάσματα από ενότητες, που αποτυπώνουν συμπεριφορές μαθητών, δασκάλων και σημαντικών άλλων και δίνουν στοιχεία του εκπαιδευτικού συστήματος και της καθημερινής ζωής, στα τέλη του 19ου αιώνα. Η δράση των μικρών μαθητών δεν ολοκληρώνεται μόνο στην αίθουσα διδασκαλίας, με την ανεπίσημη παρουσίαση, τη συζήτηση και αξιολόγηση της δράσης, αλλά παρουσιάζεται και σε προσκεκλημένους, γονείς, εκπαιδευτικούς και στελέχη της εκπαίδευσης, στο χώρο εκδηλώσεων της σχολικής μονάδας. Με αφετηρία τα δεδομένα αυτά, γίνονται εκτιμήσεις και προτάσεις για τον προσανατολισμό και τις προοπτικές αξιοποίησης σύγχρονων διδακτικών προσεγγίσεων, προκειμένου να γνωρίσουν οι μαθητές, βιωματικά, το έργο του Νίκου Καζαντζάκη.

2. Σκοποί της εκπαίδευσης και διαθεματική προσέγγιση

Είναι γνωστό πως οι σκοποί εκπαίδευσης για τη χώρα μας ορίζονται από το Σύνταγμα (άρθρο 16, παρ. 2) και από το Νόμο 1566/85(άρθρο 1, παρ. 1) για τη «Δομή και λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης». Σκοπός της εκπαίδευσης είναι η δημιουργία ενός ευέλικτου ανθρώπου, ικανού να αυτομορφωθεί. Ο μαθητής, διδασκόμενος, στο πλαίσιο αυτής της εκπαίδευσης, είναι απαραίτητο να βρίσκεται στο κέντρο της μαθησιακής διαδικασίας. Η διαθεματική προσέγγιση, μέσω της διερεύνησης-ανακάλυψης, οδηγεί στην αυτομόρφωση.
Η διαθεματική-βιωματική προσέγγιση, σύμφωνα με το Θεοφιλίδη, όπως είπαμε παραπάνω, είναι μια μορφή διδασκαλίας, κατά την οποία, το περιεχόμενο της διδασκαλίας ενιαιοποιείται και, από την άλλη, η διδασκαλία είναι εργαστηριακής και ευρηματικής μορφής. (Θεοφιλίδης, Χρ., 1987, Διαθεματική προσέγγιση της διδασκαλίας, Λευκωσία, εκδ: Γρηγόρη, σ. 13). Επίσης αξιοποιείται και η συνεργατική μάθηση.
Το 10% του ελεύθερου χρόνου των μαθημάτων, στο Δημοτικό Σχολείο, σύμφωνα με το Δ.Ε.Π.Π.Σ και το Α.Π.Σ., μπορεί να διατεθεί για δραστηριότητες διαθεματικής μορφής, ενώ το κατεξοχήν μάθημα διαθεματικής δραστηριοποίησης είναι οι ώρες της ευέλικτης ζώνης για τις τάξεις του Δημοτικού, οι οποίες περιλαμβάνονται στο ωρολόγιο πρόγραμμα.

Η εργασία με project, τα κέντρα ενδιαφέροντος, η ενιαία διδασκαλία και οι περιβαλλοντικές μελέτες εντάσσονται στη διαθεματική προσέγγιση (Μαρτίνου Σ. 2016, σ. 3).

3. Βιωματική-Διαθεματική προσέγγιση από μαθητές Δημοτικών Σχολείων

Εκπαιδευτικοί από τις Σχολικές Μονάδες της 4ης Περιφέρειας Π.Ε. Νομού Ηρακλείου, συνεργάστηκαν και προγραμμάτισαν, αξιοποιώντας τη διαθεματική -βιωματική προσέγγιση, την ενότητα «Γνωρίζοντας το Νίκο Καζαντζάκη». Στόχος ήταν η ένταξη ενοτήτων από το έργο του συγγραφέα, στο πλαίσιο της διδακτικής μεθοδολογίας των ξεχωριστών μαθημάτων και των ωρών της ευέλικτης ζώνης, για μαθητές του Δημοτικού Σχολείου.

Προσανατόλισαν τους μαθητές στην ενότητα και τους κινητοποίησαν να αναζητήσουν έντυπο και ηλεκτρονικό υλικό για τη βιογραφία του Νίκου Καζαντζάκη και για τα σημαντικότερα έργα του: Αποφθέγματα, αποσπάσματα από τη λογοτεχνική αυτοβιογραφία του, και το γνωστό μυθιστόρημα του, Αναφορά στον Γκρέκο (1961).

Οι μαθητές ξεκίνησαν τη δράση τους, αναζητώντας στις βιβλιοθήκες των γονέων τους βιβλία του Νίκου Καζαντζάκη, τα οποία προσκόμισαν στη τάξη, για να τα ξεφυλλίσουν και να τα εκθέσουν στη γωνιά, που διαμορφώθηκε για τη θεματική έκθεση. Παρουσίασαν και εμπειρίες τους από επισκέψεις σε χώρους, που έζησε ο συγγραφέας ή που υπάρχουν εκθέματα, που τον αφορούν. Στη συνέχεια, αξιοποιώντας και τα διαδραστικά σχολικά βιβλία, απομόνωσαν από το Δ΄ κεφάλαιο του μυθιστορήματος «Αναφορά στον Γκρέκο», που είναι και η λογοτεχνική αυτοβιογραφία του συγγραφέα, το απόσπασμα «ο γιος» http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-F113/323/2176,7979/ και, αφού επεξεργάστηκαν το κείμενο, μίλησαν για το Δεκαπενταύγουστο και τα προσωπικά τους βιώματα και, στη συνέχεια, δραματοποίησαν το απόσπασμα, δίνοντας τον τίτλο: «Ένα συννεφάκι το Δεκαπενταύγουστο». Οι μαθητές του Δημοτικού Σχολείου Μεγάλης Βρύσης παρουσίασαν, με ξεχωριστό τρόπο, το σχετικό απόσπασμα στην εκδήλωση, που πραγματοποιήθηκε, στο τέλος της σχολικής χρονιάς.

Μαθητές του ίδιου σχολείου, όπως και του 10ου Δημοτικού Σχολείου Ηρακλείου, εντόπισαν στα κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Α' Γυμνασίου την ενότητα από το Ε΄ κεφάλαιο του ίδιου μυθιστορήματος, «Η Νέα Παιδαγωγική» http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-A107/391/2583,21824/index06_02.html, που αναφέρεται σε αρκετά επώδυνες εμπειρίες του μαθητή Νίκου Καζαντζάκη από το Τετρατάξιο δημοτικό σχολείο, σε εποχές (τέλη του 19ου αιώνα), που οι εφαρμοζόμενες παιδαγωγικές μέθοδοι ήταν ιδιαίτερα αυταρχικές. Στο απόσπασμα παρακολουθούμε την πρώτη μέρα του μαθητή Νίκου Καζαντζάκη στο Δημοτικό Σχολείο αλλά και τις αναμνήσεις του από το δάσκαλο της Τετάρτης τάξης.

Οι μαθητές μελέτησαν ακόμα και βιβλία του Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης, στην προσπάθειά τους να δουν αν ο Καζαντζάκης ταξιδεύει και σε σχολικά βιβλία, που διδάσκονται στο εξωτερικό, και εντόπισαν την ενότητα «Σώπα δάσκαλε», στο τεύχος «Η Γλώσσα μας, 6» (σ. 69-71) - http://www.ediamme.edc.uoc.gr/ellinoglossi/images/ebooks/i_elliniki_stin_albania/i_glossa_mas_6/files/assets/basic-html/page69.html.

Η θεατρική απόδοση του κειμένου επιλέχθηκε από μαθητές, που φοιτούσαν σε διαφορετικές σχολικές μονάδες.

Επίσης το ενδιαφέρον των μικρών μαθητών εστιάστηκε και σε μαντινάδες, αφιερωμένες στο Νίκο Καζαντζάκη, τραγούδια του συγγραφέα και φωτογραφικό υλικό. Στο πλαίσιο αυτής της δράσης, υλικό συλλέχθηκε από τις επισκέψεις στο Μουσείο Καζαντζάκη, στη Μυρτιά, αλλά και στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Στη συνέχεια, μελέτησαν και επεξεργάστηκαν πληροφορίες και σχολίασαν σε ομάδες το υλικό, που συλλέχθηκε από τις επισκέψεις στα Μουσεία, ζωγράφισαν, απάγγειλαν και τραγούδησαν, με την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών της τάξης αλλά και των ειδικοτήτων της Μουσικής και Θεατρικής Αγωγής, υποδύθηκαν ρόλους, έφτιαξαν το δικό τους βιβλίο και παρουσίασαν, δημοσιοποίησαν τη δράση τους και αυτοαξιολόγησαν την εργασία τους. Η διάρκεια της δράσης τους κράτησε είτε όλη τη σχολική χρονιά, είτε για ένα τρίμηνο. Η παρουσίαση των εργασιών των μαθητών πραγματοποιήθηκε για άλλες σχολικές μονάδες στη μέση της σχολικής χρονιάς και για άλλες στη λήξη του διδακτικού έτους. Προσκεκλημένοι ήταν οι γονείς των μικρών μαθητών και στελέχη εκπαίδευσης. (Σχολική Σύμβουλος 4ης Περιφέρειας Π.Ε. Νομού Ηρακλείου). Αποδόθηκαν με θεατρικό δρώμενο αποσπάσματα.

Οι μαθητές τραγούδησαν μαντινάδες και τραγούδια, που αναφέρονταν στο Νίκο Καζαντζάκη. Εκτέθηκαν ζωγραφικά έργα τους, που παρουσίαζαν αντικείμενα της καθημερινής του ζωής ή σκηνές από τα έργα του.

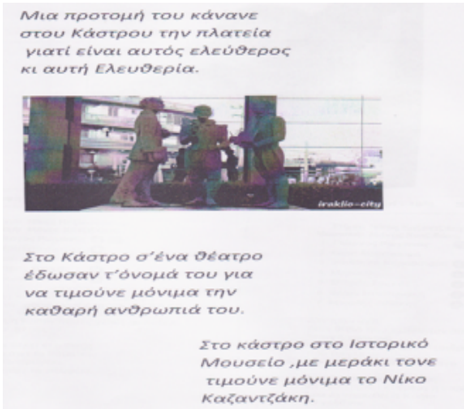

Εικόνα 1. Μαντινάδες για το Νίκο Καζαντζάκη

Εικόνα 2. Αντικείμενα καθημερινής ζωής Νίκου Καζαντζάκη από μαθητές

Βιβλιογραφία

Θεοφιλίδης, Χρήστος. (1987). *Διαθεματική προσέγγιση της διδασκαλίας*, Λευκωσία: εκδ: Γρηγόρη.

Θεοφιλίδης, Χρήστος. (1997). *Διαθεματική προσέγγιση της διδασκαλίας*, Λευκωσία: εκδ: Γρηγόρη.

Μαρτίνου Σωτηρία (2016). *Το "τι" και το "πως" στη Διαθεματική*, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο 18, 19 Νοεμβρίου 2016, ISSN 1790-8574

Καζαντζάκης Νίκος, Ο γιος, στο Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Στ' Δημοτικού, Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου στην ιστοσελίδα των διαδραστικών σχολικών βιβλίων: http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-F113/323/2176,7979/ [προσπέλαση 21/10/2017]

Καζαντζάκης Νίκος, Αναφορά στον Γκρέκο, Η Νέα Παιδαγωγική. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου στην ιστοσελίδα των διαδραστικών σχολικών βιβλίων: http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-A107/391/2583,21824/index06_02.html [προσπέλαση 21/10/2017]

Καζαντζάκης Νίκος, Αναφορά στον Γκρέκο, Σώπα Δάσκαλε, στο:
Η Γλώσσα μας 6 στην ιστοσελίδα Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ Πανεπιστημίου Κρήτης. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου
http://www.ediamme.edc.uoc.gr/ellinoglossi/images/ebooks/i_elliniki_stin_albania/i_glossa_mas_6/files/assets/basic-html/page69.html
[προσπέλαση 21/10/2017]

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Α1

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Λυδία Παπαστεφανάκη

Βλέποντας τον Καζαντζάκη με τα μάτια του θεάτρου. Επεξεργασία της έννοιας της ελευθερίας στο σχολικό περιβάλλον, με χρήση δραματικών τεχνικών και δημιουργικής γραφής

Κάποιος, διαβάζοντας τα έργα του μεγάλου στοχαστή Νίκου Καζαντζάκη, θα διακρίνει, με ευκολία, τη σπουδαία θέση, που εκείνος έδινε στην έννοια της ελευθερίας είτε επικεντρωμένης σε προσωπικό επίπεδο -σωματική ελευθερία, ελευθερία επιλογής, εμπιστοσύνη στον εαυτό, *«απαλλαγή από την αμάθεια, την κάκητα, το φθόνο, το φόβο, την τεμπελιά, τις ψεύτικες ιδέες, τα είδωλα» (Καζαντζάκης, 1965: 82)- είτε δίνοντας* έμφαση στη συλλογικότητα (ελευθερία της πατρίδας, ισότητα, ειρήνη, συμφιλιωμένοι λαοί). Ακόμα και σήμερα, η πολυεπίπεδη έννοια της ελευθερίας αμφισβητείται ή ανά τον κόσμο καταπατάται, κάνοντας το έργο του Καζαντζάκη ακόμα πιο επίκαιρο και επιτακτική την ένταξή του στην καθημερινή εκπαιδευτική πράξη. Από την άλλη, η βιωματική εκπαίδευση, μέρος της οποίας είναι και η θεατροπαιδαγωγική μέθοδος, τείνει να καταλαμβάνει όλο και περισσότερο χώρο στην εκπαιδευτική κοινότητα, λόγω της αμεσότητας και της αποτελεσματικότητας, που τη χαρακτηρίζουν. Σε αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποιώντας αποσπάσματα από τα: «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, Καπετάν Μιχάλης, Αναφορά στον Γκρέκο», στήσαμε ένα εργαστήριο, με στόχο να λειτουργήσει ως εναρκτήριο λάκτισμα για τους εκπαιδευτικούς, να χρησιμοποιήσουν το θέατρο ως ένα δημιουργικό εργαλείο, για την επεξεργασία της έννοιας της ελευθερίας (προσωπικής και συλλογικής), στο σχολείο. Η ανατροφοδότηση από τους εκπαιδευτικούς ήταν ενθαρρυντική, καθότι έδειξαν να απαλλάσσονται, κατά κάποιο τρόπο, από τις φοβίες, που ακολουθούν τη χρήση των άγνωστων, σε πολλούς, δραματικών τεχνικών και του δύσκολου, κατά άλλους, έργου του Νίκου Καζαντζάκη, για τις μικρότερες ηλικίες.

1. Η προσωπική ελευθερία

Η *«λαχτάρα της λεφτεριάς»* ήταν που πρωτοτάραξε τον Καζαντζάκη, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην *«Αναφορά στον Γκρέκο»*. Αναζητώντας την παιδαγωγική χροιά, σε ένα θεατρικό εργαστήριο, εμπνευσμένο από την «ελευτερία» του Καζαντζάκη, στρέφουμε την προσοχή μας σε ένα μικρό παιδί, στον καθένα από τους μαθητές μας, που εξ απαλών ονύχων είναι ελεύθερο. Κινείται, παίρνει διάφορες μορφές, τρέχει, αγκαλιάζει, μιλά και αισθάνεται, με ελευθερία και αυθορμητισμό.

Ο εαυτός, όμως, οι δυνατότητες και οι ανάγκες του στην πορεία της ζωής κατακρεουργούνται, μέσα από την περιοριστική επίδραση της κοινωνίας, που περιβάλλει το παιδί, δημιουργώντας εσωτερικές συγκρούσεις και αλλαγές, ακόμα και στον τρόπο τοποθέτησης του μυϊκού συστήματος (Κουρετζής, 2008: 87· Richards, 2001: 89-90. Βλ. επίσης Κοσμόπουλος: 1983). Γλαφυρή είναι η τοποθέτηση της Morgan (1975) για την επίδραση της κοινωνίας και της εκπαίδευσης στον άνθρωπο. Ως παιδιά, όπως υποστηρίζει, χρησιμοποιούμε όλες τις αισθήσεις μας, μα στην πορεία αυτές ξεχνιούνται, *«κοιτάμε χωρίς να βλέπουμε, αγγίζουμε χωρίς να αισθανόμαστε, τρώμε χωρίς να γευόμαστε»* (ό. π.: 41). Σπουδαίοι παιδαγωγοί, θεατροπαιδαγωγοί και εκπρόσωποι των ουμανιστικών ψυχολογικών σχολών υποστηρίζουν πως μόνο μια προσωποκεντρική εκπαιδευτική προσέγγιση, που αξιοποιεί το σύνολο του δυναμικού του παιδιού, με ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της ελευθερίας, μπορεί να δημιουργήσει ανθρώπους ολοκληρωμένους και ισορροπημένους. Ο Suzuki, ένας από τους σπουδαίους παιδαγωγούς, υποστηρίζει ότι *«όλα τα ανθρώπινα όντα γεννιούνται με ένα τεράστιο δυναμικό και κάθε άτομο φέρει μέσα του τη δυνατότητα να αναπτυχθεί σε πολύ υψηλό βαθμό»* (Καραδήμου-Λιάτσου, 2003: 145). Το ίδιο υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι της ρομαντικής σχολής (Rousseau, Froebel, Tolstoy, Neill και Rogers) αλλά και η ψυχοδυναμική σχολή, που σημειώνει τη συνεχή προσπάθεια του ατόμου για αυτορρύθμιση. Η ολότητα, σύμφωνα με τον Durkheim, είναι η *«ικανότητα να είναι (κανείς) ακέραιος άνθρωπος, να 'ναι γιομάτος ολότελα, ζώντας τη φύση του, και να εκπληρώνεται σ' αυτήν»* (Ντύρκχαϊμ, 1978: 41). Όταν κάποιος επιδιώκει την ολότητα, κατά τον Durkheim, επιδιώκει την ίαση, την ελευθέρωση από τον πόνο για μια λειτουργία, που δεν αποδίδει απέναντι στον κόσμο, αλλά και από τον πόνο, που προκύπτει από την ανικανότητα ταύτισης με τον εαυτό μας, να είμαστε δηλαδή αυτό που πραγματικά είμαστε. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της ολότητας είναι η φυσιολογική και ψυχική απελευθέρωση (Ντύρκχαϊμ, ό. π.: 49).

Ο Αλέξης Ζορμπάς, ως ο χαρακτηριστικότερος *«διονυσιακός ήρωας»* του Καζαντζάκη (Αθανασοπούλου, 2008: 4), που ζει καθοδηγούμενος, κατά κύριο λόγο, από τα ένστικτά του, φαίνεται να μπορεί αρχικά να λειτουργήσει σαν συνοδοιπόρος στην επεξεργασία της έννοιας της προσωπικής ελευθερίας, της ανακάλυψης του εαυτού και των πραγματικών επιθυμιών. Προτάσσει μια ζωή ελεύθερη, απαλλαγμένη από κάθε είδος καθωσπρεπισμού, που στερεί την ουσιαστική αλήθεια κάθε ανθρώπου.

Μέσα από τις δραματικές τεχνικές[1] και έχοντας στο νου όλα τα παραπάνω, οι συμμετέχοντες έχουν την ευκαιρία να μπουν στη θέση του Ζορμπά, να κατανοήσουν τις σκέψεις του και να τοποθετηθούν σε σχέση με αυτές. Σχεδιάζουν ερωτήσεις, του παίρνουν συνέντευξη, παγώνουν στιγμιότυπα από τη ζωή του, πορεύονται μαζί του. Γίνεται λόγος για μια διαδικασία, που η ίδια ενέχει ποσοστά ελευθερίας, αφήνοντας τους συμμετέχοντες να βάλουν πάντα την προσωπική τους χροιά στα τεκταινόμενα. Απόρροια μιας τέτοιας επεξεργασίας είναι η αντίληψη της πολυπρισματικότητας του κόσμου και η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Εχει προηγηθεί, βέβαια, η καλλιέργεια και ενεργοποίηση της ενσυναίσθησης, κατά την ανάληψη των ρόλων, που οδηγεί τους μαθητές να βιώσουν πράγματα με αμεσότητα, μεταβαίνοντας από το πραγματικό στο φανταστικό και αντίστροφα, τα οποία στην πορεία και επεξεργάζονται, με τρόπο κριτικό. Σκεπτόμενοι τη θεώρηση του Pestalozzi για την *«ανύψωση του ανθρώπου σε άνθρωπο», μέσα από μια αγωγή, «που θα διαμορφώσει την καρδιά, το νου, το χέρι»* (Τριλιανός, 2008: 36, 51, 57), θα λέγαμε πως μια τέτοια προσέγγιση είναι προς αυτή την κατεύθυνση.

Σπουδαία θέση στο έργο του Αλέξη Ζορμπά κατέχει και το σώμα, ένα από τα βασικότερα εργαλεία της θεατροπαιδαγωγικής διαδικασίας. Το σώμα είναι, σε όλους τους πολιτισμούς, το μέσο επικοινωνίας του ατόμου με την κοινωνία, και, παράλληλα, ένας τρόπος έκφρασης του ασύνειδου υλικού, που φέρει το άτομο (Λεμπέση, 2006: 118-119 • Jones, 2003: 184, 237)· είναι πηγή διαλόγου και επικοινωνίας και ένα όργανο κατανόησης του εαυτού μας και του κόσμου, λειτουργώντας ως μέσο έκφρασης συναισθημάτων, ιδεών και στάσεων. Κατά τον Bernard, το σώμα είναι ο χώρος, που κατοικείται τόσο προφανώς, που τελικά δεν τον γνωρίζουμε (Λεμπέση, 2006). *«Δώσαν στο ανθρώπινο σώμα να φάει, του δώσαν να πιει, για να το εμποδίσουν να χορέψει»,* είπε ο Artaud (Περέλη-Κοντογιάννη, 1985: 121).

Μέσα από σωματικά παιχνίδια, οι συμμετέχοντες έρχονται σε επαφή με το σώμα τους και αναγνωρίζουν τη δυναμική, που έχει ως ομιλούν μέσο. Αξιοποιούμε στο έπακρο σκηνές, όπως τη συνομιλία του Ζορμπά με τον μπολσεβίκο φίλο του (Καζαντζάκης, 2014: 84-86) ή το διάλογο Ζορμπά και Καζαντζάκη, μέσω του χορού, στο τέλος του βιβλίου (ο. π: 294-296). Με αφορμή αυτά τα αποσπάσματα, δίνουμε το έναυσμα στους συμμετέχοντες να έρθουν σε επαφή με την ομάδα, χωρίς λόγο, και να ακούσουν το σώμα τους και τις δυνατότητές του. Στόχος ενός τέτοιου ερεθίσματος, στις μικρές ηλικίες, είναι η πρόληψη, η προστασία, κατά κάποιο τρόπο, των παιδιών από τους περιοριστικούς μηχανισμούς, που θα αγκυλώσουν τον παιδικό αυθορμητισμό τους. Οι κινήσεις εκπορεύονται από την αλληλεπίδραση κάθε ατόμου με τον κόσμο και συγκεκριμένα από την υποκειμενική κατανόηση των πολιτιστικών τύπων και την ανάπτυξή του ίδιου, πάνω σε αυτούς. Αυτούς τους τύπους κατοικούν τα παιδιά και, κατά τη θεατρική εμψύχωση, τους δίνουν πίσω στους υπόλοιπους συμμετέχοντες, με παράλληλη τη δυνατότητα ενίσχυσης ή επεξεργασίας τους. Το παιδί αισθάνεται και «σκέπτεται» με τα χέρια, με τα πόδια, με το σώμα ολόκληρο, όπως σκέπτεται και με το νου, και εξωτερικεύει τις εμπειρίες και τα συναισθήματα, που δεν μπορεί να εκφράσει με το λόγο. Εκπέμπει σήματα και μετατρέπει την κίνησή του σε δήλωση, που μπορεί να μετατραπεί σε κώδικα επικοινωνίας (Γιάνναρης, 1995: 168 • Franks, 1996: 117-118 • Κουρετζής, 1991: 29, 52-53). Έτσι, το κοινωνικά και πολιτιστικά περιβαλλό-

[1] Για τις δραματικές τεχνικές και την αναλυτική περιγραφή τους βλ. Παπαδόπουλος, 2010: 245-291.

μενο σώμα, μετατρέπεται σε σημαίνον σώμα, γίνεται πεδίο γνώσης και κατασκευής νοημάτων (Osmond, 2007) και κάνει αυτά τα νοήματα πεδία δράσης (σώμα-δράστης), κατά την αναπαράσταση.[2] Δίνεται μ' αυτό τον τρόπο η ευκαιρία στον εμψυχωτή, την ομάδα αλλά και στο ίδιο το παιδί να κάνει ισχυρές διαπιστώσεις, σχετικά με το εσωτερικό δυναμικό του, μια και οι ρόλοι, που ενσαρκώνει (στην περίπτωσή μας ο Ζορμπάς, ο Καζαντζάκης, οι λοιποί πρωταγωνιστές μα και πιο αφηρημένες έννοιες, όπως η ελευθερία, ο χορός, η αγάπη, η θάλασσα, η άμμος), δηλώνουν, μέσα από το σώμα, τις μνήμες και τις βιωμένες σωματικές του εμπειρίες, ενώ, ανάλογα με τις προσαρμογές και τις μεταμορφώσεις, που κάνει στους ίδιους ρόλους, μπορούν επιπρόσθετα να γίνουν αντιληπτοί διαφορετικοί τρόποι δράσης στον κόσμο (Franks, 1996: 106-107, 112-113).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως σώμα και ψυχή αλληλεπιδρούν σε σημείο που η συνειδητή εμπειρία του πρώτου να επιφέρει αλλαγή στο δεύτερο, γεγονός που δίνει ακόμα περισσότερη αξία στην επεξεργασία της επαφής με το σώμα, μέσω του Ζορμπά. Το άτομο ζει μέσα και διαμέσου του σώματος και η εμπειρία του ίδιου του σώματος επηρεάζει την υπόστασή του, σε ύψιστο βαθμό (Siegal, 1984 οπ. αναφ. στο Jones, 2003). Η ανθρώπινη κίνηση είναι η έκφραση της εσωτερικής μας ζωής, το κορμί είναι το ίδιο το πρόσωπο και δεν μπορεί να νοηθεί ξεχωριστά από την ψυχή (Λεμπέση, 2006 • Ντύρκχαϊμ, 1978). Όταν ο Καζαντζάκης ελευθερώνεται, μέσα από την επαφή του με το Ζορμπά και χορεύει, μέσα στη θάλασσα, δίνει ένα ισχυρό μήνυμα προσωπικής και σωματικής ελευθερίας και ουσιαστικής ύπαρξης.

Θα τολμούσαμε να πούμε πως, μέσα από την απελευθέρωση της ψυχής και του σώματος, το άτομο, με τα κατάλληλα ερεθίσματα, θα μπορεί στη συνέχεια να τοποθετηθεί και συλλογικά και να ενσαρκώσει τη συλλογική ελευθερία σαν όραμα και τρόπο ζωής (σε μια προσπάθεια να προσεγγίσει αυτό που ο Durkheim ονόμασε ολότητα, βλ. παραπάνω). Για να επιτευχθεί αυτή η ολότητα, στόχος είναι να επιτευχθούν μεμονωμένες στιγμές απόλυτης ελευθερίας από τους συμμετέχοντες, πάντοτε στα όρια του υπαρκτού κόσμου (συμπεριλαμβάνοντας αυτό που ο Καζαντζάκης ονόμασε «ανάγκη»), μην έχοντας όμως την επίτευξη της ελευθερίας ως αυτοσκοπό (*«Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβάμαι τίποτα, είμαι λεύτερος»,* είπε ο Καζαντζάκης). Δίνουμε στους μαθητές μας να καταλάβουν πως ελεύθερος άνθρωπος είναι αυτός που έχει τη δυνατότητα να αλλάζει πορεία συνειδητά ή να μεταβαίνει από τη μια κατάσταση σε μια άλλη. Ακόμα κι αν αυτό επιτευχθεί στιγμιαία, κατά την εμψύχωσή μας, θα έχουμε καταφέρει να προσεγγίσουμε την αιωνιότητα (Γραμματάς, 1992).

2. Η συλλογική ελευθερία

Συχνά, η σχολειοποίηση των γιορτών της 25ης Μαρτίου φέρνει σε δύσκολη θέση τους εκπαιδευτικούς, με κείμενα αποτελματωμένα, πολλές φορές ανεπίκαιρα, που δεν μπορούν εύκολα να συνδεθούν με το εδώ και τώρα των παιδιών και να οδηγήσουν στην ουσιαστική ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και δράσης τους. Η γλαφυρότητα με την οποία περιγράφονται τα χρόνια της σκλαβιάς της Κρήτης από τους Τούρκους, ως βασικό θέμα του «Καπετάν Μιχάλη», του «ήρωα του χρέους, της ευθύνης» του Καζαντζάκη, δίνουν ένα ισχυρό ερέθισμα επεξεργασίας της έννοιας της συλλογικής ελευθερίας αλλά και της ευθύνης του ανθρώπου απέναντι στον άνθρωπο. Ο Καπετάν Μιχάλης είναι ένας ήρωας, που μάχεται για το «κοινό καλό», στον αντίποδα του Ζορμπά, που κινείται, σύμφωνα με τη «ζωική ορμή» (Αθανασοπούλου, 2008: 5). Στις πρώτες κιόλας σελίδες του «Καπετάν Μιχάλη» (Καζαντζάκης, 2010: 7-12), σκιαγραφείται ο τρόπος, που η σκλαβιά επηρέαζε τις παιδικές ψυχές, τα χρόνια εκείνα, δίνοντάς μας, έτσι, την ευκαιρία να επεξεργαστούμε την έννοια του πολέμου και της ελευθερίας, με τρόπο βιωματικό και άμεσο. Με τεχνικές, όπως η παγωμένη εικόνα, ο αυτοσχεδιασμός, ο διάδρομος της συνείδησης, οι σκηνές από τη ζωή του χαρακτήρα, η ανταλλαγή επιχειρημάτων (βλ. Παπαδόπουλος, ό. π.), οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τα *«αιματωμένα φτερά της ελευθερίας»,* με το *«Θεό που σηκώνει το σπαθί του να διώξει τους Τούρκους»* (Καζαντζάκης, 2010: 7), με

[2] Ο Philips (1998: 29), μάλιστα, συνδέοντας την πνευματική γνώση με τη σωματική, ισχυρίζεται ότι το σύνολο της γνώσης είναι σωματικό, ακόμα και αυτή που φαίνεται αποκλειστικά συνδεδεμένη με τη γλώσσα, καθότι οι λέξεις βοηθούν τα παιδιά να σχηματίσουν ερωτήματα για το σώμα και τις επιθυμίες τους (Osmond, ό. π.: 1111).

την *«Ελευθερία και την Τυραννία που παλεύουν»*. Μιμούνται και νιώθουν τις σφιγμένες μικρές γροθιές των παιδιών, που *«περίμεναν να μεγαλώσουν, να καταλάβουν καλά τι νόημα είχαν όλα τούτα- πόλεμοι, σφαγές, ελευτερία, Ελλάδα* (ο. π: 8)*»*. Καλλιεργούν για μια ακόμα φορά την ενσυναίσθησή τους και συσχετίζουν όσα ζουν με κάθε μεγάλο όραμα, που έχει γεννηθεί και θα γεννηθεί στις ψυχές των ανθρώπων. Ανακαλύπτουν τι σημαίνει για τον καθένα, ξεχωριστά, ν' αναζητάς τ' αδύνατο, τι σημαίνει σκλαβιά και τι ελευθερία.

Μέσα από το σώμα και την ελεύθερη έκφραση, δίνουμε μορφή στη σκλαβιά, στα δεσμά των Τούρκων, στην Ελλάδα, χρησιμοποιούμε, αν θέλουμε, υλικά, όπως πανιά ή σχοινιά, για να αναπαραστήσουμε τον περιοριστικό κλοιό, την ασφυξία. Και, απ' την άλλη, μορφοποιούμε αυτό που ακολουθεί, το *θάμα*. Την *«ακοίμητη σπίθα, που καίει μέσα στα σωθικά της Ελλάδας»* (ο. π: 10), αυτό που μπορεί να κάνει τον άνθρωπο να ξεπεράσει τον εαυτό του. Η σκέψη και το συναίσθημα των παιδιών ενεργοποιούνται και ο αγώνας των Ελλήνων, ανά τους αιώνες, αποκτά στα μάτια τους νόημα. Η ελευθερία φαίνεται να είναι ένα, όντως, πολύτιμο αγαθό, που χρειάζεται κόπο να κατακτηθεί και να διατηρηθεί. Αναπαριστούμε το *«παραμυθένιο πουλί, που καίγεται, γίνεται στάχτη κι απ' τη στάχτη ξεπετιέται ανανιωμένη* (ενν. η ελευθερία)*»* (ο. π: 12), συζητάμε μαζί του, αναρωτιόμαστε για τη ζωή και τα κίνητρά του, τον τρόπο ύπαρξής του.
Δίνεται με αυτό τον τρόπο η δυνατότητα να προφυλάξουμε τον εκάστοτε μαθητή μας από τις αφιλτράριστες εθνοπατριωτικές αντιλήψεις, που συχνά απορρέουν από την ανεπεξέργαστη παρουσίαση αντίστοιχων ερεθισμάτων, απαλλάσσοντάς τον από τη στείρα εξάρτησή του από τη γενιά, που, όπως ο Γραμματάς (1992) χαρακτηριστικά αναφέρει, οδηγεί στη δέσμευση της ελεύθερης δραστηριότητάς του. Το άτομο εξ αρχής είναι και αισθάνεται δεμένο με την ιστορική του μνήμη, είναι προέκταση του προγονικού παρελθόντος του και ο «Καπετάν Μιχάλης», ως ένας από τους σπουδαιότερους ήρωες του αγώνα της Κρήτης, είναι ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα. Φυσικά, αυτό έχει σπουδαία αξία, καθότι, τελικά, με τη δράση του, αποδεικνύει πως το μόνο που έχει πραγματική αξία δεν είναι το αποτέλεσμα, η νίκη μα η προσπάθεια, ο αγώνας για την ελευθερία και συγκεκριμένα του πνεύματος, απαλλαγμένος, ως ήρωας, τελικά, από το φόβο και την ελπίδα, βασική στόχευση του Καζαντζάκη, και έχοντας επιτύχει τον υπέρτατο αυτοσεβασμό (Κωνσταντινίδη, 2011 • Σαχίνης, 2011). Εδώ, κατά συνέπεια, φαίνεται σπουδαίος ο ρόλος του παιδαγωγού - εμψυχωτή να αναδείξει τις αξίες αυτές, οδηγώντας τους συμμετέχοντες, με ασφάλεια, προς την καταλληλότερη για την ομάδα κατεύθυνση, προφυλάσσοντάς τους από τον αποπροσανατολισμό. Στοχεύουμε σε αυτό που χαρακτηριστικά ο Γραμματάς ονόμασε *«συνειδησιακή ανεξαρτησία»* (1992: 118).
Μέσα από την ασφαλή συμμετοχή του στο παιχνίδι και την απόλυτη αποδοχή του, επιδιώκουμε, πιο συγκεκριμένα, το παιδί να απελευθερώσει το ψυχικό δυναμικό του και να παρατηρήσει εξωτερικά τον εαυτό του και τους άλλους, μεταβαίνοντας στον κόσμο του αν-οικείου και του αν-ιστορικού και πάλι πίσω (Baldwin, 2009 • Γραμματάς, 1999 • Γραμματάς και Μουδατσάκις, 2008 • Σέξτου, 1998 • Σέργη, 1991 • Freeman, SullivanandFulton, 2003 • Καραμήτρου, 2004 • Mellou, 1994). Το παιδί, επιστρέφοντας από το ταξίδι του στο φανταστικό, έχοντας ενεργοποιήσει το σύνολο της προσωπικότητάς του, έχοντας πετάξει τα κάθε είδους εμπόδια και την καθημερινή του μάσκα, έχοντας αισθανθεί με όλο του το είναι, θα είναι σε θέση να παρατηρεί και να γνωρίζει, με τρόπο διαφορετικό (Βλ. επίσης Κουρετζής, 2008: 227 • Morgan, 1975: 41-42 • Widdows, 1996: 68).[3] Το παιδί βοηθείται στην απόκτηση της προσωπικής του ταυτότητας (Κοντογιάννη, 2000: 53),[4] μέσα από μια εμψύχωση, που επιδιώκει τη γέννηση των εντυπωσιακών εκείνων εμπειριών, που, κατά τον Durkheim (1978), προκαλούν τη συγκλονιστική απελευθέρωση, που οδηγεί στην εσωτερική στροφή και στοχεύει στην ατομικότητα, στη μοναδικότητα, στην ανάδειξη του Προσώπου. Μέσα σ' αυτή

[3] Βλ. επίσης Κουρετζής, 2008: 227· Morgan, 1975: 41-42· Widdows, 1996: 68. Ο Boal, δημιουργός του θεάτρου Forum, μιλά για τη *mataxis* (ή *metaxis*, κατά τον Bolton), δηλαδή την ικανότητά του συμμετέχοντα να βρίσκεται και να έχει τον έλεγχο και στους δύο κόσμους παράλληλα κι έπειτα να μπορεί αποστασιοποιημένα να τους παρατηρεί (Widdows, 1996: 68). Θα μπορούσε να παραβληθεί η διαδικασία αυτή με το "Ταξίδι του Ήρωα", που περιγράφεται στο βιβλίο του Vogler *"Thewriter'sjourney"* (1998). Ο Jansevan Vuuren (2004: 211-217), συνδυάζοντας τα στάδια της πορείας του ήρωα κατά Vogler με τα στάδια, που ακολουθεί ένα εργαστήρι εκπαιδευτικού δράματος, παρατηρεί ότι ένα τέτοιο ταξίδι, που περιλαμβάνει δύο κόσμους (διπλό ταξίδι, του φανταστικού ήρωα και του συμμετέχοντα παράλληλα) δίνει την ευκαιρία στον ταξιδευτή να έρθει αντιμέτωπος με τις αξίες του και να αποκτήσει νέα εικόνα/γνώση πάνω σε αυτές, γεγονός που μπορεί να ταυτιστεί με την αυτοαποκάλυψη ή την προσωπική ανάπτυξη.
[4] Κατά τον Goffman (1976), *«Ο όρος "προσωπική ταυτότητα" αναφέρεται στη δυνατότητα του ανθρώπου να αντιλαμβάνεται όλα τα βιώματα και τις εμπειρίες του ως μια ενότητα, παρ' όλο που αυτά μπορεί να είναι μεμονωμένα και κατεσπαρμένα στο χρόνο». (Μπίκος, 2009: 22).*

τη διαδικασία, η συλλογική συνείδηση βρίσκει κι εκείνη το χώρο να αναπτυχθεί και να λάβει τη θέση της, μέσα στον καθένα ξεχωριστά.

Μιλώντας, βέβαια, για συλλογική ελευθερία, δε γίνεται λόγος μόνο για την υπεράσπιση της πατρίδας, εν καιρώ πολέμου. Κάποιος θα μπορούσε να εντάξει, στο πλαίσιο αυτό, και τα φιλειρηνικά και φιλανθρωπικά νοήματα, που έχει ομαλά ενταγμένα στο έργο του ο Καζαντζάκης. Με μια επεξεργασία της «Αναφοράς στον Γκρέκο», θα ανακαλύπταμε πολλές τέτοιες σκηνές, που αφυπνίζουν τα συναισθήματα ισότητας και αδελφότητας των λαών, δίνοντας ένα ηχηρό μήνυμα σε κοινωνίες σαν τη σημερινή, που μαστίζονται από συνεχείς πολέμους, ρατσισμό και συχνότατη έλλειψη αλληλεγγύης. Επίκαιρα θέματα, όπως ο πόλεμος της Συρίας, για παράδειγμα, οι συχνότατες τρομοκρατικές επιθέσεις ακόμα και ο άστεγος ή ο ζητιάνος, που συνθέτουν εικόνες στα παιδικά μυαλά, συνδυασμένες με μια αμήχανη σιωπή ή αδιαφορία από τους ενήλικες, μπορούν μέσα από την «Αναφορά στον Γκρέκο» να μπουν στο παιδικό μικροσκόπιο: *«Μα χαμήλωσε τα μάτια σου, κακομοίρη, κοίταξε στα πόδια σου ένα παιδί, που πεθαίνει!»*, φωνάζει επιτιθέμενη στον ίδιο η φίλη του Καζαντζάκη. *«Καταραμένη η ομορφιά, που κάνει τον άνθρωπο να ξεχνάει τον πόνο του ανθρώπου!»* (Καζαντζάκης, 1965: 466). Οι έννοιες του πόνου του Άλλου και της αντιμετώπισης αυτού μπορούν να αναπαρασταθούν, με τρόπους αντίστοιχους με τους αναφερόμενους παραπάνω. Τα παιδιά επεξεργάζονται σε ομάδες ή κατά μόνας πώς μπορεί να αντιδρά κανείς στον πόνο του Άλλου, όταν δεν τον βιώνει ο ίδιος, πόσο σημαντικό ή όχι είναι να δίνεις σημασία στο εξωτερικό από σένα, σε αυτό που, φαινομενικά, δεν αγγίζει τα δικά σου προσωπικά όρια. Παρουσιάζουν και αναπαριστούν τις σκέψεις τους, μέσα από αυτοσχεδιασμούς και εικόνες, διάδρομο της συνείδησης, νιώθουν με λόγο ή χωρίς την υφή του συναισθήματος της προσφοράς. Με γραπτά κείμενα σε ρόλο, αναδύονται σκέψεις, που μπορούν να κοινοποιηθούν ή όχι στον κύκλο της ομάδας. Η ομάδα, σε αυτή την περίπτωση, αναλαμβάνει το ρόλο της επεξεργασίας των σκέψεων, που κατατέθηκαν, μέσα από συζητήσεις, πάνω στα γραπτά κείμενα, αξιοποιώντας στο έπακρο τις δυνατότητες, που μας παρέχει η δημιουργική γραφή.

Φυσικά, κάθε θεατροπαιδαγωγική διαδικασία, όπως και κάθε επεξεργασία ενός σπουδαίου έργου, διαγράφει μια εντελώς προσωπική πορεία, που έχει να κάνει με το κάθε άτομο ξεχωριστά και επηρεάζεται από τις εμπειρίες και τις προσλαμβάνουσές του (Κασσωτάκης & Φλουρής, 2006), γεγονός που πρέπει να ληφθεί υπόψη σε κάθε είδους παιδαγωγικό σχεδιασμό. Έχοντας, εν προκειμένω, συνδέσει τόσο ερεθίσματα διονυσιακά (Ζορμπάς) όσο και πρότυπα ευθύνης (Καπετάν Μιχάλης, Γκρέκο), θεωρούμε πως οι εμπλεκόμενοι θα μπορούν πια, με τρόπο ισορροπημένο, να οδηγηθούν στις προσωπικές τους διεργασίες. Έχει πλέον αποδειχθεί ότι ο συνδυασμός του άμεσου και του βιωματικού, με ένα πλούσιο σε περιεχόμενο ερέθισμα, όπως τα έργα του Καζαντζάκη, οδηγεί πάντοτε σε μια εσωτερική διεργασία, που δίνει τροφή στον εκάστοτε εμπλεκόμενο να αναπτύξει τη δυναμική του και να προχωρήσει στην τελική διαμόρφωση της ταυτότητάς του, ακολουθώντας το δικό του, προσωπικό *«ανήφορο»*, όπως γλαφυρά τον ενέταξε στο έργο του ο Καζαντζάκης.

Βιβλιογραφία

Αθανασοπούλου, Αφροδίτη (2008). Comel'uoms'eterna. Για μια τυπολογία των ηρώων της καζαντζακικής μυθολογίας. *Φιλόλογος*, 131: 55-71.

Αμοιρόπουλος, Κώστας (2002). Το θέατρο στην εκπαίδευση: μέθοδος ή μάθημα (σσ. 46-51). Στο: Ν. Γκόβας (επιμ.), *2η Διεθνής Συνδιάσκεψη για το Θέατρο στην Εκπαίδευση. Το Θέατρο στην Εκπαίδευση: Μορφή Τέχνης και Εργαλείο Μάθησης*, 7-9 Δεκεμβρίου 2001. Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.

Baldwin, P. (2009). Το δράμα στην εκπαίδευση - απαντήσεις σε μερικά βασικά ερωτήματα (σσ. 94-103). Στο: Ν. Γκόβας (επιμ.), *6η Διεθνής Συνδιάσκεψη για το Θέατρο στην Εκπαίδευση. Θέατρο και Εκπαίδευση στο Κέντρο της Σκηνής, 27- 30 Μαρτίου 2008.* Αθήνα: Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση.

Γιάνναρης, Γιώργος (1995). *Θεατρική αγωγή και παιχνίδι.* Αθήνα: εκδ. Γρηγόρης.

Γραμματάς, Θεόδωρος (1992). *Κρητική ματιά. Σπουδή στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη.* Αθήνα: Εκδ. Αφοί Τολίδη.

Γραμματάς, Θεόδωρος (1999). *Διδακτική του θεάτρου.* Αθήνα: εκδ. Τυπωθήτω.

Γραμματάς, Θεόδωρος και Μουδατσάκις Τηλέμαχος (2008). *Θέατρο και πολιτισμός στο σχολείο για την επιμόρφωση εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*. Ρέθυμνο: Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών (Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ) Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Κρήτης.

Constantinides, Elisabeth (2011). Ο Καζαντζάκης και ο κρητικός ήρωας (σσ. 409-421). Στο: R. Beaton (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων.* Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Franks, A. (1996). Drama Education, the Body and Representation (or, the mystery of the missing bodies). *Research in Drama Education,* 1(1), pp. 105-119. Available from: https://www.tandfonline.com/doi/abs/

Freeman, D. G., Sullivan, K. and Fulton, R. C. (2003). Effects of creative drama on self-concept, social skills and problem behavior. *The Journal of Educational Research,* 96(3), pp. 131-138.

Janse van Vuuren, P. (2004). Meeting the mentor: the role of the teacher-director in engineering a Hero's journey for participants in an Educational Drama workshop series. *Research in Drama Education,* 9(2), pp. 211-227. Available from: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13569780420002 55085?scroll=top&needAccess=true&journalCode=crde20

Jones, P. (2003). *Δραματοθεραπεία. Το θέατρο ως τρόπος ζωής και θεραπείας*. (μτφρ. Δ. Μηλιώνη & Ο. Βιτούλα), Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

Καζαντζάκης, Νίκος(1965). *Αναφορά στον Γρέκο.* Αθήνα: Ελ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (2010). *Ο Καπετάν Μιχάλης (Ελευτερία ή Θάνατος).* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (2014). *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καλούρη-Αντωνοπούλου, Ράνυ (1999). *Αισθητική Αγωγή.* Αθήνα: εκδ. Έλλην.

Καραδήμου-Λιάτσου, Παυλίνα (2003). *Η μουσικοπαιδαγωγική τον 20ο αιώνα. Οι σημαντικότερες απόψεις για την προσχολική ηλικία.* Αθήνα: εκδ. Edition Orpheus - Μ. Νικολαΐδης.

Καραμήτρου, Κατερίνα (2004). Θέατρο: *Θεωρία και πράξη- θεατρικό παιχνίδι.* Αθήνα: εκδ. Παπαζήσης.

Κασσωτάκης. Μιχάλης & Φλουρής, Γιώργος (2006a). *Μάθηση και διδασκαλία. Τόμος Α'. Μάθηση.* Αθήνα: εκδ. Αυτοέκδοση.

Κασσωτάκης. Μιχάλης & Φλουρής, Γιώργος (2006b). *Μάθηση και διδασκαλία. Τόμος Β'. Θεωρία, πράξη και αξιολόγηση της διδασκαλίας*. Αθήνα: εκδ. Αυτοέκδοση.

Κοντογιάννη, Άλκηστη (2000). *Η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση.* Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

Κοσμόπουλος, Αλέξανδρος (1983). *Σχεσιοδυναμική παιδαγωγική του προσώπου.* Αθήνα: εκδ. Γρηγόρης.

Κουρετζής, Λάκης (1991). *Το θεατρικό παιχνίδι: Παιδαγωγική θεωρία, πρακτική και θεατρολογική προσέγγιση.* Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.

Κουρετζής, Λάκης (2008). *Το θεατρικό παιχνίδι και οι διαστάσεις του.* Αθήνα: εκδ. Ταξιδευτής.

Λεμπέση, Μαρία (2006). Μαθητής, σωματική έκφραση και θέατρο. Τρόποι "ανάγνωσης" κι έκφρασης του εαυτού. Τρόποι προσέγγισης, γνωριμίας κι επικοινωνίας με τον 'Άλλο (σσ. 118-139). Στο: Κ. Δρακοπούλου (επιμ.), *Θέατρο και Διαπολιτισμική Αγωγή.* Αθήνα: εκδ. Δαίδαλος.

Ματσαγγούρας, Ηλίας (2003). *Η σχολική τάξη. Χώρος, ομάδα, πειθαρχία, μέθοδος*. Τόμος Α'. Αθήνα: εκδ. Αυτοέκδοση.

Μπίκος, Κωνσταντίνος Γ. (2009). *Αλληλεπίδραση και κοινωνικές σχέσεις στη σχολική τάξη.* Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

Mellou, Eleni(1994). The values of dramatic play in children. *Early Child Development and Care,* 104,pp. 105-114.

Morgan, A. (1975). Drama and teacher education. *South Pacific Journal of Teacher Education.* 3(3), pp. 40-43. Available from: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0311213750030307.

Ντύρκχαϊμ, Κάρλφριντ (1978). *Η άσκηση του κορμιού στην εσωτερική αγωγή.* (μτφρ. Π. Κουρόπουλος), Αθήνα: εκδ. Κέδρος.

Osmond, C. R. (2007). Drama education and the body: "I am therefore I think". In: Bresler, L. ed. I*nternational Handbook of Research in Arts Education.* Springer, pp. 1109-1118.

Παπαδόπουλος, Σίμος (2010). *Παιδαγωγική του θεάτρου.* Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Περέλη-Κοντογιάννη, Ράλυ (1985). *Η μάσκα και το πρόσωπο.* Αθήνα: εκδ. Θεωρία.

Richards, T. (2001). Το *ακραίο σημείο της παράστασης. Συνέντευξη στη Lisa Wolforth.* (μτφρ. Α. Διαμαντής & Ε. Κουτσάκη), Αθήνα: εκδ. Γαβριηλίδης.

Σαχίνης, Απόστολος (2011). Νίκος Καζαντζάκης. Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά (σσ. 335-341). Στο: R. Beaton (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Σέξτου, Περσεφόνη (1998). *Δραματοποίηση. Το βιβλίο του παιδαγωγού- εμψυχωτή: μέθοδοι- εφαρμογές- ιδέες*. Αθήνα: εκδ. Καστανιώτης.

Σέργη, Λένια(1991). *Δραματική έκφραση και αγωγή του παιδιού.* Αθήνα: εκδ. Gutenberg.

Τριλιανός, Θανάσης Α. (2008). *Μεθοδολογία της Σύγχρονης Διδασκαλίας. Καινοτόμες επιστημονικές προσεγγίσεις στη Διδακτική Πράξη.* Τόμος Α'. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Vogler, C. (1998). *The writer's journey: Mythic structure for writers.* USA: Michael Wiese.

Widdows, J. (1996). Drama as an agent for change: Drama, behavior and students with emotional and behavioral difficulties. *Research in Drama Education, 1*(1), pp. 65-78. Available from: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1356978960010106

Σύλβια Βενιζελέα[1]
Ναυσικά Καψαλά[1]

Στα παλάτια της Κνωσού: αφήγηση και μυθοπλασία

1. Εισαγωγή

1.1 Προφορική αφήγηση και ιστορίες

Η προφορική αφήγηση αποτελεί μία πανάρχαια εκπαιδευτική μέθοδο. Στις κοινωνίες, πριν από τη γραφή, όλη η γνώση και η σοφία μεταλαμπαδευόταν από γενιά σε γενιά, εγκιβωτισμένη μέσα σε ιστορίες, που αγγίζουν και διεγείρουν διανοητικές και συναισθηματικές διεργασίες, επηρεάζουν ψυχοσωματικά και γι' αυτό αποτυπώνονται, έντονα, στη μνήμη των ανθρώπων και συχνά παραμένουν ανεξίτηλες, για πολλά χρόνια. Οι προφορικές κοινωνίες, σε όλο τον κόσμο, βασίζονταν, για την επιβίωσή τους και τη διατήρηση των ταυτοτήτων τους, στην ανθρώπινη μνήμη. Όλες οι προφορικές κοινωνίες, που γνωρίζουμε, χρησιμοποιούσαν τις ιστορίες ως μέσο για τη μετάδοση και τη διατήρηση της γνώσης. Συχνά μάλιστα, η διαδικασία της αφήγησης των ιστοριών θεωρούνταν ιερή (Egan, 1989). Ιστορίες που, μέσα από τα μονοπάτια της μνήμης, αρχικά, και στη συνέχεια μέσα από τη γραφή, επιβίωσαν μέχρι και σήμερα, όπως τα παραδοσιακά παραμύθια, οι μύθοι, οι θρύλοι, τα έπη, οι παραλογές. Πρόκειται για ιστορίες διαχρονικές, που μέχρι και σήμερα αποτελούν πηγή έμπνευσης και διανύουν πορεία χιλιάδων ετών, καθώς μελετητές τοποθετούν την εμφάνιση τους έως και 4.000 χρόνια πριν (Da Silva, Tahrani, 2016).

Σύμφωνα με τον Paul Ricoeur (1984), η απόλυτη πηγή δύναμης της αφηγηματικότητας είναι το γεγονός ότι κάνει την εμπειρία του ανθρώπου, με το χρόνο, κατανοητή και, μέχρι ένα σημείο, υποφερτή. Η αφήγηση κοιτάζει σε δύο κατευθύνσεις. Εκεί όπου τα γεγονότα περιγράφονται (από τον ομιλητή) και εκεί όπου τα γεγονότα κατανοούνται (από τον ακροατή).

1.2 Παιδαγωγική αξία προφορικής αφήγησης

Η αφήγηση ιστοριών είναι τρόπος της καθημερινής μας επικοινωνίας. Μέσα από ιστορίες, κατανοούμε τον κόσμο και οικοδομούμε την άποψή μας γι' αυτόν. Με τα λόγια του Schank (1990, σελ. 12): «Το μόνο που έχουμε είναι εμπειρίες, μα το μόνο που μπορούμε αποτελεσματικά να πούμε στους άλλους είναι ιστορίες.», «Η γνώση είναι εμπειρίες και ιστορίες. Η ευφυΐα είναι η χρήση της εμπειρίας και η δημιουργία και η αφήγηση ιστοριών». (Schank, 1990, σελ. 16). Η παιδαγωγική αξία της αφήγησης ιστοριών είναι μέγιστη. Η αφήγηση ιστοριών είναι οργανικά σημαντική στη μάθηση της γλώσσας από ένα παιδί και πολύ σημαντική στην ανάπτυξη της αναδυόμενης έννοιας του εαυτού στα παιδιά (Bruner, 2003).

Σύμφωνα με τον Bruner (1990), η αφηγηματικότητα είναι το κλειδί για την «οικοδόμηση νοήματος», ειδικά καθώς συμβάλλει στην αυτοβιογραφία και τη διαδικασία αυτοπραγμάτωσης. Είναι μέσα από τις προσωπικές μας αφηγήσεις που κυρίως οικοδομούμε μία εκδοχή του εαυτού μας στον κόσμο και είναι μέσα από την αφηγηματικότητα που ένας πολιτισμός παρέχει πρότυπα ταυτότητας και ενέργειας στα μέλη του. Μόνο μέσα από τον αφηγηματικό τρόπο σκέψης μπορεί κανείς να οικοδομήσει μία ταυτότητα και να βρει μία θέση στον πολιτισμό του. Ο Bruner ακόμη, στο βιβλίο του "The culture of education" (1996), τονίζει ότι είναι αναγκαίο τα σχολεία να καλλιεργούνε τον αφηγηματικό τρόπο σκέψης, να τον τροφοδοτούνε και να πάψουνε να τον θεωρούν δεδομένο.

Η αφήγηση παίζει κεντρικό ρόλο στη μνήμη, παρέχοντας μία δομή οργάνωσης των νέων εμπειριών και γνώσεων (Mott, et al., 1999). Η ίδια η αφηγηματική μορφή ενισχύει τη συνοχή και τη μνήμη μακράς διαρκείας. Η ιστορία παρέχει μία οργανωτική δομή για σχετιζόμενη γνώση και εμπειρίες (Klassen, 2006).

[1] *Κοιν.Σ.Επ. Στέγη Προφορικότητας και Παράδοσης «Μυθολόγιο»*

1.3 Η δομή των ιστοριών

Η ευφάνταστη εφαρμογή του αφηγηματικού τρόπου σκέψης δεν οδηγεί σε απεριόριστα αποτελέσματα. Υπάρχει μία καλά διατηρημένη δομή στην αφήγηση, που όλες οι ιστορίες ακολουθούν (Bruner, 1985). Αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο. Η μορφή της ιστορίας είναι ένα πανανθρώπινο, οικουμενικό, πολιτισμικό στοιχείο. Οποιοσδήποτε, οπουδήποτε, ανά πάσα στιγμή μπορεί να ευχαριστιέται μία ιστορία. Η ιστορία, όμως, δεν είναι μία απλή διασκέδαση. Αντανακλά μία βασική, ισχυρή δομή, με την οποία αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και την εμπειρία (Egan, 1986).

Όπως το εξέφρασε ο Levi-Strauss, η δομή της ιστορίας αντανακλά μία θεμελιώδη δομή του μυαλού μας (Levi-Strauss, 1962). Το «σχήμα» του τρόπου, που σκεφτόμαστε, του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο, του τρόπου με τον οποίο συλλέγουμε, επεξεργαζόμαστε και αποθηκεύουμε πληροφορίες αντανακλά τη δομή μιας ιστορίας.

Τη συντηρημένη αυτή δομή των ιστοριών συγκεκριμενοποίησε ο Ρώσος θεωρητικός Βλαντιμίρ Προπ, που, μελετώντας το λαϊκό μαγικό παραμύθι της χώρας του, διαπίστωσε ότι υπάρχει μία σταθερή δομή, που εμφανίζεται σε όλα τα παραμύθια, ανεξάρτητα από παραλλαγές. Συγκεκριμένα, διαπίστωσε την ύπαρξη από τριάντα μία λειτουργίες, που καθορίζουν τη δράση των ηρώων, τις οποίες όρισε ως λειτουργίες των δρώντων προσώπων. Το περιεχόμενο της κάθε λειτουργίας είναι η ενέργεια ενός δρώντος προσώπου, που ορίζεται από την άποψη της σημασίας της για την πορεία της δράσης. Αυτές αποτελούν μόνιμα και σταθερά στοιχεία του παραμυθιού, ανεξάρτητα από το ποιοι και πώς τις επιτελούν. Οι λειτουργίες, επομένως, συγκροτούν τα θεμελιώδη συστατικά μέρη του παραμυθιού (Προπ, 1991). Δεν έχουν όλα τα παραμύθια και τις τριάντα μία λειτουργίες, ούτε αυτές εμφανίζονται απαραίτητα με την ίδια σειρά. Οι λειτουργίες αυτές, όμως, συνθέτουν μία σταθερή δομή, που είναι υπαρκτή σε κάθε μαγικό παραμύθι και λίγο πολύ σε κάθε ιστορία.

Η βασική δομή, που επαναλαμβάνεται σε κάθε ιστορία, μπορεί να αποδοθεί συνοπτικά ως εξής (Bruner 1985, 2003):

- παρουσιάζεται μία αρχική κανονική κατάσταση
- η κανονικότητα διαρρηγνύεται
- ακολουθεί κρίση
- η κανονικότητα αποκαθίσταται ή προκύπτει μία επαναστατική αλλαγή, που εγκαθιδρύει μία νέα τάξη κανονικότητας

1.4 Νίκος Καζαντζάκης και προφορική λογοτεχνία

Μελετώντας το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, ανακαλύπτει κανείς το βάθος των γνώσεων, που είχε για τις παραδόσεις των λαών, την προφορική λογοτεχνία και τα μεγάλα δημιουργήματα της. Χρησιμοποιεί γνωστά παραμυθιακά μοτίβα, εντάσσοντάς τα πλήρως στο δικό του προσωπικό ύφος. Ο Νίκος Καζαντζάκης εμπνεύστηκε και συνομίλησε με έργα, που δημιουργήθηκαν πολλά χρόνια πριν από τη γέννηση του, όπως η Οδύσσεια, το παραδοσιακό παραμύθι-από τις Χίλιες και μία Νύχτες- με τίτλο «Το εβένινο άλογο», ο μύθος του Θησέα και του Μινώταυρου και άλλα, δημιουργώντας τις δικές του παραλλαγές, όπως έκαναν, εδώ και αιώνες, όλοι όσοι συνέβαλαν στην «παράδοση» των ιστοριών από γενιά σε γενιά. Στις μέρες μας, το έργο του Νίκου Καζαντζάκη εξακολουθεί να εμπνέει και να συνομιλεί με νέα έργα, νέους καλλιτέχνες και νέες δημιουργίες.

2. Το εργαστήριο

2.1 Καλωσόρισμα στους συμμετέχοντες από τις δύο εισηγήτριες

«Ένας γέρος με μακριά μαλλιά ήρθε και κάθισε σε μια γωνιά διπλοπόδι, απάνω στις πλάκες. Ο βασιλιάς στράφηκε και τον κοίταξε:

– Καλώς το γερο-Ορφό, είπε. Σε ώρα κατάλληλη έφτασες. Εδώ τα πράγματα δεν πάνε καλά· εγώ ετοί-

μαζα μήνες τώρα στρατό και στόλο, για να ξεπατώσω την Αθήνα και να εκδικηθώ και τώρα ο λαός ρίχνει τ' άρματα κι αρνείται να κινήσει... Τί να κάμω γερο-Ορφέ; Είμαι πολύ στενοχωρημένος· καλά που ήρθες. Πες μου ένα παραμύθι να περάσει η ώρα μου... Κανένας δεν μπορεί να παραβγεί μαζί σου, γέρο μου, στα παραμύθια...
Ο γέρος κούνησε το κεφάλι. Τα χείλια του σάλεψαν μεγάλα, γεμάτα πίκρα.

– Στους ορισμούς σου, βασιλιά μου, είπε. Να σου πω ένα παραμύθι ν' αλαφρώσεις...

– Δώστε του να πιει κάτι δροσιστικό, να καθαρίσει η φωνή του! πρόσταξε ο γερο-βασιλιάς και ξάπλωσε βολικά στα προσκεφάλια ν' ακούσει.

– Αρχή του παραμυθιού, καλησπέρα σας! άρχισε ο γερό-Ορφός. ...» (Καζαντζάκης, 2007, σελ. 369)

Διαλέγοντας αυτό το απόσπασμα από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη «Στα παλάτια της Κνωσού», καλημερίσαμε και εμείς, με τη σειρά μας, τους συμμετέχοντες στο εργαστήρι. Στο απόσπασμα αυτό, ο συγγραφέας φανερώνει ξεκάθαρα την εκτίμηση, που είχε για το παραμύθι και τον παρηγορητικό του λόγο, ένα λόγο, που, συχνά, ακόμη και οι βασιλιάδες αναζητούν, για να αλαφρώσουν το βάρος της καρδιάς τους, να παρηγορηθούν και να αντλήσουν δύναμη. Μέσα από το πρόσωπο του γέρο-Ορφού, ο συγγραφέας αναδεικνύει το γεγονός ότι κάποτε υπήρχαν παραμυθάδες, που είχαν το χάρισμα και την τέχνη να λένε ιστορίες, με τρόπο μοναδικό και πάντα ήταν περιζήτητοι στις συντροφιές.

2.2 Ιστορίες και Παραλλαγές
Στη συνέχεια, ακολούθησε συζήτηση σχετικά με το Νίκο Καζαντζάκη και την προφορική λογοτεχνία. Ο Νίκος Καζαντζάκης άντλησε έμπνευση και υλικό από μύθους, δημιουργώντας, έτσι, τις δικές του παραλλαγές, στα βιβλία του.

Στην προφορική λογοτεχνία, οι ιστορίες ταξιδεύουν από στόμα σε αυτί κι από αυτί σε στόμα, κρατώντας σταθερή τη δομή τους και τα βασικά στοιχεία τους, μα κάθε φορά αλλάζοντας στα χείλη κάθε παραμυθά. Οι συμμετέχοντες προχώρησαν σε άσκηση, στην οποία διαπίστωσαν πώς από χείλη σε χείλη οι ιστορίες αλλάζουν και πώς δημιουργούνται διαφορετικές παραλλαγές της ίδιας ιστορίας.

Σε ζευγάρια, κλήθηκαν να αφηγηθούν ο ένας στον άλλον μία βιωματική προσωπική ιστορία, με θέμα μια εμπειρία στη φύση. Στη συνέχεια άλλαξαν ζευγάρια και αφηγήθηκαν ο ένας στον άλλον την ιστορία, που είχαν μόλις ακούσει, σαν να ήταν δική τους. Τα ζευγάρια άλλαξαν ξανά και πάλι ο ένας αφηγήθηκε στον άλλον τη δεύτερη ιστορία, που μόλις είχαν ακούσει, σαν να ήταν δική τους. Τα ζευγάρια χωρίστηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε η τρίτη ιστορία, που άκουσε ο κάθε συμμετέχων (στο τρίτο στάδιο της άσκησης) ήταν η δική του ιστορία, που είχε αφηγηθεί στην αρχή (**Εικόνα 1**).

Ακολούθησε συζήτηση σχετική με το αν και πώς άλλαξε η ιστορία τους και έγινε σύνδεση με τις παραλλαγές των μύθων και των παραδοσιακών παραμυθιών. Για παράδειγμα, σε μία περίπτωση, η δομή της ιστορίας παρέμεινε ίδια, αλλά η ιστορία εμπλουτίστηκε με λεπτομερείς περιγραφές ενός τοπίου, όπως αυτό ήταν οικείο σε έναν από τους ενδιάμεσους αφηγητές. Σε άλλη περίπτωση, ο αριθμός των ζώων, που εμφανίστηκαν στην ιστορία και ξάφνιασαν τον ήρωα της ιστορίας, πολλαπλασιάστηκε από στόμα σε στόμα. Σε διάφορες άλλες περιπτώσεις, ορισμένα αντικείμενα (όπως ένα σακούλι ή αλλιώς τροβάς ή αλλιώς βούργια) άλλαζαν όνομα και περιγραφή, αναλόγως με την καταγωγή του αφηγητή, τις δικές του γνώσεις και εμπειρίες και το δικό του λεξιλόγιο.

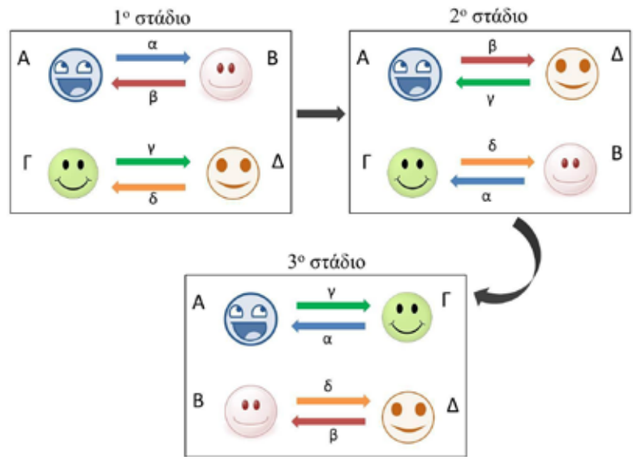

Εικόνα 1: Η άσκηση με τις παραλλαγές βιωματικών ιστοριών σε ομάδες των τεσσάρων ατόμων.

2.3 Δομή Ιστοριών
Στη συνέχεια, στους συμμετέχοντες δόθηκαν πέντε φράσεις (Πίνακας 1), που αποτελούν μία πολύ συνοπτική επιλογή από τις λειτουργίες του Προπ. Η συμπλήρωση των φράσεων αυτών έχει ως αποτέλεσμα το σχηματισμό μιας μικρής ιστορίας. Η διαδικασία έγινε ομαδικά, συμπληρώνοντας ο καθένας από μία φράση, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν ιστορίες, άλλοτε αστείες και άλλοτε μεταφυσικές, που όμως ολοκληρώνονταν και είχαν σωστή δομή, μέσα σε πέντε προτάσεις. Η συγκεκριμένη άσκηση μπορεί να φανεί ένα χρήσιμο εργαλείο για εκπαιδευτικούς, όταν την αξιοποιήσουν στην τάξη, με τη συμμετοχή των μαθητών τους.

Πίνακας 1: Οι φράσεις - δομικά υλικά μιας απλής ιστορίας

1	Μια φορά κι έναν καιρό ήταν...	ήρωας
2	Κάθε μέρα...	κανονική κατάσταση
3	Ξαφνικά...	η κανονική κατάσταση διακόπτεται / εισάγεται ένα πρόβλημα
4	Τότε...	ο ήρωας αντιδρά στην ανατροπή της κανονικότητας ή κάποιος / κάτι τον βοηθά στη λύση του προβλήματος
5	Τελικά...	λύση προβλήματος / εδραίωση νέας κανονικής κατάστασης

2.4 Εικόνες
Οι ιστορίες αποτελούνται από διαδοχικές εικόνες. Όταν ένας αφηγητής λέει μία ιστορία, δεν λέει λόγια, που έχει μάθει απέξω. Περιγράφει τις εικόνες, που βλέπει ο ίδιος και όπως τις έχει φανταστεί, με στόχο καθένας από αυτούς που ακούνε να σχηματίσει κι αυτός με τη σειρά του εικόνες και να "δει" την ιστορία να "περνά" μπροστά του ολοζώντανη.

Αφού βρεθεί η βασική δομή μιας ιστορίας, το επόμενο βήμα είναι η ιστορία αυτή να "ντυθεί" με εικόνες, που, όσο πιο ξεκάθαρα και αναλυτικά τις έχει φανταστεί ο αφηγητής, με όσο περισσότερες λεπτομέρειες, ακόμη κι αν αυτές τις λεπτομέρειες δεν τις αναφέρει ποτέ, κατά την αφήγηση της ιστορίας του, τόσο πιο "δυνατή" θα είναι η ιστορία του και θα είναι πιο εύκολο στους ακροατές / αναγνώστες να πλάσουν τις

δικές τους εικόνες και να περπατούν, μαζί με τους ήρωες και την ιστορία.

Επιλέξαμε προς ανάγνωση στο εργαστήρι μία περιγραφή του Νίκου Καζαντζάκη από το παλάτι της Κνωσού. Πρόκειται για περιγραφή του τοπίου και του παλατιού, που σφύζει από ζωή:

"Καρδιά του καλοκαιριού, μεσημέρι. Ο ήλιος πέφτει κατακόρυφα απάνω από το κοσμοξακουσμένο Παλάτι της Κνωσού και τα μπρούντζινα διπλά πελέκια, οι πολύχρωμες στέγες, οι φαρδιές αυλές λάμπουν.

Ο ποταμός κυλάει ήσυχα, μέσα σε ανθισμένες ροδοδάφνες. Ελιές, κυπαρίσσια, συκιές, δεξιά και αριστερά στις όχθες· άνθρωποι κάθουνται κάτω από τον ίσκιο και τρώνε· οι δούλοι μέσα στο Παλάτι πηγαινουέρχουνται, ξεπροβαίνουν από τα υπόγεια, περνούν γρήγορα γρήγορα τους στενόμακρους διαδρόμους, ανεβαίνουν τις μαρμαρένιες σκάλες, κουβαλούν φαγιά στους αρχόντους. Βουή μεγάλη ακούγεται, σαν να'ναι το Παλάτι απέραντη κυψέλη, γεμάτη εργατικά μελίσσια, που δουλεύουν.

Ο κάμπος πέρα αχνίζει μέσα στον ήλιο. Έχουν πια θερίσει, στα αλώνια είναι στοιβαγμένα τ'αστάχυα· λιχνίζουν. Το σιτάρι, ο ιερός καρπός, που θρέφει τους ανθρώπους, υψώνεται πια σε μεγάλους, κατάξανθους σωρούς. Κάτω από τις ελιές, ξαπλωμένοι οι χωρικοί τρώνε το λιτό, φτωχικό τους φαΐ -ένα ξεροκόμματο ψωμί και λίγες ελιές. Δε μιλούν· κοιτάζουν το σωριασμένο σιτάρι και κουνούν το κεφάλι με θλίψη." (Καζαντζάκης, 2007, σελ. 13)

Στη συνέχεια ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να κλείσουν τα μάτια για λίγα λεπτά και να φανταστούν από μια εικόνα της επιλογής τους, με λεπτομέρειες. Ένας εθελοντής περιέγραψε την εικόνα, που είδε και ακολούθησε συζήτηση.

2.5 Αφήγηση και Μυθοπλασία

Έγινε αφήγηση μέρους του μύθου του Θησέα και της Αριάδνης από μία από τις εισηγήτριες και ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να χωριστούν σε ζευγάρια και να συνεχίσουν την ιστορία, δημιουργώντας το δικό τους τέλος.

Ο μύθος

Ο Θησέας νίκησε το Μινώταυρο, μπήκε στο καράβι του και κίνησε να γυρίσει στην Αθήνα. Στο πλάι του έστεκε μια όμορφη κόρη, η Αριάδνη. Το καράβι έσκιζε τα κύματα και ταξίδευαν. Μα ο δρόμος ήτανε μακρύς. Πιάσανε λιμάνι ανοιχτά της Νάξου, για εφόδια.

Η Αριάδνη, κουρασμένη από τη θάλασσα, θέλησε να πατήσει στεριά. Βγήκε από το καράβι, έβγαλε τα σανδάλια της και με τα γυμνά της πέλματα πάτησε στη βρεγμένη άμμο. Άρχισε να τρέχει χαρούμενη. Ένιωθε ελεύθερη.

Απομακρύνθηκε από το καράβι. Έστριψε πίσω από έναν κάβο, το καράβι δε φαινόταν πια. Ήταν σε έναν όμορφο όρμο, περπάτησε στην παραλία και, ρουφώντας τη μυρωδιά από τα θυμάρια, που ήταν μπλεγμένη με το άρωμα, που αναδίδει το ιώδιο της θάλασσας, άρχισε να μαζεύει κοχύλια... (Γκρέιβς, 1998).

Οι συμμετέχοντες συνέχισαν την ιστορία. Κάθε ζευγάρι έδωσε μια δική του εκδοχή της ιστορίας και ένα δικό του τέλος και ακολούθησε συζήτηση, με σχόλια, παρατηρήσεις και έκφραση συναισθημάτων, για κάθε μικρή ιστορία, που ακούστηκε. Λίγο πριν την ολοκλήρωση του εργαστηρίου, έγινε ανάγνωση του τέλους, που έδωσε ο Νίκος Καζαντζάκης στη δικιά του εκδοχή του μύθου της Αριάδνης:

"Ένα ωραιότατο καράβι ήταν αραγμένο σ'ένα στρογγυλό κόλπο, όπου δεν έφτανε η τρικυμία. Το καράβι είχε τρία κατάρτια και το κάθε κατάρτι ήταν περιπλεμένο με κλήματα κι αμπελόφυλλα. Και στην πλώρα του καραβιού καθόταν σ'έναν πλατύ θρόνο ένας ωραιότατος νέος· στα πόδια του ήταν ξαπλωμένη μια μερωμένη λιοπάρδη. Και δίπλα του ήταν ένας άλλος θρόνος αδειανός.

Η Αριάδνη στάθηκε ξαφνιασμένη. Τα ξανθά της μαλλιά είχαν λυθεί και κυμάτιζαν στον άνεμο. Τα μάγουλά της ήταν κόκκινα από το τρέξιμο και τον καθαρό αγέρα της θάλασσας.

Ο νέος στράφηκε από το καράβι του και την κοίταξε. Σηκώθηκε απάνω. Τα ξανθά μαλλιά του ήταν στεφανωμένα με αμπελόφυλλα.

Έκαμε ευγενέστατη υπόκλιση:

– Περάστε, είπε, στο καράβι μου, να σας φιλέψω. Ερχόμαστε από τις μακρινές χώρες της Ανατολής και φέραμε παράξενους καρπούς, γλυκούς σαν το μέλι. Περάστε να σας φιλέψω.

Εφτά άντρες, ξανθοί, με τριανταφυλλένιο δέρμα, πρόβαλαν από την κουπαστή.

– Πάρετε τη βάρκα, πρόσταξε ο νέος, και βοηθήστε την αρχόντισσα ν'ανέβει στο καράβι μας.

Η Αριάδνη έτριβε τα μάτια της. Όλα τούτα της φαίνουνταν σαν όνειρο.

(...) Η βάρκα, πια, ζύγωνε· δυο άντρες μέσα κωπηλατούσαν με δυνατά μπράτσα. Έφτασαν, κάθισε η βάρκα στην αμμουδιά, πήδηξαν οι δυο άντρες κι άπλωσαν τα χέρια.

– Αρχοντοπούλα μου, είπαν, να σε σηκώσουμε στα χέρια μας να μη σε βρέξει το κύμα.

Χωρίς να το σκεφτεί, χωρίς να φέρει αντίσταση, σαν αληθινά να 'βλεπε όνειρο, η Αριάδνη έκαμε ένα βήμα κι άφησε να τη σηκώσουν, σαν πούπουλο, στα χέρια τους οι δυο ξανθογένηδες. (...)

Η βάρκα είχε πια φτάσει στο καράβι. Ο ωραίος νέος άπλωσε τα χέρια του, σήκωσε την Αριάδνη.

– Καλώς όρισες, της είπε, βασιλοπούλα μου!
Την πήρε από το χέρι, την πήγε στον αδειανό θρόνο.

– Κοίταξε, είπε, ο θρόνος αυτός σε περίμενε.
Έγνεψε στους άντρες του. Κι αυτοί με μιας χίμηξαν και σήκωσαν την άγκυρα.

– Τα τριανταφυλλένια πανιά! πρόσταξε ο νέος.

Τρία μεγάλα τριανταφυλλένια τριγωνικά πανιά σηκώθηκαν στα τρία κατάρτια.

– Εμπρός! είπε ο νέος σηκώνοντας προστακτικά το χέρι του στους ξανθούς άντρες. Ήρθε η Αριάδνη, ο σκοπός μας τελείωσε, πάμε!

(...) Το καράβι τώρα έπλεε μακριά και φαινόταν απάνω στα κύματα σαν ένα μεγάλο ανοιγμένο τριαντάφυλλο." (Καζαντζάκης, 2007, σελ. 329-331)

Και με αυτή την υπέροχη εικόνα, που μας χάρισε ο Νίκος Καζαντζάκης, ολοκληρώσαμε το ταξίδι μας στους μύθους και τις ιστορίες, με καρδιές ολάνθιστες και ένα μεγάλο ευχαριστώ για την έμπνευση, που μας προσφέρει ο Κρητικός ποιητής.

Βιβλιογραφία

Γκρέιβς Ρόμπερτ (1998). *Οι Ελληνικοί Μύθοι,* Τόμος 1 και 2, Αθήνα: Κάκτος

Καζαντζάκης Ν. (2007). *Στα παλάτια της Κνωσού.* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη

Προπ, Β. (1991). *Μορφολογία του παραμυθιού. Η διαμάχη του Κλωντ Λεβί- Στρως με τον Β.Γ. Προπ και άλλα κείμενα.* (Α. Παρίση, μτφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Bruner, J. (1985). Narrative and paradigmatic modes of thought. In E. Eisner (Ed.), *Learning and teaching the ways of knowing (84th year book of the National Society forthe Study of Education)* (pp. 97-115). Chicago: University of Chicago Press.

Bruner, J. (1990). *Acts of meaning.* Harvard University Press.

Bruner, J. (1996). *The culture of education.* Harvard University Press.

Bruner, J. (2003). *Makingstories: Law, Literature, Life.* Harvard University Press.

DaSilva, S. G., &Tehrani, J. J. (2016). *Comparative phylogenetican alyses uncover the ancient roots* of Indo-European folk tales. *Royal Society open science,* 3(1), 150645.

Egan, K. (1986). Teaching as story telling: An alternative approach to teaching and curriculum in the elementary school. Chicago: University of Chicago Press.

Egan, K. (1989). Memory, imagination, andlearning: Connected by thestory. Phi Delta Kappan, 70, pp. 455-459.

Klassen, S. (2006). A theoretical frame work for contextual science teaching. *Interchange,* 37(1-2), pp. 31-62.

Levi-Strauss, C. (1962). The savagemind. Paris: LibrairiePlon.

Mott, B. W., Callaway, C. B., Zettlemoyer, L. S., Lee, S. Y., &Lester, J. C. (1999). Towards Narrative-Centered Learning Environments. *Proceedings of the AAAI Fall Symposium on Narrative.*

Ricoeur, P. (1984). *Timeandnarrative.* Chicago: University of ChicagoPress.

Schank, R. (1990). *Tell me a Story: Narrative and Intelligence.* Northwestern University Press.

Θεματικός άξονας

2Α2

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Α2

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΠΗΓΗ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

Σταυρούλα Φραγκομανώλη

Καζαντζάκης, Φως, Δημιουργία, Ελευθερία.
Ένα μαθητικό αφιέρωμα στη ζωή και στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη

1. Εισαγωγή

Στο εν λόγω αφιέρωμα, συμμετείχαν πέντε σχολεία Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Ευβοίας. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για τα: ΓΕ.Λ. Αμαρύνθου, ΓΕ.Λ. Ερέτριας, Γυμνάσιο Ερέτριας, 1ο Δημοτικό Ερέτριας, 2ο Νηπιαγωγείο Ερέτριας, 1ο Γυμνάσιο Ηρακλείου Κρήτης και φοιτητές του Παιδαγωγικού τμήματος του Πανεπιστημίου της Δυτικής Μακεδονίας. Το καθένα από αυτά υλοποίησε δραστηριότητες, σχετικές με τη ζωή και το έργο του μεγάλου αυτού Κρητικού καλλιτέχνη.

Η οικογένειά του και η μόρφωση, που πήρε από αυτήν, η εμφάνισή του στα ελληνικά γράμματα και η παγκόσμια καταξίωσή του, τα ταξίδια του, οι πολιτικές του πεποιθήσεις και δραστηριότητες, η στάση της εκκλησίας απέναντι σε αυτόν και η στάση αυτού απέναντι στο Θεό, η εργογραφία του, ο θάνατός του, η κήδευσή του και η επιγραφή- μήνυμα στο μνήμα του αποτέλεσαν τα γνωστικά αντικείμενα της δημιουργικής τους αναζήτησης.
Το πρόγραμμα ξεκίνησε σχεδόν με την έναρξη της σχολικής χρονιάς και φιλοδοξία των εκπαιδευτικών ήταν να διατρέξει όλο το σχολικό έτος 2016-2017, εφόσον το ενδιαφέρον των παιδιών παρέμενε αμείωτο. Πράγματι, ο παιδαγωγός Καζαντζάκης και η "Νέα Παιδαγωγική" του αποτέλεσαν αστείρευτη πηγή γνώσης, δημιουργίας και ψυχικής ανάτασης όλων των εμπλεκόμενων, μαθητών και εκπαιδευτικών.

2. Παιδαγωγική διαδικασία - Κύριο θέμα - Παιδαγωγικοί στόχοι

Βασικός στόχος του αφιερώματος αυτού ήταν από τη μια να προσεγγίσουν ουσιαστικότερα οι μαθητές τον άνθρωπο, δημιουργό και δάσκαλο Νίκο Καζαντζάκη και από την άλλη, δεχόμενοι επιρροές από τη ζωή και το έργο του, να εκφραστούν καλλιτεχνικά.

Επιδίωξη των εμψυχωτών εκπαιδευτικών ήταν οι μαθητές όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης να γνωρίσουν, να διαβάσουν, να κατανοήσουν και να προβληματιστούν με τον πολυγραφότατο Κρητικό και Παγκόσμιο Δάσκαλο. Ο πλούτος των μυθιστορημάτων του και της ποίησής του, των δοκιμίων του και των ταξιδιωτικών εντυπώσεων του, των μεταφράσεών του και της αρθρογραφίας του, της δημοσιογραφίας του και της κριτικής του, των σχολικών βιβλίων του και των λεξικών του, της ιστορίας του και των παιδικών βιβλίων του, των παιδικών μυθιστορημάτων του και των κινηματογραφικών σεναρίων του υπήρξε η πυξίδα ενεργειών και πολλών διαβαθμισμένων εργασιών.
Επίσης, επιθυμία των εκπαιδευτικών ήταν το έργο του να συντελέσει στην πνευματική διαμόρφωση και την ηθική διάπλαση των παιδιών, μικρών και μεγάλων. Αξίες και αρχές, λοιπόν, πανανθρώπινες και διαχρονικές ιδέες, που πηγάζουν από τη λογοτεχνική του γραφή, γίνονται φωτεινός φάρος για τη ζωή τους. Οι έννοιες του Χρέους, του Αγώνα, της Ελευθερίας, της Θέασης, της Ζωής και του Θανάτου αποκωδικοποιούνται από τους μαθητές σε μια προσπάθεια τους να θέσουν τις βάσεις του "εμείς", στο σύγχρονο κόσμο του "εγώ".
Τέλος, το άνοιγμα και η μεταλαμπάδευση των αξιών αυτών στην τοπική κοινωνία, μέσω της συνεργασίας και της επικοινωνίας των σχολείων με τους τοπικούς φορείς, θεωρήθηκαν θετικά και κερδοφόρα για όλους. Συμπαραστάτης και όφελος παιδιών και ενηλίκων υπήρξε η καλλιτεχνική δημιουργία.

3. Μεθοδολογία υλοποίησης

Η επιλογή του συγκεκριμένου προγράμματος έγινε στην αρχή της σχολικής χρονιάς, στο πλαίσιο του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και με αφορμή την επέτειο για τα 60 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη.

Από τον τίτλο του, που επέλεξαν οι μαθητές, με δημοκρατικές διαδικασίες, "Καζαντζάκης, Φως, Δημιουργία, Ελευθερία" φαινόταν πως η ενασχόλησή τους με το έργο του μεγάλου αυτού λογοτέχνη θα ήταν ουσιαστική και ενδιαφέρουσα, δεδομένου ότι θα προέκυπτε και παραγωγή δικού τους καλλιτεχνικού έργου. Η συνειδητή και οικιοθελής συμμετοχή τους ενίσχυσε τη διάθεση, την ψυχολογία και την απόδοση και των εμπλεκόμενων εκπαιδευτικών.

Κατόπιν, εκπαιδευτικοί και μαθητές, με διάλογο και αμοιβαίο σεβασμό, θέλησαν να οργανώσουν και να σχεδιάσουν τις δραστηριότητές τους, με τρόπο που να προωθήσουν την οικοδόμηση της γνώσης τους και την εξωτερίκευσή της. Οι δραστηριότητές τους στηρίχτηκαν στον πολυδιάστατο χαρακτήρα του ανθρώπου και στόχευαν στην ενεργοποίηση και την αλληλεπίδραση των σωματικών, ψυχικών, πνευματικών και κοινωνικών ικανοτήτων των συμμετεχόντων.
Δέκτες και συνοδοιπόροι των μαθητών του ΓΕ.Λ. Αμαρύνθου υπήρξαν μαθητές και από άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα όλων των βαθμίδων, μετά από πρόσκληση των πρώτων, που συνεισέφεραν, με ενδιαφέρον και ζήλο, το δικό τους λιθαράκι στο συγκεκριμένο πόνημα· λιθαράκι που δεν έμενε στο πλαίσιο μόνο της συγκεκριμένης σχολικής μονάδας, αλλά μεταλαμπαδευόταν και στα άλλα συνεργαζόμενα σχολεία. Η διασχολική, έτσι, επικοινωνία και η ομαδοσυνεργατική μάθηση ευνόησαν και την έννοια της ομαλής μετάβασης των παιδιών από τη μια βαθμίδα στην άλλη.

4. Προβλεπόμενη διάρκεια - Προβλεπόμενες συνεργασίες

Το αφιέρωμά μας στο Νίκο Καζαντζάκη δεν ήταν κάποιο πολιτιστικό πρόγραμμα του υπουργείου παιδείας, με διάρκεια προβλεπόμενη και υποχρεωτική από αυτό. Ήταν μια αυθόρμητη, αληθινή και πηγαία έκφραση σεβασμού και μνήμης προς έναν ξεχωριστό άνθρωπο και στοχαστή.

Το ενδιαφέρον των μαθητών μας γι' αυτό, η αστείρευτη έμπνευση και η δημιουργικότητα τους, οι ευρηματικές και ευφάνταστες παρουσιάσεις τους, η στήριξη της τοπικής κοινωνίας το κράτησαν αλώβητο, ως τη λήξη της σχολικής χρονιάς.
Κατά τη διάρκεια, τέλος, του συγκεκριμένου αφιερώματος, εκτός της συνεργασίας με τα προαναφερθέντα εκπαιδευτικά ιδρύματα, επιδιώχθηκε συνεργασία με τους συλλόγους γονέων και κηδεμόνων κάθε σχολείου, το σύλλογο Κρητικών Χαλκίδας καθώς και με άλλους τοπικούς φορείς, όπως ο δήμος Ερέτριας, η τοπική εκκλησία και ο τοπικός πολιτιστικός σύλλογος "Κωνσταντής Κανάρης".

5. Πεδία σύνδεσης με τα προγράμματα σπουδών

Το σχέδιο εργασίας, που πραγματοποιήθηκε, συνδέθηκε, άμεσα, με τα προγράμματα σπουδών όλων των βαθμίδων, σε πολλά πεδία. Στα μαθήματα και τα βιβλία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας και της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Δευτεροβάθμιας και της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, το έργο του Νίκου Καζαντζάκη πρωτοστατεί, ανοίγει δρόμους και μεταλαμπαδεύει μηνύματα ζωής, κεντρίζοντας το ενδιαφέρον για ολιστική μάθηση και διαθεματική συμπόρευση. Η Ιστορία, η Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, τα Αρχαία Ελληνικά, η Γεωγραφία, τα Θρησκευτικά, η Φιλοσοφία, τα Καλλιτεχνικά, η Ολυμπιακή Παιδεία είναι μερικά από τα μαθήματα, που, δρώντας επικουρικά, συντέλεσαν προς αυτές τις κατευθύνσεις.

6. Τρόποι διάχυσης των αποτελεσμάτων

Η διάχυση των αποτελεσμάτων πραγματοποιήθηκε, μέσα από τους ίδιους τους μαθητές και με διάφορους τρόπους. Άμεσα, έγιναν δίαυλοι μεταφοράς της βιωματικής τους γνώσης, σε σχέση με το Νίκο Καζαντζάκη και το έργο του, στο οικείο προς αυτούς περιβάλλον. Έμμεσα, ως εκπρόσωποι του σχολείου τους έγιναν φορείς των ιδεών του στο ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Η προβολή των δράσεων τους, μέσα από τη μηνιαία καλλιτεχνική και διασχολική εφημερίδα τους, με τίτλο "Ταξιδεύοντας", η συμμετοχή τους σε τοπικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς, σε σχολικές γιορτές και σε εκδηλώσεις των Πρωτοβάθμιων και Δευτεροβάθμιων διευθύνσεων του νομού Ευβοίας (Μαθητική εβδομάδα) συντέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση.

7. Εξέλιξη του προγράμματος

Οι μαθητές της Β΄ Λυκείου του ΓΕ.Λ. Αμαρύνθου γνώριζαν ήδη το Νίκο Καζαντζάκη. Τα χωρία των έργων του, που είχαν διδαχτεί τις προηγούμενες σχολικές χρονιές, στο μάθημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

αλλά και η προσωπική τους ενασχόληση με τον πολυγραφότατο συγγραφέα είχαν συντελέσει σε αυτό. Με αφόρμηση το γεγονός πως το έτος 2016-2017 είχε χαρακτηριστεί, επίσημα, ως έτος μνήμης Νίκου Καζαντζάκη, θέλησαν να τον τιμήσουν με ένα δικό τους ξεχωριστό τρόπο.
Η μελέτη του αποσπάσματος από το μυθιστόρημά του "Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά", που υπήρχε στο σχολικό τους βιβλίο, αποτέλεσε την έναρξη του συγκεκριμένου προγράμματος.
Η γνώση για τη ζωή του και τα ίδια του τα έργα θα αποτελούσαν το γνωστικό τους υπόβαθρο, πάνω στο οποίο θα στήριζαν το δημιουργικό τους αυτό αφιέρωμα.
Η προσωπική ανάγνωση διαφορετικών μυθιστορημάτων από την πλευρά τους, τα μηνύματα, που λάμβαναν από αυτήν, και οι προβληματισμοί, που τους δημιουργούνταν, σταδιακά οδήγησαν σε από κοινού συζητήσεις και μελέτες. Έτσι, μετά το τέλος των μαθημάτων τους, συγκεντρώνονταν, με την καθοδήγηση των εμψυχωτών καθηγητών τους, στο χώρο της σχολικής βιβλιοθήκης.
Στις νεανικές τους αναζητήσεις προσπάθησαν, με βάση τα θέματα, που τους προβλημάτιζαν, και ανάλογα τα ενδιαφέροντα τους και τις κλίσεις τους, να χωριστούν σε ομάδες και να εκφραστούν όπως τα ίδια επιθυμούσαν. Πιο συγκεκριμένα, συλλογή πληροφοριών και δημιουργία ερωτηματολογίου για τον ίδιο, αναλύσεις χωρίων και χαρακτήρων του έργου του, δημιουργία ποιημάτων και διηγημάτων, που στηρίζονται στον κώδικα αξιών του, "συνομιλία" αυτού με άλλους συγγραφείς, γραφή σεναρίων και δραματοποιήσεις, ζωγραφική και φωτογραφική απεικόνιση των σκέψεων του, τραγούδια και χορογραφίες ήταν κάποιες από τις αρχικές τους δράσεις.
Οι αποφάσεις και οι κινήσεις της κάθε ομάδας παρουσιάζονταν και στις υπόλοιπες ομάδες, ώστε να υπάρχει μια σφαιρική εικόνα της πορείας των εργασιών από όλους τους συμμετέχοντες, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως αξιολόγηση και ανατροφοδότηση του προγράμματος. Συχνή, επίσης, ήταν και η παρακολούθηση από την ολομέλεια κινηματογραφικών ταινιών, τηλεοπτικών σειρών και εκπομπών, που σχετίζονταν με το συγγραφέα.

Η δυναμική κινητοποίηση των μαθητών της Β΄ Λυκείου και το εύρος της καλλιτεχνικής τους έμπνευσης παρέσυρε προς την ίδια κατεύθυνση και τους μαθητές των δυο άλλων τάξεων του λυκείου, οι οποίοι ζήτησαν να συμμετέχουν στη συγκεκριμένη δράση, όπως και άλλοι συνάδελφοι καθηγητές διαφόρων ειδικοτήτων, γεγονός που συντέλεσε σε περαιτέρω εμπλουτισμό της δράσης.

Οι μαθητές της Β΄ Λυκείου του ΓΕ.Λ. Αμαρύνθου δε σταμάτησαν στο πλαίσιο της σχολικής τους μονάδας. Θέλησαν να ενεργοποιήσουν και άλλους μαθητές, τόσο της Δευτεροβάθμιας όσο και της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το εγχείρημα τής συνεργασίας των σχολείων, βέβαια, κατάλαβαν, από την αρχή, ότι θα αντιμετώπιζε, από πολλές απόψεις, αρκετές πρακτικές δύσκολες, όπως για παράδειγμα, το ζήτημα της ασφαλούς μετακινήσεως των μαθητών από τη μια κωμόπολη στην άλλη ή η εξεύρεση των ανάλογων οικονομικών πόρων. Δυσκολίες, όμως, που αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς. "Η ισχύς εν τη ενώσει" ήταν πλέον γεγονός. Πρώτο τους μέλημα ήταν η επιλογή ενός κοινού θέματος, κατάλληλου για όλες τις βαθμίδες. "Η Νέα Παιδαγωγική", που είχαν διδαχτεί στην Α΄ Γυμνασίου, και ο πεφωτισμένος δάσκαλος τούς έδωσε τη λύση.
Πίστεψαν πως και οι μικροί μαθητές του 2ου Νηπιαγωγείου της Ερέτριας θα μπορέσουν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στα μηνύματά της, εάν τους δοθεί με τρόπο απλοποιημένο και ευχάριστο.
Οι λέξεις "Δάσκαλος και παιδαγωγική" τις μέρες, που ακολούθησαν, στο συγκεκριμένο σχολείο, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο και πήραν τη μορφή ενός μικρού project. Τα παιδιά, μέσα από συζητήσεις, δράσεις, θεατρικό παιχνίδι, δραματοποίηση και ζωγραφιές, προσπάθησαν να κατανοήσουν και να αποδώσουν, με το δικό τους τρόπο, την έννοια αυτών των σημαντικών λέξεων. Επίσης, δημιουργήθηκε η ανάλογη γωνιά, με θέμα "το παλιό σχολείο". Οι μπλε ποδιές, το χειροκίνητο κουδούνι, η λεπτή βέργα του δασκάλου, ο μαυροπίνακας με την κιμωλία και το σπόγγο, τα παλιά ανθολόγια και αναγνωστικά του Δημοτικού προκάλεσαν συγκίνηση στους μεγαλύτερους και περιέργεια στους μικρότερους.

Στη διάρκεια των παραπάνω ενεργειών, οι μαθητές του ΓΕ.Λ., εκτός του σχολικού προγράμματός τους, με τη βοήθεια των κηδεμόνων τους, επισκέφτηκαν και έπαιξαν με τους μικρούς μαθητές του ολοήμερου Νηπιαγωγείου. Επίσης, προετοίμασαν την από κοινού θεατρική τους παράσταση, που θέμα της ήταν η "Νέα Παιδαγωγική", διασκευασμένη και προσαρμοσμένη στην ηλικία τους.
Στο 1ο Δημοτικό σχολείο της Ερέτριας, η παρουσίαση του ίδιου θέματος στηρίχτηκε σε κόμικς, που είχαν ετοιμάσει τόσο για τη ζωή του μεγάλου αυτού Κρητικού όσο και για το δάσκαλο, όπως αυτός παρουσιάζεται στο απόσπασμα από το πέμπτο κεφάλαιο του πεζογραφήματος "Αναφορά στον Γκρέκο". Ακολούθησαν παιχνίδια στον πίνακα (ακροστιχίδες, κρεμάλες σταυρόλεξα), με την ίδια θεματολογία και συγγραφή ποιήματος, με κεντρική ιδέα το σχολείο και το δάσκαλο. Οι λέξεις, που δόθηκαν από τους μικρούς μαθητές, αξιοποιήθηκαν ανάλογα από τους μεγάλους μαθητές του λυκείου, οι οποίοι, μάλιστα, θέλησαν να το κάνουν και τραγούδι.

Ενημέρωση των μαθητών της τετάρτης τάξης του 1ου Δημοτικού σχολείου της Ερέτριας για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη καθώς και ανάγνωση της "Νέας Παιδαγωγικής" είχε προηγηθεί από τη δασκάλα της Φυσικής Αγωγής, που εστίασε στις σκέψεις του διαχρονικού συγγραφέα για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, το Αθλητικό Ιδεώδες, το Ήθος και την Καλλιέργεια. Στη συνέχεια, η ίδια τους κινητοποίησε να γράψουν παραμύθια και ποιήματα, σχετικά με το πώς αυτά αντιλαμβάνονται το δάσκαλο. Τα συγκεκριμένα κείμενα διαβάστηκαν από τα παιδιά του δημοτικού στα παιδιά του λυκείου, την ημέρα της επίσκεψής τους.
Την εκδήλωση συνεργασίας, που πραγματοποιήθηκε, παρακολούθησε και η ΣΤ΄ τάξη του 1ου δημοτικού σχολείου Ερέτριας. Στο τέλος της σχολικής χρονιάς και στην τελετή αποφοίτησης, η τελευταία πράξη της τάξης αυτής ήταν η θεατρική παράσταση της "Ασκητικής".
Οι μαθητές της Β΄ Λυκείου του ΓΕ.Λ. Αμαρύνθου υπέβαλαν, με την ίδια θεματολογία, αίτημα φιλίας και συνεργασίας και στο Γυμνάσιο της Ερέτριας. Οι μαθητές του άμεσα ανταποκρίθηκαν. Με την εποπτεία της Θεολόγου του σχολείου, ξεκίνησαν το δικό τους ταξίδι στη γνώση και τη δημιουργία, με βάση το γνωστό έργο του Καζαντζάκη "καπετάν Μιχάλης".
Ο Θεός, ο Θάνατος και η Αθανασία, ο Αγώνας και η Ελευθερία, το Σώμα και η Ψυχή, η Λύρα και το Δοξάρι ήταν έννοιες, που προβλημάτισαν, κατά τις συζητήσεις, τους μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου. Στο πλαίσιο των καλλιτεχνικών δράσεων, οι μαθητές έδρασαν διαθεματικά και συνέκριναν χωρία των έργων του Νίκου Καζαντζάκη με Πατερικά Κείμενα. Επίσης, εικονογράφησαν και ζωγράφισαν τη "Νέα Παιδαγωγική", παρήγαγαν λόγο, στηριζόμενα σε αυτήν, έγραψαν το "δεκάλογο του καλού δασκάλου" και βίωσαν την Κρητική νοοτροπία του λογοτέχνη, μέσα από τους χορούς, τη μουσική και τη διατροφή της μεγαλονήσου. Τέλος, ετοίμασαν το χώρο, για να υποδεχτούν τους φίλους τους από την Αμάρυνθο. Η συνεργασία των δύο σχολείων κατέληξε με τη σύνθεση δύο τραγουδιών, με θέμα την Ελευθερία και το Δάσκαλο και την εκτέλεσή τους στο Γυμνάσιο της Ερέτριας.
Η επικοινωνία με το 1ο Γυμνάσιο Ηρακλείου Κρήτης έγινε μέσω της τεχνολογίας. Οι μαντινάδες για το Νίκο Καζαντζάκη, που τους έστειλαν από την Κρήτη, η γραφή δικών τους μαντινάδων και η ανάγνωση όλων αποτέλεσαν τις κοινές δράσεις τους.

Με τη βοήθεια της τεχνολογίας κατέστη δυνατή η συνεργασία με τους καθηγητές και τους μαθητές του ΓΕ.Λ. της Ερέτριας. Την εποπτεία των εργασιών ανέλαβε η καθηγήτρια της Γερμανικής γλώσσας. Η αναφορά της στα ταξιδιωτικά του Νίκου Καζαντζάκη κέντρισε το ενδιαφέρον των μαθητών, που επιδίωξαν να έρθουν κοντά με μια σειρά από κοινά παιχνίδια. Μέσα από αυτά, προσπάθησαν να προβάλουν το ταξίδι ως το μεγαλύτερο και καλύτερο δάσκαλο της ζωής.
Ο συνδυασμός παλιών παραδοσιακών παιχνιδιών με αποφθέγματα του Νίκου Καζαντζάκη συντέλεσαν στη δημιουργία του παραπάνω εγχειρήματος. Οι μαθητές των ΓΕ.Λ. Αμαρύνθου και Ερέτριας, παίζοντας μήλα, τζαμί, τυφλόμυγα, κουτσό και άλλα, δίδοντας σ' αυτά συμβολικό χαρακτήρα, ταξίδεψαν στη ζωή και διδάχτηκαν το Χρέος, τον Αγώνα, την Ελευθερία, την Πατρίδα, τον Άνθρωπο.
Τέλος, πρέπει να σημειωθεί και η συμμετοχή των φοιτητών του Παιδαγωγικού τμήματος δημοτικής εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου της Δυτικής Μακεδονίας. Συνέπραξαν με τη δημιουργία βίντεο, όπου υπόσχονταν ότι θα προσπαθήσουν να γίνουν δάσκαλοι, που θα οδηγήσουν τους μικρούς τους μαθητές στο φως και την ελευθερία.
Μετά την ολοκλήρωση των συνεργασιών, οι μαθητές της Β΄ Λυκείου του ΓΕ.Λ. Αμαρύνθου θέλησαν να

δημιουργήσουν μια ταινία μικρού μήκους, με τίτλο "ο καθρέφτης της ζωής μου".
Η συνομιλία χωρίων από το έργο του μεγάλου λογοτέχνη, σε συνδυασμό με αποσπάσματα κινηματογραφικών έργων και τηλεοπτικών σειρών, που βασίστηκαν σε αυτό, αποτέλεσαν το σενάριο της ταινίας. Με εξομολογητικό τρόπο, ο ήρωας της ταινίας αναφέρεται στα πεπραγμένα της επίγειας ζωής του

8. Πόροι - υλικά - εξοπλισμός
Όσον αφορά στους οικονομικούς πόρους, τους σχετικούς με τις μετακινήσεις, οι οποίες αποτελούσαν ένα μεγάλο μέρος του προγράμματος, καλύφθηκαν από τα ίδια τα παιδιά και τους γονείς τους. Τα διάφορα υλικά σε χαρτική ύλη και αλλά αναλώσιμα κάλυψε το λύκειο Αμαρύνθου, κατόπιν συνεννόησης με τη σχολική επιτροπή του δήμου. Ως εξοπλισμός χρησιμοποιήθηκαν οι σχολικές βιβλιοθήκες, τα σχολικά βιβλία, το διαδίκτυο, ένας βιντεοπροβολέας καθώς και μια φωτογραφική μηχανή και ένα κινητό τηλέφωνο, που χειρίζονταν κάποιοι μαθητές ως κάμερες.

Τα μέσα και τα υλικά των μαθητών σε όλη αυτήν τη διαδικασία ήταν πενιχρά και περιορισμένα. Παρόλα αυτά έγιναν ανεκτίμητα εργαλεία, ικανά για να πραγματοποιήσουν τις δράσεις τους και να ολοκληρωθεί το πρόγραμμα, χωρίς ελλείψεις και προβλήματα.

9. Σχολικά βιβλία και αξιοποίησή τους
Το γνωστικό αντικείμενο των μαθητών μας, αρχικά, αντλήθηκε, κυρίως, μέσα από τα σχολικά βιβλία. Τα αποσπάσματα από τα έργα *"Αναφορά στον Γκρέκο"* και *"Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά"*, τα οποία περιλαμβάνονται στα σχολικά βιβλία Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ήταν η πυξίδα τους στο ταξίδι αυτό της γνώσης και της δημιουργίας.
Η επιλογή αυτή των εκπαιδευτικών, να στηριχτούν κυρίως στα σχολικά βιβλία, ήταν συνειδητή και σκόπιμη. Ήθελαν να υποδείξουν πως η γνώση βρίσκεται δίπλα στους μαθητές τους, κοντά τους. Τέλος, οι μαθητές του ΓΕ.Λ. Αμαρύνθου αναζήτησαν περισσότερες πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα, ανατρέχοντας και σε συγκεκριμένα συγγράμματα, τα οποία και παραθέτουμε στο τέλος.

Επίλογος - αξιολόγηση
Με βάση τη συνολική αξιολόγηση, τα συμπεράσματα όλων είναι τα εξής: μαθητές και εκπαιδευτικοί γνώρισαν καλύτερα, κατανόησαν και αγάπησαν το στοχαστή και άνθρωπο Νίκο Καζαντζάκη. Τον ένιωσαν δίπλα τους ως δάσκαλο, καθοδηγητή, φίλο, συνοδοιπόρο και εκφραστή της δικιάς τους εποχής, των δικών τους προβλημάτων και προβληματισμών.

Οι μαθητές, μέσα από τα έργα του μεγάλου λογοτέχνη και την προσωπικότητα του δάσκαλου, όπως αυτή διαφαίνεται στη "Νέα παιδαγωγική", κατάφεραν να εμβαθύνουν στη γνώση, να αισθανθούν και να ονειρευτούν, να εκφραστούν και να επικοινωνήσουν με τους άλλους.
Επίσης, κατάφεραν να προσεγγίσουν επιτυχώς δύσκολες έννοιες, όπως το χρέος, η ελευθερία, ο αγώνας, η πατρίδα, η φιλία, η αγάπη, η ανιδιοτέλεια, ο αλληλοσεβασμός, η κατανόηση, η συμπαράσταση, ο Θεός.
Αξίζει να επισημανθεί ότι μεταξύ των σχολείων και των εμπλεκόμενων φορέων υπήρξε άψογη επικοινωνία και συνεργασία. Το γεγονός αυτό μας χαροποίησε όλους, μας ανατροφοδότησε θετικά και μας ενεργοποίησε για μελλοντικές δράσεις, από κοινού.

Βιβλιογραφία

Βυγκότσκι Σ. Λεβ (2008). *Σκέψη και γλώσσα,* (Ροδή Αντζελίνα, Μετάφρ.). Αθήνα: Γνώση.
Καζαντζάκης Νίκος (1964). *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2010). *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται.* Εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2012). *Ο Καπετάν Μιχάλης.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2008). *Ο τελευταίος πειρασμός.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2008). *Ο φτωχούλης του Θεού.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2014). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2009). *Οι αδερφοφάδες.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2010). *Βραχόκηπος.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2009). *Ασκητική.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2009). *Ταξιδεύοντας Αγγλία.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2009). *Ταξιδεύοντας Ισπανία.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2006). *Ταξιδεύοντας Ιαπωνία - Κίνα.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2010). *Ταξιδεύοντας Ρουσία.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Καζαντζάκης Νίκος (2004). *Ταξιδεύοντας: Ιταλία - Αίγυπτος - Σινά - Ιερουσαλήμ - Κύπρος - Ο Μοριάς.* Εκδ. Καζαντζάκη.
Κουτσελίνη, Μ. και Θεοφιλίδης, Χ. (2002), *Διερεύνηση και Συνεργασία.* Αθήνα: Γρηγόρη.
Ματσαγγούρας, Ηλ. (1999). *Η Σχολική Τάξη.* Αθήνα: Γρηγόρης
Τζεδόπουλος Γιώργος, Κατσάπης Κώστας, Γεωργακοπούλου Φωτεινή, Βαρλάς Μιχάλης, Λαλιώτου Ιωάννα (2007). *Πέρα από την Καταστροφή.* Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Βουλή των Ελλήνων.
Χρυσαφίδης, Κ. (2006), *Βιωματική- Επικοινωνιακή Διδασκαλία.* Αθήνα: Gutenberg.

Φιλμογραφία

Καζαντζάκης Νίκος (1964). *Αλέξης Ζορμπάς.* Σκηνοθεσία για τον κινηματογράφο Μιχάλης Κακογιάννης
Καζαντζάκης Νίκος (1957). *Εκείνος που έπρεπε να πεθάνει ή ο Χριστός ξανασταυρώνεται.* Σκηνοθεσία για τον κινηματογράφο Ζυλ Ντασέν.
Καζαντζάκης Νίκος (1988). *Ο τελευταίος πειρασμός.* Σκηνοθεσία για τον κινηματογράφο Μάρτιν Σκορτσέζε.
Καζαντζάκης Νίκος (1975-1976). *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται.* Σκηνοθεσία για την τηλεόραση Βασίλης Γεωργιάδης.

Ελένη Ιωαννίδου
Μαρίνα Τουτουδάκη

Καζαντζάκης: εργογραφία, βιογραφία και γαλλικός πολιτισμός. Διαθεματική, διεπιστημονική και διαπολιτισμική δράση

1. Βασικά χαρακτηριστικά της προσέγγισής μας

1.1. Δράση διεπιστημονική
Είναι διεπιστημονική, γιατί αφορά σε διαφορετικά επιστημονικά αντικείμενα, στηρίζεται στη συσχέτιση τριών μαθημάτων, που υπάρχουν στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών (γαλλικά, νεοελληνική γλώσσα, κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας) και οδηγεί στη δημιουργία δεσμών αλληλοσυμπλήρωσης ή συνεργασίας, ερμηνειών και αμοιβαίων δράσεων, σε διάφορα επίπεδα (στόχοι, αντικείμενο σπουδών, όροι και έννοιες, στρατηγικές εκμάθησης, τεχνικές, δεξιότητες, κλπ) (Ματσαγγούρας, 2002).

1.2. Δράση διαθεματική
Διαθεματική, επειδή βασίζεται στην αλληλεπίδραση στοιχείων, που υπερβαίνουν τα όρια διακριτών μαθημάτων του αναλυτικού προγράμματος σπουδών (γαλλικά, νεοελληνική γλώσσα, κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας), με σκοπό την αφομοίωση επιμέρους γνώσεων, που σχετίζονται με την ανάπτυξη ενός γενικότερου θέματος: της σχέσης του Καζαντζάκη με το γαλλικό πολιτισμό (Ματσαγγούρας, 2003).

1.3. Δράση διαπολιτισμική
Αναπτύσσεται μέσα από την ισότιμη συνάντηση, αλληλεπίδραση, επικοινωνία και αλληλοεμπλουτισμό δύο διαφορετικών γλωσσών και πολιτισμών. Δύο γλώσσες - πολιτισμοί αλληλεπιδρούν οριζόντια και συνεργικά και αποτελούν τους δύο διαφορετικούς δρόμους, μέσω των οποίων οι μαθητές έρχονται σε επαφή με το ίδιο θέμα (Δαμανάκης, 1998).

2. Προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της δράσης (Frey, 1986)

Προτού αναφερθούμε πιο συγκεκριμένα στη διδακτική διαδικασία και στη μεθοδολογία, που ακολουθήθηκε, θεωρούμε αναγκαίο να αναφερθούμε στις προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση μια τέτοιας διδακτικής προσέγγισης.

- Συνεργασία μεταξύ των καθηγητών
- Οριστικοποίηση από κοινού των διδακτικών, παιδαγωγικών και γνωστικών στόχων
- Κοινή χρήση των αναλυτικών προγραμμάτων
- Καθορισμός από τον κάθε καθηγητή των εργαλείων και του διδακτικού υλικού
- Ευελιξία στο ωράριο (επιπλέον ώρες διδασκαλίας εκτός ωρολογίου προγράμματος, στο πλαίσιο πολιτιστικού προγράμματος)
- Ενημέρωση των μαθητών για τον τρόπο εργασίας
- Εξασφάλιση υλικοτεχνικής δομής: αίθουσας εξοπλισμένης με υπολογιστές και διαδραστικό πίνακα, αίθουσας προβολών, σύνδεσης στο ίντερνετ, εξασφάλιση εξωσχολικών βιβλίων καθώς και ταινιών στα ελληνικά και γαλλικά
- Συναίνεση μεταξύ των καθηγητών για το παραγόμενο υλικό

3. Διδακτική διαδικασία (Bloom κ.α., 1956· Gardner, 1993· Σεργή, 1987)

3.1. Διδακτικοί σκοποί
Οι μαθητές:

- Να αισθάνονται, να εκφράζουν και να ερμηνεύουν έννοιες, σκέψεις, συναισθήματα

- Να συνειδητοποιήσουν τη σπουδαιότητα της δημιουργικής έκφρασης των ιδεών και των εμπειριών
- Να καλλιεργήσουν την ευαισθησία και την πολιτιστική έκφραση
- Να στοχαστούν σε δύο διαφορετικούς πολιτισμούς
- Να μάθουν να μαθαίνουν
- Να μάθουν να δημιουργούν

3.2. Διδακτικοί στόχοι
3.2.1. Γνωστικοί

- Να γνωρίσουν τη ζωή και το έργο του Καζαντζάκη
- Να συνειδητοποιήσουν τη σχέση του Καζαντζάκη με την ελληνική και γαλλική γλώσσα και τον πολιτισμό
- Να συνειδητοποιήσουν τη δύναμη της ελληνικής και γαλλικής γλώσσας ως μέσου διακίνησης ανθρώπινων και παγκόσμιων αξιών

3.2.2. Συναισθηματικοί

- Να αισθάνονται και να εκφράζονται μέσα από την τέχνη - λογοτεχνία
- Να αποδέχονται τις απόψεις των άλλων και να συνεργάζονται αποτελεσματικά

3.2.3. Ψυχοκινητικοί

- Να αναπτύξουν δεξιότητες στις νέες τεχνολογίες
- Να εκφραστούν μέσα από τη τέχνη

3.2.4. Κοινωνικοπολιτικοί

- Να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής και γαλλικής γλώσσας

3.2.5. Επικοινωνιακοί

- Να παράγουν προσωπικό (προφορικό και γραπτό) λόγο, στον οποίο να εκφράζουν σκέψεις, συναισθήματα και βιώματα, αναπτύσσοντας γλωσσικές δεξιότητες.

3.2.6. Γλωσσικές δεξιότητες
Α) δεξιότητα λεκτική: να κατανοήσουν και να αφομοιώσουν το λεξιλόγιο των λογοτεχνικών κειμένων - αποσπασμάτων, που μελέτησαν, και των ταινιών, που παρακολούθησαν (στα ελληνικά και στα γαλλικά)
Β) Να αναγνωρίζουν τα βασικά χαρακτηριστικά των κειμενικών ειδών, που χρησιμοποιήθηκαν στη δράση (στα ελληνικά και στα γαλλικά)
Γ1) (στα ελληνικά): να παράγουν διαφορετικά κειμενικά είδη
Γ2) Συντακτική (στα γαλλικά)
Je me souviens de + ουσιαστικό
Je me souviens de + αναφορική αντωνυμία (ο οποίος)
Je me souviens de + αναφορική αντωνυμία (το οποίο)
Je me souviens de + πώς, πότε, πόσο
Δ) γραμματική (στα γαλλικά): αόριστος-παρατατικός
Ε) στιλιστική (στα γαλλικά): εξοικείωση με τον τρόπο γραφής του Ζορζ Περέκ στο έργο του «Θυμάμαι».

3.3. Μεθολογία (Frey, 1986· Ταρατόρη-Τσαλκατίδου, 2002)
Μέθοδος: «δρασιακή» (actionnelle) - έρευνας, δράσης (βιωματική-διερευνητική), που προτείνει πρότζεκτ και εργασίες σε δύο διαφορετικές γλώσσες, στις οποίες οι μαθητές εμπλέκονται προσωπικά.
Κατά τη μαθησιακή διαδικασία πρωταρχικός σκοπός μας υπήρξε:

- Η ενεργητική συμμετοχή των μαθητών στην οργάνωση του μαθήματος

- Η ομαδική δραστηριότητα
- Η ανάπτυξη κριτικής σκέψης, μέσω της άσκησής τους στην έρευνα, τη συλλογή και την επεξεργασία πληροφοριών
- Η βιωματική μάθηση και η δημιουργία νοήματος, μέσα από την αξιοποίηση των προσωπικών βιωμάτων των μαθητών και την εστίαση σε εμπειρίες, που έχουν θετική παιδευτική αξία (Evans, 1994).

3.4. Τρόπος εργασίας
Ατομικός και συλλογικός, κατά τις ώρες του μαθήματος αλλά και εκτός ωρών διδασκαλίας, στο πλαίσιο σχετικού πολιτιστικού προγράμματος.

3.5. Εξέλιξη διδακτικής διαδικασίας στη ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

3.5.1. Ορισμός θέματος
Προτείναμε στα παιδιά να δουλέψουμε πάνω στο έργο του Καζαντζάκη, με αφορμή το απόσπασμα από το έργο «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά», που διδάσκονται οι μαθητές της Γ τάξης.

3.5.2. Συγκρότηση ομάδων
Την ομάδα αποτέλεσε ένα από τα τμήματα της Γ τάξης του σχολείου, στο οποίο οι μαθητές διδάσκονταν ως δεύτερη ξένη γλώσσα τα γαλλικά. Το τμήμα, σε κάποιες από τις δραστηριότητες, χωρίστηκε σε υποομάδες, η συγκρότηση των οποίων έγινε από τα παιδιά.

3.5.3. Καθορισμός σκοπού και στόχων
Οι βασικοί διδακτικοί στόχοι ανακοινώθηκαν στα παιδιά και συμπληρώθηκαν με βάση τις επιθυμίες τους.

3.5.4. Χωρισμός θεματικών ενοτήτων - Προγραμματισμός δράσεων
Μελέτη βιογραφίας - εργογραφίας Καζαντζάκη: με αφετηρία την προβολή μιας power point παρουσίασης με φωτογραφίες και πληροφορίες από τη διδάσκουσα, οι μαθητές προχώρησαν σε αναζήτηση οπτικοακουστικού υλικού και οργάνωσαν την παρουσίασή του στην ομάδα.
Μελέτη του αποσπάσματος από το έργο «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά», που περιλαμβάνεται στο βιβλίο της Γ τάξης. Στους μαθητές ζητήθηκε να γράψουν σύντομα κείμενα σχολιασμού χωρίων του κειμένου.
Ακρόαση συνεντεύξεων - ομιλιών του Καζαντζάκη.
Επίσκεψη στο Μουσείο Καζαντζάκη και παρακολούθηση εκπαιδευτικού προγράμματος. Ακολούθησε κριτικός στοχασμός και συζήτηση.
Παρακολούθηση σχετικών ταινιών: «Zorba the Greek» και «Ο άνθρωπος, που έπρεπε να πεθάνει» (η τελευταία στα γαλλικά με ελληνικούς υπότιτλους).
Φωτογράφιση.
Δραματοποίηση του αποσπάσματος.
Μελέτη και άλλων αποσπασμάτων (επιλογή της διδάσκουσας) από το έργο «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά».
Μελέτη ολόκληρου του έργου από όσους μαθητές ήθελαν.

3.5.5. Παραγωγή γραπτού λόγου
Οι μαθητές εξέφρασαν τα συναισθήματα και τις σκέψεις, που τους γέννησε η επαφή με τον καζαντζακικό λόγο σε μικρά ή μεγαλύτερα κείμενα διαφορετικών ειδών (διάλογο, επιστολή, δοκίμιο, ημερολόγιο), διαδικασία, που συνεχίστηκε και μετά την ολοκλήρωση της διδασκαλίας του αποσπάσματος, παράλληλα με τη μελέτη άλλων αποσπασμάτων ή ολόκληρου του έργου. Οι μαθητές είχαν την επιλογή να εργαστούν ατομικά ή σε μικρές ομάδες.

3.5.6. Σύνθεση - οργάνωση υλικού - Οργάνωση της παρουσίασης
Οι μαθητές επέλεξαν αποσπάσματα από τα κείμενά τους, χρησιμοποίησαν φωτογραφίες, που επέλεξαν, καθώς και μία από αυτές που οι ίδιοι δημιούργησαν, και τα συνέθεσαν σε μικρό βίντεο.

3.5.7. Αξιολόγηση
Η αξιολόγηση έγινε στο τέλος του σχολικού έτους, την τελευταία ώρα διδασκαλίας του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.

3.6. Εξέλιξη διδακτικής διαδικασίας στο ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΓΑΛΛΙΚΩΝ

Για τα γαλλικά χρειάστηκαν 11 συνεδρίες δυο διδακτικών ωρών.

3.6.1. Η πρώτη συνεδρία είχε στόχο την ανακάλυψη της ζωής και του έργου του Καζαντζάκη. Οι μαθητές, μέσα από μια σύντομη βιογραφία, που τους διανεμήθηκε σε φωτοτυπία, κλήθηκαν να κατανοήσουν τη σχέση του με τη Γαλλία και το γαλλικό πολιτισμό και, παράλληλα, σε επίπεδο γλωσσικό, να ανακαλύψουν λεξιλόγιο σχετικό.
Παράλληλα, προβλήθηκαν φωτογραφίες, σχετικές με τη ζωή του από την ιστοσελίδα
http://www.historical-museum.gr/webapps/kazantzakis-pages/fr/life/photos.php
Στο σπίτι οι μαθητές θα έπρεπε και να περιηγηθούν στην ιστοσελίδα http://www.historical-museum.gr/webapps/kazantzakis-pages/fr/life/photos.php

3.6.2. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης συνεδρίας οι μαθητές, με τη βοήθεια της φωτοτυπίας, που τους διανεμήθηκε στο προηγούμενο μάθημα, θα έπρεπε να διηγηθούν προφορικά, στα γαλλικά, τα βασικά στάδια της ζωής του Καζαντζάκη, χρησιμοποιώντας τον αόριστο και τον παρατατικό. Σαν δεύτερη δραστηριότητα, στην τάξη, ανατέθηκε στους μαθητές να γράψουν στα γαλλικά, συλλογικά, λεζάντες κάτω από φωτογραφίες του Καζαντζάκη, με σκοπό τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου. Στο σπίτι ζητήθηκε να γράψουν μια σύντομη βιογραφία του Καζαντζάκη.

3.6.3. Στην τρίτη συνεδρία οι μαθητές, έχοντας ήδη ανακαλύψει τη σχέση της ζωής και του έργου του Καζαντζάκη με τα γαλλικά και τη Γαλλία, κλήθηκαν να σκεφτούν πώς θα μπορούσαμε να δείξουμε αυτή τη σχέση. Μετά από μια προβολή σε power point από την καθηγήτρια για τη σχέση του Καζαντζάκη με τη Γαλλία και τη μελέτη σχετικών αποσπασμάτων από το έργο του Καζαντζάκη, όπου ανακαλύψαμε αξίες κοινές με το γαλλικό πολιτισμό, οι μαθητές κλήθηκαν να δημιουργήσουν, στο σπίτι, ανά ομάδες, ένα power point με εικόνες και λεζάντες, που να δείχνει τη σχέση του Καζαντζάκη με τη Γαλλία.

3.6.4. Η τέταρτη συνεδρία είχε στόχο το θέμα του διαγωνισμού Γαλλοφωνίας 2017 (Αναπαράσταση μιας φωτογραφίας του παρελθόντος) και τη σύνδεσή του με το δικό μας πρότζεκτ.

Οι μαθητές, αφού παρουσίασαν τα power point, που είχαν δημιουργήσει, όπου χρησιμοποίησαν στοιχεία από το έργο «Αυτός που πρέπει να πεθάνει» καθώς και από έργα του συγγραφέα, γραμμένα στα γαλλικά, και αποσπάσματα έργων του στα ελληνικά, στα οποία παρουσιάζονται αξίες της γαλλικής κοινωνίας, κλήθηκαν να σκεφτούν τι σχετικό θα μπορούσαν να κάνουν για το διαγωνισμό γαλλοφωνίας (παρουσίαση του θέματος και των όρων). Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να προταθεί από τους μαθητές η συμμετοχή στο διαγωνισμό με μια δική τους φωτογραφία - αναπαράσταση σκηνής από την ταινία «Ζορμπάς» και η συγγραφή αναμνήσεων- η οποία θα έπρεπε να είναι σύμφωνη με το θέμα του διαγωνισμού γαλλοφωνίας 2017, δηλαδή ίδια με τον τρόπο γραφής του συγγραφέα Ζορζ Περέκ στο έργο του «Θυμάμαι». Στο σπίτι, οι μαθητές κλήθηκαν, ανά ομάδες, να προτείνουν μια φωτογραφία του Καζαντζάκη.

3.6.5. Κατά τη διάρκεια της πέμπτης συνεδρίας έγινε προβολή της ταινίας «Ο άνθρωπος, που έπρεπε να πεθάνει», στα γαλλικά, με ελληνικούς υπότιτλους.

3.6.6. Στην έκτη συνεδρία έγινε η επιλογή τής προς αναπαράσταση φωτογραφίας καθώς και η διανομή των ρόλων και η ανάθεση εύρεσης των ρούχων και της κατάλληλης τοποθεσίας για τη φωτογράφιση. Στη συνέχεια, οι μαθητές ανακάλυψαν τον συγγραφέα Ζορζ Περέκ και το έργο του «Θυμάμαι», μέσα από την ανάγνωση αποσπασμάτων του έργου στα γαλλικά. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη διδασκαλία της φράσης «je me souviens-θυμάμαι + ουσιαστικό». Στο σπίτι, οι μαθητές κλήθηκαν να γράψουν στα γαλλικά 10 φρά-

σεις ο καθένας, ακολουθώντας αυτή τη συντακτική δομή, για να μιλήσουν για την παιδική τους ηλικία.

3.6.7. Η έβδομη συνεδρία είχε στόχο τη συνειδητοποίηση, από την πλευρά των μαθητών, της γαλλικής γλώσσας, ως μέσου έκφρασης και παραγωγής λογοτεχνικού κειμένου. Οι φράσεις, που ζητήθηκαν από τη προηγούμενη συνεδρία, γράφτηκαν στον πίνακα, έγινε συλλογική διόρθωση και εμπλουτίστηκαν με νέες συντακτικές δομές της φράσης «je me souviens-θυμάμαι»: je me souviens de + ρήμα, je me souviens + αναφορική αντωνυμία, je me souviens + επίρρημα. Ζητήθηκε από τους μαθητές, στο σπίτι, να γράψουν ο καθένας δέκα φράσεις, με την καινούργια συντακτική δομή.

3.6.8. Κατά τη διάρκεια της όγδοης συνεδρίας προβλήθηκε το έργο «Ζορμπάς» και ζητήθηκε από τους μαθητές να γράψει ο καθένας δέκα λέξεις στα γαλλικά, για δέκα πράγματα ή θέματα, που τους εντυπωσίασαν στο έργο.

3.6.9. Στην ένατη συνεδρία μελετήθηκαν μικρά αποσπάσματα από το έργο του Καζαντζάκη «Ζορμπάς» στα γαλλικά, με παράλληλη μετάφραση στα ελληνικά, με σκοπό την ανακάλυψη διαφορετικών θεμάτων του έργου αλλά και τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου των μαθητών στα γαλλικά. Στη συνέχεια, έγινε προβολή της φωτογραφίας, που αναπαριστά αυτή που είχε επιλεγεί και ζητήθηκε από τους μαθητές να γράψουν στον πίνακα, μπαίνοντας στη θέση του Καζαντζάκη ή του Ζορμπά, αναμνήσεις, που τους ξυπνάει αυτή η φωτογραφία, ξεκινώντας τις φράσεις τους με το «je me souviens -Θυμάμαι».

Στο σπίτι, κλήθηκαν, χρησιμοποιώντας τις λέξεις, που είχαν σημειώσει, όταν είδαν το έργο, να γράψουν, ανά ομάδες, με τον ίδιο τρόπο, δέκα φράσεις, που αφορούν σε διαφορετικά θέματα: στη φύση, στο χαρακτήρα του Ζορμπά, στα συναισθήματα του Ζορμπά, στα συναισθήματα του Καζαντζάκη και στην κοινωνία.

3.6.10. Η δέκατη και η ενδέκατη συνεδρία είχαν στόχο την οριστικοποίηση των φράσεων, που θα χρησιμοποιηθούν για τη παραγωγή του τελικού λογοτεχνικού κειμένου και της παρουσίασής του. Έγινε αναγραφή των φράσεων στον πίνακα, με συλλογική διόρθωση και ακολούθησε η ανάγνωσή τους.

Ακολούθησαν:
- Χωρισμός των μαθητών σε ομάδες των 6 και κατανομή εργασιών
- Επιλογή φράσεων και τρόπου παρουσίασης
- Μαγνητοφώνηση των επιλεγμένων φράσεων
- Επιλογή μουσικής επένδυσης για το βίντεο
- Δημιουργία βίντεο

Η τελική παρουσίαση έγινε υπό την επίβλεψη των διδασκόντων.

Επίλογος

Ως συμπέρασμα της δράσης μας, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε τα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας διαθεματικής, διεπιστημονικής και διαπολιτισμικής δράσης, τονίζοντας τα οφέλη για τους μαθητές μας.

Η δράση αυτή συνέβαλε στην ενεργοποίηση του δυναμικού του κάθε μαθητή χωριστά, μέσα από διαφορετικές στρατηγικές μάθησης. Ο μαθητής, που εργάζεται σε μια τέτοια δράση, επικεντρώνεται τόσο στο «πώς θα μάθει», δηλαδή στην ανάπτυξη της δικής του στρατηγικής μάθησης, όσο και στην εδραίωση δεσμών, ανάμεσα σε διαφορετικά μαθήματα, στοιχείο, που επιτρέπει την καλύτερη αφομοίωση γνώσεων και ανάπτυξη δεξιοτήτων. Κατά συνέπεια, αυτός ο τρόπος εργασίας διασφάλισε, κατά τη γνώμη μας, μια μάθηση πιο ουσιαστική, συγκεκριμένη και γενική ταυτόχρονα. Οι δραστηριότητες, που αναπτύχθηκαν, βελτίωσαν τις σχέσεις μεταξύ των καθηγητών και μαθητών και συνέβαλαν σε μια καλύτερη κοινωνική και πολιτιστική αλληλεπίδραση, μέσα στο σχολείο.
Ωστόσο, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι αυτός ο τρόπος εργασίας είναι χρονοβόρος και, σε καμία περίπτωση, δεν μπορεί να γίνει αυτοσκοπός. Θεωρούμε, όμως, ότι διευκόλυνε την ενεργοποίηση γνωστικών διαδικασιών, που επέτρεψαν την καλύτερη αφομοίωση της καθολικότητας του έργου του Καζαντζάκη.

Με την εμπειρία, που αποκομίσαμε, την επόμενη φορά, που θα τολμήσουμε κάτι αντίστοιχο, ελπίζουμε ότι θα είμαστε σε θέση να οργανώσουμε περισσότερες και πιο σύνθετες δραστηριότητες, για να επιτύχουμε ακόμα καλύτερα αποτελέσματα.

Βιβλιογραφία

Βιβλία - Μελέτες

Bloom, B., Englehart, M. Furst, E., Hill, W., & Krathwohl, D. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals.* Handbook I: Cognitive domain. New York, Toronto: Longmans, Green.

Δαμανάκης, Μ. (1998). *Η Εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα.* Αθήνα: Gutenberg - Δαρδανός.

Evans, N. (1994). *Experiential Learning for All.* London, New York: Cassell

Frey, K. (1986). *Η «Μέθοδος Project».* Μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη. (Μτφρ. Μάλλιου, Κ.). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Gardner, H. (1993). *Multiple Intelligences.* New York: Basic Books

Gather, T. (2000). *Innover au sein de l'établissement scolaire.* Paris: ESF

Ματσαγγούρας, Η. (2003). *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση.* Αθήνα: Γρηγόρης

Morin E. (2006). *Les sept savoirs nécessaires* in Revue de Mauss No28 Recherches Penser la crise à l'école

Payette M. (2001). *Interdisciplinarité: clarification des concepts.* Interactions

Ταρατόρη - Τσαλκατίδου Ε. (2002). *Η Μέθοδος Project στη Θεωρία και στην Πράξη.* Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Σεργή, Λ. (1987). Δραματική Έκφραση και Αγωγή του Παιδιού. Αθήνα: Gutenberg.

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά

Lenoir Yves (2015). *Quelle interdisciplinarité à l' école, Les Cahiers pédagogiques* - Juillet, 1-8

Ματσαγγούρας, Η. (2002). Διεπιστημονικότητα, διαθεματικότητα και ενιαιοποίηση στα νέα Προγράμματα Σπουδών: Τρόποι οργάνωσης της σχολικής γνώσης. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων,* 7, 19-36

URLs - Διευθύνσεις διαδικτύου

Aroq, C., Niclot, D. (2006). *Développer les démarches et les apprentissages interdisciplinaires dans l'enseignement secondaire.* Rapport d'activités du Groupe de Formation par la Recherche (GFR de 2 ans de janvier 2005 à décembre 2006), p.4. Μέσω διαδικτύου: https://www.erudit.org/fr/revues/rse/1998-v24-n1-rse1840/031960ar.pdf [προσπέλαση 9/10/-17]

Fourez, G., (1998). *Se représenter et mettre en œuvre l'interdisciplinarité à l'école.* Revue des sciences de l'éducation, vol. 24, n° 1, 31-50. Μέσω διαδικτύου: https://www.erudit.org/fr/revues/rse/1998-v24-n1-rse1840/031960ar.pdf [προσπέλαση 10 /10/17]

Morin E. (1994), Sur l'interdisciplinarité, Bulletin Interactif du Centre International de Recherches et Études transdisciplinaires n° 2 - Juin. Μέσω διαδικτύου: http://ciret-transdisciplinarity.org/bulletin/b2c2.php [προσπέλαση 28 /09/17]

Puren Christian (2013), *La pédagogie de projet dans la mise en œuvre de la perspective actionnelle* Dossier de travail des journées de formation '(Se) former à la pédagogie de projet', Institut français de Fès, 8-10 avril. Consulté en ligne à: http://www.christianpuren.com/mes-travaux-liste-et-liens/2014b [προσπέλαση 4 /09/17]

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Α2

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Μαρία Χατζηαποστόλου

"Σώπα, δάσκαλε, ν' ἀκούσουμε τὸ πουλί!"

Η κρητική ματιά στην Παιδεία

«Μᾶς εἶχε ἔρθει σπουδασμένος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα κι εἶχε φέρει, λέει, μαζί του τὴ Νέα Παιδαγωγική. Θαρρούσαμε πὼς θά 'ταν καμιὰ νέα γυναίκα καὶ τὴν ἔλεγαν Παιδαγωγική˙ μὰ ὅταν τὸν ἀντικρίσαμε γιὰ πρώτη φορὰ ἦταν ὁλομόναχος˙ ἡ Παιδαγωγικὴ ἔλειπε, θά 'ταν σπίτι». Γεμάτος απορίες ο μικρός μαθητής Καζαντζάκης δεν άντεξε κι έτσι: «Μιὰ μέρα ἔδεσα κόμπο τὴν καρδιά μου, σήκωσα τὸ δάχτυλο: – Ποῦ εἶναι, κὺρ δάσκαλε, ρώτησα, ἡ Νέα Παιδαγωγική; γιατί δὲν ἔρχεται στὸ σκολειό; Τινάχτηκε ἀπὸ τὴν ἕδρα, ξεκρέμασε ἀπὸ τὸν τοῖχο τὸ βούρδουλα» (Καζαντζάκης, 2009a: 58). Η απορία των μαθητών για την «άγνωστη κυρία», «τη Νέα Παιδαγωγική», όχι μόνο δεν λύθηκε, αλλά αυξήθηκε ακόμη περισσότερο, αφήνοντας έκπληκτο τον μικρό Καζαντζάκη ν' αναρωτιέται για ποιον άραγε λόγο υπέστη την τόσο άδικη και απρόσμενη τιμωρία.

Αλλά στην πορεία -με το πρώτο ξάφνιασμα της νιότης- τα ερωτήματα του νεαρού Καζαντζάκη γίνονται ολοένα πιο πολύπλοκα και πολυσύνθετα και ο ίδιος τολμά να ρωτήσει για την παντοδυναμία του Θεού καθώς, «Μιὰν ἄλλη μέρα ὅμως δὲν κρατήθηκα˙ μᾶς δίδασκε πὼς ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος. Σήκωσα τὸ καλαμάρι μου. – Μπορεῖ, κύριε καθηγητά, τὸν ρώτησα, μπορεῖ ὁ Θεὸς νὰ κάμει ὥστε τοῦτο τὸ καλαμάρι νὰ μὴν ἔχει γίνει ποτέ; Ὁ κακόμοιρος ἀρχιμαντρίτης συλλογίστηκε μιὰ στιγμή, ἄναψε τὸ πρόσωπό του, μοχτοῦσε νὰ βρεῖ ἀπάντηση˙ τέλος, μὴν μπορώντας, ἅρπαξε τὸ κληροκούτι καὶ μοῦ τὸ πέταξε στὰ μοῦτρα. Σηκώθηκα ἀπάνω: – Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπάντηση, τοῦ εἶπα μὲ ἀλαζονικὴ σοβαρότητα» (Καζαντζάκης, 2009b: 119). Γιατί αυτή είναι η ομορφιά της μάθησης, η δημιουργία νέων ερωτημάτων, η ολοένα αυξανόμενη δίψα, που ταλανίζει την ψυχή κι έτσι τη δικαιώνει, μέσα από την πραγμάτωση του ανθρώπου.

Όμως, «Μιὰ μέρα, ἦταν ἄνοιξη, χαρὰ Θεοῦ, τὰ παράθυρα ἦταν ἀνοιχτὰ κι ἔμπαινε ἡ μυρωδιὰ ἀπὸ μιὰν ἀνθισμένη μανταρινιὰ στὸ ἀντικρινὸ σπίτι˙ τὸ μυαλό μας εἶχε γίνει κι αὐτὸ ἀνθισμένη μανταρινιὰ καὶ δὲν μπορούσαμε πιὰ ν' ἀκοῦμε γιὰ ὀξεῖες καὶ περισπωμένες. Κι ἴσια ἴσια ἕνα πουλὶ εἶχε καθίσει στὸ πλατάνι τῆς αὐλῆς τοῦ σκολειοῦ καὶ κελαηδοῦσε. Τότε πιὰ ἕνας μαθητής, χλωμός, κοκκινομάλλης, πού 'χε ἔρθει ἐφέτο ἀπὸ τὸ χωριό, Νικολιὸ τὸν ἔλεγαν, δὲ βάσταξε, σήκωσε τὸ δάχτυλο: – Σώπα, δάσκαλε, φώναξε˙ σώπα, δάσκαλε, ν' ἀκούσουμε τὸ πουλί!» (Καζαντζάκης, 2009c: 58). Η συγκλονιστική αυτή μαρτυρία, που μας έρχεται από *την Αναφορά στὸν Γκρέκο,* φανερώνει τη λαχτάρα των παιδιών για μια ζωή αληθινή καθώς και το αλάνθαστο κριτήριό τους να διακρίνουν την ουσία των πραγμάτων. Η Άνοιξη, που κυρίευσε κατά κράτος τις ψυχές των παιδιών, είναι παρούσα εδώ.

Ο Νίκος Καζαντζάκης κηρύσσει την αγάπη για τη ζωή, τον αγώνα για την ελευθερία, την ομορφιά της αταξίας αλλά και το μυστήριο της γνώσης. Για τούτο η ευθύνη του δασκάλου είναι μεγάλη καθώς -κατά την καζαντζάκεια θεώρηση- ο δάσκαλος έχει χρέος να πλάσει ελεύθερους ανθρώπους με κριτική και δημιουργική σκέψη. Μάλιστα, σ' αυτό το σημείο, ο συγγραφέας έρχεται να συναντήσει ένα μεγάλο Πατέρα της Εκκλησίας, καθώς ο καλός δάσκαλος, κατά τον Ιωάννη Χρυσόστομο, εμπνέει (Ιωάννης Χρυσόστομος, 1862: 327), δεν είναι εξουσιαστής αλλά δημοκρατικός και διακατέχεται από αληθινό πνεύμα μαθητείας. Για όλους αυτούς τους λόγους, για τον Καζαντζάκη, «Ιδανικός δάσκαλος είναι εκείνος, που γίνεται γέφυρα για να περάσει αντίπερα ο μαθητής του. Κι όταν πια του διευκολύνει το πέρασμα, αφήνεται χαρούμενα να γκρεμιστεί, ενθαρρύνοντας το μαθητή του να φτιάξει δικές του γέφυρες».

Η καζαντζάκεια σκέψη, που χαρακτηρίζεται από ανθρωποκεντρισμό, φανερώνει πως ο άνθρωπος και η προσπάθεια εξανθρωπισμού του αποτελούν την κύρια μέριμνα του Καζαντζάκη: «Γιατί δε χωράει αμφιβολία ότι η συμβολή του Καζαντζάκη στην Παιδεία του Έθνους δεν είναι μόνο πολύ σημαντική, αλλά κινείται και σ' ένα επίπεδο, όπου οι διαδικασίες κι η αποτελεσματικότητα της δημιουργίας θεμελιώνονται στις αρχές του δυναμικού Ανθρωπισμού, το έργο του είναι ανθρωποκεντρικό με μεταφυσικές προεκτάσεις αστάθμητες και ανεμπόδιστες» (Παπανικολάου, 1993a: 83). Οι πανανθρώπινες αξίες, που πρεσβεύει ο Καζαντζάκης, διακηρύσσουν πως υπάρχει μονάχα μία φυλή: η ανθρωπότητα. Και τούτο το κοινό σώμα της ανθρωπότητας ζει και αναπνέει στο έργο του, ολοένα πορεύεται, πέφτει, ανασηκώνεται, πονάει, σταυρώνεται και πάλι ανασταίνεται.

Ταυτοχρόνως, το ανυπότακτο πνεύμα του, που ταιριάζει με το πνεύμα των νέων, μαρτυρεί πως, για τον Καζαντζάκη, η αξία του ανθρώπου δεν είναι απλώς η νίκη αλλά ο αγώνας για τη νίκη. Το ανθρώπινο πρότυπο για τον Καζαντζάκη είναι ένας άνθρωπος υπερήφανος, που δεν ζητά ανταμοιβή και ανταπόδοση, γιατί έχει ήδη αναδειχθεί νικητής, ακόμη κι όταν χάσει και «γευθεί» την ήττα. Ως κάτοχος των γεγυμνασμένων αισθητηρίων και αυθεντικός φορέας της *κρητικής ματιάς,* ο συγγραφέας από την Κρήτη καταφέρνει να υπερβεί τα ξένα πρότυπα και να γίνει άξιος εκφραστής της οικείας παράδοσης του τόπου του αλλά πάντοτε με πνεύμα οικουμενικό. Η θεώρηση του κόσμου, με ολοένα ανανεούμενη ματιά, η ποιητική ματιά των πραγμάτων, η ποιητικότητα, που μεταμορφώνει την καθημερινότητα, αλλά και ο έρωτας για τον άνθρωπο και το όλον της Δημιουργίας εκφράζεται με τον ομορφότερο τρόπο στη σκέψη του.

Έτσι, για τον μακαριστό Ειρηναίο Γαλανάκη, ο Καζαντζάκης υπήρξε «ένα πουλί πάνω από την Άβυσσο» (Γαλανάκης, 1998: 115-118), που είχε τη δύναμη να κοιτά κατάματα την Άβυσσο και να μη φοβάται. Και τούτη η κρητική ματιά στην Άβυσσο -η ατρόμητη θεώρηση του θανάτου- είναι η τελική νίκη επί του θανάτου και ο θρίαμβος της ζωής. Ο συγγραφέας υπερασπίζεται τούτη την αλήθεια, καθιστώντας την κρητική ματιά τη μόνη περήφανη επιλογή του πραγματικά ελεύθερου ανθρώπου. Ο θάνατος νικιέται κατά κράτος, μέσα από τον αέναο χορό. Αυτός είναι ο χορός του Ζορμπά. Η προαιώνια πάλη του ανθρώπου με τον ταύρο, στην ουσία με τον ίδιο το θάνατο και με κάθε σκοτεινή δύναμη, σε αντιδιαστολή με την πραγματική έννοια της ελπίδας και τη νίκη του φόβου, όπως στον πασίγνωστο υπαρξιακό διάλογο του συγγραφέα με τον Ζορμπά (Καζαντζάκης, 2008: 275-277), στον οποίο ο Καζαντζάκης και ο αγαπημένος του ήρωας παραδίδουν ένα μεγάλο μάθημα στον άνθρωπο: πώς να στέκεται όρθιος, μέσα στην καταστροφή. *Η κρητική ματιά* λύτρωσε το συγγραφέα, όπως ο ίδιος ομολογεί στην *Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο,* και η Άνοιξη κυρίευσε για πάντα τη ζωή του.

Τι έχει, λοιπόν, να μας πει ο Νίκος Καζαντζάκης στο παρόν; Πόσο επίκαιρη είναι η σκέψη του σήμερα; Σ' ένα παρόν, όπου η τρομοκρατία, ο ρατσισμός, ο φανατισμός, η μισαλλοδοξία και η συνεχής άνοδος του φασισμού έχουν σκοτεινιάσει τον ουρανό της Ευρώπης αλλά και του κόσμου ολάκερου; Η διαχρονικότητα της σκέψης του, μέσα από την πραγμάτωση του ανθρώπου, και η ανυπότακτη ματιά του, που συν-κινεί το ψυχισμό των παιδιών, έρχεται αντιμέτωπη με την αναχρονιστική αντίληψη εκείνης της εποχής -αλλά και κάθε εποχής- περί εξουσιαστικότητας μιας απαρχαιωμένης και αντιπαιδαγωγικής παιδαγωγικής. Γι' αυτό και η αληθινή Παιδεία αποτελεί τη μόνη αληθινή επ-ανάσταση, ώστε να δημιουργηθούν οι πολίτες του μέλλοντος. Στην προοπτική αυτή, το ποθητό ζητούμενο -συν τοις άλλοις- είναι η εφαρμογή της γνώσης, πέραν του γνωστικού αντικειμένου, η αναφορά, η έκφραση και το αντίκρισμά της στη ζωή.

Το έργο του Καζαντζάκη έχει πολλά να προσφέρει προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς αποτελεί «ένα θαυμάσιο εγχειρίδιο για τον πλουτισμό του λεξιλογίου των παιδιών και τη μελέτη της γλωσσικής μας ιστορίας» (Παπανικολάου, 1983: 83b). Αλλά κυρίως είναι η δημιουργική αφορμή για «την καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας του νέου ανθρώπου, για να έχει αυτός προσωπικά τη δυνατότητα να παίρνει θέση υπεύθυνη και δημιουργική κάθε στιγμή μέσα σε μια κοινωνία, που κλυδωνίζεται» (Βώρος, 1983a: 100). Στην ίδια πορεία, οι δημιουργικές ιδέες, που εκπορεύονται από το έργο του, φανερώνουν πως ο Καζαντζάκης αποτελεί ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης και δημιουργίας για κάθε εκπαιδευτικό αλλά κυρίως για τον κάθε μαθητή, μαρτυρώντας πως η αληθινή Παιδεία βρίσκεται πέρα από στείρους δογματισμούς και συνθηματολογίες, που δεν έχουν απολύτως τίποτα να πουν στο σύγχρονο άνθρωπο, που αγωνιά πάνω στο χάος. Και τούτο, διότι η ζώσα αυτή μαρτυρία του Καζαντζάκη αποτελεί διαμαρτυρία απέναντι σε κάθε εξουσιαστικότητα, που απειλεί την ελευθερία του ανθρώπου.

Παρόλα αυτά, η παρουσία του καζαντζακικού έργου στα σχολικά βιβλία είναι ελάχιστη, αν και η σκέψη του προσφέρει πλούσιες δυνατότητες για περαιτέρω δράσεις. Το καθολικό έργο του Καζαντζάκη δεν έχει

αξιοποιηθεί και είναι πραγματικά απορίας άξιον, όσον αφορά στα σχολικά εγχειρίδια, «μέσα στο πλήθος αυτό των συγγραφέων δεν υπήρχε χώρος για τον Καζαντζάκη!» (Παπανικολάου, 1983c: 80). Για ένα συγγραφέα, που το έργο του: «Και είναι κοντά στην ψυχολογία του σημερινού εφήβου κι έχει λυτρωτική επίδραση στην ψυχή του η διακήρυξη: "ὁ κόσμος ἐτοῦτος πρέπει ἔριζα νὰ ξαπατωθεῖ, νὰ φυτευτεῖ καινούργιος, ὁ νόμος ὁ παλιὸς νὰ γκρεμιστεῖ" (Τελευταῖος Πειρασμὸς, σελ. 366)» (Βώρος, 1983b: 107). Γιατί, αν δεν γκρεμιστεί, δεν θα χτιστεί από την αρχή. Όμως -παρόλη αυτή την απουσία- το ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών για τον Καζαντζάκη διατηρείται αμείωτο κι αυξάνεται ολοένα, καθιστώντας το συγγραφέα έναν από τους λογοτέχνες του οποίου τη σκέψη αξιοποιούν περισσότερο. Είναι καιρός, λοιπόν, η Πολιτεία ν' ακούσει τους δασκάλους της και να τοποθετήσει τον Καζαντζάκη στη θέση, που του αξίζει, αν θέλει να εκπληρώσει τον σημαντικότερο όλων στόχο της: να δημιουργήσει ελεύθερα σκεπτόμενους και ανυπότακτους ανθρώπους.

Στην ίδια προοπτική το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών των Θρησκευτικών -για το οποίο προκλήθηκαν τόσο άδικες αντιδράσεις,[1] προερχόμενες από μεμονωμένους κύκλους, που χαρακτηρίζονται από άγνοια και φανατισμό- «εργάζεται» ακριβώς προς αυτήν την κατεύθυνση και φέρνει νέα πνοή στη Μέση Εκπαίδευση. Ο Καζαντζάκης έχει κερδίσει πια επάξια τη θέση του στα νέα βιβλία των Θρησκευτικών, καταρρίπτοντας τα -έως και τις ημέρες μας- αναχρονιστικά στερεότυπα και προσφέροντας τα μέγιστα σ' ένα υπαρξιακό μάθημα ανθρωπιστικού χαρακτήρα, όπως είναι το μάθημα των Θρησκευτικών, όταν διδάσκεται στην αληθινή του διάσταση. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα (ΥΠΕΘ, 2017) υπάρχει στο βιβλίο των Θρησκευτικών της Γ΄ Γυμνασίου και πιο συγκεκριμένα στη Θεματική Ενότητα, με τίτλο: *«Ελπίδα και αγώνας για τη μεταμόρφωση της ζωής και του κόσμου»* και στο υποκεφάλαιο vi: *«"Εάν ταις γλώσσαις των ανθρώπων λαλώ": Από την εχθρότητα και τη βία στην ειρήνη και την χωρίς όρια αγάπη»*, όπου ο Ύμνος της Αγάπης του Αποστόλου των Εθνών, Παύλου, παραβάλλεται με τον καζαντζακικό λόγο από τον *Φτωχούλη του Θεού:* «– Τί είναι η αγάπη, αδερφοί μου; μας έλεγε κι ανοιγοκλειούσε τα χέρια του σα να 'θελε να μας αγκαλιάσει˙ τί 'ναι η αγάπη, αδερφοί μου; δεν είναι μονάχα συμπόνια μήτε καλοσύνη˙ στη συμπόνια είναι δυό, αυτός που πονάει κι αυτός που συμπονάει˙ στην καλοσύνη είναι δυό, αυτός που δίνει κι αυτός που δέχεται˙ μα στην αγάπη είναι ένας, σμίγουν οι δυό και γίνουνται ένα, δεν ξεχωρίζουν˙ το εγώ κι εσύ αφανίζουνται˙ αγαπώ θα πει χάνουμαι» (Καζαντζάκης, 2014: 361).

Η, ομολογουμένως, εκπληκτική ομοιότητα των δύο παράλληλων κειμένων προσφέρει στο μαθητή την ευκαιρία να κρίνει, να συγκρίνει και να συνθέσει δημιουργικά τη δική του σκέψη, ώστε, μέσα από τον ευαγγελικό και το λογοτεχνικό λόγο, που συνυπάρχουν δημιουργικά, να κατανοήσει την έννοια της αγάπης και ως μελλοντικός ενήλικας να υπερασπιστεί την αξία της. Και υπάρχουν και άλλα, ουκ ολίγα, παράλληλα ανάμεσα στο συγγραφέα και την ορθόδοξη σκέψη ή και γενικότερα την παγκόσμια διανόηση, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφορμή για στοχασμό και προβληματισμό, δηλαδή για ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των παιδιών. Ιδιαίτερα δε στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και, πιο συγκεκριμένα, στο Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ., για πρώτη φορά, εισήχθη σε Θεολογική Σχολή ιδιαίτερο μάθημα[2] για το συγγραφέα και παράλληλα παρατηρείται αύξηση του ενδιαφέροντος για την εκπόνηση μεταπτυχιακών και διδακτορικών διατριβών, που αφορούν στην καζαντζάκεια σκέψη.

---

[1] «Αυτά που αποφάσισε στην Κρήτη το 2016 η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος πραγματώνει το μάθημα των Θρησκευτικών στα σχολεία της Ελλάδος με την διδασκαλία από τους νέους φακέλους μαθητή. *"Οι εκρήξεις φονταμενταλισμού που παρατηρούνται στους κόλπους διαφόρων θρησκειών αποτελούν έκφραση νοσηρής θρησκευτικότητος. Ο νηφάλιος διαθρησκειακός διάλογος συμβάλλει σημαντικά στην προώθηση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, της ειρήνης και της καταλλαγής"». Βλ.* Δρος Ιωάννου Π. Μπουγά, *Φανατικοί «χριστιανοί» επιτίθενται στο μάθημα των Θρησκευτικών,* Δημοσιεύθηκε στις 18 Οκτωβρίου 2017. Ηλεκτρονική πηγή: http://www.kairosnet.gr/news/media/668-fanatikoi-xristianoi-epitithentai-sto-mathima-ton-thriskeftikon

[2] Ο Καθηγητής του Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ., Παναγιώτης Υφαντής, είχε διδάξει κατά τα ακαδημαϊκά έτη 2007-2008 και 2008-2009 τα εξής επιλεγόμενα μαθήματα: *«Αγιολογικά κοιτάσματα στη Λογοτεχνία: Νίκος Καζαντζάκης και Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι»* και *«Λόγος για την αγιότητα και τέχνη του λόγου. Από τον Νίκο Καζαντζάκη στον Γιώργο Σαραντάρη».* Έπειτα το 2009, ο Καθηγητής του ίδιου Τμήματος, Χρυσόστομος Σταμούλης, είχε διδάξει το επιλεγόμενο μάθημα: *«Θεολογία και τέχνη. Το παράδειγμα του Νίκου Καζαντζάκη», "Theology and art. The example of Nikos Kazantzakis".* Βλ. Φάκελος μαθήματος: Χρυσόστομου Α. Σταμούλη, *Έρως και θάνατος. Δοκιμή για έναν πολιτισμό της σάρκωσης,* εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2009, σσ. 95-134 και σσ. 381-390. Ηλεκτρονική πηγή: http://users.auth.gr/stamchr/lessons.htm Επίσης, βλ. Παναγιώτη Ανδριόπουλου, *Ο Μάνος Χατζιδάκις και το μάθημα των Θρησκευτικών,* Αναδημοσίευση από την *Ιδιωτική Οδό, Αντίδοσις,* 12 Ιουνίου 2010. Ηλεκτρονική πηγή: https://antidosis.wordpress.com/2011/11/05/

Αξιοποιώντας την καζαντζάκεια σκέψη, μέσω της διεπιστημονικής προσέγγισης στην Εκπαίδευση, η Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, που συμπληρώνει πια μισό αιώνα ζωής και προσφοράς, τιμά τον Καζαντζάκη και αναδεικνύει τη σκέψη του. Σ' αυτή την προοπτική, οι εκπαιδευτικές της δράσεις, στην πλειοψηφία τους, αφορούν στο συγγραφέα και εξαίρουν την παιδαγωγική αξία του έργου του, στη σύγχρονη εποχή. Σχεδόν καθημερινά, επισκέπτονται την Ακαδημία μαθητές και εκπαιδευτικοί απ' όλη την Κρήτη -μα και πανελλαδικά- για να συναντήσουν νοητά το συγγραφέα, να γνωρίσουν το έργο του και να εμπνευστούν από τη σκέψη του και τη στάση ζωής του. Και το ενδιαφέρον αυτό εκ μέρους της εκπαιδευτικής κοινότητας αυξάνεται ολοένα, οδηγώντας σε νέα σχήματα συνεργασίας και επιστημονικής ενασχόλησης με τον Κρητικό συγγραφέα.

Κι αυτό διότι η παρακαταθήκη, που άφησε πίσω του ο μακαριστός Ειρηναίος Γαλανάκης -όσον αφορά στην καζαντζάκεια σκέψη- δεν έμεινε δίχως καρπούς. Είναι νόμος φυσικός, πως από τη στιγμή που υπάρχει ένας Ζορμπάς -και αναφέρομαι στο Γενικό Διευθυντή της ΟΑΚ- πάντα θα υπάρχει δίπλα του και ένας Καζαντζάκης! Έτσι, πάντα πιστή στο πνεύμα του μακαριστού Ιεράρχη, η Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, υπό τη Γενική Διεύθυνση του Δρος Κωνσταντίνου Ζορμπά, ονόμασε -σχεδόν «διορατικά» θα έλεγα- το ακαδημαϊκό έτος 2015-2016, «Έτος Καζαντζάκη-Πρεβελάκη-Γαλανάκη» -πολύ πριν από την επίσημη ανακήρυξη του 2017 ως «Ετους Καζαντζάκη»- και εγκαινίασε μια σειρά νέων Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Ημερίδων, εμπνευσμένων από τη σκέψη του μεγάλου συγγραφέα, αποδεικνύοντας την τεράστια εκπαιδευτική αξία του έργου του και τη συμβολή του στη διάπλαση ελεύθερων ανθρώπων. Γιατί η αρχοντιά της αληθινής Ορθοδοξίας γνωρίζει καλά να καταρρίπτει τα στερεότυπα και να γεφυρώνει το χάσμα.

Παράλληλα, η ένωση των εκπαιδευτικών δυνάμεων, το άνοιγμα των θεσμών και της σχολικής κοινότητας προς την κοινωνία, η συνεργασία της ΟΑΚ με τοπικούς ή διεθνείς φορείς -όπως η Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (Δ.Ε.Φ.Ν.Κ.)- καθώς και η αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών δράσεών της, μέσα από την εκπαιδευτική εμπειρία, φανερώνουν πως η έμπνευση και η συγκίνηση, που προκαλεί στη ψυχοσύνθεση των μαθητών η επαφή με τη σκέψη του συγγραφέα, εκφράζεται πολυεπίπεδα εκ μέρους των μαθητών και φανερώνεται με την αλλαγή της νοοτροπίας. Ευχή όλων μας, το παράδειγμα της ΟΑΚ -αλλά και άλλων εκπαιδευτικών και πολιτιστικών φορέων- να αποτελέσει την αφορμή για μια ανανέωση και, κυρίως, για την αλλαγή της υπάρχουσας νοοτροπίας της επίσημης Πολιτείας.

Η πρόσληψη της *κρητικής ματιάς* στην Παιδεία δύναται να επιτευχθεί μέσα από τη μεταλαμπάδευση της ανατρεπτικής σκέψης του συγγραφέα στην Εκπαίδευση, καθώς εκείνος αποτελεί τον κατεξοχήν εκφραστή των πανανθρώπινων αξιών, όπως ο αγώνας για την ελευθερία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, η υπεράσπιση των αδυνάτων, το μήνυμα της ειρήνης, η αγάπη για τον άνθρωπο, μέσα από την υπέρβαση των διακρίσεων, το ανυπότακτο πνεύμα αντίστασης, η αέναη υπαρξιακή αγωνία και αναζήτηση και η οικουμενική διάσταση της σκέψης του, που διασφαλίζει όλα τα παραπάνω. Μια πραγματικότητα, που φανερώνει πως η *κρητική ματιά* στην Παιδεία μπορεί να αποτελέσει ιδανικό εκπαιδευτικό μοντέλο και πρότυπο για την εποχή μας, καθώς, μέσα από τον ανθρωποκεντρικό -και γι' αυτό πάντα διαχρονικό- χαρακτήρα της, έχει ως κύριο σκοπό τη δημιουργία ελεύθερα σκεπτόμενων ανθρώπων.

Η νέα παιδαγωγική, που προτείνει ο Καζαντζάκης, είναι μια παιδαγωγική ανθρωποκεντρική, μια παιδαγωγική της αγάπης, που καταργεί, αλλά κι εκπληρώνει, ταυτοχρόνως, όλους τους νόμους της παιδαγωγικής. Συνιστά, επομένως, μια έξοδο από τα κλειστά όρια της εποχής του, όπου αποτελεί ζώσα ανάγκη η μύηση στη γνώση να μεταμορφωθεί σε modus vivendi. Η παιδαγωγική αυτή οδηγεί σε μια ευθύνη ελευθερίας και ζωής, που φανερώνει τη δυναμική της Παιδείας, μέσα από την *κρητική ματιά*. Το επίκεντρο παραμένει πάντα ο άνθρωπος, ο ανήσυχος άνθρωπος, που διψά για μάθηση και, μέσα από την παιδαγωγική τούτη διαδικασία, αγωνίζεται ν' απαντήσει στα υπαρξιακά ερωτήματα της ζωής. Γι' αυτό, όταν το σχολικό μάθημα διεξάγεται δημιουργικά, μπορεί ν' αποτελέσει διέξοδο προς αυτή την κατεύθυνση και, κυρίως, να διδάξει την ομορφιά εκείνη της «έκ-πληξης», που έχει τη δύναμη ν' ανατρέψει τα πάντα και ν' αλλάξει τα δεδομένα μιας ανούσιας πραγματικότητας.

«Γράφω για τους μελλούμενους νέους!»,[3] αγαπούσε να λέει ο συγγραφέας, όντας πολύ μπροστά από την εποχή του. Γιατί ήξερε καλά πως η διαχρονική του σκέψη μονάχα μέσα στις νεανικές καρδιές μπορεί να βρει τη δικαίωση. Εκεί όπου το μάθημα στο σχολείο γίνεται μάθημα ζωής και μήνυμα λευτεριάς, εκεί όπου «ο Ήλιος της Αλήθειας πάντα του ανατέλλει όσο πολύ κι αν βάσταξε η νύχτα της ψευτιάς».[4] Ο Καζαντζάκης δεν έπαψε ποτέ ν' αναζητά την αλήθεια, γιατί η κατάκτηση της γνώσης αποτελούσε μια διέξοδο προς την αλήθεια. Η Παιδεία σε τούτη την κατεύθυνση αποτελεί τη μόνη αληθινή ελπίδα για την πολυπόθητη αλλαγή, για την επανεύρεση της χαμένης μας αυτοσυνειδησίας, για τη δημιουργία ενός κόσμου αληθινά ανθρώπινου, στον οποίο θα παρέχονται ίσες ευκαιρίες σε όλους τους ανθρώπους, που θα έχουν δικαίωμα στη ζωή. Μια ζωή που δεν θα έχει πια ανάγκη μόνο από οξείες και περισπωμένες, γραμματικούς τύπους και κανόνες, αλλά που θα λαχταρά ν' ανοίγει πάντα το παράθυρο και ν' ακούει το γλυκό κελάηδημα του πουλιού, ν' ανοίγει την καρδιά της και να μπαίνει μέσα πάνοπλη η Άνοιξη.

Κάθε ζωντανό πνεύμα ακροβατεί ανάμεσα στο ναι και στο όχι. Η φλεγόμενη ύπαρξη του Καζαντζάκη φανερώνει έναν ασκητή του πνεύματος, που ομολογεί πως «Ποτέ μου, οὔτε στὴν τέχνη μου οὔτε στὴ ζωή μου δὲν ἔθεσα τέτοιο σκοπό. Εἶμαι ὁ πιὸ ἁπλὸς ἄνθρωπος, μὰ ὅταν νιώθω μέσα μου μιὰν "Κραβγὴ" δὲ δέχομαι, γιὰ νὰ εὐχαριστήσω τοὺς βουβοὺς καὶ τοὺς τσεβδούς, νὰ τὴν κάμω "φωνούλα". Γιατὶ δὲ θέλω νὰ ἀρέσω σὲ κανένα, μήτε μαθητὲς νάχω, μήτε μαθητὴς νάμαι. Ἦρθα στὸν κόσμο τοῦτο, γιὰ λίγα δεφτερόλεφτα καὶ θέλω νὰ σύρω μιὰ φωνὴ καὶ νὰ φύγω˙ τίποτα ἄλο» (Δημάκης, 1975: 22). Μια ψυχοσύνθεση ανυπότακτη, που δεν βολεύεται, αλλά παλεύει, καθώς «Στὴν ἀντάρτισσα καρδιὰ τῆς νιότης, ποὺ ὅλα τὰ παλιὰ θέλει νὰ τὰ συντρίψει, ν' ἀνανεώσει τὸν κόσμο, ὁ νηφάλιος ἐτοῦτος μαρμαρωμένος Λόγος δὲν ἄρεσε˙ περίσσια φρόνιμος γέρος ἦταν κι ἡ συμβουλή του περίσσια ἤθελε νὰ χαλινώσει τὴ φόρα τῆς καρδιᾶς» (Καζαντζάκης, 2009d: 138). Μονάχα μια αντάρτισσα καρδιά μπορεί να σταθεί σε καιρούς χαλεπούς κι έχει τη δύναμη να κάνει την ανατροπή της έκ-πληξης, να γκρεμίσει τον παλιό κόσμο, για να χτίσει το νέο και να κραυγάσει: *«– Παππού, φώναξα τώρα πιὸ δυνατά, δῶσ' μου μιὰ πιὸ δύσκολη, πιὸ κρητικιὰ προσταγή. Κι ὁλομεμιᾶς, ὡς νὰ τὸ πῶ, μιὰ φλόγα σούριξε ξεσκίζοντας τὸν ἀέρα, ἀφανίστηκε ἀπὸ τὰ μάτια μου ὁ ἀδάμαστος πρόγονος μὲ τὶς περιπλεμένες θυμαρόριζες στὰ μαλλιά του κι ἀπόμεινε στὴν κορφὴ τοῦ Σινᾶ μιὰ φωνὴ ὄρθια, γεμάτη προσταγή, κι ὁ ἀέρας ἔτρεμε: – Φτάσε ὅπου δὲν μπορεῖς!»* (Καζαντζάκης, 2009e: 22-23).

[3] *«Γράφω για τους μελλούμενους νέους»*, Συνέντευξη της Ελένης Καζαντζάκη στην Έλγκα Νταϊφά, *Ελευθεροτυπία*, 21 Φεβρουαρίου 2004, Περιοδικό *Οδός Πανός*, *Νίκος Καζαντζάκης*, τεύχος 127ο, Ιανουάριος-Μάρτιος 2005, Αθήνα, σ. 58: «Πάντα έλεγε 'εγώ δεν γράφω για τους γέρους ή για αυτούς που έχουν γεννηθεί αλλά για τους μελλούμενους νέους'».

[4] Εφημερίδα Πατρίς Ηρακλείου Κρήτης 10/1/2011, *Τα Κείμενα των κορυφαίων: Το μανιφέστο των δημοτικιστών του Ηρακλείου το 1909. Ένα κείμενο- ντοκουμέντο διά χειρός Νίκου Καζαντζάκη.*
Ηλεκτρονική πηγή: http://www.kairatos.com.gr/kazantzakisdimotikistes.html

Βιβλιογραφία

Βώρος, Φ. Κ. (1983). Ο Καζαντζάκης στη Μέση Εκπαίδευση, Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη. Είκοσι χρόνια από το θάνατό του. *Τετράδια Ευθύνης*, 3: 100.

Βώρος, Φ. Κ. (1983). Ο Καζαντζάκης στη Μέση Εκπαίδευση, Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη. Είκοσι χρόνια από το θάνατό του. *Τετράδια Ευθύνης*, 3: 107.

Γαλανάκης, Ε. (1998). Ο Καζαντζάκης ήταν ένας μεγάλος ανιχνευτής του ανθρωπίνου πνεύματος Στο: *Πεπραγμένα Επιστημονικού Διημέρου Νίκος Καζαντζάκης: Σαράντα χρόνια από το θάνατό του, 1/2 Νοεμβρίου 1997, Χανιά.* Χανιά: Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων, σ. 115-118.

Δημάκης, Μ. (1975). *Καζαντζάκης. Επιστολές Καζαντζάκη στον Μηνά Δημάκη. Σχόλια. Εκδόσεις:* Το ελληνικό βιβλίο. Αθήνα 1975

Ιωάννης Χρυσόστομος. (1862). *Εις Ματθαίον.* Migne, 57: 327.

Καζαντζάκης, Ν. (2008). *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (2009). *Αναφορὰ στὸν Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (2014). *Ο φτωχούλης του Θεού.* Αθήνα: Καζαντζάκη.

Παπανικολάου, Κ. Ν. (1993). Ο Καζαντζάκης και η παιδεία (Σχεδίασμα), Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη. Είκοσι χρόνια από το θάνατό του. *Τετράδια Ευθύνης*, 3: 83.

Παπανικολάου, Κ. Ν. (1993). Ο Καζαντζάκης και η παιδεία (Σχεδίασμα), Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη. Είκοσι χρόνια από το θάνατό του. *Τετράδια Ευθύνης*, 3: 80.

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2017). *Η θρησκεία στη ζωή, στην ιστορία και στον πολιτισμό. Από το τοπικό στο οικουμενικό.* Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Ανδρικάκης, Α. (2011). Το μανιφέστο του συλλόγου δημοτικιστών Ηρακλείου «Ο Σολωμός». Εφημερίδα «ΠΑΤΡΙΣ» Ηρακλείου Κρήτης. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.kairatos.com.gr/kazantzakisdimotikistes.htm. [προσπέλαση 10/09/2017].

Ανδριόπουλος, Π. (2010). Ο Μάνος Χατζιδάκις και το μάθημα των θρησκευτικών. Αντίδοσις.
Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://antidosis.wordpress.com/2011/11/05/%CE%BF-%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%83-%CF%87%CE%B1%CF%84%CE%B6%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CE%B9%CF%83-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CE%BC%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B8%CF%81/#more-50, [προσπέλαση 10/09/2017].

Μπουγάς, Θ. (2017). Φανατικοί Χριστιανοί επιτίθενται στο μάθημα των θρησκευτικών. Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος, Καιρός για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.kairosnet.gr/news/media/668-fanatikoi-xristianoi-epitithentai-sto-mathima-ton-thriskeftikon, [προσπέλαση 10/09/2017].

Μαρία Νιώτη

Μία τερτσίνα του Νίκου Καζαντζάκη ως διδακτικό υλικό στο μάθημα της λογοτεχνίας, στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: *Ελένη*

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι βασικότερο χαρακτηριστικό της ποιητικής έκφρασης, παραδοσιακής και νεωτερικής, είναι ο ρυθμός και υψηλό στόχο της αποτελεί η δημιουργία αισθητικής συγκίνησης, αλλά τα ποιήματα φτάνουν στην κατάκτηση του συγκεκριμένου στόχου, μέσω διαφορετικών λεξιλογικών σημαινόντων και ποιητικών σημαινομένων. Η δυναμική της παραδοσιακής ποίησης είναι εξωτερική και στηρίζεται στον έμμετρο ρυθμό (ισομετρικός στίχος με ομοιοκαταληξία), στην έλλογη κι εύληπτη αλληλουχία νοημάτων αλλά, προπάντων, στη λεξιλογική καλλιέπεια, τη λυρικότητα και ενίοτε τη δραματική φόρτιση. Στη μοντέρνα ποιητική τεχνική δεν υπάρχει έμμετρη ρυθμική σκευή, καθώς διασπάται η ρυθμική κανονικότητα του έμμετρου στίχου και κυριαρχεί ο ελευθερωμένος - διασκελιζόμενος στίχος (Κατσιγιάννη, 1987/ Βαγενάς, 1996). Το εκλυόμενο σημασιολογικό φορτίο δεν είναι εύλογα κατανοητό, γεγονός που έρχεται ως απόρροια της διανοητικής σκοτεινότητας (Βαγενάς, 1984: 16-17), και η λεξιλογικά ανυψωμένη γλώσσα της παραδοσιακής ποιητικής αντικαθίσταται από μια γλώσσα, που τείνει στον απλό τόνο, ο οποίος ευνοεί την ανάπτυξη της δραματικότητας (Κόκορης, 2006: 11, 16-23). Αναμφίβολα, τα παραπάνω δεν επιτελούν παρά μόνο κριτήρια ειδολογικού καθορισμού της ποίησης και όχι στοιχεία υπέρ της μιας ή της άλλης ως προς το κατά πόσο επιτυγχάνεται ο βασικός στόχος τους, ήτοι ο βαθμός συγκινησιακής δραστικότητας.

Η τερτσίνα («terzina»ή «terzarima») είναι στροφική μορφή, αποτελούμενη από τρεις στίχους (Μητσάκης, 2007: 2158-2159), την οποία καθιέρωσε, τον δέκατο τέταρτο αιώνα, ο Ιταλός ποιητής Δάντης στη Θεία Κωμωδία,[1] ένα έργο στο μεταίχμιο του Μεσαίωνα και Αναγέννησης. Το τρίστιχο στιχουργικό σύμπλεγμα της τερτσίνας, συνήθως, απαντά σε εκτενέστερα τμήματα στροφών, των οποίων ομοιοκαταληκτούν πλεκτά ο πρώτος με τον τρίτο στίχο της πρώτης στροφής και ο δεύτερος με τον πρώτο και τον τρίτο στίχο της επόμενης στροφής. Ο τελικός στίχος του ποιήματος δημιουργεί ομοιοτέλευτο με τον μεσαίο στίχο του τελευταίου τρίστιχου, δημιουργώντας μια ηχητική ροή, μέσα σε ένα αυστηρό μέτρο. Η σταθερή μορφή συμπληρώνεται από το δισύλλαβο μέτρο του ιάμβου, κατά το οποίο η τονισμένη συλλαβή διαδέχεται την άτονη (_ ´_).[2]

Ενδεικτικά, αναφέρονται ορισμένες περιπτώσεις της ελληνικής γραμματείας σε δαντικό ενδεκασύλλαβο τρίστιχο, όπως η κυπριακή ερωτική ποίηση του δέκατου έκτου αιώνα (Φιλοκύπρου, 1996) και τα χορικά της τραγωδίας Ερωφίλη (Χορτάτσης, [4]2007 / Χατζηνικολάου, 2007 / Γρηγοριάδης, Καρβέλης, Μηλιώνης κ.α., 2013: 94-96 / Καγιαλής, Ντουνιά & Μέντη, 2016: 16-18 / Τσουκαράς, 2017) του Κρητικού Γεωργίου Χορτάτση (Ελευθερίου, 1980), έργο της Κρητικής Αναγέννησης (Σολωμός, 1973 / Αλεξίου, 2011), που δημιουργήθηκε κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (στα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα):

Έρωτα, που συχνά σ' τσιπλια μεγάλους
κι όμορφους λογισμούς κατοικημένος
βρίσκεσαι, τσι μικρούς μισώντας τσ' άλλους

κ' έτσι 'σαι δυνατός και μπορεμένος,
και τόσην χάρην έχου τ' άρματά σου,
που βγαίνεις πάντα μ' όλους κερδεμένος

[1] Ο Βοκκάκιος χαρακτηρίζει τη *Θεία Κωμωδία* «εμπροσθοφυλακή της πρωτοαναγεννησιακής λογοτεχνίας» (Βοκκάκιος, 2004: 11).
[2] Για τη νεοελληνική μετρική βλέπε ενδεικτικά, Βαγενάς (1991), Σπαταλάς (1997, Σταύρου ([2]2010).

μάλλιος τόσα 'ν' τα βρόχια τα δικά σου
γλυκιά, και μετ' αυτό τόση έχου χάρη,
π' όποιο κι αν εμπερδέσα ευχαριστά σου (Χορτάτσης, [4]2007: 123).

Με την ιταλογενή στιχουργική μορφή *terzarima* θα πειραματιστεί αργότερα και ο Διονύσιος Σολωμός (Γαραντούδης, 2000 / Peri, 2016: 23). Στο σχολικό εγχειρίδιο για τη λογοτεχνία (ως μάθημα επιλογής) της δεύτερης τάξης του Γενικού Λυκείου ανθολογούνταν το ποίημα *Ωδή στη Σελήνη* (Σολωμός, [3]1971: 57 & 1998: 362). Δείγμα χρήσης της παραδοσιακής έμμετρης δυναμικής μας δίνει και ο Κωστής Παλαμάς, με το ποίημα «Το Τρίστιχο» (Κοκόλης, 2003: 15-16 / Κόκορης, 2015: 60-63), δημοσιευμένο το 1907 και ενταγμένο στη συλλογή *Σατιρικά Γυμνάσματα*.

Τον εικοστό αιώνα, «οι τερτσίνες αναβιώνουν στην ομότιτλη συλλογή του Νίκου Καζαντζάκη» (Μητσάκης, 2007: 2159), όπου ο ίδιος δίνει έναν περιεκτικό ορισμό της terzarima στο ποίημα με τον τίτλο «Η Τερτσίνα» (στίχοι 37 - 44), ισορροπώντας την τελειότητα της μορφής με τη στοχαστική διάθεση του «διανοητικού» (Βαγενάς, 2011: 92) ποιητή:

Γυναίκα φιλαντρού, κερά και δούλα,
πηλέ θαυματουργέ, βαθιά φρεγάδα,
και γιε μου εσύ, γλυκιά της ζωής φωνούλα,
άσβεστη ιερή του αγώνα μας λαμπάδα,
χίλια καλώς στη γης σε βρήκα, γεια σου,
ζεστή μου χωματένια Αγία Τριάδα!
σαν τον κισσό στα φρένα μου αγκαλιάσου,
σφιχτοπερίπλοκή μου ορθή τερτσίνα! (Καζαντζάκης, 1960: 13).

Καθώς και στο ποίημα «Δάντης»:
Ρίμες πλεχτές, σκληρό ακλουθώντας νόμο,
τρεις τρεις, σφιχτά σοφίλιαζαν σαν πέτρες·
κι οι στοχασμοί, στο νου τον οικοδόμο
πιστοί, κολόνες σκώνουνταν συδέτρες·
κι αρμονικές φωνές μες στο σκοτάδι
τη λειτουργιά κυβέρνουν νομοθέτρες (Καζαντζάκης, 1960: 104).

Άκρως διαφωτιστικά, για το πόσο σημαντική θέση στη σκέψη του Καζαντζάκη είχαν οι *Τερτσίνες*, είναι αφενός το παρακείμενο εισαγωγικό σημείωμα του ιδίου, όπου αναφέρεται *«Η γλώσσα τους, ο στίχος, ο ρυθμός, ο «Αόρατος Μονάρχης», που τα κυβερνάει, ο χαρούμενος, άπληστος, ανέλπιδος τρόπος, που αντικρίζω την ατομική και παγκόσμια περιπέτεια [...] θα τους είναι ανυπόφορα. [...] Δεν έκαμα καμία προσπάθεια να τους αρέσω. Μα κι αν έκανα, πάλι δε θα τα κατάφερνα [...] κι η χαρά που νιώθω δημιουργώντας είναι τόσο μεγάλη που άλλη αμοιβή δεν είναι δίκιο να θέλω»* (Καζαντζάκης, 1960: 9) και αφετέρου η γραπτή δήλωση του συγγραφέα για την *«τέλεια φόρμα, γιατί μου δίνει πολλές δυσκολίες»* (Καζαντζάκης & Πρεβελάκης, 1984: 375). Έτσι, η έμμετρη, ομοιοκατάληκτη ποίηση έρχεται ως απόρροια ενός βαθύτερου αιτήματος αυτογνωσίας, εγκιβωτισμένου σε παραδοσιακό καλούπι.

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ο Καζαντζάκης, για λόγους εξασφάλισης των προς το ζην, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Roderick Beaton (κε' κ. εξ.), προβαίνει στη μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη. Το 1932, και μέσα στο ελάχιστο διάστημα των σαράντα πέντε ημερών, συγγράφει την έμμετρη μετάφραση σε 14.233 ανομοιοκατάληκτους ενδεκασύλλαβους στίχους, η οποία εκδόθηκε δύο χρόνια αρ-

[3] Για το μεταφραστικό εγχείρημα του Καζαντζάκη εκφράστηκαν ιδιαίτερα υμνητικές κριτικές, βλ. ενδεικτικά, Νάζος (1934), όπου το καζαντζακικό πόνημα χαρακτηρίζεται «μνημειώδες», και Γκικόπουλος (2007) αλλά και αντιρρητικές, βλ. σχετικά, Γιατρομανωλάκης (2014) · ο Αρμάος (2005: 67) αναφέρει: «μένουμε στη δουλειά του Καζαντζάκη. Αλλά μένουμε ανικανοποίητοι, γιατί και η τραχύτητά της προκαλεί».

γότερα, το 1934 (Δάντης, 2010).[3] Ως διακειμενικές επιρροές της δαντικής ποίησης αλλά, ταυτόχρονα, και ως σωματοφύλακες του υπό δημιουργία καζαντζακικού magnioperis, της *Οδύσειας*[4] (Πρεβελάκης, 1958 / Κόκορης, 2006: 113-120 / Μαθιουδάκης, 2012 / Γαραντούδης & Μέντη, 2016: 39-40, 68-69), δημιουργούνται από το 1932 έως το 1937 (α΄ έκδοση το 1960 μετά τον θάνατο του Καζαντζάκη) οι *Τερτσίνες* (Φιλιππίδης, 2017), τα είκοσι ένα «κάντα» (Κάσδαγλης, 1960), σε ιαμβικό ενδεκασύλλαβο, με πλεκτή ρίμα, ποιήματα, που προκαλούν στον αναγνώστη δονήσεις καλαισθησίας και αποκαλύπτουν μία υψηλόβαθμη συγκινησιακή σκευή, μέσω της συγγραφικής δεξιοτεχνίας του ποιητή, συνοδευόμενα όλα από αφιέρωση σε πρόσωπα της ιστορίας, του μύθου, της προσωπικής ζωής του ή σε πρόσωπα του πολιτικού βίου αλλά αγαπημένα του ποιητή, ως *«ψυχές που έθρεψαν την ψυχή - Μάνες απ' όπου βύζαξα την αγάπη»* (Καζαντζάκης, 1960: 9). Το ότι το πρώτο ποίημα του βιβλίου, που συνέθεσε ο Καζαντζάκης (Ισπανία - Μαδρίτη, Νοέμβριος 1932), ήταν ο «Δάντης» (Καζαντζάκης, 1960: 99-106) δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας όσον αφορά στο κατά πόσο ο Ιταλός ποιητής επηρέασε τόσο την ψυχοσύνθεση του Καζαντζάκη όσο και την ποιητική του οντότητα. Όπως ο Δάντης στη *Θεία Κωμωδία* του εκκινεί από την πραγματικότητα και πορεύεται στην αιώνια ζωή, έτσι και ο Καζαντζάκης συσχετίζει στα ποιήματά του την ιστορία με τον μύθο, το παροντικό κι εφήμερο με το παντοτινό κι αιώνιο.

Το ποίημα «Ελένη» (Καζαντζάκης,1960: 147-154) εκτείνεται σε εκατόν εβδομήντα πέντε στίχους, είναι γραμμένο τον Αύγουστο του 1934 και αποτελεί το μοναδικό από τα είκοσι ένα ποιήματα της συλλογής Τερτσίνες, στο οποίο δεν υπάρχει αφιέρωση του ποιητή. Η γνωριμία του (18.05.1924) με την τότε είκοσι ενός ετών Ελένη Σαμίου αποτέλεσε σταθμό στη ζωή του Καζαντζάκη, αφού στις 11.11.1945 νυμφεύθηκαν ύστερα από δεκαεπτά έτη συμβίωσης. Ο ίδιος αναφέρει: *Τι να σας πω για την Ελένη; Γνωριστήκαμε σε μια εκδρομή στην Πεντέλη στα 1924. Παντρευτήκαμε 11.11.1945.* [...] *Στην Ελένη χρωστώ όλη την καθημερινή ευτυχία της ζωής μου. Χωρίς αυτή θα 'χα πεθάνει τώρα και πολλά χρόνια. Συντρόφισσα γενναία, αφοσιωμένη, περήφανη, έτοιμη για κάθε πράξη, που θέλει αγάπη* (Καζαντζάκης & Πρεβελάκης, 1984: 723-724). Τα παραπάνω συνηγορούν υπέρ της άποψης πως η «Ελένη» του ποιήματος δεν θα μπορούσε να είναι άλλη από την Ελένη Σαμίου, παρόλο που δεν τους έδεναν ακόμα τα γαμήλια δεσμά.

Ελένη, ορθή φτερούγα στον αγέρα,
φλογάτη στα μαλλιά της ζωής μαντίλα,
σκισμένη της αγάπης μπαντιγέρα,
άγρια ελπίδα του ανέλπιδου πολέμου
γοργή μαντατοφόρα περιστέρα,
χίλια καλώς μας ήρθες, άγγελέ μου [...]
πέρφανη αρραβωνιαστικιά του ανέμου! (Καζαντζάκης, 1960: 148).

Ελένη, το έχε γεια, πικρή χαρά μου!
χρόνια και χρόνια να βαστάξει, Θέ μου!
Το χέρι σου να σφίγγω, κι η ματιά μου
στη σκοτεινιά του ψυχαρπάχτη ανέμου [...]
κι ώχου να μη σε χωριστώ ποτέ μου,
χαριτωμένη ακρογιαλιά του Χάρου! (Καζαντζάκης, 1960: 153-154).

Το ποίημα «Ελένη» έχει ως ρυθμικό όχημα τον παραδοσιακό στίχο, με σαφές, κεντρικό και έλλογο νόημα, που δεν είναι άλλο από την κατάθεση του έρωτα του ποιητή στην αγαπημένη του και, ταυτόχρονα, διηθούνται στους στίχους αρκετά στοιχεία της υπαρξιακής του θεώρησης. Το κυρίαρχο ερωτικό στοιχείο εναρμονίζεται με το φυσικό περιβάλλον, αλλά είναι τόσο δυνατό και ιδανικό, που ακόμα και η φύση, παρόλη την αρμονία και την τελειότητά της, ζηλεύει την απόλυτη ένωση, ψυχική και σωματική, του ζευγαριού: *στον κόρφο μας η Νύχτα πέφτει αφράτη / και τ' άστρα της αντιδονούν σα ζήλια* (Καζαντζάκης, 1960: 147). Με τον

[4] Προτιμάται η γραφή του έπους *Οδύσεια,* ως φόρος τιμής στον συγγραφέα της, με ένα σίγμα, βλ. σχετικά, Kokoris (2010: 1659).

στίχο *άγρια ελπίδα του ανέλπιδου πολέμου* υποβάλλεται σύνδεση της Ελένης του ποιητή με την Ωραία Ελένη της ομηρικής Ιλιάδας, κάτι που έχει εμφιλοχωρήσει στον αναγνώστη ήδη από τον τίτλο «Ελένη», αφού τα περισσότερα τα ποιήματα της συλλογής αναφέρονται σε πρόσωπα ιστορικά ή μυθικά.

Η χρήση μυθικών συμβόλων αποτελεί σύνηθες μοτίβο της νεωτερικής, κυρίως, ποιητικής τεχνικής, αλλά και εδώ η σημασιολογική δυναμική δεν είναι πρωτίστως μυθική. Είναι κοινός τόπος ότι «το μυθικό στοιχείο είναι το όχημα για τη μετάδοση υπαρξιακής - διαχρονικής ευαισθησίας, είναι ο μοχλός σύνδεσης παρελθόντος - παρόντος, με διαφαινόμενη και την προοπτική του εκάστοτε μέλλοντος» (Κόκορης, 2006: 163), κάτι που διαφαίνεται στο ποίημα «Ελένη», αφού ξεπερνάει τα όρια της αυτοπραγμάτωσης και η Ελένη οικειοποιείται την ωραιότητα, τον πόθο και το πάθος της Ωραίας Ελένης.[5]

Η καζαντζακική Ελένη παρουσιάζεται ως «ελπιδοφόρος», σε αντιδιαστολή με τον «ανέλπιδο πόλεμο» της Τροίας αλλά και σε αντίθεση με οποιαδήποτε σύρραξη. Ο επιθετικός προσδιορισμός αποκτά μεγαλύτερη ισχύ, αν θυμηθούμε πως, κατά τον τραγικό ποιητή Ευριπίδη (2008), που ανατρέπει τον παραδοσιακό μύθο, η Ελένη δεν μετέβη ποτέ στην Τροία, αλλά, με τη θεϊκή παρέμβαση, κατέφυγε στην Αίγυπτο, στο βασίλειο του Πρωτέα. Συνεκδοχικά, συμπεραίνουμε πως η Τρωική εκστρατεία δεν θα μπορούσε να καταλήξει σε αίσιο και νικηφόρο αποτέλεσμα, αφού η Ελένη ήταν κάτι άυλο.

Στο ποίημα «Ελένη» αξιοποιούνται αρκετά συχνά στοιχεία της βιβλικής και της χριστιανικής παράδοσης. Ο Νίκος Καζαντζάκης προβάλλει το πρόσωπο της Ελένης του στη Θεοτόκο και, συνεκδοχικά, στην ιδανική γυναίκα, μέσω της αναφοράς του στον Ευαγγελισμό (*κι ο δροσερός, κρουστός Βαγγελισμός σου / πώς χύνεται γελάστερας εντός μου / κι ανοίγει λευτεριάς καινούρια στράτα* - Καζαντζάκης, 1960: 148), υποβάλλοντας τη σύνδεση της αγαπημένης του με την ολοκληρωμένη, αγνή και άδολη αγάπη της Παναγίας - Μητέρας. Ο ρόλος της Ελένης του ποιητή είναι πολυδιάστατος, όπως και της Θεοτόκου: *Αφέντρα μου, αγαπητικιά και δούλα, / μάνα, γυναίκα, κόρη κι αδερφή μου* (Καζαντζάκης, 1960: 151). Η απόλυτη αγάπη λειτουργεί ως κίνητρο αλλά και ως θεμέλιος λίθος για την πραγμάτωση της ελευθερίας.

Ο Καζαντζάκης, με ποιητική ορμή, συνενώνει στοχαστικά το αψήφισμα της μοίρας των Πρωτόπλαστων με τη λυτρωτική αγάπη: *Γυμνοί, χωρίς φτερούγες, μοναχοί μας, / απ' την Εδέμ μια νύχτα αγκαλιασμένοι / διώξαμε εμείς το Θεό με το σπαθί μας! / Κι αρχίνιξε το μέγα θάμα, Ελένη: / κάμαμε εμείς τη χέρσα γης περβόλι* (Καζαντζάκης, 1960: 152). Ο διωγμός από τον Παράδεισο φαίνεται τώρα σαν ένα τρομακτικό παραμύθι: και τάχα απ' τον Παράδεισο οι διωγμοί μας / της βάβως της Τρομάρας παραμύθι (Καζαντζάκης, 1960: 152), εφόσον η επιλογή του ζευγαριού να φύγει ήταν εκούσια και όχι επιβεβλημένη. Το ανδρόγυνο βιώνει το θαύμα της απελευθέρωσης από κάθε είδους δεσμά και απολήγει στη βαθιά πίστη πως η ελευθερία εκκινεί ως θαύμα, που δύναται να πραγματωθεί στη «χέρσα γη» και όχι στον Κήπο της Εδέμ, καθυποτάσσοντας την κάθε στιγμή στο παρόν και στην κυριαρχία του γίγνεσθαι,[6] άποψη που χαρακτηρίζει την όλη κοσμοθεωρία αλλά και τη βιοθεωρία του συγγραφέα (Ανδρουλιδάκης, 1997).

Το θέμα της παντοδυναμίας του έρωτα αποκτά αίσθηση διαχρονίας και ενισχύεται από τα δίπολα έρωτας - φθορά, έρωτας - θάνατος, μοτίβα διιστάμενα αλλά και απολύτως συνταιριασμένα, που επιδιώκουν να εξηγήσουν την ενιαία και αδιαίρετη μεταφυσική διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης: *Ο θάνατος χτυπάει κι ορθός προσμένει / στη φτωχικιά την πόρτα μας να βγούμε· μα μέσα εμείς, Ελένη, αγκαλιασμένοι / με χάχαρα το Θάνατο προγκούμε· / ακού, μιαν αστραπή η ζωή, μα φτάνει / το αθάνατο δροσιό νερό να πιούμε!* (Καζαντζάκης, 1960: 150). Ο προσωποποιημένος θάνατος, η τραγική μοίρα και το αναπόδραστο τέλος των θνητών νικάται από την αγάπη. Ο άνθρωπος βρίσκει αντίδοτο στο υπαρξιακό αδιέξοδο,[7] καθώς η ζωή του

[5] Για την πρόσληψη και τις προσεγγίσεις του μύθου της Ωραίας Ελένης στη νεοελληνική ποίηση βλ. Backès (1993) και Βαρελάς (2001). Για την πρόσληψη της ιστορικής και μυθικής μεθόδου βλ. ενδεικτικά, Αθανασοπούλου (2016).
[6] Η έννοια της ελευθερίας ως εσωτερικής ανεξαρτησίας ταυτίζεται με την απουσία παντός φόβου, με τη θέαση της ζωής, μέσω της Κρητικής ματιάς, απόψεις που αποκρυσταλλώνονται σε πολλά έργα του Καζαντζάκη. Για μια αναλυτική προσέγγιση της βιοθεωρίας και της κοσμοθεωρίας του Καζαντζάκη βλ. Bien (2002 & 2007), Γραμματάς (1983). Οικονομίδου-Kristitch (1988), Λαμπρέλλης (2009).
[7] Ο στίχος «Ακού, μιαν αστραπή η ζωή μα φτάνει» ακολουθεί τον Καζαντζάκη έως την *Αναφορά στον Γκρέκο:* «Μικρή αστραπή η ζωή μας, μα προφταίνουμε» (Καζαντζάκης, 2014: 25).

δικαιώνεται, μέσα από το ερωτικό βίωμα. Ακολούθως, στους στίχους: *Κρασί, Θεός, πατρίδα, ελπίδα, ειρήνη, / όλα της μέθης τα πιοτά ας χυθούνε, / η αγάπη η εφτάκλωνή μας ν' απομείνει!* (Καζαντζάκης, 1960: 153), καθώς και στους: *Όσο 'σαι συ, εφταγύναικο μαζί μου, / αφέντρα μου, αγαπητικιά και δούλα, / μάνα, γυναίκα, κόρη κι αδερφή μου!* (Καζαντζάκης, 1960: 151) ο ποιητής προσδίδει στην «Ελένη» του και στην αγάπη τους προσδιορισμούς «εφταγύναικο» και «εφτάκλωνη» αντίστοιχα, πράγμα που μας παραπέμπει στην προσωκρατική πυθαγόρεια μεταφυσική. «Για τους πυθαγόρειους φιλοσόφους το "επτά" υπήρξε σύμβολο της αρχέγονης ισορροπίας και της οργανικής αρτιότητας» και «ιερός και μυστηριακός αριθμός για πολλούς λαούς» (Κόκορης, 2015: 218, 219).

Σύμφωνα με το αναπροσαρμοσμένο Πρόγραμμα Σπουδών[8] για το μάθημα της Λογοτεχνίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (και συγκεκριμένα στην Α΄ τάξη του Γενικού Λυκείου), ορίζεται ως γενικός σκοπός «η κριτική αγωγή στον σύγχρονο πολιτισμό» και «η φιλαναγνωσία», άποψη που τοποθετεί στο υψηλότερο βάθρο τον ανθρωποκεντρικό και τον αξιακό χαρακτήρα της Λογοτεχνίας, ελευθερώνοντάς τη από περισπούδαστες (και, συχνά, δυσνόητες για τους μαθητές) αναλύσεις, ώστε να βοηθήσει τους αναγνώστες - μαθητές[9] «να καταλάβουν το νόημα των κειμένων και να τους οδηγήσει σε μία άλλη γνώση της ανθρώπινης ύπαρξης» (Τοντορόφ, 2013: 103-104). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έχουμε αρχίσει να μιλάμε για τη «συνανάγνωση» (Αργυροπούλου, 2003 / Αγγελάτος, 2004) λογοτεχνικών έργων, όχι με τη μορφή της ενδελεχούς συνεξέτασης αλλά ούτε και της καταληκτικής δραστηριότητας λίγων λεπτών (Αποστολίδου, Καπλάνη & Χοντολίδου, 2000).

Το ποίημα «Ελένη» αποτελεί, δυνάμει, μια ενδεικτική πρόταση ως παράλληλο κείμενο στην τραγωδία «Ερωφίλη», απόσπασμα της οποίας ανθολογείται στο εγχειρίδιο Λογοτεχνίας της Α΄ Λυκείου (Γρηγοριάδης, Καρβέλης, Μηλιώνης κ.α., 2013: 94-96). Η συνανάγνωση της «Ελένης» αιτιολογείται, αν λάβουμε υπόψη μας πως τα δύο κείμενα έχουν συγκλίνοντα σημεία. Εκκινώντας από τη στιχουργική τους, την τερτσίνα, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τον έμμετρο παραδοσιακό στίχο, παρατηρούν την τεχνική επάρκεια των δύο συγγραφέων και αισθάνονται την αρμονική μουσικότητα και τον αδιάσπαστο ρυθμό, μέσω και της έντεχνης ρίμας, παρατηρώντας την αναλλοίωτη, μέσα στον χρόνο, πορεία του παραδοσιακού ποιητικού είδους. Επιπλέον, ο εκφραστικός λεκτικός πλούτος, που ενισχύεται από γλωσσικούς ιδιωματισμούς και γλωσσοπλαστικούς πειραματισμούς του συγγραφέα, συμβάλλει στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου των αναγνωστών καθώς και στην ανάδειξη της λυρικότητας ως βασικού χαρακτηριστικού της παραδοσιακής ποίησης, που αποκτά, μέσω του ποιήματος «Ελένη», νέα οντότητα, με διαχρονική αξία.

Επιπρόσθετα, διδάσκοντας το κείμενο «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά», απόσπασμα, που ανθολογείται στο σχολικό βιβλίο της Λογοτεχνίας για την Γ΄ Γυμνασίου (Καγιαλής, Ντουνιά & Μέντη, 2016: 164-168), θα μπορούσαμε να εντάξουμε το ποίημα «Ελένη» του Καζαντζάκη ως παράλληλο κείμενο. Οι όροι καταλληλότητας του παραλληλισμού αφορμώνται από το γεγονός πως υπάρχει μία κοινή θεματική παράμετρος στα δύο κείμενα, που δεν είναι άλλη από την αγάπη, η οποία λειτουργεί ως κινητήριος δύναμη και ως αδιάλειπτος ζωτικός τροφοδότης.

Παρατίθεται ένα απόσπασμα του κειμένου, στο οποίο ο διδάσκων μπορεί να στηριχτεί:

[...] *Όταν παίζω, μου μιλούν και δεν ακούω· κι αν ακούσω, δεν μπορώ να μιλήσω. Θέλω, θέλω, μα δεν μπορώ.*

– Μα γιατί, Ζορμπά;

– Ε, σεβντάς![...] Και το σαντούρι θέλει καλή καρδιά (Καγιαλής, Ντουνιά & Μέντη, 2016: 167).

[8] «Πρόγραμμα Σπουδών για τα μαθήματα Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία, Νέα Ελληνική Γλώσσα και Νέα Ελληνική Λογοτεχνία», Αριθμ. Υ.Α. 70001 / Γ2 / 2011, ΦΕΚ 1562, τχ. Β΄, 27.06.2011. Οι εν λόγω αλλαγές του ΠΣ προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις. Βλ. δειγματοληπτικά, Κεχαγιόγλου (2012) και Πτολεμαίου (2012). Για έναν σχολιασμό του νέου ΠΣ από μία εκ των συμμετεχουσών στην ομάδα εργασίας για την εκπόνηση του Προγράμματος, βλ. Αποστολίδου (2015).

[9] Εφεξής προτιμάται η χρήση του γενικευτικού αρσενικού γένους για λόγους ευκολίας της ανάγνωσης.

Όπως εύστοχα έχει υπογραμμιστεί από κριτικές μελέτες, «το σαντούρι του Ζορμπά δείχνει να ενσαρκώνει για τον Καζαντζάκη τη δαιμονιώδη και καλλιτεχνικά δικαιωμένη έκφραση του ανθρώπινου πάθους, που για να εκδηλωθεί χρειάζεται την εκδίωξη κάθε λογικής διαδικασίας» (Κόκορης, 2007: 65), ενώ θεμελιώδες γνώρισμα του Καζαντζάκη είναι «να μεταδώσει ιδέες και να καταστήσει σαφές το ιδεολογικό μήνυμα» (Καψωμένος, 1998: 26). Συμπεραίνουμε, επομένως, πως ο Καζαντζάκης εκλαμβάνει την αγάπη ως sine qua non προϋπόθεση για τη συνέχιση της ζωής και την ψυχική ανάταση του ανθρώπου. Η αγάπη είτε ως ερωτικό βίωμα, στο ποίημα «Ελένη», είτε ως «σεβντάς» - πάθος, στο μουσικό όργανο του Ζορμπά, προκαλεί συναισθηματική έξαρση και δικαιώνει την ανθρώπινη ύπαρξη, λειτουργώντας ως καθοδηγητικό εργαλείο, στο ταξίδι της ατομικής περιπέτειας.

Από τη στιγμή που οι Νέες Τεχνολογίες διαδραματίζουν τον ρόλο του αρωγού στη διδακτική προσέγγιση της σχολικής Λογοτεχνίας, συντείνουν στη διάδοση πνευματικών επιτεύξεων (Τζάρτζας κ.α. 2002 / Κόκορης, 2004 / Νικολαΐδου, 2009 / Αποστολίδου, 2012) και αποτελούν μέρος της λογοτεχνικής εκπαίδευσης (Χοντολίδου, 2007 / Epstein, 2014). Εφόσον έχουμε καθιερώσει την «πολυτροπικότητα» των διδακτικών υλικών ως μία από τις βασικές αρχές της Παιδαγωγικής για την προσφορότερη μετάδοση της γνώσης (Χοντολίδου, 1999 / Χατζησαββίδης, 2003), θα μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε, εκπαιδευτικά, ένα βίντεο, αναρτημένο στο διαδίκτυο, που αφορά στη μελοποίηση μέρους του ποιήματος «Ελένη», σε μουσική, σύνθεση και ερμηνεία του Ανδρέα Αρτέμη.[10]

Δίκην επιλόγου, αξίζει να επισημανθεί ο εξέχων ρόλος της συνανάγνωσης κειμένων, μακριά από εξεταστικές αναγκαιότητες, στομφώδεις υπεραναλύσεις και άγονους σχολαστικισμούς αλλά με μία αλληλοδιείσδυση της υποκειμενικής και της αντικειμενικής ερμηνείας (Ζουμπουλάκης, 2017: 105), διαδικασία που, υποδόρια, συμβάλλει στο να αρχίσει ο μαθητής ως στοχαστής (Appleyard, 2017: 177-214) να διαστέλλει τα τοιχώματα της συνείδησής του και να καλλιεργεί μία δια βίου σχέση με την αναγνωστική διαδικασία (Αγγελής, Ελευθεράκης & Πολενάκης, 2010: 57-60). Επιπλέον, με τον προτεινόμενο παραλληλισμό κειμένων διαφορετικών γραμματολογικών ειδών του ίδιου συγγραφέα, επιτυγχάνεται η ανάδειξη δύο συνιστωσών της συγγραφικής πορείας του Νίκου Καζαντζάκη, η πολυειδής αφηγηματική του διάσταση και η ελκυστική ποιητική του δυναμική, με σκοπό να καταδειχθεί και η ποιητική πλευρά του συγγραφέα, ο οποίος τείνει να εκλαμβάνεται, αποκλειστικά, ως μείζων πεζογράφος, ενώ και η ποιητική του συνεισφορά δεν είναι διόλου αμελητέα.

[10] Για τη μελοποίηση αποσπάσματος του ποιήματος «Ελένη» βλ. https://youtu.be/XT4wtGxl-nA,[προσπέλαση: 16/08/2017].

Βιβλιογραφία

Αγγελάτος, Δημήτρης (2004). Σύγκριση και διακαλλιτεχνικές προσεγγίσεις στη Συγκριτική Φιλολογία. *Σύγκριση,* 15: 45-54.

Αγγελής, Δημήτρης, Ελευθεράκης, Δημήτρης & Πολενάκης, Σταμάτης (2010). *Με το περίστροφο του Μαγιακόφσκι. Μια συζήτηση για την ποίηση,* Αθήνα: Εκδόσεις Ερατώ.

Αθανασοπούλου, Αφροδίτη (2016). *Ιστορία και Λογοτεχνία σε διάλογο ή Περί ιστορικής και μυθικής μεθόδου. Μια ανίχνευση στη νεοελληνική ποίηση του 19ου και του 20ου αιώνα,* Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Αλεξίου, Στυλιανός (2011). *Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της. Μελέτη φιλολογική και ιστορική,* Αθήνα: Στιγμή.

Ανδρουλιδάκης, Κωνσταντίνος (1997). Η φιλοσοφική σκέψη του Καζαντζάκη. Επεξεργασμένη βασανιστικά, διαπερνά τη ζωή και το έργο του. *Η Καθημερινή,* ένθετο: *Επτά Ημέρες:* 02.11.1997: 16 - 18.

Αποστολίδου, Β., Καπλάνη Β. & Χοντολίδου, Ε. (επιμ. 2000). *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο... Μια νέα πρόταση διδασκαλίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω/ Γιώργος Δαρδανός.

Αποστολίδου Βενετία (2012). *Η λογοτεχνία στα νέα περιβάλλοντα των ΤΠΕ: Κυβερνολογοτεχνία, e-books, ψηφιακές κοινότητες αναγνωστών, δημιουργική γραφή και αφήγηση στον ψηφιακό κόσμο.* Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Αναρτημένο στο http://www.greeklanguage.gr/sites/default/files/digital_school/3.1.2_apostolidou.pdf, [προσπέλαση: 16/08/2017].

Αποστολίδου, Βενετία (2015). Το νέο Πρόγραμμα Σπουδών για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στην υποχρεωτική εκπαίδευση και στην Α΄ Λυκείου. Οι θεωρητικές του προϋποθέσεις και η δημόσια συζήτηση (σσ. 79-94). Στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: «Η Νεοελληνική Λογοτεχνία σήμερα. Κοινωνία και Εκπαίδευση».* Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ, 28 - 30 Νοεμβρίου 2013. Αθήνα: [χωρίς ονομασία εκδότη].

Appleyard, JosephA. (2017). *Η Διαμόρφωση του Αναγνώστη. Η Λογοτεχνική εμπειρία από την παιδική ηλικία έως την ενηλικίωση* / επιμ. - εισ. Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης / μτφ. Κωνσταντίνος Δεσποινιάδης. Αθήνα: Gutenberg.

Αργυροπούλου, Χριστίνα (2003). Διδακτική αξιοποίηση των διακειμενικών και παρακειμενικών στοιχείων σε Γυμνάσιο και Λύκειο. Διδακτικά παραδείγματα. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων,* 8: 31-46.

Αρμάος, Δημήτρης (2005). Ελληνικές Μεταφράσεις της Θείας Κωμωδίας. *Σύγκριση,* 16, 60-82.

Βαγενάς, Νάσος (1984). *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση.* Αθήνα: Στιγμή.

Βαγενάς, Νάσος (επιμ. 1991). Νεοελληνικά Μετρικά, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Βαγενάς, Νάσος (επιμ. 1996). *Η ελευθέρωση των μορφών. Η ελληνική ποίηση από τον έμμετρο στο ελεύθερο στίχο (1880 - 1940).* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Βαγενάς, Νάσος (2011, πρώτη δημοσίευση: 2007). Πεζογράφος ή Ποιητής; (σσ. 89-93)στο Beaton, Roderick (επιμ.). *Εισαγωγή στο Έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων* / μτφ. εισαγωγής Θανάσης Κατσικερός, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Backès, Jean-Louis (1993). *Ο μύθος της Ελένης* / μτφ. Μαίρη Γιόση. Αθήνα: Μέγαρο Μουσικής Αθηνών - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Βαρελάς, Λάμπρος (2001). Ο μύθος της Ωραίας Ελένης στη νεοελληνική ποίηση: Από τον Παλαμά ως τον Ρίτσο (σσ. 333-343). Στο: *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη, Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας: Γραμματολογικά, Εκδοτικά, Κριτικά.* Πρακτικά της Η΄ Επιστημονικής Συνάντησης. 11 - 14 Μαρτίου 1997. Αθήνα: Ερμής.

Beaton, Roderick (επιμ.). *Εισαγωγή στο Έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων* / μτφ. εισαγωγής Θανάσης Κατσικερός, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Bien, Peter (²2002). *Η Πολιτική του Πνεύματος,* τόμος Α΄ / μτφ. Ασπασία Δ. Λαμπρινίδου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης,

Bien, Peter (2007). *Η Πολιτική του Πνεύματος,* τόμος Β΄ / μτφ. Αθανάσιος Κατσικερός. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης,

Βοκκάκιος (2004), *Η ζωή του Δάντη* /μτφ. Σπύρος Τσούγκος /εισ. Χάρης Βλαβιανός/ επιμ. Γιώργος Κοροπούλης. Αθήνα: Νεφέλη.

Γαραντούδης, Ευριπίδης (2000). Η μετρική του Σολωμού: ρυθμός μιχτός, αλλά νόμιμος. *Πόρφυρας,* 95 - 96: 325 - 358.

Γαραντούδης, Ευριπίδης (εισαγωγικά σημειώματα) & Δώρα Μέντη (ανθολόγηση - πρόλογος), (2016). *Και με τὸν ἦχον των για μια στιγμή επιστρέφουν.* Η Ελληνική Ποίηση τον εικοστό Αιώνα. Επίτομη Ανθολογία, Αθήνα: Gutenberg,

Γιατρομανωλάκης, Γιώργης (2014). Στην Κόλαση του Έρωτα. Το Βήμα: 16.03.2014.

Γκικόπουλος, Φοίβος (2007). Καζαντζάκης - Δάντης: Η Θεία Κωμωδία. *Σύγκριση:* 119 - 124.

Γραμματάς, Θεόδωρος (1983). *Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Ν. Καζαντζάκη,* Αθήνα - Γιάννινα: Δωδώνη.

Γρηγοριάδης Ν., Καρβέλης, Δ., Μηλιώνης, Χ., Μπαλάσκας, Κ., Πανάγος, Γ., Παπακώστας, Γ. (2013). *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Γενικού Λυκείου.* Πάτρα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Δάντης (2010). *Η Θεία Κωμωδία* / έμμετρη μετάφραση: Νίκος Καζαντζάκης. Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Ελευθερίου, Στέφανος (1980). Χορτάτσης Γεώργιος (1550 - 1610 περ.). Η ζωή και το έργο του. *Διαβάζω,* 27: 54 - 65.

Epstein, Joseph (2014). *A Literary Education and Other Essays.* Edinburg: Axios Press.

Ευριπίδης (2008). *Ελένη* /μτφ. Μαυρόπουλος Γ. Θεόδωρος / επιμ. Μαυρόπουλος Γ. Θεόδωρος & Λουκάς, Νίκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Ζουμπουλάκης, Σταύρος (2017). *Για το Σχολείο.* Αθήνα: Πόλις.

Καγιαλής, Παναγιώτης, Ντουνιά Χριστίνα & Μέντη Θεοδώρα (2016). *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Καζαντζάκης, Νίκος (1960). *Τερτσίνες,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος & Πρεβελάκης Παντελής (1984). *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη.* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (2014). *Αναφορά στον Γκρέκο*/ επιμ. Μαθιουδάκης, Νίκος. Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Κάσδαγλης, Ε.Χ. (1960), Σημείωμα (σσ. 181-183). Στο Καζαντζάκης, Νίκος (1960). *Τερτσίνες,* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Κατσιγιάννη, Άννα (1987). Μορφικές μεταρρυθμίσεις στην ελληνική ποίηση του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα. *Παλίμψηστον,* 5: 157 - 184.

Καψωμένος, Ερατοσθένης Γ. (1998). *Η Αφηγηματική Τέχνη του Καζαντζάκη. Ελίτροχος,* 15: 21-26.

Κεχαγιόγλου, Γιώργος (2012). Σκέψεις και προτάσεις για ένα «Σχολείο αφοσιωμένων στη λογοτεχνία μαθητών». *Φιλόλογος,* 148: 171 - 182.

Κοκόλης, Ξ.Α. (επιμ. 2003). *Κωστής Παλαμάς. Σατιρικά Γυμνάσματα.* Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκορης, Δημήτρης (2004). Οι Νέες Τεχνολογίες στη Διδασκαλία της Λογοτεχνίας (σσ. 93-96, 98-99). Στο *Φιλόλογοι στον Υπολογιστή. Μια επιμόρφωση, δεκαπέντε διδακτικές προτάσεις και ενενήντα εννέα Φύλλα Εργασίας* / επιμ Μυρογιάννη, Έλσα & Μαυροσκούφης, Δημήτρης, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.

Κόκορης, Δημήτρης (2006). *Ποιητικός Ρυθμός. Παραδοσιακή και νεωτερική έκφραση.* Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Κόκορης, Δημήτρης (2007). Το σαντούρι του Ζορμπά. *Το Δέντρο,* 155 - 156: 62-65.

Κόκορης, Δημήτρης (2015). *Φιλοσοφία και Νεοελληνική Λογοτεχνία. Πτυχές μιας σύνθετης σχέσης.* Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Kokoris, Dimitris (2010). Profilidegliautorienotealtesti (σσ. 1648-1847) στο *Poeti Greci del nove cento* / επιμ. Nicola Crocetti - Filippo maria Pontani. Μιλάνο: Mondadori.

Λαμπρέλλης, Δημήτρης Ν. (2009). *Η επίδραση του Νίτσε στην Ελλάδα. «Τέχνη» και «Διόνυσος». Βλαστός και Καζαντζάκης.* Αθήνα: Παπαζήσης.

Μαθιουδάκης, Νίκος (2012). *Νεολογικά Αθησαύριστα στην ΟΔΥΣΕΙΑ του Νίκου Καζαντζάκη. Στρατηγικές κατανόησης, ασάφεια και βεβαιότητα.* [διδακτορική διατριβή], Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Μητσάκης, Καριοφίλης - Κάρολος (2007).Τερτσίνα (σσ. 2158-2159) Στο: Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα - έργα - Ρεύματα - Όροι. Αθήνα: Πατάκης.

Νάζος, Γεώργιος (1934). Ένας μεταφραστικός άθλος. Η «Θεία Κωμωδία» του Δάντη εις τα ελληνικά. *Η Καθημερινή:* 25.12.1934.

Νικολαΐδου, Σοφία (2009). *Λογοτεχνία και Νέες Τεχνολογίες. Από τη θεωρία στη διδακτική πράξη,* Αθήνα: Κέδρος.

Οικονομίδου-Kristitch, Ε. (1988). Οι φιλοσοφικές επιδράσεις στην πνευματική περιπέτεια του Νίκου Καζαντζάκη. *Διαβάζω,* 190: 70-74.

Peri, Massimo (2016). *Η Φεγγαροντυμένη του Σολωμού. Ένας άγνωστος x που πρέπει να παραμείνει άγνωστος* /μτφ. Παύλου Κωστής / επιμ. Σπυριδοπούλου, Μαρία. Αθήνα: Gutenberg,

Πρεβελάκης, Παντελής (1958). *Ο Ποιητής και το Ποίημα της Οδύσειας,* Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας».

Πτολεμαίου, Δημήτρης (2012). Ενάντια στην αισιοδοξία. Η Λογοτεχνία σε «Πρόγραμμα Σπουδών» σε μια σχολική τάξη. *Φιλόλογος,* 148: 194 - 206.

Σολωμός, Αλέξης (1973). *Το Κρητικό Θέατρο. Από τη φιλολογία στη σκηνή,* Αθήνα: Κέδρος.

Σολωμός, Διονύσιος (³1971), *Ποιήματα* / επιμ. - σημ. Πολίτης, Λίνος, Αθήνα: Ίκαρος.

Σολωμός, Διονύσιος (1998). Ωδή στη Σελήνη (σ. 362) στο Βαγενάς, Νάσος - Καγιαλής, Τάκης - Πόλκας, Λάμπρος - Ταραράς, Νίκος - Φράγκογλου, Γιώργος, *Νεότερη Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία. Ανθολόγιο Μεταφράσεων (Β΄ Γενικού Λυκείου - Επιλογής),* Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Σπαταλάς, Γεράσιμος (1997). *Η στιχουργική τέχνη. Μελέτες για τη νεοελληνική μετρική* / επιμ. Γαραντούδης, Ευριπίδης & Κατσιγιάννη, Άννα Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Σταύρου, Θρασύβουλος (²2010). *Νεοελληνική Μετρική,* Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Τζάρτζας Γ., - Σβολόπουλος, Β., - Βερέβη, Άλκ. - Πατούνα, Α. - Θωμαδάκη, Ευ. (2002). Η ενσωμάτωση των Νέων Τεχνολογιών στη διδακτική πράξη (σσ. 21-26). Στο: *Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου με διεθνή συμμετοχή: «Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στην Εκπαίδευση»,* τόμος Β΄. Ρόδος - Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου & Εκδόσεις Καστανιώτη.

Τοντορόφ, Τσβετάν (2013). *Η λογοτεχνία σε κίνδυνο* / μτφ. Βαγενά, Χρύσα / εισ. Βαγενάς, Νάσος. Αθήνα: Πόλις.

Τσουκαράς, Ευάγγελος (2017). Συν - ανάγνωση δύο κειμένων του Κρητικού θεάτρου: Ερωφίλη - Βασιλεύς Ροδολίνος. *Εμβόλιμον,* 81 - 82: 15 - 26.

Φιλιππίδης, Σταμάτης Ν. (2017). Η ποιητική τέχνη στις Τερτσίνες (σσ. 183-216). Στο *Έξι και ένα μελετήματα για τον Νίκο Καζαντζάκη* /επιμ. Ε. Κ. Ψυχογυιός, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Φιλοκύπρου, Έλλη (1996). «Στην μάχην δίχως άρματα». Σύμμαχοι και αντίπαλοι στις «Ρίμες αγάπης», *Σημείο,* 4, 83 - 92.

Χατζηνικολάου, Νίκος (2007). *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης,* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Χατζησαββίδης, Σωφρόνης (2003). Η διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας στο πλαίσιο των πολυγραμματισμών. Προετοιμασία του κοινωνικού μέλλοντος των μαθητών. *Φιλόλογος,* 113: 405 - 414.

Χοντολίδου, Ελένη (1999). Εισαγωγή στην έννοια της πολυτροπικότητας. *Γλωσσικός Υπολογιστής,* 1: 115 - 118.

Χοντολίδου, Ελένη (2007). Λογοτεχνική Εκπαίδευση (σσ. 408-409). Στο Ξωχέλλης, Παναγιώτης (επιμ.), *Λεξικό της Παιδαγωγικής.* Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Χορτάτσης, Γεώργιος (⁴2007). *Ερωφίλη. Τραγωδία* / επιμ. Αλεξίου, Στυλιανός - Αποσκίτη Μάρθα. Αθήνα: Στιγμή.

Μαρία Γνησίου

Η παρουσία κειμένων του Καζαντζάκη στα βιβλία Λογοτεχνίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1980-2002).
Νέες δυνατότητες εμπλουτισμού και διδακτικής αξιοποίησης σήμερα

1. Η παρουσία κειμένων του Καζαντζάκη στα βιβλία Λογοτεχνίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1980-2002)

Αρχικά παρατίθενται τα αποσπάσματα κειμένων του Καζαντζάκη, που ανθολογούνται από το 1980 περίπου έως σήμερα, στα βιβλία Λογοτεχνίας Γυμνασίου και Λυκείου και αναφέρονται οι στόχοι της διδασκαλίας, όπως διαφαίνονται από την επιλογή των αποσπασμάτων, τα εισαγωγικά σημειώματα και τις ερωτήσεις, που τα συνοδεύουν, προκειμένου να παρουσιαστούν, στη συνέχεια, οι δυνατότητες εμπλουτισμού της διδασκαλίας και της διδακτικής αξιοποίησης του καζαντζακικού έργου, σήμερα, στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

Τα κείμενα του Καζαντζάκη, που περιέχονται στα βιβλία Λογοτεχνίας του Γυμνασίου, από το 1980 έως το 2007 περίπου, είναι τα ακόλουθα: τρία αποσπάσματα από το μυθιστόρημα *Καπετάν Μιχάλης:* στην Α' τάξη το απόσπασμα με τον τίτλο: «Ελευθερία ή Θάνατος». Σε αυτό στόχος της διδασκαλίας είναι να τονιστεί η δύναμη της γλώσσας, το ιδανικό της γνώσης αλλά και τα ιδανικά του ηρωισμού, της ελευθερίας, της αγάπης για την πατρίδα. στη Β΄ τάξη το απόσπασμα: «Ο ριμαδόρος», που αναφέρεται στους λαϊκούς στιχουργούς και στην Γ' τάξη το απόσπασμα με τον τίτλο «Η σύναξη των καπεταναίων», με σκοπό της διδασκαλίας να προβληθούν πάλι τα ιδανικά της ελευθερίας και της αγάπης για την πατρίδα. Ανθολογούνται ακόμη: ένα απόσπασμα από την Αναφορά στον Γκρέκο στην Α΄ τάξη, με τίτλο: «Η μητέρα μου», στο οποίο προβάλλεται η αγάπη προς τη μητέρα, ένα απόσπασμα από το μυθιστόρημα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται,* στη Β΄ Γυμνασίου, με τίτλο: «Το φύτεμα του χωριού». Στόχος της διδασκαλίας του αποσπάσματος αυτού είναι να προβληθεί το θρησκευτικό συναίσθημα αλλά και η ανθρώπινη ψυχική δύναμη. Περιλαμβάνονται επιπλέον δύο αποσπάσματα από το βιβλίο *Ταξιδεύοντας Αγγλία:* ένα απόσπασμα στην Α΄ τάξη, με τίτλο: «Εγγλέζικα ακρογιάλια», στο οποίο περιγράφονται πολιτισμικά χαρακτηριστικά των Άγγλων και ένα απόσπασμα στη Β΄ τάξη, με τον τίτλο: «Δίπλωμα ανθρώπου», στο οποίο προβάλλονται η ομαδικότητα, η συλλογικότητα, η πειθαρχία σε κανόνες.

Ανθολογείται επίσης ένα απόσπασμα από την τραγωδία Οδυσσέας, με ομώνυμο με την τραγωδία τίτλο, στην Γ΄ τάξη: εδώ στόχος της διδασκαλίας είναι να προβληθεί ο ηρωισμός του Οδυσσέα, τα ομηρικά πρότυπα, αλλά και να έρθουν οι μαθητές σε επαφή με την ποιητική γλώσσα του Καζαντζάκη.

Στα βιβλία του Λυκείου, από το 1982 περίπου έως το 2001, ανθολογούνται τα ακόλουθα κείμενα του Καζαντζάκη: το *Εσωτερικό Διάγραμμα της Θείας Κωμωδίας* στην Α΄ τάξη και ένα απόσπασμα από το *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»* στη Β΄ τάξη. Στόχοι της διδασκαλίας είναι, με το πρώτο κείμενο, οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με το νόημα της Θείας Κωμωδίας και την προσωπικότητα του Δάντη και, με το δεύτερο κείμενο, με τη φιλοσοφική κοσμολογία και ανθρωπολογία του «Αφεντικού».

Τα κείμενα του Καζαντζάκη, που ανθολογούνται στα βιβλία του Γυμνασίου, από το 2007 περίπου έως σήμερα, είναι δύο αποσπάσματα από την *Αναφορά στον Γκρέκο:* ένα απόσπασμα, με τίτλο: «Η Νέα Παιδαγωγική» στην Α΄ Γυμνασίου - σε αυτό το κείμενο ο στόχος της διδασκαλίας είναι να παρουσιαστούν οι σχέσεις γονέων και παιδιών αλλά και οι παιδαγωγικές αντιλήψεις παλαιότερων εποχών και η σύγκρισή τους με τις αντιλήψεις της σύγχρονης εποχής - και ένα απόσπασμα, με τίτλο «Μια Κυριακή στην Κνωσό», στη Β΄ Γυμνασίου. Στόχος της διδασκαλίας του δεύτερου κειμένου είναι να αποκαλυφθεί ο θαυμασμός για την Κρήτη, την Κνωσό, το Μινωϊκό πολιτισμό. Στην Γ΄ Γυμνασίου ανθολογείται ένα απόσπασμα από το μυθιστόρημα *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Εδώ στόχος της διδασκαλίας είναι να γίνει κατανοητό τι αντιπροσωπεύουν οι ήρωες: Ζορμπάς και Αφεντικό.

Στα βιβλία του Λυκείου, από το 2002 έως σήμερα, ανθολογούνται δύο αποσπάσματα: *Το εσωτερικό διάγραμμα της Θείας Κωμωδίας* και ένα απόσπασμα από το *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Στόχοι της διδασκαλίας είναι στο πρώτο απόσπασμα οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με το νόημα της Θείας Κωμωδίας και την προσωπικότητα του Δάντη και, στο δεύτερο απόσπασμα, με τη φιλοσοφική κοσμολογία και ανθρωπολογία του «Αφεντικού», όπως ειπώθηκε και παραπάνω.

Στο βιβλίο «Νέα Ελληνικά» της Α΄ τάξης του Επαγγελματικού Λυκείου ανθολογείται το απόσπασμα: «Η Νέα Παιδαγωγική» από την *Αναφορά στον Γκρέκο*. Στόχος της διδασκαλίας είναι να έρθουν σε επαφή οι μαθητές με τις παιδαγωγικές αντιλήψεις παλαιότερων εποχών και να τις συγκρίνουν με τις σύγχρονες. Όπως διαπιστώνει κανείς, τη στοχοθεσία της διδασκαλίας των καζαντζακικών κειμένων μονοπωλεί η εξοικείωση των μαθητών με ιδέες του καζαντζακικού έργου, που μπορούν να «διαπαιδαγωγήσουν» τους μαθητές - την ίδια διαπίστωση κάνει και η Γ. Η. Χαριτίδου (2008, σ. 62) στο κείμενό της «Ο Καζαντζάκης στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση». Αντίθετα, πολύ λιγότερη βαρύτητα δίνεται στην «κατασκευή-δόμηση» των καζαντζακικών έργων, στις αφηγηματικές τεχνικές, στην ειδολογική τους κατασκευή, στη γλώσσα και το ύφος των καζαντζακικών κειμένων κ.λπ. Επιπλέον, είναι αισθητή η μείωση των καζαντζακικών κειμένων στα σχολικά βιβλία, από το 2002 και μετά.

2. Νέες δυνατότητες εμπλουτισμού και διδακτικής αξιοποίησης σήμερα

Με βάση τα ισχύοντα Προγράμματα Σπουδών για τη Λογοτεχνία Γυμνασίου και Λυκείου, δίνεται η δυνατότητα μιας νέας στοχοθεσίας για τη διδασκαλία των καζαντζακικών κειμένων, υπό το φως της σύγχρονης βιβλιογραφίας, η οποία θα πρέπει να μελετηθεί, προηγουμένως, συστηματικά.

Παραδειγματικά, θα μπορούσαν να διδαχθούν:
Α. Αποσπάσματα από τον *Καπετάν Μιχάλη,* το *Βίο και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* και την *Αναφορά στον Γκρέκο,* στα οποία σκιαγραφείται η μορφή του πατέρα. Σχετικές μελέτες, που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν, είναι του Σ. Ν. Φιλιππίδη (2005), του Δ. Τζιόβα (2007/2003) κ.α. Το θέμα της αντρικής μορφής του πατέρα θα μπορούσε να διδαχθεί στο μάθημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στην Α΄ τάξη Γενικού Λυκείου, στην ενότητα «Τα φύλα στη Λογοτεχνία».
Β. Με τη διδασκαλία πάλι επιλεγμένων αποσπασμάτων θα μπορούσαν να διδαχθούν τα επικά και μυθιστορηματικά στοιχεία στη διάπλαση του χαρακτήρα του ομώνυμου ήρωα από τον *Καπετάν Μιχάλη.* Στοιχεία για μία τέτοια διδασκαλία παρέχει το κείμενο του Δημ. Τζιόβα «Η ποιητική της αντριγιάς: Λογοτεχνικό είδος και ατομική ταυτότητα στον Καπετάν Μιχάλη» (2007/2003). Η διδασκαλία αυτή, πέρα από την παροχή γνώσεων, θα ήταν και πολύ ενδιαφέρουσα για τους μαθητές, καθώς θα μπορούσαν να αναζητήσουν στοιχεία του χαρακτήρα του ήρωα Καπετάν Μιχάλη, που έχουν συναντήσει και σε επικούς ήρωες π.χ. στον Όμηρο.
Γ. Ο Μ. Πασχάλης, στο βιβλίο του *Νίκος Καζαντζάκης: Από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ - Μελέτες για τα κρητικά μυθιστορήματα* (2015), κάνει λόγο για την προβολή της αρχετυπικής και οικουμενικής Κρήτης στην *Αναφορά στον Γκρέκο* και για την προβολή της αγωνιζόμενης Κρήτης στον *Καπετάν Μιχάλη.* Μέσα από τη διδασκαλία κατάλληλων αποσπασμάτων από τα δύο έργα, οι μαθητές θα μπορούσαν να εντοπίσουν πώς οικοδομούνται αυτές οι «εκδοχές της Κρήτης» στο καζαντζακικό έργο.
Δ. Η διακειμενικότητα στο καζαντζακικό έργο: π.χ. οι ομηρικές πηγές. Σε συνδυασμό και με το παραπάνω θέμα των επικών και μυθιστορηματικών στοιχείων στη μορφή του Καπετάν Μιχάλη, θα μπορούσε να εξεταστεί και η διακειμενικότητα του καζαντζακικού έργου. Αλλά και πέραν των ομηρικών πηγών, η εξέταση της διακειμενικότητας μπορεί να συμπεριλάβει το Δάντη (Θεία Κωμωδία), το Σαίξπηρ, τους αρχαίους συγγραφείς (π.χ. Αισχύλος), τη διακειμενική συνεξέταση του «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» με την κινηματογραφική μεταφορά του έργου κ.α. Για τις διακειμενικές σχέσεις του καζαντζακικού έργου ένα πρόσφατο βιβλίο είναι αυτό του Μιχαήλ Πασχάλη (2015).
Ε. Θεατρικά έργα του Καζαντζάκη π.χ. «Καποδίστριας», στην ενότητα «Θέατρο», στο μάθημα της Νεοελ-

ληνικής Λογοτεχνίας της Α΄ Λυκείου.
Τα προηγούμενα μπορούν να αποτελέσουν και θέματα ερευνητικών εργασιών (projects), με ετήσια χρονική διάρκεια ή συντομότερων δημιουργικών εργασιών, αφού οι εργασίες αυτές προβλέπονται από το Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος, στις Α΄ και Β΄ τάξεις Γενικού Λυκείου.

Εκτός από τις προηγούμενες δυνατότητες εμπλουτισμού της διδασκαλίας των καζαντζακικών κειμένων για την επίτευξη διαφορετικών στόχων από τους υφιστάμενους, διαφαίνονται, σήμερα, και νέες δυνατότητες διδακτικής αξιοποίησης του καζαντζακικού έργου.

Παραδειγματικά αναφέρονται:
ΟΜΙΛΟΙ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ

- Στο πλαίσιο του θεσμού των Μαθητικών Ομίλων Ανάγνωσης στα σχολεία, στα οποία υφίστανται τέτοιοι όμιλοι, οι μαθητές ασκούνται στην προσεκτική ανάγνωση κειμένων, συζητούν για αυτά, ερευνούν και εκπονούν εργασίες.

Στους Ομίλους Ανάγνωσης δύναται:
- Να αναγνωσθεί ένα ολόκληρο έργο π.χ. Χριστόφορος Κολόμβος
- Να αναγνωσθούν διαφορετικά έργα του ίδιου συγγραφέα π.χ. Ταξιδεύοντας Αγγλία, Ιαπωνία-Κίνα κ.λπ.

ΖΩΝΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΣΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΑ ΛΥΚΕΙΑ
Στην εβδομαδιαία τρίωρη Ζώνη Δημιουργικών Δραστηριοτήτων στην Α΄ τάξη των Επαγγελματικών Λυκείων [Υ.Α. Φ2/88938/Δ4/01.06.2016 (ΦΕΚ 1567, τ. Β΄, 02/06/2016)], δύναται:

- Να εκπονηθεί ένα πολιτιστικό πρόγραμμα-αφιέρωμα στο Νίκο Καζαντζάκη: τη ζωή και το έργο του
- Να πραγματοποιηθεί μία πολιτιστική εκδήλωση π.χ. ανέβασμα σχολικής παράστασης έργων του Καζαντζάκη: τριλογία Προμηθέας Πυρφόρος, Προμηθέας Δεσμώτης, Προμηθέας Λυόμενος. Στο κείμενό της, «Θεατρικά έργα του Καζαντζάκη, κατάλληλα για σχολικές παραστάσεις», η Κυριακή Πετράκου (2008) προτείνει, για το ανέβασμα σχολικής παράστασης, εκτός από την παραπάνω τριλογία, την τραγωδία «Καποδίστριας», το έργο «Χριστόφορος Κολόμβος», το δράμα «Κωνσταντίνος Παλαιολόγος» κ.λ.π.

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

- Οι δραστηριότητες Δημιουργικής Γραφής εισήχθησαν από το έτος 2016-17 ως τρόπος αξιολόγησης του μαθήματος της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο (Π.Δ. 126/2016, ΦΕΚ 211, τ. Α΄, 11/11/2016) και στις δύο πρώτες τάξεις του Επαγγελματικού Λυκείου [Π.Δ. 42/2017 (ΦΕΚ 68, τ. Α΄, 15/05/2017)].
  Αποσπάσματα καζαντζακικών κειμένων μπορούν να αξιοποιηθούν για τη διδασκαλία της δημιουργικής γραφής στους μαθητές.
  Στο πλαίσιο της δημιουργικής γραφής, οι μαθητές μπορούν, εκτός από το να εκπονήσουν απλές δραστηριότητες δημιουργικής γραφής, να συγγράψουν διηγήματα, ποιήματα, ημερολόγια κ.λ.π., εμπνευσμένα από το καζαντζακικό έργο.
  Τα αποσπάσματα κειμένων του Καζαντζάκη μπορούν, επιπλέον, να αξιοποιηθούν σε εργαστήρια δημιουργικής γραφής στα σχολεία, στα οποία υφίστανται τέτοια εργαστήρια.

- Στις 6 Φεβρουαρίου 2017, πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής η ημερίδα «Πώς θα κάνουμε τα ΕΠΑ.Λ.[1] κοινότητες ανάγνωσης». Στο πλαίσιο της ημερίδας, πραγματοποιήθηκε από τη γράφουσα θεματικό εργαστήριο για τη Δημιουργική Γραφή σε εκπαιδευτικούς και σχολικούς συμβούλους, στο οποίο αξιοποιήθηκε το απόσπασμα «Η Νέα Παιδαγωγική» από την *Αναφορά στον Γκρέκο* του Νίκου Καζαντζάκη, από το βιβλίο «Νέα Ελληνικά» της Α΄ τάξης ΕΠΑ.Λ. Το απόσπασμα αξιοποιήθηκε για τη διδασκαλία αφηγηματικών τεχνικών και δομικών στοιχείων ενός πεζογραφικού έργου, προκειμένου να πραγματοποιηθούν, στη συνέχεια, δραστηριότητες δημιουργικής γραφής και υπηρέτησε άριστα τους σκοπούς της διδασκαλίας του λογοτεχνικού γραμματισμού.
  Το εργαστήριο στέφθηκε από μεγάλη επιτυχία, σύμφωνα με τη γνώμη των εκπαιδευτικών και των σχολικών συμβούλων, που το παρακολούθησαν.

[1] Ανάρτηση του διδακτικού παραδείγματος Δημιουργικής Γραφής στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής: http://iep.edu.gr/el/humanities-yliko/deyteri-didaktiki-protasi-dimiourgiki-grafi-didaktiko-paradeigma-dimiourgikis-grafis

Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι, σήμερα, δίνεται η δυνατότητα, υπό το φως της σύγχρονης βιβλιογραφίας, να εμπλουτιστεί η διδασκαλία του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, θέτοντας νέους στόχους στη διδασκαλία των κειμένων του Καζαντζάκη αλλά και πολλαπλασιάζοντας τα καζαντζακικά κείμενα, που διδάσκονται. Τέλος, νέες δυνατότητες διδακτικής αξιοποίησης του καζαντζακικού έργου προσφέρουν η σύγχρονη διδακτική μεθοδολογία και η Δημιουργική Γραφή, οι Όμιλοι Ανάγνωσης και η Ζώνη Δημιουργικών Δραστηριοτήτων στα Επαγγελματικά Λύκεια.

Βιβλιογραφία

Beaton, Roderick (επιμ.) (2015), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη - Επιλογή κριτικών κειμένων.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πασχάλης, Μιχαήλ (2015). Οι εκδοχές της ΄Κρήτης΄ στον *Αλέξη Ζορμπά,* τον *Καπετάν Μιχάλη* και την *Αναφορά στον Γκρέκο* (σ. 203-220). Στο: *Νίκος Καζαντζάκης: Από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ - Μελέτες για τα κρητικά μυθιστορήματα,* Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Πασχάλης, Μιχαήλ (2015). *Νίκος Καζαντζάκης: Από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ - Μελέτες για τα κρητικά μυθιστορήματα.* Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών: Ηράκλειο.

Πετράκου, Κυριακή (2008). Θεατρικά έργα του Καζαντζάκη κατάλληλα για σχολικές παραστάσεις (σ. 109-121). Στο: Χριστίνα Αργυροπούλου (επιμ.), Αφιέρωμα: *Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση.* Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Τζιόβας, Δημήτρης (2007/2003). Η ποιητική της αντριγιάς: Λογοτεχνικό είδος και ατομική ταυτότητα στον Καπετάν Μιχάλη (σ. 423-454). Στο: Roderick Beaton (επιμ.) *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη- Επιλογή κριτικών κειμένων.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Φιλιππίδης, Σ.Ν. (2005). Ο λόγος του Πατρός και ο λόγος του Υιού - Αυθεντική ζωή και αυθεντικός λόγος στο μυθιστόρημα *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* του Νίκου Καζαντζάκη (σ. 343-370). Στο: Roderick Beaton (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη - Επιλογή κριτικών κειμένων.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Χαριτίδου, Γ.Η. (2008). Ο Καζαντζάκης στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (σ. 56-57). Στο: Χριστίνα Αργυροπούλου (επιμ.), Αφιέρωμα: *Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση.* Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

http://iep.edu.gr/el/humanities-yliko/deyteri-didaktiki-protasi-dimiourgiki-grafi-didaktiko-paradeigma-dimiourgikis-grafis [προσπέλαση 20/10/2017]

Υ.Α.Φ2/88938/Δ4/01.06.2016: «Ωρολόγιο Πρόγραμμα των μαθημάτων Γενικής Παιδείας, Προσανατολισμού και Επιλογής της Α΄ τάξης και των μαθημάτων Γενικής Παιδείας και Τεχνολογικών-Επαγγελματικών μαθημάτων των Τομέων της Β΄ τάξης των ΕΠΑ.Λ. του Ν. 4386/2016 (Α΄ 83)» (ΦΕΚ 1567, τ.Β΄,02/06/2016)

Ν. 4186/2013 (ΦΕΚ 193, τ. Α΄, 17.09.2013)

Π.Δ. 126/2016: «Περί σχολικού και διδακτικού έτους και της αξιολόγησης των μαθητών του Γυμνασίου» (ΦΕΚ 211, τ. Α΄, 11/11/2016)

Π.Δ. 42/2017: «"Τροποποίηση του π.δ. 56/2016 (Α΄ 91) «Φοίτηση και Αξιολόγηση των μαθητών του Επαγγελματικού Λυκείου (ΕΠΑ.Λ.)"» (ΦΕΚ 68, τ. Α΄, 15/05/2017)

Ν.3966/2011: «Θεσμικό πλαίσιο των Πρότυπων Πειραματικών Σχολείων, ΄Ιδρυση Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Οργάνωση του Ινστιτούτου Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ» και λοιπές διατάξεις» (ΦΕΚ 118, τ. Α΄, 24/05/2011).

Μαρία Ελένη Βασάκη
Ελευθερία Παντελάκη

Νίκος Καζαντζάκης - Μίκης Θεοδωράκης: η παράλληλη πρόσληψη του έργου των δύο προσωπικοτήτων από μαθητές Γυμνασίου

Εισαγωγή

Η προώθηση των καινοτόμων προγραμμάτων στη σχολική εκπαίδευση είτε πρόκειται για διεπιστημονικά προγράμματα σχολικών δραστηριοτήτων είτε για ευρωπαϊκά προγράμματα είναι αποτελεσματική, όταν αντιμετωπίζεται ως μία δημιουργική διαδικασία, μέσα στην οποία ο εκπαιδευτικός αποτελεί το «κλειδί» για την εφαρμογή τους. Η αποτελεσματική εφαρμογή της καινοτομίας εξαρτάται από την εμπλοκή του εκπαιδευτικού στη διαδικασία της και από την προσπάθειά του να δημιουργήσει νέους στόχους και κοινές αξίες καθώς και καινούριες, καθημερινές πρακτικές και νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις (Σπυροπούλου, Αναστασάκη, Δεληγιάννη, Κούτρα & Μπούρας, 2010). Τα καινοτόμα προγράμματα στοχεύουν στην αλλαγή των διαδικασιών μάθησης, ώστε να πάψει να είναι η μάθηση απομνημονευτική-ατομική και να καταστεί διερευνητική-ομαδοσυνεργατική, με απώτερο στόχο την ολιστική προσέγγιση της γνώσης, την καλλιέργεια θετικών στάσεων και συμπεριφορών των μαθητών αλλά και την ανάπτυξη των δεξιότητών τους (Σπυροπούλου κ. συν, 2010). Οι μαθητές μαθαίνουν σε ένα μη τυπικό περιβάλλον μάθησης, όπου δεν αξιολογούνται βαθμολογικά.

Προνομιακό θεματικό πεδίο των καινοτόμων σχολικών προγραμμάτων, και ιδιαίτερα στα πολιτιστικά, είναι η τέχνη και ο πολιτισμός. Η σύνδεση των σχολικών προγραμμάτων με την τέχνη και τον πολιτισμό μπορεί να εξελίξει τη μάθηση σε δημιουργία, να την εμπλουτίσει με χρώμα, ήχο, κίνηση και εικόνα, ώστε να πάψει να είναι «στείρα» και στατική. Κάθε μήνυμα μπορεί να ισχυροποιηθεί και να κατανοηθεί βαθύτερα, όταν δίνεται μέσα από την τέχνη και τον πολιτισμό.

Μέσα από αυτή τη «σύζευξη» των καινοτόμων προγραμμάτων σχολικών δραστηριοτήτων με την τέχνη και τον πολιτισμό, επιτυγχάνονται καλύτερα οι γενικοί στόχοι των προγραμμάτων αυτών, οι οποίοι κατά τους Σπυροπούλου κ. συν. (2010) είναι οι εξής:

α) η ανάπτυξη θετικών στάσεων και συμπεριφορών καθώς και η καλλιέργεια αξιών στην κοινωνική ζωή των ατόμων και στο ρόλο τους ως ενεργών πολιτών

β) η ανάπτυξη σε βάθος θεμελιωδών δεξιοτήτων

γ) η προώθηση νέων μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης

1. Ιδέα εισήγησης

Στην παρούσα εισήγηση περιγράφονται η διαδικασία και τα στάδια υλοποίησης μιας καινοτομίας, στο πλαίσιο προγραμμάτων σχολικών δραστηριοτήτων τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε ενδοσχολικό επίπεδο.
Κατά το σχολικό έτος 2012-2013, το 4° Γυμνάσιο Ρεθύμνου υλοποίησε το ευρωπαϊκό πρόγραμμα Comenius με τίτλο *«Together for peace: promoting European active citizenship»* («Μαζί για την ειρήνη: προωθώντας τον ενεργό Ευρωπαίο πολίτη»), με στόχο να προωθήσει τις ευρωπαϊκές αξίες, την πολυπολιτισμικότητα και την αειφόρο ανάπτυξη, για ένα μελλοντικό ευρωπαίο πολίτη - κοινωνικά και πολιτικά ενεργό.

Ο άξονας του προγράμματος ήταν να εξεταστούν δύο εξέχουσες προσωπικότητες της χώρας, με κοινά στοιχεία, ώστε να αναδειχτεί το ελληνικό και οικουμενικό στοιχείο, στο ευρωπαϊκό πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος. Επελέγησαν να εξεταστούν παράλληλα ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Μίκης Θεοδωράκης (**εικόνες 1** και **2**).

Οι δύο άντρες επελέγησαν, λόγω της κρητικής τους καταγωγής, της σημαντικής προσφοράς τους στο χώρο του πνεύματος, των γραμμάτων, της πολιτικής αλλά και λόγω της ισχυρής απήχησης τους τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Στην επιλογή των δύο προσωπικοτήτων συνετέλεσε καταλυτικά και το «σημείο συνάντησής» τους (αν και δε συναντήθηκαν ποτέ δια ζώσης), η μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, στην ομώνυμη ταινία «Αλέξης Ζορμπάς», με σενάριο διασκευασμένο από το αντίστοιχο βιβλίο του Νίκου Καζαντζάκη.

Η διαδικασία τεκμηρίωσης της επιλογής και της πραγματοποίησης της ιδέας κινήθηκε σε δύο επίπεδα, το θεωρητικό και το πρακτικό. Η συνέχεια της εισήγησης εστιάζει στην παρουσίαση του τρόπου, με τον οποίο τα επίπεδα αυτά συναντήθηκαν, ώστε να αποτελέσουν ένα συλλογικό τέχνημα, ικανό να στηρίξει τη διαλεκτική διάδραση θεωρίας και πράξης, σε σχολικό, μη τυπικό, περιβάλλον μάθησης.

1.1. Θεωρητικό επίπεδο

Στο θεωρητικό επίπεδο, συμπεριλαμβάνεται η προσπάθεια διαχείρισης της ογκώδους βιβλιογραφίας, γύρω από τις δύο τεράστιες προσωπικότητες κρητικής καταγωγής, το Νίκο Καζαντζάκη και το Μίκη Θεοδωράκη, στοχεύοντας στην αξιοποίησή της σε δραστηριότητες ημι-τυπικής μορφής, όπως οι σχολικές δραστηριότητες και τα εκπαιδευτικά προγράμματα, από μαθητές Γυμνασίου.

1. 1.1. Μεθοδολογία του θεωρητικού επιπέδου

Υπήρξε προβληματισμός ως προς το πώς θα μελετηθούν οι δύο προσωπικότητες. Επελέγη η παράλληλη βιογραφική προσέγγισή τους. Η παράλληλη βιογραφική προσέγγιση δεν είναι μία μέθοδος άγνωστη βιβλιογραφικά. Τη συναντάμε στον Πλούταρχο, στο έργο του «Παράλληλοι Βίοι», όπου ο Πλούταρχος ξεκαθαρίζει ότι τον ενδιαφέρει το ήθος και ο χαρακτήρας των διάσημων ανδρών και όχι οι μάχες ή άλλα ιστορικά γεγονότα, στα οποία έλαβαν μέρος. Στην αρχή του έργου αυτού, ο Πλούταρχος εξηγεί στους αναγνώστες του το σκεπτικό και τη φιλοσοφία των «Παράλληλων βίων» του. Δεν εκθέτει καθεμιά από τις περίφημες πράξεις με λεπτομέρειες, αλλά μιλάει συνοπτικά, γιατί δε γράφει ιστορία αλλά βίους. Θέλει να δώσει τα σημάδια της ψυχής των προσώπων, να τους ψυχογραφήσει και να μιλήσει για τη ζωή τους, για το χαρακτήρα τους.

Η παραπάνω προσέγγιση υποδεικνύει την παράλληλη επιλογή αποσπασμάτων από έργα των δύο δημιουργών, που αναδεικνύουν «κεντρικές» έννοιες/κλειδιά, που αναδύονται από τα έργα και το βίο τους.
Μια από αυτές τις έννοιες κλειδιά είναι η **ελευθερία.**

Για αυτήν γράφει ο Θεοδωράκης: *«Τίποτα δεν είναι πιο αναγκαίο και πολύτιμο παρά η ελευθερία. Αν δεν έχεις τροφή, αν δεν έχεις γνώσεις, αν δεν έχεις ανέσεις, τότε υποφέρεις. Αν δεν έχεις ελευθερία, τότε δεν υπάρχεις, γιατί δεν μπορείς να λογαριάζεσαι άνθρωπος»* (ΧΡΕΟΣ).

Ο Καζαντζάκης γράφει χαρακτηριστικά: *«Ένας αγωνιζόμενος ανηφορίζει από την ύλη στα φυτά, από τα φυτά στα ζώα, από τα ζώα στους ανθρώπους και μάχεται για λευτεριά»* (ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΓΚΡΕΚΟ).

Η παράλληλη εξέταση του έργου και του βίου των δύο προσωπικοτήτων έστρεψε τις εκπαιδευτικούς στην αναζήτηση κριτηρίων επιλογής του περιεχομένου, με βάση σταθμούς της τροχιάς της ζωής τους, που στάθηκαν καταλυτικοί για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους, αλλά ταυτόχρονα έχουν και ένα αυξημένο κοινωνικοπολιτισμικό ενδιαφέρον (Τσιώλης, 2010). Για την απάντηση στον παραπάνω προβληματισμό αναζητήθηκαν σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις από το χώρο της κοινωνιολογικής προσέγγισης των βιογραφιών.

Η κοινωνιολογική προσέγγιση της βιογραφίας των δύο προσωπικοτήτων αναδεικνύει τον τρόπο, με τον οποίο τα υποκείμενα βίωσαν κομβικά γεγονότα και μεταβολές, κατά τη διάρκεια του βίου τους, εντός του συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου (Τσιώλης, 2010). Έτσι το ενδιαφέρον, εκτός από τη μελέτη του έργου

των δύο προσωπικοτήτων, στράφηκε και σε άλλους «πληροφοριακούς πόρους», όπως η αυτοβιογραφία, η βιογραφία, οι συνεντεύξεις και οι βιογραφικές αφηγήσεις των δυο προσωπικοτήτων. Η προσέγγιση αυτή βοηθά στην ανακατασκευή και ανασυγκρότηση της υποκειμενικότητας τους, όχι μόνο με πρωτογενή τρόπο, από την μελέτη του έργου τους, αλλά και από δευτερογενείς πηγές των ιδίων (αυτοβιογραφία) ή τρίτων μελετητών.

Για την έννοια του αγώνα γράφει ο Καζαντζάκης: *«Ένας Κρητικός μού λεγε: "Όταν παρουσιαστείς ομπρός στην πόρτα της Παράδεισος και δεν ανοίξει, μην πιάσεις το κρικέλι της πόρτας να χτυπήσεις. Ξεκρέμασε από τον ώμο σου το τουφέκι, ρίξε μια τουφεκιά- Θαρρείς, είπα εγώ, θα φοβηθεί ο Θεός και θ' ανοίξει; Όχι, βρε παιδί, δε θα φοβηθεί μα θ' ανοίξει, γιατί θα καταλάβει πως γυρίζεις από πόλεμο"* (ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΓΚΡΕΚΟ).

Ο Θεοδωράκης δηλώνει: *«Αγαπώ την Κρήτη, αλλά αγαπώ και την Ελλάδα. Και θεωρώ ότι η Κρήτη είναι η "καρδιά" της Ελλάδας». Ο παππούς παρότρυνε τον πατέρα του Γιώργο, όταν ως έφηβος έφυγε από την Κρήτη, για να πολεμήσει στους Βαλκανικούς, με την εντολή «Να μην ντροπιάζετε τη γενιά μας».*

«Με αυτά μεγάλωσα εγώ, [και] κατά τη διάρκεια της Χούντας, [...] βγήκε η απόφαση πως με παραπέμπουν γι' αυτά τα εγκλήματα, γιατί φοβούνταν ότι η τέχνη μου εκπροσωπούσε τον ελληνικό λαό και την Ελλάδα».

Παρόλη την αναμφισβήτητη δυνατότητα της βιογραφικής προσέγγισης να συνδέει δυναμικά το βίο, την κοινωνία και την πρακτική, οι εκπαιδευτικοί βρέθηκαν πολύ γρήγορα μπροστά στο αξεπέραστο εμπόδιο του όγκου του έργου των δύο προσωπικοτήτων, με τον πλέον εμφατικό τρόπο.

Η βιογραφική αναζήτηση τεκμηρίων αποκάλυψε ένα ντοκουμέντο του Μίκη Θεοδωράκη για την αντίληψη του ιδίου για το έργο του (ένα δέκατο του οποίου παρατίθεται στην εικόνα 3). Πρόκειται για το «μουσικό σύμπαν» του Μίκη Θεοδωράκη με τίτλο: «ΓΑΛΑΞΙΑΣ & ΑΣΤΕΡΙΣΜΟΙ», σχεδιασμένο από τον ίδιο σε σελίδες Α4 (**εικόνα 3**).

Ο πλούτος των διασυνδέσεων του έργου, δοσμένος, μάλιστα, από τον ίδιο το συνθέτη, μας ώθησε στην ανάγκη τεκμηρίωσης μιας συγκεκριμένης επιλογής. Επιλέχτηκε η εστίαση στο Ζορμπά, στο βιβλίο του Νίκου Καζαντζάκη «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» και στη μουσική επένδυση της ταινίας «Zorba the Greek» από το Μίκη Θεοδωράκη (**εικόνα 4**), για τρεις λόγους.

Επειδή αυτή προκύπτει:

α) Από την εφαρμογή της βιογραφικής προσέγγισης

Γράφει χαρακτηριστικά ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ: *«Αν ήταν στη ζωή μου να διάλεγα έναν ψυχικό οδηγό, έναν Γκουρού, όπως λένε οι Ιντοί, ένα Γέροντα, όπως λένε οι καλόγεροι στο Άγιον Όρος, σίγουρα θα διάλεγα το Ζορμπά. Γιατί αυτός είχε ό,τι χρειάζεται ένας καλαμαράς για να σωθεί: την πρωτόγονη ματιά [...]τη δημιουργικιά, [...]τη σιγουράδα [...] τη δροσεράδα [...] την παλικαριά [...]και τέλος, το άγιο γάργαρο γέλιο [...] και μπορούσε να γκρεμίσει- και γκρέμιζε- όλους τους φράχτες - ηθική, θρησκεία, πατρίδα - που άσκωσε γύρα του ο κακομοίρης, ο φοβητσιάρης ο άνθρωπος, για να κουτσοπορέψει ασφαλισμένα τη ζωούλα»* (ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΓΚΡΕΚΟ).

Ο ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ πάλι δηλώνει: *«Είμαι Κρητικός, όπως ο Νίκος Καζαντζάκης, και μπορώ να πω ότι ο Ζορμπάς είναι ο ίδιος ο εαυτός μου. Δηλαδή η Κρήτη με το ξέφρενο πάθος για ζωή, για χαρά, που δεν είναι τίποτα άλλο για μας παρά Μουσική - Μελωδία - Ρυθμός - Χορός»*

«Μπορεί στα 1949 να βρέθηκα για πρώτη φορά σε πανηγύρι στην Κρήτη, όμως από την κούνια μου άκουγα ριζίτικα και μαντινάδες. Έτσι αξιώθηκα να κάνω τον «Ζορμπά», που για όλη την οικουμένη σημαίνει μόνο μια λέξη: Κρήτη!» (απόσπασμα από συνέντευξη).

β) Από τη σύνδεση της μουσικής με την ταινία, που κάνει ο ίδιος ο Θεοδωράκης στο τεκμήριο της παρουσίασης του έργου του.

γ) Από την υιοθέτηση της άποψης του Jauss (1995, οπ. αναφ. στον Αγάθο, 2007) ότι η ποιότητα και η αξία ενός λογοτεχνικού έργου (και, ευρύτερα, ενός έργου τέχνης) «δεν είναι δυνατόν να προκύψουν ούτε μόνο από τις βιογραφικές και ιστορικές συνθήκες της γένεσής του ούτε από τη θέση, που κατέχει στην ανέλιξη ενός γένους, αλλά βάσει πολύ πιο σύνθετων κριτηρίων, όπως είναι η επίδραση, η πρόσληψη και η υστεροφημία του».

Ολοκληρώνοντας τη μεθοδολογία, οι δυο εκπαιδευτικοί έγιναν ενεργοί αφηγητές της υποκειμενικότητας των δυο προσωπικοτήτων και, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία της κοινωνιολογικής προσέγγισης των βιογραφιών, ανάλαβαν τρεις δεσμεύσεις (Τσιώλης, 2010):

α) υποχρέωση να παρουσιαστεί σε μια ολοκληρωμένη μορφή των προσωπικοτήτων

β) υποχρεωτική *συμπύκνωση* των αναγκαίων λεπτομερειών, ώστε να εστιάσουμε στις απαραίτητες μόνο λεπτομέρειες
γ) υποχρέωση παράθεσης των αναγκαίων λεπτομερειών, ώστε να καταστεί σαφές το πλαίσιο της ιστορίας, και αφήγησης επαρκούς αριθμού λεπτομερειών, ώστε να γίνει η ιστορία κατανοητή από τον ακροατή.

2. Πρακτικό Επίπεδο

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε σε δύο τμήματα της Α΄ Γυμνασίου και σε ένα τμήμα της Γ΄ Γυμνασίου, κατά το σχολικό έτος 2012-13, στο 4ο Γυμνάσιο Ρεθύμνου. Εξετάστηκαν παράλληλα οι δύο προσωπικότητες από τους μαθητές, με την εξής διαδικασία: (α) Συζήτηση σε ομάδες (β) Διερεύνηση/Διερώτηση (inquiry) και ανακάλυψη (γ) Επίσκεψη στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη (δ) Εικαστική δημιουργία στο χώρο του σχολείου (ε) Διάχυση στην τοπική κοινωνία.

Στους μαθητές δόθηκαν, ως αφόρμηση για τη σχολική δραστηριότητα, οι παρακάτω περιγραφές:

Νίκος Καζαντζάκης: συγγραφέας, ποιητής και ένας σπουδαίος πνευματικός άνθρωπος. Αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή του, γράφοντας. Σύμφωνα με τον ίδιο, δεν πέρασε ούτε μία μέρα που να μην έχει γράψει έστω μία γραμμή. Αφιέρωσε τη ζωή του στην αναζήτηση της αλήθειας για την ύπαρξή μας, αγωνίστηκε για υψηλές ηθικές αξίες, όπως την ελευθερία, την ελευθερία σκέψης, την ανθρώπινη ακεραιότητα και αξιοπρέπεια, την ευθύνη και το καθήκον.

Μίκης Θεοδωράκης: αφιέρωσε τη ζωή του στη μουσική και την πολιτική. Αγωνίστηκε για την ελευθερία, την ειρήνη και την ισότητα των **φυλών**. Η μουσική του έχει τραγουδηθεί από σπουδαίους ερμηνευτές και έχει αναγνωριστεί σε παγκόσμιο επίπεδο. Σε ηλικία 92 ετών σήμερα αγωνίζεται ακόμα για την ειρήνη.

2.1. Μεθοδολογία πρακτικού επιπέδου

1η Φάση: εμπνευσμένη από το «Παράλληλοι Βίοι» του Πλουτάρχου

Οι μαθητές χωρίστηκαν, τυχαία, σε δέκα ομάδες στην Α΄ τάξη και πέντε στην Γ΄ τάξη και έλαβαν τους τίτλους των βιβλίων του Νίκου Καζαντζάκη. Σε κάθε ομάδα ορίστηκε ένας συντονιστής, ο οποίος συνέλεγε το υλικό και συντόνιζε όλη την εργασία. Ο συντονιστής άλλαζε κάθε μήνα, ώστε όλοι οι μαθητές να αναλαμβάνουν αυτόν το ρόλο. Τους δόθηκαν φύλλα εργασίας, με ερωτήσεις από τα βιβλία του Νίκου Καζαντζάκη «Αναφορά στον Γκρέκο», «Καπετάν Μιχάλης», «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» και τα βιβλία δόθηκαν σε ψηφιακή μορφή.

Στη συνέχεια, έγινε παραγγελία της βαλίτσας του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, με ποικίλο υλικό για τη ζωή του Νίκου Καζαντζάκη, τα ταξίδια του και το έργο του. Υπήρχαν έτοιμα φύλλα εργασίας, που κλήθηκαν

οι μαθητές να συμπληρώσουν. Κάθε ομάδα ανέλαβε ένα συγκεκριμένο θέμα, γύρω από τις δύο προσωπικότητες: παρουσίαση του βίου τους, πληροφορίες για συγκεκριμένα βιβλία του Νίκου Καζαντζάκη, συνθέσεις μελοποιημένων ποιημάτων από το Μίκη Θεοδωράκη, τη συνεισφορά τους στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια ειρήνη.

Οι μαθητές σε πρώτη φάση παρουσίασαν το υλικό, που συγκέντρωσαν, στην τάξη.

2η Φάση: εμπνευσμένη από τη βιογραφική κοινωνιολογική προσέγγιση

Η τροχιά ζωής μετατρέπεται σε εργαστήριο και ο μαθητής εκτίθεται σε μια διαδικασία διερώτησης- inquiry - και «ανακάλυψης» των προσωπικοτήτων. Προβλήθηκε επίσης στους μαθητές βίντεο, με συνεντεύξεις των δύο προσωπικοτήτων, ώστε να τους γνωρίσουν καλύτερα.

Πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στο Μουσείο του Νίκου Καζαντζάκη, στη Μυρτιά, όπου τα παιδιά συμπλήρωσαν φύλλα εργασίας μέσα στο Μουσείο, προσπαθώντας να εντοπίσουν τα σημεία εκείνα όπου δίνονται οι απαντήσεις. Στο Μουσείο, παρακολούθησαν κι ένα βίντεο, σχετικό με τη ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, το οποίο λειτούργησε ως επισφράγισμα στην εμπέδωση των πληροφοριών, που έλαβαν εκείνη την ημέρα. Στο τέλος, ζητήθηκε από τους μαθητές να καταγράψουν τις εντυπώσεις τους.

3η Φάση: Ο Ζορμπάς. Η **επεξεργασία** κειμένων, που έχουν παραχθεί μέσω διαδικασίας βιογραφικής προσέγγισης και πρέπει να κατανοηθούν ως πολυτροπικά κείμενα

Όλοι οι μαθητές του προγράμματος παρακολούθησαν τμηματικά την ταινία «Zorba the Greek», στο χώρο της βιβλιοθήκης και έγραψαν τις εντυπώσεις τους. Μια μαθήτρια ζωγράφισε στον τοίχο το Νίκο Καζαντζάκη και τοποθετήθηκαν δίπλα τα εξώφυλλα των βιβλίων του, σε διάφορες γλώσσες. Υπάρχει η τοιχογραφία ακόμα και σήμερα στο σχολείο (**εικόνα 5** και **6**).

Στις 21 Μαρτίου, Παγκόσμια Ημέρα Ποίησης, οι μαθητές του Comenius διάλεξαν, με τη βοήθεια του καθηγητή μουσικής, μελοποιημένα ποιήματα του Μίκη Θεοδωράκη, ακούστηκαν στην τάξη και τα έγραψαν σε χρωματιστά φύλλα Α4, ζωγράφισαν πάνω και τα κόλλησαν στο χώρο της προσευχής.

4η Φάση: Διάχυση στην τοπική κοινωνία

Προσκλήθηκε ο Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων και οι γονείς των μαθητών. Αναρτήθηκαν όλες οι δράσεις- επισκέψεις-εργασίες στην ιστοσελίδα του σχολείου. Έκλεισε το σχολικό έτος, έχοντας γεμίσει από Νίκο Καζαντζάκη και Μίκη Θεοδωράκη.

Συμπεράσματα - Υποδείξεις

α) Για το θεωρητικό μέρος

Ικανοποιήθηκαν οι τρεις δεσμεύσεις των εκπαιδευτικών με την: α) παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης μορφής των δύο προσωπικοτήτων β) υποχρεωτική συμπύκνωση των αναγκαίων λεπτομερειών, προκειμένου να εστιάσουμε στις απαραίτητες, μόνο, πληροφορίες γ) επαρκή αφήγηση λεπτομερειών, ώστε να είναι κατανοητή από τους μαθητές. Αποτελεί ανοικτή πρόκληση για τις εκπαιδευτικούς και υπόδειξη της εργασίας η ενδεχόμενη ενασχόληση με ένα ακόμα «σημείο συνάντησης» Νίκου Καζαντζάκη - Μίκη Θεοδωράκη, τον EL GRECO (με κοινά σημεία: Κρήτη-Τολέδο-Αναφορά στον Γκρέκο).

β) Για το πρακτικό μέρος

Στην παρούσα εκπαιδευτική δράση επιχειρήθηκε η μετατροπή της ακαδημαϊκής γνώσης σε προσεγγίσιμη διδακτική γνώση ημι-τυπικής μορφής, μελετώντας την «τροχιά» των βίων δύο σημαντικών προσωπικοτήτων, αποσκοπώντας να ανοιχθεί ένας διάλογος με το σκεπτόμενο ενεργό μαθητή και να ενεργοποιηθεί η

πνευματική του αναζήτηση. Μελετήθηκαν σταθμοί του βίου του Κρητικού Νίκου Καζαντζάκη και του Κρητικού Μίκη Θεοδωράκη, με κορυφαίο σημείο σύγκλισης το Ζορμπά.
Η διαδικασία κινήθηκε αρχικά με την προσέγγιση βιογραφικών σταθμών των δύο αντρών, μέσα από τους οποίους αναδείχθηκαν ηθικά στοιχεία της ιδιοσυγκρασίας τους (Πλούταρχος), στη συνέχεια έγινε αντιπαραβολή των κοινών τους ηθικών στοιχείων, αναδείχθηκαν οι κοινές αξίες, στο κοινωνικό τους συγκείμενο (βιογραφική κοινωνιολογική προσέγγιση), και τέλος προσεγγίστηκε και εστιάστηκε το σημείο σύγκλισής τους, ο Αλέξης Ζορμπάς (πρόσληψη του έργου από το σύγχρονο μαθητή - επίδραση του παρόντος στη βιογραφική αφήγηση).

Ως κατακλείδα είπαν για τη ζωή...

Μίκης Θεοδωράκης: «Κάπου εδώ, νομίζω ότι πρέπει να σταματήσετε με τις δικές μου ιστορίες και να αρχίσετε τις δικές σας. Θέλω να ευχηθώ στον καθένα χωριστά αλλά και σε όλους μαζί να ανακαλύψετε τον δικό σας μύθο, να δημιουργήσετε σπουδαία έργα και να δώσετε αξία και νόημα στη ζωή σας. Να πείτε στο τέλος: «άξιζε αυτή η περιπέτεια που τη λένε ζωή».

Νίκος Καζαντζάκης: «Η ζωή είναι μια αστραπή, μα προλαβαίνουμε»

εικόνα 1

εικόνα 2

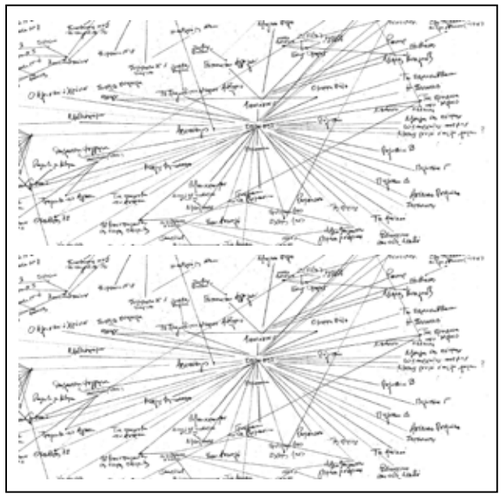

εικόνα 3

εικόνα 4

εικόνα 5

εικόνα 6

Βιβλιογραφία

Επιστημονικά άρθρα-Μελέτες

Σπυροπούλου, Δ., Αναστασάκη, Α., Δεληγιάννη, Δ., Κούτρα, Χ., & Μπούρας, Σ. (2010). Τα καινοτόμα προγράμματα στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: λειτουργική διεισδυτικότητα και βιωσιμότητα. Αθήνα, εκδ. Π.Ι.

Τσιώλης, Γ. (2010). Η επικαιρότητα της βιογραφικής προσέγγισης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. *Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (επιμ.) Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα.* Αθήνα: Τόπος, 347-370.

Βιβλία-Μελέτες

Αγάθος Θανάσης (2007). *Από το Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά στο Zorba the Greek: κριτικοί βίοι παράλληλοι,* Αθήνα: εκδ. Αιγόκερως.

Θεοδωράκης Μίκης (2011). *Το Χρέος. Η Αντίσταση- Η Ανάλυση- Η Δημιουργία*. εκδ. ΠΕΚ.

Καζαντζάκης Νίκος (1961). *Αναφορά στον Γκρέκο*. Αθήνα: εκδ. Ελένη Ν. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης Νίκος (2013). *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: Καζαντζάκη.

Οικονόμου Μιχ. & Τσακατίκα Βασ. (1988). *Πλουτάρχου Βίοι. Σόλων- Θεμιστοκλής- Περικλής- Φωκίων.* Αθήνα: ΟΕΔΒ.

URLs-Διευθύνσεις διαδικτύου

Η τελευταία συνέντευξη του Νίκου Καζαντζάκη. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://www.youtube.com/watch?v=jRd2K22Mgqg

Συνέντευξη του Ν. Καζαντζάκη στη Γαλλική Ραδιοφωνία. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://www.youtube.com/watch?v=RzemngLHUuE

Έλληνες του Πνεύματος και της Τέχνης: Μίκης Θεοδωράκης. Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου: https://www.youtube.com/watch?v=qw5qMgr50cw

Άντονυ Κουίν- Ζορμπάς- Μίκης Θεοδωράκης: https://www.youtube.com/watch?v=_P-VDysTT6Y

Ο Μίκης Θεοδωράκης & οι φίλοι του στην Κρήτη. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.mikis-crete.gr/home/47/291-mikistheodorakis

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Α2

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ

Ευθαλία Μπουκουβάλα - Κλώντζα

Ο Καζαντζάκης και οι μεγάλες ψυχές: παράδειγμα διδακτικής αξιοποίησης των ταξιδιωτικών κειμένων του Νίκου Καζαντζάκη, στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικής τάξης, με τη μέθοδο project

Εισαγωγή

Πολυπολιτισμική η σύγχρονη ελληνική κοινωνία αντικαθρεφτίζεται εύλογα στην εθνογλωσσική ποικιλία και ετερογένεια της σχολικής τάξης, όπου εγείρεται το επιτακτικό αίτημα για ομαλή ένταξη των πολιτισμικά διαφερόντων μαθητών. Σύμφωνα με επιστημονικά δεδομένα (Ανδρούσου & Μάγος, 2001· Γκόβαρης, 2011 · Cummins, 2005 · Δραγώνα, 2001), η ενσωμάτωση, ψυχοκοινωνική προσαρμογή και ακαδημαϊκή επιτυχία τού πολιτισμικά έτερου μαθητικού πληθυσμού, συντελείται ευχερέστερα, όταν λαμβάνει χώρα σε συνεργατικές, αλληλεπιδραστικές σχέσεις αποδοχής και ενδυνάμωσης, με μετατόπιση του μονοπολιτισμικού, εθνοκεντρικού σχολείου προς διαπολιτισμική προοπτική και με εμπλουτισμό περιεχομένου και μεθόδων διδασκαλίας του.

Στο γενικότερο πλαίσιο προβληματισμού, περί διαπολιτισμικής αγωγής, επίγνωσης και ευαισθητοποίησης, με τη θεωρητική παραδοχή της συμβολής της λογοτεχνίας σε αυτήν (Αργυροπούλου, 2010), εντάσσεται και το σκεπτικό μας περί διδακτικής αξιοποίησης του έργου του Καζαντζάκη στην εκπαίδευση.

1. Καζαντζάκης και εκπαίδευση

Παρά τη διεθνή απήχηση του έργου του Κρήτα λογοτέχνη, την επισημασμένη διαχρονική ισχύ, την οικουμενική και διαπολιτισμική οπτική του (Αργυροπούλου, 2008 · Bien, 2011), η σχετική βιβλιογραφική επισκόπηση αναδεικνύει:

- την περιορισμένη συμπερίληψή του σε Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών και σχολικά εγχειρίδια Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (ΠΕΦ, 2010)
- την τάση αποφυγής διδασκαλίας κειμένων του, όταν υπάρχουν περιθώρια επιλογής (ΠΕΦ, 2010)
- τη μη αντιπροσώπευση των πυρηνικών προβληματισμών του στα ανθολογημένα αποσπάσματα (Χαριτίδου, 2008).

Ειδικότερα, η Αργυροπούλου (2008), αναφερόμενη στα ταξιδιωτικά κείμενα του Καζαντζάκη, υποστηρίζει τη μεγάλη μορφωτική και λογοτεχνική τους αξία ως εξαιρετικού εκπαιδευτικού υλικού, αξιοποιήσιμου στη διδακτική πράξη, χάρις στη διαθεματική, διεπιστημονική, διαπολιτισμική, πανανθρώπινη οπτική τους, υπογραμμίζοντας την προεξάρχουσα θέση της εικόνας του Άλλου, ως ετερότητας αποδεκτής, σε αυτά.
Έτσι, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε πώς οι ταξιδιωτικές σελίδες του Καζαντζάκη προσφέρονται, με το πολυπολιτισμικό κεφάλαιο, που κομίζουν, για αξιοποίηση στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

2. Καζαντζάκης και μεγάλες ψυχές

Εστιάζοντας στον άνθρωπο, όπου γης, ο Καζαντζάκης προσδίδει και στο ταξιδιωτικό έργο του βαθιά ανθρωπιστική, οικουμενική διάσταση. Μέσα από αυτό, προβάλλουν «μεγάλες ψυχές», μορφές καταξιωμένες διαχρονικά, ποικίλης εθνοπολιτισμικής προέλευσης, οι οποίες συμπυκνώνουν, καθιστώντας «φανερή, την ουσία της κάθε ράτσας» (Καζαντζάκης, 2013: 261).

Αυτές, αξιοποιούμενες διδακτικά, ευελπιστούμε να αποτελέσουν για όλους τους μαθητές, ανεξαρτήτως εθνοπολιτισμικής καταγωγής, σημεία αναφοράς στην πορεία τους προς αυτοπροσδιορισμό και αναζήτηση ταυτότητας, στο κρίσιμο αναπτυξιακό στάδιο της εφηβείας, καθόσον, μάλιστα, έρευνα του Ε.ΚΕ.ΒΙ (2010) τοποθετεί τον Καζαντζάκη στην πρώτη θέση των συγγραφέων, που επηρεάζουν τη σκέψη και τη συνείδηση του αναγνώστη.
Εν συνεχεία, αξιοποιώντας ως κείμενο αναφοράς το κεφάλαιο- αφιέρωμα του Καζαντζάκη **στον** Σαίξπηρ (Καζαντζάκης, 2013), παρουσιάζουμε συγκεκριμένο διδακτικό παράδειγμα-σχέδιο εργασίας, προτάσσοντας αναγκαία κατατοπιστικά σχόλια.

3. Καζαντζάκης και Σαίξπηρ: εισαγωγή

Ο Καζαντζάκης το 1939, σε ώρες κρίσιμες για την ανθρωπότητα, στα πρόθυρα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ταξιδεύει στην Αγγλία (Καζαντζάκη, 1998 · Πρεβελάκης, 1984), επισκέπτεται το **Στράτφορντ,** γενέτειρα του Σαίξπηρ, και σκιαγραφεί το πορτραίτο του κορυφαίου δραματουργού, εγγράφοντάς το στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής του, της Αναγέννησης.
Επιπλέον, χαρτογραφεί τους βασικούς σταθμούς της δημιουργικής οδοιπορίας του προς τη λύτρωση, εσωτερική κάθαρση και ελευθερία, εκκινώντας από τα εφηβικά ερωτικά σκιρτήματα, που οιστρηλατούν πρωτόλειο, ποιητικό έργο, ως την κορύφωση της δραματουργίας και των ποιητικών του συνθέσεων, με τα Σονέτα του. Ακόμη, καταγράφει πυρηνικούς προβληματισμούς και δεσπόζουσες θεματικές του, προβαίνοντας σε αδρή αποτίμηση του χιλιοπρόσωπου έργου (Μπουκουβάλα- Κλώντζα, 2017).
Τέλος, αγωνίζεται, μέσα από πλήθος ηρώων, με βαθιές, ακραίες αντινομίες, πίσω από πρόσκαιρα, εφήμερα, πολλαπλά προσωπεία, να στερεώσει το αληθινό πρόσωπο του Σαίξπηρ. Ξεχωρίζει τέσσερις ρόλους, ως εκφάνσεις της εξελισσόμενης προσωπικότητάς του, διαγράφοντας, ταυτόχρονα, άξονες προσέγγισης του σαιξπηρικού έργου, δυνητικά αξιοποιήσιμους στη διδακτική μας πρόταση:

- Ρωμαίος (από το πασίγνωστο ρομαντικό δράμα για την εφηβεία, την αγάπη και τον θάνατο, «Ρωμαίος και Ιουλιέτα»).
- Ιάκωβος (από την εύθυμη ποιμενική σάτιρα «Όπως αγαπάτε», με δεσπόζουσες αξίες, αρετή, αλήθεια, κοινωνική κάθαρση, δικαιοσύνη και σεμνή, πιστή αγάπη).
- Άμλετ (από το ομώνυμο έργο, όπου ο εμφορούμενος με υψηλά ιδανικά νέος αντιπαλεύει μόνος, σ' έναν κόσμο ηθικά αποσαρθρωμένο, τις ακραίες κατάφωρες καταχρήσεις της εξουσίας, παραπαίοντας μεταξύ ευγένειας, ειρωνείας και αιμοβόρου σαρκασμού, προς την τραγική του μοίρα).
- Πρόσπερος (από το στερνό σαιξπηρικό έργο «Η Τρικυμία», μια γλυκιά, ισορροπημένη, γαληνεμένη, πράα ψυχή, που ενσαρκώνει τον ώριμο, κατασταλαγμένο δημιουργό με την παντοδύναμη φαντασία).

4. Σαίξπηρ υπό την Κρητική Ματιά του Καζαντζάκη: διδακτική πρόταση

Το διδακτικό παράδειγμα προτείνεται για εφαρμογή στην Α΄ Λυκείου, με τη μέθοδο project και προαιρετική εμπλοκή πολλών γνωστικών αντικειμένων (Νεοελληνικής Γλώσσας/Γραμματείας, Ξένης Γλώσσας, Ιστορίας, Καλλιτεχνικής Παιδείας, Μαθηματικών, Τ.Π.Ε.), στο πλαίσιο διαθεματικής και διεπιστημονικής προσέγγισης της γνώσης (Χρυσάφης, 2009), με προαπαιτούμενο την ανάπτυξη συνεργατικών πρακτικών μεταξύ εκπαιδευτικών αντίστοιχων ειδικοτήτων.

Το προτεινόμενο θέμα επιλέγεται βάσει κριτηρίων συμβατότητας, με Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, δυνητικά ενδιαφέροντα των μαθητών και τη θεωρία πολλαπλής νοημοσύνης του Gardner (Ματσαγγούρας, 2003, 2008). Ακολουθεί προκαταρκτική προετοιμασία - διαπραγματεύσιμη, αργότερα, ενώπιον της τάξης- με καθορισμό βασικών παραμέτρων διδασκαλίας.

4.1. Σκοπός

Γενική πρόθεση του project, επιμερισμένη τριμερώς, δυνητικά αποτελεί:

4.1.1 Γνώσεις:

- Να έρθουν οι μαθητές σε επαφή με καζαντζακικό έργο, να απολαύσουν τη λογοτεχνικότητα του ύφους

του και να ανασυνθέσουν την ιστορική εποχή της ταξιδιωτικής καταγραφής.
- Να γνωρίσουν, μέσω έγκυρων και αξιόπιστων πηγών, τη ζωή, το έργο και την εποχή του Σαίξπηρ.
- Να εκτιμήσουν την επικαιρότητα και διαχρονικότητα των ιδεών του.

4.1.2 Δεξιότητες

- Να αναδείξουν έμφυτες κλίσεις, πολύπλευρα δημιουργικά τάλαντα και την πολυδιάστατη νοημοσύνη τους.

4.1.3 Στάσεις

- Να υιοθετήσουν θετική στάση για ενεργητική αναζήτηση και αξιοποίηση διαπολιτισμικού υλικού στη διδακτική πράξη, με βιωματικές, συμμετοχικές τεχνικές προσέγγισής του.
- Να προσανατολιστούν προς αυτοκαθορισμό και δόμηση ταυτότητας, μέσω εμβάπτισης σε διαχρονικές αξίες και ιδεώδη, αναδυόμενα από το έργο του Σαίξπηρ.
- Να τονώσουν την αυτοαντίληψη και αυτοεκτίμηση στους μαθητές, διαφέροντες εθνοπολιτισμικά, πληττόμενους, συχνά, από αποτυχία, στο πλαίσιο του συντηρητικού, δασκαλοκεντρικού, μονοπολιτισμικού σχολείου, μέσα από την αναγνώριση του πολιτισμικού κεφαλαίου τους ως μορφωτικού αγαθού, άξιου να μεταλαμπαδευτεί (Ανδρούσου, & Μάγος, 2001).
- Να αλληλεπιδράσουν όλοι σε κλίμα συνεργασίας, αποδοχής και σεβασμού της εθνοπολιτισμικής ετερότητας, επαναδιαπραγματευόμενοι τις πολιτισμικές τους ταυτότητες, για ενίσχυση της ενδοομαδικής συνοχής της πολυπολιτισμικής τάξης, καταλύτη για ψυχοκοινωνική προσαρμογή και σχολική επιτυχία (Cummins, 2005).

4.2. Θεματικές ενότητες

Προς υλοποίηση του γενικού σκοπού, το θέμα εξακτινώνεται διαθεματικά και διεπιστημονικά, προσλαμβάνοντας ποικίλες διαστάσεις (Ματσαγγούρας, 2003, 2008).

4.2.1. Σαίξπηρ: Η ζωή, το έργο και η εποχή του

Υποθέματα

- Βιογραφία
- Εργογραφία
- Η Κρητική Ματιά του Καζαντζάκη στον Σαίξπηρ
- Πρόσληψη του Σαίξπηρ σήμερα

Προτεινόμενες δραστηριότητες

- Συν-ανάγνωση του κεφαλαίου του Καζαντζάκη για τον Σαίξπηρ και αποτίμηση της λογοτεχνικής Κρητικής Ματιάς του για το έργο και την προσωπικότητα του δραματουργού.
- Αναζήτηση πληροφοριών για βιογραφία και εργογραφία του Σαίξπηρ, εποπτικού -αρχειακού υλικού σε έγκυρες/αξιόπιστες πηγές- βάσεις δεδομένων.
- Αναζήτηση της αλληλογραφίας του Καζαντζάκη, για ανασύνθεση της ιστορικής εποχής του ταξιδιού του στην Αγγλία και του πορτραίτου του Σαίξπηρ (Καζαντζάκη, 1998 · Πρεβελάκης, 1984).
- Αξιολόγηση και δημιουργική ανασύνθεση του συγκεντρωμένου πληροφοριακού υλικού, για δημοσίευση άρθρου στη σχολική εφημερίδα/παραγωγή παρουσίασης με αξιοποίηση Τ.Π.Ε..
- Έρευνα πεδίου για την πρόσληψη του Σαίξπηρ σήμερα, με εκπόνηση ερωτηματολογίου/αξόνων συνέντευξης, συλλογή, επεξεργασία και ανάλυση ερευνητικών δεδομένων (Creswell, 2011· Mason, 2011).
- Διαδικτυακή επικοινωνία με συνομήλικους μαθητές από την Αγγλία, για ανταλλαγή απόψεων, αναφορικά με τον Σαίξπηρ και το έργο του.

4.2.2. Σαίξπηρ και θέατρο

Προσέγγιση του σαιξπηρικού έργου, βάσει καζαντζακικής οπτικής, μέσα από τα έργα:

- Ρωμαίος και Ιουλιέτα
- Όπως αγαπάτε
- Άμλετ
- Η τρικυμία

Προτεινόμενες δραστηριότητες:

- Συν-ανάγνωση ανά ομάδα των προτεινόμενων έργων (Σαίξπηρ, 1991, 1994, 1997α, 1997β) και εξοικείωση με την αβρότητα και αδρότητα, ως βασικά συστατικά του λογοτεχνικού ύφους του Σαίξπηρ.
- Σύνθεση σε ενιαίο κείμενο του πορτραίτου του Σαίξπηρ, μέσα από ρόλους- προσωπεία του (Ρωμαίος-Ιάκωβος, Άμλετ, Πρόσπερος).
- Εντοπισμός διαχρονικών αξιών και σταχυολόγηση αποφθεγματικών ρήσεων.
- Παρακολούθηση βιντεοσκοπημένης παράστασης σαιξπηρικού έργου.
- Δραματοποίηση/διασκευή σκηνών/ολόκληρου θεατρικού έργου, προετοιμασία παράστασης, υπό τον συντονισμό υπεύθυνων καθηγητών.

4.2.3. Σαίξπηρ και ποίηση

Υποθέματα

- Έρωτας και θάνατος (ως βασικές θεματικές)
- Η τέχνη του σονέτου
- Ποίηση και μέλος

Προτεινόμενες δραστηριότητες

- Ανθολόγηση στίχων, άσκηση σε απαγγελία, μελοποίηση σονέτων Σαίξπηρ (Shakespeare, 2016).
- Παραγωγή και μελοποίηση πρωτογενούς ποιητικού έργου, στην ελληνική, αγγλική ή/και σε άλλες, μητρικές γλώσσες μαθητών, με αξιοποίηση ποιητικής φόρμας σονέτου.
- Προετοιμασία μουσικής εκδήλωσης.

4.2.4. Σαίξπηρ: Επίδραση σε Τέχνες και Γράμματα

Υποθέματα

- Σαίξπηρ και μουσική
- Σαίξπηρ και εικαστική δημιουργία
- Σαίξπηρ και Κινηματογράφος
- Σαίξπηρ και λογοτεχνία/Γραμματεία

Προτεινόμενες δραστηριότητες

- Αναζήτηση καλλιτεχνικών έργων/γραμματειακών ειδών, εμπνευσμένων από τον Σαίξπηρ (σε μουσική, Καλές Τέχνες, λογοτεχνία, κινηματογράφο κ.α.).
- Παραγωγή πρωτότυπων καλλιτεχνικών δημιουργιών (κατασκευών, εικαστικών, κολλάζ).
- Οργάνωση και παρουσίαση Έκθεσης στη σχολική και ευρύτερη κοινότητα.
- Παραγωγή και δραματοποίηση πρωτότυπων λογοτεχνικών δημιουργιών (πρόζα, δοκίμιο, θεατρικό μονόπρακτο κ.α.).
- Πρόσκληση συγγραφέων, με σχετικό έργο, για συνομιλία με τους μαθητές, π.χ. «Καζαντζάκης: Από τον

Όμηρο στον Σαίξπηρ» (Πασχάλης, 2015).

- Παρακολούθηση, μέσω κατάλληλων συνδέσμων, κινηματογραφικής ταινίας (π.χ. «Ερωτευμένος Σαίξπηρ) ή/και όπερας.

4.3. Εκπαιδευτικό υλικό

Ως αναγκαία υποδομή για την επιτυχή περάτωση του διδακτικού εγχειρήματος, στο τέλος του κειμένου, παρουσιάζονται υποστηρικτικές βιβλιογραφικές και διαδικτυακές πηγές, σε αντιστοιχία με τους τεθειμένους στόχους, τα αναδειχθέντα θέματα και τις προτεινόμενες δραστηριότητες.

4.4. Αξιολόγηση

Για την αποτίμηση των διαδικασιών και του τελικού προϊόντος, προτείνεται εσωτερική αξιολόγηση (αυτοαξιολόγηση), αρχική, διαμορφωτική και απολογιστική, μέσω αναστοχασμού και συμπλήρωσης ερωτηματολογίων από τους μαθητές, για σύγκριση αποτελεσμάτων και εξαγωγή συμπερασμάτων.

5. Συμπεράσματα- Επισημάνσεις

Ο προκαταρκτικός σχεδιασμός, βέβαια, λαμβάνει χώρα με πλήρη επίγνωση ότι δεν αποτελεί ευθύγραμμη διαδικασία αλλά ανοικτή σε συνεχή αναθεώρηση διαπραγμάτευση και αναμέτρηση με τη ζωντανή, δυναμική πραγματικότητα της μαθητικής ομάδας, που συχνά μας εκπλήσσει με τη γόνιμη, δημιουργική φαντασία, την πρωτοτυπία και φρεσκάδα των ιδεών της.

Αυτή άλλωστε είναι και η διαρκής πρόκληση για τον εκπαιδευτικό, που, στον αναπροσαρμοσμένο πολυδιάστατο ρόλο του, ως υποστηρικτής, εμψυχωτής, συντονιστής, καθοδηγητής, καταλύτης, διαμεσολαβητής και οπωσδήποτε συνεργάτης, συνερευνητής και συνοδοιπόρος, απολαμβάνει το ισόβιο, σαγηνευτικό ταξίδι στη μάθηση, αλλάζοντας εσωτερικά, δηλαδή ουσιαστικά (Day, 2003).
Μεταμόρφωση αναπόδραστη, αφού και η Κρητική Ματιά του Καζαντζάκη επηρεάζεται, γοητεύεται κι εμπνέεται από την κορυφαία ψυχή της Αγγλικής Γραμματείας. Όπως διαφαίνεται από τα αποσπάσματα, που ακολουθούν, Καζαντζάκης και Σαίξπηρ, δυο μεγάλες ψυχές έσμιξαν, η ώσμωση συντελέστηκε:

«...είμαστε απ' την ύλη που 'ναι φτιαγμένα τα όνειρα·
και τη ζωούλα μας την περιβάλλει ολόγυρα ύπνος»
(Σαίξπηρ, 1997α: 93).

«Φάντασμα είναι ο κόσμος, δροσουλίτες είναι οι ανθρώποι, εφήμερα παιδιά της δροσούλας [...] σηκώθηκε ο ήλιος και λιώνουν...»
(Καζαντζάκης, 2007α: 353).

«...όνειρο είναι ο κόσμος τούτος, πάχνη που πέφτει απάνω στο Τίποτα...»
(Καζαντζάκης, 2013: 259)

Κλείνουμε την παρούσα εισήγηση με χωρίο από κάντο του Καζαντζάκη, αφιερωμένο στον Σαίξπηρ, που αναδεικνύει την ονειρώδη υφή της ποιητικής δημιουργίας αλλά και της ζωής.

Είμαστε εμείς [...] μαγνάδια
νύχτας ογρής κι ορθά κουρέλια ονείρου,
φωνές, χαρές, βρισιές, λυγμοί και χάδια
του παντοδύναμου θεού Σαιξπήρου.
(Καζαντζάκης, 2007β: 113)

Βιβλιογραφία

Αργυροπούλου, Χ. (2008). Τα έργα Ταξιδεύοντας του Νίκου Καζαντζάκη ως μορφωτικό αγαθό και εκπαιδευτικό υλικό. Στο: Χ. Αργυροπούλου (Επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης και εκπαίδευση* (σσ. 76-98). Αθήνα: Ελληνοεκδοτική

Αργυροπούλου, Χ. (2010). *Πανελλαδική έρευνα για το μάθημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο.* Ανακτήθηκε από: http://www.pi-schools.gr/programms/enewnes/ (προσπελάστηκε στις 8/9/2017)

Ανδρούσου, Α., & Μάγος, Κ. (2001). Η καθημερινή εκπαιδευτική πράξη. Στο: Ανδρούσου, Ν. Ασκούνη, Κ. Μάγος, & Σ. Χρηστίδου- Λιοναράκη (Επιμ.), *Εκπαίδευση πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες (τόμος β) - εθνοπολιτισμικές διαφορές και εκπαίδευση* (σσ. 113-164). Πάτρα: Ε.Α.Π.

Bien, P. (2011). Γιατί να διαβάζουμε Καζαντζάκη τον 21ο αιώνα. Στο: R. Beaton (Επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων* (σσ. 695-705). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Γκόβαρης, Χ. (2011). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση.* Αθήνα: διάδραση

Creswell, J. (2011). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ίων/Έλλην

Cummins, J. (2005). *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μία κοινωνία ετερότητας* (μτφ: Σ. Αργύρη). Αθήνα: Gutenberg

Day, C. (2003). *Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών. Οι προκλήσεις της δια βίου μάθησης,* (μτφ.: Α. Βακάκη). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γ. Δαρδανός.

Δραγώνα, Θ. (2001). Κοινωνικές ταυτότητες / ετερότητες. Στο: Θ. Δραγώνα, Ε. Σκούρτου, & Α. Φραγκουδάκη (2001). *Εκπαίδευση: πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες* (τόμος α) (σσ. 25-78). Πάτρα: Ε.Α.Π

ΕΚΕΒΙ (2010). *Γ΄ Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς και πολιτιστικών πρακτικών.* Αθήνα: ΕΚΕΒΙ

Καζαντζάκη, Ε. (1998). *Νίκος Καζαντζάκης ο Ασυμβίβαστος*. Αθήνα: Εκδ. Καζαντζάκη

Καζαντζάκης, Ν. (2007α). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδόσεις. Καζαντζάκη

Καζαντζάκης, Ν. (2013). *Ταξιδεύοντας: Αγγλία.* Αθήνα: εκδόσεις Έθνος Α.Ε

Καζαντζάκης, Ν. (2007β). *Τερτσίνες*. Αθήνα: εκδόσεις Καζαντζάκη

Mason, J. (2011). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (μτφ: Ε. Δημητριάδου). Αθήνα: Εκδ. Πεδίο

Ματσαγγούρας, Η.Γ. (2003). *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση: εννοιοκεντρική αναπλαισίωση και σχέδια εργασίας*. Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη

Ματσαγγούρας, Η.Γ. (2008). *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση.* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη

Μπουκουβάλα- Κλώντζα (2017). Καζαντζάκης και Σαίξπηρ. *Αμάλθεια, Περιοδική έκδοση της Ιστορικής - Λαογραφικής Εταιρείας νομού Λασιθίου, 48,* (188-191), 25-34.

Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων (2010). Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. *Μια έρευνα της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων.* Αθήνα: ΠΕΦ

Πασχάλης, Μ. (2015). *Νίκος Καζαντζάκης: Από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ. Μελέτες για τα κρητικά μυθιστορήματα.* Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών

Πρεβελάκης, Π. (1984). *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη.* Αθήνα: Εκδ. Καζαντζάκη

Σαίξπηρ. Ο. (1991). *Όπως αγαπάτε* (μτφ: Β. Ρώτας). Αθήνα: επικαιρότητα

Σαίξπηρ, Ο. (1994). *Άμλετ* (μτφ: Β. Ρώτας). Αθήνα: Επικαιρότητα

Σαίξπηρ. Ο. (1997α). *Η τρικυμία* (μτφ: Β. Ρώτας). Αθήνα: Επικαιρότητα

Σαίξπηρ, Ο. (1997β). *Ρωμαίος και Ιουλιέτα.* (μτφ: Β. Ρώτας). Αθήνα: Επικαιρότητα

Shakespeare, W. (2016). *Τα σονέτα* (μτφ: Λ. Ζαφειροπούλου). Αθήνα: Gutenberg

Χαριτίδου, Η. Γ. (2008). Το ανθολογημένο έργο του Νίκου Καζαντζάκη στα σχολικά βιβλία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Στο: Χ. Αργυροπούλου (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης και εκπαίδευση* (σσ. 56-67). Αθήνα: Ελληνοεκδοτική

Χρυσάφης, Κ. (2009). *Διαθεματική προσέγγιση της γνώσης*. Αθήνα: Δίπτυχο

Υποστηρικτική βιβλιογραφία

Ackroyd, P. (2010). *Σαίξπηρ: η βιογραφία* (μτφ: Σ. Τσούγκος). Αθήνα: μικρή άρκτος

Γεωργοβασίλης Δ. (1989). Η Φιλοσοφία του τραγικού στον Ουίλιαμ Σαίξπηρ, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση,* 6, 50-65

Clemen, W. (1964). Ο Σαίξπηρ και ο σύγχρονος κόσμος. *Εποχές,* 12 (1-14), 17-21

Clemen, W. (1966). Το θεατρικό έργο του Shakespeare. *Εποχές,* 38 (36-48), 526-533

Δαμιανάκου, Β. (1995). *Ουίλλιαμ Σαίξπηρ.* Αθήνα: εκδ. Επικαιρότητα

Kott, J. (1970). *Σαίξπηρ ο σύγχρονος*. Αθήνα: εκδ. Ηριδανός

Κροντήρη, Τ. (2002). *Ο Σαίξπηρ, η Αναγέννηση, κι εμείς*. Θεσσαλονίκη: εκδ. University Studio Press.

Stephen G. (2005). *Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare.* W. W. Norton

Φύλις, Χ. (1980). *Ιστορία του θεάτρου* (μτφ: Ρούλα Πατεράκη). Αθήνα: εκδόσεις Υποδομή

Πηγές/ διαδικτυακές διευθύνσεις

Αρχείο Εθνικού Θεάτρου Ελλάδος

Βρετανική βιβλιοθήκη

Online θεατρικά έργα του Σαίξπηρ:

http://william-shakespeare.classic-litterature.co.uk/

http://shakespeares-sonnets.com/

http://www.bookpress.gr/kritikes/poiisi/shakespeare-william-gutenberg-ta-soneta

Μαρία Δογκογιάννη
Λίζα Κουλουριώτη
Μαρία Κοκολάκη

Ο Ζορμπάς πέρα από τα σύνορα: διαθεματική αξιοποίηση ενός λογοτεχνικού κειμένου στο Γυμνάσιο

1. Εισαγωγή

Ο «Ζορμπάς πέρα από τα σύνορα» είναι ο τίτλος ενός πολιτιστικού προγράμματος, που υλοποιήθηκε στο Γυμνάσιο των Αγίων Θεοδώρων, κατά το σχολικό έτος 2016-2017. Η διάρκειά του ήταν περίπου πέντε μήνες, από τον Οκτώβριο μέχρι τον Μάρτιο, δύο ώρες εβδομαδιαίως. Συμμετείχαν 14 μαθητές και μαθήτριες της Γ΄ Τάξης. Το πρόγραμμα αυτό είχε ως αφετηρία το απόσπασμα από το μυθιστόρημα «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» του Νίκου Καζαντζάκη, που ανθολογείται στο βιβλίο της Λογοτεχνίας της Γ΄ Γυμνασίου. Βασίστηκε στη διαθεματική προσέγγιση της Νεοελληνικής Γραμματείας και της Αγγλικής Γλώσσας.

Στο πλαίσιο του προγράμματος και αξιοποιώντας τη διερευνητική και ομαδοσυνεργατική μάθηση, σε συνδυασμό με ποικίλες δημιουργικές δραστηριότητες ανάγνωσης και αναπαράστασης, οι μαθητές/τριες κλήθηκαν να προσεγγίσουν το λογοτεχνικό κείμενο και να ανακαλύψουν τα δομικά του στοιχεία καθώς και στοιχεία του περιεχομένου. Αξιοποιώντας τις δυνατότητες του διαδικτύου, βρήκαν στοιχεία για το μυθιστόρημα, την εποχή και τους ήρωές του, εντόπισαν κριτικές, ανακάλυψαν μεταφράσεις του και διερεύνησαν τη διαχρονική του επίδραση στην παγκόσμια λογοτεχνία και στην τέχνη γενικότερα.
Ακόμη, ήρθαν σε επαφή με διάφορες μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργίας, στο πλαίσιο των πολλαπλών αναγνώσεων και αναπαραστάσεων του μυθιστορήματος, καθώς παρακολούθησαν την ταινία «Zorba the Greek» και εξέτασαν δύο έργα ζωγραφικής, με τίτλο Zorba. Εν συνεχεία, επιχείρησαν συγκριτική ανάγνωση δύο σημαντικών μεταφράσεων του Ζορμπά στην αγγλική γλώσσα, εστιάζοντας, κυρίως, στο απόσπασμα του σχολικού εγχειριδίου, σε μια προσπάθεια προσέγγισης της διαπολιτισμικότητας αλλά και των τεχνικών, με τις οποίες οι δύο μεταφραστές απέδωσαν τις ιδιοτυπίες της λογοτεχνικής γραφής του Καζαντζάκη.

2. Γενικοί στόχοι και σχεδιασμός

Στο πλαίσιο της ενεργητικής και δημιουργικής εμπλοκής των μαθητών/τριών ως αναγνωστών/ριών με το λογοτεχνικό κείμενο, στοχεύσαμε στην ανακάλυψη δομικών στοιχείων του, της δύναμης της λογοτεχνικής γλώσσας, της λειτουργίας του αφηγηματικού χρόνου καθώς και των στοιχείων, που δομούν τους χαρακτήρες, που αποκαλύπτουν τις αντιλήψεις τους και συνθέτουν τις θεμελιώδεις αντιθέσεις ως προς τις κοσμοθεωρίες τους και τις συμπεριφορές τους. Επίσης, στόχος ήταν ο εντοπισμός των αντιλήψεων και των αξιών, που διαπνέουν το έργο καθώς και του ιστορικού και κοινωνικοπολιτισμικού τους περικείμενου.

Στο πλαίσιο της κοινωνικοπολιτισμικής προσέγγισης, έγινε προσπάθεια διασύνδεσης μεταξύ της πραγματικότητας του συγγραφέα και των μαθητών/τριών ως αναγνωστών/στριών, ώστε να αποκαλυφθεί η διαχρονικότητα και η διαπολιτισμική διάσταση του μυθιστορήματος του Καζαντζάκη. Επιχειρήθηκε ο παραλληλισμός του έργου με τα βιώματα των παιδιών και τη σύγχρονή τους πραγματικότητα, με στόχο τον προβληματισμό και την ευαισθητοποίηση, σε ζητήματα διαχρονικά και επίκαιρα και πανανθρώπινες αξίες, όπως η ελευθερία, ο σεβασμός της διαφορετικότητας, η αποδοχή της ετερότητας, η προσέγγιση και ο διάλογος με τον άλλο.

Στο παραπάνω πλαίσιο, η ένταξη στη διδακτική πράξη της διαμεσικής ανάγνωσης, μέσω του εμπλουτισμού της μαθησιακής διαδικασίας, με την προβολή της κινηματογραφικής μεταφοράς του μυθιστορήματος από τον Κακογιάννη αλλά και τη συζήτηση, με αφετηρία δύο πίνακες, με θέμα τον Ζορμπά, στοχεύει στην καλλιέργεια της ευαισθησίας και της φαντασίας των μαθητών/τριών αλλά και στην εξοικείωσή τους

με πολλαπλές αναγνώσεις και αναπαραστάσεις του κειμένου και με ποικίλες αναπαραστατικές τεχνικές.
Σε συνέχεια των παραπάνω, αποφασίσαμε να εντάξουμε δραστηριότητες, που σχετίζονται με τη λογοτεχνική μετάφραση, ώστε να εξερευνήσουμε τη σχέση του μεταφρασμένου κειμένου με το πρωτότυπο κείμενο (διακειμενικότητα), αλλά και να εξετάσουμε τη μετάφραση υπό την οπτική της διαμεσολάβησης μεταξύ πολιτισμών. Εντάσσοντας τις δραστηριότητες αυτές στη διαδικασία της διδασκαλίας της ξένης γλώσσας (αγγλικής), επιδιώξαμε να προσεγγίσουν οι μαθητές/τριες την τέχνη της μετάφρασης, γενικά, και της λογοτεχνικής μετάφρασης, ειδικότερα, και να εντοπίσουν τις ιδιαιτερότητες και τις δυσκολίες της, κυρίως, μέσα από την ενεργή εμπλοκή τους με τη δημιουργική ανάγνωση και παραγωγή κειμένου.
Επιπρόσθετος στόχος του προγράμματος ήταν να μετουσιωθούν η παραπάνω γνώση και ο προβληματισμός σε επικοινωνιακή πράξη, κυρίως, μέσω της διασκευής, της μετάφρασης και της δραματοποίησης του αποσπάσματος από το λογοτεχνικό έργο.

3. Περιγραφή του προγράμματος

Αφετηρία μας ήταν το απόσπασμα του βιβλίου της Γ΄ Γυμνασίου, όπου περιγράφεται η γνωριμία του συγγραφέα με τον Αλέξη Ζορμπά και η ξεχωριστή σχέση του Ζορμπά με τη μουσική. Οι μαθητές/τριες διάβασαν όλο το έργο. Στη συνέχεια, χωρίστηκαν σε δύο ομάδες. Τους δόθηκαν δικτυακοί τόποι, στους οποίους αναζήτησαν η μεν πρώτη ομάδα στοιχεία για τον συγγραφέα, η δε δεύτερη στοιχεία για το μυθιστόρημα και τον πραγματικό Ζορμπά. Αρχικά, εντοπίστηκε η μεγάλη χρονική απόσταση, που χωρίζει τον χρόνο της αφήγησης από τον χρόνο της ιστορίας. Ο Καζαντζάκης έγραψε το βιβλίο του την περίοδο από τον Αύγουστο 1941 έως τον Μάιο 1943, με αρχικό τίτλο Το συναξάρι του Ζορμπά, ενώ τα πραγματικά γεγονότα, που αποτέλεσαν τη βάση του, ανάγονται στην περίοδο 1915-1919.

Ακολούθως, εστιάσαμε στο απόσπασμα του σχολικού βιβλίου, προσπαθώντας να ανακαλύψουμε στοιχεία της προσωπικότητας του Ζορμπά, αλλά και να αναδείξουμε την απαρχή μιας δυνατής φιλίας από δύο εκ διαμέτρου αντίθετους χαρακτήρες. Η πρώτη ομάδα μελέτησε τα χωρία, που αναφέρονται στον συγγραφέα και η δεύτερη εκείνα που αναφέρονται στον Ζορμπά. Σκοπός να αποκαλυφθούν οι αντιθέσεις των δύο ηρώων και να αναδειχτεί ο εκρηκτικός χαρακτήρας του Ζορμπά. Οι μαθητές/τριες δούλεψαν, με βάση φύλλα εργασίας, με τη βοήθεια των οποίων εντόπισαν φράσεις και χωρία από το κείμενο, που αναδείκνυαν πλευρές του χαρακτήρα των πρωταγωνιστών. Επίσης, οι ομάδες, αφού αξιοποίησαν τα στοιχεία, που βρήκαν για τον συγγραφέα και για τον πραγματικό Ζορμπά, προσπάθησαν να τους προσεγγίσουν ως λογοτεχνικούς-μυθιστορηματικούς ήρωες και να εντοπίσουν σε αυτούς στοιχεία των πραγματικών προσώπων.
Έπλασαν, λοιπόν, την εικόνα του Ζορμπά, με έμφαση στα χαρακτηριστικά, που τον αναδεικνύουν σε ένα ελεύθερο πνεύμα. Εστίασαν στον ιδιαίτερο τρόπο, με τον οποίο αντιλαμβάνεται τα πράγματα, σκέφτεται, νιώθει, αποφασίζει και πράττει: ο Ζορμπάς ενεργεί με βάση το συναίσθημα και όχι με τη λογική, είναι άνθρωπος ασυμβίβαστος, λάτρης της περιπέτειας και της αδιάκοπης αναζήτησης. Χωρίς δυσκολία οι μαθητές τον παρομοίασαν με τον Οδυσσέα.
Εντόπισαν την καταλυτική επίδρασή του στον αφηγητή, συμπεραίνοντας πως η επαφή με το διαφορετικό και το ξένο μπορεί να γίνει διδακτική και, μέσα από δημιουργικό προβληματισμό και αναστοχασμό, να δώσει νέες γνώσεις και λύσεις σε ουσιαστικά ζητήματα και νέες εμπειρίες.
Αντιστοίχως, όταν αντιλήφθηκαν οι μαθητές/τριες τι είναι το «ζύγι» και το «δράμι», όρισαν και την αντίστοιχη συμπεριφορά, που ταιριάζει στον συγγραφέα: άνθρωπος με μετρημένες κινήσεις και διανοούμενος. Πράγματι, ο Ζορμπάς εκφράζει την επιθυμία του Καζαντζάκη να ξεφύγει από το να ζει με οδηγό τη λογική, να «ζυγιάζει» τα πράγματα και να διακατέχεται από ατολμία και συστολή.
Οι μαθητές/τριες κατάφεραν να σκιαγραφήσουν τον εκρηκτικό χαρακτήρα του Ζορμπά αλλά και τον χαρακτήρα του συγγραφέα, με στοιχεία του κειμένου, και να μετατρέψουν τους χαρακτηρισμούς στις αντίστοιχες έννοιες (όπως αμεσότητα, απλότητα, περιφρόνηση, παρορμητικότητα, ειρωνεία, επιθετικότητα, ευαισθησία, καλοσύνη, ψυχική ευγένεια, λαϊκότητα).
Ακολούθως, οι ομάδες συνεργάστηκαν και έφτιαξαν δύο πίνακες: στον πρώτο αποτύπωναν τις εκφράσεις από το κείμενο, οι οποίες αποκάλυπταν στοιχεία του χαρακτήρα του Ζορμπά και του συγγραφέα και στον

δεύτερο τους δικούς τους χαρακτηρισμούς.
Στη συνέχεια, τους δόθηκε το απόσπασμα με το σαντούρι ως ένα ξεχωριστό φύλλο εργασίας. Οι μαθητές/τριες υπογράμμισαν ό,τι τους έκανε ιδιαίτερη εντύπωση και αποτύπωσαν τα σχόλια τους: η σχέση του Ζορμπά με το σαντούρι είναι μια σχέση έρωτα και πάθους:

«Εγώ ήμουν είκοσι χρονών. Σ' ένα πανηγύρι του χωριού μου, πέρα, στη ρίζα του Όλυμπου, άκουσα για πρώτη φορά σαντούρι. Πιάστηκε η αναπνοή μου. Τρεις μέρες έκαμα να βάλω μπουκιά στο στόμα μου. «Τι έχεις, μωρέ;», μου κάνει ο πατέρας μου, ο Θεός να συχωρέσει την ψυχή του. «Εγώ θέλω να μάθω σαντούρι!
– Μωρέ, δεν ντρέπεσαι; Κατσίβελος είσαι; όργανα θα παίζεις; – Εγώ θέλω να μάθω σαντούρι!...». Είχα κομπόδεμα μερικά παραδάκια, για να παντρευτώ, σαν έρθει η ώρα. Παιδί πράμα, βλέπεις, παλαβός, το αίμα έβραζε, ήθελα παντριγιά ο ερίφης! Έδωκα ό,τι είχα και δεν είχα, κι αγόρασα ένα σαντούρι. Να, ετούτο εδώ που βλέπεις. Έφυγα μαζί του, πήγα στη Σαλονίκη, βρήκα ένα μερακλή Τούρκο, τον Ρετσέπ- εφέντη, το δάσκαλο του σαντουριού. Πέφτω στα πόδια του. «Τι θες, μωρέ ρωμιόπουλο;», μου κάνει. « – Εγώ θέλω να μάθω σαντούρι! – Ε, και γιατί μαθές πέφτεις στα πόδια μου; – Γιατί δεν έχω παράδες να σε πληρώσω! – Έχεις μεράκι για σαντούρι; – Έχω. – Ε, κάτσε, μωρέ, κι εγώ δε θέλω πληρωμή!». Έκατσα μαζί του ένα χρόνο κι έμαθα. Ο Θεός ν' αγιάσει τα κόκαλά του, θα 'χει πια πεθάνει. Αν ο Θεός βάζει στην Παράδεισο και σκύλους, ας βάλει και τον Ρετσέπ- εφέντη. Από τον καιρό που έμαθα σαντούρι, γίνηκα άλλος άνθρωπος. Όταν έχω σεκλέτια ή όταν με ζορίσει η φτώχεια, παίζω σαντούρι κι αλαφρώνω. Όταν παίζω, μου μιλούν και δεν ακούω· κι αν ακούσω, δεν μπορώ να μιλήσω. Θέλω, θέλω, μα δεν μπορώ» (ΚΝΛ Γ΄ Γυμνασίου, σελ. 166-167).

Ο Ζορμπάς είναι ένας απλός, λαϊκός άνθρωπος, που, όταν παίζει σαντούρι, ξεφεύγει από τα γήινα, απολαμβάνει μια μοναδική αίσθηση ελευθερίας και διδάσκει στον συγγραφέα, με τον πιο απλό τρόπο, *«τι θα πει τέχνη, έρωτας της ομορφιάς, αγνότητα, πάθος»*. Στο απόσπασμα, ο Ζορμπάς είναι ο άνθρωπος, που διδάσκει το αληθινό νόημα της ζωής και δείχνει στον διανοούμενο αφηγητή ένα δρόμο για τα υπαρξιακά του αδιέξοδα: «[...] ο Ζορμπάς μ' έμαθε ν' αγαπώ τη ζωή και να μη φοβούμαι το θάνατο» (Καζαντζάκης, 2011: 441).

Οι μαθητές/τριες, αφού τόνισαν τη διαφορετικότητα των δύο ηρώων και εντόπισαν τη συμπληρωματικότητά τους, η οποία φαίνεται στην αλληλεπίδρασή τους και στη διδαχή του ενός από τον άλλο, διαπίστωσαν πως το διαφορετικό δεν πρέπει να το απορρίπτουμε και να το κατακρίνουμε. Αντίθετα, μέσα από την επαφή μας με αυτό, μπορούμε να διδαχθούμε πολλά για τον εαυτό μας και για τους άλλους γύρω μας.

Επίσης, παρακολούθησαν την ταινία «Zorba the Greek» του Κακογιάννη, η οποία γυρίστηκε στην Κρήτη και τιμήθηκε με τρία Όσκαρ (φωτογραφίας, καλλιτεχνικής διεύθυνσης και β΄ γυναικείου ρόλου), σε μουσική Μίκη Θεοδωράκη, με έλληνες και ξένους ηθοποιούς, μεταξύ των οποίων ο Άντονυ Κουήν, ο Άλαν Μπέιτς, η Ειρήνη Παπά και η Λίλα Κέντροβα. Προσπάθησαν να συγκρίνουν το μυθιστόρημα με την κινηματογραφική μεταφορά ως προς τη δομή τους αλλά, κυρίως, ως προς το πώς πλάθονται οι ήρωές τους, αφορμώμενοι από επιλεγμένα αποσπάσματα του άρθρου του Γαραντούδη (2008), που τους δόθηκαν.
Μπόρεσαν να δουν ότι δεν τηρούνται ακριβώς η δομή, η πλοκή, οι χαρακτήρες του μυθιστορήματος (βλ. Γαραντούδης, 2008): ο χρόνος της δράσης στην ταινία είναι άλλος από τον χρόνο του μυθιστορήματος, το τέλος της ταινίας δε συμπίπτει με το κλείσιμο του μυθιστορήματος, υπάρχει ένας τριτοπρόσωπος ετεροδιηγητικός αφηγητής στην ταινία, ο δε αφηγητής-συγγραφέας (ο πρωτοπρόσωπος ομοδιηγητικός αφηγητής του μυθιστορήματος) μετατρέπεται σε έναν, έλληνα στην καταγωγή, άγγλο συγγραφέα, ο οποίος διανύει μια δύσκολη περίοδο κρίσης και ενδοσκόπησης.
Είδαν, επίσης, ότι ο μυθιστορηματικός Ζορμπάς δεν ταυτίζεται απόλυτα με τον κινηματογραφικό, όπως και ο μυθιστορηματικός δεν ταυτίζεται με τον πραγματικό. Ο σκηνοθέτης αναδημιουργεί, αναπλάθει την ιστορία υπό τη δική του οπτική, δημιουργεί ένα άλλο κείμενο, το οποίο μεταπλάθεται και επικοινωνείται, μέσα από τους ερμηνευτές του, σε ένα διαφορετικό κοινό.

Έτσι, ο κινηματογραφικός Ζορμπάς παίρνει τον χαρακτηρισμό «ο Έλληνας» *(Zorba the Greek)* και δομείται ως ο τύπος του αντιπροσωπευτικού Έλληνα της εποχής της ταινίας, όπως διαμορφώνεται στο φαντασιακό της δύσης, ως ένας «εξωτικός άλλος», ίσως, κυρίως, λόγω της συγκλονιστικής ερμηνείας του Άντονυ Κουήν.
Στον αντίποδα, ο ελληνικής καταγωγής άγγλος συγγραφέας, τον οποίο υποδύεται ο Άλαν Μπέιτς, ταυτίζεται με τον «δυτικό λόγο». Επίσης, στην ταινία προβάλλεται μια διαφορετική εκδοχή της ελευθερίας, που περισσότερο μοιάζει με ελευθεριότητα, η οποία υποστηρίζεται και συγκροτείται πιο πολύ από την εικόνα (λόγω του μέσου, που χρησιμοποιείται). Στη διεθνή συλλογική φαντασία, λοιπόν, ο «Ζορμπάς» συγκροτήθηκε, με βάση τον κινηματογραφικό ήρωα, και έχει καταστεί ένα είδος υπερβολικού - αν και αξιαγάπητου - στερεότυπου, αντιπροσωπευτικού του νεοέλληνα.

Σε σχέση με τα παραπάνω, οι μαθητές/τριες εντόπισαν δύο πίνακες με τίτλο *Zorba*, των Alexandre Akar και Golriz Rezvani, οι οποίοι επηρεάστηκαν, κυρίως, από την κινηματογραφική μεταφορά του μυθιστορήματος. Στη συνέχεια, προβληματίστηκαν, σε σχέση με την αλληλεπίδραση στην τέχνη, τη «διακειμενικότητα» (βλ. Allen, 2000: 174 κ.ε.) και τη δυναμική της και συζήτησαν την παγκόσμια απήχηση του έργου του Καζαντζάκη. Τέλος, βάσει των παραπάνω, οι δύο ομάδες προχώρησαν σε διασκευή του αποσπάσματος του βιβλίου, προκειμένου να το δραματοποιήσουν.

Ας έρθουμε, όμως, στη μετάφραση, η οποία αποτέλεσε ένα βασικό άξονα του προγράμματος. Το μυθιστόρημα «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» έχει πολλές ιδιαιτερότητες, κυρίως εκφραστικές. Η γλώσσα και το ύφος του Καζαντζάκη χαρακτηρίζονται από ιδιοτυπίες, που δομούνται με λέξεις, που πλάθονται από τον ίδιο τον συγγραφέα, ιδιωτισμούς, μεταφορικό λόγο, εκφράσεις, που αντλούνται από τη λαϊκή παράδοση και ζωή της Κρήτης (λ.χ. παροιμιακές φράσεις) ή το ιδιόλεκτο των προσώπων. Ο Bien (2014: x), στον πρόλογο της μετάφρασής του, τονίζει την ιδιαίτερη σχέση του Καζαντζάκη με τη γλώσσα, «τα πληθωρικά ελληνικά» του *(«Kazantzakis's exuberant Greek»)*, και ξεδιπλώνει τους προβληματισμούς του, σε σχέση με τη μετάφραση και τις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου έργου.

Εκτός, βέβαια, από τις ιδιοτυπίες της γραφής του Καζαντζάκη, κυρίως σε γλωσσικό επίπεδο, που ενδέχεται να δημιουργήσουν δυσκολίες ως προς την προσέγγιση, την πρόσληψη και την απόδοσή τους από τον μεταφραστή, πρέπει να συνυπολογίσουμε και την αναγκαιότητα προσέγγισης του ιστορικού και κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου του λογοτεχνικού έργου και την κοσμοθεωρία του συγγραφέα. Ο μεταφραστής, λοιπόν, καλείται να λάβει υπόψη του όλα τα παραπάνω στοιχεία, που ενσωματώνονται στο λογοτεχνικό κείμενο, όπως, για παράδειγμα, στο κείμενό μας τις λέξεις και τις εκφράσεις «σορόκάδα», «φασκόμηλο», «μερακλής» ή «ήρθα στο κέφι», «μακρύς μακρύς καλόγερος και πίτα η κεφαλή μου», που είναι στενά συνυφασμένες με την ελληνική λαϊκή ζωή και παράδοση.

Ξεκινώντας από τα παραπάνω, επιλέξαμε, μαζί με τους μαθητές και τις μαθήτριές μας, να συγκρίνουμε το ελληνικό κείμενο του αποσπάσματος του βιβλίου τους με το αντίστοιχο αγγλικό από δύο μεταφράσεις: τη μετάφραση του Wildman και, τη νεότερη μετάφραση, του Bien. Διαβάσαμε αποσπάσματα από τον πρόλογο της τελευταίας, καθώς περιέχει πολλές πληροφορίες, σε σχέση με τις δυσκολίες και τις μεταφραστικές επιλογές του μεταφραστή, κυρίως ως προς τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες του έργου του Καζαντζάκη.
Ξεκινήσαμε με τη μετάφραση του Wildman, η οποία γενικά θεωρείται προβληματική και δυσνόητη. Στην πορεία, αποφασίσαμε να επικεντρωθούμε σε αυτήν, κυρίως, λόγω του ασφυκτικού χρονικού πλαισίου του προγράμματος αλλά και συνεκτιμώντας το γεγονός ότι, καθώς οι μαθητές/τριες διαπίστωναν γρήγορα αδυναμίες του μεταφρασμένου κειμένου, γινόταν πιο εύκολο να αναδειχτούν οι δυσκολίες της μεταφραστικής διαδικασίας.
Οι μαθητές/τριες προσέγγισαν κάποιες τεχνικές και στρατηγικές της μετάφρασης, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν, για να αποδώσουν νοήματα στη γλώσσα-στόχο και συζήτησαν τις επιλογές του μεταφραστή. Παρατήρησαν την αδυναμία του μεταφραστή να αποδώσει το ελληνικό κείμενο στην αγγλική γλώσσα, ιδιαίτερα στην περίπτωση των ιδιότυπων εκφράσεων, οι οποίες σχετίζονται με το πολιτισμικό πλαίσιο της γλώσσας-πηγής, αλλά δεν υφίστανται στο πολιτισμικό πλαίσιο της γλώσσας-στόχου. Έτσι, στην περίπτωση των λαϊκών εκφράσεων, ο μεταφραστής επιλέγει, κυρίως, την κατά λέξη μετάφραση ή συνώνυμες λέξεις (που όμως δεν ταιριάζουν με το συγκείμενο), συχνά δε αλλοιώνει τη σημασία τους ή τις παραλείπει, αντί

να τις αναπροσαρμόσει.
Ενδεικτικά, τα παιδιά εντόπισαν τα εξής: η έκφραση «ήρθα στο κέφι» μεταφράζεται ως *«because I felt like it»* και η «ανθρώπινη βόχα» ως *«human beings whose breath steamed the window»,* χωρίς να αποδίδεται το νόημά τους. Το ίδιο ισχύει για τις λέξεις «μερακλής» *(«connoisseur»),* «Τσακατσούκα» *(«Passa Tempo»)* αλλά και τη λέξη «τελέγραφος», που αποδίδεται ως «Baker's Shovel», που, ωστόσο, είναι η απάντηση στο αίνιγμα «Μακρύς, μακρύς καλόγερος και πίτα η κεφαλή μου» *(«I'm so lanky and my head flattened like a griddle- cake»).* Η λέξη κρεμανταλάς αποδίδεται περιφραστικά και άστοχα ως *«loose- knit fellow».* Η λέξη «ξεφοβηθούν» μεταφράζεται ως *«reassured»,* συνώνυμη, η οποία δεν αποδίδει, εδώ, το ακριβές νόημα. Ο Σεβάχ ο Θαλασσινός αποδίδεται ορθά ως Sinbad the Sailor, ακολουθώντας τον αγγλικό τίτλο. Οι λέξεις «πολυζωισμένος», «θλιμμένα, ανήσυχα» και η έκφραση «κατά διαόλου οι ζυγαριές» δεν μεταφράζονται.

Στη συνέχεια, οι μαθητές/τριες δούλεψαν σε ομάδες των τεσσάρων, για να μεταφράσουν το απόσπασμα στα αγγλικά. Η μετάφραση αυτή χρησιμοποιήθηκε στη δραματοποίηση, παράλληλα με το ελληνικό κείμενο.

Μέσα από αυτήν τη διαδικασία, συνειδητοποίησαν ότι στην απόδοση/αναπαράσταση (είτε ως μετάφραση είτε ως διασκευή είτε ως δραματοποίηση) ενός λογοτεχνικού κειμένου δεν παίζει ρόλο μόνο η άριστη γνώση μιας γλώσσας, αλλά χρειάζεται κατανόηση του ίδιου του κειμένου (ζητήματα μορφής και σημασίας-περιεχομένου) καθώς και προσέγγιση του γενικότερου ιστορικού και του κοινωνικο-πολιτισμικού του πλαισίου.

4. Σκέψεις και συμπεράσματα

Αποτελεί πρόκληση για τους/τις εκπαιδευτικούς η φιγούρα του Ζορμπά. Καλούμαστε να ξεδιπλώσουμε με τους μαθητές και τις μαθήτριές μας έναν ιδιαίτερο και αντισυμβατικό ήρωα, που δεν μοιάζει με κανένα από τους ήρωες των υπόλοιπων κειμένων, που διδάσκονται στο Γυμνάσιο.
Σε μια κοινωνία, όπου όλα τα ζυγίζουμε και τα εξετάζουμε εξονυχιστικά, όπου η καταξίωση του ατόμου έρχεται μέσα από την καριέρα και τις οικονομικές απολαβές, όπου ο ορισμός της ευτυχίας παραπαίει, ανάμεσα στην υλική ευδαιμονία και τον άκρατο ατομικισμό, εμφανίζεται η εικόνα του Ζορμπά να αναιρέσει όλα μας τα στερεότυπα, όλα όσα μας μαθαίνουν από τα μικράτα μας ότι είναι κοινωνικά αποδεκτά: να βρούμε μια καλή δουλειά, να αποκτήσουμε χρήματα, να κάνουμε οικογένεια και παιδιά.
Πώς λοιπόν θα μιλήσουμε για έναν ήρωα, για τον οποίο η δουλειά δεν είναι καριέρα και αυτοσκοπός αλλά απλά ένα μέσο, για να επιβιώνει κανείς; Πώς να μιλήσουμε για έναν άνθρωπο για τον οποίο η λογική δεν είναι πάντα ο ασφαλής οδηγός προς τον δρόμο της ευτυχίας, ο γάμος δεν είναι ο προορισμός του, για να ολοκληρωθεί ως ύπαρξη, ο αυθορμητισμός είναι κανόνας, για να μπορεί να νιώθει ελεύθερος και η μουσική δεν είναι απλά διασκέδαση αλλά σύνδεση με το θείο και απελευθέρωση της ψυχής του;
Οι απορίες των παιδιών πολλές: Πώς ο ήρωας μιλάει με τόσο θράσος στον συγγραφέα; Γιατί έδειρε έναν άνθρωπο, χωρίς να του φταίει; Πού παράτησε τα παιδιά του και τριγυρνάει με ένα σαντούρι; Πώς γίνεται ένας άνθρωπος να τολμά να βάλει πάνω απ' όλα στη ζωή του ένα σαντούρι; Γιατί αναφέρεται στη μυλωνού; Ωστόσο, η μεγαλύτερη πρόκληση για τον δάσκαλο είναι να δείξει τον ορισμό του ανθρώπου: «Τι είναι άνθρωπος Λεύτερος;».
Παράλληλα, παρακολουθούμε έναν ήρωα, ο οποίος υπήρξε ως πραγματικό πρόσωπο, να μετατρέπεται σε μυθιστορηματικό ήρωα, στη συνέχεια να γίνεται κινηματογραφικός και να εξυψώνεται, με την ελληνική του ταυτότητα και χάριν αυτής, σε ένα λογοτεχνικό ήρωα, με οικουμενικά στοιχεία, ο οποίος εμπνέει διαχρονικά, καθώς μετουσιώνεται σε σύμβολο του ελεύθερου πνεύματος. Ο Ζορμπάς αντιπροσωπεύει την ιδέα της ελευθερίας και του αντικομφορμισμού. Είναι ένας άνθρωπος, που αψηφά το μοντέλο ζωής, που η κοινωνία θέλει να του επιβάλει:

«Ο Καζαντζάκης κατόρθωσε να δημιουργήσει μια λογοτεχνική προσωπικότητα, η οποία παραμένει αναλλοίωτη και ανόθευτη μετά από αρκετές δεκαετίες· ο Ζορμπάς αποτελεί το σύμβολο του αυθόρμητου ανθρώπου, που ζει την κάθε στιγμή, επιτυγχάνοντας την υστεροφημική αθανασία· ο μυθιστορηματικός ήρωας του Νίκου Καζαντζάκη αντιπροσωπεύει τον χαρακτηριστικό τύπο Νεοέλληνα, που ενσαρκώνει την ελληνική λαϊκή κουλτούρα και έχει δίκαια συσχετιστεί με τον χαρακτήρα του σύγχρονου Έλληνα, ως Ζορμπάς ο Έλληνας» (Μαθιουδάκης 2013: 6).

Σύμφωνα με τον Jauss (1995: 28), «Η ποιότητα και η αξία ενός λογοτεχνικού έργου δεν είναι δυνατόν να προκύψουν ούτε μόνον από τις βιογραφικές και ιστορικές συνθήκες της γένεσής του ούτε από τη θέση, που κατέχει στην ανέλιξη ενός γένους, αλλά βάσει πολύ πιο σύνθετων κριτηρίων, όπως είναι η επίδραση, η πρόσληψη και η υστεροφημία του». Ειδικότερα, με τον Ζορμπά, ο Καζαντζάκης αγγίζει πανανθρώπινες αξίες, ουσιαστικά ζητήματα, όπως τη φιλία, την πατρίδα, τη ζωή, την ελευθερία, τον σεβασμό, τα οποία αφορούν στον άνθρωπο, γενικότερα, ως οντότητα και ξεπερνούν τα ελληνικά σύνορα.
Όπως παρατηρεί ο Μαθιουδάκης (ό.π.: 18), το έργο «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» είναι το περισσότερο μεταφρασμένο έργο του Καζαντζάκη και με μεγάλη επίδραση στις άλλες τέχνες, κυρίως στη μουσική, στον κινηματογράφο και το θέατρο. Υπάρχουν μεταφράσεις του σε πολλές γλώσσες, μεταξύ άλλων στην αγγλική, τη γαλλική, τη γερμανική, την ιταλική αλλά και στην τουρκική, την ιαπωνική, την κινέζικη, την αραβική, γεγονός, το οποίο αναδεικνύει τη διεθνή απήχηση, τη διαχρονικότητα και ταυτόχρονα τον διαπολιτισμικό χαρακτήρα του έργου (βλ. Μαθιουδάκης ό.π.: 12-13).

Στο παραπάνω πλαίσιο, πήραμε την απόφαση να μελετήσουμε στην τάξη το λογοτεχνικό κείμενο σε δύο γλώσσες αλλά και σε σχέση με τις ποικίλες αναγνώσεις και αναπαραστάσεις του στην τέχνη. Έτσι, προσπαθήσαμε να εντάξουμε τη διαμεσική αλλά και τη διακειμενική ανάγνωση στη μαθησιακή διαδικασία (βλ. Ακριτίδου, 2010), με δυναμικό τρόπο, ως αναγνωστική και δημιουργική-επιτελεστική πρακτική, ώστε αφενός να αναδειχθεί η παγκόσμια απήχηση του έργου του Καζαντζάκη και αφετέρου να τεθούν ζητήματα, σχετικά με τις αλληλεπιδράσεις στην τέχνη και τη δυναμική τους, αλλά και θέματα, που αφορούν στη μετουσίωση κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών.
Με το άνοιγμα της λογοτεχνίας ως αναπαραστατικού λόγου σε άλλα είδη σημειωτικών συστημάτων, όπως ο κινηματογράφος, θελήσαμε να φέρουμε σε επαφή τους μαθητές και τις μαθήτριες με πολλαπλές αναγνώσεις, εκδοχές, αναπαραστάσεις του κειμένου, όπως και με τα στοιχεία αφήγησης και τις αναπαραστατικές τεχνικές, που χρησιμοποιούν οι δημιουργοί τους (ήχος, εικόνα, μουσική, λόγος). Προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τις δυνατότητες άλλων σημειωτικών προσεγγίσεων και οπτικών και τη δυναμική τους ως φορέων και δημιουργών πολιτισμού, αξιών, αντιλήψεων, ιδεολογιών. Ο μεταφραστής, ο σκηνοθέτης, ο εικαστικός, κουβαλώντας το δικό τους πολιτισμικό κεφάλαιο, τις δικές τους εμπειρίες και κοσμοθεωρίες, μπορούν να προσεγγίσουν, να «διαβάσουν» ένα κείμενο αναφοράς κριτικά, να το ερμηνεύσουν και να το αναδιαμορφώσουν, ώστε να το παρουσιάσουν με τον δικό τους τρόπο, με τη δική τους φωνή, χρησιμοποιώντας ιδιαίτερα σημειωτικά μέσα, σε ένα άλλο κοινό.

Η ένταξη στη μαθησιακή διαδικασία της διαμεσικής ανάγνωσης, μέσω της σύγκρισης του έργου του Καζαντζάκη και της κινηματογραφικής μεταφοράς του από τον Κακογιάννη αλλά και δύο έργων ζωγραφικής, εμπνευσμένων από την ταινία, οδήγησε σε συζήτηση, σχετικά με θέματα της τέχνης και τον ρόλο της στον σύγχρονο κόσμο. Αφορμή για ιδιαίτερο προβληματισμό έδωσε στα παιδιά ο αγγλικός τίτλος της ταινίας «Zorba the Greek» ως προς τα στερεότυπα, που δημιούργησε για την εικόνα του Έλληνα στον δυτικό κόσμο και την πρόσληψή του ως εξωτικού *«άλλου».*

Ιδιαίτερη βαρύτητα, επίσης, δόθηκε στην ένταξη της μετάφρασης, υπό την οπτική της διακειμενικότητας, ως τεχνικής, κατά τη μαθησιακή διαδικασία, αλλά και ως πρακτικής διαπολιτισμικής διαμεσολάβησης και παραγωγής νοήματος. Στην έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη μετάφραση και την πολυγλωσσία (Pym κ.α., 2013) διαπιστώθηκε πως η μετάφραση/διερμηνεία, ενταγμένη σε επικοινωνιακό πλαίσιο, μπορεί ως μαθησιακή προσέγγιση να συμβάλει στην αποτελεσματική και δημιουργική εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Η ένταξη της μετάφρασης στη μαθησιακή πράξη μπορεί να γίνεται με πολλούς τρόπους, που αφορούν «στην πρόσληψη ή/και στην παραγωγή ή/ και στην αναδιατύπωση προφορικών ή γραπτών δίγλωσσων κειμένων αναφοράς» (ό.π.: 6).

Μελετώντας, λοιπόν, την αγγλική μετάφραση του Ζορμπά, οι μαθητές/τριες εμβάθυναν σε κανόνες γραμματικής και συντακτικού της αγγλικής γλώσσας, εμπλούτισαν το λεξιλόγιο τους, προσπάθησαν να εντοπί-

σουν μεταφραστικές στρατηγικές και τεχνικές και προβληματίστηκαν, σε σχέση με τη διακειμενικότητα, τη διαπολιτισμικότητα και την επικοινωνιακή διάσταση της μετάφρασης.

Η μετάφραση μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί μια ιδιότυπη μορφή διακειμενικότητας (Venuti, 2006: 18), η οποία βασίζεται σε ένα δίκτυο διακειμενικών σχέσεων (βλ. Δημητρούλια και Κεντρωτής, 2015: 66). Η μετάφραση, βεβαίως, στηρίζεται στην αναγνωστική πρόσληψη (ό.π.) και αποτελεί ένα είδος διαμεσολάβησης, μεταξύ του ξένου και του οικείου (Δημητρούλια και Κεντρωτής ό.π.: 14). Μπορεί, μάλιστα, να εκληφθεί ως μια ιδιαίτερη «μορφή διαπολιτισμικής επικοινωνίας» (βλ. Reiß/Vermeer στον Seel, 2015: 40) και, επομένως, ο μεταφραστής γίνεται αντιληπτός ως «πολιτισμικός διαμεσολαβητής» και όχι μόνο ως «γλωσσικός διαμεσολαβητής» (ό. π.).
Περαιτέρω, η μετάφραση (όπως άλλωστε και η κινηματογραφική ή η θεατρική μεταφορά ή η εικαστική απεικόνιση) μπορεί να θεωρηθεί ως μια άλλη αναπαράσταση και ερμηνεία του λογοτεχνικού κειμένου, ταυτόχρονα, όμως, και μια επιτέλεση, καθώς πρόκειται για μια πολυδιάστατη δημιουργική διαδικασία, η οποία στηρίζεται στη διαπλοκή της ανάγνωσης και της γραφής/αναπαράστασης/παραγωγής νοήματος, αποτελώντας, παράλληλα, ένα δυναμικό μετασχηματισμό, μια «επαναγραφή» (rewriting), που αντανακλά «μια συγκεκριμένη ιδεολογία και μια ποιητική» («a certain ideology and a poetics»), κατά τους Bassnett και Lefevere (1992: vii).

Για να μετουσιωθεί η παραπάνω γνώση και ο προβληματισμός σε επικοινωνιακή πράξη και βίωμα, έγινε η δραματοποίηση του αποσπάσματος, που ανθολογείται στο σχολικό εγχειρίδιο, σε δύο γλώσσες. Η ενθάρρυνση της δημιουργικής εμπλοκής των παιδιών, με ποικίλες μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, καλλιέργησε την ευαισθησία και τη φαντασία τους και τα βοήθησε να εκφράσουν την οπτική τους. Παράλληλα, τα παιδιά αντιλήφθηκαν πως η μητρική τους γλώσσα, η πολιτισμική τους ταυτότητα και, εν γένει, η εμπειρία τους εμπλέκονται στην παραγωγή λόγου, τόσο στη γλώσσα τους όσο και στην ξένη γλώσσα. Έτσι, η διαδικασία αυτή της βιωματικής απόδοσης της οπτικής των παιδιών λειτούργησε ως ένα είδος αναστοχασμού.

Με λίγα λόγια ακολουθήσαμε την παρότρυνση του ίδιου του συγγραφέα: «Ας του δώσουμε, λοιπόν, το αίμα μας να ζωντανέψει. Ας κάνουμε ό,τι μπορούμε να ζήσει λίγο ακόμα ο εξαίσιος αυτός φαγάς, πιοτής, δουλευταράς, γυναικάς κι αλήτης. Η πιο πλατιά ψυχή, το πιο σίγουρο σώμα, η πιο λεύτερη κραυγή, που γνώρισα στη ζωή μου».

Βιβλιογραφία

Ακριτίδου, Μαρία (2010). ΤΠΕ και διδασκαλία της λογοτεχνίας στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού. *Στο Επιμορφωτικό υλικό για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στα Κέντρα Στήριξης Επιμόρφωσης*. Τεύχος 3, Κλάδος ΠΕ02, σσ. 140-146.

Allen, Graham (2000). *Intertextuality.* London: Routledge.

Γαραντούδης, Ευριπίδης (2008). *Zorba the Greek* του Μιχάλη Κακογιάννη και Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά του Νίκου Καζαντζάκη: μια σύγκριση υπό τη σκιά της πρόσληψης του καζαντζακικού έργου. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison,* 19, σσ. 50-84. https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sygkrisi [προσπέλαση 20/02/2017].

Γραμμενίδης, Σίμος, Δημητρούλια, Τιτίκα, Κουρδής, Ευάγγελος, Λουπάκη, Ελπίδα, Φλώρος, Γεώργιος (2015). *Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις της Μετάφρασης*. Ζωγράφου: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3901 [προσπέλαση 30/09/2017].

Δημητρούλια, Τιτίκα και Κεντρωτής, Γιώργος (2015). *Λογοτεχνική Μετάφραση. Θεωρία και Πράξη.* Ζωγράφου: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5252 [προσπέλαση 30/09/2017].

Jauss, Hans Robert (1995). *Η Θεωρία της Πρόσληψης*. Τρία Μελετήματα. Εισαγωγή, Μετάφραση, Επίμετρο, Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».

Kazantzakis, Nikos (1952). *Zorba the Greek.* Μεταφρ. Carl Wildman. New York: Simon & Schuster Inc.

Kazantzakis, Nikos (2014). *Zorba the Greek. The Saint's Life of Alexis Zorba.* New Translation. Μεταφρ. Peter Bien. New York: Simon & Schuster.

Καζαντζάκης, Νίκος (2013). *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Μαθιουδάκης, Νίκος (Επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Έθνος Α.Ε.

Καζαντζάκης, Νίκος (2011). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Μαθιουδάκης, Νίκος (2013). Αναζητώντας τον Αλέξη Ζορμπά. Στο Καζαντζάκης, Νίκος, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* Μαθιουδάκης, Νίκος (Επιμ.), σσ. 5-22. Αθήνα: Εκδόσεις Έθνος Α.Ε.

Seel, Olaf Immanuel (2015). *Εισαγωγή στη Γενική Μετάφραση.* Ζωγράφου: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2568?locale=en [προσπέλαση 30/09/2017].

Lefevere, André (1992). *Translation, rewriting and the manipulation of literary fame.* London: Routledge.

Pym, Anthony, Malmkjær, Kirsten, Gutiérrez-Colón Plana, Maria del Mar, Lombardero, Alberto, Soliman, Fiona (2013). *Translation and Language Learning: An analysis of translation as a method of language learning in primary, secondary and higher education.* Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/aa06f9e5-5d27-4c8a-beb0-9abf9d91c179/language-en [προσπέλαση 30/09/2017].

Venuti, Lawrence (2006). Traduction, intertextualité, interprétation. *Palimpsestes,* 18, σσ. 17-42. https://palimpsestes.revues.org/pdf/542 [προσπέλαση 30/09/2017].

Αθανάσιος Ι. Καλαμάτας

Διδάσκοντας το μάθημα των Θρησκευτικών (μτΘ) με κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη

Παράδοξο είναι το γεγονός ότι, ενώ κατά την τελευταία τριακονταετία το έργο του Νίκου Καζαντζάκη συστηματικά και με θετικό τρόπο έχει μελετηθεί από τη θεολογική επιστήμη, στο χώρο της εκπαίδευσης και όσων σ' αυτή διακονούν και διδάσκουν το μάθημα των Θρησκευτικών (στο εξής μτΘ), δυστυχώς, ο μεγάλος Κρητικός, με σφοδρότητα επικρίνεται ως άθεος, αντίχριστος και ιερόσυλος συγγραφέας. Μια ματιά να ρίξει κανείς στο διαδικτυακό ιστοχώρο, κυρίως σε ιστοσελίδες και blogs, με σαφή αναφορά και εξάρτηση από θρησκευτικά περιβάλλοντα, όπου το *«τέρας του δογματισμού»* και η *«ομογάλακτή του εξουσιαστικότητα»* καλά κρατεί, για να διαπιστώσει πως ο Καζαντζάκης κατατάσσεται στους εχθρούς της Εκκλησίας, αποκομμένος, πλήρως, από τον τρόπο, που ο ίδιος κατανόησε το μυστήριο του ανθρώπου και το μυστήριο του Θεού. Κι αυτό συμβαίνει, γιατί αυτοί οι επικριτές του Καζαντζάκη ουδέποτε κατανόησαν ότι ο κορυφαίος συγγραφέας πρόσφερε στη θεολογία μια μαρτυρία για τη θέση του ανθρώπου στον κόσμο αλλά και τη θέση του Θεού έναντι του κόσμου, μέσα από μια, θα 'λεγα, ρωμαλέα πρόσληψη στο έργο του ολάκερης της χριστιανικής πνευματικότητας, ανατολικής και δυτικής συνάμα. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τη μεγάλη αδυναμία ουκ ολίγων θεολόγων εκπαιδευτικών, στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, όχι μόνο με διαθεματικό - διεπιστημονικό τρόπο να διδάξουν το μτΘ, σε ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα και μαθησιακό περιβάλλον, αξιοποιώντας όμορα προς αυτό μαθήματα, όπως λόγου χάριν είναι η Λογοτεχνία και η Ιστορία, αλλά και να γνωρίσουν ότι ο γνωστός Κρητικός συγγραφέας για τα νεοελληνικά γράμματα αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς, με παγκόσμια ακτινοβολία, λόγω των μεταφράσεων των έργων του, μολονότι τα αξιολογικά και ερμηνευτικά κριτήρια γι' αυτόν ποικίλουν.

Τονίζω, εδώ, ιδιαίτερα τη συνεισφορά της διαθεματικότητας (γνωστής ως Δ.Ε.Π.Π.Σ.) στη διδασκαλία του μτΘ, μιας και από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 ο σχεδιασμός και η αναδιοργάνωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, κατά κύριο λόγο, στηρίζεται σε δύο βασικές παραμέτρους: πρώτον, την ισόρροπη κάθετη κατανομή της διδακτέας ύλης μαθημάτων ανά τάξη, μακριά δηλαδή από τις συνεχείς επικαλύψεις, και δεύτερον την οριζόντια διασύνδεση των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών, όπου και η διαθεματική προσέγγιση γνωστικών αντικειμένων. Υπ' αυτήν την έννοια, η εφαρμογή της διαθεματικότητας στο μτΘ και η γενναία συνέχισή της από το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών (στο εξής: ΝΠΣ), που από το 2011 για μια τετραετία μέχρι το 2015 εφαρμόστηκαν πιλοτικά και από το 2016 εφαρμόζονται σε όλα τα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της χώρας μας, ανοίγουν το πεδίο του μτΘ προς μια «νέα παιδαγωγική πρόταση», η οποία, για πρώτη φορά, εφαρμόζεται στην ελληνική εκπαίδευση. Πρόκειται για την πιο καινοτόμα διδακτική και παιδαγωγική πρόταση, που υλοποιείται στο χώρο της εκπαίδευσης, από την εποχή της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους το 1830, αίτημα, άλλωστε, ολόκληρου σχεδόν του κλάδου των θεολόγων εκπαιδευτικών για πλήρη αναμόρφωση του μτΘ, που προέκυψε από ένα διάλογο τριών περίπου δεκαετιών. Αξιοποιώντας ολόκληρη την εμπειρία του παρελθόντος, το ΝΠΣ λαμβάνει σοβαρά υπόψη τις σύγχρονες παιδαγωγικές και διδακτικές θεωρίες και στοχεύει σε ένα σύγχρονο θρησκευτικό γραμματισμό, δίνοντας τη δυνατότητα στους μαθητές, ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ταυτότητα και δέσμευση, που έχει ο καθένας τους, να μάθει τη θρησκευτική γλώσσα και τη γραμματική της, βοηθώντας τον, με αυτόν τον τρόπο, σε υγιή επικοινωνία με το Θεό, με τον εαυτό του και με τους συνανθρώπους του τόπου, όπου ζει. Για το μεν Δημοτικό - Γυμνάσιο ο θρησκευτικός γραμματισμός είναι ενιαίος, σχεδιασμένος σε ένα τύπο προγράμματος διαδικασίας, για το δε Λύκειο στο πλαίσιο ενός εννοιοκεντρικού μοντέλου διδασκαλίας. Και οι δύο τύποι διακρίνονται για τη διευρυμένη συνέχεια του θρησκευτικού γραμματισμού και της θρησκευτικής μάθησης, σταδιακά από το Δημοτικό (απόπειρα κατανόησης), διαμέσου του Γυμνασίου (ερμηνευτική προσέγγιση), φτάνοντας στο Λύκειο (κριτική διερεύνηση) του θρησκευτικού φαινομένου, δίνοντας, βέβαια, σε μεγάλο ποσοστό, έμφαση στην ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, με ταυτόχρονη, όμως, έγκυρη αναφορά σε άλλες χριστιανικές παραδόσεις και θρησκεύματα.

Όλο αυτό το περίγραμμα του θρησκευτικού γραμματισμού συνιστά την πιο καίρια μεταρρύθμιση σε ένα μάθημα, που στη σκέψη πολλών μαθητών, για αρκετά χρόνια, ήταν απαξιωμένο. Δεν θα αναφερθώ στα αίτια αυτής της απαξίωσης, διότι θα με έβγαζαν από το θέμα της εισήγησής μου, ωστόσο, οφείλω να σημειώσω κάτι βασικό, που συνήθως διαφεύγει της προσοχής όσων ασχολούνται με την παρεχόμενη στους μαθητές θρησκευτική εκπαίδευση. Καίρια είναι η άποψη ότι κάθε εκπαιδευτικό σύστημα ανήκει στην εποχή του. Στη σημερινή, λοιπόν, εποχή, η οποία χαρακτηρίζεται από τα πολλαπλές κατακτήσεις της επιστήμης και της τεχνολογίας, τα νέα κοινωνικά και φιλοσοφικά ρεύματα, τις τεράστιες οικονομικές αλλαγές και την κατάρρευση των πολιτικών ιδεολογιών, κοντά σε όλα αυτά και τις όλο και περισσότερο πληθυσμιακές μετακινήσεις και αλλαγές, η εκπαίδευση των μαθητών ενός οργανωμένου δημοκρατικού κράτους δεν μπορεί να είναι στάσιμη. Οφείλει συνεχώς να ανανεώνεται και να προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες, έτσι ώστε να εντάσσεται ομαλά στην εποχή της, βοηθώντας τους μαθητές- αυριανούς πολίτες να αντιμετωπίζουν τα προβλήματα και τις ανάγκες τους, με δημιουργικό τρόπο. Έτσι, ίσως, επαρκώς κατανοηθεί αυτό που προφητικά για τους εκπαιδευτικούς, μισόν σχεδόν αιώνα πριν, έλεγε ο πολύς Ε. Π. Παπανούτσος, ο γνωστός οραματιστής και μεταρρυθμιστής του εκπαιδευτικού συστήματος της δεκαετίας του 1960: *«πρέπει συχνά - πυκνά ν' ανασέρνομε στη μνήμη τους και με όλους τους τρόπους να φωτίζομε μια μεγάλη αλήθεια· ότι αν θέλουν να μην είναι στεγνοί επαγγελματίες δάσκαλοι, δηλαδή παθητικοί αγωγοί γνώσεων (δήθεν!), που από τα βιβλία διοχετεύονται στα κεφάλια των παιδιών διαμέσου του στόματός των, αλλά να γίνουν παιδαγωγοί, κατά το μεγάλο και βαθύ νόημα του όρου, έχουν χρέος την παιδευτική λειτουργία, που προσφέρονται να διακονήσουν, να την αρχίσουν από τον εαυτό τους. Και να την αρχίσουν όχι με εξωτερικά επιχρίσματα, επιπλώνοντας δηλαδή το νου τους με δάνειες ιδέες, από διαβάσματα και ακροάματα αλλά σοβαρά, πολύ σοβαρά· με μιαν ανάπλαση και ανάταξη ολόκληρης της προσωπικότητάς τους»* (Παπανούτσος, 1996: 99).

Μια τέτοια θέση έχει άμεση σχέση και με την παρεχόμενη θρησκευτική εκπαίδευση κάθε εποχής. Υπό την εξής προϋπόθεση: να πατά γερά σε προηγούμενες θρησκευτικές εκπαιδευτικές εμπειρίες του παρελθόντος, να συλλέγει από αυτές όλα τα άξια σεβασμού στοιχεία της, μακριά από τη νοοτροπία του στείρου και κακέκτυπου κατηχητισμού. Επάνω σε αυτή μάλιστα την εκδοχή (του κατηχητισμού) στηρίζεται σήμερα η σφοδρή πολεμική, που υφίσταται το ΝΠΣ από μερίδα θεολόγων και εκπροσώπων της Ελλαδικής Εκκλησίας, με καίρια τη διαπίστωση πως η πολεμική αυτή, αντί να ωφελήσει το μάθημα, το εγκλωβίζει στη λογική ότι όποιος θεολόγος καθηγητής στην τάξη παλεύει για αλλαγή και κίνηση προς τα εμπρός ταυτόχρονα βρίσκεται χαμένος στο *«πέλαγος του φόβου και της ενοχικότητας»*.

Το αγώγιμο όμως του ανθρώπου και η αναγκαιότητα της θρησκευτικής παιδείας, που αφορά στο μέλλον ολάκερης της παιδείας, είναι χρήσιμο να τη δούμε υπό το πρίσμα της ανάπτυξης των ικανοτήτων και δεξιοτήτων των μαθητών για μάθηση του θρησκευτικού φαινομένου, που στο Δημοτικό - Γυμνάσιο και το Λύκειο βασίζεται στους *«κανόνες της παιδαγωγικής και επιστημονικής γνώσης»*, στοχεύοντας στην *«κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, με τις γνώσεις, τις αξίες και τις στάσεις ζωής, που παρέχει για τις θρησκείες και από τις θρησκείες, εφαρμόζοντας μια διερευνητική, ερμηνευτική και διαλογική μαθησιακή προσέγγιση»* (Οδηγός Εκπαιδευτικού, 2017: 21). Εδώ, σημαντικό είναι το γεγονός ότι το ΝΠΣ του μτΘ, λαμβάνοντας υπόψη τις σταθερές της διαθεματικής προσέγγισης των διδασκόμενων ενοτήτων και εννοιών, δίνει στο μαθητή τη δυνατότητα να συγκροτήσει ένα πλήρες και ενιαίο σύνολο γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων, ένα πλέγμα αξιών και στάσεων, το οποίο θα του αναπτύσσει την προσωπική στάση για ζητήματα, που σχετίζονται με τη θρησκευτική πίστη, διαμορφώνοντας παράλληλα για τον ίδιο κι ένα υγιές θρησκευτικό κοσμοείδωλο. Η εν λόγω προσέγγιση δεν μπορεί παρά να υποστηρίζεται με διδακτικές μεθόδους ενεργητικής απόκτησης της γνώσης, όπως η διερευνητική και η βιωματική.

Εκρηκτικό και φωτεινό είναι ολάκερο το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Μύθος, άσκηση, έριδες, φιλοσοφικός και θεολογικός στοχασμός συνθέτουν ένα λογοτεχνικό έργο απαράμιλλης αξίας, γεγονός που ορθότατα του προσδίδει τους χαρακτηρισμούς: *«ασκητής, ποιητής και μύστης»*, (Δ. Πικιώνης, 2010: 273). Ωστόσο, από την εποχή ακόμη που ζούσε αυτό το μεγάλο τέκνο της Κρήτης, δεν έλειψαν εκείνες οι παραμορφωτικές θεωρήσεις του έργου του, βαρύτατες πολλές φορές, οι οποίες και τον αδίκησαν. Επιτρέψτε μου, εδώ, να αναφέρω το παράδειγμα μιας μαθήτριάς μου της Β΄ Λυκείου, όταν κατά τη συζήτηση, που είχαμε στην

τάξη, δουλεύοντας σε φύλλο εργασίας ένα απόσπασμα του Καζαντζάκη για την έννοια της λύτρωσης (Φάκελος Μαθήματος, 2017: 34-35) από το έργο του: *Αναφορά στον Γκρέκο,* με ζήλο υποστήριξε πως ο Καζαντζάκης ήταν άθεος. Προς επίρρωση μάλιστα της άποψής της, στο επόμενο μάθημα μου έφερε ένα βιβλίο, το οποίο παρουσίαζε το μεγάλο Κρητικό ως *«ανυπέρβλητο εχθρό του Χριστού».* Το συγκεκριμένο βιβλίο, προφανώς άγνωστο στη βιβλιογραφία για τον Καζαντζάκη, με τίτλο: Ο Καζαντζάκης ως διανοούμενος και συγγραφέας (Μυτιλήνη [2]1975) και συγγραφέα έναν τμηματάρχη της Νομαρχίας Λέσβου, τον Ιωάννη Δ. Κορδορούμπα, παραμορφώνει το πρόσωπο του Καζαντζάκη, γιατί, όπως φαίνεται, ο συγγραφέας του υπήρξε ιδιαίτερα ευάλωτος στις απόψεις των μέχρι τότε ερμηνευτών του έργου του Καζαντζάκη, οι οποίοι βρήκαν ένα μεγάλο μέρος του τόσο συγγενικό με την ιδεολογία και την κοσμοθεωρία του Μπερξόν, του Νίτσε και του Βούδα, (Οικονόμου, 1985), αγνοώντας βέβαια, πόσο γερά δεμένος ήταν με τη βυζαντινή και ελληνορθόδοξη παράδοση. Σε ερώτημα προς αυτήν τη μαθήτριά μου αν έχει διαβάσει έστω κι ένα έργο του Καζαντζάκη, η απάντησή της ήταν πως όχι, μόνο αποσπάσματα και αυτά από σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Η εν λόγω μάλιστα μαθήτρια δυσκολεύτηκε να απαντήσει σε βασικά ερωτήματα για την έννοια της λύτρωσης, τα οποία έθετε το συγκεκριμένο απόσπασμα από την *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αν και τα ερωτήματα ήταν καθοδηγητικά, όπως: Γιατί η ελπίδα και ο φόβος δεν οδηγούν στη λύτρωση; Ποια τελικά είναι η αληθινή λύτρωση; Πώς ο άνθρωπος μπορεί να κατορθώσει και να κατακτήσει την αληθινή λύτρωση; - οι απαντήσεις της κινήθηκαν στο γνωστό αρνητικό μοτίβο πως ο Καζαντζάκης ήταν ένας φανατικά *«αρνησίθρησκος»* και *«αντίχριστος»* λογοτέχνης. Για να την απαλλάξω από αυτό το στερεότυπο της έδωσα εν ευθέτω χρόνω να διαβάσει ένα αξιόλογο άρθρο και ένα ιδιαίτερα πρωτοποριακό βιβλίο, τα οποία καταθέτουν βασικούς προβληματισμούς για τους δύο παραπάνω χαρακτηρισμούς της (Αρβανίτης, 2013. Χατζηαποστόλου, 2013). Πέρασε αρκετός καιρός αλλά απάντηση δεν πήρα. Προφανώς η μαθήτριά μου αρνήθηκε να αλλάξει στάση, μιας και το οικείο θρησκευτικό περιβάλλον της ήταν περίκλειστο-προσκολλημένο δηλαδή στη για δεκαετίες καθιερωμένη άποψη ότι η εκκλησιαστική ηγεσία αναθεμάτισε τον Καζαντζάκη, πεποίθηση που, κατά κύριο λόγο, οφείλεται στον αντικληρικαλισμό της εγχώριας και της διεθνούς διανόησης, η οποία για τα καλά, δεκαετίες τώρα, έχει εδραιώσει ετούτη την, ομολογουμένως, ιστορική ανακρίβεια, (Υφαντής, 2007: 21-22) -και το οποίο ζούσε στη δική του αυτοδικαιωτική εσωστρέφεια - ή πιθανόν δυσκολεύτηκε να διαβάσει τις δύο παραπάνω μελέτες. Εν πάση περιπτώσει, εκείνο που εδώ έχει σημασία είναι η εξής διαπίστωση: ένα αρκετά μεγάλο μέρος μαθητών, όσον αφορά στη θρησκευτικότητα του Καζαντζάκη, είτε ακολουθεί την παραπάνω παραμορφωτική εικόνα, ότι δηλαδή ήταν ένας άθεος και αρνησίθρησκος συγγραφέας, ή, στην καλύτερη περίπτωση, κι αυτές είναι ελάχιστες, γοητεύεται από το θεολογικό στοχασμό του, με αποτέλεσμα να υιοθετεί την άποψη, που τον θέλει να είναι ένας *«κοσμοπολίτης», «πλάνης σε Δύση και Ανατολή, όπως ο αρχαίος Έλληνας και ο Βυζαντινός», που είχε «ακέραιη την πολιτιστική του ταυτότητα και την εθνική του συνείδηση, γι' αυτό και είχε και τον πόνο και τον καημό της Ρωμιοσύνης»* (Ματσούκας, 1989: 17), και που η περίπτωσή του ήταν εκείνη του *«ανήσυχου ερημίτη, που, αποτραβηγμένος χρόνια πολλά στη μοναξιά, μόχθησε αδιάλειπτα για την πνευματική του τελείωση»* και η περίπτωση ακόμη του *«ακαταπόνητου μαχητή, που "είχε την εγκαρτέρηση εκείνων που είναι απαραίτητοι" αλλά και την άκαμπτη αρετή εκείνων που αντιμετωπίζουν σαν χρέος τη ζωή και σαν απαράδεκτη πρόκληση το θάνατο»* (Αποστολόπουλος, 1960: 134).

Ενδεικτικά, εδώ, είναι δύο ακόμη παραδείγματα, ενός μαθητή και μιας μαθήτριάς μου στην Α΄ Λυκείου, που με αφορμή ένα φύλλο εργασίας για την έννοια της ατομικής και συλλογικής ευθύνης του χριστιανού έναντι του τρίπτυχου Θεός - άνθρωπος - κόσμος, διαβάζοντας την παρακάτω φράση από την Ασκητική: *«Να αγαπάς την ευθύνη. Να λες: Εγώ, εγώ μονάχος μου έχω χρέος να σώσω τη γης. Αν δεν σωθεί, εγώ φταίω»* (Φάκελος Μαθήματος, 2017: 196), και οι δύο, αυθόρμητα, μου ζήτησαν να διαβάσουν ο μεν μαθητής την *Ασκητική,* η δε μαθήτρια τον *Τελευταίο πειρασμό.* Είναι άκρως σημαντικά όσα ο μαθητής έγραψε σε φύλλο εργασίας: *«Τι μπορεί να πει κανείς για τον Καζαντζάκη. Κάθε μέρα πεθαίνει και γεννιέται. Αυτά που γράφει στην Ασκητική πιστεύω πως υπάρχουν σε κάθε άνθρωπο. Κάθε άνθρωπος μέσα του έχει μια κραυγή. Αυτό όμως που μου κάνει εντύπωση είναι ότι ο Καζαντζάκης επιστρατεύει όλα τα πνευματικά και σωματικά "όπλα" του ανθρώπου, για να μπορέσει να κατανοήσει τον Θεό. Ο Θεός γι' αυτόν δεν είναι ένας αφηρημένος στοχασμός· βρίσκεται μέσα σε κάθε άνθρωπο, άντρα και γυναίκα. Γι' αυτό αξίζει να τον αναζητάμε κάθε*

στιγμή. Η Ασκητική του Καζαντζάκη έχει επαναστατικό περιεχόμενο και, σε συνδυασμό με την αγάπη, μας προτρέπει: να αγαπάμε τον άνθρωπο, να αγαπάμε τη φύση, να αγαπάμε τον Θεό, να αγαπάμε την ευθύνη, να γεννιόμαστε και να πεθαίνουμε κάθε μέρα, να ερωτευόμαστε. Σαν κάποιες από τις δέκα εντολές, αυτές οι παραπάνω προτροπές δίνουν ένα νόημα στη ζωή, που, αν δεν το ζήσει κανείς, δεν θα το καταλάβει ποτέ. Κι αν δεν σας πειράζει, θέλω να κλείσω με αυτό: "Ξέρω τώρα. Δεν ελπίζω τίποτε, δεν φοβάμαι τίποτα είμαι λεύτερος"». Σε αυτά τα γραφόμενα του μαθητή, όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς πόσο *«φλεγόμενη ύπαρξη»* ήταν ο σπουδαίος Κρητικός (Σταμούλης, 2009).

Η περίπτωση της μαθήτριάς μου, που ζήτησε να διαβάσει τον *Τελευταίο πειρασμό,* θα 'λεγα πως ήταν πιο τολμηρή. Καθώς μου εκμυστηρεύτηκε, ένα χρόνο πριν είχε διαβάσει ακόμη ένα βιβλίο του Καζαντζάκη, το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται.* Για τον *Τελευταίο πειρασμό* είχε δει και την ταινία του Μάρτιν Σκορτσέζε. Αρκετές φορές, μάλιστα, στα διαλείμματα με προσέγγιζε, ζητώντας επίμονα την άποψή μου για τη σχέση του Καζαντζάκη με το Θεό. Ομολογώ ότι αυτή η επιμονή, συχνά πυκνά, με έβαζε στη σκέψη πως μια μαθήτρια, ως αναγνώστρια λογοτεχνικών έργων, με σαφείς θεολογικές αναφορές, επικοινωνεί με το έργο ενός κορυφαίου συγγραφέα, όπως ο Καζαντζάκης, όταν βέβαια αυτό γίνεται εντός της σχολικής τάξης, στη βάση του διαλεκτικού τρόπου διδασκαλίας, όπου το περιεχόμενο του κειμένου εμπίπτει στη διδακτική μέθοδο της *«ευρετικής και ανακαλυπτικής λειτουργίας»* (Κάλφας, 1998: 33-35), γνωστής και ως ανακαλυπτικής - διερευνητικής μάθησης, με αποτελέσματα ιδιαίτερα ενθαρρυντικά για μια μαθήτρια - δημιουργική, κριτική και συνθετική σκέψη - αναζητά εκείνο το κάτι παραπάνω από αυτά που εισπράττει από ένα συνάδελφο όμορης ειδικότητας, τον φιλόλογο, που διδάσκει αντίστοιχα μνημειώδη λογοτεχνικά κείμενα. Αξίζει, νομίζω, για όλα αυτά να παραθέσω αυτούσια τα γραφόμενά της σε φύλλο εργασίας, όταν τέλειωσε την ανάγνωση του *Τελευταίου πειρασμού: «Όταν είσαι παιδί δεν κατανοείς πλήρως τα κλασικά στερεότυπα των ενηλίκων. Έτσι προσπαθείς, μέσα στην αφέλεια και στην αθωότητα, να διεισδύσεις με τα δικά σου πιστεύω στο χάος των πυκνών νοημάτων. Αρχίζεις την αναζήτηση... Εγώ ξεκίνησα από τον Καζαντζάκη. Αρχικά, έχοντας ακούσει από εσάς τόσα θαυμάσια λόγια για έναν άρτιο συγγραφέα, με ανεξάντλητο ταλέντο και ανιδιοτελή άποψη για τη ζωή, ένιωθα δέος και ένα είδος αποστροφής ταυτόχρονα, λόγω του ότι θεωρούσα ανεπαρκή τον εαυτό μου για κάτι το τόσο μεγαλειώδες. Παρόλα αυτά, σε μια στιγμή απερισκεψίας και αυθορμητισμού, ξεβόλεψα ένα βιβλίο από το ράφι. Κοίταξα τον τίτλο: Ο τελευταίος πειρασμός. Φούντωσε η περιέργειά μου και η προσοχή μου στάθηκε στη λέξη - κλειδί: πειρασμός. Αμφιλεγόμενο το νόημα αυτής της λέξης. Σε πειρασμό μπήκε η Εύα και δάγκωσε το μήλο, μα κι ο άνθρωπος μπήκε στον πειρασμό να πιστέψει στο Θεό. Ξεφύλλισα κι έφτασα στην αρχή. Ήταν μεσημέρι... Το επόμενο μεσημέρι είχα φτάσει στο τέλος. Η μανία μου να προχωρήσω στην επόμενη και στη μεθεπόμενη σελίδα με έκανε να αμφιβάλλω, για το αν είχα καταλάβει το πραγματικό, βαθύτερο νόημα. Το κείμενο όμως, οι προτάσεις, οι λέξεις, τα γράμματα με μαγνήτιζαν με έναν τρόπο, που κανένα άλλο βιβλίο δεν είχε κατορθώσει μέχρι τότε. Το ξαναδιάβασα άλλες δυο φορές. Πάλι υστερούσα στο να αποκρυπτογραφήσω όλα τα νοήματα. Ομολογώ ότι απογοητεύτηκα. Το πέταξα στην άκρη... Κάποια στιγμή, μετά από αρκετό καιρό, με αφορμή κάποιο γεγονός, έκανα μια τελευταία προσπάθεια. Μόλις το ακούμπησα, ένιωσα πως ήμουν έτοιμη. Τότε συνειδητοποίησα τι έφταιγε. Δεν με επισκίαζε πλέον το βαρυσήμαντο όνομα του συγγραφέα. Τον έκανα δικό μου. Ίσως, αυτή, να είναι η προϋπόθεση, για να διαβείς την πύλη του αψεγάδιαστου κόσμου του συγγραφέα. Αφού το τέλειωσα για άλλη μια φορά, στάθηκα στα διάφορα ονόματα, που δίνει ο Νίκος Καζαντζάκης στην έννοια του Θεού: Βασανισμένος, Αδύναμος, Εγκαταλελειμμένος, Απρόσιτος, Θαυματουργός, Οδηγός, Θνητός, Θείος. Για κάποιους χαρακτηρισμούς του προέκυψε σκάνδαλο. Πώς είναι δυνατόν να σκέφτεται κάποια άλλη τελική εκδοχή του Χριστού και να διαστρεβλώνει το πιο ατράνταχτο, σκανδαλώδες μυστήριο της θρησκευτικής ιστορίας παγκοσμίως; Κατηγορήθηκε γι' αυτή του την σκέψη. Παρόλα αυτά, εκείνο που με κέρδισε ήταν τόσο η θρησκευτική του πλευρά όσο και η διάρθρωση και η συνοχή της ιστορίας του. Υπήρχε μια μαγική δύναμη, που σε τραβούσε και σε προκαλούσε κάθε φορά κάτι καινούριο να βρεις, να αναζητήσεις. Ο Θεός του Καζαντζάκη δεν ήταν μια υπεράνω δύναμη, ήταν η μούσα του, η πηγή έμπνευσής του. Έδινε εκείνος σάρκα και οστά στα πρόχειρα χειρόγραφα, που βρίσκονταν στον πάτο του συρταριού, μιας ξεχασμένης συρταριέρας, κάπου σε μια γωνιά της ψυχής. Η πίστη του δεν χωράει στα καλούπια των κοινωνικών και κατηχητικών νόμων αλλά στην ακαταστασία της ελεύθερης πεποίθησης, όπου οδηγός δεν είναι μόνον ο επίγειος εκπρόσωπός του, ο άνθρωπος*

αλλά και εκείνη η δύναμη να κοιτάξεις ψηλά και να Τον ψάξεις στα αζήτητα. Μόνο τότε θα έχεις βρει τον επιθυμητό προορισμό σου, τον ποθητό παράδεισο».
Δεν χωρεί αμφιβολία πως οι δύο αυτές ενδεικτικές περιπτώσεις μαθητών γεύτηκαν τους καρπούς της γνήσιας και αληθινής θρησκευτικότητας του Καζαντζάκη, ενάντια στη για δεκαετίες παγιωμένη θεώρηση πως ήταν βλάσφημος και αντίθετος προς τη χριστιανική πίστη συγγραφέας. Στρεβλή πέρα για πέρα ετούτη η θεώρηση, σ' ότι αφορά τη διδασκαλία κειμένων του στο μτΘ, όχι μόνο σύμφωνα με το ΝΠΣ αλλά και με τα παλαιότερα Αναλυτικά Προγράμματα -ο θεολόγος καθηγητής πάντα είχε και έχει την ελευθερία της επιλογής να εντάξει στη διδασκαλία του μτΘ και κείμενα πέρα των διδακτικών εγχειριδίων - φέρνει συχνά στο προσκήνιο ένα βασικό πρόταγμα, άμεσα σχετιζόμενο με την παιδαγωγική και διδακτική πράξη. Πρόκειται για εκείνη τη *«θρυλούμενη πλήρη παιδαγωγική συμπεριφορά»*, την *«πεμπτουσία των αιτημάτων όλων των μεγάλων παιδαγωγών»*, η οποία αποτελεί *«πρωτίστως μια έκ- σταση, μια υπέρβαση από τη συνήθη, υποτονική, ανέμπνευστη, καθημερινή διαγωγή των υπόλοιπων επαγγελμάτων στην κοινωνία»* και *«δεν μπορεί να έχει άλλο κίνητρο από την εσωτερική ποιότητα, τη βαθιά φλόγα, του παιδαγωγού»* (Σμυρναίος, 2009:198). Άλλωστε, αυτό το τόνισε και ο ίδιος ο Καζαντζάκης, όταν έγραφε την αρνητική εμπειρία του στο δημοτικό σχολείο με τη γνωστή Νέα Παιδαγωγική.

Γιατί μτΘ με κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη; Πράγματι αυτό είναι ένα καίριο ερώτημα, που δυσκολεύει πολλούς θεολόγους καθηγητές αλλά και δασκάλους στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση να εντάξουν στη διδασκαλία τους κείμενα του μεγάλου Κρητικού. Ευθύς εξ αρχής, πρέπει εδώ να τονίσω πως είναι άκρως παρακινδυνευμένο το γεγονός να διδάξει κανείς κείμενα του Καζαντζάκη στο μτΘ. Αν δεν έχει γερή θα 'λεγα θεολογική αρματωσιά, αν δεν έχει άριστη γνώση του συγγραφικού έργου του και, βέβαια, αν δεν γνωρίζει πολύ καλά τη σχετική βιβλιογραφία, γύρω από την θεολογική αποτίμηση του έργου του, (Μακράκης, 2009), κινδυνεύει να δημιουργήσει σύγχυση στους μαθητές. Κι αυτή η σύγχυση, ιδιαίτερα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, πολλές φορές δημιουργείται όχι μόνο από θεολόγους αλλά και από αρκετούς φιλολόγους, οι οποίοι, στην πλειονότητά τους, είτε αγνοούν τι κατά την τελευταία τριακονταετία έχει γραφεί για τη θρησκευτικότητα του Καζαντζάκη είτε, για διάφορους προσωπικούς λόγους, δεν ενδιαφέρονται να γνωρίσουν τη σχετική θεολογική βιβλιογραφία, η οποία, παρεμπιπτόντως, για τα διεθνή και τα ελληνικά δεδομένα είναι πλούσια (Κυριαζή, 2016: 17-20) και συνεχώς εμπλουτίζεται (Caroline Raluca Ghetu, 2016). Επιπλέον, ένας ακόμη κίνδυνος, που πιθανόν να προκύψει, είναι η λανθάνουσα διδακτική μεθοδολογία και στοχοθεσία, που θα ακολουθήσει ο διδάσκων θεολόγος καθηγητής. Και αυτό κυρίως αφορά στην πνευματική ωριμότητα των μαθητών, αν δηλαδή έχουν το υπόβαθρο να κατανοήσουν κείμενα του Καζαντζάκη, με θεολογικό περιεχόμενο.

Το μτΘ είναι ένα μάθημα σε διαρκή κίνηση. Όπως όλα τα μαθήματα στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα τελευταία 20 σχεδόν χρόνια, υπόκειται σε συνεχείς αλλαγές και βελτιώσεις. Ειδικότερα, από το 2010 και εξής με το ΝΠΣ έχει εισέλθει σε μια περίοδο ριζικών αλλαγών, τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη διδακτική μεθοδολογία του. Όσο καινοτόμες κι αν φαίνονται ετούτες οι αλλαγές, σίγουρο είναι πως χρειάζονται χρόνο, για να κριθούν αν θα πετύχουν. Σίγουρο, επίσης, είναι και το γεγονός ότι το μτΘ και κατ' επέκταση η θεολογική επιστήμη, την οποία διακονεί, από μόνη της δεν αντιπροσωπεύει ένα ψιχίο της καθολικής προσπάθειας να κατακτηθεί η γνώση του ανθρώπου και της ύπαρξης του Θεού. Παραπάνω κατέγραψα κάποια από τα πολλά παραδείγματα πρόσληψης του καζαντζακικού έργου από μαθητές, που φοιτούν στην τελευταία βαθμίδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τη λυκειακή. Ενδεικτικά καθώς είναι καταδεικνύουν πως στη σχολική τάξη, κατά την ώρα του μτΘ, αν πιστά ακολουθηθεί η διερευνητική μέθοδος διδασκαλίας κι αν βέβαια ληφθεί υπόψη το υπόβαθρο σε ικανότητες και δεξιότητες των μαθητών, τα ερευνητικά πεδία, που θέτουν τα κείμενα του Καζαντζάκη σ' ότι αφορά στη θρησκευτικότητά του, είναι ιδιαιτέρα αξιόλογα. Σε αρκετούς εξάλλου μαθητές, όλο και περισσότερο διαπιστώνεται πως είναι θετικοί στην πρόσληψη του δεδομένου πως ολάκερο το έργο του Καζαντζάκη χαρακτηρίζεται από βαθιά θρησκευτικότητα, άλλοτε σταθερή και απόλυτη κι άλλοτε σε συνεχή αναζήτηση. Στους Φακέλους Μαθήματος του μτΘ, αν και περιλαμβάνονται ελάχιστα καζαντζακικά κείμενα - στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση μόνο στη Δ΄ Δημοτικού (σ. 133) υπάρχει ένα απόσπασμα από το *Φτωχούλη του Θεού,* ενώ στη δευτεροβάθμια

και στις τρεις τάξεις του Γυμνασίου (Α΄, σ. 67, Β΄, σσ. 36-38, Γ΄, σ. 116) περιλαμβάνονται αποσπάσματα από τα έργα του *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, *Ο τελευταίος πειρασμός* και *Ο φτωχούλης του Θεού*· στην Α΄ (σ. 196) και Β΄ (σσ. 34-35) Λυκείου από την *Ασκητική* και την *Αναφορά στον Γκρέκο* - νομίζω πως είναι στην ευχέρεια του διδάσκοντα θεολόγου καθηγητή να εμπλουτίσει το διδακτικό υλικό του και με άλλα κείμενα του μεγάλου Κρητικού· εκτός από τα λογοτεχνικά αναφέρομαι στα ταξιδιωτικά του *(Ταξιδεύοντας: Ρουσία)* και στα θεατρικά του *(Τραγωδίες: Χριστός, Σόδομα και Γόμορα),* με στόχο οι μαθητές να γνωρίσουν τη θρησκευτικότητά του. Για τις ανάγκες της εισήγησης, ενδεικτικά σημειώνω το παρακάτω: *«Το μάτι του Μύστη ξεκρίνει και στο πιο ταπεινό σκουλήκι αλάκερο το όραμα του Θεού. Ποτέ δε θα ξεχάσω το όνειρο, που είδα μια νύχτα: Ένα μαμούδι μικρό, σα μαύρη μέλισσα, γιομάτο ολοτρίγυρα από μεγάλες, μαυρογάλαζες κεραίες, δύο μικρότατα ολόμαυρα μάτια, που γυάλιζαν βαθιά, θλιμμένα, γλυκύτατα. Φόβος με κυρίεψε ιερός, σαν το Μωυσή ομπρός στη φλεγόμενη βάτο, και στάθηκα φρίσσοντας κ' είπα: "ο Θεός!" Κι ως ξύπνησα τρομαγμένος, το προσκεφάλι μου ήτανε μουσκεμένο στα δάκρυα»* (Συμπόσιον, 2009: 33). Δεν θα ήταν υπερβολή η σύνδεση αυτού του αποσπάσματος με την παρακάτω αφήγηση του αγίου Γέροντα Πορφυρίου: *«Μια μέρα, ένα πρωινό επροχώρησα μόνος μου στο παρθένο δάσος. Όλα, δροσισμένα από την πρωινή δροσιά, λαμπύριζαν στον ήλιο. Βρέθηκα σε μια χαράδρα. Την πέρασα. Κάθισα σ' ένα βράχο. Δίπλα μου κρύα νερά κυλούσαν ήσυχα κι έλεγα την ευχή. Ησυχία απόλυτη. Τίποτα δεν ακουγόταν. Σε λίγο, μέσα στην ησυχία ακούω μια γλυκιά φωνή, μεθυστική, να ψάλλει, να υμνεί τον Πλάστη. Κοιτάζω, δεν διακρίνω τίποτα. Τελικά, απέναντί σ' ένα κλαδί βλέπω ένα πουλάκι· ήταν αηδόνι. Κι ακούω το αηδονάκι να κελαηδάει, να σχίζεται· μάλλιασε, που λέμε, η γλώσσα του, φούσκωσε απ' τους λαρυγγισμούς ο λαιμός του. Αυτό το πουλάκι το μικροσκοπικό να κάνει κατά πίσω τα φτερά του, για να έχει δύναμη και να βγάζει αυτούς τους γλυκύτατους τόνους, αυτή την ωραία φωνή και να φουσκώνει ο λάρυγγάς του! Πω, πω πω! Να 'χα 'ένα ποτηράκι με νερό, για να πηγαίνει να πίνει και να ξεδιψάει: Μου ήλθαν δάκρυα στα μάτια. Τα ίδια εκείνα δάκρυα της χάριτος, που κυλούσαν αβίαστα και τα οποία απέκτησα απ' τον Γερο-Δημά. Ήταν η δεύτερη φορά που τα δοκίμαζα»* (Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, 2003: 86). Σαφέστατα, εδώ, πρόκειται για πιστή αναφορά του Καζαντζάκη στην ελληνορθόδοξη παράδοση (Δετοράκης, 1987). Από αυτήν αντλεί και από αυτήν αναπνέει (Καραλής, 1994: 67-85). Με άλλα λόγια, γίνεται δημιουργός, έχει την ικανότητα να βλέπει τα κρυφά πράγματα και να τα φανερώνει με την απαράμιλλη λογοτεχνική του δημιουργία. Δεν χωρεί αμφιβολία πως για τον θρησκευτικό άνθρωπο Καζαντζάκη το χάρισμα αυτό ήταν θείο δώρο, γι' αυτό και ο μεστός λόγος του για το Δημιουργό Θεό, χάρισμα που τον έφηβο αναγνώστη μαθητή μπορεί να τον ωθήσει να γνωρίσει ακόμη πιο βαθιά τη θρησκευτική κοσμοθεωρία του καζαντζακικού έργου και την πίστη στον ένα και μοναδικό Θεό. Χαρακτηριστικός εδώ είναι ο διάλογος του Λωτ με τον Αβραάμ: *«ΛΩΤ. Αδελφέ του κυρού μου Χαράν, Πατριάρχη Αβραάμ, πιστό τσοπανόσκυλο του Θεού, μακάριε δούλε της αρετής, / Καλώς μας κόπιασες! Σκύβω και προσκυνώ τον Αρχιτσέλιγκα του Γένους. Ποιος σε φέρνει στο φτωχικό μου; ΑΒΡΑΑΜ. Ο Θεός! ΛΩΤ. Ο Θεός; Ποιος Θεός; ΑΒΡΑΑΜ. Ένας είναι ο Θεός, ο Θεός μας. Κανένας δεν μπορεί να προσφέρει τ' όνομά Του· καίει τα χείλια»* (Σόδομα και Γόμαρα, 1998: 325). Για τον Καζαντζάκη με το Θεό της Αγίας Γραφής, που είναι φωτιά και φως, που σαρκώθηκε στο πρόσωπο του Χριστού, μπορεί ο άνθρωπος να κοινωνήσει, μπορεί να νιώσει το βλέμμα του, μπορεί να υπερνικήσει ακόμη και το φοβερό μυστήριο του θανάτου. Γράφει ο μεγάλος Κρητικός στην τραγωδία του *Χριστός: «ΦΙΛΙΠΠΟΣ. "Αχ, Κύριε!" κράζω "αφώτιστη ήταν, κολασμένη, / χωρίς ελπίδα ως σήμερα η ζωή μου! Ξάπλωσε / τα δύο μεγάλα σου φτερά και σκέπασέ με!" [...] ΚΟΣΜΑΣ. Διώξετε πια το φόβο, αδέλφια! Ποιος για θάνατο / και για σκλαβιά μιλάει; Νικήθηκε, αδελφοί μου, / πατήθηκε στον Άδη ο θάνατος και φτερούγες / γενήκαν λευτεριάς οι σκλάβες αλυσίδες!» (Χριστός, 1998: 46-47).* Σ' ό,τι αφορά στην πραγματικότητα του θανάτου, θεωρώ απαραίτητη την παρακάτω επισήμανση: η ταύτιση του Καζαντζάκη με τον κατ' εξοχήν αγαπημένο του άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης, εξ ου και η γοητεία, που του άσκησε όχι μόνο αυτός ο άγιος της Δυτικής Εκκλησίας αλλά κι ένας άλλος άγιος της Ανατολικής Εκκλησίας, ο Ιωάννης Καλυβίτης, για την ιδέα του αναχωρητισμού, του έδινε τη δύναμη να υπερβεί το θάνατο ή, στην καλύτερη περίπτωση, με αγώνα να τον *«εκλογικεύσει μέσω του μηδενιστικού και πεσιμιστικού ηρωισμού της όψιμης "κρητικής ματιάς"»* (Υφαντής, 2007: 101).

Γεγονός πάντως είναι πως ίσως ποτέ άλλοτε να μην έχει μετουσιωθεί το θρησκευτικό συναίσθημα με τέτοια αγωνία και καθαρότητα στη λογοτεχνική γλώσσα και σε συγγραφείς όπως ο Καζαντζάκης. Αν και

υπάρχουν κι άλλα λογοτεχνικά παράλληλα (Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, Διονύσιος Σολωμός, Τάσος Λειβαδίτης, Νίκος - Γαβριήλ Πεντζίκης), τον Καζαντζάκη η θρησκευτικότητα τον βαραίνει πάρα πολύ. Η βαθιά αναζήτηση του Θεού, η πίστη του πως ο άνθρωπος μέσα του έχει την εικόνα του Δημιουργού του και η ταυτόχρονη πάλη μεταξύ του πρόσκαιρου με το αιώνιο, του θνητού με το αθάνατο δείχνει πόσο η θρησκευτική και ειδικότερα η «θεολογική ταυτότητά» του μπορεί να αποτελέσει ένα θαυμαστό υλικό για διδασκαλία θεολογικών και *θρησκευτικών εννοιών* στο μτΘ, στην πρωτοβάθμια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Πολύμορφο ετούτο το υλικό, ομολογώ ότι κάμει δύσκολη την αποστολή του θεολόγου καθηγητή στην τάξη. Είναι μια πρόκληση, που αν δεν αξιοποιήσει σωστά τα παιδαγωγικά, διδακτικά, θεολογικά και θρησκειολογικά κριτήρια του ΝΠΣ - απαραίτητη είναι εδώ η πολύ καλή γνώση των Οδηγών του Εκπαιδευτικού τόσο για το Δημοτικό - Γυμνάσιο όσο και για το Λύκειο - κινδυνεύει να παγιδεύσει όχι μόνο τους μαθητές αλλά και τον ίδιο το θεολόγο καθηγητή σε αλλότρια διδακτικά σχήματα, τα οποία ουδεμία σχέση θα έχουν με τους θεμελιώδεις στόχους του ΝΠΣ του μτΘ, όπως η ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας, η καλλιέργεια της ανθρωπιστικής παιδείας, ο θρησκευτικός γραμματισμός, η κριτική θρησκευτικότητα των μαθητών αλλά και η γνωριμία, η επικοινωνία με τον «Άλλο», η κοινωνικοποίηση και η αποδοχή ότι η σχολική τάξη είναι μια κοινότητα μάθησης, με κοινές εμπειρίες, με έμφαση στη συνεργατική μάθηση.

Η οποιαδήποτε αρνητική κριτική - με πρωτοστατούσα μερίδα εκπροσώπων της Εκκλησίας - στο ΝΠΣ και μάλιστα η κριτική ότι κείμενα του Καζαντζάκη εμπεριέχονται σε αυτό, πέραν του ότι στερείται ουσιαστικών επιχειρημάτων, οδηγεί την ίδια την Εκκλησία, η οποία μάλιστα διεκδικεί και αποκλειστικό ρόλο στη συγγραφή των βιβλίων του μτΘ, στο περιθώριο. Αν πράγματι η Εκκλησία επιθυμεί να έχει ουσιαστικό ρόλο στη θρησκευτική εκπαίδευση, οφείλει να *«αρθρώσει μια βιβλικά συνεπή και ποιμαντικά αποτελεσματική αφήγηση του διαχρονικού και σωστικού νοήματος, που διαχειρίζεται, μια αφήγηση ικανή να αντισταθμίσει τον φόβο, τη δυσπιστία και την απώθηση, που νιώθει ο σύγχρονος άνθρωπος απέναντι στη δύναμη, θα πρέπει να ανατρέξει και πάλι στο γεγονός και στην ανατρεπτική λογική του Σταυρού, ο οποίος αναποδογύρισε μια για πάντα τους όρους της ισχύος και της αδυναμίας καθώς και τους ρόλους του δημίου και του θύματος. Το σταυρικό "τι" της αφήγησης υπαγορεύει και τη γλώσσα και το ύφος της εκφοράς της. Που σημαίνει ότι η Εκκλησία θα πρέπει να εγκαταλείψει τους όρους του ιστορικού κλέους και του κοινωνικού εκτοπίσματος, ενθυμούμενη και θυμίζοντας, ακόμη και με τη σεμνότητα του ύφους της, τη θεμελιώδη ταυτότητά της ως Νύμφης του Εσταυρωμένου Νυμφίου»* (Υφαντής, 2013: 106). Καίρια η παραπάνω διαπίστωση οφείλει σοβαρά να προβληματίσει τους πνευματικούς ταγούς της Εκκλησίας, ούτως ώστε να πάψουν, με πανάθλιο τρόπο, να χειραγωγούν συνειδήσεις νέων ανθρώπων και μάλιστα μαθητών. Η κραυγή μαθήτριάς μου, που σε φύλλο εργασίας, το οποίο περιείχε απόσπασμα από το έργο του Καζαντζάκη *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται,* έγραφε: *«αποφεύγω να διαβάσω τα βιβλία του Καζαντζάκη, γιατί ο πνευματικός μου το απαγορεύει»,* νομίζω ότι μετατρέπει την ίδια την Εκκλησία σε μια γραφική και μειοψηφική σέκτα και, βέβαια, απομονώνει το μτΘ από τη σύγχρονη κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

Αποστολόπουλος, Ντίμης. (1960). «Ο Νίκος Καζαντζάκης και η φιλοσοφία του», στο: *Δοκίμια του Εικοστού Πρώτου Έτους*. Αθήνα: Εστία, σσ. 131-150.

Αρβανίτης, Χριστόφορος. (2013). «Η έννοια της αρνησιθρησκείας στο Νίκο Καζαντζάκη». *Κρητολογικά Γράμματα,* 23:231-256.

Βουλαγράκη - Πισίνα, Εύη. (2005). «Η χριστολογία του Νίκου Καζαντζάκη». *Νέα Εστία,* 157:402-416.

Δετοράκης, Θεοχάρης. (1987). «Ο Καζαντζάκης και το Βυζάντιο». *Παλίμψηστον,* 4:181-198.

Καζαντζάκης, Νίκος. (1998), *Θέατρο,* ττ. Β΄- Γ΄. Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος. (2009). *Συμπόσιον.* Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Κάλφας, Αντώνης. (1998). *Ο μαθητής ως αναγνώστης: Η διδασκαλία των λογοτεχνικών κειμένων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.* Θεσσαλονίκη: Το Τράμ.

Καραλής, Βρασίδας. (1994). Ο Νίκος Καζαντζάκης και το παλίμψηστο της Ιστορίας: Δοκίμιο επί της οντοποιίας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Αθήνα: Κανάκη.

Κορδορούμπας, Δ. Ιωάννης. ([2]1975). *Ο Καζαντζάκης ως διανοούμενος και συγγραφεύς*. Μυτιλήνη.

Κυριαζή, Γρ. Αντωνία. (2016). *Η Εκκλησία στην Ελλάδα και το καζαντζακικό ζήτημα: ιστορική αναψηλάφηση με βάση τις πηγές*. Θεσσαλονίκη: Ostracon Publishing.

Μακράκης, Κ. Μιχαήλ. (2009). *Ο Θεός του Καζαντζάκη και η απόλυτη αλήθεια,* Αθήνα: Μαΐστρος.

Ματσούκας, Νίκος. (1989). *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη.* Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Οικονόμου, Γ. Ελένη. (1985). *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το αντικείμενο της αναζήτησής του.* Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου.

Παπανούτσος, Ευάγγελος. (1996). «"Εάν το άλας μωρανθή"», στο: *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία,* Αθήνα: Φιλιππότης, σσ. 99-101.

Πικιώνης, Δημήτριος. (2010). «Επιστολή στον Δήμαρχο Ηρακλείου για το μνημείο του Καζαντζάκη», στο: *Κείμενα,* Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 273-276.

Πορφύριος, Καυσοκαλυβίτης. (2003). *Βίος και Λόγοι.* Χανιά: Ιερά Μονή Χρυσοπηγής.

Σμυρναίος, Λ. Αντώνης. (2009). *Λατρεία και νεύρωση στην Παιδαγωγική της Καινοτομίας: Σημειώσεις σε μια μετανεωτερική Φιλοσοφία της Παιδείας,* Αθήνα: Εστία.

Σταμούλης, Χρυσόστομος. (2009), «Ο άνθρωπος που έσωσε τον Θεό. Ένα σχόλιο στην Ασκητική του Νίκου Καζαντζάκη», στο: Έρως και Θάνατος.

Δοκιμή για έναν πολιτισμό της σάρκωσης. Αθήνα: Ακρίτας, σσ. 381-390.

Σταμούλης, Χρυσόστομος. (2016). «Το μάθημα των Θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση», στο: *Τι γυρεύει η αλεπού στο παζάρι;* Αθήνα: Αρμός, σσ. 181-192.

Χατζηαποστόλου, Μαρία. (2014). *Το πρόσωπο του Χριστού στο Νίκο Καζαντζάκη.* Αθήνα: Αρμός.

Υφαντής, Παναγιώτης. (2013). «Η πνευματική πρόκληση της "αδύναμης σκέψης" και η διαχρονική δύναμη του Σταυρού». *Νέα Ευθύνη,* 15:104-106.

Υφαντής, Παναγιώτης. (2007). *Ήρωας συνάμα κι άγιος: Το ανθρωπολογικό ιδεώδες του Νίκου Καζαντζάκη και ο Φραγκίσκος της Ασίζης*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση: 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη. (2008). Πρακτικά Ημερίδας. Αθήνα: Ευρωεκδοτική.

Φάκελος Μαθήματος. (2017). *Έντυπο υλικό στα Θρησκευτικά: Θρησκεία και σύγχρονος άνθρωπος.* Α΄ Λυκείου, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Φάκελος Μαθήματος. (2017). *Έντυπο υλικό στα Θρησκευτικά: Θρησκεία και Κοινωνία.* Β΄ Λυκείου, Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Chetu, Caroline-Reluca. (2016), *Πίστη και γνώση, άσκηση και δράση: μια θεολογική και ψυχοκριτική προσέγγιση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη.* Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ. Θεολογική Σχολή.

Σταυρούλα Μαυρομματίδου
Ανέστης Μαυρομματίδης

Οδοιπορικό στην Κρήτη με οδηγό τον Καζαντζάκη: μια διαθεματική διδακτική προσέγγιση με αφορμή το λογοτεχνικό κείμενο "Μια Κυριακή στην Κνωσό"

1. Εισαγωγή

Ο γενικός σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο είναι «η ενδυνάμωση της μορφωτικής επάρκειας, της επικοινωνιακής ικανότητας και της συναισθηματικής ανάπτυξης των μαθητών, μέσα από την ανάγνωση, κατανόηση και ερμηνεία αξιόλογων έργων σημαντικών ελλήνων και ξένων λογοτεχνών» (ΔΕΠΠΣ, χ.η.: 64). Η επαφή με τα λογοτεχνικά κείμενα συμβάλλει στην καλλιέργεια της γλώσσας και της κριτικής ικανότητας, οξύνει τη δημιουργική φαντασία, προκαλεί ποικίλα συναισθήματα και οδηγεί στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας των μαθητών (Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Νεοελληνικής Λογοτεχνίας για το Γυμνάσιο, 2003).

Ειδικά, όταν τα παραπάνω συνδυάζονται με την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και με δραστηριότητες δημιουργικής γραφής, το αποτέλεσμα είναι μοναδικό. Οι ΤΠΕ συντελούν στην «αισθητική πρόσληψη του λογοτεχνικού κειμένου, στην ερμηνεία του, στην παράλληλη και συγκριτική ανάγνωση με άλλα κείμενα αφήγησης, στην ανάδειξη της σχέσης του με τις άλλες τέχνες (κινηματογράφος, ζωγραφική, μουσική), στην καλλιέργεια καλλιτεχνικής παιδείας» (Αγγελοπούλου, 2011: 1). Η χρήση του Διαδικτύου στη διδασκαλία της λογοτεχνίας προσφέρει τη δυνατότητα για εύκολη και γρήγορη πρόσβαση σε λογοτεχνικά αρχεία, ψηφιακές βιβλιοθήκες, ηλεκτρονικές εγκυκλοπαίδειες, συμφραστικούς πίνακες και ηλεκτρονικά λεξικά. Δίνει τη δυνατότητα άντλησης οπτικοακουστικού υλικού, όπως εικόνων, βίντεο, πινάκων ζωγραφικής ή μελοποιήσεων (Νικολαΐδου και Γιακουμάτου, 2001). Επιτρέπει τη σύνταξη και αναδημιουργία κειμένων, μέσω του επεξεργαστή (Word), την προβολή πολυτροπικών και πολυμεσικών εργασιών, με το λογισμικό παρουσιάσεων (Powerpoint), τη διάχυση των αποτελεσμάτων, με την ανάρτηση εργασιών σε ιστοσελίδες και ιστολόγια, τη χρήση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, για την επαφή των μαθητών με λογοτέχνες (Νικολαΐδου, 2008). Παράλληλα, «παρέχει στο μαθητή εμπειρίες και δυνατότητες ενταγμένες σε ένα περιβάλλον, που σχετίζεται με τον πραγματικό κόσμο, ενθαρρύνει τις πολλαπλές μορφές αναπαράστασης και ενισχύει την αυτοσυναίσθηση» (Γκανάτσιου, 2013: 5).

Ομοίως, η δημιουργική γραφή είναι ένα «παιχνίδι και πειραματισμός με τη συγγραφή» (Καλογεροπούλου, 2006: 72-73), που βοηθά τους μαθητές να έρθουν σε ουσιαστική επαφή με το λογοτεχνικό κείμενο και τις συμβάσεις του. Χωρίς να εστιάζει στη «σαφή και ακριβή μετάδοση πληροφοριών, στα αντικειμενικά επιχειρήματα και ιδέες, στη λογική και προσχεδιασμένη δομή, [η συγκεκριμένη μέθοδος] δίνει έμφαση στη δημιουργική δραστηριότητα, στην αυτο-αποκάλυψη, μέσω της γλώσσας, και στην αξιοποίηση εμπειριών και συναισθημάτων (Protherough, 1983: 56)» (Βακάλη, 2015: 134). Με τον τρόπο αυτό, συντελείται η ελκυστική και παιγνιώδης μάθηση, διεγείρεται η δημιουργικότητα και καλλιεργείται η φαντασία (Γρόσδος, 2013). Οι μαθητές «εμπλέκονται σε μια διαδικασία, που έχει νόημα για αυτούς, γίνονται οι ίδιοι δημιουργοί κειμένων, ενεργοποιούν τις ψυχικές και συναισθηματικές τους δυνάμεις και αποκτούν νέα κίνητρα, που αναθερμαίνουν τη σχέση τους με τη λογοτεχνία» (Μαυρομματίδου και Μαυρομματίδης, 2017α). Έτσι, γίνεται υπέρβαση της παραδοσιακής διδασκαλίας, ενώ η νέα γνώση προσεγγίζεται, μέσα από έναν πρωτότυπο και ευχάριστο τρόπο. Γι' αυτό, ακριβώς, οι ανωτέρω τεχνικές αξιοποιούνται στο παρόν διδακτικό σενάριο.

2. Στόχοι

Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, η φιλόλογος επέλεξε να επεξεργαστεί μαζί με τους μαθητές το κείμενο «Μια Κυριακή στην Κνωσό» του Νίκου Καζαντζάκη, που περιλαμβάνεται στο βιβλίο της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β' Γυμνασίου. Το κείμενο αυτό, πέρα από το ότι δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να γνωρίσουν έναν αξιόλογο κλασικό συγγραφέα, στοχεύει στην πρόκληση του ενδιαφέροντός τους, αφού αναφέρεται στην Κρήτη, έναν τόπο με εξαιρετική ιστορία και παράλληλα δημοφιλή τουριστικό προορισμό. Έτσι, οι μαθητές αναμένεται να γνωρίσουν, μέσω της λογοτεχνίας, το νησί, να συνδυάσουν τις υπάρχουσες ιστορικές γνώσεις με τη σύγχρονη εμπειρία και να διευρύνουν τις προσλαμβάνουσές τους. Παράλληλα, οι μαθητές, μέσω του κειμένου, είναι σε θέση:

Γνώσεις για τη λογοτεχνία:
- Να αποκτήσουν γνώσεις για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη.
- Να κατανοήσουν την έννοια της μυθιστορηματικής αυτοβιογραφίας και να αναγνωρίσουν και να παράξουν αντίστοιχα κείμενα.
- Να γνωρίσουν τον μινωικό πολιτισμό, να κατανοήσουν τη σπουδαιότητά του και την επίδραση, που άσκησε σε άλλες περιοχές.
- Να δουν τη σύγκριση δύο πολιτισμών (αιγυπτιακός-μινωικός), μέσα από την οπτική του Καζαντζάκη (ΙΤΥΕ, 2014: 2).
- Να συνειδητοποιήσουν την αξία των ιερών συμβόλων διαφόρων λαών και να προβούν σε διαφοροποιήσεις μεταξύ τους.

Γνώσεις για τον κόσμο:
- Να έρθουν σε επαφή με ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας (Γαλανάκη, 2014).
- Να προβληματιστούν για τον τρόπο με τον οποίο γράφονται οι ταξιδιωτικοί οδηγοί και να κατανοήσουν τη διαφοροποίησή τους από ένα περιγραφικό λογοτεχνικό κείμενο.
- Να αντιληφθούν τις διαφορετικές οπτικές γωνίες, μέσα από τις οποίες μπορεί κάποιος να δει και να αξιολογήσει τα γεγονότα.
- Να κατανοήσουν τον τρόπο, με τον οποίο η λογοτεχνία παρουσιάζει μια πόλη και μια εποχή και συνδέεται με τη ζωή.

Γραμματισμοί:
- Να ασκηθούν στη χρήση ηλεκτρονικών λεξικών και σωμάτων κειμένων, χάρη στο Ανοιχτό Περιβάλλον της «Πύλης για την Ελληνική Γλώσσα».
- Να καταγράφουν και να παρουσιάζουν τις απόψεις τους με διάφορα τεχνολογικά εργαλεία (επεξεργαστή κειμένου, προβολή παρουσίασης, λογισμικό χρονογραμμής κτλ.).
- Να παράγουν κριτικό προσωπικό λόγο, υποστηρίζοντας με επιχειρήματα τις απόψεις τους (Μαυρομματίδου, 2015).
- Να καλλιεργήσουν τη δημιουργική τους σκέψη και φαντασία (Μαυρομματίδου και Μαυρομματίδης, 2017β).

Διδακτικές πρακτικές:
- Να μάθουν να συνεργάζονται ομαλά, σεβόμενοι τους συμμαθητές τους (Μαυρομματίδου και Μαυρομματίδης, 2016).
- Να μάθουν να ξεχωρίζουν την ουσιαστική από την επουσιώδη πληροφορία.
- Να αξιολογούν την εργασία των συμμαθητών τους και να αυτοαξιολογούνται.

- Να συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία ακόμα και οι πιο αδύναμοι μαθησιακά μαθητές.

3. Προϋποθέσεις Υλοποίησης

Για την υλοποίηση του σεναρίου, απαιτείται εξοικείωση τόσο της εκπαιδευτικού όσο και των μαθητών με:

1. Το Διαδίκτυο (πλοήγηση, ιστοεξερεύνηση, αναζήτηση λέξεων π.χ. σε ηλεκτρονικά σώματα κειμένων και ηλεκτρονικά λεξικά)
2. το Πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου (Word),
3. το Λογισμικό παρουσιάσεων (PowerPoint),
4. Λογισμικό δημιουργίας Χρονογραμμής,
5. Πρόγραμμα δημιουργίας σύντομων βίντεο (Windows Movie Maker)

Χρειάζεται επίσης να υπάρχει διαδραστικός πίνακας στην τάξη καθώς και σταθμοί εργασίας με υπολογιστές.

Παράλληλα, είναι αναγκαία η εξοικείωση με την ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και η ευελιξία του ωρολογίου σχολικού προγράμματος.

4. Λεπτομερής παρουσίαση της πρότασης

4.1. Θεωρητικό Πλαίσιο

Η θεωρία, πάνω στην οποία στηρίζεται το σενάριο μάθησης, είναι ο γνωστικός και κοινωνικός εποικοδομισμός. Σύμφωνα με τον Piaget (1974), η ανάπτυξη της λογικής και επιστημονικής σκέψης του παιδιού εξελίσσεται, μέσα από διάφορα στάδια. Επιπλέον, κάθε μαθητής κατασκευάζει, «οικοδομεί» τη γνώση με τον δικό του τρόπο, ενεργητικά, και δεν αποτελεί έναν παθητικό υποδοχέα πληροφοριών/γνώσεων. Γι΄αυτό πρέπει να βρίσκεται σε ένα περιβάλλον πλούσιο σε ερεθίσματα, το οποίο να παρέχει τη δυνατότητα αλληλεπίδρασης (βλ. και θεωρία της Ζώνης Επικείμενης Ανάπτυξης του Vygotsky, 1988), καθοδηγούμενης διερεύνησης-ανακάλυψης και συμμετοχικής- συνεργατικής μάθησης.

4.2. Σύνδεση με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ)

Το σενάριο είναι συμβατό με το σχολικό Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών και ακολουθεί το «Ενιαίο Πλαίσιο προγράμματος Σπουδών για τη Λογοτεχνία», καθώς αναφέρεται στη διδασκαλία υπάρχουσας διδακτικής ενότητας του βιβλίου. Παράλληλα, είναι διαθεματικό, γιατί αξιοποιεί γνώσεις διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων, όπως της Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, των Αρχαίων Ελληνικών από το πρωτότυπο και από μετάφραση, της Ιστορίας, της Πληροφορικής και των Καλλιτεχνικών. Ειδικά, η αξιοποίηση των ΤΠΕ (η αναζήτηση και διαχείριση πληροφοριών από το διαδίκτυο, όπως και η χρήση του επεξεργαστή και του λογισμικού παρουσιάσεων) σχετίζεται με τους επιδιωκόμενους διδακτικούς στόχους, όπως προτείνονται στο Νέο Πρόγραμμα Σπουδών για τη γλωσσική διδασκαλία και τα φιλολογικά μαθήματα εν γένει.

4.3. Ενδεικτική κατανομή χρόνου

Για την υλοποίηση του σεναρίου απαιτούνται πέντε διδακτικές ώρες, εκ των οποίων στην 1η ώρα γίνεται μια εισαγωγή στο θέμα και πραγματοποιείται ο χωρισμός των ομάδων, στη 2η-4η συμπληρώνονται τα φύλλα εργασίας στο σχολικό εργαστήριο και στην τελευταία (5η) πραγματοποιείται η παρουσίαση των εργασιών και η αξιολόγηση του σεναρίου.

4.4. Εργαλεία

Μέσα και εργαλεία διδασκαλίας, τα οποία αξιοποιούνται, είναι: το σχολικό Εγχειρίδιο, ο διαδραστικός πίνακας, φωτοτυπίες των φύλλων εργασίας και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, με ποικίλες εφαρμογές [φυλλομετρητής και συγκεκριμένες ιστοσελίδες, ιστολόγιο, εργαλεία γραφείου (Word, PowerPoint), πρόγραμμα δημιουργίας σύντομων βίντεο (Windows Movie Maker) κλπ.].

4.5. Πορεία διδασκαλίας

1η ώρα: Εισαγωγή

Η εισαγωγή στο μάθημα γίνεται με έναν πρωτότυπο τρόπο, αφού ακούγεται κρητική μουσική (Ενδεικτικά: https://www.youtube.com/watch?v=0Pj4MObWIi0)! Οι μαθητές εύκολα προσδιορίζουν το είδος της μουσικής, τον τραγουδοποιό (Ξυλούρη) και συζητούν για την Κρητική μουσική παράδοση (στοιχεία, που τη διαφοροποιούν από άλλες μουσικές παραδόσεις, μουσικά όργανα, γλώσσα κλπ.). Παράλληλα, ερωτώνται για καλλιτέχνες Κρητικούς, που γνωρίζουν είτε πρόκειται για μουσικούς-τραγουδιστές είτε για ζωγράφους, ποιητές, συγγραφείς κλπ. Έτσι, μεταφερόμαστε ομαλά στον Νίκο Καζαντζάκη και προβάλλουμε το υπό διδασκαλία κείμενο στον διαδραστικό πίνακα της τάξης. Ακολουθεί η ανάγνωση του κειμένου από τον διδάσκοντα και περιληπτική αναδιηγήσή του από μαθητές, ώστε να είναι απολύτως κατανοητό το κείμενο και να επιλυθούν κάποιες πιθανές απορίες. Με το τέλος της όλης προεργασίας, ο εκπαιδευτικός χωρίζει την τάξη σε ομάδες και εξηγεί τον τρόπο, με τον οποίο θα εργαστούν οι μαθητές και θα επεξεργαστούν το κείμενο.

Κατά τον χωρισμό σε ομάδες λαμβάνονται υπόψη οι ικανότητες παραγωγής λόγου και σκέψης, τεχνολογικές δεξιότητες κλπ. Είναι αναγκαίο σε κάθε ομάδα να υπάρχει ένας τουλάχιστον μαθητής με επαρκείς δεξιότητες στη χρήση επεξεργαστή κειμένου, λογισμικού παρουσίασης και φυλλομετρητή. Επιπλέον, οι ομάδες πρέπει να είναι ανομοιογενείς ως προς τις μαθησιακές ικανότητες των μαθητών και να λαμβάνουν υπόψη τα ενδιαφέροντα/κλίσεις του κάθε μαθητή.

2η-4η ώρα

Στις ομάδες των μαθητών δίνεται αρχικά ένα κοινό φύλλο εργασίας. Τα παιδιά αναζητούν τη σχέση του Καζαντζάκη με την Κρήτη, συλλέγουν πληροφορίες για τον συγγραφέα, επεξεργάζονται ζητήματα του κειμένου, αφού προηγουμένως έχουν καταφύγει σε ηλεκτρονικά λεξικά και σώματα κειμένων, προκειμένου να κατανοήσουν σημασίες λέξεων, που τους είναι άγνωστες.

Στη συνέχεια, διανέμονται από τον εκπαιδευτικό διαφορετικά φύλλα εργασίας για κάθε ομάδα. Οι μαθητές διαβάζουν και ακολουθούν τις οδηγίες, που αναγράφονται σε αυτά και επικεντρώνονται στα ζητήματα, που θέτουν οι διατυπωμένες ερωτήσεις. Μελετούν το ηλεκτρονικό υλικό, που τους δίνεται, πλοηγούνται στο διαδίκτυο, επισκέπτονται ιστοσελίδες, πραγματοποιώντας κριτική αναζήτηση, αξιολογούν το περιεχόμενό τους. Γράφουν σημειώσεις, αποθηκεύουν τις πληροφορίες, συζητούν με τεκμηριωμένες θέσεις, ανταλλάσσουν ιδέες και απόψεις. Στη συνέχεια, συνθέτουν το υλικό τους ομαδικά, αλληλοβοηθούμενοι και κάνοντας τις αναγκαίες τροποποιήσεις, όταν διαπιστώνουν κενά, ελλείψεις, αντιφάσεις. Έτσι δημιουργούν πολυτροπικά (και μονοτροπικά) κείμενα, αξιοποιώντας τα εργαλεία του Ηλεκτρονικού Υπολογιστή.

Σε όλη αυτή την έρευνα, ο καθηγητής συντονίζει την προσπάθεια, ενεργεί βοηθητικά, δίνει διευκρινίσεις, ενθαρρύνει τη συνεργασία (κυρίως αδύναμων μαθητών) και επιλύει προβλήματα. Παρατηρεί τον τρόπο, με τον οποίο εργάζονται οι ομάδες, τις διευκολύνει με πρόσθετα ερωτήματα για τον εντοπισμό κατάλληλων πληροφοριών και τις παροτρύνει να επεξεργαστούν ξανά τα κείμενά τους, για να τα βελτιώσουν. Ακόμα, εστιάζει την προσοχή τους στο ζήτημα των πνευματικών δικαιωμάτων καθώς και στην τεκμηρίωση, δηλαδή στην αναφορά των πηγών για στοιχεία, που έχουν αντληθεί από το διαδίκτυο. Τέλος, συνιστά στους μαθητές να εργάζονται χαμηλόφωνα και τους υπενθυμίζει τον διαθέσιμο χρόνο. Γενικά, με τη στάση του, επιδιώκει να δημιουργήσει ένα ήρεμο, χαλαρό και φιλικό κλίμα συνεργασίας και ομαδικότητας.

5η ώρα

Οι μαθητές, με πρόσωπο στον κύκλο, παρουσιάζουν ανά ομάδα, στο σύνολο της τάξης, την εργασία τους, προφορικά και ηλεκτρονικά (αφού αυτή προβάλλεται στον διαδραστικό πίνακα). Όλοι οι μαθητές, που απαρτίζουν την ομάδα, συμμετέχουν στην παρουσίαση ενός μέρους της εργασίας τους και καταλήγουν σε συμπεράσματα. Ακολουθεί συζήτηση, όπου ανταλλάσσονται απόψεις. Ο δάσκαλος, εδώ, συμμετέχει επικουρικά, παρεμβαίνοντας, για να συντονίσει τη συζήτηση ή να εστιάσει την προσοχή των παιδιών σε σημαντικά ζητήματα.

Οι υπόλοιποι μαθητές της τάξης παρεμβαίνουν, διατυπώνουν απορίες, υποβάλλουν ερωτήματα, ζητούν διευκρινίσεις, κάνουν προτάσεις-βελτιώσεις και φυσικά αξιολογούν, πέρα από τη δική τους προσπάθεια, και αυτήν των συμμαθητών τους.

5. Αξιολόγηση

Οι μαθητές προβαίνουν σε αυτο-αξιολόγηση, ετερο-αξιολόγηση και αξιολόγηση της όλης διαδικασίας. Αξιολογούν τις δικές τους εργασίες αλλά και τη δράση των άλλων ομάδων, ενώ εκθέτουν και τις απόψεις τους α) για τα θετικά στοιχεία και τα οφέλη, που αποκόμισαν β) για τυχόν δυσκολίες, που αντιμετώπισαν γ) για προτάσεις βελτίωσης της δραστηριότητας (Μαυρομματίδου, 2015).

Αλλά και ο διδάσκων/ουσα αξιολογεί τους μαθητές για τον βαθμό επίτευξης των στόχων, την ποιότητα του παραγόμενου υλικού (πληρότητα περιεχομένου, οργάνωση ιδεών, συνοχή, έκφραση), τον τρόπο συνεργασίας με τους συμμαθητές, την ευχέρεια και αποτελεσματικότητα στην παρουσίαση, τον σεβασμό στα πνευματικά δικαιώματα, την τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων κλπ.

6. Συμπεράσματα

Οι μαθητές, με το παρόν διδακτικό σενάριο, καλούνται να προσαρμοστούν σε ένα διαφορετικό χώρο, τρόπο και μέθοδο διδακτικής προσέγγισης. Οι ίδιοι αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στη μαθησιακή διαδικασία. Αντί να είναι παθητικοί δέκτες πληροφοριών, ανακαλύπτουν μόνοι τους τη γνώση, συνεργάζονται, επικοινωνούν και ανταλλάσσουν απόψεις. Αναπτύσσουν τη σκέψη, τη δημιουργικότητά τους και αυτοκαθορίζουν, σε μεγάλο βαθμό, την πορεία προς τη μάθηση. Προβαίνουν σε λεξιλογική εξομάλυνση του κειμένου, με τη βοήθεια ηλεκτρονικών λεξικών και σωμάτων κειμένου, συνειδητοποιούν τα χαρακτηριστικά διαφορετικών κειμενικών ειδών (π.χ. περιγραφικό λογοτεχνικό κείμενο και ταξιδιωτικός οδηγός) και μαθαίνουν να επεξεργάζονται ένα κείμενο, υιοθετώντας διαφορετικές οπτικές γωνίες. Αποκτούν γνώσεις, μέσα από τον πειραματισμό και τη συνεργατική προσέγγιση, χαίρονται μέσα από δημιουργικές ασκήσεις, απολαμβάνουν τις πολλαπλές δυνατότητες των Τ.Π.Ε.

Από την πλευρά του, ο εκπαιδευτικός μετακινείται από τον παραδοσιακό ρόλο της αυθεντίας (δασκαλοκεντρικό μοντέλο διδασκαλίας) στον ρόλο του μεσολαβητή και διευκολυντή της γνώσης. Είναι συντονιστής, εμψυχωτής, βοηθός. Δεν είναι ένας απλός διεκπεραιωτής του αναλυτικού προγράμματος αλλά ουσιαστικός παράγοντας ανάπτυξής του, άτομο υπεύθυνο, που αναπτύσσει πρωτοβουλίες, λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες και το επίπεδο της τάξης του (Νέζη και Σεφερλή, 2004). Τελικά, όπως λέει και ο Doubrovsky: «Ό,τι πολυτιμότερο έχει να προσφέρει κατά την ώρα του μαθήματος δεν είναι οι ιδέες του ή οι γνώσεις του αλλά το πρόσωπό του».

7. Φύλλα Εργασίας

Α. Κοινό Φύλλο Εργασίας

1. Προκειμένου να κατανοήσετε τις άγνωστες λέξεις επισκεφτείτε τα σώματα κειμένων της Πύλης για την Ελληνική Γλώσσα (www.greek-language.gr) και εξετάστε: Α. Υπάρχουν σημασιολογικές αποχρώσεις της άγνωστης λέξης; Β. Αν ναι, με ποια ερμηνεία θεωρείτε ότι χρησιμοποιείται στον Καζαντζάκη;

Εν συνεχεία επισκεφτείτε το λεξικό της Πύλης (http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html), για να επιβεβαιώσετε ή να αναθεωρήσετε τα συμπεράσματά σας.

2. Αναζητήστε πληροφοριακό υλικό για τον Νίκο Καζαντζάκη. Ενδεικτικά μπορείτε να επισκεφτείτε τις ιστοσελίδες:
http://www.edutv.gr/index.php/glossa-logot-2/nikos-kazantzakis
http://www.kazantzaki.gr/
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%B1:%CE%A3%CF%87%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC
(με όρο αναζήτησης: Νίκος Καζαντζάκης)

Στη συνέχεια, και αφού συγκεντρώσετε ορισμένους βασικούς σταθμούς της ζωής και του έργου του, δημιουργήστε μια χρονογραμμή (με την εφαρμογή Timerime).

3. Το κείμενο εντάσσεται στη μυθιστορηματική αυτοβιογραφία. Αφού επισκεφτείτε τις ακόλουθες ιστοσελίδες http://digitalschool.minedu.gov.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-A111/683/4523,20476/
http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%B9%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1
http://www.captainbook.gr/shop/?main_page=wordpress&p=233#more-233 προσπαθήστε να εξηγήσετε τον όρο. Ποια στοιχεία από το περιεχόμενο και τη μορφή φανερώνουν τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του κειμένου; Στη συνέχεια να γράψετε τη δική σας μυθιστορηματική αυτοβιογραφία!

4. Βρείτε και υπογραμμίστε, με έντονη γραφή, διάφορα σχήματα λόγου του κειμένου (π.χ. παρομοίωση) και εξηγήστε τη λειτουργία τους. Στη συνέχεια, γράψτε τα συμπεράσματά σας σε ένα άρθρο του ιστολογίου, με τίτλο «Προσπαθώντας να καταλάβω τα σχήματα λόγου σε ένα λογοτεχνικό κείμενο!»

Σημ. Πραγματοποιήστε τη δική σας αναζήτηση, σχετικά με το θέμα του φύλλου εργασίας σας, χρησιμοποιώντας μηχανές αναζήτησης. Προσπαθήστε να αξιολογείτε κριτικά το περιεχόμενο των ιστοσελίδων, με βάση όσα διδαχθήκατε.

Β. Διαφορετικά φύλλα εργασίας

1η Ομάδα (Ομορφιά Κνωσού/Κρήτης)

1. Εντοπίστε στο Internet, με τη βοήθεια του Google Earth, τις περιοχές, στις οποίες αναφέρεται το κείμενο (Κρήτη, Κνωσός, Αι-Μηνάς, Κάστρο). Βρείτε επίσης, χρησιμοποιώντας μηχανές αναζήτησης (π.χ. Google), φωτογραφίες της Κρήτης και προσπαθήστε να εικονοποιήσετε κάποια σημεία του κειμένου, συσχετίζοντας λόγο με εικόνα, σε μία παρουσίαση του PowerPoint. Εναλλακτικά, αποδώστε ζωγραφικά μια εικόνα του κειμένου, που σας έκανε εντύπωση.

2. Αφού αντλήσετε υλικό από το διαδίκτυο (π.χ. http://www.fhw.gr/chronos/02/crete/gr/habitance/index5.html http://www.fhw.gr/chronos/02/crete/gr/habitance/index5b.html, http://www.explorecrete.com/greek/Knossos-GR.html, http://www.explorecrete.com/greek/Knossos2-GR.html) και σχολικά ιστορικά βιβλία, καταγράψτε σε ένα έγγραφο του Word πληροφορίες για την Κνωσό και συγκεκριμένα για το παλάτι (τα ανάκτορα), τις τοιχογραφίες, το θέατρο, τις αποθήκες, τα πιθάρια (με συνοδεία φωτογραφιών). Σε ποια κατάσταση σώζονται σήμερα;

3. Που οφείλεται η ανυπέρβλητη ομορφιά της Κνωσού, σύμφωνα με τα κριτήρια των δύο περιηγητών; Εντοπίστε και υπογραμμίστε, με κόκκινο χρώμα, τα συγκεκριμένα χωρία, όπου ο αφηγητής και ο αβάς εκθέτουν τις απόψεις τους.

4. Ποια συναισθήματα σας δημιουργούνται για τον τόπο, διαβάζοντας το κείμενο; Είναι τα ίδια με αυτά του Καζαντζάκη/ Αβά Μυνιέ για την «Αγία Κρήτη»; Αιτιολογήστε την απάντησή σας, σε ένα έγγραφο του Word.

5. Διαβάστε τις ακόλουθες μαντινάδες για την Κρήτη: http://www.mantinades.gr/?id=7&action=mantinades. Ποια χαρακτηριστικά έχουν οι Κρητικές μαντινάδες; Πώς διαφοροποιείται το ύφος, σε σχέση με το γραπτό κείμενο (του Καζαντζάκη); Είναι ίδια τα συναισθήματα των ανθρώπων για τον τόπο τους; Γράψτε τη δική σας μαντινάδα για τον τόπο σας.

Σημ. Πραγματοποιήστε τη δική σας αναζήτηση, σχετικά με το θέμα του φύλλου εργασίας σας, χρησιμοποιώντας μηχανές αναζήτησης. Προσπαθήστε να αξιολογείτε κριτικά το περιεχόμενο των ιστοσελίδων, με βάση όσα διδαχθήκατε.

2η Ομάδα (Τουριστική προσέγγιση ενός τόπου - Διαφορετικές Οπτικές Γωνίες - Η περιοχή μας)

1. Βρείτε τουριστικούς οδηγούς για την Κρήτη (η έρευνα μπορεί να γίνει και μέσω διαδικτύου). Πώς διαφο-

ροποιείται η περιγραφή σε ένα ταξιδιωτικό οδηγό από αυτή του Καζαντζάκη;

2. Πώς θα περιγράφατε την Κνωσό αν ήσασταν: Α. Ξεναγός; Β. Ντόπιος Κρητικός; Γ. Επισκέπτης; Είναι ίδια η οπτική γωνία; Συζητήστε.

3. Πώς θα παρουσιάζατε τον δικό σας τόπο σε ένα ξένο; Καταγράψτε τα στοιχεία στα οποία θα εστιάζατε την περιγραφή σας και δημιουργήστε δύο κείμενα: ένα για την τοπική εφημερίδα και ένα για την ιστοσελίδα του σχολείου σας. Προσέξτε το ύφος και τις πληροφορίες, που θα χρησιμοποιήσετε σε κάθε περίπτωση.

4. Δημιουργήστε, με τη βοήθεια του Windows Movie Maker, ένα video για τον τόπο σας ή την ιδανική πόλη/ χώρα, στην οποία θα θέλατε να κατοικήσετε. Χρησιμοποιήστε φωτογραφικό υλικό και μουσική, που θεωρείτε κατάλληλα.

Εναλλακτικά, σε προβολή παρουσιάσεων καταγράψτε δέκα λόγους για τους οποίους πρέπει να επισκεφτεί κανείς την περιοχή σας (1 λόγος για κάθε διαφάνεια). Προσθέστε εικόνες και ήχο, που αρμόζουν σε κάθε θέμα, που πραγματεύεστε.

5. Γράψτε μια πραγματική ή φανταστική ιστορία με τίτλο «Μια Κυριακή σε ένα φριχτό μέρος...». Υποθέστε ότι το κείμενό σας θα δημοσιευτεί στη σχολική εφημερίδα.

Σημ. Πραγματοποιήστε τη δική σας αναζήτηση, σχετικά με το θέμα του φύλλου εργασίας σας, χρησιμοποιώντας μηχανές αναζήτησης. Προσπαθήστε να αξιολογείτε κριτικά το περιεχόμενο των ιστοσελίδων, με βάση όσα διδαχθήκατε.

3η Ομάδα (Επεξεργασία λόγων αβά Μυνιέ)

1. Ο Φραγκόπαπας και ο αφηγητής απαγγέλλουν στίχους του προοιμίου της Ιλιάδας. Αφού διαβάσετε τους 7 πρώτους στίχους από το πρωτότυπο http://homer.agrino.org/Iliad/ancient_greek/Iliad_Rapsody_ALPHA.htm, προσπαθήστε να τους μεταφράσετε. Συγκρίνετε τη δική σας μετάφραση με αυτήν του Περσέα. Ποιες διαφορές παρατηρείτε; Τι συμπεράσματα βγάζετε για τον τρόπο με τον οποίο γίνονται οι μεταφράσεις;

2. Ο αβάς Μυνιέ κάνει λόγο για κάποια ιερά σύμβολα (π.χ. διπλοπέλεκυς, ταύρος, φίδια, περιστέρια) και θεότητες της Κρήτης (π.χ. Μεγάλη Θεά). Προσπαθήστε να βρείτε πληροφορίες (και εικόνες) στο διαδίκτυο για αυτά, π.χ. http://www.fhw.gr/chronos/02/crete/gr/ http://www.fhw.gr/chronos/02/crete/gr/gallery/min023.html και να τα καταγράψετε, σε ένα έγγραφο του επεξεργαστή κειμένων (Word). Στη συνέχεια, αναζητήστε ιερά σύμβολα άλλων λαών και προβείτε σε συγκρίσεις.

3. Επισκεφτείτε τις ιστοσελίδες:
http://www.fhw.gr/chronos/02/crete/gr/gallery/rethimno.html
www.explorecrete.com/greek/Knossos2-GR.html
http://www.namuseum.gr/collections/egypt/e_art-gr.html
http://www.slideshare.net/terracomputerata/ss-4177663

Αφού μελετήσετε το κείμενο και τις εικόνες από τις ιστοσελίδες, να δικαιολογήσετε αυτά που ισχυρίζονται οι βασικοί ομιλητές για τη διαφοροποίηση του μινωϊκού πολιτισμού, σε σχέση με τους ανατολικούς πολιτισμούς. Να παρουσιάσετε τις απόψεις σας, με τη βοήθεια του λογισμικού παρουσίασης (PowerPoint).

4. Υποθέστε ότι είστε ο αβάς Μυνιέ. Τι θα γράφατε στο ημερολόγιό σας, μετά την επίσκεψη στην Κνωσό; Προσέξτε το ύφος και το λεξιλόγιο, που θα χρησιμοποιήσετε.

5. Δώστε ένα διαφορετικό τέλος στην ιστορία (ή στα λόγια του Φραγκόπαπα και του αφηγητή). Αν θέλετε, μπορείτε να αλλάξετε και οπτική γωνία/εστίαση στην αφήγηση ή να τροποποιήσετε και το ύφος σε κάποια σημεία. Να παρουσιάσετε το δικό σας κείμενο, σε ένα έγγραφο του Word.

Σημ. Πραγματοποιήστε τη δική σας αναζήτηση, σχετικά με το θέμα του φύλλου εργασίας σας, χρησιμοποιώντας μηχανές αναζήτησης. Προσπαθήστε να αξιολογείτε κριτικά το περιεχόμενο των ιστοσελίδων, με βάση όσα διδαχθήκατε.

Βιβλιογραφία

Αγγελοπούλου, Άννα (2011). Ταξιδεύοντας στο μαγικό κόσμο της Λογοτεχνίας: η αξιοποίηση των ΤΠΕ για την ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων, με παράδειγμα το μυθιστόρημα Eroica (Ερόικα) του Κοσμά Πολίτη. Στο Κ. Γλέζου & Ν. Τζιμόπουλος (Επιμ.), *Πρακτικά Εργασιών 6ου Πανελλήνιου Συνεδρίου των Εκπαιδευτικών για τις ΤΠΕ «Αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στη Διδακτική Πράξη»* Σύρος, 6-8 Μαΐου 2011, 1-10.

Βακάλη, Άννα (2015). Έκθεση, Παραγωγή Λόγου και Δημιουργική Γραφή στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: βίοι παράλληλοι ή συμπληρωματικοί; *2ο Διεθνές Συνέδριο Δημιουργική Γραφή,* Κέρκυρα, 122-137.

Γαλανάκη, Κατερίνα (2014). Γυμνασιοσυζητήσεις. Ιστοσελίδα προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://gymnasiosizitiseis.blogspot.gr/2014/05/ [προσπέλαση 9/9/2017]

Γκανάτσιου, Παρασκευή (2013). Λογοτεχνία και ΤΠΕ: Ένα Παράδειγμα Διδασκαλίας *Πρακτικά 5th Conference on Informatics in Education,* 1-17.

Γρόσδος, Σταύρος (2013). Εικόνα και Δημιουργική Γραφή: Τα ζωγραφικά έργα, οι εικονογραφήσεις των λογοτεχνικών βιβλίων και οι εικόνες του κινηματογράφου ως ερεθίσματα δημιουργικής γραφής στο δημοτικό σχολείο. Μία διδακτική πρόταση. *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου «Δημιουργική Γραφή»,* 4- 6 Οκτωβρίου, 2013, 1-15.

ΔΕΠΠΣ (χ.η.) Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Νεοελληνικής Λογοτεχνίας για το Γυμνάσιο, 64-77. Ιστοσελίδα προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/4deppsaps_Logotexnias_Gymnasiou.pdf [προσπέλαση 9/9/2017]

ΔΕΠΠΣ- Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για την υποχρεωτική εκπαίδευση (2003). αριθ. υπ. απόφ. 21072α/Γ2, Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, τχ. 2, αρ. φύλλ. 303, 13 Μαρτίου 2003, σσ. 37333736 (Γενικό Μέρος), σσ. 3795-3807 (ΔΕΠΠΣ και ΑΠΣ Νεοελληνικής Λογοτεχνίας).

Διαμαντοπούλου, Αφροδίτη (2011). Σενάριο διδασκαλίας στη λογοτεχνία της Β' Γυμνασίου «Μια Κυριακή στην Κνωσό» του Ν. Καζαντζάκη. Ιστοσελίδα προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://www.slideshare.net/afroditidia/ss-8044527 [προσπέλαση 9/9/2017].

Doubrovsky, Serge (1985). «Η άποψη του καθηγητή» στο Η διδασκαλία της λογοτεχνίας-Συνέδριο του Σεριζί, *Επικαιρότητα,* Αθήνα, 22.

Ι.Τ.Υ.Ε.- Διόφαντος (2014). *Δραστηριότητες διερεύνησης 7ης Ενότητας, Υλικό Παραδειγμάτων: Διδακτικό σενάριο Λογοτεχνίας.* Διεύθυνση Επιμόρφωσης και Κατάρτισης.

Καλογεροπούλου, Χριστίνα (2006). *Σενάριο. Η τέχνη της αφήγησης στον κινηματογράφο.* Αθήνα: Νεφέλη.

Κουτσογιάννης, Δημήτρης (2012). Ο ρόμβος της γλωσσικής εκπαίδευσης. Στο Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. *Πρακτικά της 32ης συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας,* Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη, ΙΝΣ.

Κουτσογιάννης, Δημήτρης (2013). *Το μοντέλο των τριών κύκλων για την αξιοποίηση των ΤΠΕ στη γλωσσική εκπαίδευση. Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών για την Αξιοποίηση και Εφαρμογή των ΤΠΕ στη Διδακτική Πράξη,* Ι.Τ.Υ.Ε. - «Διόφαντος» Διεύθυνση Επιμόρφωσης και Κατάρτισης.

Μαυρομματίδου, Σταυρούλα (2015). «Η Βαβέλ των σύγχρονων πολύ-κατοικιών! Μια διδακτική πρόταση για τα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β' Γυμνασίου». *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Προώθηση της Εκπαιδευτικής Καινοτομίας (Ε.Ε.Π.Ε.Κ.),* Πανεπιστήμιο και Τ.Ε.Ι. Θεσσαλίας, 23-25 Οκτώβρη 2015, Λάρισα, 232-247.

Μαυρομματίδου, Σταυρούλα και Μαυρομματίδης, Ανέστης (2016). «Αναπτύσσοντας τον κοινωνικό προβληματισμό μέσα από μία διαθεματική προσέγγιση», *10ο Πανελλήνιο και Διεθνές Συνέδριο "Οι Τ.Π.Ε. στην Εκπαίδευση",* που διοργανώθηκε από την ΕΤΠΕ και το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 23-25 Σεπτέμβρη 2016, Γιάννενα, 577-585.

Μαυρομματίδου, Σταυρούλα και Μαυρομματίδης, Ανέστης (2017α). Η απόλαυση ενός κειμένου μέσα από τον πειραματισμό, τις προσθαφαιρέσεις και ποικίλα παιχνίδια δημιουργικής γραφής. *3ο Διεθνές συνέδριο Δημιουργικής γραφής,* 6-8 Οκτώβρη 2017, Κέρκυρα, υπό έκδοση.

Μαυρομματίδου, Σταυρούλα και Μαυρομματίδης, Ανέστης (2017β). Η χρήση προσωπικών ανθρώπινων ιστοριών ως ιστορικο-γνωστικό υλικό: Ένα σενάριο διδασκαλίας, βασισμένο στην ταινία του διεθνούς οργανισμού Centropa «Οι τρεις υποσχέσεις». *4ο Συνέδριο Νέου Παιδαγωγού,* Ίδρυμα Ευγενίδου, 1-2 Απριλίου 2017, Αθήνα, 1962-1971.

Νέζη, Μαρία και Σεφερλή, Νότα (2004). *Γλωσσική διδασκαλία και Τεχνολογίες της Πληροφορίας και Επικοινωνίας.* Αφήγηση σε γλωσσικά και πολυτροπικά κείμενα.

Νικολαΐδου, Σοφία (2007). Κλικ στη Λογοτεχνία» στο *Επιμορφωτικό Υλικό για τη εκπαίδευση των επιμορφωτών στα Πανεπιστημιακά Κέντρα Επιμόρφωσης,* ΙΤΥ, Πάτρα, τ.χ. 3, 120/293.

Νικολαΐδου, Σοφία (2008). Η διδασκαλία της Λογοτεχνίας με ηλεκτρονικούς υπολογιστές στο *Επιμορφωτικό υλικό για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών,* τεύχος 3 (κλάδος ΠΕ02), Πάτρα: ΕΑΙΤΥ-Τομέας Επιμόρφωσης και Κατάρτισης (ΤΕΚ), 99-112.

Νικολαΐδου, Σοφία και Γιακουμάτου, Τερέζα (2001). *Διαδίκτυο και διδασκαλία,* Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

Piaget, Jean (1974). *La prise de conscience.* Paris: Presses Universitaires de France.

Protherough, Robert (1983). *Encouraging Writing.* Routledge.

Vygotsky, Lev (1988). *Σκέψη και Γλώσσα,* Αθήνα: Γνώση.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Α2

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Αντωνία Παπαδάκη

"Μια Κυριακή στην Κνωσό": μια διδακτική πρόταση για το μάθημα της Λογοτεχνίας στη Β΄ τάξη Γυμνασίου

1. Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της μετανεωτερικής εποχής, που διανύουμε, το μάθημα της λογοτεχνίας επαναπροσδιορίζεται, καθώς η εκπαιδευτική διαδικασία επικεντρώνεται στη διαμόρφωση ενεργών υποκειμένων, με αναπτυγμένη κριτική σκέψη αλλά και συναισθηματικά εγγράμματων. Αυτό σημαίνει ότι, μέσω μιας οργανωμένης και εμπλουτισμένης διδασκαλίας, που λαμβάνει υπόψη της τις τάξεις μικτής ικανότητας, επιχειρείται η ενεργοποίηση όλων των μαθητών, ώστε να εκφράσουν σκέψεις και συναισθήματα, ενώ, παράλληλα, θα καλλιεργήσουν ποικίλες αναγνωστικές και επικοινωνιακές δεξιότητες, που θα τους διευκολύνουν στον αυτοπροσδιορισμό τους. Προς την κατεύθυνση αυτή είναι καίριας σημασίας η επιλογή των προς ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων αλλά και των διδακτικών στρατηγικών και τεχνικών. Τα κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη, ως οικουμενικού λογοτέχνη, με πολυσχιδές έργο, που ταξίδεψε σε όλο σχεδόν τον κόσμο, αναζητώντας πάντα τον άνθρωπο, μπορούν να αξιοποιηθούν για την επίτευξη αυτών των στόχων.

2. Η διδασκαλία της λογοτεχνίας στη μετανεωτερική εποχή

Η λογοτεχνία είναι ένα επικοινωνιακό γεγονός ανάμεσα στον συγγραφέα και στον αναγνώστη. Η αποκωδικοποίηση του μηνύματος, κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας, εξαρτάται από τη διαδικασία της ανάγνωσης του κειμένου, η οποία, με τη σειρά της, επηρεάζει τη διαδικασία της ερμηνείας και της κριτικής. Η ανάγνωση είναι μια περίπλοκη διαδικασία αλλά και μια κοινωνική πρακτική, που απαιτεί μετακίνηση από την αντικειμενοποίηση της ανάγνωσης στην εξέταση των συμφραζομένων, στα οποία αυτή εμφανίζεται, στην εξέταση του τι θεωρείται ανάγνωση, ποιος την κάνει και τι κάνει η ανάγνωση (Baynham, 2002: 230), ενώ είναι βασική προϋπόθεση η γνώση του ειδολογικού και του πολιτισμικού κώδικα των κειμένων. Σύμφωνα με την πολιτισμική θεωρία, η ανάγνωση είναι μια ενεργητική διαδικασία, μέσω της οποίας τα άτομα κατανοούν ένα μεγάλο φάσμα συμβόλων, μύθων και ιδεολογιών γύρω τους. Γι' αυτό και ένα θέμα γίνεται αντιληπτό με διαφορετικό τρόπο από τους ανθρώπους (Smith, 2006: 182). Η ικανότητά μας να κάνουμε ένα κείμενο να «σημαίνει» κάτι εξαρτάται από την ικανότητά μας να κινητοποιούμε τους αλληλεπικαλυπτόμενους κώδικες, που υπάρχουν σε ένα κείμενο, αλλά είναι και συνάρτηση πολλών άλλων παραγόντων, όπως του φύλου, της φυλής, της τάξης, των εμπειριών ζωής κ.λπ. (Barthes, 1973). Στη σχολική τάξη, η προσπάθεια αποκρυπτογράφησης προϋποθέτει τη διαμεσολάβηση του εκπαιδευτικού, ανάμεσα στο κείμενο και στους αναγνώστες-μαθητές. Ο εκπαιδευτικός είναι αυτός που θα μυήσει τους μαθητές στο ξεκλείδωμα των κειμένων (Αργυροπούλου, 2006: 14), θα βοηθήσει δηλαδή τους μαθητές να κινηθούν μέσα στο κείμενο και να δουν πώς μέσα από τις λέξεις συγκροτείται ένας ολόκληρος κόσμος. Παράλληλα, η ερμηνεία είναι πολύ απαιτητική διαδικασία, γιατί, σε ένα λογοτεχνικό κείμενο, υπάρχουν πολλαπλά νοηματικά επίπεδα και πολλές λανθάνουσες σημασίες. Το ζητούμενο είναι οι μαθητές να προχωρήσουν στο επόμενο βήμα, δηλαδή στην ερμηνεία των κειμενικών νοημάτων, με βάση τα πολιτισμικά και ιστορικά τους συμφραζόμενα, αλλά και στην κριτική διερεύνηση των κειμένων (Πεσκετζή, 2002: 612-13).

Η διδασκαλία, όμως, είναι μια κοινωνικοπολιτισμική δραστηριότητα, που καθορίζεται από διάφορους παράγοντες, μέσα στον ιστορικό χρόνο. Τις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες, ο πολιτισμός φαίνεται να εισέρχεται σε μια νέα εποχή, αυτή της μετανεωτερικότητας, η οποία επηρεάζει και την εκπαιδευτική διαδικασία (Harvey, 2009). Η κονστρουκτιβιστική θεωρία για την κατάκτηση της γνώσης επιδρά καθοριστικά στη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών συστημάτων (Elliott&al. 2008: 338, Slavin, 2007: 315). Η γνώση θεωρείται κατάκτηση και όχι παραλαβή. Ιδιαίτερα, η θεωρία του Bruner προβάλλει σημαντικές πλευρές της θεωρίας της διδασκαλίας, όπως είναι η επιλογή και προσφορά των κατάλληλων εμπειριών, που θα προδιαθέσουν τους μαθητές ευνοϊκά απέναντι στη μάθηση, ο προσδιορισμός της διάταξης, με την οποία μπορεί να παρουσιαστεί πιο αποτελεσματικά το υλικό, η αναζήτηση τρόπων, με τους οποίους εμπλέκονται, ενεργά, στη διαδικασία της μάθησης, η εφαρμογή διαδικασιών, που διεγείρουν τη σκέψη, μέσα στις σχολικές συνθήκες, και η ανάπτυξη συνεργατικών σχέσεων (Φρυδάκη, 2009). Επομένως, η διδασκαλία, υπό το πρίσμα της μετανεωτερικής εποχής, επιχειρεί την ανάδειξη του μαθητή ως ενεργού υποκειμένου, που οικοδομεί τη μάθησή του, εφαρμόζει διαδικασίες, που διεγείρουν τη σκέψη, και προκαλεί τη γέννηση της κριτικής συνείδησης των μαθητών και σταδιακά οδηγείται στην αυτονομία και στην αυτορρυθμιζόμενη μάθηση, η οποία καθιστά το άτομο ικανό να προγραμματίζει, να καθοδηγεί, να ελέγχει και να αξιολογεί τόσο τη διαδικασία όσο και το αποτέλεσμα της επεξεργασίας των διαθέσιμων δεδομένων (Foulin, 2001, Ματσαγγούρας, 2003: 194). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, επαναπροσδιορίζεται και ο ρόλος του εκπαιδευτικού, στη διαδικασία της μάθησης. Ο ρόλος του είναι να διδάξει τον μαθητή πώς να κατακτήσει τις γνώσεις, πώς να αποκτήσει δεξιότητες, πώς να αντλεί υποστηρικτικό υλικό, μέσα από τα κείμενα αλλά και από τον ίδιο. Ο εκπαιδευτικός είναι ο διαμεσολαβητής ανάμεσα στον μαθητή και το υπό μάθηση αντικείμενο, στοχάζεται πάνω στις επιλογές του και επιλέγει δραστηριότητες, που έχουν νόημα για τον μαθητή, βασίζεται στις ανάγκες των μαθητών και διαμορφώνει το κατάλληλο μαθησιακό περιβάλλον, όπου νομιμοποιείται η πολυφωνία.
Στο μάθημα της λογοτεχνίας, ο εκπαιδευτικός επιδιώκει να μετατρέψει την τάξη σε μια πλουραλιστική και αναστοχαστική αναγνωστική κοινότητα, στο πλαίσιο της οποίας οι μαθητές, με την καθοδήγηση του εκπαιδευτικού, συνερευνούν το κοινό πολιτισμικό περιβάλλον τους αλλά και τους εαυτούς τους ως αναγνώστες. Οι φωνές των μαθητών πρέπει να ακουστούν, η μια φωνή να ακούσει την άλλη, να αναγνωρίσει την ιδιαιτερότητα της άλλης, το δικαίωμά της να διαφωνεί και να διαφέρει από τις άλλες φωνές. Στόχος του μαθήματος είναι η συνομιλία των μαθητών με τα κείμενα (Πασχαλίδης, 2002: 32-33). Τα κείμενα της λογοτεχνίας μπορούν να συμβάλουν στην ανάπτυξη της αυτοαντίληψης και της κοσμοαντίληψης των μαθητών αλλά και στην ανάπτυξη της ικανότητας των μαθητών να χρησιμοποιούν τον λόγο, για να ανασυγκροτήσουν τις αντιλήψεις αυτές. Βασικές προϋποθέσεις για την επίτευξη αυτών των στόχων είναι η ενεργή εμπλοκή των μαθητών σε μια διαδικασία διαπραγμάτευσης με το κείμενο (Ματσαγγούρας, 2007: 156-57). Πρόκειται για μια διαδικασία αποδόμησης και αναδόμησης του κειμένου, για να αναδειχθεί ο τρόπος, με τον οποίο το κείμενο τοποθετεί τους αναγνώστες στα πράγματα, τα στοιχεία, που προβάλλει, και τα στοιχεία, που αποσιωπά (Ματσαγγούρας, 2007: 185).

2.1. Η διδασκαλία της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο

Σύμφωνα με το Διαθεματικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΔΕΠΠΣ), σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος της λογοτεχνίας είναι η ενδυνάμωση της μορφωτικής επάρκειας, της επικοινωνιακής ικανότητας και της συναισθηματικής ανάπτυξης των μαθητών. Μέσα από την ενεργητική εμπλοκή των μαθητών, κατά την επαφή τους με τα έργα της λογοτεχνίας, επιδιώκεται η διεύρυνση των ορίων της προσωπικής εμπειρίας τους και της ευαισθησίας τους, η ανάπτυξη των αισθητικών αντιλήψεών τους, η υιοθέτηση κριτικής στάσης, σε βασικά θέματα της ατομικής και κοινωνικής ζωής, και η καλλιέργεια της φιλαναγνωσίας. Απώτερος στόχος είναι η διαμόρφωση ενεργών, σκεπτόμενων και υπεύθυνων πολιτών, με κριτική ικανότητα, ελεύθερη σκέψη και δημοκρατική συνείδηση. Όπως προκύπτει από το ΔΕΠΠΣ και το ΑΠΣ, η λογοτεχνία μπορεί να δημιουργήσει ερεθίσματα προς πολλές κατευθύνσεις, ενώ μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές να κατανοήσουν τον κόσμο των κειμένων και, μέσω αυτών, τη ζωή και τον εαυτό τους (Αργυροπούλου, 2006: 33).

Σύμφωνα με τα πιλοτικά προγράμματα σπουδών, που εφαρμόστηκαν το 2011-12, στόχος της διδασκαλίας του μαθήματος είναι η ανάδειξή του ως πολιτισμικού προϊόντος και, επομένως, δίνεται έμφαση στην ιστορικότητα των κειμένων, ενώ πρωταρχική αξία είναι η ανάπτυξη κριτικής στάσης, απέναντι στα μηνύματα απ' όπου και αν προέρχονται. Μέσα από την καλλιέργεια ποικίλων αναγνωστικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων, επιδιώκεται η φιλαναγνωσία και η σύνδεση της λογοτεχνίας με την ανθρώπινη εμπειρία. Ως μέθοδος διδασκαλίας υιοθετείται το σχέδιο εργασίας (Πιλοτικά Προγράμματα Σπουδών, 2011).

Στις οδηγίες διδασκαλίας φιλολογικών μαθημάτων για το Γυμνάσιο, το σχολικό έτος 2016-17 (148083/Δ2/13-09-2016 έγγραφο του ΥΠ.Π.Ε.Θ.), αναφέρονται ως βασικοί σκοποί η ανάπτυξη μιας κριτικής και δημιουργικής σχέσης των μαθητών με τα κείμενα και η καλλιέργεια μιας ποικιλίας αναγνωστικών και κοι-

νωνικών δεξιοτήτων, όπως είναι η ανάγνωση, η ακρόαση, η συγγραφή, η κριτική, η συγκριτική εξέταση κειμένων και οπτικών, η παραγωγή λόγου, ενώ επισημαίνεται ο μαθητοκεντρικός χαρακτήρας του μαθήματος και, επομένως, επαναπροσδιορίζεται ο ρόλος του εκπαιδευτικού, που θα δημιουργήσει το κατάλληλο μαθησιακό περιβάλλον και θα εμπλέξει δημιουργικά τους μαθητές του σ' αυτή τη διαδικασία επικοινωνίας με τα κείμενα. Αυτό σημαίνει ότι ο εκπαιδευτικός θα εστιάσει στη διαδικασία της μάθησης και στην ανακάλυψη.
Εάν λοιπόν ο κύριος σκοπός του μαθήματος είναι μια κριτική αγωγή στον σύγχρονο πολιτισμό και το επίκεντρο της μαθησιακής διαδικασίας είναι ο μαθητής, τότε η καταλληλότερη μέθοδος διδασκαλίας είναι η ομαδική εργασία, γιατί οι μαθητές αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και ευθύνες, ανακαλύπτουν τη μάθηση, ενώ βρίσκονται σε αλληλεπίδραση μεταξύ τους (Χοντολίδου, 2002: 51).

3. Το διδακτικό εγχείρημα

3.1. Η επιλογή του κειμένου

Ο Νίκος Καζαντζάκης ανθολογείται ελάχιστα στα βιβλία Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας τόσο του Γυμνασίου όσο και του Λυκείου. Ειδικότερα, στο Γυμνάσιο ανθολογούνται δύο αποσπάσματα από το έργο Αναφορά στον Γκρέκο, το ένα στην Α΄ τάξη Γυμνασίου, με τίτλο "Η Νέα Παιδαγωγική", και το άλλο στη Β΄ τάξη Γυμνασίου, με τίτλο "Μια Κυριακή στην Κνωσό", ενώ στην Γ΄ Γυμνασίου προσφέρεται για ανάγνωση ένα απόσπασμα από το μυθιστόρημα "Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά". Στο Λύκειο, προσφέρεται για διδασκαλία μόνο ένα απόσπασμα από το ίδιο μυθιστόρημα στη Β΄ τάξη. Εκτενής αναφορά για τον συγγραφέα γίνεται στην Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Γυμνασίου, ενώ η συγγραφική ομάδα του βιβλίου επισημαίνει το πολυσχιδές έργο του και τον διεθνή αντίκτυπο, που είχε.

Το διδακτικό εγχείρημα πραγματοποιήθηκε στη Β΄ τάξη Γυμνασίου Προμάχων Αλμωπίας από τη σχολική σύμβουλο φιλολόγων, σε συνεργασία με τη φιλόλογο της τάξης. Ήταν λοιπόν μια ευκαιρία οι μαθητές να γνωρίσουν τον συγγραφέα Νίκο Καζαντζάκη. Το μοναδικό απόσπασμα του βιβλίου εντάσσεται στην ενότητα "Ταξιδιωτική Λογοτεχνία". Η Αναφορά στον Γκρέκο είναι ένα αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα, μέσα στο οποίο περιγράφονται ταξίδια φυσικά και πνευματικά. Πρόκειται για ένα εσωτερικό οδοιπορικό, οπότε αναδεικνύεται η έννοια του ταξιδιού, σύμφωνα με τον Καζαντζάκη, ενώ δίνεται και η δυνατότητα να προσεγγίσουμε τις έννοιες της αυτοβιογραφίας και της μυθιστορίας. Άλλωστε, ο Καζαντζάκης θεωρείται ο πατέρας της ταξιδιωτικής λογοτεχνικής αφήγησης (Προκοπίου, 2014: 20). Στα ταξιδιωτικά κείμενά του, ο Νίκος Καζαντζάκης φανερώνει το πάθος του για τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του. Ταξιδεύει τον αναγνώστη σε τόπους και πολιτισμούς, αναδεικνύοντας το ξεχωριστό και διαφοροποιητικό τους στοιχείο, προβληματίζει και οδηγεί στον στοχασμό ως κραυγή, ως χρέος, ως ευθύνη της ράτσας, ως ανθρωπισμό και ως διεκδίκηση κάθε μορφής ελευθερίας, γιατί, για τον Νίκο Καζαντζάκη, το ταξίδι ήταν μια ξεχωριστή αναζήτηση, μια περιπλάνηση αλλά και περιπέτεια, που υποκινείται εσωτερικά, με την προσδοκία της ανάδυσης μιας άλλης πραγματικότητας (Ζήρας, 2007: 1200). Όπως επισημαίνει η Αργυροπούλου (2008), τα ταξιδιωτικά κείμενα του Καζαντζάκη είναι φυγόκεντρα, δεν ανταποκρίνονται στον νόστο της αρχετυπικής Οδύσσειας, που αναζητάει την επιστροφή στην πατρίδα. Αντίθετα, είναι ένα ταξίδι-βίωμα και μια εναγώνια προσπάθεια να κατανοηθεί ο άνθρωπος, σε συγκεκριμένο τόπο και σε αλλεπάλληλους χρόνους, και ακόμα να νοηματοδοτηθεί η ζωή, σε σχέση με τον τόπο και τον πολιτισμό του. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, ο συγγραφέας επιλέγει τον χώρο της Κνωσού, για να εκφράσει τις απόψεις του για τον Μινωικό πολιτισμό και για να προβληματίσει τον αναγνώστη για τον σύγχρονο τρόπο ζωής. Ο αρχαίος κόσμος αποτελεί, για τον Καζαντζάκη, τη δεξαμενή απ' όπου αντλεί μύθους, σύμβολα, σχήματα, μορφολογικά στοιχεία, τα οποία αξιοποιεί, για να εκφράσει τη στάση του απέναντι στην παράδοση αλλά και την άποψη του για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Όπως επισημαίνει ο Φάνης Ι. Κακριδής, πρόκειται για ένα είδος δημιουργικής αρχαιογνωσίας (Κακριδής, 2007: 1109).

3.2. Σκοπός και Στόχοι της διδασκαλίας

Η διατύπωση των στόχων στο συγκεκριμένο απόσπασμα λαμβάνει υπόψη της τους σκοπούς διδασκαλίας του μαθήματος, σύμφωνα με τη νομοθεσία, τις αρχές διδακτικής της λογοτεχνίας ως μαθήματος στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και τα χαρακτηριστικά του μαθητικού δυναμικού της Β΄ τάξης Γυμνασίου καθώς και τις ανάγκες και ιδιαιτερότητες των μαθητών της συγκεκριμένης τάξης. Ακολουθώντας την ταξινομία για τη σημαντική μάθηση του Fink (Fink, 2003: 31-32), διαμορφώθηκαν ο σκοπός και οι στόχοι της διδασκαλίας. Ειδικότερα, ως σκοπός τέθηκε η εισαγωγή των μαθητών στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, μέσα από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Στόχοι της διδασκαλίας ήταν οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με τις απόψεις και το ύφος του Καζαντζάκη, να εντοπίσουν τα χαρακτηριστικά της μυθιστορίας, να αιτιολογήσουν τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του έργου, να ασκηθούν στην κειμενοκεντρική προσέγγιση, να επικοινωνήσουν μεταξύ τους, να αντιληφθούν το ταξίδι ως σκόπιμη περιπλάνηση στο χώρο, να συγκρίνουν τον τρόπο, με τον οποίο προσεγγίζουν τον Μινωικό πολιτισμό η λογοτεχνία και η Ιστορία, να γνωρίσουν την Κρήτη, μέσα από τα μάτια του Καζαντζάκη, να συγκρίνουν τις αξίες, που προβάλλονται μέσα στο κείμενο, με τις σύγχρονες αξίες, να κατανοήσουν τους παράγοντες, που επηρεάζουν τον τρόπο θέασης του κόσμου γύρω μας, όπως είναι η ταυτότητά μας ως κοινωνικών υποκειμένων, να εκφράσουν τις σκέψεις τους, τις εντυπώσεις τους και τα συναισθήματά τους, με δημιουργικό τρόπο, να αναπτύξουν την ενσυναίσθηση (empathy), να ενδιαφερθούν να μάθουν για τον συγγραφέα Νίκο Καζαντζάκη, να ασκηθούν στην αξιοποίηση των ΤΠΕ στο μάθημα της λογοτεχνίας και να συνεργαστούν με τους συμμαθητές τους, στο πλαίσιο της ομαδικής εργασίας.

3.3. Υλοποίηση της διδασκαλίας

Φάση Α: Προστάδιο (Διάρκεια 2 διδακτικές ώρες). Στη φάση αυτή επιχειρείται η ενεργοποίηση των μαθητών για τη σταδιακή εισαγωγή στο θέμα μας. Για τον λόγο αυτό αξιοποιούνται διδακτικά τα προσωπικά τους βιώματα και οι εμπειρίες τους, με άξονα την έννοια του ταξιδιού. Τέθηκαν λοιπόν ερωτήματα, όπως τα παρακάτω:

- Τι σημαίνει για σας το ταξίδι;
- Για ποιους λόγους ταξιδεύουν οι άνθρωποι;
- Πού θα θέλατε να ταξιδέψετε και γιατί;
- Κάποιοι λογοτέχνες ασχολήθηκαν με την ταξιδιωτική λογοτεχνία. Τι μπορεί να σημαίνει ταξιδιωτική λογοτεχνία;
- Γιατί, κατά τη γνώμη σας, κάποιοι λογοτέχνες ασχολήθηκαν με αυτό το είδος της λογοτεχνίας;

Στη συνέχεια, προβλήθηκε ένα απόσπασμα από τη συνομιλία του Νίκου Καζαντζάκη με τον Robert Sadoul, στη Γαλλική Ραδιοφωνία το 1954, στο οποίο αναφέρεται στη σημασία του ταξιδιού για τον ίδιο, αλλά και ένα απόσπασμα των λόγων του από τον πρόλογο του βιβλίου "Ταξιδεύοντας Ισπανία".
Άρχιζα πάντα το ταξίδι μου οργανώνοντας το και μετά ξεχνώντας ότι το είχα οργανώσει. Ταξίδεψα λόγου χάρη, στην Ισπανία, την Κίνα, την Ιαπωνία, την Αίγυπτο, την Αφρική κλπ. Αλλά όλες αυτές τις χώρες τις έβλεπα μέσα από την ιδιοσυγκρασία μου. Ποτέ δεν τις περιέγραψα με φωτογραφικό τρόπο, με «αντικειμενικό», όπως λένε τρόπο. Τις μετασχημάτιζα: ήταν η Ισπανία μου, η Κίνα μου, η Αφρική μου, κλπ. Δηλαδή προσπαθούσα να βρω μέσα από τις χώρες αυτές την ψυχή μου, τον άνθρωπο. Δεν ενδιαφερόμουν για τα ιστορικά, γεωγραφικά, λαογραφικά πράγματα. Πάσχισα να βρω τη σωτηρία μου, βλέποντας τις διάφορες χώρες και τις διάφορες μορφές ζωής στις χώρες αυτές (http://amis- kazantzaki.gr/κειμενα- συνεντευξεις).

Το ταξίδι και η εξομολόγηση στάθηκαν οι δύο μεγαλύτερες χαρές της ζωής μου. Να γυρίζεις τη γης, να βλέπεις και να μη χορταίνεις- καινούρια χώματα και θάλασσες και ανθρώπους κι ιδέες και να τα βλέπεις όλα σα για πρώτη φορά, να τα βλέπεις όλα, σα για τελευταία φορά, με μακρόσερτη ματιά, κι έπειτα να σφαλνάς τα βλέφαρα και να νιώθεις τα πλούτη να κατασταλάζουν μέσα σου ήσυχα, τρικυμιστά, όπως θέλουν, ωσότου να τα περάσει από την ψιλή κρισάρα του ο καιρός, να κατασταλάξει το ξαθέρι απ' όλες τις χαρές και τις πίκρες σου- τούτη η αλχημεία της καρδιάς είναι, θαρρώ μια μεγάλη, αντάξια του ανθρώπου ηδονή...

Το ιδανικό μου θα ήταν οχτώ μήνες ταξίδι και τέσσερις μήνες μοναξιά.
[...]
Ένα μονάχα αξίζει: το ταξίδι. (Καζαντζάκης, 2009).

Οι μαθητές κλήθηκαν να σχολιάσουν τα λόγια του συγγραφέα και να διερευνήσουν σκέψεις και συναισθήματα, που προκαλούν τα ταξίδια, προκειμένου να γίνει μια εισαγωγή στο θέμα αλλά και στον συγγραφέα, που θα μας απασχολούσε.

Με αφορμή τον τίτλο του αποσπάσματος "Μια Κυριακή στην Κνωσό", πραγματοποιήθηκε μια παρουσίαση εικόνων του Μινωικού πολιτισμού αλλά και της σημερινής Κρήτης. Άλλωστε, οι μαθητές είχαν διδαχθεί στο μάθημα της Ιστορίας, στην Α΄ τάξη Γυμνασίου, για τον Μινωικό Πολιτισμό, οπότε μπορούσαμε να κάνουμε ανάκληση των γνώσεων των μαθητών, αλλά και να επιχειρήσουμε διαθεματικές προσεγγίσεις.

Φάση Β: Κυρίως διαδικασία (διάρκεια 4 διδακτικές ώρες). Στη φάση αυτή πραγματοποιήθηκε η ανάγνωση και η ερμηνευτική προσέγγιση του αποσπάσματος, με συνεξέταση μορφής και περιεχομένου καθώς και η χαρτογράφηση του κειμένου, προκειμένου οι μαθητές να οπτικοποιήσουν τα χρονικά επίπεδα της αφήγησης και τις σχέσεις των προσώπων, που εμφανίζονται. Στη συνέχεια, διαμορφώθηκαν έξι ομάδες μαθητών, στις οποίες δόθηκαν αντίστοιχα φύλλα εργασίας, τα οποία σχεδιάστηκαν, με βάση την αρχική στοχοθεσία. Σε κάθε φύλλο εργασίας, υπήρχε η αποστολή της ομάδας και οδηγίες, με τις οποίες αποσαφηνιζόταν η αποστολή, τα βήματα, που έπρεπε να ακολουθήσουν, σε μια κειμενοκεντρική προσέγγιση, καθώς και ο χρόνος, που είχαν στη διάθεσή τους.

Η πρώτη ομάδα είχε ως αποστολή τη διερεύνηση του τρόπου, με τον οποίο παρουσιάζεται ο τόπος της Κρήτης στο κείμενο, ο τρόπος, με τον οποίο περιγράφεται, και τα συναισθήματα του συγγραφέα, όπως αυτά προκύπτουν, μέσα από τις φράσεις του κειμένου. Η δεύτερη, η τρίτη και η τέταρτη ομάδα έπρεπε να διερευνήσουν, αντίστοιχα, τον τρόπο, με τον οποίο παρουσιάζεται η ηλικιωμένη γυναίκα, ο φύλακας της Κνωσού και ο αβάς, σκέψεις και συναισθήματα, που γεννά η εμφάνιση αυτών των προσώπων. Η πέμπτη ομάδα κλήθηκε να αναζητήσει απόψεις, σκέψεις και συναισθήματα του συγγραφέα για την Κρήτη, τον μινωικό πολιτισμό αλλά και τον άνθρωπο, όπως αυτά αποτυπώνονται μέσα στο απόσπασμα, ενώ η έκτη ομάδα έπρεπε να εστιάσει στις αντιλήψεις του συγγραφέα για τον κρητικό πολιτισμό και στις συγκρίσεις στις οποίες προβαίνει.
Σε όλα τα φύλλα εργασίας υπήρχαν διατυπωμένα ερωτήματα, που αφορούσαν τόσο στις σκέψεις όσο και στα συναισθήματα των προσώπων, που εμφανίζονται, ενώ οι απαντήσεις έπρεπε να τεκμηριώνονται, με βάση, πάντα, το κείμενο. Μετά τις ανακοινώσεις των ομάδων στην ολομέλεια της τάξης, αναγράφηκαν στον πίνακα τα θέματα, που ενδιέφεραν τον συγγραφέα, και οι απόψεις του για τον άνθρωπο και τον πολιτισμό, όπως αυτά επισημάνθηκαν από τις ομάδες εργασίας.

Στη συνέχεια εστιάσαμε στις έννοιες της μυθιστορίας και της αυτοβιογραφίας, όπως αναφέρονται στο εισαγωγικό σημείωμα, καθώς και στον συγγραφέα - αφηγητή αλλά και στη γλώσσα του κειμένου. Έτσι, αναγράφηκαν στον πίνακα τα χαρακτηριστικά στοιχεία του μυθιστορηματικού λόγου και του αυτοβιογραφικού, τα οποία αναζητήθηκαν μέσα στο συγκεκριμένο απόσπασμα.
Την επόμενη ώρα, οι μαθητές, εργαζόμενοι σε ομάδες ή ατομικά, στην αίθουσα υπολογιστών του σχολείου, αναζήτησαν πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, προκειμένου να αναδειχθεί το πολυσχιδές έργο του συγγραφέα αλλά και τα θέματα, που τον απασχολούσαν. Προτεινόμενες ιστοσελίδες για τους μαθητές ήταν: www.kazantzaki.gr, www.metron-ariston.gr/poreias-3.html, http://www.sarantakos.com/fistiki/kaz-ergozwh.html, www.amis-kazantzaki.gr.

Φάση Γ (διάρκεια 2 ώρες): Οι μαθητές προβαίνουν σε συγκρίσεις του αποσπάσματος με τα κείμενα της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, που περιλαμβάνονται στο βιβλίο του μαθητή ως προς το θέμα, τον τρόπο, με τον οποίο παρουσιάζεται ο τόπος στον κάθε λογοτέχνη, τη σχέση του ανθρώπου με τον τόπο κλπ. Με τον τρόπο αυτό, επιδιώκεται η ανάδειξη των χαρακτηριστικών της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας αλλά και η επισήμανση των ομοιοτήτων και των διαφορών, σε κάθε λογοτέχνη.

Φάση Δ: Αξιολόγηση (διάρκεια 1 ώρα). Η εκπαιδευτική διαδικασία ολοκληρώνεται, με την αξιολόγηση των μαθητών στην παραγωγή λόγου. Οι μαθητές καλούνται να επιλέξουν μια δραστηριότητα από μια ποικιλία προτεινόμενων δραστηριοτήτων, για το σπίτι, οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τη θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης του Gardner, ενώ είναι και διαφοροποιημένες ως προς τον βαθμό δυσκολίας έτσι, ώστε όλοι οι μαθητές να εμπλακούν ενεργά και να παραγάγουν ποικίλα κειμενικά είδη. Ενδεικτικές δραστηριότητες είναι οι εξής:

- Να ετοιμάσεις μια παρουσίαση σε power point για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Για να βοηθηθείς μπες στις ιστοσελίδες: www.kazantzaki.gr και www.amis-kazantzaki.gr.
- Διάβασε ένα από τα ταξιδιωτικά κείμενα του Καζαντζάκη και παρουσίασέ το στην τάξη.
- Κάνε ένα κολάζ με φωτογραφικό υλικό και σελίδες από βιβλία του Καζαντζάκη.
- Μπες στο you tube και άκουσε τη συνέντευξη, που έδωσε στη γαλλική ραδιοφωνία το 1955 ο Νίκος Καζαντζάκης. Ποιες απόψεις του σε εντυπωσίασαν; Κράτα σημειώσεις και παρουσίασέ τις στους συμμαθητές σου.
- Γράψε τις αναμνήσεις σου από ένα δικό σου ταξίδι.
- Πάρε συνεντεύξεις από άτομα του οικογενειακού περιβάλλοντός σου για ταξίδια, που έχουν κάνει. Στη συνέχεια, να συγκρίνεις τις συνεντεύξεις αυτές ως προς τα σημεία στα οποία εστιάζει ο κάθε ταξιδιώτης.
- Περίγραψε μια εικόνα του χωριού σου, όπως θα την έγραφες για την αυτοβιογραφία σου και περίγραψε μια εικόνα του χωριού, όπως θα την έγραφε ένας ξένος περιηγητής.
- Δες το βίντεο από την εκπαιδευτική τηλεόραση για τη Μινωική Κρήτη και εντόπισε τα στοιχεία εκείνα που θίγει ο Καζαντζάκης. Για ποιους λόγους, κατά τη γνώμη σου, επισημαίνει αυτά τα στοιχεία και όχι άλλα;
- Πρέπει να ετοιμαστείς για μια συνέντευξη, που θα πάρεις από τον Νίκο Καζαντζάκη. Να διατυπώσεις τα ερωτήματα, που θα ήθελες να του απευθύνεις.
- Φτιάξε ένα δικό σου ταξιδιωτικό οδηγό για την Κνωσό.
- «Ο Καζαντζάκης χρησιμοποιούσε τη λογοτεχνία, για να κάνει μια κατάθεση ψυχής»: Σχολίασε τη φράση αυτή και τεκμηρίωσέ τη με αποσπάσματα του κειμένου.
- Επίλεξε χρώματα και ζωγράφισε τα συναισθήματα του Καζαντζάκη, όπως αυτά προκύπτουν από το κείμενο.

Συμπεράσματα

Με τη διδακτική πρόταση, που παρουσιάστηκε, επιδιώχθηκε, κυρίως, η ανάδειξη του έργου και της προσωπικότητας του Νίκου Καζαντζάκη. Τα αποτελέσματα της εφαρμογής αυτού του σεναρίου εξαρτώνται από τον σχεδιασμό του εκπαιδευτικού, που θα λάβει υπόψη όλες τις παραμέτρους, όπως είναι η υποδομή του σχολείου, το μαθητικό δυναμικό της τάξης, οι αρχές διδακτικής της Λογοτεχνίας και ο διαθέσιμος διδακτικός χρόνος. Με την οργανωμένη διδασκαλία και τον ορθό σχεδιασμό όλων των ενεργειών του, ο εκπαιδευτικός, που διδάσκει το μάθημα της Λογοτεχνίας στη σχολική τάξη, μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές όχι μόνο να γνωρίσουν τους μεγάλους λογοτέχνες, αλλά και να επαναπροσδιορίσουν τον τρόπο, με τον οποίο προσεγγίζουν το παρόν, και τη στάση τους απέναντι στην ίδια τη ζωή.

Βιβλιογραφία

Αργυροπούλου, Χ. (2006). *Η ανθολογημένη ποίηση στο γυμνάσιο και στο λύκειο.* Αθήνα: Ταξιδευτής.

Αργυροπούλου, Χ. (Επιμ.) (2008). *Ο Νίκος Καζαντζάκης και η εκπαίδευση.* Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.

Barthes, R. (1973). *Η απόλαυση του κειμένου,* μετ. Φ. Χατζιδάκη και Γ. Κρητικός. Αθήνα: Ράππα.

Baynham, M. (2002). *Πρακτικές Γραμματισμού,* μετ. Μ. Αραποπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Elliott, St.. Thomas, R. Kratochwill, J., Littlefield and Travers, J. F. (2008). *Εκπαιδευτική Ψυχολογία,* μετ. Μ. Σόλμαν και Καλύβα, Φ. Αθήνα: Gutenberg.

Fink, L.D. (2003). *Creating Significant Learning Experiences.* Jossey Bass: a Willey Imprint.

Foulin, J.N. & S., Mouchon (2002). *Εκπαιδευτική Ψυχολογία,* μετ. Μ. Φανιουδάκη. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Harvey, D. (2009). *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας,* μετ. Ε. Αστερίου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ζήρας, Α. (2007). Η περιπλάνηση στον Καζαντζάκη ως φιλοσοφικός και λογοτεχνικός μύθος, *Νέα Εστία, τευχ. 1806, 1200-1203.*

Καζαντζάκης, Ν. (2009). *Ταξιδεύοντας. Ισπανία.* Αθήνα: Καζαντζάκη.

Κακριδής, Φ.Ι. (2007). Για την αρχαιογνωσία του Νίκου Καζαντζάκη, *Νέα Εστία, τευχ. 1806, 1107-1113.*

Ματσαγγούρας, Η. (2003). *Η Διαθεματικότητα στη σχολική γνώση.* Αθήνα: Γρηγόρης.

Ματσαγγούρας, Η. (2007). *Σχολικός εγγραμματισμός. Λειτουργικός, κριτικός, επιστημονικός.* Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2003). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών. Αθήνα.

Πασχαλίδης, Γ. (2002). Γενικές αρχές του προγράμματος. Στο Αποστολίδου, Β., Καπλάνη, Β., Χοντολίδου, Ε. (Επιμ.). *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο.....* Αθήνα: τυπωθήτω, 21-37.

Πεσκετζή, Μ.Κ. (2002). Η διδασκαλία της λογοτεχνίας ανάμεσα στη λογοτεχνική κριτική και την παιδαγωγική πράξη. *Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 29, 30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2002.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 610-615.

Προκοπίου, Μ. Δ. (2014). Νίκος Καζαντζάκης, Ταξιδεύοντας. Αίγυπτος. Ποικίλες ερμηνευτικές είσοδοι. Μεταπτυχιακή εργασία. Προσβάσιμο στο: ikee.lib.auth.gr/record/135970?ln=e [προσπέλαση στις 10-8-2017].

Slavin, L. & E., Robert (2007). *Εκπαιδευτική Ψυχολογία. Θεωρία και Πράξη,* μετ. Ε. Εκκεκάκη. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Smith, Ph. (2006). *Πολιτισμική Θεωρία. Μια εισαγωγή,* μετ. Α. Κατσίκερος. Αθήνα: εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ.

Φρυδάκη, Ευ. (2009). *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και της μετανεωτερικής σκέψης.* Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.

Χοντολίδου, Ε. (2002). Παιδαγωγικές αρχές του προγράμματος. Στο Αποστολίδου, Β., Καπλάνη, Β., Χοντολίδου, Ε. (Επιμ.). *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο.....* Αθήνα: τυπωθήτω, 37-67.

2Α2 - ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Αικατερίνη Γαλώνη

Σενάριο διδασκαλίας: *Μια Κυριακή στην Κνωσό*

Η παρούσα διδακτική πρόταση αφορά στο απόσπασμα με τίτλο «Μια Κυριακή στην Κνωσό», από την «Αναφορά στον Γκρέκο» (Καζαντζάκης Ν., 1964), το οποίο βρίσκεται στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Γυμνασίου (Γαραντούδης Ε.-Χατζηδημητρίου Σ.-Μέντη Θ., 2008).

Η διδακτική αυτή πρόταση εφαρμόστηκε, τα τελευταία σχολικά έτη, στους μαθητές του Εκκλησιαστικού Γυμνασίου Νεάπολης, ενός από τα επτά Εκκλησιαστικά Γυμνάσια, που υπάρχουν σήμερα στην Ελληνική Επικράτεια (Αλμπανάκη Ξ., 2016). Οι μαθητές του Εκκλησιαστικού Γυμνασίου Νεάπολης, στην πλειονότητά τους, δεν συνηθίζουν να διαβάζουν κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη, λόγω παγιωμένων αντιλήψεων, που σχετίζονται με τις υφιστάμενες απόψεις γύρω από τη θρησκευτικότητά του (Νανάκης Α., 2008). Επομένως, ένας από τους πρωταρχικούς στόχους για την εφαρμογή της πρότασης είναι, κάθε φορά, όχι, βέβαια, η διαλεύκανση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του συγγραφέα (Darren J.N. Middleton- Peter Bien (eds),1996) αλλά η αντιστροφή, όσο είναι δυνατόν, της προκατάληψης, γύρω από το πρόσωπό του.
Πέρα από τον ειδικό αυτό σκοπό, τον άμεσα συνδεδεμένο με τη φυσιογνωμία του σχολείου, ειδικότεροι γνωστικοί στόχοι (Γαραντούδης Ε. -Χατζηδημητρίου Σ.-Μέντη Θ.) είναι τα παιδιά να κατανοήσουν τη διαχρονική αξία των μνημείων του παρελθόντος για μας τους Έλληνες και τους ξένους, να εξετάσουν την έννοια του πολιτισμού ως συνδετικού κρίκου, ανάμεσα σε διαφορετικούς ανθρώπους, έθνη, θρησκείες και αντιλήψεις, να προσεγγίσουν, μέσα από τη μελέτη ενός λογοτεχνικού κειμένου, το μακρινό, για τη Θεσσαλονίκη, αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού. Όσον αφορά στον ίδιο το Νίκο Καζαντζάκη, οι μαθητές καλούνται να μελετήσουν τη ζωή και το έργο του, να εξετάσουν τις απόψεις του, να αναζητήσουν στοιχεία της προσωπικότητάς του, μέσα στο υπό εξέταση κείμενο, να αναδείξουν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων τους, τις γλωσσικές και υφολογικές ιδιαιτερότητές του.

Στους μαθησιακούς στόχους εντάσσεται η προσπάθεια να εξοικειωθούν τα παιδιά, με τη χρήση των Η/Υ, στην αναζήτηση και αξιολόγηση των πληροφοριών, που παίρνουν από το διαδίκτυο, να αποκτήσουν θετική στάση για τις νέες τεχνολογίες, να τις αναγνωρίσουν ως μέσο, που παρέχει δυνατότητες στο χρήστη και δεν είναι απλά ένα παιχνίδι, να καλλιεργήσουν τη συνεργατικότητα, μέσα στη σχολική τάξη αλλά και έξω από αυτήν, και, τέλος, να ασκηθούν στη δημιουργική γραφή (Ράπτης Α., 2010).

Το σενάριό μας εφαρμόζεται σε τέσσερις διδακτικές ώρες, στο εργαστήριο πληροφορικής. Ως εκπαιδευτικό υλικό χρησιμοποιούνται τα σχολικά εγχειρίδια των Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β΄ Γυμνασίου (Γαραντούδης Ε.-Χατζηδημητρίου Σ. -Μέντη Θ., 2008), η Αρχαία Ιστορία της Α΄ Γυμνασίου (Κατσουλάκος Θ.-Κοκκορού Αλευρά Γ.-Σκουλάκος Β., 2009) και η Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄-Β΄-Γ΄ Γυμνασίου (Αθανασόπουλος Ε.-Κοκκινάκη Ε.-Μπίστα Π.). Επιτρέπεται, επίσης, η πρόσβαση των μαθητών σε συγκεκριμένες ιστοσελίδες, ενώ τους δίδονται φωτοτυπημένα φύλλα εργασίας, που προϋπάρχουν έτοιμα. Η όλη διδασκαλία ξεκινά από την ανάγνωση του αποσπάσματος. Στη συνέχεια, ζητείται από τα παιδιά να προτείνουν, με τη μορφή του καταιγισμού των ιδεών (Λειβαδάρος Ν., 2017), θέματα, σχετικά με το κείμενο, τα οποία καταγράφονται στον πίνακα. Από αυτά επιλέγονται έξι: ο βίος και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, η Κνωσός, άλλοι αρχαίοι πολιτισμοί, οι απόψεις του Νίκου Καζαντζάκη, η γλώσσα και το ύφος του, ο πολιτισμός ως συνδετικός κρίκος.

Κατόπιν οι μαθητές θα χωρισθούν σε ομάδες των τεσσάρων ατόμων και θα επιλέξουν, ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις δυνατότητές τους, το θέμα, με το οποίο θα ασχοληθούν στη συνέχεια. Βασική προϋπόθεση να γίνει πραγμάτευση όλων των αντικειμένων. Τα παιδιά αναλαμβάνουν μέσα στην ομάδα το καθένα το ρόλο του: ένας επικεφαλής, ένας γραμματέας, δύο χειριστές ηλεκτρονικών υπολογιστών, ρόλους, που, στην πορεία της διδασκαλίας, είναι δυνατόν να αλλάξουν, εάν οι μαθητές το θεωρούν προσφορότερο για την εργασία τους. Ο διδάσκων κατέχει ρόλο καθοδηγητικό, υποκινητικό, εμψυχωτικό (Ματσαγγούρας Η., 2008).

Η πρώτη ομάδα θα ασχοληθεί με το «βίο και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη». Τα παιδιά, πέρα από όσα γράφονται για το Νίκο Καζαντζάκη στην Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄-Β΄-Γ΄ Γυμνασίου (Αθανασόπουλος Ε.-Κοκκινάκη Ε.-Μπίστα Π.), καλούνται να μελετήσουν το θέμα τους και μέσα από τις ιστοσελίδες του Μουσείου Καζαντζάκη και του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Στη συνέχεια, θα συμπληρώσουν μια σειρά φύλλων εργασίας. Η συμπλήρωση των στοιχείων θα γίνεται άλλοτε ηλεκτρονικά και άλλοτε εγγράφως, κάποτε επιγραμματικά και κάποτε περισσότερο αναλυτικά ή με συλλογή οπτικού υλικού. Πιο συγκεκριμένα, ζητείται από τους μαθητές: να καταγράψουν τους βασικούς σταθμούς της ζωής του Νίκου Καζαντζάκη, να αναφέρουν τα πρόσωπα, με τα οποία συνδέθηκε, κατά τη διάρκεια της ζωής του, να προσδιορίσουν τους τόπους, στους οποίους έζησε ή επισκέφτηκε, να βρουν τίτλους έργων του, που, κατά την κρίση τους, έχουν ιστορικό περιεχόμενο. Για τα έργα αυτά θα πρέπει επίσης να δώσουν συμπληρωματικά στοιχεία, όπως για το είδος τους (εάν πρόκειται για μυθιστόρημα, ταξιδιωτικό, θέατρο, ποίημα, δοκίμιο, μετάφραση) καθώς και την ιστορική εποχή, στην οποία αναφέρονται. Σχετικά με το προς μελέτη κείμενο, οι μαθητές καλούνται να εντοπίσουν μέσα σε αυτό δύο σημεία, στα οποία, κατά τη γνώμη τους, ο Νίκος Καζαντζάκης αυτοβιογραφείται. Από οπτικό υλικό τα παιδιά θα μαζέψουν φωτογραφίες του Νίκου Καζαντζάκη, στις διάφορες φάσεις της ζωής του, γράφοντας, κάτω από την κάθε μια, και τη σχετική επεξηγηματική λεζάντα, θα βρουν τέσσερα εξώφυλλα έργων του, που έχουν μεταφραστεί σε άλλες γλώσσες και θα αιτιολογήσουν, με εικόνες, την απήχησή του στην τέχνη.

Θέμα της δεύτερης ομάδας η «Κνωσός». Τα παιδιά θα συλλέξουν τις πληροφορίες τους από την Ιστορία της Α΄ Γυμνασίου (Κατσουλάκος Θ. -Κοκκορού Αλευρά Γ. -Σκουλάκος Β. 2009), όπου θα μελετήσουν τις σχετικές με το Μινωικό πολιτισμό σελίδες, και από τις ιστοσελίδες του Υπουργείου Πολιτισμού, των εκδόσεων Καίρατος, του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού και από άλλες, που θα εντοπίσουν, μέσω μηχανών αναζήτησης (π.χ. της google). Αρχικά οι μαθητές θα πρέπει να συμπληρώσουν επιγραμματικά ένα χρονολογικό πίνακα, σχετικό με την ιστορία της Κνωσού από την 7η χιλιετία π.Χ έως τον 20ο αι. μ.Χ., και να περιγράψουν το παλάτι της Κνωσού ως προς την αρχιτεκτονική, τον διάκοσμο και τα ευρήματα.
Στη συνέχεια, θα συνδυάσουν τις πληροφορίες για το ανάκτορο με όσα αναφέρονται στο κείμενο του Νίκου Καζαντζάκη, σχολιάζοντας εάν ο συγγραφέας στηρίζεται στην πραγματικότητα ή όσα λέει είναι αποκύημα της φαντασίας του. Τα παιδιά αρέσκονται, ιδιαίτερα, να αναζητούν εικόνες για την Κνωσό, που θα επεξηγούν, θα «ντύνουν» το υπό μελέτη απόσπασμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εικόνες, που επιλέγουν, σχετίζονται καθαρά με τον αρχαιολογικό χώρο, για παράδειγμα, την αυλή, τις αποθήκες, το θέατρο, ή αφορούν στον περιβάλλοντα χώρο. Οι μαθητές συνδυάζουν, επίσης, πολύ καλά γεγονότα με αρχαιολογικά ευρήματα (**εικόνες 1-5**).

Η τρίτη ομάδα εργασίας θα μελετήσει τους «αρχαίους Αιγύπτιους και Ασσύριους». Πηγές της θα είναι η Ιστορία της Α΄ Γυμνασίου (Κατσουλάκος Θ.-Κοκκορού Αλευρά Γ. -Σκουλάκος Β. 2009), τα σχετικά κεφάλαια καθώς και οι ιστοσελίδες της Wikipedia και άλλες, που θα βρουν στο google. Αντίστοιχα με τις παραπάνω ομάδες, θα δοθούν και σε αυτήν φύλλα εργασίας, όπου οι μαθητές θα μαζέψουν πληροφορίες, σχετικά με το χρόνο ακμής του Αιγυπτιακού και Ασσυριακού πολιτισμού, θα καταγράψουν τις ιδέες, την τέχνη, την κοινωνική τους οργάνωση, τη θρησκεία τους (δίνοντας τρία σημεία μόνο για τον κάθε τομέα), θα επεξηγήσουν την ιδιαιτερότητα του μινωικού πολιτισμού, συγκρίνοντας όσα έχουν συλλέξει για τους άλλους πολιτισμούς με αυτά που αναφέρονται στο κείμενο του Νίκου Καζαντζάκη και τέλος θα τεκμηριώσουν, με σχετικό φωτογραφικό υλικό, μια συγκεκριμένη πρόταση του κειμένου: «Τα τεράστια, ασάλευτα αιγυπτιακά ή ασσυριακά αγάλματα, έγιναν εδώ, στην Κρήτη, μικρά, χαριτωμένα, το σώμα κινήθηκε, το στόμα χαμογέλασε και το πρόσωπο και το μπόι του θεού πήρε το πρόσωπο και το μπόι του ανθρώπου». Το αποτέλεσμα μάλλον δικαιώνει τα παιδιά (**εικόνες 6-15**).

Η τέταρτη ομάδα θα ασχοληθεί με τις «απόψεις του Νίκου Καζαντζάκη». Θα μελετήσει την Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄-Β΄-Γ΄ Γυμνασίου (Αθανασόπουλος Ε.-Κοκκινάκη Ε.-Μπίστα Π.) καθώς και τις ιστοσελίδες της Βικιφθέγματα, του λεξικού παραθεμάτων από το Σπουδαστήριο του Νέου Ελληνισμού και του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Τα παιδιά θα καταγράψουν επιγραμματικά και θα σχολιάσουν δύο απόψεις του Νίκου Καζαντζάκη για κάθε ένα από τα θέματα: θρησκεία, πατρίδα, ελευθερία, έρωτας, εργασία, αγώνας, ζωή, θάνατος. Στη συνέχεια, οφείλουν να εντοπίσουν και στο προς μελέτη κείμενο αντίστοιχες απόψεις του συγγραφέα για τα ίδια θέματα (εάν υπάρχουν). Τέλος, η ομάδα θα επεξεργασθεί μια σειρά ακουστικών ντοκουμέντων. Από το απόσπασμα της Έλλης Αλεξίου (Ιστοσελίδα Ιστορικού Μουσείου Κρήτης) οι μαθητές θα σχολιάσουν τις απόψεις, που είχε ο συγγραφέας ως παιδί, θα τεκμηριώσουν εάν είναι σωστές και εάν τις δικαίωσε, μέσα από το έργο του. Ακούγοντας, τέλος, τον ίδιο το Νίκο Καζαντζάκη να μιλά για την Κρήτη και την Ελλάδα (Ιστοσελίδα Ιστορικού Μουσείου Κρήτης), θα προσπαθήσουν να εξακριβώσουν εάν οι θέσεις του για την ελληνική ύπαιθρο εμφανίζονται και στο συγκεκριμένο προς πραγμάτευση κείμενο.

Θέμα της πέμπτης ομάδας «η γλώσσα και το ύφος του Νίκου Καζαντζάκη». Ελάχιστα βοηθά εδώ η Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄-Β΄-Γ΄ Γυμνασίου (Αθανασόπουλος Ε. -Κοκκινάκη Ε. -Μπίστα Π.). Περισσότερο οι μαθητές βοηθούνται από τις ιστοσελίδες του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, της Διαδικτυακής Βιβλιοθήκης της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Μυριόβιβλος», της Πύλης για την Ελληνική Γλώσσα και του Σπουδαστηρίου Νέου Ελληνισμού. Μέσα από τις ιστοσελίδες αυτές, τα παιδιά θα μελετήσουν δύο παράλληλα κείμενα, ένα από το «Αναφορά στον Γκρέκο» (Ιστοσελίδα της Διαδικτυακής Βιβλιοθήκης της Εκκλησίας της Ελλάδος, Μυριόβιβλος) και ένα από το «Μέγας Αλέξανδρος» (Ιστοσελίδα του Σπουδαστηρίου του Νέου Ελληνισμού) και θα εντοπίσουν, μέσα σε αυτά, δέκα τουλάχιστον λέξεις, που πιστεύουν ότι χαρακτηρίζουν τη γλώσσα του Νίκου Καζαντζάκη. Με τη βοήθεια των ηλεκτρονικών λεξικών της Πύλης για την Ελληνική γλώσσα, θα ψάξουν πληροφορίες για συγκεκριμένες λέξεις τού προς εξέταση κειμένου (ιστορία της λέξης, ετυμολογία, σημασία της σε διαφορετικά περιβάλλοντα, όπως ο καθημερινός λόγος και λογοτεχνικά κείμενα άλλων συγγραφέων, συνώνυμα). Στο σημείο αυτό, οι μαθητές θα κληθούν να απαντήσουν, ηλεκτρονικά, σε ερωτήσεις αντιστοίχισης λέξεων, σε ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής, κάποιες από τις οποίες είναι δυνατόν να αφορούν σε σχήματα λόγου, να καταγράψουν διαφορετικές σημασίες της ίδιας λέξης, να λύσουν ένα μικρό σταυρόλεξο. Τελευταία εργασία της ομάδας είναι να μελετήσει το κείμενο του Σ. Ν. Φιλιππίδη «Λαϊκότροπα στοιχεία στα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη» (Ιστοσελίδα του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης) και να προσπαθήσει να εντοπίσει αντίστοιχα παραδείγματα στο προς εξέταση απόσπασμα.

Η έκτη και τελευταία ομάδα θα ασχοληθεί με το θέμα «ο πολιτισμός ως συνδετικός κρίκος». Θα αντλήσει το υλικό της αποκλειστικά από ιστοσελίδες. Από τη Wikipedia, τον παλαιό ιστότοπο του ηλεκτρονικού περιοδικού του Δικτύου Αιγαίου, Εύπλοια, τη Διαδικτυακή Βιβλιοθήκη της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Μυριόβιβλος» και τον κατάλογο βιβλίων για την ελληνική λογοτεχνία, την ιστορία και τον πολιτισμό του Εργαστηρίου Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών του Παιδαγωγικού Τμήματος του Πανεπιστημίου της Κρήτης. Παλαιότερα, βέβαια, η συγκεκριμένη ομάδα βοηθιούνταν, ιδιαίτερα, από τον ιστότοπο, που είχε δημιουργήσει το Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών, μαζί με το Μετσόβιο Πολυτεχνείο, υπό την καθοδήγηση της καθηγήτριας Άντας Κατσίκη-Γκίβαλου, που πλέον δεν διατίθεται.
Στα φύλλα εργασίας τους, οι μαθητές θα καταγράψουν, επιγραμματικά, ονόματα, εθνικότητες περιηγητών, χρονολογία, τόπους περιήγησης καθώς και τη συμβολή τους στον πολιτισμό. Κατόπιν θα αιτιολογήσουν εάν ο αβάς Μυνιέ είναι ή όχι ένας περιηγητής. Στη συνέχεια, με βάση το προς εξέταση κείμενο και το παράλληλο «Στα Καρούλια» (Ιστοσελίδα της Διαδικτυακής Βιβλιοθήκης της Εκκλησίας της Ελλάδος, Μυριόβιβλος), θα εξετάσουν εάν ο Νίκος Καζαντζάκης φέρει ή όχι τα χαρακτηριστικά του περιηγητή. Τέλος, θα ψάξουν ονόματα νεοελλήνων συγγραφέων και τίτλους έργων, σχετικών με την ταξιδιωτική λογοτεχνία και θα αναφέρουν, ονομαστικά, τις περιοχές, που περιγράφονται σε αυτά τα κείμενα.
Μετά το πέρας εργασίας της κάθε ομάδας χωριστά, θα παρουσιασθούν τα συμπεράσματα στην τάξη. Ακολουθεί αξιολόγηση του υλικού.

Το παραπάνω σενάριο, γενικά, αρέσει στους μαθητές, παρ' όλες τις δυσκολίες που συναντούν, κατά την υλοποίησή του. Θεωρούμε δε ότι, εν πολλοίς, αναθεωρούν αρκετά και τις όποιες επιφυλάξεις τους για το συγγραφέα. Απόδειξη ότι, κατά καιρούς, κάποιοι έδειξαν ενδιαφέρον και διάβασαν ολοκληρωμένα τα παιδικά μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη «Μέγας Αλέξανδρος» και «Στα Παλάτια της Κνωσού».

εικόνα 1
Να η μεγάλη βασιλικιά αυλή, 60 μέτρα πλάτος, 29 μάκρος...

εικόνα 2
...να οι αποθήκες με τα θεόρατα ξομπλιαστά πιθάρια...

εικόνα 3
Ξηγούσα τα λόγια του φύλακα... κι αυτός είχε καρφώσει τα μάτια του στα πέτρινα σκαλοπάτια του θεάτρου...

εικόνα 4
Δεξόζερβά μου αμπέλια και ελιές...

εικόνα 5
Δυο περιστέρια πέταξαν από πάνω μας και κάθισαν σε μια κολόνα...

εικόνα 6
Τα τεράστια...

εικόνα 7
ασάλευτα αιγυπτιακά

εικόνα 8
ή ασσυριακά αγάλματα

εικόνα 9
έγιναν εδώ στην Κρήτη,...

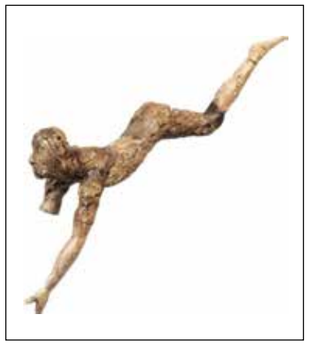

εικόνα 10
μικρά, χαριτωμένα...

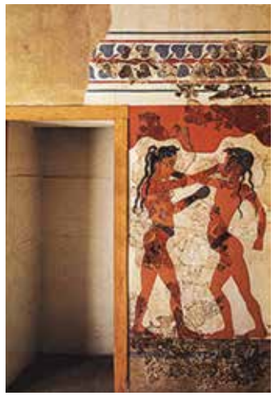

εικόνα 11
το σώμα...

εικόνα 12
κινήθηκε,...

εικόνα 13
το στόμα χαμογέλασε,...

εικόνα 14
και το πρόσωπο και το μπόι του θεού...

εικόνα 15
πήρε το πρόσωπο και το μπόι του ανθρώπου...

Βιβλιογραφία

Darren J.N. Middleton- Peter Bien (eds) (1996), *God's Struggler: Religion in the writings of Nikos Kazantzakis,* Mercer Univ. Press, Macon, Georgia.

Αθανασόπουλος Ε. -Κοκκινάκη Ε. -Μπίστα Π., *Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄-Β΄-Γ΄ Γυμνασίου,* ΙΤΥΕ-Διόφαντος, (διαθέσιμο ebooks.edu.gr/new/classcoursespdf.php?classcode=DSGYM-A, προσπέλαση 20/2/2018).

Αλμπανάκη Ξ. (2016), *Το θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα και σε κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης,* ανέκδ. διδ. διατρ, ΑΠΘ.

Γαραντούδης Ε. -Χατζηδημητρίου Σ. -Μέντη Θ., Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Γυμνασίου-Βιβλίο Εκπαιδευτικού, ΙΤΥΕ-Διόφαντος (διαθέσιμο ebooks.edu.gr/new/classcoursespdf.php?classcode=DSGYM-B, προσπέλαση 20/2/2018).

Γαραντούδης Ε. -Χατζηδημητρίου Σ. -Μέντη Θ. (2008), *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Γυμνασίου,* ΙΤΥΕ-Διόφαντος.

Ιστοσελίδα της Βικιφθέγματα: el.wikiquote.org/wiki (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα της Διαδικτυακής Βιβλιοθήκης της Εκκλησίας της Ελλάδος Μυριόβιβλος: www.myriobiblos.gr/texts (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα της Πύλης για την Ελληνική γλώσσα: www.greek-language.gr (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα του Εργαστηρίου Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών του Παιδαγωγικού Τμήματος του Πανεπιστημίου της Κρήτης: http://www.ediamme.edc.uoc.gr/diaspora/index.php?option=com_content&view=article&id=249:katalogos-biblion-gia-tin-elliniki-paidiki-logotexnia&catid=136&Itemid=655&lang=el (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα του ηλεκτρονικού περιοδικού Εύπλοια: http://old.eyploia.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=378 (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού: www.ime.gr/chronos/02/crete/gr (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης: www.historical-museum.gr (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα του Μουσείου Καζαντζάκη: www.kazantzaki.gr (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα του Σπουδαστηρίου του Νέου Ελληνισμού: www.snhell.gr (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα του Υπουργείου Πολιτισμού: odysseus.culture.gr (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστοσελίδα των εκδόσεων Καίρατος: www.kairatos.com.gr/palaceknossos.html (προσπέλαση στις 18/10/2017).

Ιστότοπος του Παιδαγωγικού τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών: www.cc.uoa.gr/ptde/epet/index.html

Καζαντζάκης Ν. (1964), *Αναφορά στον Γκρέκο,* Αθήνα, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Κατσουλάκος Θ. -Κοκκορού Αλευρά Γ. -Σκουλάκος Β. (2009), Αρχαία Ιστορία Α΄ Γυμνασίου, ΙΤΥΕ-Διόφαντος.

Λειβαδάρος Ν. (2017), *Εκπαιδευτικές τεχνικές εκπαίδευσης ενηλίκων που ενισχύουν την ενεργητική συμμετοχή,* Διπλωματική εργασία, ΕΑΠ.

Ματσαγγούρας Η. (2008), Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση, Αθήνα: Γρηγόρη.

Νανάκης Α. (2008), Η εκκλησία και ο Νίκος Καζαντζάκης. Ο μύθος για τον αφορισμό και την κηδεία του, *Αντί* 911-912, περίοδος Β΄, 52-56.

Ράπτης Α. (2010), *Μάθηση και διδασκαλία στην εποχή της πληροφορικής,* Αθήνα.

Ερωφίλη Σταματάκη
Αικατερίνη Ζωγραφιστού
Ζαχαρίας Καραταράκης

Η παιδαγωγική αξία της ποίησης του Νίκου Καζαντζάκη. Η διδασκαλία της Τερτσίνας *Ο ΓΚΡΕΚΟ* σε μαθητές Λυκείου. Μελέτη περίπτωσης

Εισαγωγή

Αποφασίσαμε να συμμετέχουμε στο συνέδριο «Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην εκπαίδευση» με την ελπίδα ότι θα καταφέρουμε να απαντήσουμε έστω και μερικώς, σε ένα ερώτημα, που για πολλά χρόνια θέτουμε στους εαυτούς μας ως εκπαιδευτικοί. Γιατί δεν έχουμε περισσότερο Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση; Αυτή είναι η θέση, που ταιριάζει σε ένα τόσο μεγάλο ποιητή και πεζογράφο; Θα μπορούσε να διδαχθεί σε μαθητές Λυκείου και τι θα είχε να πει σε μια γενιά νέων, που διαμορφώνεται την εποχή της εικόνας και της ταχύτητας, του διαδικτύου και ζει σε μια κοινωνία, που γίνεται όλο και περισσότερο παγκόσμια;

Η πρόταση να διδαχθεί η Τερτσίνα *Ο Γκρέκο* ήταν του συναδέλφου Ζαχαρία Καραταράκη, ο οποίος, ως πρόεδρος της πολιτιστικής επιτροπής του Δήμου Ηρακλείου το 1993, είχε προτείνει στο Δημοτικό Συμβούλιο να ανατεθεί στο Διευθυντή της χορωδίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Διδάκτορα Φιλοσοφίας και Συνθέτη κ. Α. Βασιλάκη να αναλάβει τη μελοποίηση του έργου. Εκείνος επέλεξε 5 Τερτσίνες, μεταξύ των οποίων *Ο Γκρέκο,* και δόθηκε μια παράσταση το 1993, στο Θεατρικό Σταθμό Ηρακλείου.[1]

Ο ίδιος ο Καζαντζάκης πάντα έγραφε ποίηση· θεωρούσε τον εαυτό του ποιητή και τα πεζογραφικά του έργα ως πάρεργο (Πρεβελάκης, 1984). Κρίναμε, λοιπόν, ότι έπρεπε να επιλέξουμε για διδασκαλία ένα ποίημα, επειδή δεν προβλέπεται η διδασκαλία της ποίησης του Καζαντζάκη στα σχολικά προγράμματα. Από τα ποιητικά του έργα κανένα δεν προσφέρεται, ούτε η Οδύσσεια, ένα έργο τεράστιο σε έκταση, παρά μόνο αποσπασματικά, ούτε οι τραγωδίες. Μόνο, ίσως, μία από τις *Τερτσίνες* (Καζαντζάκης, 1960).
Τα έργα του Νίκου Καζαντζάκη έχουν δυσκολίες και στη γλώσσα και στο καθαρά νοηματικό επίπεδο· χρησιμοποιεί λέξεις ιδιωματικές, επινοεί νέες, διακρίνεται για την αγωνία της έκφρασης. Άλλωστε, στα χρόνια του η δημοτική δεν έχει ακόμα διαμορφωθεί. Εκείνος και πολλοί άλλοι από τη γενιά του Παλαμά δίδουν τη μάχη τους (Beaton, 1996).

Τα 21 ποιήματα, που αποτελούν τη συλλογή Τερτσίνες, γράφονται σε μια στιγμή ώριμης ποιητικής δημιουργίας του Καζαντζάκη, από τον Οκτώβριο του 1932 ως τον Ιούλιο του 1937, παρόλο που ως το 1936 δεν θα δημοσιεύσει παρά μονάχα 11 από αυτές (Βαγενάς, 2007). Για τη σύνθεσή τους, εμπνέεται από τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, που ξεκίνησε να μεταφράζει το 1932 και δημοσίευσε το 1934. Η πολύ αυστηρή ποιητική οργάνωση και το μέτρο, που ο Φλωρεντινός Ποιητής έχει επινοήσει για τη συγγραφή της, τον έχει γοητεύσει.
Στις Τερτσίνες, τις ιταλικού, δηλαδή, τύπου τρίστιχες στροφές (terza rima), ομοιοκαταληκτούν ο πρώτος και ο τρίτος στίχος και ο δεύτερος σχηματίζει ομοιοκαταληξία με τον πρώτο και τον τρίτο στίχο της επόμενης στροφής, ενώ κάθε στίχος είναι σύνθεση σε ιαμβικό ενδεκασύλλαβο (Φιλιππίδης, 2016).

Ο Καζαντζάκης αφιερώνει τις Τερτσίνες του στις «ψυχές που έθρεψαν την ψυχή του» και, έχοντας απόλυτη συναίσθηση της δυσκολίας των ποιημάτων του, εκφράζει τη βεβαιότητα, στο σύντομο πρόλογο, που συνοδεύει την έκδοση τους, ότι οι αναγνώστες τους θα είναι λιγοστοί (Καζαντζάκης, 1960).

Από το χώρο του πνεύματος αφιερώνει το πρώτο κάντο στο Δάντη, όπου δίνει ποιητικά και τον ορισμό της τερτσίνας (Καζαντζάκης, 1960: σσ. 99-106, στίχοι 127-132).

[1] Στην προφορική εισήγησή μας στο Συνέδριο, παρακολουθήσαμε ένα μικρό κομμάτι τριών λεπτών από την παράσταση αυτή.

«Ρίμες πλεκτές, σκληρό ακολουθώντας νόμο,
τρεις τρεις, σφιχτά σοφίλιαζαν σαν πέτρες κ' οι στοχασμοί,
στου νου τον οικοδόμο
πιστοί, κολόνες σκώνονται συδέτρες
κ' αρμονικές φωνές μες το σκοτάδι
τη λειτουργιά κυβέρνουν νομοθέτρες»

Ακολουθούν κάντο στο Σαίξπηρ, στο Λεονάρδο (ντα Βίντσι), στον Γκρέκο και στο Νίτσε. Ο Γκρέκο ήταν ο πρόγονος, στον οποίο αισθάνθηκε ο Καζαντζάκης την ανάγκη να κάνει τον απολογισμό ζωής του. «Φωνάζω τη μνήμη να θυμηθεί, περμαζώνω από τον αέρα τη ζωή μου, στέκουμαι σα στρατιώτης μπροστά στο στρατηγό και κάνω την αναφορά μου στον Γκρέκο, γιατί αυτός είναι ζυμωμένος από το ίδιο κρητικό χώμα με μένα και καλύτερα απ' όλους τους αγωνιστές, που ζουν ή που έχουν ζήσει, μπορεί να με νοιώσει. Δεν αφήκε κι αυτός την ίδια κόκκινη γραμμή απάνω στις πέτρες;» (Καζαντζάκης, 1962: 16). Βέβαια, οι αναφορές του Καζαντζάκη στον Γκρέκο δεν περιορίζονται μόνο στην *Αναφορά* και στην *Τερτσίνα Γκρέκο.* Υπάρχουν αναφορές στο ζωγράφο και στο *Ταξιδεύοντας Ισπανία,* στο *Τετρακόσια Γράμματα στον Πρεβελάκη* και στο *Νίκος Καζαντζάκης ο Ασυμβίβαστος* της Ελένης Σαμίου (Γιατρομανωλάκης, 2014).

Η Τερτσίνα «Ο Γκρέκο» γράφτηκε δεύτερη χρονολογικά (μετά από αυτήν του Δάντη) ανάμεσα στις 23 Μαρτίου και τις 5 Απριλίου του 1933, στο Παρίσι. Γράφει σχετικά στον Πρεβελάκη, στο γράμμα της 15ης Μαρτίου 1933 «Ωστόσο δουλεύω στο νου μου το canto του Greco, βρίσκω σκόρπιους στίχους, μα θ' αργήσω να το αρχίξω. Θα 'ναι κι αυτό σε τερτσίνες. Τέλεια φόρμα, γιατί μου δίνει πολλές δυσκολίες˙ οι ρίμες στριμώγνουν, οδηγούν, εμποδίζουν, είναι μεγάλο βάσανο» (Πρεβελάκης, 1984: 375).

Ο τρόπος διδασκαλίας, που ακολούθησε η Λυκειάρχης-Φιλόλογος κυρία Ερωφίλη Σταματάκη, η οποία δίδαξε την τερτσίνα στους μαθητές της, θα παρατεθεί λεπτομερέστερα στη συνέχεια.

Σε αυτό το σημείο, θα αναφέρουμε, μόνο, τους λόγους για τους οποίους συμφωνήσαμε και οι τρεις εισηγητές στην επιλογή του συγκεκριμένου κάντο: 1) Διότι τίθεται το διαχρονικό ερώτημα της σχέσης τέχνης και εξουσίας. 2) Διότι διατυπώνεται η νοσταλγία προς την πατρίδα. 3) Διότι προσφέρεται για διαθεματική προσέγγιση Ποίησης-Ζωγραφικής. 4) Διότι υπάρχουν στο ποίημα οι προβληματισμοί του Καζαντζάκη για τα παντοτινά ερωτήματα, που απασχολούν τον άνθρωπο, όπως το χρέος, η ευθύνη, η ελευθερία. Θέματα, που μπορούν να δώσουν πολλαπλά ερεθίσματα για γόνιμες πνευματικές αναζητήσεις των μαθητών.

Η διδασκαλία του ποιήματος

Ο χρόνος, που αφιερώθηκε στη διδασκαλία του ποιήματος, ήταν έξι διδακτικές ώρες, σε τμήμα της Α' τάξης του 6ου ΓΕΛ Ηρακλείου. Ο αριθμός των μαθητών, που παρακολούθησαν το μάθημα, ήταν δεκαεννέα και δεκαέξι από αυτούς απάντησαν (την ημέρα, που δόθηκε το ερωτηματολόγιο, τρεις μαθητές ήταν απόντες).

Η διδασκαλία επικεντρώθηκε στο συσχετισμό της ποίησης και της ζωγραφικής. Οι μαθητές την παρακολούθησαν, με τη βοήθεια οπτικοακουστικού υλικού. Ως πρώτη γνωριμία με τον Καζαντζάκη είδαν βίντεο, με βασικά αποσπάσματα από τη ζωή και το έργο του και, στη συνέχεια, παρακολούθησαν μάθημα για τον Καζαντζάκη ως ποιητή (Πολίτης, 2004), προκειμένου να αποτελέσει η συζήτηση αυτή εισαγωγή στο κυρίως θέμα, την επεξήγηση, δηλαδή, του ποιητικού είδους Τερτσίνα και των χαρακτηριστικών του και να ακολουθήσει η διδασκαλία της Τερτσίνας «Ο Γκρέκο». Στη συνέχεια, προβλήθηκε στους μαθητές βίντεο για τη ζωή και την τέχνη του ζωγράφου και στην κατ' οίκον μελέτη είχαν στη διάθεσή τους φωτοτυπημένο υλικό με την εργοβιογραφία του Νίκου Καζαντζάκη (Γεωργουσόπουλος, Ζήρας, Στεριόπουλος) και τη βιογραφία του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου.[2]

[2] Οι πληροφορίες για τη ζωή του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου δόθηκαν στους μαθητές από το Χρονολόγιο του Ιστορικού Μουσείου Ηρακλείου. Επίσημος Ιστότοπος: https://www.historical-museum.gr/webapps/elgreco/xronologio.php?lang=gre

Το Μαρτύριο του Αγίου Μαυρικίου

Διαβάσαμε και επεξηγήσαμε γλωσσικά το ποίημα, ενώ παράλληλα οι μαθητές είχαν μπροστά τους αντίγραφα από το έργο **«Το Μαρτύριο του Αγίου Μαυρικίου»**, στο οποίο αναφέρεται το ποίημα και δόθηκαν όλες οι αναγκαίες επεξηγήσεις και πληροφορίες (Λαμπράκη-Πλάκα, 2014).[3] Στο θέμα της γλωσσικής εξομάλυνσης αντιμετωπίσαμε τη μεγαλύτερη δυσκολία, λόγω του γλωσσικού υλικού, που χρησιμοποιεί ο Καζαντζάκης. Το ποίημα είναι γεμάτο από σπάνιες λέξεις, όπως *αγιούπας, ακράτα, ανεμόχολος, δριμόχολος, ποβροχάρου, αποστούπι, αστροβολίδια, βρούχος, θεοκρουσμένος, κάρκανο….*, από τις οποίες κάποιες δεν χρησιμοποιούνται σήμερα, άλλες έχουν προέλευση από τη Δημοτική μας γλώσσα (π.χ. *μνημούρι*), άλλες είναι σπάνιοι νεολογισμοί, ενώ υπάρχουν και πολλές με προέλευση από την κρητική διάλεκτο, που σήμερα έχει υποστεί μεταβολές και ένας μεγάλος αριθμός όρων της είναι άγνωστος στα νέα παιδιά της Κρήτης. Έτσι, πριν την ανάγνωση του ποιήματος, μοιράστηκε στους μαθητές η ερμηνεία όλων των άγνωστων, σ' αυτούς, λέξεων και εκφράσεων.[4]

Η ιδεολογική ανάλυση του ποιήματος ανέδειξε τα σπουδαία θέματα που περιείχε:

• **Η Ελευθερία.** Ο κώδικας, που προκύπτει από το ασυμβίβαστο ήθος του ίδιου του ήρωα, ο οποίος βιώνει την ατομική του ελευθερία ως το μόνο δυνατό τρόπο ύπαρξης, συνεπώς ως μια αξία, που δεν επιδέχεται φαλκίδευση. «Η πρώτη μου λαχτάρα - γράφει στην *Αναφορά στον Γκρέκο* - στάθηκε η λευτεριά˙ η δεύτερη... η δίψα της αγιότητας. Ήρωας μαζί και άγιος, να το ανώτατο πρότυπο του ανθρώπου» (Καζαντζάκης, 1962: 86).

• **Η Κρητική ματιά του Καζαντζάκη.** Στην *Αναφορά στον Γκρέκο,* λέει ο Καζαντζάκης ότι η Κρήτη, η κρητική θέαση των πραγμάτων, «η κρητική ματιά», όπως την αποκαλεί, ήταν η καθοδηγητική δύναμη της ζωής του σε αυτή την άγρια και καταστροφική εποχή, στην οποία ζούμε ... Η κρητική ματιά - η ματιά που αντιμετωπίζει τον κίνδυνο και το θάνατο χωρίς φόβο ή ελπίδα (Καψωμένος, 2013). Έχει πολλές φορές επισημανθεί ότι οι ήρωες του Καζαντζάκη μοιάζουν μεταξύ τους. Όλοι απεικονίζονται ως μεγάλοι επαναστάτες, που αγωνίζονται εναντίον ενός εχθρικού πολιτικού, ηθικού ή θρησκευτικού περιβάλλοντος, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αντιπροσωπεύουν τον ίδιο το συγγραφέα (Kostandinides, 1984: 411, 412).

• **Η φλόγα του Καζαντζάκη.** Η πύρινη γλώσσα της φωτιάς είναι για το στοχαστή και ποιητή Νίκο Καζαντζάκη η ψυχή του ανθρώπου. Μια άποψη ηρακλείτεια για το γίγνεσθαι ως αέναο έρωτα, που στροβιλίζει στο μαγικό του ρυθμό τα πάντα κι ο καθένας είναι υποχρεωμένος να αγωνισθεί, να βγάλει το δικό του μερδικό φωτός ως κατάθεση στην ανθρωπότητα. Στις οδύνες των κατατρεγμένων κυοφορείται το νέο φως του πλανήτη (Γεωργουδής, 2017).

---

[3]...*Το Μαρτύριο του Αγίου Μαυρικίου* (1584) βρίσκεται στο παρεκκλήσι του Αγίου Λαυρεντίου, στο Εσκοριάλ. Έχει ως θέμα το μαρτύριο του Αγίου Λαυρεντίου και της Θηβαϊκής Λεγεώνας και προοριζόταν για τον βωμό του ομώνυμου παρεκκλησίου του ναού του Εσκοριάλ. Ο Άγιος Μαυρίκιος, αξιωματικός του ρωμαϊκού στρατού, οι υπαρχηγοί του (Exuperius, Canditus, Ursus, Victor) και ολόκληρη η λεγεώνα, που διοικούσε, μαρτύρησαν στην ανατολική Γαλατία, στα τέλη του 3ου αιώνα, επί αυτοκράτορα Μαξιμιανού, όταν αρνήθηκαν να θυσιάσουν στους θεούς της αυτοκρατορίας. Ο πίνακας ήταν παραγγελία του Ισπανού Βασιλιά Φιλίππου Β', μαικήνα της τέχνης και ο Γκρέκο επέλεξε να παραστήσει το μαρτύριο με ένα πολύ πρωτότυπο τρόπο... για να εντυπωσιάσει τον Ισπανό μονάρχη... αλλά το έργο δεν άρεσε στον βασιλιά... και τοποθετήθηκε τελικά στο ομώνυμο παρεκκλήσι του Εσκοριάλ, στερώντας από τον Γκρέκο τη θέση του επίσημου ζωγράφου της αυλής....

[4] Το ερμήνευμα των λέξεων έγινε από τον καθηγητή Γλωσσολογίας κ. Χριστόφορο Χαραλαμπάκη: αγιούπας (σελίδα 124, στίχος 12) =γύπας // ακράτα... φτερά (128, 127): άκρατα, πολύ μεγάλα, τεράστια // ανεμόχολος (126, 79): ξαφνικός και δυνατός άνεμος, Βλ. και δριμόχολος=τσουχτερός βοριάς // αποβροχάρης: ποβροχάρου (125, 51) «μετά τη βροχή» // αποστούπι (126,90): ό,τι απομένει από ένα (καμένο) στουπί // αστροβολίδια (125, 62): Σύγκρ. Ο φτωχούλης του Θεού: Χάθηκε σαν αστροβολίδι το βορράστρι // βρούχος (128, 141): μουγκρητό, μεγάλη βουή // θεοκρουσμένος <κρούω, κυπριακό κρούζω=καίω, θερμαίνομαι, πυρπολώ, θεοκρουσμένα στήθη. Η προταθείσα ερμηνεία «ανήσυχος θρησκευτικά» δεν αποδίδει την πραγματικότητα. Πρόκειται για αγωνιστές που διακατέχονται από ένθεο ζήλο // κάρκανο (129, 156)= ολόξερο // κράκουρα (123, 6) είναι οι απόκρημνοι βράχοι, τα κορφοβούνια // λεβρό κορμί (124, 10)=αδύναμο // λιμάρα χάρη (126, 70), λιμάρης: λιμασμένος, πολύ πεινασμένος // μερμήδισε (124, 23)=μυρμήδισε, μεταγενέστερο μυρμηκίζω «έχω φαγούρα» // μνημούρι (123,7)=ο τάφος (λέξη συχνή στο δημοτικό τραγούδι) // νηστιμάρης (124, 14)=νηστικός, // ξεσκλίδι (126, 64) κουρέλι // σεντέφι (126, 79): μάργαρο // συσηλίζω: τρεμοπαίζω. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας, Ισπανία*:... όταν ο αγέρας *συσηλίζει* απάνω από τις πέτρες. Ο κυματισμός του αέρα κατά τις μεσημεριανές ώρες όταν έχει μεγάλο καύσωνα // φλόμος (ψακωμένος): το φυτό Verbascum Thapsus // χαύνο σώμα (124, 13)= νωθρό // χήτη (124, 12) και χιούτη=χαίτη. Σπάνιοι νεολογισμοί: *αγιούπας νους* (125, 48), αποφλόγια (125, 51), *κρουφόφεγγο κορμί* (125,39), *σκεβρομάγουλοι* (125, 53), μαργιόλα ελπίδα (127, 116), *αντιγρικάει* (127, 106), *αντροπλάστρω* (128, 123), *φωτομπόρα* (129, 151).

• **Το χρέος.** Όταν ένας Έλληνας ταξιδεύει στην Ελλάδα, το ταξίδι του μοιραία μετατρέπεται σ' επίπονη αναζήτηση του χρέους. Πώς να γίνουμε κι εμείς άξιοι των προγόνων, πώς να τη συνεχίσουμε, χωρίς να τη ντροπιάσουμε, την παράδοση της ράτσας μας; Μια αυστηρή ασίγαστη ευθύνη βαραίνει στους ώμους σου, βαραίνει τους ώμους όλων των ζωντανών Ελλήνων. Ακαταμάχητη μαγική δύναμη έχει το όνομα, όποιος γεννήθηκε στην Ελλάδα έχει το χρέος να συνεχίσει τον αιώνιο ελληνικό θρύλο. ....Γιατί αυτό που θέλει ο νους είναι το αίτημα της φοβερής στιγμής, όπου έλαχε να γεννηθούμε, και πρέπει, αν θες η ζωή σου να 'ναι γόνιμη, να πάρεις μια απόφαση, που ν' αρμονίζεται με το φοβερό ρυθμό του καιρού σου (Καζαντζάκης, 1962: 210).

• **Η αγάπη για την πατρίδα.** Στην *Τερτσίνα Γκρέκο* υπάρχει έντονη η νοσταλγία της πατρίδας, που συνεχώς βίωνε ο Νίκος Καζαντζάκης μα και ο Θεοτοκόπουλος στη μακρινή Ισπανία, χωρίς την Κρήτη, που τον γέννησε και όπου έκανε τα πρώτα του βήματα ως ζωγράφος (Παναγιωτάκης, 1987). Με την υπογραφή του μας το βεβαιώνει. Σε βυζαντινή καλλιγραφία, στα ελληνικά «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος εποίει», ενώ σε ένα μεγάλο αριθμό έργων του προσθέτει και τον τόπο καταγωγής του «ο Κρης».

• **Τέχνη και εξουσία.** Εκείνο που τονίζεται περισσότερο από το Νίκο Καζαντζάκη, όταν περιγράφει τους πίνακες του Γκρέκο, δεν είναι τόσο η ζωγραφική όσο η (κατά την άποψή του) ιδεολογία και μεταφυσική του ζωγράφου, η ιδιοσυγκρασία και αγωνία ενός κρητικού τεχνίτη, που μοιάζει με τη δική του ιδιοσυγκρασία και υπαρξιακή αγωνία. Ο Νίκος Καζαντζάκης ταυτίζεται, συνεχώς, με τον Γκρέκο, σε βαθμό, που τον «οικειοποιείται» ως δικό του Παππού και πρόδρομό του (Γιατρομανωλάκης, 2014). Κατανόησαν οι μαθητές ότι η μορφή του Θεοτοκόπουλου γοήτευε πάντα τον Καζαντζάκη, γιατί σ΄ αυτόν διέκρινε τη δική του φλόγα, την ίδια ανάγκη για κάθαρση μα και την ίδια αγάπη για την ελευθερία και την αυτονομία του δημιουργού. Ο Κρητικός ζωγράφος, που ανανέωσε τη γλώσσα της ζωγραφικής και έσπασε την αυστηρότητα της Βυζαντινής τέχνης, συγκρούστηκε με την ιερή εξέταση και με την εξουσία, που ήθελε να του επιβάλει κανόνες, ιδιαίτερα στον πίνακα «Το μαρτύριο του Αγίου Μαυρικίου».

Αναλύθηκαν όλα τα θέματα διεξοδικά, με τη συμμετοχή και των μαθητών σε συζήτηση και με αναφορές στο σύνολο του Καζαντζακικού έργου, κυρίως στην *Αναφορά στον Γκρέκο*. Στην αρχή, οι μαθητές αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό και με μια σχετική άρνηση το ποίημα, όχι όμως τον Καζαντζάκη και τον Γκρέκο, που είχαν γνωρίσει από την προβολή του βίντεο. Δυσκολεύτηκαν πάρα πολύ στο λεξιλόγιο και ήταν οι περισσότεροι αντίθετοι στις ιδέες, που προβάλλονταν στο ποίημα. Μετά από συζήτηση και μετά τη μελέτη του υλικού, που τους δόθηκε, άλλαξαν ριζικά απόψεις. Αυτό φαίνεται στις απαντήσεις, που έδωσαν στο ερωτηματολόγιο, που τους δόθηκε. Τα παιδιά ζήτησαν, επίσης, να διδαχθούν κι άλλο έργο του Καζαντζάκη, να επισκεφθούν τον τάφο του, αφού επιλέξει καθένα ένα απόσπασμα της αρεσκείας του από έργο του Καζαντζάκη, και να διαβαστούν εκεί τα αποσπάσματα.

Το ερωτηματολόγιο και οι απαντήσεις των μαθητών

1. **Ερ:** Ποιες εντυπώσεις αποκομίσατε από τη γνωριμία σας με το Νίκο Καζαντζάκη και τον El Greco;
   Απ: Δεκαπέντε μαθητές απάντησαν θετικά και ένας αρνητικά
2. **Ερ:** Το ποίημα που διαβάσαμε, σας άρεσε;
   Απ: Δέκα απάντησαν πολύ και έξι λίγο
3. **Ερ:** Συμφωνείτε με το ποίημα ότι ο καλλιτέχνης δεν πρέπει να υπηρετεί πολιτικές σκοπιμότητες, αλλά να εκφράζεται ελεύθερα και αυτόνομα;
   Απ: Συμφώνησαν όλοι οι μαθητές
4. **Ερ:** Η αντίληψη του Νίκου Καζαντζάκη για το χρέος του ανθρώπου σας βρίσκει σύμφωνους;
   Απ: Δεκαπέντε μαθητές συμφώνησαν και ένας όχι
5. **Ερ:** Πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια του προσωπικού χρέους του ανθρώπου;
   Απ: Δεκαπέντε μαθητές είπαν ότι αντιλαμβάνονται το χρέος με την έννοια που το αντιλαμβάνεται και ο Καζαντζάκης και ένας διαφορετικά
6. **Ερ:** Καταλάβατε τι εννοεί ο Νίκος Καζαντζάκης με την Κρητική ματιά; Συμφωνείτε μαζί του;
   Απ: Συμφώνησαν δεκατρείς και διαφώνησαν τρεις μαθητές

7. Ερ: Θεωρείτε ότι ο Νίκος Καζαντζάκης και ο El Greco είναι δύο μεγάλες μορφές; Σας βρίσκει σύμφωνους η αγάπη τους για την Κρήτη, όπως εκφράζεται μέσα στην Τερτσίνα «Ο Γκρέκο»;
Απ: Συμφώνησαν δεκαπέντε και ένας διαφώνησε

8. Ερ: Τι σας δυσκόλεψε περισσότερο στο ποίημα, η μορφή (γλώσσα) ή το περιεχόμενο (απόψεις);
Απ: Και οι δεκαέξι μαθητές είπαν: η γλώσσα

9. Ερ: Τι κερδίσατε από τον προβληματισμό, που έθεσε το ποίημα;
Απ: Δεκατρείς μαθητές απάντησαν ότι άλλαξαν τον τρόπο, που βλέπουν τα πράγματα, και τρεις απάντησαν ότι δεν προβληματίστηκαν καθόλου

10. Ερ: Μετά τη γνωριμία σας με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, θα θελήσετε να διαβάσετε άλλο έργο του συγγραφέα, εκτός σχολείου;
Απ: Δώδεκα απάντησαν θετικά και 4 είπαν: ίσως

Συμπεράσματα

1. Θα πρέπει να γίνει βιωματική προσέγγιση του θέματος, πριν αρχίσει η ανάλυση του ποιήματος.

2. Εκείνος που διδάσκει Καζαντζάκη θα πρέπει να γνωρίζει τις δυσκολίες, που θα αντιμετωπίσει στη διάρκεια της διδασκαλίας του.

3. Θα πρέπει να είναι έτοιμος να αποδεχθεί τις αρνήσεις και την αλλαγή στάσης των μαθητών στην πορεία της συζήτησης.

4. Από την ανάλυση προέκυψε ότι ο Καζαντζάκης είναι πάντα επίκαιρος και συγκινεί με τις ιδέες του, ιδιαίτερα στις δύσκολες μέρες μας.

5. Θα προτείναμε, μετά από αυτή την εμπειρία και παρά τη δυσκολία του εγχειρήματος, να διδάσκεται γιατί αξίζει και έχει ακόμα πολλά να δώσει. Και για να θυμηθούμε τα λόγια του Peter Bien «ο Καζαντζάκης θα εξακολουθήσει να είναι απαραίτητος και να διαβάζεται όχι μόνο κατά τον 21ο, αλλά και στον 22ο αιώνα (Bien, 2007: 700).

Με το τέλος του εγχειρήματος, ένας μαθητής έγραψε στο θρανίο του: «να πέφτεις, αλλά να σηκώνεσαι», «να πέφτεις, αλλά να σηκώνεσαι», «να πέφτεις, αλλά να σηκώνεσαι», «να πέφτεις, αλλά να σηκώνεσαι». Φάνηκε λοιπόν ότι ο σπόρος είχε πέσει.

Βιβλιογραφία

Βαγενάς, Νάσος, (2007) «Πεζογράφος ή ποιητής;» (σσ. 89-93) στο *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη,* Επιμέλεια Roderick Beaton, Εκδόσεις ΠΕΚ, Ηράκλειο 2011

Beaton, Roderick, (1996), «Λογοτεχνία και γλώσσα: Το γλωσσικό ζήτημα» (σσ. 369-427) στο *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία,* Αθήνα: Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ

Bien, Peter, (2007) "Γιατί να διαβάζουμε Καζαντζάκη τον 21ο αιώνα", στο *Εισαγωγή στο έργο το Καζαντζάκη,* Ηράκλειο: Εκδόσεις ΠΕΚ

Γεωργουδής, Παναγιώτης, 2017 «Η φλόγα του Καζαντζάκη», Ιστοσελίδα της εφημερίδας των Συντακτών. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: www.efsyn.gr. Προσπελάστηκε 27/9/ 2017

Γεωργουσόπουλος, Κώστας, «Σύντομο Βιογραφικό», Εγκυκλοπαίδεια: ΠΑΠΥΡΟΣ στο http://sadness.e-e-e.gr/common_pages/literature/authors_greekwriters/kazantzakhs_nikos/index.html [Προσπέλαση 15/9/2017]

Γεωργουσόπουλος, Κώστας, «Το θεατρικό του έργο» Εγκυκλοπαίδεια: ΠΑΠΥΡΟΣ στο http://sadness.e-e-e.gr/common_pages/literature/authors/greek_writers/kazantzakhs_nikos/index.html [Προσπέλαση 15/9/2017]

Γιατρομανωλάκης, Γιώργης, «Ο Γκρέκο του Καζαντζάκη και του Σεφέρη». Ιστοσελίδα της εφ/δας ΤΟ ΒΗΜΑ. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.tovima.gr/opinions/article, [προσπέλαση 20/9/2017]

Ζήρας, Αλέξης, «Το αφηγηματικό έργο του Καζαντζάκη» Εγκυκλοπαίδεια: ΠΑΠΥΡΟΣ στο http://sadness.e-e-e.gr/common_pages/literature/authors/greek_writers/kazantzakhs_nikos/index.html [Προσπέλαση 15/9/2017]

Καζαντζάκης, Νίκος, (1960), *Τερτσίνες,* Αθήνα: Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη

Καζαντζάκης, Νίκος, (1962), *Αναφορά στον Γκρέκο,* Αθήνα: Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη

Καψωμένος, Ερατοσθένης, 2013, «Αξιακοί κώδικες και πρότυπα της Κρήτης στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη». Ιστοσελίδα της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών-Ίδρυμα Καψωμένου. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: www.eks-ik.eu/idryma-kapsomenou [προσπέλαση 26/9/2017]

Kostandinides, E., (1984) «Ο Καζαντζάκης και ο Κρητικός ήρωας», στο *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη,* Ηράκλειο: Εκδόσεις ΠΕΚ

Λαμπράκη- Πλάκα, Μαρίνα. (2014) Επιμέλεια, *Του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου Τιμής & Μνήμης χάριν. Για τα 400 χρόνια από το θάνατό του* (σσ. 66-69), Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη- Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου

Παναγιωτάκης, Νίκος, (1987), *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκοπούλου,* (σσ. 1-25), Αθήνα: Εκδόσεις Τροχαλία

Πολίτης, Λ., (2004), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* (σσ. 269-279) Αθήνα: Εκδόσεις ΜΙΕΤ

Πρεβελάκης, Παντελής, (1984), «Ο Καζαντζάκης - Σχεδίασμα εσωτερικής βιογραφίας» (σσ. θ'- ης), στο *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη,* Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη

Φιλιππίδης, Σταμάτης, (2016) «Η ποιητική τέχνη του Καζαντζάκη στις *Τερτσίνες» στο Έξι και ένα μελετήματα για τον Νίκο Καζαντζάκη,* Ηράκλειο: Εκδόσεις Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Α2

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Ιωάννα Μαρία Χρονοπούλου
Ελένη Ντζάνη
Ιωάννα Δημητρακάκη

Βιωματικό εργαστήριο, βασισμένο στο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*

Θεωρώντας ότι το έργο του Νίκου Καζαντζάκη παραμένει μέχρι και σήμερα επίκαιρο και ταυτόχρονα προσφέρεται για διδακτική αξιοποίηση στο σχολείο, αποφασίσαμε να δημιουργήσουμε δραστηριότητες, βασισμένες στο μυθιστόρημά του «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται».

Οι έννοιες, που αναδύονται από το έργο του Καζαντζάκη, έννοιες, όπως η ελευθερία, η αναζήτηση του θείου και η ανύψωση του ανθρώπινου πνεύματος, είναι δυνατόν να προσεγγιστούν από όλες τις ηλικιακές ομάδες, με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο και στόχο.

Από όλες τις ιδέες, που πραγματεύεται ο Καζαντζάκης στο «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», εστιάσαμε κυρίως στο ζήτημα της αναπαράστασης του Άλλου, της αντιμετώπισης του διαφορετικού και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Σε αυτό το πλαίσιο, δομήσαμε βιωματικές δραστηριότητες, με στόχο την κατάρριψη στερεοτυπικών συμπεριφορών και αντιλήψεων, την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης και την ανάπτυξη της συναισθηματικής νοημοσύνης. Επιλέξαμε βιωματικές δραστηριότητες, στις οποίες οι συμμετέχοντες θα εμπλέκονται ενεργά (παιχνίδια ρόλων, δραματοποίηση σκηνών κ.λπ.), επειδή έχουμε την αντίληψη ότι η συμμετοχική διαδικασία ενισχύει τη μάθηση, ειδικά όταν πρόκειται για ζητήματα στάσεων και συμπεριφορών. Επιπλέον, στόχος μας είναι αφενός η παρότρυνση των συμμετεχόντων στην ανάγνωση του συγκεκριμένου βιβλίου αλλά και συνολικά του έργου του Καζαντζάκη και αφετέρου η καλλιέργεια της φιλαναγνωσίας.

Το εργαστήριο, που παρουσιάζεται εκτενώς στη συνέχεια, απευθύνεται, κυρίως, σε εκπαιδευτικούς και φοιτητές, αλλά και οποιονδήποτε θέλει να έρθει σε επαφή με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Για τη συμμετοχή σε αυτό δεν είναι απαραίτητη η προηγούμενη ανάγνωση του βιβλίου. Οι δραστηριότητες, που θα παρουσιαστούν, μπορούν να αξιοποιηθούν και στο πλαίσιο της σχολικής τάξης, κυρίως σε μαθητές γυμνασίου αλλά και σε ενήλικο κοινό, με τις κατάλληλες τροποποιήσεις.

1. Σκοπός και Στόχοι του Εργαστηρίου

Σκοπός του προγράμματος είναι η επαφή με το έργο του κρητικού συγγραφέα και η προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Επιμέρους στόχοι:
- Κοινωνική ευαισθητοποίηση
- Κοινωνικός προβληματισμός
- Καλλιέργεια ενσυναίσθηση.
- Ενίσχυση δυνατότητας οργάνωσης και υλοποίησης μιας δράσης-project
- Ανάπτυξη γλωσσικής ικανότητας
- Δέσιμο ομάδας, συνεργασία και αλληλεπίδραση
- Εμπλοκή όλων των συμμετεχόντων στις δραστηριότητες του προγράμματος
- Καλλιέργεια της φιλαναγνωσίας

2. Δομή Εργαστηρίου

1. Γνωριμία ομάδας

Σχηματίζουμε έναν κύκλο, συστηνόμαστε και παρουσιάζουμε, σύντομα, τον εαυτό μας. Στη συνέχεια, ο εμψυχωτής τοποθετείται στο κέντρο του κύκλου και αναθέτει στην ομάδα την παρακάτω δραστηριότητα: Όλοι καθόμαστε στον κύκλο εκτός από κάποιον που βρίσκεται όρθιος στη μέση. Υπάρχει μια καρέκλα λιγότερη από το σύνολο των μελών της ομάδας. Το πρόσωπο, που είναι όρθιο, διατυπώνει μια δήλωση, που ισχύει για τον ίδιο, όσο επιφανειακή ή προσωπική επιθυμεί (π.χ. «Έχω γαλάζια μάτια», «Μου αρέσει να τραγουδάω στο μπάνιο»). Αν υπάρχουν άτομα για τα οποία ισχύει η ίδια δήλωση, πρέπει να σηκωθούν και να αλλάξουν θέση. Το ίδιο ισχύει και για το άτομο, που βρίσκεται στη μέση. Κανείς δεν μπορεί να κάτσει στη θέση, που καθόταν πριν. Με αυτόν τον τρόπο πάντα θα μένει κάποιος όρθιος και η διαδικασία επαναλαμβάνεται. *Σκοπός αυτής της δραστηριότητας είναι η καλύτερη γνωριμία και η δημιουργία οικειότητας, μεταξύ των μελών της ομάδας.*

2. Δραστηριότητες πριν από την ανάγνωση

1η δραστηριότητα: Σκοπός της δραστηριότητας αυτής είναι οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με το ιστορικό, πολιτικό και θρησκευτικό υπόβαθρο του μυθιστορήματος και να λάβουν ορισμένες πληροφορίες για τον συγγραφέα, προκειμένου να διευκολυνθεί η ανταπόκρισή τους στο κείμενο. Οι δραστηριότητες είναι δομημένες, με τη μορφή κυνηγιού θησαυρού.

Η ομάδα χωρίζεται, τυχαία, σε 3 υποομάδες και στην καθεμιά δίνεται ένας κοινός γρίφος: «Βρείτε ένα φάκελο, στον οποίο να αναγράφεται ο τίτλος ενός μυθιστορήματος του Νίκου Καζαντζάκη». Τρεις διαφορετικοί φάκελοι, με τρεις διαφορετικές απαντήσεις, βρίσκονται κρυμμένοι, μέσα στο χώρο. Αφού η κάθε ομάδα βρει το δικό της φάκελο, καλείται να μελετήσει το υλικό, που αυτός περιέχει, και να το παρουσιάσει, σύντομα, στην ολομέλεια, απαντώντας στις ερωτήσεις, που περιέχονται.

Ο πρώτος φάκελος περιλαμβάνει υλικό για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Οι πληροφορίες γι' αυτόν το φάκελο αντλήθηκαν από τις παρακάτω πηγές:

http://www.kazantzakispublications.org/gr/kazantzakis.php

http://www.historical-museum.gr/webapps/kazantzakis-pages/gr/life/chronology-det.php

http://www.kairatos.com.gr/kosmotheoriakazantzaki.html

http://www.elzoni.gr/html/ent/726/ent.52726.asp

http://www.huffingtonpost.gr/thomas-karagkiozopoulos/-_13109_b_17835384.html

http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/index.php?section=985&language=el_&page706=2&tmpvars[0][action]=getFile&tmpvars[0][file]=file-1065-1030&tmpvars[0][moduleid]=kernel&tmpvars[0][modidforfile]=693&tmpvars[0][realfilename]=%CE%BC%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CF%86%CE%B7%CF%82.pdf

Χάρης, Π. (1969). *Έλληνες Πεζογράφοι.* Β' τομ. 2η εκδ. Αθήνα: Εστία

Η ομάδα καλείται να απαντήσει στις εξής ερωτήσεις:
- **Ποια στοιχεία θα επιλέγατε, για να παρουσιάσετε τον κρητικό συγγραφέα σε κάποιον που δεν έχει έρθει σε επαφή με τη ζωή και το έργο του;**
- **Ποιες είναι μερικές από τις έννοιες, που περιλαμβάνει το έργο του Καζαντζάκη, πώς τις αντιλαμβάνεστε και πώς θα τις παρουσιάζατε;**

Ο δεύτερος φάκελος περιλαμβάνει υλικό για τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου, στην οποία αναφέρεται το έργο αλλά και της περιόδου συγγραφής του. Πηγές των πληροφοριών υπήρξαν οι:

http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-C102/79/644,2337/

https://www.historical-museum.gr/webapps/kazantzakis-pages/gr/sources/beaton.php

http://cosmoidioglossia.blogspot.gr/2013/10/h-20.html

https://www.lexigram.gr/lex/enni/%CE%B5%CE%BE%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1#Hist0

http://www.kairatos.com.gr/kosmotheoriakazantzaki.html

https://homopolitics.wordpress.com/2011/01/05/15/

https://www.lexigram.gr/lex/enni/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%80%CE%AF%CE%B5%CF%83%CE%B7#Hist0

https://el.wiktionary.org/wiki/%CE%B7%CF%81%CF%89%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82

Clogg, R. (2002), Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000, Αθήνα: Εκδόσεις Κάτοπτρο.

Χάρμαν, Κ. (2012), Λαϊκή Ιστορία του Κόσμου Από την εποχή του λίθου έως και τη νέα χιλιετία, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Τόπος.

Η ομάδα κλήθηκε να απαντήσει στις ερωτήσεις:

- **Τι συνέβη στη Ρωσία τον Οκτώβρη του 1917;**
- **Ποια ήταν η κατάσταση, που επικρατούσε στα ελληνικά χωριά στην Ανατολία, πριν το 1922;**
- **Πώς αντιλαμβάνεστε τις έννοιες της εξουσίας και του ηρωισμού;**

Ο τρίτος φάκελος αναφέρεται σε θρησκευτικά πρόσωπα και ζητήματα, που θίγονται στο μυθιστόρημα. Οι πληροφορίες, που χρησιμοποιήθηκαν, βρίσκονται στις εξής πηγές:

http://www.pigizois.net/latreia/apostoiloi.html

https://www.sansimera.gr/biographies/1611

http://orthodoxia.info/news/%CE%B7-%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CF%88%CE%B1%CF%83%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BA%CF%8D%CF%81%CE%B9%CE%BF-%CE%BC%CF%8D%CF%81%CE%B1-%CE%B7-%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B1/

http://1myblog.pblogs.gr/2013/10/koinokthmosynh-prwth-hristianikh-koinothta-twn-ierosolymwn.html

http://www.imth.gr/inst/imth/gallery/K.D/ToKataMathaion/index.html

http://ikee.lib.auth.gr/record/127570/files/GRI-2011-7443.pdf

http://elzoni.gr/html/ent/367/ent.41367.asp

https://synodoiporia.gr/2016/11/24/%CE%B7-%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%83%CF%8D%CE%BD%CE%B7-%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%B1%CF%81%CE%B5%CF%84%C

http://www.imth.gr/inst/imth/gallery/K.D/ToKataMathaion/index.html

http://antikleidi.com/2015/04/24/ithosithiki/

http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html

Η ομάδα κλήθηκε να απαντήσει στις ερωτήσεις:

- **Πόσοι και ποιοι ήταν οι αγαπημένοι μαθητές του Ιησού; Ποιος ο ρόλος τους στη διάδοση της Χριστιανικής θρησκείας;**
- **Τι ήταν οι Μακαρισμοί και οι Παραβολές;**
- **Διαβάζοντας τους ορισμούς της αυτοθυσίας, της ελεημοσύνης και της ηθικής, θα μπορούσες να περιγράψεις ένα περιστατικό της σύγχρονης ζωής ή της θρησκευτικής παράδοσης, στο οποίο διαφαίνονται;**

2η δραστηριότητα: «Γνωρίζω τους ήρωες». Παρουσιάζουμε τα ονόματα και τις βασικές ιδιότητες (π.χ. επαγγέλματα) των βασικών ηρώων του μυθιστορήματος. Στόχος είναι να διευκολυνθεί η αναγνωστική διαδικασία, που ακολουθεί (βλ. **Παράρτημα ΙΙ**).

3. Δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης

Συνεχίζοντας το κυνήγι θησαυρού, η κάθε ομάδα βρίσκει στο φάκελο υλικού της τον επόμενο γρίφο, πάλι κοινός και για τις τρεις: «Βρες μια πόλη στην οποία έχει ζήσει ο Νίκος Καζαντζάκης». Οι γρίφοι οδηγούν σε φακέλους, οι οποίοι έχουν αποσπάσματα από το μυθιστόρημα «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται». Δίνεται χρόνος στην κάθε ομάδα για την ανάγνωση, με σκοπό την παρουσίαση των βασικών στοιχείων της πλοκής του κειμένου.

4. Δραστηριότητες μετά την ανάγνωση

Το κυνήγι θησαυρού συνεχίζεται και, αυτή τη φορά, η κάθε ομάδα καλείται να βρει ένα φάκελο, που να απαντά στο γρίφο: «Βρες το όνομα ενός προσώπου, που επηρέασε το Νίκο Καζαντζάκη»

Σε κάθε φάκελο, περιλαμβάνονται αποσπάσματα από το έργο, που δείχνουν, με έντονο και χαρακτηριστικό τρόπο, τη μεταστροφή των χαρακτήρων, κατά την εξέλιξη της ιστορίας του βιβλίου. Σκοπός της κάθε ομάδας είναι να φτιάξει τα πορτραίτα τριών βασικών ηρώων, αυτών για τους οποίους έχει βρει υλικό. Στην κάθε ομάδα δίνονται επιπλέον χαρτόνια, ψαλίδια, κόλλες, γραφική ύλη και φωτογραφίες του εκάστοτε ήρωα. (Οι φωτογραφίες είναι των ηθοποιών, που ενσάρκωσαν τους συγκεκριμένους χαρακτήρες στην ομώνυμη σειρά, που προβλήθηκε από την ΕΡΤ, το χρονικό διάστημα 1975- 1976, βλ. **Παράρτημα Ι**).

Δίνεται χρόνος στην κάθε ομάδα, για να επεξεργαστεί το υλικό του φακέλου και να ετοιμάσει τα πορτραίτα. Στη συνέχεια, μαζευόμαστε ξανά στον κύκλο και ακολουθούν οι παρουσιάσεις.

5. Δραστηριότητες επέκτασης

1η δραστηριότητα: «Κοινωνική Πυραμίδα». Μοιράζουμε τις ταυτότητες και στεκόμαστε σε μια ευθεία γραμμή. Η ταυτότητά κάθε μέλους της ομάδας θα είναι ο ρόλος του γι' αυτή τη δραστηριότητα. Ο καθένας μπορεί να δει την ταυτότητά του, χωρίς να τη φανερώσει στους άλλους. Ο εμψυχωτής κάνει τις παρακάτω ερωτήσεις και κάθε φορά κάποιος, που θεωρεί ότι θα απαντούσε θετικά, κάνει ένα βήμα μπροστά.
(ταυτότητες: άνεργος, άστεγος, δασκάλα, βουλευτής, εφοπλιστής, μετανάστης/ πρόσφυγας χωρίς χαρτιά, μαθητής Ρομά, οικοδόμος από την Πολωνία, οικοδόμος από την Ελλάδα, αποφυλακισμένος, μαθήτρια σε αναπηρικό καροτσάκι, υπάλληλος super market από την Αλβανία)
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ/ΔΗΛΩΣΕΙΣ:
Αισθάνομαι αποδεκτός από την κοινωνία.
Δέχομαι προνομιακή μεταχείριση λόγω του φύλου μου.
Είναι εύκολο για εμένα να βρω δουλειά, αν χρειαστεί.
Βγάζω αρκετά λεφτά για το βιοπορισμό μου.
Βγάζω αρκετά λεφτά για να πάω διακοπές στο εξωτερικό.

Αισθάνομαι αισιοδοξία για το μέλλον μου.
Έχω πρόσβαση σε πολιτιστικές εκδηλώσεις.
Έχω δικαίωμα ψήφου.
Έχω πιθανότητες να εκλεγώ σε κάποιο κοινοβουλευτικό αξίωμα (π.χ. πρωθυπουργός).
Έχω ένα ασφαλές μέρος να κοιμηθώ το βράδυ.
Πιστεύω ότι δεν θα προέβαινα σε παραβατικές πράξεις.

Συζητάμε με τα μέλη τι παρατηρούν στη διάταξή τους. Ξεκινάμε την αποκάλυψη των ταυτοτήτων και προσπαθούμε να εντοπίσουμε τους λόγους, που βρίσκεται ο καθένας στο συγκεκριμένο σημείο στην πυραμίδα. Στόχος της δραστηριότητας είναι η συνειδητοποίηση των προνομίων, που μπορεί να έχουν κάποια άτομα σε μια κοινωνία, ακόμα και εμείς οι ίδιοι. Ακόμα, το να διαπιστώσουμε ότι έχουμε μια σειρά ταυτοτήτων και ότι από κάποιες από αυτές απορρέουν προνόμια, ενώ από κάποιες άλλες προκύπτει καταπίεση (στη διεθνή βιβλιογραφία το φαινόμενο αυτό αναφέρεται ως intersectionality).

2η δραστηριότητα: Μετά την ευαισθητοποίηση, είναι σημαντικό να αντιληφθούν τα μέλη της ομάδας την ανάγκη για δράση. Έτσι, χωρίζουμε εκ νέου σε ομάδες τους συμμετέχοντες και τους ζητάμε να σχεδιάσουν μια δράση «Τι μπορώ να κάνω στο σχολείο μου». Βοηθητικά μπορεί να τους δοθεί η παρακάτω δομή.

Δράση
Περιγραφή
Σκοπός
Πότε θα γίνει
Πού θα γίνει
Πόσο θα διαρκέσει
Ποιοι θα συνεισφέρουν
Τι υλικά χρειάζονται
Ποιο θα είναι το κόστος (προσεγγιστικά)
Ποιες είναι οι αρμοδιότητες
Ποιοι θα τις αναλάβουν/ Καταμερισμός

6. Κλείσιμο του εργαστηρίου - Αξιολόγηση

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

(Μανολιός, γερο- Λαδάς)

(παπά- Γρηγόρης και Παναγιώταρος)

(παπά- Φώτης και Πατριαρχέας)

(δάσκαλος και Κωνσταντής)

(*Γιαννακός, Μιχελής και χήρα- Κατερίνα)*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Θεματικός άξονας

2Β

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Β

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΠΡΟΣΛΗΨΗ - ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ

Ιωάννα Σπηλιοπούλου

Νίκος Καζαντζάκης και οπτικός πολιτισμός.
Μία διεπιστημονική προσέγγιση του ταξιδιωτικού του έργου, μέσα από το παράδειγμα τού *Ταξιδεύοντας - ο Μοριάς*

Αφορμή για την ενασχόλησή μου με το *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς* αποτέλεσε μία μοναδική φράση του Κρητικού συγγραφέα, ο οποίος, αρχίζοντας το 1937 την αφήγηση της περιήγησής του στην Πελοπόννησο, δηλώνει ότι «το πρόσωπο της Ελλάδας είναι ένα παλίμψηστο από δώδεκα απανωτές γραφές: Σύγχρονη, του Εικοσιένα, της Τουρκοκρατίας, της Φραγκοκρατίας, του Βυζαντίου, της Ρώμης, της Ελληνιστικής εποχής, της Κλασικής, του Δωρικού μεσαίωνα, της Μυκηναϊκής, της Αιγαιικής, της Λίθινης» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6] 1969: 191). Η τέταρτη από αυτές, η Φραγκοκρατία, αποτέλεσε, τα τελευταία χρόνια, μέρος της ερευνητικής και διδακτικής μου ενασχόλησης, σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο. Έτσι, προσπάθησα να επανεξετάσω το *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς* υπό το πρίσμα της πολιτισμικής ετερότητας, επικεντρωνόμενη στην τέταρτη αυτή γραφή, επειδή αναδύει, σύμφωνα με τον Καζαντζάκη, τον ενδόμυχο φόβο του Νεοέλληνα προς τον δυτικό πολιτισμό, γεγονός στο οποίο ανάγεται, κατά τη γνώμη του, και το πρόβλημα του προσδιορισμού της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας (Σπηλιοπούλου, 2011). Μία περαιτέρω ενασχόλησή μου αποτέλεσαν τρία κεφάλαια του *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, που είναι αφιερωμένα στο πέρασμα του Καζαντζάκη από την Καστροπολιτεία του Μυστρά (Σπηλιοπούλου, 2017). Και στις δύο προαναφερθείσες μελέτες περιηγήθηκα κομβικά σημεία της πορείας του ίδιου στον Μοριά, μέσα από αντίστοιχο απεικονιστικό υλικό: μία προσέγγιση οικεία στους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς της τέχνης, μέσω της οποίας κατόρθωσα να εντάξω, διεπιστημονικά, το *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς* καθώς και αποσπάσματα από την *Αναφορά στον Γκρέκο* και τον *Βίο και Πολιτεία* του Αλέξη Ζορμπά», σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα (Σπηλιοπούλου, 2016), που άπτονται, εν γένει, του «Οπτικού Πολιτισμού» και των Πολιτισμικών Σπουδών.

Πώς θα μπορούσαμε, όμως, να προσδιορίσουμε τον "Οπτικό Πολιτισμό"; Θα στηριχθούμε σε κάποιες σκέψεις, που διατύπωσε ο Γιάννης Σκαρπέλος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου, ειδικός στις «Οπτικές Σπουδές», τις οποίες παραθέτουμε αυτούσιες, με μία μικρή σύντμηση:

«Αυτό που πρέπει να μελετήσουμε [...] είναι πως τα ορατά γνωρίσματα του κοινωνικού κόσμου, τα οποία προσφέρονται άμεσα στον γυμνό οφθαλμό και όχι η αναπαράστασή τους σε φωτογραφικές εικόνες, αποτελούν δεδομένα προς διερεύνηση. Με απλά λόγια, προτείνουμε πως οπτικά δεδομένα δεν είναι όσα μπορεί να καταγράψει η κάμερα, αλλά όσα μπορεί να δει το μάτι (Emmison and Smith, 2000: 4).

Αυτή η παρατήρηση, στην υπερβολή της, είναι ο Οπτικός Πολιτισμός, όπως τον αντιλαμβάνομαι. Από τη δεκαετία του 1950 και του 1960, θεωρητικές κατευθύνσεις, όπως η σημειολογία, η ανθρωπολογία και η κοινωνιολογία, ενδιαφέρονται συστηματικά για τη χρήση της εικόνας, στη σύγχρονη κοινωνία, και για την κατανόηση των εικόνων όχι μόνο ως αναπαράστασης αλλά και ως σημαδιών, που μας βοηθούν να κατανοήσουμε την κοινωνία μας και το πνευματικό της κλίμα (αυτό που θα λέγαμε: τον πολιτισμό της, με την ευρεία έννοια).

Έτσι, σταδιακά, οι κοινωνικές επιστήμες ενδιαφέρθηκαν για τις εικόνες, που παράγει ο πολιτισμός μας.
..... Σιγά-σιγά, λοιπόν, διάφοροι κλάδοι άρχισαν να συναντώνται στο ενδιαφέρον για την εικόνα. Και, φυσικά, σ' αυτούς προστέθηκαν όσοι, κατά παράδοση, ασχολούνται με εικόνες, όπως η ιστορία και θεωρία της τέχνης, για παράδειγμα. Τη δεκαετία του 1980, στις αγγλοσαξωνικές χώρες, κυριαρχούσε ένας διεπιστημονικός τομέας, που ονομαζόταν Cultural Studies (Πολιτισμικές Σπουδές). Αυτός ο τομέας υπήρξε μία από τις επιστημονικές «ομπρέλες», που στέγασαν το ενδιαφέρον για την εικόνα. Ο κλάδος, που προέκυψε, ονομάστηκε Visual Culture Studies, και το αντικείμενό του Οπτικός Πολιτισμός (Visual Culture)» (Σκαρπέλος, 2007).

Στη συνέχεια, μέσα από κάποια επιλεγμένα παραδείγματα του *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* θα προσπαθήσουμε να δείξουμε πόσο σημαντική υπήρξε για τον Κρητικό ταξιδιώτη (**εικ. 1**) η αυτοψία των τόπων, που επισκεπτόταν, ως μέσο οπτικού ερεθίσματος και βιώματος (Μπονάρου, 2012), εφόσον τον υποβοηθούσε να ανακαλέσει στη μνήμη του το *genius loci,* δηλ. το πνεύμα του τόπου (Παναρέτου, 1995: 84-85, 88: Σπηλιοπούλου, 2011: 187-188: Σπηλιοπούλου, 2017: 235, υποσημ. 14) και να αναπλάσει, μέσα από την περιγραφή αυτών που έβλεπε, τη φυσιογνωμία του τόπου (Μωραΐτης, 2015: 27-38), δημιουργώντας, παράλληλα, και ο ίδιος, μέσα από τον λογοτεχνικό του λόγο, νέες εικόνες (Αγγελάτος, 2017), δηλαδή, στην ουσία, «οπτικό πολιτισμό».
Ο Καζαντζάκης ταξιδεύει με το τρένο, ακολουθώντας την πορεία της τότε σιδηροδρομικής γραμμής στην Πελοπόννησο. Βλέποντας στο πέρασμά του την Κόρινθο και τον Ακροκόρινθο, που είχε επισκεφθεί σε παλαιότερο ταξίδι του, κάνει μια αναδρομή στην αρχαία ιστορία και τα μνημεία τους (Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς, [6]1969: 195-198). Αφού διασχίσει, στη συνέχεια, τον Κορινθιακό, στον οποίο αναφέρεται το δεύτερο κεφάλαιο του Ταξιδεύοντας (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 199-204), φτάνει βράδυ, πια, στην Πάτρα, για να επισκεφθεί, την επομένη ημέρα, την πόλη και το κάστρο της (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 201-202). Στη συνέχεια, θα καταλήξει στη σημερινή Ηλεία, γύρω από την οποία περιστρέφονται πέντε ολόκληρα κεφάλαια του *Ταξιδεύοντας* (Κεφ. ΙΙΙ-VII, *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 205-244), επειδή, εδώ, εκπροσωπούνται δύο από τις κύριες απανωτές γραφές του παλίμψηστου της ελληνικής ιστορίας (Καραλής, 1994): η τέταρτη κατά σειρά, η Φραγκοκρατία (Lock, 1998), εφόσον στην Ηλεία βρισκόταν η Έδρα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας (Ντούρου-Ηλιοπούλου, 2005) και η όγδοη, δηλαδή η Κλασική εποχή, με ένα από τα σημαντικότερα ιερά της αρχαιότητας, την αρχαία Ολυμπία (Αραπογιάννη, 2001: Γιαλούρη και Γιαλούρης, 2002: Τριάντη και Βαλαβάνης, 2004: Βικάτου, 2006).

Με το τρίτο κεφάλαιο, που επιγράφεται *Τα κάστρα του Μοριά* (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 205-212), αρχίζει η περιπλάνηση του Κρητικού ταξιδιώτη στα ίχνη των Φράγκων (Σπηλιοπούλου, 2011: 183-205). Πρώτο σταθμό θα αποτελέσει η Ανδραβίδα, πρωτεύουσα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας (**εικ. 2**), στην οποία θα φτάσει ο Καζαντζάκης μέσω Λεχαινών.
«Έφτασα στην Ανδραβίδα, τη μεσαιωνική δοξασμένη πρωτεύουσα των Φράγκων. Οι φράγκικες εκκλησιές της χάθηκαν, τις εκατάπιε η γης, οι τάφοι, που ήταν εδώ των πριγκίπων του Μοριά, των τριών πρώτων Βιλλεαρδουίνων, αφανίστηκαν κι αυτοί. Τώρα στα καφενεία οι άνθρωποι παίζουν χαρτιά, οι γυναίκες, τραχιές, ταγαριασμένες σκύβουν στην ξαπλωμένη στα χωράφια σταφίδα και κάπου κάπου σέρνουν μια φωνή στριγγιά. Είναι αγέλαστες, αυστηρές, δουλεύουν ακατάπαυτα, κοιτάζουν τον ξένο δίχως χαμόγελο» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 206).

Το κεφάλαιο αυτό μάς εισάγει στο πρώτο από τα δύο καίρια ερωτήματα του *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*· στη σχέση του Νεοέλληνα με την ιστορία και ταυτόχρονα στην αντιπαράθεση του λαμπρού παρελθόντος με την άθλια σημερινή πραγματικότητα, κάτι που απασχολεί τον Καζαντζάκη, σε όλη τη διάρκεια της περιδιάβασής του στην Πελοπόννησο (Σπηλιοπούλου, 2011: 185-186).

Το σιδηροδρομικό ταξίδι συνεχίζεται:

«Έτσι, ολομόναχος στο βαγόνι, μέσα στη νύχτα, φυλλομετρούσα τη μνήμη μου και περνούσε η ώρα. Ωσότου φτάσουμε στη σημερινή Κυλλήνη, τη μεσαιωνική Γλαρέντζα (**εικ. 3**). Αρκεί μιας ώρας δρόμος, στο φράγκικο κάστρο Χλεμούτσι - ο σκοπός της αυριανής ημέρας» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 212).

Ο Κρητικός ταξιδιώτης θα περάσει, στη συνέχεια, σε διεξοδική και ιδιαίτερα παραστατική εξιστόρηση και ανάπλαση των γεγονότων, που αφορούν στη φραγκική κατάκτηση της Πελοποννήσου και στην ίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, το οποίο ίδρυσε στον Μοριά ο Φράγκος Γοδεφρείδος Α΄ Βιλλεαρδουίνος, μετά την τέταρτη Σταυροφορία (Αθανασούλης, 2005: Ντούρου-Ηλιοπούλου, 2005). Ο Καζαντζάκης βρίσκεται στην κορυφή των ταξιδιωτικών συγγραφέων της εποχής του (Παναρέτου, 1995: 88), διότι, χάρη στη διαρκή επαγρύπνηση, την πολιτική κρίση αλλά και τη μεθοδικότητα στην ανάλυση και ερμηνεία των αιτίων, δίνει, μέσα από τον λυρισμό του, μοναδικές εικόνες τόσο του παρελθόντος όσο και της «παρούσας στιγμής»,

που περνούν από μπροστά μας σαν κινηματογραφική ταινία (Σπηλιοπούλου, 2011: 188):

«Έτσι, πρόβαλαν μια μέρα, τώρα πάνω από εφτά αιώνες, στα χώματα τούτα οι Φράγκοι. Κίνησαν οι δυο αντρειωμένοι φίλοι, ο Γοδεφρίδος ο Βιλλεαρδουίνος κι ο Γουλιέλμος ο Σαμπλίτης, με εκατό καβαλαραίους και λίγους πεζούς, να κυριέψουν την Πελοπόννησο. Φορούσαν σιδερένιες πανοπλίες και ζωγραφισμένα σκουτάρια, κρατούσαν γιγάντια κοντάρια, χλιμίντριζαν τα φράγκικα άλογα τους, όπως λέει ο ποιητής, κι οι ελληνικές φοράδες καμάρωναν.... Οι ντόπιοι, εξαντλημένοι από τα τρία μεγάλα κακά, τους φόρους, τους πειρατές και τους ομοεθνείς τυράννους, δεν είχαν δύναμη μήτε κι όρεξη ν' αντισταθούν... Και μοιράζουνταν τη γης, έπαιρναν τις πολιτείες, έχτιζαν κάστρα» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 213-214).

Το έκτο κεφάλαιο, με τίτλο *Το τοπίο της Ολυμπίας* (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 230-237) μάς οδηγεί στο δεύτερο βασικό ερώτημα, που θέτει ο συγγραφέας του *Ταξιδεύοντας*· στη σχέση του Νεοέλληνα με τον φυσικό του χώρο, δηλ. το ελληνικό τοπίο (Μωραΐτης, 2015: 27-30). Η έννοια της οργανικής σχέσης με το τοπίο αποτελεί τη βασική θεωρητική προϋπόθεση όλης της εξερεύνησης του Μοριά (Καραλής, 1994: 109-119: Σπηλιοπούλου, 2011: 205-207).

«Ολυμπία. Αγώνες, γυαλιστερά προπονημένα κορμιά, αθάνατοι στεφανωμένοι αθλητές, οι στίχοι του Πινδάρου, θεοί, ήρωες, αετώματα, όλο το αρχαίο μαρμάρινο όραμα ταράχτηκε μια στιγμή, μολεμένο από τους ιδρωμένους, φωνακλάδες, παραδομένους στο εμπόριο πανηγυριώτες... » (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 230).

Κοντά στις δυτικές ακτές της Πελοποννήσου, στη μαγευτική κοιλάδα του Αλφειού ποταμού, βρίσκεται η Ολυμπία, το πιο λαμπρό και δοξασμένο πανελλήνιο Ιερό, αφιερωμένο στον Δία, τον πατέρα θεών και ανθρώπων.

«...Πήρα το μονοπάτι κάτω από τα πυκνά πεύκα, ανέβηκα στο Κρόνιο, να δω από ψηλά το ιερό τοπίο (**εικ. 4**). Ευγένεια, ήσυχη περισυλλογή, γελαστή κοιλάδα, ανάμεσα σε χαμηλά γαληνεμένα βουνά, προφυλαγμένη από τον άγριο βοριά, από το ζεστό νοτιά, ανοιχτή μονάχα δυτικά, κατά τη θάλασσα, απ' όπου χύνεται, ανεβαίνοντας το ρέμα του Αλφειού, ο μουσκεμένος πελαγίσιος αέρας. Δεν υπάρχει υποβλητικότερο τοπίο στην Ελλάδα, που να παρακινεί τόσο γλυκά κι επίμονα στην ειρήνη και στη συμφιλίωση. Με άσφαλτο μάτι οι αρχαίοι το διάλεξαν, για να συγκεντρώνονται εδώ, κάθε τέσσερα χρόνια, όλες οι ελληνικές ράτσες, ν' αδελφώνουνται και να παίζουν» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 232).
Κάτω από τον πευκόφυτο λόφο του Κρονίου, στη συμβολή του μυθικού ποταμού Κλαδέου, με τον μυθικό ποταμό Αλφειό, «εν τω καλλίστω της Ελλάδος τόπω», σύμφωνα με τον Λυσία, απλώνεται η Άλτις, το ιερό άλσος της Ολυμπίας. Τον χώρο αυτό, που μέχρι σήμερα αποπνέει ολύμπια ομορφιά και ηρεμία, τον αποδίδει ο Νίκος Καζαντζάκης με έναν τρόπο τόσο μοναδικό, που ώθησε την αρχαιολόγο Ο. Βικάτου να χρησιμοποιήσει το παραπάνω παράθεμα, ως πρόλογο στον αρχαιολογικό οδηγό, που δημοσίευσε για την Ολυμπία (Βικάτου, 2006: 9).

Η πρώτη ανασκαφή στον χώρο της Αρχαίας Ολυμπίας διεξήχθη το 1829 από τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στην Πελοπόννησο, με επικεφαλής τον στρατηγό N. J. Maison. Τότε αποκαλύφθηκε μέρος του ναού του Διός και τμήματα των μετοπών, που τον κοσμούσαν. Η συστηματική έρευνα του ιερού άρχισε το 1875 από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Πέραν των Πρακτικών των Ανασκαφών, που είχαν εκδοθεί έως το 1937 και που αποτελούν πολύ εξειδικευμένα επιστημονικά δημοσιεύματα, ο Κρητικός συγγραφέας είχε την εποχή εκείνη διαθέσιμες δύο άλλες εκδόσεις, που πιθανόν να έκανε χρήση τους, προκειμένου να προετοιμάσει την επίσκεψή του στην Ολυμπία: την εκτενή μονογραφία του Εφόρου Αρχαιοτήτων Β. Λεονάρδου (1901, με επανεκδόσεις) ή του οδηγού του Ν. Κυπαρίσση (1934) για τον αρχαιολογικό χώρο και το μουσείο της Ολυμπίας.
«Μάς έχουν παραστρατίσει τα βιβλία κι οι δάσκαλοι κι η αρχαία Ελλάδα κατάντησε στη φαντασία μας μια σειρά μαρμαρένια αγάλματα άψυχα: κι όταν πάμε προσκυνητές σε αρχαία ερείπια, μάς αρέσει να τα βλέπουμε έρημα και βουβά, σε ρομαντική εγκατάλειψη. Μά η αρχαία Ελλάδα ήταν γεμάτη φωνές και

καβγάδες κι εμπόρους, κι ο Κλάδεος τούτος ποταμός κι ο Αλφειός μούγκριζαν, όπως σήμερα από ανθρώπους, αλόγατα και γουρούνια.... Η περίφημη αρχαία απλότητα, η ισορροπία, η γαλήνη δεν ήταν οι φυσικές ακόπιαστες αρετές μιας γαλήνιας ισορροπημένης ράτσας: ήταν δύσκολοι άθλοι, λάφυρα από φοβερούς αγώνες, αιώνες πάλευαν οι σκοτεινές οργιαστικές δυνάμες της γης με τις φωτεινές δυνάμες του ανθρώπου. Κι έτυχε - αυτό είναι το ελληνικό θάμα - για κάμποσα χρόνια να νικήσει ο ανθρώπινος Λόγος το χάος» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 230-231).

Σύμφωνα με τον Βρασίδα Καραλή (1994: 116), για τον Καζαντζάκη το ελληνικό τοπίο δεν είναι απλώς ωραίο· εμπεριέχει την ιστορία και την περιπέτεια των ανθρώπων, που το κατοίκησαν. Είναι μια εντολή, που σε βοηθά να συνειδητοποιήσεις αυτό που είσαι, σε αντιδιαστολή με αυτό που ήταν οι Έλληνες, πριν από σένα. Το σύγχρονο υπάρχει, επομένως, ως απόρροια του παρελθόντος. Και αν το τοπίο δεν ιδωθεί ως αλληγορία, δεν υφίσταται οντολογικά και δεν μπορεί να λειτουργήσει στο επίπεδο της Ιστορίας.

Το έβδομο κεφάλαιο, με τίτλο *Η συμβολική ατμόσφαιρα του μύθου* (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 238-244), αποτελεί μία καταλυτική αναφορά στα αετώματα της Ολυμπίας (Ashmole and Yalouris, 1967: Βικάτου, 2006: 79-100).

«Ανεβαίνω το μικρό λόφο του Μουσείου, βιάζουμαι να δω τα δύο εξαίσια αετώματα, που απόμειναν. Βιάζουμαι, σα να φοβούμαι πως θα έχουν και τ' απομεινάρια αυτά καταπιωθεί από το χώμα. Θαρρείς κι ο υψηλός μόχθος του ανθρώπου παραβαίνει τους απάνθρωπους αιώνιους νόμους. Η ζωή μας κι η προσπάθειά μας έτσι αποκτούν ηρωική τραγική ένταση. Δεν έχουμε παρά μία μονάχα στιγμή στη διάθεσή μας: ας κάμουμε τη στιγμήν αυτή αιωνιότητα: άλλη αθανασία δεν υπάρχει» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 239).

Για τον Καζαντζάκη, το τοπίο λειτουργεί ως μήτρα και σύμβολο της καλλιτεχνικής δημιουργίας (Μωραΐτης, 2015: 35-36). Η πράξη, δημιουργική ή ιστορική, ανάγει τον χώρο σε πρόπλασμα μιας ψυχικής πραγματικότητας, που υπερβαίνει τον χώρο και τον χρόνο, αποϊστορικοποιείται και μετατρέπεται σε παγκόσμιο αρχέτυπο, περνώντας, έτσι, στην αιωνιότητα (Καραλής, 1994: 113-114). Αυτό έπραξαν οι αρχαίοι Έλληνες τεχνίτες, που «μετατόπισαν την Ιστορία ψηλά στη συμβολική ατμόσφαιρα της μυθολογίας» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 242).

«Όταν αντίκρισα τη μεγάλη αίθουσα του Μουσείου, η καρδιά μου συνήφερε. Ζουν ακόμα, γαληνά φωτισμένα από το πράσινο φως: οι Κένταυροι, οι Λαπίθες, ο Απόλλωνας, ο Ηρακλής, η Νίκη. Χάρηκα... Τέχνη είναι να παρασταίνεις το σώμα παρά τες δυνάμες, που δημιούργησαν το σώμα... Εδώ, στο δυτικό αέτωμα (**εικ. 5**), οι δημιουργικές αυτές δυνάμες τρικυμίζουν, ορατές κάτω από τη διάφανη επιδερμίδα. Τώρα τέλειωσε το συμπόσιο, μέθυσαν οι Κένταυροι και χύθηκαν ν' αρπάξουν τις γυναίκες των Λαπιθών. Ένας Κένταυρος ρίχνει το πόδι του κι αγκαλιάζει μία γυναίκα και συνάμα σφίγγει το στήθος της με τη χοντρή του φούχτα... (**εικ. 6**). Αλλού οι παλαιστές δαγκώνουνται, μαχαιρώνουνται, το χτήνος έχει εξαπολυθεί, άγριος οργασμός ξεσπάει, προαιώνιες σκηνές, ανάμεσα ανθρώπου και πιθηκανθρώπου, ανακατώνονται μπροστά μας. Κι όμως μια μυστική γαλήνη απλώνεται σε όλο τούτο το καταπληκτικό αρχέγονο πάθος: Γιατί, ανάμεσα στους μαινόμενους ανθρώπους, αόρατος σε όλους τους μαχόμενους, ήσυχος, απλώνοντας μονάχα οριζόντια το δεξί του μπράτσο, στέκεται ο Απόλλωνας (**εικ. 7**)» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 239-240).
Η μάχη των Λαπιθών με τους Κενταύρους του δυτικού αετώματος της Ολυμπίας συμβόλιζε στα μάτια των αρχαίων Ελλήνων τη νίκη του πολιτισμού και της σωφροσύνης ενάντια στην κτηνώδη βία (Βουτυράς και Γουλάκη-Βουτυρά: 164). Για την «Κρητική ματιά» αντιπροσωπεύει την πάλη ανάμεσα στο ένστικτο τής κατά το ήμισυ ανθρώπινης φύσης του Κενταύρου και στην ολοκληρωμένη ανθρώπινη ύπαρξη, που μάχεται για ένα σκοπό. Μέσα στην ενιαία αυτή σύνθεση, που αποτελεί σύμβολο της αιώνιας διαμάχης, ανάμεσα στον Εαυτό και το Άτομο, ανάμεσα στον πολιτισμό και το χάος, συνυπάρχουν για τον Νίκο Καζαντζάκη όλα τα στάδια της πολιτισμικής ανέλιξης του ανθρώπου: η πρωτόγονη φάση, η ακμή και η παρακμή. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση ανάγεται στη θεωρία της εξέλιξης, όπως διαμορφώθηκε από τον Δαρβίνο το 1859, την οποία γνώρισε ο Καζαντζάκης ήδη ως έφηβος. Στη συνέχεια, μετέφρασε ο Κρητικός συγγραφέας ολόκληρο το έργο του Δαρβίνου στα ελληνικά (Darwin, 1915). Σύμφωνα με τον Πήτερ Μπην (2007: 19-20),

ο Καζαντζάκης ανακάλυψε, μέσα από τον Δαρβίνο, ένα νέο θεό, την κίνηση. Και για να κατανοήσουμε το έργο του, θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι ο δαρβινισμός βρίσκεται στο επίκεντρο των πεποιθήσεών του, σχετικά με την ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης. Την περίοδο των φιλοσοφικών του αναζητήσεων στο Παρίσι (Οκτώβριος 1907 - Φεβρουάριος 1909), ο Καζαντζάκης ανέπτυξε τις πρωταρχικές του ιδέες, μελετώντας Καντ, Νίτσε και Μπερξόν (Βουγιούκα, 2007), ο οποίος έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην περαιτέρω διαμόρφωση της σκέψης του (Βουγιούκα, 1998: Βουγιούκα, 1999: 94-107, 145-177). Ο νεοδαρβινισμός του Μπερξόν, που τον επηρέασε ουσιαστικά, έχει ως βάση του, επίσης, την κίνηση: μία απόδειξη ότι η κεντρική κινητήρια δύναμη του σύμπαντος είναι μία ζωτικότητα, που εξελίσσεται και μετουσιώνει τη σάρκα σε πνεύμα (Bergson, 1986). Αυτή η ζωτική ορμή, το élan vital του Μπερξόν, που αναγνωρίζει στο δυτικό αέτωμα της Ολυμπίας η «Κρητική ματιά», πασχίζει να γίνει ζωή, συνεργαζόμενη με την ύλη και φτιάχνοντας ένα αμάλγαμα ιστορίας και κοσμογονίας (Βουγιούκα, 1997).

Τέλος, σύμφωνα με τον Βρασίδα Καραλή (1994: 125, υποσημ. 116), στο δυτικό αέτωμα διαγράφεται όλη η κλίμακα της ιεραρχίας: ο θεός, ο ελεύθερος άνθρωπος, η γυναίκα, ο δούλος, το χτήνος. Μέσα από τις βαθμίδες αυτές, ο άνθρωπος αποκτά, καθ' υποβολή, ένα πρότυπο προσωπικής ανέλιξης. Ο Καζαντζάκης βρίσκει στο αέτωμα αυτό τη «δυναμική τραγικότητα», όπως την αποκαλεί, που ισορροπεί ανάμεσα στη «θεία γαλήνη του Παρθενώνα» και στον «αχαλίνωτο βερμπαλισμό του Περγάμου» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 241).

Το ταξίδι συνεχίζεται. Μετά την «Καρύταινα, το ελληνικό Τολέδο» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 245-252), ο Κρητικός ταξιδιώτης θα επισκεφθεί, σιδηροδρομικώς, τη Μεγαλόπολη και την Τρίπολη (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 253-262), για να φτάσει, οδικώς, στη Σπάρτη (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 263-275) και να καταλήξει στην *«Πομπηία της Ελλάδας»,* τον Μυστρά (Χατζηδάκης, 1999: Μπακούρου και Καλαμαρά και Βλάχου, 2001: Σίνος και Καζάκου και Μαρίνου (επιμ.), 2009: Papamastorakis, 2012), όπως τον χαρακτηρίζει στην *Αναφορά στον Γκρέκο.* Η μεσαιωνική αυτή καστροπολιτεία τον ενθουσιάζει, διότι εδώ γεννήθηκε η *«Νέα Ελλάδα»* (Σπηλιοπούλου, 2011: 201, υποσημ. 151: Σπηλιοπούλου, 2017: 235, υποσημ. 11), γι' αυτό και της αφιερώνει ένα τρίπτυχο, αποτελούμενο από τα κεφάλαια δώδεκα, δεκατρία και δεκατέσσερα. Θα εστιάσουμε σε κάποια σημεία των κεφαλαίων δώδεκα, *«Μυστράς»* (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 276-284), και δεκατέσσερα, «Θνητοί και αθάνατοι» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 293-300), διότι θεωρούμε ότι αποτελούν τα πλέον εύγλωττα τεκμήρια του ρόλου, που έπαιζε η αυτοψία των τόπων, που επισκεπτόταν ο Καζαντζάκης, ως μέσου οπτικού βιώματος.

«Σα μία αγιογραφία έλαμπε στο πρωινό φως, γεμάτη μαύρα κυπαρίσσια κι ηλιοψημένες εκκλησιές κι αόρατες γαλάζες παρουσίες, ο Μυστράς. Μέσα από τα πλατάνια, τις μουριές και τις λυγαριές του Ευρώτα, τα μάτια στηλώνουνται απάνω του και δε θέλουν πια να φύγουν. Ο ιερός αυτός λόφος, όπου γεννήθηκε η Νέα Ελλάδα, έχει όλες τις φανερές και μυστικές γοητείες, που μπορούν να μαυλίσουν την πιο δύσκολη κι ατίθαση ψυχή.... Έπειτα αρχίζει σκονισμένος άδεντρος ανήφορος και διακλαδίζουνται τα στενά δρομάκια κι αρχίζουν τα ρημαγμένα φτωχικά χαμώγια του λαού... Και μοναχά όρθιες ακόμα, χαριτωμένες, όλο ευγένεια Βυζαντινές αρχοντοπούλες, στέκουνται σκόρπιες, ανάμεσα στα χαλάσματα, οι βυζαντινές εκκλησιές: η Περίβλεπτος, ο Ευαγγελισμός, η Μητρόπολη, οι Άγιοι Θεόδωροι, το Αφεντικό, η Παντάνασσα» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 277).

Το πάλαι ποτέ κάλλος της παρηκμασμένης μεσαιωνικής πολιτείας (Zakythinos, 1975: Runciman, 1980: Κατσαφάνας, 2012) ανασύρει ήδη, στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ου αιώνα, από τη λήθη ο σπουδαίος βυζαντινολόγος G. Millet, με την επιτόπια έρευνα, που διεξήγαγε, και το γνωστό σύγγραμμα για τον Μυστρά, που εξέδωσε το 1910, στο Παρίσι (Millet, 1910), το οποίο, πιθανότατα, είχε συμβουλευτεί και ο Καζαντζάκης, προετοιμάζοντας την περιήγησή του στην Καστροπολιτεία (**εικ. 8**).

Τα κίνητρα για το ταξίδι, ενδεικτικά της ιδιοσυγκρασίας του κάθε συγγραφέα, είναι ενδεικτικά του τρόπου, που διάκεινται οι λογοτέχνες μας απέναντι στους τόπους, που επισκέπτονται, και των στοιχείων, που αναζητούν σε αυτούς. Φυγάς της πραγματικότητας ο Καζαντζάκης, όπως και ο Ουράνης, αναζητεί στα ταξίδια

του μοτίβο για την έξαρση της φαντασίας του, *«την κίνηση του σπλάχνου»,* όπως λέει χαρακτηριστικά (Παναρέτου, 1995: 79-80). Όμως, ό,τι προκαλεί αυτήν την κίνηση δεν είναι μόνο τα μνημεία, το παρελθόν και οι παλιές πολιτείες αλλά ακριβώς η σύγχρονη πραγματικότητα, το στοιχείο, που αναζητεί και τον συνεπαίρνει (Σπηλιοπούλου, 2011: 192-193: Σπηλιοπούλου, 2017: 239):

«Η μεγάλη αυλή της Μητρόπολης. Η αρχαία μαρμάρινη σαρκοφάγος (**εικ. 9**), στη μέση, λάμπει στον ήλιο με τα χαρούμενα ερωτόπουλα και τα μαρμαρένια σταφύλια...» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 278).

«Είναι η Μαρμάρα, η βρύση η Μαρμάρα, είπε η γριά (εννοεί την εκκλησιάρισσα), που μ' έβλεπε να κοιτάζω πολλήν ώρα τη σαρκοφάγο. Πρωτύτερα ήταν κάτω στο χωριό.

– Και γιατί την έφεραν εδώ; ρώτησα. Δεν ταιριάζει καθόλου με την εκκλησία. Δε βλέπεις; Ντροπή! Τι είναι αυτά τα γυμνά παιδιά, που χορεύουν;

– Ε, αγγελάκια είναι κι αυτά, είπε η καλόκαρδη εκκλησιάρισσα, σα να ήθελε να τα προστατέψει. Αγγελάκια είναι, και μη σκανταλίζεσαι» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6]1969: 279-280).

Πιάνει κουβέντα με τους απλούς κατοίκους και προσπαθεί να διακρίνει τα χαρακτηριστικά, που διαμορφώνουν τη νεοελληνική ταυτότητα. Παρατηρεί τη στάση των ντόπιων, απέναντι στα σωζόμενα μνημεία του τόπου τους. Βλέπει ότι αυτοί που έχουν άδολη καρδιά και καθαρό μυαλό αγαπούν τα μνημεία αυτά, διότι τα θεωρούν δικά τους. Για παράδειγμα, η εκκλησάρισσα, που δεν έκανε διάκριση μεταξύ αρχαίων και βυζαντινών μνημείων. Δεν την ενοχλούσε η ύπαρξη της αρχαίας σαρκοφάγου (Koch & Sichtermann, 1982: 362: Koch, 1993: 245: Σπηλιοπούλου, 2017: 240, υποσημ. 39), μέσα στην αυλή της βυζαντινής Μητρόπολης (Μαρίνου, 2002), και στα μάτια της οι γυμνές ανάγλυφες μορφές, που την κοσμούσαν, ήταν παρόμοιες με τα αγγελούδια των χριστιανικών εικόνων.

Το κεφάλαιο δεκατέσσερα («Θνητοί και αθάνατοι») αποτελεί αναφορά στη συνάντηση Καζαντζάκη - Κόντογλου, που αντιπροσωπεύει γι' αυτόν τον εκτοπισμένο Ανατολίτη, ο οποίος αφιέρωσε τη ζωή του σε ένα μεγάλο σκοπό, στην αποκατάσταση των τοιχογραφιών του Μυστρά. Η σημασία, που του δίνει, είναι ιδιαίτερη, εφόσον δεν τον εξαίρει ως λογοτέχνη αλλά ως ηθική προσωπικότητα (Καραλής, 1994: 143-144), που, μέσα από την πίστη του στον Θεό, πρόβαλε το είναι του για την αναβίωση του βυζαντινού παρελθόντος (Δετοράκης, 1987: Σπηλιοπούλου, 2017: 250, υποσημ. 89), διαφυλάσσοντας, έτσι, την παράδοση (Ματσούκας, 1989).

«Ψηλά, στον τρισχαριτωμένο ναό της Περίβλεπτος του Μυστρά, ανάμεσα από περίπλοκες σκαλωσιές, ανάερα κρεμασμένος σαν πολυέλαιος της εκκλησιάς, με την άσπρη εργατικιά μπλούζα του, με την παλέτα και το πινέλο στα χέρια, στρογγυλοπρόσωπος κι εκστατικός, ... πρόβαλε, καλωσορίζοντάς με, ο Κόντογλου (**εικ. 10**)» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* [6] 1969: 293).

Ο Φώτης Κόντογλου (1895-1965), πολυτάλαντη και πολυεδρική προσωπικότητα, κατέχει μία μοναδική θέση στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και τέχνης (Μαργαρίτης, 2015), χάρη στο εντελώς προσωπικό ύφος, που ανέπτυξε τόσο στο πεζογραφικό του έργο (Χατζηφώτης, 1978) όσο και στην εικαστική του γλώσσα (Στουφή-Πουλημένου, 2008˙ Ζίας, 2015), με αφετηρία μία ιδιαίτερα κομβική περίοδο της ιστορίας του νεοελληνικού κράτους, την περίοδο του μεσοπολέμου. Στο πρόσωπό του συναιρούνται ο ορθόδοξος χριστιανός, ο εκφραστής της ζωντανής νεοελληνικής γλώσσας, ο ζωγράφος και αγιογράφος. Μέσα από τα κείμενα και τις διδαχές αλλά, κυρίως, μέσα από το έργο του, ανέδειξε την αισθητική αξία της βυζαντινής τέχνης και υποστήριξε τη συνέχειά της και τη σημασία της στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής ζωγραφικής. Ο βίος και η πολιτεία του στον ελλαδικό χώρο, όπου παρέμεινε έως και το τέλος της ζωής του, το 1965, σφραγίστηκε με τον αγώνα του για τη διατήρηση της ιδιοπροσωπίας του Γένους, που, για τον Κόντογλου, ταυτιζόταν με το πολιτισμικό φορτίο της «καθ' ημάς Ανατολής».

Μεταξύ 1936 και 1940 εργάζεται ο Φώτης Κόντογλου, κατά διαστήματα, στον Μυστρά, όπου καθαρίζει,

συντηρεί και επιζωγραφίζει τις περίφημες τοιχογραφίες των βυζαντινών ναών του, κατά κύριο λόγο της Περιβλέπτου (**εικ. 11**). Πρόκειται για το τελευταίο και μεγαλύτερο έργο, που έκανε ως συντηρητής, κάτι που γινόταν για πρώτη φορά στην Ελλάδα, προκαλώντας μεγάλη εντύπωση στην εποχή του, παρότι, σήμερα, κρίνεται κάπως ερασιτεχνικό. Εκεί, συνάντησε ο Νίκος Καζαντζάκης τον φίλο του και δημοσίευσε τις εντυπώσεις του στην εφημερίδα Καθημερινή (10-12-1937), με τον τίτλο «Θνητοί και Αθάνατοι», τις οποίες ενσωμάτωσε στο κεφάλαιο δεκατέσσερα του *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, το τελευταίο του τριπτύχου της Καστροπολιτείας (Σπηλιοπούλου, 2017: 246-247).

«Τα μάτια του λάμπουν ευχαριστημένα, γιατί ξέρει πως εκτελεί το χρέος του και τα χέρια του είναι γεμάτα ανυπομονησία και δύναμη. Πάλεψε πολύ στη ζωή του, πόνεσε, μα τα εφήμερα δεν μπόρεσαν να τον λυγίσουν: πώς να λυγίσουν έναν άνθρωπο, που πιστεύει στο Θεό; Κι όταν τον παρασφίξει η πίκρα, αρχινάει και ψέλνει θριαμβευτικά ένα τροπάρι: "Τη υπερμάχω στρατηγώ τα νικητήρια....". Ή: "Σιγησάτω πάσα σάρξ βροτεία....". Κι η πίκρα ξορκίζεται, κι η γης μετατοπίζεται κι ο Κόντογλου με τα δαχτυλίδια του, με το καρέ παλτό του, με τα σγουρά μαλλιά του, με τα μεγάλα του μάτια, μπαίνει ολάκερος στην Παράδεισο» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 293).

Ο Φώτης Κόντογλου έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη για τον Μυστρά και γενικότερα για τη Λακωνία (Ζίας, 1979). Η παλαιολόγεια ζωγραφική των εκκλησιών του Μυστρά, κυρίως, όμως, της Περιβλέπτου (Εμμανουήλ, 2015), κατέπληξε τον Κόντογλου, ασκώντας, στη συνέχεια, καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση του καλλιτεχνικού του ιδιώματος και επηρεάζοντας το έργο του, έως το τέλος της ζωής του (Ζίας, 2015: 79,83, 86, 112, 123, 144, 156).

Και ο Καζαντζάκης συνεχίζει:

«Από σκαλωσιά σε σκαλωσιά, ο Κόντογλου με παίρνει από το χέρι και με οδηγάει στην Παράδεισό του:

– Κοίταξε, μού λέει, κοίταξε, κοίταξε....
.....Πιο πάνω ο Χριστός γεννιέται, η Παναγία, ντυμένη σκούρα μενεξελιά, είναι απλωμένη, σοφιλιασμένη μέσα στο βράχο.. Ο Χριστός, φασκιωμένος δίπλα, σα χρυσαλλίδα, και πάνω χυμούν καβάλα οι τρεις μάγοι.... Και χαμηλά, δυο πολεμιστές με σκυμμένο το πρόσωπο. Ευγένεια, χάρη, θλίψη. Τους βλέπεις με τα σγουρά μαλλιά, τα πικραμένα μάτια, τα σφιμένα χείλια, να ξεκινούν πάνοπλοι για τον πόλεμο. Και ξέρουν πως δεν υπάρχει καμία ελπίδα. Το παιχνίδι είναι χαμένο. Θα ζωγραφίστηκαν οι πολεμιστές τούτοι λίγα χρόνια πριν από την Άλωση, στην κρίσιμη στιγμή της ευγένειας και της απελπισίας» (*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς*, [6]1969: 294).

Η σκηνή της γέννησης του Χριστού στην Περίβλεπτο (**εικ. 12**), που τόσο θαύμασε ο Καζαντζάκης, αποτελεί ένα από τα υψηλότερα δείγματα της παλαιολόγειας ζωγραφικής της Καστροπολιτείας, εξαιτίας της χρωματικής αρμονίας και της ιδιαιτερότητας του θεολογικού συμβολισμού της (Εμμανουήλ 2015: 412). Οι πολεμιστές, τους οποίους αναφέρει, είναι δύο από τους στρατιωτικούς αγίους, που επιζωγράφισε μεταξύ άλλων ο Κόντογλου, στον βόρειο τοίχο του ναού (**εικ. 13**).

Θα ήθελα να κλείσω τη συμβολή μου, με μία μαρτυρία του σημαντικότερου ίσως εν ζωή μελετητή του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, του Καθηγητή Peter Bien, την οποία κατέθεσε στην ομιλία του, με τίτλο «Αναφορά στον Νίκο», κατά την τελετή αποδοχής του «Βραβείου Νίκου Καζαντζάκη» από τον Δήμο Ηρακλείου, τον Οκτώβριο του 2016:

«Θα τελειώσω εδώ... με την ανακάλυψή μου πως ήσασταν ένας πρωτοπόρος υπερασπιστής της εξελικτικής θεολογίας (process theology). Αφού ποτέ δεν χρησιμοποιήσατε αυτόν τον όρο, θα προσπαθήσω να τον εξηγήσω. Η βάση είναι ο Δαρβίνος. Η εξελικτική θεολογία επεκτείνει τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης των ειδών, λέγοντας ότι η εξέλιξη κυβερνάει όχι μονάχα τα είδη: κυβερνάει και τον Θεό. Κοντολογίς, Νίκο, η Κίνηση είναι το υπέρτατο θέμα της πίστης σας. Φιλοδοξούσατε να μας προσφέρετε έναν τρόπο να είμαστε θρήσκοι σε μίαν οικουμένη, που δεν μπορεί να είναι ίδια μετά από τον Δαρβίνο....» (Μπιν, 2017: 36).

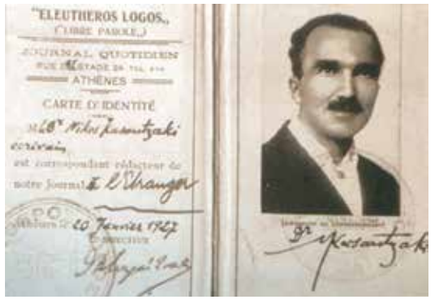

εικόνα 1

εικόνα 2

εικόνα 3

εικόνα 4

εικόνα 5

εικόνα 6

εικόνα 7

εικόνα 8

εικόνα 9

εικόνα 10

εικόνα 11

εικόνα 12

εικόνα 13

Βιβλιογραφία

Αγγελάτος, Δημήτρης (2017). *Λογοτεχνία και Ζωγραφική. Προς μία ερμηνεία της διακαλλιτεχνικής (ανα)παράστασης.* Αθήνα: εκδ. Gutenberg.

Αθανασούλης, Δημήτρης (2005). *Γλαρέντζα, Clarence.* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Αραπογιάννη, Ξένη (2001). *Ολυμπία. Η Κοιτίδα των Ολυμπιακών Αγώνων.* Αθήνα: εκδ. Μίλητος.

Ashmole, Bernard, Yalouris, Nikolaos (1967). *Olympia. The sculptures of the temple of Zeus.* London: Phaidon Press.

Βικάτου, Ολυμπία (2006). *Ολυμπία. Ο αρχαιολογικός χώρος και τα μουσεία.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Βουγιούκα, Αθηνά (1997). Μύθος και παραβολή στο μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη. *Διαβάζω* 377, Σεπτέμβριος: 78-85.

Βουγιούκα, Αθηνά (1998). Μπερξονικές μεταμορφώσεις στην *Αναφορά στον Γκρέκο* του Νίκου Καζαντζάκη (49-59). Στο: Νίκος Καζαντζάκης: σαράντα χρόνια από το θάνατό του, Πεπραγμένα Επιστημονικού Διημέρου, Χανιά, 1-2/11/1997. Χανιά: Έκδοση Δημοτικής Πολιτιστικής Επιχείρησης Χανίων.

Βουγιούκα, Αθηνά (1999). Η ποίηση της πραγματικότητας και η πραγματικότητα της ποίησης. Η Αναφορά στον Γκρέκο του Νίκου Καζαντζάκη. Αθήνα: εκδ. Κλεψύδρα.

Βουγιούκα, Αθηνά (2007). Οι μεταφράσεις από τον Νίκο Καζαντζάκη έργων των Δαρβίνου, Νίτσε και Μπερξόν. *Νέα Εστία,* 162, Δεκέμβριος [αφιέρωμα στον Νίκο Καζαντζάκη]: 1075-1081.

Βουτυράς, Μανόλης και Γουλάκη-Βουτυρά, Αλεξάνδρα (2011). *Η αρχαία ελληνική τέχνη και η ακτινοβολία της.* Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Bergson, Henri (1986). *L'Evolution créatrice.* Paris: Quadrige. Presses Universitaires de France [= Πρελορέντζος, Γιάννης (επιμ.), *Ερρίκος Μπεργκσόν. Η δημιουργική εξέλιξη,* μτφρ. Κωστής Παπαγεώργης και Γιάννης Πρελορέντζος. Αθήνα: εκδ. Πόλις, 2005, 22013].

Γιαλούρη, Αθανασία και Γιαλούρης, Νικόλαος (2002). *Ολυμπία. Οδηγός του Μουσείου και του Ιερού.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Darwin, Charles (1915). *Περί της γενέσεως των ειδών,* μτφρ. Νίκου Καζαντζάκη. Εν Αθήναις: εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη.

Δετοράκης, Θεοχάρης (1987). Ο Καζαντζάκης και το Βυζάντιο. *Παλίμψηστον,* 4: 181-198.

Dodwell, Edward (1821). *Views in Greece: London.*

Εμμανουήλ, Μελίτα (2015). Το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού της μονής Περιβλέπτου στον Μυστρά και το ζήτημα του κτήτορα (407-416). Στο: Κατσαρός, Βασίλης και Τούρτα, Αναστασία (επιμ.), Αφιέρωμα στον Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο. Αθήνα: εκδ. Καπόν.

Emmison, Michael and Smith, Phillip (2000). *Researching the Visual: Images, Objekts, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry.* London: Sage Publications Ltd.

Ζίας, Νικόλαος (1979). Η Λακωνία στο έργο του Φώτη Κόντογλου» (193-205). Στο: Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη-Γύθειον, 7-11 Οκτωβρίου 1977. Αθήνα: *Λακωνικαί Σπουδαί 4.*

Ζίας, Νίκος (2015). *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος,* Αθήναι: Alpha Bank (Α΄ ανατύπ.).

Καζαντζάκης, Νίκος (δ1969). *Ταξιδεύοντας - Ιταλία - Αίγυπτος -Σινά - Ιερουσαλήμ - Κύπρος - Ο Μοριάς.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη (=*Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς,* δ1969).

Καζαντζάκης (2004). *Biography. Works. Rewiews.* Cultural Olympiad. Hellenic Ministery of Culture. Athens: National Book Centre.

Καραλής, Βρασίδας (1994). *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το παλίμψηστο της ιστορίας. Δοκίμιο επί της οντοποιίας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας.* Αθήνα: εκδ. Κανάκη.

Κατσαφάνας, Δημήτρης Γ. (2012). *Το Δεσποτάτο του Μυστρά. Η τελευταία πράξη του Βυζαντινού Ελληνισμού,* Αθήνα: έκδ. Σύνδεσμος των εν Αττική Λακεδαιμονίων.

Koch, Guntram & Sichtermann, Hellmut (1982). *Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie,* München: Beck.

Koch, Guntram (1993). Σαρκοφάγοι της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής στην Αρκαδία και τη Λακωνία (245-250). In: Palagia, Olga and Coulson William D. E., (eds.). Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceeding of an International Conference Held at the American School at Athens, April 10-14, 1992. Oxford: Oxbow Monograph 30.

Κυπαρίσσης Νικόλαος (1934). *Σύντομος Οδηγός της Αρχαίας Ολυμπίας: περιγραφή των εντός και εκτός της Άλτεως ναών και οικοδομημάτων και κατάλογος των αρχαίων του Μουσείου Ολυμπίας μετά ιστορικής εισαγωγής.* Εν Αθήναις: Τύποις Πυρσού.

Λεονάρδος, Βασίλειος (1901). *Η Ολυμπία.* Αθήνησι: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.

Lock, Peter (1998). *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο (1204-1500),* μετάφρ. Γ. Κουσουνέλος. Αθήνα: εκδ. Ενάλιος.

Μαργαρίτης, Χρήστος (επιμ.) (2015). *Από τον "Λόγο στην Έκφρασι".* Ζωγραφική Φώτης Κόντογλου. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Ματσούκας, Νίκος Α. (1989). *Η ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη,* Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας.

Μαρίνου, Γεωργία (2002). *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά.* Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 78. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Millet, Gabriel (1910). *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l' étude de l' architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles,* Paris: E. Leroux.

Μπακούρου, Αιμιλία και Καλαμαρά, Παρή και Βλάχου, Έλια (επιμ.) (2001). *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Η Πολιτεία του Μυστρά, Μυστράς.* Αύγουστος 2001 - Ιανουάριος 2002. Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Μπην, Πήτερ (2007). *Οκτώ κεφάλαια για τον Νίκο Καζαντζάκη.* Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης - Εκδόσεις Καστανιώτη.

Μπιν, Πίτερ (2017). Αναφορά στον Νίκο (24-41). Στο: Μαθιουδάκης, Νίκος (επιστημ. επιμ.), Νίκος Καζαντζάκης. Ο Κοσμοπαρωρίτης. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Μπονάρου, Χριστίνα (2012). *Οπτικός πολιτισμός και τουρισμός. Αναπαραστάσεις της Ελλάδας στις τουριστικές καρτ ποστάλ.* Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

Μωραΐτης, Κώστας (2015). Το τοπίο, πολιτιστικός προσδιορισμός του τόπου. *Σημειώσεις για τη νεότερη, τοπιακή επεξεργασία του τόπου.* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, Μαρία (2005). *Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432). Ιστορία, οργάνωση, κοινωνία.* Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας.

Παναρέτου, Αννίτα Π. (1995). *Ελληνική Ταξιδιωτική Λογοτεχνία,* Αθήνα: εκδ. Επικαιρότητα.

Papamastorakis, Titos (2012). Myzithras of the Byzantines / Mistra to Byzantinists (277-296). Στο: Κιουσοπούλου, Τόνια (επιμ.), Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Runciman, S. (1980). *Mistra, Byzantine Capital of the Peloponnese,* London: Thames and Hudson Ltd.

Σίνος, Στέφανος και Καζάκου, Μαρία και Μαρίνου, Γεωργία (επιμ.) (2009). *Τα μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

Σκαρπέλος, Γιάννης (2007). Τί είναι οπτικός πολιτισμός; Προσβάσιμο μέσω διαδικτύου: vrr.pblogs.gr/2007/02/ti-einai-optikos-politismos.html, [προσπέλαση 15/08/2016].

Σπηλιοπούλου, Ιωάννα. (2011). Ο Καζαντζάκης, η Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο και το πρόβλημα της πολιτισμικής ταυτότητας του Νεοέλληνα μέσα από το έργο του Τ*αξιδεύοντας (Μοριάς)* (173-225). Στο: Μαγριπλής, Δημήτριος Γ. (επιμ.), Πολιτισμός και Διαφορετικότητα. Εμείς και οι άλλοι. Επιστημονική σειρά: Θεός - Άνθρωπος - Κοινωνία - 4. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σταμούλης Αντώνιος.

Σπηλιοπούλου, Ιωάννα (2016). Ο Νίκος Καζαντζάκης ως γέφυρα πολιτισμού: Η παιδευτική του αξία στην Ευρώπη του 21ου αιώνα. Στο: Δημητρίου-Ψαρρού, Σοφία (Γενική επιμέλεια) και Νταβαρίνου, Λήδα (Επιμέλεια κειμένων), Η Παιδεία και ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός στον 21ο αιώνα: το Μέλλον της Ευρώπης. 60η Επέτειος - Διεθνές Συνέδριο. Πρακτικά, 12 Μαΐου 2016, Τιτάνια Hotel, Αθήνα. Association Europeènne des Enseignants (A.E.D.E.).

Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου

https://joom.ag/eQuQ (pdf), [προσπέλαση 11/03/2018].

Σπηλιοπούλου, Ιωάννα (2017). Στο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσεως: Ο Νίκος Καζαντζάκης στην Καστροπολιτεία του Μυστρά, μέσα από το *Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς* (233-260). Στο: Ξανθάκη-Καραμάνου, Γεωργία (επιμ.), Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους Χρόνους: Σχέσεις Ανατολής και Δύσεως και αφετηρία του Νέου Ελληνισμού, Πρακτικά Συνεδρίων, Μυστράς 6-8 Νοεμβρίου 2015 και 27-29 Μαΐου 2016, Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

Στουφή-Πουλημένου, Ιωάννα (2008). *Από τους Ναζαρηνούς στον Φώτη Κόντογλου. Θέματα νεοελληνικής εκκλησιαστικής ζωγραφικής.* Αθήνα: εκδ. Αρμός.

Τριάντη, Ισμήνη και Βαλαβάνης, Πάνος (2004). *Ολυμπία και Ολυμπιακοί Αγώνες.* Αθήνα: Πολιτιστικές Εκδόσεις.

Χατζηδάκης Μανόλης (1999). *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Χατζηφώτης, Ιωάννης Μ. (1978). *Φώτιος Κόντογλου.* Η ζωή και το έργο του. Αθήναι: Κέδρος.

Zakythinos, Denis A. (1975). *Le Despotat grec de Morée,* I-II. London: Variorum (αναθεωρ. Έκδοση Χρ. Μαλτέζου).

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης

Λογοτεχνία και Ιστορία: ο Νίκος Καζαντζάκης και η διδασκαλία της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση

1. Πρόλογος

Στόχος αυτής της ανακοίνωσης είναι να επισημανθεί η στενή σχέση της Λογοτεχνίας με την Ιστορία και συγκεκριμένα να αναδειχθεί η χρησιμότητα των έργων του Νίκου Καζαντζάκη στη διδασκαλία της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την παράθεση του ιστορικού πλαισίου της εποχής, στην οποία αναφέρεται το εκάστοτε λογοτεχνικό έργο και, στη συνέχεια, μέσα από την παράλληλη ανάγνωση και τον σχολιασμό επιλεγμένων αποσπασμάτων των έργων του συγγραφέα, που σχετίζονται με την εποχή, που περιγράφει. Εναλλακτικά, μπορεί να ακολουθηθεί η ακριβώς αντίστροφη διαδικασία, ξεκινώντας, πρώτα, από το ίδιο το έργο και αναζητώντας τις ιστορικές του αναφορές. Άλλωστε, η σχέση Λογοτεχνίας με την Ιστορία είναι αλληλένδετη, αφού το ιστορικό πλαίσιο διαμορφώνει τη λογοτεχνική παραγωγή μιας εποχής και, πολλές φορές, η Ιστορία αποτελεί πηγή έμπνευσης για πολλούς λογοτέχνες, όπως ο Νίκος Καζαντζάκης (Χαλκιαδάκης, 2007: 1-9).

2. Λογοτεχνία και Ιστορία

Στο σημείο αυτό, πρέπει επισημανθεί πως στη Λογοτεχνία, και ιδιαίτερα στην πεζογραφία, «το ιστορικό πλαίσιο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη σύλληψη του μύθου και την αφηγηματική δομή, την εξέλιξη της πλοκής των χαρακτήρων, ενώ επιβάλλεται και η αντίληψη ότι η ιστορία επιδρά διαμορφωτικά στην ατομική και συλλογική ζωή» (Αποστολίδου, 2000: 323-325). Ωστόσο, τα λογοτεχνικά έργα δεν θεωρούνται αξιόπιστες πηγές της Ιστορίας, καθώς ενέχουν έναν απροκάλυπτο υποκειμενισμό και έναν έντονο συναισθηματισμό και, επιπρόσθετα, δεν είναι ιστορικές μελέτες. Από την άλλη, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σ. Κόνδης, «ο λογοτέχνης μπορεί να αποτυπώσει στο έργο του, με μοναδικό τρόπο, τη συναισθηματική φόρτιση μιας ατμόσφαιρας, την οποία η ψυχρή ιστοριογραφία αδυνατεί να παραστήσει» (Κόνδης, 2005: 149-150). Επομένως, η χρήση των λογοτεχνικών έργων στη διδασκαλία της Ιστορίας μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά και όχι ανταγωνιστικά με άλλες ιστορικές πηγές, ιδιαίτερα στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, όπου ο διδάσκων έχει περισσότερα περιθώρια πρωτοβουλιών, σε σχέση με το ασφυκτικό ωρολόγιο πρόγραμμα και την κατανομή των διδακτικών ωρών, ανά διδακτική ενότητα, στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

3. Διδασκαλία ανηλίκων και ενηλίκων

Ποια είναι, όμως, η διαφορά στη διδασκαλία ανηλίκων (όπως συμβαίνει στο σχολείο) και ενηλίκων (στην περίπτωση της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης); «Έχει υποστηριχτεί, ερευνητικά, ότι οι ενήλικες, χάρη στην εν δυνάμει ικανότητά τους για κριτικό στοχασμό, επάνω στον τρόπο διαμόρφωσης των προβληματικών πεποιθήσεων, που έχουν ενστερνιστεί, είναι δυνατόν να μαθαίνουν, με τρόπο διαφορετικό, σε σχέση με τους ανηλίκους» (Κόκκος, 2017: 23). Σύμφωνα με τον Alan Rogers, τα παιδιά εμπλέκονται στην εκπαίδευση, έχοντας την επίγνωση ότι δεν είναι ακόμα ενήλικες, αλλά μαθαίνουν να είναι. Κατά συνέπεια, η ιεραρχική σχέση εξάρτησής τους από τον διδάσκοντα δεν αντιβαίνει στην ταυτότητα του εαυτού τους. Στην περίπτωση των ενηλίκων, όμως, η ιεραρχική σχέση εξάρτησής τους από τον διδάσκοντα, ακόμα και αν γίνεται με τη συγκατάθεσή τους, βιώνεται ως αντιφατική προς την ταυτότητά τους, [δηλαδή] την αυτοδυναμία, την υπευθυνότητα και την ωριμότητα του ενήλικα (Κόκκος, 2017: 28). Γι' αυτό και σκοπός του εκπαιδευτή θα πρέπει να είναι «η ανάπτυξη της ικανότητας αυτοκαθορισμού των συμμετεχόντων και η δημιουργία ενεργών πολιτών» (Rogers, 2005). Από την άλλη, ο Illeris διαβλέπει μία προοπτική στη διδασκαλία των ενηλίκων και αυτό, γιατί οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι δυσκολεύονται να αποδεχθούν την έλλειψη συμμετοχής τους στην πορεία της μάθησης. (Illeris, 2002: 18-20).
Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημανθεί η σημασία της κριτικής συνειδητοποίησης, όπως τη διατύπωσε ο

Βραζιλιάνος παιδαγωγός Paulo Freire (Κόκκος, 2017: 41). Στο πλαίσιο αυτής της διεργασίας, καθοριστική είναι η σημασία του διαλόγου. Ουσιαστικά, «πρόκειται για μία διαλεκτική σχέση μεταξύ εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου. Ο εκπαιδευτής ενδυναμώνει την ικανότητα της κριτικής σκέψης των συμμετεχόντων. Δεν τους επιβάλλει τις δικές του απόψεις, αλλά ούτε τις κρύβει. Ταυτόχρονα, μαθαίνει από τις σκέψεις και τις αντιδράσεις τους και επανεξετάζει κριτικά τις δικές του θέσεις» (Κόκκος, 2017: 42).

4. Έργα του Καζαντζάκη με ιστορικές αναφορές στη νεότερη & σύγχρονη εποχή

Αναφορικά με τα λογοτεχνικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη, με ιστορικές αναφορές, μπορεί να επισημανθούν τα ακόλουθα, με βάση τη χρονολογία της πρώτης έκδοσής τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε έργα του συγγραφέα, όπως *Ταξιδεύοντας, Ρουσία* (1928), *Ταξιδεύοντας, Ισπανία* (1937), *Ταξιδεύοντας, Ιαπωνία- Κίνα* (1938), *Ταξιδεύοντας, Αγγλία* (1941), *Καποδίστριας* (1946), *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1946), *Καπετάν Μιχάλης* (1953), *Αναφορά στον Γκρέκο (1961), Ταξιδεύοντας, Ιταλία - Αίγυπτος - Σινά - Ιερουσαλήμ - Κύπρος - Ο Μοριάς* (1961), *Οι Αδερφοφάδες* (1965).

4.1. *Ταξιδεύοντας, Ρουσία*

Συγκεκριμένα, στο πρώτο, κατά σειρά, έργο με τίτλο *Ταξιδεύοντας, Ρουσία,*[1] που ανήκει στη λεγόμενη «ταξιδιωτική λογοτεχνία»,[2] ο συγγραφέας, εγκαινιάζοντας αυτό το νέο λογοτεχνικό είδος στην Ελλάδα, αναφέρεται στην Οκτωβριανή Επανάσταση (1917) και τα αποτελέσματά της. Άλλωστε, η επίσκεψή του στη Ρωσία, λίγα χρόνια αργότερα, δεν απέχει, χρονικά, και πολύ από τα γεγονότα. Μεταξύ άλλων, επισημαίνει τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης Λένιν, Στάλιν και Τρότσκι, τον Ερυθρό Στρατό αλλά και την αλλαγή, που συντελέστηκε στη ρωσική κοινωνία. Ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, ο Καζαντζάκης αναφέρει:

«[…] Μὰ οἱ μπολσεβίκοι ἔσπασαν καί τὶς ἁλυσίδες τοῦτες. Λίγες μέρες μετὰ τὴν Ἐπαναστάση, δημοσιεύτηκε ἡ Προκήρυξῃ τῶν Δικαιωμάτων τῶν Λαῶν τῆς Ῥουσίας, ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸ Ῥοῦσο Λένιν καὶ τὸ Γεωργιανὸ Στάλιν:

α) Ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Ῥουσίας εἶναι ἀνεξάρτητοι καὶ ἴσοι.
β) Κάθε λαὸς ἔχει τὸ δικαίωμα να διαθέτει τὸν ἑαυτό του ὅπως θέλει.
γ) Καταργοῦνται ὅλα τὰ εἰδικὰ ἐθνικὰ προνόμια.
δ) Ὅλες οἱ ἐθνικὲς μειοψηφίες δικαιοῦνται πιὰ νὰ ξετυλίγουνται λεύτερα.

Γενναία, τολμηρή, ἱστορικὴ προκηρύξῃ, ποὺ δὲν τὴ γέννησε μονάχα ἀνώτατη ἰδεολογικὴ συνείδηση· παρὰ καὶ γόνιμη, πολὺ ἐπιτήδεια, πραχτικὴ πολιτική.[...]» (Καζαντζάκης, 1969: 42)

Σε άλλο σημείο αναφέρει:

«[…] Θαματουργεῖ τ' ὀργανωτικὸ δαιμόνιο τοῦ Τρότσκυ. Ὁ καταπληχτικὸς αὐτὸς Ἑβραῖος στάθηκε ὁ πατέρας τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ. Ἀπὸ μῆνα σὲ μῆνα ἡ ἔνοπλη δύναμη τοῦ Προλεταριάτου γιγαντώνουνταν: τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1918 ὁ Ἐρυθρὸς Στρατὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ 106.000 ἀντρες· τὸν Αὔγουστο ἀπὸ 392.000, τὸ Δεκέμβρη ἀπὸ 790.000· τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1920 ἀπὸ 3.660.000, τὸ Γενάρη τοῦ 1921 ἀπὸ 5.300.000.
Ἡ ἀνηλεῆ ἀνάγκη κι ἡ πίστη δημιούργησαν τὸν Ἐρυθρὸ Στρατό· αὐτὲς οἱ δυὸ μεγάλες δυνάμεις τὸν ὁδήγησαν καὶ στὴ νίκη. Πολέμησε ξυπόλητος, πεινασμένος, χωρὶς πολεμοφόδια, μὲ πρωτόπειρους ἀρχηγούς - κι ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια, τὸ θάμα, δηλαδὴ ἡ πιὸ βαθιὰ οὐσία τῆς ζωῆς, πραγματοποιήθηκε: ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ κι οἱ ἐξωτερικοὶ ὀχτροὶ τῆς νέας Ἰδέας διασκορπίστηκαν. […]» (Καζαντζάκης, 1969: 64).
Ο Καζαντζάκης θαυμάζει τις αλλαγές, που συντελέστηκαν στη Σοβιετική Ρωσία, και τους πρωταγωνιστές τους, ενώ παραθέτει στοιχεία για την αύξηση του δυναμικού του Ερυθρού Στρατού. Αναφέρεται, μάλιστα, εκτός από τους εσωτερικούς, στους εξωτερικούς εχθρούς της Επανάστασης, υπονοώντας τους Γάλλους και την Ουκρανική Εκστρατεία ή Εκστρατεία της Κριμαίας (1919) κατά των Μπολσεβίκων, στην οποία συμμετείχε και ελληνικό εκστρατευτικό σώμα, με απόφαση της κυβέρνησης Βενιζέλου (Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., 1960).

[1] Ο Καζαντζάκης προτιμά τον τίτλο «Ρουσία» από τον «Ρωσία».
[2] Οι συγγραφείς αυτού του λογοτεχνικού είδους μέσα από μία πεζογραφική δημιουργία αναφέρονται σε κάποιον τόπο, που έτυχε να επισκεφτούν στο παρελθόν. Τα έργα αυτά έχουν έντονο υποκειμενικό στοιχείο και, σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα, τα ταξιδιωτικά κείμενα εντάσσονται στο κλίμα του κοσμοπολιτισμού, που έφτασε στη χώρα μας τον Μεσοπόλεμο. Ο Καζαντζάκης είναι ο κατεξοχήν εισηγητής αυτού του λογοτεχνικού είδους (Μουσμούτης, 2015).

4.2. Ταξιδεύοντας, Ισπανία

Στο επόμενο, κατά σειρά έκδοσης, έργο του, με ιστορικές αναφορές, με τίτλο *Ταξιδεύοντας, Ισπανία,* και ιδιαίτερα στο β΄ μέρος του, με τίτλο *Βίβα λα Μουέρτε,* ο Καζαντζάκης αναφέρεται στον Ισπανικό Εμφύλιο. Ο Ισπανικός εμφύλιος πόλεμος, που διήρκεσε από το 1936 μέχρι το 1939, ήταν ο πόλεμος μεταξύ των Ισπανών Εθνικιστών υπό την καθοδήγηση του στρατηγού Φρανθίσκο Φράνκο και των Δημοκρατικών κομμουνιστικών Δυνάμεων, που καθοδηγούνταν από τον Πρόεδρο της Β΄ Ισπανικής Δημοκρατίας Μανουέλ Αθάνια. Νικητής του πολέμου αναδείχθηκε ο στρατηγός Φράνκο (Aguilar, 2005). Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, η γερμανική πολεμική αεροπορία (Luftwaffe) και η αντίστοιχη ιταλική, σύμμαχοι του Φράνκου, βομβάρδισαν και τη βασκική πόλη Γκερνίκα (Guernica), την οποία ισοπέδωσαν, σκοτώνοντας μόνο αμάχους. Ο Πάμπλο Πικάσσο, συγκλονισμένος από τη φρίκη της καταστροφής, ζωγράφισε τον ομώνυμο διάσημο πίνακά του (γνωστός και ως «Γκουέρνικα»,) που έγινε όργανο προπαγάνδας κατά του φασισμού και του στρατηγού Φράνκο (Αργκάν, 1998: 523-527). Ο ίδιος ο Καζαντζάκης είχε καλύψει τον Ισπανικό Εμφύλιο ως πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας «Καθημερινή» (Πετροπούλου, 1999). Ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, ο συγγραφέας αναφέρει:

Ὅλος ὁ κόσμος γύρα ἀπὸ τὸ νέο τοῦτον ἀπάνθρωπο ταυρομαχικὸ στίβο στέκεται, ἀφουκράζεται καὶ κρατάει τὴν ἀναπνοή του. Κανένας δεν εἶναι θεατής. Κανένας δὲ σκύβει ν' ἀκούσει καὶ νὰ δεῖ ἀδιάφορος. Ὅλοι πονοῦν τὸν πόνο τῆς Ἰσπανίας. Γιατί, βαθιά, ὁ πόνος τῆς Ἰσπανίας εἶναι καὶ δικός μας, κάθε ἀτόμου καὶ κάθε λαοῦ· καὶ τὸ πρόσωπο ποὺ παίρνει ἡ ἱσπανικὴ ἱστορία συγκρούοντας τοὺς δύο ἀντίπαλους εἶναι, τὸ νιώθουμε βαθιά, καὶ τῆς δικῆς μας ἱστορίας τὸ πρόσωπο. Ὁ ἱσπανικὸς πόλεμος, στὴ βαθύτερην οὐσία του, δὲν εἶναι ἐμφύλιος· εἶναι διεθνής (Καζαντζάκης, 2009: 144).

Πολύ σωστά ο Καζαντζάκης τοποθετεί τον ισπανικό εμφύλιο στη διεθνή του διάσταση, λίγο πριν από το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1939.

Σε άλλο σημείο αναφέρει:

«[…] Στην Πάλμα τῆς Μαγιόρκας, ὅπου πρωτοβγῆκα ξεκινώντας γιὰ τὴν Ἰσπανία, ὑπῆρχε μεγάλος ἀναβρασμός. Στρατιῶτες, πολίτες, γυναῖκες ἀγριεμένες, κορίτσια καταστόλιστα, γέροι ἀκουμπισμένοι στ' ἀψηλὰ ῥαβδιά τους, μαζωμένοι μπροστὰ ἀπὸ τοὺς στρατῶνες διάβαζαν τὰ τοιχοκολλημένα νέα. Ἔβρεχε. Μεγάλα κανόνια γυάλιζαν χαρούμενα σὰ νὰ γελούσαν μέσα στὴ βροχή […] Κάποιο καΐκι ἔφευγε τὴν ὥρα ἐκείνη ξεχειλισμένο στρατιῶτες· ἕνα ἄλλο φορτώνουνταν μὲ τὸ ἴδιο τραγικὸ ἐμπόρευμα… Χέρια σηκώθηκαν χαιρετώντας φασιστικά, μαντίλια κουνήθηκαν, ζητωκραυγὲς ἀκούστηκαν:

Βίβα λα μουέρτε! Ζήτω ὁ θάνατος! […]» (Καζαντζάκης, 2009: 147).

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι είχε γυριστεί ταινία, το 1971, από τον Φερνάντο Αραμπάλ με το τελευταίο σύνθημα "Viva la muerte" ως τίτλο (Brown, 1984: 136). Ουσιαστικά, επρόκειτο για το σύνθημα των Ισπανών φαλαγγιτών, που ενέπνευσε τον τίτλο της ταινίας.

4.3. *Ταξιδεύοντας, Ιαπωνία - Κίνα*

Το επόμενο έργο του Καζαντζάκη, που εξετάζεται σε αυτήν την ανακοίνωση, είναι το *Ταξιδεύοντας, Ιαπωνία - Κίνα* (1938), στο οποίο ο συγγραφέας αναφέρεται στην αλλαγή, που συντελέστηκε στην Ιαπωνία, όταν από μία κλειστή και απομονωμένη χώρα αναγκάστηκε από τον Αμερικάνο ναύαρχο (αρχιπλοίαρχο= commodore) Μάθιου Πέρι να βγει από την απομόνωσή της και σταδιακά να βιομηχανοποιηθεί (Schroeder, 2001).

Από την άλλη, στην Κίνα, οι Κινέζοι στράφηκαν κατά των δυτικών δυνάμεων, που απομυζούσαν τη χώρα (Flynn, 2006). Ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, ο συγγραφέας αναφέρει:

«[…] Κρίσιμη στιγμὴ περνάει σήμερα ἡ Ἰαπωνία, τὴν ἴδια ποὺ περνοῦσε κι ἡ νησιώτικη Ἀγγλία, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Τί ἔκανε τότε ἡ Ἀγγλία, γιὰ νὰ θρέψει τὸν πληθυσμό της; Βιομηχανοποιήθηκε. Ἂν ἔμενε ἀγροτική, θὰ ξεχείλιζε κι οἱ Ἐγγλέζοι θὰ πέφταν στὴ θάλασσα· βιομηχανοποιήθηκε κι ἔτσι μπόρεσε νὰ θρέψει τριπλάσιο πληθυσμὸ ἀπ' ὅ,τι χωράει. Τὸ ἴδιο ἄρχισε νὰ κάνει καὶ ἡ Ἰαπωνία. Τὰ χωριὰ θὰ ρημάξουν, οἱ φάμπρικες θὰ πληθύνουν, ἡ πατριαρχικὴ ζωὴ παίρνει τέλος. […]» (Καζαντζάκης, 2006: 114).

Για την Κίνα επισημαίνει, παραστατικά, τη σφοδρή αντίδραση των Κινέζων απέναντι στους δυτικούς αποικιοκράτες, που δεν σεβάστηκαν τον πολιτισμό τους. Συγκεκριμένα, αναφέρει τα εξής:

«[…] Στὶς 20 τοῦ Μάη τοῦ 1920 ξαφνικὰ τὸ τσὶ εἶχε πιάσει τοὺς Κινέζους. Κόκκινα γράμματα σκέπασαν ὅλους τοὺς τοίχους τοῦ Πεκίνου: "Σκοτῶστε τοὺς Ἄσπρους βαρβάρους! Πετάχτε τους στὴ θάλασσα! Ἡ Κίνα γιὰ τὴν Κίνα! Φλογερὰ μανιφέστα μοιράστηκαν στὸ κίτρινο ἀνθρωπολόι: "Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία βρίζει τοὺς θεοὺς μας, περιφρονεῖ τὸ Βούδα, ἐξοργίζει τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆς, κι ἔτσι ἀρνιέται ἡ βροχὴ νὰ πέσει στὰ χωράφια. Μὰ ὀχτῶ ἑκατομμύρια πολεμικὰ πνέματα θὰ κατέβουν νὰ καθαρίσουν τὴν πατρίδα ἀπὸ τοὺς ξένους. Δὲ θὰ βρέξει, μάθετέ το, δὲ θὰ βρέξει ἂν δὲ σφάξουμε ὅλους τοὺς Ἄσπρους!"

Ξεφρενιασμένοι πῆραν τουφέκια, σπαθιά, λοστούς, ῥαβδιά, ὅ,τι βρῆκαν, καὶ χίμηξαν στὴ συνοικία, ποὺ εἶναι οἱ πρεσβεῖες. […]»(Καζαντζάκης, 2006: 217-218).

4.4. *Ταξιδεύοντας, Αγγλία*

Στο έργο του «Ταξιδεύοντας, Αγγλία» (1941), ο Καζαντζάκης περιγράφει τις εντυπώσεις από το ταξίδι του στην Αγγλία, το 1939, στις αρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τον συγγραφέα εντυπωσιάζει η ταξική δομή της βρετανικής κοινωνίας και οι δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης των Βρετανών καθώς και αίσθηση της βρετανικής ιστορίας, ο ξεχωριστός ρόλος του Βρετανού Μονάρχη και οι εκδηλώσεις λατρείας των Βρετανών προς το πρόσωπό του, ενώ θυμάται, από τα παιδικά του χρόνια, την παρουσία των Βρετανών στο Ηράκλειο. Ενδεικτικά αναφέρει:

«[…] Μίαν ἄλλη μέρα στὴ Λόντρα. Ὁ σιδηροδρομικὸς σταθμὸς βουίζει γιομάτος κόσμο. Ὁ βασιλιάς, ὁ πρῶτος τζέντλεμαν τῆς Αὐτοκρατορίας, γυρίζει σήμερα ἀπὸ τὸν Καναδά. Οἱ Ἐγγλέζοι ἀγαποῦν τὶς ἐπισημες παράτες, τὶς μεσαιωνικὲς στολές, τὶς περοῦκες, τὶς ἐρμίνες τῶν λόρδων· τὰ παλιὰ χρυσᾶ βασιλικὰ ἁμάξια ποὺ πηγαίνουν τὸ βασιλιὰ στο Οὐεστμίνστερ, ὅταν ἀνοίγουν οἱ Βουλές· τὰ βαριὰ κλειδία, ποὺ δίνει ὁ Λόρδος Δήμαρχος στὸ βασιλιὰ, ὅταν μπαίνει στὸ Σίτυ.

Ὁ προλετάριος Ἐγγλέζος τρέχει νὰ τὰ δεῖ, νὰ καμαρώσει αὐτοὺς ποὺ στέκουνται πιὸ ἀψηλὰ στὴν κοινωνικὴ σκάλα. Νιώθει πὼς εἶναι ὀργανικὰ ἑνωμένος μὲ ὅλους τούτους τοὺς λιγομίλητους λόρδους, τοὺς κοκκινομάγουλους πλουσίους. Δὲν ἔχει ὁ Ἐγγλέζος κοσμοθεωρίες ποὺ νὰ θέλουν νὰ κόψουν στ' ἀχνάρια τους τὸν κόσμο. […] Ξέρει […] πὼς ὑπάρχει κοινωνικὴ ἱεραρχία κι ἀπάνω σ' αὐτὴ στηρίχτηκε ὅλη ἡ ἱστορία τῆς ράτσας του. Μὰ ξέρει ἄκομά πὼς οἱ πόρτες εἶναι ἀνοιχτές καὶ μπορεῖ, ἂν ἔχει θέληση, πεῖσμα καὶ τύχη, ἂν παίξει καλὰ τὸ παιχνίδι καὶ προσφέρει σημαντικὲς ὑπηρεσίες στὸ σύνολο, νὰ δρασκελίσει τὶς πόρτες αὐτὲς καὶ ν' ἀνέβει. "Η Ἀγγλία εἶναι μία ἀριστοκρατία μὲ ἀνοιχτές τις πόρτες". Ὁ Ἐγγλέζος κοιτάζει μὲ ὑπερηφάνεια καὶ ἀξιοπρέπεια τοὺς ἀνώτερούς του καὶ συλλογιέται: "Εἶμαι κι ἐγὼ σὰν κι αὐτοὺς καὶ μπορῶ ν'ἀνέβω ἐκεῖ ποὺ βρίσκουνται".[…]» (Καζαντζάκης, 1964: 16-17).

Χαρακτηριστική είναι η σκηνή της υποδοχής του βασιλιά στο σιδηροδρομικό σταθμό:

Ἔφτασε τὸ τρένο, ὁ βασιλιάς, χαμογελαστός, λιγνός, κουρασμένος πρόβαλε. Ὅλοι οἱ Ἐγγλέζοι τρικύμισαν, σήκωσαν τὰ χέρια, ἄνοιξαν τὰ στόματα, ἄρχισαν τὸ τραγούδι. Ἄλλοι τὸ βασιλικὸ ὕμνο, ἄλλοι ἁπλᾶ χαρούμενα τραγουδάκια, μερικοὶ ψαλμοὺς τῆς Γραφῆς. Καμία δουλικὴ ἑνότητα. Ὅλοι χαίρουνται, μὰ σὲ χωριστὲς ὁμάδες, ἐλεύτερα. Ἡ ἐγγλέζικη μάζα κατορθώνει νὰ μὴν πνίγει τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου. […].

Ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀγγλίας εἶναι πρόσωπο ἱερό […]» (Καζαντζάκης, 1964: 17).

Σίγουρα, πρόκειται για τον βασιλιά της Βρετανίας Γεώργιο Στ΄ (1936-1952), γνωστό και από την ταινία «Ο Λόγος του βασιλιά», διάδοχο του βασιλιά Εδουάρδου Η΄(Ziegler, 2014).

Για τη βρετανική παρουσία στο Ηράκλειο επισημαίνει τα εξής:

«Τοὺς θυμοῦμαι [τους Βρετανούς], παιδὶ ἀκόμα, ὅταν ἤρθαν κι ἔκαμαν κατοχὴ στὸ Ἡράκλειο τῆς Κρήτης. Ἀμέσως καθάρισαν ἕνα φαρδὺ χωράφι ἀπόξω ἀπό τὶς στρατιωτικὲς παράγκες τους, ἔκαμαν τερραὶν κι ἄρχισαν νὰ παίζουν τένις. […]» (Καζαντζάκης, 1964: 47).

4.5. *Καποδίστριας*

Στον «Καποδίστρια», που είναι θεατρικό έργο, ο συγγραφέας αναφέρεται στον πρώτο κυβερνήτη της Ελλάδος Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831) και προσπαθεί να ψυχογραφήσει το πορτρέτο του, πριν από το τέλος του, ενώ επισημαίνει την άθλια οικονομική κατάσταση της Ελλάδας και το βαθύ θρησκευτικό αίσθημα και το ηθικό χρέος του κυβερνήτη απέναντι στους Έλληνες, παρά τις αντιδράσεις και τις επανειλημμένες προειδοποιήσεις για την επερχόμενη δολοφονία του, που πραγματοποιήθηκε από μέλη της οικογένειας των Μαυρομιχάληδων της Μάνης, στις 27 Σεπτεμβρίου του 1831 (Βακαλόπουλος, 2002: 202-206). Ενδεικτικά, αναφέρει:

«[…] ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ
(Ἁρπάζοντας τὸ χαρτάκι μὲ τὸ μήνυμα· σὰ νὰ θυμάται ἄξαφνα.)

Ἔλαβα γράμμα ἀπὸ τὸ Θεό· παρακαλῶ σε
Φύγε, νὰ μείνω μοναχὸς νὰ τὸ διαβάσω! […]». (Καζαντζάκης, 1971: 14).

Σε άλλο σημείο γράφει:

«[…] ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ
(Φεύγει ὁ σπιοῦνος. Ὁ Καποδίστριας ξαναδιαβάζει τὸ μήνυμα.)

«Κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδας Καποδίστρια, ἔχε τὸ νοῦ σου!
Κυβερνήρη τῆς Ἑλλάδας, οἱ Μαυρομιχαλαίοι θὰ σὲ σκοτώσουν!»
Ποιο χέρι ἀθώρητο νὰ χάραξε μὲ κόκκινη
βασιλικιὰ γραφὴ τὸ φοβερὸ μαντάτο;
Μάρτυρα κράζω τὸ Θεό, σωστὸ δὲν εἶναι!
Ἐμέ, τὸ δοῦλο τὸν πιστό Σου νὰ σκοτώσεις!
Μὰ κοίτα, Θε μου, ἐδῶ τί φτώχεια καὶ τί γύμνια
κι ἀγνότητα! Σκληρὴ ζωή, βαρὺς ἀγώνας,
τ'ὁρκίζουμαι, πεινῶ καὶ ντρέπουμαι νὰ φάω,
τὶ τὰ παιδιὰ τροῦρα μου πεινοῦν καὶ νυστάζω
καὶ ντρέπουμαι νὰ κοιμηθῶ, τὶ ἐμπῆκα βίγλα
καὶ πρέπει ν' ἀγρύπνῶ πὰ στ'ἅγια αὐτὰ ρημάδια·
καὶ τρεῖς κι ἀπάνω χρόνους ἔχω νὰ γελάσω·
καὶ τώρα αὐτὴ 'ναι ἡ πλερωμή μου; […]» (Καζαντζάκης, 1971: 15).

4.6. *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*

Αλλά και στον *Ζορμπά* υπάρχουν αναφορές σε πτυχές του ιστορικού παρελθόντος της νήσου. Ενδεικτικά, η Μαντάμ Ορτάνς[3] αναφέρει: […] Ἀγάπησα ἕνα «νάβρακο» [ενν. ναύαρχο]. Ἡ Κρήτη εἶχε πάλι «ἀναστάση» κι οἱ στόλοι ἀράξαν στὴ Σούδα. Ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες ἄραξα κι ἐγώ. Ὲ μεγαλεία! Ἔπρεπε νὰ βλέπατε τοὺς τέσσερους «νάβρακους», Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ἰταλίας, καὶ τὸ Ῥοῦσο· ὅλο χρυσάφι, λουστρίνι παπούτσι καὶ φτερὰ στὸ κεφάλι. […] (Καζαντζάκης, 1981: 50).

Η ίδια επισημαίνει πως, λόγω της σχέσης της με τους ξένους ναυάρχους και, κυρίως, τον ναύαρχο Καναβάρο, απέτρεψε, όπως η ίδια ισχυρίζεται, τον κανονιοβολισμό της νήσου από τους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, χωρίς, όμως, να της αναγνωριστεί η συμβολή της από το ελληνικό κράτος (Καζαντζάκης, 1981: 50-51). Συγκεκριμένα, πρόκειται για τον Ιταλό αντιναύαρχο Ευτύχιο - Ναπολέων Κανεβάρο, που είχε αναλάβει την αρχηγία του ενωμένου στόλου των Μεγάλων Δυνάμεων, που προχώρησε το 1897 σε ναυτικό αποκλεισμό της Κρήτης, τη χάραξη ζωνών κατοχής και τον κανονιοβολισμό των θέσεων των επαναστατών. Εκτός από τον εκπρόσωπο της Ιταλίας, υπήρχαν άλλοι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι από άλλες χώρες. Συγκεκριμένα, την Αγγλία εκπροσωπούσε ο υποναύαρχος Χάρις, τη Γαλλία ο υποναύαρχος Ποτιέ και τη Ρωσία ο συνάδελφός του Αντρέεφ (Berárd, 1994: 39-41· Μανουσάκης, 2004: 35-38· Χαλκιαδάκης, 2013: 35-36).

4.7. *Καπετάν Μιχάλης*

Ο Καζαντζάκης, γράφοντας τον *Καπετάν Μιχάλη,* θέλει να δώσει στο πρόσωπο τού πατέρα του την εικόνα της αγωνιζόμενης Κρήτης. Ο Καπετάν Μιχάλης δεν είναι κάποιο ιστορικό πρόσωπο. Είναι ο τύπος του Κρητικού αγωνιστή και ο λαϊκός ήρωας (Παναγιωτάκης, 2004, 156). Ο συγγραφέας αναφέρεται στην εποχή των Επαναστάσεων στην Κρήτη και ιδιαίτερα στην Επανάσταση του 1889. Το ίδιο έτος προκηρύχθηκαν εκλογές, που κέρδισε το κόμμα των Ξυπόλητων. Το αντίπαλο κόμμα, των Καραβανάδων, δεν δέχτηκε το αποτέλεσμα, θεωρώντας το ως αποτέλεσμα νοθείας και υπέβαλε ψήφισμα στη Γενική Συνέλευση, με το οποίο κήρυξε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, οδηγώντας τους χριστιανούς Κρήτες σε άλλη μία επαναστατική κινητοποίηση (Χαλκιαδάκης, 2013: 32). Στο ίδιο το έργο του ο συγγραφέας αποτυπώνει, εύστοχα, σε μία μόνο παράγραφο, με λογοτεχνικό και συναισθηματικό τρόπο, το Κρητικό Ζήτημα με τις διεθνείς προεκτάσεις του:

«[…] Εἶναι λαοὶ κι ἄνθρωποί ποὺ φωνάζουν τὸ Θεὸ μὲ τὴν προσευκὴ καὶ μὲ τὰ κλάματα· ἢ μὲ τὴν ἐγκαρτέρηση καὶ τὴ φρόνιμη ἀπαντοχή· ἢ μὲ βλαστημιές· οἱ Κρητικοὶ μὲ τὸ τουφέκι. Στέκουνται ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ Σουλτάνου καὶ βροντοῦν τὸ τουφέκι ν' ἀκούσει. "Ἀνταρσία!" οὐρλιάζει ὁ Σουλτάνος ποὺ ἀκούει πρῶτος τὴν τουφεκιὰ καὶ ξαποστέλνει φρενιασμένος πασάδες, νιζάμηδες καὶ παλούκια. "Αὐθάδεια" φωνάζουν οἱ Φράγκοι κι ἀμολνοὺν τὰ ἀτσαλένια θωρηκτὰ τους νὰ ριχτοὺν ἀπάνω στὴ μικρὴ βαρκούλα, ποὺ χαροπαλεύει ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη, στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρική. "Ὑπομονή, φρονιμάδα, μὴ μὲ βάλετε στὰ αἵματα!" παρακαλιέται ἡ φτωχομάνα ἡ Ἑλλάδα καὶ τρέμει. "Ἐλευτερία ἢ Θάνατος!" ἀποκρίνουνται οἱ Κρητικοὶ καὶ βροντοὺν τὴν πόρτα τοῦ Κυρίου […]» (Καζαντζάκης, 1998: 74).
Πρέπει, να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, πως ο κάθε λογοτέχνης, που γράφει ένα μυθιστόρημα για μία συγκεκριμένη εποχή, πρέπει να έχει διαβάσει και την ιστορία της, για να την ενσωματώσει στο δημιούργημά του. Άκρως αποκαλυπτική ως προς το τελευταίο είναι η επιστολή του Καζαντζάκη προς τον Πρεβελάκη, στην οποία γράφει από το εξωτερικό (1950) ο πρώτος προς τον δεύτερο: «[...] Θα ήθελα να σας ζητήσω μια χάρη! Να μου δανείσετε, αν έχετε, καμία Ιστορία της Κρήτης σχετικά με την Επανάσταση του 1889. Ο *Καπετάν Μιχάλης* ζει και δρα τότε, και δεν έχω εδώ κανένα βοήθημα.... Θα με υποχρεώσετε πολύ [...]» (Πρεβελάκης και Καζαντζάκης, 1965: 621). Ο Καζαντζάκης σε άλλο γράμμα του προς τον Πρεβελακη, το 1949, επισημαίνει την ευθύνη, που έχει, να κρατήσει στη μνήμη των ανθρώπων άσβεστη τη θύμηση συγκεκριμένων προσώπων, μέσα από το μυθιστόρημά του *Καπετάν Μιχάλης*: «Είμαι βυθισμένος στον Καπετάν Μιχάλη. Μάχουμαι ν' αναστήσω το Ηράκλειο της παιδικής μου ηλικίας. Τι συγκίνηση, τι χαρά και συνάμα τι ευθύνη! Γιατί χιλιάδες πρόσωπα πεθαμένα ανεβαίνουν στη μνήμη μου και ζητούν μία μικρή θέση στον ήλιο, δύο - τρεις γραμμές, ένα καλό λόγο. Ξέρουν πως άλλη σωτηρία ανάστασης δεν έχουν. Ποιος να γράψει πια γι' αυτούς; Και τα παιδιά τους και τ' αγγόνια τους τούς ξέχασαν» (Πρεβελάκης και Καζαντζάκης, 1965: 617-618).

[3] Το πραγματικό της όνομα ήταν Αδελίνα Γκιτάρ.

4.8. *Αναφορά στον Γκρέκο*

Αλλά και στο έργο του Καζαντζάκη *Αναφορά στον Γκρέκο* μπορεί κάποιος να εντοπίσει αναφορές σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα, που διαδραματίστηκαν στην Κρήτη, να σχηματίσει μία εικόνα της κοινωνίας της εποχής και να τα αξιοποιήσει στη διδασκαλία του μαθήματος της Νεότερης Ιστορίας. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας αναφέρεται στον παππού του, τον οποίο εμφανίζει ως ήρωα της Κρητικής Επανάστασης του 1878 (Καζαντζάκης, 1982: 34).
Παράλληλα, δίνει μία εικόνα της πόλης του Ηρακλείου, εκείνης της εποχής. Συγκεκριμένα, αναφέρει: […] Τὸ Μεγάλο Κάστρο εἶχε τέσσερις καστρόπορτες· κάθε ἡλιοβασίλεμα οἱ Τούρκοι τὶς κλείδωναν καὶ κανένας δὲν μποροῦσε πιά, ὅλη τὴ νύχτα, μήτε νὰ μπει μήτε νὰ βγει· οἱ λιγοστοὶ χριστιανοί, ποὺ ἤταν μέσα, ἐπεφταν ἔτσι στὴ φάκα· σὰν ἔβγαινε πάλι ὁ ἥλιος, ἀνοιγαν. Μπορούσαν λοιπὸν οἱ Τούρκοι τὴ νύχτα, ὅσο ἤταν διπλοκλειδωμένες οἱ καστρόπορτες, νὰ κάμουν σφαγή· γιατὶ μέσα στὴν πολιτεία οἱ Τούρκοι ἤταν πιὸ πολλοί, κι εἴχαν καὶ τὸ τουρκικὸ ἀσκέρι […] (Καζαντζάκης, 1982: 89).
Ο συγγραφέας αναφέρεται στις τέσσερις βασικές πύλες του βενετικού τείχους της πόλης. Στην Πύλη του Παντοκράτορα *(Χανιώπορτα)*, στην Πύλη του Ιησού (γνωστή και ως *Καινούργια Πόρτα*· της δόθηκε αυτή η ονομασία, καθώς αποτελεί τη νεότερη και τελευταία από τις πύλες, που κατασκευάστηκαν το 1587), στην Πύλη του Αγίου Γεωργίου (Ν.Α. της πλατείας Ελευθερίας) και στην Πύλη του Δερματά (ή *Πύλη της Άμμου,* που βρισκόταν κοντά στην *παλιά Ηλεκτρική,* το παλιό εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού της πόλης, και σημερινό Μουσείο Φυσικής Ιστορίας) (Τζομπανάκη, 1996· Παναγιωτάκης, 2005: 76-78).
Στο ίδιο έργο, ο Καζαντζάκης κάνει λόγο για την απόφαση της οικογένειάς του να καταφύγει στη Νάξο, λόγω των αντίποινων των Τούρκων, κατά την Επανάσταση του 1897, ενώ κάνει αναφορά και σε άλλες περιοχές καταφυγής των Κρητών προσφύγων, όπως στην Αθήνα, στον Πειραιά και στα νησιά του Αιγαίου (βλ. Σύρος), γεγονός, που συνάδει με την ιστορική πραγματικότητα εκείνης της εποχής (Ανωνύμου, 1873· Δρακάκης, 1995:170-182· Χαλκιαδάκης, 2011: 409-424).
Ο συγγραφέας, με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο, περιγράφει την άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη, όταν στις 9 Δεκεμβρίου του 1898 ο δευτερότοκος γιος του βασιλιά των Ελλήνων αποβιβάστηκε στο λιμάνι της Σούδας, με την ιδιότητα του «Ύπατου Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας», σύμφωνα με την εντολή των Μεγάλων Δυνάμεων. Η επιλογή του Γεωργίου δικαίωνε, εν μέρει, τους κατοίκους του ελληνικού κράτους και τους χριστιανούς της νήσου, αφού ο πρίγκιπας θα εκπλήρωνε, ως ένα σημείο, τους εθνικούς πόθους των Ελλήνων, θα σταματούσαν οι ταραχές και, παράλληλα, θα ικανοποιούσε, έστω και μερικώς, την Πύλη, καθώς η τουρκική επικυριαρχία δεν διατάρασσε το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Χαλκιαδάκης, 2013: 98-99).
Ο Καζαντζάκης αναφέρεται, μέσα από τα προσωπικά του βιώματα, στα γεγονότα στο παρακάτω πολύ γνωστό απόσπασμα, ενδεικτικό του κλίματος του πηγαίου ενθουσιασμού από μέρους των χριστιανών Κρητών, όπως αντικατοπτρίζεται στην αντίδραση του πατέρα του: «[…] Ἔδωκε ὁ Θεὸς κι ὕστερα ἀπὸ λίγες ἑβδομάδες ἦρθε τὸ καλὸ μαντάτο: ὁ πρίγκιπας τῆς Ἑλλάδας Γεώργιος κατεβαίνει στὴν Κρήτη νὰ κάμει κατοχή. Πετάχτηκε πάνω ὁ κύρης [αναφέρεται στον πατέρα του], ἔσκυψε τρεῖς φορὲς κι ἄγγιξε τὸ χῶμα, ἔκαμε τὸ σταυρὸ του καὶ πῆγε γραμμὴ στὸν μπαρμπέρη· δὲν εἶχε ποτέ του βάλει ξουράφι στὸ μάγουλό του, ἄφηνε τὰ γένια του νὰ ποταμίζουν στὸ στῆθος του, γιατὶ εἶχε πένθος· πενθοῦσε γιὰ τὴν Κρήτη ποὺ ἦταν σκλάβα· γι' αὐτὸ καὶ δὲ γελοῦσε καὶ θύμωνε σὰν ἔβλεπε χριστιανὸ νὰ γελάει· καταντοῦσε τὸ γέλιο νὰ τοῦ φαίνεται πράξη ἀντιπατριωτική· μὰ τώρα, δόξα σοι ὁ Θεός, ἡ Κρήτη λευτερώθηκε, πῆγε τὸ λοιπὸν γραμμὴ στὸν μπαρμπέρη, κι ὅταν γύρισε σπίτι ἔλαμπε τὸ προσωπό του ξουρισμένο, ἀνανιωμένο, κι ὅλο τὸ σπίτι μοσκοβόλησε ἀπὸ τὴ λεβάντα ποὺ τοῦ 'χε περεχύσει (sic) ὁ μπαρμπέρης στὰ μαλλιά του. Καὶ τότε στράφηκε στὴ μανά μου, χαμογέλασε [και είπε]: - Λευτερώθηκε ἡ

Κρήτη. […]» (Καζαντζάκης, 1982: 104-105).

4.9. *Ταξιδεύοντας, Ιταλία - Αίγυπτος - Σινά - Ιερουσαλήμ - Κύπρος - ο Μοριάς*

Το επόμενο έργο του Καζαντζάκη, που εξετάζεται σε αυτήν την ανακοίνωση, είναι το *Ταξιδεύοντας, Ιταλία - Αίγυπτος - Σινά Ιερουσαλήμ - Κύπρος - ο Μοριάς*. Και σε αυτό το έργο υπάρχει πληθώρα ιστορικών αναφορών της εποχής. Ενδεικτικά, αναφέρεται η Ιταλία του Μπενίτο Μουσολίνι, λίγο πριν από το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και η δυναμική και οι προσδοκίες, που αρχικά δημιούργησε το συγκεκριμένο πρόσωπο στους Ιταλούς, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, πριν συμμαχήσει με τη ναζιστική Γερμανία του Χίτλερ. Ο φιλόδοξος πολιτικός Μπενίτο Μουσολίνι, αφού κατέλαβε την εξουσία, κυβέρνησε δικτατορικά την Ιταλία από το 1922 μέχρι την πλήρη κατάρρευση του καθεστώτος του, το 1945 (Blinkhorn, 1994). Ξεχωριστή θέση στο έργο του Καζαντζάκη έχει και το μικρό κεφάλαιο, που αφιερώνει στη συνάντησή του με το μεγάλο Αλεξανδρινό ποιητή Κωνσταντίνο Καβάφη, για να καταλήξει στην πολύ ενδιαφέρουσα παράγραφο, που αναφέρεται στην ιστορία της Ελλάδας, που έχει γραφτεί ξανά και ξανά:

«[…] Τὸ πρόσωπο τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἕνα παλίμψηστο ἀπὸ δώδεκα κύριες ἀπανωτὲς γραφές: Σύγχρονη, τοῦ Εἰκοσιένα, τῆς Τουρκοκρατίας, τῆς Φραγκοκρατίας, τοῦ Βυζαντίου, τῆς Ρώμης, τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, τῆς Κλασικῆς, τοῦ Δωρικοῦ μεσαίωνα, τῆς Μυκηναϊκῆς, τῆς Αἰγαιικῆς, τῆς Λίθινης.[…]» (Καζαντζάκης, 1961: 191).

4.10. *Οι Αδερφοφάδες*

Τέλος, Οι Αδερφοφάδες είναι ένα έργο του Καζαντζάκη, που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί στη διδασκαλία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949), που δημιουργήθηκε μέσα σε συνθήκες πολιτικής πόλωσης, κατά παράβαση της συμφωνίας της Βάρκιζας, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και της απροκάλυπτης ανάμιξης των Βρετανών και των Αμερικάνων στις ελληνικές υποθέσεις, είναι μία μελανή σελίδα στη Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (Σβορώνος, 1994:143-144). Κατά τον Ντέιβιντ Κλόουζ (1998: 15-24) «οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου βρίσκονται στην Κατοχή της Ελλάδας από τους Γερμανούς, τους Ιταλούς και τους Βούλγαρους», εντούτοις οι καταβολές του μπορεί να βρίσκονται στην περίοδο του Μεσοπολέμου (Μαυρογορδάτος, 2017). Ο Καζαντζάκης, σε επιστολή του από την Αντίπολη προς τον Πρεβελάκη, το 1949, γράφει για το έργο: «Εδώ δουλεύω καλά το νέο μυθιστόρημα· ως τώρα το λέω Αδερφοφάδες· αυτό σίγουρα δεν μπορεί να εκδοθεί τώρα στην Ελλάδα· ίσως μήτε αργότερα...» (Πρεβελάκης και Καζαντζάκης, 1965: 604). Σε άλλο γράμμα του προς τον Πρεβελάκη, λίγα χρόνια αργότερα, το 1955, αναθεωρεί την άποψή του και γράφει ότι «το μυθιστόρημα θα εκδοθεί πολύ αργά, τουλάχιστον ελληνικά», επιθυμώντας την καθυστέρηση της ελληνικής έκδοσης του έργου του, λόγω του ευαίσθητου θέματος του Ελληνικού Εμφυλίου. (Πρεβελάκης και Καζαντζάκης, 1965: 691-693). Παρακάτω αναφέρονται αποσπάσματα ενδεικτικά της σκληρότητας και της φρίκης του εμφυλίου πολέμου, που «μεταμορφώνει» τον άνθρωπο και σπάει τους ηθικούς του φραγμούς, απελευθερώνοντας τα ζωώδη ένστικτά του:

«[…] Ξημέρωσε ὁ Θεὸς τὴ Μεγάλη Δευτέρα, πρωὶ πρωὶ ἔπιασαν οἱ ἄνθρωποι δουλειά, ἄναψε τὸ τουφέκι. Κατέβηκαν οἱ ἀντάρτες, ἀνέβηκαν οἱ φαντάροι κι οἱ Καστελιανοί, συναπαντήθηκαν μουγκρίζοντας μεσοπλαγιᾶς τοῦ βουνοῦ, ἄρχισαν μὲ λύσσα νὰ σκοτώνουν καὶ νὰ σκοτώνονται. Παράτησε ὁ παπα - Γιάνναρος τὸ Χριστὸ στὴν ἐκκλησία - τι ἀνάγκη ἔχει αὐτὸς τοὺς ἀνθρώπους; -ἔτρεξε στὸ βουνὸ νὰ μεταλάβει τοὺς ἐτοιμοθάνατους καὶ νὰ κουβαλάει στὸ χωριὸ τοὺς λαβωμένους.

Κι οἱ ἄνθρωποι, θαρρεῖς κι ἄκουγαν τὰ κοράκια, καὶ χιμούσαν ὁ ἕνας ἀπάνω στὸν ἄλλο, νὰ σκοτωθοῦν. Στὴν ἀρχὴ πιάστηκαν μὲ τὰ τουφέκια, ὕστερα μὲ τὶς ξιφολόγχες καὶ στὰ στερνά μὲ τὰ κοντομάχαιρα, μὲ τὶς γροθιές, μὲ τὰ δόντια. Ἐπεφταν καὶ βροντούσαν στὶς πέτρες τὰ κορμιά, ἔτρεχε ἀπὸ τὸν ἕναν ἐτοιμοθάνατο στὸν ἄλλο· ὁ παπα-Γιάνναρος, τοὺς μεταλάβαινε, τοὺς σφαλνοῦσε τὰ μάτια καὶ τοὺς διάβαζε τὴν εὐκή. «Συχώρεσε, Θεέ μου!» μουρμούριζε· «συχώρεσε κι αὐτοὺς ποὺ σκοτώνουν κι αὐτοὺς ποὺ σκοτώνονται […]» (Καζαντζάκης, 1965: 46).

Σε άλλο σημείο ο Καζαντζάκης γράφει:

«[…] Ὁ Βάσος ὁ φαντάρος εἶχε ζωντοπιάσει ἕναν ἀντάρτη· τοῦ ’χε καρφώσει τὸ μαχαίρι στὴν πλάτη καὶ τὸν εἶχε ρίξει χάμω· κύλησε κι αὐτὸς μαζί του, πάλεψαν, ἔλυσε ὁ Βάσος τὴ ζώνη ἀπὸ τὴ μέση του, τοῦ ’δεσε τὰ χέρια· εἶχε πάρει τέλος ἡ μάχη, οἱ ἀντάρτες σκαρφάλωναν πάλι στὴν κορφή, οἱ φαντάροι κατέβαιναν στὴν καζέρνα· τελείωσε τὸ μεροκάματο. […]» (Καζαντζάκης, 1965: 47).

5. Λογοτεχνικά κείμενα και ερευνητική προσέγγιση στο μάθημα της Ιστορίας

Συνοψίζοντας, μολονότι τα λογοτεχνικά κείμενα δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τις πηγές της Ιστορίας, μπορούν, με δραματοποιημένο τρόπο, να μας μεταφέρουν στην εποχή, που ο συγγραφέας περιγράφει. Ο Jean-Paul Sartre αναφέρει πως «για να γίνει κατανοητό ένα λογοτεχνικό έργο χρειάζεται ο ίδιος ο αναγνώστης να ανακαλύψει και να ερμηνεύσει τα εμπεριεχόμενα νοήματα. Μέσα από αυτήν τη διεργασία, υποκινείται στο έπακρο η φαντασία και η στοχαστική ικανότητά του. Γίνεται συνδημιουργός του έργου, καθώς το επανασυνθέτει και το κατανοεί πέρα από τα χνάρια, που άφησε ο συγγραφέας [...] Με δύο λόγια, η ανάγνωση είναι κατευθυνόμενη δημιουργία (Sartre, 2008: 57-58).
Η ερευνητική προσέγγιση, που ακολουθείται στη χρήση των λογοτεχνικών έργων στο μάθημα της Ιστορίας, μπορεί να είναι άλλοτε παραγωγική και άλλοτε επαγωγική. Το γενικό ιστορικό πλαίσιο και οι ιστορικές προσωπικότητες καθορίζουν τα γεγονότα, που αναφέρονται σε ένα λογοτεχνικό έργο ή σκιαγραφούν τους πρωταγωνιστές των έργων αυτών και μας επιτρέπουν την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία τους. Από την άλλη, ένα συγκεκριμένο περιστατικό ή ένα ιστορικό πρόσωπο, όπως περιγράφεται σε ένα λογοτεχνικό έργο, ζωντανεύει ή επιβεβαιώνει την πραγματικότητα της εποχής του, ενώ ο λογοτέχνης μπορεί να συνθέτει τις ψηφίδες της περιόδου, στην οποία και αναφέρεται, καθώς και το πορτρέτο των πρωταγωνιστών της. Τέλος, η αξιοποίηση των λογοτεχνικών έργων, στο μάθημα της Ιστορίας, μπορεί να πραγματοποιηθεί και μέσα από ερευνητικές εργασίες των φοιτητών, σύμφωνα με συγκεκριμένο ερευνητικό πρωτόκολλο, που συνδέουν το λογοτεχνικό κείμενο με την ιστορική πραγματικότητα της εποχής, καλλιεργούν τη δημιουργικότητά τους και ενισχύουν τη συμμετοχή τους.

6. Επίλογος

Συμπερασματικά, η σχέση Λογοτεχνίας και Ιστορίας είναι στενή, ενώ η αξιοποίηση λογοτεχνικών κειμένων στη διδασκαλία της Ιστορίας, στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη και πιο εύκολη, σε σχέση με τις άλλες βαθμίδες, λαμβάνοντας υπόψη την ελευθερία επιλογών του τρόπου διδασκαλίας του διδάσκοντα, σε ένα τριτοβάθμιο ίδρυμα και την απαλλαγή του από τον ασφυκτικό προγραμματισμό της ύλης, όπως συμβαίνει στο σχολείο (ένα γεγονός, που χρήζει άμεσης επανεξέτασης). Ένα λογοτεχνικό έργο μπορεί να ζωντανέψει μια ιστορική εποχή μέσα από την οπτική του συγγραφέα - λογοτέχνη και επαφίεται στη δημιουργική φαντασία του διδάσκοντα να το αξιοποιήσει δημιουργικά, προσδιορίζοντας, εκ των προτέρων, τα όρια της Ιστορίας και της Λογοτεχνίας. Στην περίπτωσή μας, τα έργα του Νίκου Καζαντζάκη προσφέρουν πολλές δυνατότητες δημιουργικής αξιοποίησης, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στη διδασκαλία της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, της οποίας ο συγγραφέας αποδεικνύεται πολύ καλός γνώστης.

Βιβλιογραφία

Έργα του Νίκου Καζαντζάκη που αξιοποιήθηκαν γι' αυτήν την εργασία. (Τα έργα παρατίθενται με τη σειρά που αναφέρονται στην εργασία αυτή, βάσει της πρώτης τους έκδοσης)

Καζαντζάκης, Νίκος (1969). *Ταξιδεύοντας: Ρουσία.* Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (2009). *Ταξιδεύοντας: Ισπανία.* Αθήνα: εκδόσεις Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (2006). *Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία- Κίνα*. Αθήνα: εκδόσεις Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1964). *Ταξιδεύοντας: Αγγλία.* Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1971). *Θέατρο - Τραγωδίες με διάφορα θέματα: Καποδίστριας, Χριστόφορος Κολόμβος, Σόδομα και Γόμορρα, Βούδας.* Αθήνα: εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκης, 1971: 15).

Καζαντζάκης, Νίκος (1981). *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1998). *Καπετάν Μιχάλης (Ελευτερία ή Θάνατος).* Αθήνα: εκδόσεις Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1982). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1961). *Ταξιδεύοντας: Ιταλία - Αίγυπτος - Σινά - Ιερουσαλήμ - Κύπρος - Ο Μοριάς.* Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (1965). *Οι Αδερφοφάδες (- θέλει, λέει, να 'ναι λεύτερος. Σκοτώστε τον!).* Αθήνα: εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη.

Δημοσιευμένο Αρχειακό Υλικό

Καζαντζάκης προς Πρεβελάκη, Αντίπολις, 31-1-1949, στο Πρεβελάκης, Παντελής, Καζαντζάκης, Νίκος (1965). *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, και σαράντα άλλα Αυτόγραφα εκδιδόμενα με Σχόλια, ένα Σχεδίασμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη Χρονογραφία του Βίου του Ν. Καζαντζάκη από τον Π. Πρεβελάκη.* Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη: 603-604.

Καζαντζάκης προς Πρεβελάκη, Antibes, 3-12-1949, στο Πρεβελάκης, Παντελής, Καζαντζάκης, Νίκος (1965). *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, και σαράντα άλλα Αυτόγραφα εκδιδόμενα με Σχόλια, ένα Σχεδίασμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη Χρονογραφία του Βίου του Ν. Καζαντζάκη από τον Π. Πρεβελάκη.* Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη: 617-618.

Καζαντζάκης προς Πρεβελάκη, Antibes, 28-3-1950, στο Πρεβελάκης, Παντελής, Καζαντζάκης, Νίκος (1965). Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, και σαράντα άλλα Αυτόγραφα εκδιδόμενα με Σχόλια, ένα Σχεδίασμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη Χρονογραφία του Βίου του Ν. Καζαντζάκη από τον Π. Πρεβελάκη. Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη: 621.

Καζαντζάκης προς Πρεβελάκη, Kurhaus Cademario, Lugano, 25-7-1955, στο Πρεβελάκης, Παντελής, Καζαντζάκης, Νίκος (1965). *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, και σαράντα άλλα Αυτόγραφα εκδιδόμενα με Σχόλια, ένα Σχεδίασμα Εσωτερικής Βιογραφίας και τη Χρονογραφία του Βίου του Ν. Καζαντζάκη από τον Π. Πρεβελάκη.* Αθήνα: εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη: 691-693.

Βοηθήματα και άρθρα

Ελληνικά

Ανωνύμου (1873). *Τα δίκαια των Κρητών, ήτοι το περί βοηθημάτων ζήτημα,* Αθήνα: τύποις Νικήτα Γ. Πάσσαρη.

Αποστολίδου, Βενετία (2000). Ιστορία και μυθιστόρημα. Στο: Αποστολίδου Βενετία (επιμ.). *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο: μια νέα πρόταση διδασκαλίας.* Αθήνα: Τυπωθήτω, 323-327.

Βακαλόπουλος, Απόστολος (2002). *Νέα Ελληνική Ιστορία.* Αθήνα: εκδόσεις Βάνιας.

Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού (1960). *Το Ελληνικόν Εκστρατευτικόν Σώμα εις Μεσημβρινήν Ρωσίαν.* Αθήναι: Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.

Δρακάκης, Α. (1995). Κρήτες πρόσφυγες στην Νάξο και η έναντι των Ναξίων Πολιτεία των (1824-1827). Στην *Επετηρίδα Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών,* 12: 170-182.

Κόκκος, Αλέξης (2017). *Εκπαίδευση και Χειραφέτηση. Μετασχηματίζοντας στερετυπικές αντιλήψεις στο σχολείο και στην εκπαίδευση ενηλίκων.* Αθήνα: Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων.

Κόνδης, Σ. (2005). Από τη Γαλλική Επανάσταση στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: μία συνομιλία της Λογοτεχνίας με την Ιστορία. *Διάλογος,* 17: 149-165.

Μανουσάκης, Γιώργης (2004). *Οι Κρητικές Επαναστάσεις*, 1821-1905. Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».

Μαυρογορδάτος, Γιώργος (2017). *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού.* Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη.

Μουσμούτης, Διονύσης (11-6-2015). Η Ταξιδιωτική Λογοτεχνία στην Ελλάδα. Στην εφ. *Ελευθεροτυπία.* Αθήνα.

Παναγιωτάκης, Γεώργιος ([3]2004), *Νίκος Καζαντζάκης, η μορφή και το έργο του.* Ηράκλειο.

Παναγιωτάκης, Γεώργιος (2005). *Το Ηράκλειο και η Νομαρχία του.* Ηράκλειο: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου.-Πετροπούλου, Εύη (23-5-1999). Ο

Νίκος Καζαντζάκης στον Ισπανικό Εμφύλιο. Στην εφ. Το Βήμα. Αθήνα.

Σβορωνος, Νίκος ([13]1994). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας.* Αθήνα: εκδόσεις Θεμέλιο.

Τζομπανάκη, Χρυσούλα (1996). *Χάνδακας, η πόλη και τα τείχη.* Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Χαλκιαδάκης, Εμμανουήλ (2007). Λογοτεχνία και Ιστορία: όψεις της Νεότερης Ιστορίας της Κρήτης μέσα από λογοτεχνικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη. Στο *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο κρητικός πολιτισμός»,* Ηράκλειο, Μυρτιά, 28-30/9/2007. Ηράκλειο, Μυρτιά: έκδοση Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη.

Χαλκιαδάκης, Εμμανουήλ (2011). Κρήτη -Σύρος: ο ρόλος της Ερμούπολης κατά τη διάρκεια των Κρητικών Επαναστάσεων το 19ο αιώνα. Στα *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1- 8 Οκτωβρίου 2006),* τ. Γ1. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος»: 409-424.

Χαλκιαδάκης, Εμμανουήλ (2013). *Κρήτη, 1898- 1913: από την «Αυτονομία» στην Ένωση με την Ελλάδα.* Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης.

Ξένα

Aguilar Fernández, Paloma (2005). *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Αργκάν Τζούλιο, Κάρλο (1998). *Η Μοντέρνα τέχνη,* μτφρ. Λίνα Παπαδημήτρη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Berárd, V. (1994). *Κρητικές Υποθέσεις, οδοιπορικό του 1897. Μέρες ναυάρχων και επανάστασης, Χανιά- Ρέθυμνο- Ηράκλειο- Σητεία- Σφακιά (=Les Affaires de Crète).* Μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια: Γ. Μόραγλης. Αθήνα: Τροχαλία.

Blinkhorn, Martin (1994). *Mussolini and fascist Italy.* Νέα Υόρκη: εκδ. Routledge.

Brown, Edward (1984). Arrabal's VIVA LA MUERTE! From Novel to Filmscript. *Literature Film Quarterly,* 12 (2): 136.

Flynn, Matthew (2006). *China Contested: Western Powers in East Asia,* Chelsea House.

Illeris, K. (2002). Understanding the conditions of adult learning. Adults Learning, 14 (4): 18-20.

Κλόουζ, Ντέιβιντ ([2]1998). *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943- 1950. Μελέτες για την πόλωση.* Μτφρ. Γιάννης Σπανδώνης. Αθήνα: εκδ. Φιλίστωρ.

Rogers, Alan, (2005). Συνέντευξη με τον Alan Rogers. *Εκπαίδευση Ενηλίκων,* 4: 33-36.

Sartre. Jean-Paul (2008). *Τι είναι Λογοτεχνία;* Αθήνα: Μεταίχμιο.

Schroeder, John (2001). *Matthew Calbraith Perry: antebellum sailor and diplomat.* Naval Institute Press.

Zeigler, Philip (2014). *George VI: The Dutiful King.* Λονδίνο: Penguin Books.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 2Β

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Σταμάτης Πορτελάνος

Οντολογικές, πολιτισμικές, διαπολιτισμικές και διαθρησκειακές προσεγγίσεις στο έργο του Καζαντζάκη

Το αναγνωρισμένο, παγκόσμια, έργο του Καζαντζάκη διαθέτει πλήθος φιλοσοφικών, θεολογικών και κοινωνιολογικών αναφορών και στοιχείων, που παρουσιάζονται, με την άνεση και την ελευθερία του λογοτέχνη και ποιητή και όχι, φυσικά, με την αυστηρότητα του αντίστοιχου επιστήμονα. Οι γνώσεις, στοχασμοί, αναστοχασμοί, εμπειρίες και υπαρξιακές καταστάσεις, που βίωσε, αποτυπώνονται, με μοναδικό και ριζοσπαστικό τρόπο, στο έργο του. Έτσι, ο ιδεολογικός κόσμος του Καζαντζάκη αποτελεί ασυνήθιστο κράμα διαφορετικών και, συχνά, αλληλοσυγκρουόμενων θεωριών, με αναπόφευκτο αποτέλεσμα οι εκρηκτικοί συλλογισμοί του να εμπεριέχουν αντιφάσεις, αυτοαναιρέσεις και εξάρσεις (Καλογεράκης, 2007).

Ο Καζαντζάκης συγκροτεί την προσωπικότητά του και συγγράφει, συλλέγοντας γνώσεις και εμπειρίες από επιφανείς δασκάλους του καιρού του και από μυσταγωγούς του παρελθόντος. Δεν είναι αποδομιστής, αλλά, χωρίς να ακυρώνει το παρελθόν, την καταγωγική του «ρίζα» και τους «αρίφνητους προγόνους του», συνθέτει, αμφισβητεί, παλινωδεί, ώστε να βρει υπαρξιακό καταφύγιο στα οντολογικά ερωτήματα του ανθρώπου, που αφορούν στη γέννηση, στον πόνο, στο θάνατο, στο Θεό. Η αναζήτηση της Αλήθειας, μέσα από τα ταξίδια, τις νέες γνώσεις από φιλοσοφικά συστήματα, κοινωνίες, θρησκείες και εμπειρίες, που προσλαμβάνει, του επιτρέπουν να διερευνήσει το ορατό και το αόρατο και να προβαίνει σε διακοινωνικές, διαπολιτισμικές και διαθρησκειακές προσεγγίσεις. Ωστόσο, υπάρχει άφθονο υλικό, το οποίο μπορεί να ερευνηθεί για τα δύο πολιτισμικά μεγέθη του «συγκριτισμού» και «συγκρητισμού». Η επίκλησή του για το «χρέος του ανθρώπου» σχετίζεται με τη μετουσίωση της ύλης σε πνεύμα και εντάσσεται στο πλαίσιο της σύνδεσης φυσικής και μεταφυσικής, με σκοπό την ελευθερία και τη λύτρωση.

1. Οντολογικές, πολιτισμικές προσεγγίσεις

1.1 "Διαιρεμένο υποκείμενο" - φαινομενολογία

Ο Καζαντζάκης, ως θηρευτής της αλήθειας και του νοήματος ζωής, αξιοποίησε καθολικά τις πνευματικές του δυνάμεις στην πορεία του να την ανακαλύψει, αλλά και να τη συνυφάνει με καθολικές και οικουμενικές αξίες. Ο Καζαντζάκης χαρακτηρίστηκε από τον Παντελή Πρεβελάκη «θηρευτής θεού», στην αναζήτησή του για έναν οποιοδήποτε θεό, ως Αλήθεια, που θα μπορούσε να του δώσει στήριγμα στην απιστία του. Σ' αυτή την ανακάλυψη της αλήθειας, ακολουθεί εξαντλητική πορεία και αιωρείται μεταξύ φυσικής και μεταφυσικής, ουρανού και γης (Μακράκης, 2009). Ο Καζαντζάκης διερεύνησε την αλήθεια, μέσα από την οντολογία, τη φιλοσοφία, την ιστοριογραφία και τη μεταφυσική, από τη συμμετοχή στα πολιτιστικά δρώμενα πολιτισμών και θρησκειών, αλλά χωρίς να λησμονήσει τις καταγωγικές ρίζες και τα αναγωγικά μνημεία της πατρίδας του, που διαγενεαλογικά έδιναν στίγμα συνειδητής ταυτότητας. Ο Καζαντζάκης είναι ένας φιλόσοφος, ιδεολόγος και στοχαστής, που, με τη λογοτεχνία του, αποτυπώνει την αναζήτηση της απόλυτης αλήθειας. Από τα έργα του φανερώνεται η βαθιά θρησκευτική του φύση και η παράλληλη αναζήτηση του Θεού. Στο τέλος των επιστολών του δίνει την ευχή: «ο Θεός μαζί σου».
Ο Καζαντζάκης, από την πατριδογνωσία, διδάσκει το ασύνορο της κλασικής φιλοκαλίας. Γράφοντας για την τοποθεσία και το πνεύμα της αρχαίας Ολυμπίας, συνδέει τη φαινομενολογία με την οντολογία, για να ασκήσει κριτική στην εποχή του. Έτσι, διακρίνει το ρεαλισμό και την αισθησιοκρατία, καταγγέλλοντας τη μονομέρεια, από την οντολογία και την καθαυτή ομορφιά - φιλοκαλία - με έκφραση την τέχνη. Σημειώνει ότι *«Ποτέ οι Έλληνες δε δούλεψαν την τέχνη για την τέχνη· πάντα η ομορφιά είχε σκοπό να υπηρετήσει τη ζωή... Στην Ελλάδα, όπως παντού, όταν αρχίζει πια ο ρεαλισμός να βασιλεύει, ο πολιτισμός ξεπέφτει»* (Καζαντζάκης, χ. χ.: 234). Κατακρίνει την εγκατάλειψη του "υψηλού ιδανικού του Έλληνα", που υπηρετεί την καθολικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλαδή την αρμονία σώματος και πνεύματος. Κάνοντας αφαιρετική στο ρεαλισμό, κρίνει τους καλλιτέχνες, που *«παριστάνουν με ωμό ρεαλισμό τ'αθλητικά σώματα, που βλέπουν γύρα τους βαριά και βάρβαρα»* (Καζαντζάκης, χ. χ.: 235). Ο Καζαντζάκης συγκρίνει, πολιτισμικά, το ρεαλισμό της εποχής του με τα ιδανικά της παράδοσης: την κοινωνική ευδαιμονία, την πίστη στην πατρίδα. Κάνει μια ιστορική αναδρομή, για να συγκρίνει πολιτισμικές εκφάνσεις και ιδανικά και φέρνει ως παράδειγμα τις συνέπειες του Πελοποννησιακού πολέμου: *«η Ελλάδα ύστερα από τον Πελοποννησιακό πόλεμο αρχίζει και διαλύεται, χάθηκε η πίστη στην πατρίδα, ο ατομικισμός θριαμβεύει. Πρωταγωνιστής πια δεν είναι ο θεός ή ο ιδανικεμένος έφηβος, παρά ο πλούσιος πολίτης με τις ηδονές και τα πάθη του, υλιστής, σκεπτικιστής και χαροκόπος»* (Καζαντζάκης, χ. χ.: 235).

Σύμφωνα με τον Μπήτον, η μεταμοντέρνα αντίληψη του «διαιρεμένου υποκειμένου» εντοπίζεται στους ήρωες, που κατασκευάζει ο Καζαντζάκης, στα έργα του: *Καπετάν Μιχάλης, ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Στο *Χριστός ξανασταυρώνεται* παρουσιάζεται η αμφισβήτηση της ίδιας της υπόστασης του «ήρωα» ή του «χαρακτήρα», ως ενιαίας, δεδομένης και αυτοδύναμης. Ενώ, στο ώριμο έργο του *Καπετάν Μιχάλης*, οι ήρωες έχουν δημιουργηθεί, για να ενσαρκώσουν δυνάμεις, πάθη ή «δαίμονες», πέρα από κάθε λογικό έλεγχο. Η ζωή του μυθοπλαστικού ήρωα, που κατασκευάζεται, είναι αντιφατική. Διέπεται από εσωτερικές δυνάμεις, που τον φέρνουν είτε στην αποθέωση είτε στην εξολόθρευση, ανάλογα με την προοπτική και τις προτιμήσεις κάθε αναγνώστη (Μπήτον, 2009). Δηλαδή, ο Καζαντζάκης εκφράζει την κοινή φύση των ανθρώπων. Ενσαρκώνει το ανύπνωτο «διαιρεμένο υποκείμενο» στην *Αναφορά στον Γκρέκο*, όταν ομολογεί: *«τόσο συχνά στη ζωή μου, τα δύο ανύπνωτα δαιμόνια, το Ναι και τ' Όχι, πάλευαν και τραβολογιούνταν μέσα μου· κάθε που βρίσκω μιαν απάντηση στα ρωτήματα, που με τυραννούν, πάντα τη δέχουμαι με ανησυχία»*, αφού θα *«γεννοβοληθούν καινούρια ρωτήματα»* (Καζαντζάκης, 2014: 362). Ωστόσο, υπάρχει και η εκδοχή, όπου ο καλλιτέχνης, που παίζει ρόλο ήρωα, δεν αλλάζει εσωτερικά, αλλά αξιοποιεί θετικά στοιχεία του ήρωα, που υποδύεται.

Η εκφρασιακή θρησκευτικότητα μπορεί να πάρει τη μορφή της διαρκούς υπαρξιακής-πνευματικής αναζήτησης, για όποιον απορρίπτει τα δόγματα, τις τυπολατρίες και τη γραφειοκρατική οργάνωση των καθιερωμένων πίστεων, ενώ επιλέγει μια εξατομικευτική, διαρκή θρησκευτική διαπάλη με το θείο. Η πνευματική αναζήτηση μπορεί να συμβεί με δύο τρόπους, που ακολουθεί και ο μελετητής Καζαντζάκης: Α) ο πρώτος τρόπος αφορά στον αναζητητή, που με ενεργητικό τρόπο προσπαθεί να διερευνήσει τον θρησκευτικό χώρο με καταφατικό τρόπο. Δηλαδή εξοικειώνεται με τα ιερά κείμενα και τους ηθικούς κώδικες διαφόρων θρησκειών, στην προσπάθειά του να βρει στοιχεία και νόημα, που ανταποκρίνεται στις πνευματικές του ανάγκες. Έχουμε μια επιλογή του υποκειμένου, που του προσφέρει η παγκόσμια θρησκευτική σκηνή, προκειμένου να κατασκευάσει το δικό του μοναδικό θρησκευτικό ταξίδι. Β) Ο δεύτερος τρόπος διερευνά το θείο με βολονταριστικό τρόπο αλλά αποφατικά, δηλαδή αφαιρετικά και αρνητικά. Είναι η επιθυμία του ανθρώπου να συλληφθεί το άπειρο, το απροσπέλαστο. Ωστόσο, η ουσία του θείου είναι ασύλληπτη Ο αποφατισμός για την ανατολική ορθόδοξη θεολογία έχει δύο βασικούς άξονες. Ο πρώτος είναι ότι το θεϊκό, στην ουσία του, είναι υπερβατικό και απροσπέλαστο, κατά συνέπεια δεν μπορεί να γίνει γνωστό. Όμως, μπορεί να προσεγγιστεί με τις ενέργειές του, με προσωπική μετοχή του ανθρώπου σ' αυτές. Η απαλλαγή από τα πάθη, από τον ορθολογισμό, τον ωφελιμισμό και την ειδωλολατρία δημιουργεί ένα «κενό δοχείο» στην ψυχή του ανθρώπου, το οποίο δέχεται τις θείες ενέργειες ή τη θεία χάρη (Taylor, 2007). Ο Καζαντζάκης, όπως αναφέρει («Αναφορά στον Γκρέκο»), για να επιλέξει μια θρησκεία, επηρεάζεται ακόμα και από τα εξωτερικά στοιχεία. Κατά την επίσκεψή του ως μαθητής της Σχολής του Τιμίου Σταυρού της Νάξου, στο Ναό των Ρωμαιοκαθολικών, βλέποντας τα αγάλματα και την ψυχρότητα, όπως περιγράφει, τη συγκρίνει με το συμφιλιωτικό περιβάλλον, που έχει να επιδείξει η βυζαντινή αρχιτεκτονική του Ορθόδοξου Ναού (Καζαντζάκης, 2014).

1.1.1 Σημαίνον - σημαινόμενο

Ο Καζαντζάκης γράφει στην *Αναφορά στον Γκρέκο* πως η γραφή είναι ανούσιο πράγμα, είναι φυλακή χωρίς ν' ακουμπήσει, να ελευθερώσει την ψυχή. *«Η κάθε λέξη είναι σκληρότατο τσόφλι, που κλείνει μέσα του μεγάλη εκρηκτική δύναμη. Για να βρεις τι θέλει να πει, να την αφήνεις να σκάζει σαν οβίδα μέσα σου* και να

λευτερώνει έτσι την ψυχή, που φυλακίζει» (Καζαντζάκης, 2014: 90). Δεν τον συγκινεί ο στρουκτουραλισμός, σαν κατασκευή κλειστών γλωσσικών δομών, αλλά η εξω-ρηματική ύπαρξη, που δίνει νόημα. Στην ανεύρεση του νοήματος της ζωής και της ουσίας της θρησκείας, βλέπει συγκλίνουσες τις απόψεις Χριστιανισμού και Ιουδαϊσμού, εναντίον της τυπολατρίας. Επικαλείται τη συμβουλή ενός ραβίνου προς το μαθητή του: *«Όταν προφέρεις μια λέξη, πρέπει να μπαίνεις μέσα στη λέξη με όλα σου τα μέλη... Όποιος διαβάζει ένα κείμενο, αν θέλει να το νιώσει, ένα και μόνο έχει να κάνει: να συντρίβει τη φλούδα, σκληρή ή μαλακιά, της κάθε λέξης και ν' αφήνει το νόημά της να ξεσπάσει μέσα στην καρδιά του»* (Καζαντζάκης, 1986: 99). Στο θρησκειοφιλοσοφικό περιβάλλον, που στοχάζεται και βιώνει από διάφορες πηγές και κατευθύνσεις, προτιμά ενίοτε την αναζήτηση του αυθεντικού, χωρίς εξωτερικούς περιορισμούς. Αν δεν σπάσει ο φλοιός των γραμμάτων, της γραφής, όπως γράφει, δεν μπορείς να βρεις την ουσία και το νόημα της ζωής.

Στο αφιέρωμα της περιοδικής έκδοσης του Συλλόγου Κρητών η «Κνωσός», ως προς τη δυναμική του συμβολισμού στο έργο του Καζαντζάκη, σημειώνονται τα εξής: *«Στη χαμηλή ατμόσφαιρα της ζωής που κατέβηκε (ο Καζαντζάκης), ζήτησε από τη σκηνή και το στίβο της τους ήρωες των μύθων του και με τα έμψυχα αυτά σύμβολα εβροντοφώνησε το νόημά της, τις κοινωνικές αλήθειες και τις ηθικές αξίες»* (Στρατάκης, 1958). Με συμβολικό και σημειωτικό τρόπο, ο οντολογικός στοχασμός του Καζαντζάκη διατυπώνεται, με αφορμή, που του ασκεί η μυστική γοητεία της Ρωσίας από την απαράλλαχτη πάλη των ίδιων αιώνιων αντιπάλων: του *φωτός* και του *σκότους*. Ωστόσο, δίνει διανθρώπινη διάσταση των δύο αυτών συμβόλων-σημαινομένων (φωτός- σκότους) στην ανθρώπινη υπόσταση και κοινωνία, που βρίσκουν χώρο στο συλλογικό ασυνείδητο και αντίστοιχα στην ενότητα και τη διαίρεση. Γιατί, όπως αναφέρει: *«το Φως είναι ένα, αδιαίρετο κι οπουδήποτε νικήσει ή νικηθεί, νικά και νικιέται και μέσα σου»* (Καζαντζάκης, 2014: 410). Στο πρόσωπο του Καζαντζάκη και στον ανήφορό του για την ανατολή του φωτός, της αλήθειας του, συνδέονται οντολογία και προσωπική εμπειρία από την ιστοριογραφία. Για να ανακαλύψει την αυθεντικότητα ανοίγεται στην πνευματολογία με δύο τρόπους:

α) Ο πρώτος είναι ψυχολογικός, πνευματικός και «μυστικός»-εσωτερικός, επηρεασμένος από την ιστορική-θεολογική εμπειρία. Γράφει: *«Τρεις μεγάλες μορφές μοχτούσαν μέσα μου να πάρουν πρόσωπο, ο Οδυσσέας, ο Νικηφόρος Φωκάς, ο Χριστός... Όταν ήμουν μικρό παιδί διάβαζα συναξάρια αγίων και λαχτάριζα να γίνω κι εγώ άγιος με πάθος ριχνόμουν και διάβαζα τους ήρωες- καταχτητές, εξερευνητές, δον Κιχώτες!»* (Καζαντζάκης 2014: 190). Ο Καζαντζάκης διαθέτει έσοπτρα αυτογνωσίας, αφήνοντας χώρο για το ενδεχόμενο και απρόσιτο. Κρίνοντας αυστηρά τον εαυτό του, αναζητά, μέσα από τον προσωπικό του αγώνα, παρηγοριά και στήριγμα σε πρότυπο, που να συνδυάζει ηρωισμό και αγιοσύνη. Καταγράφει, ως εμπειρία έλλαμψης φωτός, κατά τη νεανική του πορεία, τη συνάντησή του με τον Άγγελο Σικελιανό. Συγκεκριμένα γράφει: «Οπότε μια μέρα, έλαμψε φως». Δηλαδή θεωρεί ως κάτι θεϊκό και αποκαλυπτικό γεγονός τη φανέρωση του μελλοντικού φίλου του.

β) Ο δεύτερος είναι η σύνδεση της αλήθειας **(που είναι ομόρριζη του φωτός)** με την κοινότητα του βίου και σημειώνει στην *Αναφορά στον Γκρέκο: «Το πνεύμα δε λέγεται Εγώ. λέγεται: Όλοι εμείς»* (Καζαντζάκης, 2014: 192). Ο Καζαντζάκης, σ' ένα διάλογό του, αποκλείει τη συνύπαρξη της πίστης με το Εγώ, τον ατομοκεντρισμό και τη χρηστικότητα. Με την έννοια που η πίστη δεσμεύεται στο ακοινώνητο Εγώ δεν είναι λύτρωση αλλά φυλακή. Η επανάσταση από το Εγώ για τη μετοχή στο κοινωνικό αγαθό συνιστά άθλημα της πίστης, αλλιώς είναι απιστία.

γ) Ο τρίτος είναι η σύνδεση μ' ένα χρέος, που ταυτίζεται με τον αγώνα για την ελευθερία και το εσωτερικό φως. Πρόκειται για τη συμμαχία του ανθρώπου με το «Αόρατο» (Θεό), προκειμένου, γράφει ο Καζαντζάκης, να μετουσιώσουμε όση περισσότερη ύλη μπορούμε σε πνεύμα, «να κατεργαστούμε μέσα στα κορμιά μας όσο πιότερο σκοτάδι μπορούμε, να το κάμουμε φως». Αυτό σημαίνει ελευθερία από τη «σκλαβιά του χωμάτινου υλικού» (Καζαντζάκης, 1969: 62).

Η πίστη σε μια εξωτερική θεότητα προκαλεί αντικειμενοποίηση και πνευματική ετερονομία, που συνεπάγεται έναν αποξενωτικό, αλλοτριωτικό τύπο θρησκευτικότητας. Σύμφωνα με τον Καζαντζάκη, η αντικειμενοποίηση και διαστρέβλωση του αυθεντικού νοήματος της θρησκείας συνδέεται τόσο με τον εγωισμό, το φόβο και τις επαγγελίες για την εσχατολογική ελπίδα και παρηγοριά, που κομίζει κάθε θρησκεία, όσο

και με τη νιτσεϊκή άποψη για τον υπεράνθρωπο. *«Κάθε θρησκεία, που υπόσχεται στον άνθρωπο ό,τι αυτός επιθυμεί, άρχισε να μου φαίνεται καταφύγι για τους φοβητσιάρηδες, ανάξιο του αληθινού αντρός. Είναι ο δρόμος του Χριστού, έλεγα, αυτός που φέρνει στη λευτέρωση του ανθρώπου;»* Στο σημείο αυτό, συγκρίνονται δύο κοσμοθεωρίες, θρησκευτική και νιτσεϊκή, με ανθρωποκεντρικό τρόπο. Έτσι, ο Καζαντζάκης, επηρεασμένος από την αρνητική παρουσία των εκπροσώπων της Εκκλησίας, χαρακτηρίζει τη μεταφυσική ελπίδα "δόλωμα" και υπερασπίζεται το νιτσεϊκό τρόπο βίου: ότι είναι *αντάξιος (ο βίος) του ανθρώπου, που δεν κλαψουρίζει, δεν παρακαλάει, δε ζητιανεύει* (Καζαντζάκης, 2014: 333). Εδώ προβάλλει και μια κριτική τόσο όσον αφορά στη σχέση του φόβου με την πίστη και το εφήμερο όσο και για τον ετεροχρονισμό της παρουσίας του Θεού, στη μεταθανάτια ζωή. Δηλαδή, όταν εκτοπίζεται ο Θεός από το παρόν και αντιθεολογείται η ενανθρώπισή του, είναι προφανής ο θάνατος του Θεού της Δύσης.

Ο Καζαντζάκης, για τη νεωτερική και μετανεωτερική προσέγγιση, θρησκευτικά και υπαρξιακά, κινείται στο μεταίχμιο θρησκευτικότητας και αγνωστικισμού. Προσπαθεί από την πολυθρησκευτικότητα, που βιώνει και αντλεί από τα ταξίδια του, να κάνει αφαίρεση, για να προσεγγίσει την αυθεντική πραγματικότητα. Ωστόσο, αφήνεται, ώστε να προσλάβει στην καθολική του υπόσταση το θείο, εξωτερικά και ψυχικά. Ο συμβολισμός και διάφοροι συνειρμοί με την ιστορία είναι μια αφόρμηση για θρησκευτικότητα στον Καζαντζάκη. Ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας με τον οποίο αντικειμενοποιεί τη θρησκεία, πολλές φορές, δεν τον εμποδίζει, με αυθόρμητο τρόπο, να εκδηλώσει την υποκειμενική πρόσληψη τού άπειρου, που εκφράζει η θρησκεία. Ο Καζαντζάκης γράφει, στο Ημερολόγιό του, για την ουσία της υπέρτατης επιθυμίας του ιδίου και του Σικελιανού για τη δημιουργία μιας νέας θρησκείας. Αυτό οραματιζόταν και ο Τολστόι, με τον οποίο συμφωνούσε, σε πολλά σημεία (Μακράκης Μ, 2009: 60).

2. Θρησκειολογικές προσεγγίσεις

2.1 Συγκρητισμός

Ο όρος «συγκρητισμός» αναφέρεται στις σχέσεις ειδικής μορφής, που αναπτύσσονται μεταξύ γλωσσών, πολιτισμών και θρησκειών και χρησιμοποιείται συχνότερα στο πλαίσιο της ιστορίας των θρησκειών. Πιθανόν ο όρος προέρχεται από τη λέξη σύγκρητος (ιωνική μορφή του σύγκρατος= συμμεμειγμένος, στενώς ενωμένος, συνδεδεμένος). Ο όρος απαντάται, ιστορικά, στον Πλούταρχο, ο οποίος, συγκεκριμένα, αναφέρει ότι οι Κρήτες (απ' όπου και το δεύτερο συνθετικό της λέξης), πολλές φορές, με αφορμή τις τοπικές τους ιδιαιτερότητες, συγκρούονταν και πολεμούσαν μεταξύ τους (Ψάλτου, 2000). Όμως, όταν αντιμετώπιζαν εξωτερικούς εχθρούς, σταματούσαν τις μεταξύ τους διαφορές-αντιθέσεις και ένωναν τις δυνάμεις τους, για να τους αποκρούσουν. Δηλαδή, υπήρχε συλλογική συνείδηση της εθνότητας, παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις. Ετυμολογικά, συναφής προς τον όρο «συγκρητισμός» είναι και η σύνθετη λέξη: συν+ κεράννυμι, που σημαίνει ανακατώνω. Έτσι, δηλώνει, πολιτισμικά, τη μη αποδοχή της διαφορετικότητας και διακριτότητας των πολιτισμών. Σημαίνει τη σύγχυση των πολιτισμών ή ανάμειξη θρησκειών, εφόσον αφαιρεί τη μοναδικότητά τους ως προς τα πολιτισμικά στοιχεία, που ο καθένας διαθέτει (ιστορία, γλώσσα, κουλτούρα, θρησκεία, ήθη, έθιμα κ.α.), δηλαδή τη συγχώνευση πολιτισμικών ιστορικών παραδόσεων, ετερογενών θρησκευτικών δοξασιών και, ακόμη, φιλοσοφικών στοιχείων, σε ενιαίο σύστημα.

Ένας, επιστημονικά, κοινός ορισμός του συγκρητισμού αναφέρεται σε θρησκειολογικό ρεύμα της ελληνιστικής περιόδου, οπότε παρατηρείται διείσδυση των ανατολικών θρησκειών στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Δηλαδή, ταυτίζονται και αναμειγνύονται ανατολικές με ελληνικές θεότητες. Σύμφωνα με το συγκρητισμό, όλες οι θρησκείες είναι ίδιες. Αυτό συνεπάγεται διαπολιτισμική στρέβλωση: α) όταν παραθεωρούνται ή αγνοούνται οι αιρέσεις και δογματικές διαφορές, που προέκυψαν στο εσωτερικό μιας θρησκείας, β) όταν υποστηρίζεται ότι όλες οι θρησκείες είναι ίδιες. Υπάρχει μια σχέση υβριδισμού με συγκρητισμό, όταν ομογενοποιούνται στοιχεία συναισθημάτων και σκέψεων/διδασκαλιών από διαφορετικές θρησκείες. Αυτές οι κινήσεις συνιστούν υβριδικές πολιτισμικές κατασκευές, οι οποίες αφομοιώνονται, χωρίς κριτική σκέψη, σε ανθρώπους, οι οποίοι δεν έχουν ισχυρό πολιτισμικό ή πολιτιστικό υπόβαθρο και ταυτότητα. Σύμφωνα με τη Σ. Ψάλτου, «η χρήση του όρου στο πλαίσιο της ιστορίας των θρησκειών αρχίζει το 19ο αι. και ο Herman

Usener ορίζει το φαινόμενο του συγκρητισμού ως «μείξη των θρησκειών και εγκατάλειψη της πίστης των Πατέρων» (Ψάλτου, 2000).

Η μορφοποίηση από την ανθρωποποίηση του Θεού, μέσα στην ιστορία, που παίρνει το «πρόσωπο του Διόνυσου, του Γεχωβά, του Χριστού ή του Αριμάν και του Βράμα», όπως παρουσιάζει ο Καζαντζάκης, πλησιάζει στο συγκρητισμό, που καταλύει την ιδιαιτερότητα των θρησκειών. Και αναφέρεται στο σύγχρονο πρόσωπο του Θεού, για τον άνθρωπο της μετανεωτερικής εποχής, που πλάθεται στις μάζες, μέσα στις αδικημένες καρδιές και μοιάζει με το πρόσωπό τους (Καζαντζάκης, χ. χ.). Με αυτό το νεο-εμπειρισμό της ανθρωποκεντρικότητας αλλοιώνεται η φύση της αποφατικότητας της θρησκείας.

Ο Καζαντζάκης, ταξιδευτής σε διάφορους πολιτισμούς, διακρίνει και ομολογεί τα πολιτισμικά στάδια, που βημάτισε, αποφεύγοντας έναν απόλυτο συγκρητισμό. Ωστόσο, προτίθετο να δημιουργήσει την πανθρησκεία. Στον Πρεβελάκη εξομολογείται τα στάδια, που πέρασε και ότι το καθένα απ' αυτά φέρει ένα ιερό όνομα: Χριστός, Βούδας, Λένιν, Οδυσσέας. Αυτά και θεωρεί τα σπουδαιότερα για την πνευματική του μεθηλικίωση, ώστε να τα μοιραστεί με τον κόσμο. Μάλιστα, ο ίδιος σημειώνει: «Σε αυτά περιορίστηκα, γιατί η άλλη ζωή μου κανένα δεν ενδιαφέρει» (Καζαντζάκης, 2014: 519). Στην Οδύσειά του, ο εαυτός του είναι ο αλληγορικός Οδυσσέας. Ο Οδυσσέας είναι το αρχέτυπο του μελλούμενου ανθρώπου (Καζαντζάκης, 2014).

2.2 Συγκριτισμός

Η σύγκριση, ως έννοια, συνιστά συσχέτιση διακεκριμένων δεδομένων. Ο συγκριτισμός είναι μια τεχνική, η οποία στηρίζεται στη σύγκριση. Μια τέτοια εννοιολόγηση είναι επόμενο να επιδέχεται ποικίλες εφαρμογές, αλλά στις ανθρωπιστικές επιστήμες δημιουργεί πολλούς συγκεκριμένους κλάδους τόσο για το λόγο, τις εμπειρίες όσο και για τις τέχνες: αρχικά η σύγκριση ανάμεσα σε συγγενείς εκδηλώσεις διαφόρων λαών είτε σε καλές τέχνες μόνο ή σε γράμματα και καλές τέχνες. Ύστερα εξελίχθηκε (Δημαράς, 1980-1982). Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, λόγω της συστηματικής μελέτης ξένων Πολιτειών και θεσμών, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως θεμελιωτές της Συγκριτικής Πολιτισμολογίας.

Ο συγκριτισμός, δηλαδή, αφορά στη γνωστική διαδικασία, με σύλληψη και κατανόηση ξεχωριστών, μοναδικών, μεμονωμένων αντικειμένων, σε επίπεδο υποκειμενικό (προσωπικά βιώματα) και σε επίπεδο αντικειμενικό, μέσα από την παρατήρηση και την έρευνα στοιχείων (Δημαράς, 1988). Στο πλαίσιο αυτό της πνευματικής ζωής και των κειμένων (λογοτεχνικών κ.α.), αναπτύχθηκε η *Συγκριτική στη φιλολογία,* γραμματολογία, όπως και η *Συγκριτική θρησκειών,* κλάδος της θρησκειολογίας. Καθώς επισημαίνεται και από ανθρώπους της φιλολογικής παιδείας, η επίσημη εισαγωγή και υιοθέτηση της συγκριτικής επιστήμης στην Ελλάδα, από τη γενιά του '30, ήταν μία πράξη πνευματικής ευρύτητας και γενναιοφροσύνης. Συνιστά απόρροια ενός κοσμοπολίτικου πνεύματος, ενός φιλολογικού φιλελευθερισμού, που στεκόταν πολύ μακριά από εθνικιστικές ή άλλες ολοκληρωτικές αποκλίσεις (Ταμπάκη Α, 2009). Πρόκειται για μια επιστήμη των συγκλίσεων αλλά και των διαφορών, ένα εργαλείο, που μας επιτρέπει να συλλάβουμε την ιδιοτυπία του νεώτερου ελληνισμού αλλά, κατ' επέκταση, και την ιδιομορφία άλλων εθνικών ή θρησκευτικών και πνευματικών ιδιαιτεροτήτων των λαών.

Ο πολιτισμικός συγκριτισμός διενεργείται είτε με αντικειμενικότητα είτε με υποκειμενικότητα. Όσον αφορά στα θέματα περί θρησκείας, η αντικειμενικότητα δεν μπορεί να εξασφαλιστεί με τη λογική, όταν η πίστη αναφέρεται στο υπέρλογο και αποφατικό. Ωστόσο, μπορεί να γίνει διαπολιτισμικός συγκριτισμός, όταν δεν θίγει το δόγμα και όταν δεν συνδέεται με τον πραγματισμό, που υιοθετεί τον υποκειμενισμό. «Όταν η παλαιά αλήθεια διευρύνεται με την προσθήκη μιας νέας, αυτό οφείλεται σε υποκειμενικούς λόγους» (Τζαίημς, 2009).

Ο Καζαντζάκης, με τα ταξίδια, τη γνώση των πολιτισμών με την ταυτότητα του καθενός στη φιλοσοφία, στην τέχνη, τη θρησκεία και άλλες πτυχές του, διαμορφώνει συγκριτικά στοιχεία, με βάση την πολιτισμική καταγωγική του ταυτότητα και εμπειρία. Έτσι, από τα κείμενά του διακρίνεται η μοναδικότητα και η διαφορετικότητα κάθε πολιτισμού, ώστε να ερμηνευθούν και να ουσιαστικοποιηθούν οι κοινωνικές μορφές και δομές της διαπολιτισμικότητας και πολυπολιτισμικότητας.

Το υποκειμενικό βίωμα, με αυθορμητισμό, εκφράζει συγκριτικά πολιτισμικά στοιχεία. Αυτά τα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτισμού, όπως τα διατυπώνει ο Καζαντζάκης, τον οδηγούν σ' ένα πολιτισμικό συγκριτισμό. Συγκρίνει, με την έννοια του καθολικού φωτός και τη μέθεξη σ' αυτό, την πολιτισμική διαφορετικότητα κάποιων πολιτισμών. Ο Καζαντζάκης διαθέτει ουσιαστικά κριτήρια, για να διακρίνει τη μοναδική φωτοείδεια του κάθε πολιτισμού. *«Ό,τι αλαφρύνει κι εξαϋλώνει τα βουνά, τα χωριά, τα χώματα της Ελλάδας είναι το φως. Το φως στην Ιταλία είναι μαλακό, το φως της Ιωνίας γλυκό πολύ, στην Αίγυπτο πηχτό... το φως στην Ελλάδα είναι όλο πνεύμα»* (Καζαντζάκης, 2014: 164).

Ο Καζαντζάκης, ως θηρευτής του αυθεντικού, είναι ανικανοποίητος, δεν αναπαύεται με ό,τι καινούργιο συναντά, ως απάντηση και λύτρωση στην υπαρξιακή του αγωνία, αλλά συγκρίνει γνώσεις και εμπειρίες. Όταν γνωρίζει το Βουδισμό, βρίσκει περισσότερο δελεαστική την κοσμοθεωρία του. Ο Βουδισμός ως «θρησκευτικότητα» προβάλλει την πνευματικότητα ως «δρόμο χωρίς κατεύθυνση» και την αταραξία. Όμως, αυτός ο τύπος "αγνωστικιστικής πνευματικότητας", που πλησιάζει πολύ τον ζεν βουδισμό, σύμφωνα με μια εκδοχή, δεν μπορεί να αποκληθεί θρησκευτικός, διότι δεν προϋποθέτει την πίστη σε κάποια υπερβατική ή εξωτερική προς το υποκείμενο θεϊκή πραγματικότητα (Μουζέλης, 2014).

Ο Καζαντζάκης θεωρεί μακάρια τη βουδιστική αταραξία. Ενώ χαρακτηρίζει κατ' αρχάς το χριστιανισμό ως «θρησκεία απλοϊκή και πολλά αισιόδοξη». Το ψυχογράφημα, που του κάνει ένας Καθηγητής, συνομιλητής του στο έργο του *Αναφορά στον Γκρέκο,* συνιστά οντολογική διαπίστευση του χαρακτήρα του. *«Το να ζητάς να βρεις την αρχή και το τέλος του κόσμου είναι αρρώστια... Η αρρώστια σας είναι αρρώστια των ασκητών, έτσι τη λέμε, πολύ σπάνια στην εποχή μας. Γιατί σήμερα ποιο σώμα υπακούει στην ψυχή του;».* Όμως είναι γνώστης των χριστιανικών συναξαρίων και των ασκητών της ερήμου, για να επαναλειτουργήσει ο συγκριτικός χάρτης του ασκητισμού, μεταξύ Βουδισμού και Χριστιανισμού, και να εξυμνήσει την «παντοδύναμη δύναμη» της ψυχής του ανθρώπου, που μοιάζει με το Θεό (Καζαντζάκης, 2014).

Ο συγκριτισμός αλλοιώνεται με το σχετικισμό, με τη μη αποδοχή του απόλυτου (δόγμα), του αποφατικού στη θρησκεία. Ο Καζαντζάκης, με το σχετικισμό του, στην αφήγησή του από τον Τελευταίο πειρασμό τοποθετεί τον Απόστολο Παύλο να εκφράζει έναν υποκειμενισμό και να αμφιβάλλει για την πίστη και τη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας, που έχει καταστεί συλλογική συνείδηση, με τον άξονα της αποφατικότητας. Δηλαδή, αρκεί που ο Χριστός, με ανθρώπινη ματιά, είναι πρότυπο ελπίδας και παρηγοριάς των αδικημένων και των τιμίων ανθρώπων. *«...Μέσα στου κόσμου ετούτου τη σαπίλα, την αδικία και τη φτώχεια, ο Ιησούς ο Σταυρωμένος, ο Ιησούς ο Αναστημένος ήταν η μονάκριβη παρηγοριά του τίμιου κι αδικημένου ανθρώπου. Ψευτιά ή αλήθεια - τι με νοιάζει;»* (Καζαντζάκης, 1984: 488).

Η Συγκριτική στον Καζαντζάκη, πέρα από την ακαδημαϊκή χροιά της, έχει και τη βιωματική της διάσταση, όταν εκφράζει προσωπικά αισθήματα στη σχέση με την πατρίδα του. Διατυπώνει την προσωπική του εμπειρία στο έργο του *Αναφορά στον Γκρέκο: «Νομίζω δεν μπορεί ο άνθρωπος να νιώσει θρησκευτικό δέος πιο γνήσιο και πιο βαθύ από εκείνο που νιώθει όταν πατάει το χώμα όπου κείτουνται οι πρόγονοι, οι ρίζες του»* (Καζαντζάκης Ν. 2014: 480).
Η συγκριτική αντιπαραβολή (αξιολόγηση) ανθρώπων, συμπεριφορών, προτύπων κ.α. αποτελεί σημαντική πλευρά του ενσυνείδητου βίου αλλά και χαρακτηριστικών, που συγκροτούν την πολιτισμική και πολιτιστική ταυτότητα. Ωστόσο, μπορεί να αποτελέσουν οι αξίες αυτές, χωρίς εμπαθείς και αλαζονικές συμπεριφορές, διαξιακά στοιχεία υπερατομικής, υποκειμενικής, διϋποκειμενικής, υπερεθνικής ισχύος, χωρίς να αλλοιώνεται η πολιτισμική ιδιοπροσωπία. Ο κάθε πολιτισμός χαρακτηρίζεται από τις πολιτισμικές και πολιτιστικές μεθηλικιώσεις του, με τους αγώνες του, τις ήττες και τις νίκες του, τις πτώσεις και ανατάσεις του. Ο

Καζαντζάκης καλεί αυτόν που επισκέπτεται την Ελλάδα να διαπιστώσει το πνευματικό μεγαλείο της, που διαχρονικά πιστοποιεί μια ενότητα. *«Όποιος ταξιδεύει στην Ελλάδα ταξιδεύει από μια νίκη πνευματική σε άλλη πνευματική νίκη, σε αδιάσπαστη μαζική ενότητα»*. Παρομοιάζει τον Ταΰγετο με το όρος Σινά της Ελλάδας, το Μυστρά με την Πομπηία της Ελλάδας κ.α. (Καζαντζάκης, 2014: 158: 161). Με τον τρόπο αυτό, απορρίπτει, κριτικά, την αρνητική έκφραση του μοντερνισμού, τον αποδομισμό.
Ο Καζαντζάκης συνδέει, με εμπειρικό τρόπο, την ιστοριογραφία και τη διαγενεαλογική ηθική με τη συγκριτική των θρησκειών, σε μια κατάθεση αυτογνωσίας. Σε μια πατρίδα, που οι πρόγονοί του άφησαν το βηματισμό και τα ίχνη ενός ασκητικού ήθους, οι απόγονοι διαμορφώνουν ταυτότητα και κριτική συνείδηση για τις υπαρξιακές τους στιγμές. Σημειώνει στο βιβλίο του Αναφορά στον Γκρέκο: *«Φοβεροί πρόγονοι μέσα μου, που δεν έφαγαν όσο κρέας μήτε ήπιαν όσο κρασί λαχτάρισαν, μήτε φίλησαν όσες γυναίκες πεθύμησαν, και τώρα τινάζουνται αγριεμένοι και δε με αφήνουν να πεθάνω, για να μην πεθάνουν. Αλήθεια, τι γυρεύει ο Βούδας, τι μπορεί να ελπίζει ο Βούδας στην Κρήτη;»* (Καζαντζάκης, 2014: 360-361). Σε χώρες, που οι πολίτες διαθέτουν ισχυρή συνείδηση πολιτισμικής και πολιτιστικής ταυτότητας, που διαγενεαλογικά διαιωνίζεται, δεν μπορεί να προκύψει ομογενοποίηση πολιτισμικών ταυτοτήτων.

Ο Καζαντζάκης για την πολιτισμική και πολιτιστική ιδιοπροσωπία της Ελλάδας διαπιστώνει τη μετουσίωση του υλικού της στοιχείου σε ιερό, τη μετουσίωση της πραγματικότητας σε αυθεντικότητα, τη φυσική σε μεταφυσική, εξαιτίας των αγωνιστών και των ηρώων της: *«Το κάθε τοπίο το 'χουν αγιάσει οι Έλληνες με τον αγώνα τους, το 'χουν υποτάξει σε αψηλό νόημα, αυτό αποτελεί πια την ουσία του. Μετέτρεψαν με την ομορφιά και το πειθαρχημένο πάθος, τη φυσική του σε μεταφυσική»* (Καζαντζάκης 2014: 166-167). Χαρακτηρίζει τον ελληνικό πολιτισμό «βαθύρριζο από άγριες αντιμαχόμενες δυνάμεις και οδυνηρούς επικίνδυνους αγώνες». Θέτει ως σκοπό αυτών των εμφύλιων αντιθέσεων τη συμφιλίωση. Βλέπει ως αποκορύφωμα αυτού του αγώνα τον ύψιστο βαθμό του βυζαντινού πολιτισμού, που ήταν η «απροσπάθεια». Δηλαδή δανείζεται τον όρο, που ταυτίζεται με την μυστική παράδοση του βυζαντινού μυστικισμού, που ήταν η «απάθεια» (Καζαντζάκης, 2014).

Η παιδεία για το σεβασμό της διαφορετικότητας εμποδίζει την πολιτισμική ομοιογένεια/συγχώνευση, που υπηρετεί προτάγματα της οικονομίας και εγωκεντρισμού. Η παγκοσμιοποίηση αδιαφορεί για τα κριτήρια διαφοροποίησης των πολιτισμών και των θρησκειών. Η διαθρησκειακή ηθική προϋποθέτει την πολιτισμική και θρησκευτική ετερότητα. Με προϋποθέσεις παιδείας και αξιοποίησης των αρετών, που προβάλλει μια θρησκεία, μπορεί να καλλιεργηθεί ο απαθής συγκριτισμός. Για παράδειγμα, οι παιδαγωγικές αρχές του Χριστιανισμού δεν προκαλούν εμπάθεια από έναν αντικειμενικό συγκριτισμό, που προάγει το σεβασμό στη διαφορετική πίστη.

Ο συγκριτισμός των θρησκειών είναι θεμιτός, αφού σέβεται και διερευνά, χωρίς φανατισμό και αντιπαλότητες, τις διαφορές και τα κοινά στοιχεία των θρησκειών, σε θέματα πανανθρώπινης ηθικής (πανανθρώπινα δικαιώματα), ανθρωπισμού, οικολογίας κ.α. Ωστόσο, είναι αρνητικός, όταν οι πολίτες και οι πιστοί χρησιμοποιούν τον πολιτισμό και την πίστη τους, για να υποτιμήσουν τους άλλους ετερογενείς πολίτες και ετερόθρησκους, προβάλλοντας αισθήματα υπεροχής και έπαρσης, ή να την αξιοποιήσουν ως αφορμή για εθνικιστικούς, ανταγωνιστικούς και οικονομικούς λόγους. Επομένως, για τη συνύπαρξη (πολυπολιτισμικότητα) και την διαξιακή επικοινωνία (διαπολιτισμικότητα) προτείνεται ο «πολιτικός σχετικισμός», με τον οποίο αποβάλλεται ο πολιτισμικός ή θρησκευτικός ναρκισσισμός και δεν αλλοιώνεται το περιεχόμενο της πίστης, η αποφατικότητά της και η διαφορετικότητά της.

Ο Καζαντζάκης κρίνει τον πουριτανισμό, που ήταν θρησκευτική κίνηση του Προτεσταντισμού (16ος και 17ος αι.), που απαιτούσε την εκκαθάρισή του από ρωμαιοκαθολικά στοιχεία και που εμφορείτο από υπερβολικά αυστηρές ηθικές αρχές. Συγκρίνει την υπερβολή του πουριτανισμού με το Χριστιανισμό, που διδάχθηκε και μελέτησε. «Τέτοια, άγρια, αγέλαστη ήταν η πουριτάνικη θρησκεία. Θεός τους δεν ήταν ο άκακος "Αμνός", που θυσιάζεται για τη σωτηρία του ανθρώπου. Θεός τους ήταν ο φοβερός Στρατηγός, που διαλέγει, χωρίς έλεος, τους εκλεχτούς και καταχτάει τον κόσμο». Ακόμη παραθέτει και καταγράφει την αυστηρή ζωή των

«μεθοδιστών», που απαρνούνται την καλοπέραση, που ξαναβρίσκουν, με την ασκητική και την «περιφρόνηση της λογικής», το «μονοπάτι, που φέρνει στην κορφή του ανθρώπου-δηλαδή στο Θεό». Ο Τζων Ουέσλεϋ, που επικαλείται, κηρύττει μια νέα «Μέθοδο ζωής, ασκητική, άγρια, γιομάτη νηστεία, προσευχή κι ελεημοσύνη». Ο Καζαντζάκης επιχειρεί και μια κριτική Κοινωνιολογίας της Θρησκείας για τους «μεθοδιστές». Σημειώνει: «Οι αδικούμενες εργατικές και χωριάτικες μάζες της Αγγλίας προσηλώνουνται στη μέλλουσα ζωή κι ανακουφίζουνται έτσι από την αθλιότητα της επίγειας τούτης ζωής τους..., περιφρονούν τα επίγεια αγαθά κι έτσι οι θρησκευτικοί αντάρτες γίνουνται υπομονετικοί κι υπάκουοι πολίτες» (Καζαντζάκης, 1986).

Ο Καζαντζάκης αξιοποιεί, κριτικά, αποφθέγματα αξιών των θρησκειών και συγκριτικά διαλέγεται με τον αλλόθρησκο, προσπαθώντας να συγκλίνει με την αγάπη. Θυμάται σ' ένα διάλογό του με μια Εβραία αυτό που λέει ο Βούδας: *«Αν απαντούμε στο μίσος με το μίσος, ποτέ δε θα σβήσει από τον κόσμο το μίσος»*. Και η Εβραία απαντά, συγκρίνοντας Χριστιανισμό και Ιουδαϊσμό: *«Αυτά μπεμπερίζει ο Χριστός σας. Εμάς ο Γεχωβάς προστάζει: δόντι σού βγαλαν, μασέλα να βγάλεις! Είσαι αρνί, είμαι λύκαινα λαβωμένη, δεν μπορούμε να σμίξουμε»* (Καζαντζάκης, 2014: 357).

Ο Καζαντζάκης, με το συγκριτικό του φιλοσοφικοθρησκευτικό στοχασμό, κινείται μεταξύ υποκειμενισμού και αντικειμενικότητας, μεταξύ διαλογισμού και αισθησιοκρατίας. Μια τέτοια προσέγγιση αφορά και στον κλάδο της Συγκριτικής Φιλοσοφίας της Θρησκείας. Στις αναρίθμητες ανακλήσεις στη μνήμη του θρησκευτικών παραδόσεων, πιστών και των εκπροσώπων τους, που έχει συναντήσει, βλέπει σε όνειρο να ερωτά, υπαρξιακά, τον εαυτό του: «Ποιος είναι ο θεός σου; – Ο Βούδας!», αποκρίθηκα αδίσταχτα. μα τα χείλια κουνήθηκαν πάλι: «Όχι, όχι. ο Έπαφος!». Στην ελληνική μυθολογία ο Έπαφος ήταν γιος του Δία και της Ιούς, που ίδρυσε πολλές πόλεις στην Αίγυπτο. Μετά το όνειρο οδηγείται σε μια αυτοσυνειδησία και με κριτική επιλογή αποφαίνεται: *«Ο Βούδας, αυτό ήταν το παλιό ντύμα, ο Έπαφος το καινούριο». Καταφάσκει την αισθησιοκρατία ως επιλογή, αναγόμενος στην ετυμολογία του θεού Έπαφου, ως θεού της αφής, «που προτιμάει το κρέας από τον ίσκιο»*. Καταλήγει στην καταφατικότητα της θρησκείας, σ' ένα θρησκευτικό ανθρωπομορφισμό, όταν επισημαίνει: «Ο θεός (Έπαφος) ο πιο σίγουρος, ο πιο δουλευταράς, που περπατάει στη γης, που αγαπάει τη γης και θέλει να την ξαναπλάσει κατ' εικόνα του κι ομοίωση. Αυτός ο θεός μου» (Καζαντζάκης, 2014). Εδώ η οντολογία, που εξάγεται από την επίκληση του «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν», διακρίνεται και υποβάλλεται σε κριτική από την ορθόδοξη θεολογία, όπου συνδέονται καταφατικότητα και αποφατικότητα.

Ο Καζαντζάκης ζει ένα δυϊσμό, με αμφίδρομη κίνηση. Από την καταφατικότητα ανέρχεται στην αποφατικότητα και από την αποφατικότητα επανέρχεται στην καταφατικότητα, για να διερευνήσει το αληθινό. Αυτός ο υπαρξιακός δυϊσμός μπορεί να αποτελέσει δείκτη διαπολιτισμικής κριτικής, υπαρξιακής οντολογίας και αναζήτησης, στο πλαίσιο του σημερινού αδιεξόδου της παγκοσμιοποίησης και του ρεαλισμού της.

Ο Οδυσσέας του Καζαντζάκη, ως θηρευτής της αλήθειας, ερευνά παντού γι' αυτήν, με αγωνία αλλά χωρίς σύνορα. Ως φιλόσοφος είναι ανικανοποίητος στην αναζήτηση της απόλυτης αλήθειας, του ατέλεστου τέλους. Δεν φθάνει στην Ιθάκη. Αναζητά την απόλυτη αλήθεια, αλλά κινείται μεταξύ αυτής και της σχετικότητας, αφού δέχεται φιλοσοφικές επιδράσεις της Δύσης από κορυφαίους φιλοσόφους, Μπερξόν, Γούλιαμ Τζέιμς κ.α. Ο Καζαντζάκης αποτελεί, για τη μετανεωτερική λογοτεχνία, ένα νέο Οδυσσέα, που αναζητά, αλλά δεν κατορθώνει να βρει την αλήθεια. Βάζει τον ήρωά του από το έργο του «Οδύσσεια» ν' αναφωνεί: *«Γειά σου, ψυχή μου, που είχες πάντα σου πατρίδα ένα ταξίδι!»* (Καζαντζάκης, Ραψ. Π', στ. 960) και σε άλλο σημείο διαπιστώνει, στο πλαίσιο της αυτογνωσίας του: *«Γυρίσαμε κι εμείς γιαλούς, θεούς παλέψαμε κι ανθρώπους... κι εγώ σύνορα δεν κατέχω!»* (Καζαντζάκης, Ραψ. Β΄, στ. 1332-1334).

Βιβλιογραφία

Γραμματάς, Θ. (1983). *Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Ν. Καζαντζάκη.* Αθήνα: εκδ. Δωδώνη.

Γρηγοροπούλου, Μ. (2014). Εισαγωγή στην Αναφορά στον Γκρέκο. Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Δημαράς, Κ.Θ. (1980-82). «Συγκρητισμός», Μνήμων, 8 117. 2.

Δημαράς, Κ. Θ. (1988). Συνέντευξη. Σύγχρονα θέματα στην ιστοριογραφία τον Νέου Ελληνισμού, τχ. 35-36-37: 29.

Καζαντζάκης, Ν. (2014). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1984). *Ο τελευταίος πειρασμός.* Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1986). *Ταξιδεύοντας Αγγλία,* Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1969). *Ταξιδεύοντας Ρουσσία,* Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Ν. (1969). *Ασκητική,* Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (χ. χ.) *Ταξιδεύοντας Ιταλία- Αίγυπτο- Σινά- Ιερουσαλήμ- Κύπρος- Ο Μοριάς.* Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, σ. 234-235.

Καζαντζάκης, (χ. χ.). *Ταξιδεύοντας Ιταλία- Αίγυπτος* κ.α. Αθήνα: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη.

Καλογεράκης, Ευτύχιος, (2007). *Είναι άθεος ο Ν. Καζαντζάκης, Κριτική της θρησκείας στο έργο του.*

Καλογήρου, Τ. (2008). Πώς έγινε «Μεγάλος»; Όταν συνάντησε τους μικρούς αναγνώστες. Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση, Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, Αφιέρωμα, 70.

Μακράκης, Μιχ. (2009). *Ο Θεός του Καζαντζάκη και η απόλυτη αλήθεια.* Αθήνα: εκδ. Μαΐστρος.

Μουζέλης, Ν (2014). *Νεωτερικότητα και θρησκευτικότητα.* Αθήνα: εκδ. Πόλις.

Μπήτρον, Ρόντερικ (2009). *Ο Καζαντζάκης μοντερνιστής και μεταμοντερνιστής.* Αθήνα: εκδ. Πανεπιστήμιο Κρήτης - Καστανιώτης.

Πορτελάνος, Σταμάτης (2010). *Διαπολιτισμική και Διαθεματική Διδακτική στο μάθημα των θρησκευτικών.* Αθήνα: εκδ. Έννοια.

Στρατάκης, Νίκος (1958). Ο Καζαντζάκης γίγαντας της γραμματολογίας. Κνωσός, 22: 38.

Ταμπάκη, Άννα (2009). Ο «Συγκριτισμός». Αποθετήριο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/7755/2/N03.009.09.pdf.

Taylor, C. (2007), A Secular Age, Κέιμπριτζ Μασσαχουσέτη: Cambridge University Press.

Τζαίημς, Ουίλλιαμ (2009). Πραγματισμός. Μετάφραση Χρήστος Σταματέλος. Αθήνα: εκδ. Εκκρεμές.

Τζερμιάς, Παύλος (2010). Ο «πολιτικός» Νίκος Καζαντζάκης, Αυτός ο άγνωστος διάσημος, Αθήνα.

Ψάλτου, Σ. (2000). Συγκρητισμός. Θρησκειολογικό Λεξικό. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

Εύη Βογιατζάκη

Ο Νίκος Καζαντζάκης στην εξ αποστάσεως ανώτατη εκπαίδευση (στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου/ ΑΠΚυ): εκφάνσεις νεωτερικότητας στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*

Διδάσκοντας το μυθιστόρημα Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά στην Ανώτατη εκπαίδευση, ιδιαίτερα την εξ αποστάσεως, που απευθύνεται σε ενήλικες φοιτητές, ο διδάσκων καλείται να αντιμετωπίσει πολλαπλούς δαίμονες, ανάμεσα στους οποίους τον αντίκτυπο της παγκόσμιας αποδοχής του, απόρροια και της κινηματογραφικής και θεατρικής αναπαραγωγής του. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι αναπαραγωγές αυτές λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της υποβάθμισης του κειμένου σε φολκλόρ ή σε τουριστικό προϊόν διαφήμισης της λεβεντιάς του απανταχού Έλληνα, ιδίως μέσα από το χορό του κεντρικού ήρωα, Ζορμπά. Η διδασκαλία, όμως, του κειμένου στο ΑΠΚυ ανέδειξε διαφορετικές προθέσεις και δεδομένα στη σύνθεση του μυθιστορήματος.

1. *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* και ο Μοντερνισμός

Από τα σημαντικότερα ζητήματα, που προσέλκυσε το ενδιαφέρον των φοιτητών ήταν η σχέση του κειμένου με τη γενιά του '30 και με τον ευρωπαϊκό μοντερνισμό.

Το κείμενο γράφεται το χειμώνα του 1941-1942 και ολοκληρώνεται το 1943 (Φιλιππίδης, 2011). Αυτός είναι ο κύριος λόγος που ο Beaton (1996: 221) κατατάσσει το έργο στην πεζογραφία 1936-1944, η οποία προσπαθεί «να πλάσει και να καθιερώσει μια νέα εθνική ταυτότητα», αξιοποιώντας και τους ιδεολογικούς αλλά και αισθητικούς προσανατολισμούς και ανησυχίες της γενιάς του '30, ανάμεσα στις οποίες ο Beaton αναγνωρίζει και τη μοντερνιστική τάση.

Ο μοντερνισμός, αισθητικό ρεύμα του 20ού αιώνα, κυριάρχησε ως τα μέσα του και είχε μια εξακολουθητική παρουσία, καθ' όλη τη διάρκειά του· άρα και στην εποχή, που γράφεται το μυθιστόρημα του Ζορμπά. Ο μοντερνισμός αμφισβήτησε, απέρριψε, αναθεώρησε προηγούμενες αισθητικές παραδόσεις, προχωρώντας σε ριζοσπαστικές συζεύξεις στοιχείων από διαφορετικά ρεύματα (π.χ. ματουραλισμού - συμβολισμού), προκειμένου να εκφράσει το επαναστατικό πνεύμα τεχνών κι επιστημών, που κυριάρχησε στις αρχές του εικοστού αιώνα. Η γραφή του Καζαντζάκη, βαθιά φιλοσοφική και πολύτροπης θεματικής, δεν έμεινε ανεπηρέαστη από αυτές τις καινοτόμες επιδιώξεις και συζεύξεις του μοντερνισμού.

Ένα από τα σοβαρότερα εμπόδια στην κατανόηση του νεωτερικού χαρακτήρα του κειμένου ήταν ερωτήματα, που αφορούσαν στον παραδοσιακό γραμμικό τρόπο της αφήγησης και στην απουσία πειραματισμών, με νεωτερικές τεχνικές της εσωτερικότητας, όπως εκείνη του εσωτερικού μονολόγου και της ροής της συνείδησης. Ωστόσο, παρόμοιες παραδοσιακές αφηγήσεις διακρίνουν τα κείμενα του D. H. Lawrence, του Thomas Mann, του Marcel Proust, για να αναφέρω μόνο μερικούς από τους χαρακτηριστικούς πεζογράφους του μοντερνισμού, που δεν διαθέτουν το πειραματικό νεωτερικό, αφηγηματικό πνεύμα ενός James Joyce ή της Virginia Woolf. Άρα, σε ποια ακριβώς σημεία εντοπίζεται η νεωτερικότητα του μυθιστορήματος του Καζαντζάκη; Προφανώς, αφού δεν εντοπίζεται σε μορφικούς πειραματισμούς, η νεωτερικότητα του μυθιστορήματος έγκειται περισσότερο σε φιλοσοφικούς, θεματικούς άξονες και σε νεωτερικές δομές και λιγότερο στην αφηγηματική τους ενσάρκωση.

Η διδασκαλία του κειμένου στο ΑΠΚυ και στη ΘΕ 16ΕΛΛ313 «Ζητήματα πεζογραφίας του 20ού αιώνα» εξέτασε αυτές τις απόψεις και εστίασε στη μελέτη της ψευδαισθησιακής αναπαράστασης της πραγματικότητας, υπό την επήρεια της καινότροπης θεώρησης του χρόνου, του μύθου και της αισθητικής αυτοσυνείδησης, που αποτελούν θεμελιώδεις εκφάνσεις του ευρωπαϊκού μοντερνισμού (Bell, 1980· McFarlane, 1991).

2. Εκφάνσεις Νεωτερικότητας

2.1. Η πραγματικότητα ως ψευδαίσθηση: οι υπερβάσεις του ρεαλισμού στο κείμενο

«Όλα είναι φαντασμαγορία του Τίποτα» (Καζαντζάκης, 1964: 31) ομολογεί ο αφηγητής συγγραφέας στο 2° κεφάλαιο του βιβλίου, τοποθετώντας την αφήγηση μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας. Η υπέρβαση του ρεαλισμού υπήρξε το θεμελιώδες πρόταγμα της μοντερνιστικής αφαίρεσης. Όπως έχει δείξει η διεθνής βιβλιογραφία και κριτική (Βογιατζάκη, 2016: 233), η υπέρβαση του ρεαλισμού δεν σήμαινε διόλου εγκατάλειψη της εξωτερικής πραγματικότητας· αντιθέτως ο εξωτερικός κόσμος ήταν πάντα εκεί, ενώ εκείνο το οποίο διαφοροποιούνταν στο μοντερνιστικό κείμενο ήταν ο υποκειμενικός/ σχετικιστικός τρόπος αναπαράστασης της πραγματικότητας στο κείμενο.

Ο μοντερνισμός ήταν η τέχνη του άκρατου υποκειμενισμού, που απέρρεε από τις επιλογές της εσωστρέφειας, της διερεύνησης του εσωτερικού κόσμου του υποκειμένου και στην πεζογραφία του λογοτεχνικού χαρακτήρα ή του αφηγητή, υπό την επήρεια των θεωριών των Μπερξόν, Φρόιντ αλλά και των φυσικών επιστημών (π.χ. Αϊνστάιν). Ο εξωτερικός κόσμος του νεωτερικού κειμένου αναπαρίστατο σε διαρκή διήθηση από την σχετικιστική οπτική γωνία ενός αφηγητή ή λογοτεχνικού χαρακτήρα. Η διαδικασία αυτή οδηγούσε σε μια διττή θέαση της πραγματικότητας, η οποία προέβαλε συγχρονικά το καθαυτό στοιχείο του εξωτερικού κόσμου αφενός και αφετέρου μετέβαλε το στοιχείο αυτό σε σύμβολο, ανάλογα με την ερμηνεία ή την οπτική γωνία του αφηγητή ή του λογοτεχνικού χαρακτήρα.

Αναφερόμενη στο έργο του Καζαντζάκη, η Λεονταρίτου (1981: 154) υπογραμμίζει ότι «το αισθητικό αποτέλεσμα μιας τέτοιας κατάστασης είναι η αμφιβιότητα, μια διχασμένη σύσταση της τέχνης, που, ενώ «ρεαλίζει» [...] «εσωτερικά», είναι τελείως αποδεσμευμένη από την εξωτερικότητα». Ο διττός, λοιπόν, αυτός τρόπος θέασης της πραγματικότητας κυριαρχεί στη δομή του μυθιστορήματος, το οποίο συντίθεται πάνω σε διπολικές αντιθέσεις, όπως σωστά έχει δείξει η πιο πρόσφατη κριτική (Φιλιππίδης, 2011, Πολίτη, 2001). Ανάμεσά τους κυριαρχεί η αντίθεση πολιτισμένο-πρωτόγονο, η οποία «εμπλουτισμένη από τους φιλοσοφικούς προβληματισμούς του συγγραφέα αφηγητή (Νιτσεϊκούς, μπεργκσονικούς, βουδιστικούς) συνάδει με το γνωστό δυϊσμό του Καζαντζάκη ανάμεσα σε σάρκα και ψυχή, ύλη και πνεύμα, ανθρώπινο και θείο, φύση και κοινωνία, φύση και τέχνη κ.λπ. Ο διχασμός αυτός γίνεται ακόμη πιο εμφατικός αφενός από το διαλογικό/δραματικά σκηνοθετημένο χαρακτήρα του μυθιστορήματος, την αντιστικτική διάρθρωση των δύο κύριων χαρακτήρων και, αφετέρου, από τη διαρκή διάνοιξή του στο χρόνο: σε διακείμενα λογοτεχνικά, ανθρωπολογικά, επιστημονικά και φιλοσοφικά» (Vogiatzaki, 2013).

2.2. Η υπέρβαση του ρεαλισμού και η χρήση του μύθου

Ο Όμηρος, ο Πλάτωνας, ο Σαίξπηρ, ο Δάντης, οι βίοι των αγίων, το ινδικό έπος της Μαχαμπαράτα, ο Μαλλαρμέ και ο Ρουσσώ είναι μόνο μερικά από τα εμφανή λογοτεχνικά διακείμενα, με τα οποία συνομιλεί ένα κείμενο, το οποίο, κατά τα άλλα, διατείνεται ότι αφηγείται την ιστορία ενός πραγματικού ανθρώπου, του Γιώργη Ζορμπά, με τον οποίο ο Καζαντζάκης βρέθηκε στο Άγιο Όρος, το 1915, και σχεδίασε την επιχείρηση εξόρυξης λιγνίτη στη Μάνη, όπως επισημαίνει ο Αναπλιώτης (Πασχάλης, 2015: 33).
Ο συγγραφέας/ αφηγητής, με διάχυτες αναμνήσεις του φίλου του, πραγματικού προσώπου, του Γιάννη Σταυριδάκη (Πασχάλης, 2015: 33), με το σπόρο του Βούδα «στο σπλάχνο» του (Καζαντζάκης, 1964: 21), με το χειρόγραφο τού υπό επεξεργασία βιβλίου του για το Βούδα, στις αποσκευές του, και «Συνταξιδιώτη» του το Ντάντε (Καζαντζάκης, 1964: 22), μας εισάγει σε ένα κείμενο, το οποίο ακροβατεί μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας, όπου η πρώτη υπερκερνά τη δεύτερη, καθώς διηθείται από την οπτική γωνία του αφηγητή. Έτσι, ο σχετικιστικός υποκειμενισμός του συγγραφέα αφηγητή σκηνοθετεί την άφιξη στο νησί της Κρήτης, με όρους Σαιξπηρικούς:

– Καλώς ορίσατε! Καλώς ορίσατε!
Μια γυναικούλα κοντουλή, παχουλή, με ξέθωρα λιναρόξανθα μαλλιά, με γουναροτριχάτη ελιά στο πηγούνι πρόβαλε κάτω από τις λεύκες [...] Ένα παιχνιδιάρικο τσουλούφι πετιόταν από το κούτελό της κι έτσι έμοιαζε με τη γριά Σάρα Μπερνάρ, όταν έπαιζε τον «Αετιδέα».

– [...]

Η ζωή άστραψε μπροστά μου σαν παραμύθι, σα μια κωμωδία του Σαιξπήρου, η «Τρικυμία» να πούμε. Κι είχαμε ξεμπαρκάρει εμείς, μουσκεμένοι από το φανταστικό ναυάγιο, εξερευνούμε τα καταπληχτικά ακρογιάλια και χαιρετούμε με επισημότητα τα ζωντανά του τόπου. Κι η μαντάμ Ορτάνς μου φάνταζε η βασίλισσα του νησιού, ένα είδος μουστακαλίνας, γυαλιστερής φώκιας, που είχε ξεπέσει, πριν από χιλιάδες χρόνια, στην αμμουδιά τούτη, [...] Πίσω της, με μπόλικα κεφάλια, όλο λίγδα και τρίχες και κέφι, ο Κάλιμπαν ο λαός, που την κοίταζε με περιφρόνηση και καμάρι (Καζαντζάκης, 1964: 46).

Κι ο Ζορμπάς, ο μεταμφιεσμένος πρίγκιπας, την καμάρωνε κι αυτός με γουρλωμένα μάτια, σα μακρινή συντρόφισσα, γριά καραβέλα, που κάποτε πολέμησε κι αυτή, σε αλαργινές θάλασσες, νίκησε, νικήθηκε, [...] και τώρα, [...] τραβήχτηκε στο ακρογιάλι ετούτο και περίμενε. [...] τον Ζορμπά, τον σαρανταπληγιάρη καπετάνιο. Και χαιρόμουν να βλέπω τους δυο θεατρίνους να γλυκανταμώνουν, επιτέλους, στο απλά τούτο σκηνοθετημένο, χοντρομπογιαντισμένο κρητικό τοπίο (Καζαντζάκης, 1964: 45-46).

Η αναπαράσταση της Κρήτης ως νησιού του Κάλιμπαν (Σαιξπηρικού χαρακτήρα, συμβόλου του πρωτόγονου, στην *Τρικυμία* του Σαίξπηρ), λογοτεχνικού και ανθρωπολογικού συμβόλου ενός κόσμου προ-πολιτισμένου, αρχαϊκού και προ-ανθρώπινου, συμβάλλει στη δημιουργία μιας υπερ-χρονικής προοπτικής θέασης της πραγματικότητας, διάσπαρτης από βιταλιστικά/παραμυθιακά/ κι εντέλει μυθολογικά στοιχεία. Έτσι, το κείμενο διανοίγεται στο λογοτεχνικό και συνειδησιακό χρόνο.

Το «χοντρομπογιαντισμένο κρητικό τοπίο» αναπαριστά μια πραγματικότητα εξωτική, μυθική, σκηνοθετημένη από την αισθητική βούληση κι επιλογή του συγγραφέα- αφηγητή αλλά και του ίδιου του συγγραφέα, του ιστορικού φυσικού προσώπου, Νίκου Καζαντζάκη. Ομοίως, και η αναπαράσταση των δύο κεντρικών χαρακτήρων 'εγκαταλείπει' τα φυσικά πρόσωπα, Γιώργης Ζορμπάς και Νίκος Καζαντζάκης, προκειμένου να τα αποδώσει, μυθοπλαστικά επεξεργασμένα, στην παράδοση της μοντερνιστικής μυθοποιητικής σκέψης, η οποία αποτελεί και τον κομβικό δίαυλο συσχετισμού του μυθιστορήματος με τον ευρωπαϊκό μοντερνισμό.

2.3. Ο χρόνος ο μύθος και η δόμηση των χαρακτήρων

«Πίσω από την πήλινη ρεούμενη μάσκα σου ένα πρόσωπο χιλιοχρονίτικο ενεδρεύει» (Καζαντζάκης, 1962: 31).

Κανείς χαρακτήρας του μυθιστορήματος δεν είναι ως φαίνεται· κανείς δεν αποτελεί μια μονοσήμαντη υπόσταση ή υποκειμενικότητα. Όλοι οι χαρακτήρες εμφανίζονται ως μάσκες ή προσωπεία μυθικών αρχετύπων ή λογοτεχνικών χαρακτήρων, των οποίων οι καταβολές αναζητούνται ως την πλέον πρωτόλεια ζωική υπόστασή τους, σε μια ανάδρομη διαδικασία εκσκαφής των ποικίλων χρονικών διαστρωματώσεων της ανθρώπινης συνείδησης.

Έτσι, ο Ζορμπάς αναπαρίσταται ως «δράκος» (Καζαντζάκης, 1964: 9), Σεβάχ θαλασσινός (23), ο σαιξπηρικός πρωτόγονος άνθρωπος Κάλιμπαν (46), Οδυσσέας, Διόνυσος, Μέγας Αλέξανδρος, Ερωτύλος Δίας, Προμηθέας, μακεδονομάχος, ηλιακός ήρωας, που κινείται με άξονα τις εποχές και το μη μετρήσιμο χρόνο του Μπερξόν (συνδυασμός μύθου και χρόνου με τη δαρβινική βιολογική θεωρία της εξέλιξης καθώς και με τη φιλοσοφική ψυχολογική και μυστικιστική μετουσίωση ανθρώπου και σύμπαντος) και κυρίως ενσάρκωση της νοσταλγίας του αφηγητή για την αυθεντικότητα: φαγάς, πιοτής, δουλευταράς, γυναικάς και αλήτης (13), αρχάγγελος αντάρτης κι εντέλει *«ψυχικός οδηγός, «γκουρού»* (7) του συγγραφέα-αφηγητή.
Αντίστοιχα, η Μαντάμ Ορτάνς αναπαρίσταται ως «διαφανής εφήμερη μάσκα» (Καζαντζάκης, 1964: 61), ως Σάρα Μπερνάρ, Μπουμπουλίνα, Γριά σειρήνα - σαντέζα (τραγουδίστρια), Αφροδίτη, Εταίρα, χωρίς ηλικία (193-194), σύμβολο του απανταχού θηλυκού γένους (61) αλλά και ως πρωτογενής ζωϊκή υπόσταση μουστα-

καλίνα, γυαλιστερή φώκια. Ο συγγραφέας-αφηγητής είναι το αφεντικό, ο καλαμαράς (12), ο Ψευτοπρομηθέας καλαμαράς (118), η μετενσάρκωση του Ντάντε, που οδηγείται σε μια οδυσσειακή περιπλάνηση αναζήτησης του εαυτού με «ψυχικό οδηγό» (7) το Ζορμπά ως την έσχατη μεταμόρφωσή του σε μάγο, όμοιο μ' εκείνους «στις άγριες φυλές της Αφρικής» (365), όταν ολοκληρώνει την περιπέτεια συγγραφής του μύθου του Ζορμπά.

Από τις πολλαπλές μάσκες απόδοσης των κεντρικών χαρακτήρων η υποδοχή του μυθιστορήματος άντλησε περισσότερο από το Ζορμπά και όχι αδικαιολόγητα. Η πολυτροπική και πολυεπίπεδη αναπαράστασή του, θεμελιωμένη σε αρχετυπικές μυθικές δομές συνείδησης, έχει το ανάλογό της σε μοντερνιστικά μυθιστορήματα, όπως ο *Οδυσσέας* του *Τζόυς* ή ο *Δόκτωρ Φάουστους* του Τόμας Μανν, ο *Ορλάντο* της Βιρτζίνια Γουλφ, για να αναφέρω μόνο μερικά από τα πλέον γνωστά μυθιστορήματα του ευρωπαϊκού μοντερνισμού. Η ενσάρκωσή του αποτελεί και την κύρια μυθοποιητική ουσία αυτού που ο ίδιος ο Καζαντζάκης εξέφρασε και ως «κρητική ματιά». Στο μυθοποιητικό αυτό βλέμμα οφείλεται και η οικουμενική διάσταση του χαρακτήρα του Ζορμπά και ο συσχετισμός του με το μοντερνισμό, καθώς, με το ανάλογο βλέμμα, οι μοντερνιστές συγγραφείς επιχείρησαν την αποφλοίωση της εξωτερικής κρούστας του πολιτισμένου καθημερινού ανθρώπου του εικοστού αιώνα, προκειμένου να αναδείξουν τις εσωτερικές διαχρονικές δομές της συνείδησης ή τον τρόπο με τον οποίο το παρελθόν καθορίζει το παρόν και το μέλλον.

Η πριμιτιβιστική αναπαράσταση του Ζορμπά ως προ-πολιτισμικής και πολυεπίπεδης ετερότητας συμπυκνώνεται στο ακόλουθο απόσπασμα, που περιγράφει το, Νιτσεϊκής έμπνευσης, μουσικό διονυσιασμό του Ζορμπά:

> ο Ζορμπάς [...] έβαλε το σαντούρι απάνω στα γόνατά του κι άρχισε να παίζει. Σήκωσα τα μάτια, τον κοίταζα. Σιγά σιγά το πρόσωπό του άλλαζε, άγρια χαρά τον κυρίεψε, αλλόκοτη έξαρση, ανατίναξε το μακρουλό καταζαρωμένο λαιμό του κι άρχισε το τραγούδι.
>
> Σκοποί μακεδονίτικοι, κλέφτικα τραγούδια, φωνές άγριες, το ανθρώπινο λαρύγγι ξαναγύριζε σε προανθρώπινα χρόνια, όπου η κραυγή ήταν μια αψηλή σύνθεση και συμπύκνωνε ό,τι σήμερα λέμε μουσική, ποίηση και πάθος. «Αχ! Βαχ!» φώναζε από το σπλάχνο του ο Ζορμπάς κι όλη η φτενή κρούστα, που λέμε πολιτισμό, ράγιζε και πηδούσε από μέσα το αθάνατο θεριό, ο μαλλιαρός θεός, ο τρομερός Γορίλας» (Καζαντζάκης, 1964: 188).

Το συγκεκριμένο απόσπασμα συμφύρει Μπερξονικές και Νιτσεϊκές απόψεις. Καθώς ραγίζει «όλη [τ]η φτενή κρούστα, που λέμε πολιτισμό», επιχειρείται και η μπερξονική κάθοδος προς τα βάθη της συνείδησης. Σύμφωνα με τον Μπερξόν (1998: 222) «το κάτωθεν εγώ έρχεται στην επιφάνεια. Η εξωτερική κρούστα σπάζει, υποχωρώντας σε μια σφοδρή ώθηση». Η σφοδρή αυτή ώθηση, η οποία στην μπερξονική ψυχολογία εδράζει στη μνήμη (Bergson, 1944), που αθέλητα σκιάζει το παρόν, στο καζαντζακικό κείμενο έχει τις καταβολές της στη μελέτη του Νίτσε για τη γένεση της αρχαιοελληνικής τραγωδίας από τους «παροξυσμούς της διονυσιακής μέθης», που εκφράζονται μέσα από τη μουσική και το χορό και μέσα από τους οποίους «αποκαλύπτεται η καλλιτεχνική δύναμη της φύσης» (Νίτσε, χ. χ.: 35) και επιτυγχάνεται η επανένωση του ανθρώπου με αυτήν. Η διονυσιακή ληθαργική μέθη απομακρύνει από το συνειδησιακό παρόν και διανοίγει το κείμενο προς πρωτοπολιτισμικές, προανθρώπινες καταστάσεις στο χρόνο, δηλαδή, συνδέοντας το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη με εκείνη την έκφανση της νεωτερικότητας, που ονομάστηκε λογοτεχνία του χρόνου.

2.4. Χρόνος και Νεωτερικότητα

Η μοντερνιστική Λογοτεχνία του χρόνου (Lewis, 1993) προσπάθησε, μέσα από τεράστια χρονικά ανοίγματα, να συμπεριλάβει το σύνολο της ανθρώπινης εμπειρίας. Διαμορφώθηκε υπό την επήρεια ενός σύνθετου πλέγματος ιδεών, ανάμεσα στις οποίες κυρίαρχες είναι εκείνες των William James, Henri Bergson, Sigmund Freud, Karl Jung από το χώρο της φιλοσοφίας και ψυχολογίας, οι οποίες, σε συνδυασμό με τις ανθρωπολογικές μελέτες περί κοινών μυθικών δομών σε σύγχρονα φαινόμενα, καλλιέργησαν τη νοσταλγική επιστροφή σε αρχετυπικές δομές, στο άχρονο του πρωτόγονου, στην πρωταρχική πηγή της ανθρώπινης εμπειρίας.

Όταν ο αφηγητής λέει ότι «ο καιρός είχε πάρει, πλάι στο Ζορμπά καινούργια γέψη δεν ήταν πια μαθηματική διαδοχή από γεγονότα μήτε φιλοσοφικό μέσα μου άλυτο πρόβλημα» (Καζαντζάκης, 1964: σ. 190), δεν κάνει άλλο από το να θεματοποιεί την άποψη του Μπερξόν περί ψυχολογικού χρόνου, ο οποίος, σε αντίθεση με τον πραγματικό, δεν είναι μετρήσιμος με όρους της κοινής λογικής, αλλά μπορεί να γίνει κατανοητός μόνο μέσω της διαίσθησης.

Η διαχρονική και πολυεπίπεδη απόδοση λογοτεχνικών χαρακτήρων, στα μοντερνιστικά κείμενα, συνδέεται με αυτές τις αντιλήψεις· με το ευρύτερο ερευνητικό πνεύμα του ψυχικού εσώτερου του μοντέρνου ανθρώπου του εικοστού αιώνα, με την ριζοσπαστική αναθεώρηση του καρτεσιανού εγώ και την αντικατάστασή του από ένα ασταθές, σχετικιστικό και πολυπρόσωπο υποκείμενο, το οποίο, ενώ διατηρεί την υπόστασή του, στον παροντικό χρόνο (του κειμένου δηλαδή), στο συγκεκριμένο χρονοτόπο του μυθιστορήματος, φέρει μέσα του πολλαπλές ενσαρκώσεις του παρελθόντος. Σε αυτές υπόκειται και ο μυθοπλαστικός χαρακτήρας του Ζορμπά.

2.5. Εσωστρέφεια και Εξωστρέφεια: η αισθητικοποίηση της ζωής

Όπως γίνεται εμφανές, οι πολύμορφες ενσαρκώσεις του Ζορμπά δεν είναι προϊόν της δικής του υποκειμενικής βούλησης, σκέψης ή συνείδησης. Αντιθέτως, η αναπαράσταση του χαρακτήρα του είναι προϊόν της ποιητικής διάνοιας του συγγραφέα αφηγητή, καλαμαρά και χαρτοπόντικα, που λειτουργεί αντιστικτικά προς τον πρωτόγονο χαρακτήρα του Ζορμπά. Ο Ζορμπάς, παρ' όλες τις ενστικτώδεις εκρήξεις του, είναι, κατά κύριο λόγο, ένας εξωστρεφής ήρωας, με χίλια πρόσωπα, η «πήλινη ρεούμενη μάσκα», πίσω από την οποία «ένα πρόσωπο χιλιοχρονίτικο ενεδρεύει» (Καζαντζάκης, 1962: 31).

Το μυθοποιητικό βλέμμα του αφηγητή, που αποφλοιώνει την κρούστα του πολιτισμού, τον μεταβάλλει από πρίγκιπα, περιπλανώμενο αναζητητή σε «Γορίλλα» (Καζαντζάκης, 1964: 188). Στόχος είναι να αναδυθεί το μπερξονικό «κάτωθεν εγώ», ο αυθεντικός πρωτόγονος, ο τραγουδιστής και χορευτής Διόνυσος, ο οποίος, παραδομένος στην έκσταση της αρχέγονης μέθης, δεν διαθέτει το απολλώνειο εκείνο πνεύμα του «δάσκαλου» και μυθοπλάστη συγγραφέα. Ο γοητευτικός Ζορμπάς, Βαλκάνιος, Έλληνας και γοητευτική αναδρομή στο πρωτόγονο, είναι προϊόν της αισθητικής συνείδησης του συγγραφέα. Αισθητικό μηχάνευμα μιας διάνοιας μπερξονικής καταβολής και όχημα για την αναζήτηση της σύνθεσης ή της ενότητας της κατακερματισμένης αντίληψης του δυτικού ανθρώπου. Η αναζήτηση αυτή οδηγεί στο μύθο και στο πρωτόγονο όχι του παρελθόντος αλλά εκείνου που εδράζει στην καθημερινή ζωή του πολιτισμένου ανθρώπου.

Στον πρόλογο του μυθιστορήματος, ο αφηγητής συγγραφέας ομολογεί ότι ανέλαβε «Τούτο το θλιβερό προνόμιο, να κάνεις τέχνη τη ζωή, [...] [που] καταντάει σε πολλές σαρκοβόρες ψυχές ολέθριο» (Καζαντζάκης, 1964: 8). Κάτι ανάλογο υπονοούσε και ο Νίτσε στη *Γένεση της τραγωδίας* και στη πολυσυζητημένη άποψή του περί αισθητικοποίησης της ζωής, που επηρέασε αποφασιστικά την μοντερνιστική λογοτεχνία: Ολόκληρη η κωμωδία της τέχνης δεν γίνεται για την καλυτέρευσή μας και για την καλλιέργειά μας ούτε είμαστε οι αληθινοί δημιουργοί αυτού του κόσμου τέχνης. Αντίθετα οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι είμαστε απλές εικόνες και καλλιτεχνικές προβολές για τον αληθινό δημιουργό κι ότι η μεγαλύτερη τιμή μας έγκειται στη σημασία μας ως έργων τέχνης - γιατί η ύπαρξη και ο κόσμος *δικαιώνεται αιώνια* μόνο ως *αισθητικό φαινόμενο* (Νίτσε, χ. χ.: 56).

Η νιτσεϊκή άποψη περί αισθητικοποίησης της πραγματικής ζωής επέδρασε στους μοντερνιστές και οδήγησε στην αντιμετώπιση της λογοτεχνίας ως του σύγχρονου μύθου του ανθρώπου του εικοστού αιώνα.

Ήδη, από τον πρόλογο του βιβλίου, ο αφηγητής ειδοποιεί για τις προθέσεις του να γράψει το «μύθο του Ζορμπά» (Καζαντζάκης, 1964: 9), που από καιρό είχε αρχίσει «να κρυσταλλώνεται» μέσα του. Ο Αλέξης Ζορμπάς, αν και «γεμάτος σάρκα και κόκκαλα, κατάντησε στα χέρια μου μελάνι και χαρτί», ομολογεί ο συγγραφέας, ανοίγοντας το δρόμο στη δική του συγγραφική περιπέτεια. Έτσι, ενώ στο προσκήνιο του βιβλίου απολαμβάνουμε τη γοητευτική παρουσία ενός προμηθεϊκού, αρχετυπικού μυθικού χαρακτήρα, που τρέφει

τη νοσταλγία μας για επιστροφή στην πρώτη καταγωγική αρχή, στο φόντο του βιβλίου διαδραματίζεται η ιστορία της συγγραφής του, το δράμα της καλλιτεχνικής δημιουργίας και τα αδιέξοδα της εκλογικευμένης διάνοιας, εγκλωβισμένης στη λογική και τις ηθικές αξίες του πολιτισμού. Με αυτόν τον τρόπο, το βιβλίο αναπτύσσεται και ως μια εκτενής και υψηλή σάτιρα, σχετικά με τα υποκειμενικά προσωπικά αδιέξοδα του εγκεφαλικού δυτικού ευρωπαίου διανοούμενου και ανθρώπου του εικοστού αιώνα, όπως γράφει ο αφηγητής: «Τα λόγια τα δικά του ανέβαιναν από τα νεφρά του κι από τα σπλάχνα... τα λόγια τα δικά μου ήταν χάρτινα, κατέβαιναν από το κεφάλι» (Καζαντζάκης, 1964: 330).

Στην παράδοση του μοντερνισμού υπάρχουν μυθιστορήματα, τα οποία απασχολούνται με την πράξη της δημιουργίας, συχνά εγκιβωτίζοντας ιστορίες για τον τρόπο συγγραφής τους, όπως *Οι Κιβδηλοποιοί* του André Gide, ένα έργο αναστοχασμού, πάνω στη μυθιστορηματική τέχνη, αλλά και το *Αναζητώντας τον χαμένο Χρόνο* του Proust. Χωρίς να θέλω να παραλληλίσω το μυθιστόρημα του Αλέξη Ζορμπά με αυτά, θα ήθελα να υποδείξω την αναλογική σχέση με το πνεύμα τους και με την παράδοση του είδους του μυθιστορήματος, που ονομάστηκε «εσωστρεφές μυθιστόρημα» (Fletcher, 1991)· ασχολείται με την προβολή των μέσων δημιουργίας του (Voyiatzaki, 2007) και το δράμα του καλλιτέχνη (Voyiatzaki, 2002), που είναι κυρίαρχο και στο μυθιστόρημα του Ζορμπά.

Ανάμεσα στην αδελφική ένωση του απολλώνειου με το διονυσιακό, που εισηγείται ο Νίτσε, του πολιτισμένου με το πρωτόγονο, κατά την ολοκλήρωση του μυθιστορήματος, επέρχεται και το τέλος του δράματος του καλλιτέχνη, αν μπορεί να υπάρξει ποτέ, με τη μεταστοιχείωση -για να χρησιμοποιήσω την έκφρασή του T. S. Eliot (1975: 42)- του συγγραφέα σε αφρικανό μάγο (λειτουργό συμπαθητικής μαγείας, τέχνης και επιστήμης στις πρωτόγονες φυλές), που ολοκληρώνει το μυθιστόρημα και πιθανώς την περιπέτεια ανασύνθεσης της αποσπασματικής σκέψης του πολιτισμένου ανθρώπου.

Έγραφα βιαστικά, με λαχτάρα [...] Δούλευα σαν τους μάγους στις άγριες φυλές της Αφρικής, που ζωγραφίζουν μέσα στις σπηλιές τον Πρόγονο, που είδαν στ' όνειρό τους, και μάχονται να τον ζωγραφίσουν όσο μπορούν πιο πιστά, για να μπορέσει ν' αναγνωρίσει η ψυχή το σώμα της και να ξαναγυρίσει. Σε λίγες βδομάδες το Συναξάρι τελείωσε (Καζαντζάκης, 1964: 365).

3. Συμπέρασμα

Εκείνο που τονίστηκε, λοιπόν, στη διδακτική προσέγγιση και ανάλυση του μυθιστορήματος, στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, ήταν το γεγονός ότι, ενώ το μυθιστόρημα, στο πρόδηλο περιεχόμενό του, πραγματεύεται ένα σύγχρονο ήρωα - υπερβολικών διαστάσεων - αν και όχι απαραίτητα το μέσο άνθρωπο των νεωτερικών ευρωπαϊκών μυθιστορημάτων - σε ένα δεύτερο, παράλληλο και διόλου λανθάνον επίπεδο παρουσιάζει τα μέσα της δημιουργίας του, τις, οδυσσειακής διάστασης, περιπέτειες της διάνοιας του αφηγητή-συγγραφέα, που παραπαίει, ανάμεσα στην ορθολογική αναλυτική σκέψη και την ενορατική σύνθεση του όλου σε μυθιστόρημα. Ή όπως λέει ο αφηγητής «Ας είναι καλά ο Ζορμπάς, ψιθύρισα, αυτός έδωκε σώμα αγαπημένο και θερμό στις αφηρημένες έννοιες μέσα μου, που τουρτούριζαν» (190).

Βιβλιογραφία

Λογοτεχνικά Κείμενα

Καζαντζάκης, Νίκος (1962). *Ασκητική.* Αθήνα.

Καζαντζάκης, Νίκος (1964). *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη.

Μελέτες

Bell, Michael (1980). «Introduction: Modern Movements in Literature» (σσ. 1-93). Στο: Bell, Michael (επιμ.), *The Context of English Literature, 1900-1930.* Λονδίνο: Methuen.

Bergson, Henri (1944). *Matter and Memory.* Νέα Υόρκη: Modern Library.

Eliot, T. S. (1975). «Tradition and The Individual Talent» (σσ. 37-44). Στο: Kermode, Frank (επιμ.), *Selected Prose of T. S. Eliot.* Λονδίνο: *Faber and Faber.* Ελληνική μτφ.: Έλιοτ, Τ. Σ., «Παράδοση και προσωπικό ταλέντο (1919)» (σσ. 96-107). Στο: Μπεκατώρος, Στέφανος (επιμ.), *Τ. Σ. Έλιοτ, Δοκίμια για την ποίηση και την κριτική (1919-1961).* Αθήνα: Ηριδανός.

Fletcher, John-Bradbury, Malcolm (1991). «The introverted novel» (σσ. 394-415). Στο: Bradbury Malcolm and James McFarlane (επιμ.), *Modernism, A Guide to European Literature 1890-1930.* Λονδίνο: Penguin.

Lewis, Wyndham (1993). *Time and Western Man.* Σάντα Ρόζα: Black Sparrow Press.

McFarlane James (1991). «The Mind of Modernism» (σσ. 71-93). Στο: Bradbury Malcolm -James McFarlane (επιμ.), *Modernism: A Guide to European Literature 1890-1930.* Λονδίνο: Penguin.

Vogiatzaki, Evi (2013). «Πρωτόγονη ευαισθησία και νεωτερική διάνοια στο Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά του ΝίκουΚαζαντζάκη» (σσ. 221-233). Στο: Tsianikas M., N. Maadad, G. Couvalis, and M. Palaktsoglou (επιμ.), "Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2011". Αδελαϊδα: Flinders University Department of Language Studies - Modern Greek. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://dspace.flinders.edu.au/xmlui/bitstream/handle/2328/26881/Primitive%20sensibility.pdf?sequence=1 (προσπέλαση 15/02/2018)

Voyiatzaki, Evi (2007). «Greek Modernism and the inner-orientated art» (σσ. 991-1007). Στο : Eysteinsson, Astradur -Vivian Liska (επιμ.), *Modernism*. τ. Β΄. Άμστερνταμ-Φιλαδέλφεια: CHLEL-John Benjamins, [Comparative History of Literatures in European Languages].

Voyiatzaki, Evi (2002). *The Body in the Text: James Joyce's Ulysses and the Modern Greek Novel.* Lanham: Lexington Books.

Beaton, Roderick. (1996). *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία.* Μτφ. Ζούργου Ε. -Σπανάκη Μ. Αθήνα: Νεφέλη.

Beaton, Roderick. (2009). «Εισαγωγή, Ο Καζαντζάκης ο Έλληνας: Από την Οδύσσεια στο Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» (σσ. 19-44.). Στο: Beaton, Roderick, *Ο Καζαντζάκης Μοντερνιστής και μεταμοντέρνος.* Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.

Βογιατζάκη, Ε. (2016). *Τα αισθητικά ρεύματα στην Ευρωπαϊκή και στη Νεοελληνική λογοτεχνία του 19ου και του 20ού αιώνα: Από τον νεοκλασικισμό έως και τον μοντερνισμό.* Αθήνα: Gutenberg.

Λεονταρίτου, Κλεοπάτρα (1981). *Η Νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη, η ποίηση της ζωής.* Αθήνα: Θεμέλιο.

Μπερξόν, Ερρίκος (1998). *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης,* μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης. Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.

Νίτσε, Φρίντριχ, (χ. χ.). *Η Γένεσις της τραγωδίας,* μτφ. Ζήσης Σαρίκας. Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Θεσσαλονίκη.

Πασχάλης, Μιχάλης (2015). *Νίκος Καζαντζάκης: από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ.* Ηράκλειο: Εταιρεία κρητικών μελετών.

Πολίτη, Τζίνα (2001). «Η ιδεολογία της αυθεντικότητας και ο Ζορμπάς του Ν. Καζαντζάκη» (σσ. 15-47). Στο: Πολίτη, Τζίνα, *Η Ανεξακρίβωτη σκηνή,* Αθήνα: εκδ. Άγρα.

Σαχίνης, Α. (2011). «Νίκος Καζαντζάκης. Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» (σσ. 335-341). Στο: Beaton, Roderick (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Φιλιππίδης, Σ. Ν. (2011). «Ο Λόγος του πατέρα και ο λόγος του υιού: αυθεντική ζωή και αυθεντικός λόγος στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* του Νίκου Καζαντζάκη» (σσ. 343-370). Στο: Beaton, Roderick (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη.* Επιλογή κριτικών κειμένων. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Νίκος Ρουμπής

Η "ανάγνωση" του Νίκου Καζαντζάκη στη διαπολιτισμική, αλλόγλωσση τάξη

Η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας είναι μια σύνθετη διαδικασία, που στοχεύει στην επικοινωνία όχι μόνο με τρόπο λεκτικό αλλά και σε ένα ευρύτερο επίπεδο πολιτισμών. Ουσιαστική επικοινωνία δεν αποτελεί μόνο η χρήση όμοιων λέξεων αλλά επιπλέον η κατανόηση των πολιτισμών των άλλων. Ένα από τα βασικά συστατικά πολιτιστικής ταυτότητας είναι και η λογοτεχνία, μια γέφυρα επαφής, ανάμεσα σε γλώσσες και λαούς, αφού στους κόλπους της εντοπίζει κανείς ομοιότητες και διαφορές σε κουλτούρες, στοιχεία αλληλεπίδρασης, που, εν συνεχεία, θα καλλιεργήσουν τη διάθεση για δημιουργική συνύπαρξη και συνεργασία. Εστιάζοντας στην επιστήμη της διδακτικής της γλώσσας και πιο συγκεκριμένα της ελληνικής ως δεύτερης, παρατηρούμε ότι, τα τελευταία χρόνια, υπάρχει έντονη δραστηριότητα στην ανανέωση και αναβάθμιση του εκπαιδευτικού υλικού, με τρόπο τέτοιο, ώστε να παρουσιάζεται ο πολιτισμός της χώρας τόσο στο παρελθόν του όσο και στη σύγχρονη εκδοχή του (Ρουμπής, 2017).

Η μελέτη λογοτεχνικών κειμένων, πέρα από την καθαυτή γλωσσική σκοπιμότητα - γνωριμία με δομές της γλώσσας- νέο λεξιλόγιο, λειτουργεί ως αφόρμηση για δημιουργική παραγωγή λόγου στη γλώσσα-στόχο και συμβάλλει στην ανάπτυξη ποικίλων δεξιοτήτων (Ρουμπής, 2015). Το εγχείρημα, ωστόσο, στην πράξη δεν αποδεικνύεται τόσο απλό, όπως φαίνεται εκ πρώτης. Απαραίτητη προϋπόθεση για να διδαχτεί η γλώσσα, μέσα στο πολιτιστικό της περικείμενο, είναι τα λογοτεχνικά αποσπάσματα, τα οποία επιλέγονται, πέρα από αυθεντικότητα να διαθέτουν νοηματική, γλωσσική και αισθητική αυτοτέλεια, έτσι ώστε να αναπτυχθεί πρόσφορο έδαφος της εμπλοκής των σπουδαστών σε αυτά.[1]
Αναλύοντας σε πρακτικό επίπεδο τα παραπάνω, θα εστιάσουμε σε ενδεικτικά παραδείγματα, τα οποία φέρουν τη σφραγίδα του Νίκου Καζαντζάκη που, χωρίς αμφιβολία, αποτελεί μία από τις πλέον αναγνωρίσιμες ελληνικές λογοτεχνικές παρουσίες, εντός και εκτός συνόρων. Ακόμα και σήμερα, 60 χρόνια μετά το θάνατό του, παραμένει ένας διεθνής Έλληνας, ευρύτατα γνωστός τόσο ο ίδιος όσο και τα ποικίλα δημιουργήματά του, που συνοψίζονται σε μυθιστορήματα, ποίηση, δοκίμια, θεατρικά, σενάρια για τη μεγάλη οθόνη, επιστολές, παιδικά βιβλία, ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Εξαιτίας της συγγραφικής του ποικιλίας αλλά κυρίως χάρη στο άνοιγμα του νου και της σκέψης του -πρωτόγνωρης όχι μόνο για την εποχή του- διακρίνει κανείς πρόσφορο έδαφος, για να εντοπιστούν στοιχεία, που μπορούν να αξιοποιηθούν σε μια αλλόγλωσση τάξη, τόσο ως προς την πιο ειδική σκοπιμότητα, που αφορά στην εκμάθηση της Ελληνικής, όσο και τη γενικότερη, που αφορά στη γνωριμία με ένα λογοτέχνη-σύμβολο και με στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού εν γένει. Μέσα από την προσέγγιση, που δε θα εστιάζει αποκλειστικά στη γνωστική-πληροφοριακή αξία των κειμένων αλλά στον ευρύτερο αισθητικό τους χαρακτήρα, δίνεται η δυνατότητα στους σπουδαστές να εκφράσουν εμπειρίες, συναισθήματα, βαθύτερες σκέψεις, ενισχύοντας, έτσι, τη διαπολιτισμική επικοινωνία, εμβαθύνοντας περισσότερο σε ομοιότητες παρά σε διαφορές, όπως πρεσβεύει, εξάλλου, και η ιδεολογία του συγγραφέα της μελέτης μας.

Ο Καζαντζάκης, καθότι πολυμεταφρασμένος, είναι πιθανόν να είναι ήδη γνωστός στους αλλόγλωσσους σπουδαστές. Το έργο του προσφέρεται πρωτίστως για αξιοποίηση εξωτερίκευσης συναισθημάτων, καθότι, αν και βαθιά εσωτερικό, εμπεριέχει αναγνωρίσιμες θεματικές, που σχετίζονται άμεσα με την ανθρώπινη ύπαρξη και την ηθική της κυρίως υπόσταση. Από την άλλη, η ιδιότυπη γλώσσα του, δημοτική με αρκετά στοιχεία από την κρητική διάλεκτο, δε δημιουργεί εμπόδιο στην παρακολούθηση των ανθρώπινων τύπων

[1] Η ομάδα των εκπαιδευομένων, στους οποίους επικεντρώνεται μια τέτοια προσπάθεια, είναι, κατά κύριο λόγο, εκείνοι που διαθέτουν τις βασικές γνώσεις της Ελληνικής, σπουδαστές, δηλαδή, του μέσου επιπέδου, που μπορούν να ανταποκριθούν σε συλλογισμούς πιο αφηρημένους και σύνθετους από εκείνους των απλών συναλλαγών της καθημερινής ζωής. Εν προκειμένω, τα δύο παραδείγματα είναι κάποια από αυτά που εφαρμόζονται, ενδεικτικά, σε τμήματα ελληνομάθειας ενήλικων σπουδαστών του Διδασκαλείου Νέας Ελληνικής του ΕΚΠΑ, που βρίσκονται σε επίπεδα Β1 και άνω.

και των σκέψεων του συγγραφέα.

Το πρώτο κείμενο, που επιλέχθηκε προς αξιοποίηση, είναι από εκείνα που έχουν απλό νόημα, καθώς επικεντρώνεται στο πρόσωπο της μητέρας, της δικής του πιο συγκεκριμένα, και στις αναμνηστικές σκέψεις από την κοινή τους ζωή. Η αυτόνομη ύπαρξη, που έχει το απόσπασμα μέσα στο έργο «Αναφορά στον Γκρέκο», ένα βιβλίο, που προσφέρεται για συνολική ανάγνωση ή και επιμέρους κομματιών, εξαιτίας της αυτονομίας και του πλήρους νοήματος, που διαθέτουν πολλά από αυτά, το καθιστά κατάλληλο να αξιοποιηθεί ακόμα και σε αρχικότερο στάδιο εκμάθησης της γλώσσας, εκεί δηλαδή που συνήθως οι εκπαιδευόμενοι, σύμφωνα με το αντίστοιχο Αναλυτικό Πρόγραμμα, εντρυφούν στα πρόσωπα από το στενό -συνήθως οικογενειακό- περιβάλλον και εστιάζουν σε περιγραφικές αναφορές εξωτερικών και, αναλόγως του επιπέδου τους, εσωτερικών τους χαρακτηριστικών. Η ήρεμη ατμόσφαιρα, που αναδύεται μέσα από αυτό, τα αβίαστα συναισθήματα της τρυφερότητας και της γλυκιάς αγωνίας δημιουργούν ένα λόγο ευχάριστο, ρέοντα, σχεδόν προφορικό, καθόλου κατασκευασμένο ή επιτηδευμένο. Τα επιμέρους στοιχεία, οι πληροφορίες, αν και διαφορετικής υπόστασης και περιεχομένου, υπακούουν σε άρρητους κανόνες αλληλουχίας, δημιουργώντας ύφος απλό, άμεσο, παραστατικό. Από την άλλη, καθότι το κείμενο είναι συνταγμένο, με τη χρήση του πρώτου προσώπου, εναλλάσσεται σε ένα περιβάλλον πραγματικό αλλά και ένα άλλο εξωλογικό -σε αυτό εντάσσει ο συγγραφέας κάποιες από τις αναμνηστικές του εικόνες- αποτελεί παράδειγμα μιας πιο ελεύθερης γραφής, που, ωστόσο, δεν ξεφεύγει από τη συγκροτημένη σκέψη, παραπέμποντας σε ημερολόγιο, στη γνωριμία με αυτό το πιο απλό κειμενικό είδος γραπτού λόγου, που δικαιολογεί τους πιο ελεύθερους συνειρμούς και ενθαρρύνει τόσο στην παρακολούθησή του, όσο και στην παρόμοια παραγωγή. Επίσης, προσφέρει την ευκαιρία στους σπουδαστές να ασκηθούν περαιτέρω στον προφορικό ή και γραπτό λόγο, ενθυμούμενοι στιγμές από την οικογενειακή ζωή, χαρακτήρες, θέματα, δηλαδή, οικεία στον καθένα.
Αν και, σχεδόν, όλο το έργο του Καζαντζάκη εμπεριέχει την αυτοαναφορικότητα, το παρόν, καθώς προέρχεται από το κατεξοχήν προσωπικό, βιωματικό έργο, χαρακτηρίστηκε από τη λογοτεχνική κριτική ως ψυχογράφημα (Bien, 2007), δίνει έναυσμα για περαιτέρω πληροφόρηση για το συγγραφέα, την πορεία του ως ανθρώπου, δημιουργού αλλά και φιλοσόφου ευρύτερα.

Εστιάζοντας στη γλωσσική αξιοποίηση, το κείμενο μπορεί να συνδυαστεί με την ενότητα, που αφορά στις σύνθετες λέξεις, στην ιδιαιτερότητα και στη δυναμική, που αποδίδουν στο λόγο -σε συνάρτηση πάντα με το επίπεδο ελληνομάθειας- (εδώ ενδεικτικά το «κεφαλομάντηλο» και η «καλοπροαίρετη δύναμη» αποδίδουν εικόνες ζωηρές), τα σχήματα λόγου (παρομοιώσεις, που προσδίδουν ευαισθησία και λεπτότητα).

Τέλος, επιχειρώντας και τη διαπολιτισμική σύνδεση, το πρόσωπο της μητέρας είναι μια θεματική, η οποία έχει απασχολήσει και άλλους λογοτέχνες, ξένους και εγχώριους τόσο εκείνης της εποχής όσο και πιο σύγχρονους και, κατά συνέπεια, θα μπορούσαν να δοθούν και άλλες πηγές-παρουσιάσεις του προσώπου της μάνας, προερχόμενες από τους εκπαιδευόμενους, ώστε το κοινό θέμα να εξεταστεί συγκριτικά.

Το δεύτερο ενδεικτικό καζαντζακικό παράδειγμα αξιοποίησης λογοτεχνήματος στη διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης είναι ένα απόσπασμα από το «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά». Το εν λόγω έργο επελέγη καθότι θεωρείται -μέσω του ήρωα του- ενδεικτικό και της ψυχοσύνθεσης του συγγραφέα, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα γραφής του, κατέχοντας περίοπτη θέση στην ιστορία της παγκόσμιας λογοτεχνίας, καθώς έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες, ενώ και η αντίστοιχη ταινία του Κακογιάννη (1964) συνέβαλε στη διεύρυνση της φήμης του (Αγάθος, 2007). Το κείμενο διαθέτει ύφος απλό, στρωτό, ρέον, δεν παρουσιάζει δυσκολίες στην προσέγγιση και περιλαμβάνει ποικιλία στοιχείων προς διδασκαλία (Ρουμπής, 2012). Παρουσιάζει, ωστόσο, και αυτό μικρές ιδιομορφίες τόσο λόγω της γλώσσας, που, αν και δημοτική, εμπεριέχει αναγνωρίσιμα στοιχεία της κρητικής διαλέκτου, όσο και λόγω του θέματος, με το οποίο καταπιάνεται, την περιγραφή της ασυμβίβαστης προσωπικότητας του Αλέξη Ζορμπά.
Η έναρξη μπορεί να γίνει με μια σύντομη εισαγωγή στο έργο του συγγραφέα, στο θέμα του βιβλίου και στην υπόθεσή του, αντικείμενα τα οποία μπορούν να έχουν ήδη προετοιμάσει οι σπουδαστές, καθώς στο διαδίκτυο μπορεί να εντοπίσει κανείς μεγάλο εύρος πληροφοριών, σε πολλές μάλιστα γλώσσες. Επιπλέον,

χρειάζεται να γίνει επεξεργασία κάποιων λέξεων, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει από επεξήγηση της σημασίας τους, με χορήγηση κατάλληλων παραδειγμάτων, χρήσεων και ένταξή τους σε κάποιο επικοινωνιακό πλαίσιο, ως και αναζήτηση συνωνύμων και αντωνύμων, γνωριμία με εκφράσεις αργκό, κυρίως, του προφορικού λόγου (π.χ. σηκώνεται η τρίχα μου, δε μου καίγεται καρφί, φουκαράς, κακομοίρης). Στο πλαίσιο ενός γλωσσικού εκσυγχρονισμού, μπορεί να ζητηθεί η αναδιήγηση των λόγων του ήρωα ή και η καταγραφή των λεγομένων του σε πλάγιο λόγο.
Στη συνέχεια της διδακτικής διαδικασίας, με αφόρμηση το απόσπασμα, μπορεί να οργανωθεί συζήτηση για την προσωπικότητα του ήρωα, τις απόψεις του για τους ξένους, τα κριτήρια, που θέτει για τον διαχωρισμό των ανθρώπων και κατά πόσον αυτά συμπίπτουν με τις πολιτισμικές κοινότητες, από τις οποίες προέρχονται οι σπουδαστές, ή τις δικές τους θέσεις, επιτυγχάνοντας, έτσι, τη διαπολιτισμική προσέγγιση του όλου θέματος. Εφόσον υπάρχει η δυνατότητα προβολής της αντίστοιχης σκηνής από το κινηματογραφικό φιλμ, μπορούν να καταγραφούν ομοιότητες και διαφορές, που εντοπίζονται στα δυο περιβάλλοντα, αλλά ακόμη και να προσπαθήσουν να σκηνοθετήσουν οι ίδιοι οι σπουδαστές θεατρικά σε μια αυθόρμητη και αυτοσχέδια διαδικασία στη σκηνή (Sawas, 2009).

Με παρόμοιο τρόπο, περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικό σε κάποια σημεία, μπορούν να αξιοποιηθούν και άλλα αποσπάσματα του λογοτεχνήματος, όπως αυτό του θανάτου της χήρας, που, κατάλληλα κατευθυνόμενο, μπορεί να οδηγήσει σε συζήτηση για τα ήθη και τα έθιμα, τον άγραφο νόμο της εκδίκησης (βεντέτα), τη θέση της γυναίκας σε μια τοπική κοινωνία, συναισθήματα και συμπεριφορές. Αξιοποιώντας τις σελίδες, που αναφέρονται στην κατάληξη του εγχειρήματος του Ζορμπά, την πανωλεθρία της κατασκευής του, και συνδυάζοντάς τες με την τελευταία σκηνή του αντίστοιχου φιλμ, δίνεται η δυνατότητα στους σπουδαστές να γνωρίσουν ή καλύτερα να θυμηθούν και την πασίγνωστη μουσική του Μίκη Θεοδωράκη, (ανα)γνωρίζοντας, ταυτόχρονα, έναν από τους πλέον ελληνικούς χαρακτηριστικούς χορούς, πολιτιστικό μας ορόσημο.

Βιβλιογραφία

Αγάθος, Θανάσης (2007). Από το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* στο ZorbatheGreek: κριτικοί βίοι παράλληλοι. Αθήνα: Αιγόκερως.

Αναλυτικό Πρόγραμμα για τη Διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως Ξένης Γλώσσας σε ενηλίκους, Επίπεδα 1 & 2: Εισαγωγικό & Βασικό (1998). Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Bien, Peter (2001). Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος (μτφρ.: Ασπασία Δ. Λαμπρινίδου). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Καζαντζάκης, Νίκος (1967). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Ε. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (επαν. 1996). *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά.* Αθήνα: εκδ. Ε. Καζαντζάκη.

Ρουμπής, Νίκος (2012). Οι κινηματογραφικές μεταφορές έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως εργαλείο για τη διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας (σελ. 99-104). Στο Ταμπάκη-Ιωνά Φρειδερίκη, Γαλάνη Μαρία (επιμ.), Από τη Λογοτεχνία στον Κινηματογράφο. Αθήνα: Αιγόκερως, Αθήνα.

Ρουμπής, Νίκος (2015). Η θέση της λογοτεχνίας στη διδασκαλία της νέας ελληνικής ως ξένης γλώσσας (σελ 791-799). Στο: Δημάδης Κων/νος (επιμ.), Πρακτικά του Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου «Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία». Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.

Ρουμπής, Νίκος (2017). Η αξιοποίηση του πολιτισμού στη διδασκαλία των ξένων γλωσσών και η εφαρμογή της σε ένα διαπολιτισμικό περιβάλλον (σελ. 499-504). Στο TudorDinu (επιμ.), Πρακτικά 3ου συνεδρίου «Ο ελληνισμός ως πολιτιστικός και οικονομικός παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015): γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνη, κοινωνία». Βουκουρέστι: UERPRESS.

Sawas, Stephane (2009). Ο ελληνικός κινηματογράφος ως εποπτικό μέσο για τη διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως Γ2. Στο (συλλογική επιμέλεια) Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου για τη διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Παράρτημα

Κείμενο 1

[...] Ποτέ δεν είχα δει τη μητέρα μου να γελάει, χαμογελούσε μόνο, και τα βαθουλά, μαύρα μάτια της κοίταζαν τους ανθρώπους γεμάτα υπομονή και καλοσύνη. Πηγαινοερχόταν σαν πνεύμα αγαθό μέσα στο σπίτι, και όλα τα πρόφταινε ανέκοπα κι αθόρυβα, σαν να 'χαν τα χέρια της μια καλοπροαίρετη μαγική δύναμη, που κυβερνούσε με καλοσύνη την καθημερινήν ανάγκη.
Μπορεί και να 'ναι νεράιδα συλλογιζόμουν κοιτάζοντάς την σιωπηλά... Οι ώρες που περνούσα με τη μητέρα μου ήταν γεμάτες μυστήριο. Καθόμασταν ο ένας αντίκρα στον άλλο, εκείνη σε καρέκλα πλάι στο παράθυρο, εγώ στο σκαμνάκι μου, κι ένιωθα, μέσα στη σιωπή, το στήθος μου να γεμίζει και να χορταίνει, σαν να 'ταν ο αγέρας ανάμεσά μας γάλα και βύζαινα.
Από πάνω μας ήταν η γαζία, κι όταν ήταν ανθισμένη, η αυλή μοσκομύριζε. Αγαπούσα που τα ευωδάτα κίτρινα λουλούδια της, τα 'βαζε η μητέρα μου στις κασέλες και τα εσώρουχά μας, τα σεντόνια μας, όλη μου η παιδική ηλικία μύριζε γαζία.
Μιλούσαμε, πολλές ήσυχες κουβέντες, πότε η μητέρα μου δηγόταν για τον πατέρα της, για το χωριό που γεννήθηκε, και πότε εγώ της στορούσα τους βίους των αγίων που είχα διαβάσει, και ξόμπλιαζα τη ζωή τους με τη φαντασία μου. Δε μ' έφταναν τα μαρτύριά τους, έβαζα κι από δικού μου, ωσότου έπαιρναν τη μητέρα μου τα κλάματα, τη λυπόμουνα, κάθιζα στα γόνατά της, της χάιδευα τα μαλλιά και την παρηγορούσα:
– Μπήκαν στον Παράδεισο, μητέρα, μη στεναχωριέσαι, σεργιανίζουν κάτω από ανθισμένα δέντρα, κουβεντιάζουν με τους αγγέλους και ξέχασαν τα βάσανά τους. Και κάθε Κυριακή βάζουν χρυσά ρούχα, κόκκινα κασκέτα με φούντες και πάνε να κάμουν βίζιτα στο Θεό.
Κι η μητέρα σφούγγιζε τα δάκρυά της, με κοίταζε σα να μου έλεγε: «Αλήθεια λες;» και χαμογελούσε. Και το καναρίνι, μέσα από το κλουβί του, μας άκουγε, σήκωνε το λαιμό και κελαηδούσε μεθυσμένο, ευχαριστημένο, σαν να 'χε αφήσει μια στιγμή τους αγίους κι ήρθε στη γης να καλοκαρδίσει τους ανθρώπους.
Η μητέρα μου, η γαζία, το καναρίνι, έχουν σμίξει αχώριστα, αθάνατα μέσα στο μυαλό μου. Δεν μπορώ πια να μυρίσω γαζία, ν' ακούσω καναρίνι, χωρίς ν' ανέβει από το μνήμα της -από το σπλάχνο μου- η μητέρα μου και να σμίξει με τη μυρωδιά τούτη και το κελάδημα του καναρινιού...

(Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο,* εκδ. Ε. Καζαντζάκη, Αθήνα 1967)

Κείμενο 2

– Μια φορά έλεγα: Ετούτος είναι Τούρκος και Βούλγαρος, ετούτος Έλληνας. Εγώ έχω κάμει πράγματα για την πατρίδα, αφεντικό, που να σηκώνεται η τρίχα σου. Έσφαξα, έκλεψα, έκαψα χωριά, ατίμασα γυναίκες, ξεκλήρισα σπίτια... Γιατί; Γιατί, λέει, ήταν Βούλγαροι, Τούρκοι. Ου να χαθείς, παλιάνθρωπε, λέω συχνά στον εαυτό μου και τον μουντζώνω. Ου να χαθείς, κουτεντέ! Έβαλα μαθές γνώση, κοιτάζω τώρα τους ανθρώπους και λέω: Ετούτος είναι καλός άνθρωπος, εκείνος κακός. Δε πάει να ναι Βούλγαρος ή Ρωμιός; Το ίδιο μου κάνει. Είναι καλός, είναι κακός, αυτό μονάχα ρωτώ. Κι όσο γερνώ, ναι, μα το ψωμί που τρώγω, μου φαίνεται πως θα αρχίσω και αυτό τώρα μην το ρωτώ. Μωρέ, δεν πάει να είναι καλός ή κακός! Όλους τους λυπούμαι, το σπλάχνο μου σκίζεται, όταν δω έναν άνθρωπο, κι ας καμώνουμαι πως δε μου καίγεται καρφί... Να, λέω, κι ο φουκαράς ετούτος τρώει, πίνει, αγαπάει, φοβάται, έχει και αυτός το θεό του και τον αντίθεο του, θα τα κακαρώσει κι αυτός και θα ξαπλωθεί τέζα στο χώμα, θα τονε φάν' τα σκουλήκια... Έ τον κακομοίρη! Αδέρφια είμαστε όλοι...

(Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά,* εκδ. Ε. Καζαντζάκη, Αθήνα 1996)

Θεματικός άξονας

3

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΩΝ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 3

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΩΝ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ

Διονύσιος Λιανός

Διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στο εξωτερικό μέσα από την εικονογράφηση δύο έργων του Καζαντζάκη

Η ελληνική γλώσσα και ιστορία αποτελούσε, ανέκαθεν, τον πυρήνα της διδασκαλίας στα ελληνόπουλα της διασποράς. Οι περισσότεροι, ωστόσο, Έλληνες μαθητές στο εξωτερικό λαμβάνουν την ελληνική παιδεία ως μια εξωσχολική δραστηριότητα, η οποία συνυπάρχει με τη βασική τους εκπαίδευση και, συχνά, βάζει το ελληνικό σχολείο σε ανταγωνιστικά πλαίσια με άλλες εξωσχολικές δραστηριότητες των μαθητών, όπως ο αθλητισμός, ο χορός ή το θέατρο. Λαμβάνοντας αυτό το τελευταίο ως δεδομένο στις γενιές του 21ου αιώνα, το σχολείο της διασποράς καθίσταται, συχνά, κοπιαστικό για ένα μαθητή, που προτιμά μια πιο ψυχαγωγική δραστηριότητα για τον ελεύθερό του χρόνο.

Από το 2013, έχω την τιμή να διδάσκω και να προΐσταμαι ενός μικρού εκπαιδευτικού ιδρύματος της Γενεύης, του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας και Τέχνης, το οποίο άνοιξε το 2012 και λειτουργεί υπό τη διοίκηση του συλλόγου γονέων των μαθητών. Στο σχολείο μας, το οποίο λειτουργεί ως εξωσχολική, δύο ωρών εβδομαδιαίως, δραστηριότητα των μαθητών δεύτερης γενιάς Ελλήνων, λειτουργούν τμήματα με μαθητές από 5 έως και 18 ετών, οι οποίοι μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα και ιστορία, τον ελληνικό πολιτισμό. Στο πλαίσιο του προγράμματος σπουδών του Κέντρου μας, έχουμε διοργανώσει πλήθος εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, οι οποίες έχουν ως κύριο στόχο όχι απλά να μάθουν οι μαθητές μας τον ελληνικό πολιτισμό, αλλά κυρίως να εμπνευστούν από αυτόν. Χαρακτηριστικά αναφέρω το ημερολόγιο του Τρικούπη, που συντάξαμε πέρυσι, αφιερωμένο στον Αριστοτέλη ή ακόμη το ημερολόγιο των Παναθηναίων, το οποίο έχει συμπεριληφθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού στο αποθετήριο εκπαιδευτικού περιεχομένου για την Ακρόπολη των Αθηνών.

Από τις δραστηριότητες, ωστόσο, που έχουμε οργανώσει και ξεχωρίσαμε, ήταν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του 2015, αφιερωμένο στο Μινωικό πολιτισμό και το Μυστρά, μέσα από τα έργα του Νίκου Καζαντζάκη. Το εν λόγω εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα διήρκησε περί τους τρεις μήνες, καλύπτοντας όλα τα τμήματα του σχολείου μας και σε αυτό είχαμε συνοδοιπόρο τον κύριο Γιώργο Στασινάκη και τη Διεθνή Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη.

Καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος αυτού, οι συνάδελφοί μου κι εγώ πιστέψαμε στο γεγονός πως η ελληνική εκπαίδευση στη διασπορά οφείλει να συνοδεύει το μαθητή στη βασική του εκπαίδευση στη χώρα, που μεγαλώνει και που, ενδεχομένως, γεννήθηκε. Και οι τρόποι με τους οποίους ο μαθητής λαμβάνει τη γνώση της ελληνικής ιστορίας να ακολουθούν κι εκείνοι μια εναλλακτική προσέγγιση της ιστορίας, συνδυάζοντας τη γλώσσα, την ιστορία, τη λογοτεχνία και τις τέχνες με το παιχνίδι, τη δημιουργία, τις εικόνες και την τεχνολογία. Οφείλουμε να δώσουμε στο μαθητή τη δυνατότητα να μάθει, μέσα από τη συμμετοχή. να δράσει και να μην είναι ο παθητικός δέκτης ενός μαθήματος ιστορίας, μιας άλλης χώρας από αυτή που γεννήθηκε και μεγάλωσε.

«Έχεις τα πινέλα, έχεις τα χρώματα. Ζωγράφισε τον παράδεισο και μπες μέσα» έγραψε ο Νίκος Καζαντζάκης. Και εμείς πήραμε αφορμή αυτή την κουβέντα και προσπαθήσαμε να τη φέρουμε στα δικά μας μέτρα. Πήραμε τα πινέλα και τα χρώματα και προσφέραμε σε αποσπάσματα από δυο σπουδαία έργα του Νίκου Καζαντζάκη την εικονογράφησή τους!

Οι μικρότεροι μαθητές του σχολείου μας, ηλικίας, 6 - 11 ετών, είχαν στο πρόγραμμα σπουδών τους τον Μινωικό πολιτισμό. Τους δίδαξα σύντομα το γενικότερο πλαίσιο της εποχής, τη γεωγραφία, την ιστορία. Και έπειτα είδαμε φωτογραφίες από τις τοιχογραφίες της Κνωσού, το Δίσκο της Φαιστού, μινωικούς πίθους, αγαλματίδια, ρυτά και νομίσματα. Στη συνέχεια, είχε έρθει η ώρα του βιβλίου του «Στα Παλάτια της Κνωσού». Διαβάσαμε μαζί αποσπάσματα και οι μαθητές φαντάστηκαν αμέσως όλα τα σπουδαία μινωικά ευρήματα, δίπλα στο βιβλίο. Πλέον ήταν όλα έτοιμα να εικονογραφήσουμε.

Η τάξη μας έγινε, για περίπου ένα μήνα, ένα τεράστιο εργαστήριο εικονογράφησης. Τα παιδιά άρχισαν να ζωγραφίζουν τα ευρήματα και πλάι να γράφουν τα αντίστοιχα αποσπάσματα του βιβλίου (**εικόνες 1 - 4**). Σε αυτό το εγχείρημα, μας βοήθησε και το νηπιαγωγείο του σχολείου μας, με τη δική του καλλιτεχνική ματιά και φαντασία, υπό την καθοδήγηση της συναδέλφου Αλεξάνδρας Κωνσταντάρόγλου. Η δική μου συνεισφορά στο εγχείρημα των μαθητών ήταν να βάλουμε, στο τέλος, σε μια λογική σειρά τα αποσπάσματα, ώστε να δημιουργείται μια ιστορία. Γεγονός, που αλλάζει, ελαφρώς, τη σειρά της ιστορίας από το βιβλίο. Στο τέλος, οι μαθητές μας - που έχουν την ελληνική ως δεύτερη γλώσσα ή τη μαθαίνουν ως ξένη γλώσσα - είχαν διαβάσει Νίκο Καζαντζάκη, είχαν γνωρίσει το Μινωικό Πολιτισμό και παράλληλα είχαν δημιουργήσει την εικονογράφηση αυτού του βιβλίου. Μάλιστα, προσθέσαμε σε αυτά τα έργα μουσική και συνθέσαμε το βίντεο, στο οποίο βρίσκονται τα έργα των μαθητών μας, ηλικίας τότε 5 - 9 ετών.

Οι μεγαλύτεροι μαθητές μας ακολούθησαν μια άλλη πορεία. Στη διδακτέα τους ύλη, είχαν να διδαχθούν την καστροπολιτεία του Μυστρά, στο πλαίσιο της βυζαντινής ιστορίας και τέχνης. Πρώτα, μιλήσαμε για τη μεγάλη ιστορία του Μυστρά, τους θρύλους, τις παραδόσεις, τους Φράγκους, τους Βυζαντινούς και μετά για την πορεία της περιοχής στη νεότερη ελληνική ιστορία. Είδαν φωτογραφίες· το τοπίο, τους ιερούς ναούς σήμερα αλλά και πίνακες περιηγητών. Στη συνέχεια, μιλήσαμε για το Νίκο Καζαντζάκη, τη ζωή του, το έργο του. Συζητήσαμε για τους προβληματισμούς του. Και έπειτα διαβάσαμε όλοι μαζί, στην τάξη, το απόσπασμα από την «Αναφορά στον Γκρέκο», εκεί που ο Νίκος Καζαντζάκης περιγράφει την επίσκεψή του στο Μυστρά. Ζήτησα από τους μαθητές να κλείσουν τα μάτια και να μου πουν πώς φαντάζονται αυτές τις στιγμές. Συζητήσαμε τι τους έκανε περισσότερο εντύπωση και έπειτα ο κάθε μαθητής πήρε δύο - τρία αποσπάσματα και ξεκίνησε να τα ζωγραφίζει. Με χρώμα ή χωρίς. Εκείνοι που πήραν τις σκηνές από τις βυζαντινές τοιχογραφίες και τις αναφορές στους βυζαντινούς ναούς, έπρεπε να επιστρατεύσουν τις γνώσεις, που είχαν λάβει από προηγούμενα μαθήματά μας, πάνω στη βυζαντινή τέχνη, ενώ πήραν και μια μικρή βοήθεια από φωτογραφίες των ναών του Μυστρά. Οι υπόλοιποι απλά συνέδεσαν όσα μάθαμε για τη βυζαντινή τέχνη, όσα φαντάστηκαν ότι είδε με τα μάτια του ο Καζαντζάκης και όσα πίστεψαν ότι ήθελε να δει ο συγγραφέας. Στο τέλος, αντιγράψαμε τα αντίστοιχα αποσπάσματα, πλάι σε κάθε σχέδιο (**εικόνες 5 - 8**), και τα ενώσαμε, για να σχηματιστεί η ιστορία.

Το σημείο που «δυσκόλεψε» και προβληματίσε περισσότερο τους μαθητές για το Μυστρά ήταν το απόσπασμα με τις καλόγριες, που επιδεικνύουν, με μεγάλη χαρά, όλα τους τα υφαντά, σαν να περιμένουν κάποιον γαμπρό, ο οποίος, όμως, δεν θα φανεί ποτέ. Το εν λόγω απόσπασμα προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον στους εφήβους μαθητές και μια μεγάλη, επίσης, συζήτηση στην τάξη για παλαιότερες εποχές, για το γάμο, την προίκα αλλά και την καθημερινότητα των μοναχών. Αντικείμενα σπάνια να αναλυθούν σε ένα μάθημα στο εξωτερικό και ακόμα πιο σπάνια να προκαλέσουν το έντονο ενδιαφέρον αυτών των μαθητών.

Κλείνοντας, είμαι υπερήφανος που παρουσίασα στο Διεθνές Συνέδριο για το Νίκο Καζαντζάκη τα έργα των μαθητών μου· μαθητών, που επιμένουν να μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία, την ελληνική τέχνη και ιστορία και να προσπαθούν να φτάνουν, συχνά, όπου δεν μπορούν· μαθητές, οι περισσότεροι εκ των οποίων ξέρουν καλά ότι η ελληνική ιστορία δεν είναι η ιστορία της χώρας, που πηγαίνουν διακοπές και που γέννησε μια διεθνώς γνωστή μυθολογία ή το συρτάκι και το Ζορμπά αλλά κάτι πολύ περισσότερο... Γι' αυτό το λόγο, ευχαριστώ τους μαθητές μου, χωρίς την έμπνευση των οποίων, αυτή η δουλειά θα ήταν ανέφικτη.

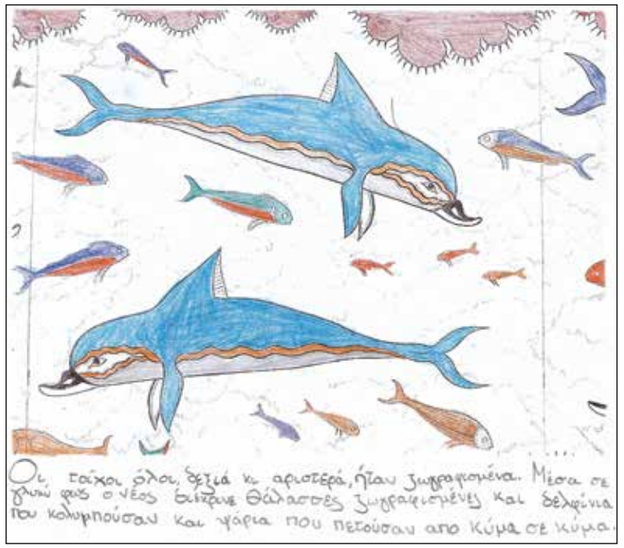

εικόνα 1

εικόνα 2

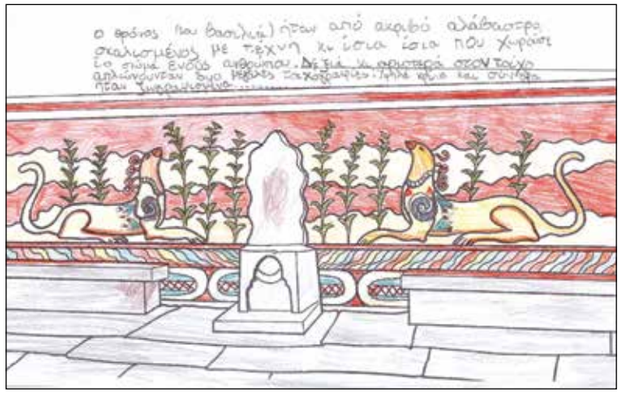

εικόνα 3

εικόνα 4

εικόνα 5

εικόνα 6

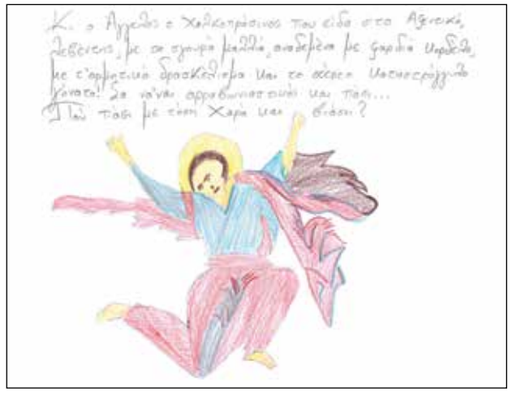

εικόνα 7

εικόνα 8

Γιώργος Παπατσίμπας

Γιώργος Παπατσίμπας

Φιλοσοφία της ζωής στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη και ερμηνεία του λογοτεχνικού του έργου στη διδακτική πράξη των σχολείων στο εξωτερικό

1. Εισαγωγή

Στα θεμελιώδη ερωτήματα αν το έργο του Νίκου Καζαντζάκη μπορεί και/ή πρέπει να έχει απήχηση στους νέους στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, όπως και αν οι ιδέες και η σκέψη του Νίκου Καζαντζάκη μπορούν ή εξακολουθούν να συγκινούν νέους της σημερινής εποχής, να προκαλούν ερωτήματα και να δημιουργούν κριτικά σκεπτόμενους ανθρώπους επιχειρεί αυτή η σύντομη εισήγηση να δώσει απάντηση. Το βάρος, εδώ, οφείλει να δοθεί στο «επιχειρεί», διότι δεν είναι καθόλου εύκολο να απαντηθούν ερωτήματα τόσο θεμελιακά, μέσα από μία μόνο προσέγγιση. Για τις ανάγκες της προσέγγισής μας, ξεκινούμε με την προϋπόθεση ότι το έργο του Νίκου Καζαντζάκη (οφείλει να) διδάσκεται στην τυπική εκπαίδευση.
Δεν παραβλέπουμε το γεγονός ότι η γλωσσική μορφή του έργου αυτού ενδέχεται να δημιουργεί δυσκολίες. Το ίδιο ισχύει, ωστόσο, και για πολλούς άλλους τεχνίτες του λόγου. Το ζητούμενο, εδώ, είναι αν το έργο αυτό «μιλάει» στους νέους της εποχής μας. Εκ των πραγμάτων θα εστιάσουμε σε ένα στιγμιότυπο από το έργο του Καζαντζάκη, την ανάλυση της εσωτερικής δομής της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη, άρα ένα κείμενο γραμματολογικό, που αναφέρεται σε ένα σπουδαίο έργο της ιταλικής λογοτεχνίας.[1]
Επιπλέον, από το άσμα 26 της Κόλασης του Δάντη έχει επιλεγεί, στο σχολικό εγχειρίδιο, το χωρίο για το τελευταίο ταξίδι του μυθικού Οδυσσέα. Τα δύο κείμενα, καζαντζακικό και δαντικό, δεχόμαστε, καταρχήν, ότι αντανακλούν τα ενδιαφέροντα, τις δυνατότητες και τις ιδιαιτερότητες μαθητών σχολείων του απόδημου ελληνισμού, άρα παιδιών μεταναστών, που έχουν βιώσει συναισθηματικά και πολιτισμικά το ταξίδι στο άγνωστο ή στο νέο. Στη διδακτική πρόταση, που θα παρουσιάσουμε, επιχειρούμε να συνδυάσουμε το βιωματικό στοιχείο της φιλοσοφίας για τη ζωή του Καζαντζάκη με τις απόπειρες ερμηνείας των δύο κειμένων, που θα αναληφθούν από τους μαθητές.

2. Ο Καζαντζάκης και η φιλοσοφία της ζωής[2]

Το 1912, δημοσιεύτηκε σύντομη μελέτη του Νίκου Καζαντζάκη για τη φιλοσοφία του H. Bergson.[3] Σε αυτή πραγματεύεται, αρχικά, το ρόλο της *διάνοιας* (=του έλλογου στοιχείου εντός του ανθρώπου) στη ζωή: «η διάνοια μόνο την ύλη, το άψυχο, το σταματημένο, το μη εξελισσόμενο κι επομένως το μη ζωντανό μπορεί τέλεια να νοιώσει και να υποτάξει στα γεωμετρικά της καλούπια. Τα φαινόμενα όμως της ζωής, που πάντα ρέουν, ξετυλίγουνται και γίνουνται, ουδέποτε θα μπορέσει να συλλάβει και να νοιώσει» (Δελτίο 1912: 311). Δεν μπορεί κανείς, εδώ, να μη διακρίνει την αντίθεση μεταξύ ζωντανού και άψυχου. Η διάνοια θεωρείται ότι μπορεί να συλλάβει μόνο το άψυχο και, όπως ο ιατροδικαστής, να το ανατάμει και να το παραστήσει με γεωμετρική λογική. Τα *φαινόμενα της ζωής,* αντιθέτως, τα οποία διαρκώς μεταβάλλονται, η διάνοια αδυνατεί να τα συλλάβει. Δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο επιστημονικής μελέτης. Ακόμη και η γλωσσική έκφραση ως παράσταση της διάνοιας δεν μπορεί να συλλάβει τη ζωή: «κάτω από τις αλύγιστες λέξεις κυκλοφορεί η ζωή, το αίσθημα, η ψυχική ανάγκη, δηλαδή η ουσία της φιλοσοφίας αυτής, που ξεφεύγει από τα χοντρά δάκτυλα της έκφρασης» (Δελτίο 1912: 316). Η *ζωή,* επομένως, για τον συγγραφέα, χωρίς το βίωμα και χωρίς το αίσθημα, που ξεπηδά μέσα από το *βίωμα* ως ψυχική ανάγκη, θεωρείται ότι δεν έχει αξία. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τη μπεργκσονική φιλοσοφική προσέγγιση, τα φαινόμενα της ζωής δεν εξηγούνται με τη λογική, *βιώνονται.* Κάθε απόπειρα επιστημονικής εξήγησής τους δεν είναι κατ' ανάγκη τίποτε άλλο παρά «αστήρικτη αερολογία» (Δελτίο 1912: 316).
Το δεύτερο ζητούμενο της σύντομης μελέτης του Καζαντζάκη είναι το θέμα της ανθρώπινης ελευθερίας, το φιλοσοφικό ζήτημα της ελεύθερης βούλησης. Και εδώ ο Καζαντζάκης εντοπίζει την ίδια κατάσταση, ότι «η ψυχολογία έχει κοπεί πάνω στ' αχνάρια των μαθηματικών!» (Δελτίο 1912: 316). Επειδή αναγκαστικά εκφραζόμαστε με λέξεις και σκεπτόμαστε, ταξινομώντας τις σκέψεις μας στο χωρικό διάστημα (λ.χ. μιας σελίδας χαρτιού), η γλώσσα μάς αναγκάζει να επιβάλλουμε στις ιδέες μας τις ίδιες ξεκάθαρες κι απότομες διακρίσεις, την ίδια διάλειψη συνέχειας, που επιβάλλουμε και στα εξωτερικά αντικείμενα. Η διαδικασία αυτή αναγνωρίζεται ως ωφέλιμη για τις περισσότερες επιστήμες, γεννά, όμως, και πάμπολλες πλάνες και δίνει αφορμή να εμφανίζονται προβλήματα εντελώς άλυτα από τη διανόηση: παρατίθενται λ.χ. στο διάστημα φαινόμενα, που δεν είναι δυνατό να καταλάβουν χώρο, ταυτίζεται η ποσότητα με την ποιότητα, έκταση ομογενής και χρόνος ετερογενής, με αποτέλεσμα το πρόβλημα να καταντά άλυτο, γιατί στη βάση του κυριαρχεί ανυπέρβλητη σύγχυση. Για να υπερβεί ο *ζωντανός* άνθρωπος τη *νεκρική ακαμψία της διάνοιας,* όπως και της γλώσσας ως εκφραστικού μέσου της διάνοιας, χρειάζεται κάτι επιπλέον, την *ελεύθερη βούληση.* Η ελεύθερη βούληση εκλαμβάνεται, εδώ, νοητικά ως «δυναμικό ξετύλιγμα του αείροου εγώ» (Δελτίο 1912: 317). Η πράξη θεωρείται ότι είναι ελεύθερη, μόνον όταν είναι «πιστή κι ολοκληρωτική έκφραση του αληθινού εγώ μας. Πλήθος άνθρωποι ζουν και πεθαίνουν χωρίς ποτέ τους να γνωρίσουν ελεύτερη βούληση· γιατί οι πράξες τους είσαν μηχανικές ενέργειες του παράσιτου εγώ και τίποτε δεν εξέφραζαν από τη βαθειά εσωτερική τους ύπαρξη» (Δελτίο 1912: 323). Η γλωσσική έκφραση θεωρείται από το συγγραφέα ότι δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια βολική σύμβαση, για να επικοινωνούν και να συνεννοούνται οι άνθρωποι μεταξύ τους, για πράγματα ήδη γνωστά. Όταν, όμως, ο άνθρωπος θελήσει να εμβαθύνει στο αληθινό εγώ, αισθάνεται τις ενδόμυχες ψυχικές καταστάσεις ολοένα να ρέουν, να μεταμορφώνονται, να διαφεύγουν κάθε μέτρημα, να διαποτίζονται η μια από την άλλη και να ζουν όλες «μιαν αεικίνητη, απρόσωπη και χιλιοπρόσωπη ζωή» (Δελτίο 1912: 323).
«Μα οι στιγμές μας αυτές είναι σπάνιες· ζούμε για τον εξωτερικό κόσμο κι όχι για τον εσωτερικό κ' επομένως ζούμε και κινούμαστε στο διάστημα και όχι στον άχωρο και δημιουργικό χρόνο. Γι' αυτό οι πράξεις μας σπανίως είναι ελεύθερες, δηλαδή δικές μας» (Δελτίο 1912: 323).
Τις θεμελιώδεις πλάνες του διανοητικισμού υποστηρίζει ο Καζαντζάκης ότι αποκάλυψε ο γάλλος φιλόσοφος και στο χώρο της βιολογίας: η τελολογική εξήγηση απορρίπτεται ως μηχανική πλάνη, που αδυνατεί να συλλάβει τα φαινόμενα της ζωής· η διάνοια απονεκρώνει τη ζωή, την οποία για να την εξηγήσουμε πρέπει να ανατρέξουμε και σε άλλες δυνάμεις του εσωτερικού μας κόσμου: «η ζωή, κατά τον Μπέρξονα, είναι διαρκής δημιουργία, αναπήδηση προς τ' απάνω, ζωϊκό ανάβρυσμα, élan vital. Για να τη νιώσομε, δεν αρκεί η διάνοια, χρειάζεται, όπως και για να νιώσομε την ελευτερία και την εξελισσόμενη διάρκεια, να ξεχάσομε την παλιά νοητική συνήθεια, που μας κάνει να θεωρούμε τη ζωή σαν κατασκεύασμα μηχανικό. Η ζωή είναι ό,τι σ' ένα ποίημα είναι η έμπνευση» (Δελτίο 1912: 326). Μέσα από την αναλογία *ζωή//έμπνευση,* που παραπέμπει στην αναλογία *διάνοια//αίσθημα (βίωμα),* η οποία με τη σειρά της παραπέμπει στην πρωταρχική αναλογία *άψυχο//έμψυχο,* αναδύεται η ποιητική του Καζαντζάκη: οι λέξεις και εμποδίζουν τη ροή της έμπνευσης και συγχρόνως τη διατυπώνουν όσο μπορούν. Η διάνοιά μας μόνο με τις λέξεις μπορεί να ανατάμει τα φαινόμενα, να τα συνδέσει και να τα εξηγήσει γραμματικά. Ωστόσο, για να «νιώσουμε» το ποίημα (ως κείμενο=άψυχο έργο τέχνης) χρειάζεται, σύμφωνα με τον Καζαντζάκη, κάτι επιπλέον: να μπούμε στην καρδιά του, να ζήσουμε την έμπνευσή του, να συντονιστούμε με το ρυθμό, που είχε κι ο ποιητής· μόνο τότε οι λέξεις χάνουν τη νεκρική ακαμψία τους, η ροή ξαναπαίρνει το δρόμο της και το ποίημα αναβρύζει μέσα μας, με την αληθινή του υπόσταση, που ποτέ μια στεγνή γραμματική/κριτική ανάλυση δε θα μπορούσε να προσεγγίσει. Η γραμματική/κριτική ανάλυση ταυτίζεται, εδώ, με την εργασία του ιατροδικαστή. Καλή και χρήσιμη για την παραπέρα έρευνα, αλλά δεν αρκεί. Χρειάζεται αυτόν που θα την αξιοποιήσει. Για να ζωντανέψει το *ποίημα,* να "μιλήσει" στον αναγνώστη του, χρειάζεται να νιώσει ο δέκτης τη *δημιουργική δύναμη,* την πηγή της έμπνευσης, που έδωσε ζωή στο ποίημα.
Ζωή, ελευθερία, έμπνευση δεν θεωρούνται απλώς έννοιες αλλά κυρίως *βιώματα* και εκφράσεις της δημι-

[1] Πβ. Beaton, 1994: 117-122.
[2] Αξίζει εδώ να παραθέσουμε το εξής σχόλιο του Κωστή Παλαμά (1925) για τον ποιητή της τραγωδίας *Οδυσσέας:* «ο ποιητής, και φιλοσοφικά γυμνασμένος, καθώς φαίνεται, μέσα στα σπανιώτατα παρουσιάσματά του στη δημοσιότητα -ευτύχημα και τούτο από τα πλέον σπάνια για έναν ποιητή- φανερώθηκε κάποτε, και με τ' όνομά του ακόμα, αν καλά θυμούμαι,- σε δύο μελετήματα, το ένα για το Νίτσε, το άλλο για τον Μπερξόν» Παλαμάς, 2011: σελ. 164.
[3] Στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τόμος Β, τεύχος 4, Οκτώβριος 1912, σελ. 310-334. Ευχαριστούμε την Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Ανέμη για το αντίγραφο που μας διέθεσε.

ουργικής δύναμης· θα προβάλλουν ευδιάκριτα, μέσα από το μετέπειτα έργο του Καζαντζάκη. Συγκροτούν το φιλοσοφικό υπόβαθρο επί του οποίου ερείδεται η δημιουργική πνοή, που διαπερνά όλο του το έργο. Στον αναγνώστη, ακόμη και στον πιο ανυποψίαστο, αυτή η δημιουργική πνοή προκαλεί και παρακινεί να μεταβληθεί στον εσωτερικό του κόσμο ό,τι καλύτερο. Ιδίως για το νεαρό αναγνώστη, η επαφή με την έμπνευση του Καζαντζάκη θα λειτουργήσει ως ανακάλυψη του δικού του εσωτερικού κόσμου, της δικής του ελεύθερης βούλησης, θα τον βοηθήσει να νιώσει, για πρώτη φορά, ως άνθρωπος, όπως τον εννοεί ο Καζαντζάκης, με *ζωή* μέσα του.

3. Καζαντζάκης-Δάντης: ταξίδι για γνώση και ταξίδι στον άλλο κόσμο

Όμηρος, Βιργίλιος, Δάντης, Καζαντζάκης.[4] Η *Οδύσεια* του Καζαντζάκη, το έπος των 33.333 στίχων, το οποίο ο ίδιος θεωρεί ως το magnum opus του,[5] δεν θα είχε προκύψει, αν ο εμπνευστής του δεν έβλεπε στη μορφή του Δυσσέα, το αρχέτυπο του ανθρώπου, που διανύει το ταξίδι της ζωής, αγωνιζόμενος για γνώση, μέσα από βιώματα, με τελικό βίωμα το θάνατό του, που το αντιμετωπίζει ως μία ακόμη πρόκληση. Δεν γίνεται να μη δει κανείς πόσο ο Καζαντζάκης επηρεάστηκε από τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, έργο το οποίο μετέφρασε. Μία σχολιασμένη έκδοση της *Θείας Κωμωδίας* είχε πάντοτε μαζί του, στα ταξίδια του.
Στο καζαντζακικό εσωτερικό διάγραμμα[6] της *Θείας Κωμωδίας*, η "αλληγορία" θεωρείται ως λέξη κλειδί για την κατανόηση της εσωτερικής δομής. Διακρίνεται από τον Καζαντζάκη σε ηθική και πολιτική αλληγορία: ηθική είναι, όταν ο άνθρωπος υποταγμένος στα πάθη του απομακρύνεται από το φωτεινό δρόμο του Θεού και χάνεται στο σκοτεινό, γεμάτο θεριά, δάσος της αμαρτίας. Ο Θεός, συχνά, τον σπλαχνίζεται και του στέλνει πολύτιμο οδηγό, τη Λογική. Η Λογική οδηγεί τον άνθρωπο στο δρόμο της μετάνοιας. Η πολιτική αλληγορία του έπους φαίνεται εξίσου καθαρά και σχετίζεται με τις ιστορικές συνθήκες δημιουργίας του έπους.[7]
Στο Δάντη αποδίδεται από τον Καζαντζάκη η ιδιότητα του τέλειου ανθρώπου (*άνθρωπος άρτιος*): υπήρξε σοφός, πολεμιστής, διπλωμάτης, ποιητής, γλωσσοπλάστης, χαροκόπος. Γνώρισε όλες τις πλευρές της ζωής, όχι μόνο τις φωτεινές αλλά και τις σκοτεινές. Του αποδίδεται, επίσης, η γνώση της ανθρώπινης ψυχής («είναι ο μεγαλύτερος της ψυχής αρχιτέκτονας»). Η πορεία από την Κόλαση στο Καθαρτήρι και μετά στον Παράδεισο ισοδυναμεί με το ασκητικό επίπονο ανέβασμα του ανθρώπου από το κτήνος στο Θεό, από το πάθος στη Λογική. Κολασμένος, Αγωνιστής, Λυτρωμένος είναι τα τρία πατώματα του τέλειου ανθρώπου. Ένα από τα τρία να λείψει ο άνθρωπος είναι μισερός. Απώλεια, μετάνοια και σωτηρία είναι οι τρεις ανθρώπινες καταστάσεις. Μόνο ο τέλειος άνθρωπος βιώνει και τις τρεις.
Η *Θεία Κωμωδία* αποτελείται από τρία βιβλία (*Κόλαση, Καθαρτήρι, Παράδεισο*). Καθένα διαιρείται σε 33 άσματα. Στο σχολικό εγχειρίδιο ανθολογείται σύντομο χωρίο από το 26° άσμα της Κόλασης: στον 8° κύκλο της κόλασης ο Δάντης, με οδηγό τον ποιητή Βιργίλιο, συναντά το μυθικό ήρωα Οδυσσέα. Ο Βιργίλιος παρακινεί τον Οδυσσέα να τους διηγηθεί ποιο τέλος είχε η ζωή του. Εκείνος αφηγείται ότι, αφού χωρίστηκε από την Κίρκη, αντί να βάλει πλώρη προς την Ιθάκη, μια άλλη ορμή, η επιθυμία να γνωρίσει τον κόσμο, τον ώθησε να πλεύσει εκ διαμέτρου αντίθετα, προς τη Δύση, να περάσει τις Ηράκλειες Στήλες και τελικά να πνιγεί στον Ωκεανό. Δεν γίνεται εδώ να μην επισημάνουμε την απόκλιση από την ομηρική Οδύσσεια.
Η μορφή του δαντικού Οδυσσέα δεν έχει καμία σχέση με την εικόνα, που έχουμε για τον τύπο του *μεσαιωνικού ανθρώπου*. Θυμίζει περισσότερο τον άνθρωπο, που θα εμφανιστεί στην Αναγέννηση. Η διδακτική

[4] Πβ. Stanford 1963: 178-183.
[5] Βλ. την ενότητα «ο ποιητής της Οδύσσειας» στο Beaton, 2011: 87-160.
[6] Το νοητικό εξηγητικό σχήμα «εσωτερικό-εξωτερικό» (ενν. διάγραμμα, ζωή κτό.) απαντά και στη διατριβή του Ν. Καζαντζάκη «Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας» (Ηράκλειο 1909), σελ. 29. Στο εξωτερικό διάγραμμα περιλαμβάνονται η ζωή και το έργο του Νίτσε (σελ. 29-42), στο εσωτερικό διάγραμμα τα ποιοτικά (με άλλη ορολογία τα εντασιακά) γνωρίσματα του έργου του: ο μηδενισμός (σελ. 43-52), η αναζήτηση των αιτίων της παρακμής της ανθρωπότητας στην ηθική, τη θρησκεία και το δίκαιο (σελ. 53-104) και η θεωρία για τον υπεράνθρωπο (σελ. 105-122).
[7] Κατά τον Δάντη, στην ιταλική κοινωνία του 1300 επικρατεί ο νόμος του δυνατού. Την καταδυναστεύουν τρεις δυνάμεις: η φιληδονία, η αλαζονεία και η φιλαργυρία. Ένας μονάχα μπορεί να τη σώσει, ο αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (τότε -σαν να λέγαμε ο πλανητάρχης Trump σήμερα-) που θα έρθει να βάλει τάξη (στην παραλυμένη Ιταλία τότε/ στον πλανήτη σήμερα) και θα αναγκάσει τον Πάπα (τότε) να περιοριστεί στη θρησκευτική του αποστολή. Πβ. Mazzota, 1991: xv-xvi και Wittschier, 2004: 110-111.

πρόκληση για τον εκπαιδευτικό είναι να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές του στις διαφορές των δύο τύπων ανθρώπου. Πρόκειται άραγε μόνο για εννοιολογικές διαφορές; Σε αυτή την περίπτωση ο διδάσκων έχει στη διάθεσή του τα μέσα της λογικής ανάλυσης, του εντοπισμού διαφορών κάθε τύπου ανθρώπου και της σύγκρισης χαρακτηρολογικών στοιχείων. Πού οδηγεί αυτή η προσέγγιση; Στη σύνταξη κειμένων (παραγωγή γραπτού λόγου) από τους μαθητές, όπου τα γνωρίσματα των ανθρώπινων τύπων εξηγούνται λιγότερο ή περισσότερο ικανοποιητικά, κάτι που μάλλον εξαρτάται από την ευφράδεια κάθε μαθητή. Κανείς, ωστόσο, μετά το τέλος του μαθήματος, δεν θα είναι σε θέση να πει αν η πορεία αυτή της διδασκαλίας άγγιξε, κάπως, το εσωτερικό εγώ των μαθητών, αν προέκυψε κάποιο μόνιμο όφελος ή κάποια σκέψη, που μπορεί να οδηγήσει, ενδεχομένως, σε αλλαγή στάσης ζωής.
Το νέο πρόγραμμα σπουδών για το μάθημα της λογοτεχνίας δεν είναι κειμενοκεντρικό.[8] Ο εκπαιδευτικός μεταχειρίζεται το ανθολόγιο ως αφετηρία. Εκτός από τη συνανάγνωση κειμένων από τα ανθολόγια λογοτεχνικών κειμένων του Λυκείου, μπορούν να προτείνονται, ως παράλληλα, κείμενα, που είναι διαθέσιμα στο διαδίκτυο, σε ψηφιακή μορφή. Προσφέρεται, έτσι, στο διδάσκοντα η ευκαιρία να πολλαπλασιάσει τις δυνατότητες επιλογής κειμένων και να δημιουργήσει διδακτικές ενότητες, που να αντιστοιχούν στα ενδιαφέροντα και στις ιδιαίτερες ανάγκες των μαθητών του. Προτείνεται, ακόμη, και η ανάγνωση ολόκληρων λογοτεχνικών έργων, ενταγμένων στις ενδεικνυόμενες τρεις διδακτικές ενότητες: *Τα φύλα στη* λογοτεχνία, *Παράδοση* και *Μοντερνισμός* και το *Θέατρο*. Το έργο του Νίκου Καζαντζάκη μπορεί άνετα να αξιοποιηθεί και στις τρεις. Η διδακτική πρόταση, που ακολουθεί, είναι ενδεικτική.

4. Παράδοση και Μοντερνισμός στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη[9]

Απόπειρα για σύνταξη σεναρίου διδασκαλίας, διάρκειας δύο διδακτικών ωρών. Μέθοδος ομαδοσυνεργατική. Ρόλος εκπαιδευτικού: οργανωτικός και εμψυχωτικός. Στόχοι γνωστικοί: α) οι μαθητές (της Α΄ Λυκείου) να πληροφορηθούν (με χρήση και των ΤΠΕ) για τη ζωή του Νίκου Καζαντζάκη, το συγγραφικό του έργο, την εποχή, που έζησε, και τα λογοτεχνικά ρεύματα και φιλοσοφικές θεωρίες, που τον επηρέασαν β) να διακρίνουν, με αφορμή το μύθο του Οδυσσέα, παραδοσιακά και μοντερνιστικά στοιχεία στο έργο του Δάντη και του Καζαντζάκη (έπος *Οδύσεια,* ίσως τα θεατρικά *Οδυσσέας,*[10] *Χριστόφορος Κολόμβος*).[11] Στόχοι παιδαγωγικοί: α) να μάθουν να συνεργάζονται εντός μιας ομάδας β) να ασκηθούν στη διερεύνηση και αξιολόγηση πληροφοριών από τον παγκόσμιο ιστό, γ) να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να συμβάλουν στην οργάνωση του μαθήματος. Διευκρινίζεται από την αρχή του μαθήματος ότι το κοινό έργο εκπαιδευτικού και μαθητών θα έχει επιτυχία, αν όλοι συμμετάσχουν με ιδέες, προτάσεις, ερωτήματα και απορίες στη λογική συν-διαμόρφωσης του μαθήματος. Η όποια τελική σύνθεση/σύνοψη θα βασίζεται στη συνεισφορά και συμμετοχή όλων. Ο διδάσκων συμμετέχει με παροτρύνσεις, κατά την ώρα της συνεργασίας. Επιχειρεί κάτι πολύ δύσκολο: αποδέχεται προτάσεις των ομάδων, ακόμη και αν ξεφεύγουν από τον αρχικό σχεδιασμό του, υπό την προϋπόθεση ότι ανάγονται σε ιδιαίτερα ενδιαφέροντα των μαθητών και εντός εύλογων ορίων. Οι μαθητές συζητούν τα προβλήματα συνεργασίας, που αντιμετώπισαν, και αξιολογούν τη λειτουργικότητα της ομάδας. Ο εκπαιδευτικός παρεμβαίνει, μόνο όταν χρειάζεται, με παροχή συγκροτημένων πληροφοριών ή/και παρουσίαση υψηλού επιπέδου γνωστικών διαδικασιών. Αποφεύγει να δίνει έτοιμη γνώση· αφήνει στους μαθητές τη χαρά να την ανακαλύψουν. Φυσικά, ο χρόνος (όπως και ο χώρος), παράγοντες δεσμευτικοί από τη φύση τους, δεν γίνεται να μην λαμβάνονται υπόψη.

4.1. Πρώτη διδακτική ώρα

Ως έναυσμα για προκαταρκτική συζήτηση (μπορεί) να αξιοποιηθεί βίντεο για τη ζωή του Νίκου Καζαντζάκη: http://www.edutv.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=1105&Itemid=97 [προσπέλαση 14-

[8] Πβ. αρ. 70001/Γ2/27-06-2011 (Φ.Ε.Κ. 1562, τεύχος Β).
[9] Tziovas, 1997: ix, 77-89, 261· Lewis, 2011: 235.
[10] Πβ. Παλαμάς, 2011: 163-167
[11] Για τον Χριστόφορο Κολόμβο ως τραγικό ήρωα και για ορισμό του ισπ. desesperado βλ. Omatos, 2011: 237.

10-2017· το ίδιο ισχύει και για όσες υπερσυνδέσεις ακολουθούν]

Στη συνέχεια δίνεται στις ομάδες φύλλο εργασίας:

Η ΟΜΑΔΑ ΜΥΘΟΛΟΓΩΝ

Καλείται να δημιουργήσει παρουσίαση (με 6-8 διαφάνειες), όπου θα δίνονται πληροφορίες για το συγγραφέα και το έργο του. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές της ομάδας επιχειρούν να γράψουν σύντομο βιογραφικό σημείωμα, στο οποίο θα παρουσιάζουν τα σπουδαιότερα γεγονότα της ζωής του (οικογένεια, σπουδές, ταξίδια, επιδράσεις, που δέχτηκε, συγγραφικό έργο). Το σημείωμα αυτό, σε μορφή παρουσίασης (power point), μπορούν να το εμπλουτίσουν, με φωτογραφικό υλικό από το διαδίκτυο. Εναλλακτικά, μπορούν να δώσουν έμφαση σε όποιο από τα στιγμιότυπα της ζωής του Καζαντζάκη τους εντυπωσίασε. Προτείνονται ενδεικτικά οι παρακάτω ιστοσελίδες:

Ιστορικό μουσείο Κρήτης - Σελίδες Νίκου Καζαντζάκη http://www.historical-museum.gr/kazantzakis/index1.html

Ίδρυμα Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη https://www.kazantzaki.gr/gr

Η εκπαιδευτική τηλεόραση για το Νίκο Καζαντζάκη
http://www.edutv.gr/index.php/glossa-logot-2/nikos-kazantzakis

Εθνικό Κέντρο Βιβλίου Ε.ΚΕ.ΒΙ.: Αφιερώματα σε μεγάλους λογοτέχνες http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=200

και
http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=461&t=196

Βικιπαίδεια http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9D%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CF%82_%CE%9A%CE%B1%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B6%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82

Σύντομη βιογραφία από τις Εκδόσεις Νίκου Καζαντζάκη
http://www.kazantzakispublications.org/gr/kazantzakis.php
Στο αρχείο μπορεί να δοθεί το όνομα ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ.

Η ΟΜΑΔΑ ΥΠΑΡΞΙΣΤΩΝ

Σύμφωνα με τη Χρ. Αργυροπούλου (στο περιοδικό Φιλολογική, τεύχος 112) «Ο Καζαντζάκης είναι ένα σύγχρονος Οδυσσέας, ένας Σεβάχ θαλασσινός, που ταξιδεύει και αναζητεί το βάθος των πραγμάτων, γιατί ο ρεαλισμός του δεν είναι στείρος, αλλά διαπερνάται από έναν ιδιότυπο υπαρξισμό». Η ομάδα, αφού αναζητήσει τα χαρακτηριστικά των δύο ρευμάτων, ρεαλισμού και υπαρξισμού, καλείται να «τεκμηριώσει» (σε 1-2 παραγράφους) την παραπάνω άποψη με συγκεκριμένες αναφορές, στο υπό μελέτη κείμενο. Προτείνονται, ενδεικτικά, οι παρακάτω ιστοσελίδες, για την αναζήτηση πληροφοριών, για τα λογοτεχνικά/φιλοσοφικά ρεύματα:

Ψηφιακό σχολείο
http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-A111/683/4523,20489/

Βικιπαίδεια
http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A1%CE%B5%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82_%28%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%AF%CE%B1%29

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας
http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=88

Βικιπαίδεια
http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A5%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BE%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82

http://users.uoa.gr/~nektar/science/history/existentialism.html

https://el.wiktionary.org/wiki/%CF%85%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BE%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82
Στο αρχείο word μπορεί να δοθεί το όνομα ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ-ΥΠΑΡΞΙΣΜΟΣ.

Η ΟΜΑΔΑ ΔΑΝΤΙΚΩΝ

Αφού διαβάσει το κείμενο του Καζαντζάκη για το εσωτερικό διάγραμμα της Θείας Κωμωδίας, καλείται να συντάξει 6-8 σχόλια για λέξεις, που μεταχειρίζεται ο Καζαντζάκης και οι οποίες προκαλούν εντύπωση.

Αν υπάρχουν άγνωστες λέξεις, μπορούν να ανατρέξουν στα λεξικά της Πύλης για την Ελληνική Γλώσσα:
http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html
Στο αρχείο μπορεί να δοθεί το όνομα ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ.

Η ΟΜΑΔΑ ΑΣΚΗΤΩΝ

Αφού μεταβεί στις παρακάτω ιστοσελίδες, διαβάσει χωρία από την Ασκητική του Καζαντζάκη και αναζητήσει σύντομες πληροφορίες για το έργο αυτό:
http://research.uni-leipzig.de/giannis/Philosophie/ASKHTIKH.pdf

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%83%CE%BA%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE

Θα επιλέξει μικρά αποσπάσματα και θα δημιουργήσει μία παρουσίαση (power point), με «φράσεις» από την Ασκητική και εικόνες, σχετικές με το συγγραφέα. Εικονογραφικό υλικό μπορεί να αντληθεί και από τις ψηφιοποιημένες συλλογές του Ε.Λ.Ι.Α. http://www.elia.org.gr/digitized-collections/photographic-archive/ (στην ελεύθερη αναζήτηση γράφουμε «Νίκος Καζαντζάκης», δίνουμε αναζήτηση και η σελίδα θα μας εμφανίσει πολλές φωτογραφίες). Αν η ομάδα το επιθυμεί, εκτός από κείμενο και εικόνα, μπορεί να προσθέσει και ηχητικά στοιχεία.

Στο αρχείο μπορεί να δοθεί το όνομα ΑΣΚΗΤΙΚΗ.

4.2. Δεύτερη διδακτική ώρα

Οι μαθητές ασχολούνται με το *Τέλος του Οδυσσέα* (*Θεία Κωμωδία,* 26ο άσμα), αποδίδουν, περιληπτικά, το περιεχόμενο, χωρίζουν το κείμενο σε ενότητες και συζητούν απορίες/ερωτήσεις, που προκύπτουν από το κείμενο. Οι ομάδες προχωρούν σε επεξεργασία του δεύτερου φύλλου εργασίας:

Η ΟΜΑΔΑ ΜΥΘΟΛΟΓΩΝ

1. Επιχειρήστε να αναπτύξετε σε πεζό κείμενο το τελευταίο ταξίδι του Οδυσσέα.

2. Πόσο εύκολη θεωρείτε την απόφαση του ήρωα να εγκαταλείψει οικογένεια και πατρίδα, για ένα ταξίδι προς το άγνωστο; Τι θα κάνατε εσείς αν ήσαστε στη θέση του; Αιτιολογήστε την όποια απάντησή σας.

3. Πως περιγράφεται από τον αφηγητή η θάλασσα στο συγκεκριμένο χωρίο;
Η ομάδα μπορεί να επιλέξει να επεξεργαστεί δύο από τις ερωτήσεις. Η ομάδα μπορεί να αντικαταστήσει μία από τις ερωτήσεις με δική της ερώτηση.

Η ΟΜΑΔΑ ΥΠΑΡΞΙΣΤΩΝ

"Δεν έχετε πλαστεί να ζήσετε σαν κτήνη, μοίρα σας είναι η ανδρεία, η γνώση" (στίχ. 32-33)

ΚΕΙΜΕΝΟ: http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-A111/262/1918,6388/

1. Τι αποσκοπεί να πετύχει ο Οδυσσέας με αυτή την αποστροφή προς τους συντρόφους του;

2. Αν ήσαστε στη θέση των συντρόφων του Οδυσσέα και κάποιος σας πρότεινε ένα ταξίδι στο άγνωστο θα τον ακολουθούσατε; Από ποιους παράγοντες θα εξαρτιόταν η όποια απόφασή σας;

3. Σε ποιον από τους τρόπους πειθούς (επίκληση στη λογική, στο συναίσθημα, στην αυθεντία ή στο ήθος του αποδέκτη) θα εντάσσατε το λόγο του Οδυσσέα προς τους συντρόφους του (στίχ. 24 κ.ε.);

Για να απαντήσετε στο τελευταίο ερώτημα, μπορείτε να επισκεφτείτε και την παρακάτω ιστοσελίδα του ψηφιακού σχολείου:
http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-C130/652/4163,19401/

Η ομάδα μπορεί να επιλέξει να επεξεργαστεί δύο από τις ερωτήσεις. Η ομάδα μπορεί να αντικαταστήσει μία από τις ερωτήσεις με δική της ερώτηση.

Η ΟΜΑΔΑ ΔΑΝΤΙΚΩΝ

"Ο Καζαντζάκης μοιράζεται επίσης με τους συγχρόνους του το πνεύμα της εποχής του. Στην *Οδύσσεια* η χαρά του ταξιδιού, η αναζήτηση περιπετειών, καινοτομιών και προόδων είναι χαρακτηριστικές. Ο σύγχρονος άνθρωπος, του οποίου ο Οδυσσέας είναι εκπρόσωπος, είναι όπως ο ταξιδιώτης, που προχωράει μολονότι δεν ξέρει τι θα βρει." (Helena Gonzales-Vaquerizo, Η "μοντερνιστική" Οδύσσεια του Νίκου Καζαντζάκη).
Επισκεφθείτε κάποιες από τις παρακάτω ιστοσελίδες, για να εντοπίστε τα κυριότερα γνωρίσματα του μοντερνισμού, λ.χ. από τη Βικιπαίδεια:
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9C%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82

από την Πύλη για την ελληνική γλώσσα:
http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=16

από το Ψηφιακό Σχολείο: http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-C105/65/529,1881/

Η μορφή του Οδυσσέα, όπως παρουσιάζεται από τον Δάντη [και τον Καζαντζάκη στην Οδύσσεια], θεωρείτε ότι αντιστοιχεί πιο πολύ στον τύπο μεσαιωνικού ή μοντέρνου ανθρώπου;

Η ομάδα μπορεί να οργανώσει αντιπαράθεση απόψεων (λογομαχία), μεταξύ των δύο τύπων ή να προτείνει δικό της τρόπο παρουσίασης του θέματος.

Η ΟΜΑΔΑ ΑΣΚΗΤΩΝ

Να διαβάσετε από μετάφραση Νίκου Καζαντζάκη το τέλος του Οδυσσέα (Κόλαση, άσμα 26 στιχ. 90 και εξής) και να συγκρίνετε τις δύο μεταφραστικές προσπάθειες (Παπατσώνη/Καζαντζάκη)

α. ΚΕΙΜΕΝΟ: http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-A111/262/1918,6387/

β. Καζαντζάκης, μετάφραση *Θείας Κωμωδίας*, σελ. 159-161.
Να συζητήσετε και να σημειώσετε τις όποιες διαφορές εντοπίσετε ανάμεσα στα δύο κείμενα. Μία από τις διαφορές, όποια θεωρείτε πιο σημαντική, την παρουσιάζετε στις υπόλοιπες ομάδες, αιτιολογώντας την επιλογή σας.

5. Ο Καζαντζάκης στην εκπαίδευση στο εξωτερικό (Γερμανία)

Κάποια ίχνη από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, στη διδακτική πράξη, θα απαντήσει κανείς μόνο σε ουμανιστικά γυμνάσια της Γερμανίας, στα οποία ενδέχεται να διδάσκονται αποσπασματικά χωρία από το έργο του, στις τρεις τελευταίες τάξεις είτε ως αφόρμηση για τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας είτε στο πλαίσιο του φιλοσοφικού προβληματισμού. Λ.χ. στη σελ. 100 από το ανθολόγιο κειμένων του βαυαρικού παιδαγωγικού ινστιτούτου (ISB) με τον εύγλωττο τίτλο "Τα Νέα Ελληνικά στη διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής" απαντά η γνωστή επιτύμβια επιγραφή: «Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβούμαι τίποτα, είμαι λέφτερος». Σε παρασελίδια σημείωση δίνονται οι εξής διδακτικές οδηγίες: «το κείμενο μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε κάθε φάση της αναγνωστικής διαδικασίας, με ιδιαίτερο όφελος κατά τη διδασκαλία:
- του επιλόγου της πλατωνικής *Απολογίας Σωκράτους*
- της προσωκρατικής φιλοσοφίας,
- μιας τραγωδίας
Δηλώνει τη φιλοσοφική πίστη του διανοούμενου στην αταραξία από την ιδέα του θανάτου».
Το ίδιο απόφθεγμα απαντά λ.χ. και στο βιβλίο Φιλοσοφίας με τον τίτλο LebensfragenanunsMenschen (Πρακτική Φιλοσοφία · Τάξεις 9/10, Βόρεια Ρηνανία/Βεστφαλία, εκδ. WolfgangLuutz) στην ενότητα 1.1. Δρόμοι προς την ελευθερία.
Στα λεγόμενα αμιγή ελληνικά σχολεία της ομογένειας ακολουθείται το πρόγραμμα σπουδών της Ελλάδας. Την ανάγκη για συγγραφή διδακτικού υλικού, κατάλληλου για τους μαθητές του εξωτερικού, είχε αναλάβει το Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Ερευνών (Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.), μέσω του προγράμματος «Παιδεία Ομογενών». Στο διδακτικό βιβλίο Η Γλώσσα μας, αξιοποιείται στη διδασκαλία της γλώσσας το κείμενο "σώπα, δάσκαλε ν' ακούσουμε το πουλί" από την Αναφορά στον Γκρέκο του Καζαντζάκη.

6. Συμπέρασμα

Λιγοστά είναι τα χωρία από το έργο του Καζαντζάκη, που ανθολογούνται, στο πλαίσιο διδασκαλίας της λογοτεχνίας, στην τυπική εκπαίδευση στην Ελλάδα και στη Γερμανία. Η δυνατότητα αναζήτησης άλλων κειμένων από το διαδίκτυο έρχεται να διορθώσει, κάπως, την εικόνα. Γεγονός είναι ότι ο Καζαντζάκης, με το έργο του, θίγει κύρια ερωτήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, τα οποία η ομάδα μάθησης οφείλει να προσεγγίσει, κριτικά. Στη διδακτική πρόταση, που παρουσιάσαμε, και την οποία έχουμε εφαρμόσει με μαθητές/μαθήτριες από σχολεία της ομογένειας, κυριαρχεί το στοιχείο της συν-διαμόρφωσης του μαθήματος από τους ίδιους τους μαθητές. Μόνο αν βιώσουν οι μαθητές μας την ανάγνωση της λογοτεχνίας ως απόλαυση, ψυχαγωγία και κριτική αγωγή στον πολιτισμό, θα οδηγηθούν να αγαπήσουν τη λογοτεχνία και να αναζητήσουν και άλλα έργα του λογοτέχνη, που τους κέντρισαν το ενδιαφέρον.

Βιβλιογραφία

Καζαντζάκης Ν. 1909, Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη Φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας, Ηράκλειο Κρήτης, εκδ. Στυλ. Αλεξίου. Νέα έκδοση με επιμ. Π. Σταύρου, 2006, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη

Καζαντζάκη Ν. 1912, H. Bergson, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου 2, σελ. 310-334

Δάντη, Η Θεία Κωμωδία: Κόλαση, Καθαρτήρι, Παράδεισος, έμμετρη μετάφραση Νίκου Καζαντζάκη, 1998, Αθήνα (επανέκδοση σε έναν τόμο της έκδοσης του 1954/1955)

Καζαντζάκης, Ν. 1927, Ασκητική: Salvatores Dei, δ΄ έκδοση με επιμέλεια Π. Σταύρου, 2007, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη

Καζαντζάκης, Ν. 1938, Οδύσεια, ομοιότυπη έκδοση με επιμ. Π. Σταύρου, 2006, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη

Καζαντζάκης Ν. 1955, Θέατρο Α. Τραγωδίες με αρχαία θέματα: Προμηθέας, Κούρος, Οδυσσέας, Μέλισσα, Αθήνα, Δίφρος (νεοτ. εκδ. 1964, Αθήνα, Καζαντζάκη)

Μελέτες

Αργυροπούλου, Χριστίνα επ. έκδ. (2008). Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση, Αθήνα

Auerbach, Erich (1961). Dante, Poet of a Secular World, στο: Giuseppe Mazzottaεπ. έκδ., Critical Essays on Dante, Boston/Massachusetts 1991, σελ. 87-112.

Beaton, Roderick (1994). An Introduction to Modern Greek Literature, Oxford

Beaton, Roderick (2009), Ο Καζαντζάκης, μοντερνιστής και μεταμοντέρνος, Αθήνα

Beaton, Roderick (2011), Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη: επιλογή κριτικών κειμένων, Ηράκλειο

Blume, Horst-Dieter & Lienau, Cay (2008). Nikos Kazantzakis (1883-1957) und seine Zeit, Münster

Gonzales-Vaquerizo, Helena. Η "μοντερνιστική' Οδύσεια του Νίκου Καζαντζάκη. Κλασσικός και φιλοσοφικός ήρωας, προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/gonzalez-vaquerizo_helena.pdf [προσπέλαση 14-10-2017]

Grossardt, Peter (1998). Die Trugreden in der Odyssey und ihre Rezeption in der antiken Literatur, Bern

Δημαράς, Κ.Θ. (2000), Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα

Hölter, Eva (2002). "Der Dichter der Hölle und des Exils." Historische und systematische Profile der deutschsprachigen Dante-Rezeption, Würzburg

Jacoff, Rachel (1993), The Cambridge Companion to Dante, CUP

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α ΤΕΥΧΟΣ, Α ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ (ΒΜ), Πάτρα: ΙΤΥ "ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ" 2014

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α ΤΕΥΧΟΣ, Α ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ (ΒΚ), Πάτρα: ΙΤΥ "ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ" 2014

Lewis, Pericles (2007). The Cambridge Introduction to Modernism, Cambridge

Lewis, Pericles επ. έκδ. (2011). The Cambridge Companion to European Modernism, Cambridge

Mazzotta, Giuseppe (1991). Critical Essays on Dante, Boston/ Massachusetts

Omatos, Olga (2011), Χριστόφορος Κολόμβος, ένας τραγικός ήρωας, στο: Roderick Beaton επ. έκδ., Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη, Ηράκλειο 2011, σελ. 235-245.

Παλαμάς, Κωστής (2011), Το τελευταίο για τον Οδυσσέα, στο: Roderick Beaton επ. έκδ., Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη, Ηράκλειο 2011, σελ. 163-167.

Stanford, William B. (1963). The Ulysses Theme: A Study in the Adaptability of a Traditional Hero, Oxford

Tziovas, Dimitris (1997). Greek Modernism and Beyond: Essays in Honor of Peter Bien, Lanham, Maryland

Vitti, Mario (1987), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας

Wittschier, Heinz Willi (2004). Dantes: Divina Comedia. Einführung und Handbuch. Erzählte Transzendenz, Frankfurt am Main

Εμμανουήλ Σοφός

Η απήχηση του Έργου του Νίκου Καζαντζάκη σε μαθητές/-τριες της Ομογενειακής Εκπαίδευσης στη Γερμανία

1. Εισαγωγή

Ένα πρώτο έναυσμα για την ενασχόληση με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη ήταν ο προβληματισμός μας στο κατά πόσον αυτός ο συγγραφέας -η υποδοχή του έργου του οποίου, εκτός των ελληνικών συνόρων, ήταν ενθουσιώδης τόσο από το αναγνωστικό κοινό όσο και από τους κριτικούς -συνεχίζει να έχει απήχηση στους μαθητές του Γυμνασίου. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί, ειδικά για τον αγγλόφωνο χώρο, ότι με το πολύπλευρο έργο του ο Νίκος Καζαντζάκης έβαλε στο χάρτη τη νεοελληνική λογοτεχνία, την Ελλάδα και ιδιαίτερα την Κρήτη.[1] Επίσης, αποτελεί μια από τις σπάνιες περιπτώσεις συγγραφέα στην νεοελληνική γραμματεία, ενδεχομένως και στην ευρωπαϊκή, ο οποίος καταπιάστηκε με τα περισσότερα λογοτεχνικά είδη. Η συγγραφική του παραγωγή συγκροτεί ένα ποικίλο, πολύπλευρο και εκτενές έργο, το οποίο περιλαμβάνει πεζογραφήματα, ποιήματα, φιλοσοφικά κείμενα, μυθιστορήματα, εφηβικά μυθιστορήματα, έπος, τερτσίνες, ταξιδιωτικά κείμενα, τραγωδίες, θεατρικά έργα, σενάρια για τον κινηματογράφο, αρκετά δοκίμια και πολλές μεταφράσεις.[2]

2. Η έρευνα

Η έρευνά μας- η οποία αποτελεί ένα πρώτο στάδιο μιας ευρύτερης ερευνητικής διαδικασίας- είχε ποιοτικό χαρακτήρα και απευθυνόταν στους/στις εκπαιδευτικούς (ΠΕ02), που διδάσκουν το μάθημα στης Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στα έξι αμιγή Γυμνάσια/Λύκεια της περιοχής ευθύνης του Συντονιστικού Γραφείου Εκπαίδευσης Βερολίνου. Έλαβαν μέρος και απήντησαν στο ερωτηματολόγιο είκοσι (20) από τους είκοσι πέντε (25) συνολικά υπηρετούντες εκπαιδευτικούς. Το εργαλείο της έρευνάς μας αποτελούνταν από ένα ερωτηματολόγιο, με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου.

Μετά την πρώτη επεξεργασία δεδομένων, που πήραμε, επικοινωνήσαμε με δέκα (10) εκ των ερωτηθέντων για επεξηγήσεις και περαιτέρω διευκρινίσεις, αναφορικά με τα ερωτήματα, που είχαν τεθεί. Στην έρευνά μας συμμετείχαν δεκατέσσερις (14) γυναίκες και έξι (6) άνδρες, με μέσο όρο 15 χρόνια προϋπηρεσίας στην εκπαίδευση.

Τα βασικά ερωτήματα, που είχαν τεθεί, ήταν: (α) ποια είναι η απήχηση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη στους μαθητές, όπως αυτό προσλαμβάνεται, μέσω των αποσπασμάτων από τα έργα του, που διδάσκονται στο Γυμνάσιο. (β) Ποιες διδακτικές προσεγγίσεις, συνήθως, ακολουθούνται, αναφορικά με τη διδασκαλία του έργου του. (γ) Πώς αντιλαμβάνονται οι εκπ/κοί την αποσπασματικότητα της διδασκαλίας των λογοτεχνικών έργων του Νίκου Καζαντζάκη, στο γυμνάσιο, σε σχέση με τη φιλαναγνωσία και την προσπάθεια δημιουργίας μιας νέας γενιάς αναγνωστών. (δ) Κατά πόσον οι οδηγίες, που δίνονται, από το βιβλίο του εκπαιδευτικού βοηθούν στη διδακτική διαδικασία. (ε) Τι φαίνεται να προσελκύει, ιδιαίτερα, το ενδιαφέρον των μαθητών στα κείμενα, που διδάσκονται. (στ) Κατά πόσον οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν και άλλα κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη, εκτός από αυτά που περιλαμβάνονται στα σχολικά βιβλία. (ζ) Προβληματισμούς και ερωτήματα δείχνουν οι μαθητές/μαθήτριες να έχουν γύρω από το έργο του συγγραφέα; (η) Με ποιους τρόπους εκφράζεται το ενδιαφέρον των παιδιών για το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. (θ) Ποια βιβλία του Νίκου Καζαντζάκη θα συνιστούσαν οι εκπαιδευτικοί να διαβάσουν οι μαθητές. (ι) Για ποιους λόγους φαίνεται οι μαθητές να επιλέγουν τα συγκεκριμένα βιβλία. (κ) Πώς φαίνεται να συνδέεται η αποσπασματικότητα διδασκαλίας των έργων του Νίκου Καζαντζάκη με τη φιλαναγνωσία και την προσπάθεια δημιουργίας

[1] Μασκαλέρης, 1997: 26
[2] Μαθιουδάκης, 2014: 319-341

μιας νέας γενιάς αναγνωστών; (λ) Τι θεωρούν οι εκπαιδευτικοί ότι θα βοηθούσε στην καλύτερη πρόσληψη του έργου του Νίκου Καζαντζάκη από τους μαθητές/τριες. (μ) Ποιες διδακτικές προτάσεις/σενάρια διδασκαλίας θα έκαναν οι εκπαιδευτικοί -με τη συμμετοχή των μαθητών σε ομάδες ανάγνωσης- επί του έργου του Νίκου Καζαντζάκη και με ποια κείμενα ως σημεία εκκίνησης.

Το βασικό πλαίσιο αναφοράς μας αποτελούσαν τα αποσπάσματα από τα έργα του Νίκου Καζαντζάκη, που βρίσκονται στα σχολικά εγχειρίδια διδασκαλίας Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Α' Γυμνασίου «Η Νέα Παιδαγωγική» (Αναφορά στον Γκρέκο), της Β' Γυμνασίου «Μια Κυριακή στην Κνωσό» (Αναφορά στον Γκρέκο) και, τέλος, της Γ' γυμνασίου «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» (απόσπασμα).

3. Αποτελέσματα έρευνας

(α) Αναφορικά με τη διδακτική προσέγγιση, που ακολουθούν οι εκπαιδευτικοί, οι περισσότεροι απάντησαν ότι ακολουθούν (17/20) ένα συνδυασμό μεθοδολογικών προσεγγίσεων, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε παραμέτρους, όπως ο εντοπισμός της νεωτερικότητας, των ιδεών αλλά και της γλωσσικής ιδιαιτερότητας του συγγραφέα. Η διαθεματική παράμετρος φαίνεται να λαμβάνεται υπόψη, επιτρέποντος και του χρόνου. Τρείς απάντησαν ότι ακολουθούν ερμηνευτική προσέγγιση, βασισμένη στο θεωρητικό πλαίσιο της «Θεωρίας ανάγνωσης». Αναμφίβολα, ο συνδυασμός διδακτικών προσεγγίσεων καθίσταται, πολλές φορές, επιβεβλημένος τόσο από την σύνθεση όσο και από τη δυναμική του μαθητικού ακροατηρίου και η όλη διαδικασία και σχεδιασμός είναι φαινόμενα δυναμικά και όχι στατικά. Αυτό που, αρκετές φορές, καλούνται οι εκπαιδευτικοί να απαντήσουν και να αναστοχαστούν είναι το κατά πόσον είναι διδακτή η Λογοτεχνία, ανεξάρτητα από τη διδακτική μεθοδολογία, που θα χρησιμοποιηθεί.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει, ίσως, να παρατηρήσουμε ότι, με βάση την τυπική λογική, δεν είναι δυνατό να ερμηνεύσουμε το πώς επενεργεί, γενικότερα, και το πώς λειτουργεί η λογοτεχνία στην ευαισθησία, την αισθητική και τη συγκρότηση του καθενός/μιας μαθητή/-τριας. Ένα λογοτεχνικό έργο μπορεί να προσελκύσει την προσοχή και να γίνει αρεστό για λόγους, που θα μπορούσαν να εδράζονται στο υποσυνείδητο του κάθε ατόμου χωριστά, όπου και διαμορφώνεται, σταδιακά, το πλαίσιο της σύνθεσης των διανοητικών και συναισθηματικών εμπειριών του ατόμου. Τόσο τα συναισθηματικά όσο και τα διανοητικά αυτά στοιχεία, αλληλεπιδρώντας με το εξωτερικό κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον, διαμορφώνουν το βαθμό ευαισθησίας και αισθαντικότητας του ατόμου - το «εσώτερο εγώ» του Σεφέρη- και παραμένουν μη προσβάσιμα στην ανθρώπινη γνώση.[3]

Ωστόσο, αυτό που μπορεί να πράξει ο/η εκπαιδευτικός είναι να καταδείξει, να εξηγήσει και να ερμηνεύσει το πλαίσιο αναφοράς και δημιουργίας του λογοτέχνη τόσο σε σχέση με το συνολικό του έργο, όσο και σε σχέση με την ιστορικότητα του πλαισίου δημιουργίας του και τη γενικότερη γραμματολογική παράδοση. Πιο συγκεκριμένα: κοινωνικές, πολιτικές, ιστορικές κ.α. συνθήκες εντός των οποίων έχει παραχθεί το έργο, επιρροές, που δέχθηκε ο συγγραφέας και που συνδιαμόρφωσαν την οπτική του αλλά και τον τρόπο ερμηνείας της συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας, εντός της οποίας ζει και δημιουργεί.

(β) Στο ερώτημα: κατά πόσον οι οδηγίες, που δίνονται από το βιβλίο του εκπαιδευτικού, βοηθούν στη διδακτική διαδικασία, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών φαίνεται ότι βασίζονται πολύ περισσότερο στην προσωπική τους εμπλοκή με το έργο του συγγραφέα και τη γενικότερη έρευνά τους, γύρω από αυτό, και λιγότερο στις οδηγίες του βιβλίου του εκπαιδευτικού. Πιστεύουν ότι η επιτυχία, κυρίως, καθορίζεται από το ενδιαφέρον του εκπαιδευτικού αλλά και των μαθητών. Μόνο πέντε εκπαιδευτικοί χαρακτήρισαν τις οδηγίες ικανοποιητικές και βοηθητικές, έως κάποιο βαθμό.

[3] Αθανασοπούλου, 2008: 32-41

(γ) Αναφορικά με το πώς προσλαμβάνουν τα κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη οι μαθητές, η μεγάλη πλειοψηφία (17/ 20) απάντησαν ότι οι γενικότερες αντιδράσεις των παιδιών στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη ήταν θετικές και το βρίσκουν πολύ ενδιαφέρον. Φαίνεται ότι προσελκύει αμέσως το ενδιαφέρον τους και προσπαθούν να βρουν αναφορές και σε δικά τους βιώματα. Δείχνουν να τους αρέσει η αφηγηματική γλώσσα και οι περιγραφές του συγγραφέα. Μόνο τρεις απάντησαν ότι, σε αρχικό στάδιο, οι μαθητές δείχνουν δισταγμό και αμηχανία, αλλά μετά γοητεύονται από τις ανατρεπτικές ιδέες του έργου. Ενδεχομένως, ένας παράγοντας, που πιθανόν να ξαφνιάσει τον αναγνώστη, που έρχεται πρώτη φορά σε επαφή με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, είναι η γλωσσική ιδιοσυγκρασία του συγγραφέα και η διακρινόμενη γλωσσοπλαστική του διάθεση, με την οποία φτιάχνει λέξεις και εκφράσεις *«προσωπικού ύφους, σχηματίζοντας ατομικούς κανόνες ποιητικής γραμματικής»*.[4] Ωστόσο, η όποια γλωσσική ιδιαιτερότητα του συγγραφέα δε φαίνεται να αποθαρρύνει τους νεαρούς εφήβους- αναγνώστες, αν και του έχει καταλογιστεί ότι υπότασσε τις αισθητικές και τεχνικές παραμέτρους της συγγραφής στην ανάγκη διάδοσης των ιδεών και αντιλήψεών του σε ένα ευρύτερο κοινό.[5]

(δ) Σχετικά με τους χαρακτήρες των κειμένων με τους οποίους δείχνουν να ταυτίζονται περισσότερο οι μαθητές, οι περισσότεροι απήντησαν ότι οι μαθητές προτιμούν να ταυτίζονται με το μικρό μαθητή (Νέα παιδαγωγική) και με το Ζορμπά. Ελάχιστοι μαθητές δείχνουν ή επιθυμούν να ταυτιστούν με τον αφηγητή, στο απόσπασμα από το «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά». Γενικότερα, προτιμούν, όπως διατυπώθηκε, μέσα από τις απαντήσεις πέντε εκπ/κών, οι μαθητές/-τριες να ταυτίζονται με αυτό το χαρακτήρα, που εμφανίζεται ως *«απροσκύνητη ψυχή»*. Στο σημείο αυτό φαίνεται να συμφωνούν οι απόψεις των εκπαιδευτικών με το θεωρητικό πλαίσιο του Appleyard, ο οποίος διακρίνει πέντε ρόλους, που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη του αναγνώστη της λογοτεχνίας:[6] Τον αναγνώστη-παίκτη (παιδί προσχολικής ηλικίας, που αναλαμβάνει ή προσπαθεί να οικειοποιηθεί δύο ρόλους: του να παίζει και του να προσπαθεί, μέσα από αυτό το παιχνίδι, να ξεχωρίσει το πραγματικό από το φανταστικό γεγονός). Τον αναγνώστη, που ταυτίζεται με τον πλασματικό ήρωα ή την ηρωίδα, χωρίς η ταύτιση αυτή να είναι απόλυτη αλλά επιλεκτική. Το σκεπτόμενο αναγνώστη (έφηβη/έφηβος), που αναζητά τις αξίες, τις πεποιθήσεις, τα πιστεύω και τα πρότυπα, το νόημα της ζωής, τα οποία πρέπει να επαληθεύονται από τη ζωή. Τον αναγνώστη- ερμηνευτή (ο συστηματικός μελετητής της λογοτεχνίας) και τέλος τον πολυπράγμονα αναγνώστη (αυτός που διαβάζει, με πολλούς τρόπους, τη λογοτεχνία).

(ε) Στο ερώτημα: τι φαίνεται να προσελκύει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των μαθητών στα κείμενα, που διδάσκονται, οι απαντήσεις όλων, σχεδόν, φαίνεται να συγκλίνουν στα παρακάτω: Στο *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» (απόσπασμα)* τους συγκινούν το πάθος του Ζορμπά, η αντίθεση με τη συμβατικότητα τού χαρακτήρα του αφηγητή, ο απλός αλλά καίριος διάλογος, μεταξύ αφηγητή και Ζορμπά και, γενικά, ο ιδιόμορφος χαρακτήρας του Ζορμπά, το πάθος, η απλότητα, η αμεσότητα και η ζωντάνια του. Επίσης, τους προβληματίζουν τα φιλοσοφικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, που θίγονται, καθώς και το ότι οι ήρωες ρωτούν, αναρωτιούνται, αναζητούν, αγωνιούν και ότι όλα στρέφονται γύρω από τον άνθρωπο. Στη *«Νέα Παιδαγωγική», (Αναφορά στον Γκρέκο)* φαίνεται να τους προβληματίζουν η αυστηρότητα ηθών της εποχής, η αναφορά στις σωματικές ποινές και, ιδιαίτερα, στις παιδαγωγικές μεθόδους καθώς και η διαφορά τους, μεταξύ της τότε εποχής και της σύγχρονης πραγματικότητας. Τέλος, στο *«Μια Κυριακή στην Κνωσό» (Αναφορά στον Γκρέκο)* ιδιαίτερη εντύπωση και προβληματισμό τούς προκαλεί η αντίθεση των χαρακτήρων: λαϊκός τύπος -μορφωμένος τύπος. Ο Νίκος Καζαντζάκης, γενικότερα, διακρίνεται για το κήρυγμα ζωής, που υπάρχει στο έργο του. Αυτό τον ξεχωρίζει, σε σχέση με την ευρύτερη πεζογραφική παραγωγή του Μεσοπολέμου, ενώ, ταυτόχρονα, απορρίπτει το μηχανοποιημένο τρόπο ζωής, που χαρακτηρίζει την εποχή μας.[7]

[4] Μαθιουδάκης, 2014: 319-341
[5] Καψωμένος, 1998: 203-13
[6] Appleyard, 1991
[7] Αλεξίου, 1997: 3-4

(στ) Σχετικά με το κατά πόσον οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν και άλλα κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη εκτός από αυτά που περιλαμβάνονται στα σχολικά βιβλία, λίγο περισσότεροι από τους μισούς (11) ερωτηθέντες εκπαιδευτικούς απήντησαν ότι δεν διδάσκουν και άλλα κείμενα/αποσπάσματα, εκτός αυτών των σχολικών βιβλίων. Ωστόσο, δεν παραλείπουν να κάνουν ευρύτερες αναφορές στο έργο του συγγραφέα Οι υπόλοιποι ανέφεραν ότι εμπλουτίζουν το μάθημα τους και με άλλα αποσπάσματα από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη και κυρίως από το βιβλίο του «Αναφορά στον Γκρέκο».

(ζ) Στο ερώτημα σχετικά με τους προβληματισμούς και τα ερωτήματα, που δείχνουν οι μαθητές/μαθήτριες να έχουν γύρω από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, οι απόψεις της πλειοψηφίας των ερωτηθέντων φαίνεται να συγκλίνουν στο ότι οι προβληματισμοί, που δημιουργούνται στα παιδιά αφορούν:(1) στα διάφορα φιλοσοφικά/οντολογικά/υπαρξιακά ερωτήματα, που προκύπτουν από τη μελέτη του έργου του (στη ζωή, στο θάνατο, στη μοίρα και το σκοπό του ανθρώπου, την τέχνη), (2) στην επαναστατικότητα των ιδεών του, σε σχέση με το ηθικό- κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, (3) στην απόστασή τους από την περίοδο, που περιγράφει ο συγγραφέας στο έργο, τον τρόπο γραφής και απόδοσης των ηρώων, ο οποίος φαντάζει λίγο παλιομοδίτικος όχι όμως αδιάφορος, (4) στη σημασία των απλών πραγμάτων για την ευτυχία ενός ανθρώπου. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι το έργο του Νίκου Καζαντζάκη αγαπήθηκε και αποτέλεσε αντικείμενο ενασχόλησης αλλά και έμπνευσης τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Όπως παρατηρεί ο μεταφραστής και κριτικός του έργου του Peter Bien[8] «*...Μερικοί ίσως αγάπησαν τον Καζαντζάκη για τις ιδέες, που διακηρύσσει σε ό,τι γράφει αλλά και, πιο συγκεκριμένα, για τον τρόπο, που φλογίζει τις ιδέες αυτές..... Άλλοι πάλι θα αισθανθούν ότι μιλάει άμεσα για τις ανάγκες τους. Όπως ο Καζαντζάκης, πολλοί σήμερα έχουν απόλυτη συναίσθηση ότι γεννήθηκαν σε μεταβατική εποχή. Όπως αυτός, λαχταράνε μια διέξοδο και νιώθουν ότι η σωστή κατεύθυνση είναι μακριά από τον υλισμό, προς μια νέα εσωτερικότητα..... η πράξη και όχι η παραίτηση οδηγεί στην πνευματικότητα, κι ακόμη ότι η πράξη μπορεί να πάρει πολλές μορφές*»

(η) Αναφορικά με τους τρόπους με τους οποίους εκφράζεται το ενδιαφέρον των παιδιών για το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, οι μισοί εκπ/κοί απήντησαν ότι οι μαθητές τους έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αρκετοί ζήτησαν να διαβάσουν βιβλία του από τη σχολική βιβλιοθήκη. Ένας ανέφερε χαρακτηριστικά ότι οι μαθητές του «Έδειξαν περισσότερο ενδιαφέρον απ' οποιονδήποτε άλλον/η συγγραφέα, έψαξαν τα βιογραφικά του στοιχεία και στο διαγώνισμα τα πήγαν πολύ καλά». Τέσσερις εκπ/κοί ανέφεραν συγκεκριμένα το ενδιαφέρον, που έδειξαν μαθητές τους, για να διαβάσουν ολόκληρο το *«Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά»*. Ωστόσο, ορισμένοι εκπαιδευτικοί (5) είναι της άποψης ότι η ηλικία των μαθητών δεν επιτρέπει την προσέγγιση, κατανόηση και, κατά συνέπεια, ανάπτυξη προβληματισμού για τον Καζαντζάκη. Ίσως και γι' αυτό δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

(θ) Στο ερώτημα σχετικά με το ποια βιβλία του Νίκου Καζαντζάκη θα συνιστούσαν οι εκπαιδευτικοί να διαβάσουν οι μαθητές, η μεγάλη πλειοψηφία των ερωτηθέντων (17/20) συνιστά τα βιβλία: «Αναφορά στον Γκρέκο», «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» και τα «Ταξιδιωτικά» Ωστόσο, τρεις εκ των ερωτηθέντων ανέφεραν ότι δε θα συνιστούσαν σε παιδί γυμνασίου να διαβάσει Καζαντζάκη. Κατά τη γνώμη τους, η δυσκολία γραφής, το ιδιαίτερο ύφος θα τα απέτρεπε από την ανάγνωση και άλλων λογοτεχνικών κειμένων. Θεωρούν ότι η καλλιέργεια της φιλαναγνωσίας οφείλει να σέβεται την ιδιαιτερότητα της μικρής ηλικίας. Στο σημείο αυτό, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε, ίσως, και το ρόλο, που καλείται να διαδραματίσει ο εκπαιδευτικός, ως διαμεσολαβητής του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, συστήνοντας, ίσως, κείμενα του συγγραφέα - τα οποία θα ανταποκρίνονται περισσότερο στην πνευματική ωριμότητα αλλά και εμπειρία των μαθητών του/της. Σύμφωνα με τον Δημαρά,[9] ο κόσμος του Νίκου Καζαντζάκη «*...είναι καμωμένος από τα πιο ετερόκλητα υλικά: από τον πιο πρωτόγονο μυστικισμό ως τις πιο εξελιγμένες ρεαλιστικές εκδηλώσεις*». Ως εκ τούτου, είναι, ίσως, δύσκολο να γίνει άμεσα προσπελάσιμο το έργο του, χωρίς να έχει προηγηθεί μια εκτενής εισαγωγή, για τους ποικίλους κοινωνικούς, πολιτικούς, ιστορικούς και φιλοσοφικούς άξονες, πάνω

[8] Μασκαλέρης, 1997: 27-29
[9] Δημαράς, 2000: 575

στους οποίους έχει παραχθεί το έργο και έχει διαμορφωθεί η οπτική του συγγραφέα.

(ι) Σε συνέχεια του παραπάνω ερωτήματος, σχετικά με τους λόγους για τους οποίους θα συνιστούσαν τα συγκεκριμένα τα βιβλία, η πλειοψηφία των εκπ/κών (15/20) απήντησε ότι τα δυο πρώτα βιβλία, «Αναφορά στον Γκρέκο», «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά», προκαλούν τη σκέψη και προβάλλουν μια αντισυμβατική θεώρηση της ζωής και της ύπαρξης, του κόσμου και της ιστορίας. Εμπνέουν, συγκινούν, προβληματίζουν και δεν είναι ιδιαιτέρως στρυφνά, ώστε να αποτρέψουν από περαιτέρω γνωριμία μαζί του. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο «Αναφορά στον Γκρέκο» ως μια επιτομή της σκέψης και φιλοσοφίας του Νίκου Καζαντζάκη αλλά και του όλου βίου του. Πέντε εκπαιδευτικοί, εκτός των παραπάνω, αναφέρουν και τα «Ταξιδιωτικά», επειδή μαγεύουν τον αναγνώστη, αλλά και διότι προκρίνουν τον ενάρετο τρόπο του αληθινού περιηγητή, αυτού που κατανοεί, χωρίς να επικρίνει. Στα ταξιδιωτικά κείμενα του Νίκου Καζαντζάκη είναι εμφανέστατος ο ανθρωπισμός του, το πάθος του για τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του και τις ιδιαιτερότητες, που τον συνθέτουν. Τα ταξίδια του είναι βίωμα και εναγώνια προσπάθεια, για να κατανοηθεί ο άνθρωπος. Στα έργα του αυτά δεν παραλείπει να κάνει αναφορές και στην ελληνική φύση και τους απλούς ανθρώπους της π.χ. *«όλη η Κρήτη ανασκώθηκε στο νου μου»* (Ταξιδεύοντας, Ισπανία, 1966: 84).

(κ) Στο ερώτημα σχετικά με το πως συνδέεται αυτή η αποσπασματικότητα με τη φιλαναγνωσία και την προσπάθεια δημιουργίας μιας νέας γενιάς αναγνωστών, οι περισσότεροι εκπ/κοί (15/20) φαίνεται να έχουν την άποψη ότι η αποσπασματικότητα εξυπηρετεί τη γνωριμία με το έργο διαφόρων λογοτεχνών και την εξοικείωση με ποικίλα λογοτεχνικά ρεύματα, ενώ βοηθά τους μαθητές να αναπτύξουν τις ικανότητες τους στην πρόσληψη της λογοτεχνίας. Ωστόσο, δεν προωθεί τη φιλαναγνωσία. Αυτό θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με: (1) την ανάθεση στους μαθητές ανάγνωσης ολόκληρων λογοτεχνικών έργων, στο σπίτι, και την παρουσίαση τους, στην τάξη π.χ. κατά τη διάρκεια του πρώτου τετράμηνου, την ανάγνωση ολόκληρου βιβλίου, κατά την περίοδο των διακοπών και την εκπόνηση εργασίας, (2)την ανάθεση ένα-δυο βιβλίων, ανά τετράμηνο, σε κάθε μαθητή να διαβάσει, στον ελεύθερό του χρόνο, μαζί με μια τράπεζα βοηθητικών ερωτήσεων. Μετά το πέρας της διορίας ο εκπ/κός θα μπορούσε θα οργανώσει μια συνεδρία, στην οποία οι μαθητές θα συζητούν την αναγνωστική τους εμπειρία από τα εκάστοτε βιβλία αλλά και τους ατομικούς, ιδιαίτερους προβληματισμούς, που αυτά τους προκάλεσαν. Η ενεργός συμμετοχή του μαθητή θα πριμοδοτεί και το βαθμό του στο τετράμηνο, (3) την επιλογή ενός βιβλίου από τον κάθε μαθητή, που θα ήθελε να διαβάσει, κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς και να το παρουσιάσει στην τάξη, πριν το τέλος της, (4) συγκρότηση μικρών ομάδων ανάγνωσης, που θα διαβάζουν το ίδιο βιβλίο, στο πλαίσιο των οποίων θα ενισχυόταν το αίσθημα της ομαδικής εργασίας, (5) οργάνωση ημέρας ανάγνωσης ή φιλολογικού απογεύματος/λογοτεχνικού εργαστήριου, εκθέσεων βιβλίων καθώς και εκδρομών με θέμα κάποιο συγγραφέα.

(λ) Οι προτάσεις σχεδόν όλων των εκπ/κών σχετικά με το τι θα βοηθούσε στην καλύτερη πρόσληψη του έργου του Νίκου Καζαντζάκη από τους μαθητές/τριες ήταν (1) να έρχονται οι μαθητές σε επαφή με όσο γίνεται περισσότερα κείμενα, (2) να αυξηθούν οι ώρες διδασκαλίας της λογοτεχνίας ή, σε συνδυασμό με σχέδια εργασίας (project), να προωθηθούν δράσεις ενίσχυσης της φιλαναγνωσίας (λογοτεχνικό εργαστήριο, παρουσιάσεις έργων μεγάλων λογοτεχνών, διοργάνωση έκθεσης παιδικού-εφηβικού βιβλίου από τους μαθητές). Επίσης πρότειναν να έρθουν σε επαφή οι μαθητές με τη μεταφορά του έργου του συγγραφέα στον κινηματογράφο, την τηλεόραση και το θέατρο. Σχεδόν οι μισοί (9/20) πρότειναν τη λήψη συνεντεύξεων/ντοκιμαντέρ, με θέμα το έργο του Νίκου Καζαντζάκη καθώς και την αξιοποίηση παράλληλων κειμένων, προκειμένου να γίνει καλύτερα αντιληπτή η εποχή του, η νεωτερικότητά του καθώς και οι επιρροές, που δέχτηκε.

(μ) Τέλος αναφορικά με το ερώτημα ποιες διδακτικές προτάσεις/σενάρια διδασκαλίας θα έκαναν οι εκπαιδευτικοί -με τη συμμετοχή των μαθητών σε ομάδες ανάγνωσης- επί του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, οι περισσότεροι εστίασαν στη δραματοποίηση σκηνών του έργου, στην επιλογή σκηνών του έργου και ανάθεση στους μαθητές να τις «ξαναγυρίσουν», δίνοντας μια άλλη κατεύθυνση στην πλοκή, στον εντοπισμό των θεματικών κέντρων του έργου του Νίκου Καζαντζάκη και στην καταγραφή των βασικών ιδεών του, με

στόχο τη σκιαγράφηση του ιδεολογικού προφίλ του και, τέλος, στη λήψη συνέντευξης από το συγγραφέα.

4. Συμπεράσματα Έρευνας

Καταλήγοντας και με βάση τις απόψεις των εκπαιδευτικών, που έλαβαν μέρος στην έρευνά μας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το έργο του Νίκου Καζαντζάκη συνεχίζει να συγκινεί και να εμπνέει τόσο τους εκπαιδευτικούς όσο και τους μαθητές. Θα αποτολμούσαμε να πούμε ότι ανήκει στους κλασικούς της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ο οποίος με το έργο του καταπιάνεται με κύρια ερωτήματα της ανθρώπινης ύπαρξης - σε μια περίοδο κρίσης και αναθεώρησης υλικών, ηθικών και πνευματικών αξιών, που φαίνεται να υφίσταται και στις μέρες μας- στα οποία όλοι μαθητές και εκπαιδευτικοί οφείλουμε να σταθούμε με κριτική ματιά. Αν και το έργο του διέπεται από γλωσσικές ιδιοτυπίες, δεν φαίνεται αυτό να αποτελεί εμπόδιο στην προσέγγιση και απόλαυσή του. Αν και τα θεμελιακά ζητήματα, που πραγματεύεται, απαιτούν διανοητικό και γνωστικό οπλισμό, οι μαθητές γοητεύονται από την αφηγηματική του δεινότητα και το αξιακό του υπόβαθρο και προβληματίζονται παραγωγικά από τα φιλοσοφικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, που θίγονται στο έργο του καθώς και τον ανθρωποκεντρικό του χαρακτήρα. Το ζητούμενο θα είναι οι μαθητές, βιώνοντας την αναγνωστική απόλαυση και την ενασχόληση με τις ποικίλες πτυχές του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, να συνεχίσουν να ενδιαφέρονται για τη λογοτεχνία, να διαμορφώσουν σταδιακά κριτική στάση και άποψη για το έργο του και την εποχή του, να θελήσουν να απολαύσουν και άλλα βιβλία του συγγραφέα και να εξελιχθούν τόσο ως αναγνώστες όσο και ως άνθρωποι προς το καλύτερο.

Βιβλιογραφία

Αθανασοπούλου, Αφροδίτη (2008). Ιχνηλατώντας το πεδίο της Λογοτεχνίας. Παρατηρήσεις για τη θεωρία και τη διδακτική της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. περιοδ. Ήριννα τχ. 2, σσ. 32-41

Αλεξίου, Στυλιανός (1997). *Θυμούμαι το Νίκο Καζαντζάκη. Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 02.11.1997*

Appleyard, J. A. (1991). *Becoming a Reader, The experience of Fiction from Childlhood to Adulthood,* New York, Cambridge University Press

Δημαράς, Κ. Θ. (2000), Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα

Καψωμένος, Ερατοσθένης (1998). Αφηγηματικές Τεχνικές στα Μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη στο *Νίκος Καζαντζάκης. Σαράντα Χρόνια από το Θάνατο του,* Πρακτικά, επιμέλεια Ν. Μουτζούρης, Χανιά

Μαθιουδάκης, Νίκος (2014). Η γλωσσική ποιητική ταυτότητα του Καβάφη και του Καζαντζάκη: μια συγκριτική μελέτη στο. *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204- 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία:* Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014: πρακτικά. Επιμέλεια Κωνσταντίνος Α. Δημάδης τ. 3, σ. 319-341

Μασκαλέρης, Θανάσης (1997). Ο Καζαντζάκης πέρα από σύνορα, *Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 02.11.1997*

Χρύσα Ταμίσογλου

Αναζητώντας τον Καζαντζάκη στα ανατολικά της Ευρώπης

1. Εισαγωγή

Ο συγγραφέας, δημοσιογράφος, στοχαστής, ποιητής, λογοτέχνης, μουσικός και φιλόσοφος Νίκος Καζαντζάκης αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στα ταξίδια, τα οποία θεωρούσε ότι τον έτρεφαν πνευματικά, αφού, όπως αναφέρει, αυτά και η δημιουργία στάθηκαν οι δύο μεγάλες απολαύσεις της ζωής του. Όπως αναφέρουν μελετητές του, το εκάστοτε ταξίδι είναι μια διαδικασία αυτογνωσίας, παραμέλησης τού εγωισμού και μύησης σε μια οικουμενική προσέγγιση της ανθρώπινης ύπαρξης και δημιουργίας.

Στη διάρκεια της ζωής του, ταξίδεψε πολλές φορές στην Κεντρική Ευρώπη και ανατολικά της, στα εδάφη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (το 1925, το 1927 και το 1928-29), ενώ άσκησε και πολιτειακά καθήκοντα, φέροντας σε πέρας τον επαναπατρισμό των Ελλήνων, που είχαν εγκλωβιστεί στον Καύκασο. Οι εμπειρίες από αυτά τα ταξίδια του αποτυπώνονται στα ταξιδιωτικά του συγγράμματα, όπου αναδεικνύεται η επίδραση, που άσκησε η Ανατολική Ευρώπη στην προσωπικότητά του και στο έργο του.

Και αν θεωρηθεί ότι η περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης σημάδεψε το Νίκο Καζαντζάκη, πόσο η περιοχή αυτή έχει σημαδευτεί από αυτόν; Η παρούσα εισήγηση εστιάζει στην αναζήτηση της θέσης του έργου του Καζαντζάκη στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Διερευνά κατά πόσο και πώς αξιοποιείται η συγγραφική παρακαταθήκη, την οποία μας άφησε, στις συγκεκριμένες περιοχές. Επιπλέον, με αφορμή το Έτος Καζαντζάκη, ζητά να σκιαγραφήσει πώς το αφιερωματικό έτος επηρέασε τη διάχυση του έργου του.

Τα στοιχεία, τα οποία παρουσιάζονται παρακάτω, απορρέουν από τον απολογισμό του εκπαιδευτικού έργου των αποσπασμένων εκπαιδευτικών από την Ελλάδα στις χώρες των εν λόγω περιοχών και αποτελούν μια σύντομη επισκόπηση των δράσεων/ενασχολήσεων των Πανεπιστημιακών Εδρών, στις οποίες διδάσκεται η ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στις δράσεις, οι οποίες υλοποιήθηκαν, κατά το Έτος Καζαντζάκη. Οι παρακάτω αναφορές βασίζονται στην ενασχόληση με τα έργα του συγγραφέα στην ελληνική γλώσσα.

Σημαντικό σημείο της εισήγησης αποτελεί το τελευταίο μέρος της, στο οποίο συνεκτιμούνται οι προσωπικές εμπειρίες της γράφουσας και των αποσπασμένων εκπαιδευτικών, και κατατίθενται μία σειρά από διαπιστώσεις και προτάσεις για την περαιτέρω αξιοποίηση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη.

Ενδεχομένως, τα όσα παρουσιάζονται στη συνέχεια να μην εμπίπτουν στο αυστηρό πλαίσιο μιας επιστημονικής εισήγησης, με τη σχετική βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Εντούτοις, αποτελούν εμπειρικό/βιωματικό υλικό, το οποίο προσπαθεί να αποδώσει σύντομα αλλά με τη μεγαλύτερη πιστότητα την πραγματική καθημερινή εικόνα για την απήχηση του έργου του μεγάλου διανοητή.

2. Η απήχηση του έργου του

Μελετώντας τους απολογισμούς του εκπαιδευτικού έργου των αποσπασμένων εκπαιδευτικών, το έργο του Νίκου Καζαντζάκη εξακολουθεί να ασκεί επίδραση και να αποτελεί αδιαμφισβήτητο κομμάτι του προγράμματος σπουδών των Πανεπιστημιακών Εδρών Νεοελληνικών Σπουδών και μελέτης της Ελληνικής Γλώσσας και Πολιτισμού.

Ιδιαίτερα σημαντικό θεωρείται το λογοτεχνικό του έργο. Η διδασκαλία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας αποτελεί το βασικό κορμό των σπουδών της Νεοελληνικής Γλώσσας, ανεξάρτητα από τη χώρα αναφοράς. Στο πλαίσιο αυτό, ο Καζαντζάκης μελετάται ως πρωτοπόρος λογοτέχνης, το έργο του οποίου σημάδεψε την ελληνική αλλά και την παγκόσμια διανόηση. Με αφετηρία τη μελέτη αποσπασμάτων των έργων του

αλλά και ολοκληρωμένων λογοτεχνικών κειμένων του, οι φοιτητές/τριες προσεγγίζουν το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εκάστοτε εποχής, αλλά έρχονται και σε επαφή με τους στοχασμούς και τα βαθύτερα νοήματα, τα οποία αποπνέουν τα έργα του.

Ανάλογα με την κατεύθυνση και τον Τομέα σπουδών, ο Καζαντζάκης αντιμετωπίζεται ως στοχαστής, θεωρητικός φιλοσοφικών αναζητήσεων και ως μεταφραστής. Τα ταξιδιωτικά του αποτελούν πηγή για πολιτικές και κοινωνικές προσεγγίσεις στο πολιτειακό παρελθόν της εκάστοτε χώρας (κυρίως της πρώην Σοβιετικής Ένωσης).

Η ενασχόληση με το θεατρικό και το ποιητικό του έργο δεν φαίνεται να είναι διαρκής και συστηματική. Σε ανώτερο επίπεδο σπουδών (μεταπτυχιακές σπουδές), σημειώνεται ενασχόληση με τις παραπάνω κατηγορίες. Παρόλα αυτά, τα πεζογραφήματά του φαίνεται να ασκούν περισσότερη γοητεία. Εάν αναλογιστεί κανείς ότι η πλειοψηφία των φοιτώντων στα παραπάνω τμήματα διδάσκονται την ελληνική ως ξένη γλώσσα, μπορεί να ερμηνεύσει την προτίμηση στα πεζά λογοτεχνήματά του.

Από τα τελευταία, διαγράφεται μια έντονη προτίμηση για ενασχόληση με το έργο του Καζαντζάκη «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά». Από την επαφή μας με το διδακτικό προσωπικό των Πανεπιστημιακών μονάδων αλλά και με τους σπουδαστές, διαπιστώσαμε πως ο Καζαντζάκης ταυτίζεται, κατά συντριπτική πλειοψηφία, με το συγκεκριμένο έργο. Με άλλα λόγια, είναι, κατά κύριο λόγο, γνωστός ως συγγραφέας του συγκεκριμένου έργου. Η σύνδεση αυτή οφείλεται, κατά ένα μεγάλο μέρος, εάν όχι αποκλειστικά, στην απήχηση της ταινίας «Αλέξης Ζορμπάς» του Μιχάλη Κακογιάννη (1964) και κυρίως στο ορχηστρικό κομμάτι «Ο χορός του Ζορμπά» του Μίκη Θεοδωράκη καθώς και στη χορογραφία του Γεωργίου Προβιά, γνωστή σε όλους ως «συρτάκι». Μέσω αυτής της οδού, ο Καζαντζάκης συνδέεται με την Ελλάδα και αναδεικνύεται το έργο του ως παγκόσμιο, διαχρονικό και δημοφιλές.

Δεν είναι λίγες οι φορές που το συγκεκριμένο μουσικό θέμα και ο χορός αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των εκδηλώσεων, που διοργανώνονται για την ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό είτε για την προσέγγιση συμμετεχόντων είτε και για τη σύνδεση με την εκάστοτε θεματική. Υπό το πρίσμα αυτό, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο Καζαντζάκης και το έργο του ταυτίζονται με την Ελλάδα, τον πολιτισμό της και το πνεύμα της. Ανάλογη ταύτιση παρατηρήθηκε και στις τοπικές ελληνικές κοινότητες, οι οποίες δεν παραλείπουν να αναφερθούν/παρουσιάσουν το εν λόγω μουσικοχορευτικό θέμα, σε κάθε εθνική επέτειο και εκδήλωση, το οποίο γίνεται αποδεκτό, με ιδιαίτερο ενθουσιασμό από το εκάστοτε ακροατήριο.

Μελέτη του έργου του Καζαντζάκη υφίσταται και στη μητρική γλώσσα της χώρας αναφοράς. Προκειμένου να κατανοηθεί πλήρως το έργο του και να αποτιμηθεί η αξία του, παρατηρείται μελέτη των μεταφράσεων του Καζαντζάκη στην επίσημη γλώσσα της εκάστοτε χώρας, με αναφορές και προσθήκες στην ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό. Ο μεγάλος αριθμός των γλωσσών, στις οποίες έχει μεταφραστεί το έργο του συγγραφέα, εντείνει τη μελέτη της προσωπικότητάς του και των δημιουργημάτων του. Η προσέγγιση στην επίσημη γλώσσα καθιστά το έργο πιο προσιτό και προσβάσιμο από τους φοιτητές/τριες αλλά και το ευρύτερο κοινό.

Εν κατακλείδι, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το έργο του Καζαντζάκη εξακολουθεί να ασκεί επίδραση και να καθίσταται σημείο αναφοράς για την ελληνική διανόηση αλλά και για τη μύηση στην ελληνική λογοτεχνία και τον πολιτισμό.

3. "2017 - Έτος Καζαντζάκη"

Η ανακοίνωση του έτους 2017 ως «Έτους Νίκου Καζαντζάκη» από το Ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού αποτέλεσε το έναυσμα για την πιο πολύπλευρη και διευρυμένη ενασχόληση των Πανεπιστημιακών Τμημάτων και του Διδακτικού τους Προσωπικού με τον Καζαντζάκη και το έργο του.

Κατά τη διάρκειά του, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από δράσεις και δραστηριότητες σε όλες τις χώρες, με στόχο την προσέγγιση, την ανάδειξη και την ανασκόπηση του έργου του τόσο σε τοπικό, σε ελληνικό όσο

και σε παγκόσμιο επίπεδο.
Οι δράσεις αυτές είχαν ως στόχο την εμπεριστατωμένη ενασχόληση με τον ίδιο τον Καζαντζάκη ως ταξιδευτή, λογοτέχνη, κριτικό, θεατρικό συγγραφέα, ποιητή, στοχαστή και πάνω απ' όλα ως Έλληνα.

Οι «Ημέρες Καζαντζάκη» (φωτ. 1) ήταν μια δράση, η οποία περιλάμβανε ποικίλες δραστηριότητες σε διάφορες θεματικές:
• Διαλέξεις και Ομιλίες για τον Καζαντζάκη ως προσωπικότητα και ως άνθρωπο των γραμμάτων. Ιδιαίτερη ήταν η συμβολή στη θεματική αυτή και της επίσκεψης του Προέδρου της Διεθούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη κ. Γεώργιου Στασινάκη, ο οποίος έδωσε σειρά διαλέξεων, σε κάποιες από τις χώρες, αποκαλύπτοντας άγνωστες πτυχές του έργου του (φωτ. 2).

• Απαγγελία αποφθεγμάτων/αποσπασμάτων από τα έργα του στην ελληνική γλώσσα, με ταυτόχρονο σχολιασμό και εμβάθυνση στην επίσημη γλώσσα και στην ελληνική.

• Θεατρικές παραστάσεις (φωτ. 3), βασισμένες σε λογοτεχνικό κείμενο του Καζαντζάκη καθώς και θεατρικά αναλόγια, με αποσπάσματα ποικίλων έργων. Στο ίδιο πλαίσιο διοργανώθηκαν και θεατρικοί διαγωνισμοί.

• Διαγωνισμοί καλλιγραφίας αποσπασμάτων έργων του Καζαντζάκη, σε εκπαιδευτικό πλαίσιο, στο οποίο η καλλιγραφία αποτελεί βασικό πεδίο άσκησης των σπουδαστών.

Προγραμματίστηκαν και μια σειρά εκδηλώσεων με την παρακάτω θεματολογία:
• Προβολή ταινιών, βασισμένων είτε στον ίδιο το συγγραφέα είτε στο έργο του (φωτ. 4).

• Προβολή ντοκιμαντέρ.

• Εκθέσεις των έργων του, μεταφράσεις στην εθνική γλώσσα και στην ελληνική.

• Διαγωνισμοί μετάφρασης αποσπασμάτων στην εθνική γλώσσα, κυρίως για έργα τα οποία δεν έχουν μεταφραστεί στην εθνική γλώσσα ή μετάφραση στην εθνική γλώσσα, στην οποία δεν υφίσταται κανένα μεταφρασμένο έργο.

• Συγκρίσεις μεταφράσεων και σχολιασμό αυτών: αφορά σε έργα, τα οποία μεταφράστηκαν στην εθνική γλώσσα από διάφορους μεταφραστές και τέθηκαν σε συγκριτικό πλαίσιο.

• Εκτενές αφιέρωμα στον περιοδικό τύπο για το έργο του Καζαντζάκη.

Επιπλέον, το «Έτος Καζαντζάκη» αποτέλεσε το έναυσμα για:
• Τον υποτιτλισμό κινηματογραφικών ταινιών από την εθνική γλώσσα στην ελληνική και αντίστροφα, με σκοπό αφενός την εξάσκηση στην ελληνική γλώσσα και αφετέρου τη διάχυση τους στο ευρύτερο κοινό.

• Την ένταξη του Καζαντζάκη και του έργου του σε Συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε από μαθητές για μαθητές, με στόχο την προσέλκυση του νεότερου αναγνωστικού κοινού και την εισαγωγή στο πολύπλευρο έργο του.

• Την αναζήτηση και τον εντοπισμό μεταφράσεων/αντιτύπων των έργων του Καζαντζάκη σε γλώσσες για τις οποίες δεν ήταν γνωστό ότι είχε μεταφραστεί.

Οι παραπάνω εκδηλώσεις σηματοδοτούν τα διάφορα επίπεδα και πεδία, μέσω των οποίων αξιοποιήθηκε και διαχύθηκε το έργο του Νίκου Καζαντζάκη: τη λογοτεχνία, τη θεατρική και κινηματογραφική παιδεία, τη γλωσσική καλλιέργεια, την καλλιέργεια δεξιοτήτων, τη μεταφρασεολογία και συγκριτική μετάφραση, τη δημοσιογραφία. Ταυτόχρονα, αναδεικνύουν πλευρές ενασχόλησης με το έργο του, οι οποίες, στο πλαίσιο

ενός εκπαιδευτικού συστήματος, μπορεί να μην καθίστανται ιδιαίτερα γνωστές, αλλά δηλώνουν την ενσωμάτωση του έργου του στο εκάστοτε κοινωνικό και εκπαιδευτικό γίγνεσθαι.

4. Συμπεράσματα - Προτάσεις

Από την παραπάνω σύντομη παρουσίαση συνάγεται το συμπέρασμα ότι η ιχνηλάτηση του έργου του Καζαντζάκη στην Ανατολική Ευρώπη αποφέρει σημαντικούς καρπούς. Παραμένει ένα σημείο επιστημονικής και γλωσσικής ενασχόλησης, με ποικίλες εκφάνσεις και επίπεδα.

Οι εκπαιδευτικοί και οι διδάσκοντες στις πανεπιστημιακές μονάδες επιδεικνύουν αμείωτο ενδιαφέρον για τον Καζαντζάκη τόσο για την πνευματική προσωπικότητά του, η οποία αντανακλά το ελληνικό και παγκόσμιο πνεύμα, όσο και για το έργο του, ανεξάρτητα της γνωσιακής και επιστημονικής περιοχής του. Δίνεται, έτσι, η δυνατότητα στους νέους επιστήμονες και μελετητές του ελληνικού πολιτισμού και κόσμου να έρθουν σε επαφή με το μεγαλείο του, να το εκτιμήσουν και να το οικειοποιηθούν στο εύρος και στο βάθος, που κάθε φορά κρίνεται εφικτό και απαραίτητο.

Οι τρόποι αξιοποίησης αποδεικνύονται πολλαπλοί και συνδέονται άμεσα με τις γνώσεις, το ζήλο αλλά και το κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσεται η εκάστοτε αναφορά/ενασχόληση. Σαφώς και δεν εξαντλείται η διάχυση του έργου του Καζαντζάκη στις παραπάνω δράσεις. Αποτελεί ζητούμενο το πόσο πολυσχιδές είναι το έργο του και, κατά συνέπεια, η αξιοποίησή του.

Αναδεικνύεται ο διεθνής χαρακτήρας των δημιουργιών του και η διαχρονική τους αξία. Το γεγονός ότι βρίσκει απήχηση σε διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα καθώς και μέσα υπό το πρίσμα διαφορετικών επιστημονικών πεδίων υπογραμμίζει το πόσο υπέρ- εθνικός, υπέρ-κρατικός και υπέρ-κοινωνικός καθίσταται ακόμα και στις μέρες μας ο Νίκος Καζαντζάκης. Αναφύονται όμως τα ερωτήματα:

• Αδιαμφισβήτητα, το έτος Καζαντζάκη σηματοδότησε την έντονη ενασχόληση με το έργο του. Η έντονη ενασχόληση θα πρέπει να συνδέεται αποκλειστικά με ένα αφιερωματικό έργο;

• Πώς θα μπορούσε να αξιοποιηθεί όλη αυτή η δραστηριότητα;

• Τι προεκτάσεις θα μπορούσαν να δοθούν;

Λαμβάνοντας υπόψη μας τις εκτιμήσεις, τις προτάσεις και τις εμπειρίες των εμπλεκομένων στις παραπάνω δράσεις, προκειμένου να παρέχουμε απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, παραθέτουμε τα ακόλουθα:

Η πολυεπίπεδη δράση, η οποία αναπτύσσεται γύρω από το Νίκο Καζαντζάκη, στις χώρες του εξωτερικού (και όχι μόνο), θα πρέπει να αποτελέσει το αντικείμενο μιας λεπτομερούς καταγραφής, σε συνδυασμό με την τήρηση ενός λειτουργικού και δυναμικού αρχείου δράσεων για το συγγραφέα. Στη συνέχεια, η εν λόγω καταγραφή θα μπορούσε να δημοσιοποιηθεί και να διαχυθεί προς πολλαπλές κατευθύνσεις και ενδιαφερόμενους, προκειμένου να αποτελέσει τεκμήριο της απήχησης του έργου του αλλά και πηγή έμπνευσης και διεύρυνσης.

Μια μελέτη, η οποία θα επικεντρωνόταν στη συσχέτιση των εκάστοτε δράσεων, οι οποίες αφορούν στο έργο του Καζαντζάκη, με τις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες αποτελούν το λίκνο τους, θα απέφερε σημαντικές διαπιστώσεις για τη διάχυση και την απήχηση του έργου του.

Η δημιουργία σχεδίων εργασίας, διδακτικών σεναρίων και η προβολή καλών εφαρμοσμένων εκπαιδευτικών πρακτικών για ενδιαφερόμενους, οι οποίοι δεν είναι εξοικειωμένοι στο μέγιστο βαθμό με την ελληνική γλώσσα, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα άλλο πεδίο αξιοποίησης. Στην γκάμα των παραπάνω θα μπορούσαν να ενταχθούν και σχετικά διδακτικά εργαλεία είτε σε συμβατική είτε σε ηλεκτρονική μορφή, τα οποία θα μυούν τον ενδιαφερόμενο στο έργο και στην προσωπικότητα του Κρητικού διανοούμενου.

Συναφής με αυτό θα ήταν η δημιουργία ενός εκπαιδευτικού/διδακτικού δικτύου, με βάση το έργο του Καζαντζάκη, με επίκεντρο τόσο το εξωτερικό όσο και το εσωτερικό, προκειμένου να υπάρξει ώσμωση και ανταλλαγή απόψεων, πρακτικών και αξιόλογων ιδεών. Η παρακίνηση για δημιουργία νέων προτάσεων για δράσεις και εκδηλώσεις από σχετικούς φορείς θα εμπλούτιζε το παραπάνω δίκτυο και, πιθανώς, θα μπορούσε να επιδείξει αξιοθαύμαστα αποτελέσματα.

«Φτάσε όπου δεν μπορείς!» παροτρύνει ο παππούς το μικρό Καζαντζάκη, στον πρόλογο του βιβλίου του «Αναφορά στον Γκρέκο». Τελικά, ο Καζαντζάκης τα κατάφερε... Έφτασε στην Ανατολική Ευρώπη. Τον αναζητήσαμε και τον βρήκαμε εκεί... καλά στεριωμένο.

Σημείωση: Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στους αποσπασμένους εκπαιδευτικούς, που υπηρετούν στις παραπάνω χώρες και, με την άοκνη προσπάθειά τους, το μεράκι και το ζήλο τους, μεταλαμπαδεύουν το ελληνικό πνεύμα.

φωτ. 1
Αφίσα Μαριούπολη

φωτ. 2
Ομιλία κ. Στασινάκη

φωτ. 3
Θεατρική παράσταση

φωτ. 4
Αφίσα Αρμενία

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 3

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΩΝ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΕ ΞΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ

Ευθαλία Παπαδάκη

Ευθαλία Παπαδάκη

Η "δημιουργική ανταπόκριση" μιας τάξης Δημιουργικής Γραφής στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη στην ομώνυμη έδρα του Πολιτειακού Πανεπιστημίου του Σαν Φρανσίσκο (SFSU)

1.1 Εισαγωγή

Η ανακοίνωση αφορά στη «δημιουργική ανταπόκριση», δηλαδή στην παραγωγή πρωτότυπων λογοτεχνικών κειμένων, των είκοσι φοιτητών, που παρακολούθησαν το σεμινάριο για το έργο του Νίκου Καζαντζάκη (MGS CW 426), που δίδαξα, στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Σαν Φρανσίσκο, κατά το χειμερινό εξάμηνο του 2007. Ήταν προϊόν συνεργασίας της έδρας Καζαντζάκη του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών και του Τμήματος Δημιουργικής Γραφής, που διηύθυναν αντίστοιχα οι καθηγητές Μάρθα Κληρονόμου και Steven Dickison.

Το Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών υπάγεται, διοικητικά, στο κολλέγιο των Ελεύθερων και Δημιουργικών Σπουδών και ασχολείται με τη διδασκαλία και τη μελέτη της νέας ελληνικής γλώσσας, της λογοτεχνίας, της ιστορίας και της κουλτούρας, σε σχέση και με το Βυζάντιο και τον ελληνιστικό κόσμο. Η έδρα «Νίκος Καζαντζάκης» δημιουργήθηκε το 1983, με σκοπό να ενισχύσει τις ακαδημαϊκές και πολιτιστικές δραστηριότητες του Κέντρου. Είναι η δεύτερη έδρα, αφιερωμένη σε έναν Έλληνα λογοτέχνη, που ιδρύθηκε στις ΗΠΑ, μετά την έδρα Σεφέρη στο Harvard. Συγκροτήθηκε με την πρωτοβουλία του πρόσφατα εκλιπόντος καθηγητή της συγκριτικής Φιλολογίας, Θανάση Μασκαλέρη, και δωρεά του Άγγελου Τσοκόπουλου και μελών της τοπικής ελληνοαμερικάνικης κοινότητας. Η συλλογή αφιερώθηκε, σύμφωνα με την επιθυμία του κύριου δωρητή, στον πατέρα του, Κυριάκο Τσοκόπουλο και πήρε το όνομά του.

Οι φοιτητές, που παρακολούθησαν το σεμινάριο, ήταν Αμερικανοί αλλά με ποικίλες καταγωγές (ελληνική, μεξικάνικη, κολομβιανή, φιλιππινέζικη, κορεάτικη, κινέζικη, γερμανική, ιταλική κ.α.). Πρόκειται για τους Sarah Beth Bomba, Theodore Brenton, Anja Collins, Chris Evans, Anastasia Georgakis, George Griffith, Nia Hill, Ismini Ioannou, Ben Jameson, Simon Lam, Joanna Lupa, Aaron Ma, Chris McCarthy, Michael McCourt, Lucio Dean Medina, Alan Mopas, Marcella Ricci, Eva Spirakis, Victoria Vasquez και Flynn Witmeyer. Συμμετείχαν στο μάθημα, με ιδιαίτερη ζέση, και συνεισέφεραν ενδιαφέροντα και ποικίλα κείμενα υπό τύπον δοκιμίου, διηγήματος, ποιήματος, ταξιδιωτικού ημερολογίου, θεατρικού μονόπρακτου. Ορισμένοι, μάλιστα, δημιούργησαν χειροποίητα μικρά βιβλία, με εικαστικές παρεμβάσεις. Παραθέτω τα κύρια θέματα, που πραγματευτήκαμε, σε σχέση με τα συγκεκριμένα έργα του Καζαντζάκη, που εξετάσαμε, και τα οποία οι φοιτητές διάβασαν σε Αγγλικές μεταφράσεις, μια ενδεικτική περιγραφή των κειμένων, που παρήχθησαν, καθώς και κάποια αποσπάσματα.

1.2 Ο Ζορμπάς ως έκφραση ενός νεοέλληνα «υπερανθρώπου». Οι φιλοσοφικές επιρροές του Καζαντζάκη από τον Νίτσε

Αρκετοί από τους φοιτητές πρότειναν να μεταφέρουν τους χαρακτήρες στη σύγχρονη εποχή και να περιγράψουν επεισόδια, σχετικά με τις δυσκολίες, που θα είχαν να ανταποκριθούν στους γρήγορους ρυθμούς των αμερικανικών μεγαλουπόλεων, όπως η Νέα Υόρκη ή το Σαν Φρανσίσκο. Στιγμιότυπα από την προσπάθεια του Ζορμπά να επιβιώσει με τα κόλπα του. Προσαρμογή των χαρακτήρων για ένα σενάριο, όπου θα περιγράφεται η ζωή του Ζορμπά, πριν γνωρίσει το αφεντικό του αλλά και η κάθοδός του στον κάτω κόσμο, ένα ταξίδι σαν αυτό του Οδυσσέα, του Ορφέα ή της Θείας Κωμωδίας. Πιο συγκεκριμένα, ο **Michael McCourt** προτείνει μια συνέχεια του Ζορμπά, με την περιγραφή τής μετά θάνατον ζωής του, κατά την οποία συναντά μορφές από διαφορετικές θρησκείες και μυθολογίες. Ο **Chris McCarthy** ένα διήγημα, με πρωταγωνιστές τους φίλους του συγγραφέα και τον ίδιο να εκφράζουν διαδοχικά το Απολλώνιο και το Διονυσιακό πνεύμα, με τον τρόπο του Ζορμπά. Η **Marcella Ricci** προτίθεται να αναπτύξει το χαρακτήρα του αφηγητή, περιγράφοντας την εξέλιξή του, κυρίως, στα σημεία που ο Ζορμπάς δεν μπόρεσε να τον αλλάξει. Ο **Simon Lam** επιχειρεί να παρουσιάσει τον Ζορμπά ως τον νιτσεϊκό υπεράνθρωπο, σε ένα δοκίμιο, που περιγράφει τις σχέσεις του με τις γυναίκες. Ο **George Griffith** προτείνει ένα συγκριτικό δοκίμιο για την έννοια της ελευθερίας στον Ζορμπά και τον καπετάν Μιχάλη. Ο **Ben Jameson** γράφει ένα διήγημα σε διαλογική μορφή. Τα κύρια πρόσωπα είναι ο αφηγητής, συγκρατημένος στην επιδίωξη των στόχων του, ο φίλος του, που έχει μεγαλύτερη ροπή στη ζωή, και ένας νεαρός, που κατατάχτηκε πρόσφατα στον αμερικανικό στρατό και μετανιώνει για όσα έκανε στον πόλεμο. Θα πίνουν και θα αφηγούνται τις εμπειρίες τους και τις επιθυμίες τους, για τον έρωτα, τα λεφτά και την πνευματικότητα.

Η **Eva Spirakis** επινοεί μια θηλυκή ηρωίδα, την ελκυστική σερβιτόρα Ζορμπίνα, που επιδίδεται σε νυχτερινές αισθησιακές περιπέτειες.

[...] Ήταν όμορφη, χαρισματική χωρίς ταμπού και απολάμβανε τη ζωή στο έπακρο. Μερικές φορές οι πράξεις της κριτικάρονταν, αλλά εκείνη προτιμούσε να ζήσει μια ζωή μεγαλειώδη, που θα ερέθιζε τις αισθήσεις της, παρά μια ζωή μετριότητας. Οι φίλοι της ζούσαν μέσα απ' αυτήν, ακούγοντάς την να ξεδιπλώνει τις περιπέτειές της. Τη ζήλευαν, αναμφίβολα, γιατί χωρίς να κάνει προσπάθεια έμπαινε σ' ένα δωμάτιο και ακτινοβολούσε. Τα κεφάλια στρέφονταν προς το μέρος της, οι περιέργειες εξάπτονταν και οι γυναίκες την αγριοκοίταζαν. [...]

Η **Anastasia Georgakis** φιλοσοφεί πάνω σ' ένα απόσπασμα:

[...] «Όχι δεν είσαι λεύτερος είπε· το σκοινί όπου είσαι δεμένος είναι λίγο πιο μακρύ από τους άλλους ανθρώπους· αυτό είναι όλο. Του λόγου σου, αφεντικό, έχεις μακρύ σπάγγο, πας κι έρχεσαι, θαρρείς πως είσαι λεύτερος· μα το σπάγγο δεν τον κόβεις. Κι άμα δεν κόψεις το σπάγγο...»[1] *Ίσως είμαστε όλοι δεμένοι σ' ένα μακρύ σπάγγο, και πηγαινοερχόμαστε, πιστεύοντας σε μια ψευδαίσθηση ελευθερίας, που έχουμε δημιουργήσει.... Ο χαρακτήρας του Ζορμπά μας εμπνέει να βγούμε έξω από την προσωπική μας φούσκα, που έχει γίνει η ζωή μας, και να δούμε τριγύρω την απεραντοσύνη. Το μοναδικό του μήνυμα: ν' αδράξουμε τη στιγμή. [...] Ζούμε σε μια εποχή που η «ελευθερία» θεωρείται δεδομένη, η Αμερική είναι μια «ελεύθερη» χώρα, όμως, ως Αμερικανοί πολίτες και ως πολίτες του κόσμου είμαστε στ' αλήθεια «ελεύθεροι»; Μερικές φορές, νομίζω ότι κάποιος παρακολουθεί την κάθε μας κίνηση και, όσο απελευθερωμένοι κι αν θεωρούμε ότι είμαστε, βρισκόμαστε ακόμα σε έναν ελεγχόμενο χάρτη. Αναζητούμε την ελευθερία στο ταξίδι, μετακινούμενοι διαρκώς από σπίτια, από χώρες, από ανθρώπους. Όμως η πραγματική ελευθερία μπορεί να έρθει μόνο από μέσα μας. [...]*

Ιδιαίτερη εντύπωση έκανε η ελευθεριότητα της Μαντάμ Ορτάνς αλλά και η αινιγματική μορφή της χήρας, που ο συγγραφέας δεν μπορεί να ξεπεράσει. Ο ζωικός αισθησιασμός του Ζορμπά άλλους τους γοητεύει και άλλους τους απωθεί. Οι φεμινιστικές αντιλήψεις - των φοιτητριών κυρίως - έρχονται σε σύγκρουση με τις φαλλοκρατικές αντιλήψεις, που εκφράζει ο Ζορμπάς.

Η **Marcella Ricci** σχολιάζει τα λόγια, που γράφει ο Ζορμπάς στον αφηγητή από το δωμάτιο της Λόλας:

«Εγώ νομίζω πως άνθρωπος είναι αυτός που θέλει να 'ναι λεύτερος· η γυναίκα δε θέλει να 'ναι λεύτερη· είναι λοιπόν η γυναίκα άνθρωπος;»[2] *Είναι κατανοητό ότι τις γυναίκες τις θεωρούσαν κατώτερες εκείνη την εποχή και σε κείνη την κουλτούρα, ακόμα και οι Αμερικανοί είχαν μόλις επιτρέψει στις γυναίκες να ψηφίζουν, αλλά ο τρόπος, που τις εκμεταλλεύεται ο Ζορμπάς, ενώ στ' αλήθεια πιστεύει ότι τους κάνει εξυπηρέτηση, με το να τις κατακλύζει με ψεύτικη προσοχή, κάνει αυτό το μυθιστόρημα δύσκολο να το καταπιεί κανείς.*

Η **Anja Collins** του απευθύνεται ποιητικά:

Επιστολή στον Ζορμπά

Ω μυστηριώδη Ζορμπά
έσχατο ελεύθερο πνεύμα
ω εσύ αγροίκε
η αγάπη σου για την περιπέτεια
το αλάτι της ελληνικής θάλασσας
αναζωογονητικό για τα κόκαλά σου
παίζεις ωραίο σαντούρι

---

[1] Νίκου Καζαντζάκη, Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, έκτη έκδοση, εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1968, σ. 354.
[2] ό. π., σ. 187.

η κίνηση των ποδιών σου
άγρια και προκλητική.
μια έκρηξη συναισθήματος.
Χέρια που δούλεψαν σκληρά
Η απουσία ακροδάχτυλου
η δουλειά στα ορυχεία
ζωή: θάνατος
Να ετοιμάζεις κοτόσουπες
Προσφέροντας ελληνικές γεύσεις.

Ποιες είναι οι αξίες σου;
Ένας δάσκαλος
Ένα ανοιχτό πηγάδι
Απ' όπου οι άλλοι θα πιούν
Άστους να ζήσουν μέσα από σένα Ζορμπά!
Προσφέρεις σε όσους έχεις υπό την εξουσία σου ένα σφουγγάρι ζωής
Μια τραχιά απαρέσκεια για τις γυναίκες
Συμπόνια μόνο για τους ομοίους σου.
Ω γιατί, Ζορμπά,
πρέπει ν' αντιμάχεσαι τόσο τη ζωή;

Δείξε μας πού βρίσκεται το μεγαλείο σου.

Σε παρόμοιο κλίμα και η **Sarah Beth Bomba:**

Πρωτόγονο

επειδή τα χέρια μου τρέμουν και τα πλευρά μου δονούνται
επειδή τα πόδια μου τρεμουλιάζουν και τα δάχτυλα των ποδιών μου νεκρώνουν
επειδή το άγκιστρο του στόματος σου με γραπώνει κάθε φορά
επειδή ο ουρανός πεθαίνει σε ρόδινα στρώματα
επειδή τα οστά είναι συμπαγή και οι γέφυρες είναι δυνατές
επειδή τα ρολόγια δε σταματάνε ποτέ το τικ τακ
επειδή ο ήλιος συνεχίζει να δύει.
επειδή σ' ένα σκιερό δάσος υπάρχουνε ξερά κεράσια, ριγμένα στο έδαφος
επειδή οι φάλαινες τραγουδάνε η μια στην άλλη
και υπάρχουν στιγμές σ' αυτόν τον άδειο χώρο
επειδή ο χρόνος τελειώνει.

Ο **Aaron Ma** επινοεί μια πρόδρομη αφήγηση:
[...] Ο Ζορμπάς, όπως πολλά παιδιά της ηλικίας του, είχε σαν πρότυπο τον πατέρα του. Πατέρες, που ταξίδευαν τον κόσμο, πατεράδες, που δούλευαν σε λιγνιτωρυχεία, που προσεύχονταν στον Θεό για τη σωτηρία τους. Ακόμα και πατεράδες, που κυνηγούσαν χήρες. Κι ίσως εδώ είναι που σταματούν οι ομοιότητες. Ο πατέρας του Ζορμπά ήταν ένας δυνατός άντρας, που μπορούσε ν' αναποδογυρίσει μια αγελάδα, με μια κλωτσιά, και να πάει, όπου είχε δουλειά, παίρνοντας μαζί του την οικογένειά του. Σ' ένα ταξίδι τους, ένα ταξίδι στην επόμενη πόλη (ήταν ένας πολυτεχνίτης και μπορούσε να κάνει σχεδόν τα πάντα) μια ξαφνική κατολίσθηση προκάλεσε το θάνατο της γυναίκας του. Αφήνοντας τον Ζορμπά χωρίς μητέρα και τον πατέρα του να ορκίζεται ότι δε θα ξαναπαντρευτεί. Ήταν νομάδες, ταξίδευαν από τη μια πόλη στην άλλη, όπου είχε δουλειά, και, αν και ήτανε φτωχοί, κατάφερναν να επιβιώνουν λίγο καλύτερα από τους περισσότερους, λόγω του έμφυτου χαρίσματος του πατέρα, που κατάφερνε να πείσει αυτούς για τους οποίους δούλευε να τον πληρώνουν λίγο περισσότερο απ' όσο ήθελαν. Είχε έναν τρόπο να πείθει.

Όχι μόνο αυτό αλλά μένανε σε μέρη, που ήταν φτηνά. Ο πατέρας έμενε με χήρες, επειδή αισθανότανε ότι αυτός και μόνο αυτός μπορούσε να αναγνωρίσει την ίδια απώλεια και να τη διορθώσει με την παρουσία του. *Κι έτσι αρχίζει η ιστορία στην πόλη Αλεξάνδρεια με δύο χήρες [...]*
Η **Marcella Ricci** γράφει ένα εναλλακτικό τέλος στον Ζορμπά:
[...] Χαθήκανε μετά το 2ο παγκόσμιο πόλεμο. Στη Σερβία απέκτησε δύο παιδιά από μια νεαρή γυναίκα. Γίνεται αμπελουργός σε ένα κτήμα στο Perpignan. Εκεί έρχεται να τον δει το αφεντικό του και τον βρίσκει στο τελευταίο του παραμιλητό. Η Σέρβα τον έχει εγκαταλείψει για ένα νεότερο, πιο πλούσιο άντρα.
– Σκέφτηκα όλους τους ανθρώπους, που ήρθαν κι έφυγαν, αυτούς που είχαν σημασία και καμιά φορά αυτούς που δεν είχαν. Όμως, περισσότερο απ' όλους αφεντικό σκέφτηκα εσένα, τον μοναδικό, αληθινό, πιστό φίλο. Τώρα που βρίσκομαι εδώ κατάκοιτος και ξέρω πως δεν μπορώ να χορέψω ξανά αυτό δεν είναι το χειρότερο πράμα που αισθάνομαι. Αυτό που με βασανίζει, που πρέπει να σου μολογήσω τώρα είναι ότι μπορείς να ζήσεις τη ζωή σου όσο ανέμελα κι ελεύθερα θέλεις. Μπορείς να δεις τον κόσμο, ν' αγαπήσεις όσες γυναίκες λαχταράς ν' αγγίξεις, να κάνεις ό,τι σ' ευχαριστεί. Αλλά, όταν θα σαι στο νεκροκρέβατο, αναπολώντας όλη σου τη ζωή, θα θελες να χεις κάποιον που θα είχε επιλέξει να είναι εκεί μαζί σου. Όχι από φιλανθρωπία όπως οι Debiernes, όχι από αφοσίωση όπως εσύ, αλλά κάποιος που να σε αγαπάει τόσο γνήσια, που δε θα μπορούσε να σ' αφήσει μόνο σου τόσην ώρα, για να μπορείς να κάνεις τέτοιες σκέψεις. [...]
Ο **Chris McCarthy** γράφει μια περιπέτεια, που εξελίσσεται στην Τσάινα τάουν του Σαν Φρανσίσκο, με πρωταγωνιστές ένα ζωηρό νεαρό, που επιδίδεται σε ανέξοδα ζορμπαλίκια και τους τρεις συντηρητικότερους φίλους του.
Η **Anja Collins** επισημαίνει το θέμα της φιλαλληλίας τόσο στο Ζορμπά όσο και στον Καπετάν Μιχάλη.
[...] Αυτό οφείλεται στο ότι ανατράφηκε σε μια κοινωνία, όπου ο σεβασμός είναι πιο σημαντικός από την εξουσία και το χρήμα. [...]
Ο μεξικάνος **Lucio Medina** γράφει ένα 10λεπτο θεατρικό, στο οποίο μια αινιγματική γυναίκα, τιμωρός, με αναλογίες Αμαζόνας, τον φέρνει αντιμέτωπο με τις προκλητικές ρήσεις του και με βίαια επεισόδια της ζωής του και του ζητά να απολογηθεί. Στην πρώτη σκηνή, ο Ζορμπάς ξυπνάει νέος και φρέσκος στον ολάνθιστο ανοιξιάτικο Όλυμπο. Από μακριά ακούει ένα σαντούρι και πιάνει το χορό. Εμφανίζεται Εκείνη, που είναι «αυτή που δε θα θελε να είναι». Τον ρωτάει αν πιστεύει ακόμα ότι «τα εσωτερικά της γυναίκας είναι υπόνομος».
Ζορμπάς: (ο Ζ. ταράζεται για λίγο από το ερώτημα) Υπόνομος;[3]
Εκείνη: Γιατί αν «τα εσωτερικά της γυναίκας είναι υπόνομος» τότε κι εσύ ίσως δεν είσαι άντρας αλλά αρουραίος! (Γελά μ' ένα γέλιο απ' τα βάθη της καρδιάς της, δυνατό, που τραντάζει ολάκερο το βουνό.)
Ζορμπάς: (ο Ζ. τρομάζει. Τελικά αρχίζει να καταλαβαίνει. Μουρμουράει βαριανασαίνοντας). Είσαι αυτή που νομίζω ότι είσαι.
Στη δεύτερη σκηνή τον οδηγεί σ' ένα ταξίδι στο χιονισμένο Νοβοροσίσκ, στον Εύξεινο Πόντο. Εκεί, συναντά δυο παλιές του ερωμένες, τη Σοφίνκα και τη Νούσα, που του τραγουδούν, περιπαικτικά, τα λόγια του: «μόνο το κλεμμένο κρέας είναι νόστιμο», «τα τίμια ζευγαρώματα είναι ανούσια Ζορμπά»,[4] «μ'εκατό δραχμές αγοράζεις ένα μουλάρι, με δέκα μια γυναίκα». Γονατίζει μπροστά τους και τους φιλάει τα χέρια. Τέλος, απολογείται σ' Εκείνη:
«Όχι, θεά μου, τα εσωτερικά της γυναίκας είναι ένα μαγικό μέρος απ' όπου πηγάζει η ζωή. Τα σπλάχνα της γυναίκας δίνουν νόημα στην ύπαρξή μας». Στην τρίτη σκηνή η γυναίκα τον οδηγεί μ' ένα σαπιοκάραβο, σ' ένα νησί της Μεσογείου. Παρακολουθούν από μακριά ένα νεαρό Ζορμπά να σκοτώνει ένα Βούλγαρο παπά, την ώρα, που κοιμάται. Επιβιβάζονται στο καράβι τα 5 παιδιά του παπά, που κουβαλάνε τη στάχτη του. Γονατίζει μπροστά τους και τους ζητάει συγχώρεση. Στην τελευταία σκηνή, πηγαίνουν στην Κρήτη, όπου συναντάνε το αφεντικό. Εκείνος του ζητάει να απολογηθεί για τα παραπτώματά του, ώστε να μπορέσει να καθαρθεί. Όμως, ο Ζορμπάς δυσκολεύεται να σκεφθεί. Στο τέλος συμφιλιώνεται με όσους αδίκησε σ' ένα

[3] ό. π. σ. 127-8. Όταν ο αφηγητής ρωτάει τον Μιμηθό τι εννοεί με τη λέξη υπόνομος και κείνος του αποκρίνεται «κοιλιά μάνας» σχολιάζει. «Τρόμαξα. Μονάχα ένας Σαιξπήρος, συλλογίστηκα, θα μπορούσε, στις πιο δημιουργικές στιγμές του, να βρει μιαν τόσο ωμή ρεαλιστική έκφραση, που να ξεσκεπάζει όλο το βρωμερό μυστήριο της γέννας».
[4] ό. π., σ. 93

πλούσιο τραπέζι.
Ο **Chris Evans** παρωδεί τους χαρακτήρες, δημιουργώντας έναν οκτάχρονο με λογοτεχνικές αναζητήσεις, που παριστάνει τον Nicky Kaza. Συναντιέται στο σπίτι της ιδιόρρυθμης θείας του Hortie (ίσως παραφθορά της Ορτάνς). Θέτει υπό τις διαταγές του ένα παιδί, λίγα χρόνια μεγαλύτερό του, τον Alexi Zorbanowski.
[...] Σταμάτησα για ένα λεπτό, για να συγκεντρωθώ και να καταστρώσω τη φαντασίωσή μου. Μετά από 5 λεπτά, και προς ανακούφιση του ανυπόμονου Ζορμπά, ήμουν έτοιμος.
– Εντάξει, εγώ θα είμαι ένας διάσημος Ευρωπαίος συγγραφέας και συ θα είσαι ο παλαβός παρατρεχάμενός μου. Ω, αυτή η λέσχη θα είναι η βίλα μας και το λασπωμένο χορτάρι, από πίσω, θα είναι η παραλία της Κρήτης. Θα έχει μεγάλη πλάκα.
– Ε... εντάξει, σίγουρα αφεντικό. Όμως η απογοήτευσή του ήταν φανερή.
Αποφάσισα να νοστιμίσω λίγο τα πράγματα. – Κοίτα, εισβάλλουν οι Τούρκοι! Επάνδρωσε την άμυνα!
Πήδηξε από ενδιαφέρον και φάνηκε πρόθυμος να δείξει το δάχτυλό του στην αόρατη δύναμη, που εισέβαλε. – Φοβερό! Αλλά ποιοι είναι οι Τούρκοι; – Οι Τούρκοι... είναι εξωγήινοι από τον πλανήτη Τουρκάνους. Κατάφεραν να κλέψουν τα μυαλά της ανθρωπότητας και να φάνε όλο το γλυκό μας. [...]
Έχει επίσης ενδιαφέρον πώς ο **George Griffith** εξανίσταται σχετικά με την κινηματογραφική προσαρμογή του έργου γιατί:
[...] όχι μόνο δεν καταφέρνει να αποδώσει σχεδόν κανένα από αυτούς τους υπέροχους κόμπους της εμπειρίας της ζωής, αλλά καταστρέφει και τη μαγευτική οπτική του Έλληνα διανοούμενου αφηγητή, αντικαθιστώντας τον με έναν τυπικό Εγγλέζο, που καταφανώς δεν καταφέρνει καθόλου να εκφράσει τη βαθιά σοφία, που παρέχει ο αυθεντικός ήρωας, με τόση χάρη.... Η βαθιά πνευματικότητα, ο Νίτσε καθώς και μια έντονα ελληνική προοπτική είναι όλα τόσο ξένα στο δυτικό κοινό και δε θα έχουν ποτέ μια πλατιά θεατρική απήχηση. Έτσι, αντί να φωτίζει τα πράγματα, που έκαναν τον Καζαντζάκη να γράψει τον Ζορμπά, η ταινία είναι βασικά μια γεύση της Ελλάδας, μέσα από τα μάτια ενός Εγγλέζου, που του λείπει κάθε είδους μεγαλοσύνη. Το μυθιστόρημα του Ζορμπά μάς έδωσε μια από τις πιο όμορφες ερμηνείες του 20ού αι., ενώ η ταινία ήταν κάτι παραπάνω από μια ωχρή σκιά του Λώρενς της Αραβίας. Το μόνο πράγμα που άξιζε ήταν οι ίδιοι οι Έλληνες, που συμμετείχαν. Δεν είναι μόνο μια απίστευτη ράτσα, που λάμπει στην ταινία, αλλά δεν έχουν και καμία σχέση με τα λάθη, που έκαναν αυτοί που φτήνυναν ένα από τα σπουδαιότερα έργα του καλλιτέχνη. [...]

1.3 Οι χαρακτήρες στον Καπετάν Μιχάλη. Η "κρητική ματιά"
Συζητήσαμε για τον πατριωτισμό του 19ου αιώνα και τον σύγχρονο, την πρόσληψη του κοινωνικού φύλου, της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας, της απώλειας, της ελληνικότητας, για τον τρόπο, που ο Καζαντζάκης αντιλαμβανόταν την εντοπιότητα. Εντοπίσαμε τον ιδιότυπο μαγικό ρεαλισμό του.
Η **Sarah Beth Bomba** του απευθύνει ένα ποίημα:

Ω Καπετάν Μιχάλη!

Θα μου παίξεις ένα τραγούδι
θα μου βάλεις ένα ποτό....
Στείλτο απευθείας στο αίμα μου,
για να τραγουδήσουμε παράφωνα.
Υπάρχουν τραγούδια για την πείνα.
Όταν σέρνεις τα κόκαλά σου
δεκάξι ώρες τη μέρα
μόνο και μόνο, για να γεράσεις και να γίνεις αδύναμος
μόνο και μόνο, για να σπαταληθείς:
Υπάρχουν τραγούδια για την πείνα
υπάρχουν τραγούδια για!
Υπάρχουν τραγούδια για!
Ν' αποκοιμιέσαι σε μια φυλακή
και να ονειρεύεσαι το σπίτι σου

υπάρχουν τραγούδια για!
Υπάρχουν τραγούδια για!
Οι μέρες και οι βδομάδες
κι οι μήνες
καθώς αθροίζονται σε χρόνια.

Ο **Michael McCourt** βλέπει στο πρόσωπο του Εφεντίνα «τη μάχη του απολλώνιου με το διονυσιακό στοιχείο, την κατάσταση της ενστικτώδους εγκατάλειψης απέναντι σε κείνη της καθαρής πνευματικότητας. Πιστεύει ότι δεν μπορεί να είναι ολόκληρος, αν δεν συμμετέχει εξίσου στην αποχή και την αμαρτία. Μου θυμίζει τον άλλο χαρακτήρα από τον Ζορμπά, τον Ζαχαρία Ιωσήφ, έναν ακόμη άντρα, που επιθυμεί απελπισμένα να συμμετάσχει σε απολαύσεις, που έρχονται σε αντίθεση με την πίστη, που υποτίθεται ότι υπερασπίζονται».
Η **Eva Spirakis** αναγνωρίζει στον Καπετάν Μιχάλη τη συμπεριφορά του Έλληνα πατέρα της. Αναλύει δύο διαφορετικούς γυναικείους χαρακτήρες: τη χήρα στον Ζορμπά και την Εμινέ Χανούμ στον Καπετάν Μιχάλη, που εκφράζουν ανυπακοή στις νόρμες μιας πατριαρχικής κοινωνίας. Αν και με αντίθετο τρόπο κι οι δυο παραβιάζουν την κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά, η πρώτη μη υποκύπτοντας στις ορέξεις των συγχωριανών της, ενώ η δεύτερη προκαλώντας τους ερωτικά.
Ο **Chris Mc Carthy** γράφει ένα διήγημα για την «Ελευθερία στον Θάνατο», στο οποίο περιγράφει την κηδεία ενός ναρκομανή, που καταφέρνει να λυτρωθεί, μέσα από την αυτοκτονία του.
Ο **Chris Evans** μιλάει για τις εσωτερικές φωνές:
[...] Φωνές

Λένε τη γνώμη τους όλη τη μέρα. Μου λένε πώς να είμαι. Μου λένε πώς είμαι εγώ.
Δε ζω τη ζωή μου, οι φωνές τη ζούνε για μένα. Βλέπω τι θα μπορούσα να κάνω, τι θα έπρεπε να κάνω και οι φωνές ζωντανεύουν, ζωγραφίζοντας τη φαντασία μου για το πώς θα ήταν. εκφράζοντας τα αποτελέσματα· τα χρόνια περνάνε σε λεπτά, οι περιπέτειες κερδίζονται σε δευτερόλεπτα, οι κατακτήσεις συνεχίζουν να ζούνε για ώρες. Και, όμως, παραμένω σ' ένα μέρος, ζώντας ήσυχα.
Ο λαιμός μου είναι πρησμένος και ξερός κι ακόμα μένω. Βλέπω ένα κορίτσι και η επιθυμία διαχέει τις φωνές, μπροστά, με εμπνευσμένα ερωτήματα και εντυπωσιακά επιτεύγματα. Γρήγορα οι ήχοι αναδύονται στο κρανίο μου, δημιουργώντας τη νέα φαντασίωση. Δεν είναι πια μόνο ένα κορίτσι, είναι το κορίτσι, το κορίτσι, που μόνο πρέπει να μιλήσει, για να είναι πραγματικό. Ακούω τα πάντα· την πρώτη αγκαλιά, το πρώτο φιλί. Η επιθυμία χτίζει το όνειρο και ο λαιμός μου τελικά χαλαρώνει, για να την εκπληρώσει. Όμως, ένας δυνατός κρότος έβγαινε από τα σωθικά μου, εμποδίζοντας την ανάσα και αποτρέποντας την πιο απλή συλλαβή.
Τα μυαλά τους είναι δικά μου. Ακούω μόνο τον εαυτό μου. Θα πω τις λέξεις. [...]

1.4 Ο φτωχούλης του Θεού, η Αναφορά στον Γκρέκο και η Οδύσεια

Προβληματιστήκαμε σχετικά με το θρησκευτικό συναίσθημα του Καζαντζάκη, την πίστη στην ανανέωση της ζωής· επίσης με τον έντονο κοινωνικό προβληματισμό του Αγίου Φραγκίσκου, που υπήρξε ο άγιος των Φτωχών και ενσάρκωνε, με τη δράση του, το κήρυγμα της «μη βίας», που θα εκφράσει στην εποχή του ο Γκάντι. Διαβάσαμε ως παράλληλο κείμενο την αυτοβιογραφία του Καζαντζάκη, αναδείξαμε τον κοσμοπολιτισμό και την περιβαλλοντική του συνείδηση. Μιλήσαμε για τη συνάντηση με τον Σικελιανό και το προσκύνημά τους στον Άθω, την κοινή τους προσπάθεια για την αναβίωση μιας Πλατωνικής Ακαδημίας, εμπνευσμένης από τον Νίτσε, με το όνομα κοσμικό μοναστήρι, τη σχέση του Καζαντζάκη με τον βερολινέζικο μοντερνισμό. Ασχοληθήκαμε με τη λογοτεχνική καταγραφή της μνήμης, τη σχέση του με την ποίηση, όπως αποτυπώνεται στην ιδιότυπη Οδύσειά του, το δυσμετάφραστο του έργου του και την καινούρια κατασκευή των αγγλικών μεταφράσεων, τη δική του μεταφραστική εργασία και, κυρίως, το τιτάνιο έργο να μεταφράσει Όμηρο, στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.
Μια καθολική φοιτήτρια, η **Marcela Ricci** εντυπωσιάζεται ευχάριστα από την περιφρόνηση, που δείχνει ο Άγιος Φραγκίσκος για τη μετά θάνατο ζωή.
[...] Δε ζει τη ζωή του με τον Θεό για ν' αποκτήσει μια καλύτερη θέση στον Παράδεισο, αλλά γιατί αυτό ήταν

το πάθος του. Σ' αυτή την ιστορία είναι ένας άνθρωπος, που βλέπει τη γη και τα δημιουργήματά της σαν σημαντικές όψεις του Θεού και ζει τη ζωή του με πλήρη αφοσίωση σε αυτή την κατανόηση. Δεν είναι ένας χαρακτήρας, που έχει να αποδείξει σε κανέναν τίποτα, ούτε και στον εαυτό του, είναι πρόθυμος να ζήσει στην υπέρτατη θυσία από πάθος απέναντι σε κάποιον σαν τον φράτε Λεόνε, που φαίνεται ότι ζει μια ζωή γεμάτη φόβο και αβεβαιότητα. [...]

Η **Anja Collins** επισημαίνει ότι:

[...] Ο Καζαντζάκης ήταν πολύ τολμηρός για να δημιουργήσει ένα χαρακτήρα σαν τον Άγιο Φραγκίσκο, που ήταν πρόθυμος να έρθει σε σύγκρουση με τον εαυτό του. Σήμερα, κανείς δεν θέλει να μιλάει για θυσία και αμαρτία - μόνο για πράγματα, που μας κάνουν να νιώθουμε καλύτερα. Δεν είμαστε πραγματικά εστιασμένοι στα συναισθήματα. Εδώ, έχουμε έναν άνθρωπο, που δεν νοιάζεται να ικανοποιήσει τη σάρκα του. Μα μόνο για την πείνα και τη δίψα για τη σωτηρία. Όλοι οι Αμερικανοί μπορούν να ωφεληθούν πολύ από την πραγματικότητα των επιλογών του χαρακτήρα και από το ότι είμαστε ευλογημένοι να είμαστε Αμερικανοί.

Η **Johanna Lupa** εξομολογείται:

[...] Ήμουν κάποτε θρησκευόμενη, αλλά μου φαίνεται πολύ δομημένο. Είμαι ανοιχτή στην ιδέα ότι υπάρχει Θεός, όμως πιστεύω ότι αυτή ή αυτός δεν θα ήθελαν από μένα να περνάω την ώρα μου ν' αναρωτιέμαι για την ύπαρξή του/της και να προσεύχομαι και να μετανοώ: ίσως αυτό συμβεί/, όταν πεθάνω. Παρ' όλ' αυτά συγκινήθηκα, ιδιαίτερα, από τον Άγιο Φραγκίσκο: στην αρχή τον λυπήθηκα, που παραιτήθηκε απ' όλα, αλλά, καθώς συνέχιζα να διαβάζω, ένιωσα σεβασμό για κάποιον, που ζει τόσο παθιασμένα, μέσα από κάτι. Αν και δεν συμφωνώ με τις πεποιθήσεις του Αγίου Φραγκίσκου, συμφωνώ με τον τρόπο, που ακολούθησε τις φιλοδοξίες του. [...]

1.5 Ταξιδεύοντας, Μωριάς, Ιταλία, Αίγυπτος Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, Ρωσία, Ιαπωνία, Κίνα

Η ταξιδιωτική λογοτεχνία του Καζαντζάκη βρήκε ιδιαίτερα απήχηση. Ως ανταπόκριση γράφτηκαν ταξιδιωτικά ημερολόγια πραγματικών ταξιδιών, όπως αυτό που καταγράφει ο **Flynn Witmeyer**.

Η ταξιδιωτική θολούρα

Είχε πολύ φαΐ και ποτό εκείνη τη νύχτα. Μέχρι τη στιγμή που ο Αλέξης πήγε να πλαγιάσει, αισθανόταν σαν ένας κολυμβητής, που κολυμπούσε μέσα σε μια πυκνή ζεστή θάλασσα - ίσως ένα μεγάλο ψάρι, που επέπλεε με τα πτερύγια και το λίπος του. Εκείνη φυσικά τον περίμενε. Το φως ήταν αναμμένο και κείνη διάβαζε, με τα μεγάλα της γυαλιά να κάθονται, κουκουβαγίστικα, πάνω στην άκρη της μακριάς της μύτης.

– Ξέρω ακριβώς πού ήσουνα, τιτίβισε, χωρίς να τον κοιτάζει. Ο Δημήτριος τηλεφώνησε δυο φορές, για να δει αν έχεις φτάσει καλά. Του είπα ότι πνίγηκες στον εμετό σου και να μην ανησυχεί.

Έπρεπε ν' αλληθωρίσει, για να την δει κανονικά, έτσι που ήταν καθισμένη σα Βούδας, μπροστά του, στο μεγάλο της κρεβάτι, με γυαλιστερά σεντόνια τυλιγμένα γύρω από το παχουλό της κορμί. Ήταν το επίκεντρο της νύχτας, ο φάρος, που τον καλούσε πίσω κάθε φορά. Διατηρούσε το μυστήριο μιας αιχμηρής πινέζας καρφωμένης βαθιά στα σωθικά του, με το χαμόγελό της, που μπορούσε να τον ηρεμήσει τελείως - όχι ένα επιφανειακό κλείσιμο των χειλιών και των δοντιών αλλά εσωτερικά, ένα παγόβουνο, που σκέπαζε ολόκληρη την ύπαρξή του.

Έκλεισε το βιβλίο και το έβαλε στο κομοδίνο, κολλώντας τα μάτια της στο πρόσωπό του. Ταξιδεύαν μαζί για μήνες κι αυτός ήταν ο τελευταίος τους ευρωπαϊκός σταθμός. Μετά ήταν η Αφρική. Πώς αυτό το ταξίδι περιέλαβε τα πάντα; Φαινόταν να μην υπάρχει κανένα τέλος, τίποτα που να κορέσει την περιπλάνησή τους.

– Ήταν πολλές γυναίκες εκεί, μουρμούρισε χωρίς να είναι σίγουρος ότι μίλησε. – Είχε χορό και μισοθυμάμαι μόνο τη μουσική.

– Πες τα μου όλα, γουργούρισε, χτυπώντας ελαφρά τον κενό λευκό χώρο πίσω της.

Η **Sarah Beth Bomba** κρατάει ένα ημερολόγιο για το ταξίδι της στην Ιαπωνία. Παίρνει μαζί της το Φτωχούλη του Θεού.

12/9/07
11:30 μ. μ.

Μερικές φορές ονειρεύομαι ότι ο Άγιος Φραγκίσκος έχει έρθει για μένα. Είναι πάντα το ίδιο:
Το είδα χθες βράδυ. Ήταν το ασημένιο μπλάβο του δέρματός του και η ζεστασιά από το εξαντλημένο του κορμί, που στήριζε το δικό μου. Ήταν εκεί. Και ήταν υπέροχα.

ένα κλουβί.
ομορφιά.
Ήμασταν σ' ένα κλουβί
στη μέση του δάσους.
Υπήρχε μια καρέκλα.
Και ο Κύριος κατέβηκε
από τον ουρανό στη γη
κι έσκισε το φόρεμα της γυναίκας, φανερώνοντας
τη μαργαριταρένια της σάρκα και τις μικρές ροζ θηλές.

Της γυναίκας ποτέ δεν της άρεσαν τα εσώρουχα έτσι κι αλλιώς.

Όμως τι σημαίνει αυτό;

και αλλού:

[...]
13/9/02
10:50 μ. μ.

Το δέντρο σακουρά (Άνθος της Κερασιάς)

Ταξίδεψα στην Ιαπωνία αυτό το καλοκαίρι.
Όταν ξεκίνησα το ταξίδι μου
ήμουνα κουρασμένη, αδύναμη και διαθέσιμη,
και η Ιαπωνία άνοιξε τα χέρια της
κι εγώ πήδηξα στο στόμα της.

Άγγιξα τα πόδια του Βούδα και
περπάτησα σε πλούσια λιβάδια,
τυφλώθηκα από το ιριδίζον
χρυσοπράσινο των ορυζώνων
πριν από το θερισμό.

Σιγοπερπάτησα στα στραβά μονοπάτια
και παρενοχλήθηκα στα ίσια.
Δεν είχα σταματημό,
και τα εισέπνευσα όλα σαν έκσταση.
Καταπίνοντας και ρουφώντας με απληστία,
σπρώχνοντας μέχρι ν' αρχίσουν να με σπρώχνουν
ψώνια της μόδας που περίμεναν τον Βούδα ν' αναστηθεί
και ναρκομανείς να μυρίζουν τη ζακέτα μου,
να γαργαλάνε τα χέρια και το πορτοφόλι μου
και να κάνουν τα μπούτια μου ν' ανατριχιάζουν.

Πήρα μια ανάσα
και ξύπνησα στην Τόχοκου,
φίλησα τις γυναίκες
κι έπειτα ξαναζωγράφισα τα βυσσινιά τους χείλη
το χιονάτο δέρμα της ακτινοβολούσε αγνότητα,
και το φιλντισένιο κιμονό την αντανακλούσε.
Μου δίδαξε ανθοδετική
κι εγώ ηρέμησα.

Ναι, ταξίδεψα σε μεγάλους
Ναούς, που υποδέχονται
χοντρούς θεούς, εκεί που ακόμα και τα πουλιά
είναι λεύτερα, χωρίς καμιά επιθυμία να κατακτήσουν
τον κόσμο, πετώντας συνέχεια
μια μικρή γιαπωνέζα με κίτρινο μεταξωτό,
να λικνίζεται σαν μια χρυσή ιτιά,
που χαραμίζεται στο χορτάρι ως το γόνατο,
ψιθυρίζοντας στον άνεμο.

Κι εγώ ξυπνώ στο Τόκιο,
ξυπνώ στη Ναγκόγια, στην Οζάκα,
στο Σεντάι, στη Χιροσίμα.

Χιλιάδες πόλεις, που γίναν ερείπια
κι έπειτα δια μαγείας ξαναχτίστηκαν,
δημιουργώντας επικίνδυνα βουητά....
Περπατάω απελπισμένη
χαμένη σ' αυτή τη μετάφραση,
που αποκαλώ πατρίδα.

Θέλω να κολλήσω τα νύχια των ποδιών μου
στα κατακόκκινα φύλλα του φθινοπώρου
και να αντηχώ το συναίσθημα,
που μεγαλώνει και πάλλεται με
δύναμη και μέγεθος σαν ένας τυφώνας
και, και...
Τίποτα.

Γιατί ποτέ δεν έφυγα απ' το σπίτι.
Ποτέ δεν έφυγα από τη Βίστα
της Καλιφόρνιας
ή από το δυτικό ημισφαίριο.

Όμως ταξίδεψα αυτό το καλοκαίρι
στην Ιαπωνία.
Μύρισα υπόγειους, που κατασκευάστηκαν το 1989.
Έφαγα σούσι 15 ετών
κι ήταν καλύτερο από σεξ.
Έτσι, χτύπησα τις στάχτες μου
στο πάτωμα και ανέπνευσα
περισσότερο δηλητήριο.
Κι αισθάνθηκα οργασμό μια φορά ακόμη.
Κι είπα αντίο στην Ιαπωνία
και έκλεισα το βιβλίο μου,
ξέροντας, όπως οι περισσότεροι,
ότι δε θα ξαναδώ τα ροζ άνθη
της κερασιάς.

Κατακλείδα

Η τελική εργασία αφορούσε κείμενα για την απώλεια, με τη μορφή διηγημάτων. Εδώ οι επιδράσεις ήταν έμμεσες. Ως επίδοξοι συγγραφείς οι φοιτητές φαίνεται ότι ωφελήθηκαν πολλαπλώς από την επαφή τους με τα έργα του Καζαντζάκη τόσο από το ύφος του όσο και από την πρωτότυπη και πληθωρική θεματολογία. Τους δόθηκε επίσης η ευκαιρία να εξοικειωθούν με διαφορετικές πτυχές της ελληνικής κουλτούρας και ιστορίας αλλά και με τις αντιλήψεις και τις αξίες μιας παραδοσιακής κοινωνίας, που αντιβαίνουν στον σύγχρονο δυτικό τρόπο ζωής και σκέψης, και να σταθμίσουν τα μειονεκτήματα και τα οφέλη. Είναι εντυπωσιακή η ειλικρίνεια των κειμένων τους και η καθαρή ματιά, με την οποία φτάνουν στην ουσία των θεμάτων, που θίγονται: αγάπη για την πατρίδα, θρησκευτικότητα, αισθησιασμός, ζωϊκή ορμή, συγκεχυμένες ταυτότητες κ.α. χωρίς τις προκαταλήψεις των εμπλεκομένων.

Εικόνα 1
Εξώφυλλο του χειροποίητου βιβλίου της Sarah Beth Bomba για τον Ζορμπά.

Εικόνα 2
Μυστήριο φοβερό η γυναίκα, κι έχει μιαν πληγή που δεν κλείνει ποτέ της (Ζορμπάς, σ. 58). Από το χειροποίητο βιβλίο της Sarah Beth Bomba για τον Ζορμπά.

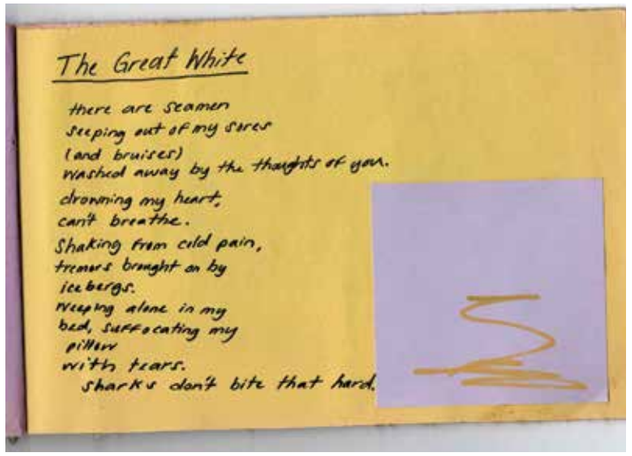

Εικόνα 3
Από το χειροποίητο βιβλίο της Sarah Beth Bomba για τον Ζορμπά.

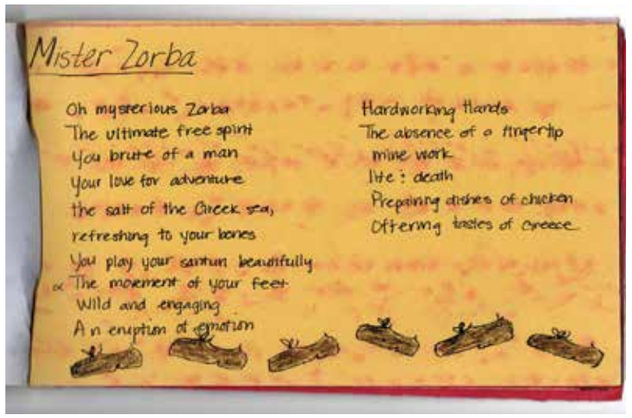

Εικόνα 4
Από το χειροποίητο βιβλίο της Anja Collins για τον Ζορμπά.

Εικόνα 5
Από το χειροποίητο βιβλίο της Anja Collins για τον Ζορμπά.

Βιβλιογραφία

Κείμενα του Καζαντζάκη με τη σειρά που εξετάστηκαν:

Kazantzakis, Nikos (1953). *Zorba the Greek* (μετ. Carl Wildman). Νέα Υόρκη: Simon and Schuster, ανατύπωση Touchstone 1996.

Kazantzakis, Nikos (1954). *Freedom or death, a novel* (μετ. Jonathan Griffin, πρόλογος A. Den Doolaard). Νέα Υόρκη: Simon and Schuster.

Kazantzakis, Nikos (1962). *Saint Francis, a novel.* (μετ. P. A. Bien). Νέα Υόρκη: Simon and Schuster.

Kazantzakis, Nikos (1965). *Reportto Greco.* (μετ. P. A. Bien). Νέα Υόρκη: Simon and Schuster.

Kazantzakis, Nikos (1958). *The Odyssey: a modern sequel.* (μετ. σχόλια Kimon Friar. Εικονογράφηση Ghika). Νέα Υόρκη: Simon and Schuster.

Kazantzakis, Nikos (1988). *At the palaces of Knossos: a novel* (μετ. Themi and Theodora Vasils, έκδ. Theodora Vasils). Λονδίνο: Owen.

Kazantzakis, Nikos (1989). *Russia: a chronicle of three journeys in the aftermath of the revolution* (μετ. Thanasis Maskaleris και Michael Antonakes), Berkeley: Creative Arts Book Company.

Kazantzakis, Nikos (1963). *Japan*, China (μετ. George C. Pappageotes, επίλογος Helen Kazantzakis). Νέα Υόρκη: Simon and Schuster.

Kazantzakis, Nikos (1984). *Journeying: travels in Italy, Egypt, Sinai, Jerusalem and Cyprus* (μετ. Themi Vasils καιTheodora Vasils). Berkeley: Creative Arts Book Co.

Kazantzakis, Nikos (1965). *Journey to the Morea* (μετ. F. A. Reed. φωτογραφίες Alexander Artemakis). Νέα Υόρκη: Simon and Schuster.

Παράλληλα κείμενα

Beaton, Roderick. (1998). Of Crete and Other Demons: A Reading of Kazantzakis's Freedom and Death. *Journal of Modern Greek Studies.* 16: 195-220.

Bien, Peter (1989). *Politics of the spirit.* 2 τόμοι, Princeton, N.J. : Princeton University Press.

Boff Leonardo (1982). *Saint Francis: A model for human liberation.* Νέα Υόρκη, Crossroad.

Kazantzakis, Helen (1968). *Nikos Kazantzakis; a biography based on his letters* (μετ. Amy Mims). Νέα Υόρκη, Simon and Schuster.

Moore, Roy (1971). *Reflections on Greece.* Photos. By Roy Moore. With quotations from Nikos Kazantzakis. Νέα Υόρκη, Walker.

Nietzsche, Friedrich (1967). *The Birth of Tragedy and the case of Wagner* (μετ. Walter Kaufmann). Νέα Υόρκη: Vintage books.

Owens, Lewis (1998). "Does this one Exist" The unveiled Abyss of Nikos Kazantzakis. *Journal of modern Greek Studies* 16.2: 331-348.

Prevelakis, Pandelis (1961). *Nikos Kazantzakis and his Odyssey* (μετ. Philip Sherrard). Νέα Υόρκη: Simon and Schuster.

Μαρία Χναράκη

"Δεν ήταν νησί...": εμπειρίες διδασκαλίας Καζαντζάκη στις Η.Π.Α.

1. Εισαγωγή

Η παρουσίασή μου εστιάζει στην πολυετή εμπειρία μου ως καθηγήτριας, στις Η.Π.Α. Ξεκινά με αναφορές στα μαθήματα, που δημιούργησα με καζαντζακικό υλικό, στο Πανεπιστήμιο Drexel της Φιλαδέλφειας, όπου και τα δίδαξα μεταξύ 2006-2014, με την ιδιότητα της Διευθύντριας Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών και ως Αναπληρώτρια Καθηγήτρια.

2. ENGL 325: "Εισαγωγή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία & Ποίηση"

Το μάθημα «Εισαγωγή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία & Ποίηση» προσφέρθηκε άμεσα, αφού υπήρχε ο κωδικός του στο Τμήμα Αγγλικής Λογοτεχνίας και Φιλοσοφίας, με γενικό τίτλο «Εισαγωγή στην Παγκόσμια Λογοτεχνία». Προσφερόταν μια φορά το χρόνο και ήταν υποχρεωτικό, για προπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος όλων των επιπέδων αλλά και του Πανεπιστημίου, γενικότερα, αφού, στην Αμερική, οφείλουν οι φοιτητές όλων των κλάδων να έχουν μαθήματα «Αγγλικής» (ENGL) στο τρίτο επίπεδο (-325 για το συγκεκριμένο μάθημα). Στο Πανεπιστήμιο Drexel, 25 φοιτητές αποτελούσαν το όριο γι' αυτά τα μαθήματα (φωτ. 1). Η δική μου τάξη ήταν υπερπλήρης, αφού δεχόμουν πάντα, με χαρά, 2-3 άτομα παραπάνω στο ακροατήριο. Το μάθημα του φθινοπωρινού ή του εαρινού τριμήνου στο Drexel, γενικώς, βασίζεται στην τριμηνιαία παιδαγωγική λειτουργία, που διαρκεί περίπου 10 βδομάδες, ισοδύναμες με 30 διδακτικές ώρες.

Το συγκεκριμένο μάθημα μελετούσε τη νεοελληνική λογοτεχνία και ποίηση, ιστορικά, από τη μεταβυζαντινή περίοδο ως σήμερα, δίνοντας έμφαση σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά γένη και υπογραμμίζοντας κύριους συγγραφείς και ποιητές. Τα υπό μελέτη κείμενα τοποθετούνταν στο πλαίσιο των καλλιτεχνικών και ιδεολογικών ρευμάτων κάθε εποχής καθώς και σε συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτικά περιβάλλοντα.

Η κύρια ιδέα ήταν ο εντοπισμός της «ελληνικότητας» και οι τρόποι έκφρασής της. Επιπλέον, εξετάζαμε αν η λογοτεχνία και η ποίηση συνέβαλαν (--και πώς) στο χτίσιμο της «νέας Ελλάδας» (Herzfeld, 1982). Λόγω της ειδίκευσής μου στη μουσική αλλά και της αμεσότητας, που έχει ο ήχος, ειδικά, σε ακροατήρια των οποίων η ιθαγενής γλώσσα των κειμένων δεν είναι τα ελληνικά, έντονη, κατά τη διάρκεια των μαθημάτων μου, ήταν η χρήση μουσικών παραδειγμάτων. Επιπλέον, μουσική, ρυθμός και λόγος είναι ταιριαστά στη λογοτεχνία μας, γι' αυτό και το μάθημα ξεκινούσε με αναφορές στην αρχαία ελληνική λυρική ποίηση και τραγωδία. Όπως όλες οι τάξεις, που δίδασκα, έτσι και αυτή υπολογιζόταν από το Πανεπιστήμιο στο σύνολο των διδακτικών μονάδων, που απαιτούνταν, για να πάρει κάποιος φοιτητής το λεγόμενο «έλασσον πτυχίο» (Minor) στις Ελληνικές Σπουδές.

Αφού, λοιπόν, μελετούσαμε, στο πλαίσιο της δημοτικής μας ποίησης, «Το Γεφύρι της Άρτας», προχωρούσαμε στη μελέτη του συγγραφέα Νίκου Καζαντζάκη, μέσω της όπερας «Ο Πρωτομάστορας», σε μουσική του ιδεολογικού του συνοδοιπόρου και εθνικού συνθέτη της Ελλάδας Μανώλη Καλομοίρη. Συνεχίζαμε με αποσπάσματα και αναλύσεις από τα εξής έργα του Καζαντζάκη: α) «Ελευθερία ή Θάνατος» σε συνδυασμό με τον κύκλο τραγουδιών σε μουσική του Μάνου Χατζιδάκι «Ο Καπετάν Μιχάλης» (Hnaraki 2013b), β) «Ζορμπάς», σε συνδυασμό με την ταινία και τη μουσική της επένδυση, και γ) «Αναφορά στον Γκρέκο», εστιάζοντας στη λεγόμενη «κρητική ματιά» του Νίκου Καζαντζάκη και στη φράση «Φτάσε όπου δεν μπορείς». Αυτό το κείμενο μας επέτρεπε και μια γενναία «επίσκεψη» στα Παλάτια της Κνωσού.

Χρήσιμη για όλα τα παραπάνω ήταν η ιστοσελίδα του Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη, σε συνδυασμό με αυτή του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, για τα βασικά βιογραφικά, εργογραφικά στοιχεία του συγγραφέα. Χρήσιμο, επίσης, ήταν πάντα το DVD-Rom του Μουσείου Καζαντζάκη, όπως, επίσης, και η αναφορά στην ταινία «Ο Τελευταίος Πειρασμός» -που έδινε και την αφορμή για παραπομπή στην όπερα του Μαρτινού «Το Ελληνικό Πάθος» αλλά και στη μουσική επένδυση της ταινίας από τον Peter Gabriel. Να σημειώσω, εδώ, ότι η βιβλιοθήκη του Drexel έχει αρκετά βιβλία του Καζαντζάκη, μεταφρασμένα στα αγγλικά.
Χρονικά, αυτό συνέβαινε περίπου στη μέση του τριμήνου. Επειδή, όμως, το Πανεπιστήμιο απαιτούσε να συνυπάρχει, ενισχυτικά, και διαδικτυακή εκπαιδευτική πλατφόρμα, η συζήτηση για τα «υπό εξέταση» καζαντζακικά έργα συνεχιζόταν διαδικτυακά με ερωτήσεις, που έθετα «ασύγχρονα», όπως, για παράδειγμα, για τη σχέση τιμής, περηφάνιας και ντροπής, τη θέση των γυναικών και των ανδρών αλλά και της μουσικής και του χορού, στην ελληνική κοινωνία.

Την προτελευταία βδομάδα της παραπάνω τάξης, ως προετοιμασία της τελικής εξέτασης, οι φοιτητές παρακολουθούσαν, σε δικό τους χρόνο και τόπο, την ταινία «Ζορμπάς», σε συνδυασμό με το κείμενο του Peter Bien, σχετικά με τα έργα του Καζαντζάκη, που έγιναν ταινίες (2000).

Στο συγκεκριμένο μάθημα, έκανε πάντα εντύπωση στους φοιτητές πώς νεότεροι συγγραφείς, όπως, για παράδειγμα, ο Παντελής Πρεβελάκης (1995) ή ο Απόστολος Δοξιάδης (https://www.apostolosdoxiadis.com/whats-in-a-name/), είχαν φανερά επηρεαστεί από το καζαντζακικό πνεύμα.

Φυσικά, το μάθημα περιείχε και γραπτές εργασίες, όπως μια βιβλιογραφία του κάθε υπό εξέταση έργου, δηλαδή περίληψη του νοήματος των κειμένων και αντιδράσεις/σχόλια των φοιτητών σε αυτά. Επιπλέον, ζητούσα από τους φοιτητές να μιλήσουν ελεύθερα για την επίδραση, που είχε -ή δεν είχε- το κάθε κείμενο σε αυτούς.

Για την τελική εργασία του μαθήματος, αρκετοί φοιτητές επέλεγαν να παρουσιάσουν έξτρα κείμενα του Καζαντζάκη, με το επιχείρημα ότι, από όλους όσους μελετήσαμε, αυτός πραγματικά τους επηρέασε, άγγιξε. Το ίδιο συνέβαινε και στην τελική εξέταση του μαθήματος, όπου οι φοιτητές έπρεπε να επιλέξουν ένα συγγραφέα, που τους έκανε εντύπωση και να τον παρουσιάσουν, σύντομα, με αναφορές στην ιδεολογία και το έργο του.

3. ENGL 323: "Λογοτεχνία και άλλες τέχνες: Από την Ιφιγένεια στο γεφύρι της Άρτας"

Ένα άλλο μάθημα, που δανειζόμουνα από το Τμήμα Αγγλικής Λογοτεχνίας και Φιλοσοφίας και που διδασκόταν μία φορά το χρόνο, το αντίθετο τρίμηνο από το προαναφερθέν, ήταν αυτό που έφερε το γενικό τίτλο «Λογοτεχνία και άλλες τέχνες» και κωδικό τον 323, οπότε, πάλι, απευθυνόταν σε προπτυχιακούς φοιτητές διαφόρων επιπέδων, υποχρεωτικό, κατά μία έννοια, με 25 άτομα το τρίμηνο (φωτ. 2).

Το μάθημα αυτό, στο δικό μου πρόγραμμα, που μετρούσε και για το «έλασσον πτυχίο» (Minor) στις Ελληνικές Σπουδές, έφερε τον υπότιτλο «Από την Ιφιγένεια στο γεφύρι της Άρτας». Ήταν ομολογουμένως πολύ δημοφιλές!

Στο κέντρο του μαθήματος ήταν η μελέτη του θεατρικού έργου «Θυσία» του Καζαντζάκη και της όπερας του Καλομοίρη «Ο Πρωτομάστορας», με ανάλυση της ιδεολογίας του 1908-1910, σε μία περίοδο, κατά την οποία οι Έλληνες πίστεψαν ότι θα ξεπεράσουν τις ήττες τους και θα ξαναχτίσουν τη χώρα τους, με σημαντικές αναφορές στο ελληνικό μεγαλείο, τη δημοτική γλώσσα, τη Μεγάλη Ιδέα και την ελληνική ταυτότητα, γενικότερα (Hnaraki 2008 & 2010 & 2013a; Vincent 2005) (φωτ. 3).
Επιπλέον, το μάθημα μελετούσε το χορόδραμα του Γιώργου Κουμεντάκη «Η Ιφιγένεια στο Γεφύρι της Άρτας», που γράφτηκε το 1995 για σοπράνο, τρομπέτα και sampled πιάνο, με σοβαρή διάθεση παιχνιδιού, το οποίο γεφύρωνε τον αρχαίο μύθο της θυσίας της Ιφιγένειας και το δημοτικό τραγούδι για το γεφύρι της Άρτας, στο οποίο, άλλωστε, στήριξαν τη δουλειά τους οι Καζαντζάκης/Καλομοίρης. Γι' αυτό και η τάξη ξεκινούσε με τη μελέτη της τραγωδίας του Ευριπίδη «Η Ιφιγένεια εν Αυλίδι» (Ευριπίδης 1911) (φωτ. 4).

Σκοπός της τάξης ήταν η μελέτη της ιδεολογίας του θεατρικού, της όπερας και του χοροδράματος, των ομοιοτήτων αλλά και των διαφορών τους, ιδιαίτερα λόγω των διαφόρων μέσων έκφρασης, που χρησιμοποιούνται (Alexiou, 2002). Καθοδηγητική προς αυτή την κατεύθυνση, για όλες τις παραπάνω «ιστορίες»,

ήταν η συγκριτική εξέταση α) της σύγκρουσης των ρόλων, β) της ενσωμάτωσης του λαϊκού μύθου αλλά και της αρχαίας, «ευριπιδικής» τραγωδίας (Hnaraki 2010-11) καθώς και γ) των διαχρονικών, καίριων, «γεφυρωτικών» τους διαστάσεων. Είναι η έμφαση, τελικά, στον τραγικό, Νιτσεϊκό υπερήρωα, στη χριστιανική αυτοθυσία ή στη θηλυκή ηρωίδα; Πρόκειται για μια παραλλαγή της Ιφιγένειας, της Ελλάδας ή του «άνω-θρώσκοντος» όντος;

Να σημειώσω, εδώ, ότι όλες μου οι τάξεις διδάσκονταν αποκλειστικά στα αγγλικά και πως η γνώση της ελληνικής δεν ήταν, φυσικά, απαραίτητη. Κατά καιρούς, υπήρξαν και φοιτητές, που γνώριζαν ελληνικά και οι οποίοι, φυσικά, μπορούσαν να μελετούν τα κείμενα από το πρωτότυπο.

Μία εργασία σε αυτήν την τάξη ήταν η περίληψη και η ανάλυση των κειμένων, που μελετούσαμε. Για την τελική παρουσίαση, οι φοιτητές έπρεπε να επιλέξουν ένα ελληνικό θέμα, που «μετατράπηκε» σε άλλο μέσο, και αρκετοί ήταν αυτοί που επέλεγαν το «Μέγα Αλέξανδρο» του Καζαντζάκη ή την «Οδύσσειά» του. Επίσης, κατά τη διάρκεια των παραδόσεων, μελετούσαμε και άλλες «μεταμορφώσεις» της ανθρωποθυσίας, που ήταν πάντα στο επίκεντρο του μαθήματος, όπως, για παράδειγμα, την ταινία «Ιφιγένεια» του Κακογιάννη (1977) και τη μουσική επένδυση του Μίκη Θεοδωράκη, την όπερα «Ιφιγένεια» του Gluck (1774), το κουκλοθέατρο «Ιφιγένεια» της Ελληνοαμερικανίδας Θεοδώρας Σκιπιτάρη και το τραγούδι «Ιφιγένεια» της Χάρις Αλεξίου.

Τα συμπεράσματα της τάξης, που αφορούσαν στις καζαντζακικές ιδέες (Bien 2001), συνοψίζονταν σε σκέψεις και προτάσεις, όπως τη δημιουργία ενός οικοδομήματος-κόσμου από το σώμα μιας γυναίκας (Mandel 1983), τις περιβαλλοντικές διαστάσεις, σχετικά με την ευαισθητοποίηση της κοινότητας για την προστασία όχι μόνο του φυσικού αλλά και του δομημένου περιβάλλοντος, τη γεφυροποίηση χωρών, και, τέλος, την επιλογή του ανθρώπου να υπάρχει κινητοποιημένος ή α-κινητοποιημένος.

Η τελική εξέταση εστίαζε στη σχέση μεταξύ γάμου και θανάτου, στο μοτίβο του «ανθρώπινου εντοιχισμού» και της ανθρωποθυσίας (Dundes 1996), στη σημασία της θυσίας καθώς και στο πώς το μήνυμα αλλάζει, αναλόγως με το μέσο, που το μεταφέρει, αλλά και αυτόν που πληροφορεί, πάντα σε συνδυασμό με το πώς θα χρησιμοποιηθεί η γνώση από αυτό το μάθημα πρακτικά στις σπουδές και τη ζωή μας.

Διαδικτυακά, ενισχυτικά θέματα προς συζήτηση ήταν, για παράδειγμα, τα εξής: α) κατά πόσον ο τίτλος «Θυσία» ή «Πρωτομάστορας» ή κάποιος τρίτος θα ταίριαζε, καλύτερα, στα έργα, β) αν τα εθνικά αισθήματα του συγγραφέα και του συνθέτη (Aleksić 2007 & Leontis 1999) ταιριάζουν με την αρχαιοελληνική προέλευση του θρύλου και γ) ποια είναι τα ηθικά διλήμματα: για παράδειγμα, είναι ή όχι κακοποιός ο Πρωτομάστορας και η γυναίκα θύμα;

4. Μάθημα στην "αλλοδαπή" (Study Abroad)

Μάθημα του Πανεπιστημίου Drexel τριών διδακτικών μονάδων είναι και το εμπειρικό, βιωματικό, υβριδικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην αλλοδαπή, που προσφέρεται πλέον, λόγω της μετακόμισής μου στην Κρήτη, κάθε φθινοπωρινό τρίμηνο, κομμάτι του οποίου, εκτός από τα θεωρητικά κείμενα και τις διαδικτυακές συζητήσεις, αποτελεί και η επιτόπια επίσκεψη των φοιτητών στην Κρήτη. Μέσω αυτού, οι φοιτητές εμπνέονται συστηματικά από το καζαντζακικό πνεύμα, με συγκεκριμένες επισκέψεις στο Μουσείο και στον Τάφο του Νίκου Καζαντζάκη (φωτ. 5).

Οι φοιτητές συνδυάζουν τις επισκέψεις αυτές με γνώσεις, που αποκτούν αναφορικά με τη ζωή και το έργο του συγγραφέα από σχετικά κείμενα, και, φυσικά, εργασίες. Θα αναφερθώ εδώ σε μερικές εντυπώσεις των φοιτητών από τα καθημερινά ημερολόγια, υποχρεωτική εργασία, των εκπαιδευτικών επισκέψεών τους:

- «Ο Ζορμπάς με βοήθησε να συνειδητοποιήσω τον περήφανο χαρακτήρα των Ελλήνων και να προσέξω τις ελκυστικές πλευρές της Κρήτης».
- «Το έργο του Καζαντζάκη με βοήθησε να ανακαλύψω τον αληθινό μου εαυτό».

- «Εμείς οι ξένοι θα πρέπει να υιοθετήσουμε αυτό που λέει ο Καζαντζάκης ότι, δηλαδή, είναι φυσιολογικό να αισθάνεσαι τις καταστάσεις και να εκφράζεσαι, όπως εσύ νιώθεις».
- «Σίγουρα, το έργο του Καζαντζάκη δεν είναι απλά ευχάριστο αλλά ένας πνευματικός οδηγός, που με βοήθησε να καταλάβω τη ζωή».
- «Νομίζω ότι οι λεγόμενοι δυτικοί ή Ευρωπαίοι πρέπει να διαβάσουν το έργο του Καζαντζάκη και να δουν ότι υπάρχουν και άλλα επίπεδα ζωής εκτός από το εγκεφαλικό».
- «Η επίσκεψή μου στα μέρη, που έζησε ο μεγάλος συγγραφέας, με βοήθησε να βιώσω τα γραφόμενά του. Εξαιτίας του, συγκεντρώθηκα για λίγα λεπτά στον ήχο της θάλασσας και τον παφλασμό των κυμάτων, κάτι τόσο απλό μα πραγματικά και βαθιά καθαρτικό».

5. Εκπαιδευτικές Δραστηριότητες

Εκτός, όμως, από τα παραπάνω θεωρητικά μαθήματα, στη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους, υπήρχαν και διάφορες δράσεις, που γίνονταν, με κύρια χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου, και σε συνεργασία, ενίοτε, με το Σύλλογο Ελλήνων Φοιτητών του Πανεπιστημίου ή και της ευρύτερης περιοχής της Φιλαδέλφειας και των εκεί Ελλήνων, γενικότερα. Λόγω του περιορισμένου χρόνου, αναφέρομαι ενδεικτικά σε μερικές από αυτές.

Κομμάτι του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Drexel ήταν το μουσικό συγκρότημα Μεσογειακής Μουσικής αλλά και το ελληνικό χορευτικό συγκρότημα· το πρώτο ως μάθημα μίας διδακτικής μονάδας κάθε τρίμηνο, που, αντί για τελική εξέταση, παρουσίαζε μία συναυλία, με ελληνική μουσική, το δεύτερο, πρωτοβουλία του Προγράμματός μου, σε συνεργασία με το Σύλλογο Ελλήνων Φοιτητών του Πανεπιστημίου, με σκοπό τη διάδοση της χορευτικής παράδοσης της χώρας μας, σε εθελοντική βάση αλλά με τακτικές πρόβες, συναντήσεις, παραστάσεις κ.λπ. Έτσι, σε μία συναυλία μας, παρουσιάσαμε το «Ζορμπά», τραγουδώντας το «Στρώσε το στρώμα σου για δυο» και χορεύοντας το γνωστό σε όλους μας «συρτάκι» (φωτ. 6).

Για να δείξουμε ότι στην Ελλάδα οι μύθοι και τραγουδιούνται, αλλά και χορεύονται, παρουσιάσαμε το συρτό χορό στα τρία «Καμάρα» ή «Καμαραχτή», που, στη Σκιάθο, στην Εύβοια, στο Κουσάντασι και στη Σάμο, σε ρυθμό δίσημο, χορεύεται, με το τραγούδι «Της Άρτας το γιοφύρι», το Πάσχα, τη δεύτερη μέρα της Λαμπρής και, συνήθως, και του Αγίου Γεωργίου. Η σημασία της χορευτικής διάστασης ενός τόσο τραγικού άσματος επιβεβαιώνει την ιδιαιτερότητα του ελληνισμού να είναι συνάμα μυθικός και λυρικός και όχι μόνο επικός και διηγηματικός. Οι αντιθέσεις χαράς-λύπης επισφραγίζουν την «ορθόδοξη» έννοια της «χαρμολύπης», με επιτελεστικό τρόπο, που αρμονικά συνδυάζεται στην παραδοσιακή τριάδα «λόγος-ήχος-κίνηση».

Σημαντική, ήταν, επίσης, η οικολογική εκδήλωση, που έγινε στο Πανεπιστήμιο, στις 16 Απριλίου του 2013, με τίτλο «Μια πράσινη κρητική ιστορία: Από τον Καζαντζάκη στον Βλαχάκη». Η εκδήλωση συγχρηματοδοτήθηκε από το Κολλέγιο Τεχνών και των Επιστημών, την εταιρία του Κρητικού μεγιστάνα Ευτύχη-Βαν Βλαχάκη, που μας τίμησε με την παρουσία τη δική του και της κόρης του Κέλλης, «Earth Friendly Products», καθώς και τις Ενώσεις Ελλήνων Φοιτητών του Drexel και της Φιλαδέλφειας (φωτ. 7).

Η βραδιά άνοιξε, με την παρουσίαση του βιβλίου «Το Επίγειο Ευαγγέλιο» από το συγγραφέα-καθηγητή Θανάση Μασκαλέρη, για τα 130 χρόνια από τη γέννηση του Νίκου Καζαντζάκη. Μετά, δείξαμε την ταινία «Μία Πράσινη Ιστορία», που βασίστηκε στη ζωή του Κρητικού μεγαλοεπιχειρηματία και την εταιρεία-πρότυπο, που δημιούργησε το 1967, για όσους θέλουν να ακολουθήσουν το δρόμο της «πράσινης ενέργειας» και, γενικότερα, το λεγόμενο «πράσινο κίνημα».

Τέλος, επιθυμώ να κλείσω τη σημερινή μου παρουσίαση, αναφέροντας τη συνεργασία με την Παιδική Χορωδία Αγοριών της Φιλαδέλφειας, το έτος 2007, όταν, στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών δράσεών της, έδωσε παραστάσεις στην Ελλάδα, στους Δελφούς, στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα (φωτ. 8). Με δική μου

συμμετοχή, διδάχθηκαν, λοιπόν, το «Δεν ήταν νησί», το τέταρτο κομμάτι από τον κύκλο τραγουδιών «Καπετάν Μιχάλης», σε μουσική του Μάνου Χατζιδάκι (φωτ. 9).

6. Συμπεράσματα

Για τους Αμερικανούς, ο Καζαντζάκης είναι μία ακόμη μυθική ελληνική μορφή, με έργο, που κρύβει σημαντικά μηνύματα, συνθήματα και προκλήσεις. Το απολλώνιο και το διονυσιακό, στοιχεία, που σθεναρά «μάχονται» στο έργο του, υπενθυμίζουν τη σύγχρονη καθημερινότητα και τη διαπάλη για εξισορρόπηση εργασιακού φορτίου και ποιότητας ζωής.

Απώτερός μου πάντα στην «καζαντζακική» διδασκαλία μου προβληματισμός είναι η ανταλλαγή ιδεών, με σκοπό την καλλιέργεια ουσιαστικών, εναλλακτικών πρακτικών για εύφορη, βιωματική προσέγγιση αλλά και επαναπροσδιορισμό-μεταλαμπάδευση των ιδεών του συγγραφέα μας.

Με άλλα λόγια, γιατί «Καζαντζάκης στην εκπαίδευση» σήμερα, και, μάλιστα, εκτός συνόρων; Τι αποτελεί αέναη πηγή έμπνευσης-στοιχείο διαχρονικότητας του πνεύματός του; Ίσως, η απάντηση βρίσκεται στην καζαντζακική ιδέα πως ιδανικός δάσκαλος είναι εκείνος που γίνεται γέφυρα, για να περάσει αντίπερα ο μαθητής του και ο οποίος, όταν πια του διευκολύνει το πέρασμα, αφήνεται χαρούμενα να γκρεμιστεί, ενθαρρύνοντάς τον να φτιάξει δικές του γέφυρες!

Φωτογραφίες

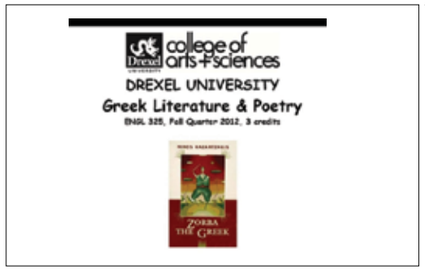

1 *Πρώτη σελίδα οδηγού σπουδών για το μάθημα «Εισαγωγή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία & Ποίηση»*

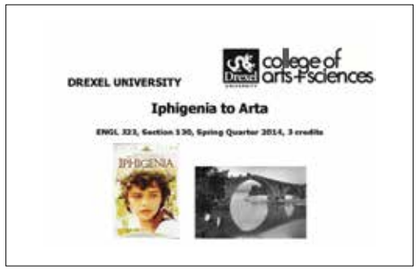

2 *Πρώτη σελίδα οδηγού σπουδών για το μάθημα «Λογοτεχνία και άλλες τέχνες»*

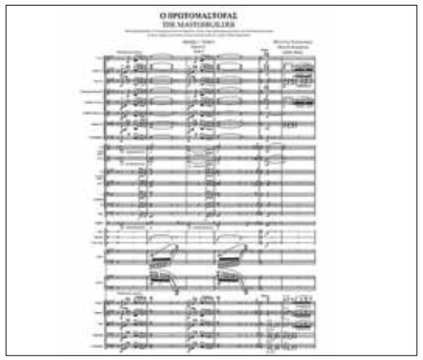

3 *Πρώτη σελίδα της παρτιτούρας για την όπερα του Μανώλη Καλομοίρη Ο Πρωτομάστορας, μία έκδοση του «Κέντρου Ελληνικής Μουσικής» (https://hellenicmusiccentre.com/)*

4 *Σελίδα από το CD με το έργο του Γιώργου Κουμεντάκη Η Ιφιγένεια στο γεφύρι της Άρτας*

5 *Φοιτητές του εκπαιδευτικού προγράμματος στην αλλοδαπή του Πανεπιστημίου Drexel στον τάφο του Καζαντζάκη, τον Ιούνιο του 2010*

6 *Φοιτητές νεοελληνικών σπουδών που συμμετέχουν χορεύοντας, στις 18 Νοεμβρίου του 2011, στο Πανεπιστήμιο Drexel, με το «Συγκρότημα Μεσογειακής Μουσικής», στην εκδήλωση «A Mostly Balkan Party...Philly Style»*

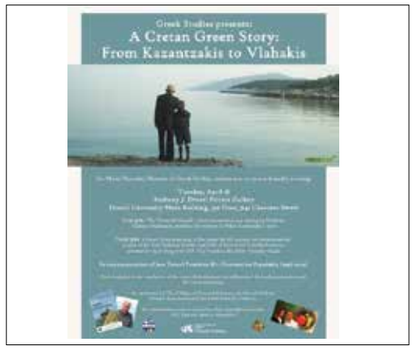

7 *Αφίσα εκδήλωσης που έγινε στο Πανεπιστήμιο Drexel στις 16 Απριλίου του 2013 με τίτλο «Μια πράσινη κρητική ιστορία: Από τον Καζαντζάκη στον Βλαχάκη»*

8 *Παιδική Χορωδία Αγοριών της Φιλαδέλφειας (http://www.phillyboyschoir.org/)*

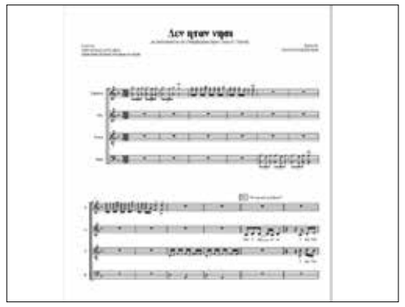

9 *Πρώτη σελίδα από το τραγούδι «Δεν ήταν νησί» όπως μεταγράφηκε για την Παιδική Χορωδία Αγοριών της Φιλαδέλφειας*

Βιβλιογραφία

1. Μελέτες

Aleksić, Tatiana (επιμ.) (2007). *Mythistory and Narratives of the Nation in the Balkans,* Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.

Alexiou, Margaret (2002). *After Antiquity: Greek Language, Myth, and Metaphor, Ithaca,* NY: Cornell University Press.

Bien, Peter (2001). *Καζαντζάκης: Η πολιτική του πνεύματος (Τόμος Α΄),* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

_____ (2000). *Nikos Kazantzakis's Novels on Film. Journal of Modern Greek Studies* Volume 18, Number 1, May 2000, pp. 161-169.

Dundes, Alan (1996). *The Walled- Up Wife: A Casebook,* Madison: University of Wisconsin Press.

Herzfeld, Michael (1982). *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece,* Austin: University of Texas Press.

Hnaraki, Maria (2008). «Bridging Kazantzakis' 'The Sacrifice' & Kalomiris' 'The Masterbuilder» in Dontas N. A., Oikonomidou Myrto et al., Manolis Kalomiris: The Masterbuilder, Athens: Greek National Opera, σ. 59-62.

(2010). «Bridging Arta with Beijing: The Masterbuilders Kazantzakis & Kalomiris» in T*he Proceedings of the American Foundation for Greek Language and Culture and the Interdisciplinary Center for Hellenic Studies, Joint conference: «The Hellenic Legacy through the Ages»,* University of South Florida: Tampa-Florida, σ. 95-101.

_____ (2010-11). «Iphigenias Walling-up Bridges: Sacrifice as Music Performance» in *PAX SONORIS* (IV-V), σ. 167-179.

_____ (2013a). «The Masterbuilders Kazantzakis and Kalomiris» in *Le Regard Crétois* (39), σ. 62-70.

_____ (2013b) «Freedom or Death» in Greek Ethos 15: *A Periodical of the Greek Olympic Society,* Ohio.

Καζαντζάκης, Νίκος (1910). *Ο Πρωτομάστορας: Τραγωδία,* Αθήνα: Έκδ. των Παναθηναίων.

Καλομοίρης, Μανώλης (1939). *Ο Πρωτομάστορας. Μουσική τραγωδία σε δύο μέρη και ιντερμέδιο.* Αθήνα: Γαϊτάνος.

Leontis, Artemis (1999). «The Bridge between the Classical and the Balkan», *The South Atlantic Quarterly,* vol. 98:4, σ. 633-654.

Mandel, Ruth (1983). «Sacrifice at the Bridge of Arta: Sex Roles and the Manipulation of Power», J*ournal of Modern Greek Studies,* vol. 1:1, σ. 173-183.

Πρεβελάκης, Παντελής (1995). *Ο Κρητικός I, II & III.* Αθήνα: Εστία.

Vincent, Alfred (2005). «'The Master Builder' from Folksong to Opera: The Adaptation of 'The Bridge of Arta' by Nikos Kazantzakis and Manolis Kalomiris», στο Tsianikas, M. Close, E. and Frazis, G. (eds.) *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies,* Flinders University April 2003, Adelaide: Flinders University Department of Languages-Modern Greek, σ. 11 9-156.

2. URLs-Διευθύνσεις διαδικτύου

Δοξιάδης, Απόστολος. *What's in a name*? Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://www.apostolosdoxiadis.com/whats-in-a-name/, [προσπέλαση 26/02/2018].

Ευριπίδης: *Ιφιγένεια εν Αυλίδι.* Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.gutenberg.org/catalog/world/readfile?fk_files=915468, [προσπέλαση 26/02/2018].

Μανώλης Καλομοίρης: *Ο Πρωτομάστορας*. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.kalomiris.org/2016/03/09/protomastoras-the-masterbuilder/, [προσπέλαση 26/02/2018].

Νίκος Καζαντζάκης: Μουσείο Καζαντζάκη. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.kazantzaki.gr/index.php, [προσπέλαση 26/02/2018].

Νίκος Καζαντζάκης, η ζωή και το έργο του: Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://www.historical-museum.gr/webapps/kazantzakis-pages/, [προσπέλαση 26/02/2018].

3. Ηχογραφήσεις

Αλεξίου, Χάρις (1984). *Η μπαλάντα της Ιφιγένειας*. Στίχοι & μουσική Χάρις Αλεξίου.

Gabriel, Peter (1989). *Passion: Music for the Last Temptation of Christ.* USA: Geffen Records.

Gluck, Christoph Willibald (1990). *Iphigénie en Aulide.* Opera de Lyon: MusiFrance.

Θεοδωράκης, Μίκης (1965). *Zorba the Greek* (Original Soundtrack) Great Britain: E.M.I. Records Limited.

_____ (1988). *Ιφιγένεια* (Αυθεντικές Ηχογραφήσεις Από Τον Ελληνικό Κινηματογράφο). Μίνως Μάτσας & Υιός Α.Ε.: RCA Victor.

Kalomiris, Manolis (1991). *O Protomastoras.* CD: Lyra 0056/57.

Νίκος Καζαντζάκης, *Η Ζωή και το Έργο του* (2006). Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη: Οπτικοακουστική πολυγλωσσική παρουσίαση (DVD Rom), Εργαστήριο Πολυμέσων Πανεπιστημίου Κρήτης.

Κακογιάννης, Μιχάλης (1964). *Zorba the Greek*. Great Britain: 20th Century Fox.

_____ (1977). *Ιφιγένεια.* Αθήνα: Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου.

Κουμεντάκης, Γιώργος (1996). *Η Ιφιγένεια στο γεφύρι της Άρτας: Χορόδραμα για υψίφωνο, 2 πιάνα και τρομπέτα,* CD: OES 19.

Martinu, Bohuslav (2007). *The Greek Passion*. UK: Rsk Entertainment.

Scorcese, Martin (1988). *The Last Temptation of Christ.* New York: The Criterion Collection.

Skipitares, Theodora (2005). *Iphigenia*. Puppet play.

Χατζιδάκις, Μάνος (1975). *Καπετάν Μιχάλης: Κύκλος Τραγουδιών.* Lyra.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 3

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΩΝ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ζωή Οδυσσέως - Πολυδώρου

Ο Νίκος Καζαντζάκης στο Εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου

Αγαπητοί φίλοι, σας χαιρετώ και σας ευχαριστώ πολύ για την τιμητική πρόσκληση να παραστώ και να είμαι μια από τους ομιλητές αυτής της διοργάνωσης. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους διοργανωτές αυτού του Συνεδρίου για την πολύ όμορφη ιδέα, που έθεσαν σε εφαρμογή.

Ευχαριστώ πολύ την κ. Κανάκη, για την άψογη συνεργασία, που είχαμε όλο αυτόν τον καιρό της προετοιμασίας. Η απάντησή της στα ερωτήματά μου ήταν πάντοτε άμεση. Χαίρομαι, επίσης, γιατί μου δίνεται η ευκαιρία να ξαναδώ τους φίλους μου, αλλά να γνωρίσω και καινούργιους. Τέλος, σας μεταφέρω εγκάρδια χαιρετίσματα από την αδελφή Κύπρο.

Νίκος Καζαντζάκης, ο άνθρωπος της Κρήτης, της Ελλάδας και όλου του κόσμου. Η επικαιρότητα τού στοχασμού του μεγάλου διανοητή και λογοτέχνη είναι πάντοτε ενεργή και η φιλοσοφική και πολιτική σκέψη και δράση του έντονη. Το έργο του πολυποίκιλο: θεατρικό, ποιητικό και μυθιστορηματικό αλλά και φιλοσοφικό (Ασκητική), δοκιμιακό, ταξιδιωτικό κ.α.

Εντούτοις, η παρουσία του έργου του Νίκου Καζαντζάκη στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου δεν είναι η αναμενόμενη. Συγκεκριμένα, ανθολογούνται είτε για διδασκαλία είτε για συνανάγνωση είτε στη Λέσχη ανάγνωσης τα ακόλουθα:

• **Για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση: «ο γιος»** από την Αναφορά στον Γκρέκο, Ανθολόγιο Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού (Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 2015-16).

• **Για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση:**
1. Ένα απόσπασμα από το αυτοβιογραφικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη *Αναφορά στον Γκρέκο* (Γ΄ Λυκείου).
2. Ένα απόσπασμα από το έργο Αναφορά στον Γκρέκο με τίτλο *Η νέα παιδαγωγική* (Α΄ Γυμνασίου).
3. Απόσπασμα από τον *Καπετάν Μιχάλη* (Γ΄ Γυμνασίου)
4. Ένα απόσπασμα από το έργο του *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (Β΄ Λυκείου).

• **Η τριτοβάθμια εκπαίδευση** εστιάζει στην Ασκητική, στην Αναφορά στον Γκρέκο, στην Οδύσσεια και στις σχέσεις του Καζαντζάκη με την ψυχανάλυση και τον Νίτσε.

Παρόλα αυτά, υποστηρίζουμε ότι η ποιότητα των έργων, που διδάσκονται, μπορεί να λειτουργήσει και αθροιστικά αλλά και δημιουργικά. Η οικουμενικότητα και η επικαιρότητα του στοχασμού του μεγάλου συγγραφέα και λογοτέχνη, η γνωριμία με τον ίδιο και την εποχή του μπορεί να επιτευχθεί, με διάφορους τρόπους είτε μέσα από το Α.Π. είτε εκτός Α.Π.

Μέσα από το απόσπασμα από την «Αναφορά στον Γκρέκο», που φέρει τον τίτλο «Η Νέα Παιδαγωγική», στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Γυμνασίου, δίνεται μια μοναδική ευκαιρία στους μαθητές όχι μόνο για γνωριμία με τον συγγραφέα και με παλιότερες μορφές ζωής αλλά και για σύγκριση του παλιού με το νέο σχολείο. Η έκπληξη στα μάτια των παιδιών είναι εμφανής για την αυστηρότητα, που χαρακτήριζε όχι μόνο το σχολείο και το εκπαιδευτικό σύστημα εν γένει αλλά ακόμα και αυτές τις σχέσεις γονιών-παιδιών. "Το κρέας δικό σου τα κόκκαλα δικά μου, δάσκαλε", έλεγε ο κάθε γονιός, παραδίδοντας το παιδί του. "Μην το λυπάσαι, δέρνε το, κάμε το άνθρωπο"... Στην εποχή μας, σε καμία περίπτωση ο δάσκαλος δεν επιτρέπεται να χειροδικήσει ενάντια σε μαθητή. Αυτό, λοιπόν, μπορεί να αποτελεί μια αφετηρία προβληματισμού των μαθητών μας και θετικής αξιολόγησης του σύγχρονου σχολείου, που λειτουργεί σαφώς πιο δημοκρατικά και αφήνει περιθώρια αυτενέργειας, δημιουργικότητας και ελεύθερης έκφρασης. Ίσως, λοιπόν, οι μαθητές μας, σήμερα, νιώσουν πιο τυχεροί και αγαπήσουν περισσότερο το δικό τους πιο δημοκρατικό και ανθρώπινο σχολείο.

Ο Καζαντζάκης ήταν προσηλωμένος στην αξία της ελευθερίας και στον ελεύθερο Άνθρωπο. Αποφασιστικοί αγώνες, με υπέρτατες θυσίες, συγκεντρώνουν την πίστη του αυτή στον μόχθο και στη μάχη για την επίτευξη μιας καλύτερης ζωής, στον «δρόμο που ανανεώνει τη ζωή», όπως παρατηρεί ο ίδιος. Ο ήρωάς του, Καπετάν Μιχάλης, συνδιαλέγεται με τον ήρωα της Κύπρου, τον Γρηγόρη Αυξεντίου. Και οι δύο πολεμούν για ψυχική ελευθερία και καταφέρνουν να φτάσουν στο «τελευταίο σκαλοπάτι του ανήφορου».

Το έργο του Γιάννη Ρίτσου Αποχαιρετισμός μπαίνει σε ένα διακειμενικό διάλογο με το έργο του Καζαντζάκη.
Ο Αυξεντίου του Ρίτσου π.χ. αντιμετωπίζει τον θάνατο σαν τον Προμηθέα του Καζαντζάκη, γιατί ο θάνατος και το μαρτύριο συνιστούν την ύψιστη επικύρωση του μεγαλείου τους και επέρχονται σε μια στιγμή, που το έργο τους έχει τελειώσει.

Η δεύτερη περίπτωση διακειμενικού διαλόγου, ανάμεσα στον Ρίτσο και τον Καζαντζάκη, εντοπίζεται και πάλι στο ποίημα "Αποχαιρετισμός", το οποίο ο Ρίτσος ξεκίνησε να γράφει δύο μέρες μετά τη θυσία του ήρωα Γρηγόρη Αυξεντίου.

"Λάβετε, φάγετε, τούτο εστί το σώμα μου και το αίμα μου - το σώμα και το αίμα του Γρηγόρη Αυξεντίου
ενός φτωχόπαιδου, 29 χρονών, απ' το χωριό Λύση,
οδηγού ταξί το επάγγελμα,
πού ΄μαθε στη Μεγάλη Σχολή του Αγώνα τόσα μόνο γράμματα όσα να φτιάχνουν τη λέξη
"ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ".

Νομίζω είναι ξεκάθαρο ότι οι στίχοι του Ρίτσου, τους οποίους μελοποίησε έξοχα ο Μάριος Τόκας, παραπέμπουν σε μια από τις διασημότερες σκηνές του "Καπετάν Μιχάλη", η οποία δεν είναι άλλη από στη στιγμή του θανάτου του γερο-Καπετάν Σήφακα, πατέρα του Καπετάν Μιχάλη, που έμαθε κι αυτός τόσα μόνο γράμματα, όσα για να γράψει, λίγο πριν κλείσει τα μάτια του, ένα λόγο στερνό να τον θυμούνται, μια ιερή παρακαταθήκη, έναν ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟ: "ΕΛΕΥΤΕΡΙΑ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ!".

Αγαπητοί φίλοι,
Τα τελευταία χρόνια, συντελείται στον χώρο της εκπαίδευσης της Κύπρου Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, με στόχο την εισαγωγή και εφαρμογή σύγχρονων επιστημονικών μεθόδων και αρχών, για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Η φιλοσοφία των Αναλυτικών Προγραμμάτων είναι ανθρωπιστική, με επίκεντρο την ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών και με σκοπό τη βελτίωση των μαθησιακών αποτελεσμάτων, με έμφαση στα Επιδιωκόμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα (Δείκτες Επιτυχίας) και στα ενδεικτικά αντίστοιχα Διδακτέα (Δείκτες Επάρκειας). Η ιεράρχηση των δεικτών, από το προαπαιτούμενο στο πυρηνικό, διευκολύνει τις διαδικασίες διάγνωσης των μαθησιακών αναγκών και τη βελτίωσή τους (Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Μέσης Εκπαίδευσης, 2015-16).
Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να χρησιμοποιήσουν από τα αντίστοιχα διδακτέα εκείνα που εξυπηρετούν κάθε φορά τον επιδιωκόμενο σκοπό του μαθήματος και ακόμη να ασκήσουν την παιδαγωγική τους αυτονομία, για να τα συμπληρώσουν και να τα εμπλουτίσουν. Ευέλικτες ευκαιρίες επιμόρφωσης στη σχολική μονάδα και στην τάξη και κίνητρα για συμμετοχή και αυτό- μόρφωση συστήνουν τους πυλώνες της επαγγελματικής ανάπτυξης των εκπαιδευτικών, των οποίων ο ρόλος καθίσταται καταλυτικός για την επιτυχία κάθε εκπαιδευτικού εγχειρήματος και ιδιαίτερα για την ποιότητα της σχολικής ζωής και την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας- μάθησης (Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Μέσης Εκπαίδευσης, 2015-16).

Απώτερο και μοναδικό όραμα αυτής της αλλαγής η ανάπτυξη ενός σύγχρονου, ευρωπαϊκού, ανθρώπινου και δημοκρατικού σχολείου, που θα ξεπεράσει τις αδυναμίες και τις αγκυλώσεις του παρελθόντος και θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες των μαθητών, που ζουν πλέον στον κόσμο του διαδικτύου και της παγκόσμιας ενημέρωσης. Είναι καιρός, λοιπόν, να προσεγγίσουμε τους μαθητές και να τους δώσουμε τη δυνατότητα να ασχοληθούν με τη μάθηση αυτενεργώντας (Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Μέσης Εκπαίδευσης, 2015-16).

Όσον αφορά δε στο μάθημα της Λογοτεχνίας, βασικές αρχές, που διέπουν την οργάνωση και διδακτική μεθοδολογία του μαθήματος, είναι οι συνεργατικές και βιωματικές μορφές μάθησης, η ενσωμάτωση της διδακτικής «τεχνολογίας», των διδακτικών δηλαδή μέσων, με τη λειτουργική ένταξη των νέων τεχνολογιών στη σχολική τάξη και ζωή, εφόσον αυτή γίνεται στοχευμένα και με μέτρο, η «ολιστική» γνώση και η «διαθεματικότητα»: αλληλεπίδραση και αλληλοσυμπλήρωση, μεταξύ των διαφόρων γνωστικών αντικειμένων, π.χ. της Λογοτεχνίας με τη Γλώσσα, την Ιστορία, την Αισθητική και Θεατρική Αγωγή κ.ο.κ. καθώς και η αρχή της «παιδαγωγικής διαφοροποίησης»: διδασκαλία προσανατολισμένη στο επίπεδο ετοιμότητας κάθε παιδιού για την αντιμετώπιση της σχολικής αποτυχίας.

Το έργο του Καζαντζάκη είναι πλούσιο και προσφέρεται για τις πιο πάνω πολυδιάστατες προσεγγίσεις, παρά την έλλειψη, που παρατηρείται στο Α.Π. Ο ίδιος διαμόρφωσε μια πολλαπλή ταυτότητα, στην προσπάθειά του να βρει την αλήθεια και τον Άνθρωπο. Συνδύασε εμπειρία, επιστημονική γνώση και προβληματισμό και προσέφερε ένα πολύπλευρο έργο, παγκόσμια γνωστό, που εξακολουθεί να είναι επίκαιρο και να θέτει ερωτήματα. Γι αυτό και το έργο του καθίσταται αξιοποιήσιμο στη σύγχρονη εκπαίδευση και μέσα από το Αναλυτικό Πρόγραμμα αλλά και εκτός Αναλυτικού Προγράμματος.
Οι συνεχώς μεταβαλλόμενες ανησυχίες του μεγάλου Κρητικού μπορούν να βρουν αντίκρισμα στις ψυχικές περιπλανήσεις των νέων. Μέσα στον σημερινό κίβδηλο κόσμο του καταναλωτισμού και της ηθικής αποσύνθεσης, το έργο του Καζαντζάκη μπορεί να σταθεί για τους Κύπριους νέους ως φάρος μάθησης και γνώσης, ως σύντροφος στο δικό τους ταξίδι στην ατραπό της ζωής.

Μπορούμε, λοιπόν να βοηθήσουμε τους μαθητές μας να προσεγγίσουν το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, κάνοντας χρήση των προαναφερθέντων μεθόδων και προσεγγίσεων, μέσα από τη δραματοποίηση πεζών έργων του, τη λειτουργία βιωματικών εργαστηρίων, τη δημιουργία ηλεκτρονικής βιβλιοθήκης, τη διοργάνωση μαθητικών συνεδρίων, τη χρήση διαδικτύου για προβολή σχετικών θεμάτων με τα υπό εξέταση κείμενα αλλά και την παραγωγή dvd για θέματα, σχετικά με τη ζωή και το έργο του μεγάλου διανοητή.
Πιο κάτω θα αναλύσω κάποιες από τις πιο πάνω εισηγήσεις.

• Σχολικές παραστάσεις
Τα θεατρικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη είναι κατάλληλα για σχολικές παραστάσεις, όπως π.χ. η τριλογία του Προμηθέα, ο Καποδίστριας, ο Χριστόφορος Κολόμβος και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Ο καζαντζακικός Προμηθέας βρίσκεται σε διακειμενικό διάλογο με τον Γρηγόρη Αυξεντίου, αφού και οι δύο αφουγκράζονται τον θάνατο, ο ένας προσηλωμένος στον βράχο του Καυκάσου και ο άλλος στη σπηλιά του Μαχαιρά.

• Διοργάνωση μαθητικών συνεδρίων
Στο εκπαιδευτικό μας σύστημα, κάθε χρόνο, πραγματοποιείται, με τη συνεργασία όλων των Λυκείων και Τεχνικών Σχολών της κάθε πόλης, επαρχιακό μαθητικό συνέδριο, τη διοργάνωση του οποίου αναλαμβάνει εκ περιτροπής ένα σχολείο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσε η ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη να αποτελέσει θέμα ενός ετήσιου μαθητικού συνεδρίου. Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να σας ενημερώσω ότι αυτή την περίοδο διαπραγματευόμαστε με το πανεπιστήμιο Κύπρου την πραγματοποίηση Σεμιναρίου για τον Νίκο Καζαντζάκη, αρχές της επόμενης σχολικής χρονιάς.

• Αξιοποίηση λαογραφικών στοιχείων
Αν και ο Καζαντζάκης δεν ήταν λαογράφος, στο έργο του (καπετάν Μιχάλης, Αλέξης Ζορμπάς και ο Χριστός ξανασταυρώνεται) υπάρχει πλήθος λαογραφικών στοιχείων από τον υλικό βίο, τον κοινωνικό και τον πνευματικό. Αυτά τα στοιχεία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν, αναθέτοντας στους μαθητές να κάνουν μια σύγκριση των λαογραφικών στοιχείων της εποχής, που περιγράφει ο συγγραφέας, με τη δική τους.

• Λέσχη ανάγνωσης
Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα προωθεί, στο μάθημα της Λογοτεχνίας, μέσω της λέσχης ανάγνωσης, τη φιλαναγνωσία και δίνει την ευκαιρία σε κάθε μαθητή να εξελιχθεί σε ένα σοβαρό αναγνώστη. Η συμμετοχή του παιδιού-αναγνώστη σε αυτή τη διαδικασία και η συναισθηματική του ανάμειξη είναι απαραίτητες

προϋποθέσεις για την αξιολόγηση της δράσης των ηρώων, τη σύνδεση με προσωπικές εμπειρίες και τη μυθοπλαστική ικανότητα. Ταυτόχρονα, τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα να ερευνούν, μέσα και έξω από την τάξη (ερευνητικές εργασίες, διαθεματικές προσεγγίσεις), να παράξουν λόγο, προφορικό και γραπτό (δημιουργική γραφή), και να συνδέσουν το κείμενο με άλλες τέχνες (θέατρο, μουσική, τέχνη: διαθεματική/διεπιστημονική προσέγγιση). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν τον Καζαντζάκη και να βυθιστούν στις ακαταμάχητες ταξιδιωτικές του περιγραφές ή να σαλπάρουν σε κόσμους μακρινούς και ίσως άπιαστους. Η παρουσίαση των βιβλίων μπορεί να πραγματοποιηθεί στην τάξη και να έχει ένα πρωτότυπο χαρακτήρα. Μπορεί ακόμα και να οδηγήσει σε εκδηλώσεις ανοικτές προς την κοινωνία, τις οποίες θα οργανώσουν οι ίδιοι οι μαθητές, με τη βοήθεια και τη στήριξη εκπαιδευτικών και γονιών.

• Δημιουργία ηλεκτρονικής βιβλιοθήκης
Στόχος αυτής της δημιουργίας είναι αφενός να δοθεί η δυνατότητα στα παιδιά να γνωρίσουν τον ποιητή, την εργογραφία του και την υπάρχουσα βιβλιογραφία, χρησιμοποιώντας τη σύγχρονη τεχνολογία και αφετέρου να δημιουργηθεί μια βάση δεδομένων Νεοελλήνων Συγγραφέων, σε ηλεκτρονική μορφή, που θα προσφέρει, σε όλους τους μαθητές και διδάσκοντες, ένα κειμενικό και οπτικοακουστικό υλικό, με τη χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας.
Επιπρόσθετα, η εργασία αυτή μπορεί να γίνει ένα δείγμα δημιουργικής συνεργασίας, δίνοντας, έτσι, τη δυνατότητα στους μαθητές, με διαφορετικές δεξιότητες, να δημιουργήσουν, πάνω σε μια κοινή βάση (Ριαλά, 2013).

• Γνωριμία των μαθητών της Κύπρου με το μουσείο Καζαντζάκη
Είμαι σε θέση να γνωρίζω ότι τον ερχόμενο Δεκέμβρη η βιβλιοθήκη Καζαντζάκη θα ταξιδέψει σε ένα Λύκειο της Λεμεσού. Με αυτή την ευκαιρία, θα φροντίσω μέσω του Υ.Π.Π. να ενημερωθούν και τα υπόλοιπα σχολεία της πόλης, ώστε να μπορέσουν περισσότεροι μαθητές να γνωρίσουν τη ζωή και το έργο του μεγάλου διανοητή.

• Αξιοποίηση ΤΠΕ
Η πολυμεσική πρόσληψη του έργου και της ζωής του Νίκου Καζαντζάκη θεωρούμε ότι δύναται να αλλάξει την προσέγγιση του μαθήματος και να αυξήσει το ενδιαφέρον των μαθητών. Η εκπαιδευτική αξιοποίηση των ΤΠΕ δεν συνίσταται μόνο στην προβολή σχετικών θεμάτων, μέσω διαδικτύου, αλλά στην έρευνα εις βάθος. Η διδακτική αξιοποίηση των διαδραστικών πολυμέσων μπορεί να συνδυαστεί με τη μέθοδο project, η οποία θα προσφέρει στους μαθητές τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν την εμπειρία τους και να συνδέσουν τη μάθηση με τα ενδιαφέροντά τους, συμμετέχοντας οι ίδιοι, ενεργητικά, σε μια, διερευνητικού τύπου, μάθηση, με τη μέθοδο διερεύνησης/«επίλυσης προβλήματος». Ωστόσο, θα αξιοποιηθούν αρκετές από τις ενεργητικές-συμμετοχικές μεθόδους και τεχνικές (Κυθραιώτης, 2013). Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια ολιστική προσέγγιση της μάθησης και οικοδόμησης της γνώσης, στηριζόμενη στην αυτενέργεια των μαθητών και στα πολλαπλά επίπεδα δεξιοτήτων και νοημοσύνης.

Για να μπορέσουν να τεθούν σε εφαρμογή όλα τα πιο πάνω, πρέπει ΟΛΟΙ οι εκπαιδευτικοί μας να τολμήσουν να ξεφύγουν από τα παραδοσιακά μοντέλα μάθησης και να υιοθετήσουν τις πιο πάνω καινοτόμες εφαρμογές ως ανταπάντηση στις απαιτήσεις της εποχής, με στόχο να καλλιεργηθεί η δημιουργική ικανότητα των μαθητών, να ενισχυθεί η κριτική τους σκέψη και να αναπτυχθούν θετικές δεξιότητες και στάσεις απέναντι στις κοινωνικές και πανανθρώπινες αξίες.

Αγαπητοί μου φίλοι
Σήμερα, που και πάλι η Κύπρος είναι το «μοιρόγραφτο κέντρο, όπου παίζεται η ηθική αξία του σημερινού ανθρώπου», το χρέος του σημερινού Έλληνα είναι να κρατηθεί στον τόπο, που τον γέννησε. Στον δίκαιο αγώνα μας καθοδηγητής ο Νίκος Καζαντζάκης. Είθε ο δίκαιος αγώνας μας να μην είναι «τίποτα άλλο παρά ένα βίαιο δρασκέλισμα από τον χαμό στη σωτηρία».
Εμείς, οι Κύπριοι, άρχοντες κι εμείς του Ελληνισμού, νιώθουμε περήφανοι, που ανήκουμε στην ίδια ράτσα

με τον Νίκο Καζαντζάκη. Τον αγαπήσαμε και τον θαυμάζουμε. Δεν κάνουμε παρά το χρέος μας.

Βιβλιογραφία

Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Κύπρου 2015-16. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://nop.moec.gov.cy/index.php/domi/dimotiko-scholeio

Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης Κύπρου 2015-16. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://logom.schools.ac.cy/index.php/el/logotechnia/analytiko-programma

Αγγελική Ριαλά (2013). «Ανάπτυξη προγράμματος για την ενότητα Οικουμενικές Αξίες και Λογοτεχνία»: Εργασία που υποβλήθηκε στα πλαίσια του μαθήματος ED402 του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Εκπαιδευτική Ηγεσία και Διοίκηση.

Κυθραιώτης Ανδρέας (2013). Αξιοποίηση και Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού: Πανεπιστημιακές σημειώσεις.

Χρυσούλα Πετιμεζά

Ο Καζαντζάκης σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης στο Κεμπέκ

Περιεχόμενα

1. Περιγραφή του Εκπαιδευτικού Συστήματος του Κεμπέκ (γαλλόφωνα, αγγλόφωνα και ελληνόφωνα σχολεία)
2. Παρουσία του συγγραφικού έργου του Καζαντζάκη στο Εκπαιδευτικό Σύστημα του Κεμπέκ
3. Ο ρόλος της γαλλικής και ελληνικής γλώσσας για τη διάδοση του έργου του Καζαντζάκη στο Κεμπέκ
4. Στρατηγικές και πρωτοβουλίες διάδοσης, μελέτης και διδασκαλίας του έργου του Καζαντζάκη στα σχολεία του Κεμπέκ, σε όλες τις Βαθμίδες Εκπαίδευσης
5. Τρόποι διδασκαλίας και προσεγγίσεις του έργου του Καζαντζάκη στην εκπαίδευση (Πρότζεκτ, τέχνη...)
6. Τα πρώτα αποτελέσματα των προσπαθειών γνωριμίας με το έργο Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση του Κεμπέκ

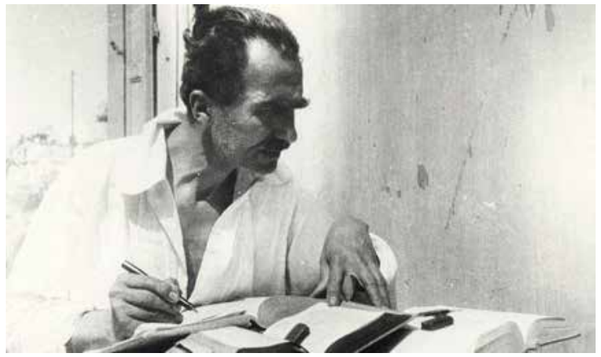

Κυρίες και κύριοι, σας χαιρετώ από το μακρινό Μόντρεαλ[1]

Το Μάιο του 2017, συστάθηκε, για πρώτη φορά, το Διοικητικό Συμβούλιο του Τμήματος Μόντρεαλ της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (ΔΕΦΝΚ), στο οποίο έχω την τιμή να είμαι πρόεδρος. Από την πρώτη στιγμή ενώσαμε το δικό μας όραμα, δηλαδή, τη διάδοση του έργου του Καζαντζάκη, με όλους εσάς και αντιληφθήκαμε ότι η μόνη οδός, για την παρουσία του συγγραφέα στην κοινωνία του Κεμπέκ, είναι η Εκπαίδευση.

Για να κατανοήσουμε την υπάρχουσα παρουσία του έργου του Καζαντζάκη στο Κεμπέκ και να οραματιστούμε τη δυνατότητα διάδοσής του στο μέλλον, προσπαθήσαμε να δούμε, εκ του σύνεγγυς, τη λειτουργία του Εκπαιδευτικού συστήματος στο Κεμπέκ.

1. Περιγραφή του Εκπαιδευτικού Συστήματος του Κεμπέκ (γαλλόφωνα, αγγλόφωνα και ελληνόφωνα σχολεία)

Η επαρχία του Κεμπέκ αποτελεί ένα από τα δεκατρία μέλη της καναδικής ομοσπονδίας. Το Καναδικό Σύνταγμα του 1867 δίνει στο Κεμπέκ, όπως και στις άλλες επαρχίες, την αποκλειστική εξουσία στην εκπαίδευση. Δεν υπάρχει ομοσπονδιακό Υπουργείο Παιδείας αλλά μόνο επαρχιακά και περιφερειακά υπουργεία.
Σήμερα, στο Κεμπέκ, το Υπουργείο Εκπαίδευσης, Αναψυχής και Αθλητισμού είναι το κυβερνητικό σώμα, που φροντίζει την πρόσβαση στην εκπαίδευση, σε όλες τις μορφές της, και εποπτεύει την εναρμόνιση των προσανατολισμών και των δραστηριοτήτων της εκπαίδευσης με τις κυβερνητικές πολιτικές και διευκολύνει οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές ανάγκες της κοινωνίας του Κεμπέκ. Την ευθύνη του εκπαιδευτικού συστήματος μοιράζονται, από κοινού, πανεπιστήμια, κολλέγια, σχολικές επιτροπές και σχολεία.
Το εκπαιδευτικό σύστημα έχει τέσσερα επίπεδα εκπαίδευσης: πρωτοβάθμια (συμπεριλαμβανομένης της προσχολικής ηλικίας), δευτεροβάθμια, κολλεγιακή και πανεπιστημιακή. Λειτουργούν δημόσια και ιδιωτικά, γαλλόφωνα και αγγλόφωνα σχολεία, σε όλες τις βαθμίδες. Ακόμη, υπάρχουν και σχολεία γαλλόφωνα τρίγλωσσα, με τρίτη τη γλώσσα πολιτιστικής κληρονομιάς και ενδιαφέροντος, όπως το Σχολείο Σωκράτης-Δημοσθένης, στο Μόντρεαλ, με γλώσσες διδασκαλίας γαλλικά, αγγλικά και ελληνικά.

[1] Η εισήγηση αναγνώσθηκε στο συνέδριο από τον κ. Παπατσίμπα, πρόεδρο της οικείας συνεδρίας, λόγω αδυναμίας να παρευρεθεί η συγγραφέας

Οι μαθητές πρέπει να παρακολουθήσουν την προσχολική, στοιχειώδη και γυμνασιακή εκαίδευση στη γαλλική γλώσσα, στο ιδιωτικό ημιεπιδοτούμενο σχολείο. Έτσι, όλοι, γαλλόφωνοι, αγγλόφωνοι και αλλόφωνοι, υποχρεούνται να πάνε στο γαλλόφωνο σχολείο. Δυνατότητα πρόσβασης στο αγγλόφωνο σύστημα δίδεται μόνο στους μαθητές, οι γονείς των οποίων αποδεικνύουν ότι η οικογένειά τους ανήκει στην αγγλόφωνη ιστορική κοινότητα του Κεμπέκ.
Το πρόγραμμα Εκπαίδευσης στο Κεμπέκ έχει προτεραιότητα, παράλληλα με το γνωστικό μέρος της εκπαίδευσης, την αφύπνιση, την επαφή των μαθητών με άλλους πολιτισμούς και τη γνώση πολλαπλών γλωσσών. **Προβάλλεται η πολυπολιτισμικότητα, η διγλωσσία ή και η πολυγλωσσία.**
Η διαπολιτισμική εκπαίδευση βασίζεται στην ευρεία χρήση μητρικών γλωσσών, στις εθνογεωγραφικές ρίζες τους και στο πολιτιστικό τους υπόβαθρο. Στο πλαίσιο αυτό, η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στα σχολεία του Κεμπέκ κατοχυρώνει το άνοιγμα των μαθητών σε άλλες γλώσσες και πολιτισμούς, τη δεκτικότητα και ανεκτικότητα του διαφορετικού.
Η γλωσσική, πολιτισμική και πολιτιστική ιδιαιτερότητα του Κεμπέκ καθώς και ο σεβασμός στη διαφορετικότητα αποτελούν βασικές αρχές της εκπαίδευσης, στο Κεμπέκ, και μπορούν να συμβάλλουν σημαντικά στη γνωριμία και εξάπλωση του έργου του Καζαντζάκη.

2. Παρουσία του Καζαντζάκη στο Εκπαιδευτικό Σύστημα του Κεμπέκ

Ο Καζαντζάκης είναι ευρέως γνωστός στον κόσμο της διανόησης και Ακαδημίας του Κεμπέκ και αποτελεί σημείο αναφοράς σε όλους τους κλάδους της επιστήμης, στη Φιλοσοφία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία, Παιδαγωγική κ.τ.λ. Υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές στο έργο του και χρήσεις αποσπασμάτων του στη λογοτεχνία, σε φιλοσοφικές μελέτες, σε επιστημονικές διατριβές Κεμπεκιωτών, ακόμα και σε συζητήσεις.

Παραθέτω ενδεικτικά αναφορές στο έργο του: Στο Πανεπιστήμιο του Κεμπέκ στο Μοντρεάλ, στο Τμήμα Παιδαγωγικών Επιστημών, υπάρχει αναρτημένο: ***"Les enseignants sont ceux qui jettent des ponts sur lesquels ils invitent les élèves à passer; une fois les élèves de l'autre côté, le pont s'écroule gaiement, incitant ceux qui viennent de le traverser à construire leurs propres ponts"*** **(Nikos Kazantzakis).** «Ο ιδανικός δάσκαλος είναι εκείνος που γίνεται γέφυρα για να περάσει αντίπερα ο μαθητής του. Κι όταν πια του διευκολύνει το πέρασμα, αφήνεται χαρούμενα να γκρεμιστεί, ενθαρρύνοντας τον μαθητή του να φτιάξει δικές του γέφυρες» **Νίκος Καζαντζάκης.**
Ο ***Aziz Jellab,*** Inspecteur général de l'Éducation nationale Sociologue, ancien conseiller d'orientation στον πρόλογο της μελέτης **«1001 pratiques réflexives en orientation»** - Avril 20, γράφει:
«Est-ce que tu peux me dire ce que toutes ces choses signifient? Qui les a faites? Pourquoi il les a faites? Et surtout (la voix de Zorba vibra de colère et de crainte): pourquoi est-ce qu'on meurt?
– Je ne sais pas, Zorba! (...)
– Tu ne sais pas! fit Zorba, et ses yeux s'arrondirent, tout comme ils s'étaient arrondis cette autre nuit où jelui avais avoué ne pas savoir danser. Il garda le silence un instant et, brusquement, éclata:
– Alors, tous ces sales bouquins que tu lis, à quoi ça sert, hein? Pourquoi tu les lis? Et s'ils ne disent pas a, qu'est-ce qu'ils disent?»

Nikos Kazantzaki
Alexis Zorba,
1958, Livre de poche

« – Ξέρεις να μου πεις, αφεντικό, είπε κι η φωνή του ασκώθηκε επίσημη, συγκινημένη μέσα στη ζεστή νύχτα, ξέρεις να μου πεις τι πάει να πουν όλα αυτά; Ποιος τα έκαμε; Γιατί τα έκαμε; Και πάνω απ' όλα, ετούτο (η φωνή του Ζορμπά ήταν γεμάτη θυμό και τρόμο): Γιατί να πεθαίνουμε; – Δεν ξέρω, Ζορμπά! αποκρίθηκα, και ντράπηκα σα να με ρωτούσαν το πιο απλό πράμα, το πιο απαραίτητο, και δεν μπορούσα να το εξηγήσω. – Δεν ξέρεις! έκαμε ο Ζορμπάς και τα μάτια του γούρλωσαν. Όμοια γούρλωσαν και μιαν άλλη νύχτα, όταν με ρώτησε αν χορεύω και του αποκρίθηκα πως δεν ξέρω χορό. Σώπασε λίγο, άξαφνα ξέσπασε:
– Τότε τι ναι αυτά τα παλιόχαρτα που διαβάζεις; Γιατί τα διαβάζεις; Άμα δεν λένε αυτό τι λένε;»

Παρόλο που διαπιστώνεται ότι όσοι γνώρισαν το έργο του Καζαντζάκη εντρύφησαν με πάθος στα έργα του και ασχολήθηκαν με τις έννοιες, που τον προβλημάτισαν, και υπάρχει εκτενής αναφορά στο έργο και τη σκέψη τού Καζαντζάκη από συγγραφείς και μελετητές του στο Κεμπέκ, ο Καζαντζάκης δεν αποτελεί αντικείμενο μελέτης σε κανένα επίπεδο της εκπαίδευσης. **Η μη παρουσία του Καζαντζάκη στο Εκπαιδευτικό σύστημα έχει σαν συνέπεια την άγνοια του ευρύτερου κοινού για το έργο του Καζαντζάκη.** Το μόνο στοιχείο από το έργο του είναι η λέξη Ζορμπάς, συνδεδεμένη με τη μουσική και το χορό του Άντονι Κουίν. Ο δημιουργός, Νίκος Καζαντζάκης, αγνοείται.

3. Ο ρόλος της γαλλικής και ελληνικής γλώσσας καθώς και η παιδαγωγική φιλοσοφία ευνοούν τη διάδοση του Καζαντζάκη στο Κεμπέκ

Για να γίνει γνωστός ένας συγγραφέας, θα πρέπει να είναι προσβάσιμος γλωσσικά. Ο Καζαντζάκης είναι γνωστός στους Γαλλοκαναδούς, επειδή, ακριβώς, η γαλλική γλώσσα έχει ευνοήσει την προσβασιμότητα στο έργο του, μέσα από γαλλικά αναγνώσματα είτε σε μεταφράσεις είτε σε αυθεντικά του κείμενα στη γαλλική. Επομένως, η γαλλική γλώσσα, σαν πρώτη γλώσσα διδασκαλίας, στο εκπαιδευτικό σύστημα Κεμπέκ, μπορεί να διευκολύνει, τα μέγιστα, την πρόσληψη και μελέτη του Καζαντζάκη, σε όλα τα επίπεδα. Εφόσον το εκπαιδευτικό σύστημα του Κεμπέκ προωθεί την πολλαπλότητα, με τη σωστή προσέγγιση, μπορεί να προωθηθεί το έργο του Καζαντζάκη στη γαλλόφωνη Εκπαίδευση, σε όλες τις βαθμίδες, από την πρωτοβάθμια ως την τριτοβάθμια Εκπαίδευση.
Η Ελληνική γλώσσα μπορεί να αποτελέσει έναν επιπλέον δίαυλο σε όλα τα επίπεδα της Εκπαίδευσης. Η ύπαρξη ελληνικών εκπαιδευτικών εστιών μπορεί να συμβάλλει, επίσης, ουσιαστικά, στη διάδοση και μύηση στο έργο του Καζαντζάκη. Υπάρχουν ελληνικές έδρες σπουδών στα πανεπιστήμια, McGill, Université de Montréal, Concordia University, στο Κολλέγιο Dawson καθώς και τα τρίγλωσσα ελληνικά σχολεία «Σωκράτης-Δημοσθένης», Προσχολικής, Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.
Η παρουσία του Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση του Κεμπέκ μπορεί να ευνοηθεί, λόγω της ανοιχτής φιλοσοφίας της παιδείας στην πολυπολιτισμικότητα, της πολύγλωσσης εκπαίδευσης καθώς και της γλωσσικής διευκόλυνσης.

Η επιτυχία της ενσωμάτωσης του Καζαντζάκη στο παιδαγωγικό πρόγραμμα του Κεμπέκ έγκειται στην προσέγγιση και ευαισθητοποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος με μία διαθεματική πρόταση, που να εμπλουτίζει το παιδαγωγικό πρόγραμμα και να είναι κατάλληλη για τις διαφορετικές ηλικίες.

4. Στρατηγικές και πρωτοβουλίες διάδοσης, μελέτης και διδασκαλίας του συγγραφικού έργου του Καζαντζάκη στα σχολεία του Κεμπέκ, σε όλες τις Βαθμίδες Εκπαίδευσης

Φυσικά, τίποτα δεν γίνεται από τύχη, αλλά απαιτείται στρατηγική για τη διάδοση του έργου. Για να αναπτυχθεί μια στρατηγική και να οδηγήσει στην επιτυχία, χρειάζεται όραμα, πίστη, γνώση και δράση. Χρειάζεται σχέδιο δράσης, για να γνωστοποιηθεί η αξία του έργου αλλά και ένα παιδαγωγικό πρόγραμμα, που θα ωφελεί και θα εμπνέει τους μαθητές, για να μάθουν, να αναπτυχθούν, να εμπνευστούν και να εντρυφήσουν στο έργο.

Χρειάζονται καθοδηγητικά ερωτηματικά και σχέδιο δράσης:
- **Τι;** Ευρεία διάδοση του έργου
- **Γιατί;** Λόγω πίστης στην αξία και επικαιρότητα του έργου και στον εμπλουτισμό της παιδείας
- **Σε ποιους;** Σε ελληνόφωνους και γαλλόφωνους, σε όλες τις ηλικίες
- **Πώς;** Μέσα από την Εκπαίδευση, με διαφορετικές προσεγγίσεις

Το Τμήμα του Μόντρεαλ ζήτησε τη συμμετοχή, κυρίως, Εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων, με στόχο:
- **Επαφή με μαθητές όλων των ηλικιών**
- **Επαφή με το εκπαιδευτικό σύστημα**
- **Δημιουργία προγράμματος**

Επαφή με μαθητές όλων των ηλικιών
Το έργο δεν θα μπορούσε να περιοριστεί σε μια ηλικιακή ομάδα, διότι θα ήταν ένα κλειστό κύκλωμα, χωρίς μέλλον. Η Εκπαίδευση, σε όλες τις ηλικίες, αποτελεί τη ροή, τη συνέχεια. Για το σκοπό αυτό, δημιουργήθηκαν τέσσερις ομάδες: η Εκπαιδευτική Ομάδα, η Ομάδα Μελέτης Καζαντζάκη, η Ομάδα Νεολαίας, η Ομάδα Δραστηριοτήτων, που φροντίζουν την επαφή με όλες τις ηλικιακές ομάδες. Οι δράσεις των ομάδων γίνονται στη γαλλική και ελληνική.

Επαφή με το εκπαιδευτικό σύστημα
Σχετικά με την επαφή με το εκπαιδευτικό σύστημα έγιναν τα ακόλουθα:
- Ο καθηγητής Πανεπιστημίου Jacques Bouchard συμπεριέλαβε στο πρόγραμμα του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστήμιου του Μόντρεαλ κείμενα από το έργο του Καζαντζάκη.
- Προτάθηκε να συμπεριληφθεί η μελέτη του συγγραφέα στο πρόγραμμα του Σχολείου (Δημοτικό και Γυμνάσιο), Σωκράτης- Δημοσθένης, στο μάθημα πολιτισμού.
- Ομάδα μαθητών γαλλικού δημοτικού σχολείου στο TMR, Montreal, θα παρουσιάσουν αποφθέγματα του Καζαντζάκη, με σκοπό να γνωρίσουν τον συγγραφέα.
- Νέοι συμμετέχουν σε εκδηλώσεις, με αποσπάσματα, θεατρικές εικόνες, μουσική και παραγωγή υλικού σε ηλεκτρονική μορφή.
- Η Εκπαιδευτική Ομάδα ετοιμάζει πρόταση προς εκπαιδευτικούς φορείς για την προώθηση του Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση.

Δημιουργία προγράμματος
- Απομονώθηκαν, από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, τα κατάλληλα στοιχεία για κάθε ηλικία, οι τρόποι προσέγγισης και μετάδοσης
- Ομάδα Εκπαίδευσης δημιουργεί παιδαγωγικές δράσεις, σχετικές με το έργο του Καζαντζάκη για τα σχολεία
- Για το γαλλόφωνο σύστημα δημιουργούνται διαθεματικές δραστηριότητες

5. Τρόποι διδασκαλίας και προσεγγίσεις του Καζαντζάκη στην εκπαίδευση (Πρότζεκτ, τέχνη...)

Ο Καζαντζάκης θα πρέπει να γίνει το υλικό, που, μέσα από διαθεματική προσέγγιση και πρότζεκτ, θα ωθήσει το μαθητή στην απελευθέρωση των δικών του ταλέντων και στη δημιουργία. Ο εκπαιδευτικός, αφού φέρει τους μαθητές σε επαφή με τον Καζαντζάκη, μέσα από την τέχνη, τη λογοτεχνία, τη μουσική, το διάλογο, θα δημιουργήσει μια λίστα από όπου θα μπορούν να επιλέξουν αυτό με το οποίο θα θελήσουν να ασχοληθούν.
Για παράδειγμα, ο δάσκαλος κάνει ανάρτηση 10 αποφθεγμάτων. Οι μαθητές μπορούν να κάνουν διάλογο, να μάθουν λεξιλόγιο, να ερευνήσουν άλλες απόψεις, να γράψουν ένα ποίημα, να δημιουργήσουν μια θεατρική σκηνή. Ένα μέρος αυτής της διαδικασίας ή και ολόκληρη μπορεί να γίνει στην τάξη ή σε άλλη αίθουσα, για παράδειγμα, σε αίθουσα δημιουργικής απασχόλησης, με δραστηριότητες, που στοχεύουν στην καλλιέργεια της κριτικής και δημιουργικής σκέψης, στην επίλυση προβλημάτων, τη συναισθηματική εμπλοκή στη διαδικασία της μάθησης, στην καλλιέργεια των μεταγνωστικών δεξιοτήτων και των γραπτών, προφορικών και οπτικών/εκφραστικών δεξιοτήτων, στην επικοινωνία, στη δημιουργία τέχνης. Οι μαθητές επενδύουν στην κεκτημένη γνώση, ενώ εμπλουτίζονται, σε πολλούς τομείς, και έχουν την ευκαιρία να αφιερώσουν χρόνο, προκειμένου να μελετήσουν έναν τομέα, που οι ίδιοι επιλέγουν.
Τίποτα ανώτερο από τη δημιουργία! Τρανότερη αμοιβή ο καλός δάσκαλος δε θέλει από τούτη: να κάμει το μαθητή του ανώτερό του (Νίκος Καζαντζάκης: "Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά", Εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, Στ΄ επανέκδοση, σελ. 104).

6. Τα πρώτα αποτελέσματα της προσπάθειας γνωριμίας με τον Καζαντζάκη, στην Εκπαίδευση του Κεμπέκ

Το μέλλον του έργου του Καζαντζάκη είναι συνυφασμένο με την Εκπαίδευση και την μαθητιώσα νεολαία, σε όλες τις βαθμίδες και σε όλες τις ηλικίες. Τα πρώτα αποτελέσματα για την προώθηση στην Εκπαίδευση του Κεμπέκ είναι αρκετά ενθαρρυντικά, αλλά χρειάζεται πολλή δουλειά.
Στο σύντομο χρονικό διάστημα της ύπαρξης του τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας φίλων Νίκου Καζαντζάκη (ΔΕΦΝΚ), στο Μόντρεαλ, έχουν επιτευχθεί:
- Η αναγνώριση του ρόλου της Εκπαίδευσης για τη γνωριμία με τον Καζαντζάκη
- Η πολυγενεακή συμμετοχή σε ομάδες, που προωθούν το έργο του συγγραφέα στην εκπαίδευση
- Η δημιουργία και δράση Ομάδων (Εκπαιδευτική Ομάδα, Ομάδα Μελέτης Καζαντζάκη, Ομάδα Νεολαίας, Ομάδα Δραστηριοτήτων) για τη μελέτη, την προετοιμασία και προώθηση προγραμμάτων - προτάσεων σε σχολεία, την οργάνωση δράσεων και την προσέγγιση εκπαιδευτικών φορέων
- Η εισαγωγή της διδασκαλίας του καζαντζακικού έργου σε πανεπιστήμιο και σε ορισμένα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
- Η συμμετοχή σε εκδήλωση **«Καζαντζάκης- 60 χρόνια και μια αιωνιότητα, μέσα από τις Γενιές, την Παιδεία, τον Κόσμο και την Τέχνη»**

Όπως, πολύ προφητικά, είπε ο διακεκριμένος συγγραφέας και στενός φίλος του Νίκου Καζαντζάκη, Παντελής Πρεβελάκης **«Ο Καζαντζάκης, με το έργο του, έχει ανοίξει διάλογο με το μέλλον».**
Πιστεύουμε ότι, μέσα από την ελληνόφωνη και γαλλόφωνη εκπαίδευση στο Κεμπέκ, έχει αρχίσει ο διάλογος και θα συνεχιστεί αρκεί να συνεχίσουμε να δημιουργούμε γέφυρες.

Θεματικός άξονας

4

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΗ ΜΗ ΤΥΠΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΤΥΠΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ευαγγελία Αστυρακάκη

Ο Καζαντζάκης και η Εκπαίδευση Ενηλίκων

Ο Καζαντζάκης ήταν πνεύμα ερευνητικό και ανήσυχο. Σε κάθε έργο του καταθέτει τη βιοθεωρία και τις φιλοσοφικές του σκέψεις, όπως διαμορφώνονταν από τα διαβάσματα, τις εμπειρίες και τα ταξίδια του. Οι σύγχρονοι μελετητές, διαρκώς, ανακαλύπτουν νέα στοιχεία να αναφύονται από την ερμηνεία των έργων του.

Για τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του Καζαντζάκη αντλούμε στοιχεία από την *Αναφορά στον Γκρέκο*. Όλοι έχουμε διαβάσει για την πρώτη μέρα του Καζαντζάκη στο Δημοτικό Σχολείο και την περίφημη ατάκα της εποχής, όταν ο καπετάν Μιχάλης τον παραδίδει στο δάσκαλο λέγοντας "Δάσκαλε, το κρέας δικό σου, τα κόκκαλα δικά μου!". Στη συνέχεια, με χιουμοριστικό τρόπο, ο συγγραφέας περιγράφει τους δασκάλους του και πώς η Νέα Παιδαγωγική τότε, η οποία επέβαλε την εμπειρική μάθηση, έγινε αιτία ξυλοφορτώματος, όταν ο μικρός μαθητής θεώρησε ότι επρόκειτο για γυναίκα.

Μια άλλη πηγή, ωστόσο, που φανερώνει τη διάθεση του Καζαντζάκη να προσεγγίσει το μικρό μαθητή, μέσα από νέες παιδαγωγικές μεθόδους, αποτελούν τα αναγνωστικά για το Δημοτικό, που συνέταξε ο ίδιος και η πρώτη σύζυγός του, η Γαλάτεια Αλεξίου. Διαβάζοντας αποσπάσματα ειδικά από τους *Τρεις Φίλους*, το αναγνωστικό για τη Β΄ Δημοτικού, καταλαβαίνομε τη διάθεση των συγγραφέων να πλησιάσουν το μικρό μαθητή και να στηρίξουν, σε εμπειρικούς τρόπους, την προσέγγιση της γνώσης.

Για εκείνα τα χρόνια, μια τέτοια προσέγγιση ήταν πρωτοποριακή. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος στο *Πώς έγινα δάσκαλος* περιγράφει, γλαφυρά, το συνήθη τρόπο λειτουργίας του σχολείου, τότε: «Χρόνια ολόκληρα, καρφωμένοι στα θρανία ακίνητοι ακούγαμε το δάσκαλο. Αυτός μιλούσε, μονολογούσε αδιάκοπα, αυτός σκεπτόταν.... Ποτέ δε σταθήκαμε μόνοι μας απέναντι στα πράγματα, ανάμεσά τους και σε μας μπερδευόταν πάντα ο δάσκαλος..... Αυτός εξηγούσε, αυτός ενεργούσε, αυτός παντού ήταν το κέντρο».
Συνεχίζει περιγράφοντας δυο σκηνές από τη μαθητική ζωή:
«Το παιδί του Παρνασσού ακούει Γεωγραφία. Ο σχολάρχης, μη μπορώντας να περπατήσει, καθόταν στην έδρα του, με μια βέργα μακριά. Ένας χάρτης κρεμόταν κοντά στον πίνακα κι εκεί φώναζε ένα- ένα τα παιδιά, **με ονόματα ειδικά το καθένα.** Τα φώναζε να ειπούν και να δείξουν το μάθημα. Αλίμονο αν ξεχνιόταν ένα ποτάμι της Αμερικής ή ο αριθμός των κατοίκων από κάποια πόλη της. Η βέργα έπεφτε βροχή, μαζί με τις βρισιές. Κι αυτό ήταν το μόνο, που συγκέντρωνε την προσοχή όλων μας. Μόλις τελείωνε, όμως, και φώναζε για μάθημα άλλο παιδί, γυρίζαμε αμέσως στη δουλειά μας. Άλλοι διάβαζαν κλεφτά κάτω από το θρανίο το παρακάτω, άλλοι παίζαμε με κλωτσιές αθόρυβες, ώσπου να συγκεντρωθούμε, πάλι, με νέο ξύλο και νέες βρισιές. Και συλλογιζόμουν τώρα τη Γεωγραφία, που την είχα όλη μάθει απ' έξω, κι έβρισκα μονάχα πλήθος αριθμούς και ατελείωτα μπερδεμένα ονόματα και ποταμούς, βουνά και πόλεις...
Όσο για τη σχολική Φυτολογία και τη διδασκαλία της; Ακόμα και το παιδί, που αγαπούσε τη φύση και την καλλιέργεια, ήταν αναγκασμένο να παπαγαλίζει. Αποστήθιζε πώς αναπτύσσονται και ζουν τα φυτά, διάβαζε για «υπέρους, στήμονας, θρίδακας» και τα παρόμοια και δεν καταλάβαινε τίποτα, αν και ήτανε τα ίδια φυτά και λουλούδια, που τόσο αγαπούσε και τα φρόντιζε στο σπίτι του. Και την άλλη μέρα θα το έλεγε το μάθημα νεράκι, αν τον «έβγαζε έξω» ο δάσκαλος, ένας άνθρωπος αγέλαστος, με μεγάλη επιβολή αλλά και με μάτι, που δεν του ξέφευγε τίποτα. Σ' αυτόν ήμαστε αρνάκια· αρνάκια, όμως, που έτρεμαν και παπαγάλιζαν ή μάθαιναν το πολύ ορθογραφία και κάποια σύνταξη».

Απέναντι, λοιπόν, σ' αυτό το μοντέλο, ο Καζαντζάκης προτάσσει ένα άλλο, μαθητοκεντρικό, στο οποίο ο δάσκαλος είναι η γέφυρα μετάβασης, ο διευκολυντής.

Το θέμα, όμως, των παιδαγωγικών αντιλήψεων δεν μπορεί να περιοριστεί, μόνο, στους ανήλικους μαθητές. Ο Καζαντζάκης, σε διάφορα έργα του, εκφράζει απόψεις, που σχετίζονται με τη μόρφωση, γενικότερα, του ανθρώπου και παρατηρούμε, επίσης, ριζοσπαστική παιδαγωγική σκέψη.

Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσομε την προσοχή μας σε δύο έργα του Καζαντζάκη, *Ταξιδεύοντας, Αγγλία* και *Ταξιδεύοντας, Ρουσία,* και θα επιχειρήσομε να βρούμε σημεία σύγκλισης ανάμεσα στις αντιλήψεις του Καζαντζάκη και στις βασικές αρχές, που διέπουν την Εκπαίδευση Ενηλίκων.

Πολύ σύντομα, αναφέρουμε ότι, στη σύγχρονη εποχή, η Εκπαίδευση Ενηλίκων συνιστά ένα ιδιαίτερο μοντέλο μάθησης, το οποίο σηματοδοτεί ένα νέο παιδαγωγικό πλαίσιο, έξω από την παραδοσιακή τυπική εκπαίδευση. Απώτατος σκοπός στην εκπαίδευση ενηλίκων είναι η κατάκτηση του κριτικού γραμματισμού. Κομβικό ρόλο σε αυτή την κατάκτηση αποτελεί η αξιοποίηση της εμπειρίας και του βιώματος (Παπαχρήστου 2016, 155). Με καινοτόμες τεχνικές εκμάθησης, ο άνθρωπος οδηγείται να επανεφεύρει τον εαυτό του και να επαναπροσδιορίσει τη σχέση του και τη γνώση του για το περιβάλλον, στο οποίο ζει.
Ας ξεκινήσομε, λοιπόν, με το *Ταξιδεύοντας, Αγγλία*.
Περιγράφοντας την ατμόσφαιρα και τον τρόπο λειτουργίας του Ήτον, ο Καζαντζάκης υμνεί διθυραμβικά την αξία της ομαδικότητας και το ρόλο των ομαδικών παιχνιδιών, τα οποία θεωρεί ότι υπηρετούν μεγάλο ηθικό σκοπό. Μάλιστα, όπως τονίζει, τα αθλήματα και οι κλασικές σπουδές είναι στο Ήτον οι δυο παράλληλοι αδερφωμένοι δρόμοι της αγωγής (Καζαντζάκης, 2000, σ. 138). Επισημαίνει, βέβαια, ότι δεν αναφέρεται σε αθλήματα ατομικά αλλά ομαδικά: λεμβοδρομίες, κρίκετ, ποδόσφαιρο. Μόνο τα ομαδικά παιχνίδια σε βοηθούν να υποτάξεις την ατομικότητά σου σε μια γενική ενέργεια, σημειώνει ο Καζαντζάκης. Να υπερασπίζεσαι όχι μονάχα την ατομική σου τιμή παρά ολόκληρη την τιμή της ομάδας, στην οποία ανήκεις. Μαθαίνεις να πειθαρχείς στον αρχηγό, να προσαρμόζεις τις ιδιότητές σου στις ανάγκες του συνόλου και να μαθαίνεις τον εαυτό σου, τα άλλα μέλη της ομάδας σου αλλά και τα μέλη της αντίπαλης ομάδας. Έτσι, μονάχα, μπορείς να ασκηθείς για το μεγάλο παιχνίδι, αργότερα, της δημόσιας ζωής. Εξ άλλου, η ζωή είναι σαν ένα ομαδικό παιχνίδι, αφού δεν παίζεις μόνος σου, παίζεις με άλλους. Έχεις ευθύνη απέναντι σε όλους τους συντρόφους σου και όλοι οι σύντροφοι έχουν ευθύνη απέναντί σου. Άτομο και ομάδα είναι ένα.

Στην εκπαίδευση ενηλίκων, αυτή η διαπίστωση αποτελεί κινητήριο άξονα. Το άτομο ωθείται να νιώσει μέλος μιας ομάδας και η ομαδοσυνεργατική μέθοδος αποτελεί βασική τεχνική εκμάθησης. Υπάρχουν ερευνητές, όπως ο Kurt Lewin και ο Wilfred Bion, οι οποίοι έχουν εντρυφήσει στην επιστημονική μελέτη των ομάδων και έχουν εισαγάγει όρους, όπως τη δυναμική και τη διεργασία των ομάδων (Τσιμπλουκή, 2012). Στην εκπαίδευση ενηλίκων, δίδεται εξαιρετική βαρύτητα στο θέμα των ρόλων στην ομάδα και στα στάδια στην πορεία ανάπτυξης και ωρίμανσης μιας ομάδας. Γενικά, σε όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις, που έχουν χαρακτηρίσει το πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων, από τη θεωρία της Ανδραγωγικής έως τη θεωρία της Μετασχηματίζουσας μάθησης, η σημασία της ομάδας είναι αδιαμφισβήτητη, στη μαθησιακή πορεία.

Περισσότερα στοιχεία για την έρευνά μας αντλούμε από το επόμενο προς εξέταση έργο, το *Ταξιδεύοντας, Ρουσία*. Ο Καζαντζάκης, από το 1925 έως το 1930, πήγε τρεις φορές στη Σοβιετική Ένωση. Μελέτησε την ιστορία, τη φιλοσοφία και τον πολιτισμό, γενικά, της Ρωσίας. Οι τεράστιες αλλαγές, που συνέβαιναν τότε, του προκάλεσαν το ενδιαφέρον. Ανάμεσα στα πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, που καταγράφει, ας ξεχωρίσομε αυτά που σχετίζονται με το θέμα μας. Είναι οι αναφορές, που κάνει ο συγγραφέας στη μόρφωση του κατάδικου, στο ρόλο του σχολείου και στη μόρφωση του λαού.

Πιο συγκεκριμένα, κατά την επίσκεψη του Καζαντζάκη σε μοσχοβίτικη φυλακή, ο ίδιος πληροφορείται ότι μια από τις βασικές αρχές, με τις οποίες η Σοβιετική Ρωσία αντιμετωπίζει το θέμα των φυλακισμένων, είναι η μόρφωση του κατάδικου. Ο βασικός σκοπός είναι, βγαίνοντας από τη φυλακή, να ξέρουν όλοι ανάγνωση και γραφή (Καζαντζάκης, 2010, σ. 73-74). Στη φυλακή, υπάρχει η λέσχη, στην οποία συζητούν, γίνονται ομιλίες, θεατρικές παραστάσεις, διαβάζουν και μορφώνονται. Επίσης, κάθε φυλακή έχει τη δική της «εφημερίδα του τοίχου», όπου οι ίδιοι οι φυλακισμένοι γράφουν για όλα τα θέματα, που αφορούν στην υλική ή πνευματική ζωή τους. Οι φυλακισμένοι διαιρούνται σε διάφορες ομάδες και κάθε μια αναλαμβάνει ορισμένο κλάδο: υπάρχουν ομάδες για τη μόρφωση, την πολιτική, τα οικονομικά, την υγιεινή, τις γιορτές, κ.α. Οι φυλακισμένοι συμμετέχουν ενεργά σε εργαστήρια, όπως τυπογραφείο, βιβλιοδετείο, ξυλουργείο, σι-

δεράδικο, φούρνο, κ.α. Εξάλλου, η δεύτερη βασική αρχή, στον τρόπο αντιμετώπισης των φυλακισμένων, είναι η συμμετοχή στην εργασία. Στη συζήτηση του Καζαντζάκη με το διευθυντή της φυλακής, διαφαίνεται η προσπάθεια, που γίνεται, για μια ριζική αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η εκπαίδευση των κρατουμένων στη Σοβιετική Ρωσία στοχεύει σε μια ολιστική προσέγγιση, έχοντας ως εργαλεία τη συμμετοχή σε ομάδες, τη χρήση του βιώματος, την ανακαλυπτική μάθηση και την εμπειρική μάθηση, μέσα σε εργαστήρια. Κύριος σκοπός είναι η αναμόρφωση του κρατουμένου.

Αξίζει, εδώ, να αναφέρουμε ότι, στο πεδίο των θεωρητικών προσεγγίσεων, στην εκπαίδευση ενηλίκων, αυτή η αναμόρφωση αποτελεί κοινό άξονα σύγκλισης πολλών θεωριών. Ο Mezirow είχε μιλήσει για την εμπειρία, που ανατρέπει τις παγιωμένες στάσεις και αναγκάζει τον άνθρωπο να αμφισβητήσει, να αναθεωρήσει και να "αναμορφωθεί". Τελικός σκοπός στην εκπαίδευση ενηλίκων είναι η κατάκτηση του κριτικού στοχασμού, ο οποίος μπορεί να οδηγήσει σε επανεκτίμηση των διαστρεβλωμένων πεποιθήσεών μας για την πραγματικότητα. Έτσι, το άτομο καταλήγει σε ολιστική αναθεώρηση του τρόπου, με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον κόσμο και δρα (Κόκκος, 2005 και Mezirow, 1991).

Δεν μπορούμε, εδώ, να μην αναφέρουμε ότι ο ίδιος ο Καζαντζάκης προτρέπει τον αναγνώστη, στην εισαγωγή του βιβλίου *Ταξιδεύοντας, Ρουσία,* να δέχεται τις λέξεις, που ο ίδιος χρησιμοποιεί, ως ύλη, δηλαδή σκληρό κουκούτσι, που κλείνει μέσα του εκρηχτικές δυνάμεις. "Την κάθε λέξη, για να βρεις τι θέλω να πω, πρέπει να την αφήνεις να κάνει έκρηξη μέσα σου και να λευτερώνει έτσι την ψυχή, που φυλακίζει". Σε αυτήν ακριβώς την απελευθέρωση στοχεύει και η εκπαίδευση ενηλίκων.
Στη συνέχεια, ο Καζαντζάκης κάνει ενδιαφέρουσες επισημάνσεις, σχετικά με το ρόλο του σχολείου, γενικά. Γράφει, λοιπόν, πως το σχολείο πάντα στάθηκε όπλο στα χέρια της κυρίαρχης τάξης. Γι' αυτό το λόγο, ο Καζαντζάκης θεωρεί ότι κάθε νεωτεριστική απόπειρα από πρωτοπόρους αναμορφωτές να δώσουν νέο σκοπό και νέο περιεχόμενο στην παιδεία στάθηκε πάντα μισερή και λιγόχρονη και χτυπήθηκε ανελέητα. Ο ίδιος θεωρεί ότι στη Σοβιετική Ρωσία, όπου η τάξη του Προλεταριάτου πήρε την εξουσία, μπορούν να προκύψουν νέα σχολεία. Γι' αυτό πιστεύει ότι έχει μεγάλη αξία η μελέτη του τότε σοβιετικού σχολειού. Ο ίδιος αναγνωρίζει δύο κύριους σκοπούς του νέου εκείνου σχολείου. Από τη μια είναι να ξεριζώσει από τα παιδιά κάθε αντίληψη και συνήθεια αστική και από την άλλη να συνηθίσει τα παιδιά σε αλληλέγγυα συνεργασία και να θεμελιώσει στο νου και στην πράξη τις αρχές της νέας κοινωνίας.

Το δημοτικό σχολείο πρέπει να ξυπνά στο παιδί ενεργό ενδιαφέρον για ό,τι το περικυκλώνει, να του γεννήσει την ανάγκη να ερευνά όλα τα φυσικά και τα κοινωνικά φαινόμενα. Επίσης, το σχολείο σκοπό έχει να μάθει στο παιδί να ζητάει στην επιστήμη τις απαντήσεις στα ερωτήματά του. Τέλος, στο σχολείο το παιδί μαθαίνει να συνεργάζεται, αρμονικά, με το σύνολο και να χρησιμοποιεί τις γνώσεις του, για να μπορεί μονάχο του να συνεχίσει τη μόρφωσή του και να προσαρμόζεται, γόνιμα, με τη σύγχρονη καθημερινή ζωή και ανάγκη. Ο νέος αυτός παιδαγωγικός σκοπός του σχολείου προσδίδει νέα διάσταση στη θέληση, στη σκέψη και στην ενέργεια του μαθητή. Και, βέβαια, αυτός ο σκοπός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τη νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Ρωσίας. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Καζαντζάκης, η σοβιετική παιδεία δεν ενδιαφέρεται για την επιστήμη, θεωρητικά, αλλά για όση επιστήμη, ιστορία και γνώση είναι, πρακτικά, χρήσιμη στον κοινωνικό αγώνα. Συνάμα, τα παιδιά συνηθίζουν στο σχολείο την αλληλεγγύη, την αυτοοργάνωση και αυτοδιοίκηση. Το σοβιετικό σχολείο γεννάει και τονώνει στα παιδιά συνήθειες συνεργασίας, προσπάθειες και χαρές ομαδικές, συγκινήσεις, που ξεπερνούν τη στενή εγωιστική ατομικότητα (Καζαντζάκης, 2010, σ. 83-85).

Στην εκπαίδευση ενηλίκων παρατηρούμε πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτές βοηθούν τους ενηλίκους να μάθουν με πρακτική άσκηση, με παραδείγματα από την καθημερινή πραγματικότητα. Η θεωρία δεν διδάσκεται *per se* αλλά μόνο σε συνδυασμό με την πρακτική εφαρμογή. Έμφαση δίδεται στην ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το δε περιεχόμενο πρέπει να έχει άμεση σχέση με τις ανάγκες και τις εμπειρίες των εκπαιδευομένων και να

παρέχει εναύσματα, ώστε να αξιοποιούν τις εμπειρίες τους, να τις επεξεργάζονται και να μαθαίνουν μέσα από αυτές.

Στη συνέχεια, ο Καζαντζάκης αναφέρεται στην παλαιά γενιά, η οποία πρέπει να αναμορφωθεί, για να μπορέσει να αφομοιώσει δημιουργικά τις αλλαγές. Όλες οι παλιές προλήψεις και προκαταλήψεις έπρεπε να ξεριζωθούν, για να μπορέσει να ριζώσει και να ανθίσει ο νέος σπόρος. Αρωγός σε αυτή τη δύσκολη μάχη έρχεται το θέατρο. Ο Καζαντζάκης περιγράφει μια πρωτότυπη διαφωτιστική προπαγάνδα, που παρακολούθησε ο ίδιος και είχε τη μορφή του θεατρικού δρώμενου (Καζαντζάκης, 2010, σ. 110-112). Όλες, βέβαια, οι τέχνες επιστρατεύονται για το φωτισμό και τη μόρφωση του λαού. Ο Καζαντζάκης παρακολούθησε, σε ένα μουσείο ζωγραφικής, μπουλούκια χωριάτες να στέκονται και να κοιτάζουν τις ζωγραφιές του Ρέμπραντ. Γίνεται μια σταυροφορία σε όλη τη χώρα όχι μόνο για να μάθουν στο λαό γραφή και ανάγνωση, αλλά και για να σπρώξουν τους ανθρώπους να λάβουν μέρος στη σοβιετική αναγέννηση της χώρας. Δίνεται λοιπόν έμφαση στην άρση του αναλφαβητισμού και στην ανάγκη να έλθει ο λαός σε επαφή με την επιστήμη και να καταλάβει πόσο απαραίτητη είναι, στη ζωή του ανθρώπου. Για πρώτη φορά καταλάβαιναν οι χοντρόμυαλοι μουζίκοι, όπως τους αποκαλεί ο Καζαντζάκης, πως η επιστήμη δεν είναι αφηρημένη ανώφελη θεωρία, αλλά μπορεί να εξυπηρετήσει τις άμεσες πρακτικές ανάγκες της ζωής. Για να το κατανοήσει όμως αυτό ο λαός πρέπει η επιστήμη να γίνει αληθινά προσιτή σε όλους, με απλοποιημένο κι όχι, επιπόλαια, εκλαϊκευμένο τρόπο. Αυτό το ρόλο παίζουν οι μορφωτικές λέσχες, που υπάρχουν παντού. Μόνο, έτσι, μπορούσαν να νικήσουν την αμορφωσιά και τις εσωτερικές αντιστάσεις των χωρικών, απέναντι στις νέες αντιλήψεις. Και, όπως διαπιστώνει, τελικά, ο Καζαντζάκης, το φως είναι μια εκρηκτική δύναμη και, όταν εκραγεί στο σπίτι σου, φωτίζεται, θέλει δε θέλει, και το σπίτι του γείτονα.

Τα κύρια, λοιπόν, σημεία σε αυτή την προσπάθεια μόρφωσης του λαού είναι:

- Η προσπάθεια άρσης του αναλφαβητισμού
- Η επαφή με τις επιστήμες, συνδέοντάς τις με τις πρακτικές εφαρμογές στην καθημερινή ζωή
- Το ξερίζωμα παγιωμένων αντιλήψεων και ερεθίσματα για την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού
- Η χρήση καινοτόμων μεθόδων διδασκαλίας (ερωτήσεις-απαντήσεις, μορφωτικές λέσχες, αυτομόρφωση, συζήτηση, θεατρικά δρώμενα, επαφή με την τέχνη)
- Η ανάπτυξη της συνεργατικότητας, μέσα από ομάδες

Στην εκπαίδευση ενηλίκων, τα παραπάνω αποτελούν βασικούς άξονες. Μπορεί, σήμερα, να έχουν προταθεί πολλές θεωρίες στο επιστημονικό πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Rogers (1999), υπάρχουν σημεία σύγκλισης των βασικών θεωριών για τη μάθηση. Το πρώτο κοινά παραδεκτό στοιχείο είναι ότι το μοντέλο μάθησης 'μεταφορά γνώσης' είναι αναποτελεσματικό. Αντίθετα, όταν οι εκπαιδευόμενοι συμμετέχουν ενεργητικά στην πορεία της μάθησης, ερμηνεύοντας, με βάση την εμπειρία και τις προϋπάρχουσες γνώσεις τους, τότε υπάρχει αποτέλεσμα. Το δεύτερο σημείο σύγκλισης αφορά στους διάφορους μαθησιακούς τρόπους, που χαρακτηρίζουν τους εκπαιδευόμενους, ωστόσο, πάντα, κυριαρχεί η αξία της ομάδας. Τρίτον, η εμπειρία αποτελεί τη βάση κάθε μάθησης. Δηλαδή, μάθηση σημαίνει να επεξεργάζεται κανείς την εμπειρία του, να δημιουργεί νοήματα και να διδάσκεται από αυτήν.

Ο Καζαντζάκης έζησε μέχρι το 1957. Οι πρώτες δράσεις εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα εκδηλώνονται στα τέλη του 19ου αιώνα και περιορίζονται, κυρίως, σε δραστηριότητες μορφωτικών οργανώσεων, όπως ο Φιλολογικός Σύνδεσμος Παρνασσός. Η πρώτη επίσημη εκδήλωση του ενδιαφέροντος του ελληνικού κράτους για την εκπαίδευση ενηλίκων καταγράφεται το 1929, με το νόμο 'περί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως' και τη θεσμοθέτηση της Λαϊκής Επιμόρφωσης, με κύριο στόχο την άρση του αναλφαβητισμού. Ωστόσο, οι πρώτες προσπάθειες για την πιστοποίηση φορέων συνεχιζόμενης εκπαίδευσης εκδηλώνονται κατά την περίοδο του Β΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (1994-1999). Από τον πρώτο στοχαστή, τον John Dewey (1859-1952), που θεωρείται από τους μείζονες θεωρητικούς της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης, έχουν αλλάξει πολλά. Δεν γνωρίζω κατά πόσο ο Καζαντζάκης είχε ασχοληθεί, θεωρητικά, με τέτοια ζητήματα. Δεν μπορώ, όμως, να μην αναγνωρίσω ότι, μέσα από τα έργα του, ξεχειλίζει η άποψη ότι η εκπαίδευση

αποτελεί συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης του ανθρώπου, που δεν εξαντλείται, κατά την παιδική και εφηβική ηλικία. Ο Dewey, στο θεμελιώδες έργο του *Εμπειρία και εκπαίδευση,* ισχυριζόταν ότι κάθε άνθρωπος είναι δυνατόν να βρίσκεται σε μια συνεχή διεργασία ανάπτυξης και αυτό, νομίζω, φαίνεται στην ίδια τη ζωή του Καζαντζάκη.

Βιβλιογραφία

Dewey, John (1980). *Εμπειρία και εκπαίδευση,* μτφρ. Λ. Πολενάκης. Αθήνα: εκδ. Γλάρος.

Καζαντζάκη, Γαλάτεια (1999). *Οι τρεις φίλοι.* Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.

Καζαντζάκης, Νίκος (2000). *Ταξιδεύοντας, Αγγλία.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (2009). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης, Νίκος (2010). *Ταξιδεύοντας, Ρουσία.* Αθήνα: εκδ. Καζαντζάκη.

Κόκκος, Αλέξης (2005). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Θεωρητικό πλαίσιο και προϋποθέσεις μάθησης*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Mezirow, Jack (1991). *Transformative dimensions of adult learning.* San Francisco: Jossey-Bass.

Παπανούτσος, Ευάγγελος Π. (1978). *Α. Δελμούζος*. Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Παπαχρήστου, Μαρία (2016). «Εκπαίδευση Ενηλίκων: Ο κριτικός στοχασμός σε ένα σύγχρονο μοντέλο μάθησης». *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο. Θεωρείο,* τ. 9-10, σ. 155-166.

Rogers, Alan (1999). *Η Εκπαίδευση Ενηλίκων,* μτφρ. Μ. Παπαδοπούλου. Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο.

Τσιμπουκλή, Άννα (2012). *Δυναμική της Ομάδας και Επικοινωνία στην Εκπαίδευση Ενηλίκων.* Αθήνα: εκδ. ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

Γιάννα Κατσουγκράκη
Γιάννης Κονδυλόπουλος

Με τη ματιά του Καζαντζάκη: αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία της Λακωνίας από το έργο του στοχαστή Κρητικού στα μάτια των παιδιών

Στο πλαίσιο του εορτασμού του 2017 ως έτους Νίκου Καζαντζάκη, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, σε συνεργασία με το 4ο Γυμνάσιο Σπάρτης «Γιάννης Ρίτσος» (πρ. Πειραματικό Γυμνάσιο), σχεδίασε και υλοποίησε εκπαιδευτική δράση, βασισμένη στα έργα του "Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς" και "Αναφορά στον Γκρέκο". Με τη συνεργασία των εκπαιδευτικών, με ανάγνωση και ανάλυση των κειμένων του Νίκου Καζαντζάκη, αρχειακό φωτογραφικό υλικό και δημοσιεύματα από τον Τύπο της εποχής, οι μαθητές αναπαράστησαν την εικόνα ενός σημαντικού μνημειακού συνόλου, που ο συγγραφέας επισκέφθηκε, ακολουθώντας τα βήματά του.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας (ΕΦΑΛΑΚ) αποτελεί περιφερειακή υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού, στην αρμοδιότητα της οποίας, σήμερα, ανήκει ο Νομός Λακωνίας, περιοχή με δυνατό ιστορικό αποτύπωμα. Η Εφορεία, ως πρώην 5η Ε.Β.Α. Σπάρτης, καταγράφει πολυετή δραστηριότητα στον τομέα των εκπαιδευτικών δράσεων, με αποδέκτες το ευρύ κοινό αλλά, κυρίως, τη μαθητική κοινότητα, εντός και εκτός νομού, σχεδιάζοντας και υλοποιώντας, ήδη από το 1996, ποικίλες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, σε χώρους πολιτισμού, στη Λακωνία (εκπαιδευτικά προγράμματα, εκθέσεις, επιμορφωτικές δράσεις, παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού).
Επιδίωξη της 20χρονης πορείας της ΕΦΑΛΑΚ ήταν και παραμένει η ενημέρωση και γνωριμία, αρχικά του μαθητικού και κατόπιν του ευρύτερου κοινού του νομού μας, με το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμά του. Με αφορμή διαφορετικούς εορτασμούς, πανελλήνιες εκστρατείες αλλά και σε τακτική βάση, στους μαθητές και στους εκπαιδευτικούς παρέχεται η δυνατότητα πολλαπλών επισκέψεων, σε διαφορετικά μνημεία, σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του έτους. Έτσι, επιτυγχάνεται η εξοικείωση με τους χώρους αυτούς, βελτιώνεται η πρόσληψή τους ως οικείων χώρων και γίνεται συνειδητή ανάγκη η προστασία και προβολή τους.[1, 2]
Για τη σύνταξη τέτοιων δράσεων, ασφαλώς, λαμβάνεται υπόψη πλήθος εκπαιδευτικών θεωριών,[3] διερευνάται και αναπτύσσεται η στοχοθεσία και, τελικά, συντάσσεται αναλυτική περιγραφή, κάτω από συγκεκριμένη θεματική.[4]
Πρώτιστο και μέγιστο ζητούμενο κάθε δράσης μας είναι να ανακαλυφθεί, κάθε φορά, ένας νέος τρόπος προσέγγισης των μαθητών κάθε βαθμίδας,[5] διαφορετικός και, επομένως, ενδιαφέρων. Με τον καιρό έγινε απολύτως κατανοητό ότι η στείρα παράθεση πληροφοριών και χρονολογιών δεν αποτελούσε λύση και ότι μόνο η ενεργή συμμετοχή[6] θα είχε ικανοποιητικά αποτελέσματα. Η βιωματική μάθηση, λοιπόν, βασιζόμενη στη συμμετοχή των παιδιών, με τρόπο ώστε οι πληροφορίες να αναδυθούν, μέσα από την εμπειρία τους, αποτέλεσε μονόδρομο και όχι επιλογή στο σχεδιασμό των εκπαιδευτικών δράσεων.[7] Η βιωματική μέθοδος, ωστόσο, είναι μια διαδικασία, που απαιτεί συνέχεια και συνέπεια, προσαρμογή και αναπροσαρμογή, άνοιγμα στον εαυτό μας και στους άλλους.[8]
Όσοι ζούν κι εργάζονται στη Σπάρτη βρίσκονται στην πλεονεκτική θέση να έχουν στο άμεσο, δομημέ-

---

[1] Λιάκος, Α., Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία, στο *Πόλις,* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2007.
[2] Γκότσης, Σ., Λέκκα, Α., Σακαλή, Ο., «Υλικός πολιτισμός, τοπικές κοινωνίες και ερμηνευτικές δράσεις», στο *Το Μέλλον του Παρελθόντος μας. Ανιχνεύοντας τις προοπτικές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Ελληνικής Αρχαιολογίας*, ΣΕΑ, Αθήνα 2002.
[3] Ο σχεδιασμός των προγραμμάτων βασίζεται κυρίως στις θεωρίες των Vygotsky (μοντέλο κοινωνικής αντίληψης), Collins (γνωστική θεωρία ερευνητικής διδασκαλίας), Gardner (πολλαπλή νοημοσύνη).
[4] Κωτσάκης, Κ., "Από το έκθεμα στο νόημα: Η ερμηνεία στη σύγχρονη θεωρία της αρχαιολογίας", στο Σκαλτσά, Μ., (επιμ.): *Η Μουσειολογία στον 21ο αιώνα.* Θεωρία και πράξη, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2001.
[5] Gardner, H. *The Unschooled Mind, How Children Think and How Schools Should Teach,* Basic Books New York 1993.
[6] Νάκου, Ε., Γ. Κόκκινος, (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αι.,* Αθήνα 2006.
[7] Νικονάνου, Ν. και Κασβίκης, Κ. (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο,* Αθήνα 2008
[8] Γαλανίδου, Ν. Dommasne, L.H., (επιμ.), *Μιλώντας στα παιδιά για το παρελθόν. Μια διεπιστημονική προσέγγιση,* Αθήνα 2013.

νο περιβάλλον πληθώρα σημαντικών μνημείων, να στέκουν σαν μάρτυρες ανεπανάληπτων στιγμών της ιστορίας. Από τους πιο κοντινούς και εμβληματικούς αρχαιολογικούς χώρους είναι η Καστροπολιτεία του Μυστρά (**εικ. 1**). Για τον κάτοικο της Σπάρτης και των άμεσων περιχώρων της, είναι ο Μυστράς, που αντικρίζει καθημερινά στο ξεκίνημα της νέας ημέρας και είναι η σκιά του Μυστρά, που πέφτει βαριά πάνω στην ιστορική πόλη. Τα συναισθήματα, όμως, οι σκέψεις, που γεννώνται από την συνύπαρξη αυτή, σε ποιόν τελικά αφορούν; Μήπως μόνο στους λίγους ή μόνο σε προηγούμενες γενιές, που μεγάλωσαν με την εικόνα του τραγικού τελευταίου Αυτοκράτορα του Βυζαντίου και ίσως με την ανεκπλήρωτη υπόσχεση επιστροφής στις αλησμόνητες Πατρίδες; Κι αν είναι έτσι, πώς οι σημερινοί έφηβοι, οι νεαροί Σπαρτιάτες, βιώνουν το γειτονικό «...βουνίν ... παράξενον, τ΄ απόκομμα εις όρος...», όπως περιγράφεται ο Μυζηθράς στο Χρονικόν του Μορέως; Ποια είναι δηλαδή η εντύπωση, που αυτός τους προκαλεί;

Θα πρέπει, ασφαλώς, να αναφερθεί ότι, στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών σχολικών επισκέψεων, τάξεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, στις οποίες διδάσκεται η βυζαντινή ιστορική περίοδος, επισκέπτονται την Καστροπολιτεία και συμμετέχουν στο τακτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, «Εξερευνώντας τον Μυστρά». Στη διάρκειά του προγράμματος, το οποίο αποτελεί, στην πραγματικότητα, μια εξερεύνηση, μέσα στην παλαιότερα σωζόμενη βυζαντινή Καστροπολιτεία, οι μαθητές παρατηρούν και συμπληρώνουν, σε φύλλο εργασίας, στοιχεία για κάθε μνημείο, ασκώντας την κρίση τους, ενεργοποιώντας τη μνήμη, τη φαντασία και αναπτύσσοντας δεξιότητες, όπως η ερμηνεία και η ικανότητα να κάνουν υποθέσεις, συγκρίσεις, εκτιμήσεις.[9]

Ωστόσο, οι σύγχρονες θεωρίες της λογοτεχνίας και γενικότερα των ανθρωπιστικών σπουδών κάνουν λόγο για τις «αναπαραστάσεις» του κόσμου, τις εκάστοτε προσεγγίσεις των ανθρώπων, που, αν και διαφέρουν μεταξύ τους από άνθρωπο σε άνθρωπο κι από εποχή σε εποχή, έχουν, όμως, και στοιχεία κοινά, εξίσου ενδιαφέροντα.[10] Για παράδειγμα, τι σημαίνει ο Μυστράς για τον/τη μαθητή/τρια, τον/την εκπαιδευτικό ή τον/την αρχαιολόγο; Ποιες ήταν οι «αναπαραστάσεις» των περιηγητών του 18ου ή του 19ου αι.; Ποιες του σπουδαίου συγγραφέα Νίκου Καζαντζάκη ή του Φώτη Κόντογλου γι΄αυτόν;

Τελικά οι αρχικοί προβληματισμοί αλλά και κατοπινά ερωτήματα έδωσαν την αφορμή για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση μιας συναρπαστικής διεπιστημονικής διερεύνησης του παρελθόντος, από τους μαθητές και τις μαθήτριες της Β΄ τάξης του 4ου Γυμνασίου Σπάρτης «Γιάννης Ρίτσος», στο πλαίσιο των μαθημάτων της Ιστορίας και της Νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Το πρόγραμμα «Ο Μυστράς του Καζαντζάκη», ωστόσο, απαίτησε τη συνεργασία εκπαιδευτικών του 4ου Γυμνασίου και αρχαιολόγου της ΕΦΑΛΑΚ, από την οποία προήλθε η ιδέα σχεδιασμού και υλοποίησης του προγράμματος. Έτσι, μετά τις επισκέψεις των παιδιών στη βυζαντινή γειτονιά του σχολείου (μνημειακή ενότητα οικοπέδων, χρονολογούμενων στους υστερο-ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους) και την επιστροφή στα μεσοβυζαντινά χρόνια, οι μαθητές/τριες είχαν την ευκαιρία να μεταβούν νοερά και στην υστεροβυζαντινή περίοδο, την εποχή της Παλαιολόγειας Αναγέννησης και του, κατά Καζαντζάκη, «Προφήτη της Νέας Ελλάδας», του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνα.

Η προετοιμασία ξεκίνησε, στη σχολική αίθουσα, από το μάθημα της Ιστορίας, τα σχετικά κεφάλαια του σχολικού εγχειριδίου[11] αλλά και πρόσθετο υλικό, που έθεσε στη διάθεση των μαθητών η διδάσκουσα κυρία

[9] Πουρκός, Μ. Α. «Πέρα από τις Νεωτερικές και Μετανεωτερικές Αναγνώσεις του Σώματος: Προς μια Οικο-Σωματικο-Βιωματική Προσέγγιση», στο *Πουρκός, Μ. Α. (επιμ.), Ενσώματος νους, Πλαισιοθετημένη Γνώση και Εκπαίδευση: Προσεγγίζοντας την ποιητική και τον πολιτισμό του σκεπτόμενου σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2008.

[10] Φρυδάκη Ε. & Ε. Καλούδη, «Διερευνώντας το φάσμα των δυνατών ανταποκρίσεων του αναγνώστη στην "εποχή" της ανάγνωσης»,. στο Βασιλειάδης Β. & Κ. Δημοπούλου (επίμ.). *Σελιδοδείκτες για την ανάγνωση της λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη 2015: ΚΕΓ, 152-161. Δημοπούλου Κ. «Ανάγνωση και ιστορικότητα της λογοτεχνίας: από την αισθητική της πρόσληψης», ό.π. 165-172. Φρυδάκη Ε. Η θεωρία της λογοτεχνίας στην πράξη της διδασκαλίας. Αθήνα: Κριτική, 162- 187. Fokema D. & E. Ibsch. Θεωρίες λογοτεχνίας του Εικοστού Αιώνα. (μετ. Γ. Παρίσης). Αθήνα: Πατάκης, 223-262.

[11] «Η περίοδος της Λατινοκρατίας και τα ελληνικά κράτη» και «Η βυζαντινή πνευματική κληρονομιά» από το σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας της Β΄ Γυμνασίου των Δημητρούκα Ι. & Θ. Ιωάννου, Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία. Αθήνα: ΙΤΥΕ «Διόφαντος», σελ. 62-3 και 67-8 αντίστοιχα..,

Κωνσταντίνα Ντανάκα. Παράλληλα, υπό την καθοδήγηση του κ. Ιωάννη Κονδυλόπουλου, στο μάθημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, οι μαθητές/τριες, χωρισμένοι σε ομάδες, μελέτησαν αποσπάσματα από το «Αναφορά στον Γκρέκο»[12] αλλά κυρίως το «Ταξιδεύοντας» του Καζαντζάκη,[13] όπου ο Κρητικός λογοτέχνης κατέθεσε τις εντυπώσεις του από την επίσκεψή του στον Μυστρά και τη συνάντησή του με τη βυζαντινή τέχνη, τους ανθρώπους του τόπου και τον συγγραφέα και αγιογράφο Φώτη Κόντογλου (**εικ. 2, 3**), που εκείνη την εποχή συντηρούσε τις τοιχογραφίες της Περιβλέπτου. Να σημειωθεί ότι, εκτός από τις παρουσιάσεις των ομάδων, στη διάρκεια του προγράμματος, αξιοποιήθηκαν τόσο η δημιουργική γραφή όσο και τεχνικές θεατρικού παιχνιδιού από τον διδάσκοντα.

Κατά την πρώτη διδακτική ώρα, πριν από την επίσκεψη, αφού ενημερώθηκαν οι μαθητές για τους στόχους του προγράμματος, χωρίστηκαν σε ομάδες και μοιράστηκε το ΦΕ1 (κοινό για όλες τις ομάδες).[14] Στη συνέχεια, αναγνώστηκε το πρώτο απόσπασμα, στο οποίο ο Καζαντζάκης χωρίζει την καστροπολιτεία σε τρεις ζώνες (**εικ. 4**), και οι μαθητές απάντησαν στις πρώτες πέντε ερωτήσεις του φύλλου εργασίας 1. Οι τρεις πρώτες είχαν ως στόχο να εντοπίσουν οι μαθητές στοιχεία, μέσα στο κείμενο του Καζαντζάκη, εστιάζοντας σε θέματα όχι μόνο περιεχομένου αλλά και δομής και μορφής του κειμένου, θέματα, που αποτελούν στόχους του μαθήματος της Ν.Ε λογοτεχνίας. Ζητήθηκε από τους μαθητές να εντοπίσουν την άποψη του Καζαντζάκη για τον Μυστρά καθώς και τα εκφραστικά μέσα, με τα οποία αποδίδεται, υπογραμμίζοντας τα σχετικά χωρία. Κατόπιν, οι μαθητές παρατήρησαν πώς δομεί την περιγραφή του ο Καζαντζάκης, αξιοποιώντας τον χωρισμό του τοπίου σε ζώνες. Με τις επόμενες δύο ερωτήσεις, οι μαθητές ήρθαν σε πρώτη επαφή με την τοπιογραφία του Μυστρά, εντοπίζοντας στον χάρτη, που δόθηκε, τα αναφερόμενα μνημεία και, στο κείμενο, σημαντικά ιστορικά πρόσωπα της Καστροπολιτείας.

Ως γραπτή εργασία, ανατέθηκε η ερώτηση 6 του ανωτέρω Φύλλου Εργασίας, με απαραίτητη την αξιοποίηση του αποσπάσματος, με τίτλο: «Ο προφήτης του Νέου Ελληνισμού». Στόχος ήταν να έρθουν οι μαθητές σε επαφή με την προσωπικότητα του Πλήθωνα και μέσα από το κείμενο του Καζαντζάκη, καθώς είχαν συζητήσει για αυτόν και τις απόψεις του στο μάθημα της Ιστορίας. Συζητήθηκε ο χαρακτηρισμός του από τον Καζαντζάκη ως *Προφήτου της Νέας Ελλάδας*[15] και η σύνδεση ανάμεσα στον βυζαντινό και νεοελληνικό πολιτισμό, που αποτυπώνεται στον «ιερό αυτό λόφο, όπου γεννήθηκε η Νέα Ελλάδα».

Τέλος, μοιράστηκε, σε κάθε ομάδα, για προετοιμασία στο σπίτι, δισέλιδη φωτοτυπία, με απόσπασμα από το «Ταξιδεύοντας», σχετικό με το μνημείο, που καθεμιά αναλάμβανε να παρουσιάσει στις υπόλοιπες, κατά την επόμενη διδακτική ώρα, στην τάξη. Έτσι κι έγινε, κατά τη δεύτερη διδακτική ώρα, με τη βοήθεια του ΦΕ2 και καθοδηγούμενο διάλογο, ώστε να διαχυθεί σε όλες το υλικό.

Κατά τη δεύτερη διδακτική ώρα, με τη βοήθεια του ΦΕ2[16] και καθοδηγούμενο διάλογο, κάθε ομάδα παρουσίασε στις υπόλοιπες τα βασικά στοιχεία του θέματος (μνημείου), με το οποίο ασχολήθηκε. Η πρώτη ομάδα είχε την ευκαιρία να παρουσιάσει τις εντυπώσεις του Καζαντζάκη από τις αγιογραφίες της Μητρόπολης αλλά και από τη συζήτησή του με την εκκλησάρισσα, που, στη συνείδησή της, είχε καταφέρει να αιτιολογήσει την παρουσία, στον περίβολο ενός χριστιανικού χώρου λατρείας, της γνωστής σε όλους μας αρχαίας μαρμάρινης σαρκοφάγου, της Μαρμάρας (**εικ. 5**), με τα μη χριστιανικά της σύμβολα, γεγονός, που έδωσε στον συγγραφέα την ευκαιρία να στοχαστεί, σχετικά με τη συνέχεια και επιβίωση του αρχαίου κόσμου, στη συνείδηση του Χριστιανού Νεοέλληνα.

[12] Νίκου Καζαντζάκη, Αναφορά στον Γκρέκο. Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη, 161-2.

[13] Νίκου Καζαντζάκη, Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, Ο Μοριάς. Αθήνα: Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, 276 -306.

[14] Βλ. παράρτημα 1

[15] Νίκου Καζαντζάκη, Ταξιδεύοντας, ό.π. 285-292.

[16] Βλ. παράρτημα 2

Η δεύτερη ομάδα, που ασχολήθηκε με τη Μονή Βροντοχίου, παρατήρησε ότι, μετά τις σχετικά σύντομες αναφορές στην Παναγία Οδηγήτρια και τα ερείπια των κτισμάτων της Μονής, ο Καζαντζάκης εστιάζει στη συνάντησή του με τον... ίσκιο του Πλήθωνα. Του δίνεται, έτσι, η ευκαιρία να μιλήσει για τη γεμάτη πάθος προσωπικότητά του, τις πολιτειακές του απόψεις, τη σημασία, που έδινε στη δημιουργία εθνικού στρατού και στην κατοχή της γης από τους απλούς αγρότες, την απήχηση, που είχε το έργο του μεγάλου βυζαντινού φιλοσόφου, που αποτέλεσε γέφυρα, ανάμεσα στον αρχαίο με το νεότερο ελληνισμό, αλλά και βοήθησε στη μεταλαμπάδευση του αρχαιοελληνικού πνεύματος στη Δύση, επομένως στην Αναγέννηση.

Χάρη στο κείμενο του Καζαντζάκη και την εργασία της τρίτης ομάδας, η ολομέλεια ήρθε σε επαφή με τον «χαριτωμένο ναό» της Παντάνασσας, τις «γεμάτες γλύκα» αγιογραφίες της αλλά και τον τόσο ανθρώπινο τρόπο, με τον οποίο ο Κρητικός συγγραφέας αφηγείται τη συνάντησή του με τις καλόγριες της μονής.

Η τέταρτη και πέμπτη ομάδα ενημέρωσαν τις υπόλοιπες για τις τοιχογραφίες της Περιβλέπτου, τις φθορές, που υπέστησαν, και την προσπάθεια του Φώτη Κόντογλου να τις αποκαταστήσει. Έτσι, με αφόρμηση από το κείμενο του Καζαντζάκη, συζητήθηκαν θέματα, που αφορούν στη συντήρηση των μνημείων από τους μεγάλους εχθρούς, τον χρόνο, την υγρασία και το... αλάτι.

Ως εργασία για το σπίτι, ανατέθηκε στα παιδιά να επιλέξουν τα χωρία, που θα αξιοποιούσαν, κατά την ξενάγηση στον χώρο, προκειμένου να παρουσιάσουν, με τον λογοτεχνικό λόγο του Καζαντζάκη, το μνημείο, με το οποίο είχε ασχοληθεί η ομάδα τους. Να σημειωθεί ότι για την ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος, εκτός από τις παρουσιάσεις των ομάδων, αξιοποιήθηκαν τόσο η δημιουργική γραφή όσο και τεχνικές του θεατρικού παιχνιδιού.

Απέμενε, λοιπόν, η επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο και η μελέτη του θέματος «στο πεδίο»: με σύμμαχο τον αίθριο καιρό, οι μαθητές περιηγήθηκαν στην Καστροπολιτεία, παρατήρησαν από κοντά τα μνημεία, που ο Κρητικός διανοητής επισκέφθηκε και τον εντυπωσίασαν, αλλά κι εκείνα τα οποία δεν αναφέρει στο ταξιδιωτικό του κείμενο. Με την καθοδήγηση αρχαιολόγου και σύμφωνα με φύλλο εργασίας, που είχε ειδικά σχεδιαστεί και διανεμηθεί στους μαθητές,[17] τα παιδιά ενημερώνονταν για τα μνημεία και για άλλα, γενικότερα θέματα, που θίγονται στο έργο του Καζαντζάκη, και συμμετείχαν σε ένα «κυνήγι θησαυρού», αποκρυπτογραφώντας γρίφους και ανακαλύπτοντας, επί τόπου, νέα στοιχεία αλλά και όσα διάβασαν στην τάξη. Να σημειωθεί ότι οι μαθητές είχαν ήδη επιλέξει αποσπάσματα από τα κείμενα του Καζαντζάκη, που είχαν μελετήσει και διάβασαν, κατά την επίσκεψη, στους συμμαθητές τους εμπρός από το μνημείο, που κάθε φορά παρουσιαζόταν. Έτσι, όλες οι ομάδες ήλθαν, ακόμη μια φορά, σε επαφή με τον λόγο του μεγάλου μας πεζογράφου και διαπίστωσαν σε ποια ακριβώς σημεία είχε εστιάσει, με τη διεισδυτική του ματιά.

Το πρόγραμμα ολοκληρώθηκε στο φιλόξενο Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού, στο νέο Μυστρά. Εκεί, μέσω ξεχωριστής παρουσίασης της Διευθύντριας του σχολείου, κυρίας Μεταξίας Παπαποστόλου, τονίστηκε η πρόσληψη του Μυστρά στη νεότερη τέχνη και η σημασία του για τη δημιουργία της εθνικής συνείδησης, την επιβίωση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, τις ιδιαιτερότητες της τέχνης, που αναπτύχθηκε στην καστροπολιτεία αλλά και τη ματιά, μέσω της οποίας «είδαν» τον χώρο περιηγητές, ζωγράφοι και φωτογράφοι. Παράλληλα, με αφορμή το κείμενο του Καζαντζάκη, συζητήθηκαν θέματα, που αφορούσαν στη συντήρηση των μνημείων από τους μεγάλους εχθρούς, τον χρόνο, την υγρασία και το... αλάτι

Ως εφαρμογή όσων συζητήθηκαν, μετά την ανάγνωση των κειμένων του Καζαντζάκη, στο μάθημα της Λογοτεχνίας, ζητήθηκε από τους μαθητές να γράψουν, χωρίς προειδοποίηση, μέσα στην τάξη, κείμενα, που θα ξεκινούσαν ως εξής: *Κι άξαφνα, περνώντας ανάμεσα στα χαλάσματα, τινάχτηκα: ένας ίσκιος τριγύριζε στις πέτρες. Ήταν ο Νίκος Καζαντζάκης*... Το απόσπασμα αποτελούσε μέρος των κειμένων του Καζαντζάκη, που μελετήθηκαν, ο δε ίσκιος με τον οποίον είχε συναντηθεί ανήκε στον Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα.

[17] Βλ. Παράρτημα 3

Παραλλάσσοντας ελαφρώς το χωρίο, ζητήθηκε από τα παιδιά να φανταστούν ότι συνάντησαν τον Καζαντζάκη και να αξιοποιήσουν, δημιουργικά, το υλικό, με το οποίο είχαν έρθει σε επαφή. Το κείμενο, που ακολουθεί ανήκει σε μαθήτρια της Β΄ τάξης:

«...*Κι άξαφνα, περνώντας ανάμεσα στα χαλάσματα, τινάχτηκα: ένας ίσκιος τριγύριζε στις πέτρες. Ήταν ο Νίκος Καζαντζάκης*... Πήγα κοντά του, διαβαίνοντας ανάμεσα στις χορταριασμένες πέτρες, κάτω από το φως του ήλιου. Δε μου μίλησε. Η ματιά του έπεσε πάνω μου, τη στιγμή που του έκοψα τη θέα προς τον λόφο. Έκατσα δίπλα του και συνεχίσαμε να αγναντεύουμε μαζί. Είχε περάσει πια η ώρα, όταν άρχισε να μιλά, απευθυνόμενος περισσότερο προς το κάστρο παρά σε εμένα: «Συναρπαστικό δεν είναι; Πώς τα σκοτεινά χρώματα παίζουν με το φως! Σαν να είμαστε παγιδευμένοι σε μια ζωγραφιά! Επιβλητική, από έμπειρο χέρι αλλά που κρύβει μέσα της τη χαρά ενός μικρού παιδιού, ικανή να ηρεμήσει και να εντυπωσιάσει. Μπορεί κάποιος, χαζεύοντας τα πλατάνια και τις πορτοκαλιές, να γοητευτεί και να ξεχάσει όσα ταλανίζουν την ψυχή του. Κι όταν κάποιος βρίσκει το βάλσαμο για τα βάσανά του, δε θέλει να το αφήσει ποτέ. Γι' αυτό το βλέμμα μαγνητίζεται από το μεγαλείο του Μυστρά. Γιατί τους αρέσει να ξεχνούν!» Σώπασε. Και μετά από λίγο τον ρώτησα: «Κι εσύ γι' αυτό είσαι εδώ; Για να ξεχάσεις;» «Όχι, μου απάντησε, γαλήνια. Εγώ είμαι εδώ, γιατί μου αρέσει να θυμάμαι. να θυμάμαι τα παλιά. Κι όταν βλέπω τα παιδιά να χαίρονται και τις κοπέλες να γελούν, στα στενά δρομάκια ή κάτω από τις λεμονιές, θυμάμαι τα νιάτα μου. θυμάμαι ότι η ζωή δημιουργεί ζωή και ότι χωρίς τη μια γενιά δε θα υπήρχε η επόμενη. ότι χωρίς τον σπόρο δε θα υπήρχε καρπός. ότι χωρίς αυτόν τον λοφίσκο η Ελλάδα του σήμερα θα ήταν διαφορετική και οι Έλληνες δε θα ήταν ίδιοι. Ο Μυστράς δείχνει έναν πολιτισμό, στηριγμένο σ' ένα λόφο. συμβολίζει τη δύναμη αυτού του λόφου. Γι' αυτό μου αρέσει ο Μυστράς. γιατί μου θυμίζει πως κανείς δεν είναι περιττός...».[18]

[18] Βλ. σχετικά και στην ιστοσελίδα του 4ου Γυμνασίου Σπάρτης «Γιάννης Ρίτσος»: http://gym-peir-spartis.lak.sch.gr/index.php/el/2013-02-09-22-02-51/ekpaideutikes-episkepseis/316-mystras-17

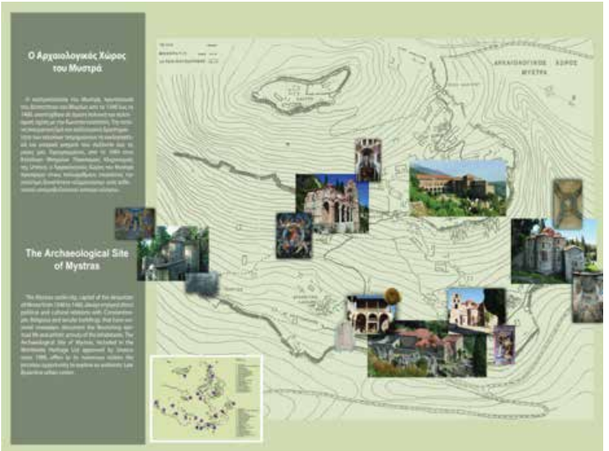

Εικόνα 1
Άποψη του Αρχαιολογικού Χώρου του Μυστρά

Εικόνα 2
Ο Φώτης Κόντογλου

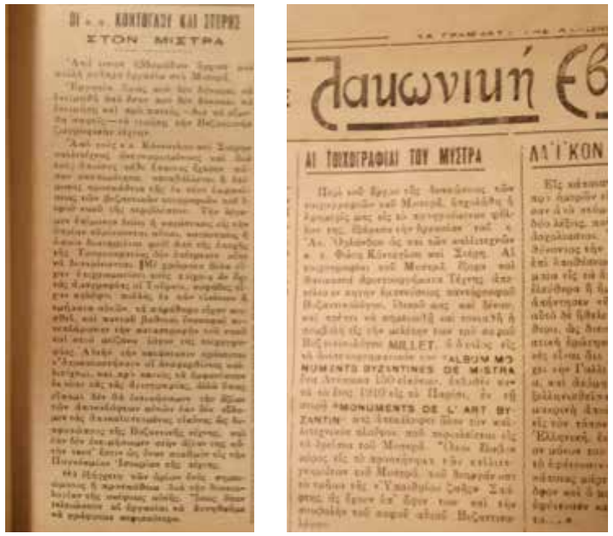

Εικόνα 3
Δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής, για την επίσκεψη Φ. Κόντογλου

Εικόνα 4
Ζωγραφική αναπαράσταση της Καστροπολιτείας του Μυστρά

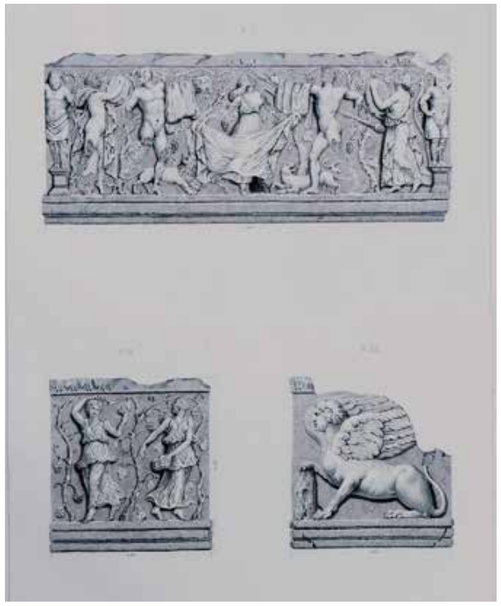

Εικόνα 5
Σχεδιαστική απόδοση του γλυπτού διακόσμου της σαρκοφάγου, που βρίσκεται στη Μητρόπολη (Άγιος Δημήτριος)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 1

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΜΑΣ ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ
ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 1 (ΚΟΙΝΟ ΓΙΑ ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΟΜΑΔΕΣ)

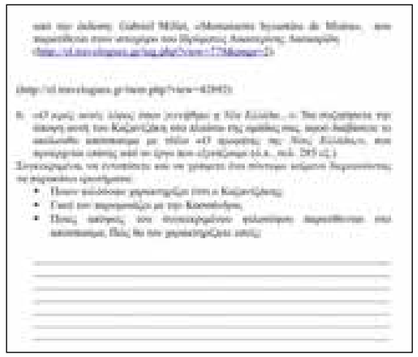

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 2

4ο ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΣΠΑΡΤΗΣ «ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ» - ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ: 2016-7
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - ΜΑΘΗΤΩΝ: Ι. ΚΟΝΔΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
«Ο ΜΥΣΤΡΑΣ ΤΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ»: ΥΨΗΡΙΖΙΣ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 2

Ήρθε η ώρα να μελετήσουμε αποσπάσματα για τα μνημεία του Μυστρά που περιγράφει ο Καζαντζάκης στο «Ταξιδεύοντας». Στόχος της ομάδας σας είναι να συνδράμει την αρχαιολόγο κατά την περιήγησή μας στον χώρο, προσδίδοντας στην ξενάγηση λογοτεχνικό χρώμα μέσα από τον λόγο του Νίκου Καζαντζάκη.

- Να σιζητήσετε με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας σας ποια στοιχεία από το απόσπασμα που σας δόθηκε θα αξιοποιήσετε κατά την παρουσίαση του μνημείου, όταν πραγματοποιηθεί η επίσκεψή μας στον αρχαιολογικό χώρο. Ενδεικτικά ήχοι/φρονήματα:
  - Μνημεία που περιγράφονται στο κείμενο που σας δόθηκε. Τι περιστρεφή και τι συμβάλει για το καθένα, ποιες πλάγιες διαπιστώσεις;
  - Η ανθρώπινη παρουσία. Ποιος είναι ο ρόλος καθενός από τα πρόσωπα τα οποία συναντά (φυσικά ή νοερά) ο Καζαντζάκης; Ποιες εντυπώσεις αποκομίζει για το καθένα από αυτά;

ΟΜΑΔΑ Α΄: ΣΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

ΟΜΑΔΑ Β΄: ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ

ΟΜΑΔΑ Γ΄: ΣΤΗΝ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

ΟΜΑΔΑ Δ΄: ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟ

ΟΜΑΔΑ Ε΄: ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟ (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 3

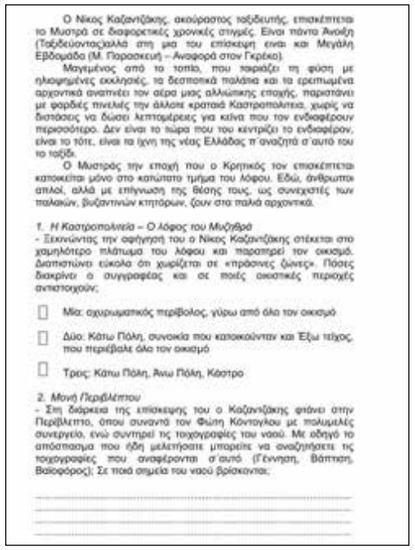

Ο Νίκος Καζαντζάκης, ακούραστος ταξιδευτής, επισκέπτεται το Μυστρά σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Είναι πάντα Άνοιξη (Ταξιδεύοντας,λλά στη μια του επίσκεψη είναι και Μεγάλη Εβδομάδα (Μ. Παρασκευή – Αναφορά στον Γκρέκο).

Μαγεμένος από το τοπίο, που ταιριάζει τη φύση με ηλιοκαμένες σκλήρες, τα δεσποτικά παλάτια και τα ερειπωμένα αρχοντικά ανατνίνει τον αέρα μας αλλώτικης εποχής, παριστάνει με φαρδιές πινελιές την άλλοτε «ρατσιά Καστροπολιτεια, χωρίς να διστάσεις να δώσει λεπτομέρειες για κείνα που τον ενδιαφέρουν περισσότερο. Δεν είναι το τώρα που του κεντρίζει το ενδιαφέρον, είναι το τότε, είναι τα ίχνη της νέας Ελλάδας π'αναζητά σ'αυτό του το ταξίδι.

Ο Μυστράς την εποχή που ο Κρητικός τον επισκέπτεται κατοικείται μόνο στο κατώτατο τμήμα του λόφου. Εδώ, άνθρωποι απλοί, αλλά με επίγνωση της θέσης τους, ως συνεχιστές των παλαιών, βυζαντινών κτητόρων, ζουν στα παλιά αρχοντικά.

1. Η Καστροπολιτεία – Ο λόφος του Μυζήθρά

- Ξεκινώντας την αφήγησή του ο Νίκος Καζαντζάκης στέκεται στο χαμηλότερο πλάτωμα του λόφου και παρατηρεί τον οικισμό. Διαπιστώνει εύκολα ότι χωρίζεται σε «πράσινες ζώνες». Πόσες διακρίνει ο συγγραφέας και σε ποιές οικιστικές περιοχές αντιστοιχούν;

☐ Μία: σχεδιαστικός περίβολος, γύρω από όλο τον οικισμό

☐ Δύο: Κάτω Πόλη, συνοικία που κατοικούνταν και Έξω τείχος, που περιέβαλε όλο τον οικισμό

☐ Τρεις: Κάτω Πόλη, Ανω Πόλη, Κάστρο

2. Μονή Περιβλέπτου

- Στη διάρκεια της επίσκεψης του ο Καζαντζάκης φτάνει στην Περιβλεπτο, όπου συναντά τον Φώτη Κοντογλου με πολυμελές συνεργείο, ενώ συντηρεί τις τοιχογραφίες του ναού. Με οδηγό το απόσπασμα που ήδη μελετήσατε μπορείτε να αναζητήσετε τις τοιχογραφίες που αναφέρονται σ'αυτό (Γέννηση, Βάπτιση, Βαΐοφόρος); Σε ποιά σημεία του ναού βρίσκονται;

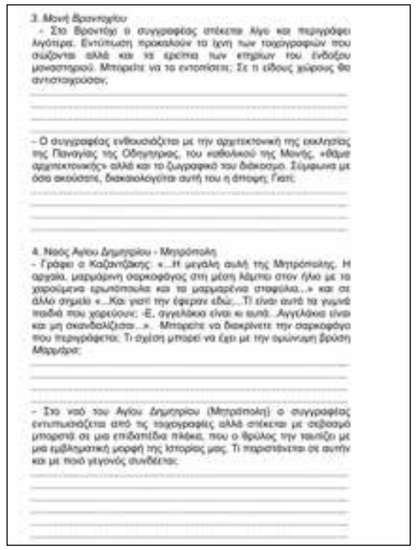

3. Μονή Βροντοχίου

- Στο Βροντόχι ο συγγραφέας στέκεται λίγο και περιγράφει λιγότερα. Εντύπωση προκαλούν τα ίχνη των τοιχογραφιών που σώζονται αλλά και τα ερείπια των κτηρίων του ενδόξου μοναστηριού. Μπορείτε να τα εντοπίσετε; Σε τι είδους χώρους θα αντιστοιχούσαν;

- Ο συγγραφέας ενθουσιάζεται με την αρχιτεκτονική της εκκλησίας της Παναγίας της Οδηγήτριας, του καθολικού της Μονής, «θαυμ αρχιτεκτονικής» αλλά και το ζωγραφικό του διάκοσμο. Σύμφωνα με όσα ακούσατε, διακαιολογείται αυτή του η άποψη; Γιατί;

4. Ναός Αγίου Δημητρίου - Μητρόπολη

- Γράφει ο Καζαντζάκης: «...Η μεγάλη αυλή της Μητρόπολης. Η αργαία, μαμμαρένη σαρκοφάγος στη μέση λάμπει στον ήλιο με τα χαροίμενα ερωτόπουλα και τα μαμμαρένια σταφύλια...» και σε άλλο σημείο «...Και γιατί την έφεραν εδώ;...Τί είναι αυτά τα γυμνά παιδιά που χορεύουν; -Ε, αγγελάκια είναι κι αυτά. Αγγελάκια είναι και μη σκανδαλίζεσαι...». Μπορείτε να διακρίνετε την σαρκοφάγο που περιγράφεται; Τι σχέση μπορεί να έχει με την ομώνυμη βρύση Μαμμάρα;

- Στο ναό του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) ο συγγραφέας εντυπωσιάζεται από τις τοιχογραφίες αλλά στέκεται με σεβασμό μπροστά σε μια επιδαπέδια πλάκα, που ο θρύλος την ταυτίζει με μια εμβληματική μορφή της ιστορίας μας. Τι παριστάνεται σε αυτήν και με ποιό γεγονός συνδέεται;

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ 4

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΗ ΜΗ ΤΥΠΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΤΥΠΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Σοφία Τρούλη
Κωνσταντίνος Χρηστίδης

Ο Καζαντζάκης συνομιλεί με τη σύγχρονη τέχνη

1. Εισαγωγή

Το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης βρίσκεται στην καρδιά της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου, Μεσολογγίου 32. Λειτουργεί από το 1992 και ανήκει στο Δήμο Ρεθύμνου.[1] Το Μουσείο αποτελεί ένα σύγχρονο μουσειακό χώρο υψηλών προδιαγραφών, ο οποίος, μετά από τις εργασίες επέκτασης, συμπλήρωσε την παλιά Δημοτική Πινακοθήκη «Λ. Κανακάκις» και το «Κέντρο Σύγχρονης Εικαστικής Δημιουργίας». Η διευθύντριά του Μαρία Μαραγκού με τους συνεργάτες της και σε συνεργασία με άλλα μουσεία και φορείς από την Ελλάδα και το εξωτερικό έχουν επιμεληθεί και έχουν φιλοξενήσει, στους χώρους του Μουσείου και σ' άλλους χώρους πολιτισμού της πόλης, σχεδόν 150 περιοδικές εκθέσεις με θέματα, που αφορούν στον σύγχρονο άνθρωπο. Το Μουσείο ακόμη διαθέτει μόνιμη συλλογή, που αποτελείται από 650 έργα όλων των μορφών έκφρασης της σύγχρονης εικαστικής δημιουργίας, αντιπροσωπευτικά έργα του Ρεθύμνιου καλλιτέχνη Λευτέρη Κανακάκι και έργα σύγχρονων Ελλήνων καλλιτεχνών, που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα της σύγχρονης ελληνικής εικαστικής πραγματικότητας, από το 1950 ως σήμερα. Παράλληλα, το Μουσείο διαθέτει ενεργό Εκπαιδευτικό Τομέα, με Εικαστικά Εργαστήρια, που προσφέρουν μαθήματα εικαστικών τεχνών, ιστορίας της τέχνης και αρχιτεκτονικής, σε ενήλικες και παιδιά, αλλά και μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα, διαλέξεις και ξεναγήσεις.
Από το Μάιο έως τον Οκτώβριο του 2015, σε συνεργασία με τον πολιτιστικό οργανισμό NEON και σε επιμέλεια του ιστορικού τέχνης Δημήτρη Παλαιοκρασσά και της καλλιτεχνικής διευθύντριας του Μουσείου, Μαρίας Μαραγκού, διοργανώθηκε η έκθεση «Flying Over Abyss-Η Υπέρβαση της Άβυσσος». Η έκθεση φέρνει σε διάλογο 26 Έλληνες και ξένους καλλιτέχνες της σύγχρονης τέχνης με το Νίκο Καζαντζάκη και το κείμενο της Ασκητικής, με στόχο να φωτίσει τη διαδρομή της ανθρώπινης ζωής, από τη γέννηση μέχρι το θάνατο (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - NEON, 2015). Τα έργα παραχωρήθηκαν για την έκθεση από τη Συλλογή Δημήτρη Δασκαλόπουλου και το χειρόγραφο της Ασκητικής από το Μουσείο Καζαντζάκη, στη Μυρτιά της Κρήτης.

Με αφορμή την έκθεση, σχεδιάστηκε και εμψυχώθηκε το μουσειοπαιδαγωγικό πρόγραμμα: *Συλλέγοντας Συναισθήματα με αφορμή την Ασκητική του Καζαντζάκη*. Το πρόγραμμα έχει διάρκεια δύο ωρών και απευθυνόταν σε μαθητές και μαθήτριες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σε ενήλικες και σε οικογενειακές ομάδες, με ευέλικτες δραστηριότητες, ανάλογα με την ηλικία και τις ανάγκες κάθε ομάδας. Ο στόχος του προγράμματος ήταν οι συμμετέχουσες και οι συμμετέχοντες, αξιοποιώντας τεχνικές, κυρίως, του έντεχνου συλλογισμού και παρατηρώντας επιλεγμένα έργα τέχνης και αποσπάσματα, κυρίως, από την Ασκητική, να προσεγγίσουν πολυτροπικά κεντρικές έννοιες της σύγχρονης τέχνης αλλά και του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, όπως είναι η γέννηση, η δημιουργία και η υπέρβαση, το ανθρώπινο σώμα, το τραύμα, οι αισθήσεις και η απώλεια. Στόχος του εργαστηρίου ήταν να ενεργοποιηθούν ταυτόχρονα οι αισθήσεις, η καρδιά και ο νους μας και να εκφραστούμε δημιουργικά.

Το εργαστήρι, Ο Καζαντζάκης συνομιλεί με τη σύγχρονη τέχνη, αποτέλεσε μία προσαρμογή του μουσειοπαιδαγωγικού προγράμματος: *Συλλέγοντας Συναισθήματα με αφορμή την Ασκητική του Καζαντζάκη,* για τις ανάγκες των ενήλικων συμμετεχόντων, κυρίως εκπαιδευτικών, στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα: Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Ο ευρύτερος στόχος του εργαστηρίου ήταν να βιώσουν οι συμμετέχοντες, που ήταν, κυρίως, εκπαιδευτικοί τις μουσειοπαιδαγωγικές μεθόδους και να θελήσουν να τις δοκιμάσουν, στην τάξη, ή να θελήσουν να παρακολουθήσουν ένα μουσειοπαιδαγωγικό πρόγραμμα, σε κάποιο μουσείο. Επιμέρους στόχος, εξίσου όμως σημαντικός, ήταν να βιώσουν την ήρεμη δύναμη της πνευματικής και πρακτικής δημιουργίας και τη θεραπευτική αξία των τεχνών.

[1] Πληροφορίες για το Μουσείο και τις δράσεις του μπορείτε να βρείτε στην ιστοσελίδα του www.cca.gr και στο βιβλίο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης 25 χρόνια λειτουργίας (2017).

Το μουσειοπαιδαγωγικό εργαστήρι σχεδιάστηκε, ακολουθώντας τη δομή του αρχικού μουσειοπαιδαγωγικού προγράμματος, με βάση τις προδιαγραφές της σύγχρονης μουσειοπαιδαγωγικής (Νικονάνου, 2015). Αφού επιλέχθηκαν μία σειρά από έργα της έκθεσης και μελετήθηκε ο λόγος των καλλιτεχνών, εντοπίστηκαν αποσπάσματα, κυρίως από την Ασκητική του Καζαντζάκη, που θεωρήσαμε πως συνομιλούσαν με τα επιλεγμένα έργα και το λόγο των καλλιτεχνών, όπως προέκυψε από την έρευνα για το έργο τους και από συνεντεύξεις, που έχουν, κατά καιρούς, δώσει. Στη συνέχεια, σχεδιάστηκε το σενάριο της αφήγησης του προγράμματος. Έπειτα, κάθε έργο συνδέθηκε με μία δραστηριότητα, εμπνευσμένη, κυρίως, από τις τεχνικές του Έντεχνου Συλλογισμού[2] και από το θεατρικό παιχνίδι. Η επιλογή των έργων και αποσπασμάτων από το λόγο των καλλιτεχνών και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη αποτελεί μία προσπάθεια μουσειοπαιδαγωγικής προσέγγισης της έκθεσης «Η Υπέρβαση της Άβυσσος» υπό την οπτική της μουσειοπαιδαγωγού Σοφίας Τρούλη. Θα μπορούσαν να έχουν επιλεγεί και άλλα έργα ή άλλα αποσπάσματα από το λόγο των καλλιτεχνών και του Κρητικού λογοτέχνη.

Το μουσειοπαιδαγωγικό εργαστήρι περιλαμβάνει τέσσερα μέρη: α) χαλάρωση, γνωριμία με την ομάδα, γνωριμία με το χώρο (15 λεπτά) β) γνωριμία με το θέμα (15 λεπτά) γ) εμβάθυνση στο θέμα (60 λεπτά), γ) κλείσιμο προγράμματος, με αποφόρτιση και άτυπη αξιολόγηση (30 λεπτά). Ενημερώνομε τους συμμετέχοντες του εργαστηρίου πως κανονικά ένα μουσειοπαιδαγωγικό πρόγραμμα έχει τρία ακόμη μέρη: πριν την επίσκεψη στο μουσείο για προετοιμασία του/της εκπαιδευτικού (1ο), των εκπαιδευόμενων (2ο) και μετά την επίσκεψη για επεξεργασία και εμβάθυνση των εμπειριών στην τάξη (3ο) (Τρούλη, 2008). Ακόμη, επισημαίνουμε πως, ανάλογα με τις διαθέσεις της ομάδας, μπορεί ο χρόνος να περιοριστεί από τις 2 ώρες στη 1 και μισή. Οπότε, το πρόγραμμα είναι ευέλικτο να προσαρμοστεί στην κάθε ομάδα και στις ανάγκες της.

2. Χαλάρωση, γνωριμία της ομάδας, γνωριμία με το χώρο: Οι αισθήσεις, ο νους και η καρδιά

Το πρώτο μέρος του εργαστηρίου αφιερώνεται στη χαλάρωση, στη γνωριμία με την ομάδα και της ομάδας με το χώρο του Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης. Ακόμη, συμφωνούμε πως ό,τι πει ο καθένας και η καθεμία είναι αποδεκτό, γιατί είναι η γνώμη του/της και συμφωνούμε αν θέλουμε ή όχι να μάθουμε και την άποψη του καλλιτέχνη. Επισημαίνουμε πως ουσιαστική είναι η διαδικασία της σκέψης, του συλλογισμού και του διαλόγου, με αφορμή τα έργα, και λιγότερο το να μάθουμε ακριβώς τι ήθελε να μας πει ο/η καλλιτέχνης. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο εργαστήρι μας ενδιαφέρει να βιώσουμε και τους τρόπους, με τους οποίους συνδιαλέγονται οι καλλιτέχνες με το Νίκο Καζαντζάκη και ειδικότερα με το κείμενο της Ασκητικής. Γι' αυτό το λόγο, κατά τη διάρκεια όλου του εργαστηρίου και μετά από την παρατήρηση κάθε έργου, διαβάζουμε τα μηνύματα, που μας έχουν αφήσει, ο συλλέκτης, οι επιμελητές, οι καλλιτέχνες και ο Νίκος Καζαντζάκης.

2.1. Χαλάρωση και γνωριμία της ομάδας: το ξύπνημα των αισθήσεων και μία καρδιά για εμένα

Καλούμε τους συμμετέχοντες να κάτσουν σε κύκλο. Με αφορμή τα λόγια του Νίκου Καζαντζάκη: *Μαζεύω τα σύνεργά μου: Όραση, ακοή, γεύση, όσφρηση, αφή, μυαλό... (Καζαντζάκης, 1969: 17) την καρδιά μου... γιατί αν δεν ξεχειλίσει η καρδιά του ανθρώπου από αγάπη ή από θυμό, τίποτα δεν μπορεί να γίνει στον κόσμο* (Καζαντζάκης, 1970b: 410) ξυπνάμε τις αισθήσεις των συμμετεχόντων, μ' ένα παιχνίδι ψιθύρων γνωριμίας. Λέμε το όνομά μας και κάτι που μας κάνει χαρούμενους στο αυτί του διπλανού μας ή της διπλανής μας.

[2] Ο Έντεχνος Συλλογισμός αναπτύχθηκε από το Πανεπιστήμιο του Harvard, τη δεκαετία του 2000, στο πλαίσιο του προγράμματος Harvard Project Zero από τους David Perkins, Ron Richard, Mark Church and Terri Turner και σε συνεργασία την Traverse City και δημόσια σχολεία της περιοχής Michigan. Πρόκειται για ένα μοντέλο προσέγγισης και ένταξης της Τέχνης στη διδασκαλία, με την τακτική χρήση έργων εικαστικής τέχνης και μουσικής, ενταγμένης στο πρόγραμμα σπουδών και με σκοπό την ενίσχυση του στοχασμού και της κριτικής σκέψης των εκπαιδευόμενων, μέσα από οπτικά, κυρίως, ερεθίσματα, που αποτελούν έργα τέχνης (Tishman & Palmer, 2006).

Στο τέλος, ο ένας συστήνει τον άλλο στην ολομέλεια.

Στη συνέχεια, μοιράζουμε ένα μαντήλι και τους ζητάμε να κλείσουν τα μάτια τους και να ανοίξουν τα χέρια τους. Τους αφήνουμε στα χέρια ένα αντικείμενο, που μπορεί και να φαγωθεί, για παράδειγμα ένα μπισκότο. Κλείνουμε τα μάτια, αγγίζουμε το αντικείμενο, το μυρίζουμε, ακούμε τον ήχο του, όταν σπάει, το γευόμαστε, ανοίγουμε τα μάτια μας και το βλέπουμε! Μετά την ολοκλήρωση της δραστηριότητας, συζητάμε για τις εμπειρίες μας και ποια αίσθηση μας βοήθησε να αντιληφθούμε το αντικείμενο. Τι σκεφτόμαστε; Πώς νιώθουμε με τις πέντε αισθήσεις μας;

Έπειτα, μοιράζουμε μία λευκή κόλλα Α4, χρώματα και ψαλίδια και ζητάμε από τους συμμετέχοντες να φτιάξουν μία καρδιά, όπως θέλουν, να γράψουν το όνομά τους και, στη συνέχεια, να την κολλήσουν, με χαρτοταινία, στο μέρος της καρδιάς τους.

2.2. Γνωριμία με το χώρο: Συλ-λέγω απαντήσεις

Για να έχουν οι συμμετέχοντες στο εργαστήρι μια εικόνα του Μουσείου, την περίοδο της έκθεσης, τους δείχνουμε μία σειρά από το φωτογραφίες και τους ζητάμε, στο τέλος, να μας περιγράψουν τι μπορεί να παρατήρησαν, τι τους τράβηξε το ενδιαφέρον, ποιες τεχνικές έκφρασης εντόπισαν, τι υλικά χρησιμοποιούν σήμερα οι καλλιτέχνες, τι χρώματα εντόπισαν, πώς ένιωσαν, βλέποντας τις φωτογραφίες από την έκθεση, τι πιστεύουν πως είναι ένα Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης.

3. Γνωριμία με το θέμα

Στη συνέχεια, μπαίνουμε στο δεύτερο στάδιο του εργαστηρίου, που είναι η γνωριμία με το θέμα. Καθώς τα έργα της έκθεσης αποτελούν μέρος της συλλογής του Νίκου Δασκαλόπουλου, διευθυντή του Οργανισμού ΝΕΟΝ και επειδή τα έργα συνομιλούν με το κείμενο της Ασκητικής, θέτουμε, σύμφωνα με την τεχνική του καταιγισμού ιδεών, τα ερωτήματα: *Τι είναι η συλλογή; Ξέρετε τι σημαίνει συλλέκτης; Τι σημαίνει συλλέγω;* Καταγράφουμε τις απαντήσεις, τις ταξινομούμε και συζητάμε για την έννοια της συλλεκτικής δραστηριότητας. Συζητάμε ακόμη για το αν έχουν οι συμμετέχοντες προσωπικές συλλογές. Μέσα απ' αυτή τη δραστηριότητα, διαπιστώνουμε τις έννοιες της λέξης συλλογής και τονίζουμε τη διάσταση της συνομιλίας. Τα έργα μιας συλλογής μεταξύ τους συνομιλούν. Ο συλλέκτης Δημήτρης Δασκαλόπουλος βρίσκει πως αυτά τα έργα και οι καλλιτέχνες τους θα μπορούσαν να συνομιλήσουν ακόμη και με άλλα έργα τέχνης, από το χώρο της λογοτεχνίας. Έτσι έχουμε, στο Ρέθυμνο, την Ασκητική του Νίκου Καζαντζάκη να συνομιλεί με έργα σύγχρονης τέχνης. Ο ίδιος ο συλλέκτης επισημαίνει πως *θα υπερβούμε την άβυσσο (ή το τέλμα...) που μας απειλεί, μόνο πολεμώντας, αγωνιώντας να δημιουργήσουμε, να μετουσιώσουμε σύγχρονες ιδέες σε καινοτόμες πράξεις και πολιτικές. Μόνο έτσι θα βγούμε, συλλογικά, πιο πλούσιοι από την κρίση αυτή που τόσο μας έχει φτωχύνει!* (i-efimerida, 2015). Τόσο οι σύγχρονοι καλλιτέχνες όσο και ο Νίκος Καζαντζάκης μας στέλνουν μηνύματα για τη ζωή μας, που θα τα ανακαλύψουμε βήμα-βήμα, μέσα από την έκθεση και το εργαστήρι. Πριν, όμως, ξεκινήσουμε για την ανακάλυψη αυτών των μηνυμάτων, συζητάμε τις λέξεις- έννοιες του τίτλου της έκθεσης, τι είναι για εμάς άβυσσος, τι είναι υπέρβαση και τι μπορεί να είναι η Ασκητική.

Ο στόχος του πρώτου και του δεύτερου μέρους του εργαστηρίου, εκτός από τη γνωριμία της ομάδας, τη χαλάρωση και την εξοικείωση, με την ανταλλαγή απόψεων και μία πρώτη γνωριμία με το θέμα, είναι να διερευνήσουμε και τις προϋπάρχουσες εμπειρίες και γνώσεις των συμμετεχόντων στο εργαστήρι για το θέμα.

4. Εμβάθυνση στο θέμα

Ξεκινάμε το τρίτο μέρος του εργαστηρίου, με τη σκέψη του Νίκου Καζαντζάκη: *η πέτρα, το σίδερο, το ατσάλι δεν αντέχουν. Ο άνθρωπος αντέχει* (Καζαντζάκης, 1970a: 431) και αρχίζουμε την εμβάθυνση του θέματος, που είναι η πορεία του ανθρώπου από τη γέννηση προς το θάνατο, μέσα από την παρατήρηση μιας σειράς έργων τέχνης και τη βοήθεια, κάθε φορά, κάποιας δραστηριότητας.

4.1. Τι βλέπεις; Τι σκέφτεσαι γι' αυτό που βλέπεις και γιατί; Τι αναρωτιέσαι;

Το πρώτο έργο, που συναντούμε, είναι της Louise Bourgeois, με τίτλο The Birth (Η Γέννηση, 2007 gouache σε χαρτί (59,7x45,7 εκ.). Ολόκληρο το έργο της Bourgeois εστιάζει στο γυναικείο σώμα ως κέντρο τραυμάτων αλλά και δημιουργικότητας και αποτελεί μία προσπάθειά της να συμφιλιωθεί, μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας, με το τραύμα, που ξεκινάει από τη γέννηση (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - ΝΕΟΝ, 2015: 12-13). Το συγκεκριμένο έργο απεικονίζει το σχέδιο ενός γυναικείου σώματος, σε κόκκινο χρώμα, που κυοφορεί και γεννά. Το δείχνουμε και αξιοποιούμε μία από τις τεχνικές του έντεχνου συλλογισμού, που αποτελείται από τις 3 ερωτήσεις: Τι βλέπεις, τι σκέφτεσαι γι' αυτό που βλέπεις και γιατί και τι αναρωτιέσαι. Εξηγούμε πως στο τι βλέπεις περιγράφουμε μόνο αυτά που βλέπουμε, χωρίς να δίνουμε ερμηνείες. Στη δεύτερη ερώτηση απαντάμε με ερμηνείες, που στηρίζονται, όμως, σε επιχειρήματα και στην τρίτη ερώτηση διατυπώνουμε πιθανές απορίες, που δεν έχουμε επιλύσει. Μετά από διάλογο, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως βλέπομε μία γυναίκα που γεννάει. Συζητάμε πώς μπορεί να νιώθει ένα μωρό, όταν γεννιέται. Πώς νιώθει η μητέρα του, ο πατέρας του, τα αδέρφια του. Από τι έχει έχουν ανάγκη το μωρό και η μητέρα αμέσως μετά τη γέννα. Και ολοκληρώνουμε τη συνομιλία με το έργο, παρουσιάζοντας τα μηνύματα, που μας έχουν αφήσει οι καλλιτέχνες. Η Louise Bourgeois επισημαίνει πως η τέχνη είναι εγγύηση για την πνευματική και ψυχική υγεία (Artiviatic, x. x.). Ο Νίκος Καζαντζάκης γράφει πως *Ερχόμαστε από μια σκοτεινή άβυσσο. Καταλήγουμε σε μια σκοτεινή άβυσσο. Το μεταξύ φωτεινό διάστημα το λέμε Ζωή. Μα κι ευθύς ως γεννηθούμε, αρχίζει η προσπάθεια να δημιουργήσουμε, να συνθέσουμε, να κάνουμε την ύλη ζωή (Καζαντζάκης, 2014: 9). Ξεκίνησα από ένα σκοτεινό σημείο, τη Μήτρα· οδεύω σ' ένα άλλο σκοτεινό σημείο, το Μνήμα. Μια δύναμη με σφεντονάει μέσα από το σκοτεινό βάραθρο· μια άλλη δύναμη με συντραβάει ακατάλυτα στο σκοτεινό βάραθρο* (Καζαντζάκης, 2014: 19).

4.2. Τι βλέπεις; Τι ξέρεις γι' αυτό που βλέπεις; Τι ερωτήσεις έχεις; Τι σε προβληματίζει; Σε κάνει το έργο να θέλεις να μάθεις κάτι άλλο;

Το δεύτερο έργο είναι του Mike Kelley, Untitled του 1990. Πρόκειται για δύο παιδικές υφασμάτινες κούκλες, ραμμένες μεταξύ τους (77x33x8 εκ.). Σύμφωνα με τον καλλιτέχνη, η τραυματική εμπειρία του χωρισμού του νεογέννητου από τη μητέρα του είναι μία στιγμή καθοριστικής σημασίας. Κάθε παιδί προσπαθεί να αποκαταστήσει αυτή τη «διαρρηγμένη σχέση» του με τη μητέρα του, αλληλεπιδρώντας με ένα λούτρινο παιχνίδι, που του προσφέρει ανακούφιση. Αυτό είναι το πρώτο διστακτικό του βήμα προς το δύσκολο μονοπάτι της κοινωνικοποίησης και αυτό θέλει να σχολιάσει με το έργο του ο καλλιτέχνης (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - ΝΕΟΝ, 2015: 16). Στο εργαστήρι, αξιοποιώντας τις ερωτήσεις του έντεχνου συλλογισμού (τι βλέπεις; τι ξέρεις γι' αυτό που βλέπεις; τι ερωτήσεις έχεις; τι σε προβληματίζει; σε κάνει το έργο να θέλεις να μάθεις κάτι άλλο;) προσεγγίζουμε το έργο και καταλήγουμε σε παρόμοιες ερμηνείες. Αυτό που μας ενδιαφέρει να αναδειχθεί είναι πως χρειάζεται να εξασκούμε την όραση, τις υπόλοιπες αισθήσεις αλλά και το νου να «βλέπουν» και βαθύτερα και να αναζητούν και άλλα νοήματα, πέρα από τα προφανή. Στο τέλος, διαβάζουμε τα μηνύματα του καλλιτέχνη και του Νίκου Καζαντζάκη. Ο πρώτος αναφέρει: *Ήξερα από όταν ήμουν έφηβος πως θα γινόμουν καλλιτέχνης. Δεν υπήρχε καμιά αμφιβολία γι' αυτό. Δεν γινόταν να γίνω κάτι άλλο!* Και ο δεύτερος γράφει: *Γύμναζε το μάτι σου να θεάται...* (Καζαντζάκης, 2014: 44) *Ποτέ μην αναγνωρίσεις τα σύνορα του ανθρώπου! Να σπας τα σύνορα! Να αρνιέσαι ό,τι θωρούν τα ματιά σου!* (Καζαντζάκης, 2014: 18).

4.3. Ένας τίτλος για το έργο

Σ' αυτό το σημείο, προσεγγίζουμε το έργο της Marinas Abramović, Cleaning the Mirror # 1, 1995. Πενταχάναλη έγχρωμη βίντεο-εγκατάσταση, με ήχο και πέντε τηλεοπτικές οθόνες (284,5x62,2x48,3). Η Marina Abramović ως καλλιτέχνης της performance εμπνεύστηκε αυτό το έργο από τις θιβετιανές βουδιστικές τελετουργίες, όπου οι μοναχοί εξαναγκάζονται να χορέψουν και να κοιμηθούν με ανθρώπινα πτώματα. Σκοπός αυτής της άσκησης είναι η εξοικείωσή τους με το θάνατο, που εξισώνει τα πάντα. Κατά μια έννοια, όπως γράφουν οι επιμελητές της έκθεσης, όπως γνωρίζει και ο ίδιος ο Καζαντζάκης, ολόκληρη η ζωή μπο-

ρεί να θεωρηθεί ως ένας αγώνας ενάντια στο φόβο του θανάτου. Στο συγκεκριμένο έργο, η καλλιτέχνιδα καθαρίζει τα οστά ενός σκελετού, σαν να πρόκειται για τα δικά της, για να εξοικειωθεί και η ίδια με την ιδέα του θανάτου (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - NEON, 2015: 10). Για να συνομιλήσουμε μ' αυτό το έργο, ζητάμε από τους συμμετέχοντες να σκεφτούν έναν τίτλο γι' αυτό. Όλες οι προτάσεις γίνονται δεκτές. Τέλος, παραθέτουμε την ερμηνεία του ίδιου του έργου από την καλλιτέχνιδα αλλά και το μήνυμα, που μας αφήνει πως η Τέχνη μπορεί να γιατρέψει όλες σου τις πληγές. *Οι φόβοι σου, τα κενά σου, ο πόνος σου, τα πάντα μπορούν να γιατρευτούν. Ευτυχώς. Η Τέχνη είναι το κατεξοχήν ιαματικό εργαλείο. Χρησιμοποίησέ τη - με σεβασμό (Μητσάκου, 2014). Το μήνυμα του Καζαντζάκη είναι: Αγάπα το σώμα σου, γιατί μ' αυτό στη γης ετούτη μπορείς να παλέψεις και να πνευματώσεις την ύλη* (Καζαντζάκης, 2014: 85).

4.4. Σκεφτόμαστε, σκιτσάροντας

Το επόμενο έργο είναι της Kiki Smith, το Untitled, 1992, από γραφίτη, σε μεθυλοκυτταρίνη, με χαρτί Νεπάλ (160x47x138). Η καλλιτέχνιδα, επηρεασμένη από την επιδημία του AIDS και το γεγονός πως μια γενιά από ανθρώπους, και ανάμεσά τους νέοι καλλιτέχνες, ήρθε αντιμέτωπη με την τραγικότητα της αρρώστιας και τη φρίκη του θανάτου, δημιουργεί έναν όρθιο άνθρωπο, που από την ανοιχτή κοιλιά του κρέμονται, σε μορφή χάρτινων κορδελών, τα σπλάχνα του (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - NEON, 2015: 24). Ωστόσο, παρά τη ρημαγμένη του κοιλιά, ο άνθρωπος αγωνίζεται να παραμείνει όρθιος και ζωντανός. Καλούμε τους συμμετέχοντες να πάρουν ένα μολύβι και για δύο λεπτά να σχεδιάσουν αυτό που βλέπουν και ταυτόχρονα να σκεφτούν τι βλέπουν, από τι είναι φτιαγμένο αυτό που βλέπουν, τι μπορούν να μαντέψουν για την καθημερινή ζωή αυτού του ανθρώπου, από πού μπορεί να έρχεται και πού πάει και, τέλος, πώς νιώθουν γι' αυτόν τον άνθρωπο και πώς θα ένιωθαν αν ήταν στη θέση του. Ολοκληρώνοντας το σκίτσο, μοιραζόμαστε τις σκέψεις μας στα παραπάνω ερωτήματα. Στη συνέχεια, διαβάζουμε τα μηνύματα της Kiki Smith και του Νίκου Καζαντζάκη. Η πρώτη μάς λέει: Εμπιστεύομαι το έργο μου! Είναι μία συνεργασία με την ύλη, όταν τη βλέπω. Είναι μία συνεργασία με τον κόσμο (https://the-art-room.com.au/tag/kiki-smith/2008). Και ο Καζαντζάκης μας παρακινεί: Έλεος να σε κυριέψει για το πλάσμα τούτο... *δεν ξέρει από πού έρχεται και κατά πού πάει. Μα θέλει, αγαπώντας, δουλεύοντας... να κυριεύσει τη γη* (Καζαντζάκης, 2014: 42).

4.5. Χρώματα, σχήματα, γραμμές...

Για τη συνέχεια, δείχνουμε στους συμμετέχοντες το έργο του Jim Hodges, Untitled (Everything So Alive Living), 2006, μελάνι και σάλιο σε χαρτί (152,4x111,8εκ). Ο καλλιτέχνης προσπάθησε πάρα πολύ, για να δημιουργήσει αυτό το έργο. Ξεκίνησε τα αραχνοΰφαντα μοτίβα του σε ένα μεγάλο φύλλο χαρτιού και στη συνέχεια νότισε ολόκληρη τη ζωγραφιά με το ίδιο του το σάλιο, γλείφοντας την, μέχρις ότου να μπορεί να την στυπώσει, πάνω σ' ένα δεύτερο φύλλο χαρτιού. Το έργο, που παρατηρούμε, αποτελεί το τελικό αποτέλεσμα της δεύτερης επαλειμμένης επιφάνειας. Μπορούμε να διαβάσουμε το μήνυμα του καλλιτέχνη, που έχει αποτυπωθεί στα αγγλικά Everything So Alive Living (με-πίστη-για-τη ζωή), μ' έναν επίπονο και ορμητικό τρόπο και με εργαλείο το σάλιο, ως ουσιώδη δύναμη της ζωής (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - NEON, 2015: 17). Με τους συμμετέχοντες αφιερώνουμε χρόνο, για να δούμε το έργο τέχνης, αξιοποιώντας τη ρουτίνα του Έντεχνου Συλλογισμού, χρώματα, σχήματα, γραμμές. Αφήνουμε το βλέμμα μας να περιπλανηθεί επάνω στο έργο ελεύθερα και αβίαστα. Τι βλέπουμε; Συγκεντρώνουμε μερικές πρώτες παρατηρήσεις. Παρατηρούμε το έργο και περιγράφουμε, με λεπτομέρεια, τα χρώματα, τα σχήματα, τις γραμμές του. Πώς κάθε ένα από αυτά επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο το έργο τέχνης οργανώνει και διατυπώνει τον εσωτερικό του κόσμο- τα αισθήματα και τις ιδέες του. Μπορείτε να σκεφτείτε από τι υλικά είναι φτιαγμένο αυτό το έργο; Ποια συμμετοχή έχουν στο πώς φαίνεται και παρουσιάζεται προς τα έξω το έργο τέχνης; Με ποιο τρόπο συμμετέχουν τα υλικά, τα χρώματα, οι γραμμές, τα σχήματα στην ιστορία, που διηγείται το έργο τέχνης; Ποια είναι η συμβολή τους στις ιδέες, που παρουσιάζονται στο έργο τέχνης; Ποιες νέες ιδέες έχετε τώρα για το έργο τέχνης; Τι βλέπετε τώρα που δεν το είχατε δει πριν; Αφού ολοκληρώσουμε τη διαλογική διεργασία, με τη βοήθεια των παραπάνω ερωτημάτων, μοιράζουμε μία λευκή κόλλα Α4 και ζητάμε από τους συμμετέχοντες, για ένα λεπτό, με την ορμή της δημιουργίας τους, να κάνουν κάτι μ' αυτήν την κόλλα. Τέλος, διαβάζουμε στην ομάδα τα μηνύματα του Jim Hodges και του Νίκου Καζαντζάκη. Ο καλλιτέχνης μάς μεταφέρει τη σκέψη του: *Όταν κάνω τέχνη, σκέφτομαι την ικανότητα, που έχει η τέχνη, να ενώνεται με τους άλλους ανθρώπους να τους φέρνει σε μία διαδικασία (σκέψης... δημιουργίας...)* (http://www.azquotes.com/author/40744-Jim_Hodges). Και ο λογοτέχνης μας γράφει: *Δίνομαι σ' όλα. Αγαπώ, πονώ, αγωνίζομαι. Ο κόσμος μου φαντάζει πλατύτερος από το νου, η καρδιά μου ένα μυστήριο σκοτεινό παντοδύναμο* (Καζαντζάκης, 2014: 25). Και μας θυμίζει πως *ό,τι η καρδιά σμίγει, ό,τι ο νους χωρίζει ξεπερνάει την παλαίστρα της ανάγκης και μετουσιώνει το πάλεμα με την αγάπη* (Καζαντζάκης, 2014: 45).

4.6. Ταξίδι μέσα στο έργο και η καραμέλα των συναισθημάτων

Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε το έργο του Robert Gober, Untitled, 2000, λιθογραφία, σηρογραφία, μεικτή τεχνική σε χαρτί (55.9x81,3 εκ. έκδοση 42/47). Στο έργο του R. Gober αναγνωρίζεται ένας εσωτερικός χώρος, μ' ένα παράθυρο, που μας παραπέμπει σε δωμάτιο φυλακής. Το παράθυρο της φυλακής επαναλαμβάνεται στο έργο του, ως σύμβολο του τρόμου της φυλακισμένης ύπαρξης, του σωματικού και πνευματικού περιορισμού, που αφαιρεί κάθε ατομική ελευθερία και επιτρέπει ελάχιστο φως να περάσει, ώστε να συντηρείται μάταια η ψευδαίσθηση της ελπίδας (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - NEON, 2015: 15). Ζητάμε από τους συμμετέχοντες να ταξιδέψουν μέσα στο έργο, με τη βοήθεια των παρακάτω ερωτήσεων: Είσαι μέσα στον πίνακα; Πού βρίσκεσαι; Τι βλέπεις; Πώς μυρίζει εδώ ο χώρος; Τι ήχους ακούς; Πώς θα ένιωθες αν ήσουν μέσα στο χώρο; Σκέψου κάτι που φοβάσαι... Τι μπορείς να κάνεις, όταν φοβάσαι κάτι; Μοιραζόμαστε τις σκέψεις μας και τα συναισθήματα μας. Και στη συνέχεια, για να αποφορτίσουμε, λίγο, τους συμμετέχοντες, μοιράζουμε από μία χρωματιστή καραμέλα. Ανάλογα με το χρώμα, που έχει τύχει στον καθένα και στην κάθε μία, όποιος θέλει μοιράζεται τα συναισθήματά του/της με την ομάδα. Αν τύχει κόκκινη καραμέλα, μιλάμε για κάτι που μας κάνει να νιώθουμε χαρά, άσπρη για κάτι που μας κάνει να νιώθουμε φόβο, πράσινη για κάτι που μας κάνει να νιώθουμε ελπίδα, κίτρινο για κάτι που μας κάνει να νιώθουμε ζήλια, πορτοκαλί για κάτι που μας κάνει να νιώθουμε ηρεμία. Τέλος, διαβάζουμε το μήνυμα του καλλιτέχνη: νομίζω πως η τέχνη έχει να κάνει με την ανθρώπινη ύπαρξη (Belcove Julie, 2018). Ο ίδιος υπέφερε πολύ στην παιδική του ηλικία από το πολύ αυταρχικό οικογενειακό περιβάλλον του και η τέχνη τον βοήθησε να αντιμετωπίσει τους φόβους του. Σ' αυτό συμφωνεί και ο Νίκος Καζαντζάκης, που μας συμβουλεύει μέσα από την Αναφορά στον Γκρέκο: «Αν μπορείς κοίταξε το φόβο κατάματα και ο φόβος θα φοβηθεί και θα φύγει» (Καζαντζάκης, 1969: 544).

4.7. Αρχή - Μέση - Τέλος

Παρατηρούμε τη φωτογραφία της Σοφίας Κοσμάογλου, με τίτλο The Carcass (Yellow Stop Sign), 1997, φωτογραφία σε ξύλο (135Χ100εκ.), αξιοποιώντας την τεχνική του έντεχνου συλλογισμού: Αρχή, Μέση, Τέλος. Το έργο απεικονίζει τη στιγμή, που ένα γυναικείο νεσεσέρ, γεμάτο από καλλυντικά, προσκρούει δυνατά στο δρόμο, όπου αχνοφαίνεται ένα κίτρινο σήμα STOP. Η καλλιτέχνης θέλει να κάνει ένα σχόλιο στην τραυματική βία για τη γυναίκα, που οφείλει να είναι πάντα περιποιημένη. Αναδεικνύει θέματα γυναικείας ταυτότητας και καταπίεσης του γυναικείου σώματος, φωνάζοντας ένα βροντερό STOP (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - NEON, 2015: 19). Αν το έργο είναι η αρχή μία ιστορίας, τι μπορεί να ακολουθήσει; Αν το συγκεκριμένο έργο είναι το μέσο μιας ιστορίας, τι θα μπορούσε να έχει συμβεί προηγουμένως; Τι θα ήταν επόμενο να συμβεί; Αν το συγκεκριμένο έργο είναι το τέλος μιας ιστορίας, ποια θα μπορούσε να είναι αυτή; Μετά τη δημιουργική σκέψη και τη συζήτηση, που προκύπτει από τα παραπάνω ερωτήματα, ακούμε τα μηνύματα της Σοφίας Κοσμάογλου και του Νίκου Καζαντζάκη. «Με την τέχνη, εκφράζω εσωτερικές ανησυχίες και καταρρίπτω κοινωνικούς περιορισμούς» (https://videomole.tv/). «Αν δεν αγκαλιάσεις τον εαυτό σου εσύ πρώτα, μην περιμένεις να το κάνει άλλος» (Τσιτσιπάνης, 2013).

4.8. Λέξεις x10

Στη συνέχεια, συνομιλούμε με το έργο της Ana Mendieta, Untitled (Blood Sign #1), 1974, Super-8 έγχρωμο φιλμ χωρίς ήχο, μεταφερμένο σε DVD, διάρκειας 4 λεπτών και 40 δευτερολέπτων. Έκδοση 4/6. Στο φιλμ

η καλλιτέχνης παίρνει αντί για χρώμα αίμα, περιγράφοντας το ίδιο της το σώμα και μορφοποιεί την ατομικότητά της ως εικαστικής καλλιτέχνιδος. Στο τέλος, γράφει τη φράση *There is a devil inside me* (Έχω ένα διάβολο μέσα μου). Σύμφωνα με τους επιμελητές, αυτή η τρομακτική αιματηρή χειρονομία παραπέμπει σε σαμανικές θυσίες, αλλά συγχρόνως αναγγέλλει το μαγικό γεγονός μιας άλλης τραυματικής γέννας: Εγώ, ο καλλιτέχνης, έχω γεννηθεί (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - ΝΕΟΝ, 2015: 21). Καλούμε τους συμμετέχοντες να παρακολουθήσουν το φιλμ και στη συνέχεια να κάνουν έναν κατάλογο από 10 λέξεις ή φράσεις, σχετικά με οποιαδήποτε όψη ή πτυχή του φιλμ. Το βλέπουμε άλλη μία φορά και γράφουμε εκ νέου 10 λέξεις και το ίδιο κάνουμε για μία ακόμη φορά. Τέλος, μοιραζόμαστε τις σκέψεις μας για το έργο, διαβάζοντας τις λέξεις, που έχουμε γράψει. Έπειτα, συζητάμε για τα μηνύματα, που μας έχει αφήσει η καλλιτέχνης και ο Καζαντζάκης. Η πρώτη αναφέρει: *Η τέχνη μου είναι ένας τρόπος να αποκαταστήσω τους δεσμούς, που με συνδέουν με το σύμπαν. Είναι μία επιστροφή στη μητρική πηγή* (Φερεντίνου, xx: 4). Ο δεύτερος μας προστάζει: *Αγάπα τον άνθρωπο γιατί είσαι εσύ* (Καζαντζάκης, 2014: 85).

4.9. Παγωμένη εικόνα και συζήτηση σκέψεων

Το επόμενο έργο είναι του Σάββα Χριστοδουλίδη, με τίτλο Ladders Joined Together, από ξύλο και αλουμίνιο (220x280x100 εκ). Ο καλλιτέχνης, ακολουθώντας την τεχνική των ready made έργων, ενώνει απλά δύο σκάλες, μία ψηλή αλουμινένια και μία πιο χαμηλή ξύλινη. Ωστόσο, το γλυπτό, που σχηματίζεται, είναι ολοκάθαρα ένα ζευγάρι, όπου κάθε μία από τις δύο σκάλες θα καταρρεύσει, χωρίς τον «Άλλον» (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - ΝΕΟΝ, 2015: 14). Ζητάμε από τους εκπαιδευόμενους να γίνουν ζευγάρια και να αναπαραστήσουν το γλυπτό, σε μία παγωμένη εικόνα και μετά να μιλήσουν, σε ζευγάρια, πώς νιώθουν ως μία από τις δύο σκάλες, τη μεταλλική ή την ξύλινη. Ακολούθως, διαβάζουμε το μήνυμα του Χριστοδουλίδη: «Πιστεύω πως η τέχνη είναι το μέσο, το εργαλείο αντίληψης των πραγμάτων...» (Χριστοδούλου, 2017). Ενώ, μέσα από το κείμενο της Ασκητικής, ο Καζαντζάκης μας μιλάει: *Πού πάμε; Μη ρωτάς! Ανέβαινε, κατέβαινε. Δεν υπάρχει αρχή, δεν υπάρχει τέλος. Υπάρχει η τωρινή τούτη στιγμή, γιομάτη πίκρα, γιομάτη γλύκα, και τη χαίρουμαι όλη* (Καζαντζάκης, 2014: 25).

4.10. Τι βλέπω; Τι σκέφτομαι γι' αυτό που βλέπω και γιατί και τι αναρωτιέμαι και ένα παιχνίδι σχέσεων με το κουβάρι

Στη συνέχεια, παρατηρούμε το έργο της Μάρως Μιχαλακάκου, με τίτλο In Between, 2007, από ξύλο (110x74 εκ.). Πρόκειται για ένα έπιπλο αντίκα, ένα παλιό στρογγυλό τραπέζι, με ένα κενό μερικών εκατοστών στη μέση, όπου μπορεί να προστεθεί μια τάβλα, για να μεγαλώσει. Με τη γλυπτική τεχνική τής μαρκετερί, έχει αφαιρέσει μέρος του ξύλου από το αρχικό έπιπλο και το έχει αντικαταστήσει μ' ένα άλλο, που δημιουργεί το περίγραμμα δύο ζευγαριών χεριών, που προσπαθούν να ενωθούν, αλλά δεν μπορούν (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - ΝΕΟΝ, 2015: 22). Αφού συζητάμε για το τι βλέπουμε, τι σκεφτόμαστε γι' αυτό που βλέπουμε και τι αναρωτιόμαστε και κάνουμε λόγο για τις ανθρώπινες σχέσεις, παίρνουμε ένα κουβάρι και το πετάμε ο ένας στον άλλο, λέγοντας το όνομα του συμμετέχοντα ή της συμμετέχουσας, στον οποίο ή στην οποία πετάμε το κουβάρι. Φροντίζουμε να κρατάμε το σπάγκο με το ένα χέρι, πριν πετάξουμε το κουβάρι. Οπότε, στο τέλος, σχηματίζουμε έναν ιστό. Με αφορμή αυτό, συζητάμε για το τι μας ενώνει, τι μας χωρίζει στις ανθρώπινες σχέσεις. Τέλος, διαβάζουμε το μήνυμα της Μιχαλακάκου: *Θα έλεγα στους επισκέπτες να κάνουν έναν "περίπατο" στο χώρο της έκθεσης και να προσπαθήσουν να αφουγκραστούν τον "εαυτό" τους σε σχέση με τα έργα. Θεωρώ πως ένα έργο είναι πετυχημένο, όταν οι θεατές μπορούν να ταυτίσουν κάποιο κομμάτι τους με αυτό, ακόμη κι αν το "διαβάζουν" με έναν ολότελα δικό τους τρόπο. Τότε το έργο ταξιδεύει και η επικοινωνία έχει συντελεστεί!* (Ζυμαράκη-Τζώρτζη, 2013). Ο Καζαντζάκης, μέσα από την Ασκητική του συμπληρώνει: – *«Δεν είμαι ένας! Δεν είμαι ένας!»* (Καζαντζάκης, 2014: 38) «... *Το πρώτο σου χρέος... είναι να νιώσεις μέσα σου όλους τους προγόνους. Το δεύτερο, να φωτίσεις την ορμή τους και να συνεχίσεις το έργο τους. Το τρίτο σου χρέος, να παραδώσεις στο γιο τη μεγάλη εντολή να σε ξεπεράσει»* (Καζαντζάκης, 2014: 40).

4.11. Κινήσου στο ρυθμό της μουσικής και μοιράσου σκέψεις και συναισθήματα

Το τελευταίο έργο, που καλούμαστε να παρατηρήσουμε, είναι μία βίντεο εγκατάσταση του Mark Wallinger, με τον τίτλο Threshold to the Kingdom, του 2000 (335,3X50,8 εκ.). Όπως σχολιάζουν οι επιμελητές της έκθεσης, πρόκειται για μία επιβλητική, οπτική μεταφορά, με θέμα τη θνησιμότητα (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - ΝΕΟΝ, 2015: 26). Στην πραγματικότητα, ο καλλιτέχνης έχει βιντεοσκοπήσει την αίθουσα αφίξεων του αεροδρομίου του London City στο Λονδίνο. Ωστόσο έχει επιβραδύνει την κίνηση και έχει επενδύσει το βίντεο με τη μουσική σύνθεση του Gregorio Allegri «Miserere», η οποία ερμηνεύεται στην Καπέλα Σιξτίνα, κατά τη διάρκεια της Εβδομάδας των Παθών (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - ΝΕΟΝ, 2015: 26). Η πόρτα των αφίξεων ανοίγει κάθε φορά, που φτάνει ένας άνθρωπος. Εκεί δίπλα βρίσκεται και ο ελεγκτής. Ζητάμε από τους συμμετέχοντες να παρατηρήσουν για 2-3 λεπτά το έργο και έπειτα να κινηθούν στο ρυθμό της μουσικής για ένα 1 λεπτό. Στη συνέχεια, συζητάμε για το έργο, με βάση τις ακόλουθες ερωτήσεις: τι βλέπουμε; τι σκεφτόμαστε και γιατί; τι αναρωτιόμαστε; πού να βρίσκεται αυτός ο χώρος; τι ακούμε; ακούγεται και εκεί αυτή η μουσική; γιατί ο καλλιτέχνης έβαλε αυτή τη μουσική; τι σου θυμίζει; πώς θα μπούμε εμείς στο έργο; πώς νιώθουμε, όταν κάποιος έρχεται; πώς νιώθουμε, όταν κάποιος φεύγει; Οι ενήλικες συμμετέχοντες στο εργαστήρι συμφωνούν πως το έργο είναι μία μεταφορά για το θάνατο. Ολοκληρώνουμε το δεύτερο μέρος του εργαστηρίου με τα λόγια του καλλιτέχνη: *Μου αρέσει η δουλειά μου να είναι ξεκάθαρη, ανοιχτή, αποκαλυπτική. Δεν με νοιάζει να μιλάω γι' αυτήν, αν και θεωρώ πως πρέπει να μπορεί να μιλάει η ίδια* (Kellaway, 2010). Και για το τέλος αφήνουμε το μήνυμα του Νίκου Καζαντζάκη, που περικλείει όλο το νόημα την έκθεσης: *Κινήσαμε από ένα χάος παντοδύναμο, από μια άβυσσο φως και σκοτάδι μαζί. Και μαχόμαστε όλοι... στο λιγόστιγμο τούτο διάβα της ατομικής ζωής, να ρυθμίσουμε εντός μας το Χάος, να λαγαρίσουμε (να κάνουμε διαυγή) την άβυσσο, να κατεργαστούμε όσο περισσότερο το σκοτάδι και να το κάνουμε φως* (Καζαντζάκης, 2014: 71).

5. Κλείσιμο προγράμματος

Αφού έχουμε ασχοληθεί με την εμβάθυνση του θέματος της Υπέρβασης της Άβυσσος, με τη βοήθεια των επιλεγμένων έργων, επιλεγμένων κειμένων από συνεντεύξεις των καλλιτεχνών, αποσπασμάτων από έργο του Καζαντζάκη, με έμφαση στην Ασκητική και τις δραστηριότητες, που περιγράψαμε παραπάνω, συνεχίζουμε στο τέταρτο μέρος, που αποτελεί το κλείσιμο του προγράμματος.

5.1. Μη λεκτική έκφραση

Καλούμε τους συμμετέχοντες να εκφράσουν, μη λεκτικά, τι είναι για εκείνους η Υπέρβαση της Άβυσσος. Όλοι οι τρόποι έκφρασης είναι αποδεκτοί, αρκεί να είναι μη λεκτικοί. Οι περισσότεροι επιλέγουν να κάνουν μία κίνηση με το σώμα τους.

5.2. Εικαστική έκφραση

Με τα λόγια του Νίκου Καζαντζάκη: «Έχεις τα πινέλα, έχεις τα χρώματα, ζωγράφισε τον παράδεισο και μπες μέσα (Τσιτσιπάνης, 2013), παρέχουμε στους συμμετέχοντες χαρτιά και χρώματα και τους ζητάμε να δημιουργήσουν το δικό τους έργο, σε σχέση με την υπέρβαση της δικής τους άβυσσος ο καθένας.

5.3. Αποφόρτιση - τα μπαλόνια που ξεφουσκώνουν

Ερχόμαστε στον κύκλο. Όλοι μοιραζόμαστε ένα συναίσθημα ή μία σκέψη για την εμπειρία του εργαστηρίου, με το σώμα μας ή με το λόγο. Αποχαιρετάμε την ομάδα με την παρότρυνση του Νίκου Καζαντζάκη από την Αναφορά στον Γκρέκο (1969: 23): *Παππού αγαπημένε, είπα, δώσε μου μια προσταγή.*
– *Φτάσε όπου μπορείς παιδί μου...*
– *Παππού, φώναξα τώρα πιο δυνατά, δώσε μου μια πιο δύσκολη, πιο κρητικιά προσταγή.*
– *Φτάσε όπου ΔΕ ΜΠΟΡΕΙΣ παιδί μου!*

6. Αξιολόγηση

Η αξιολόγηση του εργαστηρίου στο Συνέδριο δεν γίνεται με ποσοτικό ή ποιοτικό τρόπο, μέσα από τη χορήγηση, για παράδειγμα, ερωτηματολογίου για συμπλήρωση από τους εκπαιδευτικούς ή τους συμμετέχοντες ή ακολουθώντας κάποια μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας. Ωστόσο, από τη συζήτηση, που έγινε, μετά από την ολοκλήρωση του εργαστηρίου, οι συμμετέχοντες συμφώνησαν πως από το εργαστήρι γίνεται εμφανές, με βιωματικό τρόπο, πώς τα έργα τέχνης μπορούν να προσεγγιστούν, μέσα από εύκολες, βιωματικές και δημιουργικές δραστηριότητες, με στόχο την ανάπτυξη του στοχασμού και της κριτικής σκέψης (Tishman & Palmer, 2006) αλλά και ενός κλίματος δημοκρατικού διαλόγου, όπου όλες οι απόψεις είναι αποδεκτές.

7. Συμπεράσματα

Το δίωρο εργαστήριό μας έχει στόχο να βοηθήσει τους/τις εκπαιδευτικούς, με βιωματικό τρόπο, να γνωρίσουν κάποιες από τις τεχνικές, που χρησιμοποιούμε, κατά το σχεδιασμό ενός μουσειοπαιδαγωγικού προγράμματος και τα εργαλεία αξιολόγησης, που μπορούμε να αξιοποιούμε, λαμβάνοντάς τα υπόψη ήδη από το σχεδιασμό. Στη συνέχεια, επιδιώκουμε να τους παρακινήσουμε να αξιοποιήσουν κάποιες απ' αυτές τις τεχνικές και αυτά τα εργαλεία και στη διδασκαλία τους, εισάγοντας τις τέχνες στην τάξη ή ακόμη καλύτερα σχεδιάζοντας δικά τους μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα, με αφορμή κάποια επίσκεψή τους σε μουσείο. Σημασία έχει η διαδικασία της μάθησης, το ταξίδι...

Βιβλιογραφία

Artiviatic (x. x.) Louise Bourgeois (1911-2010) Ιστοσελίδα του Artiviatic. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://www.artviatic.com/artist/louise bourgeois-(1911-2010) [προσπέλαση 6/03/2018].

Belcove Julie (2018). Robert Gober retrospective, MOMA, New York. Financial Times. Ιστοσελίδα των Financial Times. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://www.ft.com/content/38bf1c24-1bfd-11e4-9db1-00144feabdc0 [προσπέλαση 2/03/2018].

Ζυμαράκη-Τζώρτζη Ελένη (2013). «Ex_pose: Συνέντευξη με τη Μάρω Μιχαλαλάκου». Ιστοσελίδα του bookcity.gr. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου www.bookcity.gr/bloggers/ex_pose/20896-ex_pose. [προσπέλαση 2/03/2018].

Iefimerida-Πολιτισμός (2015). Η Υπέρβαση της άβυσσος. Μία έκθεση πολύτιμων συναισθημάτων και συμβολισμών στο Ρέθυμνο. Ιστοσελίδα της Iefimerida. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.iefimerida.gr/news/204833/mia-ekthesi-polytimon-synaisthimaton-kai-symvolismon-sto-rethymno-eikones [προσπέλαση 2/03/2018].

Καζαντζάκης Νίκος (1969). *Αναφορά στον Γκρέκο.* Εκδόσεις Έλ. Καζαντζάκη. Αθήνα 1965.

Καζαντζάκης Νίκος (1970a). *Καπετάν Μιχάλης (Ελευτερία ή Θάνατος).* Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης Νίκος (1970b). *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται.* Αθήνα: Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη.

Καζαντζάκης Νίκος (2014). *Ασκητική. Salvatores Dei.* Αθήνα 2014: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Kellaway Kate (2010). "Mark Wallinger: I like my work to be clear, open, laid bare". *The Guardian.* Ιστοσελίδα της εφημερίδας The Guardian Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: Sun 6 Jun 2010 00.04 BSTFirst published on Sun 6 Jun 2010 00.04 BST https://www.theguardian.com/theobserver/2010/jun/06/mark-wallinger-interview [προσπέλαση 20/02/2018].

Kelley Mike (2011). Language and Psychology. Art21. Ιστοσελίδα του Art21. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://art21.org/read/mike-kelley-language-and-psychology/ [προσπέλαση 2/03/2018].

Μητσάκου Λουκία (2014). 10 πράγματα που μου έμαθε η Marina Abramovic για τη ζωή. Όλα όσα θέλατε να ξέρετε για την ιέρεια της performance (και φοβόσασταν να ρωτήσετε). *Athens Voice* (4.3.2014). Ιστοσελίδα του Athens Voice Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.athensvoice.gr/62281_10-pragmata-poy-moy-emathe-i-marina-abramovic-gia-ti-zoi [προσπέλαση 2/03/2018].

Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης - NEON (2015). *Flying over the Abyss - Η Υπέρβαση της Άβυσσος. Κατάλογος έκθεσης.* Ιστοσελίδα του NEON. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://neon.org.gr/wp-content/uploads/2015/05/rethymno-leaflet_GR5.pdf [προσπέλαση 2/03/2018].

Νικονάνου Νίκη (2015). «Μουσειοπαιδαγωγικές μέθοδοι. Συμμετοχή-εμπειρία-δημιουργία», σσ. 51-85. Στο Νικονάνου Νίκη, Μπούνια Αλεξάνδρα, Φιλιππουπολίτη Αναστασία, Γιαννούτσου Νικολέτα (επιμ.) (2015). *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα.* [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Αθήνα: Εκδόσεις Κάλλιπος. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ιστοσελίδα του Κάλλιπος. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://hdl.handle.net/11419/712 [προσπέλαση 2/03/2018].

Project Zero Harvard (2006). Artful Thinking. Stronger thinking and learning through the power of art. Final Report. Ιστοσελίδα του προγράμματος Project Zero. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: (http://pzartfulthinking.org/wp-content/uploads/2014/09/ArtfulThinkingFinalReport-1.pdf). [προσπέλαση 2/03/2018]

Tishman Shari, Palmer Patricia (2006). Artful thinking. Stronger thinking and learning through art. Final Report submitted to Traverse City Area Public Schools. Project Zero. Harvard Graduate School of Education. USA. Ιστοσελίδα του προγράμματος Project Zero. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://pzartfulthinking.org/wp-content/uploads/2014/09/ArtfulThinkingFinalReport-1.pdf [προσπέλαση 2/03/2018]

Τρούλη Σοφία (2008). «Αποκωδικοποιώντας τα μουσεία: Οδηγίες προς τους εκπαιδευτικούς». Δημοσίευση στο περιοδικό *Επιστήμες της Αγωγής (πρώην «Σχολείο και Ζωή»),* θεματικό τεύχος 2008, 85-91, Ρέθυμνο 2008.

Τσιτσιπάνης Χρήστος (2013). Εικονική συνέντευξη από τον Νίκο Καζαντζάκη (β΄ μέρος). μέσω διαδικτύου: *Αντικλείδι.* http://antikleidi.com/2013/03/29/kazantzakis-3/ [προσπέλαση 2/03/2018]

Φιλιππουπολίτη Αναστασία (2015). «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση». Σσ. 27-49. Στο Νικονάνου Νίκη, Μπούνια Αλεξάνδρα, Φιλιππουπολίτη Αναστασία, Γιαννούτσου Νικολέτα (επιμ.) (2015). *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα.* [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Αθήνα: Εκδόσεις Κάλλιπος. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ιστοσελίδα Κάλλιπος. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://hdl.handle.net/11419/712. [προσπέλαση 2/03/2018]

Φερεντίνου Βικτώρια (x. x.). «Ανιχνεύοντας την απουσία του γυναικείου σώματος: γυναίκα, φυσικό τοπίο και ζητήματα ταυτότητας στη σειρά της Ana Mendieta». Ιστοσελίδα Κέντρου Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: http://www.cact.gr/uploads/files/victoria_ferentinou-ana_mendieta.pdf. [προσπέλαση 2/03/2018]

Χριστοδούλου Σταύρος (2017). Σάββας Χριστοδουλίδης: Την τέχνη στον τόπο μας τη διακρίνει μια κατήφεια. Φιλελεύθερος, 25 Ιανουαρίου 2017. Ιστοσελίδα Φιλελεύθερος. Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου: https://www.pafos24.com/%CF%83%CE%AC%CE%B2%CE%B2%CE%B1%CF%82-%CF%87%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD/). [προσπέλαση 2/03/2018]

Στρογγυλή τράπεζα

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ
ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Καζαντζάκης και εκπαίδευση, εντός και εκτός Ελλάδας.
Το πραγματικόν και το ευκταίον: ανασκόπηση συνεδρίου

Διαπιστώσεις - συμπεράσματα - προτάσεις

Συμμετέχοντες:
***Υφαντής Παναγιώτης**, καθηγητής Θεολογίας Α.Π.Θ.*
***Σταυροπούλου Ερασμία**, ομότιμη καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας Π.Α.*
***Νικολουδάκη Ελπινίκη**, καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας και Παιδικής Λογοτεχνίας ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Κρήτης*
***Σπηλιοπούλου Ιωάννα**, μόνιμη επίκουρη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου*
***Σοφός Εμμανουήλ**, συντονιστής Εκπαίδευσης, με έδρα το Βερολίνο*
***Ταμίσογλου Χρύσα**, συντονίστρια εκπαίδευσης Χωρών Κ.Α. Ευρώπης και πρώην Κ.Α.Κ.*
Συντονίζει: η κ. Σταυροπούλου Ερασμία

Η στρογγυλή τράπεζα έκλεισε την Κυριακή, 22 Οκτωβρίου 2017, τις εργασίες του Διεθνούς συνεδρίου για τα 60 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη, που, κατά κοινή ομολογία, θεωρήθηκε επιτυχημένο. Οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι και οι συντονιστές εκπαίδευσης Βερολίνου και Ανατολικών χωρών, που συμμετείχαν, συζήτησαν το θέμα: «Καζαντζάκης και εκπαίδευση, εντός και εκτός Ελλάδας: το πραγματικόν και το ευκταίον» (ανασκόπηση του συνεδρίου) και κατέληξαν σε διαπιστώσεις, συμπεράσματα και προτάσεις, που υιοθέτησαν οι σύνεδροι στην καταληκτήρια συνεδρία, που ακολούθησε.

Διαπιστώθηκε ότι:
- Οι ανακοινώσεις κάλυψαν επαρκώς τους θεματικούς άξονες του συνεδρίου και απάντησαν σε όλα τα ερωτήματα, που προέκυπταν από τη θεματολογία του.
- Ο Νίκος Καζαντζάκης είναι σπουδαίο κεφάλαιο της ελληνικής και παγκόσμιας λογοτεχνίας.
- Το έργο του έχει αξία παιδαγωγική- μορφωτική και, καθώς θίγει πληθώρα ιδεών και θεμάτων, μπορεί να λειτουργήσει ως ανθολόγιο, ικανό να δώσει υλικό αξιοποιήσιμο σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, κυρίως τα ταξιδιωτικά, θεατρικά και τα μυθιστορήματά του.
- Η παρουσία του στα αναλυτικά προγράμματα, ιδιαίτερα της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, είναι ελλιπής.
- Οι μαθητές δεν γνωρίζουν αρκετά το συγγραφέα, αφού δεν διδάσκεται επαρκώς, μολονότι το έργο του είναι πλούσιο και προσφέρεται για πολυδιάστατες προσεγγίσεις.
- Το έργο του διδάσκεται και στην Πρωτοβάθμια και στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση χάριν στην ευσυνειδησία, στην πρωτοβουλία και στην εφευρετικότητα των δασκάλων, που ξεπερνούν νοηματικές και γλωσσικές δυσκολίες, με χρήση νέων μεθόδων και μέσων, και το προσεγγίζουν και το αξιοποιούν διαθεματικά, διεπιστημονικά και διαπολιτισμικά.
- Αποτελεί πηγή έμπνευσης και δημιουργίας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.
- Εξακολουθεί να αποτελεί «σημείο αντιλεγόμενο» στο χώρο της σύγχρονης πνευματικής κοινότητας, όχι όμως τόσο όσο στο παρελθόν.
- Πολλοί πανεπιστημιακοί δάσκαλοι ασχολούνται με το έργο του Νίκου Καζαντζάκη και πολλοί φοιτητές εκπονούν ερευνητικές εργασίες και διδακτορικές διατριβές πάνω σ' αυτό.
- Στο εξωτερικό διδάσκεται σε ελληνικά σχολεία, σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα του Ελληνικού κράτους, από Έλληνες εκπαιδευτικούς.
- Έχει ενταχθεί στο πρόγραμμα και των ξένων σχολείων (π.χ. Γερμανία: διδάσκεται στην κατεύθυνση της πρακτικής φιλοσοφίας).
- Είναι ευκαιριακή, μικρή η παρουσία του σε πανεπιστήμια του εξωτερικού.
- Έδρες Νεοελληνικών σπουδών υπάρχουν στις Ανατολικές χώρες, όπου διδάσκεται ο συγγραφέας, όταν υπάρχει το μάθημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.
- Ο Καζαντζάκης δεν αποτελεί αντικείμενο μελέτης σε κανένα επίπεδο της εκπαίδευσης στο Κεμπέκ.
- Έχει ενταχθεί το έργο του στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου.
- Αξιοποιείται το έργο του και στην άτυπη και μη τυπική εκπαίδευση: σχολεία δεύτερης ευκαιρίας, καταστήματα κράτησης, θέατρο, αρχαιολογικούς χώρους, μουσεία.

Συμπεράσματα:
- Ο μεγάλος αριθμός εισηγητών αποδεικνύει το μεγάλο ενδιαφέρον για το έργο του Νίκου Καζαντζάκη.
- Το έργο του Νίκου Καζαντζάκη δεν έχει θέση ανάλογη με την αξία του στην εκπαίδευση.
- Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και πρωτότυπες ανακοινώσεις συνέβαλαν στην προσπάθεια προσέγγισης, κατανόησης του έργου του και απόδειξαν τη δυνατότητα πρόσληψής του.
- Τέθηκαν καινούργια ζητήματα για περαιτέρω μελέτη και έρευνα πολλών πλευρών ανεξερεύνητων του έργου του.
- Κατεγράφη η σχέση του Νίκου Καζαντζάκη με τους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων, με τους μαθητές και φοιτητές.
- Το συνέδριο έφερε στην επικαιρότητα το έργο του, αφού έδωσε βήμα σε νέους μελετητές κι εκπαιδευτικούς να συζητήσουν τα προβλήματα που θέτει.
- Βγήκε κερδισμένος ο συγγραφέας. Γιατί αυτή η συνομιλία μπορεί να ανοίξει καινούργιους δρόμους κατανόησης και νέες οπτικές θεώρησης του έργου του, στοιχείο απαραίτητο για την επιβίωση ενός πνευματικού δημιουργήματος.
- Πέτυχε το συνέδριο, γιατί επιτεύχθηκαν οι σκοποί και οι στόχοι του:
- Αποδείχθηκε η παιδαγωγική αξία του έργου του Νίκου Καζαντζάκη αλλά και η επικαιρότητα και διαχρονικότητά του.
- Αποτυπώθηκε η θέση του στην εκπαίδευση, σε όλες τις βαθμίδες.
- Δεν υιοθετήθηκε η άποψη της ακαταλληλότητας του έργου του για παιδιά. Αντιθέτως, αποδείχτηκε ότι προσλαμβάνεται και από νήπια.
- Έγινε κοινώς αποδεκτή η ανάγκη συστηματικότερης μελέτης του έργου του συγγραφέα, όχι μόνο ως προς τις ιδέες του αλλά και ως προς την τεχνική του, και νηφαλιότερης προσέγγισης και κριτικής από την επίσημη φιλολογία, με σύγχρονη μεθοδολογία, για να γίνει δικαιότερη αποτίμηση του έργου του.

Προτάσεις

1. Για την Ελλάδα:
- Να γίνει ανθολόγηση πλουσιότερη, ποσοτικά και ποιοτικά, στα βιβλία Μέσης Εκπαίδευσης.
- Να μπουν οι Τερτσίνες στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.
- Να εισαχθεί η μετάφραση της Ιλιάδας και πάλι στα σχολεία.
- Έχομε χρέος να επανεξετάσομε τη δυνατότητα χρησιμοποίησης στη Μ.Ε. των μεταφράσεων Καζαντζάκη - Κακριδή. Θα είναι προσφορά στα ελληνόπουλα και την πνευματική ζωή του τόπου μας.
- Να μπει ο Νίκος Καζαντζάκης σε όλες τις τάξεις του Δημοτικού.
- Να χρησιμοποιηθούν θεατρικές τεχνικές και νέες μέθοδοι (θεατροπαιδαγωγική, δημιουργική γραφή, συνανάγνωση) για αποδοτική αξιοποίηση του έργου του συγγραφέα.
- Να δημιουργηθούν δίκτυα συνεργασίας σχολείων για γνωριμία με το έργο του.

2. Για το εξωτερικό:
- Να δημιουργηθούν τμήματα διδασκαλίας Νεοελληνικής γλώσσας και σπουδών, στηριζόμενα στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη (π.χ. Γερμανία).
- Να δημιουργηθεί αρχείο και να καταγραφούν και να δημοσιοποιηθούν οι δράσεις, που γίνονται με πρωτοβουλία των συντονιστών εκπαίδευσης στις Ανατολικές χώρες, και τα σχέδια εργασίας ως διδακτικά εργαλεία και για το μέλλον.

Από τις επιμέρους προτάσεις η ολομέλεια του συνεδρίου κατέληξε σε **πρόταση - ψήφισμα:**
Να αυξηθεί η ύλη για το έργο του Νίκου Καζαντζάκη στα Αναλυτικά Προγράμματα Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αφού το συνέδριο έδειξε τις πολλαπλές δυνατότητες, που παρέχει για πολλές και διαφορετικές προσεγγίσεις και αξιοποίησή του, τώρα που οι αγκυλώσεις του παρελθόντος τείνουν να εκλείψουν.

Αποφασίστηκε:
- Να κοινοποιηθεί η παραπάνω κοινή πρόταση - ψήφισμα σε όλους τους αρμόδιους φορείς (ΥΠ.Π.Ε.Θ. και Ι.Ε.Π.).
- Να επανεκδοθεί σε ηλεκτρονική μορφή το βιβλίο: Νίκος Καζαντζάκης 1883-1957, Ανθολόγιο, έκδοση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηρακλείου, σε συνεργασία με την ΕΦΝΗ, Ηράκλειο 2009 και να σταλεί στα σχολεία ως εργαλείο για γνωριμία με το έργο του συγγραφέα.
- Να εκδοθούν τα πρακτικά του συνεδρίου σε e-book.

Σημείωση:
Το κείμενο συνέταξε στις 23 Οκτωβρίου η Πρόεδρος της Οργανωτικής επιτροπής Σοφία Κανάκη, Φιλόλογος, με βάση τα πρακτικά της Στρογγυλής τραπέζης και της καταληκτήριας συνεδρίας, που ακολούθησε.

Καταληκτήρια συνεδρία

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ
ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ηράκλειο 24-10-2017

2017 "Έτος Νίκου Καζαντζάκη"
ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
Για τα 60 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη
Υπό την αιγίδα του ΥΠ.Π.Ε.Θ.
Οργανωτική επιτροπή
Τηλ. 6976134161
mail: sfkanaki@gmail.com

Αποτίμηση* του διεθνούς συνεδρίου με θέμα:

"Η Θέση του Νίκου Καζαντζάκη στην Εκπαίδευση,
στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό"
(Εκδοχές πρόσληψης στη Διδασκαλία και στην Έρευνα)
Ηράκλειο Κρήτης
19, 20, 21 και 22 Οκτωβρίου 2017

Συμπεράσματα και Προτάσεις

Το διεθνές συνέδριο, που διοργανώθηκε για τα 60 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη, με πρωτοβουλία της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (Δ.Ε.Φ.Ν.Κ.), σε συνεργασία με την Περιφέρεια Κρήτης, το Δήμο Ηρακλείου, το Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, τις Εκδόσεις Καζαντζάκη, το «Εργαστήριο για τη μελέτη της Λογοτεχνίας στην Εκπαίδευση» του Παιδαγωγικού Τμήματος της Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης και την Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης, **ολοκλήρωσε τις εργασίες του με επιτυχία,** την Κυριακή, 22/10/2017.
Στη στρογγυλή τράπεζα, που έκλεισε το συνέδριο, συμμετείχαν τέσσερις(4) πανεπιστημιακοί δάσκαλοι και δύο (2) συντονιστές εκπαίδευσης, Βερολίνου και Ανατολικών χωρών, αντίστοιχα, οι οποίοι συζήτησαν το θέμα: «Καζαντζάκης και εκπαίδευση, εντός και εκτός Ελλάδας: το πραγματικόν και το ευκταίον» (ανασκόπηση του συνεδρίου) και κατέληξαν σε διαπιστώσεις, συμπεράσματα και προτάσεις, που υιοθέτησαν οι σύνεδροι στην καταληκτήρια συνεδρία, που ακολούθησε.
Από τις επί μέρους διαπιστώσεις εξήχθησαν τα εξής **γενικά συμπεράσματα:**

- Πέτυχε το συνέδριο, γιατί επιτεύχθηκαν οι σκοποί και οι στόχοι του.
- Αποδείχθηκε η παιδαγωγική αξία του έργου του Νίκου Καζαντζάκη αλλά και η επικαιρότητα και διαχρονικότητά του.
- Αποτυπώθηκε η θέση του στην εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες.
- Κατεγράφη η τοποθέτηση της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας απέναντι στο έργο του.
- Δεν υιοθετήθηκε η άποψη της ακαταλληλότητας του έργου του για παιδιά. Αντιθέτως αποδείχτηκε ότι προσλαμβάνεται και από νήπια.
- Έγινε κοινώς αποδεκτή η ανάγκη συστηματικότερης μελέτης του έργου του συγγραφέα, όχι μόνο ως προς τις ιδέες του αλλά και ως προς την τεχνική του, και νηφαλιότερης προσέγγισης και κριτικής από την επίσημη φιλολογία με σύγχρονη μεθοδολογία, για να γίνει δικαιότερη αποτίμηση του έργου του.

Ειδικότερα:

- Ο μεγάλος αριθμός εισηγητών έδειξε το αυξημένο ενδιαφέρον για το έργο του Νίκου Καζαντζάκη.
- Το έργο του Νίκου Καζαντζάκη δεν έχει θέση ανάλογη με την αξία του σε καμιά βαθμίδα εκπαίδευσης στην Ελλάδα.
- Εξακολουθεί να αποτελεί «σημείο αντιλεγόμενο» στο χώρο της σύγχρονης πνευματικής κοινότητας, όχι όμως στο βαθμό του παρελθόντος.
- Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και πρωτότυπες ανακοινώσεις συνέβαλαν στην προσπάθεια προσέγγισης, κατανόησης του έργου του και απέδειξαν τη δυνατότητα πρόσληψής του.
- Τέθηκαν καινούργια ζητήματα για περαιτέρω μελέτη και έρευνα πολλών πλευρών ανεξερεύνητων του έργου του.
- Κατεγράφη η σχέση του Νίκου Καζαντζάκη με τους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων, με τους μαθητές και φοιτητές.
- Το συνέδριο έφερε στην επικαιρότητα το έργο του, αφού έδωσε βήμα σε νέους μελετητές κι εκπαιδευτικούς να συζητήσουν τα προβλήματα, που θέτει.
- Βγήκε κερδισμένος ο συγγραφέας. Γιατί αυτή η συνομιλία μπορεί να ανοίξει καινούργιους δρόμους κατανόησης και νέες οπτικές θεώρησης του έργου του, στοιχείο απαραίτητο για την επιβίωση ενός πνευματικού δημιουργήματος.

Προτάσεις
Από τις επιμέρους προτάσεις η ολομέλεια του συνεδρίου κατέληξε:
Για το εξωτερικό:

- Να δημιουργηθούν τμήματα διδασκαλίας Νεοελληνικής γλώσσας και σπουδών, στηριζόμενα στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη (π.χ. Γερμανία).
- Να δημιουργηθεί αρχείο και να καταγραφούν και να δημοσιοποιηθούν οι δράσεις, που γίνονται, με πρωτοβουλία των συντονιστών εκπαίδευσης, στις Ανατολικές χώρες, και τα σχέδια εργασίας ως διδακτικά εργαλεία και για το μέλλον.

Για την Ελλάδα:
πρόταση - ψήφισμα:
Να αυξηθεί η ύλη για το έργο του Νίκου Καζαντζάκη στα Αναλυτικά Προγράμματα Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αφού το συνέδριο έδειξε τις πολλαπλές δυνατότητες, που παρέχει, για πολλές και διαφορετικές προσεγγίσεις και αξιοποίησή του, με νέες μεθόδους και τεχνικές, τώρα που οι αγκυλώσεις του παρελθόντος τείνουν να εκλείψουν.
Αποφασίστηκε:

- Να κοινοποιηθεί στους άμεσα εμπλεκόμενους φορείς, στο ΥΠ.Π.Ε.Θ. και στο Ι.Ε.Π., η παραπάνω κοινή πρόταση - ψήφισμα.
- Να επανεκδοθεί σε ηλεκτρονική μορφή το βιβλίο: Νίκος Καζαντζάκης 1883-1957, Ανθολόγιο, έκδοση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηρακλείου, σε συνεργασία με την ΕΦΝΗ, Ηράκλειο 2009, και να σταλεί στα σχολεία ως εργαλείο για γνωριμία με το έργο του συγγραφέα.
- Να εκδοθούν τα πρακτικά του συνεδρίου σε e-book.

Η Πρόεδρος
της Οργανωτικής επιτροπής
Σοφία Κανάκη
Φιλόλογος

**** Το κείμενο εστάλη ως έγγραφο στο ΥΠ.Π.Ε.Θ. και μέσω αυτού στο Ι.Ε.Π.***

Παράλληλες εκδηλώσεις

ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πέμπτη 19.10.2017

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Η Οδύσεια του Νίκου Καζαντζάκη
Ένα ντοκιμαντέρ γύρω από την προσωπική και συγγραφική Οδύσσεια του μεγάλου Κρητικού στοχαστή

Σκηνοθεσία: Μένιος Καραγιάννης, Μουσική: Γιώργος Κατσάνος, Μοντάζ: Δημήτρης Γιαννακόπουλος
Έτος Παραγωγής: 2016, Διάρκεια: 90', HD - 16:9 - Έγχρωμο

Με αφορμή το σε λίγους γνωστό επικό ποίημα του Νίκου Καζαντζάκη «Οδύσεια», ξεκινάει ένα κινηματογραφικό ταξίδι αναζήτησης. Στη Σουηδία, ένας μεταφραστής 102 ετών, βρίσκει τη δύναμη να μάθει ελληνικά και να μεταφράσει το τεράστιο αυτό έργο. Το ντοκιμαντέρ ταξιδεύει στη Σουηδία, στην Αμερική, στην Κρήτη, στην Αθήνα, στην Τήνο, προσπαθώντας να ρίξει φως τόσο στις πτυχές του άγνωστου αυτού έργου, όσο και στην προσωπικότητα και τη σκέψη του συγγραφέα. Η Οδύσσεια του Καζαντζάκη είναι η οδύσσεια των ανθρώπων σε μια πορεία χωρίς Ιθάκη, επικίνδυνη και αβέβαιη, γι' αυτό και μεγαλειώδης.

—

Αγριμάκη Ζαμπία, *Ιστορικός, Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας*
Συζήτηση με το κοινό για το ντοκιμαντέρ

Παρασκευή 20.10.2017

ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΜΑΡΤΙΝΕΓΚΟ

Αρχιερατικό μνημόσυνο

—

ΜΥΡΤΙΑ (ΒΑΡΒΑΡΟΙ)

Επίσκεψη - Ξενάγηση Συνέδρων στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη

Παρασκευή 20.10.2017

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

ΟΔΥΣΕΙΑ, του Νίκου Καζαντζάκη Μελοποιημένη από τον Μάνο Μουντάκη
Κρητική Λαϊκή Όπερα
Μουσικό Σχολείο Ηρακλείου

Πρόλογος και Α Ραψωδία
Επιλογή τραγουδιών από τη δισκογραφική παραγωγή «Αναφορά στον Καζαντζάκη» του Κώστα και Μάνου Μουντάκη. Παίζει το παραδοσιακό σύνολο του Μουσικού Σχολείου Ηρακλείου.

Υπεύθυνοι καθηγητές: Διδασκαλία - διεύθυνση Μανώλης Σαλούστρος, Παρτιτούρες - διδασκαλία Δημήτρης Μακράκης, Διδασκαλία Νυκτών Μιχάλης Κονταξάκης, Μανώλης Μανουσάκης, Διδασκαλία τοξοτών Γιάννης Παπαδόπουλος.

—

Δεξίωση των συνέδρων από το Δήμο Ηρακλείου
στο αίθριο της Βασιλικής Αγίου Μάρκου (πλατεία Λιονταριών)

Παρασκευή 20.10.17 - Κυριακή 22.10.17

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

Ασκητική του Νίκου Καζαντζάκη
Έκθεση Φωτογραφίας από τη φωτογραφική ομάδα
του Συλλόγου των Φίλων της Τέχνης του Δήμου Αρχανών Αστερουσίων

Επιμέλεια: Χρήστος Τσουμπλέκας

Οι φωτογράφοι της ομάδας, «ασκούμενοι» και οι ίδιοι, επιχειρούν, μέσα από το ένα παράτολμο πάντρεμα της λογοτεχνίας με τη φωτογραφία, να προσεγγίσουν τη φιλοσοφία του μεγάλου Κρητικού συγγραφέα και δημιουργούν εικόνες, οι οποίες άλλοτε πηγάζουν μέσα από αποσπάσματα του έργου του και άλλοτε αντικατοπτρίζουν την προσωπική τους ματιά πάνω στην «Καζαντζακική σκέψη».

Κατάλογος συνέδρων

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ
ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΑ

Αγριμάκη Ζαμπία
Ιστορικός, Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας
agrimakiz@gmail.com

Αλαχιώτης Ν. Σταμάτης
Ομότιμος Καθηγητής Γενετικής Πανεπιστημίου Πατρών
alah@upatras.gr

Αλιγιζάκης Αγησίλαος
Ιατρός ορθοπεδικός-πολιτισμολόγος
aligisak@med.uoc.gr

Ανδρεδάκη Όλγα
Εκπαιδευτικός
rodomilia@gmail.com

Ανδρουλιδάκης Εμμανουήλ
Δρ Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, επιστημονικός συνεργάτης στο Ελληνικό Ανοικτό Παν/μιο, επισκέπτης καθηγητής (αρχαία ελληνική γλώσσα) στο ΜΠΣ του ΤΜΣ του Παν/μίου Αιγαίου
mandroul1959@yahoo.gr

Αραβανή Ευαγγελία
Φιλόλογος ΕΚΠΑ, διδάσκει στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών του ΕΚΠΑ και του ΕΑΠ
earavani02@gmail.com

Αργυράκη - Ασαργιωτάκη Θεοδοσία
Συγγραφέας-εικαστικός
arttheod@gmail.com

Αστυρακάκη Ευαγγελία
Δρ Κλασικής Φιλολογίας, εκπαιδευτικός στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση
astyrakaki@yahoo.gr

Βασάκη Μαρία Ελένη
Φιλόλογος
mariavasaki@gmail.com

Βενιζελέα Σύλβια
Θεατρολόγος-ηθοποιός-αφηγήτρια
sylviavenizelea@gmail.com

Βλαχάκης Γιώργος
Αντιδήμαρχος Παιδείας, δια Βίου Μάθησης, Καινοτομίας (Δήμου Ηρακλείου)
vlaxakis@heraklion.gr

Βογιατζάκη Εύη
Δρ Συγκριτικής, Νεοελληνικής και Αγγλικής Φιλολογίας, διδάσκουσα (ΣΕΠ) στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου (ΑΠΚΥ) και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ)
evivog@hotmail.com

Βουμβουλάκη Λιάνα
Ιστορικός
liana_ira@hotmail.com

Γαλώνη Αικατερίνη
Δρ Φιλολογίας, διευθύντρια του Εκκλησιαστικού Γυμνασίου-Λυκείου Νεάπολης
agaloni21@gmail.com

Γεωργούση Άννα-Μαρία
Τμήμα Φιλολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, υποψήφια Δρ του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης
amcgeor@yahoo.gr

Γιγουρτάκης Νίκος
Διευθυντής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ν.Ηρακλείου
nikgigourt@sch.gr

Γιγουρτσής Γιάννης
Φιλόλογος, Θεολόγος, καθηγητής στην Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη, επιστημονικός συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο Καντίρ Χάς
gigourtsis@gmail.com

Γνησίου Μαρία
Πτυχιούχος Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης. Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης και Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Σύμβουλος Β΄ Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής
mgnisiou7@gmail.com

Δανιηλίδης Ιωσήφ
Δάσκαλος
iosif61@otenet.gr

Δημητρακάκη Ιωάννα
Διδάσκουσα Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Αθηνών, μεταπτυχιακή φοιτήτρια
ioannadim@primedu.uoa.gr

Δημοτικό Σχολείο, 1ο 12/θέσιο Αρκαλοχωρίου
dimarkalira@sch.gr

Διαμαντής Αντώνης
Ηθοποιός-σκηνοθέτης
theater@otenet.gr

Δογκογιάννη Μαρία
Εκπαιδευτικός, μεταπτυχιακή φοιτήτρια Τμήματος Φιλολογίας
mdogogianni@gmail.com

Δρακάκη Μαρία
Σχολική σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου
mdrakaki65@gmail.com

Ζαχαράτου Αγγελική
Εκπαιδευτικός ΠΕ06, ΔΕΑ Θεατρικών Σπουδών, ΜΔΕ Διοίκηση Πολιτιστικών Μονάδων, Υπεύθυνη σχολικών δραστηριοτήτων Δ.Δ.Ε. Ν.Ηρακλείου.
zacharatou@sch.gr

Ζεάκη Μαρία-Στέλλα
Υποψήφια διδάκτωρ Πανεπιστημίου Κρήτης, Επικοινωνιολόγος
mszeaki@yahoo.gr / smzeaki@gmail.com

Ζερβού Αλεξάνδρα
Καθηγήτρια «Κλασικής Φιλολογίας και Παιδικής Λογοτεχνίας» στο Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Κρήτης. Υπεύθυνη του Εργαστηρίου για τη Μελέτη της Λογοτεχνίας στην Εκπαίδευση
zerbou@rhodes.aegean.gr

Ζορμπάς Κωνσταντίνος
Γενικός Διευθυντής της Ορθοδόξου Ακαδημίας Κρήτης. Πτυχίο Πολιτικών Επιστημών (Στρασβούργο 1981), της Κοινωνιολογίας (Καθολικό Ινστιτούτο και Σορβόννη, Παρίσι 1987) και της Θεολογίας (Θεολογικό Ινστιτούτο Αγίου Σεργίου, Παρίσι 1987)
zorbas_kostas@yahoo.gr

Ζωγραφιστού Αικατερίνη
Καθηγήτρια Γαλλικής Γλώσσας & Φιλολογίας
kzografistou@gmail.com

Ηλία Ελένη
Δρ Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Πανεπιστημίου Αθηνών, νηπιαγωγός, συγγραφέας
eilia@hol.gr / skol86@otenet.gr

Ιωαννίδου Ελένη
2ο Γυμνάσιο Αγίου Νικολάου Κρήτης
mail@2gym-ag-nikol.las.sch.gr

Καδιανάκη Μαρία
Σχολική σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ηρακλείου
mkadianakil@gmail.com

Καλαμάτας Αθανάσιος Ι.
Θεολόγος καθηγητής στο Πειραματικό ΓΕ. Λ. Μυτιλήνης του Πανεπιστημίου Αιγαίου / ΔΕΑ Εκκλησιαστικής Ιστορίας Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ / Δρ Θεολογίας ΑΠΘ
akalamatas@sch.gr / gzee11@otenet.gr

Καλοκύρη Βασιλεία (Λιάνα)
Δρ Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σχολική σύμβουλος Φιλολόγων (ΠΔΕ Κρήτης με έδρα το Ηράκλειο), καθηγήτρια-σύμβουλος Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίο
kalokyri@sch.gr

Καλτσά Ιωάννα
Νηπιαγωγός, Παιδαγωγική Σχολή Α.Π.Θ. Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης

Καμαρίτη Ελένη
Νηπιαγωγός, νηπιαγωγείο «Ροδομηλιά»

Κανάκη Σοφία
Φιλόλογος, μέλος της Συντονιστικής Επιτροπής της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη
sfkanaki@gmail.com

Καραγιάννης Μένιος
Σκηνοθέτης
men.carayan@gmail.com

Καραμπάσης Κώστας
Διευθυντής σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας καταστήματος κράτησης Χανίων

Καραταράκης Ζαχαρίας
Φιλόλογος, διετέλεσε πρόεδρος της Ε.Λ.Μ.Ε και της Ένωσης Φιλολόγων Ηρακλείου, παραγωγός ραδιοφωνικών εκπομπών από το 1982
kzografistou@gmail.com

Κασσωτάκη-Ψαρουδάκη Πόπη
Σχολική σύμβουλος Π.Α Χανίων
pkassot@gmail.com

Κατσαραπίδης Σπύρος
Φιλόλογος, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με κατεύθυνση Κλασική και Νεοελληνική
spiroskatsar@gmail.com

Κατσουγκράκη Γιάννα
Αρχαιολόγος, Μουσειοπαιδαγωγός, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
gkatsoug@gmail.com

Καψαλά Ναυσικά
Υποψήφια Δρ ΠΤΔΕ ΕΚΠΑ, αφηγήτρια
mythologion@gmail.com

Καψάσκη Αγγελική
Σχολική σύμβουλος Φιλολόγων, ΣΕΠ στο Ε.Α.Π.
angelkapsaski@gmail.com

Κοκολάκη Μαρία
Δρ Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Κεντ και κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στην Κοινωνική Ανθρωπολογία από το ίδιο πανεπιστήμιο

Κονδυλόπουλος Γιάννης
Φιλόλογος, καθηγητής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
gkatsoug@gmail.com

Κονταξάκης Μιχάλης
(Μουσικό Σχολείο Ηρακλείου)
mousiko@sch.gr

Κοντομήτρος Γεώργιος
Δρ Ιστορίας της Εκπαίδευσης, π. σχολικός σύμβουλος Φιλολόγων
gkonto153@gmail.com

Κουλουριώτη Ευαγγελία
Εκπαιδευτικός, Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών του University of Kent at Canterbury, τίτλος Master στην Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία

Κουμάκης Γεώργιος
Επίκουρος καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
gkoumaki@cc.uoi.gr
g_koumakis@yahoo.gr

Κουτεντάκη Μαρία
Φιλόλογος, Δρ Λογοτεχνίας, καθηγήτρια με απόσπαση στο Πανεπιστήμιο Σαλαμάνκας (Ισπανία)
mariakou@usal.es

Κουτσουράκη Στέλλα
Σχολική σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου
stkoutsour@gmail.com

Κατερίνα Κουτσουδάκη
Εκπαιδευτικός ΠΕ 70, Φιλόλογος ΠΕ 02, MSc, εργασία στην ΠΔΕ Κρήτης
kkatekouts@yahoo.gr

Λιανός Διονύσης
Εκπαιδευτικός στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και Τέχνης Γενεύης
d.lianos@yahoo.gr

Μαθιουδάκης Νίκος
Δρ Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Θράκης, Επιστημονικός Σύμβουλος Εκδόσεων Καζαντζάκη
mathioudakisnikos@yahoo.gr

Μακράκης Δημήτρης
(Μουσικό Σχολείο Ηρακλείου)
mousiko@sch.gr

Μανουσάκης Μανώλης
(Μουσικό Σχολείο Ηρακλείου)
mousiko@sch.gr

Μαράκη Ελένη
Σχολική σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης
kapetmel@gmail.com
maraky@sch.gr

Μαργαρίτη Διονυσία
Απόφοιτος Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Τμήματος Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας Α.Π.Θ. Δρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
margaritid@yahoo.com

Μαρινάκη Στέλλα
Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη
ms.marinaki@yahoo.gr

Μαρτιμιανάκη Εύη
Υπεύθυνη Τμήματος Πολιτισμού, Αθλητισμού, Νέας γενιάς, Εθελοντισμού, ΚΕΣΑΝ Δήμος Ηρακλείου
politistika@heraklion.gr

Μαρτίνου Σωτηρία
Σχολική σύμβουλος Π.Ε. Ηρακλείου
smarti@edc.uoc.gr

Μαυροειδής Γεώργιος
Εκπαιδευτικός, Τμήμα Γεωπονίας του Α.Π.Θ. Εξειδίκευση στην Ειδική Αγωγή στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
giorgosmavroidis@yahoo.gr

Μαυρομματίδης Ανέστης
Φιλόλογος ΠΕ02
stavrmav@hotmail.com

Μαυρομματίδου Σταυρούλα
Φιλόλογος ΠΕ02
stavrmav@hotmail.com

Meskhi Tamara
Δρ Φιλολογίας, καθηγήτρια του ILIA State University, επίσημη μεταφράστρια του Πατριαρχείου Γεωργίας για την ελληνική γλώσσα
meskhi_tamara@yahoo.gr

Μηλαθιανάκη Μαριλένα
Δασκάλα, Γενική Γραμματέας Δ.Σ. Μουσείου Καζαντζάκη
marimilakou@yahoo.gr

Μητροφάνης Γιάννης
Ε.ΔΙ.Π. Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
gmitrofanis@gmail.com

Μιχαηλίδου Θεοδώρα
Νηπιαγωγός
mix.theodora@yahoo.gr

Μοσχίδου Αλκινόη
Φιλόλογος
fusermio@gmail.com

Μπερκούτης Αντώνιος
Σχολικός σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ρεθύμνης
aberkoutis@gmail.com

Μπικάκη - Σαλούστρου Πελαγία
Κοινωνιολόγος
pelasalustru@hotmail.com

Μπουκουβάλα-Κλώντζα Ευθαλία
Φιλόλογος- Ψυχολόγος
boukouvala.e@gmail.com

Μωυσιάδου Ελένη
Φιλόλογος, γραμματέας της Τοπικής επιτροπής Ν.Η. του Ελληνικού Τμήματος της Δ.Ε.Φ.Ν.Κ.
m-elen98@otenet.gr

Νικολουδάκη-Σουρή Ελπινίκη
Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας & Παιδικής Λογοτεχνίας ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Κρήτης
enikoloudaki@edc.uoc.gr

Νιώτη Μαρία
Φιλόλογος, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία της Φιλοσοφίας» του ΑΠΘ
nmar1805@gmail.com

Ντζάνη Ελένη
Μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Π.Μ.Σ «Ανάγνωση, φιλαναγνωσία και εκπαιδευτικό υλικό» του Π.Τ.Δ.Ε. στο Ε.Κ.Π.Α.
lenantz@primedu.uoa.gr

Ντούλια Αθηνά
Παιδαγωγικά και Φιλολογία ΚΠΑ, σχολική σύμβουλος Π.Ε. Ν. Χανίων, Δρ Επιστημών Αγωγής, ΠΕ 70
athinad2819@yahoo.gr

Παντελάκη Ελευθερία
Φιλόλογος
elangpantelaki34@gmail.com

Παπαδάκη Αντωνία
Σχολική σύμβουλος Φιλολόγων Ν. Πέλλας
toniapap@otenet.gr

Παπαδάκη Ευθαλία
Πτυχίο Ν.Ε. φιλολογίας ΕΚΠΑ,DEA, Dr στην Ιστορία, Σορβόννη
liapapadaki@hotmail.com

Παπαδάκης Νικόλαος
Ερευνητής, Ιστορικός-Φιλόλογος, Μεταπτυχιακό, Νεοελληνική Φιλολογία, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης
npapadakis@hotmail.com

Παπαδογιαννάκης Νικόλαος
Ομότιμος καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης
npapadogiannakis@yahoo.gr

Παπαδόπουλος Γιάννης
(Μουσικό σχολείο)
mousiko@sch.gr

Παπαδόπουλος Σίμος
Επίκουρος καθηγητής Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
sypapado@otenet.gr

Παπαευσταθίου Μαρούλα
Σχολική σύμβουλος Φιλολόγων Θεσπρωτίας
pmaroula@gmail.com

Παπαστεφανάκη Σταυρούλα - Λυδία
εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας, Msc Θέατρο και Εκπαίδευση
lpapastefanaki@hotmail.com

Παπατσίμπας Γεώργιος
Συντονιστής Εκπαίδευσης (Erziehungsattaché) στο Μόναχο. Πτυχίο Φιλολογίας, Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
semuenchen@sch.gr

Πελεκάνη Βασιλική
Τμήμα Νηπιαγωγών Παιδαγωγικής Σχολής Α.Π.Θ. Νηπιαγωγός στο ιδιωτικό νηπιαγωγείο «Παιδοχώρος»

Περαντωνάκης Μανόλης
Δικηγόρος, Γενικός Γραμματέας Δήμου Ηρακλείου

Περικλειδάκης Γεώργιος
Προϊστάμενος Επιστημονικής και Παιδαγωγικής καθοδήγησης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Περφέρειας Κρήτης
ss-a-thmias@kritis.pde.sch.gr
gperiklidakis@gmail.com

Πετιμεζά Χρυσούλα
Εκπαιδευτικός, πρώην Διευθύντρια Εκπαιδευτικού Προγράμματος ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, Μόντρεαλ Καναδά
gr_chrisoula@hotmail.com

Πιταροκοίλη Μαρία
Καθηγήτρια Μ.Ε.
(1ο Γυμνάσιο Ηρακλείου)

Πολυδώρου - Οδυσσέως Ζωή
Πτυχίο Βυζαντινών και Νεοελληνικών σπουδών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. ΥΠΠ, επιθεωρήτρια Φιλολόγων, Λειτουργός Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Κύπρου
zoeody@yahoo.gr

Πορτελάνος Σταμάτης
Επίκουρος καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
portelanosstam@gmail.com

Ραμουτσάκη Ιωάννα
Σχολική σύμβουλος Φιλολόγων Ν. Χανίων
ioannar@hotmail.com

Ρουμπής Νίκος
Φιλόλογος, καθηγητής Διδασκαλείου Νέας Ελληνικής ΕΚΠΑ, υποψήφιος διδάκτορας Νεοελληνικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ
rouniko@gmail.com

Σάββα Ανδρούλα
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ.
andriesavva1@gmail.com

Σαλούστρος Μανώλης
(Μουσικό Σχολείο Ηρακλείου)
mousiko@sch.gr

Σειραγάκης Μανόλης
Επίκουρος καθηγητής Μουσικολογίας, Θεατρολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
seiragakis@uoc.gr

Σημανδηράκης Παναγιώτης
Περιφερειακός Σύμβουλος, εντεταλμένος για θέματα παιδείας
simandirakis@crete.gov.gr

Σιμιτζή - Δέλλα Ελευθερία
Σχολική σύμβουλος Π.Α. Ηρακλείου-Λασιθίου
elsidella@gmail.com

Σιφακάκης Πολυχρόνης
Σχολικός σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπ/σης Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου
pesifak@gmail.com

Σόλαρης Ιωάννης
Δρ Ιστορίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Υπεύθυνος Σχολικών Δραστηριοτήτων Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Μεσσηνίας
ioannis2611@gmail.com

Σουρδάκου Θωμαΐς
Χορογράφος εκπαιδευτικός
thomai.sourdakou@gmail.com

Σοφός Εμμανουήλ
Δρ Εκπαίδευσης Ενηλίκων Π.Α. Συντονιστής Εκπαίδευσης με έδρα το Βερολίνο. Σπουδές: Παιδαγωγικά και Αγγλική Φιλολογία. Μεταπτυχιακές σπουδές: Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία
se-berlin@griechische-botschaft.de

Σπαθαράκη Ανδρονίκη
Σχολική σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου
spathar@gmail.com

Σπανάκη Ευαγγελία
Καθηγήτρια Μ.Ε. (1ο Γυμνάσιο Ηρακλείου)

Σπηλιοπούλου Ιωάννα
Μόνιμη επίκουρος καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Καλαμάτας, με γνωστικό αντικείμενο «Ιστορία και Διαχείριση του Πολιτισμού»
iaspi@otenet.gr

Σταματάκη Ερωφίλη
Καθηγήτρια Ελληνικής Γλώσσας και Φιλολογίας. Msc στην Ηγεσία και Διοίκηση στην Εκπαίδευση Διεύθυνση και Διοίκηση Σχολείων
erofilistamataki@gmail.com

Σταυροπούλου Ερασμία
Ομότιμη καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας, πρόεδρος (2014-2016) του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών
estavrop@phil.uoa.gr

Στρουμπάκης Μιχαήλ
Επίκουρος καθηγητής Πατριαρχικής Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Κρήτης
mstroumbakis@gmail.com

Ταμίσογλου Χρύσα
Συντονίστρια Εκπαίδευσης Χωρών Κ.Α. Ευρώπης και πρώην Κ.Α.Κ.
gr.syn.ekp.mar@gmail.com
tamisoglou@gmail.com

Τζιώκα Πηνελόπη
Dr Φιλοσοφίας, σχολική σύμβουλος Φιλολόγων Σερρών
ptzioka@sch.gr

Τουτουδάκη Μαρίνα
Απόφοιτος του Τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ, του ΠΜΣ «Επιστήμες της Αγωγής» του ΕΑΠ και του ΕΠΠΑΙΚ της ΑΣΠΑΙΤΕ. 2ο Γυμνάσιο Αγίου Νικολάου Κρήτης
mail@2gym-ag-nikol.las.sch.gr

Τρούλη Σοφία
Πτυχιούχος Ιστορικού - Αρχαιολογικού Τμήματος Πανεπιστημίου Κρήτης
arisvi@hotmail.com

Τσάκα Βαρβάρα
Διευθύντρια Μουσείου Καζαντζάκη
varvara@kazantzaki.gr

Τσατσάκη Κική
Εκπαιδευτικός, Π.Α. νηπιαγωγείου «Ροδομηλιά»

Τσερεβελάκης Τ. Γεώργιος
Υποψήφιος διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
tserevelakis1979@gmail.com

Τσίγκου Άννα
Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών, Εκπαιδεύτρια ΣΔΕ.
anna27@otenet.gr

Τσουμπλέκας Χρήστος
Φωτογράφος
www.tsoumplekas.photography

Υφαντής Παναγιώτης
Καθηγητής Θεολογίας ΑΠΘ
yfantis1panagiotis@gmail.com

Φιλιππίδου Αναστασία
Νηπιαγωγός, Τμήμα Βρεφονηπιοκομίας Σχολής Επαγγελμάτων Υγείας και Πρόνοιας Τ.Ε.Ι. Σίνδου

Φλουρής Κωνσταντίνος
Σύμβουλος Παιδείας δια βίου Μάθησης και Καθοδήγησης, Περιφέρεια Κρήτης
kflouris@crete.gov.gr

Φραγκομανώλη Σταυρούλα
Φιλόλογος (ΓΕΛ. Αμαρύνθου Ευβοίας)
stavrulafrag@gmail.com

Χαβάκη Ελευθερία
Δασκάλα, υποψήφια Διδάκτορας του Π.Τ.Δ.Ε του Πανεπιστημίου Κρήτης
xabele84@yahoo.gr

Χαλκιαδάκης Εμμανουήλ
Δρ Ιστορίας, διδάσκων στην Π.Α.Ε.Α.Κ. και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης
manoschalkiadakis@yahoo.gr

Χαριτάκη Μαρία
Καθηγήτρια Μ.Ε. (1ο Γυμνάσιο Ηρακλείου)

Χατζηαποστόλου Μαρία
Δρ Θεολογίας - Επιστημονική Συνεργάτις Ορθοδόξου Ακαδημίας Κρήτης
mchatzia@theo.auth.gr
chatziapostolou@yahoo.com

Χατζόγλου Έλενα
Δρ Φιλολογίας,(Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ). Καθηγήτρια Μέσης Εκπαίδευσης, 2ο Πειραματικό Γυμνάσιο Αθηνών
chaelen0@yahoo.gr

Χναράκη Μαρία
Εθνομουσικολόγος, Λαογράφος & Πολιτισμικός Ανθρωπολόγος (M.A., Ph.D.). Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Drexel (Φιλαδέλφεια-ΗΠΑ) Kids Love Greece Επιστημονική & Εκπαιδευτική Σύμβουλος. Εντεταλμένη Αντιπρόσωπος του Παγκοσμίου Συμβουλίου Κρητών
apodimos.pkr@crete.gov.gr

Χουλάκη Μαρία
Καθηγήτρια Μ.Ε.
(1ο Γυμνάσιο Ηρακλείου)
marichoulaki@gmail.com

Χρηστίδης Κωνσταντίνος
Πτυχιούχος Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών Αθηνών
kochristidis3@gmail.com

Χρονοπούλου Ιωάννα - Μαρία
Μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Π.Μ.Σ «Ανάγνωση, φιλαναγνωσία και εκπαιδευτικό υλικό» του Π.Τ.Δ.Ε. στο Ε.Κ.Π.Α.
chronop@primedu.uoa.gr

Ψαρουδάκη Αγάπη
Θεατρολόγος - Εκπαιδευτικός
agapi_iraklio@hotmail.com
agapi.theatre@gmail.com

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΥΠ.Π.Ε.Θ.

ΣΥΝΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΦΙΛΩΝ **ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ**

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ & ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Εργαστήριο για τη μελέτη
της Λογοτεχνίας στην Εκπαίδευση
του **Παιδαγωγικού Τμήματος**
της **Δημοτικής Εκπαίδευσης**
του **Πανεπιστημίου Κρήτης**

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΔΕΠΤΑΗ Α.Ε. ΟΤΑ